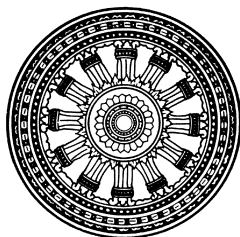

พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์
(ป. อ. ปยุตฺโต)

(แทรกพิเศษ ทำในปี ๖๐: ๕๐ หน้า; ทำในปี ๖๒: ๔ หน้า)

พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์

© สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป. อ. ปยุตฺโต)

ISBN 974-575-029-8

- พิมพ์ครั้งที่ ๑ พ.ศ. ๒๕๒๒ ๑,๕๐๐ เล่ม
– งานพระราชทานเพลิงศพ พระครูปลัดสมัย กิตติหัตถ์ เจ้าอาวาสวัดพระพิเรนทร์
- พิมพ์ครั้งที่ ๒ พ.ศ. ๒๕๒๗ (เพิ่มศัพท์และปรับปรุง) ๙,๕๐๐ เล่ม
- พิมพ์ครั้งที่ ๓ พ.ศ. ๒๕๒๘ (เพิ่มภาคผนวก) ๕,๐๐๐ เล่ม
– พิมพ์ถวายมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย โดย “ทุนพิมพ์พจนานุกรมพุทธศาสตร์”
- พิมพ์ครั้งที่ ๔-๙ พ.ศ. ๒๕๓๑-๒๕๔๓ ๓๑,๕๐๐ เล่ม
- พิมพ์ครั้งที่ ๑๐ พ.ศ. ๒๕๔๖ (จัดเรียงพิมพ์ใหม่ด้วยระบบคอมพิวเตอร์)
ขนาดตัวอักษรธรรมดา ๕,๐๐๐ เล่ม และขนาดตัวอักษรใหญ่ ๕,๐๐๐ เล่ม ๑๐,๐๐๐ เล่ม
- พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, ๑๒ - กรกฎาคม - พฤศจิกายน ๒๕๕๑ (ชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๑) ๓๐,๖๐๐ เล่ม
- พิมพ์ครั้งที่ ๑๕ - ๒๔ กรกฎาคม ๒๕๕๓ (ชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๑/ยุติ)
- พิมพ์ครั้งที่ ๓๑ - มกราคม ๒๕๖๑ (ช่วงแทรกพิเศษ ท้ายปี ๖๐: เพิ่ม ๕๐ หน้า)
- พิมพ์ครั้งที่ ๓๕ - กุมภาพันธ์ ๒๕๖๔ ๒,๓๐๐ เล่ม
– นายสนธิ ตันตวิวัฒน์พานิช พิมพ์เผยแพร่เป็นธรรมทาน

อนุญาตให้พิมพ์เป็นธรรมทาน โดยให้เปล่า ไม่มีค่าลิขสิทธิ์

อนุโมทนา

คุณสนธิ์ ตันติวัฒน์พานิช มีจิตศรัทธา ประกอบด้วยจาคธรรม ได้เคยพิมพ์เผยแพร่นั่งสี่ พุทธธรรม ในการพิมพ์ครั้งที่ ๖ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๓๘ จำนวน ๑,๑๐๐ เล่ม กับทั้งได้ตั้งทุนไว้สำหรับการพิมพ์หนังสือพุทธธรรมฉบับที่เพิ่มเติมสมบูรณ์ยิ่งขึ้นในโอกาสต่อไป เป็นเงิน ๔๐๐,๐๐๐.๐๐ บาท

บัดนี้ คุณสนธิ์ ตันติวัฒน์พานิช มีบุญเจตนาที่จะเผยแพร่นั่งสี่พุทธธรรมที่กล่าวนั้น พร้อมทั้งพจนานุกรมสำหรับค้นคว้า จึงได้แจ้งกัลยาณคนที่จะพิมพ์หนังสือธรรม ๓ เล่ม ต่อไปนี้ อย่างละ ๒,๓๐๐ ฉบับ คือ

1. พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย
2. พจนานุกรมพุทธศาสตร์: ฉบับประมวลธรรม
3. พจนานุกรมพุทธศาสตร์: ฉบับประมวลศัพท์

เมื่อคุณสนธิ์ ตันติวัฒน์พานิช พิมพ์หนังสือพุทธธรรมใน พ.ศ. ๒๕๓๘ นั้น จวบวาระที่บุตรชายมีอายุครบ ๑ ปี ธรรมทานครั้งนั้นจึงเป็นบุญกิริยาเพื่อเจริญอายุมงคลแก่ ด.ช. ปัญญาธิส ตันติวัฒน์พานิช ด้วย และในวาระนี้ ณ วันที่ ๑๔ กุมภาพันธ์ ๒๕๖๔ บุตรชายก็จะอุปสมบท ณ พัทธสีมาวัดญาณเวศกวัน การบำเพ็ญธรรมทานของคุณสนธิ์ ตันติวัฒน์พานิช ครั้งปัจจุบัน นับได้ว่าเป็นการอนุโมทนาเฉลิมฉลองการบวชเรียนของนายปัญญาธิส ตันติวัฒน์พานิช พร้อมไปด้วย

ขออนุโมทนาธรรมทานบุญกิริยานี้ ที่เป็นการช่วยกันแผ่ขยายความรู้เข้าใจธรรม ให้นำมาซึ่งประโยชน์สุขแก่ชีวิตและสังคม ตามหลักการแห่งปัญญาไพบุลย์ และธรรมไพบุลย์ อันจะเป็นไปเพื่อความสุสันต์มั่นคงของสังคมประเทศชาติ และความเกษมสวัสดิ์ของมวลประชาชาวโลก อย่างกว้างขวางยั่งยืน

ขอให้กุศลจริยาเพื่อประโยชน์ทางการศึกษาในแนวแห่งไตรสิกขานี้ เป็นปัจจัยแห่งความเจริญแพร่หลายของพระสัทธรรม เพื่อความเกษมศานต์ของมหาชนตลอดกาลยาวนานสืบไป

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป. อ. ปยุตฺโต)

๑๙ มกราคม ๒๕๖๔

บันทึกประกอบ

ในการพิมพ์ครั้งที่ ๓๔ - ม.ค. ๒๕๖๓

ได้บอกเล่ามาเรื่อยๆ ว่า หนังสือ *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์* นี้ ตามที่คิดไว้ ยังจะมีการชำระเพิ่มเติมอีกมากมาย และอีกหลายขั้นตอน แต่งานหนังสือเล่มอื่นๆ หลายเล่ม ก็มีความสำคัญที่จะต้องใช้เวลาเท่าที่ผ่านมา การชำระเพิ่มเติมจึงทำได้เพียงเป็นงานแทรกในโอกาสที่มีอย่างจำกัด เมื่อมีเวลาเร่งรัด การชำระเพิ่มเติมจึงมุ่งให้เวลาแก่คำศัพท์ที่เป็นเรื่องของหลักธรรมหลักวินัย ซึ่งถือว่าเป็นสาระสำคัญของหนังสือนี้ ส่วนคำศัพท์ที่เป็นเรื่องราวแวดล้อมหรือส่วนเสริมประกอบ ถ้าไม่ตัดออกไป ก็เพียงรวบรวมมาเหมือนว่าพอเป็นการบันทึกให้ได้หลักฐานหรือความเป็นมาเก็บไว้ก่อน รอจนกว่ามีเวลามีโอกาสจึงค่อยตรวจสอบสืบค้นสะสางทำให้ได้ความแน่ชัดต่อไป

อย่างไรก็ดี บัดนี้เวลาล่วงผ่านไปๆ จนกลายเป็นว่า ความล่าช้าจะกลายเป็นความประมาทที่ทำให้โอกาสหมดสิ้นไป เรื่องที่ค้างไว้ แม้มิใช่เป็นเนื้อหาของพระธรรมวินัย เมื่อมีอยู่เป็นหลักฐานเก็บไว้ ก็ควรทำให้แจ่มแจ้งจบไป

ในตอนท้ายใกล้สิ้นปี พ.ศ. ๒๕๖๒ ดร.ชัยยุทธ ปิลันธน์โอวาท ประธานมูลนิธิธรรมทานกุศลจิต ได้แจ้งบุญเจตนาจะพิมพ์ *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์* นี้เป็นครั้งใหม่ ในจังหวะเวลาสั้นๆ นี้ แม้จะมีงานหนังสืออื่นเร่งค้างอยู่ ก็ถือเป็นการจำเป็นจะต้องลงงานนั้นหันมาทำงานหนังสือพจนานุกรมนี้ให้ได้เพิ่มเสร็จไปอีกบ้าง

ในเวลา ๓-๔ วันต่อปี ๒๕๖๒ - ๒๕๖๓ นี้ นอกจากขัดเกลาเสริมคำอธิบายศัพท์ธรรมบางแห่งนิดหน่อยแล้ว ได้ยกเวลาให้แก่คำว่า “ศิลปศาสตร์ ๑๘ ประการ” อันเป็นศัพท์จำพวกเรื่องราวแวดล้อมหรือส่วนเสริมประกอบ ซึ่งได้เก็บเป็นหลักฐานไว้นานนักแล้ว คราวนี้เป็นอันชำระงานที่ค้างนี้เสร็จได้ก้าวไปอีกหน่อยหนึ่ง โดยชำระขัดเกลาอธิบายเพิ่มเติม ทำให้คำนี้ขยายเนื้อที่จากก่อน ๑ หน้า เพิ่มขึ้นเป็นก่อน ๕ หน้า

ประโยชน์ที่พึงได้จากการเห็นการแก้ไขขยายคำอธิบาย “ศิลปศาสตร์ ๑๘ ประการ” ออกไปนี้ มิใช่เพียงได้รู้เข้าใจความหมายของคำนั้น แต่ที่สำคัญคือเป็นการย้ำเตือนให้ตื่นตัวรู้ทันว่าถ้อยคำทางพระทางธรรมนี้ จะถือเอาแต่ที่รู้ที่จำตามคำเล่าขานพูดต่อตามกันมาเท่านั้น หากพอไม่ ยิ่งถ้อยคำบอกข้อธรรมสำคัญอย่างวาสนา อิจฉา เวทนา อารมณ์ อุเบกขา คนได้พากันหลงไปแสนไกล จะต้องมีความไม่ประมาทในการศึกษากันให้จริงจัง

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป. อ. ปยุตฺโต)

๓ มกราคม ๒๕๖๓

คำชี้แจง

(งานแทรกพิเศษ ท้ายปี ๒๕๖๐ - พิมพ์ครั้งที่ ๓๑)

หนังสือ *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์* นี้ ตามที่กะการไว้ หลังจาก “ชำระเพิ่มเติม ช่วงที่ ๑” ในกลางปี ๒๕๕๑ จะมีการชำระเพิ่มเติม ช่วงที่ ๒ และช่วงที่ ๓ ตามมาอีก แต่จนบัดนี้เวลาผ่านไปเกือบ ๑๐ ปี ยังไม่มีโอกาสทำอะไรให้ก้าวต่อไป ทั้งนี้เหตุผลสำคัญคือ ระยะเวลายาวนานที่ล่วงมาและข้างหน้าต่อไปแทบทั้งสิ้น ต้องยกให้แก่งานตรวจจัดหนังสือ *ตามพระใหม่ไปเรียนธรรม* ซึ่งมี ๖๐ ตอน ที่ตกลงไว้ว่าจะพิมพ์ในงานปลงศพพระครูสังฆรักษ์ (ฉาย ปณฺณาทิโป) อันเท่ากับเป็นเงื่อนไขให้ต้องทำหนังสือ *ตามพระใหม่* นั้นให้เสร็จ จึงจะปลงศพได้ และต้องยกเวลาแทบทั้งสิ้นให้แก่งานนั้น แต่ถึงบัดนี้ หนังสือ *ตามพระใหม่* เพิ่งเสร็จไปได้ ๒๗ ใน ๖๐ ตอน ทำให้มองไปว่ากว่างานหนังสือ *ตามพระใหม่* นั้นจะเสร็จ อาจไม่มีโอกาสเหลือที่จะทำหนังสือใดได้อีก

ด้วยเหตุดังกล่าว จึงตกลงเบียดแบ่งแย่งเวลาจากงานหนังสือ *ตามพระใหม่* ออกมาชำระเพิ่มเติม *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์* นี้ โดยขอแต่น้อยให้สั้นที่สุด มุ่งไปที่ศัพท์ในระดับพื้นฐานที่ตกหล่น และคำสามัญบางแห่งที่น่าจะเสริมให้ชัดยิ่งขึ้น

ทั้งที่คิดไว้ว่าจะใช้เวลาให้น้อยที่สุด แต่กว่าจะปิดงานเบียดแทรกนี้ได้ ก็ใช้เวลาถึง ๒ เดือน โดยได้ยกหัวศัพท์ภาษาไทยทิ้งไปประมาณ ๒๕ คำ (เดิมทีนั้น ทำพจนานุกรมนี้เพื่อความรู้เบื้องต้นในระดับนักธรรม จึงรับคำภาษาไทยเก่าๆ ที่มีในหนังสือเรียนนักธรรมเข้ามาด้วย แต่เมื่องานขยายขอบเขตออกไป ก็รักษาไว้เฉพาะคำพระและศัพท์พระธรรมวินัย) มีคำศัพท์เพิ่มใหม่ ๖๕ คำ คำเก่าที่ขัดเกลารหรือขยายความราว ๑๕๐ คำ รวมมีเนื้อหนังสือเพิ่มขึ้น ๕๐ หน้า

ดังที่กล่าวแล้ว การชำระเพิ่มเติม *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์* คราวนี้ เป็นงานแทรกพิเศษกระชั้นชิด ที่เบียดแบ่งแย่งเวลาจากงานปัจจุบัน แต่หนีไปเบื้องหน้า ถ้าโอกาสจะพึงเกิดมี คงจะได้มีการชำระเพิ่มเติม ช่วงที่ ๒ และช่วงที่ ๓ ตามที่กะการไว้นานแล้วนั้นต่อไป

ระหว่างที่งานดำเนินไป พระครูสังฆวิจารย์ (พงศธรณ์ เกตุภาโณ) นอกจากทำการติดต่อสื่อสารที่จำเป็นให้แล้ว อาศัยสายตาที่ดี ยังได้ช่วยอ่านช่วยบอกที่พิมพ์ผิดพลาดตกหล่น ช่วยให้แก้ไขได้เรียบร้อยมากแห่ง ขออนุโมทนาไว้ ณ ที่นี้ด้วย

อนึ่ง ในช่วงเวลา ๓-๔ ปีที่ผ่านมา ขณะที่อยู่ห่างไกลและโดยไม่รู้ตัว จู่ๆ ญาติโยมผู้ศรัทธาที่พบเฉพาะหน้า ก็บอกแจ้งถวายทุนพิมพ์พจนานุกรมนี้บ้าง ทำประโยชน์อื่นบ้าง ในการพิมพ์ครั้งพิเศษนี้ โยมที่เก็บเงินเหล่านี้ไว้ก็จะได้หมดภาระในการรักษา โดยยกเงินทั้งหมดนั้นมาใช้พิมพ์หนังสือคราวนี้ในชื่อว่า “ทุนประเดิม” และขออนุโมทนาทุกท่านไว้ ณ ที่นี้

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป. อ. ปยุตฺโต)

บันทึกนำ - พิมพ์ครั้งที่ ๑๑

(ฉบับ “ชำระเพิ่มเติม ช่วงที่ ๑”)

หนังสือนี้เกิดขึ้น ๒๙ ปีมาแล้ว เมื่อ พ.ศ. ๒๕๒๒ เดิมทีนั้นมุ่งให้เป็นงานสำหรับใช้ไปวาง โดยพนักงานพจนานุกรมเดิมที่เริ่มมาแต่ พ.ศ. ๒๕๐๖ ไว้ก่อน (มีความเป็นมาดังได้เล่าไว้ต่างหาก) และเป็นงานเร่งด่วน เฉพาะหน้า เพื่อเป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพท่านอาจารย์พระครูปลัดสมัย กิตติพิโต อดีตเจ้าอาวาสวัดพระพิเรนทร์ ทำไว้เพียงเป็นข้อมูลพื้นฐาน สำหรับผู้เรียนนักธรรม และผู้แรกศึกษา จึงตั้งชื่อว่า พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับครู นักเรียน นักธรรม พร้อมกับหวังว่าจะหาโอกาสปรับปรุงและเพิ่มเติมต่อไป

บัดนี้ งานพจนานุกรมเดิมที่เริ่มแต่ปี ๒๕๐๖ ซึ่งพักไว้ ได้กลายเป็นพับไปแล้ว ส่วน พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ นี้ (เปลี่ยนเป็นชื่อปัจจุบันเมื่อพิมพ์ครั้งที่ ๒ ใน พ.ศ. ๒๕๒๗ เพื่อเข้าชุดกับ พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม ที่ได้เกิดขึ้นก่อนตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๑๘) ยังเป็นเพียงข้อมูลพื้นฐาน อยู่อย่างเดิม จนกระทั่งต้นปีที่แล้ว เดือนมกราคม พ.ศ. ๒๕๕๐ ผ่านเวลามา ๒๘ ปี บังเอิญผู้เรียบเรียงเกิดมีโรคแทรกที่ค่อนข้างยืดเยื้อ ก็เลยได้มีเวลาและโอกาสหันไปรื้อฟื้นงานเพิ่มเติมพจนานุกรมนี้ แต่กระนั้น ก็กลายเป็นงานยืดเยื้อ มีงานอื่นมาแย่งเวลาไปเสียมาก ถึงขณะนี้ ๑ ปีครึ่ง จึงยุติที่จะพิมพ์เผยแพร่ไปคราวหนึ่งก่อน

งานปรับปรุงและเพิ่มเติมนี้ ในที่นี้ เรียกว่า การชำระ-เพิ่มเติม เป็นงานใหญ่ ยากจะทำให้เต็มตามต้องการ จึงได้แบ่งงานนั้นเป็น ๓ ช่วง ดังนี้

การชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๑: แก้ไขปรับปรุงข้อความตกบกพร่องที่พบเฉพาะหน้า โดยเฉพาะส่วนหลงตาที่บังเอิญพบ และเพิ่มเติมคำศัพท์และคำอธิบายที่ริบด่วน หรือบังเอิญนึกได้ รวมทั้งศัพท์ที่บันทึกไว้ระหว่างเวลาที่ผ่านมา (เลือกทำเฉพาะคำที่ไม่ซ้ำซ้อนนัก) และบางคำที่ท่านผู้ใช้นึกได้แจ้งมาว่าเจอคำผิดหรือค้นหาไม่พบ

การชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๒: อ่าน-ตรวจตลอดเล่ม เพื่อจะได้มองเห็นคำพิมพ์ผิด คำตก จุดและแง่ที่จะแก้ไข-ปรับปรุง-เพิ่มเติมทั่วทั้งหมด พร้อมทั้งจัดปรับคำอธิบายศัพท์ทั้งของเดิมและส่วนที่เพิ่มเติม ให้เข้ามาตรฐานเดียวกัน ทั้งในแง่การแสดงความหมาย วิธีอธิบาย และอัตราส่วนความยาวที่สัมพันธ์กับความสำคัญของศัพท์นั้นๆ

การชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๓: มุ่งที่การจัดระบบ เพื่อให้สม่ำเสมอ กลมกลืน เป็นแบบแผนอันเดียวกัน และทั่วกัน เช่น มีคำอ่าน บอกรที่มาในคัมภีร์ แสดงคำเดิมในภาษาบาลีและสันสกฤต และถ้าเป็นไปได้ ให้คำแปลภาษาอังกฤษของศัพท์ตั้งหรือหัวศัพท์ พร้อมทั้งแผนที่และภาพประกอบ

บัดนี้ ถือว่าเสร็จงาน **ชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๑** เนื้อหนังสือขยายจากเดิมเพิ่มขึ้น ๒๐๔ หน้า (จาก ๓๗๖ หน้า เป็น ๕๘๐ หน้า) มีศัพท์ที่ปรับแก้เพิ่มเติมประมาณ ๑,๑๐๐ คำ แต่พร้อมกับที่มีศัพท์และคำอธิบายเพิ่มขึ้นเป็นอันมาก ก็เกิดความไม่สมดุลขึ้น เพราะวาระที่ศัพท์เพิ่มใหม่ และศัพท์ที่ปรับปรุง (เช่น ปริตร, ภาณยักษ์, มานะ) มีคำอธิบายยืดยาว ดังจะเป็นสารานุกรม แต่คำเก่าที่มีอยู่เดิมส่วนใหญ่มีคำอธิบายสั้นนิดเดียว

ทั้งนี้ ขอให้ถือว่าคงใช้ต่อไปพลางก่อน และให้ความเรียบร้อยราบรื่นเป็นเรื่องของ **การชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๒ และ ช่วงที่ ๓** ที่อาจจะมิข้างหน้า

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต)

๑๙ มิถุนายน ๒๕๕๑

บันทึกเสริม

พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ ที่ ชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๑ ได้พิมพ์เสร็จออกมาเผยแพร่เมื่อเดือน มิ.ย. - ก.ค. ๒๕๕๑ เวลาผ่านไปรวดเร็ว ถึงบัดนี้ปีเศษแล้ว ระหว่างนี้ บางท่านผู้เฝ้าศึกษา มีฉันทะแรงกล้า พร้อมด้วยความมีน้ำใจเกื้อหนุน ได้ตั้งใจอ่านตลอดเล่มโดยละเอียด และเก็บรวมคำผิดคลาดเคลื่อน ตก และเกิน เป็นต้น แล้วส่งมาให้ ฝ่ายท่านที่ขออนุญาตพิมพ์รายล่าสุด เมื่อทราบเรื่องนี้ ก็อยากจะพิมพ์ฉบับที่ได้แก้ไขข้อผิดพลาดนั้นแล้ว จึงขอร้องและเร่งมา แต่ทางด้านผู้เรียบเรียงหนังสือนี้เอง นอกจากงานอื่นบีบรัดแล้ว ก็อยู่ในระยะอาพาธขั้นรุนแรงต่อเนื่อง เรื่องจึงยืดเยื้อเรื่อยมา แต่ในที่สุด เมื่อวานนี้เอง ได้โอกาสทำงานนี้ จึงยกต้นฉบับพจนานุกรมขึ้นมาแก้ไขจนเสร็จสิ้นไปในวันเดียว และวันนี้จึงเตรียมฝากส่งต้นฉบับนั้นให้แก่ท่านที่ขอพิมพ์ แล้วแต่จะไปดำเนินการกันเองให้เกิดประโยชน์ต่อไป

ท่านที่ส่งบัญชีคำควรแก้ไข ที่ได้ใช้งานเมื่อวานนี้ มี ๓ ท่าน เรียงตามลำดับเวลาที่บัญชีมาถึง คือ พระมหานายม สีลสัโร แห่งมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย คุณพันธุ์พี นพรมภา และคุณจิรประภา เดชะอำไพ (ส่งผ่านทางพระครูปลัดสุวัฒนพรหมคุณ พระกาธุณย์ กุศลนุโก และคุณพนิดา อังจันทร์เพ็ญ ตามลำดับ)

ตามบัญชีของพระมหานายม สีลสัโร ซึ่งมีทั้งแก้คำผิด ตัดคำเกิน ปรับคำเดียวกันในต่างที่ให้ตรงกัน เป็นต้น นับได้ ๕๕ แห่ง เห็นได้ว่าท่านทำงานด้วยความใส่ใจและละเอียดลออมาก นอกจากนั้น ในฐานะที่เป็นพระเบญจกัณฐ์ผู้มีส่วนและประสบการณ์ด้านปริยัติ ยังมีข้อเสนอหลายอย่างที่เป็นประโยชน์ เช่น เสนอเพิ่มคำ (เพื่อเป็นศัพท์ตั้ง) มา ๑๗ คำ และขอให้ใส่คำแปลไทยสำหรับข้อความบาลีบางแห่ง (เพื่อให้ผู้ค้นคว้าที่ไม่รู้บาลีสามารถเข้าใจได้ด้วย) แต่เรื่องนี้ ดังที่บอกกล่าวไว้แล้ว จะต้องรอไว้ทำในการ “ชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๒” (คราวนี้ต้องให้จำนวนหน้าคงอยู่เท่าเดิม)

บัญชีของคุณพันธุ์พี นพรมภา มีคำที่ได้แก้ไข ซึ่งไม่ซ้ำกับของพระมหานายม สีลสัโร นับได้ ๓๕ แห่ง กับการเว้นวรรคหลังตัวเลข และหลัง พ.ศ. หลัง ค.ศ. อีก ๓๐ แห่ง

พอมาถึงบัญชีของคุณจิรประภา เดชะอำไพ ปรากฏว่า คำผิดที่พบแทบทั้งหมดซ้ำกับ ๒ บัญชีแรก ส่วนที่ไม่ซ้ำ ก็ได้แก้ไข แต่ได้ประโยชน์มากที่ทำให้มั่นใจว่าน่าจะแทบไม่มีคำผิดเหลืออยู่ในพจนานุกรมนี้

ขออนุเมทนาเจ้าของบัญชีข้อพึงแก้ไข ทั้ง ๓ ท่านไว้ ณ ที่นี้ เป็นอย่างยิ่ง (ข้อพึงแก้ไขที่ผู้เรียบเรียงเอง บังเอิญพบ และที่ได้รับคำบอกแจ้งแหล่งอื่นบางแห่ง ก็ได้ถือโอกาสปรับแก้ไขเพิ่มเติมไปด้วยอีกเกิน ๒๐ แห่ง)

ดังได้เล่าไว้ในบันทึกนำครั้งที่แล้วว่า ผู้เรียบเรียงเองยังไม่ได้อ่าน-ตรวจตลอดเล่มพจนานุกรมนี้เลย และได้จัดเอางานส่วนนี้รวมไว้ในการ “ชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๒” ที่จะมีภายหลัง แต่ครั้งนี้ได้บัญชีคำพึงแก้ไขจากสามท่านนี้แล้ว ก็คิดว่าตนคงไม่จำเป็นต้องทำงานนี้อีก สามารถตัดงานอ่าน-ตรวจตลอดเล่มนั้นออกไปได้เลย และมีความเป็นไปได้มากกว่างาน พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ อาจจะต้องตัดตอนจบลงเพียงในระดับนี้ เพราะมีความเป็นไปได้น้อยอย่างยิ่งที่ผู้เรียบเรียงจะมีโอกาสเหลือพอที่จะทำงานนั้น

หวังว่า งานเสริมการ “ชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๓” นี้ คงจะช่วยให้ผู้ศึกษาค้นคว้าได้รับประโยชน์จาก พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ ใกล้เคียงคุณค่ายิ่งขึ้น

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต)

๙ กันยายน ๒๕๕๒

ความเป็นมา

ในการ “ชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๑”: ม.ค. ๒๕๕๐ - มิ.ย. ๒๕๕๑

ก) งานในโครงการ ชะงัก-หายไป

ย้อนหลังไปถึง พ.ศ.๒๕๐๖ เมื่อหนังสือ *Student's Thai-Pali-English Dictionary of Buddhist Terms* เล่มเล็กๆ เสร็จแล้ว ผู้จัดทำหนังสือก็ได้เริ่มงานพจนานุกรมพระพุทธศาสนา งานค้างที่ ๑: เริ่มแรก คิดจะทำพจนานุกรมพระพุทธศาสนาเชิงสารานุกรม ฉบับที่ค่อนข้างสมบูรณ์เลยทีเดียว มีทั้งภาษาไทยและภาษาอังกฤษ โดยเขียนแยกเป็น ๒ คอลัมน์ ซ้าย-พากย์ไทย และ ขวา-พากย์อังกฤษ เริ่ม ๒๙ ก.ย. ๒๕๐๖ ถึง ๑๒ พ.ย. ๒๕๐๗ จบอักษร “บ” (ยังค้างชำระบางคำ) ต้องเข้ารับงานที่มหาจุฬารัตน์ แล้วยุ่งกับงานที่นั่น จนงานพจนานุกรมชะงักแล้วหยุดไปเลย งานค้างที่ ๒: เมื่อเห็นว่ายากจะมีโอกาสทำงานค้างนั้นต่อ จึงคิดใหม่ว่าจะทำฉบับที่มีเพียงพากย์ไทย อย่างย่อ โดยมีภาษาอังกฤษเฉพาะคำแปลศัพท์ใ้แสงเล็บห้อยท้ายไว้ แล้วเริ่มงานใน พ.ศ. --- แต่งานที่มหาจุฬารัตน์ มาก พอทำจบ “ต” ก็ต้องหยุด (ต้นฉบับงานชุดนี้ทั้งหมดหายไปแล้ว)

(ระหว่างนั้น ในปี ๒๕๑๕ โดยคำนิมนต์ของท่านเจ้าคุณเทพกิตติโสภณ ครั้งยังเป็นพระมหาสมุทร สมนุญ โณ ตกลงทำประมวลหมวดธรรมออกมาใช้กันไปพลางก่อน ทำให้เกิด *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ [ต่อมาเติมคำว่า ประมวลธรรม]* เสร็จเป็นเล่ม ใน พ.ศ. ๒๕๑๘)

งานค้างที่ ๓: ใน พ.ศ.๒๕๑๙ ไปเป็นนิสิตที่ Swarthmore College เมื่อกลับมาในปี ๒๕๒๑ ตั้งใจหยุดงานอื่นทั้งหมดเพื่อจัดทำสารานุกรมพุทธศาสนา โดยเริ่มต้นใหม่ ทำเฉพาะพากย์ภาษาไทย มีภาษาอังกฤษเพียงคำแปลศัพท์ในวงเล็บห้อยท้าย พอใกล้สิ้นปี ๒๕๒๑ ก็จบ “ก” รวมได้ ๑๐๕ หน้า กระดาษพิมพ์ดีด และขึ้น “ข” ไปได้เล็กน้อย แล้วหันไปทำคำเกี่ยวกับประวัติเสร็จไปอีก ๘๐ หน้า

ต้นปี ๒๕๒๒ นั้นเอง ศาสตราจารย์ ดร. ระวี ภาวิไล จะพิมพ์ *พุทธธรรม* ได้ขอเวลาท่านเพื่อเขียนเพิ่มเติม แล้วการไปบรรยายที่ Harvard University มาแทรก กว่าจะเติมและพิมพ์เสร็จ ลืมนเวลา ๓ ปี งานทำพจนานุกรม-สารานุกรมเป็นอันหยุดระงับไป จากนั้น งานด้านอื่นเพิ่มขึ้นตลอดมา

ข) งานใหม่นอกสาย แต่เสร็จ: พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์

๑. ยุคพิมพ์ระบบเก่า

ต้นปี ๒๕๒๒ นั้นแหละ เมื่อเห็นว่าคงไม่มีโอกาสฟื้นฟูงานที่ค้าง ก็นึกถึงหนังสือ *ศัพท์หลักสูตรภาษาไทย* (สำหรับวิชาใหม่ในหลักสูตรนักธรรม) ที่มหาจุฬารัตน์ พิมพ์ออกมาใน พ.ศ.๒๕๐๓ ซึ่งแทบจะยังไม่ทันได้เผยแพร่ วิชาใหม่นั้นก็ถูกยกเลิกเสีย จึงพบหนังสือชุดนั้นเหลือค้างถูกทอดทิ้งอยู่มากมาย เห็นว่า มีข้อมูลพอจะทำเป็นพจนานุกรมเบื้องต้นได้ อย่างน้อยหัวศัพท์ที่มีอยู่ก็จะทุ่นแรงทุ่นเวลาในการเก็บศัพท์ไปได้มาก จึงตกลงทำงานใหม่ขึ้นที่ง่ายและรวดเร็ว โดยนำหนังสือชุดนั้นทั้ง ๓ เล่ม รวม ๙ ภาค (ศัพท์ น.ธ.ตรี-โท-เอก ชั้นละ ๓ วิชา จึงมีชั้นละ ๓ ภาค) มาจัดเรียงเป็น

พจนานุกรมเบื้องต้นเล่มเดียว พิมพ์ออกมาก่อน ในงานพระราชทานเพลิงศพท่านอาจารย์พระครูปลัด สัมย์ กิตฺติทตฺโต (๑๙ พ.ค. ๒๕๒๒) เรียกชื่อว่า พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับครู นักเรียน นักธรรม (เปลี่ยนเป็นชื่อปัจจุบันว่า พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ เมื่อพิมพ์ครั้งที่ ๒ พ.ศ.๒๕๒๗)

หนังสือเล่มนี้ไม่เกี่ยวข้องกับงานที่ทำมาแล้วแต่อย่างใด งานเก่าที่ทำค้างไว้ทั้งหมดถูกพับเก็บเฉยไว้ เพราะในกรณีนี้ มุ่งสำหรับผู้เรียนขั้นต้น โดยเฉพาะนักเรียนนักธรรม ต้องการเพียงศัพท์ พื้นๆ และความหมายสั้นๆ ง่ายๆ จึงคงข้อมูลส่วนใหญ่ไว้ตามหนังสือศัพท์หลักสูตรภาษาไทยนั้น โดยแก้ไขปรับปรุงอธิบายเพิ่มหรือเขียนขยายบ้างเพียงบางคำ และเติมศัพท์นักธรรมที่ตกหล่นและศัพท์ทั่วไปอันควรรู้ที่ยังไม่มี เข้ามาบ้าง รวมแล้ว เป็นข้อมูลของเก่ากับของใหม่ราวครึ่งต่อครึ่ง

หลังจากพิมพ์ออกมาแล้ว พจนานุกรมเล่มนี้ก็มิใช่ตารางธรรมที่ขึ้นต่อระบบการพิมพ์ยุคนั้น โดยเฉพาะต้นแบบซึ่งอยู่ในแผ่นกระดาษที่ตายตัว แทบปรับเปลี่ยนอะไรไม่ได้เลย การพิมพ์ครั้งต่อๆ มา ต้องพิมพ์ซ้ำตามต้นแบบเดิม ถ้าจำเป็นต้องแก้ไข ก็แก้ไขเพียง ๔-๕ บรรทัด ยิ่งต่อมา แผ่นกระดาษต้นแบบก็ผุเปื่อย โดยเฉพาะพจนานุกรมนี้ ต้นแบบที่ทำขึ้นใหม่ในการพิมพ์ครั้งที่ ๒ ได้สูญหายไปตั้งแต่พิมพ์เสร็จ การพิมพ์ต่อๆ มาต้องใช้วิธีถ่ายภาพจากหนังสือที่พิมพ์ครั้งก่อนๆ

แต่กระนั้น พจนานุกรมนี้ยังมีศัพท์และคำอธิบายที่จะต้องเพิ่มอีกมาก เมื่อแก้ไขของเดิมไม่ได้ พอถึงปี ๒๕๒๘ จะพิมพ์ครั้งที่ ๓ จึงใส่ส่วนเพิ่มเข้ามาต่างหากต่อท้ายเล่มเป็น “ภาคผนวก” (มีศัพท์ตั้งหรือหัวศัพท์เพิ่ม ๑๒๔ ศัพท์ รวม ๒๔ หน้า) จากนั้นมา ก็ได้แค่พิมพ์ซ้ำเดิมอย่างเดียว

๒. เข้าสู่ยุคข้อมูลคอมพิวเตอร์

เมื่อเวลาผ่านไปมาถึงยุคคอมพิวเตอร์ ก็มองเห็นทางว่าจะแก้ไข-ปรับปรุง-เพิ่มเติมพจนานุกรมนี้ได้ แต่ก็ต้องรอดูจุดตั้งต้นใหม่ คือพิมพ์ข้อมูลพจนานุกรมในเล่มหนังสือ ลงในคอมพิวเตอร์

แม้จะต้องใช้เวลาและแรงงานมาก ก็มีท่านที่สมัครใจเสียสละ ได้พิมพ์ข้อมูลหนังสือ พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ ลงในคอมพิวเตอร์ โดยมีได้นัดหมายกัน เท่าที่ทราบ ๔ ชุด เริ่มด้วยพระมหาเจิม สุวโจ แห่งมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ที่ทำงานอยู่หลายปีจนเตรียมข้อมูลเสร็จแล้วมอบมาให้เมื่อวันที่ ๒๘ พฤษภาคม ๒๕๔๑ แล้วก็มิชุดของผู้อื่นตามมาอีก

ทั้งที่มีข้อมูลในคอมพิวเตอร์แล้ว ผู้จัดทำเองก็ไม่มีเวลาตรวจ เวลาผ่านไปจนกระทั่ง รศ. ดร. สมนศีล ฉานวงศ์ ราชบัณฑิต (มีบุตรหญิง-ชาย คือ น.ส.ภาวนา ตั้งแต่ยังเป็น ด.ญ.ภาวนา ฉานวงศ์ และน้องชาย คือ นายปัญญา ตั้งแต่ยังเป็น ด.ช.ปัญญา ฉานวงศ์ เป็นผู้ช่วยพิมพ์ข้อมูล) นอกจากพิมพ์ข้อมูลหนังสือลงในคอมพิวเตอร์แล้ว ยังช่วยรับภาระในการพิสูจน์อักษร (ตรวจปฏิรูป) ตลอดเล่ม นอกจากตรวจเองแล้ว ก็ยังหาพระช่วยตรวจทานอีก ให้แน่ใจว่าข้อมูลใหม่ในระบบคอมพิวเตอร์นี้ ตรงกับข้อมูลเดิมในเล่มหนังสือ แล้วในที่สุด พจนานุกรมนี้ก็พิมพ์เสร็จออกมาใน พ.ศ. ๒๕๔๖

เนื่องจากผู้จัดทำเองยังไม่มีเวลาแม้แต่จะตรวจปฏิรูป พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ พิมพ์ครั้งที่ ๑๐ ที่เสร็จออกมาใน พ.ศ. ๒๕๔๖ ซึ่งเป็นครั้งแรกที่ใช้ข้อมูลในระบบคอมพิวเตอร์ จึงมีหลักการทั่วไปว่า ให้คงเนื้อหาไว้อย่างเดิมตามฉบับเรียงพิมพ์เก่า ยังไม่ปรับปรุงหรือเพิ่มเติม

ค) งานเริ่มเข้าทาง: ชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๑

๑. ผ่านไป ๒๘ ปี จึงถึงที่ชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๑

บัดนี้ เวลาผ่านไป ๒๘ ปีแล้ว นับแต่พิมพ์ พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ ออกมาครั้งแรก ใน พ.ศ. ๒๕๒๒ ข้อมูลส่วนใหญ่ในพจนานุกรมนั้น ยังเป็นข้อมูลพื้นฐานที่ตั้งใจว่าจะชำระ-เพิ่มเติม แต่ก็ขัดข้องตลอดมา

ในช่วง ๒๔ ปีแรก ติดขัดด้วยระบบการพิมพ์ไม่เอื้อแล้วความบีบคั้นด้านเวลาก็ซ้ำเข้าไป ส่วนในช่วง ๔ ปีที่ติดใกล้นี้ ทั้งที่มีข้อมูลสะดวกใช้อยู่ในคอมพิวเตอร์ ก็ติดขัดด้วยขาดเวลาและโอกาส

จนมาถึงขึ้นปีใหม่ ๒๕๕๐ นี้ เมื่อหาโอกาสปลีกตัวจากวัด พอดีโรคทางเดินหายใจกำเริบขึ้นอีก คออักเสบลงไปถึงสายเสียง พูดยากลำบาก ต่อด้วยกล้ามเนื้อยึดสายเสียงอักเสบ โรคยึดเยื่อเกิน ๒ เดือน ได้ไปพักรักษาตัวในชนบทนานหน่อย เป็นโอกาสให้ได้เริ่มงานชำระ-เพิ่มเติมพจนานุกรม แต่ในขั้นนี้เร่งทำเฉพาะส่วนริบด่วนและส่วนที่พบเฉพาะหน้าให้เสร็จไปชิ้นหนึ่งก่อน เรียกว่า “งานชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๑” คิดว่าลุล่วงไปได้ทีหนึ่ง คงจะปิดงานจัดให้พร้อมเพื่อเข้าโรงพิมพ์ได้ทันก่อนโรคจะหาย แต่แล้วก็ไม่เป็นไปอย่างนั้น จึงมีเรื่องต้องเล่าต่ออีก

๒. อะไรมากับ และจะมาตาม การชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๑

งานชำระ-เพิ่มเติมนี้ คือการทำให้ พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ มีคุณสมบัติเต็มตามความมุ่งหมาย เพราะหนังสือที่พิมพ์เรื่อยมานั้น จัดทำขึ้นอย่างรวบรัดเพื่อพอใช้ไปพลางก่อน เพียงเป็นข้อมูลพื้นฐานอย่างที่กล่าวแล้ว (มีบ้างบางคำที่มีโอกาสขยายความไปก่อนแล้ว)

เนื่องจากตระหนักว่า จะไม่มีโอกาสทำงานชำระ-เพิ่มเติมอย่างต่อเนื่องให้เสร็จสิ้นไปในคราวเดียว จึงกะว่าจะแบ่งงานนี้เป็น ๓ ช่วง สำหรับช่วงที่ ๑ คิดว่าเพียงจะแก้ไขปรับปรุงข้อขาดตกบกพร่องที่พบเฉพาะหน้า โดยเฉพาะส่วนหลงตาที่บังเอิญพบ และเพิ่มเติมคำศัพท์และคำอธิบายที่ริบด่วน หรือบังเอิญนึกได้ เสร็จแล้วก็พิมพ์ออกไปทีหนึ่งก่อน งานปรับปรุงนอกจากนั้น เอาไว้ทำในช่วงที่ ๒ และ ช่วงที่ ๓

อย่างไรก็ดี เมื่อตกลงยุติงานช่วงที่ ๑ ว่าพอเท่านี้ก่อน (๑๖ มี.ค. ๒๕๕๐) พอได้ อ่านจดหมายของพระมหานายม สีสลั้วโร (เสนารินทร์) ที่ส่งมาตั้งแต่ ๑๘ พ.ย. ๒๕๔๗ ก็มองเห็นว่า ท่านแจ้งคำผิด-ตก ที่สำคัญ แม้จะมากแห่ง ก็ใช้เวลาแก้ไขไม่มาก จึงทำให้เสร็จไปด้วยในคราวนี้ รวมเพิ่มที่แก้ไขอีกราว ๕๐ แห่ง อีกทั้งได้เห็นชัดว่า ด้วยฉันทะของท่านเอง พระมหานายมตรวจพจนานุกรม โดยเทียบกับเล่มเดิมที่เป็นต้นฉบับไปด้วยนี้ ท่านใช้เวลาอ่านจริงจังละเอียด จนทำให้คิดว่า ในการชำระ-เพิ่มเติมช่วงที่ ๒ ที่จะอ่านอย่างตรวจปฏิพัทธ์ตลอดด้วยนั้น งานส่วนนี้คงเบาลงมาก จะได้มุ่งไปทำงานเพิ่มเติม-ปรับปรุงทั่วไป จึงขออนุโมทนาพระมหานายม สีสลั้วโร ไว้ ณ ที่นี้

พอจะปิดงาน หันมาดูรายการศัพท์ที่พระธรรมรักษาแจ้งมาตั้งแต่ ๑๔ ธ.ค.๒๕๒๘ จนถึง ก.ค. ๒๕๒๙ ว่าไม่พบในพจนานุกรมฯ รวมได้ ๒๘ คำ เป็นศัพท์ในอรรถกถาชาดกแทบทั้งนั้น เห็นว่าน่าจะทำได้ให้เสร็จไปด้วยเลย จึงตัดคำนอกขอบเขตออกไป ๖ ศัพท์ (๑๙ หัวศัพท์ที่ทำเพิ่มตามเสนอของพระ

ธรรมรักษา คือ จุลกฐิน ฉาตกภัย ฐภักต นิพัทธทาน บุพจริยา ประชุมชาดก ปาฏิหาริย์ปักษ์ พาหิรทาน พาหิรภัณฑ์ วิตถารนัย สัตตสตกมหาทาน สัมมานะ สาธุกีฬา สุคติวาท อธิคมธรรม อภิสัมพุทธคาถา อสทิสทาน อุปีทวะ อุทยานบาล, อุทยานบาล) แล้วแถมเองอีกประมาณ ๒๐ คำ ใช้เวลาค้น-เขียนจนเสร็จอีก ๔ วัน (ของพระมหานियมราว ๕๐ คำพ์ ท่านตรวจใช้เวลามากมาย แต่เป็นการแก้คำที่พิมพ์ผิด-ตก จึงใช้เวลาเพียง ๖.๔๐ ชม. ก็เสร็จ ส่วนของพระธรรมรักษา แจ้งคำที่ไม่เจอ แม้จะน้อย ทำแค่ ๑๙ หัวคำพ์ แต่ต้องเขียนเพิ่มเติม จึงใช้เวลามาก) ขออนุโมทนาพระธรรมรักษาด้วย

มีจุดหนึ่งซึ่งการแก้ปัญหาค่อนข้างซับซ้อน คือ คำ “อสิตดาบส” ที่ได้รับความเอื้อเฟื้อจาก รองศาสตราจารย์ ดร.ภัทรพร สิริกาญจน แจ้งให้ทราบว่า ท่านที่ทำงานวิชาการ ทั้งฝ่ายผู้เสนาองาน และฝ่ายผู้พิจารณางาน ประสบความติดขัด เพราะหลักฐานขั้นต้นกับเอกสารอ้างอิง มีข้อมูลขัดแย้งกัน ไบแจ้งของ ดร.ภัทรพร สิริกาญจน ช่วยทำให้เข้าใจและได้ตรวจสอบข้อมูล ซึ่งได้แก้ปัญหาด้วยวิธีบอกข้อมูลไปตามที่เป็นของแหล่งนั้นๆ โดยไม่วินิจฉัย ขออนุโมทนาท่านผู้แจ้ง เป็นอย่างยิ่ง

เมื่องานปรับแก้เพิ่มเติมดำเนินมาถึงวันที่ ๒๔ มีนาคม ๒๕๕๐ มีคำพ์ที่ตั้งที่เพิ่มขึ้นและที่มีความเปลี่ยนแปลงราว ๓๑๗ หัวคำพ์ (ไม่นับการแก้คำผิด-ตก ที่พระมหานิพนธ์ช่วยแจ้งมา ราว ๕๐ แห่ง) หนังสือหนาเพิ่มขึ้น ๔๘ หน้า (จากเดิม ๓๗๖ หน้า เป็น ๔๒๔ หน้า) คิดว่าจะยุติเท่านี้และส่งโรงพิมพ์

อย่างไรก็ดี เมื่อเหลือบไปดูในหนังสือที่พิมพ์รุ่นเก่า พ.ศ.๒๕๒๗ ซึ่งใช้เป็นที่ย่อยบันทึกคำพ์ที่นึกขึ้นมาว่าควรเพิ่มหรือควรปรับปรุง ก็ได้เห็นว่าบางคำพ์น่าจะเติมลงไปในคราวนี้ด้วย ก็เลยรอเพิ่มอีกหน่อย พอทำคำนี้เสร็จ เห็นว่าคำนั้นก็ทำ ก็เติมอีกหน่อย แล้วมีงานอื่นที่เร่งแทรกเข้ามาเป็นระยะๆ รวมแล้วงานอื่นแทรกราว ๘ เดือน และมีเวลาทำยึดมาราว ๖ เดือน ทำไปทำมาก็ยุติลงในับัดนี้

การแก้ไขและเพิ่มเติมทั้งหมดนี้ เป็นการทำเป็นจุดๆ มุ่งจำเพาะไปที่จุดนั้นๆ จึงยังไม่ได้ตรวจดูทั่วตลอดทั้งเล่ม การแก้คำที่พิมพ์ผิดและการเพิ่มคำพ์ที่ใหม่จำนวนมาก เป็นเรื่องที่มาจากความบังเอิญพบบังเอิญเห็น เช่น จะดูคำ “สรณคณ” ว่าควรอธิบายเพิ่มเติมหรือไม่ พอที่เหลือบไปเห็นคำ “สรภัญญะ” ซึ่งอยู่ใกล้ๆ ทั้งที่ไม่ได้นึกไว้ว่าจะทำอะไรกับคำนี้เลย แต่พอเห็นว่าได้ให้ความหมายไว้สั้นนัก ก็เลยเขียนอธิบายใหม่อย่างค่อนข้างยาว, จะอธิบายคำว่า “ภาณวาร” ให้ชัดขึ้น ก็พลอยนึกถึงคำว่า “ภณัยกษ” ด้วย ทั้งที่เดิมไม่มีคำนี้ และไม่ได้ตั้งใจมาแต่เดิม ก็เลยบรรจุ “ภณัยกษ” เข้ามาด้วย และอธิบายเสียยาว, คำว่า “ถวายพรพระ” “คาถาพาหุง” “ชัยมงคลคาถา” ฯลฯ ก็เข้ามาโดยบังเอิญทำนองนี้

แม้คำที่พิมพ์ผิด ซึ่งยังไม่ได้ตั้งใจจะตรวจจับรู้ฟ ก็พบโดยบังเอิญและแก้ไปมากมาย แม้กระทั่งเมื่อหนังสือใกล้จะเสร็จ เช่น จะเติมข้อความ ๑ บรรทัดว่า “ศาสนวงศ์ ดู ศาสนวงศ์” ตอนนั้นจะต้องรักษาให้ข้อความบรรทัดแรกและบรรทัดสุดท้ายของหน้านั้นคงอยู่ที่เดิม จึงต้องลดบรรทัดในหน้านั้นลง ๑ บรรทัด ทำให้ต้องอ่านหาคำคำพ์ในหน้านั้นซึ่งมีคำอธิบายที่พอจะบีบให้บรรทัดน้อยลง ก็เลยเจอโดยบังเอิญว่า ที่คำ “ศีล ๘” มีข้อความว่า “จะรักษาประจำใจก็ได้” เกิดความสงสัยว่า ไม่น่าจะมี “ใจ” จึงเปิดหนังสือเก่าสมัยปกสีส้มดู พบว่ามีแต่ “ประจำ” จึงได้แก้โดยตัด “ใจ” ออกไป หรืออย่างเมื่อตรวจดูความเรียบร้อยของหัวคำพ์ที่ขึ้นไปปรากฏบนหัวกระดาษ ก็ทำให้บังเอิญพบหัวคำพ์ที่พิมพ์ผิด “สพทวาริกังคะ” (สพทานวาริกังคะ) และ “อบโลกนธรรม” (อบโลกนกรรม) จึงได้แก้ให้ถูกต้อง

๓. การชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๑ ทำให้มีความเปลี่ยนแปลงอะไร

การชำระ-เพิ่มเติมช่วงที่ ๑ นี้ ถือว่ายุติลงในวันที่ ๑๙ มิถุนายน ๒๕๕๑ ได้ทำให้ **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์** มีศัพท์ที่เพิ่มขึ้นและที่มีความเปลี่ยนแปลงรวมประมาณ ๑,๑๐๐ หัวศัพท์ กลายเป็นเพิ่มอีก ๒๐๔ หน้า (จากเดิม ๓๗๖ หน้า เป็น ๕๘๐ หน้า)

หัวศัพท์ ที่มีการปรับแก้ และที่เพิ่มใหม่ในระยะ ๒ เดือนแรก มี ตัวอย่าง ดังนี้

กัป, กัลป์	กิริยา	กิเลสพันห้า	คงคา	คณาจารย์	เครื่องราง
ชุนนมเทวดา	ตั้งหา ๑๐๘	ทักษิณาบถ	ทีฆนขสูตร	ธรรมราชา	ธัญชาติ
นัมมทา	บริวาร	บุพการ	บุพนิमितแห่งมรรค	ปกัตตตะ	บัญญัติ
ปริตร, ปริตต์	ปัญญา ๓	พรหมจรรย์	มหานที ๕	มหายาน	มาตรา
มานะ	ยถากรรม	ยมนา	โยนก	โวการ (ซึ่ง จุโวการ)	สมานฉันท์
สรภู	สังคายนา	สังกิริยา	สังจาธิภูฐาน	สีหนาท	สุตะ
หีนยาน	อจิรวดี	อชิสฐาน	อชิสฐานธรรม	อภิถัมพุทธคาถา	อโศกมหาราช
อาภัพ	อายุ	อายุสังขาร	อาสภิวาจา	อุตราบถ	อุทยาน

หัวศัพท์ ที่มีการปรับแก้ และที่เพิ่มใหม่ในระยะ ๑๔ เดือนหลัง มี ตัวอย่าง ดังนี้

กรรมวาท	กลาป	คันธกุฎี	คามวาสี	คิหิวินัย	จุนเณียบท
จุฬัมชณิมมหาศีล	จันเมื่อเดียว	ชยมังคัลลภูคคาถา	ชวนะ	ญาน ๑๖	เดน
ตุลา	ถวายพรพระ	ธรรมทูต	ธรรมสภา	บังสุกุลตาย-เป็น	ปฎิกรรม
ปรมัตตธรรม	ปานะ	โปราณภูคคาถา	พุทธาวาส	ภานยักร์	ยมกปาฏิหาริย์
รูปรูป, สุขุมรูป	วิถิจิต	วิปัสสนูปกิเลส	สมานฉันท์	สรณคมน์	สรภัญญะ
สังฆาวาส	สารีริกธาตุ	สุวรรณภูมิ	สุกรมัททวะ	อตัมมยตา	อภิธัมมัตถสังคหะ
อรรถกถา	อรัณวาสี	อชฎากาศ	อากาศ	อุปัฏฐานศาลา	เอตทัคคะ

การชำระ-เพิ่มเติมนี้ ทำให้ **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์** มีลักษณะคืบเคลื่อนเข้าไปใกล้งานค่างที่ ๓ ซึ่งได้หยุดลงเมื่อใกล้สิ้นปี ๒๕๒๑ เช่น คำ “กัป, กัลป์” ในการพิมพ์ครั้งที่ ๑๐ พ.ศ. ๒๕๔๖ มีคำอธิบาย ๑๒ บรรทัด แต่ในฉบับชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๑ นี้ ขยายเป็น ๑๑๓ บรรทัด เมื่อนำไปเทียบกับฉบับงานค่างที่ ๓ นั้น (ในการเขียนขยายคราวนี้ ไม่ได้หันไปดูงานค่างนั้นเลย) ปรากฏว่า คำอธิบายในฉบับชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๑ นี้ ยังสั้นกว่าเก่าเกือบครึ่งหนึ่ง

ถ้าต้องการมองให้ชัดว่างานชำระ-เพิ่มเติมมีลักษณะอย่างไร จะดูได้ง่ายที่คำตัวอย่างข้างบนนั้น เฉพาะอย่างยิ่งคำว่า กัป, กัลป์; กิเลสพันห้า; เครื่องราง; ชาดก; ทักษิณาบถ; นัมมทา; บริวาร; ปริตร, ปริตต์; ภาณวาร; มานะ; ยถากรรม; สรภัญญะ; สังกิริยา; อชิสฐาน; อายุ

บัดนี้ งานชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๑ ได้เสร็จสิ้นแล้ว โดยกำหนดเอาเองว่าเพียงพอเท่านี้ แต่งานชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๒ และ ๓ ซึ่งรอข้างหน้า มีมากกว่า

ขอทำความเข้าใจร่วมกันว่า ตามที่คิดไว้ งานตรวจชำระ ๓ ช่วง จะเป็นดังนี้

การชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๑: แก้ไขปรับปรุงข้อขาดตกบกพร่องที่พบเฉพาะหน้า โดยเฉพาะส่วนหลงตาที่บังเอิญพบ และเพิ่มเติมคำศัพท์และคำอธิบายที่ริบด่วน หรือบังเอิญนึกได้ รวมทั้งศัพท์ที่บันทึกไว้ระหว่างเวลาที่ผ่านไป (ได้เลือกทำแล้วเฉพาะคำที่ไม่ซับซ้อนนัก) และบางคำที่ท่านผู้ใช้หนังสือ ได้มีน้ำใจแจ้งมาว่าเจอคำผิดหรือค้นหาไม่พบ

การชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๒: อ่าน-ตรวจตลอดเล่ม เพื่อจะได้มองเห็นคำพิมพ์ผิด คำตกจุดและแง่ที่จะแก้ไข-ปรับปรุง-เพิ่มเติมทั่วทั้งหมด พร้อมทั้งจัดปรับคำอธิบายศัพท์ทั้งของเดิมและส่วนที่เพิ่มเติม ให้เข้ามาตรฐานเดียวกัน ทั้งในแง่การแสดงความหมาย วิธีอธิบาย และอัตราส่วนความยาวที่สัมพันธ์กับความสำคัญของศัพท์นั้นๆ

การชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๓: มุ่งที่การจัดระบบ เพื่อให้สม่ำเสมอ กลมกลืน เป็นแบบแผนอันเดียวกันและทั่วกัน เช่น มีคำอ่าน บอกที่มาในคำมกร์ แสดงคำเดิมในภาษาบาลีและสันสกฤต และถ้าเป็นไปได้ ให้คำแปลภาษาอังกฤษของศัพท์ตั้งหรือหัวศัพท์ พร้อมทั้งแผนที่และภาพประกอบ

งานชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๑ ได้เสร็จสิ้นลง โดยกำหนดเอาเองว่าแค่นี้ก่อน แต่**ช่วงที่ ๒** และ**ช่วงที่ ๓** ไม่อาจคาดหมายว่าจะเสร็จเมื่อใด หากไม่นิราศ-ไม่ได้โอกาสจากโรค ก็กล่าวได้เพียงว่าอยู่ในความตั้งใจที่จะทำต่อไป

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต)

๑๙ มิถุนายน ๒๕๕๑

คำปรารภ

(ในการพิมพ์ครั้งที่ ๑๐)

เมื่อกล่าวถึง พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ หลายท่านนึกถึง พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม ด้วย โดยเข้าใจว่าเป็นหนังสือชุดที่มีสองเล่มรวมกัน แต่แท้จริงเป็นหนังสือที่เกิดขึ้นต่างหากกัน ต่างคราวต่างวาระ และมีความเป็นมาที่ต่างหากจากกัน และต่างแบบต่างลักษณะกัน

ก. ความเป็นมา ช่วงที่ ๑: งานสำเร็จ แต่ขยายไม่ได้

พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม เป็นหนังสือที่ค่อยๆ ก่อตัวขึ้นทีละน้อย เริ่มจากหนังสือ *Student's Thai-Pali-English Dictionary of Buddhist Terms* เล่มเล็กๆ ที่จัดทำเสร็จใน พ.ศ. ๒๕๐๖ ต่อแต่นั้นก็ได้ปรับปรุง-เพิ่มเติม-ขยายขนาดขึ้นเรื่อยๆ และได้ขยายขอบเขตออกไปจนกลายเป็นงานที่มีลักษณะเป็นสารานุกรม

เมื่อเวลาผ่านไปๆ ก็มองเห็นว่างานทำสารานุกรมจะกินเวลายืดเยื้อยาวนานมาก ยิ่งมีงานอื่นแทรกเข้ามาบ่อยๆ ก็ยิ่งยากที่จะมองเห็นความจบสิ้น ในที่สุดจึงตกลงว่าควรทำพจนานุกรมขนาดย่อมๆ ขึ้นพื้นฐานออกมาก่อน และได้รวบรวมคัดเลือกหมวดธรรมมาจัดทำคำอธิบายขึ้น ซึ่งได้รวบรวมกับหนังสือเล่มเล็กเดิมที่สืบมาแต่ พ.ศ. ๒๕๐๖ กลายเป็นภาคหนึ่งๆ ใน ๓ ภาคของหนังสือที่รวมเป็นเล่มเดียวกันอันมีชื่อว่า พจนานุกรมพุทธศาสตร์ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๕

กาลล่วงมาจนถึง พ.ศ. ๒๕๒๘ พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ซึ่งพิมพ์ครั้งที่ ๔ จึงมีชื่อปัจจุบันว่า พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม เพื่อให้เข้าคู่กับพจนานุกรมอีกเล่มหนึ่งที่เปลี่ยนจากชื่อเดิมมาเป็น พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์

ถึงวาระนี้ พจนานุกรมสองเล่มนี้จึงเสมือนเป็นหนังสือที่รวมกันเป็นชุดอันเดียว

พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ ที่ว่านั้น เป็นหนังสือที่เกิดขึ้นแบบทั้งเล่มฉับพลันทันที โดยแทรกตัวเข้ามาใน พ.ศ. ๒๕๒๒ ระหว่างที่งานทำพจนานุกรมซึ่งขยายขอบเขตออกไปจนจะเป็นสารานุกรมนั้น กำลังดำเนินอยู่

เนื่องจากผู้รวบรวมเรียบเรียงเห็นว่างานทำสารานุกรม คงจะกินเวลายืดเยื้อไปอีกนาน และ พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ที่ทำเสร็จไปแล้ว ก็มีเฉพาะด้านหลักธรรมซึ่งจัดเรียงตามลำดับหมวดธรรม ควรจะมีพจนานุกรมเล่มเล็กๆ ง่ายๆ ว่าด้วยพระพุทธรศาสนาทั่วๆ ไป แบบเรียงตามลำดับอักษร ที่พอใช้ประโยชน์สำหรับผู้อ่านในขั้นต้น โดยเฉพาะนักเรียนนักธรรม ออกมาก่อน

พร้อมนั้นก็พอดีประจวบเหตุผลอีกอย่างหนึ่งมาหนุน คือ ได้เห็นหนังสือ *ศัพท์หลักสูตรภาษาไทย* สำหรับนักธรรม ชั้นตรี ชั้นโท และชั้นเอก ที่มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยจัดพิมพ์ออกมาใน พ.ศ. ๒๕๐๓ เหลืออยู่จำนวนมากมาย และดูเหมือนว่าไม่มีใครเอาใจใส่

หนังสือ *ศัพท์หลักสูตรภาษาไทย* ชุดนั้น ทาง มจร. จัดพิมพ์ขึ้นมาเพื่อสนองความต้องการของนักเรียนนักธรรมที่จะต้องสอบวิชาใหม่ซึ่งเพิ่มเข้ามาในหลักสูตร คือวิชาภาษาไทย แต่แทบจะยังไม่ทันได้เผยแพร่ออกไป วิชาภาษาไทยนั้นก็ถูกยกเลิกละทิ้ง หนังสือชุดนั้นจึงถูกทอดทิ้ง

ได้มองเห็นว่า หนังสือ *ศัพท์หลักสูตรภาษาไทย* นั้น ไม่ควรจะถูกทิ้งไปเสียเปล่า ถ้านำมาจัดเรียงใหม่ในรูปพจนานุกรม ก็จะใช้ประโยชน์ได้ อย่างน้อยศัพท์ตั้งหรือหัวศัพท์ที่มีอยู่ก็จะทุ่นแรงทุ่นเวลาในการเก็บศัพท์เป็นอันมาก

โดยนัยนี้ ก็ได้นำหนังสือ *ศัพท์หลักสูตรภาษาไทย* ชุดนั้นทั้ง ๙ ภาค (ศัพท์สำหรับนักธรรมตรี-โท-เอก ชั้นละ ๓ วิชา จึงมีชั้นละ ๓ ภาค พิมพ์รวมเป็นชั้นละเล่ม) มาจัดเรียบเรียงเป็นพจนานุกรมเล่มเดียว ดังได้เล่าไว้แล้วใน “แถลงการจัดทำหนังสือ ประกาศพระคุณ ขอบคุณ และอนุโมทนา (ในการพิมพ์ครั้งที่ ๑)”

ศัพท์จำนวนมากทีเดียว ที่ง่าย ๆ พื้น ๆ และต้องการเพียงความหมายสั้น ๆ หรือคำอธิบายเพียงเล็กน้อย ได้คงไว้ตามเดิมบ้าง แก้ไขปรับปรุงบ้าง ส่วนศัพท์ที่ต้องการคำอธิบายยาว ๆ ก็เขียนขยาย และศัพท์สำหรับการเรียนนักธรรมที่ตกหล่นหรือศัพท์ทั่วไปอันควรรู้ที่ยังไม่มี ก็เติมเข้ามา รวมเป็นของเก่ากับของใหม่ ประมาณครั้งต่อครั้ง จึงเกิดเป็นพจนานุกรม ซึ่งในการพิมพ์ครั้งแรก พ.ศ. ๒๕๒๒ เรียกชื่อว่า *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับครู นักเรียน นักธรรม*

ต่อมา ในการพิมพ์ครั้งที่ ๒ พ.ศ. ๒๕๒๗ พจนานุกรมเล่มนั้นได้เปลี่ยนมีชื่ออย่างปัจจุบันว่า *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์* คือหนังสือเล่มนี้

เมื่อมีการเผยแพร่มากขึ้น ผู้ขออนุญาตพิมพ์บางแห่งจึงได้นำพจนานุกรมทั้งสองเล่มนี้มาจัดรวมกันเป็นชุด และล่าสุดบางที่ถึงกับทำกล่องใส่รวมกัน

แม้จะมีประวัติแห่งการเกิดขึ้นต่างหากกัน แต่พจนานุกรมสองเล่มนี้ก็มีลักษณะที่เหมือนกันอย่างหนึ่ง คือเป็นงานในช่วงระหว่างที่งานทำพจนานุกรมซึ่งต่อเนื่องมาแต่เดิมและขยายออกไปจนกลายเป็นสารานุกรม แสดงอาการว่าจะเป็นเรื่องยืดเยื้อต้องรออีกยาวนาน

หลังจากการพิมพ์ลงตัวแล้ว พจนานุกรมสองเล่มนี้ก็มีชะตากรรมอย่างเดียวกัน คือขึ้นต่อระบบการดำเนินงานและการพิมพ์ยุคก่อนนั้น ซึ่งต้นแบบอยู่ในแผนกระดาษที่ตายตัว แก้ไขและขยายขยายได้ยาก ยิ่งเป็นหนังสือขนาดหนาและมีรูปแบบซับซ้อน ก็แทบปรับเปลี่ยนอะไรไม่ได้เลย

ด้วยเหตุนี้ การพิมพ์พจนานุกรมสองเล่มนั้นในครั้งต่อ ๆ มา จึงต้องพิมพ์ซ้ำตามต้นแบบเดิม ถ้าจำเป็นจริงๆ ที่จะต้องแก้ไข ก็แก้ไขได้เพียง ๔-๕ บรรทัด ยิ่งเมื่อเวลาผ่านมานานขึ้น แผนกระดาษต้นแบบทั้งหมดก็ผุเปื่อยหรือสูญหายไป (ต้นแบบของ *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์* ซึ่งทำขึ้นใหม่ในการพิมพ์ครั้งที่ ๒ ได้สูญหายไปตั้งแต่เมื่อการพิมพ์ครั้งที่ ๒ นั้นเสร็จสิ้นลง) ทำให้การพิมพ์ต่อจากนั้นต้องใช้วิธีถ่ายภาพจากหนังสือที่พิมพ์ครั้งก่อนๆ ซึ่งจะได้ตัวหนังสือที่เลื่อนรางลงไปเรื่อยๆ ได้แต่รอเวลาที่พิมพ์ทำต้นแบบขึ้นใหม่ โดยจะถือโอกาสเพิ่มเติมด้วยพร้อมกัน

อย่างไรก็ตาม เนื่องจาก *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์* นี้ มีศัพท์และคำอธิบายที่จะเพิ่มมากมาย เมื่อแก้ไขต้นแบบเดิมไม่ได้ ก็จึงใส่ส่วนเพิ่มเข้ามาต่างหากต่อท้ายเล่มในการพิมพ์ครั้งที่ ๓ พ.ศ. ๒๕๒๘ โดยทำเป็น “ภาคผนวก” (มีศัพท์ตั้งหรือหัวศัพท์เพิ่ม ๑๒๔ ศัพท์ รวม ๒๔ หน้า ขยายขนาดเล่มหนังสือเฉพาะตัวพจนานุกรมแท้ๆ ขึ้นเป็น ๔๖๖ หน้า) ต่อแต่นั้นมา ก็พิมพ์ซ้ำอย่างที่กล่าวข้างต้น

ข. ความเป็นมา ช่วงที่ ๒: เข้ายุคใหม่ มีฐานที่จะก้าวต่อ

ระหว่างรอเวลาที่พิมพ์ทำต้นแบบใหม่ พร้อมกับเขียนเพิ่มเติม ซึ่งมองไม่เห็นว่าจะมีโอกาสทำได้เมื่อใด กาลก็ล่วงมา จนถึงยุคคอมพิวเตอร์

ระบบคอมพิวเตอร์ได้ช่วยให้การพิมพ์เจริญก้าวหน้าอย่างมหัศจรรย์ ซึ่งแก้ปัญหาสำคัญในการทำพจนานุกรมได้ทั้งหมด โดยเฉพาะ

- การพิมพ์ข้อมูลใหม่ทำได้อย่างดีและคล่องสะดวก
- รักษาข้อมูลใหม่ไม่ให้เสื่อมบุรณและยืนาน โดยมิคุณภาพคงเดิม หรือจะปรับให้ดียิ่งขึ้นก็ได้

• ข้อมูลใหม่ที่เก็บไว้ นั้น จะแก้ไข-ปรับปรุง-เพิ่มเติม ที่จุดไหนส่วนใด อย่างไร และเมื่อใด ก็ได้ตาม
ปรารถนา

ถึงตอนนี้ ก็เห็นทางที่จะทำให้งานทำพจนานุกรมก้าวต่อไป แต่ก็ต้องรอขั้นตอนสำคัญ คือจุดตั้งต้น
ครั้งใหม่ ได้แก่การพิมพ์ข้อมูลพจนานุกรมทั้งหมดในเล่มหนังสือลงในคอมพิวเตอร์ ซึ่งต้องใช้เวลาและแรง
งานมากทีเดียว

ถ้ามีข้อมูลที่พิมพ์ลงในคอมพิวเตอร์ไว้พร้อมแล้ว ถึงจะยังไม่มีเวลาที่จะแก้ไข-ปรับปรุง-เพิ่มเติม ก็
อุ่นใจได้ เพราะสามารถเก็บรอไว้ มีโอกาสเมื่อใด ก็ทำได้เมื่อนั้น แต่ต้องเริ่มขึ้นเตรียมข้อมูลนั้นให้ได้ก่อน

ขณะที่ผู้รวบรวมเรียบเรียงเองพิมพ์ผิดไม่เป็น กับทั้งมีงานอื่นพันตัวรุงรัง ไม่ได้ดำเนินการอันใดใน
เรื่องนี้ ก็ได้มีท่านที่มีใจรักและท่านที่มองเห็นประโยชน์ ได้พิมพ์ข้อมูล พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวล
ศัพท์ ทั้งหมดของเล่มหนังสือลงในคอมพิวเตอร์ ด้วยความสมัครใจของตนเอง โดยมีได้นัดหมาย เท่าที่ทราบ/
เท่าที่พบ ๔ ราย เป็น ๔ ชุด คือ

๑. พระมหาเจิม สุวโจ แห่งสถาบันวิจัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ได้เริ่มจัดทำงานนี้ตั้งแต่ระยะ
ต้นๆ ของยุคแห่งการพิมพ์ด้วยระบบคอมพิวเตอร์ ซึ่งทั้งอุปกรณ์และบุคลากรด้านนี้ยังไม่พร้อม ใช้เวลา
หลายปี จนในที่สุด ได้มอบข้อมูลที่เตรียมเสร็จแล้วแก่ผู้รวบรวมเรียบเรียง เมื่อวันที่ ๒๘ พฤษภาคม ๒๕๔๑

ข้อมูลที่พระมหาเจิม สุวโจ เตรียมไว้ นี้ ได้จัดวางรูปแบบเสร็จแล้ว รอเพียงงานขั้นที่จะส่งเข้าโรงพิมพ์
รวมทั้งการตรวจครั้งสุดท้าย นับว่าพร้อมพอสมควร แต่ผู้รวบรวมเรียบเรียงก็ไม่มีเวลาตรวจ เวลาที่ผ่านมาเรื่อยๆ

๒. รศ. ดร.สมศีล ฌานวงศ์ ราชบัณฑิต ได้เตรียมข้อมูลพจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์
(พร้อมทั้งพจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม) โดยบุตรหญิง-ชาย คือ น.ส.ภาวณา ตั้งแต่ยังเป็น
ด.ญ.ภาวณา ฌานวงศ์ และน้องชาย คือ นายปัญญา ตั้งแต่ยังเป็น ด.ช.ปัญญา ฌานวงศ์ ได้ช่วยกันแบ่งเบ
ภาระด้วยการพิมพ์ข้อมูลทั้งหมดของเล่มหนังสือลงในคอมพิวเตอร์ ภายใต้การดูแลของ ดร.สมศีล ฌานวงศ์
ซึ่งเป็นผู้ตรวจความเรียบร้อยและจัดรูปแบบข้อมูลนั้นตามเล่มหนังสืออีกทีหนึ่ง

๓. พระไตรปิฎก (ในแผ่น CD - ระบบคอมพิวเตอร์) ฉบับสมาคมศิษย์เก่า มหาจุฬาลงกรณราช-
วิทยาลัย ซึ่งเสร็จออกเผยแพร่ในช่วงต้นของ พ.ศ. ๒๕๔๓ ได้ขอบรรจุ พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับ
ประมวลธรรม และ พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ ไว้ในโปรแกรมด้วย ผู้จัดทำจึงได้พิมพ์ข้อมูล
ทั้งหมดของหนังสือทั้งสองเล่มนั้นลงในคอมพิวเตอร์ แต่เนื่องจากเป็นข้อมูลสำหรับโปรแกรมคอมพิวเตอร์ จึง
ไม่ได้จัดรูปแบบเพื่อการตีพิมพ์อย่างเล่มหนังสือ

๔. พจนานุกรมพุทธศาสตร์ (ในแผ่น CD - ระบบคอมพิวเตอร์) รุ่น ๑.๕ (ในโปรแกรมว่า พจนานุกรม
พุทธศาสตร์ Version <1.2>) พ.ศ. ๒๕๔๔ จัดทำโดยคณะวิศวกรรมศาสตร์คอมพิวเตอร์ มหาวิทยาลัยรังสิต
ซึ่งก็ไม่ได้จัดรูปแบบเพื่อการตีพิมพ์อย่างเล่มหนังสือ เพราะเป็นข้อมูลสำหรับโปรแกรมคอมพิวเตอร์

ข้อมูลทั้ง ๔ ชุดนี้ ผู้จัดทำชุดอื่นๆ ได้นำศัพท์ตั้งและคำอธิบายทั้งหมดใน “ภาคผนวก” รวม ๒๔ หน้า
๑๒๔ ศัพท์ ของฉบับเรียงพิมพ์ระบบเก่า มาแทรกเข้าไปในเนื้อหาหลักของเล่มตามลำดับอักษรเสร็จเรียบร้อยด้วย

เมื่อมีชุดข้อมูลให้เลือก ก็แน่นอนว่าจะต้องพิจารณาเฉพาะชุดที่จัดรูปแบบไว้แล้วเพื่อการตีพิมพ์อย่าง
เล่มหนังสือ คือชุดที่ ๑ และชุดที่ ๒

แต่ทั้งที่มีข้อมูลนั้นแล้ว เวลาผ่านไปๆ โดยผู้รวบรวมเรียบเรียงมิได้ดำเนินการใดๆ เพราะว่าจะมี
ข้อมูลครบทั้งหมดแล้ว แต่ก็ยังมีงานสุดท้ายในขั้นส่งโรงพิมพ์ โดยเฉพาะการพิสูจน์อักษร (ตรวจปรึฟ) ตลอด
เล่มอีกครั้ง ซึ่งควรเป็นภาระของผู้รวบรวมเรียบเรียงเอง

ถ้าจะให้ผู้รวบรวมเรียบเรียงพิสูจน์อักษรเองอย่างแต่ก่อน การพิมพ์คงต้องรออีกแรมปี หรืออาจจะหลายปี (ยิ่งมาบัดนี้ เมื่อตาทั้งสองเป็นโรคต้อหินซ้ำอีก ก็แทบหมดโอกาส) คงต้องปล่อยให้พิมพ์ครั้งใหม่ด้วยการถ่ายภาพจากหนังสือที่พิมพ์ครั้งก่อนต่อไปอีก

ค. ความเป็นมา ช่วงที่ ๓: พิมพ์ครั้งใหม่ ในระบบใหม่

การพิมพ์ในระบบใหม่คืบหน้า เมื่อ ดร.สมศีล ฌานวงศ์ ช่วยรับภาระขั้นสุดท้ายในการจัดทำต้นแบบให้พร้อมที่จะนำเข้ารับการตีพิมพ์ในโรงพิมพ์

ในงาขั้นสุดท้ายนี้ สำหรับ พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม ซึ่งจัดเรียงใหม่ด้วยระบบคอมพิวเตอร์ และพิมพ์เป็นเล่มหนังสือไปแล้วเป็นครั้งแรก เมื่อกลางปี พ.ศ. ๒๕๔๕ นั้นผู้รวบรวมเรียบเรียงได้อ่านต้นแบบสุดท้ายก่อนยุดี แต่เมื่อมาถึง พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ ก็เป็นเวลาสำหรับผู้รวบรวมเรียบเรียงประสบปัญหาจากโรคตามากแล้ว รวมทั้งโรคต้อหิน จึงยกภาระในการตรวจพิสูจน์อ่านต้นแบบแม้แต่ครั้งยุดีให้ ดร.สมศีล ฌานวงศ์ รับดำเนินการทั้งหมด เพียงแต่เมื่อมีข้อผิดพลาดที่น่าสงสัยที่ได้ ก็เฝ้าถามปรึกษาเป็นแต่ละแห่งๆ ไป

พอดีว่า ผู้รับภาระนอกจากมีความละเอียดและทำงานนี้ด้วยใจรักแล้ว ยังเป็นผู้ศึกษาวิจัยเรื่องพจนานุกรมเป็นพิเศษอีกด้วย ยิ่งเมื่อได้คอมพิวเตอร์มาเป็นเครื่องมือ ก็ยิ่งช่วยให้การจัดเรียงพิมพ์ต้นแบบสามารถดำเนินมาจนหนังสือเสร็จเป็นเล่มในรูปลักษณะที่ปรากฏอยู่

พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ พิมพ์ครั้งที่ ๑๐ ซึ่งเป็นครั้งแรกที่ใช้ข้อมูลอันได้เตรียมขึ้นใหม่ด้วยระบบการพิมพ์แบบคอมพิวเตอร์นี้ **โดยหลักการ ได้ตกลงว่าให้คงเนื้อหาไว้อย่างเดิมตามฉบับเรียงพิมพ์ระบบเก่า ยังไม่ปรับปรุงหรือเพิ่มเติม** เนื่องจากผู้รวบรวมเรียบเรียงยังไม่มีเวลาที่จะดำเนินการกับคำศัพท์มากมายอันควรเพิ่มและสิ่งที่ควรแก้ไขปรับปรุงต่างๆ ที่บันทึกไว้ระหว่างเวลาที่ผ่านมา และจะรอก็ไม่มีการกำหนด (จุดเน้นหลักอยู่ที่การได้ฐานข้อมูลในระบบคอมพิวเตอร์ ซึ่งทำให้พร้อมและสะดวกที่จะปรับปรุงเพิ่มเติมต่อไป)

ทั้งนี้ มีข้อยกเว้น คือ

๑. นำศัพท์ตั้งและคำอธิบายทั้งหมดใน “ภาคผนวก” ของฉบับเรียงพิมพ์ระบบเก่า มาแทรกเข้าไปในเนื้อหาหลักของเล่มตามลำดับอักษรของศัพท์นั้นๆ (ข้อนี้เป็นการเปลี่ยนแปลงด้านรูปแบบเท่านั้น ส่วนเนื้อหายังคงเดิม)๒. เนื่องจากมีศัพท์ตั้ง ๘ คำ ที่ได้ปรับปรุงคำอธิบายไว้ก่อนแล้ว จึงนำมาใส่รวมด้วย พร้อมทั้งถือโอกาสแก้ไขเนื้อหาความผิดพลาด ๒-๓ แห่งที่ผู้ใช้พจนานุกรมฉบับนี้ ทั้งบรรพชิตและคฤหัสถ์บางท่านได้แจ้งเข้ามานับแต่การพิมพ์ครั้งก่อนๆ ซึ่งขอขอบคุณ-อนุโมทนาไว้ ณ ที่นี้ด้วย

๓. มีการปรับปรุงเพิ่มเติมปลีกย่อยที่พบเห็นนี้ได้แล้วถือโอกาสทำไปด้วยระหว่างทำงานขั้นสุดท้ายในการจัดทำต้นแบบให้พร้อมก่อนจะส่งเข้ารับการตีพิมพ์ในโรงพิมพ์ กล่าวคือ คำอธิบายเล็กน้อยในบางแห่งซึ่งเห็นว่าควรจะให้เสร็จไปได้ในคราวนี้ เฉพาะอย่างยิ่ง

- ได้ปรับคำอธิบายคำว่า ศิลปศาสตร์ และได้นำคำอธิบายการแบ่งช่วงกาลในพุทธประวัติ คือชุดทวารวดี-อวิทูเรณิกาน-สันติเกณิกาน ชุดปฐมโพธิกาล-มัชฌิมโพธิกาล-ปัจฉิมโพธิกาล และชุดบุริมกาล-อปรกาล มาปรับรวมกันไว้ที่ศัพท์ตั้งว่า พุทธประวัติ อีกแห่งหนึ่งด้วย

- ได้แยกความหมายย่อยของศัพท์ตั้งบางคำออกจากกัน เพื่อให้เกิดความชัดเจนยิ่งขึ้น (เช่น คำว่า พยัญชนะ)

- ได้ตัดศัพท์ตั้งบางคำที่เห็นว่าไม่จำเป็นออก (เช่น *วงศกุล, เทวรูปนาคปรก*)

๔. เนื่องจากเดิมนั้น *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์* นี้ จัดทำขึ้นโดยมุ่งเพื่อประโยชน์ของผู้เล่าเรียนขั้นต้น โดยเฉพาะนักธรรมตรี-โท-เอก ถ้อยคำใดมีในแบบเรียนนักธรรม ก็ได้รับการสะกดตัวโดยคงไว้อย่างเดิมตามแบบเรียนเล่มนั้นๆ เป็นส่วนมาก

แต่ในการพิมพ์ตามระบบใหม่ครั้งนี้ เห็นว่าควรจะคำนึงถึงคนทั่วไป ไม่จำกัดเฉพาะนักธรรม จึงตกลงปรับการสะกดตัวของบางศัพท์ให้เป็นปัจจุบัน (เช่น *ปฤษณา* แก้เป็น *ปริศนา*)

พร้อมนั้น ตามที่ *พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน* ให้หลักไว้ว่า คำที่เป็นศัพท์ธรรมบัญญัติ จะเขียนตาม *พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน* หรือเขียนเต็มรูปอย่างเดิมก็ได้ และใน *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์* แต่เดิมมาเขียนทั้งสองรูป เช่น *โลกุตตรธรรม-โลกุตธรรม อริยสังข์-อริยสัง* ส่วนในการพิมพ์ตามระบบใหม่ครั้งนี้ ถ้าคำนั้นอยู่ในข้อความอธิบาย ได้ปรับเขียนเป็นรูปเดียวกันทั้งหมด เช่น *โลกุตตรธรรม อริยสังข์* ทั้งนี้ เพื่อความสอดคล้องกลมกลืนเป็นอันเดียวกัน แต่ผู้อ่านจะนำไปเขียนเองในรูปที่ประสงค์ก็ได้ตามคำชี้แจงต้นเล่ม

๕. แต่เดิมมาหนังสือนี้มุ่งเพื่อประโยชน์แก่ผู้มีความรู้พื้นฐานทางธรรมอยู่แล้ว โดยเฉพาะนักเรียนนักธรรม ซึ่งถือว่ารู้วิธีอ่านคำบาลีอยู่แล้ว จึงไม่ได้นึกถึงการที่จะแสดงวิธีอ่านคำบาลีนั้นไว้ แต่บัดนี้ได้ตกลงที่จะคำนึงถึงผู้ใช้ทั่วไป

ดังนั้น ในการพิมพ์ครั้งใหม่ด้วยระบบใหม่นี้ จึงได้แสดงวิธีอ่านออกเสียงศัพท์ตั้งบางคำเพื่อเกื้อกูลแก่ผู้ใช้ที่ยังไม่คุ้นกับวิธีอ่านคำที่มาจากภาษาบาลีสันสกฤต เช่น *สมลีสี* [สะ-มะ-ลี-ลี], *โอมสวาท* [โอ-มะ-สะ-วาด] แต่เนื่องจากยังเป็นทำนองงานแถม จึงทำเท่าที่นึกได้หรือพบเฉพาะหน้า อาจมีคำศัพท์ทำนองนี้อีกหลายคำที่ยังมิได้แสดงวิธีอ่านออกเสียงกำกับไว้

อย่างไรก็ตาม ในการพิมพ์ใหม่ครั้งนี้ ได้แทรก "วิธีอ่านคำบาลี" เพิ่มเข้ามาด้วย เพื่อให้ผู้ใช้ทั่วไปทราบหลักพื้นฐานที่พอจะนำไปใช้เป็นแนวทางในการอ่านได้ด้วยตนเอง โดย ดร.สมศีล ฉานวงศ์ ช่วยรับภาระเขียนมางานขั้นสุดท้ายที่จะเข้าโรงพิมพ์มีความละเอียด ซึ่งต้องใช้เวลาและเรี่ยวแรงกำลังมาก ประกอบกับผู้รับภาระมีงานอื่นที่ต้องรับผิดชอบอีกหลายด้าน นับจากเริ่มงานขั้นสุดท้ายนี้ จนต้นแบบเสร็จเรียบร้อยนำส่งโรงพิมพ์ได้ ก็ใช้เวลาไปหลายเดือน

ทั้งนี้เพราะว่า งานขั้นสุดท้ายก่อนรับการตีพิมพ์มิใช่เพียงการตรวจความถูกต้องของตัวอักษรเท่านั้น นอกจากอ่านปริิฟตลอดเล่ม ทวนแล้วทวนอีกหลายเที่ยวแล้ว ได้ถือโอกาสแห่งการพิมพ์ที่เป็นการวางรูปแบบครั้งใหม่และมีคอมพิวเตอร์เป็นอุปกรณ์นี้ ตรวจทานจัดการเกี่ยวกับความสอดคล้องกลมกลืน-สม่ำเสมอ-ครบถ้วน โดยเฉพาะในเรื่องที่เป็น *ระบบแบบแผน* ให้ลงตัวไว้เท่าที่จะทำได้ คือ

ก) *ความสอดคล้องกลมกลืน* ทั่วๆ ไป ไม่ว่าจะเป็นเครื่องหมายวรรคตอน หรือการพิมพ์คำ-ขนาดตัวอักษร-รูปลักษณะของตัวอักษร ทั้งคำทั่วไปและคำที่ใช้ในการอ้างอิงและอ้างอิง (เช่น *ดู เทียบ คู่กับ ตรงข้ามกับ*) ได้พยายามตรวจและแก้ไขให้สม่ำเสมอทุกแห่ง

ข) *ความถูกต้องครบถ้วนทั่วถึง* อีกหลายอย่าง ที่ยังอาจตกหล่นหรือข้ามไปในการพิมพ์ระบบเก่า โดยเฉพาะการอ้างอิง ได้ตรวจสอบเท่าที่ทำได้ เช่น ตรวจดูให้แน่ใจว่าศัพท์ตั้งทุกคำที่เป็นธรรมข้อย่อย ได้อ้างอิงถึงหมวดธรรมใหญ่ที่ธรรมข้อย่อยนั้นแยกออกมา

ค) *ระบบการอ้างอิง* ระหว่างศัพท์ตั้ง ได้จัดปรับให้สม่ำเสมอชัดเจนและครบถ้วนยิ่งขึ้น เช่น

• ได้สำรวจคำแสดงการอ้างอิงที่มีอยู่ ซึ่งยุติลงเป็น ๔ คำ และนอกจากได้ปรับขนาดและแบบตัวอักษรของคำแสดงการอ้างอิงนั้นให้สม่ำเสมอทั้งหมด กล่าวคือ คู่ เทียบ คู่กับ ตรงข้ามกับ แล้ว ยังได้พยายามวางข้อยุติในการใช้คำเหล่านั้นด้วยว่าจะใช้คำไหนในกรณีหรือในขอบเขตใด

ในการนี้ พึงทราบว่า คำที่มักมาคู่กัน และเป็นคำตรงข้ามกันด้วย ในพจนานุกรมนี้อ้างอิงว่า คู่กับ หรือ ตรงข้ามกับ อย่างใดอย่างหนึ่ง โดยยังไม่ถือข้อยุติเด็ดขาดลงไป เช่น *โลกิยธรรม* คู่กับ *โลกุตตรธรรม*, *สังฆธรรม* ตรงข้ามกับ *อสังฆธรรม*

• ใช้การอ้างอิง แทนคำอธิบายบางตอนที่ซ้ำซ้อนเกินจำเป็น หรือช่วยให้ปรับเปลี่ยนคำอธิบายบางแห่งให้สั้นลง (เช่น ตัดคำอธิบายที่ *เบญจศีล* ออก เนื่องจากซ้ำกับ *ศีล ๕* แล้วใช้การอ้างอิงแทน)

นอกจากนั้น ยังมีงานแทรกซ้อนบางอย่างที่ใช้เวลาเพิ่มขึ้นอีกมากที่เดิวนอกเหนือความคาดหมาย เช่น ทุกครั้งที่มีการแก้ไขข้อมูล ซึ่งทำให้ข้อความและถ้อยคำขยายเปลี่ยนที่ ต้องตรวจดูความถูกต้องเหมาะสมในการตัดแยกคำท้ายบรรทัด โดยเฉพาะคำศัพท์บาลีสันสกฤต เช่น *ปาติโมกข์* และคำประสม เช่น *พระเจ้า นมสัณ* ถ้า *โมกข์* เจ้า หรือ *สัณ* เลื่อนแยกออกไปอยู่ต่างบรรทัด ซึ่งทำให้ผิดหลักอักขรวิธีการเขียนคำบาลีสันสกฤต หรืออาจชวนให้อ่านเข้าใจผิดในกรณีคำประสม ก็ต้องพยายามแก้ไขให้มาอยู่ในบรรทัดเดียวกันครบทั้งคำ หรือใช้วิธีใส่เครื่องหมาย - (ยติวงค์) หากเป็นคำบาลีสันสกฤตที่พอจะเอื้อให้ตัดแยกได้ เช่น *กุศลธรรม* (ดังในตัวอย่างนี้) และการแก้ไขนี้มักจะส่งผลกระทบต่อคำอื่นอยู่เนืองๆ ทำให้ต้องตรวจดูให้ทั่วซ้ำอีก

อนึ่ง การแก้ไขดังกล่าว ยังส่งผลกระทบต่อไปถึงการจัดหน้าหนังสือโดยรวม ซึ่งพลอยขยับเขยื้อนเปลี่ยนแปลงไปเนื่องจากการตัด เพิ่ม หรือเปลี่ยนแปลงข้อความนั้น อันจะต้องตรวจดูและจัดปรับให้ถูกต้องลงตัวด้วยทุกครั้งเช่นเดียวกัน

การทำงานพิมพ์ *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์* ก้าวมาจนถึงขั้นสำเร็จเสร็จสิ้นในบัดนี้ จึงหมายถึงการบำเพ็ญอิทธิบาททั้ง ๔ ของ ดร.สมคิด ฌานังคะ และบุตรหญิง-บุตรชาย คือ น.ส.ภาวณา ฌานังคะ และ นายปัญญา ฌานังคะ ซึ่งขออนุโมทนาไว้ ณ ที่นี้ เป็นอย่างยิ่ง

พร้อมนี้ ขอขอบคุณพระมหาเจิม สุวโจ แห่งมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ที่ได้อุตสาหะวิริยะเตรียมฐานข้อมูลคอมพิวเตอร์ชุดแรกของ *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์* และมอบให้ไว้ แม้จะเป็นชุดที่มีได้นำมาใช้ในการพิมพ์ครั้งนี้ ก็ถือว่าพระมหาเจิม สุวโจ ได้มีส่วนร่วมในงานนี้ด้วย

อนึ่ง ระหว่างที่แก้ไขทวนทานเพื่อเตรียมต้นแบบสำหรับส่งโรงพิมพ์นี้ พระครูปลัดปิฎกวัณณ์ (อินศร จินฺตปาญโญ) และพระภิกษุหลายรูปในวัดญาณเวศกวัน ได้อ่านปริฐพีอีกเที่ยวหนึ่ง ช่วยให้การพิสูจน์อักษรถูกต้องเรียบร้อยยิ่งขึ้น จึงขอขอบคุณพระครูปลัดปิฎกวัณณ์และพระภิกษุทุกรูปที่ช่วยงาน ในโอกาสนี้ กระนั้นก็ตาม ก็คงยังมีข้อผิดพลาดหลงเหลืออยู่บ้าง หากผู้ใช้ท่านใดได้พบ ก็ขอได้โปรดแจ้งให้ทราบด้วย เพื่อช่วยให้การพิมพ์ครั้งต่อไปมีความสมบูรณ์ยิ่งขึ้น

หวังว่า *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์* ที่พิมพ์ด้วยระบบใหม่ครั้งนี้ จะเป็นอุปกรณ์อันเกื้อกูลต่อการศึกษา ที่สำเร็จประโยชน์ได้ดียิ่งขึ้น และเป็นปัจจัยหนุนให้เกิดธรรมไพฑูริย์ เพื่อประโยชน์สุขแก่พหุชน ยิ่งยืนนานสืบไป

พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต)

๒๓ กันยายน ๒๕๕๖

บันทึกของผู้เรียบเรียง

(ในการพิมพ์ครั้งที่ ๒ - พ.ศ. ๒๕๒๗)

๑. หนังสือพิมพ์ฉบับนี้พิมพ์ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๕๒๒ ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระครูปลัดสมัยกิตติพิตโต เจ้าอาวาสวัดพระพิเรนทร์ มีชื่อว่า พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับครู นักเรียน นักธรรม แต่ในการพิมพ์ครั้งที่ ๒ นี้ ได้เปลี่ยนชื่อใหม่ว่า พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ ทั้งนี้เพราะชื่อเดิมยาวเกินไป เรียกยาก

การที่มีคำสร้อยท้ายชื่อว่า ฉบับประมวลศัพท์ ก็เพื่อป้องกันความสับสน โดยทำให้ต่างออกไปจาก พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ของผู้เรียบเรียงเดียวกัน ซึ่งมีอยู่ก่อน

พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ เป็นพจนานุกรมซึ่งรวบรวมและอธิบายคำศัพท์ทั่วไปทุกประเภทที่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนา เช่น หลักธรรม พระวินัย พิธีกรรม ประวัติบุคคลสำคัญ ตำนาน และวรรณคดีที่สำคัญ เป็นต้น ต่างจาก พจนานุกรมพุทธศาสตร์ (จะขยายชื่อเป็น พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม) ที่มุ่งรวบรวมและอธิบายเฉพาะแต่หลักธรรมซึ่งเป็นสาระสำคัญของพระพุทธศาสนา

๒. ศัพท์ที่รวบรวมมาอธิบายในหนังสือนี้ แยกได้เป็น ๓ ประเภทใหญ่ๆ คือ

๑) พุทธศาสนประวัติ มีพุทธประวัติเป็นแกน รวมถึงสาวกประวัติ ประวัติบุคคล สถานที่ และเหตุการณ์สำคัญในพระพุทธศาสนา ตลอดจนตำนาน และเรื่องราวที่มาในวรรณคดีต่างๆ เฉพาะที่คนทั่วไปควรรู้

๒) ธรรม คือหลักคำสอน ทั้งที่มาในพระไตรปิฎก และในคัมภีร์รุ่นหลังมีอรรถกถาเป็นต้น รวมไปถึงเฉพาะที่ศึกษาเล่าเรียนกันตามปกติ และเพิ่มบางหลักที่น่าสนใจเป็นพิเศษ

๓) วินัย หมายถึง พุทธบัญญัติที่กำกับความประพฤติและความเป็นอยู่ของพระสงฆ์ และในที่นี้ให้มีความหมายครอบคลุมถึง ขนบธรรมเนียมประเพณี พิธีกรรมบางอย่างที่ได้เป็นเครื่องยึดเหนี่ยวคุณประสานสังคมของชาวพุทธไทยสืบต่อกันมา

นอกจากนี้มีศัพท์เบ็ดเตล็ด เช่น คำกวีซึ่งผูกขึ้นโดยมุ่งความไพเราะ และคำไทยบางคำที่ไม่คุ้นแต่ปรากฏในแบบเรียนพระปริยัติธรรม ซึ่งภิกษุสามเณรจำเป็นต้องรู้ความหมาย เป็นต้น

๓. หนังสือนี้รวมอยู่ในโครงการส่วนตัว ที่จะขยายปรับปรุงก่อนการจัดพิมพ์ครั้งที่ ๒ และได้เพิ่มเติมปรับปรุงไปบ้างแล้วบางส่วน แต่ตามที่ตั้งใจไว้ว่าจะปรับปรุงจริงจังและจัดพิมพ์ภายหลัง พจนานุกรมพุทธศาสตร์ (ฉบับประมวลธรรม) ครั้น ดร.สุจินต์ ทั้งสุบุตร ติดต่อขอพิมพ์เป็นธรรมทานในงานพระราชทานเพลิงศพบิดา ผู้เป็นนุรพการี จึงเป็นเหตุให้การพิมพ์เปลี่ยนลำดับ กลายเป็นว่าหนังสือนี้จะสำเร็จก่อน โดยเมื่อแรกตกลงว่าจะพิมพ์ไปตามฉบับเดิมที่ส่วนใหญ่ยังไม่ได้รับการปรับปรุง แต่ปัญหาข้อยุ่งยากติดขัดที่ทำให้การพิมพ์ล่าช้า ได้กลายเป็นเครื่องช่วยให้ได้โอกาสรีบเร่งระดมงานแทรกเพิ่ม ปรับปรุงแข่งกันไปกับงานแก้ไขปัญหา จนหนังสือนี้มีเนื้อหาเกือบจะครบถ้วนสมบูรณ์ตามความมุ่งหมาย นับว่าเจ้าภาพงานนี้ได้มีอุปการะมากต่อความสำเร็จของงานปรับปรุงหนังสือและการช่วยให้งานเสร็จสิ้นโดยเร็วไม่ยืดเยื้อต่อไป

อย่างไรก็ดี มีผลสืบเนื่องบางอย่างที่ควรทราบไว้ด้วย เพื่อให้รู้จักหนังสือนี้ชัดเจนยิ่งขึ้น เช่น

ก) ในโครงการปรับปรุงเดิม มีข้อพิจารณาอย่างหนึ่งว่า จะรวมศัพท์ที่แปลกในหนังสือ ปฐมสมโพธิกถา และใน มหาเวสสันดรชาดก เข้าด้วยหรือไม่ การพิมพ์ที่เร่งด่วนครั้งนี้ได้ช่วยตัดสินข้อพิจารณานั้นให้ยุติลงได้ทันที คือเป็นอันต้องตัดออกไปก่อน แต่การไม่รวมศัพท์ในวรรณคดี ๒ เรื่องนั้นเข้ามาก็ไม่ทำให้พจนานุกรมนี้เสียความสมบูรณ์แต่อย่างใด เพราะศัพท์ส่วนมากใน ปฐมสมโพธิกถา และ มหาเวสสันดรชาดก เป็นคำกวีและคำ

จำพวกตำนาน ซึ่งมุ่งความไพเราะหรือเป็นความรู้ประกอบ อันเกินจำเป็นสำหรับการเรียนรู้ในระดับสามัญ ว่าที่จริงศัพท์สองประเภทนั้นเท่าที่มีอยู่เดิมในหนังสือนี้ก็นับว่ามากจนอาจจะทำให้เกิดความสับสนกับศัพท์จำพวกหลักวิชาได้อยู่แล้ว ส่วนความรู้ที่เป็นหลักการของพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในวรรณคดี ๒ เรื่องนั้น กล่าวได้ว่ามีอยู่ในพจนานุกรมนี้แล้วแทบทั้งหมด

ข) การปรับปรุงอย่างเร่งด่วนแข่งกับเวลาที่บีบรัดทำให้เกิดความล้าหลังขึ้นบ้างในอัตราส่วนของการอธิบาย คือ บางคำอธิบายขยายใหม่ยืดยาวมาก เช่น ไตรปิฎก ยาวเกิน ๑๐ หน้า แต่บางคำคงอยู่อย่างเดิมซึ่งเมื่อเทียบกันแล้วกลายเป็นสั้นเกินไป เช่น ไตรสิกขา ที่อยู่ใกล้กันนั่นเอง และศัพท์บางศัพท์ยังคงหลงเหลือตาม เช่น ไตรทศ, ไตรทิพย์ เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม ข้อบกพร่องเช่นนี้เหลืออยู่น้อยยิ่ง โดยมากเป็นส่วนที่พิสดารเกินไปมากกว่าจะเป็นส่วนที่หย่อนหรือขาด และถ้ารู้จักค้น ก็สามารถหาความหมายที่ลึกละเอียดออกไปอีกได้ เช่น ไตรสิกขา ก็อาจเปิดดูคำย่อยต่อไปอีก คือ อธิศีลสิกขา, อธิจิตตสิกขา, และ อธิปัญญาสิกขา ส่วนคำจำพวก ไตรทศ, ไตรทิพย์ ก็เป็นกึ่งคำกวี ไม่ใช่ศัพท์วิชาการแท้ เพียงแต่หาความหมายของศัพท์ ไม่ต้องอธิบายด้านหลักวิชา อาจปรึกษาพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน ได้

๔. ความหมายและคำอธิบายศัพท์ นอกจากส่วนใหญ่ที่ได้ค้นคว้ารวบรวมและเรียบเรียงขึ้นเป็นเนื้อหาเฉพาะของพจนานุกรมนี้แล้ว มีแหล่งที่ควรทราบอีก คือ

๑) ศัพท์จำนวนหนึ่ง เกี่ยวกับการเรียนการสอนนิสิตนักศึกษาระดับมัธยม ซึ่งการตอบและอธิบายตามแบบแผนมีความสำคัญมากสำหรับผู้เรียนและผู้สอบในระบบนั้น (โดยมากเป็นศัพท์พระวินัย และมีศัพท์ทางวิชาธรรมปนอยู่บ้าง) ในที่นี้มักคัดเอาความหมายและคำอธิบายในแบบเรียนมาลงไว้ด้วย

๒) ศัพท์บางศัพท์ ที่เห็นว่าความหมายและคำอธิบายในหนังสือ ศัพท์หลักสูตรภาษาไทย ของมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ชัดเจนและใช้ได้ดีอยู่ ก็คงไว้ตามนั้น

๓) ศัพท์ที่ใช้กันในภาษาไทย ซึ่งผู้ค้นมักต้องการเพียงความหมายของคำศัพท์ ไม่มีเรื่องที่ต้องรู้ในทางหลักวิชามากกว่านั้น หลายแห่งถือตาม พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน

๔) ในขั้นสมบูรณ์ของพจนานุกรมนี้ ได้ตั้งใจไว้ว่าจะแสดงหลักฐานที่มาในคัมภีร์ของเรื่องที่เป็นหลักวิชาไว้ทั้งหมดโดยละเอียด แต่เพราะต้องส่งต้นฉบับเข้าโรงพิมพ์ทันทีที่พิมพ์แล้วจึงมีการแทรกเพิ่มปรับปรุงตามโอกาสภายหลัง การบอกที่มาให้ทั่วถึงจึงเป็นไปได้ ครั้งจะแสดงที่มาของเรื่องที่มีโอกาสแทรกเพิ่มหรือปรับปรุงใหม่ ก็จะทำให้เกิดความล้าหลัง ไม่สม่ำเสมอ จึงงดไว้ก่อนทั้งหมด ผู้ใช้พจนานุกรมนี้จึงจะพบหลักฐานที่มาบ้างก็เฉพาะที่เป็นเพียงข้อความบอกชื่อหมวดชื่อคัมภีร์ อย่างเป็นทางการหนึ่งของคำอธิบาย ไม่มีตัวเลขบอกเล่ม ข้อ และหน้า ตามระบบการบอกที่มาที่สมบูรณ์

การเพิ่มเติมและปรับปรุงแม้จะได้ทำอย่างรีบเร่งแข่งกับการพิมพ์เท่าที่โอกาสเปิดให้ แต่ก็เห็นว่าใกล้ความครบถ้วนสมบูรณ์ ทำให้เนื้อหาของหนังสือขยายออกไปมากประมาณว่าอีก ๑ ใน ๓ ของฉบับพิมพ์ครั้งแรก มีศัพท์ที่เพิ่มใหม่และปรับปรุงหลายร้อยศัพท์ กระนั้นก็ตาม เมื่อถึงโอกาสก็จะมีปรับปรุงใหญ่อีกครั้งหนึ่ง เพื่อให้กลมกลืนสม่ำเสมอโดยสมบูรณ์และเหมาะสมแก่ผู้ใช้ประโยชน์ทุกระดับ ตั้งแต่เด็กจนถึงชาวบ้าน

อนึ่ง ในการเพิ่มเติมและปรับปรุงนี้ ได้มีท่านผู้เป็นนักสอนนักเผยแพร่ธรรมช่วยบอกแจ้งศัพท์ตกหล่นในการพิมพ์ครั้งแรกและเสนอศัพท์ที่ควรเพิ่มเติมหรือปรับปรุงคำอธิบายหลายศัพท์ คือ พระมหาอาจารย์ เขมจาโร วัดระฆังโฆสิตาราม รองเลขาธิการมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย บอกแจ้งมา ๑๔ ศัพท์ เช่น จีวรมรดก,

ดิติยปักกันตกะ, อนาโรจนา, อุโปสถิกภัต เป็นต้น คุณหม่อมอมรา มลิกา เสนอเพิ่มเติม ๒๔ คัมภีร์ เช่น จังหัน, จาร, เจริญพร, ต້อง, ทุกกฏ, ทุพภาสิต, ธิติ, สังฆการี เป็นต้น และเสนอปรับปรุงคำที่อธิบายไม่ชัดเจน อ่านเข้าใจยาก หรือสั้นเกินไป ๒๓ คัมภีร์ เช่น กัมปิยภูมิ, กุทวะ, คันโพง, ดาวเคราะห์ เป็นต้น นับว่าได้มีส่วนช่วยเสริมให้หนังสือสมบูรณ์ยิ่งขึ้น

ในการพิมพ์ที่เร่งด่วนภายในเวลาที่จำกัด ต่อหน้าปัญหาความยุ่งยากกลับสนในกระบวนการพิมพ์ช่วงต้นที่ไม่ราบรื่นนั้น คุณชุตติมา ฐานะปุระ ได้มีจิตศรัทธาช่วยพิสูจน์อักษรส่วนหนึ่ง (คุณชุตติมา และคุณยงยุทธ ฐานะปุระ ได้บริจาคทุนทรัพย์พิมพ์พจนานุกรมนี้แจกเป็นธรรมทานจำนวนหนึ่งด้วย) คุณพนิตา อังจันทร์เพ็ญ ได้ช่วยพิสูจน์อักษรอีกบางส่วน และช่วยติดต่อประสานงานทางด้านโรงพิมพ์ ทางด้านเจ้าภาพ ช่วยเหลือทำธุระให้ลุล่วงไปหลายประการ นับว่าเป็นผู้เกี่ยวกุศลแก่งานพิมพ์หนังสือครั้งนี้เป็นอันมาก

พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ พิมพ์เสร็จสิ้นในบัดนี้ ก่อน พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม ไม่ยี่ดื้อยยาวนานต่อไป ก็เพราะคณะเจ้าภาพงานพระราชทานเพลิงศพ อาจารย์จิตร ทั้งสุบุตร ซึ่งมี ดร. สุจินต์ ทั้งสุบุตร เป็นผู้ติดต่อขอพิมพ์ ได้เพียรพยายามเร่งรัดติดตามงานมาโดยตลอด และได้สละทุนทรัพย์เป็นอันมากในการผลักดันให้การพิมพ์ผ่านพ้นปัญหาข้อติดขัดต่างๆ เป็นฐานให้การพิมพ์ส่วนที่จะเพิ่มเติมเป็นไป ได้โดยสะดวกและเสียค่าใช้จ่ายลดน้อยลง

นอกจากนี้ เจ้าภาพที่ขอพิมพ์เผยแพร่อีกหลายราย ก็ล้วนเป็นผู้มีจิตศรัทธาจัดพิมพ์แจกเป็นธรรมทานทั้งสิ้น

เจ้าภาพที่ขอพิมพ์จำนวนมากที่สุด คือ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย แม้จะพิมพ์จำหน่าย มีใช้พิมพ์แจกอย่างให้เปล่า แต่ก็มีวัตถุประสงค์เพื่อนำผลประโยชน์ไปบำรุงการศึกษาของพระภิกษุสามเณร นับว่าเป็นการกุศลเช่นกัน

นอกจากนี้ เมื่อมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยขาดแคลนทุนที่จะใช้ในการพิมพ์ พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ก็บังเอิญให้ คุณหญิงกระจ่างศรี รักตะกนิษฐ ได้ทราบ จึงได้เชิญชวนญาติมิตรของท่าน ร่วมกันตั้ง “กองทุนพิมพ์พจนานุกรมพุทธศาสตร์” ขึ้น กองทุนนั้นมีจำนวนเงินมากจนพอที่จะใช้พิมพ์ พจนานุกรมพุทธศาสตร์ เล่มนี้ด้วย เป็นเครื่องอุปถัมภ์ให้การพิมพ์สำเร็จลุล่วงสมหมาย ทำให้มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยได้พจนานุกรมทั้งสองเล่มสำหรับจำหน่ายเก็บผลประโยชน์โดยมิต้องลงทุนลงแรงใดๆ เลย

ขออนุโมทนากุศลเจตนา บุญกิริยา และความอุปถัมภ์ของท่านผู้ได้กล่าวนามมาข้างต้น ขอทุกท่านจงประสบจตุรพิพร เจริญงอกงามในธรรมยิ่งขึ้นไป และขอธรรมทานที่ได้ร่วมกันบำเพ็ญนี้จงเป็นเครื่องชักนำมหาชนให้บรรลุประโยชน์สุขอันชอบธรรมโดยทั่วกัน

พระราชวรมุนี
(ประยูร ฑุฑโต)

๑๓ ตุลาคม ๒๕๒๗

ควรรูปก่อน

๑. พจนานุกรมนี้ เหมาะแก่ครูและนักเรียนนักธรรม มากกว่าผู้อื่น

คำศัพท์ในวิชานักธรรม ซึ่งการตอบและอธิบายตามแบบแผนมีความสำคัญมากสำหรับผู้เรียนและผู้สอบในระบบนั้น (โดยมากเป็นศัพท์พระวินัย) ในที่นี้มักคัดเอาความหมายและคำอธิบายในแบบเรียนมาลงไว้ด้วยความหมายและคำอธิบายหลายแห่งเขียนอย่างคนรู้จักกัน คือ ผู้มีพื้นความรู้อยู่บ้างแล้ว จึงจะเข้าใจชัดเจนและใช้ประโยชน์ได้เต็มที่

อย่างไรก็ตาม ว่าโดยส่วนใหญ่ คนทั่วไปที่สนใจทางพระศาสนา ก็ใช้ประโยชน์ได้เป็นอย่างดี

๒. ศัพท์ที่อธิบาย มุ่งวิชาการธรรม พุทธประวัติ และวินัย เป็นใหญ่

ศัพท์ที่ควรอธิบายในวิชาทั้งสามนี้ พยายามให้ครบถ้วน เท่าที่มีในแบบเรียนนักธรรม ทั้งชั้นตรี ชั้นโท และชั้นเอก แม้ว่าการจัดทำที่เร่งด่วนยิ่งนี้ ย่อมมีคำตกหล่นหรือแทรกไม่ทันอยู่บ้างเป็นธรรมดา

อย่างไรก็ตาม ศัพท์เกี่ยวกับศาสนพิธีบางอย่าง และเรื่องของคนทั่วไป และนักศึกษาอื่นๆ ควรรู้ ก็ได้เพิ่มเข้ามาอีกมีใช้น้อย เช่น กรวดน้ำ, ผ้าป่า, สังฆทาน, อารามาศิล, อารามพระปริตร, อารามธรรม, วิสุทธิมรรค, จักกวัตติสูตร เป็นต้น

๓. ลำดับศัพท์ เรียงอย่าง พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน เว้นต้นศัพท์ มี -ะ

คำที่เป็นต้นศัพท์ หรือแม่ศัพท์ แม้มีประวิสรรชนีย์ ก็เรียงไว้ก่อนคำที่อาศัยต้นศัพท์นั้น เช่น เถาะเรียงไว้ก่อน เถรวาท; เทวะ เรียงไว้ก่อน เทวดา, เทวทิต เป็นต้น

๔. การสะกดการันต์ มีปะปนกันหลายอย่าง ให้ถือว่าใช้ได้ทั้งหมด

ศัพท์ส่วนมาก เก็บจากแบบเรียนนักธรรม ซึ่งเขียนขึ้นเมื่อศตวรรษล่วงแล้วแทบทั้งสิ้น คือ ก่อนมีพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๔๓๓ เป็นเวลานาน แบบเรียนเหล่านั้น แม้เขียนคำศัพท์เดียวกันก็สะกดการันต์ไม่เหมือนกัน แต่ก็ถือว่าถูกต้องด้วยกัน อย่างน้อยตามนิยมในเวลานั้น

ยิ่งกว่านั้น พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน ยังเปิดโอกาสสำหรับคำที่เป็นธรรมเนียมปฏิบัติให้เขียนเต็มรูปตามภาษาเดิมได้ด้วย

ดังนั้น พึงทราบการสะกดการันต์ไม่คงที่ในหนังสือนี้ ว่าเป็นไปตามแหล่งเดิมที่เก็บถ้อยคำนั้นๆ มา หรือตามรูปคำที่ยอมรับในทางหลักภาษาว่ายกเอียงไปได้ตัวอย่างคำเขียนหลายแบบ เช่น กรรมฐาน, กัมมัฏฐาน; อริยสังข์, อริยสัง; นิคคหะ, นิคหะ; ญัตติกรรม, ญัตติกรรม, ญัตติกรรม; ปริเฉท, ปริเฉท; ธรรมวิชัย, ธรรมวิชัย; จุลลวรรค, จุลลวรรค, จุลลวรรค เป็นต้น

ในการพิมพ์ครั้งที่ ๑๐ (ระบบคอมพิวเตอร์) ได้ปรับการสะกดตัวของบางศัพท์ให้เป็นปัจจุบัน (เช่น ปุจฉา แก่เป็น ปริศนา ซึ่งแผลงมาจาก ปริศนา ในสันสกฤต) และในข้อความที่เป็นคำอธิบายของหนังสือหากคำศัพท์ใดปรากฏซ้ำ ได้ปรับการสะกดตัวให้เป็นอย่างเดียวกัน

อนึ่ง คำศัพท์ที่มีหลายรูป เพราะเขียนได้หลายอย่าง เช่น อริยสังข์, อริยสังข์ ถือเป็นปฏิบัติดังนี้

• ในคำอธิบายทุกแห่ง เลือกรูปใดรูปหนึ่งให้เป็นอย่างเดียวกันหมด เช่นในกรณีนี้ ใช้รูป อริยสังข์

- แต่ที่ศัพท์ตั้ง อาจมีรูป *อริยสัจ* ด้วย โดยเขียนรูปที่ต่างๆ เรียงไว้ด้วยกัน เป็น “*อริยสัจ, อริยสัจจ*”
- อาจยกรูปที่ต่างขึ้นเป็นศัพท์ตั้งต่างหากด้วย แต่ไม่อธิบาย เพียงอ้างอิงให้ดูรูปศัพท์ที่ถือเป็นหลักใน พจนานุกรมนี้ เช่น “*อริยสัจ ดู อริยสัจจ*”
- ในบางกรณี ได้ชี้แจงไว้ท้ายคำอธิบายของศัพท์ตั้งที่ถือเป็นหลักนั้น ว่าเขียนอย่างนั้นอย่างนี้ก็ได้ เช่น ท้ายคำอธิบายของ “*อริยสัจจ*” มีข้อความชี้แจงว่า “เขียน *อริยสัจ* ก็มี” หรือ “*อริยสัจ* ก็เขียน”

ในกรณีที่เขียนศัพท์รูปแปลก และควรทราบว่า พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน เขียนอย่างไร ได้ชี้แจงกำกับไว้ด้วยว่า พจนานุกรม เขียนอย่างนั้นๆ คำว่า พจนานุกรม ในที่นี้ พึงทราบว่า หมายถึง พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๔๙๓, พ.ศ. ๒๕๒๕ และ พ.ศ. ๒๕๔๒

๕. คำที่อ้างอิง มีคำอธิบายในลำดับอักษรของคำนั้น

เมื่อพบคำศัพท์ที่อ้างอิงในคำอธิบายของคำอื่น หลังคำที่แสดงการอ้างอิงคือ ดู เทียบ คู่กับ หรือ ตรงข้าม กับ พึงค้นหาความหมายของคำที่อ้างอิงนั้นเพิ่มเติม ที่ลำดับอักษรของคำนั้นๆ

นอกจากนี้ การอ้างอิงยังมีในคำบอกเลขข้อในหมวดธรรมภายในวงเล็บท้ายคำอธิบายของศัพท์ต่างๆ เช่น ที่คำ *หมะ* ข้างท้ายมี “(ข้อ ๒ ในฉราวาสธรรม ๔)” พึงทราบว่า คำเหล่านั้น (ในกรณีนี้ คือ *ฉราวาสธรรม*) ก็มีคำอธิบายอยู่ในลำดับอักษรของตนๆ

๖. พจนานุกรมนี้ เป็นกึ่งสารานุกรม แต่ให้มีลักษณะทางวิชาการเพียงเล็กน้อย

คำอธิบายของคำจำนวนมากในหนังสือนี้ มิใช่แสดงเพียงความหมายของศัพท์หรือถ้อยคำเท่านั้น ยังให้ความรู้อันพึงทราบเกี่ยวกับเรื่องนั้นๆ อีกด้วย เช่น จำนวน ข้อย่อ ประวัติย่อ สถานที่ และเหตุการณ์แวดล้อม เป็นต้น เข้าลักษณะเป็นสารานุกรม แต่ยังคงชื่อเป็นพจนานุกรมตามความตั้งใจเมื่อเริ่มทำ และเป็นกาจำกัดขอบเขตไว้ ให้หนังสือนี้ยังแตกต่างจาก *สารานุกรมพุทธศาสตร์* ที่จัดทำค้างอยู่

เพื่อทราบว่าพจนานุกรมนี้มีลักษณะและขอบเขตอย่างไร พึงค้นดูศัพท์ต่างๆ เช่น *กรวดน้ำ, จำพรรษา, กาลามสูตร, กาลิก, สารีบุตร, พุทธกิจ, นาลันทา, ลันโดษ, ชิวก, ไตรปิฎก, สังคายนา, ผ้าป่า, ราहुล, วรรค, สังเวช, สังฆราช* เป็นต้น

อนึ่ง หนังสือนี้เกิดขึ้นเนื่องด้วยเหตุการณ์จำเพาะหน้า เรียกได้ว่าเป็นงานฉุกเฉินนอกเหนือไปจากโครงการที่มีอยู่เดิม แม้ว่าจะอิง *สารานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับกลาง* ที่จัดทำค้างอยู่ก็จริง แต่เพราะเป็นงานผุดขึ้นกลางคัน จึงไม่ได้คิดวางรูปร่างแนวหรือวางแผนการจัดทำไว้ให้ชัดเจน เนื้อหาจึงมีความลักลั่นกันอยู่บ้าง เช่น คำศัพท์ประเภทเดียวกัน บางคำอยู่ต้นเล่มอธิบายสั้น บางคำอยู่ตอนปลายเล่ม อธิบายยาวกว่า ดังนี้ เป็นต้น

นอกจากนั้น เมื่อแรกทำ คิดเพียงแค่ว่าให้สำเร็จประโยชน์เป็นอุปกรณ์การศึกษาเบื้องต้นและให้มีขนาดไม่หนาหนัก (กะไว้ประมาณ ๒๕๐ หน้า) เพราะเวลาพิมพ์กระชั้นและกำลังทุนจำกัด จึงคิดจำกัดไม่ให้หนังสือมีลักษณะทางวิชาการมากนัก เช่น คำอธิบายศัพท์ให้มีเพียงเท่าที่ควรรู้โดยตรง ไม่มีขยายความเชิงวิชาการ และยังไม่บอกที่มาสำหรับผู้ต้องการค้นคว้าเพิ่มเติม

แม้ว่าบัดนี้ หนังสือนี้จะเป็นงานที่บานปลายออกไป แต่โดยทั่วไปยังรักษาลักษณะจำกัดทางวิชาการทั้งสองข้อนี้ไว้ โดยเฉพาะที่มาไม่ได้บอกไว้เลย

อย่างไรก็ดี ได้ตกลงใจว่า ในการพิมพ์ครั้งต่อไป เมื่อมีโอกาส จะเลือกบอกที่มาสำหรับบางเรื่องตามสมควร

วิธีอ่านคำบาลี

ภาษาบาลีเป็นภาษาที่บรรจุพระพุทธศาสนาไว้อย่างครบถ้วน ผู้นับถือพระพุทธศาสนาจึงควรจะรู้ภาษาบาลีพอสมควร หรืออย่างน้อยก็ควรจะรู้วิธีอ่านคำบาลีให้ถูกต้อง ซึ่งจะเป็นพื้นฐานในการอ่านคำศัพท์ธรรมบัญญัติจำนวนมาก ที่ยืมจากภาษาบาลี (และสันสกฤต) มาใช้ในภาษาไทย เช่น *อนุப்புพิกถา*, *ปฏิจจสมุขปาห*

การเขียนภาษาบาลีด้วยอักษรไทยและวิธีอ่าน

๑. รูปสระ เมื่อเขียนภาษาบาลีด้วยอักษรไทย สระทุกตัว (ยกเว้น สระ อ) มีทั้งรูป “สระลอย” (คือสระที่ไม่มีพยัญชนะต้นประสมอยู่ด้วย) และรูป “สระจม” (คือสระที่มีพยัญชนะต้นประสมอยู่ด้วย) ให้ออกเสียงสระตามรูปสระนั้น เช่น *อาภา* [อา-พา], *อิติ* [อิ-ลิ], *อุตุ* [อุ-ตุ] ทั้งนี้ก็เช่นเดียวกับในภาษาไทย

ข้อพิเศษที่แปลกจากภาษาไทย คือ “สระ อ” จะปรากฏรูปเมื่อเป็นสระลอย และไม่ปรากฏรูปเมื่อเป็นสระจม ให้ออกเสียงเป็น [อะ] เช่น *อมต* [อะ-มะ-ตะ]

นอกจากนี้ “ตัว อ” ยังใช้เป็นท่อนให้สระอื่นเกาะ เมื่อสระนั้นใช้เป็นสระลอย เช่น *เอก* [เอ-กะ], *โอม* [โ-คะ]

๒. รูปพยัญชนะ พยัญชนะเมื่อประสมกับสระใด ก็จะมีรูปสระนั้นปรากฏอยู่ด้วย (ยกเว้นเมื่อประสมกับสระ อ) และให้ออกเสียงพยัญชนะประสมกับสระนั้น เช่น *กรณีย* [กะ-ระ-นียะ]

พยัญชนะที่ใช้โดยไม่มีรูปสระปรากฏอยู่ และไม่มีเครื่องหมาย . (พินทุ) กำกับ แสดงว่าประสมกับสระ อ และให้ออกเสียงพยัญชนะนั้นประสมกับ [อะ] เช่น *รัตน* [ระ-ตะ-นะ]

ส่วนพยัญชนะที่มีเครื่องหมาย . (พินทุ) กำกับ แสดงว่าไม่มีสระใดประสมอยู่ด้วย ให้ออกเสียงเป็นตัวสะกด เช่น *ธมฺม* [ท่า-มะ], *ปัจจุตฺต* [ปัต-จัต-ตัง] หรือตัวควบกล้ำ เช่น *พฺรหฺม* [พะระ-หัมมะ] แล้วแต่กรณี ในบางกรณี อาจต้องออกเสียงเป็นทั้งตัวสะกดและตัวควบกล้ำ เช่น *ตตฺร* [ตัด-ตฺระ], *กฺลฺยาณ* [กัน-ลฺยา-นะ]

อนึ่ง รูป *เอยฺย* มักนิยมออกเสียงตามความสะดวก เป็น [โ-ยะ] ก็มี หรือ [เอย-ยะ] ก็มี เช่น *ทกฺขิณฺเยยฺย* ออกเสียงเป็น [ทักษิ-ไน-ยะ] หรือ [ทักษิ-เนย-ยะ] เมื่อยืมเข้ามาใช้ในภาษาไทย จึงปรากฏว่ามีใช้ทั้ง ๒ รูป คือ *ทักษิไนย(บุคคล)* และ *ทักษิเนยย(บุคคล)*

๓. เครื่องหมายนิคหิต เครื่องหมาย ° (นิคหิต) ต้องอาศัยสระ และจะปรากฏเฉพาะหลังสระ อ, อิ หรือ อุ ให้ออกเสียงสระนั้นๆ (เป็น [อะ], [อิ] หรือ [อุ] แล้วแต่กรณี) และมี [ง] สะกด เช่น *อํส* [อ้ง-สะ], *เอวํ* [เอ-วัง], *กํ* [กิง], *วิสุํ* [วิ-สูง]

ตัวอย่างข้อความภาษาบาลีและวิธีอ่าน มีดังนี้

<i>สพฺพปาปสฺส อกรรมํ กุสลสฺสุปสมฺปทา</i>	
[สับ-พะ-ปา-ปัต-สะ] [อะ-กะ-ระ-นัง]	[กุ-สะ-ลัด-สุ-ปะ-ล้า-ปะ-ทา]
<i>สจฺจิตฺตปริโยทปนํ</i>	<i>เอตํ พุทฺธาน สาสนํ</i>
[สะ-จิด-ตะ-ปะ-ริ-โย-ทะ-ปะ-นัง]	[เอ-ตัง] [พุ-ต-ทา-นะ] [สา-สะ-นัง]

การอ่านคำที่มาจากภาษาบาลี (และสันสกฤต)

หลักพื้นฐานดังกล่าวข้างต้นอาจนำมาประยุกต์กับการอ่านคำไทยที่มาจากภาษาบาลี (และสันสกฤต) โดยอนุโลม แต่ยังคงต้องดัดแปลงให้เข้ากับรูปคำและวิธีออกเสียงแบบไทยด้วย เช่น การออกเสียงอักษรนำในคำว่า *สมุทัย* [สะ-หฺมฺ-ไท] แทนที่จะเป็น [สะ-มฺ-ไท]

นอกจากนี้ หากจะออกเสียงให้ถูกต้องตามความนิยมในวงการศึกษามหาวิทยาลัย ผู้อ่านต้องมีความรู้เพิ่มเติมว่า รูปเดิมของศัพท์คำนั้นเป็นอย่างไร โดยเฉพาะอย่างยิ่ง จะต้องทราบว่า พยัญชนะตัวใดมีพินทุกำกับด้วยหรือไม่ เช่น *ปเสนทิ* มีรูปเดิมเป็น *ปเสนทิ* จึงต้องอ่านว่า [ปะ-เส-นะ-ทิ] ไม่ใช่ [ปะ-เสน-ทิ] แต่ *อนุพุพพิกา* มีรูปเดิมเป็น *อนุพุพพิกา* จึงต้องอ่านว่า [อะ-นุ-ปุบ-พิ-กะ-กา] ไม่ใช่ [อะ-นุ-ปุบ-พะ-พิ-กะ-กา] หรือ *ปวิจจสมุบาท* มีรูปเดิมเป็น *ปวิจจสมุบาท* จึงต้องอ่านว่า [ปะ-ติต-จะ-สะ-หฺมฺบ-บาด] ไม่ใช่ [ปะ-ติต-จะ-สะ-หฺมฺบ-ปะ-บาด]

อักษรย่อชื่อคัมภีร์*

เรียงตามอักษรวิธีแห่งมคธภาษา
(ที่พิมพ์ตัว *เอน* คือ คัมภีร์ในพระไตรปิฎก)

อง.อ.	องคฺตุตฺตฺรณิกาย อฏฺจกถา (มโนรณปุรณ)	ชุทฺทก.อ.	ชุทฺทกปาจ อฏฺจกถา (ปรมตฺถโศตฺติกา)
อง.อฏฺจก.	องคฺตุตฺตฺรณิกาย อฏฺจกถานิปาต	จริยา.อ.	จริยาปิฎก อฏฺจกถา (ปรมตฺถที่ปณี)
อง.เอก.	องคฺตุตฺตฺรณิกาย เอกานิปาต	ชา.อ.	ชาตกฏฺจกถา
อง.เอกาทสฺก.	องคฺตุตฺตฺรณิกาย เอกาทสฺกนิปาต	เถร.อ.	เถรคาถา อฏฺจกถา (ปรมตฺถที่ปณี)
อง.จตุทฺก.	องคฺตุตฺตฺรณิกาย จตุทฺกนิปาต	เถรี.อ.	เถรีคาถา อฏฺจกถา (ปรมตฺถที่ปณี)
อง.ฉกฺก.	องคฺตุตฺตฺรณิกาย ฉกฺกนิปาต	ที.อ.	ทีฆนิกาย อฏฺจกถา (สุมงฺคลวิลาสิณี)
อง.ติก.	องคฺตุตฺตฺรณิกาย ติกนิปาต	ที.ปา.	ทีฆนิกาย ปาฎิกฺกวคฺค
อง.ทสฺก.	องคฺตุตฺตฺรณิกาย ทสฺกนิปาต	ที.ม.	ทีฆนิกาย มหาวคฺค
อง.ทฺก.	องคฺตุตฺตฺรณิกาย ทฺกนิปาต	ที.สี.	ทีฆนิกาย สีลฺกฺขนฺทวคฺค
อง.นวก.	องคฺตุตฺตฺรณิกาย นวกนิปาต	ธ.อ.	ธมฺมปทฏฺจกถา
อง.ปญฺจก.	องคฺตุตฺตฺรณิกาย ปญฺจกนิปาต	นิทฺ.อ.	นิทฺเทส อฏฺจกถา (สทฺธมฺมปชฺโชตฺติกา)
อง.สตฺตก.	องคฺตุตฺตฺรณิกาย สตฺตกนิปาต	ปญฺจ.อ.	ปญฺจปกรณ อฏฺจกถา (ปรมตฺถที่ปณี)
อป.อ.	อปทาน อฏฺจกถา (วิสุทฺทชนวิลาสิณี)	ปฎฺธิ.อ.	ปฎฺธิสมฺภิทามคฺค อฏฺจกถา (สทฺธมฺมปกาสิณี)
อภิ.ก.	อภิธมฺมปิฎก กถาวตฺถุ	เปต.อ.	เปตวตฺถุ อฏฺจกถา (ปรมตฺถที่ปณี)
อภิ.ชา.	อภิธมฺมปิฎก ชาตูกถา	พฺทฺธ.อ.	พฺทฺธวสฺ อฏฺจกถา (มจฺจฺจตฺตวิลาสิณี)
อภิ.ป.	อภิธมฺมปิฎก ปฏฺจจาน	ม.อ.	มชฺฌนิมิกาย อฏฺจกถา (ปปฺปญฺจสุทฺธิ)
อภิ.ปฺ.	อภิธมฺมปิฎก ปุคฺคลปญฺจวตฺติ	ม.อุ.	มชฺฌนิมิกาย อุปริปนฺณาสก
อภิ.ยเมก.	อภิธมฺมปิฎก ยเมก	ม.ม.	มชฺฌนิมิกาย มชฺฌนิมปญฺณาสก
อภิ.วิ.	อภิธมฺมปิฎก วิมฺงค	ม.มฺ.	มชฺฌนิมิกาย มฺลปญฺณาสก
อภิ.ส.	อภิธมฺมปิฎก ธมฺมสงฺคณิ	มงฺคล.	มงฺคลตฺถที่ปณี
อิตฺ.อ.	อิตฺิวุตฺตก อฏฺจกถา (ปรมตฺถที่ปณี)	มิลินฺท.	มิลินฺทปญฺหา
อุ.อ.,อุทาน.อ.	อุทาน อฏฺจกถา (ปรมตฺถที่ปณี)	วินย.	วินยปิฎก
ชฺ.อป.	ชฺทฺทกนิกาย อปทาน	วินย.อ.	วินย อฏฺจกถา (สมนฺตปาสาทิกา)
ชฺ.อิตฺ.	ชฺทฺทกนิกาย อิตฺิวุตฺตก	วินย.ฎีกา	วินยฏฺจกถา ฎีกา (สารตฺถที่ปณี)
ชฺ.อุ.	ชฺทฺทกนิกาย อุทาน	วิมฺงค.อ.	วิมฺงค อฏฺจกถา (สมโฆหวิโนทฺธิ)
ชฺ.ชฺ.	ชฺทฺทกนิกาย ชฺทฺทกปาจ	วิมาน.อ.	วิมานวตฺถุ อฏฺจกถา (ปรมตฺถที่ปณี)
ชฺ.จริยา.	ชฺทฺทกนิกาย จริยาปิฎก	วิสุทฺธิ.	วิสุทฺธิมคฺค
ชฺ.จฺ.	ชฺทฺทกนิกาย จฺพฺนิทฺเทส	วิสุทฺธิ.ฎีกา	วิสุทฺธิมคฺค มหาฎีกา (ปรมตฺถมถฺชฺสา)
ชฺ.ชา.	ชฺทฺทกนิกาย ชาตก	สงฺคณิ.อ.	สงฺคณิ อฏฺจกถา (อฏฺจกสาสิณี)
ชฺ.เถร.	ชฺทฺทกนิกาย เถรคาถา	สงฺคท.	อภิธมฺมตฺถสงฺคท
ชฺ.เถรี.	ชฺทฺทกนิกาย เถรีคาถา	สงฺคท.ฎีกา	อภิธมฺมตฺถสงฺคท ฎีกา (อภิธมฺมตฺถวิภาวิณี)
ชฺ.ธ.	ชฺทฺทกนิกาย ธมฺมปท	ส.อ.	สยฺยตฺตนิกาย อฏฺจกถา (สารตฺถปกาสิณี)
ชฺ.ปฎฺธิ.	ชฺทฺทกนิกาย ปฎฺธิสมฺภิทามคฺค	ส.ช.	สยฺยตฺตนิกาย ชนฺทวารวคฺค
ชฺ.เปต.	ชฺทฺทกนิกาย เปตวตฺถุ	ส.นิ.	สยฺยตฺตนิกาย นิทานวคฺค
ชฺ.พฺทฺธ.	ชฺทฺทกนิกาย พฺทฺธวสฺ	ส.ม.	สยฺยตฺตนิกาย มหาวารวคฺค
ชฺ.ม.,ชฺ.มทา.	ชฺทฺทกนิกาย มทานิทฺเทส	ส.ส.	สยฺยตฺตนิกาย สคาถวคฺค
ชฺ.วิมาน.	ชฺทฺทกนิกาย วิมานวตฺถุ	ส.สพฺ.	สยฺยตฺตนิกาย สพฺยตฺตนิกาย
ชฺ.ส.	ชฺทฺทกนิกาย สุตฺตนิปาต	สฺตฺต.อ.	สฺตฺตนิปาต อฏฺจกถา (ปรมตฺถโศตฺติกา)

* คัมภีร์ชั้นฎีกาแสดงไว้ข้างต้นเฉพาะที่ใช้กันอยู่ในวงการศึกษามหาวิทยาลัยในประเทศไทย ส่วนที่นอกจากนี้ไม่แสดงไว้ พึงเข้าใจเอง ตามแนววิธีในการใช้อักษรย่อสำหรับอรรถกถา ที่นำ อ. ไปต่อท้ายอักษรย่อของคัมภีร์ในพระไตรปิฎก เช่น ที.อ., ม.อ., ส.อ. เป็นต้น (ในกรณีของฎีกา ก็นำ ฎีกา หรือ ฎีกา ไปต่อ เป็น ที.ฎีกา หรือ ที.ฎีกา เป็นต้น)

สารบัญ

บันทึกประกอบ ในการพิมพ์ครั้งที่ ๓๔ - ม.ค. ๒๕๖๓			ก
คำชี้แจง (งามนทกรพิเศษ ท้ายปี ๒๕๖๐ - พิมพ์ครั้งที่ ๓๑)			ข
บันทึกหน้า - พิมพ์ครั้งที่ ๑๑ (ฉบับ "ชำระเพิ่มเติม ช่วงที่ ๑") ๒๕๕๑			ค
บันทึกเสริม - ๒๕๕๒			ง
ความเป็นมา (ในการ "ชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๑": ม.ค. ๒๕๕๐ - มิ.ย. ๒๕๕๑)			จ
คำปรารภ (ในการพิมพ์ครั้งที่ ๑๐ - ๒๕๕๖)			ฉ
บันทึกของผู้เรียบเรียง (ในการพิมพ์ครั้งที่ ๒ - พ.ศ. ๒๕๒๗)			ด
ควรทราบก่อน			ท
วิธีอ่านคำบาลี			น
อักษรย่อชื่อคัมภีร์			ป
ก	๑	น	๑๓๑
ข	๓๔	บ	๑๕๑
ค	๔๐	ป	๒๐๘
ฌ	๕๕	ผ	๒๓๔
ง	๖๐	พ	๒๓๕
จ	๖๑	ฟ	๓๐๔
ฉ	๘๓	ภ	๓๐๕
ช	๘๘	ม	๓๒๑
ซ	๙๓	ย	๓๕๖
ฌ	๙๘	ร	๓๖๖
ญ	๙๙	ฤ	๓๗๕
ฎ	๑๐๓	ถ	๓๘๐
ฏ	๑๐๓	ว	๓๘๕
ด	๑๐๔	ฬ	๔๒๔
ต	๑๐๘	ฎ	๔๓๓
ถ	๑๓๔	ห	๕๑๓
ท	๑๓๗	อ	๕๒๒-๖๔๒
ธ	๑๕๖		
ผนวก คำนำบูชาในวันสำคัญ			
วันมาฆบูชา			๖๔๓
วันวิสาขบูชา			๖๔๕
วันอาสาฬหบูชา			๖๔๘
แถลงการจัดทำหนังสือ (ในการพิมพ์ครั้งที่ ๑)			๖๕๐
ความเป็นมาของ พจนานุกรมพุทธศาสตร์			๖๕๒
ทุนพิมพ์พจนานุกรมพุทธศาสตร์			๖๕๕

ก

กกุชานที แม่น้ำที่พระอานนท์ทูลเชิญเสด็จพระพุทธเจ้า ให้ไปเสวยและสงระชำระพระกาย ในระหว่างเดินทางไปเมืองกุสินารา ในวันปริณิพพาน

กฏัตตาวาปนกรรม ๓ *กัตตตาคารม*

กฐิน ตามศัพท์แปลว่า “ไม้สะดึง” คือไม้แบบสำหรับซึ่งเพื่อตัดเย็บจีวร; ในทางพระวินัย ใช้เป็นชื่อเรียกสังฆกรรมอย่างหนึ่ง (ในประเภทกฐัตติหุตติยกรรม) ซึ่งพระพุทธเจ้าทรงอนุญาตแก่สงฆ์ ที่มีภิกษุจำนวน ๕ รูปขึ้นไป ผู้จำพรรษาครบ ๓ เดือนในวัดเดียวกันแล้ว ให้กระทำ เพื่อแสดงออกซึ่งความสามัคคีของภิกษุที่ได้จำพรรษาอยู่ร่วมกัน โดยให้พวกเขาพร้อมใจกันยกมอบผ้าผืนหนึ่งที่เกิดขึ้นแก่สงฆ์ ให้แก่ภิกษุรูปใดรูปหนึ่งในหมู่พวกเขา ที่เป็นผู้มีคุณสมบัติสมควร แล้วภิกษุรูปนั้นนำผ้าที่ได้รับมอบไปทำเป็นจีวร (จะทำเป็นอันตราวาสก หรืออุตราสงค์ หรือสังฆาฏิกก็ได้ ใดๆอย่างหนึ่ง และพวกเขาทั้งหมดจะต้องช่วยภิกษุนั้นทำ) ครั้นทำเสร็จ ภิกษุรูปนั้นถอนจีวรเก่าและทำพินทุกับปะอธิฐานจีวรใหม่เสร็จ เรียกว่ากรานกฐินแล้ว เธอแจ้งให้ที่ประชุมสงฆ์ซึ่งได้มอบผ้าแก่เธอนั้นทราบว่าเธอ

ได้กรานกฐินเสร็จแล้ว จึงขอให้สงฆ์อนุโมทนา เมื่อสงฆ์คือที่ประชุมแห่งภิกษุเหล่านั้นอนุโมทนาแล้ว ก็ทำให้พวกเขาได้สิทธิพิเศษที่จะขยายเขตทำจีวรให้ยาวออกไป (เขตทำจีวรตามปกติถึงกลางเดือน ๑๒ ขยายต่อออกไปถึงกลางเดือน ๔)

ผ้าที่สงฆ์ยกมอบให้แก่ภิกษุรูปหนึ่งนั้นเรียกว่า *ผ้ากฐิน* (กฐินทูลสงฆ์); ผ้าที่เกิดมีแก่สงฆ์ที่จะมอบให้นี้ จะเป็นผ้าเก่า ผ้าใหม่ หรือผ้าบังสุกุลก็ได้ จะเป็นผ้าที่ญาติโยมคฤหัสถ์ถวาย หรือพระอื่นให้ก็ได้ (ทั้งนี้จะไปขอใครไม่ได้เป็นอันขาด แม้แต่จะไปเลียบเคียงก็ไม่ได้ ถ้ามีพระไปเที่ยวพูดเลียบเคียงแล้วโยมถวายมา ถือว่าเป็นโมฆะ เรียกว่า กฐินดาะแปลว่า กฐินนั้นเสียไปแล้ว ไม่มีผล)

ที่นิยมปฏิบัติกันมาเป็นประเพณีในเมืองไทยจนบัดนี้ คือคฤหัสถ์ผู้ศรัทธา นำผ้าที่ตัดเย็บเป็นจีวรสำเร็จรูป (คำพระเรียกว่าผ้ามีบริกรรมสำเร็จแล้ว) มาถวายแก่สงฆ์ซึ่งจำพรรษาครบแล้วนั้น เรียกว่า “ทอดกฐิน”

สงฆ์ผู้ประกอบกฐินกรรมต้องมีจำนวนภิกษุผู้จำพรรษาในวัดเดียวกันอย่างน้อย ๕ รูป; ระยะเวลาที่พระพุทธ

เจ้าทรงอนุญาตให้ประกอบกฐินกรรมได้ มีเพียง ๑ เดือนต่อจากสิ้นสุดการจำพรรษา เรียกว่า **เขตกฐิน** คือตั้งแต่แรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๑ ถึง ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๒

ภิกษุผู้กรานกฐินแล้ว ย่อมได้อานิสงส์ ๕ ประการ (เหมือนอานิสงส์การจำพรรษา; ดู **จำพรรษา**) ยืดออกไปอีก ๔ เดือน (ตั้งแต่แรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๒ ถึง ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๔) และได้โอกาสขยายเขตจีวรกาลออกไปตลอด ๔ เดือนนั้น

คำถวายผ้ากฐิน **แบบสั้นว่า**: “อิมํ, สปริวารํ, กจินจีวรทุสฺสํ, สงฺฆสฺส, โอโณชยาม” (ว่า ๓ จบ) แปลว่า “ข้าพเจ้าทั้งหลาย ขอน้อมถวาย ผ้ากฐินจีวรกับทั้งบริวารนี้แก่พระสงฆ์”

แบบยาวว่า: “อิมํ, ฆนฺต, สปริวารํ, กจินจีวรทุสฺสํ, สงฺฆสฺส, โอโณชยาม, สาธุ โน ฆนฺต, สงฺโฆ, อิมํ, สปริวารํ, กจินทุสฺสํ, ปฏิกุคฺคฺหาตุ, ปฏิกุคฺคฺเหตฺวา จ, อิมินา ทุสฺเสน, กจินํ, อตุถฺรตุ, อมฺหากํ, ทีฆรตฺตํ, หิตาย, สุขาย” แปลว่า “ข้าแต่พระสงฆ์ผู้เจริญ ข้าพเจ้าทั้งหลาย ขอน้อมถวายผ้ากฐินจีวร กับทั้งบริวารนี้แก่พระสงฆ์ ขอพระสงฆ์จงรับผ้ากฐินกับทั้งบริวารนี้ ของข้าพเจ้าทั้งหลาย ครั้นรับแล้ว จงกรานกฐินด้วยผ้านี้ เพื่อประโยชน์ เพื่อความสุข แก่ข้าพเจ้าทั้งหลาย ลี้ณกาลนาน เทอญฯ” (เครื่อง

หมาย , ใส่ไว้เพื่อเป็นที่กำหนดที่จะกล่าวเป็นตอนๆ ในพิธี); กฐิน ก็เขียน; ดู **กรานกฐิน** (พร้อมคำกราน คำอนุโมทนา)

กฐินทาน การทอดกฐิน, การถวายผ้ากฐิน คือการที่คฤหัสถ์ผู้ศรัทธาหรือแม่ภิกษุสามเณร นำผ้าไปถวายแก่สงฆ์ผู้จำพรรษาแล้ว ณ วัดใดวัดหนึ่ง เพื่อทำเป็นผ้ากฐิน เรียกสามัญว่า **ทอดกฐิน** (นอกจากผ้ากฐินแล้วปัจจุบันนิยมมีของถวายอื่นๆ อีกด้วยจำนวนมาก เรียกว่า **บริวารกฐิน**)

กฐินัตถารกรรม การกรานกฐิน

กตญาณ ปรีชากำหนดรู้ว่าได้ทำกิจเสร็จแล้ว คือ **ทุกขํ** ควรกำหนดรู้ ได้รู้แล้ว **สมุทฺถย** ควรละ ได้ละแล้ว **นิโรธ** ควรทำให้แจ้งได้ทำให้แจ้งแล้ว **มรรค** ควรเจริญ ได้เจริญ คือปฏิบัติหรือทำให้เกิดแล้ว (ข้อ ๓ ใน ญาณ ๓)

กตเวทิตา ความเป็นคนกตเวทีก, ความเป็นผู้สนองคุณท่าน

กัตถุญฺจตา ความเป็นคนกัตถุญฺจ, ความเป็นผู้รู้คุณท่าน

กัตถุญฺจกตเวทิตา ความเป็นคนกัตถุญฺจกตเวทีก

กัตถุญฺจกตเวทีก ผู้รู้อุปการะที่ท่านทำแล้ว และตอบแทน แยกออกเป็น ๒ คือ **กัตถุญฺจ** รู้คุณท่าน; **กตเวทีก** ตอบแทน หรือสนองคุณท่าน; ความเป็นกัตถุญฺจ

กตเวทีกว่าโดยขอบเขต แยกได้เป็น ๒ ระดับ คือ กัตตัญญุกตเวทิต่อบุคคลผู้มีคุณความดีหรืออุปการะต่อตนเป็นส่วนตัว อย่างหนึ่ง กัตตัญญุกตเวทิต่อบุคคลผู้ได้บำเพ็ญคุณประโยชน์หรือมีคุณความดีเกื้อกูลแก่ส่วนรวม เช่นที่พระเจ้าปเสนทิโกศลทรงแสดงความกัตตัญญุกตเวทิต่อพระพุทธเจ้าโดยฐานที่ได้ทรงประกาศธรรมยังหมู่ชนให้ตั้งอยู่ในกุศล-กัลยาณธรรม เป็นต้น อย่างหนึ่ง (ข้อ ๒ ในบุคคลหาได้ยาก ๒)

กัตตตาคารม กรรมลักว่าทำ, กรรมที่เป็นกุศลก็ตาม อกุศลก็ตาม ลักแต่ว่าทำคือไม่ได้ตั้งใจจะให้เป็นอย่างนั้นโดยตรงหรือมีเจตนาอ่อนไม่ชัดเจน ย่อมให้ผลต่อเมื่อไม่มีกรรมอื่น ท่านเปรียบเสมือนคนบ้ายิงลูกศร ย่อมไม่มีความหมายจะให้ถูกใคร ทำไปโดยไม่ตั้งใจชัดเจน; **ดูกรรม ๑๒**

กัตตตาวาปนกรรม ดู กัตตตาคารม

กติกา (ในคำว่า “ข้าพเจ้าถวายตามกติกาของสงฆ์”) ข้อตกลง, ข้อบังคับ, กติกาของสงฆ์ในกรณีนี้ คือข้อที่สงฆ์ ๒ อาวาส มีข้อตกลงกันไว้ว่า ลากเกิดในอาวาสหนึ่ง สงฆ์อีกอาวาสหนึ่งมีส่วนได้รับแจกด้วย ทายกกกล่าวคำถวายว่า “ข้าพเจ้าถวายตามกติกาของสงฆ์” ลากที่ทายกถวายนั้น ย่อมตกเป็นของภิกษุ

ผู้อยู่ในอาวาสที่ทำกติกากันไว้ด้วย

กถา ถ้อยคำ, เรื่อง, คำกล่าว, คำอธิบาย

กถาวัตร 1. ถ้อยคำที่ควรพูด, เรื่องที่ควรนำมาสนทนากันในหมู่ภิกษุ มี ๑๐ อย่าง คือ ๑. **อัปปิจจกถา** ถ้อยคำที่ชักนำให้มีความปรารถนาน้อย ๒. **สันตญฺฐิกถา** ถ้อยคำที่ชักนำให้มีความสันโดษ ๓. **ปวิเวกกถา** ถ้อยคำที่ชักนำให้มีความสงัดกายสงัดใจ ๔. **อสังสัคคกถา** ถ้อยคำที่ชักนำให้ไม่คลุกคลีด้วยหมู่ ๕. **วิริยารัมภกถา** ถ้อยคำที่ชักนำให้ปรารถนาความเพียร ๖. **สีลกถา** ถ้อยคำที่ชักนำให้ตั้งอยู่ในศีล ๗. **สมาธิกถา** ถ้อยคำที่ชักนำให้ทำจิตมั่น ๘. **ปัญญากถา** ถ้อยคำที่ชักนำให้เกิดปัญญา ๙. **วิมุตติกถา** ถ้อยคำที่ชักนำให้ทำใจให้พ้นจากกิเลสและความทุกข์ ๑๐. **วิมุตติญาณทัสสนกถา** ถ้อยคำที่ชักนำให้เกิดความรู้ความเห็นในภาวะที่หลุดพ้นจากกิเลสและความทุกข์; เทียบ **ติรัจจนาณกถา 2.** ชื่อคัมภีร์ที่ ๕ แห่งพระอภิธรรมปิฎก ซึ่งพระโมคคัลลิตุตรติสสเถระประธานการสังคายนาครั้งที่ ๓ เรียบเรียงขึ้น เพื่อแก้ความเห็นผิดของนิกายต่างๆ ในพระพุทธศาสนาครั้งนั้น ซึ่งได้แตกแยกกันออกไปแล้วถึง ๑๘ นิกาย มีทั้งหมด ๒๑๙ กถา; ดู **ไตรปิฎก** (เล่ม ๓๗, อภิธรรมปิฎก เล่ม ๔)

กนิฐฐภคินี, กนิษฐภคินี น้องหญิง

กนิษฐภาดา, กนิษฐภาดา น้องชาย

กบิลดาบส ดาบสที่อยู่ในดงไม้สักกะประเทศหิมพานต์ พระราชบุตรและพระราชบุตรี ของพระเจ้าโศกกากราช พากันไปสร้างพระนครใหม่ในที่อยู่ของกบิลดาบส จึงขนานนามพระนครที่สร้างใหม่ว่า **กบิลพัสดุ์** แปลว่า “ที่หรือที่ดินของกบิลดาบส”

กบิลพัสดุ์ เมืองหลวงของแคว้นสักกะหรือศากยะ ที่ได้ชื่อว่า **กบิลพัสดุ์** เพราะเดิมเป็นที่อยู่ของ**กบิลดาบส** บัดนี้อยู่ในเขตประเทศเนปาล

กปิสีสะ ไม้ที่ทำเป็นรูปหัวลิง ในวันที่พระพุทธรเจ้าจะปรินิพพาน พระอานนทเถระยืนเหนี่ยวไม้นี้ร้องให้เสียใจว่าตนยังไม่สำเร็จพระอรหัต พระพุทธรเจ้าก็จกปรินิพพานเสียแล้ว

กพพิงการาหาร ดู **กพพิงการาหาร**

กรณี เรื่องที่พิจารณา กล่าวถึง หรือเกี่ยวข้อ รายนึงๆ

กรณีย์, กรณียะ เรื่องที่ควรทำ, ข้อที่พึงทำ, กิจ

กรมการ เจ้าพนักงานคณะหนึ่งมีหน้าที่บริหารราชการแผ่นดินในระดับนั้นๆ เช่น กรมการจังหวัด กรมการอำเภอ เป็นต้น

กรมพระสุรัสวดี ชื่อกรมสมัยโบราณ มีหน้าที่เกี่ยวกับการรวบรวมบัญชีเลขหรือชายฉกรรจ์

กรรโชก ชูเอาด้วยกิริยาหรือวาจาให้กลัว (เพลงมาจาก **กรรโชก**)

กรรม หู

กรรม การกระทำ หมายถึง การกระทำที่ประกอบด้วยเจตนา คือ ทำด้วยความจงใจหรือจงใจทำ ดีก็ตาม ชั่วก็ตาม เช่น ชุดหลุมพรางดักคนหรือสัตว์ให้ตกลงไปตาย เป็นกรรม แต่ชุดบ่อน้ำไว้กินใช้ สัตว์ตกลงไปตายเอง ไม่เป็นกรรม (แต่ถ้ารู้ที่อยู่ บ่อน้ำที่ตนชุดไว้อยู่ในที่ซึ่งคนจะพลัดตกได้ง่าย แล้วปล่อยปลละละเลย มีคนตกลงไปตาย ก็ไม่พ้นเป็นกรรม), ว่าโดยสาระ กรรมก็คือเจตนา หรือเจตนาตนเองเป็นกรรม, การกระทำที่ดีเรียกว่า **กรรมดี** การกระทำที่ชั่ว เรียกว่า **กรรมชั่ว**; เทียบ **กิริยา**

กรรม ๒ กรรมจำแนกตามคุณภาพหรือตามธรรมที่เป็นมูลเหตุมี ๒ คือ ๑. **อกุศลกรรม** กรรมที่เป็นอกุศล กรรมชั่ว คือเกิดจากอกุศลมูล ๒. **กุศลกรรม** กรรมที่เป็นกุศล กรรมดี คือเกิดจากกุศลมูล

กรรม ๓ กรรมจำแนกตามทวารคือทางที่ทำการกรรม มี ๓ คือ ๑. **กายกรรม** การกระทำทางกาย ๒. **วจีกรรม** การกระทำทางวาจา ๓. **มโนกรรม** การกระทำทางใจ

กรรม ๑๒ กรรมจำแนกตามหลักเกณฑ์เกี่ยวกับการให้ผล พระอรชกเถาจารย์

รวบรวมแสดงไว้ ๑๒ อย่าง คือ **หมวดที่ ๑ ว่าโดยปากกาล** คือ จำแนกตามเวลาที่ให้ผล ได้แก่ ๑. **ทิฏฐุชกรรมเวทนิยกรรม** กรรมให้ผลในปัจจุบันคือในภพนี้ ๒. **อุปปีชเวทนิยกรรม** กรรมให้ผลในภพที่จะไปเกิด คือในภพหน้า ๓. **อปฺราปรียเวทนิยกรรม** กรรมให้ผลในภพต่อๆ ไป ๔. **อโหสิกรรม** กรรมเลิกให้ผล **หมวดที่ ๒ ว่าโดยกิจ** คือ จำแนกการให้ผลตามหน้าที่ ได้แก่ ๕. **ชนกกรรม** กรรมแต่่งให้เกิดหรือกรรมที่เป็นตัวนำไปเกิด ๖. **อุปตัมภกกรรม** กรรมสนับสนุน คือเข้าสนับสนุนหรือซ้ำเติมต่อจากชนกกรรม ๗. **อุปปีพกกรรม** กรรมบีบคั้น คือเข้ามาบีบคั้นผลแห่งชนกกรรมและอุปตัมภกกรรมนั้นให้แปรเปลี่ยนทุเลาเบาลงหรือสิ้นเข้า ๘. **อุปฆาตกรรม** กรรมตัดรอน คือกรรมแรงฝ่ายตรงข้ามที่เข้าตัดรอนการให้ผลของกรรมสองอย่างนั้นให้ขาดหรือหยุดไปที่เดียว **หมวดที่ ๓ ว่าโดยปากทานปริยาย** คือจำแนกตามลำดับความแรงในการให้ผล ได้แก่ ๙. **ครุกรรม** กรรมหนักให้ผลก่อน ๑๐. **พหุลกรรม** หรือ **อาจิณณกรรม** กรรมทำมากหรือกรรมชินให้ผลรองลงมา ๑๑. **อาสัณนกรรม** กรรมจวนเจียน หรือกรรมใกล้ตาย ถ้าไม่มีสองข้อก่อนก็จะให้ผลก่อนอื่น ๑๒. **กัตตตากรม** หรือ **กัตตตา-**

วาปนกรรม กรรมลักว่าทำ คือเจตนาอ่อนหรือมีใจเจตนาอย่างนั้น ให้ผลต่อเมื่อไม่มีกรรมอื่นให้ผล

กรรมกรรม เครื่องลงอาชญา, ของสำหรับใช้ลงโทษ เช่น โข่ ตรวน ชื่อ คา เป็นต้น **กรรมการ** บุคคลในขณะซึ่งร่วมกันทำงานบางอย่างที่ได้รับมอบหมาย

กรรมกิเลส กรรมเครื่องเศร้าหมอง, การกระทำที่เป็นเหตุให้เศร้าหมอง มี ๔ อย่างคือ ๑. **ปาณาติบาต** การทำชีวิตให้ตกล่วงคือ ฆ่าฟันสังหารกัน ๒. **อทินนาทาน** ถือเอาของที่เจ้าของเขามีได้ให้ คือลักขโมย ๓. **กาเมสุมิฉาจาร** ประพฤติผิดในกาม ๔. **มฺสาวาท** พุดเท็จ; **ดู กิหิวินัย**

กรรมฐาน ดู กัมมัฏฐาน

กรรมบถ “กรรมอันเป็นทาง”, กรรมดีหรือชั่วซึ่งแรงถึงขั้นที่เป็นทางให้เกิดในสุคติหรือทุคติ เช่น มุสาวาทคือเจตนาพุดเท็จถึงขั้นทำลายตัดรอนประโยชน์ของผู้อื่น จึงเป็นกรรมบถ ถ้าไม่ถึงขั้นอย่างนี้ ก็เป็นกรรมเท่านั้น ไม่เป็นกรรมบถ, มีคำอธิบายแบบครอบคลุมด้วยว่า กรรมทั้งหลายทั่วไป ชื่อว่าเป็นกรรมบถ เพราะเป็นทางแห่งสุคติและทุคติ และเป็นทางแห่งความสุขความทุกข์ของผู้ที่เกิดในคตินั้นๆ, กรรมบถแยกเป็น **กุศลกรรมบถ ๑๐** และ

อกุศลกรรมบถ ๑๐

กรรมปิตตะ ๓ กัมมปิตตะ

กรรมพันธ์ (กัมมพันธ) กรรมผูกพัน, ความเป็นกรรมติดตัว; เมื่อบุคคลทำการอันชั่วร้ายไม่ดีบางอย่าง อาจทั้งเป็นโทษทางบัญญัติคือผิดกฎหมายกติกาสังคม เช่นผิดกฎหมาย และทั้งเป็นโทษตามกฎหมายธรรมชาติ คือทำกรรมชั่ว เช่น ภิภษ มีเจตนาฆ่าสัตว์ดิรัจฉาน มีโทษตามบัญญัติแห่งพระวินัย เรียกว่าต้องอาบัติปาจิตตีย์ และมีโทษตามกฎหมายธรรมชาติ คือได้ทำกรรมไม่ดี เป็นกรรมพันธ์ คือ เป็นกรรมผูกพันหรือติดตัวขึ้นมา, ยังมีแง่พิเศษอีกว่า บางครั้ง การทำความผิดอย่างเดียวกัน อาจมีโทษตามบัญญัติเท่ากัน แต่เป็นกรรมพันธ์ไม่เท่ากัน เช่น ภิภษฆ่าคนผู้หนึ่ง ไม่ว่าผู้นั้นเป็นใคร ในทางบัญญัติแห่งวินัย ก็ต้องอาบัติปาโรชิก แต่ในแง่ธรรมดาของกรรม ถ้าคนที่ถูกฆ่านั้นเป็นปุถุชน กรรมพันธ์ก็เป็นปาณาติบาตอย่างหนึ่ง แต่ถ้าคนที่ถูกฆ่านั้นเป็นพระอรหันต์ กรรมพันธ์เป็นอนันตริยกรรม ดังนี้ เป็นต้น

กรรมพันธ์ 1. (กัมมพันธ) “มีกรรมเป็นเผ่าพันธ์” คือการที่สัตว์ทั้งหลายเป็นไปตามกรรมที่ตนกระทำ ดังพุทธพจน์ที่ว่า “สัตว์ทั้งปวง มีกรรมเป็นของตน เป็นทายาทของกรรม มีกรรมเป็นกำเนิด มี

กรรมเป็นเผ่าพันธ์ มีกรรมเป็นที่พึ่งอาศัย ทำกรรมใด อันดีงาม หรือทราม ชั่ว จักเป็นทายาทของกรรมนั้น” (เช่น อก. ปญจก.๒๒/๕๗/๘๕) (ภาวะที่เป็นไปตามกรรมนิยาม) **2.** (ในภาษาไทย) สภาพที่สืบมาตามสายพันธ์จากบรรพบุรุษ เช่น ลักษณะ นิสัย ภาวะเด่นหรือด้อยบางด้าน ตลอดจนความวิกลจริตและโรคบางอย่าง, ปัจจุบันมักเรียกว่าพันธุกรรม (ในหลักธรรมว่าภาวะที่เป็นไปตามพินิยาม)

กรรมลักษณะ ๓ กัมมลักษณะ

กรรมวิภูฏี ๓ กัมมวิภูฏี

กรรมวาจา คำประกาศกิจในท่ามกลางสงฆ์, คำสวดประกาศในการทำสังฆกรรม, คำประกาศในการดำเนินการประชุม แยกเป็น **ญัตติ** และ **อนุสาวนา**

กรรมวาจาจารย์ พระอาจารย์ผู้สวดกรรมวาจาประกาศท่ามกลางสงฆ์ในการอุปสมบท

กรรมวาจาวิบัติ เสียเพราะกรรมวาจา, กรรมวาจาบกพร่องใช้ไม่ได้

กรรมวาจาสมบัติ ความสมบูรณ์แห่งกรรมวาจา, คำสวดประกาศถูกต้องใช้ได้

กรรมวาท ผู้ประกาศหลักกรรม หรือผู้ถือหลักกรรม เช่น ยืนยันว่ากรรมคือการกระทำมีและมีผลจริง ว่าแต่ละคนมีกรรมเป็นของตนและเป็นไปตามกรรม

นั้น ว่าการกระทำเป็นเครื่องตัดสิ้นความดีเลวสูงทรมาน (มิใช่ชาติกำเนิดตัดสิ้น) ว่าการกระทำเป็นเหตุปัจจัยให้สำเร็จผล (มิใช่สำเร็จด้วยการอ้อนวอนดลบันดาลหรือแล้วแต่โชค) เป็นต้น; หลักการแห่งกรรม, การถือหลักกรรม; พระพุทธเจ้าตรัสเรียกพระองค์เอง (อง.ติก.๒๐/๕๗๗/๓๖๙) ว่าทรงเป็น *กรรมวาที* (ถือหลักหรือกฎแห่งการกระทำ) *กิริยวาที* (ถือหลักการอันให้กระทำ) และ*วิริยวาที* (ถือหลักความเพียร); บางทีกล่าวถึงพระกิตติคุณของพระพุทธเจ้า (เช่น ที.สี.๙/๑๘๒/๑๔๗) ว่าทรงเป็น*กรรมวาที* *กิริยวาที* (คือเป็นกรรมวาที และกิริยวาที นั้นเอง ต่างกันเพียงว่า กรรมวาที และกิริยวาที เป็นได้ทั้งคำคุณศัพท์ของบุคคล และคำนามแสดงหลักการ ส่วนกรรมวาที และกิริยวาที เป็นคุณศัพท์อย่างเดียว)

กรรมวาที ๓ *กรรมวาที*

กรรมวิปากญาณ ปรีชาหยั่งรู้ผลของกรรม แม้จะมีกรรมต่างๆ ให้ผลอยู่มากมายซับซ้อน ก็สามารถแยกแยะล่วงรู้ได้ว่าอันใดเป็นผลของกรรมใด

กรรมสิทธิ ความเป็นเจ้าของทรัพย์, สิทธิที่ได้ตามกฎหมาย

กรรมมารหะ ๓ *กัมมารหะ*

กรรมแสง ร้องให้ บัดนี้เขียน *กัมแสง*

กรวดน้ำ ตั้งใจอุทิศบุญกุศลให้แก่ผู้ล่วง

ลับ พร้อมไปกับหลังรินน้ำเป็นเครื่องหมาย และเป็นเครื่องรวมกระแสนจิตที่ตั้งใจอุทิศนั้นให้แน่วแน่; เริ่มรินน้ำเมื่อพระองค์หัวหน้าเริ่มสวดยถา รินน้ำหมดพร้อมกับพระหัวหน้าสวดยถาจบ และพระทั้งหมดเริ่มสวดพร้อมกัน จากนั้นวางที่กรวดน้ำลงแล้วประนมมือรับพรต่อไป; คำกรวดน้ำอย่างสั้นว่า “อิหฺม โน ณาตีนํ โหตุ” แปลว่า “ขอส่วนบุญนี้จงสำเร็จแก่...(ออกชื่อผู้ล่วงลับ) และญาติทั้งหลายของข้าพเจ้าเถิด” จะต่ออีกก็ได้ว่า “สุจิตา โหนตุ ณาตโย” แปลว่า “ขอญาติทั้งหลายจงเป็นสุขเถิด”

กระทู้ หัวข้อ, คำเงื่อนไข

กระแสความ แนวความ

กระแสเทศนา แนวเทศนา

กระหย่ง (ในคำว่า “นั่งกระหย่ง”) นั่งคุกเข่าเอาปลายเท้าตั้งลงที่พื้น สันเท้าทั้งสองรับกัน เรียกว่า *นั่งกระโหย่ง* ก็ได้; บางแห่งว่าหมายถึงนั่งยองๆ

กรานกฐิน “ซึ่งไม่สะดุ้ง” คือเอาผ้าที่จะเย็บเป็นจีวรเข้าซึ่งที่ไม่สะดุ้ง เย็บเสร็จแล้วบอกแก่ภิกษุทั้งหลายผู้ร่วมใจกันยกผ้าให้ในนามของสงฆ์ เพื่ออนุโมทนาภิกษุผู้เย็บทำจีวรให้เสร็จและแจ้งความสำเร็จนั้นแก่สงฆ์ เรียกว่า *ผู้กราน*

พิธีทำในบัดนี้คือ ภิกษุซึ่งจำพรรษาครบสามเดือนในวัดเดียวกัน (ต้องมี

จำนวน ๕ รูปขึ้นไป) ประชุมกันใน อุโบสถ พร้อมใจกันยกผ้ากฐินให้แก่ ภิกษุรูปหนึ่งในหมู่พวกเธอ ภิกษุรูปที่^๖ได้ รับผ้า^๗นั้น ทำกิจ ตั้งแต่ ชัก กะ ตัด เย็บ ย้อมให้เสร็จในวันนั้น ทำพินทุกับปะ อธิษฐานเป็นจิวรครองผืนใดผืนหนึ่งใน ไตรจิวร แล้วบอกแก่สงฆ์ผู้ยกผ้าให้เพื่อ อนุโมทนา เรียกว่า *กรานกฐิน*

ถ้าผ้ากฐินเป็นจิวรสำเร็จรูป (เรียก ว่าผ้ากฐินมีบริกรรมสำเร็จแล้ว) กิจที่จะ ต้อง ชัก กะ ตัด เย็บ ย้อม ก็ไม่มี ภิกษุ ที่ได้รับมอบให้แล้ว จึงทำพินทุกับปะ อธิษฐานเป็นจิวรครองผืนใดผืนหนึ่งใน ไตรจิวร กรานแล้วแจ้งแก่สงฆ์เพื่อ อนุโมทนาต่อเนื่องไปเลย

กราน เป็นภาษาเขมร แปลว่า “ซึ่ง” คือทำให้ตั้ง *กฐิน* เป็นภาษาบาลี แปลว่า “ไม้สะดึง” *กรานกฐิน* ก็คือ “ซึ่งไม้ สะดิง” คือเอาผ้าที่จะเย็บเป็นจิวรเข้าซึ่ง ไม้สะดึง แล้วเย็บจนทำเป็นจิวรสำเร็จ พร้อมที่จะครองคือใช้ห่มต่อไป; เขียน *กราลกฐิน* บ้างก็มี

ในสังฆกรรมแห่งการกรานกฐินนั้น ภิกษุผู้สวดกรรมวาจาให้ผ้ากฐิน ว่าดังนี้ (วินย.๕/๓๖/๑๓๖)

“สุณาทู เม ภนฺเต สงฺโฆ. อิํ สงฺฆสฺส กจินฺทสฺสํ อุปฺปนฺนํ. ยถิ สงฺฆสฺส ปตฺตทกฺลลํ, สงฺโฆ อิมํ กจินฺทสฺสํ

อิตฺถนฺนามสฺส ภิกฺขุโน ททฺเขยฺย กจินํ อตฺถริตฺตํ. เอสา ฅตฺติ.

“สุณาทู เม ภนฺเต สงฺโฆ. อิํ สงฺฆสฺส กจินฺทสฺสํ อุปฺปนฺนํ. สงฺโฆ อิมํ กจินฺทสฺสํ อิตฺถนฺนามสฺส ภิกฺขุโน เทติ กจินํ อตฺถริตฺตํ. ยสฺสา ยสฺมโต ชมติ อิมสฺส กจินฺทสฺสสฺส อิตฺถนฺนามสฺส ภิกฺขุโน ทานํ กจินํ อตฺถริตฺตํ, โส ตฺถุณฺหสฺส. ยสฺส นกฺขมฺติ, โส ภาเสยฺย.

“ทินนํ อิํ สงฺฆเณ กจินฺทสฺสํ อิตฺถนฺนามสฺส ภิกฺขุโน กจินํ อตฺถริตฺตํ. ชมติ สงฺฆสฺส, ตสฺมา ตฺถุณี. เอเวมตํ ธารยามิ.”

คำว่า “อิตฺถนฺนามสฺส” เปลี่ยนตาม นามของภิกษุผู้ได้รับมอบผ้ากฐิน เช่น เป็น “วีรกสฺส” และถ้าเธอแก่กว่าผู้สวด กรรมวาจา ฟังเต็ม “อายสฺมโต” ข้าง หน้า และตัด “ภิกฺขุโน” ออกเสีย เป็น “อายสฺมโต วีรกสฺส”

ภิกษุกรานกฐินด้วยจิวรอย่างไร (นิยมกรานด้วยสังฆาฏิ) ฟังปัจจุทรรณ จิวรอย่างนั้นผืนเดิมแล้วอธิษฐานจิวร อย่างนั้นผืนใหม่ แล้วพร้อมกับจับหรือ ลูบผ้า^๗นั้น เปล่งวาจาว่า “อิมาย สงฺฆาฏิยา กจินํ อตฺถรามิ.” (ข้าพเจ้ากรานกฐินด้วย ผ้าสังฆาฏิผืนนี้) [ถ้าเป็นอุตฺตราสงค์ ฟัง ว่า “อิมินา อุตฺตราสฺงเคน กจินํ อตฺถรามิ.” ถ้าเป็นอันตราวาสก ฟังว่า

“อิมินา อนุตฺตราวาสเกน กจันฺ อตฺตธามิ.”]

จากนั้น เธอเข้าไปหาสงฆ์ประณมมือ กล่าวคำแจ้งแก่สงฆ์ว่า “อตฺตตํ ภนฺเต สงฺฆสฺส กจันฺ, ธมฺมิโก กจิตฺตาโร, อนุโมทถ.” ครั้นแล้วเหล่าภิกษุผู้ได้มอบให้ผ้ากฐินแก่เธอ ก็กล่าวอนุโมทนาว่า “อตฺตตํ อาวุโส สงฺฆสฺส กจันฺ, ธมฺมิโก กจันฺตฺตาโร, อนุโมทาม.” (ถ้าแต่ละรูปว่าของตนๆ ก็เปลี่ยน “อนุโมทาม” เป็น “อนุโมทามิ” ส่วน “อาวุโส” และ “ภนฺเต” ก็ว่าตามฐานะของตนๆ); **ดู กฐิน**

กิริยา ในทางไวยากรณ์ คือรูปสันสกฤตของคำว่า *กิริยา*

กิริย, กิริส คุณ อุจจาระ ชี

กรุณา ความสงสารคิดจะช่วยให้พ้นทุกข์, ความห่วงใย เมื่อเห็นผู้อื่นมีทุกข์ คิดหาทางช่วยเหลือปลดเปลื้องทุกข์ของเขา; **ดู พรหมวิหาร**

กรุย หลักที่ปักไว้เพื่อเป็นเครื่องหมาย กำหนดแนวทางหรือระยะทาง

กฤดายุค, กฤตยุค **ดู กัป**

กลาป [กะ-หลาป] ฟอน, มัด, กำ, แล่ง, กลุ่ม, หมวด, หน่วยรวม **1.** ในการเจริญวิปัสสนา การพิจารณาโดยกลาป คือพิจารณาธรรมอย่างรวมๆ โดยรวมเป็นหมวด หรือรวบทั้งกลุ่ม เช่นว่า รูปธรรมทั้งปวง ไม่เที่ยง ฌานธรรมเหล่านี้ ไม่มีแล้วก็มีขึ้น มีแล้ว ก็ไม่มี ฯลฯ (มีคำ

เรียกหลายอย่าง เช่น กลาปวิปัสสนา, กลาปสัมมสนะ, นยวิปัสสนา, สมุทฺทาย-มนสิการ) ซึ่งง่ายกว่าการพิจารณาโดยองค์ หรือโดยแยกรายข้อย่อย เช่น พิจารณาองค์ฌานตามลำดับข้อ หรือเป็นรายข้อ (เรียกว่า อนุปทธรรมวิปัสสนา, อังคโต-สัมมสนะ) **2.** (คำเรียกเต็มว่า “รูปกลาป”), หน่วยรวมรูปธรรมที่เล็กที่สุด, หน่วยรวมเล็กที่สุด ซึ่งมีองค์ประกอบที่จำเพาะแน่นอนมารวมกันขึ้นอันเป็นส่วนย่อยของรูปธรรมประเภทนั้นๆ โดยที่องค์ประกอบทั้งหมดมี “สหอุตติ” คือมีความเป็นไปร่วมกัน ทั้งเกิดขึ้นด้วยกันพร้อมเป็นอันเดียว (เอกุปปาต) ทั้งดับด้วยกันพร้อมเป็นอันเดียว (เอกนิโรธ) และมีมหาภูตรูปเป็นที่อาศัยร่วมกันเป็นอันเดียว (เอกนิสสยะ); ตามหลักทางอภิธรรม หน่วยรวมรูปธรรมเล็กที่สุด ที่เป็นหน่วยย่อยพื้นฐานของรูปธรรมทั้งปวง ได้แก่ สุธัมมฐกกลาป (หน่วยรวมหมวด ๘ ล้วน) คือกลาปซึ่งประกอบด้วยอวินิพโยกรูป ๘ (รูปธรรมแปดอย่างที่มีอยู่ด้วยกันเป็นประจำเสมอไป ไม่สามารถแยกพรากออกจากกันได้) อันได้แก่ ปฐวี อาโป เตโช วาโย วัณณะ คันธะ รสะ โอชา

กลาป คือ หน่วยรวมย่อยของ

รูปธรรมทั้งหลาย มีอวินิพโกครูป ๘ นั้นเป็นแกนยื่นพื้น ถ้าไม่มีองค์ประกอบอื่นร่วม ก็เป็นหน่วยรวมหมวด ๘ ล้วน เรียกว่า **สุทธัญจกกลาป** (สุทธ=ล้วน + ัญจก=หมวด ๘ + กลาป=หน่วยรวม) ดังกล่าวแล้ว แต่ถ้ามีองค์ประกอบอื่นเข้าร่วมเพิ่มขึ้น ก็เป็นกลาปต่างแบบออกไป โดยที่กลาปแต่ละแบบนี้มีจำนวนองค์ประกอบร่วมอย่างเดียวกันเท่ากันตายตัว ถ้ามีองค์ประกอบ ๙ ก็เป็น **นวก=หมวด ๙**, ถ้ามีองค์ประกอบ ๑๐ ก็เป็น **ทสก=หมวด ๑๐**, ถ้ามีองค์ประกอบ ๑๑ ก็เป็น **เอกาสก=หมวด ๑๑**, ถ้ามีองค์ประกอบ ๑๒ ก็เป็น **ทวาทสก=หมวด ๑๒**, ถ้ามีองค์ประกอบ ๑๓ ก็เป็น **เตรสก=หมวด ๑๓**

กลาปแยกเป็น ๔ ประเภทตามสมุฏฐาน คือ **๑. กัมมชกกลาป** (กลาปที่เกิดแต่กรรม คือมีกรรมเป็นสมุฏฐาน) มี ๙ แบบ ได้แก่ **จักขุทสกกลาป** [๘ + ชีวิตรูป + จักขุปสาทรูป], **โสตทสก~** [๘ + ชีวิตรูป + โสตปสาทรูป], **ฆานทสก~** [๘ + ชีวิตรูป + ฆานปสาทรูป], **ชีวาทสก~** [๘ + ชีวิตรูป + ชิวหาปสาทรูป], **กายทสก~** [๘ + ชีวิตรูป + กายปสาทรูป], **อิตถิภาวทสก~** [๘ + ชีวิตรูป + อิตถิภาวรูป], **ปุริสภาวทสก~** [๘ + ชีวิตรูป + ปุริสภาวรูป], **วัตถุทสก~** [๘ + ชีวิตรูป +

หทยรูป], **ชีวิตนวก~** [๘ + ชีวิตรูป] **๒. จิตตชกกลาป** (กลาปที่เกิดแต่จิต) มี ๘ แบบ ได้แก่ **สุทธัญจกกลาป** [๘], **สัททนวก~** [๘ + สัททรูป], **กายวิญญัตตินวก~** [๘ + กายวิญญัตติรูป], **วจีวิญญัตติสัทททสก~** [๘ + วจีวิญญัตติรูป + สัททรูป], **ลหุตาทีเอกาทสก~** [๘ + วิการรูป ๓], **สัททลหุตาทีทวาทสก~** [๘ + สัททรูป + วิการรูป ๓], **กายวิญญัตติลหุตาทีทวาทสก~** [๘ + กายวิญญัตติรูป + วิการรูป ๓], **วจีวิญญัตติสัททลหุตาทีเตรสก~** [๘ + วจีวิญญัตติรูป + สัททรูป + วิการรูป ๓] **๓. อุตชกกลาป** (กลาปที่เกิดแต่อุตฺ) มี ๔ แบบ ได้แก่ **สุทธัญจกกลาป** [๘], **สัททนวก~** [๘ + สัททรูป], **ลหุตาทีเอกาทสก~** [๘ + วิการรูป ๓], **สัททลหุตาทีทวาทสก~** [๘ + สัททรูป + วิการรูป ๓] **๔. อาหารชกกลาป** (กลาปที่เกิดแต่อาหาร) มี ๒ แบบ ได้แก่ **สุทธัญจกกลาป** [๘], **สัททนวก~** [๘ + สัททรูป], **ลหุตาทีเอกาทสก~** [๘ + วิการรูป ๓]; **๕. มหาภูตรูป, อุปาถายรูป, อวินิพโกครูป**

กล่าวคำอื่น ในประโยคว่า “เป็นปาจิตติยะในเพราะความเป็นผู้กล่าวคำอื่น” ถูกชักอยู่ในท่ามกลางสงฆ์ ไม่ปรารถนาจะให้การตามตรง เอาเรื่องอื่นมาพูดกลบเกลื่อนเสีย

กถียุค **ดู กัป**

กวีพิงการอาหาร อาหารคือคำข้าว ใต้แก่
อาหารที่กลืนกินเข้าไปหล่อเลี้ยงร่างกาย,
อาหารที่เป็นวัตถุ (ข้อ ๑ ในอาหาร ๔)

กษัตริย์ พระเจ้าแผ่นดิน, เจ้านาย, ชนชั้น
ปกครอง หรือนักรบ

กสาวเภสัช น้ำฝาดเป็นยา, ยาที่ทำจากน้ำ
ฝาดของพืช เช่น น้ำฝาดของสะเดา น้ำ
ฝาดกระดอม น้ำฝาดบอระเพ็ด เป็นต้น

กติกกรรม การทำนา, การเพาะปลูก

กถิณ “ทั้งหมด”, “ทั้งสิ้น”, “ล้วน”, วัตถุที่
เป็นอารมณ์อย่างเดียวกันในการเจริญ
กรรมฐาน เช่น ถ้าใช้ปลู่วิวคือดิน ก็เป็น
ปลู่วิวอย่างเดียวกัน ไม่มีอย่างอื่นปน
จึงเรียกว่า “ปลู่วิวกถิณ”, ตามที่เรียนกัน
บัดนี้ แปลกันว่า วัตถุอันจูงใจ คือ จูง
ใจให้เข้าไปผูกอยู่, เป็นชื่อของกรรมฐาน
ที่ใช้วัตถุของล้วนหรือสีเดียวกันล้วน
สำหรับเพ่งเพื่อจูงจิตให้เป็นสมาธิ มี ๑๐
อย่าง คือ **กุตกถิณ ๔**: ๑. **ปลู่วิว** ดิน
๒. **อาโป** น้ำ ๓. **เตโช** ไฟ ๔. **วาโย** ลม;
วรรณกถิณ ๔: ๕. **นิตัง** สีเขียว ๖. **ปีตัง** สี
เหลือง ๗. **โลหิตัง** สีแดง ๘. **โธทาทัง** สี
ขาว; และ ๙. **ฮาโลโก** แสงสว่าง ๑๐.
อากาโส ที่ว่าง

กถิณุกมาภูิมากาส ดู **อากาส** ๓, ๔

กหาปณะ ชื่อมาตราเงินในสมัยโบราณ
๑ กหาปณะเท่ากับ ๒๐ มาสก หรือ ๔
บาท

กะเทย คนหรือสัตว์ที่ไม่ปรากฏว่าเป็น
ชายหรือหญิง

กังขาเรวตะ พระมหาสาวกองค์หนึ่ง
เดิมเป็นบุตรของตระกูลที่มั่งคั่ง ชาวพระ
นครสาวตถิ ได้ฟังพระธรรมเทศนาที่
พระศาสดาทรงแสดง มีความเลื่อมใส
ขอบวช ต่อมาได้สำเร็จพระอรหัต ได้รับ
ยกย่องจากพระศาสดาว่าเป็นเอตทัคคะ
ในทางเป็นผู้ยินดีในฌานสมาบัติ

กังขาวิตรณวิสุทธิ ความบริสุทธิ์ด้วย
หมดสงสัยในนามรูป คือ กำหนดรู้ปัจจัย
แห่งนามรูปได้ว่า เพราะอะไรเกิด นามรูป
จึงเกิด เพราะอะไรดับ นามรูปจึงดับ

กังขาวิตรณิ ชื่อคัมภีร์อรรถกถาที่อธิบาย
ความแห่งพระปาติโมกข์ คืออธิบาย
๒๒๗ ลิกขาบทในภิกขุปาติโมกข์ และ
๓๑๑ ลิกขาบทในภิกขุณีปาติโมกข์; ดู
อรรถกถา

กังสดาล ระฆังวงเดือน

กัจจายนโคตร, กัจจายนโคตร ตระกูล
พราหมณ์กัจจายนะ หรือกัจจายนะ

กัจจายนปุโรหิต ปุโรหิตชื่อกัจจายนะ
เป็นปุโรหิตของพระเจ้าจันทรปัชโชต
กรุงอุชเชนี ได้ฟังพระธรรมเทศนาของ
พระพุทธเจ้า บรรลุพระอรหัตแล้วขอ
อุปสมบท มีชื่อในพระศาสนาว่า **พระ
มหากัจจายนะ** พระพุทธเจ้าทรงยกย่อง
ว่าเป็นเอตทัคคะในทางอธิบายความ

ของคำย่อให้พิสดาร; ดู *มหากัจฉายนะ*

กัจฉะ, กัจฉประเทศ รักแร้

กัจฉนา เจ้าหญิงแห่งเทวทหนครเป็นพระมเหสีของพระเจ้าสีหหนุ ผู้ครองนครกบิลพัสดุ์ เป็นพระชนนีของพระเจ้าสุทโธทนะ เป็นพระอัยยิกาของเจ้าชายสิทธัตถะ

กัจฉกะ ชื่อม้าสีขาวที่พระมหามารุขทรงในวันออกผนวช

กัจฉชะ อักษรเกิดในลำคอ คือ *อ, อา, ก, ข, ค, ฉ, ง* และ *ห*

กัณฑ์ หมวด, ตอน, ส่วนของเรื่อง

กัณฑ์สามเณร ชื่อสามเณรรูปหนึ่งในครั้งพุทธกาล ผู้กล่าวต่อพระธรรมเป็นต้นเหตุให้พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติสิกขาบทที่ ๑๐ แห่งสัปปาณกวรรคในปาจิตติยกัณฑ์ และทรงให้สงฆ์นาสนะเธอเสีย เขียนเป็น *กัณฎกะ* ก็มี

กัณฑ์เทศน์ ดู *เครื่องกัณฑ์*

กัณฑ์ปักข์, กัณฑ์ปักข์ “ฝายดำ” หมายถึง ข้างแรม; *กาปักข์* ก็เรียก; ตรงข้ามกับ *ชุลปักข์* หรือ *ศุกปักข์*

กัตติกมาส เดือน ๑๒

กัตติกา 1. ดาวลูกไก่ **2.** เดือน ๑๒ ตามจันทรคติ ตกในราวปลายเดือนตุลาคมถึงเดือนพฤศจิกายน

กัตตุกัมยตานันตะ ความพอใจคือความเป็นผู้ใคร่เพื่อจะทำ, ความต้องการที่จะ

ทำได้แก่ ฉันทะที่เป็นกลางๆ ดีก็ได้ ชั่วก็ได้ แต่โดยทั่วไปหมายถึงฉันทะที่เป็นกุศล คือกุศลฉันทะ หรือธรรมฉันทะ ต่างจากกามฉันทะที่เป็นแต่ฝ่ายอกุศล

กัณดาร อัดคัต, ผิดเคื่อง, หายาก, ลำบาก, แห้งแล้ง, ทางที่ผ่านไปยาก

กัป, กัลป์ กาลกำหนด, กำหนดอายุของโลก, ระยะเวลายาวนานเหลือเกิน ที่กำหนดว่าโลกคือสกลจักรวาล ปรลัยครั้งหนึ่ง (ศาสนาฮินดูว่าเป็นวันหนึ่งคืนหนึ่งของพระพรหม) ท่านให้เข้าใจด้วยอุปมาว่า เปรียบเหมือนมีภูเขาศิลาล้วนกว้าง ยาว สูง ด้านละ ๑ โยชน์ ทุก ๑๐๐ ปี มีคนนำผ้าเนื้อละเอียดอย่างดีมาลูบครั้งหนึ่ง จนกว่าภูเขานั้นจะสึกหรือสิ้นไป กัปหนึ่งยาวนานกว่านั้น; กำหนดอายุของมนุษย์หรือสัตว์จำพวกนั้นๆ ในยุคนั้นๆ เรียกเต็มว่า ‘อายุกัป’ เช่นว่า อายุกัปของคนยุคนี้ ประมาณ ๑๐๐ ปี

ที่กล่าวข้างต้นนั้น เป็นข้อควรรู้ที่พอแก่ความเข้าใจทั่วไป หากต้องการทราบละเอียด ฟังศึกษาคติโบราณดังนี้

กัปมี ๔ อย่าง ได้แก่

๑. *มหากัป* กัปใหญ่ คือ กำหนดอายุของโลก อันหมายถึงสกลพิภพ

๒. *อสงไขยกัป* กัปอันนับเวลามีได้ คือ ส่วนย่อย ๔ แห่งมหากัป ได้แก่

๑) *สังวัฏฏกัป* (เรียกเต็มว่า *สังวัฏฏ-*

อสงไขยกัป) กัปเสื่อม คือ ระยะเวลาที่โลกเสื่อมลงจนถึงวินาศ

๒) สังวัฏฏฐายีกัป (สังวัฏฏฐายี-อสงไขยกัป) ระยะเวลาที่โลกพินาศแล้วทรงอยู่

๓) วิวัฏฏกัป (วิวัฏฏอสงไขยกัป) กัปเจริญ คือ ระยะเวลาที่โลกกลับเจริญขึ้น

๔) วิวัฏฏฐายีกัป (วิวัฏฏฐายีอสงไขยกัป) ระยะเวลาที่โลกเจริญแล้วทรงอยู่

ครบรอบ ๔ อสงไขยกัปนี้ เป็นมหากัปหนึ่ง

๓. **อันตรายกัป** กัปในระหว่าง ได้แก่ ระยะเวลาที่หมู่มนุษย์เสื่อมจนส่วนใหญ่พินาศแล้ว ส่วนที่เหลือดีขึ้นเจริญขึ้น และมีอายุยืนยาวขึ้นจนถึงอสงไขย แล้วกลับเสื่อมทรามลง อายุสั้นลงๆ จนเหลือเพียงสิบปีแล้วพินาศ ครบรอบนี้ เป็นอันตรายกัปหนึ่ง ๖๔ อันตรรกัปเช่นนั้น เป็น ๑ อสงไขยกัป

๔. **อายุกัป** กำหนดอายุของสัตว์จำพวกนั้นๆ เช่น อายุกัปของมหาพรหมเท่ากับ

๑ อสงไขยกัป

โดยทั่วไป คำว่า “กัป” ที่มาโดดๆ มักหมายถึงมหากัป แต่หลายแห่งหมายถึงถึงอายุกัป เช่นที่พระพุทธเจ้าตรัสว่าพระองค์ได้ทรงเจริญอิทธิบาท ๔ เป็นอย่างดีแล้ว หากทรงจำนง จะทรงพระชนม์อยู่ตลอดกัปหรือเกินกว่ากัปก็ได้

“กัป” ในที่นี้ หมายถึงอายุกัป คือจะทรงพระชนม์อยู่จนครบกำหนดอายุของคนในยุคนั้นเต็มบริบูรณ์ คือเต็ม ๑๐๐ ปี หรือเกินกว่านั้น ก็ได้

ตามคติที่บางคัมภีร์ประมวลมาบันทึกไว้ ฟังทราบ่า ตลอดมหากัปนั้น พระพุทธเจ้าจะอุบัติเฉพาะแต่ในวิวัฏฏฐายีกัป คือในระยะเวลาที่โลกกลับเจริญขึ้น และกำลังทรงอยู่ เท่านั้น และกัปเมื่อจำแนกตามการอุบัติของพระพุทธเจ้า มี ๒ อย่าง ได้แก่

๑. **สุญกัป** กัปสุญ หรือกัปว่างเปล่า คือ กัปที่ไม่มีพระพุทธเจ้าอุบัติ (รวมทั้งไม่มีพระปัจเจกพุทธเจ้า พระพุทธสาวก และพระเจ้าจักรพรรดิธรรมราชาด้วย)

๒. **อสุญกัป** กัปไม่สุญ หรือกัปไม่ว่างเปล่า คือ กัปที่มีพระพุทธเจ้าอุบัติ แยกย่อยเป็น ๕ ประเภท ได้แก่

๑) **สารกัป** (กัปที่มีสาระขึ้นมาได้ โดยมีพระพุทธเจ้ามาอุบัติ) คือ กัปที่มีพระพุทธเจ้าอุบัติพระองค์เดียว

๒) **มณฑกัป** (กัปเยี่ยมยอด) คือ กัปที่มีพระพุทธเจ้าอุบัติ ๒ พระองค์

๓) **วรกัป** (กัปประเสริฐ) คือ กัปที่มีพระพุทธเจ้าอุบัติ ๓ พระองค์

๔) **สารมณฑกัป** (กัปที่มีสาระเยี่ยมยอดยิ่งกว่ากัปก่อน) คือ กัปที่มีพระพุทธเจ้าอุบัติ ๔ พระองค์

๕) ภัทกัป (ภัททกัป หรือภัทรกัป ก็ได้, กัปเจริญ หรือกัปที่ดีแท้) คือ กัปที่มีพระพุทธเจ้าอุบัติ ๕ พระองค์

กัปปัจจุบัน เป็นภัทกัป มีพระพุทธเจ้าอุบัติ ๕ พระองค์ คือ พระกกุสันธะ พระโกนาคมน์ พระกัสสปะ พระโคตมะ ที่อุบัติแล้ว และพระเมตไตรยที่จะอุบัติต่อไป

ในศาสนาฮินดู ถือว่า ๑ กัป (รูปสันสกฤตเป็น กัลป์) อันเป็นวันหนึ่งคืนหนึ่งของพระพรหม (กลางวันเป็นอุทัยกัป คือกัปรุ่ง, กลางคืนเป็นชัยกัป คือกัปมลาย) ตั้งแต่โลกเริ่มต้นใหม่จนประลัยไปรอบหนึ่งนั้น มี ๒,๐๐๐ มหายุค แต่ละมหายุคยาว ๔,๓๒๐,๐๐๐ ปี โดยแบ่งเป็น ๔ ยุค (จตุยุค, จตุรยุค) เริ่มจากระยะกาลที่มนุษย์มีศีลธรรมและร่างกายสมบูรณ์งดงาม แล้วเสื่อมทรามลง และช่วงเวลาของยุคก็สั้นเข้าตามลำดับ คือ

๑. กฤตยุค ยุคที่โลกอันพระพรหมสร้างเสร็จแล้ว มีความดีงามสมบูรณ์อยู่ ดังลูกเต๋าด้าน 'กฤต' ที่มี ๔ เต็ม เป็นยุคดีเลิศ ๑,๗๒๘,๐๐๐ ปี (สัตยยุค คือยุคแห่งสัจจะ ก็เรียก; ไทยเรียก กฤตายุค)

๒. เตรตายุค ยุคที่มีความดีงามถอยลงมา ดังลูกเต๋าด้าน 'เตรตา' ที่มี ๓ เต็ม ยังเป็นยุคที่ดี ๑,๒๙๖,๐๐๐ ปี (ไทยเรียก ไตรตายุค)

๓. ทวาปรยุค ยุคที่ความดีงามเสื่อมทรามลงไปอีก ดังลูกเต๋าด้าน 'ทวาปร' ที่มี ๒ เต็ม เป็นยุคที่มีความดีพอทรงตัวได้ ๘๖๔,๐๐๐ ปี (ไทยเรียก ทวาปรยุค)

๔. กัลียยุค ยุคที่เสื่อมทรามถึงที่สุด ดังลูกเต๋าด้าน 'กาลี' ที่มีเพียงแต้มเดียว เป็นยุคแห่งความเลวร้าย ๔๓๒,๐๐๐ ปี

กัปปมาณพ ศิษย์คนหนึ่งในจำนวน ๑๖ คนของพราหมณ์พาวรี ที่ไปทูลถามปัญหาแก่พระศาสดา ที่ป่าสาณเจดีย์

กัปปาติกะ ผ้าทำด้วยฝ้าย คือผ้าสามัญ

กัปปิยะ สมควร, ควรแก่สมณะที่จะบริโภค, ของที่สมควรแก่ภิกษุบริโภคใช้สอย คือพระพุทธเจ้าอนุญาตให้ภิกษุใช้หรือฉันได้ เช่น ข้าวสุก จีวร ร่ม ยาแดง เป็นกัปปิยะ แต่สุรา เลื้อ กางเกง หมวก น้ำอบ ไม่เป็นกัปปิยะ สิ่งที่ไม่เป็นกัปปิยะ เรียกว่า *อกัปปิยะ*

กัปปิยการก ผู้ทำของที่สมควรแก่สมณะ, ผู้ทำหน้าที่จัดของที่สมควรแก่ภิกษุบริโภค, ผู้ปฏิบัติภิกษุ, ลูกศิษย์พระ

กัปปิยภูมิ เรือนเก็บของที่เป็นกัปปิยะ; ดู *กัปปิยภูมิ*

กัปปิยบริวาร เครื่องใช้สอยที่สมควรแก่สมณะ, ของใช้ที่สมควรแก่ภิกษุ

กัปปิยภัณฑ ของใช้ที่สมควรแก่ภิกษุ, สิ่งของที่สมควรแก่สมณะ

กัปปิยภูมิ ที่สำหรับเก็บเสบียงอาหารของ

วัด, ครัววัด มี ๔ อย่าง คือ ๑. **อนุสทานันตिका** กบปิเยภูมิที่ทำด้วยการประกาศให้รู้กันแต่แรกสร้างว่าจะทำเป็นกบปิเยภูมิ คือพอเริ่มยกเสาหรือตั้งฝาก็ประกาศให้ได้ยินว่า “กบปิเยภูมิ กโรม” แปลว่า “เราทั้งหลายทำกบปิเยภูมิ” ๒. **โคนิสาทิกา** กบปิเยภูมินาเล็กเคลื่อนที่ได้ ดุจเป็นที่โคล่ถม ๓. **คหปติกา** เรือนของคฤหบดี เขาสร้างถวายเป็นกบปิเยภูมิ ๔. **สัมมตिका** กบปิเยภูมิที่สงฆ์สมมติ ได้แก่กุฎิที่สงฆ์เลือกจะใช้เป็นกบปิเยภูมิ แล้วสวดประกาศด้วยญัตติหุติยกรรม

กบปิเย อกบปิเยสยถิตา อาการที่ต้องอาบัติด้วยสำคัญว่าไม่ควรในของที่ควร **กบปิละ** ชื่อพราหมณ์นายบ้านของหมู่บ้านพราหมณ์หมู่บ้านหนึ่ง ในแขวงกรุงราชคฤห์ เป็นบิดาของปิปผลิมาณพ

กัมปิละ ชื่อนครหลวงแห่งแคว้นปัญจาละ

กัมพล ผ้าทอด้วยขนสัตว์ เช่นลักหลาด

กัมโพชะ แคว้นหนึ่งในบรรดา ๑๖ แคว้นแห่งชมพูทวีป มีนครหลวงชื่อทวารกะ บัดนีอยู่ในประเทศอัฟกานิสถาน

กัมมขันธกะ ชื่อหมวดหนึ่งในคัมภีร์จุลลวรรค พระวินัยปิฎก ว่าด้วยนิกกรรม ๕ ประเภท

กัมมชรูป ดูที่ รูป ๒๘

กัมมปัตตะ, กัมมปัตต์ “ผู้ถึงกรรม”, “ผู้เข้ากับกรรม”, “ผู้เข้ากรรม, ภิษุผู้เข้า

ร่วมทำสังฆกรรม โดยเป็นปกติตตะ คือเป็นผู้มีสิทธิถูกต้อง และไม่เป็นกัมมารหะ คือมิใช่เป็นผู้ซึ่งถูกที่ประชุมสงฆ์ทำกรรม, สงฆ์ที่จะครอบงำประชุม เช่น สังฆกรรมที่ทำโดยสงฆ์จตุวรรค ต้องมีภิษุครบ ๔ รูป ก็คือมีกัมมปัตตะครบ ๔ รูป (สงฆ์ปัญจวรรคต้องมีกัมมปัตตะครบ ๕ รูป สงฆ์ทศวรรคต้องมีกัมมปัตตะครบ ๑๐ รูป สงฆ์วิสติวรรคต้องมีกัมมปัตตะครบ ๒๐ รูป); ดู **ปกติตตะ, กัมมารหะ**

กัมมลักษณะ การอันมีลักษณะเป็น (สังฆ)กรรมนั้นได้, กิจการที่มีลักษณะอันจัดเข้าเป็นสังฆกรรมอย่างหนึ่งในสังฆกรรมประเภทนั้นได้ แต่ท่านไม่ได้ออกชื่อไว้ และไม่อาจจัดเข้าในชื่ออื่นๆ แห่งสังฆกรรมประเภทเดียวกัน เช่น การอุปโลกน์แจกอาหารในโรงฉัน เป็นกัมมลักษณะในอุปโลกนกรรม, การประกาศเริ่มต้นระงับอธิกรณ์ด้วยติณวัตถารกวินัย เป็นกัมมลักษณะในญัตติกรรม, ญัตติหุติยกรรมที่สวดในลำดับไปในการระงับอธิกรณ์ด้วยติณวัตถารกวินัย เป็นกัมมลักษณะในญัตติหุติยกรรม, อุปสมบทและอัพภานเป็นกัมมลักษณะในญัตติจตุตถกรรม

กัมมวัฏฏ์ วงคือกรรม, วงจรส่วนกรรม, หนึ่งในวัฏฏะ ๓ แห่งปฏิจจสมุขปาห

ประกอบด้วยสังขารและกรรมภพ; **ดู ไตรวิภูฏ**

กมมวิปากชา อาพาธา ความเจ็บไข้เกิดแต่วิบากแห่งกรรม; **ดู อาพาธา**

กัมมสัทธา **ดู สัทธา**

กัมมัญญตา ความควรแก่การงาน, ภาวะที่ใช้การได้ หรือเหมาะแก่การใช้งาน, ความเหมาะสมงาน

กัมมัญฐาน ที่ตั้งแห่งการงาน, อารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งการงานของใจ, อุบายทางใจ, วิธีฝึกอบรมจิตใจและเจริญปัญญา (นิยมเขียน *กรรมฐาน*); **กัมมัญฐาน ๒** (โดยหลักทั่วไป) คือ ๑. *สมถกัมมัญฐาน* กรรมฐานเพื่อการทำจิตใจให้สงบ, วิธีฝึกอบรมเจริญจิตใจ ๒. *วิปัสสนากัมมัญฐาน* กรรมฐานเพื่อการให้เกิดความรู้แจ้ง, วิธีฝึกอบรมเจริญปัญญา; **กัมมัญฐาน ๒** (โดยการปฏิบัติ) คือ ๑. *สัพพัตถกัมมัญฐาน* กรรมฐานที่พึงต้องการในที่ทั้งปวง หรือพึงใช้เป็นฐานของการเจริญภาวนาทุกอย่าง, กรรมฐานที่เป็นประโยชน์ในทุกกรณี ได้แก่ *เมตตา มรณสติ* และบางท่านว่า *อสุภสังขยา* ด้วย ๒. *ปาริหัยกัมมัญฐาน* กรรมฐานที่จะต้องบริหาร (ประจำตัว) คือกรรมฐานข้อหนึ่งข้อใดก็ตาม ที่เลือกกว่าเหมาะกับตน เช่นว่าตรงกับจริตแล้ว หรือกำหนดเอาเป็นข้อที่ตนจะปฏิบัติเพื่อก้าวสู่ผลที่สูง

ขึ้นไปๆ แล้ว ต่อแต่นั้นก็ต้องเอาใจใส่จัดปรับบำเพ็ญตลอดเวลาเพื่อให้ก้าวหน้าไปและได้ผลดี, ทั้งนี้หมายความว่า ผู้ปฏิบัติทุกคนพึงปฏิบัติตามฐานทั้ง ๒ ข้อ เนื่องจากสัพพัตถกัมมัญฐานจะช่วยเป็นพื้นเกื้อหนุนต่อปาริหัยกัมมัญฐาน โดยผู้ปฏิบัตินั้น พอเริ่มต้น ก็เจริญเมตตาต่อประดาภิกษุสงฆ์และหมู่ชนตลอดถึงเทวดาในถิ่นใกล้รอบตัวจนทั่วสรรพัตถ์ เพื่อให้มีใจอ่อนโยนต่อกัน และมีบรรยากาศร่มเย็นเป็นมิตร พร้อมกันนั้นก็เจริญมรณสติ เพื่อให้ใจห่างจากทุจริตไม่คิดถึงอนาถา และกระตุ่นเร้าใจให้ปฏิบัติจริงจัง ไม่ย่อหย่อน ส่วนอสุภสังขยาจะมาช่วยให้โลภะหรือราคะเข้ามาครอบงำไม่ได้ เพราะจะไม่ติดใจแม้แต่ในทิพยารมณ์ แล้วก็มุ่งหน้าไปในปาริหัยกรรมฐานของตน; **ดู ภาวนา**

กัมมัญฐาน ๔๐ คือ สิ่งที่ยอมรับใช้เป็นอารมณ์ในการเจริญสมถภาวนา ซึ่งพึงเลือกใช้ให้เหมาะกับตน เช่นให้ตรงกับจริต มี ๔๐ อย่าง ได้แก่ กสิณ ๑๐ อสุภะ ๑๐ อนุสสติ ๑๐ พรหมวิหาร ๔ อาหาเรปฏิกูลสังขยา ๑ จตุธาตุมิวัตถาน ๑ อรูป ๔ **กัมมัตสกตาญาณ** ความรู้ถึงภาวะที่สัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นของตน ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว, จัดเป็นปัญญาที่ถูกต้องในระดับสามัญ (ยังไม่เป็นอภิปัญญา) และ

เป็นโลกียสัมมาทิฏฐิ; **กัมมัสสกตญาณ** ก็เขียน, **กัมมัสสกตาปัญญา** หรือ **กัมมัสสกตปัญญา** ก็เรียก; **ดู สิกขา**

กัมมัสสกตาสูตร ความเชื่อว่า ลัทธิมีกรรมเป็นของตัว ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว, เป็นคำที่ผูกขึ้นภายหลัง โดยจัดไว้ในชุด **สูตร ๔** ส่วนในพระไตรปิฎกและคัมภีร์ทั้งหลาย มีแต่ **กัมมัสสกตญาณ**; **ดู กัมมัสสกตญาณ, สูตร**

กัมมารหะ ผู้ควรแก่กรรม คือบุคคลที่ถูกลงโทษทำกรรม เช่น ภิกษุที่สงฆ์พิจารณาทำปัพพาทนียกรรม คฤหัสถ์ที่ถูกลงโทษดำเนินการคว่ำบาตร เป็นต้น; **ดู ปกัตตตะ, กัมมปัตตะ**

กัลบก ช่างตัดผม, ช่างโกนผม

กัลป์ **ดู กัลป์**

กัลปนา 1. ที่หรือสิ่งอื่นซึ่งเจ้าของอุทิศผลประโยชน์ให้แก่วัด **2.** ส่วนบุญที่ผู้ทำอุทิศให้แก่ผู้ตาย

กัลยาณคุณ คุณอันบัณฑิตพึงนับ, คุณสมบัติที่ดีงาม, คุณงามความดี

กัลยาณชน คนประพฤติดีงาม, คนดี

กัลยาณธรรม ธรรมอันดี, ธรรมดีงาม, ธรรมของกัลยาณชน; **ดู เบญจธรรม**

กัลยาณปุถุชน คนธรรมดาที่มีความประพฤติดี, ปุถุชนผู้มีคุณธรรมสูง

กัลยาณมิตตตา ความมีกัลยาณมิตร, ความมีเพื่อนเป็นคนดี ไม่คบคนชั่ว (ข้อ

๓ ในทิวฏฐัมมิกัตถลสังวัตตนิกัสมม ๔)

กัลยาณมิตร “มิตรผู้มีคุณอันบัณฑิตพึงนับ”, เพื่อนที่ดี (คุณสมบัติ **ดู เพื่อน**)

กัลยาณมิตรธรรม ธรรม คือคุณสมบัติของกัลยาณมิตร; **กัลยาณมิตรธรรม ๗** **ดู เพื่อน**

กัลยาณี นางงาม, หญิงงาม, หญิงที่มีคุณธรรมน่านับถือ

กัลลวาลมุตตคาม ชื่อหมู่บ้าน อยู่ในแคว้นมคธ พระโมคคัลลานะอุปสมบทได้ ๗ วัน ไปทำความเพียรจนอ่อนใจนั่งโงกง่วงอยู่ พระพุทธเจ้าเสด็จไปเทศนาโปรด จนได้สำเร็จพระอรหัตที่หมู่บ้านนี้

กัศมีร์ แคว้นหนึ่งของชมพูทวีป ซึ่งปรากฏชื่อขึ้นในยุคอรรถกถาเป็นต้นมา โดยมักเรียกรวมกับแคว้นคันธาระ เป็น “กัศมีร์คันธาระ”, ในภาษาไทย บางทีเรียกว่า “แคชเมียร์”; **ดู คันธาระ**

กัสดปะ 1. พระนามพระพุทธเจ้าพระองค์หนึ่งในอดีต; **ดู พระพุทธเจ้า ๕ 2.** ชื่อของพระมหากัสดปะเถระเมื่อเรียกตามโคตร ท่านมีชื่ออีกอย่างหนึ่งว่า ปิปลิ หรือ ปิปลิมาณพ **3.** หมายถึงกัสดปะสามพี่น้อง คือ **อูรุเวลกัสดปะ นทีกัสดปะ คยากัสดปะ** ซึ่งเป็นนักบวชประเภทชฎิลถือลัทธิบูชาไฟ เป็นที่เคารพนับถือของชาวราชคฤห์ ภายหลังได้เป็นพระอรหันต์

พร้อมกันทั้งสามพี่น้องและบริวารหนึ่งพัน ด้วยได้ฟังเทศนาอาทิตตปริยายสูตรจากพระพุทธเจ้า **4.** คำเรียกชื่ออย่างสั้นๆ หมายถึงพระ**กุมารกัศสปะ**

กัศสปโคตร ตระกูลพราหมณ์กัศสปะ

กัศสปสังยุตต์ ชื่อเรียกพระสูตรหมวดหนึ่งในคัมภีร์สังยุตตนิกาย รวบรวมเรื่องเกี่ยวกับพระมหากัศสปะไว้เป็นหมวดหมู่

กาจ ร้าย, กล้า, เก่ง

กาพย์ คำร้อยกรองที่แต่งทำนองฉันท แต่ไม่นิยมครุหลุเหมือนฉันททั้งหลาย

กาม ความใคร่, ความอยาก, ความปรารถนา, สิ่งที่น่าปรารถนา น่าใคร่, กามมี ๒ คือ **๑. กิเลสกาม** กิเลสที่ทำให้ใคร่ **๒. วัตถุกาม** วัตถุอันน่าใคร่ ได้แก่ **กามคุณ ๕**

กามคุณ ส่วนที่น่าปรารถนาน่าใคร่มี ๕ อย่าง คือ รูป เสียง กลิ่น รส และ โสภณัฐัพพะ (สัมผัสทางกาย) ที่น่าใคร่น่าพอใจ

กามฉันท, กามฉันทะ ความพอใจรักใคร่ในอารมณ์ที่ชอบใจมีรูปเป็นต้น, ความพอใจในกามคุณทั้ง ๕ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โสภณัฐัพพะ (ข้อ ๑ ในนิวรรณ์ ๕)

กามตัณหา ความทะยานอยากในกาม, ความอยากได้กาม (ข้อ ๑ ในตัณหา ๓)

กามภพ ที่เกิดของผู้ที่ยังเกี่ยวข้องอยู่ในกาม, โลกเป็นที่อยู่อาศัยของผู้เสพกาม ได้แก่ อบายภูมิ ๔ มนุษย์โลก และ สวรรค์ ๖ ชั้น ตั้งแต่ชั้นจาตุมหาราชิกา ถึงชั้นปรนิมิตตวสวัตตีรวมเป็น ๑๑ ชั้น (ข้อ ๑ ในภพ ๓)

กามราคะ ความกำหนดด้วยอำนาจกิเลส-กาม, ความใคร่กาม (ข้อ ๔ ในสังโยชน์ ๑๐, ข้อ ๑ ในสังโยชน์ ๑๐ ตามนัยพระอภิธรรม, ข้อ ๑ ในอนุสัย ๗)

กามสมบัติ สมบัติคือกามารมณ, ความถึงพร้อมด้วยกามารมณ

กามสังวร ความสำรวมในกาม, การรู้จักยับยั้งควบคุมตนในทางกามารมณไม่ให้หลงไหลหมกมุ่นใน รูป เสียง กลิ่น รส และสัมผัส (ข้อ ๓ ในเบญจธรรม)

กามสุข สุขในทางกาม, สุขที่เกิดจากกามารมณ

กามสุขัลลิกานุโยค การประกอบตนให้พัวพันหมกมุ่นอยู่ในกามสุข เป็นอย่างหนึ่งในที่สุดสองข้าง คือ กามสุขัลลิกานุโยค ๑ อตตกิลมถานุโยค ๑

กามสุคติภูมิ กามาวจรภูมิที่เป็นสุคติ คือ มนุษย์และสวรรค์ ๖ (จะแปลว่า “สุคติภูมิที่ยังเกี่ยวข้องกับกาม” ก็ได้)

กามาทีนพ โทษแห่งกาม, ข้อเสียของกาม **กามารมณ 1.** อารมณที่น่าใคร่ น่าปรารถนา หมายถึง รูป เสียง กลิ่น รส

โณฏฐัพพะ ได้แก่กามคุณ ๕ นั้นเอง **2.** ในภาษาไทย มักหมายถึงความรู้สึกทางกาม **กามาวจร** ซึ่งท่องเที่ยวไปในกามภพ, ซึ่งเกี่ยวข้องกับกาม ได้แก่ ชันท์ ธาตุ อายตนะ ทุกสิ่งทุกอย่างประดามีที่เป็นไปในกามภพ ตั้งแต่เวจิมหานครถึงสวรรค์ชั้นปรนิมมิตวสวัตดี; **ดู กภ, ภูมิ**

กามาสาระ อาสวะคือกาม, กิเลสคงอยู่ในสันดานที่ทำให้เกิดความใคร่; **ดู อาสวะ**

กามุปาทาน ความยึดติดถือมั่นในกาม ยึดถือว่าเป็นของเราหรือจะต้องเป็นของเรา จนเป็นเหตุให้เกิดริษยาหรือหวงแหน ลุ่มหลง เข้าใจผิด ทำผิด

กามเมสุมิจณาจาร ความประพฤติผิดในกามทั้งหลาย, ความผิดประเวณี

กามเมสุมิจณาจารา เวรมณี เว้นจากประพฤติผิดในกาม, เว้นการล่วงประเวณี

กายกรรม การกระทำทางกาย เช่น ฆ่า ลัทธิ ลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกาม หรือเว้นจากการฆ่าสัตว์ เว้นจากการลักทรัพย์ เป็นต้น

กาย กอง, หมวดหมู่, ที่รวม, ชุมนุม เช่น **สัตวกาย** (มวลสัตว์) **พลกาย** (กองกำลังทหาร) **รถกาย** (กองทหารรถ) **ธรรมกาย** (ที่รวมหรือที่ชุมนุมแห่งธรรม) **1.** ที่รวมแห่งอวัยวะทั้งหลาย หรือ ชุมนุมแห่งรูปธรรม คือ ร่างกาย บางที่

เรียกเต็มว่า **รูปกาย 2.** ประชุมแห่งนามธรรม หรือกองแห่งเจตสิก เช่น ในคำว่า “กายปัสสัทธิ” (ความสงบเย็นแห่งกองเจตสิก) บางที่เรียกเต็มว่า **นามกาย** (แต่ในบางกรณี **นามกาย** หมายถึงนามขันธุ์หมดทั้ง ๔ คือ ทั้ง เวทนา สัญญา สังขาร และ วิญญาณ หรือ ทั้งจิต และเจตสิก); นอกจากความหมายพื้นฐาน ๒ อย่างนี้แล้ว ยังมีความหมายปลีกย่อย และความหมายเฉพาะ ตามข้อความแวดล้อมอีกหลายอย่าง เช่น ในคำว่า “กายสัมผัส” (สัมผัสทางกาย) หมายถึงกายอินทรีย์ที่รับรู้ โณฏฐัพพะคือสิ่งต้องกาย, ในคำว่า “กายทุจจริต” (ทุจจริตด้วยกาย) หมายถึงกายทวารที่ใช้ทำกรรมคือเคลื่อนไหวแสดงออกและทำการต่างๆ, ในคำว่า “กายสุข” (สุขทางกาย) หมายถึงทางทวารทั้ง ๕ คือ ตา หู จมูก ลิ้น และกาย ซึ่งคู่กับเจตสุขหรือสุขทางใจ, ในคำว่า “กายภาวนา” (การพัฒนากาย) หมายถึงอินทรีย์สังวรคือความรู้จักปฏิบัติให้ได้ผลดีในการใช้ตา หู จมูก ลิ้น และกาย ดังนี้ เป็นต้น

กายกัมมัถยุตา ความควรแก่งานแห่งนามกาย, ธรรมชาติที่ทำนามกาย คือ เจตสิกทั้งหลายให้อยู่ในภาวะที่จะทำงานได้ดี (ข้อ ๑๔ ในโสภณเจตสิก ๒๕)

กายคตาสติ, กายสติ สติที่เป็นไปในกาย, สติอันพิจารณากายให้เห็นตาม

สภาพที่มีส่วนประกอบ ซึ่งล้วนเป็นของ
ไม่สะอาด ไม่งาม น่ารังเกียจ ทำให้เกิด
ความรู้เท่าทัน ไม่หลงใหลมัวเมา

กายทวาร ทวารคือกาย, กายในฐานะเป็น
ทางทำกรรม, ทางกาย

กายทวารจิต ประพฤติชั่วด้วยกาย,
ประพฤติชั่วทางกาย มี ๓ อย่างคือ ๑.

ปาณาติบาต ฆ่าสัตว์ ๒. **อทินนาทาน**
ลักทรัพย์ ๓. **กาเมสุมิฉฉาจาร** ประพฤติ
ผิดในกาม; ๓ **ทวารจิต**

กายบริหาร การรักษาร่างกายให้เหมาะ
สมแก่ความเป็นสมณะ เช่นไม่ไว้ผมยาว
เกินไป ไม่ไว้หนวดเครา ไม่ไว้เล็บยาว
ไม่มัดหน้า ไม่แต่งเครื่องประดับกาย ไม่
เปลือยกาย เป็นต้น

กายประโยค การประกอบทางกาย, การ
กระทำทางกาย

กายปัสสัทธิ ความสงบราบรื่นแห่งนาม-
กาย, ธรรมชาติทำนามกาย คือ เจตสิก
ทั้งหลายให้สงบเย็น (ข้อ ๘ ในโสภณ-
เจตสิก ๒๕)

กายปาคุญญตา ความคล่องแคล่วแห่ง
นามกาย, ธรรมชาติทำนามกายคือ
เจตสิกทั้งหลาย ให้แคล่วคล่องว่องไว
รวดเร็ว (ข้อ ๑๖ ในโสภณเจตสิก ๒๕)

กายภาวนา ๓ **ภาวนา**

กายมุกตา ความอ่อนโยนแห่งนามกาย,
ธรรมชาติทำนามกาย คือ เจตสิกทั้ง

หลายให้นุ่มนวลอ่อนละมุน (ข้อ ๑๒ ใน
โสภณเจตสิก ๒๕)

กายลหุตา ความเบาแห่งนามกาย,
ธรรมชาติทำนามกาย คือ กองเจตสิก ให้
เบา (ข้อ ๑๐ ในโสภณเจตสิก ๒๕)

กายวิญญูติ ความเคลื่อนไหวร่างกายให้รู้
ความหมาย เช่น ลั่นคีระชะ โบกมือ
ขยิบตา ดีดนิ้ว เป็นต้น; เทียบ **วจีวิญญูติ**

กายวิญญาณ ความรู้ที่เกิดขึ้นเพราะ
โผฏฐัพพะกระทบกาย, โผฏฐัพพะ
กระทบกาย เกิดความรู้ขึ้น (ข้อ ๕ ใน
วิญญาณ ๖)

กายสมาจาร ความประพฤติทางกาย

กายสักขี “ผู้เป็นพยานด้วยนามกาย”, “ผู้
ประจักษ์กับตัว”, พระอรหันต์ตั้งแต่
โสดาบันขึ้นไปจนถึงผู้ตั้งอยู่ในอรหัตต-
มรรค ที่เป็นผู้มีสมาธิในทรีย์แรงกล้า ได้
สัมผัสวิโมกข์ ๘ (เมื่อบรรลอรหัตตผล
กลายเป็นอุภาโตภาควิมุต); ๓ **อริยบุคคล ๗**

กายสังขาร 1. ปัจจัยปรุงแต่งกาย ได้แก่
ลมหายใจเข้า หายใจออก **2.** สภาพที่
ปรุงแต่งการกระทำทางกายได้แก่ กาย-
สัญญาเจตนา หรือความตั้งใจทางกาย ซึ่ง
ทำให้เกิดกายกรรม

กายสังกัสคคะ ความเกี่ยวข้องด้วยกาย,
การเคล้าคลึงร่างกาย, เป็นชื่ออาบัติ
สังฆาทิเสสข้อที่ ๒ ที่ว่าภิกษุมีความ
กำหนดถึงความเคล้าคลึงด้วยกายกับ

มาตุคาม, การจับต้องกายหญิงโดยมีจิตกำหนด

กายสัมผัส สัมผัสทางกาย, อาการที่กาย โผฏฐัพพะ และกายวิญญาณประจวบกัน

กายสัมผัสสชาเวทนา เวทนาที่เกิดขึ้น เพราะกายสัมผัส, ความรู้สึกที่เกิดขึ้น เพราะการที่กาย โผฏฐัพพะ และกาย-วิญญาณประจวบกัน

กายสามัคคี ดู *สามัคคี*

กายสุจริต ประพฤติชอบด้วยกาย, ประพฤติชอบทางกาย มี ๓ อย่าง คือ เว้นจากการฆ่าสัตว์ เว้นจากการลักทรัพย์ เว้นจากประพฤตินิดในกาม; ดู *กายทุจริต, สุจริต*

กายานุปัสสนา การมีสติตามดูพร้อมด้วยปัญญาให้เห็นสภาวะของร่างกาย เท่าทันอาการ ความเคลื่อนไหว สภาพองค์ประกอบ และความผันแปรเป็นไปตลอดจนแตกสลายของกาย ตามที่มันมีอยู่เป็นไปอย่างไรๆ มองเห็นความก่อเกิดขึ้นมาและความเสื่อมสลายไปในกาย ตระหนักต่อสภาวะที่มีอยู่ แคร์รู้เท่า สติทัน ไม่ติดอึด ไม่ยึดเอา; (ตามแบบเรียนว่า: สติพิจารณากายเป็นอารมณ์ว่า กายนี้ก็สักว่ากาย ไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตนเราเขา)

กายานุปัสสนา แยกเป็น อานาปานบรรพ อิริยาปถบรรพ สัมปชัญญะบรรพ

ปฏิกูลมนสิการบรรพ ธาตุมนสิการบรรพ และ นวสีวธิกายบรรพ (= ๙ สีวธิกายบรรพ) ที่แยกย่อยเป็น ๙ จึงเป็น ๑๔ บรรพ; ข้อ ๑ ใน *สติปัฏฐาน ๔*

กายิกสุข สุขทางกาย เช่นได้ยินเสียงไพเราะ ลิ้มรสอร่อย ถูกต้องสิ่งที่อ่อนนุ่ม เป็นต้น

กายชุกตา ความซื่อตรงแห่งนามกาย, ธรรมชาติที่ทำนามกายคือเจตสิกทั้งหลาย ให้ซื่อตรง (ข้อ ๑๘ ในโสภณเจตสิก ๒๕)

การก ผู้กระทำการได้ตามพระวินัยมี ๓ คือ *สงฆ์ คณะ* และ *บุคคล* เช่นในการทำอุโบสถ ภิกษุตั้งแต่สี่รูปขึ้นไปเรียก *สงฆ์* สวดปาติโมกข์ได้ ภิกษุสองหรือสามรูป เรียก *คณะ* ให้บอกความบริสุทธิ์ได้ ภิกษุรูปเดียวเรียกว่า *บุคคล* ให้อธิษฐาน

การกสงฆ์ “สงฆ์ผู้กระทำ” หมายถึงสงฆ์หมู่หนึ่งผู้ดำเนินการในกิจสำคัญ เช่น การสังคายนา หรือในสังฆกรรมต่างๆ

การงานชอบ ดู *สัมมากัมมันตะ*

กาล เวลา

กาละ เวลา, คราว, ครั้ง, หน

กาลกรรณิ, กาลกิลิ ดู *กาฬกรรณิ*

กาลกิริยา “การกระทำกาละ”, การตาย, มรณะ

กาลทาน ทานที่ให้ตามกาล, ทานที่ให้ได้เฉพาะเหตุการณ์ หรือเป็นครั้งคราวใน

โอกาสพิเศษ ไม่ใช่ให้ได้ตลอดเวลา, ตามที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้เดิม (อง.ปญจก. ๒๒/๓๖/๔๔) มี **กาลทาน ๕** คือ อาคันตุกทาน (ทานแก่ผู้มาจากต่างถิ่น), คมิกทาน (ทานแก่ผู้จะไปจากถิ่น), คิลานทาน (ทานแก่ผู้เจ็บไข้), ทุพภิกขทาน (ทานในยามมีทุพภิกขภัย), และทานคราวข่าวใหม่ มีผลไม่ใหม่ จัดให้แก่ท่านผู้มีศีลเป็นปฐม; ปัจจุบันนี้ มักใช้ในความหมายว่าทานที่ให้ได้เฉพาะภายในระยะเวลาที่กำหนด ไม่มีการให้นอกเวลา หรือนอกเทศกาล เช่น การถวายผ้ากฐิน การถวายผ้าอาบน้ำฝน เป็นต้น ซึ่งทายกจะถวายได้ตามกำหนดเวลาที่พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตเท่านั้น ก่อนหรือเลยเขตกำหนดไป ทำไม่ได้; **ดู ทาน**

กาลเทศะ เวลาและประเทศ, เวลา และสถานที่

กาลวิภาค การแจกกาลออกเป็นเดือน ปีกับ และวัน

กัลป์ยยุตา ความเป็นผู้รู้จักกาลเวลาอันสมควรในการประกอบกิจนั้นๆ เช่น รู้ว่าเวลาไหนควรทำอะไร เป็นต้น (ข้อ ๕ ในลัทธิปริยัติธรรม ๗)

กาลามสูตร สูตรหนึ่งในคัมภีร์ติกนิบาต อังคุตตรนิกาย พระพุทธเจ้าตรัสสอนชนชาวกาลามะแห่งเกตสปุตตนิคมในแคว้นโกศล ไม่ให้เชื่อมงายไร้เหตุผล

ตามหลัก ๑๐ ข้อ คือ อย่าปลงใจเชื่อด้วยการฟังตามกันมา, ด้วยการถือสืบๆ กันมา, ด้วยการเล่าลือ, ด้วยการอ้างตำราหรือคัมภีร์, ด้วยตรรก, ด้วยการอนุমান, ด้วยการคิดตรองตามแนวเหตุผล, เพราะเข้ากันได้กับทฤษฎีของตน, เพราะมองเห็นรูปลักษณะน่าเชื่อ, เพราะนับถือว่าท่านสมณะนี้เป็นครูของเรา; ต่อเมื่อใด พิจารณาเห็นด้วยปัญญาว่าธรรมเหล่านั้นเป็นอกุศล เป็นกุศล มีโทษ ไม่มีโทษ เป็นต้นแล้ว จึงควรละหรือถือปฏิบัติตามนั้น เรียกอีกอย่างว่า **เกตสปุตตยสูตร** หรือ **เกตสปุตตสูตร**

กาลิก เนื่องด้วยกาล, ขึ้นกับกาล, ของอันจะกลืนกินให้ล่วงล้ำคอเข้าไปซึ่งพระวินัยบัญญัติให้ภิกษุรับเก็บไว้และฉันได้ภายในเวลาที่กำหนด จำแนกเป็น ๔ อย่าง คือ ๑. **ยาวกาลิก** รับประเคนไว้และฉันได้ชั่วเวลาเข้าถึงเที่ยงของวันนั้น เช่น ข้าว ปลา เนื้อ ผัก ผลไม้ ขนมต่างๆ ๒. **ยามกาลิก** รับประเคนไว้และฉันได้ชั่ววันหนึ่งกับคืนหนึ่ง คือก่อนรุ่งอรุณของวันใหม่ ได้แก่ ปานะ คือ น้ำคั้นผลไม้ที่ทรงอนุญาต ๓. **สัตตาทกาลิก** รับประเคนไว้แล้วฉันได้ภายในเวลา ๗ วัน ได้แก่เภสัชทั้งห้า ๔. **ยาวชีวิก** รับประเคนแล้ว ฉันได้ตลอดไปไม่จำกัดเวลา ได้แก่ของที่ใช้ปรุงเป็นยา นอก

จากกาลิก ๓ ข้อต้น (ความจริง ยาวชีวิต ไม่เป็นกาลิก แต่นับเข้าด้วยโดยปริยาย เพราะเป็นของเกี่ยวเนื่องกัน)

กาฬาว ฉูดฉาด, หรุหฺรา, บาดตา

กาสะ โไอ (โรคโไอ)

กาธาวะ ผ้าย้อมฝาด, ผ้าเหลืองสำหรับพระ

กาธาวพัสดร์ ผ้าที่ย้อมด้วยรสฝาด, ผ้า ย้อมน้ำฝาด, ผ้าเหลืองสำหรับพระ

กาธ แคว้นหนึ่งในบรรดา ๑๖ แคว้นแห่ง ชมพูทวีป มีนครหลวงชื่อพาราณสี ใน สมัยพุทธกาล กาธได้ถูกรวมเข้าเป็น ส่วนหนึ่งของแคว้นโกศลแล้ว

กาพกรณิ, กาพกณณิ “อันทำให้ที่ตน อาศัยพลอยเป็นดังสีด้าอับมืดไป”, ตัว ก่ออุบาทว์, ตัวนำเคราะห์ร้ายหรือทำให้ อับโชค, เสนียดจัญไร, อับมงคล, บางที เพี้ยนเป็น กาลกณิ; ตรงข้ามกับ *สิริ, ศรี*

กาพเทวิลดาบส เป็นอีกชื่อหนึ่งของ อลิตดาบส; ดู *อลิตดาบส*

กาพปักษ์ “ซีกมืด” หมายถึง ข้างแรม; *กัณหปักษ์* ก็เรียก; ตรงข้ามกับ *ศุกลปักษ์* หรือ *ชุลหปักษ์*

กาพสิลา สถานที่สำคัญแห่งหนึ่งใน แคว้นมคธ อยู่ข้างภูเขาอิสิคิลิ พระนคร ราชคฤห์ ณ ที่นี้พระพุทธเจ้าเคยทำ นิमितต์โอภาสแก่พระอานนท์ และเป็น ที่พระโมคคัลลานะถูกคนร้ายซึ่งรับจ้าง จากพวกเดียรถีย์ไปลอบฆ่าด้วยการทุบ

ตีจนร่างแหลก

กาพิโคธา มารดาของพระภัททิยะ กษัตริย์ศากยวงศ์

กาพุทายิ อำมาตย์ของพระเจ้าสุทโธทนะ เป็นสหชาติและเป็นพระสหายสนิทของ พระโพธิสัตว์เมื่อครั้งยังทรงพระเยาว์ พระเจ้าสุทโธทนะส่งไปทูลเชิญพระศาสดา เพื่อเสด็จมากรุงกบิลพัสดุ์ กาพุทายิไป เฝ้าพระศาสดาที่กรุงราชคฤห์ ได้ฟัง พระธรรมเทศนา บรรลุพระอรหัตตผล อุปสมบทเป็นภิกษุแล้ว ทูลเชิญพระ ศาสดาพร้อมด้วยภิกษุสงฆ์เสด็จกรุง กบิลพัสดุ์ ท่านได้รับยกย่องว่าเป็น เอตทัคคะในบรรดาผู้ทำตระกูลให้เลื่อมใส

กำลังของพระมหากษัตริย์ ดู *พละ*

กิงกรณิเยสุ ทักขตา ความเป็นผู้ขยัน ช่วยเอาใจใส่ในกิจการของเพื่อนภิกษุ สามเณร (ข้อ ๕ ในนาถกรณธรรม ๑๐)

กิงจญาณ ปรีชากำหนดรู้จักที่ควรทำใน อริยสัจ ๔ แต่ละอย่าง คือรู้ว่า *ทุกข* ควรกำหนดรู้ *สมุทัย* ควรละ *นิโรธ* ควร ทำให้แจ้ง *มรรค* ควรเจริญ คือควร ปฏิบัติ (ข้อ ๒ ในญาณ ๓)

กิงจาริกรณ การงานเป็นอธิกรณ คือ เรื่องที่เกิดขึ้นอันสงฆ์ต้องจัดต้องทำหรือ กิจธุระที่สงฆ์จะพึงทำ; อรรถกถาพระ วินัยว่าหมายถึงกิจอันจะพึงทำด้วย ประชุมสงฆ์ ได้แก่ สังฆกรรมทั้ง ๔ คือ

อปโลกนกรรม ญัตติกรรม ญัตติทุติย-
กรรม ญัตติจตุตถกรรม

กิจในอริยสัจ ข้อที่ต้องทำในอริยสัจ
๔ แต่ละอย่าง คือ **ปริญญา** การกำหนด
รู้ เป็นกิจในทุกข์ **ปหานะ** การละ เป็น
กิจในสมุทัย **สังฆิกิริยา** การทำให้แจ้ง
หรือการบรรลู่ เป็นกิจในนิโรธ **ภาวนา**
การเจริญคือปฏิบัติบำเพ็ญ เป็นกิจใน
มรรค

กิจเบื้องต้น ในการอุปสมบท หมายถึง
ให้บรรพชา ถือนิสังข์ ถี้อุปัชฌายะ จน
ถึงถามอันตรายิกกรรมในที่ประชุมสงฆ์
(คำเดิมเป็น **บุพกิจ**)

กิตติศัพท์ เสียงสรรเสริญ, เสียงเล่าลือ
ความดี

กินร่วม ในประโยคว่า “ภิกษุใดรู้อยู่ กิน
ร่วมก็ดี อยู่ร่วมก็ดี สำเร็จการนอนด้วย
กันก็ดี” คบหากันในทางให้หรือรับอำมิส
และคบหากันในทางสอนธรรมเรียนธรรม

กิมพิละ เจ้าศากยะองค์หนึ่ง ออกบวช
พร้อมกับพระอนุรุทธะ ได้สำเร็จอรหัต
และเป็นมหาสาวกองค์หนึ่งในจำนวน ๘๐

กิริยวาท ผู้ถือหลักการอันให้กระทำ,
หลักการซึ่งให้กระทำ; ดู **กรรมวาท**

กิริยวาทิ ผู้ถือหลักการอันให้กระทำ; ดู
กรรมวาท

กิริยา 1. การกระทำ หมายถึงการกระทำ
ใดๆ ที่กล่าวถึงอย่างกว้างๆ หรืออย่าง

เป็นกลางๆ ถ้าเป็น “กิริยาพิเศษ” คือ
เป็นการกระทำซึ่งเป็นไปด้วยเจตนาที่ก่อ
ให้เกิดวิบาก ก็เรียกว่า **กรรม**, การ
กระทำซึ่งเป็นไปด้วยเจตนาที่ไม่ก่อวิบาก
เช่นการกระทำของพระอรหันต์ ไม่เรียก
ว่ากรรม แต่เป็นเพียง**กิริยา** (พูดให้สั้นว่า
เจตนาที่ก่อวิบาก เป็น**กรรม**, เจตนาที่ไม่
ก่อวิบาก ถ้ามิใช่เป็นวิบาก ก็เป็น**กิริยา**); ดู
กรรม 2. ในภาษาไทย มักหมายถึง
อาการแสดงออกทางกายในเชิงมารยาท
บางที่ใช้ควบคู่กันว่า กิริยามารยาท **3.** ใน
ทางไวยากรณ์ ได้แก่คำแสดงอาการหรือ
บอกการกระทำของนามหรือสรรพนาม,
ในไวยากรณ์ไทย บางที่กำหนดให้ใช้รูป
สันสกฤตว่า **กริยา** แต่ในบาลีไวยากรณ์
โดยทั่วไป ใช้รูปบาลี คือ **กิริยา**

กิริยากิตตกะ (กิริยากิตก) เป็นชื่อกิริยา-
ศัพท์ประเภทหนึ่งในภาษาบาลี ใช้เป็น
กิริยาสำคัญในประโยคบ้าง ใช้เป็นกิริยา
ในระหว่างของประโยคบ้าง และใช้เป็น
คุณศัพท์บ้าง เช่น **ปรินิพพุโต** (ดับรอบ
แล้ว) **ปพฺพชิตฺวา** (บวชแล้ว) เป็นต้น

กิริยาอาชยาด เป็นชื่อกิริยาศัพท์ประเภท
หนึ่งในภาษาบาลี ใช้เป็นกิริยาสำคัญใน
ประโยค อันแสดงถึงการกระทำของ
ประธาน เช่น **คจฺจติ** (ยอมไป) **ปรินิพฺพตฺยิ**
(ดับรอบแล้ว) เป็นต้น

กิลาส โรคกลาง

กิเลส สิ่งที่ทำให้ใจให้เศร้าหมอง, ความชั่วที่แฝงอยู่ในความรู้สึกนึกคิด ทำให้จิตใจขุ่นมัวไม่บริสุทธิ์ และเป็นเครื่องปรุงแต่งความคิดให้ทำกรรมซึ่งนำไปสู่ปัญหาความยุ่งยากเดือดร้อนและความทุกข์;

กิเลส ๑๐ (ในบาลีเดิม เรียกว่า**กิเลสวัตถุ** คือสิ่งก่อความเศร้าหมอง ๑๐) ได้แก่ โสกะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฏฐิ วิจิกิจฉา ถีนะ อุทธัจจะ อหิริกะ อเนตตัมปะ;

กิเลสพันห้า (*กิเลส ๑,๕๐๐*) เป็นคำที่ใช้ในคัมภีร์รุ่นหลังจากพระไตรปิฎกเริ่มปรากฏในชั้นอรรถกถา ซึ่งกล่าวไว้ทำนองเป็นตัวอย่าง โดยระบุชื่อไว้มากที่สุดเพียง ๓๓๖ อย่าง ต่อมาในคัมภีร์ชั้นหลังมาก อย่างธัมมสังคณีอนุฎีกา จึงแสดงวิธีนับแบบต่างๆ ให้ได้ครบจำนวน เช่น กิเลส ๑๐ × อารมณ ๑๕๐ = ๑,๕๐๐ (อารมณ ๑๕๐ ได้แก่ อรูปธรรม ๕๗ และรูปรูป ๑๘ รวมเป็น ธรรม ๗๕ เป็นฝ่ายภายใน และฝ่ายภายนอก ฝ่ายละเท่ากัน รวมเป็น ๑๕๐)

หนึ่งในอรรถกถา ท่านนิยมจำแนก **กิเลสเป็น ๓ ระดับ** ตามลำดับขั้นของการละด้วยสิกขา ๓ (เช่น วินย.อ.๑/๒๒; ที.อ. ๑/๑๙; สงฺคณี ๑.๒๓) คือ **๑. วิตีกกมกิเลส** กิเลสอย่างหยาบ ที่เป็นเหตุให้ล่วงละเมิดออกมาทางกายและวาจา เช่น เป็นกายทุจริตและวาจาทุจริต ละด้วยศีล

(อธิศีลสิกขา) **๒. ปริยภูฐานกิเลส** กิเลสอย่างกลางที่พลุ่งขึ้นมาเร้ารุ่มอยู่ในจิตใจ ดังเช่นนิวรรณ์ ๕ ในกรณีที่จะข่มระงับไว้ละด้วยสมาธิ (อธิจิตตสิกขา) **๓. อนุสย-กิเลส** กิเลสอย่างละเอียดที่นอนเนื่องอยู่ในสันดานอันยังไม่ถูกกระตุ้นให้พลุ่งขึ้นมาได้แก่อนุสย ๗ ละด้วยปัญญา (อธิปัญญาสิกขา); ทั้งนี้ บางแห่งท่านแสดงไว้โดยอธิบายโยงกับพระไตรปิฎก คือกล่าวว่า อธิศีลสิกขา ตรัสไว้เป็นพิเศษในพระวินัยปิฎกๆ จึงว่าด้วยการละวิตีกกมกิเลส, อธิจิตตสิกขา ตรัสไว้เป็นพิเศษในพระสุตตันตปิฎกๆ จึงว่าด้วยการละปริยภูฐานกิเลส, อธิปัญญาสิกขา ตรัสไว้เป็นพิเศษในพระอภิธรรมปิฎกๆ จึงว่าด้วยการละอนุสยกิเลส

กิเลสสาม กิเลสเป็นเหตุใคร่, กิเลสที่ทำให้ให้อยาก, เจตสิกอันเศร้าหมอง ชักให้ใคร่ ให้รัก ให้อยากได้ ได้แก่ราคะ โสกะ อิจฉา (อยากได้) เป็นต้น

กิเลสธาตุ ธูคือกิเลส, ฝุ่นละอองคือกิเลส

กิเลสमार มารคือกิเลส, กิเลสเป็นมาร โดยอาการที่เข้าครอบงำจิตใจ ชัดขวางไม่ให้ทำความดี ชักพาให้ทำความชั่ว ล้างผลาญคุณความดี ทำให้บุคคลประสพหายนะและความพินาศ

กิเลสวัฏฏ์ วนคือกิเลส, วงจรส่วนกิเลส, หนึ่งในวัฏฏะ ๓ แห่งปัจจุจสมุขปาห

ประกอบด้วย อวิชา ัตถหา และ
อุปาทาน; **ดู ไตรวิภวัญ**

กิลีสานุสสัย กิลีสจำพวกอนุสสัย, กิลีสที่
นอนเนื่องอยู่ในสันดาน จะปรากฏเมื่อ
อารมณ์มายั่วยุ เหมือนตะกอนน้ำที่อยู่
ก้นโอ่ง ถ้าไม่มีคนกวนตะกอนก้นนอน
เฉยอยู่ ถ้ากวนน้ำเข้าตะกอนก็ลอยขึ้นมา

กิโถมกะ พังผืด

กิสาคอตมิ พระเถรสำคัญองค์หนึ่ง เดิม
เป็นธิดาคนยากจนในพระนครสาวัตถิ
แต่ได้เป็นลูกสะใภ้ของเศรษฐีในพระ
นครนั้น นางมีบุตรชายคนหนึ่ง อยู่มา
ไม่นานบุตรชายตาย นางมีความเสียใจ
มาก อุ้มบุตรที่ตายแล้วไปในที่ต่างๆ
เพื่อหายาแก้ให้ฟื้น จนได้ไปพบพระ
พุทธเจ้า พระองค์ทรงสอนด้วยอุบาย
และทรงประทานโอวาท นางได้ฟังแล้ว
บรรลุนิเวศน์ดับทุกข์ บวชในสำนักนาง
ภิกษุณี วันหนึ่งนั่งพิจารณาเปลวประทีป
ที่ตามอยู่ในพระอุโบสถ ได้บรรลुพระ
อรหัต ได้รับยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะใน
ทางทรงจิวรเศรัหมอง

กุกุกุจะ ความรำคาญใจ, ความเดือด
ร้อนใจ เช่นว่า สิ่งดีงามที่ควรทำ ตนมิ
ได้ทำ สิ่งผิดพลาดเสียหายไม่ดีไม่งามที่
ไม่ควรทำ ตนได้ทำแล้ว, ความยุ่งใจ
กัลุ่มใจ กังวลใจ, ความรังเกียจหรือกิน
แหนงในตนเอง, ความระแวงสงสัย เช่น

ว่า ตนได้ทำความผิดอย่างนั้นๆ แล้ว
หรือมิใช่ สิ่งที่ตนได้ทำไปแล้วอย่างนั้นๆ
เป็นความผิดข้อนี้ๆ เสียแล้วกระมัง

กุกุกุจกตกตา อาการที่จะต้องอาบัติ
ด้วยสงสัยแล้วขึ้นทำลง

กุกุกิ กระท่อมที่อยู่ของนักบวช เช่นพระ
ภิกษุ, เรือนหรือตึกที่อยู่อาศัยของพระ
ภิกษุสามเณร

กุกุกุมพี คนมีทรัพย์, คนมั่งคั่ง

กุกุกุกะ เครื่องลาดที่ใหญ่ ชนิดที่มีนางพ่อน
๑๖ คนยืนพ้อนรำได้ (เช่นพรมบุหือง)

กุกุกุจัน โรคเรื้อน

กุกุกิภัต อาหารที่เขาถวายแก่ภิกษุผู้อยู่ใน
กุกุกิอันเขาสร้าง

กุกุกุวะ ชื่อมาตราดวง แปลว่า “ฟายมือ”
คือ เต็มอุ้งมือหนึ่ง; **ดู มาตรา**

กุกุกุทธานะ พระเถระผู้เป็นมหาสาวก
องค์หนึ่ง เป็นบุตรพราหมณ์ในพระนคร
สาวัตถิ เรียนจบไตรเพทตามลัทธิติ
พราหมณ์ ต่อมา เมื่อสูงอายุแล้วได้ฟัง
พระธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้า เกิด
ความเลื่อมใสจึงบวชในพระพุทธานุศาสน
ตั้งแต่นั้นมา ก็มีรูปหญิงคนหนึ่งติดตาม
ตัวตลอดเวลาจนกระทั่งได้บรรลุพระ
อรหัต รูปนั้นจึงหายไป ท่านได้รับยกย่อง
จากพระศาสดาว่าเป็นเอตทัคคะในการ
ถือเอาสลาภเป็นปฐม; **โกณฑธานะ** ก็ว่า

กุกุกุณฑลเกสึ **ดู ภัททา กุกุกุณฑลเกสึ**

กูปปธรรม “ผู้มีธรรมที่ยังกำเริบได้”

หมายถึงผู้ที่ได้สมบัติแล้วแต่ยังไม่
ชำนาญ อาจเลื่อมได้ เทียบ **อกูปปธรรม**

กุมมาส ขนมหสด คือขนมที่เก็บไว้นาน
เกินไปจะบูด เช่น ขนมด้วง ขนมครก
ขนมถั่ว ขนมตาล เป็นต้น พระพุทธเจ้า
หลังจากเลิกบำเพ็ญทุกรกิริยาก็เสวย
ข้าวสุกและกุมมาส

กุมาร เด็ก, เด็กชาย, เด็กหนุ่ม

กุมารกัสสปะ พระเถระมหาสาวกองค์
หนึ่ง เป็นบุตรธิดาเศรษฐีในพระนคร
ราชคฤห์ คลอดเมื่อมารดาบวชเป็น
ภิกษุณีแล้ว พระเจ้าปเสนทิโกศลทรง
เลี้ยงเป็นโอรสบุญธรรม ทารกนั้นได้
นามว่า กัสสปะ ภายหลังเรียกกันว่า
กุมารกัสสปะ เพราะท่านเป็นเด็กสามัญ
แต่ได้รับการเลี้ยงดูอย่างราชกุมาร ท่าน
อุปสมบทในสำนักของพระศาสดา ได้
บรรลुพระอรหัต ได้รับความยกย่องจาก
พระบรมศาสดาว่าเป็นเอตทัคคะในทาง
แสดงธรรมวิจิตร

กุมารี เด็กหญิง, เด็กธิดา, นางสาว

กุมารีภูตวรรค ชื่อหมวดในพระวินัย-
ปิฎก หมายถึงต่อนันว่าด้วยกุมารีภูตา
คือสามเณรีผู้เตรียมจะอุปสมบทเป็น
ภิกษุณี มีอยู่ในปาจิตตियกัณฑ์ ใน
ภิกษุณีวิมังค์

กุมารีภูตา “ผู้เป็นนางสาวแล้ว” หมายถึง

สามเณรีที่จะอุปสมบทเป็นภิกษุณีเช่นใน
คำว่า “อฉันเป็นนางสาว (กุมารีภูตา) ของ
แม่เจ้าชื่อนี้ มีอายุ ๒๐ ปีเต็ม มีสิกขา
อันศึกษาแล้วในธรรม ๖ ประการ ๒ ปี
ขออุจฺจฺวานสมมติต่อสงฆ์เจ้าข้า”

กुरु แคว้นหนึ่งในบรรดา ๑๖ มหาชนบท
แห่งชมพูทวีป อยู่แถบลุ่มน้ำยมุนาตอน
บน รามณทลปัญจาบลงมา นครหลวง
ชื่อ **อินทปัตถ์** ตั้งอยู่ ณ บริเวณเมืองเดลี
นครหลวงของอินเดียนปัจจุบัน

กुरुณี ดู **โพรหมัญญุกถา, อรรถกถา**

กุล ตระกูล, ครอบครัว, วงศ์, หมู่ชนที่
ร่วมพงศ์พันธุ์เดียวกัน, เผ่าชน; ใน
ความหมายที่ขยายออกไป หมายถึงหมู่
ชนที่ร่วมสังกัด หรือขึ้นต่อการปกครอง
เดียวกัน เช่นในคำว่า “กุลบดี” ซึ่งบางที
หมายถึงหัวหน้าสถาบันการศึกษา

กุลทูลก “ผู้ประทุษร้ายตระกูล” หมายถึง
ภิกษุผู้ประจบคฤหัสถ์ เอาใจเขาต่างๆ
ด้วยอาการอันผิดวินัย มุ่งเพื่อให้เขา
ชอบตนเป็นส่วนตัว เป็นเหตุให้เขาคลาย
ศรัทธาในพระศาสนาและเลื่อมจากกุศล-
ธรรม เช่นให้ของกำนัลเหมือนอย่าง
คฤหัสถ์เขาทำกัน ยอมตัวให้เขาใช้ เป็นต้น

กุลธิดา ลูกหญิงผู้มีตระกูลมีความ
ประพฤดีดี

กุลบุตร ลูกชายผู้มีตระกูลมีความ
ประพฤดีดี

กุศลสาตกะ ผู้ยังตระกูลให้เลื่อมใส

กุลล์มัจฉริยะ “ตระหนี่ตระกูล” ได้แก่หวง
 แหนตระกูล ไม่ยอมให้ตระกูลอื่นมา
 เกี่ยวดองด้วย ถ้าเป็นบรรพชิตก็หวง
 ตระกูลอุปัฏฐาก ไม่พอใจให้บำรุงภิกษุ
 อื่น; ดู **มัจฉริยะ**

กุลล์สตรีย หญิงมีตระกูลมีความประพฤติดี,
 สตรีที่มีคุณความดีสมควรแก่ตระกูล,
 สตรีเจ้าบ้าน

กุลล์ปะกะ, กุลล์ปะกะ “ผู้เข้าถึงสกุล”, พระที่
 คั่นเคยสนธิท ไปมาหาสู่ประจำของ
 ตระกูล, พระที่เขาอุปถัมภ์และเป็นที
 ปรึษาประจำของครอบครัว

กุลล์เวร ดู **จาตุมหาราช, จาตุมหาราชิกา,**
ปริตฺร

กุลล์ 1. “สภาวะที่เกี่ยวข้องตัดสินดีสิ่งเลว
 ร้ายอันน่ารังเกียจ”, “ความรู้ที่ทำความชั่ว
 ร้ายให้เบาบาง”, “ธรรมที่ตัดความชั่วอัน
 เป็นดุจหม้อคา”, สภาวะหรือการกระทำ
 ที่ฉลาด กอปรด้วยปัญญา หรือเกิดจาก
 ปัญญา เกื้อกูล เอื้อต่อสุขภาพ ไม่เสียหาย
 ไร้โทษ ดึงงาม เป็นบุญ มีผลเป็นสุข,
 ความดี (กุศลธรรม), กรรมดี (กุศลกรรม)

ตามปกติ **กุลล์** กับ **บุญ** เป็นคำที่ใช้แทน
 กันได้ แต่ **กุลล์** มีความหมายกว้างกว่า
 คือ **กุลล์** มีทั้งโลกียะ (กามาวจร รูปาวจร
 อรูปาวจร) และโลกุตตระ ส่วน **บุญ** โดย
 ทั่วไปใช้กับโลกียกุศล ถ้าจะหมายถึง

ระดับโลกุตตระ มักต้องมีคำขยายกำกับ
 ไว้ด้วย เช่นว่า “โลกุตตรบุญ”, พูดอีกอย่าง
 หนึ่งว่า **บุญ** มักใช้ในความหมายที่แคบ
 กว่า หรือใช้ในขั้นต้นๆ หมายถึงความดีที่
 ยังประกอบด้วยอุปธิ (โอปธิก) คือ ยังเป็น
 สภาพปรุงแต่งที่ก่อผลในทางพอกพูน ให้
 เกิดสมบัติ อันได้แก่ความพร้อมพร้อม เช่น
 ร่างกายสวยงามสมบูรณ์ และมั่งมีทรัพย์
 สิ้น แต่ **กุลล์** ครอบคลุมหรือเลยต่อไป
 ถึงนิรูปธิ (ไร้อุปธิ) และเน้นที่นิรูปตินั้น
 คือมุ่งที่ภาวะไร้ปรุงแต่ง ความหลุดพ้น
 เป็นอิสระ โยงไปถึงนิพพาน, พูดอย่าง
 ง่ายๆ เช่นว่า **บุญ** มุ่งเอาความสะอาด
 หมดจดในแง่ที่สวยงามน่าชื่นชม แต่
กุลล์ มุ่งถึงความสะอาดจดในแง่ที่
 เป็นความบริสุทธิ์ ไม่มีอะไรติดค้าง
 ปลอดโปร่ง โล่ง ว่าง เป็นอิสระ, ขอให้ดู
 ตัวอย่างที่ **บุญ** กับ **กุลล์** มาด้วยกันใน
 คาถาต่อไปนี้ (ขุ.อิติ.๒๕/๒๖๒/๒๙๐)

กาเยน กุสลํ กตฺวา วาจาเยน กุสลํ พหุ

มนสา กุสลํ กตฺวา อปฺปมาณํ นิรูปฺตี ฯ

ตโต โอปธิกํ ปุณฺณํ กตฺวา ทานเนน ตํ พหุ

อญฺเฌปี มจฺเจ สทฺธมฺเม พุทฺทมฺหริเย นิเวสย

(ท่านจงทำให้มาก ทั้งด้วยกาย ด้วย

วาจา และด้วยใจ ซึ่งกุศล อันประมาณ
 มิได้ [อัปฺปมาณ แปลว่า มากมาย ก็ได้
 เป็นโลกุตตระ ก็ได้] อันไร้อุปธิ [นิรูปฺตี]
 แต่ที่นั่นท่านจงทำบุญ อันระคนอุปธิ ให้

มาก ด้วยทาน แล้วจง [บำเพ็ญธรรมทาน] ชักจูงแม่คนอื่นๆ ให้ตั้งอยู่ในพระลัทธิธรรม ในพรหมจริยะ)

คาถานี้ แม้จะเป็นคำแนะนำแก่เทวดาก็ใช้ได้ทั่วไป คือเป็นคำแนะนำสำหรับผู้ที่จะอยู่เป็นศฤงคารว่า ในด้านแรกหรือด้านหลัก ให้ทำกุศล ที่เป็นนิรูปิตี ซึ่งเป็นการศึกษาหรือปฏิบัติเพื่อให้ได้สาระของชีวิต โดยพัฒนาตนให้เป็นอริยชน โดยเฉพาะเป็นโสดาบัน จากนั้น อีกด้านหนึ่ง ในฐานะเป็นอริยชน ก็ทำความดีหรือกรรมสร้างสรรค์ต่างๆ อันเป็นบุญที่มีผลในทางอุปธิ เช่น ลาภ ยศ สรรเสริญ และความสุข ซึ่งเป็นไปตามธรรมดาของมัน และที่เป็นเรื่องสามัญในสังคมศฤงคารได้ ไม่เสียหาย เพราะเป็นผู้มีคุณความดีที่เป็นหลักประกันให้เกิดแต่ผลดีทั้งแก่ตนเองและแก่สังคมแล้ว; ตรงข้ามกับ **อกุศล**, เทียบ **บุญ**, ดู **อุปธิ**

2. บางแห่ง (เช่น ชุ.เถร.๒๖/๑๓๐/๒๖๘) **กุศล** หมายถึง ความเกษม, ความปลอดภัย, สวัสดิภาพ, ความหวังดี, ความมีเมตตา

กุศลกรรม กรรมดี, กรรมที่เป็นกุศล, การกระทำที่ดีคือเกิดจาก**กุศลมูล**

กุศลกรรมบถ ทางแห่งกรรมดี, ทางทำดี, ทางแห่งกรรมที่เป็นกุศล, กรรมดีอันเป็นทางนำไปสู่สุคติ มี ๑๐ อย่างคือ **ก. กายกรรม ๓** ได้แก่ ๑. **ปาณาติปาตา**

เวรมณี เว้นจากทำลายชีวิต ๒. **อทินนาทานา เวรมณี** เว้นจากถือเอาของที่เขามิได้ให้ ๓. **กาเมสุมิจจาจารา เวรมณี** เว้นจากประพฤตินิดในกาม ๔. **วจีกรรม ๔** ได้แก่ ๔. **มุสาวาทา เวรมณี** เว้นจากพูดเท็จ ๕. **ปีสุณาย วาจา เวรมณี** เว้นจากพูดล่อลึง ๖. **พรุสาย วาจา เวรมณี** เว้นจากพูดคำหยาบ ๗. **สัมผัปปลาปา เวรมณี** เว้นจากพูดเพื่อเจ้อ ๘. **มโนกรรม ๓** ได้แก่ ๘. **อนภิชฌา** ไม่โลภคอยจ้องอยากได้ของเขา ๙. **อพยาบาท** ไม่คิดร้ายเบียดเบียนเขา ๑๐. **สัมมาทิฐิ** เห็นชอบตามคลองธรรม; เทียบ **อกุศลกรรมบถ, ๓ กรรมบถ**

กุศลธรรม ธรรมที่เป็นกุศล, ธรรมฝ่ายกุศล ธรรมที่ดี, ธรรมฝ่ายดี

กุศลบุญจริยา ความประพฤติที่เป็นบุญเป็นกุศล, การทำความดีอย่างฉลาด

กุศลมูล รากเหง้าของกุศล, ต้นเหตุของกุศล, ต้นเหตุของความดีมี ๓ อย่าง คือ ๑. **อโลภะ** ไม่โลภ (จาคะ) ๒. **อโทสะ** ไม่คิดประทุษร้าย (เมตตา) ๓. **อโมหะ** ไม่หลง (ปัญญา); เทียบ **อกุศลมูล**

กุศลวัตร ข้อปฏิบัติที่ดี, กิจที่พึงทำที่ดี

กุศลวิตก ความตรัสรู้ที่ เป็นกุศล, ความนึกคิดที่ดีงามมี ๓ คือ ๑. **เนกขัมมวิตก** ความตรัสรู้ปลอดจากกาม ๒. **อพยาบาท-วิตก** ความตรัสรู้ปลอดจากพยาบาท ๓.

อวิหิงสาวิตก ความตรึกปลอดจากการ
เบียดเบียน

กุสาวดี ชื่อเก่าของเมืองกุสินารา นคร
หลวงของแคว้นมัลละ เมื่อครั้งเป็นราช-
ธานีของพระเจ้ามหาสุทศน์ จักรพรรดิ
ครั้งโบราณ

กุติ เส้นคั่นจุดคั่นนายีนระหว่างชั้นกับ
ชั้นของจีวร; เทียบ *อัทธกุติ, ทุ จีวร*

กุสินารา เมืองหลวงแห่งหนึ่งของแคว้น
มัลละ (อีกแห่งหนึ่งคือ *ปาวา*) สมัยพุทธ-
กาล กุสินาราเป็นเมืองเล็กๆ มีมัลล-
กษัตริย์เป็นผู้ปกครอง พระพุทธเจ้า
เสด็จดับขันธปรินิพพานที่เมืองนี้

กฎทันตสูตร สูตรหนึ่งในคัมภีร์ที่มกนิทาย
สี่ชั้นวรรค สุตตันตปิฎก พระพุทธเจ้า
ทรงแสดงแก่กฎทันตพราหมณ์ผู้กำลัง
เตรียมพิธีบูชาญญ ว่าด้วยวิธีบูชาญญ
ตามความหมายในแบบของพระพุทธ-
ศาสนา ซึ่งไม่ต้องมีการฆ่าฟันเบียดเบียน
สัตว์ มีแต่การเสียดสละทำทานและการ
ทำความดีอื่นๆ เริ่มด้วยการตระเตรียม
พิธีโดยจัดการบ้านเมืองให้สงบเรียบร้อย
ก่อนตามธรรมเนียม มีการส่งเสริมกสิกรรม
พาณิชยกรรม สัมมาชีพ และบำรุงส่งเสริม
ข้าราชการที่ดี ซึ่งจะทำให้ประชาชน
ชวนชวายชะม้กเขม้นในหน้าที่การงาน
ของตนๆ จนบ้านเมืองมีความเกษม
ปลอดภัย พลเมืองมีความสุข ราชทรัพย์

บริบูรณ์ดีแล้ว จึงกระทำพิธีบูชาญญ ด้วย
การบริจาคทรัพย์ทำทานเป็นต้น ผลของ
พระธรรมเทศนา นี้ คือ กฎทันตพราหมณ์
ล้มเลิกพิธีบูชาญญของตน ปล่อยสัตว์
ทั้งหมด และประกาศตนเป็นอุบาสก

เกจิ “บางพวก” หมายถึง อาจารย์บาง
พวก (เกจิอาจารย์; ใช้ว่า พระเถระบาง
พวก ก็มีบ้าง แต่น้อยแห่ง), เป็นคำที่
กล่าวถึงบ่อยในอรรถกถาทั้งหลาย กล่าว
คือ ในเวลาที่พระอรรถกถาจารย์อธิบาย
ความและเล่าเรื่องราวต่างๆ บางครั้งท่าน
ก็ยกมติหรือความเห็นของท่านผู้อื่นมา
ให้ดูด้วย เมื่อไม่ออกชื่อเจ้าของมติเหล่านั้น
ก็ใช้คำว่า “เกจิ” นี้ (ถ้ายกมติผู้อื่นมา
อีก ต่อจาก “เกจิ” ก็คือ “อปเร” แต่บางที่
มีหลายมติ ก็ต้องใช้คำอื่นอีก โดยเฉพาะ
“เอเก” หรือ “อญญเอ” ก็มีบ้าง) มติ
ของเกจิอาจารย์เหล่านั้น ท่านยกมาให้ดู
เพราะเป็นคำอธิบายที่ต่างออกไปบ้าง
เพียงเพราะมีแง่ที่น่าสนใจบ้าง มีบ่อยครั้ง
ที่ท่านยกมาเพื่อปฏิเสธหรือชี้แจงความ
ผิดพลาด และมีบ้างที่ท่านยกมาโดย
แสดงความเห็นชอบ, การอ้างมติของเกจิ
อาจารย์อย่างที่ว่านั้น มักมีในกรณีอธิบาย
หลักพระธรรมวินัยที่อาจจะยากสำหรับ
คนทั่วไป หรือเรื่องที่ลึกซึ้ง แต่ในที่นี้
จะยกตัวอย่างที่เข้าใจง่ายมาตุลักรื่อง
หนึ่ง ตามความในอรรถกถาชาดก (ชา.อ.

๑/๑๒๔) ว่า เมื่อพระพุทธเจ้าตรัสรู้ใหม่ๆ ติตามารได้มาสำแดงอาการยั่วชวนต่างๆ ทั้งปรากฏตัวเป็นหญิงสาว เป็นหญิงวัยกลาง และเป็นสตรีผู้ใหญ่ แต่พระพุทธเจ้ามิได้ทรงใส่พระทัย เมื่อเล่าความตอนนี้ พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า “ส่วนอาจารย์บางพวก (เกจิอาจารย์) กล่าวว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงเห็นติตามารเหล่านั้นเข้ามาหาโดยภาวะเป็นสตรีผู้ใหญ่ จึงทรงอธิษฐานว่า ‘หญิงเหล่านี้จึงเป็นผู้มีพินาศ ผมงอกอย่างนี้ๆ’ คำของเกจิอาจารย์นั้น ไม่ควรเชื่อถือ เพราะพระศาสดาย่อมไม่ทรงกระทำการอธิษฐานอย่างที่ว่านั้น แต่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงปรารถนาถึงการละกิเลสของพระองค์เอง ตรัสว่า ‘พวกท่านจงหลีกเลี่ยงเถิด พวกท่านเป็นเช่นไรจึงพากันพยายามอย่างนี้ ชื่อว่ากรรมเช่นนั้น พวกท่านควรกระทำเบื้องหน้าคนที่ยังไม่ปราศจากราคะเป็นต้น แต่ตถาคตละราคะ โทสะ โมหะเสียแล้ว”

ในภาษาไทย เมื่อไม่นานนี้ คำว่า *เกจิ* หรือ *เกจิอาจารย์* ได้มีความหมายเพี้ยนไปจากเดิมห่างไกลมาก กลายเป็นหมายถึงพระภิกษุผู้มีชื่อเสียงเด่นในทางความขลัง (พระขลัง หรืออาจารย์ขลัง) หรือแม้กระทั่งในเชิงไสยศาสตร์, ข้อเพี้ยนที่สำคัญ คือ ๑) ความหมายในทาง

ปัญญาและความใส่ใจในการศึกษาหาความรู้เกี่ยวกับพระธรรมวินัยเลื่อนราวหรือถูกกลบบัง โดยลัทธิถือความขลัง คักดีลัทธิอิทธิฤทธิ์ไสยศาสตร์ ๒) “เกจิ” ซึ่งเดิมเป็นเพียงผู้แทรกเสริมหรือเป็นตัวประกอบ กลายมาเป็นตัวหลัก ๓) “เกจิ” ซึ่งเดิมเป็นคำพหูพจน์ที่ไม่ระบุตัว กลายเป็นคำเอกพจน์ที่ใช้เรียกบุคคลผู้มีชื่อเสียงนั้นๆ

เกตุมาลา รัศมีซึ่งเปล่งอยู่เหนือพระเศียรของพระพุทธเจ้า

เก็บปริวาส ดู เก็บวัตร

เก็บมานัต ดู เก็บวัตร

เก็บวัตร โวหารเรียกวินัยกรรมเกี่ยวกับวุฒฐานวิธีอย่างหนึ่ง คือ เมื่อภิกษุต้องครุกาบัติขั้นสังฆาติเลศกำลังอยู่ปริวาสยังไม่ครบเวลาที่ปกปิดอาบัติไว้ก็ดี กำลังประพฤติมานัตยังไม่ครบ ๖ ราตรีก็ดี เมื่อมีเหตุอันสมควร ก็ไม่ต้องประพฤติติดต่อกันเป็นรวดเดียว ฟังเข้าไปหาภิกษุรูปหนึ่ง ทำผ้าห่มเฉวียงบ่า นั่งกระหย่ง ประนมมือ ถ้าเก็บปริวาส ฟังกล่าวว่า “ปริวาส นิกฺขิปามิ” แปลว่า “ข้าพเจ้าเก็บปริวาส” หรือว่า “วตฺตํ นิกฺขิปามิ” แปลว่า “ข้าพเจ้าเก็บวัตร” ว่าคำใดคำหนึ่ง ก็เป็นอันพักปริวาส; ถ้าเก็บมานัต ฟังกล่าวว่า “มานตฺตํ นิกฺขิปามิ” แปลว่า “ข้าพเจ้าเก็บมานัต” หรือว่า “วตฺตํ

นิกุจิปามิ” แปลว่า “ข้าพเจ้าเก็บวัตร”
 ดังนี้ ว่าคำใดคำหนึ่งก็เป็นอันพักมานัต ต่อ
 ไปเมื่อมีโอกาสก็ให้สมาทานวัตรใหม่ได้อีก

เกษม ปลอดภัย, พ้นภัย, สบายใจ

เกษมจากโยกธรรม ปลอดภัยจากธรรม
 เครื่องผูกมัด, ปลอดภัยจากเรื่องที่จะต้อง
 ต้องถูกทิ่มแทง, พ้นจากภัยคือกิเลสที่
 เป็นตัวการสวมแอก; ๓ **โยกเกษมธรรม**

เกลา ผม

เกินพิกัต เกินกำหนดที่จะต้องเสียภาษี
 อาการ

เกียรตียศ ยศคือเกียรติ หรือกิตติคุณ,
 ความเป็นใหญ่โดยเกียรติ; ๓ **ยศ**

แกงไต รอยกากบาทหรือขีดเขียนซึ่งคน
 ไม่รู้หนังสือขีดเขียนลงไว้เป็นสำคัญ

โกฏฐิ ชื่อมาตรฐาน เท้ากับลิบล้าน

โกณฑธานะ ๓ **กุนฑธานะ**

โกณฑัญญะ พราหมณ์หนุ่มที่สุดในบรรดา
 พราหมณ์ ๘ คน ผู้ทำนายลักษณะของ
 สิทธัตถกุมาร ต่อมาออกบวชตามปฏิบัติ
 พระสิทธัตถะขณะบำเพ็ญทุกรกิริยา
 เป็นหัวหน้าพระปัญจวัคคีย์ ฟังพระ
 ธรรมเทศนาธัมมจักกัปปวัตตนสูตร
 แล้วได้ดวงตาเห็นธรรม ขอบรรพชา
 อุปสมบทเป็นปฐมสาวกของพระพุทธเจ้า
 มีชื่อเรียกกันภายหลังว่า **พระอัญญา-**

โกณฑัญญะ

โกธะ ความโกรธ, เคือง, ชุ่นเคือง

โกนาคมน์ พระนามพระพุทธเจ้าองค์
 หนึ่งในอดีต; ๓ **พระพุทธเจ้า ๕**

โกมารภัก ๓ **ชีวภัก**

โกรัพยะ พระเจ้าแผ่นดินแคว้นกุรุ

โกละ ผลกะเบา

โกลังโกละ “ผู้ไปจากตระกูลสู่ตระกูล”
 หมายถึงพระโสตาบัน ซึ่งจะต้องไปเกิด
 อีก ๒-๓ ภพ แล้วจึงบรรลुพระอรหัต

โกลิตะ ชื่อเดิมของพระมหาโมคคัลลานะ
 เรียกตามชื่อหมู่บ้านที่เกิด (**โกลิตคาม**)

เพราะเป็นบุตรของตระกูลหัวหน้าในหมู่บ้าน
 นั้น สมัยเมื่อเข้าไปบวชเป็น
 ปริพาชกในสำนักของสญชัย ก็ยังใช้ชื่อ
 ว่า **โกลิตะ** ต่อมาภายหลังคือเมื่อบวช
 ในพระพุทธศาสนา จึงเรียกกันว่า **โมค-**
คัลลานะ หรือ **พระมหาโมคคัลลานะ**

โกลิตปริพาชก พระโมคคัลลานะเมื่อเข้า
 ไปบวชเป็นปริพาชกในสำนักของสญชัย
 มีชื่อเรียกว่า **โกลิตปริพาชก**

โกถียชนบท แคว้นโกถียะ หรือดินแดน
 ของกษัตริย์โกถียวงศ์ เป็นแคว้นหนึ่งใน
 ชมพูทวีปครั้งพุทธกาล มีนครหลวงชื่อ
เทวทหะ และ **รามคาม** บัดนี้อยู่ในเขต
 ประเทศเนปาล

โกถียวงศ์ ชื่อวงศ์กษัตริย์ข้างฝ่ายพระ
 พุทธมารดา ที่ครองกรุงเทวทหะ; พระ
 นางสิริมหามายา พุทธมารดา และพระ
 นางพิมพา ชายาของเจ้าชายสิทธัตถะ

เป็นเจ้าของฝ้ายโกเลียวงศ์

โกศ๑, โกศ๑๑ ความฉลาด, ความเชี่ยวชาญ มี ๓ คือ ๑. *อายุโกศ* ความฉลาดในความเจริญ, รอบรู้ทางเจริญ และเหตุของความเจริญ ๒. *อุปายโกศ* ความฉลาดในทางเสื่อม, รอบรู้ทางเสื่อม และเหตุของความเสื่อม ๓. *อุปายโกศ* ความฉลาดในอุปาย, รอบรู้วิธีแก้ไขเหตุการณ์และวิธีที่จะทำให้สำเร็จ ทั้งในการป้องกันความเสื่อมและในการสร้างความสำเร็จ

โกศ๒ ชื่อแคว้นหนึ่งในบรรดา ๑๖ แคว้นแห่งชมพูทวีป โกศ๑๑เป็นแคว้นใหญ่ มีอำนาจมากในสมัยพุทธกาล กษัตริย์ผู้ครองแคว้นมีพระนามว่า *พระเจ้าปเสนทิโกศ* มีนครหลวงชื่อ *สาวัตถิ* บัดนี้เรียก *Sahet-Mahet* (ล่าสุด รื้อฟื้นชื่อในภาษาสันสกฤตขึ้นมาใช้ว่า *Śrāvastī* คือ ศราวาสตี)

โกศ๑๑ ดู *โกศ๑*

โกศ๑๒ ความเกียจคร้าน

โกศ๑๓ ชื่อชั้นธกะที่ ๑๐ (สุด

ท้าย) แห่งคัมภีร์มหาวรรค วินัยปิฎกว่า ด้วยเรื่องของภิกษุชาวเมืองโกศ๑๑พี ทะเลาะวิวาทกัน จนเป็นเหตุให้พระพุทธเจ้าเสด็จไปจำพรรษาในป่ารักขิตวัน ตำบลปารีไลยกะ ในที่สุด พระภิกษุเหล่านั้น ถูกลมหาชนบีบคั้นให้ต้องกลับปรองดองกัน บังเกิดสังฆสามัคคีอีกครั้งหนึ่ง

โกศ๑๔ ชื่อนครหลวงของแคว้นวังสะ อยู่ตอนใต้ของแม่น้ำยมุนา บัดนี้เรียกว่า *Kosam*

โกศ๑๕ ดู *โกศ๑*

โกศ๑๖ พระอินทร์, จอมเทพในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ เรียก *ท้าวโกศ๑๖* บ้าง *ท้าวสักกเทวราช* บ้าง

โกศ๑๗ ตอนที่ว่าด้วยเรื่องชนเจียมเจือ ด้วยใหม่ เป็นวรรคที่ ๒ แห่งนิสสัยคดียกณฑ์ในพระวินัยปิฎก

โกศ๑๘, โกศ๑๙ ผ้าทำด้วยใยไหม ได้แก่ ผ้าไหม ผ้าแพร

โกศ๑๑๑ ดู *โกศ๑๑๑* *โกศ๑๑๑*

ข

ขจร ฟุ้งไป, ไปในอากาศ

ขณิกสมาธิ สมาธิชั่วขณะ, สมาธิขั้นต้น
พอสำหรับใช้ในการเล่าเรียนทำการงาน
ให้ได้ผลดี ให้จิตใจสงบสบายได้พักชั่ว
คราว และใช้เริ่มปฏิบัติวิปัสสนาได้ (ขั้น
ต่อไป คือ *อุปจารสมาธิ*)

ขณิกปีติ ความอิมใจชั่วขณะ เมื่อเกิด
ขึ้นทำให้รู้สึกเสียวแปลบๆ เป็นขณะๆ
เหมือนฟ้าแลบ (ข้อ ๒ ในปีติ ๕)

ขนบ แบบอย่างทีภิกษุควรประพฤติใน
กาลนั้นๆ ในที่นั้นๆ แก่บุคคลนั้นๆ

ขนบธรรมเนียม แบบอย่างทีนิยมกัน

ขนาบ กระหนาบ

ขมา ความอดโทษ, การยกโทษให้

- คำขอขมา (แบบเก่า ไม่ระบุฐานะผู้รับ)

ผู้ขอ: สพฺพํ อปรารํ, ขมถ เม ภาณเต.

อุกาส ทวารตฺตเยน กตํ,

สพฺพํ อปรารํ, ขมถ เม ภาณเต.

ผู้รับ: อหํ ขมามิ, ตฺยาปิ เม ขมิตพฺพํ.

ผู้ขอ: อุกาส ขมามิ ภาณเต.

- คำขอขมา (แบบระบุฐานะของผู้รับ)

ผู้ขอ: มหาเถโร ปมาเทน ทวารตฺตเยน กตํ.

สพฺพํ อปรารํ, ขมตุ โน ภาณเต.

ผู้รับ: อหํ ขมามิ, ตฺยาปิ เม ขมิตพฺพํ..

ผู้ขอ: ขมาม ภาณเต.

คำว่า “ตฺยาปิ” นั้นสำหรับรับแก่ผู้ขอรูป

เดียว ถ้าผู้ขอหลายรูปตั้งแต่สองขึ้นไป
เปลี่ยนเป็น “ตฺมฺเหหิปิ”

คำว่า “มหาเถโร” เปลี่ยนเป็น “เถโร”
หรือ “อาจฺริเย” เป็นต้น ตามฐานะของผู้รับ
ขรรค์ อาวุธมีคม ๒ ข้าง ที่กลางทั้งหน้า
และหลังเป็นสัน ด้ามสั้น

ขราพาธ อาพาธหนัก, ป่วยหนัก

ขลัง คักดีลิตธิ์, มีกำลังอำนาจที่อาจ
บันดาลให้เป็นไปอย่างนั้นอย่างนี้ หรือ
ให้สำเร็จผลทีประสงค์; ดู *เครื่องราง*

ขลุปัจจัยกตติกังคะ องค์แห่งผู้ถือห้าม
กัตที่เขานำมาถวายภายหลัง คือ เมื่อลง
มือฉันแล้วมีผู้นำอาหารมาถวายอีกก็ไม
รับ, คำสมาทานว่า “อติริตฺตโกชนํ ปฏิกุ-
ชิปามิ, ขลุปัจจัยกตติกุงคํ สมาทियามิ”
แปลว่า “ข้าพเจ้างดโภชนะอันเหลือเพื่อ
สมาทานองค์แห่งผู้—” (ข้อ ๗ ใน
ธุดงค์ ๑๓)

ของขลัง ดู *เครื่องราง*

ของต้องพิกัต ของเข้ากำหนดทีจะต้อง
เสียภาษี

ขอน ในคำว่า “ขันธ์ขอน” คือ คี เช่น ๗
ขันธ์ ๙ ขันธ์ ๑๑ ขันธ์

ขอขมา ดู *ขมา*

ขอนิสัย ดู *นิสัย*

ขอโอกาส ดู *โอกาส*

ัชชภาษกะ ภิกษุผู้ได้รับสมมติ คือ แต่งตั้งจากสงฆ์ ให้มีหน้าที่แจกของ เคี้ยว, เป็นตำแหน่งหนึ่งในบรรดา **เจ้า อธิการแห่งอาหาร**

ัชช ส่วน ท่อน หรือชิ้น ที่ถูกตัด หุบ ฉีก ขาด หัก แตก หรือแยกกันออกไป, ของที่ถูกตัด ฉีก ขาดเป็นส่วนๆ เป็น ชิ้นๆ เป็นท่อนๆ; คำว่า “จิวรมิษัณฑ์ ๕” หรือ “จิวรหำษัณฑ์” หมายถึงจิวรที่ ประกอบขึ้นจากแผ่นผ้าที่ตัดแล้ว ๕ ชิ้น; **ดู จิวร**

ัชชทสีมา สีมาลีเล็กผูกเฉพาะโรงอุโบสถ ที่อยู่ใต้มหาสีมา มีสีมันตริกคัน

ัชชบัลลังก์ **ดู บัลลังก์**

ัชชสมาธิ [ัชช-สะ-หมาด] ทำนั่งเอาขาขัด กันอย่างคนนั่งเจริญสมาธิ คือ นั่งคู้เข่า ทั้งสองข้างเบาะลงบนพื้น เอาขาท่อนล่าง ซ้อนทับกัน; ัชชสมาธิมี ๓ แบบ คือ นั่ง ัชชสมาธิโดยเอาขาสอดไขว้กันทับลงบน เท้าข้างที่ตรงข้าม (อย่างที่นิยมนั่งกันทั่วไป) เรียกว่า **ัชชสมาธิสองชั้น**, นั่งชดสมาธิโดยวางขาขวาทับราบบนขาซ้าย เรียกว่า **ัชชสมาธิราบ**, นั่งชดสมาธิโดย หงายฝ่าเท้าทั้งสองขึ้นวางบนขาข้างที่ ตรงข้าม เรียกว่า **ัชชสมาธิเพชร** (ทำนั่ง ของพระพุทธรูป เป็นแบบที่ ๒ และ ๓)

ัชชัตถิยธรรม หลักธรรมสำหรับกษัตริย์, ธรรมของพระเจ้าแผ่นดิน

ัชชัตถิยมหาศาล กษัตริย์ผู้มั่งคั่ง

ัชชันติ ความอดทน คือ ทนลำบาก ทน ตราคร่ำ ทนเจ็บใจ, ความหนักเอาเบา ลู่ เพื่อบรรลุลุจุดหมายที่ตั้งงาม (ข้อ ๓ ใน ฆราวาสธรรม ๔, ข้อ ๑ ในธรรมที่ทำให้ งาม ๒, ข้อ ๖ ในบารมี ๑๐)

ัชชันติสังวร สำรวมด้วยชัันติ (ข้อ ๔ ใน สังวร ๕)

ัชชัน กอง, พวก, หมวด, หมู่ ลำตัว; หมวดหนึ่งๆ ของรูปธรรมและนามธรรม ทั้งหมดที่แบ่งออกเป็น ๕ กอง คือ **รูป- ัชชัน** กองรูป **เวทนาัชชัน** กองเวทนา **สังขารัชชัน** กองสังขาร **วิญญาณัชชัน** กองวิญญาณ เรียกรวมนว่า **เบญจัชชัน** (ัชชัน ๕)

ัชชันชกะ หมวด, พวก, ตอน หมายถึง เรื่องราวเกี่ยวกับพระวินัย และสิกขาบท นอกปาติโมกข์ ที่จัดประมวลเข้าเป็น หมวดๆ เรียกว่า **ัชชันชกะ**, ชัันชกะ หนึ่งๆ ว่าด้วยเรื่องหนึ่งๆ เช่น **อุโบสถ- ัชชันชกะ** หมวดที่ว่าด้วยการทำอุโบสถ **จิวรัชชันชกะ** หมวดที่ว่าด้วยจิวร เป็นต้น รวมทั้งสิ้นมี ๒๒ ชัันชกะ (พระวินัย ปิฎกเล่ม ๔, ๕, ๖, ๗); **ดู ไตรปิฎก**

ัชชันชปริตร **ดู ปริตร**

ัชชันชปัญจก หมวดห้าแห่งัชชัน อ้นได้แก่ รูป เวทนา สังขาร วิญญาณ (นิยมเรียก **ัชชันชปัญจก**); **ดู ัชชัน**

ขันธมาร ชั้นที่ ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา ลังขาร วิญญาณ เป็นมาร เพราะเป็นสภาพอันปัจจัยปรุงแต่งขึ้น เป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ ถูกปัจจัยต่างๆ มีอาพาธเป็นต้น บีบคั้นเบียดเบียนเป็นเหตุขัดขวางหรือรอนโอกาส มิให้สามารถทำความdingามได้เต็มที่ หรืออาจตัดโอกาสนั้นโดยสิ้นเชิง (ข้อ ๒ ในมาร ๕)

ขาดสูญ ๓ สูญ

บาทนียะ ของควรเคี้ยว, ของขบของเคี้ยวได้แก่ผลไม้ต่างๆ และเหง้าต่างๆ เช่นเผือกมัน เป็นต้น

ข้าวสุก ในโภชนะ ๕ อย่างคือ ข้าวสุก ๑ ขนมสด ๑ ขนมแห้ง ๑ ปลา ๑ เนื้อ ๑ ข้าวสุกในที่นี้หมายถึงธัญญาชาติทุกชนิดที่หุงให้สุกแล้ว เช่นข้าวเจ้า ข้าวเหนียวหรือที่ตกแต่งเป็นของต่างชนิด เช่นข้าวมัน ข้าวผัด เป็นต้น

จีปปาภิญญา ฐัมภปลัน

จีณาสพ ผู้มีอาสวะสิ้นแล้ว, ผู้หมดกิเลส, พระอรหันต์

จีระ นมสด; ๓ เบญจโครส

จันใจ เจนใจ, จำได้แม่นยำ

จันปาก เจนปาก, คล่องปาก, ว่าปากเปล่าได้อย่างว่องไว

จันวัตร โวหารเรียกวินัยกรรมเกี่ยวกับวุฒฐานวิธีอย่างหนึ่ง คือเมื่อภิกษุต้องครุกาบัติชั้นสังฆาภิเสกแล้วอยู่ปริวาสยัง

ไม่ครบเวลาที่ปกปิดอาบัติไว้หรือประพฤติมานต์อยู่ยังไม่ครบ ๖ ราตรี พักปริวาสหรือมานต์เสียเนื่องจากมีเหตุอันสมควร เมื่อจะสมานวัตรใหม่เพื่อประพฤติปริวาสหรือมานต์ที่เหลือนั้นเรียกว่า **จันวัตร** คือการสมานวัตรนั่นเอง ถ้าขึ้นปริวาสพึงกล่าวคำในสำนักภิกษุรูปหนึ่งว่า “ปริวาสสัมมาทียมิ” แปลว่า “ข้าพเจ้าขึ้นปริวาส” “วตุตัม สัมมาทียมิ” แปลว่า “ข้าพเจ้าขึ้นวัตร” ถ้าขึ้นมานต์พึงกล่าววว่า “มานตุตัม สัมมาทียมิ” แปลว่า “ข้าพเจ้าขึ้นมานต์” หรือ “วตุตัม สัมมาทียมิ” แปลว่า “ข้าพเจ้าขึ้นวัตร”

บุขชโสภิตะ ชื่อพระเถระองค์หนึ่งในการกสงฆ์ผู้ทำสังคายนาครั้งที่ ๒

บุขชุตรา อริยสาวิกาลำคัญท่านหนึ่งในฝ่ายอุบาลิกา บางทีเรียกว่าเป็นอัครอุบาลิกา เนื่องจากพระพุทธเจ้าทรงยกย่องว่าเป็นตราฐของอุบาลิกาบริษัท (คู่กับเวฬุภัณฑฎกีนันทมารดา) ท่านเป็นเอตทัคคะในบรรดาอุบาลิกาที่เป็นพหูสูต เป็นผู้มึปัญญามาก ได้บรรลุเสขปฏิบัติสัมภิตา (ปฏิบัติสัมภิตาของพระเสขะ), ตามประวัติที่อรรถกถาเล่าไว้ อริยสาวิกาท่านนี้ เป็นธิดาของแม่หมในบ้านของโฆสิตเศรษฐี (อรรถกถาเรียกเพี้ยนเป็นโฆสกกเศรษฐี ก็มี) ในเมืองโกสัมพี ได้ชื่อว่า “บุขชุตรา” เพราะเกิดมามีหลัง

ค่อม (เขียนเต็มตามรูปคำบาลีเดิม เป็น “บุชชุตตรา” บุชชา แปลว่า ค่อม ชื่อของนางแปลเต็มว่า อุตตราผู้ค่อม) ต่อมา เมื่อนางสามารถตี ธิตาบุญธรรมของโฆสิต-เศรษฐีได้รับอภิเษกเป็นมเหสีของพระเจ้าอุเทนแห่งกรุงโกสัมพี นางบุชชุตตราก็ได้ไปเป็นผู้ดูแลรับใช้ (เป็นอุปัชฌายิกา, แต่อรรถกถาบางแห่งใช้คำว่า เป็นบริจาริกา) บุชชุตตราไม่ค่อมจะชื่อตรงนัก ดังเรื่องว่า เวลาไปซื้อดอกไม้ นางเอาเงินไป ๘ กหาปณะ แต่เก็บเอาไว้เสียเอง ๔ กหาปณะ ชื่อจริงเพียง ๔ กหาปณะ อยู่มาวันหนึ่ง เจ้าของร้านดอกไม้นิมนต์พระพุทธรเจ้าและพระสงฆ์ไปฉัน เมื่อบุชชุตตราไปที่ร้านจะซื้อดอกไม้ เจ้าของร้านจึงขอให้รอก่อน และเชิญให้ร่วมจัดแจงภัตตาหารถวายด้วย บุชชุตตราได้รับประทานอาหารเอง และทั้งได้เข้าครัวช่วยจัดภัตตาหาร แล้วก็เลยได้ฟังธรรมที่พระพุทธรเจ้าตรัสตลอดทั้งหมดจนถึงอนุโมทนา และได้สำเร็จเป็นโสดาบัน เมื่อเป็นอริยบุคคลแล้ว วันนั้นก็จึงซื้อดอกไม้ครบ ๘ กหาปณะ ได้ดอกไม้ไปเต็มกระเช้า พระนางสามารถแปลกพระทัย ก็ตรัสถามว่าทำไมเงินเท่าเดิม แต่วันนี้ได้ดอกไม้มากเป็นพิเศษ บุชชุตตราเป็นอริยชนแล้ว ก็เล่าเปิดเผยเรื่องไปตามตรง พระนาง

สามารถก็กลับพอพระทัย และพร้อมด้วยสตรีที่เป็นราชบริพารทั้งหมด พวกนั้นขอให้บุชชุตตราถ่ายทอดธรรม บุชชุตตราแม้จะเป็นคนค่อนข้างพิการ แต่มีปัญญาดีมาก (สำเร็จปฏิสัมภิตาของเสขบุคคล) ได้นำธรรมที่พระพุทธรเจ้าตรัสมาถ่ายทอดเหมือนอย่างที่เราองค์ทรงแสดง ทำให้พระนางสามารถและสตรีที่เป็นราชบริพารเข้าใจแจ่มแจ้งบรรลุโสดาปัตติผลทั้งหมด จากนั้น พระนางสามารถได้ยกบุชชุตตราขึ้นพ้นจากความเป็นผู้รับใช้ เชิดชูให้มีฐานะดังมารดาและเป็นอาจารย์ที่เคารพ โดยให้มีหน้าที่ไปฟังพระพุทธรเจ้าแสดงธรรมทุกวัน แล้วนำมาเล่ามาสอนต่อที่วัง เวลาผ่านไป ต่อมาพระนางสามารถ ถูกพระนางมาคันทิยาประทุษร้ายวางแผนเผาตำหนักสิ้นพระชนม์ในกองเพลิงพร้อมทั้งบริพาร แต่พอดีว่า ขณะนั้น บุชชุตตราไปกิจที่อื่น จึงพ้นอันตราย

พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า (อิติ.อ.๓๔) พระสูตรทั้งหมดในคัมภีร์อิติวุตตกะแห่งขุททกนิกายในพระไตรปิฎก จำนวน ๑๑๒ สูตร ได้มาจากอริยสาวิกายุชชุตตราท่านนี้ กล่าวคือ นางบุชชุตตราไปฟังจากพระพุทธรเจ้าและนำมาถ่ายทอดที่วังแก่พระนางสามารถพร้อมทั้งบริพาร แล้วภิกษุณีทั้งหลายก็รับไปจากอริยสาวิกา

ขุชชุตตรา และต่อทอดถึงภิกษุทั้งหลาย (พระพุทธเจ้าทรงจำพรรษาที่เมืองโกสัมพี ในปีที่ ๔ แห่งพุทธกิจ และเมืองโกสัมพี อยู่ห่างจากเมืองราชคฤห์ วัดตรงเป็นเส้น บรรทัด ๔๐๕ กม. ไม่พบหลักฐานว่านาง ขุชชุตตรามีชีวิตอยู่ถึงพุทธปรินิพพานหรือไม่) ทั้งนี้ได้รับการไว้ตามทีนางขุชชุตตราน่า มากกล่าวแสดง ดังที่คำเริ่มต้นพระสูตรชุด ๑๑๒ สูตรนี้ ก็เป็นคำของนางขุชชุตตราว่า “วุตฺตํ เหนฺติ ภควตา วุตฺตมรหตาติ เม สุตฺตํ” (แท้จริง พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสพระ สูตรนี้ไว้ ข้าพเจ้าได้สดับมาดังที่พระ องค์อรหันต์ตรัสแล้วว่า...) ซึ่งพระอานนท์ ก็นำมากล่าวในที่ประชุมสังคายนา ณ เมืองราชคฤห์ ตามคำเดิมของนาง (คำ เริ่มต้นของนางมีเพียงเท่านั้น ไม่บอก สถานที่ตรัส เพราะเป็นพระสูตรซึ่งทรง แสดงที่เมืองโกสัมพีทั้งหมด และไม่บอก ว่าตรัสแก่ใคร แต่ในทุกสูตรมีคำตรัส เรียกผู้ฟังว่า “ภิกษุเว” บ่งชัดว่าตรัสแก่ ภิกษุทั้งหลาย คือคงตรัสในที่ประชุมซึ่งมี ภิกษุสงฆ์เป็นส่วนใหญ่) อันต่างจากพระ สูตรอื่นๆ ที่คำเริ่มต้นเป็นของพระอานนท์ เอง ซึ่งขึ้นนำว่า “เอวมฺเม สุตฺตํ เอกํ สมยํ ภควา [บอกสถานที่ เช่น ราชคเห วิหริติ ... และระบุนุคคลที่เกี่ยวข้อง เช่น เตน โข ปน สมเยน ราชา มากโร...] ...” (ข้าพเจ้าได้สดับมาอย่างนี้ว่า สมัยหนึ่ง

พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ที่...โดย สมัยนั้นแล [บุคคลนั้นๆ]...)

เรื่องทีกล่าวมานี้ นับว่าเป็นเกียรติ คุณของอริยสาวิกา ซึ่งได้ทำประโยชน์ไว้ แก่พระพุทธศาสนา สมเป็นผู้ทรง ปฏิสัมภีทา และได้รับพระพุทธดำรัสยก ย่องว่าเป็นเอตทัคคะในด้านเป็นพหูสูต; (คำเดิมว่า “ขุชชุตตรา”), ดู *ตุลา, เอตทัคคะ ขุททกนิกาย* นิกายที่ ๕ แห่งพระ สูตรตันตปิฎก เป็นชุมนุมพระสูตร คาถา ภาษิต คำอธิบาย และเรื่องราวเบ็ดเตล็ด ที่จัดเข้าในสีนิกายแรกไม่ได้ มี ๑๕ คัมภีร์; ดู *ไตรปิฎก* (เล่ม ๒๕ - ๓๓)

ขุททกปาฐะ คัมภีร์ที่ ๑ แห่งขุททก นิกาย ในพระสูตรตันตปิฎก; ดู *ไตรปิฎก* (ในเล่ม ๒๕)

ขุททกปิติ ปิติเล็กน้อย, ความอิมใจ อย่างน้อย เมื่อเกิดขึ้นให้ขนชันน้ำตา ไหล (ข้อ ๑ ในปิติ ๕)

เขต 1. แดนที่กั้นไว้เป็นกำหนด เช่น นา ไร่ ที่ดิน แคว้น เป็นต้น **2.** ข้อที่ภิกษุ ระบุดังเพื่อการลาสิกขา เช่น พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ เป็นต้น

เขนาง เขาสัตว์, ภาชนะที่ทำด้วยเขา

เขมา พระเถริมหาสาวิการูปหนึ่ง ประสูติ ในราชตระกูลแห่งสาคลนครในมัททรัฐ ต่อมาได้เป็นพระอัครมเหสีของพระเจ้า พิมพิสาร มีความมัวเมาในรูปสมบัติ

ของตน ได้ฟังพระพุทธเจ้าแสดงพระ
 ธรรมเทศนาเรื่องราคะ และการกำจัด
 ราคะ พอจบพระธรรมเทศนาก็ได้บรรลุ
 พระอรหัต แล้วบวชเป็นภิกษุณี ได้รับ
 ยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะในทางมีปัญญา
 มาก และเป็นอัครสาวิกายฝ่ายขวา; **ดูตฺถา,**
เอตทัคคะ
เบาะ นำลาย

เข้าที่ นั่งเจริญกรรมฐาน

เข้าพรรษา เริ่มต้นจำพรรษา ด้วยการ
 อธิษฐานพรรษา; **ดู จำพรรษา**

เข้ารีต เปลี่ยนไปถือศาสนาอื่น (โดยเฉพาะ
 ศาสนาคริสต์), ทำพิธีเข้าถือศาสนาอื่น

โคมะ ผ้าทำด้วยเปลือกไม้ ใช้เปลือกไม้
 ทูบเอาแต่เส้น แล้วนำเส้นนั้นมาทอเป็นผ้า

โคมทูลสนิคม นิคมหนึ่งในแคว้นลัทธิกะ

ค

คงคา แม่น้ำใหญ่สายสำคัญลำดับที่ ๑ ในมหานที ๕ ของชมพูทวีป และเป็นแม่น้ำศักดิ์สิทธิ์อันดับที่ ๑ ในศาสนาพราหมณ์ ซึ่งศาสนิกปรารถนาอย่างยิ่งที่จะได้ไปอาบน้ำล้างบาป อีกทั้งในพิธีราชาภิเษกกษัตริย์ในชมพูทวีป และกษัตริย์แห่งลังกาทวีป ก็ใช้น้ำศักดิ์สิทธิ์ในแม่น้ำคงคานี้ด้วย, แม่น้ำคงคามีความยาวประมาณ ๒,๕๑๐ กม. ตามที่บันทึกไว้ในอรรถกถาว่า มีต้นกำเนิดจากสระอโนดาต ในแดนหิมพานต์ ไหลไปสู่มหาสมุทร จากทิศตะวันตกไปทิศตะวันออก ผ่านเมืองสำคัญมากแห่ง เช่น *สังกัสสะ ปยากะ* (เขียนอย่างสันสกฤตเป็น ประยาก ปัจจุบันคือ เมือง Allahabad เป็นที่บรรจบของแม่น้ำคงคา กับยมนา) *พาราณสี อุกกาเวลา* (อุกกเจลา ก็ว่า) *ปาตลีบุตร* (เมืองหลวงของมคธ ยุคหลังราชคฤห์) *จัมปา* (เมืองหลวงของแคว้นอังคะ) และในที่สุดออกทะเลที่อ่าวเบงกอล (Bay of Bengal), ปัจจุบัน คนทั่วไปรู้จักในชื่อภาษาอังกฤษว่า Ganges; **มหานที ๕**
คณะ กลุ่มคน, หมู่, พวก; ในพระวินัย โดยเฉพาะในสังฆกรรม มีกำหนดว่า **สงฆ์** คือชุมนุมภิกษุตั้งแต่ ๔ รูปขึ้นไป

คณะ คือชุมนุมภิกษุ ๒ หรือ ๓ รูป **บุคคล** คือภิกษุรูปเดียว; เมื่อใช้อย่างทั่วไป แม้แต่ในพระวินัย “คณะ” มิใช่หมายความว่าจำเพาะอย่างนี้ เช่นในคณโกชน คำว่าฉันเป็นคณะ หมายถึง ๔ รูปขึ้นไป
คณุตติกรรม การประกาศให้สงฆ์ทราบแทนคณะคือพวกฝ่ายตน ได้แก่ การที่ภิกษุรูปหนึ่งในนามแห่งภิกษุฝ่ายหนึ่ง สวดประกาศขออนุมัติเป็นผู้แสดงแทนซึ่งอาบัติของฝ่ายตนและของตนเองด้วยติณวัตถารกวิธี (อีกฝ่ายหนึ่งก็ฟังทำเหมือนกันอย่างนั้น); เป็นขั้นตอนหนึ่งแห่งการระงับอธิกรณ์ด้วยติณวัตถารกวินัย
คณุปุรณะ ภิกษุผู้เป็นที่ครบจำนวนในคณะนั้นๆ เช่น สังฆกรรมที่ต้องมีภิกษุ ๔ รูป หรือยิ่งขึ้นไป เป็นผู้ทำ ยังขาดอยู่เพียงจำนวนใดจำนวนหนึ่ง มีภิกษุอื่นมาสมทบ ทำให้ครบองค์สงฆ์ในสังฆกรรมนั้นๆ ภิกษุที่มาสมทบนั้นเรียกว่า **คณุปุรณะ**
คณโกชน ฉันเป็นหมู่ คือ ภิกษุตั้งแต่ ๔ รูปขึ้นไป รับนิมนต์ออกชื่อโกชนะแล้วฉัน; ในหนังสือ *วินัยมุข* ทรงมีข้อพิจารณาว่า บางทีจะหมายถึงการนั่งล้อมโกชนะฉัน หรือฉันเข้าวง

คณะธรรมยุต คณะสงฆ์ที่ตั้งขึ้นใหม่ เมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวชเป็นภิกษุในรัชกาลที่ ๓ (เรียกว่า *ธรรมยุตติกา* หรือ *ธรรมยุตติกนิกาย* ก็มี); สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงให้ความหมายว่า “พระสงฆ์ออกจากมหานิกายนั่นเอง แต่ได้รับอุปสมบทในรามัญนิกายด้วย” (*การคณะสงฆ์* น. ๑๐)

คณะมหานิกาย คณะสงฆ์ไทยเดิมที่สืบมาแต่สมัยสุโขทัย, เป็นชื่อที่ใช้เรียกในเมื่อได้เกิดมีคณะธรรมยุตขึ้นแล้ว; สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงให้ความหมายว่า “พระสงฆ์อันมีเป็นพื้นเมือง [ของประเทศไทย - ผู้เขียน] ก่อนเกิดธรรมยุตติกนิกาย” (*การคณะสงฆ์*, น. ๕๐)

คณาจารย์ 1. อาจารย์ของหมู่คณะ, อาจารย์สำคัญมีชื่อเสียง ผู้เป็นที่นับถือ มีศิษย์เป็นคณะใหญ่ เช่น นิครนถนาฏบุตรเป็นคณาจารย์ผู้หนึ่ง **2.** ในภาษาไทย ได้มีการบัญญัติใช้ในความหมายใหม่ว่า คณะอาจารย์ ปรดาอาจารย์ หรืออาจารย์ทั้งหมดของคณะวิชานั้นๆ (ทำนองจะให้ตรงกับคำว่า Faculty)

คณิกา หญิงแพศยา, หญิงงามเมือง

คติธรรม ทางธรรม, คติแห่งธรรม

คติโลก ทางโลก, คติแห่งโลก

คติ 1. การไป, ทางไป, ความเป็นไป, ทางดำเนิน, วิธี, แนวทาง, แบบอย่าง **2.** ที่ไปเกิดของสัตว์, ภพที่สัตว์ไปเกิด, แบบการดำเนินชีวิต มี ๕ คือ **๑.** *นिरยะ* นรก **๒.** *ติริจฉานโยนิ* กำเนิดติริจฉาน **๓.** *เปตติวิสัย* แดนเปรต **๔.** *มนุษย์* สัตว์มีใจสูงรู้คิดเหตุผล **๕.** *เทพ* ชาวสวรรค์ ตั้งแต่ชั้นจาตุมหาราชิกา ถึง อกนิษฐพรหม; ใช้คำเรียกเป็นชุดว่า: *นिरยคติ ติริจฉานคติ เปตติคติ มนุษยคติ เทวคติ*, ๓ คติแรกเป็น *ทุกคติ* (ที่ไปเกิดอันชั่ว หรือแบบดำเนินชีวิตที่ไม่ดี) ๒ คติหลังเป็น *สุคติ* (ที่ไปเกิดอันดี หรือแบบดำเนินชีวิตที่ดี)

สำหรับ*ทุกคติ ๓* มีข้อสังเกตว่า บางทีเรียกว่า *อบาย* หรือ*อบายภูมิ* แต่*อบายภูมิ*นั้นมี ๔ คือ *นรก เปรต อสุรกาย ติริจฉาน*, อรรถกถากล่าวว่า (อ.อ.๑๔๕; อิติ.อ.๑๔๕) การที่มีจำนวนไม่เท่ากัน ก็เพราะรวม*อสุรกาย* เข้าใน*เปตติวิสัย* ด้วย จึงเป็น*ทุกคติ ๓*; ดู *อบาย*

คติ ๕ นี้ เมื่อจัดเข้าใน *ภพ ๓* พึงทราบว่าเป็น *๔* คติแรกเป็นกามภพทั้งหมด ส่วน*คติที่ ๕* คือ *เทพ* มีทั้งกามภพ รูปภพ และอรุภพ (*เทพ* นั้น แบ่งออกไปเป็น ก.เทวดาในสวรรค์ ๖ ชั้น อยู่ในกามภพ ข.รูปพรหม ๑๖ ชั้น อยู่ในรูปภพ และ ค.อรุปรหม ๔ ชั้น อยู่ในอรุภพ); เทียบ *ภพ*

เมื่อจัดเข้าใน *ภุมิ* ๔ พึงทราบว่ ๔ คติแรกเป็นกามาวจรภุมิทั้งหมด ส่วนคติที่ ๕ คือ *เทพ* มีทั้งกามาวจรภุมิ รูปาวจรภุมิ และอรูปาวจรภุมิ (ทำนองเดียวกับที่กล่าวแล้วใน *ภพ* ๓) แต่มีข้อพิเศษว่า ภุมิสุงที่สุด คือภุมิที่ ๔ อันได้แก่ โลกุตตรภุมินั้น แม้ว่าพวกเทพจะอาจเข้าถึงได้ แต่มนุษย์คติเป็นวิสัยที่มีโอกาสลู่ถึงได้ดีที่สุด; เทียบ *ภุมิ*

คนพันทาง ดู *อาสนะ*

คณิกภัต ภัตเพื่อผู้ไป, อาหารที่เขาถวาย เฉพาะภิกษุผู้จะเดินทางไปอยู่ที่อื่น; *คณิกภัต* ก็ว่า

คยา จังหวัดที่พระพุทธเจ้าเคยเสด็จเมื่อครั้งโปรดนักบวชชฎิล และได้ทรงแสดงพระธรรมเทศนาอาทิตตปริยายสูตรที่ตำบลคยาสี่สะในจังหวัดนี้ ปัจจุบันตัวเมืองคยาอยู่ห่างจาก *พุทธคยา* สถานที่ตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าประมาณ ๗ ไมล์

คยากัสสป นักบวชชฎิลแห่งกัสสปโคตร ตั้งอาศรมอยู่ที่ตำบลคยาสี่สะเป็นน้องชายคนเล็กของอรุเวลกัสสปะ ออกบวชตามพี่ชาย พร้อมด้วยชฎิล ๒๐๐ ที่เป็นบริวาร ได้ฟังพระธรรมเทศนาอาทิตตปริยายสูตร บรรลุพระอรหัตและเป็นมหาสาวกองค์หนึ่งในอัสติมหาสาวก

คยาสี่สะ ชื่อตำบล ซึ่งเป็นเนินเขาแห่งหนึ่งในจังหวัดคยา พระพุทธเจ้าเทศนา

อาทิตตปริยายสูตร โปรดภิกษุสงฆ์ปุราณชฎิลทั้งหมดให้สำเร็จพระอรหัตที่ตำบลนี้

กรรม ท้อง, ลูกในท้อง, ห้อง

กรรมโกทร ท้อง, ท้องมีลูก

ครองผ้า นุ่งห่มผ้า

คราวใหญ่ คราวที่ภิกษุอยู่มากด้วยกัน บิณฑบาตไม่พอฉัน (ฉันเป็นหมูได้ ไม่ต้องอาบัติปาจิตตีย์)

ครุ เสียงหนัก ได้แก่ที่ฆระ คือ *อา, อี, อุ, เอ, โอ* และสระที่มีพยัญชนะสะกดซึ่งเรียกว่า *สังโยค* เช่น *พุทธโธ โลก อุป-ปน โน; คู่กับ ลหุ*

ครุกรรม ดู *กรรม*

กรรม กรรมหนักทั้งที่เป็นกุศลและอกุศล ในฝ่ายกุศลได้แก่ฌานสมาบัติ ในฝ่ายอกุศล ได้แก่ *อนันตริยกรรม* กรรมนี้ให้ผลก่อนกรรมอื่นเหมือนคนอยู่บนที่สูงเอวตฤตต่างๆ ทิ้งลงมาอย่างไหนดหนักที่สุด อย่างนั้นถึงพื้นก่อน

ครุกาบัติ อาบัติหนัก ได้แก่ *อาบัติปราชิก* เป็นอาบัติที่แก้ไขไม่ได้ ภิกษุต้องแล้วจำต้องสึกเสีย และ *อาบัติสังฆาทิเสส* อยู่กรรมจึงจะพ้นได้ คู่กับ *ลหุกาบัติ*

กรรม ธรรมอันหนัก, หลักความประพฤติสำหรับนางภิกษุณีจะพึงถือเป็นเรื่องสำคัญอันต้องปฏิบัติด้วยความเคารพไม่ละเมิดตลอดชีวิต มี ๘ ประการ

คือ ๑. ภิกษุณีแม่บวชร้อยพรรษาแล้วก็ต้องกราบไหว้ภิกษุแม่บวชวันเดียว ๒. ภิกษุณีจะอยู่ในวัดที่ไม่มีภิกษุไม่ได้ ๓. ภิกษุณีต้องไปถามวันอุโบสถและเข้าไปฟังโอวาทจากภิกษุทุกกึ่งเดือน ๔. ภิกษุณีอยู่จำพรรษาแล้วต้องปวารณาในสงฆ์สองฝ่ายโดยสถานทั้ง ๓ คือ โดยได้เห็น โดยได้ยิน โดยรังเกียจ (รังเกียจ หมายถึง ระแวงสงสัยหรือเห็นพฤติกรรมอะไรที่น่าเคลือบแคลง) ๕. ภิกษุณีต้องอาบัติหนัก ต้องประพฤติมานต์ในสงฆ์สองฝ่าย (คือ ทั้งภิกษุสงฆ์และภิกษุณีสงฆ์) ๑๕ วัน ๖. ภิกษุณีต้องแสวงหาอุปสัมปทาในสงฆ์สองฝ่ายเพื่อนางสิกขมานา ๗. ภิกษุณีไม่พึงด่าไม่พึงบริภาษภิกษุไม่ว่าจะโดยปริยายใดๆ ๘. ไม่ให้ภิกษุณีว่ากล่าวภิกษุ แต่ภิกษุว่ากล่าวภิกษุณีได้

ครุภัณฑ์ ของหนัก เช่น กุฎี ที่ดิน เตียงตั้ง เป็นต้น; คู่กับ **ลหุภัณฑ์**

ครุณา (คะ-รุ-วะ-นา) อุปมา

ครุทั้ง ๖ ดู **ติตถกร**

คฤหบดี ดู **คหบดี**

คฤหบดีจิวร ผ้าจีวรที่ชาวบ้านถวายพระ

คฤหัสถ์ ผู้ครองเรือน, ชาวบ้าน

คลองธรรม ทางธรรม

ควรทำความไม่ประมาท ในที่ ๔ สถาน; ดู **อัปปรมาท**

ความปรารถนา ของบุคคลในโลกที่ได้สมหมายด้วยยาก ๔ อย่าง; ดู **ทูลภทธรรม**
ควัมปติ ชื่อกุลบุตรผู้เป็นสหายของพระยสะ เป็นบุตรเศรษฐีเมืองพาราณสี ได้ทราบข่าวว่ายสกุลบุตรออกบวชจึงบวชตามพร้อมด้วยสหายอีกสามคน คือ วิมล สุพาหุ ปุณณชิ ต่อมาได้สำเร็จพระอรหันต์ทั้งหมด

ความค้ำ ในประโยคว่า “เราจักไม่ทำความค้ำ ไปในละแวกบ้าน” เดินเอามือค้ำบั้นเอว นั่งเท้าแขน

ความไม่ประมาท ดู **อัปปรมาท**

คว่ำบาตร การที่สงฆ์ลงโทษอุบาสิกผู้ปรารถนาร้ายต่อพระรัตนตรัย โดยประกาศให้ภิกษุทั้งหลายไม่คบด้วย คือไม่รับบิณฑบาต ไม่รับนิมนต์ ไม่รับไทยธรรม, บุคคลต้นบัญญัติ คือวัชฌมลิจฉวี ซึ่งถูกสงฆ์คว่ำบาตร เพราะโจทพระทัฬหฬลบุตร ด้วยสลิวิบัติอันไม่มีมูล, คำเดิมตามบาลีว่า “ปัตตนิกกุชชนา”; ดูที่ **ปกาสณียกรรม, อสัมมุขากรรม**; คู่กับ **หงายบาตร**

คหบดี “ผู้เป็นใหญ่ในเรือน”, “เจ้าบ้าน”, มักหมายถึง ผู้มีอันจะกิน, ผู้มั่งคั่ง, แต่บางแห่งในพระวินัย เช่น ในสิกขาบทที่ ๑๐ แห่งจิวรรวค นิสัสคคิยปาจิตตีย์ (วินย.๒/๗๑/๕๙) ท่านว่า คหบดี (คำบาลีในที่นี้เป็น “คหปติกะ”) ได้แก่ คนอื่นที่นอกจากราชา อำมาตย์ และพราหมณ์

(คือเจ้าบ้าน หรือชาวบ้านทั่วไป)

คหปติกา “เรือนของคฤหบดี” คือเรือน
อันชาวบ้านสร้างถวายเป็นกัมปียกฐณี; ดู
กัมปียกฐณี

คหปติมหาศาล คฤหบดีผู้มั่งคั่ง หมายถึง
ถึงคฤหบดีผู้ร่ำรวย มีสมบัติมาก

คัคคภิกษุ ชื่อภิกษุรูปหนึ่งในครั้ง
พุทธกาล เคยเป็นบ้า และได้ต้องอาบัติ
หลายอย่างในระหว่างเวลานั้น ภายหลัง
หายเป็นบ้าแล้ว ได้มีผู้ใจทว่า เธอต้อง
อาบัตินั้นๆ ในคราวที่เป็นบ้าไม่รู้จบ พระ
พุทธองค์จึงได้ทรงมีพุทธานุญาตให้ระงับ
อธิกรณ์ด้วย **อมุพหวินัย** เป็นครั้งแรก

คณฺโฑ โรคผี

คันถะ 1. กิเลสที่ร้อยรัดมัดใจสัตว์ให้ติด
อยู่ **2.** ตำรา, คัมภีร์

คันถธุระ ธุระฝ่ายคัมภีร์, ธุระคือการ
เรียนพระคัมภีร์, การศึกษาปริยัติธรรม,
เป็นคำที่ใช้ในชั้นอรรคกาลลงมา (ไม่มี
ในพระไตรปิฎก); เทียบ **วิปัสสนาธุระ**, ดู
คามวาสี, **อรัญวาสี**

คันถรจนอาจารย์ อาจารย์ผู้แต่งคัมภีร์

คัมภีร์ พระกฐณีที่ประทับของพระพุทธ
เจ้า, เป็นคำเรียกที่ใช้ทั่วไปในคัมภีร์ชั้น
อรรคกาลลงมา แต่ในพระไตรปิฎก พบ
ใช้เฉพาะในคัมภีร์**อปทาน** เพียง ๖ ครั้ง
ตอนที่ว่าด้วยประวัติของพระอรหันต-
เถระ (**เถราปทาน**) คือ เมื่อกล่าวถึงพระ

พุทธเจ้าในอดีต บางทีเรียกที่ประทับ
ของพระพุทธเจ้าในอดีตนั้นว่า **คัมภีร์**
(พบ ๔ พระองค์ คือ พระคัมภีร์ของ
พระปฐมุตตรพุทธเจ้า ๑ แห่ง ๒ ครั้ง,
ช.อป.๓๒/๑๘/๘๕; ของพระติสสพุทธเจ้า ๑
แห่ง ๑ ครั้ง, ๓๒/๑๗๒/๒๗๒; ของพระสุสส
พุทธเจ้า ๑ แห่ง ๑ ครั้ง, ๓๓/๑๓๑/๒๒๐;
ของพระกัสสปพุทธเจ้า ๑ แห่ง ๒ ครั้ง,
๓๓/๑๔๐/๒๕๐) และตอนที่ว่าด้วยประวัติ
ของพระอรหันตเถรี (**เถรีอปทาน**) พบ
แห่งหนึ่ง เรียกที่ประทับของพระพุทธ
เจ้าพระองค์ปัจจุบันว่า **คัมภีร์** (ช.อป.
๓๓/๑๕๘/๓๐๖) ซึ่งก็ตรงกับคำว่าคัมภีร์
นั่นเอง แต่คัมภีร์อื่นทั่วไปในพระไตร-
ปิฎก ไม่มีที่ใดเรียกที่ประทับของพระ
พุทธเจ้าในอดีตก็ตาม พระองค์ปัจจุบัน
ก็ตาม ว่า “คัมภีร์” (ในพระไตรปิฎก
แปลภาษาไทยบางฉบับ ตอนที่ว่าด้วย
คาถาของพระเถระ คือ**เถรคาถา** มีคำว่า
“คัมภีร์” ๒-๓ ครั้ง ฟังทราบว่าเป็น
เพียงคำแปลตามอรรคกาล ไม่ใช่คำบาลี
เดิมในพระไตรปิฎกบาลี)

ในพระไตรปิฎกโดยทั่วไป แม้แต่ใน
พระสูตรทั้งหลาย (ไม่ต้องพูดถึงพระ
อภิธรรมปิฎก ซึ่งตามปกติไม่กล่าวถึง
บุคคลและสถานที่) ท่านกล่าวถึงที่
ประทับของพระพุทธเจ้าเพียงแค่อ้างอิง
สั้นๆ ว่า พระองค์ทรงแสดงธรรมครั้ง

นั้นเมื่อประทับอยู่ ณ ที่ใด เช่นว่า เมื่อประทับที่พระเชตะวัน อารามของอนาถบิณฑิก เมืองสาวัตถี, ที่พระเวฬุวัน สถานที่พระราชทานเหยื่อแก่กระแด เมืองราชคฤห์, ที่ภูเขาคิชฌกูฏ เมืองราชคฤห์, ที่โฆสิตาราม เมืองโกสัมพี, ที่กุฎาคารศาลา ปามหาวัน เมืองเวสาลี, ที่นิโครธาราม เมืองกบิลพัสดุ์ แคว้นศากยะ ดังนี้เป็นต้น น้อยนักจะระบุอาคารที่ประทับ (ดังเช่น “กเรวิฑฐี” ได้ถูกระบุชื่อไว้ครั้งหนึ่ง ในคราวประทับที่พระเชตะวัน อารามของอนาถบิณฑิก เมืองสาวัตถี, ที.ม.๑๐/๑/๑) แม้ว่าในบางพระสูตรจะเล่าเหตุการณ์ที่ดำเนินไประหว่างการแสดงธรรมที่เป็นเรื่องยาว ซึ่งมีการเสด็จเข้าไปทรงพักในที่ประทับ ท่านก็เล่าเพียงสั้นๆ ว่า “เสด็จเข้าสู่พระวิหาร” “เสด็จออกจากพระวิหาร” “เสด็จประทับ ณ อาสนะที่จัดไว้ในร่มเงาพระวิหาร” เป็นต้น และคำว่า “วิหาร” นี้แหละที่อรรถกถาไขความว่าเป็น “คัมภีร์” (เช่นว่า “วิหารนติ คัมภีร์”, อภ.๑.๓/๖๔; “เอกวิหาเรติ เอกคัมภีรีย”, อภ.๑.๓๓๓)

คัมภีร์รุ่นหลังในพระไตรปิฎก ที่มีใช้พุทธพจน์ ดังเช่น *เถราปทาน* และคัมภีร์ชั้นอรรถกถาลงมา มีลักษณะที่เน้นการจรโลงศรัทธาโดยอิงเรื่องวัตถุอสังการและย่ำการบำเพ็ญทาน นอกจากใช้คำว่า

คัมภีร์เป็นสามัญแล้ว (พบคำนี้ในคัมภีร์ต่างๆ ประมาณ ๕๖๐ ครั้ง) ยังได้บรรยายเรื่องราวเกี่ยวกับพระคัมภีร์ไว้มากมาย เช่น เล่าเรื่องของ ผู้มีทรัพย์คนหนึ่งได้สร้างพระคัมภีร์ถวายแด่พระวิปัสสิพุทธเจ้า เป็นอาคารที่งามสง่าอย่างยิ่ง เสา อิฐฉาบ บานหน้าต่าง เป็นต้น แพรพรรณด้วยรัตนหัตถ์ ๗ มีสระโบกขรณี ๓ สระ ฯลฯ แล้วมาเกิดในพุทธกาลนี้ เป็นเศรษฐีชื่อว่าไซติกะ อีกเรื่องหนึ่งว่า คนรักษาพระคัมภีร์ของพระสิทธัตถะอดีตพุทธเจ้า ทำการอบพระคัมภีร์ให้หอมตามกาลเวลาที่เหมาะสมแล้วไม่เกิดในหุคติเลย ก่อนจะมาจบกิจพระศาสนาในพุทธกาลนี้ และอีกเรื่องหนึ่งว่า บุรุษหนึ่งเกิดในสมัยพระกัสสปพุทธเจ้า ได้ฟังธรรมของพระองค์แล้วเลื่อมใส นำเอาของหอมทั้งสี่ชาติมาใส่ห่อพระคัมภีร์เดือนละ ๘ วัน จากนั้น เกิดที่ใด ก็มีกลิ่นกายหอม จนกระทั่งมาสำเร็จอรหัตตผลในพุทธกาลนี้ ต่อมาก็มีคัมภีร์ชั้นฎีกาแสดงความหมายของ “คัมภีร์” ว่าเป็น “กุฎีซึ่งอบด้วยของหอม ๔ ชาติ” (ที.อภิ.ฎี.๑/๒๕๒; ของหอม ๔ ชาติ ได้แก่ แก้วจันทร์แดง ดอกไม้แคว้นโยนก กฤษณา และกำยาน หรือบางตำราว่า ดอกไม้แคว้นโยนก กฤษณา กำยาน และพิมเสน; ดอกไม้แคว้นโยนก คือ “ยวณะ” มัก

แปลกันว่า กานพลู)

คัมภีร์ ที่ประทับของพระพุทธเจ้า พระองค์ปัจจุบัน ที่กล่าวถึงในอรรถกถา และคัมภีร์รุ่นต่อมาทั้งหลาย โดยทั่วไป หมายถึงพระคัมภีร์ที่อนาถปิณฑิก-เศรษฐีสร้างถวาย ที่วัดพระเชตุวัน ในนครสาวัตถี ซึ่งเป็นวัดที่พระพุทธเจ้า ประทับบำเพ็ญพุทธกิจยาวนานที่สุด ถึง ๑๙ พรรษา เป็นที่ตรัสพระสูตร และบัญญัติพระวินัยส่วนใหญ่ เฉพาะอย่างยิ่ง ลิกขาบทที่เป็นส่วนเฉพาะของพระภิกษุณีแทบทั้งหมดทรงบัญญัติเมื่อประทับที่นี้ (ในคัมภีร์ปริวาร ท่านนับ ลิกขาบทที่บัญญัติไว้ในวินัยทั้งสอง คือ ทั้งของภิกษุสงฆ์ และของภิกษุณีสงฆ์ รวมที่ไม่ซ้ำกัน มี ๓๕๐ ลิกขาบท ทรงบัญญัติ ณ พระนคร ๗ แห่ง แยกเป็นที่สาวัตถี ๒๙๔ ลิกขาบท ที่ราชคฤห์ ๒๑ ลิกขาบท ที่เวสาลี ๑๐ ลิกขาบท ที่โกสัมพี ๘ ลิกขาบท ที่เมืองอาฬวี ๖ ลิกขาบท ในลัทธิชนบท ๘ ลิกขาบท ในภคชนบท ๓ ลิกขาบท, วินย.๘/๑๐๑๖-๘/๓๖๐-๑; ที่เมืองสาวัตถีนั้น แทบไม่มีที่อื่น นอกจากที่พระเชตุวัน)

ในวัดพระเชตุวันนั้น อรรถกถาเล่าว่ามีเรือนใหญ่ (มหาเคหะ) ๔ หลัง คือ กเรริ-กุกุฏี โกลัมพุกุฏี คัมภีร์ และสลพาการ ใน ๔ หลังนี้ พระเจ้าปเสนทิโกศลทรง

สร้างสลพาการ ส่วนอีก ๓ หลังนอกนั้น อนาถปิณฑิกเศรษฐีเป็นผู้สร้าง; กเรริกุกุฏี ได้ชื่ออย่างนั้น เพราะมีกเรริมณฑป คือ มณฑปที่สร้างด้วยไม้กุ่มน้ำ ตั้งอยู่ด้านหน้าประตู และไม่ไกลจากกเรริมณฑป นั้น มีศาลาหนึ่งพัก หรือห้อง เรียกว่า “กเรริมณฑลมาฟ” กเรริมณฑปตั้งอยู่ระหว่างศาลาแห่งนี้ กับพระคัมภีร์, มีเรื่องมาในหลายพระสูตรว่า ภิกษุทั้งหลายมาสนทนาธรรมกันที่ศาลาแห่งนี้ (และที่มณฑลมาฟแห่งอื่นๆ ซึ่งก็มีในวัดที่เมืองอื่นๆ ด้วย) ถ้ามีข้อสงสัย บางทีก็พากันไปเฝ้ากราบทูลถาม หรือบางครั้ง พระพุทธเจ้าก็เสด็จมาทรงสนทนากับภิกษุเหล่านั้นที่นั่น, ส่วนโกสัมพุกุฏีที่ได้ชื่ออย่างนั้น เพราะมีต้นโกสัมพอยู่ทางหน้าประตู (ต้น “โกสัมพ” ในที่นี้แปลเลียนศัพท์ เพราะแปลกันไปต่างๆ ว่าต้นสะคร้อบ้าง ต้นเล็บเหยี่ยวบ้าง ต้นคำบ้าง ต้นมะกอกบ้าง แม้แต่คำที่เขียนก็เป็น โกสมพ บ้าง โกสมพ บ้าง โกสมภ บ้าง ไม่เป็นที่ยุติ), หลังที่ ๔ คือ สลพาการ เป็นอาคารที่สร้างด้วยไม้ “สลพ” ซึ่งแปลกันว่าไม้สน แต่ตามฎีกา, ที.ฎี.๒/๑ อธิบายว่าสร้างด้วยไม้เทพทาร์ (“เทวทาร์” - ไม้ “พีนเทวดา”)

พระคัมภีร์ที่วัดพระเชตุวันนี้ บางทีเรียกว่า พระมหาคัมภีร์ ที่เรียกเช่นนี้

เพราะมีความสำคัญเป็นพิเศษ นอกจากเป็นพระกฐินที่ประทับยาวนานที่สุดและคงจะใหญ่หรือเป็นหลักเป็นฐานมากที่สุดแล้ว ก็เป็นการให้หมายรู้แยกต่างจากเรือนหลังอื่นในพระเชตวัน ที่กล่าวข้างต้นด้วย เพราะกฐินกฐินและสลพาการนั้น บางทีก็เรียกเป็นพระคัมภีร์ด้วย เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพาน มีพิธีถวายพระเพลิงพระพุทธสรีระที่เมืองกุสินาราแล้ว และพระอรหันตเถระทั้งหลายนัดหมายกันว่าจะไปประชุมสังคายนาที่เมืองราชคฤห์ โดยต่างก็เดินทางไปสู่ที่หมายเดียวกันนั้น พระอานนท์พุทธอุปัฏฐาก ได้ไปแวะที่เมืองสาวัตถีเพื่อเก็บกวาดจัดพระคัมภีร์ที่วัดพระเชตวัน (เช่น วินย.อ.๑/๙; ที.อ.๑/๗) อันเป็นบริโศกเจดีย์ ที่ประจักษ์เด่นชัดจนแก่พุทธบริษัททั้งปวง ให้เป็นพุทธคุณานุสรณสถาน อันสถิตตั้งครั้งเมื่อพระบรมศาสดายังดำรงพระชนม์อยู่ เสร็จแล้วจึงเดินทางสู่เมืองราชคฤห์ต่อไป

ดังที่กล่าวแล้วว่า คัมภีร์ชั้นอรรถกถาลงมา ได้พรรณนาพระคัมภีร์ของพระพุทธเจ้าในอดีตอย่างอลังการ แม้ว่าจะมิได้บรรยายเรื่องพระคัมภีร์ของพระพุทธเจ้าพระองค์ปัจจุบันมากอย่างนั้น แต่บางครั้งก็กล่าวถึงพระคัมภีร์ในวัดใหญ่อย่างที่พระเชตวันนี้ โดยมีคำ

ประกอบเช่นว่า “อันแผ่นดินเทพวิมาน” อย่างไรก็ตาม พระพุทธเจ้าเสด็จจาริกทรงบำเพ็ญพุทธกิจไปทั่ว จึงประทับในที่ต่างๆ ทั้งบ้านนอกและในเมือง ทั้งในที่ชุมนุมชนและในไพรสณฑ์ป่าเขา ตลอดจนถ้ำถ้ำถ้ำถ้ำ บางแห่งประทับยาวนานถึงจำพรรษา บางแห่งประทับชั่วเสด็จพุทธกิจเฉพาะ ด้วยเหตุนี้ เมื่ออรรถกถาเรียกที่ประทับของพระพุทธเจ้าว่าพระคัมภีร์ ในที่สุด ก็กลายเป็นว่ามีพระคัมภีร์มากมาย ทั้งที่เด่นชัดและไม่ชัดเจน เท่าที่พบ นอกจากพระคัมภีร์หลักที่พระเชตวันแล้ว คัมภีร์ชั้นอรรถกถาลงมา กล่าวถึงพระคัมภีร์ในที่อื่นๆ พอจะนับครั้งได้ (จำนวนครั้งต่อไปนี้ไม่ถือเป็นเด็ดขาด เพราะว่า ในกรณีที่แตกต่างกัน คัมภีร์กล่าวทั้งเรื่องและข้อความซ้ำตรงกัน อาจจะไม่นับเสียบ้าง) คือ ที่พระเวฬุวัน เมืองราชคฤห์ (พบ ๑๐ ครั้ง) ที่กุฎาคารศาลา ป่ามหาวัน ใกล้เมืองเวสาลี (๗ ครั้ง) ที่บุพพาราม เมืองสาวัตถี (๓ ครั้ง) ที่นิโครธาราม เมืองกบิลพัสดุ์ (๓ ครั้ง) ที่เมทพุปปนิคม แคว้นศากยะ (๓ ครั้ง) ที่ปาวาริกัมพวัน เมืองนาลันทา (๓ ครั้ง) ที่ชีวกัมพวัน เมืองราชคฤห์ (๒ ครั้ง) ที่เอกนาฬิ หมู่บ้านพราหมณ์ ในทักษิณาศีรีชนบท บนเส้นทางจากราชคฤห์สู่สาวัตถี (๒ ครั้ง) ที่ตำบล

อุรุเวลา บนฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา เมื่อแรก
 ตรัสรู้ (๑ ครั้ง) ที่ภูเขาคิชฌกูฏ เมือง
 ราชคฤห์ (๑ ครั้ง) ที่ภูเขาลิขิต เมือง
 ราชคฤห์ (๑ ครั้ง) ที่ตโปทาราม เมือง
 ราชคฤห์ (๑ ครั้ง) ที่ภูเขากัลป์บ้าน
 อันทกวิณฑ์ ซึ่งอยู่ห่างจากเมืองราชคฤห์
 ๓ คาวุต (๑ ครั้ง) ที่ลัมปานคร แคว้น
 อังคะ ซึ่งขึ้นต่ออมคร (๑ ครั้ง) ที่ไพรสณฑ์
 ทางทิศตะวันตกนอกเมืองเวสาลี (๑
 ครั้ง) ที่คิณชกาวัสถ์ ในญาติคาม
 แคว้นวัชชี (บางที่เรียกว่าญาติคาม, ๑
 ครั้ง) ที่โฆสิตาราม เมืองโกสัมพี (๑
 ครั้ง, ที่โกสัมพี ไม่ระบุที่อีก ๑ ครั้ง) ที่
 จุนทอัมพวัน เมืองปาวา (๑ ครั้ง) ที่
 เมืองกุสินารา (๑ ครั้ง) ที่สุภควัน ใกล้
 เมืองอุกัฏฐา แคว้นโกศล (๑ ครั้ง) ที่
 อิจฉานังคละคม แคว้นโกศล (๑ ครั้ง),
 ที่กล่าวมานั้นเป็นถิ่นแดนในเขตแคว้นที่
 พอลจะคุ่น แต่ในถิ่นแดนไกลออกไปหรือ
 ที่ไม่คุ่น ก็มีบ้าง ได้แก่ ที่เมืองอุชฌมา
 บนฝั่งแม่น้ำคงคา (เรียกอย่างสันสกฤต
 ว่าอโยธยา, ยังกำหนดไม่ได้แน่ชัดว่า
 ปัจจุบันคือที่ใด แต่น่าจะมีชอโยธยา
 เดียวกับที่สันนิษฐานกันว่าตรงกับเมือง
 สาเกต, ๑ ครั้ง) ที่กัมมาสัทมมนิคม
 แคว้นกुरु (กัมมาสัทมมนิคม ก็เรียก, ๒
 ครั้ง) ในป่าชทิวัน ลึกเข้าไปบนเส้นทาง
 ลูชุนเขาคิมาลัย ห่างจากเมืองสาวัตถิ

โดยทางลัดแต่กันดารมาก ๓๐ โยชน์
 หรือทางดี ๖๐ โยชน์ (ท่านว่าเป็นพระ
 คัมภีร์ที่พระชทิวานียเรวตะนิรมิตขึ้น,
 ๓ ครั้ง) และที่สุนาปรันตชนบท ถิ่นของ
 พระปุลณณะ ห่างจากสาวัตถิ ๓๐๐ โยชน์
 (พระคัมภีร์แห่งนี้มีชื่อด้วยว่า “จันทน-
 มาฟ้า” เพราะสร้างด้วยไม้จันทน์แดง, ๑
 ครั้ง, เรียกเป็นมณฑลมาฟ้า ๒ ครั้ง)

น่าสังเกตว่า คัมภีร์ทั้งหลายไม่กล่าว
 ถึงพระคัมภีร์ที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน
 ในที่ใดเลย (พบแต่ในหนังสือชั้นหลัง
 มาก ซึ่งอยู่นอกสายพระไตรปิฎก แต่ง
 เป็นภาษาบาลี ในลังกาทวีป เป็นตำนาน
 พระนลาฏธาตุ ชื่อว่า “ธาตุวาล” เล่าเป็น
 เรื่องราวว่า เมื่อพระพุทธเจ้ายังทรงพระ
 ชนม์อยู่ ได้เสด็จไปลังกาทวีป และหลัง
 พุทธปรินิพพาน มีพระเถระนำพระ
 นลาฏธาตุไปตั้งบูชาที่พระคัมภีร์ในวัด
 สำคัญทั้งหลายแห่งชมพูทวีป รวมทั้งที่
 อิสิปตนมฤคทายวันด้วย ก่อนจะนำไป
 ประดิษฐานในลังกาทวีป แต่ “ธาตุวาล”
 นั้น ทั้งไม่ปรากฏนามผู้แต่งและกาล
 เวลาที่แต่ง เรื่องราวที่เล่าก็ไม่มีหลักฐาน
 ที่จะอ้างอิงได้) ในแง่หนึ่ง อาจจะได้ว่า
 เมื่อครั้งพระพุทธเจ้าเสด็จไปโปรดเบญจ-
 วคคีย์นั้น เป็นพรรษาแรกแห่งพุทธกิจ
 ยังไม่มีพุทธาณุญาตเรือนหรืออาคารเป็น
 ที่พักอาศัย (ต่อมาอีก ๓ เดือนหลังจาก

เสด็จออกจากป่าอิสิปตนะมาจนถึงเมืองราชคฤห์ เมื่อพระเจ้าพิมพิสารถวายพระเวฬุวัน จึงมีพุทธานุญาต “อาราม” คือวัด แก่ภิกษุทั้งหลาย, วินย.๔/๖๓/๗๑ และต่อจากนั้น ระหว่างประทับอยู่ที่เมืองราชคฤห์ เมื่อราชคหเศรษฐีเลื่อมใส ขอสร้างที่อยู่อาศัยถวายแก่ภิกษุทั้งหลาย จึงทรงอนุญาต “วิหาร” คือเรือนหรืออาคารที่อยู่อาศัย เป็นเสนาสนะอย่างหนึ่งใน ๕ อย่างสำหรับพระภิกษุ, วินย.๗/๒๐๐/๘๖ แล้วต่อจากนี้ จึงมีเรื่องราวของอนาถปิณฑิกเศรษฐีที่สร้างวัดที่เดียวเต็มรูปแบบขึ้นเป็นแห่งแรก ซึ่งเป็นทั้งอารามและมีวิหารพร้อม คือวัดพระเชตุวัน ที่เมืองสาวัตถี, วินย.๗/๒๕๖/๑๑๑) ตามเหตุผลนี้ ก็อาจถือว่า เมื่อประทับที่อิสิปตนะ ครั้งนั้น ยังไม่มีวิหารที่จะเรียกว่าเป็นพระคัมภีร์ แต่ในแง่นี้ก็มิใช่ข้อแย้งได้ ดังที่กล่าวแล้วว่า ในที่สุดคัมภีร์ทั้งหลายได้ใช้คำว่า “คัมภีร์” เพียงในความหมายหลวมๆ คือ ไม่ว่าพระพุทธรูปเจ้าประทับที่ไหน ถึงแม้ในพระไตรปิฎกจะไม่กล่าวถึงวิหาร ท่านก็เรียกเป็นพระคัมภีร์ทั้งนั้น เช่น เมื่อประทับที่ตำบลอุรุเวลา ตอนตรัสรู้ใหม่ๆ (“ปฐมภิกษุมุทฺโธ”) ในพระไตรปิฎกว่าประทับที่โคนไม้ชบาลนิโครธ ใกล้ฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา (ที่นี้เกิดพระสูตรที่ตรัสก่อน

เสด็จจาริกไปยังอิสิปตนะ รวมทั้งที่ตรัสที่โคณฑมุกลินท์ ๑ สูตรด้วย เป็นประมาณ ๑๕ สูตร เช่น ส.ส.๑๕/๔๑๙/๑๕๑) อรรถกถาเล่าเรื่องตอน นี้ ก็บอกว่า “เสด็จออกจากพระคัมภีร์” แล้วมาประทับที่นั่น (ส.อ.๑/๑๓๘/๑๖๒) ถ้าถือความหมายโดยนัยอย่างนี้ ก็สามารถกล่าวว่ามีพระคัมภีร์ที่ประทับในคราวโปรดเบญจวัคคีย์ที่อิสิปตนะ ในพรรษาแรกแห่งพุทธกิจด้วยเช่นกัน แต่บังเอิญว่าอรรถกถาไม่ได้กล่าวถึง, ยิ่งกว่านั้น หลังจากเสด็จจาริกไปประกาศพระศาสนาในที่ต่างๆ แล้ว ต่อมา พระพุทธเจ้าก็ได้เสด็จย้อนมาประทับที่อิสิปตนะนี้อีกบ้าง ดังที่ในพระวินัย ก็มีสิกขาบทซึ่งทรงบัญญัติที่อิสิปตนะนี้ ๓ ข้อ (วินย.๕/๑๑/๑๙, ๕๘/๖๙, ๑๕๒/๒๐๖) และในพระสูตรก็มีสูตรที่ตรัสที่นี้ ไม่นับที่ตรัสแก่เบญจวัคคีย์ อีกประมาณ ๘ สูตร (เช่น ม.อ.๑๔/๖๙๘/๔๔๙; ส.ส.๑๕/๔๒๔/๑๕๒; ส.ม.๑๙/๑๖๒๕/๕๑๒; ไม่นับสูตรที่พระสาวก โดยเฉพาะพระสารีบุตรแสดง อีกหลายสูตร) นอกจากนี้ อรรถกถายังเล่าเรื่องที่น่าย่นหนียะ คหบดีบุตร มีศรัทธาสร้างศาลาถวาย ณ มหาวิหารที่อิสิปตนะนี้อีกด้วย (ธ.อ.๖/๑๕๖) แสดงว่าในคราวที่เสด็จมาประทับภายหลังนี้ ได้มีวัดเป็นมหาวิหารเกิดขึ้นที่อิสิปตนะ และเมื่อมีมหาวิหาร ก็ถือได้แน่นอนตามอรรถกถานัยว่ามีพระคัมภีร์

ปัจจุบันนี้ พระคัมภีร์อันเป็นโบราณสถานที่รู้จักกันและพุทธศาสนิกชนนิยมไปนมัสการมี ๓ แห่ง คือ ที่ภูเขาคิชฌกุฎ ที่สารนาถ (คือที่อสิปตนะ) และที่พระเชตวัน อีกทั้งยังมีคำศัพท์ใหม่เกิดขึ้น คือคำว่า “มูลคัมภีร์” (พระคัมภีร์เดิม) ซึ่งมักใช้เรียกพระคัมภีร์ที่สารนาถ แต่ก็พบว่าผู้ใช้เรียกพระคัมภีร์อีกสองแห่งด้วย

แท้จริงนั้น คำว่า “มูลคัมภีร์” ไม่มีในคัมภีร์ภาษาบาลีใดๆ แต่เป็นคำใหม่ซึ่งเพิ่งพบและนำมาใช้เมื่อเริ่มมีการฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในอินเดีย ในศตวรรษที่ผ่านมา ทั้งนี้ มีเรื่องเป็นมาว่า หลังจากพระพุทธศาสนาสิ้นสลายไปจากชมพูทวีปเมื่อประมาณ พ.ศ. ๑๗๔๐ (มหาวิทยาลัยพุทธศาสนาทั้งหลาย มีนาลันทามหาวิหาร เป็นต้น ถูกเผาถูกทำลายหมดสิ้นในราว ค.ศ. 1200 แต่ปีที่กำหนดได้ชัดคือ ราชวงศ์เสนะถูกกองทัพมุสลิมเตอร์กจากต่างแดนยึดเมืองหลวงได้ใน ค.ศ. 1202 คือ พ.ศ. ๑๗๔๕) หลังจากนั้น เวลาผ่านมา ๗๐๐ ปีเศษ ถึงปี ค.ศ. 1891/พ.ศ. ๒๔๓๔ ในเดือนมกราคม อนาคตริกรรมปาละ (ชื่อเดิมว่า David Hevavitane) ได้เดินทางจากลังกาทวีป มายังพุทธคยาในประเทศอินเดีย โดยได้ปฏิญาณว่าจะอุทิศชีวิต

ทั้งหมดของตน ในการกู้พุทธสถานที่พุทธคยาให้คืนกลับมาเป็นที่ซึ่งพระสงฆ์ในพระพุทธศาสนาจะได้รับอนุญาตให้เข้าไปอยู่ได้ และเมื่อกลับไปยังลังกาในเดือนพฤษภาคม ปีนั้น (1891) ก็ได้ตั้งมหาโพธิสมาคม (Maha Bodhi Society) ขึ้นที่กรุงโคลัมโบ (เมืองหลวงของประเทศศรีลังกาเวลานั้น) เมื่อวันที่ ๓๑ พ.ค. เพื่อดำเนินการตามวัตถุประสงค์นี้ (ต่อมา ต้นปี 1892 ได้ย้ายสำนักงานมาตั้งที่เมืองกัลกัตตา ในอินเดีย จนถึงปี 1915 จึงได้จดทะเบียนเป็น Maha Bodhi Society of India และถึงบัดนี้มีสาขามากแห่ง) ระหว่างที่งานกู้พุทธคยาซึ่งมีอุปสรรคมาก ติดค้างล่าช้าอยู่ อนาคตริกรรมปาละก็ดำเนินงานฟื้นฟูพุทธสถานที่สารนาถ (คือที่ป่าอสิปตนะมฤคทายวัน) ไปด้วย งานสำคัญมากอย่างหนึ่ง คือการสร้างวัด “มูลคัมภีร์วิหาร” (Mulagandhakuti Vihara)

การสร้างวัดมูลคัมภีร์วิหารนั้น มีเรื่องสืบเนื่องมาว่า ในการขุดค้นทางโบราณคดีที่สารนาถ ได้พบซากพุทธสถานหนึ่ง ซึ่งสันนิษฐานว่าสร้างขึ้นในสมัยคุปตะ (ราชวงศ์คุปตะ ประมาณ ค.ศ. 320-550/พ.ศ. ๘๖๓-๑๐๙๓, คงจะสร้างซ้อนทับตรงที่เดิมซึ่งผุพังไปตามกาลเวลา

ต่อกันมาตั้งแต่สมัยพระเจ้าอโศก
 มหาราชหรือก่อนนั้น) เพื่อเป็นอนุสรณ์
 ตรงที่ประทับของพระพุทธเจ้าเมื่อครั้ง
 ทรงจำพรรษาที่นั่นในปีแรกของพุทธกิจ
 อยู่ใกล้กันกับซากธรรมราชิกสถูป และ
 ณ ที่นั้น ได้พบแผ่นจารึกที่มีข้อความ
 บอกชื่อด้วยว่า “มูลคัมภีร์” อนุคาริก
 ธรรมपालะจึงคิดสร้างวัดขึ้นที่นั่น (ได้
 ชื่อที่ดินในทีใกล้เคียง มีพิธีวางศิลา
 ฤกษ์ในวันที่ ๓ พ.ย. ๒๔๖๕ ต่อมาถูก
 ทางการสังระงับ ต้องย้ายที่เลื่อนห่าง
 ออกไป แล้วสร้างจนเสร็จ ทำพิธีเปิดใน
 วันเพ็ญเดือน ๑๒ ตรงกับวันที่ ๑๑ พ.ย.
 ๒๔๗๔) และโดยถือนิมิตจากคำในแผ่น
 จารึกนั้น จึงตั้งชื่อว่าวัด**มูลคัมภีร์วิหาร**
 เป็นวัดแรกของยุคปัจจุบันที่สร้างขึ้นใน
 เขตสังเวชนียสถาน (ส่วนที่พุทธคยา
 งานที่พุทธสถานยังคงดำเนินต่อมาแม้
 หลังจากอนุคาริกธรรมपालะได้สิ้นชีวิต
 ไปแล้วใน พ.ศ. ๒๔๗๖ เพิ่งสำเร็จขึ้น
 ตอนสำคัญในปี ๒๔๙๒ เมื่อรัฐบาลรัฐ
 พินารออกบัญญัติ “Buddha-Gaya
 Temple Act” ใน ค.ศ. 1949 ซึ่ง
 กำหนดให้กิจการของมหาโพธิสถาน ขึ้น
 ต่อคณะกรรมการจัดการ - “Buddha
 Gaya Temple Management
 Committee” ซึ่งประกอบด้วยกรรมการ
 ฝ่ายฮินดู และฝ่ายพุทธ ฝ่ายละเท่ากัน)

รวมความว่า ดังได้กล่าวแล้ว ถึงแม้
 คัมภีร์ทั้งหลายจะไม่กล่าวถึง “คัมภีร์”
 ที่อสิปตนะ แต่ก็พูดได้ว่ามีพระคัมภีร์
 ที่นั่น ด้วยเหตุผล ๒ ประการ คือ หนึ่ง
 เรียกตามความหมายหลวมๆ ที่ว่า พระ
 พุทธเจ้าเคยประทับค้างแรมที่ใด ก็เรียก
 ที่นั่นว่าเป็นพระคัมภีร์ สอง หลังจาก
 บำเพ็ญพุทธกิจระยะหนึ่งแล้ว ได้เสด็จ
 มาประทับที่อสิปตนะอีก มีวัดใหญ่เกิด
 ขึ้นที่นั่นและได้ตรัสพระสูตรหลายสูตร
 ส่วนคำว่า “มูลคัมภีร์” ถึงแม้จะไม่มีมา
 เดิมในคัมภีร์ แต่ก็ได้เกิดขึ้นนานแล้ว
 เพื่อใช้เรียกพระคัมภีร์ที่ป่าอสิปตนะ-
 มฤคทายวันนี้ ในฐานะเป็นที่ประทับจำ
 พรรษาแรกแห่งพุทธกิจ ถือได้ว่าเป็น
 โบราณมติอันหนึ่ง ซึ่งมุ่งให้ความสำคัญ
 แก่พุทธสถานที่เป็นจุดเริ่มต้นแห่งการ
 ประกาศพระศาสนา

ทั้งนี้ ถ้ากล่าวเพียงตามความหมาย
 ของศัพท์ อาจถือที่ประทับหลายแห่งเป็น
 มูลคัมภีร์ได้โดยนัยต่างๆ คือ พระคัมภีร์
 ซึ่งอรรถกถากล่าวถึงที่ตำบลอรุเวลา
 เมื่อตรัสรู้ใหม่ๆ (ส.อ.๑/๑๓๘/๑๖๒) เป็น
 แห่งแรกแน่นอน จึงเป็นมูลคัมภีร์,
 แต่ที่อรุเวลานั้น ประทับไม่นานและยัง
 มิได้ออกบำเพ็ญพุทธกิจ ดังนั้น พระ
 คัมภีร์ที่อสิปตนะหรือสารนาถ ที่
 ประทับเมื่อออกประกาศพระศาสนาครั้ง

แรกและจำพรรษาเป็นแห่งแรก แม้คัมภีร์จะมีได้กล่าวเรียกไว้ ก็เป็นมูลคันทกฤฎี, แต่ถ้านับต่อเมื่อมีการสร้างเสนาสนะถวายได้ตามพระวินัย ก็ต้องถือว่าวิหารตามพระพุทธานุญาตที่เมืองราชคฤห์ (วินย.๗/๒๐๐/๘๖) เป็นมูลคันทกฤฎี, แต่ถ้าถือตามหลักฐานที่ชัดเจนหลังจากมีพุทธานุญาตที่เมืองราชคฤห์นั้นแล้ว มีการจัดเตรียมการและก่อสร้างอย่างเป็นทางการเป็นการโดยมีเรื่องราวเล่าไว้ แม้แต่ในพระไตรปิฎก (วินย.๗/๒๕๖/๑๑๑) ก็ต้องถือเอาพระพุทธรูปวิหารที่วัดพระเชตะวัน เป็นมูลคันทกฤฎี

คันทาระ ชื่อแคว้นลำดับที่ ๑๕ ในบรรดา ๑๖ แคว้นใหญ่ ที่เรียกว่ามหาชนบทแห่งชมพูทวีป ตั้งอยู่แถบลุ่มแม่น้ำสินธุตอนเหนือ ปัจจุบันอยู่ในเขตปากีสถาน เริ่มแต่แคว้นปัญจาบภาคเหนือ คลุมไปถึงบางส่วนของประเทศอัฟกานิสถาน รวมทั้งเมืองกันฑहार (Kandahar, สันนิษฐานว่าเลื่อนมาจากชื่อเดิมของแคว้นนี้ คือ Gandhara) ในพุทธกาลคันทาระมีนครหลวงชื่อ **ตักสิลา** ซึ่งเป็นนครที่รุ่งเรืองด้วยศิลปวิทยาต่างๆ มีพระราชปกครอง พระนามว่า **ปุกกุสาติ**

ในพระไตรปิฎก คันทาระเป็นแคว้นใหญ่ มีชื่อเฉพาะตัว แต่เมื่อถึงยุคอรรถกถา คันทาระมักปรากฏชื่อรวมอยู่ด้วย

กันกับแคว้นกัสมิระ โดยเรียกชื่อรวมกันว่า แคว้น**กัสมิระคันทาระ** (ในพระไตรปิฎก กัสมิระยังไม่มีชื่อปรากฏ) ซึ่งแสดงว่าดินแดนทั้งสองนี้อยู่ข้างเคียงติดต่อกันและในยุคนั้นเป็นอันเดียวกันทางการเมือง ต่อมา คันทาระถูกทำลาย แม้แต่ชื่อก็เลือนหายไป เหลือแต่กัสมิระ (ปัจจุบันเขียน กัสมิร์, รูปสันสกฤตเดิมเป็น **กศุมิร**, บาลีเป็น **กศุมิร**, ในภาษาไทย บางทีเรียกเพี้ยนเป็นแคชเมียร์) ซึ่งในปัจจุบันปรากฏชื่อรวมอยู่ด้วยกันกับแคว้นชัมมู โดยเรียกชื่อรวมกันว่า **ชัมมูและกัสมิร์** (Jammu and Kashmir) และเป็นดินแดนที่เป็นกรณีพิพาทระหว่างอินเดียกับปากีสถานตลอดมาตั้งแต่ประเทศทั้งสองนั้นแบ่งแยกจากกันในปี ๒๔๙๐ (ค.ศ. 1947) กับทั้งจีนก็ได้ครอบครองแถบตะวันออกบางส่วนของกัสมิระ เกิดเป็นกรณีพิพาทกับอินเดียด้วย, สำหรับดินแดนส่วนที่เป็นของอินเดีย ซึ่งอยู่ใต้ส่วนที่พิพาทกันอยู่นั้น เรียกว่า **รัฐชัมมูและกัสมิร์** เป็นรัฐเหนือสุดของอินเดีย มีเมืองหลวงชื่อว่าศรีนคร (Sri Nagar); **ชมพูทวีป, ตักสิลา**

คันทโพง คันทซึ่งที่ถ่วงภาชนะสำหรับตักน้ำ เพื่อช่วยทุ่นแรงเวลาตักน้ำขึ้นจากบ่อลึกๆ (**คันท** = คันทซึ่งที่ใช้ถ่วง, **โพง** =

ภาชนะสำหรับตักน้ำในบ่อลึกๆ), เครื่องสำหรับตักน้ำ หรือโพงน้ำ มีคันยาวที่ปลายเพื่อถ่วงให้เบาแรงเวลาตักหรือโพงน้ำขึ้น (โพง = ตัก, วัด)

ศัพท์แสงยศศักดิ์ ลัทธิที่อยู่ครรรค์ คือ ลัทธิที่เกิดเป็นตัวตั้งแต่อยู่ในครรรค์

คัมภีร์ 1. ลึกซึ้ง **2.** ตำราที่นับถือว่าสำคัญหรือเป็นของสูง, หนังสือสำคัญที่ถือเป็นหลักเป็นแบบแผน เช่น คัมภีร์ศาสนา คัมภีร์โหราศาสตร์

คัมภีร์ภาพ ความลึกซึ้ง

การรอง เครื่องปกปิดร่างกายที่ทำด้วยหญ้า หรือเปลือกไม้

คาถา 1. คำประพันธ์ประเภทร้อยกรองในภาษาบาลี ตรงข้ามกับ **จตุณนิยบท**

คาถาหนึ่งๆ มี ๔ บาท เช่น

อาโรคฺยปรมาตมา สนฺตญฺจิปรมฺ ฌนํ
วิสุตาสปรมา ฌาติ นิพฺพานํ ปรมํ สุขํ ฯ

2. พุทธพจน์ที่เป็นคาถา (ข้อ ๔ ในนวังคัลลตฺถุศาสน์) เทียบ **ไวยากรณ์ 2.** **3.** ในภาษาไทย บางที่ใช้ในความหมายว่า คำเสกเป่าที่ถือว่าศักดิ์สิทธิ์ อย่างที่เรียกว่า **คาถาอาคม**

คาถาพัน “คาถาหนึ่งพัน” เป็นชื่อหนึ่งที่ใช้เรียกบทประพันธ์เรื่องมหาเวสสันดรชาดก ซึ่งแต่งเป็นคาถาล้วนๆ ๑ พันบท; การเทศน์มหาเวสสันดรชาดกที่เป็นคาถาล้วนๆ อย่างนี้เรียกว่า **เทศน์คาถาพัน**

คาถาพัน ข้อความที่ผูกเป็นคาถา, คำประพันธ์ที่แต่งเป็นบทร้อยกรอง คือ **คาถา** นั้นเอง; ดู **คาถา 1.**

คาถาพาทุง ดู **ชยมังคลัญญูกคาถา**

ภาพยุด ดู **ภาพยุด**

คามเขต เขตบ้าน, ละแวกบ้าน

คามวาสี “ผู้อยู่บ้าน”, พระบ้าน หมายถึง พระภิกษุที่อยู่วัดในเขตหมู่บ้าน ใกล้ชุมชนชาวบ้าน หรือในเมือง, เป็นคู่กับ **อรัญวาสี** หรือพระป่า ซึ่งหมายถึงพระภิกษุที่อยู่วัดในป่า; คำทั้งสอง คือ คามวาสี และอรัญวาสี นี้ ไม่มีในพระไตรปิฎก (ในคัมภีร์มิลินทปัญหา ประมาณ พ.ศ. ๕๐๐ ก็ยังไม่มี) เพิ่งมีใช้ในอรรถกถา (ก่อน พ.ศ. ๑๐๐๐) แต่เป็นถ้อยคำสามัญ หมายถึงใครก็ได้ ตั้งแต่พระสงฆ์ ไปจนถึงสังฆราชาลัทธิ (มักใช้แก่ชาวบ้านทั่วไป) ที่อยู่บ้าน อยู่ใกล้บ้าน หรืออยู่ในป่า, การแบ่งพระสงฆ์เป็น ๒ ฝ่าย คือ คามวาสี และอรัญวาสี เกิดขึ้นในลังกาทวีป และปรากฏชัดเจนในรัชกาลพระเจ้าปรักกมพาหุ ที่ ๑ มหาราช (พ.ศ. ๑๖๕๖-๑๗๒๙) ต่อมาเมื่อพ่อขุนรามคำแหงมหาราชแห่งอาณาจักรสุโขทัย ทรงรับพระพุทธศาสนาและพระสงฆ์ลังกาวงศ์ อันสืบเนื่องจากสมัยพระเจ้าปรักกมพาหุนี้เข้ามาในช่วงใกล้ พ.ศ. ๑๘๒๐ ระบบพระสงฆ์ ๒ แบบ

คือ คามวาสี และอรัญวาสี ก็มาจากศรีลังกาเข้าสู่ประเทศไทยด้วย, พร้อมกับความเป็นมาอย่างนี้ พระคามวาสีก็เป็นผู้หนักในคันถธุระ (ธุระในการเล่าเรียนพระคัมภีร์) และพระอรัญวาสีเป็นผู้หนักในวิปัสสนาธุระ (ธุระในการเจริญกรรมฐานอันมีวิปัสสนาเป็นยอด), เรื่องนี้ ฟังทราบคำอธิบายเพิ่มเติมที่คำว่า “อรัญวาสี”; คู่กับ *อรัญวาสี, ๓ คันถธุระ*

คามลีมา “แดนบ้าน” คือเขตที่กำหนดด้วยบ้าน, ลีมาที่ถือกำหนดตามเขตบ้าน เป็นอพัทธลีมาอย่างหนึ่ง

การวโหาร ถ้อยคำแสดงความเคารพ

การวะ ความเคารพ, ความเอื้อเฟื้อ, ความใส่ใจมองเห็นความสำคัญที่จะต้องปฏิบัติต่อสิ่งนั้นๆ ให้ถูกต้องเหมาะสม มี ๖ อย่างคือ ๑. *พุทธคารวตา* ความเคารพในพระพุทธเจ้า ๒. *ธมมคารวตา* ความเคารพในพระธรรม ๓. *สงฆคารวตา* ความเคารพในพระสงฆ์ ๔. *สิกขาการวตา* ความเคารพในการศึกษา ๕. *อุปปมาทการวตา* ความเคารพในความไม่ประมาท ๖. *ปฏิสนธการวตา* ความเคารพในปฏิสันถาร คือ การต้อนรับปราศรัย

คาวุต ชื่อมาตราวัดระยะทาง เท่ากับ ๘๐ อุสสะ หรือ ๑๐๐ เส้น (๔ คาวุตเป็น ๑ โยชน์); ๓ *มาตรา*

กาหาปกะ ผู้ให้รับ คือผู้แจก

คำขอขมา ๓ *ขมา*

คำรบ ครบ, ถ้วน, เต็มตามจำนวนที่กำหนดไว้

คำไวยากรณ์ คำร้อยแก้ว; ๓ *ไวยากรณ์ 2.*

คิชนกฏ “[ภูเขา]มียอดดุดงแกร่ง”, ชื่อภูเขาลูกหนึ่งในเบญจคีรี (ภูเขาห้าลูก คือ ปันทวะ คิชนกฏ เวภาระ อิลิคิลิ และเวปุลละ ที่ล้อมรอบพระนครราชคฤห์) ซึ่งได้ชื่ออย่างนี้ เพราะคนมองเห็นยอดเขานั้นมีรูปร่างเหมือนง้วน (อีกนัยหนึ่งว่า เพราะมีง้วนอยู่บนยอดเขานั้น), ยอดเขาคิชนกฏเป็นที่ซึ่งพุทธศาสนิกชนรู้จักกันมากแม้ในบัดนี้ เพราะเป็นที่ที่พระพุทธเจ้าประทับบ่อย และยังมีซากพระคันถกฐี ที่ผู้จาริกมักขึ้นไปสักการะบูชา

คิมหะ, คิมหานะ, คิมหตุ ฤดูร้อน (แรม ๑ ค่ำ เดือน ๔ ถึง ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๘); ๓ *มาตรา*

คิริพพะ “[เมือง]ที่มีภูเขาเป็นคอก”, เป็นชื่อหนึ่งของเมืองราชคฤห์ ซึ่งเรียกตามลักษณะที่อยู่ใต้วงล้อมของภูเขา ๕ ลูก คือ ปันทวะ คิชนกฏ เวภาระ อิลิคิลิ และเวปุลละ

กิลานปัจจย ปัจจยสำหรับคนไข้, สิ่งเกี่ยวพันคนเจ็บไข้, สิ่งที่เกี่ยวข้องคนเจ็บไข้ให้กลับคืนเป็นปกติคือให้หายโรค, ยาบำบัดโรค; ใน *ปัจจยปัจจเวกขณ* (การพิจารณาปัจจย ๔) ใช้คำเต็มว่า “กิลาน-

ปัจจัยเภสัชชบิหาร” คือ (กิลาน+ ปัจจัย+เภสัชช) + บิหาร แปลว่า ทยุกยา เครื่องเกื้อหนุนรักษาผู้เจ็บไข้ อันเป็น บิหาร คือเครื่องปกป้องกันชีวิตไว้ช่วย ปรับเสริมให้ชีวิตเป็นไปไต้ยืนยาว

กิลานภัต อาหารที่เขาถวายเฉพาะภิกษุ อาหาร

กิลานเภสัช ยาสำหรับผู้เจ็บไข้, ยารักษา ผู้ป่วย, เภสัชเพื่อภิกษุอาหาร

กิลานศาลา โรงพักคนไข้, หอรักษาคนไข้, สถานพยาบาล

กิลานุปัฏฐาก ผู้ปฏิบัติภิกษุไข้

กิลานุปัฏฐากภัต อาหารที่เขาถวาย เฉพาะภิกษุผู้พยาบาลไข้

กิติหนี หึงผู้ครองเรือน, คฤหัสถ์หึง (เขียนเป็น *กิติหนี* ก็มี)

กิติปฏิบัติ ข้อปฏิบัติสำหรับคฤหัสถ์

กิติวินัย วินัยของคฤหัสถ์, คำสอนทั้งหมดในสังคาลกสูตร (ที่.ปา.๑๑/๒๗๒/๑๙๔, ลีลาโลวาสสูตร ก็เรียก) ที่พระพุทธเจ้าตรัส แก่นายสังคาลกะ คหบดีบุตร ผู้กำลังไหว้ ทิศ บนทางเสด็จจะเข้าไปบิณฑบาตในเมืองราชคฤห์ ชื่อว่าเป็นกิติวินัย มีใจ ความว่าให้ละเว้นความชั่ว ๑๔ อย่าง (*กรรมกิลส ๔, อคติ ๔, อบายมุข ๖*) แล้วเป็นผู้ปกแผ่ทิศทั้ง ๖ (เว้นห่าง*มิตร เทียม ๔, คบหามิตรแท้ ๔, จัดสรรทรัพย์ เป็นโภควิภาค ๔, บำรุงทิศ ๖*)

คิเวยยกะ แผ่นผ้าที่เย็บทาบเต็มลงไปบน จีวรตรงที่หุ้มคอ, นี้ว่าตามคำอธิบายใน อรรถกถา แต่พระมติของสมเด็จพระมหา สมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ใน *วินัยมุข* เล่ม ๒ ว่า ในจีวรทำซัณฑ์ๆ กลาง ชื่อคิเวยยกะ เพราะเมื่อห่มจีวร อัชฌมณฑลของซัณฑ์นั้นอยู่ที่คอ; ดู *จีวร*

คิบพระสุคต ชื่อมาตราวัด ตามอรรถกถาันยว่า เท่ากับ ๓ คิบของคนปานกลาง คือ เท่ากับศอกคิบข้างไม้ แต่มตินี้ไม่สมจริง ปัจจุบันยุติกันว่าให้ถือตามไม้เมตร คือ เท่ากับ ๒๕ เซนติเมตร ประมาณ กันกับคิบข้างไม้ ซึ่งเป็นการสะดวก และถ้าหากจะสั้นกว่าขนาดจริงก็ไม่เสีย เพราะจะไม่เกินกำหนด ไม่เสียทางวินัย

คุณของพระรัตนตรัย คุณของรัตนะ ๓ คือ ๑. *พระพุทธเจ้า* รู้ดีรู้ชอบด้วยพระองค์เองก่อนแล้วทรงสอนผู้อื่นให้รู้ตาม ด้วย ๒. *พระธรรม* เป็นหลักแห่งความจริงและความดีงาม ย่อมรักษาผู้ปฏิบัติ ตามไม่ให้ตกไปในที่ชั่ว ๓. *พระสงฆ์* ปฏิบัติชอบตามคำสอนของพระพุทธเจ้า แล้ว สอนผู้อื่นให้กระทำตามด้วย

คุณธรรม ธรรมที่เป็นคุณ, ความดีงาม, สภาพที่เกื้อกูล; ตามความหมายเดิมใน ภาษาบาลี **คุณธรรม** คือความดีงาม มี คีลเป็นต้น แต่ตามที่ใช้ปัจจุบันในภาษาไทย **คุณธรรม** หมายถึงความดีงามใน

จิตใจ โดยมักพูดคู่กับ **จริยธรรม** ซึ่งในภาษาไทยปัจจุบันหมายถึงความดีงามที่แสดงออกเป็นพฤติกรรม เป็นความประพฤติปฏิบัติที่ปรากฏ, เทียบ **จริยธรรม**

คุณบท บทที่แสดงคุณ, บทที่กล่าวถึงคุณงามความดี, คำแสดงคุณสมบัติ

คุณภักขา มีคุณเป็นอาหาร ได้แก่สัตว์จำพวก ไก่ สุกร สุนัข เป็นต้น

กู่บัลลังก์ **กู่ บัลลังก์**

กู่สวด พระภิกษุ ๒ รูป ผู้สวดกรรมวาจาเป็นคู่กันในสังฆกรรม เช่นการอุปสมบท แยกเรียกเป็น พระกรรมวาจาจารย์ ๑ พระอนุสาวนาจารย์ ๑

เครื่องกัณฑ์ สิ่งของสำหรับถวายพระเทศน์; **กัณฑ์เทศน์** ก็เรียก

เครื่องต้น เครื่องทรงสำหรับกษัตริย์, สิ่งของที่พระเจ้าแผ่นดินทรงใช้และเสวย

เครื่องราง ของที่นับถือว่าเป็นเครื่องคุ้มครองป้องกันอันตราย โดยทำให้รอดปลอดภัย เช่น พระเครื่อง ตะกรุด ผ้ายันต์ มักเชื่อกันในทางรุนแรง เช่นว่า ยิงไม่ออก ฟันไม่เข้า เป็นต้น, นิยมพูดรวมกับคำ “ของขลัง” (ของที่เชื่อกันว่าศักดิ์สิทธิ์มีอำนาจบันดาลให้สำเร็จผลดังประสงค์ เช่นนำโชคลาภมาให้) ควบคู่กันว่า **เครื่องรางของขลัง**; เมื่อประมาณ ๒๐-๓๐ ปี หลัง พ.ศ. ๒๕๐๐ ได้มีผู้คิดคำใหม่ขึ้นมาใช้ว่า **วัตถุมงคล** และนิยม

ใช้ตามกันทั่วไป จนบัดนี้เหมือนว่าได้แทนที่คำว่าเครื่องรางของขลัง แม้ว่าคำ “วัตถุมงคล” จะแปลความหมายได้กว้างกว่าว่า สิ่งที่เป็นสิริมงคล หรือสิ่งที่นำสิริมงคลคือความดีงามความสุขความเจริญมาให้ แต่คนทั่วไปมักเห็นความหมายอย่างเครื่องรางของขลังเท่าเดิม; สำหรับพุทธศาสนิกชน การนับถือพระเครื่อง คือเป็นหลักยึดเหนี่ยว ที่สโลโจโยงให้สนิทแน่วในพระพุทธรูป มาจนถึงคุณมารดาบิดาอุปัชฌาย์อาจารย์ และปลุกใจให้ปสาทะ เกิดความชื่นบาน มั่นแน่ว เข้มแข็ง มีกำลัง ทำให้จิตมีสติและสมาธิที่จะทำการนั้นๆ อย่างได้ผลดีเต็มที่และใจสว่าง ใช้ปัญญาคิดการได้โปร่งโล่ง ทำการได้ลุล่วงและลุล่วงสำเร็จถึงจุดหมาย ถ้าใช้ถูกต้องอย่างนี้ ก็จะไม่ผิดหลักกรรม ไม่ขัดต่อศรัทธาในกรรม คือเชื่อการกระทำ ว่าจะต้องทำเหตุปัจจัยให้เกิดผลที่ต้องการด้วยเร็วแรงความเพียรพยายามของตน และจะเกิดผลดีทั้งระยะสั้นและระยะยาว แต่ถ้าไม่รู้จักใช้คือใช้ผิดหลักกรรม ขัดต่อศรัทธาในกรรม ก็จะเกิดความเสื่อมทั้งแก่ชีวิตและสังคม; **กู่ ปรีต**

เคลือบแฝง อาการชักให้เป็นที่สงสัย, แสดงความจริงไม่กระจ่างทำให้เป็นที่สงสัย

เทศาน ที่ตั้งเห้าเรือน

เทศิตเปมะ ความรักอันอาศัยเรือน ได้
 แก่รักกันโดยฉันเป็นคนเนื่องถึงกัน
 เป็นญาติกัน เป็นคนร่วมเรือนเดียวกัน
 ความรักฉันพ่อแม่ลูกและญาติพี่น้อง

เคารพ นับถือ, มีคารวะ, ถือเป็นสำคัญที่
 จะต้องใส่ใจปฏิบัติให้ถูกต้อง อย่างสม
 ควรและจริงจัง

เคาะ ในประโยคว่า “เหมือนชายหนุ่มพูด
 เคาะหญิงสาว” พูดให้รู้ทำ

เคาะเคาะ พูดตะลอม, พูดเกี้ยว

แกชเมียร์ ชื่อแคว้นหนึ่งของชมพูทวีป
 เรียกเพี้ยนมาจาก “กัศมีร์”; ดู *กัศมีร์*,
คันธาระ

โคจร “ที่โคเที่ยวไป”, “เที่ยวไปดั่งโค”; **1.**
 ที่ซึ่งอินทรีทั้งหลาย มีตาเป็นต้น ท่อง
 เที่ยวไป ได้แก่ *อารมณ์* (กรรมฐาน บาง
 ครั้งก็เรียกว่า “โคจร” เพราะเป็นอารมณ์
 ของการเจริญภาวนา) **2.** สถานที่ที่ที่เที่ยว
 ไปเสมอ หรือไปเป็นประจำ เช่น ที่ที่ภิกษุ
 ไปเที่ยวบิณฑบาต, บุคคลหรือสถานที่ที่
 ไปมาหาสู่; เทียบ *อโคจร* **3.** เที่ยวไป, เวะ
 เวียนไป, ดำเนินไปตามวิถี เช่น ดวงดาว
 โคจร; การดำเนินไปในวิถีแห่งการปฏิบัติ
 เช่น ในการเจริญสมาธิ ซึ่งจะก้าวไปด้วย
 ดีได้ ต้องมีสติสัมปชัญญะที่จะให้รู้จัก
 หลีกเว้นธรรมที่ไม่เหมาะสมไม่เอื้อ และเสพ
 ธรรมอันเอื้อเกื้อกูล เป็นต้น

โคจรคาม หมู่บ้านที่อาศัยเที่ยวภิกษาจาร,
 หมู่บ้านที่ภิกษุไปเที่ยวบิณฑบาตประจำ

โคจรวิบัติ วิบัติแห่งโคจร, เสียในเรื่องที่
 เที่ยว, ความเสียหายในการไปมาหาสู่
 เช่น ภิกษุไปในที่ที่โคจรมีร้านสุรา หญิง
 แพศยา แม่หม้าย บ่อนการพนัน เป็นต้น

โคจรคคาหิกรูป ดูที่ *รูป/๒๘*

โคณกะ ผ้าขน มีขนยาวกว่า ๔ นิ้ว

โคดม, โคตมะ ชื่อตระกูลของพระ
 พุทธเจ้า มหาชนเรียกพระพุทธเจ้าตาม
 พระโคตรว่า *พระโคดม* *พระโคตมะ*
 หรือ *พระสมณโคดม*

โคตมกเจตีย์ ชื่อเจตีย์สถานแห่งหนึ่งอยู่
 ทางทิศใต้ของเมืองเวสาลี เป็นที่ที่พระ
 พุทธเจ้าเคยประทับหลายครั้งและเคย
 ทรงทำนิมิตต์โอภาสแก่พระอานนท์

โคตมโคตร ตระกูลโคตมะ เป็นชื่อ
 ตระกูลของพระพุทธเจ้า

โคตมนิโครธ ตำบลที่พระพุทธเจ้าเคยทำ
 นิมิตต์โอภาสแก่พระอานนท์ อยู่ที่พระ
 นครราชคฤห์

โคตมี ชื่อเรียกสตรีแห่งโคตมโคตร เช่น
 พระนางมหาปชาบดี ผู้เป็นพระแม่ใน
 ของพระสิทธัตถะ เป็นต้น

โคตร ตระกูล, เผ่าพันธุ์, วงศ์

โคตรภู ผู้ตั้งอยู่ในญาณซึ่งเป็นลำดับที่จะ
 ถึงอริยมรรค, ผู้อยู่ในหัวต่อระหว่าง
 ความเป็นปุถุชนกับความเป็นอริยบุคคล

โคตรภูญาณ “ญาณครอบโคตร” คือ ปัญญาที่อยู่ในลำดับจะถึงอริยมรรค หรืออยู่ในหัวข้อที่จะข้ามพ้นภาวะปุถุชน ขึ้นสู่ภาวะเป็นอริยะ; **ดู ญาณ ๑๖**

โคตรภูสงฆ์ พระสงฆ์ที่ไม่เคร่งครัด ปฏิบัติเห็นทางธรรมวินัย แต่ยังมีเครื่องหมายเพศ เช่น ผ้าเหลืองเป็นต้น และถือตนว่ายังเป็นภิกษุสงฆ์อยู่, สงฆ์ในระยะหัวข้อจะสิ้นศาสนา

โคธาวรี ชื่อแม่น้ำสายหนึ่ง ระหว่างเมือง อัสสะกะกับเมืองอาฬกะ พราหมณ์พาวรี ตั้งอาศรมสอนไตรเพทอยู่ที่ฝั่งแม่น้ำสายนี้ (มักเพี้ยนเป็น **โคธาวรี** ในฝ่าย สันสกฤตเขียนเป็น **โคทาวรี**)

โคนิสาทิกา “กัปปิยภูมิอันดุจเป็นที่โคจ่อม” คือเรือนครว้น้อยๆ ที่ไม่ได้ปักเสา ตั้งอยู่กับที่ ตั้งฝาบนคาน ยกเลื่อนไปจากที่ได้; **ดู กัปปิยภูมิ**

โคมัย “สิ่งที่สำเร็จโดยโค, สิ่งที่โคทำ หรือสิ่งที่เกิดจากโค”, ชีวัว (บางแห่ง เช่น อง.อ. ๒/๒๑๘ ว่าหมายรวมถึง เยี่ยววัว ชีวะพะตลอดจนชีมัวด้วย ก็มี)

โครต “รสแห่งโค หรือ รสเกิดแต่โค” คือ ผลผลิตจากนมโค ซึ่งมี ๕ อย่าง ได้แก่ นมสด (**ชีระ**) นมส้ม (**ทฐิ**) เบรียง (**ตักกะ**) เนยใส (**สัปปิ**) เนยข้น (**นวนิตะ**) เรียก รวมว่า **เบญจโครต**

ม

มกุฎการพรหม พระพรหมผู้นำสมณ-
บริหารมีบาตรและจีวร เป็นต้น มาถวาย
แต่พระโพธิสัตว์เมื่อคราวเสด็จออก
บรรพชา (มติของพระอรรถกถาจารย์)

মনะ ก้อน, แ่ง

มนัสสัญญา ความสำคัญว่าเป็นก้อน,
ความสำคัญเห็นเป็นขึ้นเป็นอัน ซึ่งบัง
ปัญญาไม่ให้เห็นภาวะที่เป็นอนัตตา

มนิโตทนะ กษัตริย์ศากยวงศ์ เป็นพระ
ราชบุตรองค์ที่ ๕ ของพระเจ้าสีหหนุ
เป็นพระอนุชาองค์ที่ ๔ ของพระเจ้า
สุทโธทนะ เป็นพระเจ้าอาของพระพุทธเจ้า

มราวาส การอยู่ครองเรือน, ชีวิตชาว
บ้าน; ในภาษาไทย มักใช้หมายถึงผู้
ครองเรือน คือ *ภรรยา*

มราวาสธรรม หลักธรรมสำหรับการครอง
เรือน, ธรรมของผู้ครองเรือน มี ๔ อย่าง
คือ ๑. *สัจจะ* ความจริง เช่นชื่อสัตย์ต่อกัน
๒. *ทมะ* ความฝึกฝนปรับปรุงตน เช่น รู้
จักข่มใจ ควบคุมอารมณ์ บังคับตนเอง
ปรับตัวเข้ากับการทำงานและสิ่งแวดล้อมให้
ได้ดี ๓. *ขันติ* ความอดทน ๔. *จาคะ*
ความเสียสละ เพื่อแผ่ แบ่งปัน มีน้ำใจ

มราวาสวิสัย วิสัยของมราวาส, ลักษณะ
ที่เป็นภาวะของผู้ครองเรือน, เรื่องของ
ชาวบ้าน

มราวาสสมบัติ สมบัติของมราวาส,
สมบัติของการครองเรือน, ความพร้อม
พร้อมสมบูรณ์ของชีวิตชาวบ้าน

มานะ จมูก

มานวิญญาณ ความรู้ที่เกิดขึ้นเพราะ
กลิ่นกระทบจมูก, กลิ่นกระทบจมูกเกิด
ความรู้ขึ้น, ความรู้กลิ่น (ข้อ ๓ ใน
วิญญาณ ๖)

มานสัมผัส อากาโรที่ จมูก กลิ่น และ
มานวิญญาณประจวบกัน

มานสัมผัสสชาเวทนา เวทนาที่เกิดขึ้น
เพราะมานสัมผัส, ความรู้สึกที่เกิดขึ้น
เพราะการที่จมูก กลิ่น และ มาน-
วิญญาณประจวบกัน

โฆสะ พยัญชนะที่มีเสียงก้อง ได้แก่
พยัญชนะที่ ๓ ๔ และ ๕ ในวรรคทั้ง ๕
คือ ค ฆ ง, ช ฌ ญ, จ ฒ ณ, ท ฐ ฑ,
พ ภ ม, และ ย ร ล ว ห ฬ รวม ๒๑
ตัว (นิคคหิต นักปราชญ์ทางคัมภีร์ศาสตร์
ถือเป็นโฆสะ, ส่วนนักปราชญ์ฝ่าย
ศาสนา ถือเป็นโฆสาโฆสวิมุต คือพ้น
จากโฆสะและอโฆสะ); ตรงข้ามกับ *อโฆสะ*
(เทียบระดับเสียงพยัญชนะคู่ที่ *ธนิต*)

โฆสัปปมาณิกา คนพวกที่ถือเสียงเป็น
ประมาณ, คนที่นิยมเสียง เกิดความ
เลื่อมใสศรัทธาเพราะเสียง ชอบฟังเสียง

ไพอเราะ เช่น เสียงสวดสรรภัญญะเทศน์
มหาชาติเป็นทำนอง เสียงประโคม
เป็นต้น; อีกนัยหนึ่งว่า ผู้ถือชื่อเสียง
กิตติศัพท์ หรือความโด่งดังเป็น
ประมาณ เห็นใครมีชื่อเสียงก็ตื่นไปตาม

โฆสิตาราม ชื่อวัดสำคัญในกรุงโกสัมพี
ครั้งพุทธกาล พระพุทธเจ้าเคยประทับ
หลายครั้ง เช่น คราวที่ภิกษุชาวโกสัมพี
แตกกัน เป็นต้น

ง

งมgay เซ่อเซอะ, หลงเชื่อโดยไม่มีเหตุ

ผล หรือโดยไมยอมรับฟังผู้อื่น

จ

จกกรม เดินไปมาโดยมีสติกำกับ

จตุกกะ หมวด ๔

จตุกกัษณาน ฌานหมวด ๔ คือ รูปฌาน
ที่แบ่งเป็น ๔ ชั้น อย่างที่รู้จักกันทั่วไป,
“ฌานจตุกกนัย” ก็เรียก; ดู *ฌาน ๔*; เทียบ
ปัญจกัษณาน

จตุตถฌาน ฌานที่ ๔ มีองค์ ๒ ละสุข
เสียได้ มีแต่อุเบกขากับเอกัคคตา

จตุธาตुวัตถาน การกำหนดธาตุ ๔ คือ
พิจารณาร่างกายนี้ แยกแยกออกไป
มองเห็นแต่ส่วนประกอบต่างๆ ที่จัดเข้า
ในธาตุ ๔ คือ ปลิวี่ อาโป เตโช วาโย
ทำให้รู้ภาวะความเป็นจริงของร่างกายว่า
เป็นเพียงธาตุ ๔ ประชุมกันเข้าเท่านั้น
ไม่เป็นตัวสัตว์บุคคลที่แท้จริง

จตุบริษัถ บริษัถสี่เหล่า คือ ภิกษุ
ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา; ดู *บริษัถ*,
พุทธบริษัถ

จตุปัจจัย เครื่องอาศัยของชีวิต หรือสิ่ง
จำเป็นสำหรับชีวิต ๔ อย่าง คือ จีวร
บิณฑบาต เสนาสนะ คิลานเภสัช
(เครื่องนุ่งห่ม อาหาร ที่อยู่ ยา)

จตุยุก, จตุรยุก ยุค ๔; ดู *กัป*

จตุรงคินีเสนา กองทัพมีกำลังสี่เหล่า คือ
เหล่าช้าง เหล่าม้า เหล่ารถ เหล่าราบ

จตุรบท สัตว์สี่เท้า มี ช้าง ม้า วัว ควาย

เป็นต้น

จตุรพิธพร พร ๔ ประการ คือ *อายุ*
(ความมีอายุยืน) *วรรณะ* (ความมีผิว
พรรณผ่องใส, มีสง่าราศี) *สุขะ* (ความ
สุขกายสุขใจ) *พละ* (ความมีกำลังแข็ง
แรง สุขภาพดี); ดู *พร*

จตุรยุก ยุค ๔; ดู *กัป*

จตุรวรรค, จตุวรรค สงฆ์พวกสี่, สงฆ์ที่
กำหนดจำนวนภิกษุอย่างต่ำเพียง ๔ รูป
เช่น สงฆ์ที่ทำอุโบสถกรรมเป็นต้น

จตุราธิภูฐาน ดู *อธิฐานธรรม*

จตุรารักขา การเจริญภาวนาที่เป็นเครื่อง
รักษาตัวให้มีใจสงบและตั้งอยู่ในความ
ไม่ประมาท มี ๔ อย่าง คือ พุทธธานุสติ-
ภาวนา มรณสติภาวนา อสุภภาวนา และ
เมตตภาวนา, พูดให้สั้นว่า กรรมฐาน
เป็นเครื่องรักษา ๔ คือ พุทธธานุสติ
อสุภะ เมตตา และมรณสติ, ท่านจัดขึ้น
เป็นชุดที่มีชื่ออย่างนี้ในยุคอรรถกถา
(วินย.อ.๓/๓๗๔), เรียกให้สั้นว่า *จตุรารักข*,
ในนวโกวาท เรียกว่า อารักขกัมมัฏฐาน
๔; ดู *อารักขกัมมัฏฐาน*

จตุราริยัสัจจ อริยัสัจจสี่ประการ คือ
ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค ดู *อริยัสัจจ*

จตุโลกบาล ท้าวโลกบาลสี่, ท้าวมหาราชสี่
ดู *จตุมหาราช*

จตุโวการ, จตุโวการภพ ๓ *โวการ*

จรรยา เครื่องดำเนิน, ปฏิปทา คือ ข้อปฏิบัติอันเป็นทางบรรลุมรรค มี ๑๕ คือ *ศีลสัมปทา* ความถึงพร้อมด้วยศีล *อปัญญาปฏิบัติ* ๓ *สัทธรรม* ๗ และ *ฌาน* ๔

จริต ความประพฤติ; บุคคลผู้มีพื้นนิสัยหรือพื้นเพจิตใจที่หนักไปด้านใดด้านหนึ่ง แตกต่างกันไป จำแนกเป็น ๖ ตาม *จริยา* ๖ คือ ๑. *ราคะจริต* ผู้มีราคะเป็นความประพฤติปกติ (หนักไปทางรักสวยรักงาม มักติดใจ) ๒. *โทสะจริต* ผู้มีโทสะเป็นความประพฤติปกติ (หนักไปทางใจร้อนขี้หงุดหงิด) ๓. *โมหะจริต* ผู้มีโมหะเป็นความประพฤติปกติ (หนักไปทางหลงใหลมึนงง) ๔. *สัทธาจริต* ผู้มีศรัทธาเป็นความประพฤติปกติ (หนักไปทางน้อมใจเชื่อ) ๕. *พุทธิจริต* ผู้มีความรู้เป็นความประพฤติปกติ (หนักไปทางคิดพิจารณา) ๖. *วิตกจริต* ผู้มีวิตกเป็นความประพฤติปกติ (หนักไปทางคิดจับจดฟุ้งซ่าน), ในการที่จะเจริญกรรมฐาน ท่านแนะนำให้เลือกกรรมฐานให้เหมาะหรือเข้ากับจริต โดยสอดคล้องกับจริยาของเขา (จริยานุกูล)

ในการเจริญวิปัสสนา บางครั้งท่านกล่าวถึงจริต ๒ คือ *ตัณหาจริต* (ผู้มีพื้นจิตหนักไปทางตัณหา) และ *ทิฏฐิจริต* (ผู้

มีพื้นจิตหนักไปทางทิฏฐิ) โดยโยงไปถึงหลักสติปัฏฐานว่า สติปัฏฐานที่มี ๔ ข้อนั้น พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ไม่ขาด ไม่เกิน เพื่อให้เกื้อกูลเหมาะสมกับคน ๔ จำพวก คือ กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน มีอารมณ์หยาบ เป็นวิสุทธิมรรค (ทางแห่งวิสุทธิ) สำหรับเวไนยสัตว์ตถาคตหาจริต ที่มีปัญญาเฉียบ เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน มีอารมณ์ละเอียด เป็นวิสุทธิมรรค สำหรับเวไนยสัตว์ตถาคตหาจริต ที่มีปัญญาเฉียบ *จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน* ซึ่งมีอารมณ์แตกประปรายไม่มากนัก เป็นวิสุทธิมรรค สำหรับเวไนยสัตว์ทิฏฐิจริต ที่มีปัญญาเฉียบ *ธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน* ซึ่งมีอารมณ์แตกประปรายอย่างยิ่ง เป็นวิสุทธิมรรค สำหรับเวไนยสัตว์ทิฏฐิจริต ที่มีปัญญาเฉียบ, นอกจากนี้ ท่านนำเรื่องตถาคตหาจริต และทิฏฐิจริตไปใช้อธิบายหลักอื่นๆ อีกมาก เช่น ในเรื่องปฏิจจสัมมุขบาทว่า อวิชชาเป็นสังสารนายิกา (ตัวนำสังสาระ) สำหรับคนทิฏฐิจริต ส่วนตัณหาเป็นสังสารนายิกา สำหรับคนตถาคตหาจริต แม้ถึงหลักอริยสัจ ๔ ก็ว่า พระพุทธเจ้าตรัสโดยสัมพันธ์กับเรื่องตถาคตหาจริตและทิฏฐิจริตนี้; ๓ *จริยา*

จริมกจิต จิตดวงสุดท้าย ซึ่งจะดับไปเมื่อพระอรหันต์ปรินิพพานด้วยอนุภาทิเสสนิพพานธาตุ ได้แก่ ปรินิพพานจิต,

จริมกวิญญาณ ก็เรียก

จริยธรรม “ธรรมคือความประพฤติ”, “ธรรมคือการดำเนินชีวิต”, หลักความประพฤติ, หลักการดำเนินชีวิต

1. ในภาษาไทยบัดนี้ **จริยธรรม** หมายถึงหลักความประพฤติดีงาม, คีลธรรม; **จริยธรรม** เป็นคำนิยมใช้ประมาณหลัง พ.ศ. ๒๕๐๐ โดยนำมาใช้แทนที่คำว่า คีลธรรม ซึ่งเป็นคำเก่าที่ใช้มานานในสังคมไทย ดังที่ได้เป็นชื่อวิชาเรียน เรียกว่าวิชาศีลธรรม ในหลักสูตรการศึกษา ระดับต่างๆ, การบัญญัติคำว่า**จริยธรรม** ขึ้นมานี้ เป็นเชิงให้เป็นคำแปลสำหรับคำภาษาอังกฤษว่า **ethics** ซึ่งว่าด้วยหลักความประพฤติ พฤติกรรม การแสดงออกที่ดีงาม โดยมักใช้คู่กับคำว่า**คุณธรรม** ซึ่งให้หมายถึง **virtue** ที่เป็นคุณสมบัติหรือความดีงามในจิตใจ 2. ในพระพุทศศาสนา **จริยธรรม** แปลว่า ธรรมคือจริยะหรือหลักจริยะ คือหลักความประพฤติหรือหลักการดำเนินชีวิต และจริยะในคำว่า **พรหมจริยะ (พรหมจรรย์)** ซึ่งแปลว่า ความประพฤติอันประเสริฐ หรือการดำเนินชีวิตอย่างประเสริฐ มีความหมายอย่างกว้างว่า ได้แก่ **มรรคมีองค์ ๘** คือ **ศีล สมาธิ ปัญญา** ซึ่งนอกจากครอบคลุมพฤติกรรม และจิตใจแล้ว ยังรวมถึงปัญญาด้วย; ๓ **คุณธรรม, คีลธรรม**

จริยา 1. ความประพฤติ, การครองตน, การดำเนินชีวิต 2. ลักษณะความประพฤติหรือการแสดงออกที่เป็นพื้นประจำตัว, พื้นจิตพื้นนิสัยของแต่ละบุคคลที่หนักไปด้านนั้นด้านนี้ แตกต่างกันไป ท่านแสดงไว้ ๖ อย่าง (เช่น วิสุทฺธิ.๑/๑๒๗) คือ ราคจริยา โทสจริยา โมหจริยา ลัทธาจริยา พุทธิจริยา และวิตกจริยา, บุคคลมีจริยาอย่างใด ก็เรียกว่าเป็นจريتอย่างนั้น เช่น ผู้มีราคจริยา ก็เป็นราคจريت, ในภาษาไทย นิยมใช้คำว่า “จريت” และมักเข้าใจความหมายของจريتเป็นจริยา

ท่านกล่าวไว้ด้วยว่า มีบางอาจารย์จัดจริยาไว้อีกชุดหนึ่งตามกิเลสสำคัญ ๓ อย่าง (ปปัญจ ๓) เป็น จริยา ๓ คือ ตัณหาจริยา มานจริยา และทิฏฐิจริยา แต่ในคัมภีร์ ท่านไม่แสดงไว้ต่างหาก เพราะตัณหาจริยา และมานจริยา จัดเข้าในราคจริยา และทิฏฐิจริยา ก็รวมอยู่ในโมหจริยา; ๓ **จريت, ปปัญจ**

จริยาปิฎก ๓ ไตรปิฎก (ท้ายเล่ม ๓๓)

จ้วงจาบ พุดจาล่วงเกิน, ว่าร้าย, พุดลบหลู่, พุดลดคุณค่าลบความสำคัญ; ในหนังสือเรียนพุทธประวัติ มักหมายถึงคำที่ **สุภัททะ วุฒบรพชิต** กล่าวแก่ภิกษุทั้งหลายเมื่อพระพุทธเจ้าปรินิพพานใหม่ๆ **จกัถัตติสูต** ชื่อสูตที่ ๓ แห่งที่สมณิกาย

ปาฏิกวรรค พระสูตรตันตปิฎก พระพุทธเจ้าตรัสสอนภิกษุทั้งหลายให้ฟังตน คือ ฟังธรรม ด้วยการเจริญสติปัฏฐาน ๔ ซึ่งจะทำให้ได้ชื่อว่าเป็นผู้ดำเนินอยู่ในแดนของตนเองที่สืบมาแต่บิดา จะมีแต่ความดีงามเจริญขึ้น ไม่เปิดช่องให้แก่มาร เช่นเดียวกับพระเจ้าจักรพรรดิที่ทรงประพฤติตามหลักจักรวรรดิวัตร อันสืบกันมาแต่บรรพชนของพระองค์ ย่อมทำให้จักรวรรดิบังเกิดขึ้นมาเอง

จักรวรรดิวัตร นั้น มีใจความว่า พระเจ้าจักรพรรดิทรงเป็นธรรมาธิปไตย ถือธรรมเป็นใหญ่ แล้วทรงปฏิบัติหน้าที่อันเป็นวัตร ๔ ข้อใหญ่ คือ ๑. จัดการคุ้มครองป้องกันโดยชอบธรรมแก่ชนทุกหมู่เหล่าในแผ่นดิน ตลอดไปถึงสัตว์ที่ควรสงวนพันธุ์ทั้งหลาย ๒. มิให้มีการอันธกรรมเกิดขึ้นในแผ่นดิน ๓. ปันทรัพย์เฉลี่ยให้แก่ผู้ไร้ทรัพย์ ๔. ปรึกษาสอบถามการดีชั่ว ข้อควรและไม่ควร ประพฤติ กะสมณพราหมณ์ ผู้ประพฤติดี ปฏิบัติชอบ อยู่เสมอ; จักรวรรดิวัตร ๔ ข้อ อันมีความเป็นธรรมาธิปไตยเป็นประธานนี้ บางทีนับเป็น ๕ โดยจัดความเป็นธรรมาธิปไตย ถือธรรมเป็นใหญ่เป็นข้อ ๑. และการจัดการคุ้มครองป้องกันอันชอบธรรม เป็นข้อ ๒. นอกจากนั้น สมัยต่อมา อรรถกถาจัด

แบ่งซอยออกไป และเพิ่มเข้ามาอีก รวมเป็น ๑๒ ข้อ เรียกว่า **จักรวรรดิวัตร ๑๒**; พระสูตรนี้ถือว่าเป็นคำสอนแสดงหลักวิวัฒนาการของสังคมตามแนวจริยธรรม กล่าวถึงหลักการปกครอง และหลักความสัมพันธ์ระหว่างเศรษฐกิจกับจริยธรรม; เรื่อง **พระศรีอารยเมตไตรย** ก็มีต้นเค้ามาจากพระสูตรนี้; ดู **จักรวรรดิวัตร ๑๒**

จักขุ ตา, จักขุของพระพุทธเจ้า มี ๕ คือ **มังสจักขุ ทิพจักขุ ปัญญาจักขุ พุทธจักขุ สมันตจักขุ** (ดูที่คำนั้นๆ)

จักขุวิญญาณ ความรู้ที่เกิดขึ้นเพราะรูปกระทบตา, รูปกระทบตา เกิดความรู้ขึ้น, การเห็น (ข้อ ๑ ในวิญญาณ ๖)

จักขุสัมผัส อาการที่ ตา รูป และจักขุวิญญาณประจวบกัน

จักขุสัมผัสสชาเวทนา เวทนาที่เกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัส, ความรู้สึกที่เกิดขึ้นเพราะการที่ ตา รูป และจักขุวิญญาณประจวบกัน

จักร ล้อ, ล้อรถ, ธรรมนำชีวิตไปสู่ความเจริญรุ่งเรือง ดุจล้อนำรถไปสู่ที่หมาย มี ๔ อย่าง คือ ๑. **ปฏิรูปเทสวาสะ** อยู่ในถิ่นที่เหมาะสม ๒. **สัปปริสุปัสสยะ** เสาะเสวนาสมาคมกับคนดี ๓. **อัสตสัมมาปณิธิ** ตั้งตนไว้ชอบ ให้ถูกทางถูกที่ ๔. **ปุพเพกตปุญญตา** ได้ทำความดีพร้อมไว้

ก่อน
จักรธรรม ธรรมเปรียบด้วยล้อรถ ซึ่งจะ
 นำไปสู่ความเจริญ หรือให้ถึงจุดหมาย
 หมายถึง ๔ อย่าง; ๓ **จักร**

จักรพรรดิ พระราชาธิราช หมายถึงพระ
 ราชาผู้ยิ่งใหญ่ ปกครองแผ่นดินกว้าง
 ใหญ่มีมหาสมุทรสี่เป็นขอบเขต บ้าน
 เมืองในปกครองมีความร่มเย็นเป็นสุข
 ปราบข้าศึกศัตรูด้วยธรรม ไม่ต้องใช้
 อาชญาและศาสตรา มีรัตนะ ๗ ประการ
 ประจำพระองค์ คือ ช้างแก้ว ม้าแก้ว
 นางแก้ว ขุนคลังแก้ว ขุนพลแก้ว จักร
 แก้ว แก้วมณี

จักรพรรดิราชสมบัติ สมบัติ คือความ
 เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ, ความพร้อมพร้อม
 สมบูรณ์แห่งพระเจ้าจักรพรรดิ

จักรรัตนะ จักรแก้ว หมายถึงตัวอำนาจ
 ของพระเจ้าจักรพรรดิ

จักรวรรดิวัตร ๑๒ หน้าหรือข้อปฏิบัติ
 ประจำพระองค์ของพระเจ้าจักรพรรดิ
 ซึ่งพระพุทธเจ้าตรัสแสดงไว้ในจักกวัตติ
 สสูตร (เรียกเต็มว่า อริยจักกวัตติวัตต/
 อารยจักรวรรดิวัตร, ที.ปา.๑๑/๓๕/๖๔) โดย
 มีได้ทรงนับจำนวนระบุตัวเลขไว้ ต่อมา
 อรรถกถาได้อธิบายไขความโดยนับ
 จำนวนให้ด้วย โดยในอรรถกถาแห่ง
 จักกวัตติสูตรนั่นเอง (ที.อ.๓/๓๔) บอกว่า
 จักรวรรดิวัตรนี้ นับ ๑๐ ก็ได้ ๑๒ ก็ได้

ในประเพณีของเมืองไทย ถือเอา
 จำนวน ๑๒ และจำกันมาเป็นจักรวรรดิ
 วัตร ๑๒ ตามที่อรรถกถาแสดงไว้ คือ
 ๑. **อนุโตชนสูมี พลกายสูมี** คุ่มครอง
 สงเคราะห์แก่ชนในพระราชฐานและพยุห
 เสนา ๒. **ขตุติเยสุ** แก่กษัตริย์เมืองขึ้น
 หรือผู้ครองนครภายใต้พระบรมเดชา
 ภาพ ๓. **อนุยนเตสุ** แก่กษัตริย์ที่ตาม
 เสด็จ คือเหล่าเชื้อพระวงศ์ผู้เป็นราช
 บริวาร ๔. **พราหมณคหปติเกสุ** แก่
 พราหมณ์และคฤหบดีทั้งหลาย ๕.
เนคมชานปเตสุ แก่ชาวนิคมและชาว
 ชนบท คือราษฎรพื้นเมืองทั้งหลาย ๖.
สมณพราหมณสุ แก่เหล่าสมณพราหมณ์
 ๗. **มิกปกชีสุ** แก่เหล่าเณรอันพึงบำรุง
 ไว้ให้มีสืบพันธุ์ ๘. **อธมมการปฏิภุขไป**
 ห้ามปรามมิให้มีความประพฤติการอันไม่
 เป็นธรรม ๙. **อธนานิ ธนานุปปทานิ** เจือ
 จานทรัพย์ทำนุบำรุงแก่ผู้ขัดสนไว้ทรัพย์
 ๑๐. **สมณพราหมณ อุปสงกมิตวา ปญหา-**
ปจฺจนิ ไปสู่หาสมณพราหมณ์ใต้ถาม
 อรรถปริศนา ๑๑. **อธมมราคสุส ปทานิ**
 เว้นความกำหนัดในกามโดยอาการไม่
 เป็นธรรม ๑๒. **วิสมโลกสุส ปทานิ** เว้น
 โลกกล้า ไม่เลือกควรไม่ควร
 อรรถกถาชี้แจงไว้ด้วยว่า จักรวรรดิ
 วัตรที่นับ ๑๒ นี้ โดยเต็มข้อ ๑๑ และ
 ๑๒ เข้ามา (๒ ข้อทำยนี้ไม่มีในพระสูตร)

ถ้าไม่เต็ม ๒ ข้อนี้ ก็เป็นจักรวรรดิวัตร ๑๐ แต่จะนับ ๑๐ นี้ให้เป็น ๑๒ ก็ได้ โดยในข้อ ๔ แยกเอาคหบดีออกมา และในข้อ ๗ แยกปักษีออกมา ได้อีก ๒ ข้อ แต่อรรถกถาอื่นๆ นิยมนับแค่ จักรวรรดิวัตร ๑๐

ถ้าไม่ต้องการเต็ม ๒ ข้อใหม่ของอรรถกถา แต่พอใจถือจำนวนจักรวรรดิวัตร ๑๒ ตามที่นิยมสืบมา ก็สามารถจับเรียงข้อตามพุทธพจน์เต็มได้ โดยนับเฉพาะหลักใหญ่เป็น ๕ รวมกับรายการย่อยของหลักที่ ๒ เป็น ๑๒ ดังนี้

๑. **ธรรมาธิปไตย** ถือธรรมเป็นใหญ่ (1),
 ๒. **ธรรมิการักษา** จัดอารักขาที่เป็นธรรมชอบธรรม ๑) แก่อันโตชน คนในคือพระราชวงศ์และข้าราชการในพระองค์ (2), ๒) แก่พลกาย คือกองทัพ (3), ๓) แก่ขัตติยะ คือบรรดาผู้บริหารผู้ปกครอง ฯลฯ ลงมา (4), ๔) แก่อนุยนต์ คือเหล่าราชบริพารที่ขับเคลื่อนงานสนองพระบรมราชาบาย (5), ๕) แก่พราหมณคฤหบดี คือเหล่านักวิชาการ พ่อค้า ผู้ประกอบการ (6), ๖) แก่เนคมชนบท คือ ชาวนิคมนชนบท (7), ๗) แก่สมณพราหมณ์ คือพระสงฆ์และนักบวช (8), ๘) แก่มิคปักษี คือบรรดาสัตว์บกสัตว์บิน (9), ๓. **อธรรมการนิเสศนา** ห้ามกั้นการอาธรรม (10), ๔. **ชนานุประทาน** จัดสรรปันเฉลี่ยแผ่เพิ่มเสริมทรัพย์ให้

ทั่วถึง (11), ๕. **ปริปริจจา** ไม่ประมาทในการแสวงธรรมแสวงปัญญา โดยพบปะสนทนาสอบถามสมณพราหมณ์ ท่านผู้ทรงศีลทรงธรรมทรงปัญญา (12); ดู **จกกวัตติสูตร**

จักษุ ตา, นัยน์ตา; **จักษุ ๕** ดู **จักษุ**

จักษุทิพย์ ตาทิพย์ คือดูอะไรเห็นได้หมด; ดู **ทิพพจักษุ**

จิงหั้น ข้าว, อาหาร (ใช้แก่พระสงฆ์)

จัญไร ชั่วร้าย, เลวทราม, เสีย

จันตปัทท ราชาแห่งแคว้นอวันตี ครองราชสมบัติที่กรุงอุชเชนี เป็นพระราชบิดาของพระนางवासุคัตตา ซึ่งเป็นมเหสีองค์หนึ่งของพระเจ้าอุเทนแห่งแคว้นวังสะ

จันताल ลูกต่างวรรณะ เช่นบิดาเป็นศูทร มารดาเป็นพราหมณ์ มีลูกออกมาเรียกว่า **จันताल** ถือว่าเป็นคนต่ำทราม ถูกเหยียดหยามที่สุดในระบบวรรณะของศาสนาพราหมณ์; ดู **วรรณะ**

จันทน์ ไม้จันทน์ เป็นไม้มีกลิ่นหอมใช้ทำยาและปรุงเครื่องหอม

จันทรคติ การนับวันโดยถือเอาการเดินทางของพระจันทร์เป็นหลัก เช่น ๑ ค่ำ ๒ ค่ำ และเดือนอ้าย เดือนยี่ เดือน ๓ เป็นต้น; คู่กับ **สุริยคติ**

จันทรปราคา การจับจันทร์ คือเงาโลกเข้าไปปรากฏที่ดวงจันทร์ ขณะเมื่อดวงจันทร์

กับดวงอาทิตย์อยู่ตรงกันข้ามโดยมีโลก
อยู่ระหว่างกลาง ที่เรียกว่า **ราหูอมจันทร์**;
คู่กับ **สุริยุปราคา**

จัมปา ชื่อนครหลวงของแคว้นอังคะ ตั้ง
อยู่บนฝั่งแม่น้ำจัมปา ไม่ห่างไกลมาก
นักจากจุดที่บรรจบกับแม่น้ำคงคา

จัมเปยยขันธกะ ชื่อขันธกะที่ ๙ แห่ง
คัมภีร์มหาวรรค วินัยปิฎก ว่าด้วยข้อควร
ทราบบางแง่เกี่ยวกับนิคหกรรมต่างๆ

จัมมขันธกะ ชื่อขันธกะที่ ๕ แห่งคัมภีร์
มหาวรรค วินัยปิฎก ว่าด้วยเครื่องหนัง
ต่างๆ มีรองเท้าและเครื่องลาด เป็นต้น

จาคะ การสละ, การเสียสละ, การทำให้
หมดไปจากตน, การให้หรือยอมให้หรือ
ปล่อยสละละวาง ที่จะทำให้หมดความ
ยึดติดถือมั่นตัวตน หรือลดสลายความ
มีใจคับแคบหวงแหน, การเปิดใจกว้างมี
น้ำใจ, การสละสิ่งที่เป็นข้าศึกแก่ความ
จริงใจ, การสละกิเลส (ข้อ ๔ ใน
ฆราวาสธรรม ๔, ข้อ ๓ ในอธิยฐาน-
ธรรม ๔, ข้อ ๖ ในอริยทรัพย์ ๗)

จาคสัมปทา ถึงพร้อมด้วยการบริจาค
ทาน เป็นการเฉลี่ยสุขให้แก่ผู้อื่น; ดู
สัมปรายิกัตตะ

จาคาธิฏฐาน ที่มั่นคือจาคะ, ธรรมที่ควร
ตั้งไว้ในใจให้เป็นฐานที่มั่น คือจาคะ, ผู้มี
การให้การสละละวางเป็นฐานที่มั่น (ข้อ
๓ ในอธิยฐาน ๔); ดู **อธิยฐานธรรม**

จาคานุสสติ ระลึกถึงการบริจาค คือ
ระลึกถึงทานที่ตนบริจาคแล้ว และ
พิจารณาเห็นจาคธรรมที่มีในตน; ดู
อนุสติ

จาคุมหาราช ท้าวมหาราชสี่, เทวดาผู้
รักษาโลกในสี่ทิศ, ท้าวโลกบาลทั้งสี่ คือ
๑. **ท้าวธตรฐ** จอมภูต หรือจอมคนธรรพ์
ครองทิศตะวันออก ๒. **ท้าววิรูปหก**
จอมกุมภัณฑ์ ครองทิศใต้ ๓. **ท้าว**
วิรูปักษ์ จอมนาค ครองทิศตะวันตก ๔.
ท้าวกุเวร หรือ **เวสสวัณ** จอมยักษ์
ครองทิศเหนือ

จาคุมหาราชิกา สวรรค์ชั้นที่ ๑ มีมหาราช
๔ องค์ เป็นประธาน ปกครองประจำทิศ
ทั้ง ๔, ท้าวมหาราช ๔ นั้นอยู่ภายใต้
การบังคับบัญชาของท้าวสักกะ (พระ
อินทร์) เช่น มีหน้าที่รายงานสภาพความ
เป็นไปของสังคัมมนุษย์แก่หมู่เทพชั้น
ดาวดึงส์ในสุทธรมสภาเป็นประจำ ถ้า
ทัพอสูรรุกผ่านด่านเบื้องต้นใกล้เข้ามา
ท้าวมหาราช ๔ ก็ทำหน้าที่ไปรายงานต่อ
พระอินทร์; ดู **จาคุมหาราช, อินทร์**

จาคุรงคสันนิบาต การประชุมพร้อม
ด้วยองค์ ๔ คือ ๑. วันนั้นดวงจันทร์
เสวยมาฆฤกษ์ (เพ็ญเดือนสาม) ๒.
พระสงฆ์ ๑๒๕๐ รูปมาประชุมกันโดยมิ
ได้นัดหมาย ๓. พระสงฆ์เหล่านั้นทั้ง
หมดล้วนเป็นพระอรหันต์ผู้ได้อภิญญา ๖

๔. พระสงฆ์เหล่านั้นทั้งหมดล้วนเป็นเอหิ
ภิกขุ; **ดู มามบูชา**

จวบจ้วง ดู จ้วงจวบ

จ่าย ในประโยคว่า “ภิกษุใดมีบาตรมีแผล
หย่อน ๕ ให้จ่ายบาตรใหม่” ให้จ่ายคือ
ให้ขอบาตรใหม่

จาร เขียนตัวหนังสือหรือเลขลงบนใบ
ลาน เป็นต้น โดยใช้เหล็กแหลมขีด, ใช้
เหล็กแหลมเขียนตัวหนังสือ

จาริก เทียวไป, เดินทางเพื่อศาสนกิจ

จาริต ธรรมเนียมที่ประพฤติกันมา,
ประเพณี, ความประพฤติที่ดี

จาริก เขียน, เขียนเป็นตัวอักษร, เขียน
รอยสักเป็นตัวอักษรลงไนใบลาน หรือ
ลงแผ่นศิลา แผ่นโลหะ

จํานำพรรษา ดู ฝ่าจํานำพรรษา

จําเนียรกาล เวลาช้านาน

จําปา ชื่อเมืองในมัธยมประเทศ ที่ถูก
เขียน **จัมปา**

จําพรรษา อยู่ประจำวัด หรือประจำที่ใน
ที่เหมาะสม ตลอดไตรมาส คือสามเดือน
ในฤดูฝน ตั้งแต่แรม ๑ ค่ำ เดือน ๘ ถึง
ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๑ (อย่างนี้เรียก
ปฐมพรรษา แปลว่า “พรรษาต้น”) หรือ
ตั้งแต่แรม ๑ ค่ำเดือน ๙ ถึงขึ้น ๑๕ ค่ำ
เดือน ๑๒ (อย่างนี้เรียก **ปัจฉิมพรรษา**
แปลว่า “พรรษาหลัง”)

วันเข้าพรรษาต้น คือ แรม ๑ ค่ำ

เดือน ๘ เรียกว่า **ปฐมิกา วัสสุปนายิกา**,
วันเข้าพรรษาหลังคือ แรม ๑ ค่ำ เดือน
๙ เรียกว่า **ปัจฉิมิกา วัสสุปนายิกา**

คำอธิษฐานพรรษาว่า “อิมสุมิ วิหาร
อิม เตมาส์ วสุต อูเปมิ; ทุตติยมปิ อิมสุมิ
วิหาร อิม เตมาส์ วสุต อูเปมิ; ตติยมปิ
อิมสุมิ วิหาร อิม เตมาส์ วสุต อูเปมิ”
แปลว่า “ข้าพเจ้าเข้าอยู่จำพรรษาตลอด ๓
เดือนในวัดนี้” (**วิหาร** จะเปลี่ยนเป็น
อาวาส ก็ได้);

อานิสงส์การจำพรรษามี ๕ อย่าง คือ
๑. เทียวไปไม่ต้องบอกลา ๒. จาริกไปไม่
ต้องเอาไตรจีวรไปครบสำรับ ๓. นันคณ-
โกชนและปรัมปรโกชนได้ ๔. เก็บ
อดิเรกจีวรได้ตามปรารถนา ๕. จีวรอัน
เกิดขึ้นในที่นั้น เป็นของได้แก่พวกเธอ
อานิสงส์ทั้งห้านี้ได้ใช้เวลาเดือนหนึ่ง
นับแต่ออกพรรษาแล้วคือ ถึงขึ้น ๑๕ ค่ำ
เดือน ๑๒ นอกจากนั้นยังได้สิทธิที่จะ
กรานกฐิน และได้รับอานิสงส์ ๕ นั้น ต่อ
ออกไปอีก ๔ เดือน (ภิกษุผู้เข้าพรรษา
หลัง ไม่ได้อานิสงส์หรือสิทธิพิเศษเหล่า
นี้); **ดู วันเข้าพรรษา, สัตตาหกรรมิยะ**

จําวัด นอนหลับ (ใช้แก่ภิกษุและสามเณร)

จําศีล อยู่รักษาศีล, เข้าอยู่ถือศีลประจำ
ตลอดเวลานั้นๆ

จําหลัก แกะสลักทำให้เป็นลวดลาย

จิต, จิตต์ ธรรมชาติที่รู้อารมณ์, สภาพที่

นึกคิด, ความคิด, ใจ; ตามหลักฝ่าย
อภิธรรม จำแนกจิตเป็น ๘๙ (หรือ
พิสดารเป็น ๑๒๑) แบ่ง *โดยชาติ* เป็น
อกุศลจิต ๑๒ กุศลจิต ๒๑ (พิสดารเป็น
๓๗) *วิปากจิต ๓๖* (๕๒) และ *กิริยาจิต*
๒๐; แบ่ง *โดยภูมิ* เป็น *กามาวจรจิต ๕๔*
รูปาวจรจิต ๑๕ อรูปาวจรจิต ๑๒ และ *โล*
กุตตรจิต ๘ (พิสดารเป็น ๔๐)

จิตกา, จิตกาธาน เชิงตะกอน, ที่เผาศพ
จิตตะ เอาใจฝึกไฟในสิ่งนั้นไม่วางธุระ,
ความคิดฝึกไฟไม่ปล่อยใจฟุ้งซ่านเลื่อน
ลอย, ความมีจิตจดจ่ออุทิศตัวอุทิศใจต่อ
สิ่งนั้น (ข้อ ๓ ในอิทธิบาท ๔)

จิตตกัมมัญญตา ความควรแก่การงาน
แห่งจิต, ธรรมชาติที่ทำให้เหมาะแก่
การใช้งาน (ข้อ ๑๕ ในโสภณเจตสิก ๒๕)

จิตตกา เครื่องลาดทำด้วยขนแกะ ที่ปัก
หรือทอเป็นลวดลายต่างๆ

จิตตคฤหบดี ชื่ออุบาสกสำคัญท่านหนึ่ง
เป็นพระอนาคามี มีปัญญาสามารถใน
การแสดงธรรม พระพุทธเจ้าทรงยกย่อง
ว่าเป็นเอตทัคคะในบรรดาอุบาสกธรรม-
กถิก กับทั้งทรงยกย่องว่าเป็นตราฐ
(ตุลา) ของอุบาสกบริษัท จึงได้ชื่อว่าเป็น
อัครอุบาสก (คู่กับหัตถกะอาฬวกะ),
จิตตคฤหบดีได้สร้างวัดหนึ่งชื่อว่า
อัมพวาฏการาม; ท่านผู้นี้เคยถูกภิกษุชื่อ
สุธรรมด่า เป็นเหตุให้พระพุทธเจ้าทรง

บัญญัติปฏิสาราณียกรรม คือการลงโทษ
ภิกษุผู้ด่าว่าคฤหบดีที่ไม่มีความผิด ด้วย
การให้ไปขอขมาเขา; *ดู ตุลา, เอตทัคคะ*

จิตตชรูป *ดูที่ รูป ๒๘*

จิตตปาคุญญตา ความคล่องแคล่วแห่ง
จิต, ธรรมชาติที่ทำให้สละสลวย
คล่องแคล่วว่องไว (ข้อ ๑๗ ในโสภณ-
เจตสิก ๒๕)

จิตตภาวนา *ดู ภาวนา*

จิตตมาส เดือน ๕; *ดู มาตรา* (มาตราเวลา)

จิตตมูหุตตา ความอ่อนแอแห่งจิต, ธรรมชาติ
ทำจิตให้นุ่มนวลอ่อนละมุน (ข้อ ๑๓ ใน
โสภณเจตสิก ๒๕)

จิตตลหุตตา ความเบาแห่งจิต, ธรรมชาติ
ที่ทำให้จิตเบาพร้อมที่จะเคลื่อนไหวทำ
หน้าที่ (ข้อ ๑๑ ในโสภณเจตสิก ๒๕)

จิตตวิสุทฺธิ ความหมดจดแห่งจิต คือได้
ฝึกอบรมจิตจนเกิดสมาธิพอเป็นบาท
ฐานแห่งวิปัสสนา; *ดู วิสุทฺธิ ๗* (ข้อ ๒)

จิตตสังขาร 1. ปัจจัยปรุงแต่งจิตได้แก่
สัญญาและเวทนา **2.** สภาพที่ปรุงแต่ง
การกระทำทางใจ ได้แก่เจตนาที่ก่อให้เกิด
มโนกรรม; *ดู สังขาร*

จิตตสันดาน การสืบต่อมาโดยไม่ขาด
สายของจิต; ในภาษาไทย หมายถึงพื้น
ความรู้สึกนึกคิดหรืออุปนิสัยใจคอที่ฝัง
อยู่ในส่วนลึกของจิตใจมาแต่กำเนิด
(ความหมายนัยหลังนี้ มิใช่มาในบาลี)

จิตตสามัคคี, จิตสามัคคี ดู สามัคคี

จิตตสิกขา ดู อธิจิตตสิกขา

จิตตานุปัสสนา การมีสติทันโดยรู้ชัดจิตตามสภาพที่มันเป็นอยู่ เช่น จิตมีราคะ ก็รู้ชัดว่าจิตมีราคะ จิตมีโทสะ ก็รู้ชัดว่าจิตมีโทสะ จิตมีโมหะ ก็รู้ชัดว่าจิตมีโมหะ จิตปราศราคะ โทสะ โมหะ ก็รู้ชัดว่า จิตปราศราคะ โทสะ โมหะ จิตห่อเหี่ยว ก็รู้ชัดว่าจิตห่อเหี่ยว จิตฟุ้งซ่าน ก็รู้ชัดว่าจิตฟุ้งซ่าน จิตเป็นมรรคต ก็รู้ชัดว่าจิตเป็นมรรคต จิตไม่เป็นมรรคต ก็รู้ชัดว่าจิตไม่เป็นมรรคต จิตยังมีจิตอื่นเหนือ ก็รู้ชัดว่าจิตมีจิตอื่นเหนือ จิตเป็นอนุตรระ ก็รู้ชัดว่าจิตเป็นอนุตรระ จิตเป็นสมาธิ ก็รู้ชัดว่าจิตเป็นสมาธิ จิตไม่เป็นสมาธิ ก็รู้ชัดว่าจิตไม่เป็นสมาธิ จิตหลุดพ้น ก็รู้ชัดว่าจิตหลุดพ้น จิตไม่หลุดพ้น ก็รู้ชัดว่าจิตไม่หลุดพ้น มองเห็นความก่อเกิดขึ้นมาและความเสื่อมสลายไปในจิต ตระหนักต่อจิตสภาวะที่มีอยู่ แคะรู้เท่าสติทัน ไม่ติดอึง ไม่ยึดเอา; (ตามแบบเรียนว่า: สติกำหนดพิจารณาใจที่เคล้าหมอง หรือผ่องแล้ว เป็นอารมณ์ว่าใจนี้ก็ลักว่าใจ ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา เรียกจิตตานุปัสสนา); (ข้อ ๓ ใน สติปัญญา ๔)

จิตตชุกตา ความเชื่อตรงแห่งจิต, ธรรมชาติที่ทำให้จิตเชื่อตรงต่อหน้าที่การงานของมัน (ข้อ ๑๔ ในโสภณเจตสิก ๒๕)

จิตตูปบาท [จิต-ตูป-บาท] ความเกิดขึ้นแห่งจิต หมายถึงจิตพร้อมทั้งเจตสิกที่ประกอบอยู่ด้วย ซึ่งเกิดขึ้นครั้งหนึ่งๆ, การเกิดความคิดผุดขึ้น, ความคิดที่ผุดขึ้น

จิตรลดาวัน ชื่อสวนสวรรค์ของพระอินทร์ ในดาวดึงส์เทวโลก ๑ ใน ๔ แห่ง คือ นันทวัน จิตรลดาวัน มิสกวัน และปารุสกวัน (นันทวัน บางคัมภีร์เรียก นันทวัน, ปารุสกวัน คัมภีร์อักษรอื่นเรียก พารุสกวัน)

จิตประภัสสร ดู ภวังคจิต

จินตกวี นักปราชญ์ผู้ชำนาญคิดคำประพันธ์, ผู้สามารถในการแต่งร้อยกรองตามแนวความคิดของตน

จินตามยปัญญา ดู ปัญญา ๓

จีวร ผ้าที่ใช้นุ่งห่มของพระภิกษุในพระพุทธศาสนา ผืนใดผืนหนึ่ง ในจำนวน ๓ ผืนที่เรียกว่า ไตรจีวร คือผ้าซ้อนนอกหรือผ้าทาบซ้อน (สังฆาฏี) ผ้าห่ม (อุตตราสงค์) และผ้าถุง (อันตราวาสก), แต่ในภาษาไทย นิยมเรียกเฉพาะผ้าห่มคืออุตตราสงค์ ว่าจีวร; จีวรมีขนาดที่กำหนดตามพุทธบัญญัติในสิกขาบทที่ ๑๐ แห่งรัตนวรรค (ปาจิตตีย์ ข้อที่ ๔๒; วินย.๒/๗๗๖/๕๑๑) คือ มีให้เท่าหรือเกินกว่าสุคตจีวร ซึ่ง ยาว ๔ คืบ กว้าง ๖ คืบ โดยคืบพระสุคต, ผ้าทำจีวรที่ทรง

อนุญาตมี ๖ ชนิด ดังที่ตรัสว่า (วินย.๒/๑๓๙/๑๙๓) “ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตจีวร ๖ ชนิด คือ โขมะ จีวรผ้าเปลือกไม้ ๑ กัปปาสิกะ จีวรผ้าฝ้าย ๑ โทเสยยะ จีวรผ้าไหม ๑ กัมพละ จีวรผ้าขนสัตว์ (ห้ามผมและขนมนุษย์) ๑ สานะ จีวรผ้าปาน ๑ ภังคะ จีวรผ้าของในทำอย่างนั้นเหมือนกัน ๑”; ลีต้องห้ามสำหรับจีวร คือ (วินย.๕/๑๖๙/๒๓๔) นีลกะ ล้วน (สีเขียวคราม) ปิตกะล้วน (สีเหลือง) โลहितกะล้วน (สีแดง) มัญเชฏฐ์ล้วน (สีบานเย็น) กัณฑะล้วน (สีดำ) มหารงครัตต์ล้วน (สีแดงมหารงค์ อรรถกถาอธิบายว่าสีอย่างหลังตะขาบ แปรกันมาว่าสีแดง) มหานามรัตต์ล้วน (สีแดงมหานาม อรรถกถาอธิบายว่าสีแกมกัน อย่างสีใบไม้เหลืองบ้างว่าสีกลีบดอกปทุมอ่อน แปรกันมาว่าสีชมพู) ทั้งนี้ ลีที่รับรองกันมา คือสีเหลืองเจือแดงเข้ม หรือสีเหลืองหม่น เช่นสีย้อมแก่นขนุน ที่เรียกว่าสีกรัก

จีวรนั้น พระพุทธเจ้าโปรดให้พระอานนท์ออกแบบจัดทำตามรูปนาของชาวมคธ (วินย.๕/๑๔๙/๒๐๒) ทำให้มีรูปลักษณะเป็นระเบียบแบบแผน โดยทรงกำหนดให้เป็นผ้าที่ถูกตัดเป็นชิ้นๆ นำมาเย็บประกอบกันขึ้นตามแบบที่จัดวางไว้ ชิ้นทั้งหลายมีชื่อต่างๆ เป็น กุสิ อัทธกุสิ

มณฑล อัทธมณฑล วิวัฏฐะ อนุวิวัฏฐะ คือเวียยกะ ชังเมียยกะ พาหันทะ ทั้งนี้เมื่อเป็นผ้าที่ถูกตัด ก็จะเป็นของเสรำหมองด้วยศัสตรา คือมีตำหนิ เสียรูป เสียวความสวยงาม เสื่อมค่า เสียวราคารวมควรแก่สมณะ และพวกคนที่ประสงค์ร้ายไม่พึงจ้องอยากได้

มีพุทธบัญญัติว่า (วินย.๕/๙๗/๑๓๗) จีวรผืนหนึ่งๆ ต้องตัดเป็นปัญจกะ (มีส่วนประกอบห้าชิ้น หรือห้าผืนย่อย, ชิ้นใหญ่หรือผืนย่อยนี้ ต่อมาในชั้นอรรถกถา เรียกว่า “ชั้นท์” จึงพูดว่าจีวรห้าชั้นท์) หรือเกินกว่าปัญจกะ (พูดอย่างอรรถกถาว่า มากกว่า ๕ ชั้นท์ เช่น เป็น ๗ ชั้นท์ ๙ ชั้นท์ หรือ ๑๑ ชั้นท์)

ตามพุทธบัญญัติเดิมนั้น จีวรทั้ง ๓ (คือ สังฆาฏิ อุตราสงค์ และอันตรวาสก) ต้องเป็นผ้าที่ถูกตัดเป็นชิ้นๆ นำมาเย็บประกอบกันขึ้นอย่างทีกล่าวข้างต้น แต่ภิกษุบางรูปทำจีวร เมื่อจะให้เป็นจีวรผ้าตัดทุกผืน ผ้าไม่พอ จึงเป็นเหตุปรารถนาให้มีพุทธานุญาตยกเว้นว่า (วินย.๕/๑๖๑/๒๑๙) “ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตจีวรผ้าตัด ๒ ผืน จีวรผ้าไม่ตัด ๑ ผืน” เมื่อผ้ายังไม่พอ ก็ตรัสอนุญาตว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตจีวรผ้าไม่ตัด ๒ ผืน จีวรผ้าตัด ๑ ผืน” ถึงอย่างนั้น ก็มีกรณีผ้ายังไม่พออีก จึงตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย เรา

อนุญาตให้เพิ่มผ้าเปลาะ แต่ผ้าไม่ตัด
เลยหมดทุกผืน ภิกษุไม่พึงใช้ รูปใดใช้
ต้องอาบัติทุกกฏ”

ในสมัยต่อมา นิยมนำคำว่า “ชั้น”
มาใช้เป็นหลักในการกำหนดและเรียก
ชื่อส่วนต่างๆ ของจิวร ทำให้กำหนดง่าย
ขึ้นอีก ดังได้กล่าวแล้วว่า จิวรมีอย่าง
น้อย ๕ ชั้น คือ จิวรที่มีรูปสี่เหลี่ยม
ผืนผ้าผืนหนึ่งนี้ เมื่อคลี่แผ่ออกไปตาม
ยาว จะเห็นว่ามีชั้น คือผ้าผืนย่อย
ขนาดประมาณเท่าๆ กัน ยาวตลอดจาก
บนลงล่าง ๕ ผืน เรียงต่อกันจากซ้ายไป
สุดขวา ครบเป็นจิวร ๑ ผืน; ชั้นทั้ง
๕ นี้ แต่ละชั้นมีส่วนประกอบครบใน
ตัว คือ มี ๒ กระทบ ได้แก่ กระทบใหญ่
เรียกว่ามณฑล กับกระทบเล็ก (ราวครึ่ง
ของกระทบใหญ่) เรียกว่า อัชฌมณฑล,
ระหว่างมณฑลกับอัชฌมณฑล มีเส้น
คันดุกันนาขวาง เรียกว่าอัชฌกุสิ,
มณฑล กับอัชฌมณฑล และอัชฌกุสิ
รวมเป็นชั้นหนึ่ง โดยมีเส้นคัน
ระหว่างชั้นนั้น กับชั้นอื่น อยู่สอง
ข้างของชั้น ดูกันนายืน เรียกว่า กุสิ,
เมื่อรวมเป็นจิวรครบผืน (นิยมเรียง
ชั้นที่ต่อกัน ให้ด้านมณฑลกับด้าน
อัชฌมณฑลสลับกัน) มีผ้าขอบจิวรทั้งสี่
ด้าน เรียกว่า อนุวาท (แปลว่าปลิวตาม
ลม, อนุวาทก็เป็นกุสิอย่างหนึ่ง); ชั้น

แต่ละชั้นมีชื่อเรียกเฉพาะต่างกันไป
(ตามคำอธิบายของอรรถกถา วินย.อ.๓/๒๓๖) คือ
ชั้นกลาง ชื่อวิวัฏฐะ (แปลตามศัพท์ว่า
คลี่ขยายออกไป), ชั้นที่อยู่ข้างวิวัฏฐะ
ทั้งสองด้าน ชื่ออนุวิวัฏฐะ (แปลตาม
ศัพท์ว่าคลี่ขยายไปตาม), ชั้นที่อยู่
ขอบนอกทั้งสองข้าง ชื่อพาหันทะ (แปล
ว่าสุดแขน หรือปลายพาดบนแขน) นี้
สำหรับจิวร ๕ ชั้น, ถ้าเป็นจิวรที่มี
ชั้นมากกว่านี้ (คือมี ๗ ชั้นขึ้นไป)
ชั้นทุกชั้นที่อยู่ระหว่างวิวัฏฐะกับ
พาหันทะ ชื่อว่าอนุวิวัฏฐะทั้งหมด (บาง
ทีเรียกให้ต่างกันเป็น จูพานุวิวัฏฐ์ กับ
มหานุวิวัฏฐ์); นอกจากนี้ มีแผ่นผ้าเย็บ
ทาบเติมลงไปตรงที่หุ้มคอ เรียกว่า
คิเวยยกะ และแผ่นผ้าเย็บทาบเติมลง
ไปตรงที่ถูกแข้ง เรียกว่า ชังเขยยกะ (นี้
ว่าตามคำอธิบายในอรรถกถา แต่พระมติ
ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา
วชิรญาณวโรรส ในหนังสือวินัยมุข เล่ม ๒
ว่า ในจิวรห้าชั้นๆ กลาง ชื่อคิเวยยกะ
เพราะเมื่อห่มจิวร อัชฌมณฑลของชั้น
นั้นอยู่ที่คอ, ชั้นที่ถัดออกมาทั้ง ๒ ข้าง
ชื่อชังเขยยกะ เพราะอัชฌมณฑลของ
๒ ชั้นนั้น อยู่ที่แข้งในเวลาห่ม, ชั้น
ที่ถัดออกมาอีกทั้ง ๒ ข้าง ชื่อพาหันทะ
เพราะอัชฌมณฑลของ ๒ ชั้นนั้น อยู่
ที่แขนในเวลาห่ม); ต่อมา มีเหตุการณ์อัน

เป็นกรณีต่างหาก ซึ่งเป็นข้อปรารภให้ ทรงอนุญาตลูกดุม (คัณฐิกา) และรังดุม (ปาสกะ) (วินย.๗/๑๖๖/๖๕); ดู *ไตรจิวร, ขัณฑ์*

จิวรกรรม การทำจิวร, งานเกี่ยวกับจิวร เช่น ตัด เย็บ ย้อม เป็นต้น

จิวรการสมัย คราวที่พระทำจิวร, เวลาที่กำลังทำจิวร

จิวรกาล ฤดูถวายจิวร, ฤดูถวายผ้าแก่ พระสงฆ์; ดู *จิวรกาลสมัย*

จิวรกาลสมัย สมัยหรือคราวที่เป็นฤดู ถวายจิวร; งวดหนึ่ง สำหรับภิกษุที่มีได้ กรานกฐิน ตั้งแต่แรมค่ำหนึ่งเดือน ๑๑ ถึงเพ็ญเดือนสิบสอง (คือเดือนเดียว), อีกงวดหนึ่ง สำหรับภิกษุที่ได้กรานกฐิน แล้ว ตั้งแต่แรมค่ำหนึ่งเดือน ๑๑ ไปจน หมดฤดูหนาว คือถึงขึ้น ๑๕ ค่ำเดือน ๔ (รวม ๕ เดือน)

จิวรทานสมัย สมัยที่เป็นฤดูถวายจิวร ตรงกับจิวรกาลสมัย

จิวรนิทกะ “ผู้เก็บจิวร”, ภิกษุที่สงฆ์ สมมติ คือแต่งตั้งให้เป็นเจ้าหน้าที่เก็บ รักษาจิวร, เป็นตำแหน่งหนึ่งในบรรดา *เจ้าอธิการแห่งจิวร*

จิวรปฏิคคาหก “ผู้รับจิวร”, ภิกษุที่สงฆ์ สมมติ คือแต่งตั้งให้เป็นเจ้าหน้าที่รับ จิวร, เป็นตำแหน่งหนึ่งในบรรดา *เจ้า อธิการแห่งจิวร*

จิวรปลีโพธ ความกังวลในจิวร คือภิกษุ ยังไม่ได้ทำจิวร หรือทำค้างหรือหายเสีย ในเวลาทำ แต่ยังไม่สิ้นความหวังว่าจะ ได้จิวรอีก

จิวรภาษก “ผู้แจกจิวร”, ภิกษุที่สงฆ์ สมมติ คือแต่งตั้งให้เป็นเจ้าหน้าที่แจก จิวร, เป็นตำแหน่งหนึ่งในบรรดา *เจ้า อธิการแห่งจิวร*

จิวรมรดก จิวรของภิกษุหรือสามเณรผู้ ถึงมรณภาพ (มตกจิวร) สงฆ์พึงมอบให้ แก่คิลานุปฐาก (ผู้พยาบาลคนไข้) ด้วย ญัตติหุติยกรรม อย่างไรก็ตาม อรรถกถา แสดงมติไว้ว่า กรณีเช่นนี้เป็นกรรมไม่ สำคัญนัก จะทำด้วยอปโลกนกรรม ก็ควร

จิวรลาภ การได้จิวร

จิวรวรรค ตอนที่ว่าด้วยเรื่องจิวร เป็น วรรคที่ ๑ แห่งนิสัสคคิยกัณฑ์

จิวรอธิษฐาน จิวรครอง, ผ้าจำกัด จำนวน ๓ ผืนที่อธิษฐาน คือกำหนดไว้ ใช้ประจำตัวตามที่พระวินัยอนุญาตไว้; ตรงข้ามกับ *อติเรกจิวร*

จิวรักขันธกะ ชื่อขันธกะที่ ๘ แห่งคัมภีร์ มหาวรรค วินัยปิฎก ว่าด้วยเรื่องจิวร

จุนฉิย ละเอียด

จุนฉิยบท คำร้อยแก้ว, ข้อความร้อยแก้ว ที่กระจายความออกไป ตรงข้ามกับคำ ประพันธ์ที่ผูกเป็นคำร้อยกรอง ซึ่งเรียก ว่า *คาถาพันธ์* หรือ *คาถา*; ในการจัด

พุทธพจน์เป็นประเภทต่างๆ ที่เรียกว่า *นวังคสัตถุศาสน์* พุทธพจน์อันเป็นคำวิไลชนาที่เป็นจตุลจันยบถลั่วน จัดเป็น *เวยยาकरणะ*, พุทธพจน์ที่เป็นคาถาลั่วน จัดเป็น *คาถา*, พุทธพจน์ที่เป็นจตุลจันยบถ และมีคาถาระคน จัดเป็น *เคยยะ*; ในประเพณีไทย เมื่อพระเทศน์ มีธรรมเนียมให้ยกข้อความบาลีขึ้นมาว่านาก่อน และในการเทศน์ทั่วไป มักยกคาถาพุทธภาษิตขึ้นเป็นบทตั้ง เรียกว่า *นิกเขปบท* แต่ในการเทศน์มหาชาติ ซึ่งเป็นเทศนาที่มีลักษณะเฉพาะพิเศษ นิยมยกข้อความร้อยแก้วภาษาบาลีจากอรรถกถาชาดกมา กล่าวนำที่ละเอียดก่อนก่อนดำเนินเรื่องในภาษาไทยต่อไป และนี่คงเป็นเหตุให้เกิดความเข้าใจที่เป็นความหมายใหม่ขึ้นในภาษาไทยว่า *จตุลจันยบถ* คือ บทบาลี (ร้อยแก้ว) เล็กน้อย ที่ยกขึ้นแสดงก่อนเนื้อความ (พจนานุกรมเขียน *จตุลจันยบถ*); ตรงข้ามกับ *คาถา*, *คาถาพันธ์*; ดู *นวังคสัตถุศาสน์*

จตุ “เคลื่อน” (จากภาพหนึ่ง ไปสู่อีกหนึ่ง), ตาย (ในภาษาบาลี ใช้ได้ทั่วไป แต่ในภาษาไทยส่วนมากใช้แก่เทวดา); ในภาษาไทย บางทีเข้าใจและใช้กันผิดไปไกล ถึงกับเพี้ยนเป็นว่า เกิด ก็มี

จตุปปาทญาณ ปรีชารู้จตุและอุปบัติของสัตว์ทั้งหลาย, มีจักขุทิพย์มองเห็นสัตว์กำลังจตุบ้าง กำลังเกิดบ้าง มีอาการดี

บ้าง เลวบ้างเป็นต้น ตามกรรมของตน เรียกอีกอย่างว่า *ทิพพจักขุ* (ข้อ ๒ ในญาณ ๓ หรือวิชา ๓, ข้อ ๗ ในวิชา ๘, ข้อ ๕ ในอภิญาญา ๖)

จุนทะ พระเถระผู้ใหญ่ชั้นมหาสาวก เป็นน้องชายของพระสารีบุตร เคยเป็นอุปัฏฐากของพระพุทธองค์ และเป็นผู้นำอริราชทูของพระสารีบุตรจากบ้านเกิดที่ท่านปรินิพพานมาถวายแด่พระพุทธองค์ที่พระเชตวัน

จุนทกัมมารบุตร นายจุนทะ บุตรช่างทอง ชาวเมืองปาวา ผู้ถวายสุกรมัททวะ เป็นภัตตาหารครั้งสุดท้าย แต่พระพุทธเจ้า ในเช้าวันปรินิพพาน, จุนทะกัมมารบุตร ก็เขียน; ดู *สุกรมัททวะ*, *พุทธปรินิพพาน*

จตุลจัน “จันน้อย”, “จันจิ๋ว”, จันวันเดียวเสร็จ, พิธีทำบุญทอดจันแบบหนึ่งที่ได้พัฒนาขึ้นมาในประเพณีไทย (บางถิ่นเรียกว่าจันเล่น) โดยมีกำหนดว่าต้องทำทุกอย่างตั้งแต่ปั้นฝ้าย ทอ ตัด เย็บเป็นจันวันเดียว (ตามปกติทำเป็นสับ คงเพราะเป็นฝ้ายเล็กที่สุด ทนได้ง่าย) ย้อม และนำผ้าจันไปทอดถวายแก่พระสงฆ์ ให้ทันภายในวันเดียว (พระสงฆ์ได้รับแล้ว ก็จะทำกรรณจัน และอนุเมทนาเสร็จในวันนั้นตามธรรมดาของพระวินัย การทั้งหมดของทุกฝ่ายจึงเป็น

อันเสร็จในวันเดียวกัน), เหตุที่นิยมทำ และถือว่าเป็นบุญมาก คงเพราะต้องสำเร็จด้วยความสามัคคีของคนจำนวนมากที่ทำงานกันอย่างแข็งขันขมิ้ม และประสานกันอย่างดียิ่ง; โดยปริยายหมายถึงงานที่ต้องทำเร่งด่วนอย่างซูลมุน วุ่นวายเพื่อให้เสร็จทันเวลาอันจำกัด

จุลกาล ชื่อห้องชายของพระมหากาลที่บวชตามพี่ชาย แต่ไม่ได้บรรลุมรรคผล ลึกลับในระหว่าง

จุลคณฐี ชื่อนิกายพระสงฆ์พม่านิกายหนึ่ง
จุลราชปรีตร ปรีตรหลวงชุดเล็ก คือ เจ็ดตำนาน ดู *ปรีตร, ปรีตต์*

จุลวรรค ชื่อคัมภีร์อันเป็นหมวดหนึ่งแห่งพระวินัยปิฎก (ต่อจาก *มหาวรรค*) มีทั้งหมด ๕ หมวด คือ อาทิกัมม์ ปาจิตตีย์ มหาวรรค จุลวรรค ปรีวาร; คัมภีร์จุลวรรค มี ๑๒ ชั้นธกะ คือ ๑. *กัมมชั้นธกะ* ว่าด้วยเรื่องนิคห-กรรม ๒. *ปารีวาสิกชั้นธกะ* ว่าด้วยวัตรของภิกษุผู้อยู่ปรีวาส ผู้ประพฤติมานัต และผู้เตรียมจะอัพภาน ๓. *สมุจจยชั้นธกะ* ว่าด้วยระเบียบปฏิบัติต่างๆ ในการประพฤติวิภูฐานวิธี ๔. *สมถชั้นธกะ* ว่าด้วยการระงับอธิการณ์ ๕. *ขุททกวัตถุ-ชั้นธกะ* ว่าด้วยข้อบัญญัติปลีกย่อยจำนวนมาก เช่น การปลงผม ตัดเล็บ ไม้จิ้มฟัน ของใช้ต่างๆ เป็นต้น ๖. *เสนาสนชั้นธกะ* ว่า

ด้วยเรื่องเสนาสนะ ๗. *สังฆเภทชั้นธกะ* ว่าด้วยสังฆเภทและสังฆสามัคคี ๘. *วัตตชั้นธกะ* ว่าด้วยวัตรต่างๆ เช่น อาคันตุกวัตร เป็นต้น ๙. *ปาติโมกข์-ฐปนชั้นธกะ* ว่าด้วยระเบียบในการงดสวดปาติโมกข์ในเมื่อภิกษุมีอาบัติติดตัวมาร่วมฟังอยู่ ๑๐. *ภิกขุณีชั้นธกะ* ว่าด้วยเรื่องภิกษุณีเริ่มแต่ประวัติการอนุญาตให้มีการบวชครั้งแรก ๑๑. *ปัญจสติก-ชั้นธกะ* ว่าด้วยเรื่องสังคายนาครั้งที่ ๑ ๑๒. *สัตตสติกชั้นธกะ* ว่าด้วยสังคายนาครั้งที่ ๒; *อุพวรรค* หรือ *อุพวักค์* ก็เขียน; ดู *ไตรปิฎก* (เล่ม ๖-๗)

จุลคักราช คักราชน้อย ตั้งขึ้นโดยกษัตริย์พม่าองค์หนึ่งใน พ.ศ. ๑๑๘๒ ภายหลังมหาคักราช, เป็นคักราชที่เราใช้กันมาก่อนใช้รัตนโกสินทรศก, นับรอบปีตั้งแต่ ๑๖ เมษายน ถึง ๑๕ เมษายน เขียนย่อว่า จ.ศ. (พ.ศ. ๒๕๕๒ ตรงกับ จ.ศ. ๑๓๗๐-๑๓๗๑)

จุลศีล ดู *อุพม์ขณิมมหาศีล*

จุฬามณีเจดีย์ พระเจดีย์ที่บรรจุพระจุฬามณี (มวยผม) ของพระพุทธเจ้าในดาวดึงส์เทวโลก อรรถกถาเล่าว่า เมื่อพระโพธิสัตว์เสด็จออกบรรพชา เสด็จข้ามแม่น้ำอโนมาแล้วจะอธิษฐานเพศบรรพชิต ทรงตัดมวยพระเกศาขวางไปในอากาศ พระอินทร์นำผอบแก้วมารองรับ

เอาไปประดิษฐานในพระเจดีย์จุฬามณี ต่อมาเมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธ-
ปรินิพพานแล้ว ในขณะที่แจกพระบรม-
สารีริกธาตุ พระอินทร์ได้มานำเอาพระ
ทาสุธาตุ (พระเขี้ยวแก้ว) ข้างขวาที่โศภ-
พราหมณ์ซ่อนไว้ในผ้าโพกศีรษะ ใส่ผอบ
ทอง นำไปบรรจุในจุฬามณีเจดีย์ด้วย

อุพนิตเทศ ๓ นิตเทศ 2., ไตรปิฎก (เล่ม
๓๐)

อุพนันถกะ พระมหาสาวกองค์หนึ่งใน
อัสติมหาสาวก เป็นบุตรของธิดาเศรษฐี
กรุงราชคฤห์ และเป็นน้องชายของพระ
มหาปันถกะ ออกบวชในพระพุทธ
ศาสนา ปรากฏว่ามีปัญญาที่บออย่างยิ่ง
พี่ชายมอบคาถาเพียง ๑ คาถาให้ท่อง
ตลอดเวลา ๔ เดือน ก็ท่องไม่ได้ จึงถูก
พี่ชายขบไล่ เสียใจคิดจะสึก พอดีพบพระ
พุทธเจ้า พระองค์ตรัสปลอบแล้วประทาน
ผ้าขาวบริสุทธิ์ให้ไปลูบคลำพร้อมทั้ง
บริกรรมสั้นๆ ว่า “รโฆหรณฺ ๓ ๓” ผ้า
นั้นหอมเพราะมือคลำอยู่เสมอ ทำให้
ท่านมองเห็นไตรลักษณ์ และได้สำเร็จ
พระอรหัต ท่านมีความชำนาญแคล่วคล่อง
ในอภิญญา ๖ ได้รับยกย่องเป็นเอกทัตตะ
ในบรรดาผู้ฉลาดในเจโตวิภูฏ; ชื่อท่าน
เรียกง่าย ๆ ว่า **อุพนันถก**, บางแห่งเขียน
เป็น **จุลลันถก**

อุพนัชมิมมหาศีล อุพศีล (ศีลย่อย)

มัชฌิมศีล (ศีลกลาง) และ **มหาศีล** (ศีล
ใหญ่), หมายถึงศีลที่เป็นหลักความ
ประพฤติของพระภิกษุ ซึ่งพระพุทธเจ้า
ตรัสแจกแจงไว้ในพระสูตรบางสูตร
(ปรากฏในทีฆนิกาย สีสันนวรรค คือ
พระไตรปิฎกบาลีอักษรไทย เล่ม ๙ ทั้ง
๑๓ สูตร มีสาระเหมือนกันหมด) และ
เนื่องจากมีรายละเอียดมากมาย พระ
ธรรมสังคากาจารย์จึงจัดเป็น ๓
หมวด และตั้งชื่อหมวดอย่างที่กล่าวนั้น
ตามลำดับ, ในพระสูตรแรกที่ตรัสแสดง
ศีลชุดนี้ (คือ พรหมชาลสูตร) พระองค์
ตรัสเพื่อให้รู้กันว่า เรื่องที่ปุถุชนจะเอา
มากล่าวสรรเสริญพระองค์ ก็คือความมี
ศีลอย่างนี้ ซึ่งแท้จริงแล้ว เป็นเรื่องต่ำๆ
เล็กน้อย แต่เรื่องที่จะใช้เป็นข้อสำหรับ
สรรเสริญพระองค์ได้ถูกต้องนั้น เป็น
เรื่องลึกซึ้ง ซึ่งบัณฑิตจะพึงรู้ คือการที่
ทรงมีพระปัญญาที่ทำให้ข้ามพ้นทิฏฐิที่
ผิดทั้ง ๖๒ ประการ ส่วนในพระสูตร
นอกนั้น ตรัสศีลชุดนี้เพื่อให้เห็นลำดับ
การปฏิบัติของบุคคลที่มีศรัทธาออก
บวชแล้วว่าจะดำเนินก้าวไปอย่างไร โดย
เริ่มด้วยเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยศีล สำรวม
อินทรีย์ ประกอบด้วยสติสัมปชัญญะ
เป็นผู้สันโดษ เมื่อพร้อมอย่างนี้แล้ว ก็
เจริญสมาธิ จนเข้าถึงจตุตถฌาน แล้ว
โน้มจิตที่เป็นสมาธิดีแล้วนั้น ให้มุ่งไป

เพื่อญาณทัศนะ แล้วก้าวไปในวิชา ๘ ประการ จนบรรลุอุสวักขยญาณในที่สุด โดยเฉพาะในขั้นต้นที่ตรัสถึงศีลนั้น พระองค์ได้ทรงตั้งเป็นคำถามว่า “ภิกษุเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยศีลอย่างไร?” จากนั้นจึงได้ทรงแจกแจงรายละเอียดในเรื่องศีลอย่างมากมาย ดังที่เรียกว่า จูฬศีล มัชฌิมศีล และมหาศีล ที่กล่าวนี้

พึงสังเกตว่า ในพระสูตรทั้งหลาย ทรงจำกัดความ หรือแสดงความหมายของ “ภิกษุผู้ถึงพร้อมด้วยศีล” ด้วยจูฬ-มัชฌิมมหาศีลชุดนี้ หรือไม่ก็ตรัสอธิบายเพียงสั้นๆ ว่า (เช่น อ.จตุกก.๒๑/๓๗/๕๐) “ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้ที่มีศีล ล้ำรวมด้วยปาติโมกขสังวร ถึงพร้อมด้วยอาจารย์และโคจร มีปรกติเห็นภัยในโทษแม้แต่ชนิดน้อย สมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย” ส่วนในอรรถกถามีบ่อยครั้ง (เช่น ม.อ.๒/๑๒/๕๔; ส.อ.๓/๑๕๔/๑๙๗; อธิ.อ.๕๖/๕๔๕) ที่อธิบาย “ความถึงพร้อมด้วยศีล” ว่าหมายถึงปารีสุทธิศีล ๔ แต่ทั้งหมดนั้นก็ก็เป็นเพียงวิธีอธิบาย ซึ่งในที่สุดก็ได้สาระอันเดียวกัน กล่าวคือ ศีลที่ตรัสในพระสูตร ไม่ว่าจะโดยย่อหรือโดยพิสดาร และศีลที่อรรถกถาจัดเป็นชุดขึ้นมา นั้น ก็คือความประพฤติที่เป็นวิถีชีวิตของพระภิกษุ ซึ่งเป็นจุดหมายของการบัญญัติประดาสิกขาบทในพระ

วินัยปิฎก และเป็นผลที่จะเกิดมีเมื่อได้ปฏิบัติตามสิกขาบทเหล่านั้น

เนื่องจากจูฬศีล (ในภาษาไทย นิยมเรียกว่า จุลศีล) มัชฌิมศีล และมหาศีลที่ตรัสไว้ ยืดยาว มีรายละเอียดมาก ในที่นี้ จะแสดงเพียงหัวข้อที่จะขยายเองได้ หรือพอให้เห็นเค้าความ (ผู้ต้องการรายละเอียด พึงดู ที.สี.๙/๓-๒๕/๕-๑๕; ๑๐๓-๑๒๐/๘๓-๙๒)

จูฬศีล

๑. ละปาณาติบาต... ๒. ละอทินนาทาน... ๓. ละอพรหมจรรย์... ๔. ละมุสาวาท... ๕. ละปิสุณาวาจา... ๖. ละผรุสวาจา... ๗. ละสัมผัปปลาปะ... ๘. เว้นจากการพรากรพิชคามและภุตคาม ๙. ฉันทมือเดียว...งดจากการฉันทในเวลาวิกาล ๑๐. เว้นจากการฟ้อนรำขับร้อง ประโคมดนตรีและดูการเล่นอันเป็นข้าศึกแก่กุศล ๑๑. เว้นจากการตัดทรงประดับและตกแต่งร่างกายด้วยดอกไม้ของหอมและเครื่องประเทืองผิว อันเป็นฐานแห่งการแต่งตัว ๑๒. เว้นจากการนั่งนอนบนที่นึ่งที่นอนอันสูงใหญ่ ๑๓. เว้นจากการรับทองและเงิน ๑๔. เว้นจากการรับัญญาหารดิบ ๑๕. เว้นจากการรับเนื้อดิบ ๑๖. เว้นจากการรับสตรีและกุมารี ๑๗. เว้นจากการรับทาสีและทาส ๑๘. เว้นจากการรับแพะและแกะ ๑๙.

เว้นจากการรับไก่และสุกร ๒๐.เว้นจากการรับช้าง โค ม้า และลา ๒๑.เว้นจากการรับไร่นาและที่ดิน ๒๒.เว้นจากการประกอบพุทธกรรมรับใช้เดินข่าว ๒๓. เว้นจากการซื้อการขาย ๒๔.เว้นจากการโก่งด้วยตาชั่ง การโก่งด้วยของปลอม และการโก่งด้วยเครื่องตวงวัด ๒๕.เว้นจากการรับสินบน การล่อลวง และการตลบตะแลง ๒๖.เว้นจากการเหินห่าน ฟัน ฆ่า จองจำ ตีชิง ปล้น และกรรโชก

มัชฌิมเศียร

๑.เว้นจากการพรากรพืชคามและภูตคาม (แจกแจงรายละเอียดด้วย มิใช่เพียงกล่าวกว้างๆ อย่างในจุฬารัตน, ในข้อต่อๆ ไป ก็เช่นกัน) ๒.เว้นจากการบริโภคของที่ทำการสะสมไว้ ๓.เว้นจากการดูการเล่นอันเป็นข้าศึกแก่กุศล ๔.เว้นจากการพนันอันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท ๕.เว้นจากการนั่งนอนบนที่นั่งที่นอนอันสูงใหญ่ ๖.เว้นจากการมั่ววุ่นระดับตบแต่งร่างกาย ๗.เว้นจากติรัจฉานกถา (ดู *ติรัจฉานกถา*) ๘.เว้นจากถ้อยคำห่มเถียงแก่งแย่ง ๙.เว้นจากการประกอบพุทธกรรมรับใช้เดินข่าว ๑๐.เว้นจากการพูดหลอกลวงเลียบเคียงทำเลศหลอ

มหาเศียร

๑.เว้นจากมิจฉาชีพด้วยติรัจฉานวิชา (จำพวกทำนายทายทัก ทำพิธีเกี่ยวกับ

โชคกลาง เสกเป่า เป็นหมอดู หมอญู หมอผี, แจงรายละเอียด มีตัวอย่างมาก) ๒. เว้นจากมิจฉาชีพด้วยติรัจฉานวิชา (จำพวกทายลักษณะคน ลักษณะของลักษณะสัตว์) ๓.เว้นจากมิจฉาชีพด้วยติรัจฉานวิชา (จำพวกดูฤกษ์ดูชัย) ๔.เว้นจากมิจฉาชีพด้วยติรัจฉานวิชา (จำพวกทำนายนฤคราส สุริยคราส อุกกาบาต และนักษัตรที่เป็นไปและที่ผิดแปลกต่างๆ) ๕. เว้นจากมิจฉาชีพด้วยติรัจฉานวิชา (จำพวกทำนายชะตาบ้านเมือง เรื่องฝนฟ้า ภัยโรค ภัยแล้ง ภัยพุกภัยกาเป็นต้น) ๖.เว้นจากมิจฉาชีพด้วยติรัจฉานวิชา (จำพวกให้ฤกษ์ แก้วเคราะห์เป็นหมอเวทมนตร์ ทรงเจ้า บวงสรวง สู่ขวัญ) ๗.เว้นจากมิจฉาชีพด้วยติรัจฉานวิชา (จำพวกทำพิธีบนบาน แก้บน ทำพิธีตั้งศาล ปลุกเรื่อน บำบวงเจ้าที่ บูชาไฟเป็นหมอยา หมอผ่าตัด)

จะเห็นว่า จุฬารัตนมหาเศียรทั้งหมดนี้ เน้นศีลด้านที่ท่านจัดเป็นอาชีวนิเวศศีล และที่ตรัสรายละเอียดไว้มากในพระสูตรกลุ่มนี้ น่าจะเป็นเพราะทรงมุ่งให้เห็นวิถีชีวิตและลักษณะความประพฤติของพระสงฆ์ในพระพุทธศาสนา ที่แตกต่างจากสภาพของนักบวชมากมายที่เป็นมาและเป็นไปในสมัยนั้น;
ดู ปาริสุทธิศีล, ติรัจฉานวิชา

อุพวงศ์ ชื่อหนังสือพงศาวดารลังกาฉบับ “เล็ก” แต่งโดยพระเถระหลายรูป พรรณนาความเป็นมาของพระพุทธศาสนาและชาติลังกา ต่อจากคัมภีร์ *มหาวงส์* ตั้งแต่ พ.ศ. ๘๔๕ จนถึง พ.ศ. ๒๓๕๘ ในสมัยที่อังกฤษเข้าครองเป็นอาณานิคม (อุพวงศ์ ก็คือ ภาค ๒ ของมหาวงส์นั่นเอง)

อุพเวทลสูตร ชื่อสูตรหนึ่งในมัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์ แห่งพระสุตตันตปิฎก แสดงโดยพระธรรมทินนาเถรี เป็นคำตอบปัญหาที่วิสาขอุบาสาภกถาม

อุพศีล *อุพมัชฌิมมหาศีล*

อุพสังคาม ชื่อตอนหนึ่งในคัมภีร์ปริวาร แห่งพระวินัยปิฎก

อุพสุทนต์ปริวาส “สุทนต์ปริวาส อย่างเล็ก” หมายความว่า ปริวาสที่ภิกษุ ต้องอาบัติสังฆาทิเสสหลายคราวด้วยกัน จำจำนวนอาบัติและวันที่ปิดได้บ้าง อยู่ปริวาสไปจนกว่าจะเห็นว่าบริสุทธิ์

เจ็ดตำนาน “เจ็ดเรื่อง” คือ พระปริตรที่มี อำนาจคุ้มครองป้องกันตามเรื่องต้นเดิม ที่เล่าไว้ ซึ่งได้จัดรวมเป็นชุด รวม ๗ พระปริตร; อีกนัยหนึ่งว่า “เจ็ดปริตร” แต่ตามความหมายนี้ น่าจะเขียน **เจ็ดตำนาน** คือ เจ็ดตาณ (ตาณ=ปริตต์, แผลงตาณ เป็นตำนาน); ดู *ปริตร, ปริตต์*

เจดีย์ ที่เคารพนับถือ, บุคคล สถานที่

หรือวัตถุที่ควรเคารพบูชา, เจดีย์เกี่ยวกับ พระพุทธเจ้ามี ๔ อย่างคือ ๑. *ชาติเจดีย์* บรรจุพระบรมสารีริกธาตุ ๒. *ปริโภคเจดีย์* คือสิ่งหรือสถานที่ที่พระพุทธเจ้า เคยทรงใช้สอย ๓. *ธรรมเจดีย์* บรรจุพระธรรม คือ พุทธพจน์ ๔. *อุทเทสิกเจดีย์* คือพระพุทธรูป; ในทางศิลปกรรม ไทยหมายถึงสิ่งที่ก่อเป็นยอดแหลมเป็นที่บรรจุสิ่งที่เคารพนับถือ เช่น พระธาตุ และอัฐิบรรพบุรุษ เป็นต้น

เจตนา ความตั้งใจ, ความมุ่งใจหมายจะทำ, เจตจำนง, ความจำนง, ความจงใจ, เป็นเจตสิกที่เกิดกับจิตทุกดวง เป็นตัว นำในการคิดปรุงแต่ง หรือเป็นประธานในสังขารขันธ์ และเป็นตัวการในการทำกรรม หรือกล่าวได้ว่าเป็นตัวกรรมที่ เดียว ดังพุทธพจน์ว่า “เจตนาหิ ภิกขเว กมฺมํ วทามิ” แปลว่า “เรากล่าวเจตนาว่าเป็นกรรม”; **เจตนา ๓** คือ เจตนาใน ๓ กาล ซึ่งใช้เป็นข้อพิจารณาในเรื่องกรรม และการให้ผลของกรรม ได้แก่ ๑. *ปุพฺพเจตนา* เจตนาก่อนจะทำ ๒. *สันนิฏฐาปกเจตนา* เจตนาอันให้สำเร็จการกระทำ หรือให้สำเร็จความมุ่งหมาย ๓. *อปฺรเจตนา* เจตนาสืบเนื่องต่อๆ ไปจากการกระทำนั้น (*อปฺราปรเจตนา* ก็เรียก), เจตนา ๓ นี้ เป็นคำในชั้นอรรถกถา แต่ก็โยงกับพระไตรปิฎก โดยเป็นการสรุป

ความในพระไตรปิฎกบ้าง เป็นการสรรถ้อยคำที่จะใช้อธิบายหลักกรรมตามพระไตรปิฎกนั้นบ้าง เฉพาะอย่างยิ่ง ใช้แนะนำเป็นหลักในการที่จะทำบุญคือกรรมที่ดี ให้ได้ผลมาก และมักเน้นในเรื่องทาน (แต่ในเรื่องทานนี้ เจตนาที่ ๒ ท่านมักเรียกว่า “มูญจนเจตนา” เพื่อให้ชัดว่าเป็นความตั้งใจในขณะที่ให้ทานจริงๆ คือขณะที่ปล่อยของออกไป แทนที่จะใช้ว่าสันนิษฐานปกเจตนา หรือความตั้งใจอันให้สำเร็จการกระทำ ซึ่งในหลายกรณี ไม่ตรงกับเวลาของเหตุการณ์ เช่น คนที่ทำบาปโดยซุดหลุมดักให้คนอื่นตกลงไปตาย เมื่อคนตกลงไปตายสมใจ เจตนาที่ลุ่มผลให้ซุดหลุมดักสำเร็จในวันก่อน เป็นสันนิษฐานปกเจตนา) ดังที่ท่านสอนว่า ควรถวายทานหรือให้ทานด้วยเจตนาในการให้ ที่ครบทั้ง ๓ กาล คือ ๑. ก่อนให้ มีใจยินดี (ปุพพเจตนา หรือ บุปพเจตนา) ๒. ขณะให้ ทำใจผ่องใส (มูญจนเจตนา) ๓. ให้แล้ว ชื่นชมปลื้มใจ (อปฺรเจตนา), คำอธิบายของอรรถกถานี้ก็อ้างพุทธพจน์ในพระไตรปิฎกนั่นเอง โดยเฉพาะหลักเรื่องทักษิณาที่พร้อมด้วยองค์ ๖ อันมีผลยิ่งใหญ่ ซึ่งในด้านทายกหรือทายิกา คือฝ่ายผู้ให้ มีองค์ ๓ ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสในเรื่องการถวายทานของเวฬุภัณฑุกินีนันทมารดา(อง.จก.๒๒/

๓๐๘/๓๗๕) ว่า “ปุพฺพเพว ทานา สุมโน โหติ ก่อนให้ ก็ดีใจ, ทนํ จิตฺตํ ปสาเทติ กำลังให้อยู่ ก็ทำจิตให้ผุดผ่องเลื่อมใส, ทตฺวา อตฺตมโน โหติ ครั้นให้แล้ว ก็ชื่นชมปลื้มใจ”; *ดูกรรม, ทักษิณา, เวฬุภัณฑุกินีนันทมารดา*

เจตภูต สภาวะซึ่งเป็นผู้คิด, ตามที่เข้าใจกัน หมายถึงดวงจิตอันเที่ยงแท้ที่สิงอยู่ในตัวคน ซึ่งเชื่อกันว่าออกจากร่างได้ในเวลาอนหลับ และเป็นตัวไปเกิดใหม่เมื่อกายนี้แตกทำลาย เป็นคำที่ไทยเราใช้เรียกแทนคำว่า *อาตมัน* หรือ *อัตตา* ของลัทธิพราหมณ์ และเป็นความเชื่อนอกพระพุทธศาสนา

เจตสิก ธรรมที่ประกอบกับจิต, อาการหรือคุณสมบัติต่างๆ ของจิต เช่น ความโลภ ความโกรธ ความหลง ศรัทธา เมตตา สติ ปัญญา เป็นต้น มี ๕๒ อย่าง จัดเป็น อัญญาสมานาเจตสิก ๑๓ อกุศลเจตสิก ๑๔ โสภณเจตสิก ๒๕; ถ้าจัดโดยชั้น ๕ เจตสิกก็คือ เวทนาชั้น สัญญาชั้น และสังขารชั้น นั่นเอง

เจตสิกสุข สุขทางใจ, ความสบายใจ แซ่มชื่นใจ; *ดู สุข*

เจติ แคว้นหนึ่งในบรรดา ๑๖ แคว้นใหญ่แห่งชมพูทวีป ตั้งอยู่ลุ่มแม่น้ำคงคา ติดต่อกับแคว้นวังสะ นครหลวงชื่อ *โสถถิวดี*

เจโตปริยญาณ ปรีชากำหนดรู้ใจผู้อื่น

ได้, ฐิติผู้อื่นอ่านความคิดของเขาได้ เช่น ฐิติที่กำลังคิดอะไรอยู่ ใจเขาเศร้า หมองหรือฟ่องใส เป็นต้น (ข้อ ๕ ใน วิชชา ๘, ข้อ ๓ ในอภิธรรม ๖)

เจโตวิมุตติ ความหลุดพ้นแห่งจิต, การหลุดพ้นจากกิเลสด้วยอำนาจการฝึกจิต หรือด้วยกำลังสมาธิ เช่น สมาบัติ ๘ เป็นเจโตวิมุตติอันละเอียดประณีต (สันตเจโตวิมุตติ)

เจริญพร คำเริ่ม ที่ภิกษุสามเณรพูดกับ คฤหัสถ์ผู้ใหญ่และสุภาพชนทั่วไป เทียบได้กับ “เรียน” และใช้เป็นคำรับ เทียบได้กับ “จ๊ะ” หรือ “ครับ”, กับทั้งใช้เป็นคำขึ้นต้นและลงท้ายจดหมายที่ ภิกษุสามเณรมีไปถึงบุคคลเช่นนั้นด้วย (คำลงท้าย นิยมใช้ว่า “ขอเจริญพร”); ถ้าพูดกับเจ้านาย ใช้ว่า “ถวายพระพร” และ “ขอถวายพระพร”

เจริญวิปัสสนา ปฏิบัติวิปัสสนา, บำเพ็ญวิปัสสนา, ฝึกอบรมปัญญาโดยพิจารณาลังขาร คือ รูปธรรมและนามธรรมทั้งหมดแยกออกเป็นชั้นๆ กำหนดด้วยไตรลักษณ์ว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา

เจ้าภาพ เจ้าของงาน

เจ้าหน้าที่ทำการสงฆ์ ภิกษุผู้ได้รับสมมติ คือแต่งตั้งจากสงฆ์ (ด้วยฉัตติหุติย-กรรมวาจา) ให้ทำหน้าที่ต่างๆ เกี่ยวกับ

การของส่วนรวมในวัด ตามพระวินัยแบ่งไว้เป็น ๕ ประเภท คือ ๑. เจ้าอธิการแห่งจีวร ๒. เจ้าอธิการแห่งอาหาร ๓. เจ้าอธิการแห่งเสนาสนะ ๔. เจ้าอธิการแห่งอาราม ๕. เจ้าอธิการแห่งคลัง

เจ้าอธิการ 1. ๓ อธิการ 2. เจ้าหน้าที่, ผู้ได้รับมอบหมายหรือแต่งตั้งให้มีหน้าที่รับผิดชอบในเรื่องราวหรือกิจการนั้นๆ

เจ้าอธิการแห่งคลัง ภิกษุที่สงฆ์สมมติ คือแต่งตั้งให้เป็นเจ้าหน้าที่เกี่ยวกับคลัง เก็บพัสดุของสงฆ์ มี ๒ อย่าง คือ ผู้รักษาค้างที่เก็บพัสดุของสงฆ์ (*ภิกษุ-คาริก*) และผู้จ่ายของเล็กน้อยให้แก่ภิกษุทั้งหลาย (*อัปมัตตวิสัยกะ*)

เจ้าอธิการแห่งจีวร คือ ภิกษุที่สงฆ์สมมติ คือแต่งตั้งให้เป็นเจ้าหน้าที่เกี่ยวกับจีวร มี ๓ อย่าง คือ ผู้รับจีวร (*จีวรปฏิคาหก*) ผู้เก็บจีวร (*จีวรนิทก*) ผู้แจกจีวร (*จีวรภาชก*)

เจ้าอธิการแห่งเสนาสนะ ภิกษุที่สงฆ์สมมติ คือแต่งตั้งให้เป็นเจ้าหน้าที่เกี่ยวกับเสนาสนะ แยกเป็น ๒ คือ ผู้แจกเสนาสนะให้ภิกษุถือ (*เสนาสนคาหาปค*) และผู้จัดตั้งเสนาสนะ (*เสนาสนบัญญัติปค*)

เจ้าอธิการแห่งอาราม ภิกษุที่สงฆ์สมมติ คือแต่งตั้งให้เป็นเจ้าหน้าที่เกี่ยวกับกิจการงานของวัด แยกเป็น ๓ คือ ผู้ใช้คนงานวัด (*อารามิกเปสก*) ผู้ใช้

สามเณร (*สามเณรเปสก*) และผู้ดูแล
การปลูกสร้าง (*นวกัมมิก*)
เจ้าอธิการแห่งอาหาร ภิกษุที่สงฆ์
สมมติ คือแต่งตั้งให้เป็นเจ้าหน้าที่เกี่ยว
กับอาหาร มี ๔ อย่าง คือผู้จัดแจกภัต
(*ภัตตุเทศก์*) ผู้แจกยาคุ (*ยาคุภาชก*) และ
ผู้แจกของเคี้ยว (*ขัชชภาชก*)
เจ้าอาวาส สมภารวัด, หัวหน้าสงฆ์ในวัด
มีอำนาจและหน้าที่ปกครองดูแลอำนวย
กิจการทุกอย่างเกี่ยวกับวัด

โจท ฟ้องร้อง; ทักท้วง; ดู *โอกาส*

โจทก์ ผู้ฟ้องร้อง

โจทนา กิริยาที่โจท, การโจท, การฟ้อง,
การทักท้วง, การกล่าวหา; คำฟ้อง

โจทนาภัณฑ์ ชื่อตอนหนึ่งในคัมภีร์
ปริวารแห่งพระวินัยปิฎก

โจรกรรม การลัก, การขโมย, การ
กระทำของขโมย

โจรคูงผูกธง โจรผู้ร้ายที่ขึ้นชื่อโด่งดัง

ฉ

ฉกามาพจรสวรรค์ สวรรค์ที่ยังเกี่ยว
ข้องกาม ๖ ชั้น คือ ๑. *จาตุมหาราชิกา*
๒. *ดาวดึงส์* ๓. *ยามา* ๔. *ดุสิต* ๕.
นิมมานรดี ๖. *ปรนิมมิตวสวัตตี*

ฉลอง 1. แทน, ตอบแทน **2.** ทำบุญ
สมโภชหรือบูชา

ฉลองพระบาท รองเท้า

ฉลองพระองค์ เลื่อ

ฉวี ผิวกาย

ฉัพพัชฌ์ อุกเบกขามือองศ์ ๖ คือ ด้วย
ตาเห็นรูป หูได้ยินเสียง จมูกสูดดม
กลิ่น ลิ้นลิ้มรส กายถูกต้องโผฏฐัพพะ
ใจรู้ธรรมารมณแล้ว ไม่ดีใจ ไม่เสียใจ
วางจิตอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะอยู่ (ขุ.ม.
๒๙/๔๑๓/๒๘๙) เป็นคุณสมบัติอย่างหนึ่ง
ของพระอรหันต์ ซึ่งมีอุเบกขาด้วยญาณ
คือด้วยความรู้เท่าทันถึงสภาวะของสิ่ง
ทั้งหลาย อันทำให้ไม่ถูกความชอบซึ่ง
ยินดียินร้ายครอบงำในการรับรู้อารมณ์
ทั้งหลาย ตลอดจนไม่หวั่นไหวเพราะ
โลกธรรมทั้งปวง; **ดู อุเบกขา**

ฉ้อ โกง เช่นรับฝากของ ครั้นเจ้าของมา
ขอคืน กล่าวปฏิเสธว่าไม่ได้รับไว้ หรือ
ได้ให้คืนไปแล้ว

ฉักกะ หมวด ๖

ฉัน กิน, รับประทาน (ใช้สำหรับภิกษุและ

สามเณร)

ฉันท คำประพันธ์ประเภทหนึ่ง กำหนด
ด้วยครุหลุ และกำหนดจำนวนคำตาม
ข้อบังคับ

ฉันทะ 1. ความพอใจ, ความชอบใจ,
ความยินดี, ความต้องการ, ความรักใคร่
ไฝปรารถนาในสิ่งนั้นๆ (เป็นกลางๆ
เป็นอกุศลก็ได้ เป็นกุศลก็ได้, เป็น
อัญญาสมานาเจตสิกข้อ ๑๓ (ปกิณณก
เจตสิกข้อ ๖), ที่เป็นอกุศล เช่นในคำว่า
กามฉันทะ ที่เป็นกุศล เช่น ในคำว่า
อวิหิงสาฉันทะ)

2. ฉันทะ ที่ใช้เป็นคำเฉพาะ มา
เดี่ยวๆ โดยทั่วไปหมายถึง *กุศลฉันทะ*
หรือ*ธรรมฉันทะ* ได้แก่ *กัตตุกัมมตาฉันทะ*
คือ ความต้องการที่จะทำหรือความอยาก
ทำ(ให้ดี) เช่น ฉันทะที่เป็นข้อ ๑ ใน อิทธิ
บาท ๔; ตรงข้ามกับ *ตัณหาฉันทะ* ซึ่งเป็น
ความอยากเสพ อยากได้ อยากเอาเพื่อ
ตัว ที่เป็นฝ่ายอกุศล เรียกสั้นๆ คำเดียว
ว่า *ตัณหา*

พึงแยกความหมายให้เข้าใจง่าย
ๆ ว่า *ฉันทะ* เป็นความอยากเพื่อสภาวะ
คือ อยากเพื่อความดีงาม เพื่อความเต็ม
เปี่ยมสมบูรณ์ของสิ่งนั้นๆ คนนั้นๆ
สภาพนั้นๆ เอง เช่นเห็นต้นไม้ ก็อยากให้

มันเจริญงอกงามมีดอกไม้ใบสะพรั่งสีลั่น
งดงามทำให้ถิ่นสถานรื่นรมย์เกื้อกูลแก่
ชีวิตจิตใจ และเมื่อมันดงามสมบูรณ์ ก็
ชื่นชมยินดี อยากให้มันงอกงามสมบูรณ์
สืบต่อไป, ส่วน **ตัณหา** เป็นความอยาก
เพื่อตัวตน คืออยากได้ อยากเอามาให้
ตัวได้เสพ เป็นต้น เช่นเห็นต้นไม้งาม
สมบูรณ์ที่ไหน ก็อยากตัดเอาไปขายให้
ตัวได้เงิน ดังนี้ เป็นต้น

ฉันทะ^๒ ความยินยอม, ความยินยอมให้ที่
ประชุมทำกิจนั้นๆ ในเมื่อตนมิได้ร่วมอยู่
ด้วย, เป็นธรรมเนียมของภิกษุ ที่อยู่ใน
วัดเดียวกันภายในสีมา มีสิทธิที่จะเข้า
ประชุมทำกิจของสงฆ์ เพียงเข้าร่วม
ประชุมทำสังฆกรรม เว้นแต่ภิกษุใดมี
เหตุจำเป็นจะเข้าร่วมประชุมด้วยไม่ได้
เช่นอาพาธ ก็มอบฉันทะคือแสดงความ
ยินยอมให้สงฆ์ทำกิจนั้นๆ ได้, วิธีมอบ
ฉันทะ คือบอกแก่ภิกษุรูปหนึ่งโดย
กล่าวว่า “จนฺทํ ทมฺมิ, จนฺทํ เม หร,
จนฺทํ เม อาโรเจหิ” (ถ้าผู้มอบอ่อน
พรรษากว่า เปลี่ยน หร เป็น หรถ และ
เปลี่ยน อาโรเจหิ เป็น อาโรเจถ); เฉพาะ
ในการทำอุโบสถ มีข้อพิเศษาว่า ภิกษุที่
อาพาธหรือมีกิจจำเป็นจะเข้าร่วมประชุม
ไม่ได้นั้น นอกจากมอบฉันทะแล้ว เพียง
มอบปาริสุทธิด้วย (ในสังฆกรรมอื่น ไม่
ต้องมอบปาริสุทธิ), วิธีมอบปาริสุทธิ คือ

มอบแก่ภิกษุรูปหนึ่งควบไปกับฉันทะ
โดยมอบปาริสุทธิว่า “ปาริสุทธิ ทมฺมิ,
ปาริสุทธิ เม หร, ปาริสุทธิ เม อาโรเจหิ”
และมอบฉันทะอย่างทีแสดงข้างต้น
(ภิกษุใดทำอุโบสถที่วัดอื่นแล้วมายังวัด
นั้น ถ้าเธอไม่เข้าร่วมประชุมเพื่อเป็นการ
ให้กายสามัคคี ก็พึงมอบฉันทะอย่าง
เดียว ไม่ต้องมอบปาริสุทธิ)

ฉันทราคะ ความพอใจติดใจ, ความ
ชอบใจจนติด, ความอยากที่แรงขึ้นเป็น
ความติด; ฉันทะในที่นี้ หมายถึงอกุศล-
ฉันทะ คือตัณหาฉันทะ ซึ่งในขั้นต้น
เมื่อเป็นราคะอย่างอ่อน (ทุพพลราคะ)
ก็เรียกแค่ว่าเป็นฉันทะ แต่เมื่อมีกำลัง
มากขึ้น ก็กลายเป็นฉันทราคะ คือราคะ
อย่างแรง (พลวราคะ หรือสินะหะ); ดู
ฉันทะ 1.

ฉันทัส, ฉันทส ภาษาพระเวท, สันสกฤต;
มีพุทธบัญญัติห้ามมิให้ยกพุทธพจน์เป็น
ฉันทัส คือภาษาพระเวท หรือภาษา
สันสกฤต ความว่า “ไม่พึงยกพุทธวจนะ
ขึ้นโดยฉันทัส (ภาษาสันสกฤต) ภิกษุรูป
ใดยกขึ้น ต้องอาบัติทุกกฏ, ภิกษุทั้ง
หลาย เราอนุญาตให้เรียนพุทธพจน์
ด้วยภาษาของตน” (น ภิกฺขเว พุทฺธวจนฺ
จนฺทโส อาโรเปตพฺพํ, โย आरोपेय
อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺส; อญฺชานามิ ภิกฺขเว
สกาย นิรุตฺติยา พุทฺธวจนฺ ปรียาปฺุณฺติ”

(วินย.๗/๑๘๐/๗๐); ๓ **สันสกฤต, สกานีรุตติ**

นันทาคติ ลำเอียงเพราะรักใคร่ (ข้อ ๑ ในอคติ ๔)

นันทารหะ “ผู้ควรแก่ฉันหะ”, ภิกษุที่สงฆ์ควรได้รับมอบฉันหะของเธอ คือ เมื่อสงฆ์ครบองค์ประชุมแล้ว ภิกษุใดในสมัยนั้นมีสิทธิเข้าร่วมประชุม แต่เธออาพาธหรือติดกิจจำเป็นไม่อาจมาร่วมประชุม ภิกษุนั้นเป็นฉันนทารหะ (ภิกษุรูปใดรูปหนึ่งพึงรับมอบฉันหะของเธอมาแจ้งแก่สงฆ์คือแก่ที่ประชุมนั้น); ๓ **กัมมปัตตะ**

ฉันนะ อามาศยคนสนิทผู้เป็นสหชาติและเป็นสารถิของเจ้าชายสิทธัตถะในวันเสด็จออกบรรพชา ฉันนะตามเสด็จไปด้วย ภายหลังบวชเป็นภิกษุ ถือตัวว่าเป็นคนใกล้ชิดพระพุทธเจ้ามาแต่เก่าก่อน ใครว่าไม่ฟัง เกิดความบ่่อยๆ ภายหลังจากพระพุทธเจ้าปรินิพพานแล้ว ถูกสงฆ์ลงพรหมทัณฑ์หายพยศ และได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์

ฉันมือเดียว ข้อความภาษาไทยนี้ ในแง่ธรรมวินัย ยังมีความหมายกำกวม เมื่อจะทำความเข้าใจ พึงแยกเป็น ๒ นัยคือ ๑. ตามคำบรรยายวิถีชีวิตของพระภิกษุ เช่น ใน **อุพสีล** ว่า ภิกษุเป็นผู้ “ฉันมือเดียว” นี่คือคำแปลจากคำบาลีว่า “เอกภัตติกะ” ซึ่งแปลรักษาศัพท์ว่า “มี

ภัตติเดียว” ตามวัฒนธรรมของชมพูทวีปสมัยนั้น **ภัตติ** หมายถึงอาหารที่จัดเป็นมื้อตามช่วงเวลาของวัน ซึ่งมีมื้อหลัก ๒ มื้อคือ **ปาตราชภัตติ** (มือเช้า) ได้แก่อาหารที่กินในช่วงเช้าถึงก่อนเที่ยงวัน และ **สายมาสมภัตติ** (มือสาย, สายในภาษาบาลี คือ คำเดียวกับสายัณห์) ได้แก่อาหารที่กินในช่วงหลังเที่ยงวันถึงก่อนอรุณวันใหม่ ตามความหมายนี้ ภิกษุฉันมือเดียว (มีภัตติเดียว) จึงหมายถึง ฉันอาหารมือก่อนเที่ยงวันที่ว่ามานี้ ตรงกับข้อความบาลีที่นำมาให้ครบว่า (เช่น ที.สี.๙/๑๐๓/๘๔) “เอกภตฺติโก โหติ รตฺตฺยปรโต วิโรตฺติวิกาลโมชฺนา” (แปลว่า: เป็นผู้ฉันมือเดียว/มีภัตติเดียว งดอาหารคำคั้น เว้นจากโภชนะนอกเวลา) นี่คือ เมื่อบอกว่าฉันมือเดียวแล้ว ก็อาจถามว่ามือไหน จึงพูดกันช่วงเวลาใหญ่คือกลางคืนที่ตรงข้ามกับกลางวันออกไปก่อน แล้วก็กำกับท้ายว่า ถึงแม้ในช่วงกลางวันนั้น ก็ไม่ฉันนอกเวลา คือไม่เลยเที่ยงวัน โดยนัยนี้ ภิกษุตามปกติจึงเป็นผู้ฉันภัตติเดียวคืออาหารมือก่อนเที่ยงวันนี้ และอรรถกถาจึงอธิบายว่า ฉันมือเดียวนั้น ถึงจะฉัน ๑๐ ครั้ง เมื่อไม่เลยเที่ยง ก็เป็น **เอกภัตติกะ** (เช่น ที.อ.๑/๑๐/๗๔) ๒. ภิกษุที่ตามปกติเป็นเอกภัตติกะฉันมือเดียวนั้นแหละ เมื่อจะฝึกตนให้ยิ่งขึ้นไปอีก อาจปฏิบัติให้

เครื่องครัด โดยเป็น*เอกาสนิกะ* แปลว่า “ผู้ฉันที่หนึ่งเดียว” หรือฉันที่อาสนะเดียว หมายความว่า ในวันหนึ่งๆ ก่อนเที่ยงนั้น เมื่อลงนั่งฉันจนเสร็จ ลุกจากที่นั่นแล้ว จะไม่ฉันอีกเลย นี่คือการฉันมือเดียวใน หมายความว่าฉันวันละครั้งเดียว (เป็น ทั้ง*เอกภัตติกะ* และ*เอกาสนิกะ*) และถ้า ต้องการ จะถือปฏิบัติจริงจึงเป็นวัตรเลย ก็ได้ เรียกว่าถือ*ธุดงค์* ชื่อ “เอกาสนิกังคะ” โดยสมათานว่า (เช่น วิสุทฺธิ.๑/๘๕) “นาหาสนโภชนํ ปฏิกฺขิปามิ เอกาสนิกังคํ สมาทียมิ” (แปลว่า: ข้าพเจ้างดการฉันที่ อาสนะต่างๆ ข้าพเจ้าสมათานองค์แห่ง ภิกษุผู้มีการฉันที่อาสนะเดียวเป็นวัตร) ผู้ที่เป็นเอกาสนิกะอย่างเคร่งที่สุด (เรียกว่าถืออย่างอุกฤษฏ์) เมื่อนั่งลงเข้าที่ ตนมี อาหารเท่าใดก็ตาม พอหย่อนมือลงที่ โภชนะจะฉัน ก็ไม่รับอาหารเพิ่มเติมใดๆ อีก จนลุกจากที่ที่เดียว; ๓ *เอกภัตติกะ*, *เอกาสนิกะ*; *อุพสีล*, *ธุดงค์*

นั้พพวรรณรังสี รัศมี ๖ ประการ ซึ่งเปล่ง ออกจากพระวรกายของพระพุทธเจ้า คือ ๑. *นึละ* เขียวเหมือนดอกอัญชัน ๒. *ปีตะ* เหลืองเหมือนนพดลทอง ๓. *โลหิตะ* แดงเหมือนตะวันอ่อน ๔. *โอทาทะ* ขาว เหมือนแผ่นเงิน ๕. *มัญญะ* สีหงสบาท เหมือนดอกชงหรือหงอนไก่ ๖. *ประภัสสร* เลื่อมพรายเหมือนแก้วผลึก

ฉาทกภัย ภัยคือความหิว, ภัยอดอยาก, มักมากกับภัยแล้ง (ทุพพญญุภัย) หรือภัย ข้ำวยากหมากแพง (ทุพภิกขภัย)

ฉายา 1. เง, อาการที่เป็นเงๆ คือไม่ชัด ออกไป, อาการเคลือบแฝง **2.** ชื่อที่พระ อุปัชฌายะตั้งให้แก่ผู้ขอบวชเป็นภาษา บาลี เรียกว่า **ชื่อฉายา** ที่เรียกเช่นนั้น เพราะเดิมเมื่อเสร็จการบวชแล้ว ต้องมี การวัดฉายาคือเงาแดดด้วยการสืบเท้า ว่าเงาหดหรือเงาขยายแค่ไหน ชั่วโมง สืบเท้า การวัดเงาด้วยเท้านี้เป็นมาตรฐานับ เวลา เรียกว่า *บาท* เมื่อวัดแล้วจดเวลา ไว้และจดสิ่งอื่นๆ เช่นชื่อพระอุปัชฌายะ พระกรรมวาจาจารย์ จำนวนสงฆ์ และ ชื่อผู้อุปสมบท ทั้งภาษาไทยและมคธลง ในนั้นด้วย ชื่อใหม่ที่จดลงตอนวัดฉายา นั้น จึงเรียกว่า **ชื่อฉายา**

ฉายาปาราชิก “เงาแห่งปาราชิก” คือ ประพฤติตนในฐานะที่ล่อแหลมต่อ ปาราชิก อาจเป็นปาราชิกได้ แต่จับไม่ ถนัด เรียกว่า *ฉายาปาราชิก* เป็นผู้ที่ สงฆ์รังเกียจ

ฉิบหายเสียจากคุณอันใหญ่ ไม่ได้ บรรลุโลกุตตรธรรม, หหมดโอกาสที่จะ บรรลุโลกุตตรธรรม

เจตนกปาจิตตีย์ อาบัติปาจิตตีย์ที่ต้อง ตัดสิ่งของที่เป็นเหตุให้ต้องอาบัติเสีย ก่อน จึงแสดงอาบัติตก ได้แก่ ลิกขาบท

ที่ ๕, ๗, ๘, ๙, ๑๐ แห่งรัตนวรรค
(ปาจิตตีย์ข้อ ๘๗, ๘๙, ๙๐, ๙๑, ๙๒)
เฉวียง (ในคำว่า “ทำผ้าอุตราสงค์เฉวียง

ป่า”) ซ้าย, ในที่นี้หมายถึง พาดจีวรไว้ที่
ป่าซ้าย

ช

ชฎา หมวกที่เกล้าเป็นมวยสูงขึ้นไป, เครื่องประดับสำหรับสวมศีรษะ รูปคล้ายมงกุฏ

ชฎิล นักบวชประเภทหนึ่ง เกล้าผมมวยเป็นมวยสูงขึ้นไป มักถือลัทธิบูชาไฟ บางครั้งจัดเข้าในพวกฤๅษี

ชฎิลสามพี่น้อง ดู **ชฎิลกัศปะ**

ชฎิลกัศปะ กัศปะสามพี่น้อง คือ อรุ-เวลกัศปะ นทีกัศปะ คยากัศปะ ผู้เป็นนักบวชประเภทชฎิล (ฤๅษีกัศปะสามพี่น้อง)

ชตุกัณณิมาณพ ศิษย์คนหนึ่งในจำนวน ๑๖ คน ของพราหมณ์พาวรี ที่ไปทูลถามปัญหาแก่พระศาสดา ที่ป่าสาณเจดีย์

ชตุเภสัช พืชที่มียางเป็นยา, ยาทำจากยางพืช เช่น มหาหิงคุ์ กายาน เป็นต้น

ชนกรรม กรรมที่นำไปให้เกิด, กรรมที่เป็นกุศลหรืออกุศลก็ตามที่เป็นตัวแต่งสัตว์ให้เกิด คือชักนำไปถือปฏิสนธิในภพใหม่ เมื่อสิ้นชีวิตจากภพนี้ (ข้อ ๕ ในกรรม ๑๒)

ชนนี้ หญิงผู้ให้เกิด, แม่

ชนบท “ถิ่นแดนที่ประชาชนไปถึงมาถึงหรือไปมาถึงกัน” 1. แคว้นแคว้น, ประเทศ

2. บ้านนอก; ดู **มหาชนบท**, **ชมพูทวีป**

ชนมายุคกาล เวลาที่ดำรงชีวิตอยู่แต่ปีที่เกิดมา

ชนเมษยะ พระเจ้าแผ่นดินในครั้งโบราณ เคยทำพิธีอัศวเมธ เพื่อประกาศความเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ

ชนวสภยักร์ สูตรหนึ่งในคัมภีร์ที่มุนิกายมหาวรรค สูตรต้นตปิฎก ว่าด้วยเรื่องที่พระเจ้าพิมพิสารซึ่งสวรรคตไปเกิดเป็นชนวสภยักร์ มาสำแดงตนแก่พระพุทธเจ้า และพระอานนท์ แล้วเล่าเหตุการณ์ที่พวกเทวดามาประชุมในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ พากันชื่นชมข่าวดีที่เทวดามีจำนวนเพิ่มขึ้นเพราะคนประพฤติตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า

ชมพูทวีป “ทวีปที่กำหนดหมายด้วยต้นหว่า (มีต้นหว่าเป็นเครื่องหมาย) หรือทวีปที่มีต้นหว่าใหญ่ (มหาชมพู) เป็นประธาน”, ตามคติโบราณว่า มีหลักฐานคือรูปร่างเหมือนเกวียน, เป็นชื่อครั้งโบราณอันใช้เรียกดินแดนที่กำหนดคร่าวๆ ว่า คือประเทศอินเดียในปัจจุบัน (แต่แท้จริงนั้นชมพูทวีปกว้างใหญ่กว่าอินเดียปัจจุบันมาก เพราะครอบคลุมถึงปากีสถานและอัฟกานิสถาน เป็นต้น ด้วย); ชมพูทวีปในสมัยพุทธกาล ประกอบด้วย**มหาชนบท** คือแคว้นแคว้นใหญ่ หรือมหาอาณาจักร ๑๖ เรียงคร่าวๆ จากตะวันออกไปทางตะวันตกเฉียงเหนือ

(แถบเหนือของอัฟกานิสถาน) คือ อังคะ มคร กาสี โกศล วัชชี มัลละ เจตี วังสะ กุรุ ปัญจาละ มัจฉะ สุรเสนะ อัสสกะ อวันตี คันธาระ และกัมโพชะ (กล่าวในพระไตรปิฎก เช่น อัง.ติก.๒๐/๕๑๐/๒๗๓); ดู **อินเดียน**

ชมพูปฤกษ์ ต้นหว่า

ชยปริตตคาถา คาถาของชยปริตร, คาถาที่ประกอบขึ้นเป็นชยปริตร; ดูที่ **ชยปริตร**

ชยปริตร “ปริตรแห่งชัยชนะ”, ปริตรบทหนึ่ง ประกอบด้วยคาถาที่แต่งขึ้นใหม่ในยุคหลัง โดยนำเอาพุทธพจน์ (สุนกขตัตตํ สุมงฺคัลลํ ฯเปฯ สห สพฺเพหิ ฌาติภิ, อัง.ติก. ๒๐/๕๙๕/๓๗๙) มาตั้งเป็นแกน เริ่มต้นว่า “มหาการุณิโก นาโถ” จัดเป็นปริตรบทที่ ๑๒ (บทสุดท้าย) ใน “สิบสองตำนาน”

ชยปริตรนี้ นิยมสวดกันมาก นอกจากใช้สวดรวมในชุดสิบสองตำนาน และพ่วงท้ายเจ็ดตำนานแล้ว ยังตัดเอาบางส่วนไปใช้ต่างหากจากชุด สำหรับสวดในพิธีหรือในโอกาสอื่นด้วย เช่น นำไปสวดต่อจากชมมังคลัญญูกาถา (พุทธชัยมงคลคาถา) ในการถวายพรพระ และจัดเป็นบทเฉพาะสำหรับสวดในกำหนดพิธีพิเศษหรือมงคลฤกษ์ต่างๆ เป็นต้นว่า โทนมมไฟ ตัดจุก วางศิลาฤกษ์ เปิดงาน เปิดร้าน รับพระราชทานปริญญาบัตร เททองหล่อพระ เรียกว่า **เจริญชัยมงคลคาถา**

ชยปริตรที่นำบางส่วนมาใช้ นั้น เรียก

ส่วนที่นำเอามาว่า **ชยปริตตคาถา** (คาถาของชยปริตร คือไม่ใช่เต็มทั้งชยปริตร), โดยเฉพาะชยปริตตคาถาส่วนที่นำมาใช้ในการเจริญชัยมงคลคาถา เรียกชื่อเป็นพิเศษว่า **ชัยมงคลคาถา** ได้แก่คาถาต่อไปนี้

ชยนุโต โพธิยา มูเล	สกุยานํ นนฺทิวฑฺฒโน
เอวํ ตูวํ วิชโย โหหิ	ชยสุตฺต ชยมงฺกเล
อปราชิตปลลฺงเก	สีเส ปจฺวิโปกฺขเร
อภิเสเก สพฺพพฺพุทฺธานํ	อคฺคปฺปตฺโตปโมทติ ฯ
สุนกขตัตตํ สุมงฺคัลลํ	สุปภาตํ สุหฺมุจฺจิตํ
สุขุโณ สุมฺหุตฺโต จ	สุยฺยฺจฺจํ พุรฺหมจฺจาริตฺ
ปทกฺขิณฺณํ กายกมฺมํ	วาจากมฺมํ ปทกฺขิณฺณํ
ปทกฺขิณฺณํ มโนกมฺมํ	ปณฺธิ เต ปทกฺขิณฺณา
ปทกฺขิณฺณานิ กตฺวาน	ลภนฺตตฺถเต ปทกฺขิณฺเณ ฯ

เมื่อสวดชัยมงคลคาถานี้จบแล้ว ก็ต่อลงท้ายด้วยสัมพมังคลคาถา (มังคล-โสตติคาถา ก็เรียก) คือ “ภวตฺtu สพฺพ-มงฺคัลลํ ฯเปฯ สทา โสตฺถิ ภวตฺtu เต” เป็นอันจบการเจริญชัยมงคลคาถา; ดู **ปริตร, ถวายพรพระ**

ชมมังคลัญญูกาถา “คาถาว่าด้วยหมวด ๘ แห่งชัยมงคล” ได้แก่ คาถาอันแสดงมงคลคือชัยชนะของพระพุทธเจ้า ๘ เรื่อง ดังนี้ ๑. ทรงชนะมาร ด้วยพระบารมีธรรมมีทานเป็นต้น ๒. ทรงชนะอภิวักยักษ์ ด้วยพระขันติ ๓. ทรงชนะช้างนาฬาคีรีที่ตกมัน ด้วยพระเมตตา ๔. ทรงชนะโจรองคฺลิมาล ด้วยการดล

ฤทธิ ๕. ทรงชนะนางจิณฺจมาณวิกา ด้วย
 ความสงบเย็นพระทัยเป็นสันติธรรม ๖.
 ทรงชนะสังกนิครนถ์ ด้วยพระปัญญา
 ๗. ทรงชนะหน้โทปนันทนาคราช ด้วย
 ทรงอนุญาตการใช้ฤทธิ แก่พระมหา
 โมคคัลลานะ ๘. ทรงชนะพระพรหมนาม
 ว่าพกะ (คนไทยเรียกว่า พกาพรหม)
 ด้วยพระญาณหยั่งรู้; บางที่เรียกแยก
 เป็น ชยมังคลอัฐกาคาธา, พุทธชัย-
 มงคคาคาธา ก็เรียก, ชาวบ้านมักเรียก
 ง่ายๆ ว่า คาคาพาหุง (เพราะขึ้นต้นด้วย
 คำว่า “พาหุ”), เรียกอย่างเต็มแท่ว่า
 “พุทธชยมังคลอัฐกาคาธา”; **ดู ถวายพร
 พระ; เทียบ ชัยมงคลคาธา**

ชยเสนาะ พระราชบิดาของพระเจ้าสีหหนุ
 ครองนครกบิลพัสดุ์

ชราธรรม มีความแก่เป็นธรรมดา, มีความ
 แก่เป็นของแน่นอน; ธรรมคือความแก่

ชราภาพ ความแก่, ความซำรุดทรุดโทรม

ชลาพุชะ, ชลามพุชะ สัตว์เกิดในครรภ์
 ได้แก่มนุษย์ และสัตว์เดียรัจฉานที่ออก
 ลูกเป็นตัว (ข้อ ๑ ในโยนิ ๔)

ชลาถัย “ที่อยู่ของน้ำ”, แม่น้ำ, สระ, ทะเล

ชลาถัย “ที่อยู่ของน้ำ”, แม่น้ำ, สระ, ทะเล

ชโลททวารี น้ำ

ชวนะ “การเล่นไป”, “การไปเร็ว”, “การ
 สว่างวาบ”, ความเร็ว, ความไว; จิต ขณะ
 ที่เล่นไปในวิถี ทำหน้าที่รับรู้เสพ

อารมณ์ ทางทวารทั้งหลาย (ทางตา หู
 จมูก ลิ้น กาย หรือใจ) เป็นวิถีจิตในช่วง
 หรือขั้นตอนที่ทำการ (เป็นกุศลชวนะ
 หรืออกุศลชวนะ แต่ถ้าเป็นจิตของพระ
 อรหันต์ ก็ไม่ทำการ เป็นกิริยาชวนะ)
 จึงถือว่าอยู่ในช่วงที่สำคัญ, โดยทั่วไป
 และอย่างมากที่สุด ปุถุชนในกามภูมิ มี
 ชวนจิตเกิดขึ้น ๗ ขณะ แล้วเกิดตทารมณ
 (ตทาลัมพะณะ หรือตทาลัมพะณะ ก็เรียก)
 เป็นวิปากจิตขึ้นมา ๒ ขณะ แล้วก็เกิด
 เป็นภวังคจิต เรียกกันว่าตทภวังค์ เป็น
 อันสิ้นสุดวิถีจิต คือสิ้นสุดการรับ
 อารมณ์ไปวิถีหนึ่ง, ที่ว่ามานี้ เป็นกรณีที่
 รับอารมณ์ที่มีกำลังแรงหรือเด่นชัดมาก
 (ถ้าเป็นอารมณ์ใหญ่มากทางปัญจทวาร
 คือทางตา หู จมูก ลิ้น กาย เรียกว่า
 อติมหันตารมณ ถ้าเป็นอารมณ์เด่นชัด
 ทางมโนทวาร เรียกว่า วิภูตารมณ) แต่
 ถ้าอารมณ์ที่รับนั้นมีกำลังไม่มากนัก
 หรือไม่เด่นชัด (คือเป็นมหันตารมณทาง
 ปัญจทวาร หรือเป็นอวิภูตารมณทาง
 มโนทวาร) พอชวนจิตขณะที่ ๗ ดับไป
 ก็เกิดเป็นภวังคจิตต่อเลย (เรียกว่าตท
 ภวังค์) ไม่มีตทารมณเกิดขึ้น, ยิ่งกว่านั้น
 ในทางปัญจทวาร ถ้าอารมณ์ที่กระทบ มี
 กำลังน้อย (เป็นปริตตารมณ) หรืออ่อน
 กำลังอย่างยิ่ง (เป็นอติปริตตารมณ) วิถี
 จิตจะเกิดขึ้นน้อยขณะ แล้วเกิดเป็น

ภวังคจิต (ตกภวังค์) โดยไม่มีชวณจิตเกิดขึ้นเลย, ที่ว่ามานั้น เป็นการพูดทั่วไป ยังมีข้อพิเศษหลายอย่าง เช่น ในกามภูมินี้แหละ ในกรณีที่อารมณ์อ่อนกำลัง ชวณจิตเกิดแค่ ๖ ขณะก็มี ในเวลาจะสิ้นชีวิต ชวณจิตเกิดเพียง ๕ ขณะ ในเวลาเป็นลม สลบ ง่วงจัด เมาสุรา เป็นต้น หรือกรณีมีปสาทวัตถุอ่อนกำลัง ยิ่งอย่างทารกในครรภ์หรือเพิ่งเกิด ชวณจิตเกิดขึ้นเพียง ๔-๕ ขณะ ส่วนในภุมิที่สูงขึ้นไป เช่น ในการบรรลุมานแต่ละชั้นครั้งแรก ในการทำกิจแห่งอภิัญญา ในการสำเร็จกิจแห่งมรรค และในเวลาออกจากนิโรธสมาบัติ ชวณจิตเกิดขึ้นขณะเดียว (แต่ในเวลาเข้านิโรธสมาบัติ ชวณจิตเกิดขึ้น ๒ ขณะ) สำหรับผู้ชำนาญในฌาน ชวณจิต (อัปปนาชวณะ) จะเกิดดับต่อเนื่องไปตลอดเวลาที่อยู่ในฌานนั้น อาจจะทำตลอดทั้งวัน ไม่มีกำหนดจำนวนขณะ (เป็นอัปปนาวิถิตลอดเวลาที่ฌานจิตยังสืบต่อติดเนื่องกันไป) จนกว่าจะเกิดเป็นภวังคจิตขึ้นมา สันตติของฌานจิตก็ขาดตอน เรียกว่าตกภวังค์ คือออกจากฌาน; คำว่า “ชวณะ” นี้ ใช้หมายถึงจิตซึ่งทำหน้าที่รับอารมณ์ในวิถิตก็ได้ หมายถึงการทำหน้าที่ของจิตในการรับอารมณ์นั้น ก็ได้ ถ้าต้องการความหมายให้จำเพาะชัดลงไป

ก็เติมคำกำกับลงไปว่า “ชวณจิต” หรือ “ชวณกิจ” ตามลำดับ; ดู **วิถิต**

ชะตา เวลาที่ถือกำเนิดของคนและสิ่งที่สำคัญ

ชักสื่อ นำถ้อยคำหรือข่าวสารของชายและหญิง จากฝ่ายหนึ่งไปบอกอีกฝ่ายหนึ่ง หรือจากทั้งสองฝ่ายให้รู้ถึงกัน เพื่อให้เขาสำเร็จความประสงค์ในทางเมถุน (สังฆาติเสส ลิกขาบทที่ ๕)

ชั่งเกี้ยว ตราชั่งที่ไม่ชั่งตรง ทำไว้เอาเปรียบผู้อื่น

ชั่งเขมยยะ แผ่นผ้าที่เย็บทาบเติมลงไปบนจีวรตรงที่ถูกระหว่าง, นี้ว่าตามคำอธิบายในอรรถกถา แต่พระมติของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ในวินัยมูข เล่ม ๒ ว่า ในจีวรห้าชั้นๆ ถัดออกมาจากชั้นที่กลางทั้ง ๒ ชั้น ชั่งชั่งเขมยยะ เพราะอรรถมณฑลของ ๒ ชั้นนั้น อยู่ที่ข้างในเวลาห่ม; ดู **จีวร**

ชัชวาล รุ่งเรือง, สว่าง, โพล่งขึ้น

ชัยมงคล มงคลคือชัยชนะ, ความชนะที่เป็นมงคล

ชัยมงคลคาถา คาถาเพื่อชัยมงคล, คาถาว่าด้วยมงคลคือชัยชนะ, หมายถึงชยปริตตคาถาท่อนที่ว่า “ชยนุโต โพธิยา มูเล ฯเปฯ ลภนตตเถ ปทกฺขิเณ” ซึ่งใช้ในการเจริญชัยมงคลคาถา; ฟังสังเกต

ว่า *ชัยมงคลคาถา* นี้ ต่างหากจาก *พุทธ-ชัยมงคลคาถา* ซึ่งหมายถึงชัยมงคลจักรุญ-คาถา ที่มักเรียกกันว่า คาถาพาหุง; ดู *ชยปริตร, ชยมงคลจักรุญคาถา*

ชาคริยานุโยค การประกอบความเพียรเครื่องตั้งอยู่ คือ ความเพียรพยายามปฏิบัติธรรม ไม่เห็นแก่นอน ตั้งตัวอยู่เป็นนิตย ชำระจิตไม่ให้มีนิวรณ์ (ข้อ ๓ ในอปฺปนณกปฏิปทา)

ชาตก, ชาตกะ “เครื่องเล่าเรื่องราวที่พระพุทธเจ้าได้ทรงเกิดมาแล้ว”, ชื่อคัมภีร์ในพระไตรปิฎก อันเล่าเรื่องพระชาติในอดีตของพระพุทธเจ้า เมื่อยังเป็นพระโพธิสัตว์ซึ่งกำลังทรงบำเพ็ญบารมี มีจำนวนทั้งหมดตามตัวเลขถัวนที่กล่าวในอรรถกถาทั้งหลายว่า ๕๕๐ ชาตก (นับตรงเลขว่า ๕๔๗ ชาตก แต่คนไทยมักพูดตัดเลขแค่หลักร้อยว่า พระเจ้า ๕๐๐ ชาติ), จัดเป็นคัมภีร์ที่ ๑๐ แห่งขุททกนิกาย ในพระสุตตันตปิฎก; ดู *ไตรปิฎก* (เล่ม ๒๗ และ ๒๘)

เนื่องจากชาตกทั้งหมดในพระไตรปิฎก เป็นคาถาล้วนๆ (เว้นชาตกหนึ่งที่เป็นความร้อยแก้ว คือกุณาลชาตก) และโดยมากเป็นเพียงคำกล่าวโต้ตอบกันของบุคคลในเรื่อง พร้อมทั้งพระดำรัสของพระพุทธเจ้าที่ตรัสสรุปหรือแสดงคุณธรรม อันเรียกว่าอภิสังฆพุทธคาถาเท่านั้น

ไม่ได้เล่าเรื่องโดยละเอียด ผู้อ่านเข้าใจได้ยาก จึงมีอรรถกถาขึ้นมาช่วยอธิบาย เรียกว่า “ชาตกัฎฐกถา” (เรียกให้ง่ายว่า อรรถกถาชาตก) ซึ่งขยายความออกไปมาก จัดเป็นเล่มหนังสือฉบับบาลีอักษรไทยรวม ๑๐ เล่ม เรื่องชาตกที่เรียนและเล่ากันทั่วไป ก็คือเล่าตามชาตกัฎฐกถานี้ แต่นักศึกษาพึงรู้จักแยกแยะระหว่างส่วนที่มีในพระไตรปิฎก กับส่วนที่เป็นอรรถกถา; ดู *อภิสังฆพุทธคาถา*

ชาตกัฎฐกถา อรรถกถาอธิบายความในคัมภีร์ชาตก (ชาตกะ) แห่งขุททกนิกาย, รวมอยู่ในชุดที่มีชื่อเฉพาะว่า *ปรมัตถ-โชติกา*; ดู *ชาตก, ปรมัตถโชติกา, อรรถกถา, ปรามัตถกถา*

ชาตปฐพี [ชา-ตะ-ปะ-เถ-พี] ดินเกิดเอง, ปฐพีแท้ คือมีดินร่วนล้วน มีดินเหนียวล้วน หรือมีของอื่น เช่นหินกรวด กระเบื้อง แร่ และทรายน้อย มีดินร่วนดินเหนียวมาก ดินนี้ประสงค์เอาที่ยังไม่ได้เผาไฟ กองดินร่วนก็ดี กองดินเหนียวก็ดี มีฝนตกรดเกิน ๔ เดือนมาแล้ว นับเข้าในปฐพีแท้

ชาตสระ [ชา-ตะ-สะ] สระเกิดเอง, ที่น้ำขังอันเป็นเองตามธรรมชาติ เช่น บึง, หนอง, ทะเลสาบ ฯลฯ

ชาติ การเกิด, ชนิด, พวก, เหล่า, ปวงชนแห่งประเทศเดียวกัน

ชาติปุ๊กกุสะ พวกปุ๊กกุสะ เป็นคนชั้นต่ำ พวกหนึ่งในระบบวรรณะของศาสนา พราหมณ์ มีอาชีพคอยเก็บกวาดขยะ ดอกไม้ตามสถานที่บูชา

ชาติสังสาร ความท่องเที่ยวไปด้วยความ เกิด, การเวียนตายเวียนเกิด

ชาติสุททะ พวกสุททะ, คนพวกวรรณะ ศูทร เป็นคนชั้นต่ำในชมพูทวีป; **ดู สุทร**

ขานุมณฑล เช่า, บริเวณเช่า, ช่างเช่า

ชาวปาจีน คำเรียกภิกษุชาววัชชีบุตรอีก ชื่อหนึ่ง หมายถึงอยู่ด้านทิศตะวันออก, ชาวเมืองตะวันออก

ชำระ ในคำว่า “ชำระพระไตรปิฎก” คือ รักษาพระไตรปิฎกให้บริสุทธิ์ หมดจด จากความผิดพลาดคลาดเคลื่อน โดย กำจัดสิ่งปะปนแปลกปลอมหรือทำให้เข้าใจสับสนออกไป และทำให้มองเห็นของ เดิมแท้ชัดเจนตรงตามที่รวบรวมไว้ แต่ต้น, เป็นงานส่วนสำคัญของการ ลังคายน; **ดู ลังคายน**

ชีวหา ลิ่น

ชีวหาวิญญูณ ความรู้ที่เกิดขึ้นเพราะรส กระทบลิ่น, รสกระทบลิ่นเกิดความรู้ ขึ้น, การรู้รส (ข้อ ๔ ในวิญญูณ ๖)

ชีวหาสัมผัส อาการที่ลิ่น รส และชีวหา- วิญญูณประจวบกัน

ชีวหาสัมผัสสชาเวทนา เวทนาที่เกิดขึ้น เพราะชีวหาสัมผัส, ความรู้สึกที่เกิดขึ้น

เพราะการที่ ลิ่น รส และชีวหา- วิญญูณประจวบกัน

ชี นักบวช, หญิงถือบวช, อุบาสิกาที่หนุ่ม ขาวหนุ่มขาวโพนผมโพนคิ้ว ถือศีล

ชีตัน พระสงฆ์ที่คุ้นเคยใกล้ชิดกับครอบครัวหรือตระกูล ซึ่งเขาเคารพนับถือเป็น อาจารย์เป็นที่ปรึกษา เรียกอย่างคำบาลีว่า **กุกุปกะ, กุกุปกะ** หรือ **กุกุปกั;** **ดู กุกุปกะ**

ชีเปลือย นักบวชจำพวกหนึ่ง ถือเพศ เปลือยกาย

ชีพ ชีวิต, ความเป็นอยู่

ชีวภ ชื่อหมอใหญ่ผู้เชี่ยวชาญในการ รักษาและมีชื่อเสียงมากในครั้งพุทธกาล เป็นแพทย์ประจำพระองค์ของพระเจ้า พิมพิสาร และพระเจ้าพิมพิสารได้ถวาย ให้เป็นแพทย์ประจำพระองค์ของพระ พุทธเจ้าด้วย, ชื่อเต็มว่า **ชีวภ โกมารภัจจ**

หมอชีวภเกิดที่เมืองราชคฤห์

แคว้นมคธ เป็นบุตรของนางคณิกา (หญิงงามเมือง) ชื่อว่าสาลาวดี แต่ไม่รู้จัก มารดาบิดาของตน เพราะเมื่อนางสาลาวดี มีครรภ์ เกรงค่าตัวจะตก จึงเก็บตัวอยู่ ครั้นคลอดแล้วก็ให้คนรับใช้เอาทารกไป ทิ้งที่กองขยะ แต่พอดีเมื่อถึงเวลาเข้าตรู เจ้าชายอภัย โอรสองค์หนึ่งของพระเจ้า พิมพิสาร จะไปเข้าเฝ้า เสด็จผ่านไป เห็นการรุมล้อมทารกอยู่ เมื่อทรงทราบว่าเป็นทารกและยังมีชีวิตอยู่ จึงได้โปรด

ให้นำไปให้นางนมเลี้ยงไว้ในวัง ในขณะที่ทรงทราบว่าเป็นทารก เจ้าชายอภัยได้ตรัสถามว่าเด็กยังมีชีวิตอยู่ (หรือยังเป็นอยู่) หรือไม่ และทรงได้รับคำตอบว่ายังมีชีวิตอยู่ (ชีวิต = ยังเป็นอยู่ หรือยังมีชีวิตอยู่) ทารกนั้นจึงได้ชื่อว่า **ชีวภ** (ผู้ยังเป็น) และเพราะเหตุที่เป็นผู้อันเจ้าชายเลี้ยงจึงได้มีสร้อยนามว่า **โกมารภัก** (ผู้อันพระราชกุมารเลี้ยง)

ครั้นชีวภเจริญวัยขึ้น พอจะทราบว่าตนเป็นเด็กกำพร้า ก็คิดแสวงหาศิลปะวิทยาไว้เลี้ยงตัว จึงได้เดินทางไปศึกษาวิชาแพทย์กับอาจารย์แพทย์ทศปาโมกษ์ที่เมืองตักสิลา ศึกษาอยู่ ๗ ปี อยากรทราบว่าเมื่อใดจะเรียนจบ อาจารย์ให้ถือเสียมไปตรวจดูทั่วบริเวณ ๑ โยชน์รอบเมืองตักสิลา เพื่อหาสิ่งที่ไม่ใช่ตัวยา ชิวภหาไม่พบ กลับมาบอกอาจารย์ อาจารย์ว่าสำเร็จการศึกษาแล้วมีวิชาพอเลี้ยงชีพแล้ว และมอบเสบียงเดินทางให้เล็กน้อย ชิวภเดินทางกลับยังพระนครราชคฤห์ เมื่อเสบียงหมดในระหว่างทาง ได้แวะหาเสบียงที่เมืองสาเกต โดยไปอาสารักษาภรรยาเศรษฐีเมืองนั้นซึ่งเป็นโรคปวดศีรษะมา ๗ ปี ไม่มีใครรักษาหาย ภรรยาเศรษฐีหายโรคแล้ว ให้อาหารมากมาย หมอชีวภได้เงินมา ๑๖,๐๐๐ กษาปณ์ พร้อมด้วยทาสทาสีและธมมา เดินทาง

กลับถึงพระนครราชคฤห์ นำเงินและของรางวัลทั้งหมดไปถวายเจ้าชายอภัยเป็นค่าปฏิการคุณที่ได้ทรงเลี้ยงตนมา เจ้าชายอภัยโปรดให้หมอชีวภเก็บรางวัลนั้นไว้เป็นของตนเอง ไม่ทรงรับเอา และโปรดให้หมอชีวภสร้างบ้านอยู่ในวังของพระองค์ ต่อมาไม่นาน เจ้าชายอภัยนำหมอชีวภไปรักษาโรคเรื้อรังที่ดวงนอกแต่พระเจ้าพิมพิสาร จอมชนแห่งมคธทรงหายประชวรแล้ว จะพระราชทานเครื่องประดับของสตรีชาววัง ๕๐๐ นางให้เป็นรางวัล หมอชีวภไม่รับ ขอให้ทรงถือว่าเป็นหน้าที่ของตนเท่านั้น พระเจ้าพิมพิสารจึงโปรดให้หมอชีวภเป็นแพทย์ประจำพระองค์ ประจำฝ่ายในทั้งหมด และประจำพระภิกษุสงฆ์อันมีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข หมอชีวภได้รักษาโรคร้ายสำคัญหลายครั้ง เช่น ผ่าตัดรักษาโรคในสมองของเศรษฐีเมืองราชคฤห์ ผ่าตัดเนื้องอกในลำไส้ของบุตรเศรษฐีเมืองพาราณสี รักษาโรคผอมเหลืองแต่พระเจ้าจันทรปัชโชตแห่งกรุงอุชเชนี และถวายการรักษาแต่พระพุทธเจ้าในคราวที่พระบาทหื้อพระโลหิตเนืองจากเศษหินจากก้อนศิลาที่พระเทวทัตกลิ้งลงมาจากภูเขาเพื่อหมายปลงพระชนม์ชีพ

หมอชีวภได้บรรลุนิพพานเป็นพระโสดาบัน และด้วยศรัทธาในพระพุทธเจ้า

ปรารถนาจะไปเฝ้าวันละ ๒-๓ ครั้ง เห็นว่าพระเวฬุวันไกลเกินไป จึงสร้าง วัดถวายในอัมพวันคือสวนมะม่วงของตน เรียกกันว่า **ชีวกำพวัน** (อัมพวันของหมอชีว) เมื่อพระเจ้าอชาตศัตรูเริ่มน้อมพระทัยมาทางศาสนา หมอชีวก็เป็นผู้แนะนำให้เสด็จไปเฝ้าพระพุทธเจ้า

ด้วยเหตุที่หมอชีวเป็นแพทย์ประจำคณะสงฆ์และเป็นผู้มีศรัทธาเอาใจใส่เกื้อกูลพระสงฆ์มาก จึงเป็นเหตุให้มีคนมาบวชเพื่ออาศัยวัดเป็นที่รักษาตัวจำนวนมาก จนหมอชีวต้องทูลเสนอพระพุทธเจ้าให้ทรงบัญญัติข้อห้ามมิให้รับบวชคนเจ็บป่วยด้วยโรคบางชนิด นอกจากนั้น หมอชีวได้กราบทูลเสนอให้ทรงอนุญาตที่งกรรมและเรือนไฟ เพื่อเป็นที่บริหารกายช่วยรักษาสุขภาพของภิกษุทั้งหลาย หมอชีวได้รับพระดำรัสยกย่องเป็นเอตทัคคะในบรรดาอุบาสิก ผู้เลื่อมใสในบุคคล

ชีวโกมารภัจ “ผู้ที่พระราชกุมารเลี้ยงชื่อชีว”; ดู **ชีว**

ชีวิต ความเป็นอยู่

ชีวิตสมถิสี ผู้สิ้นกิเลสพร้อมกับสิ้นชีวิต, ผู้ได้บรรลุธรรมวิเศษแล้วก็ดับจิตพอดี

ชีวิตักขัย การสิ้นชีวิต, ตาย

ชีวิตินทรีย์ อินทรีย์คือชีวิต, สภาวะที่เป็นใหญ่ในการตามรักษาสหชาติธรรม

(ธรรมที่เกิดร่วมด้วย) ดุจน้ำหล่อเลี้ยงดอกบัว เป็นต้น มี ๒ ฝ่ายคือ ๑. **ชีวิตินทรีย์** ที่เป็นชีวิตรูป เป็นอุปาทายรูปอย่างหนึ่ง (ข้อที่ ๑๓) เป็นเจ้าการในการรักษาหล่อเลี้ยงเหล่ากรรมชรูป (รูปที่เกิดแต่กรรม) บางทีเรียก **รูปชีวิตินทรีย์**

๒. **ชีวิตินทรีย์** ที่เป็นเจตสิกเป็นสัพพจิตตสาธารณเจตสิก (เจตสิกที่เกิดกับจิตทุกดวง) อย่างหนึ่ง (ข้อที่ ๖) เป็นเจ้าการในการรักษาหล่อเลี้ยงนามธรรมคือจิตและเจตสิกทั้งหลาย บางทีเรียก **อรุปชีวิตินทรีย์** หรือ **นามชีวิตินทรีย์**

ชีโว ผู้เป็น, ดวงชีพ ตรงกับ **อาตมัน** หรือ **อัตตา** ของลัทธิพราหมณ์

ชุนหปักข์, ชุนหปักข์ “ฝ่ายขาว, ฝ่ายสว่าง” หมายถึง ข้างขึ้น; **ศุกลปักข์** ก็เรียก; ตรงข้ามกับ **กัณหปักข์** หรือ **กาฬปักข์**

ชุมนุมเทวดา กล่าวคำเชิญชวนเทวดาให้มาชุมนุมกันเพื่อฟังธรรม ในโอกาสที่พระสงฆ์สวดพระปริตร, เรียกเต็มว่า “บทช้ดชุมนุมเทวดา” หมายถึงบทสวดที่โบราณจารย์ประพันธ์ขึ้น สำหรับให้บุคคลหนึ่ง (ธรรมเนียมบัดนี้ ให้ภิกษุรูปที่หนึ่งอันดับ ๓) สวดนำ (เรียกว่า “ช้ดนำ”) ก่อนที่พระสงฆ์จะเริ่มสวดพระปริตร มีข้อความเป็นคำเชิญชวนเทวดาทั่วทั้งหมดให้มาฟังธรรมอันมีในบาลีภาษิตแห่งพระปริตรที่จะสวดต่อไปนั้น ดังคำ

ลงท้ายว่า “ธมฺมสฺสวณกาโล อยมภทฺนตา” (ท่านผู้เจริญทั้งหลาย นี่เป็นเวลาที่จะฟังธรรม) ดังนี้:

ก) สำหรับ เจ็ดตำนาน

“สรชฺชํ สเสนํ สพนนฺทํ นรินฺทํ,
ปริตฺตานุภาโว สทา รกฺขตฺตติ.
ผริตฺวาน เมตฺตํ สเมตฺตา ภทฺนตา,
อวิกฺขิตฺตจิตฺตตา ปริตฺตํ ภณฺนตุ.

สคฺเค กาเม จ รุเป ติริสิขรตฺตเณ จนฺตลิกฺเข วิมานเ,
ทิเป รมฺมเจ จ คาเม ตฺรุมคฺคหเเน เคหตฺตมฺหิ เขตฺเต,
ภุมฺมา จายนฺตุ เทวา ชลตฺตวิสมเ ยกฺขคณฺธพฺพนาคา,
ติฏฺฐจฺนฺตา สํตฺติเก ยํ มุํนิวรวจฺนํ สํสวํ เม สฺถนฺนตุ.

ธมฺมสฺสวณกาโล อยมภทฺนตา,
ธมฺมสฺสวณกาโล อยมภทฺนตา,
ธมฺมสฺสวณกาโล อยมภทฺนตา.”

มีธรรมเนียมว่า ถ้าเป็นพระราชพิธี และสวดมนต์ในพระราชฐาน ให้ขึ้นต้นบทขัดตั้งแต่ “สรชฺชํ สเสนํ ...” ถ้าเป็นงานพิธีอื่น ให้เริ่มที่ “ผริตฺวาน เมตฺตํ ...

ข) สำหรับ สิบสองตำนาน (มีเพิ่ม ๑ คาถา)

“สรชฺชํ สเสนํ สพนนฺทํ นรินฺทํ,
ปริตฺตานุภาโว สทา รกฺขตฺตติ.
ผริตฺวาน เมตฺตํ สเมตฺตา ภทฺนตา,
อวิกฺขิตฺตจิตฺตตา ปริตฺตํ ภณฺนตุ.

สมนฺตา จกฺกวาเพสุ อตฺตฺราจจฺนฺตฺต เทวตา
สทฺธมฺมํ มุํนิราชสฺส สฺถนฺนตุ สคฺคโฆกฺขทํ.

สคฺเค กาเม จ รุเป ติริสิขรตฺตเณ จนฺตลิกฺเข วิมานเ,
ทิเป รมฺมเจ จ คาเม ตฺรุมคฺคหเเน เคหตฺตมฺหิ เขตฺเต,

ภุมฺมา จายนฺตุ เทวา ชลตฺตวิสมเ ยกฺขคณฺธพฺพนาคา,
ติฏฺฐจฺนฺตา สํตฺติเก ยํ มุํนิวรวจฺนํ สํสวํ เม สฺถนฺนตุ.

ธมฺมสฺสวณกาโล อยมภทฺนตา,
ธมฺมสฺสวณกาโล อยมภทฺนตา,
ธมฺมสฺสวณกาโล อยมภทฺนตา.”

มีระเบียบว่า ถ้าชุมนุมเทวดาแล้ว ท้ายสวดมนต์ ต้องสวดเทวดาอยู่โยชนคาถา (คาถาส่งเทวดากลับ คือบท “ทุกฺขปฺปตฺตตา ...”) จบแล้ว นิยมเติมบท “สพฺเพ พุทฺธา พลปฺปตฺตตา...” ด้วย จากนั้นก็สวด “ภวตฺต สพฺพมฺจลํ ...” และ “นฺกฺขตฺตยยกฺขภูตฺตานํ ...” (แต่ถ้าสวดในพิธีวันเดียว เข้าหรือเพลที่มีการถวายภัตตาหาร พอจบคาถาส่งเทวดา และ “สพฺเพ พุทฺธา...” ก็ต่อด้วยถวายพรพระ ตั้งแต่ “อิติปิ โส...” ไปเลย) แต่ถ้าไม่ชุมนุมเทวดา ก็ไม่ต้องสวดคาถาส่งเทวดากลับ; ๓ *ปริตร, ถวายพรพระ*

ชวง ในประโยคที่ว่า “เราจักไม่ชวงเข้าไปสู่ตระกูล” ถือตัว

เชฏฐ-, เชษฐ- พี่
เชฏฐา, เชษฐา พี่ชาย
เชฏฐภคินี พี่สาวคนโต
เชฏฐมาส เดือน ๗

เชตวัน “สวนเจ้าเชต” ชื่อวัดสำคัญซึ่งอนาถบิณฑิกเศรษฐีสร้างถวายแด่พระพุทธเจ้า อุทิศสงฆ์จากจาตุรทิศ ที่เมืองสาวัตถี เมืองหลวงของแคว้นโกศล (คงจะสร้างในพรรษาที่ ๓ แห่งพุทธกิจ) โดย

ชื่อที่ดินอุทยานของเจ้าเซต (เซตราช-กุมาร) ด้วยวิธีเอาเกวียนขนเงินเหรียญมาปูให้เต็มพื้นที่ (เรื่องมาใน วินย.๗/๒๕๖/๑๐๙) ตามเรื่องว่า เมื่อหมู่เกวียนขนเงินมาเที่ยวแรก เงินเหรียญยังไม่เต็มพื้นที่ขาดอยู่ตรงที่ใกล้ซุ้มประตูหน้าเดียว ขณะที่อนาถบิณฑิกคหบดีสั่งคนให้ไปขนเงินมาอีก เจ้าเซตเกิดความซาบซึ้งในศรัทธาของท่านอนาถบิณฑิก จึงขอมีส่วนร่วมในการสร้างวัดด้วย โดยขอให้ที่ตรงนั้นเป็นส่วนที่ตนถวาย ซึ่งอนาถบิณฑิกคหบดีก็ยินยอม เจ้าเซตจึงสร้างซุ้มประตูวัดขึ้นตรงที่นั่น, เซตวัน อนาถบิณฑิกการามนี้ เป็นวัดที่พระพุทธเจ้าประทับจำพรรษามากที่สุด รวมทั้งหมด

ถึง ๑๙ พรรษา คือ (อาจจะครั้งแรกในพรรษาที่ ๓) พรรษาที่ ๑๔ และในช่วงพรรษาที่ ๒๑-๔๔ ซึ่งประทับสลับไปมาระหว่างวัดพระเชตวัน กับวัดบุพพารามของวิสาขามหาอุบาสิกา, ด้วยเหตุนี้ การทรงแสดงธรรม และทรงบัญญัติวินัย จึงเกิดขึ้นที่วัดพระเชตวันนี้มาก โดยเฉพาะสิกขาบทของภิกษุณี ทรงบัญญัติที่วัดพระเชตวันแทบทั้งนั้น; ๓ **อนาถบิณฑิก, คันธกุฎี, มหาคันธกุฎี**

เขาวนั ความนึกคิดที่แล่นไป, ความเร็วของปัญญาหรือความคิด, ไหวพริบ **เชื่อดายไป** เชื่อดูเรื่อยไป, เชื่อดะไปโดยไม่นึกถึงเหตุผล

ช

ซัดไปประหาร ฆ่าหรือทำร้ายโดยยิงด้วยศรหรือด้วยปืน ฟุ้งด้วยหอก ขว้าง

ด้วยศิลา เป็นต้น

ณ

ณ การเพ่งอารมณ์จนใจแน่วแน่เป็น
อัปนาสมาธิ, ภาวะจิตสงบประณีต ซึ่งมี
สมาธิเป็นองค์ธรรมหลัก; **ณ ๔** คือ ๑.
ปฐมณ มีองค์ ๕ (วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข
เอกัคคตา) ๒. **ทุติยณ** มีองค์ ๓ (ปีติ
สุข เอกัคคตา) ๓. **ตติยณ** มีองค์ ๒
(สุข เอกัคคตา) ๔. **จตุตถณ** มีองค์ ๒
(อุเบกขา เอกัคคตา); **ณ ๕** ก็เหมือน
อย่าง **ณ ๔** นั้นเอง แต่ตามแบบ
อภิธรรม ท่านชอยละเอียดออกไป โดย
เพิ่มข้อ ๒ แทรกเข้ามา คือ ๑. **ปฐมณ**
มีองค์ ๕ (วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข เอกัคคตา)
๒. **ทุติยณ** มีองค์ ๔ (วิจารณ์ ปีติ สุข
เอกัคคตา) ข้อ ๓, ๔, ๕ ตรงกับ ข้อ ๒,
๓, ๔ ใน **ณ ๔** ตามลำดับ; ดู **จตุกกัษ-**
ณ, ปัญจกัษณ

ณ ๒ **ณ** นั้น ตามปกติเป็นเรื่องของ
สมณะ ซึ่งมีสมาธิเป็นองค์ธรรมหลัก แต่
ในบางกรณีมีการนำมาใช้แสดงความ
หมายด้านวิปัสสนาด้วย โดยแปลว่า เพ่ง
พินิจ หรือคิดพิจารณา จนถึงเพากิเลส

เผาอวิชา ญาณก็เป็น **ณ** (ดู ขุ.ปฎิ.๓๑/
๔๘๓/๓๖๘) ดังที่ในอรรถกถาบางแห่งแบ่ง
เป็น **ณ ๒** คือ ๑. **อรัम्मณูปนิชฌาน**
การเพ่งอารมณ์ ตามแบบสมณะ ได้แก่
ณ สมบัตินั่นเอง ๒. **ลักขณูปนิชฌาน**
การเพ่งพินิจลักษณะ ตามแบบวิปัสสนา
ได้แก่พิจารณาให้เห็นไตรลักษณ์ คือ
วิปัสสนาตนเอง, จนกระทั่งแม้แต่มรรค
ผล ก็เรียกว่า **ณ** ได้ เพราะแปลว่าเผา
กิเลสบ้าง เพ่งลักษณะที่เป็นสุญญตา
ของนิพพานบ้าง (ดู อภ.ป.๑/๕๓๖; ปฎิ.ป.
๒๒๑; สงคณิ.ป.๒๗๓)

ณ **ปัญจกณ** **ณ** แบบที่จัดเป็น
หมวด ๕ คือเป็น **ณ ๕**, บางที่เรียกว่า
แบบอภิธรรม, มักเรียกว่า “**ปัญจกัษ-**
ณ”; ดู **ณ ๕**

ณ **นทิสังกิเลสตัญญ** ปรีชากำหนดรู้
ความเศร้าหมอง ความฟุ้งเฟ้อ และการ
ออกแห่ง **ณ** วิโมกข์ สมาธิ สมบัติ
ตามความเป็นจริง (ข้อ ๗ ในทศพลญาณ)

ณ **ปนกิจ** กิจเผาศพ, การเผาศพ

ญ

ญัตติ คำเผด็จสงฆ์, การประกาศให้สงฆ์ทราบเพื่อทำกิจร่วมกัน, วาจาหนด, คำแจ้งหรือตั้งเรื่องเพื่อให้ที่ประชุมพิจารณา ตกลง วินิจฉัย หรือดำเนินการ; ถ้าเป็นเรื่องที่ต้องตัดสินหรือวินิจฉัย ญัตติก็จะตามมาด้วยการประกาศขอมติ เรียกว่า อนุสาวนา, ญัตติ และอนุสาวนา เป็นกรรมวาจา; *กรรมวาจา, อนุสาวนา*

ญัตติกรรม กรรมอันกระทำด้วยตั้งญัตติไม่ต้องสวดอนุสาวนา คือประกาศให้สงฆ์ทราบ เพื่อทำกิจร่วมกัน เรียกว่า เผด็จสงฆ์อย่างเดียว ไม่ต้องขอมติ เช่น อุโบสถ และ ปวารณา เป็นต้น

ญัตติจตุตถกรรม กรรมมีญัตติเป็นที่สี่ ได้แก่สังฆกรรมที่สำคัญ มีการอุปสมบทเป็นต้น ซึ่งเมื่อตั้งญัตติแล้ว ต้องสวดอนุสาวนา คำประกาศขอมติ ถึง ๓ หนเพื่อสงฆ์คือที่ชุมนุมนั้นจะได้มีเวลาพิจารณาหลายเที่ยวว่าจะอนุมัติหรือไม่

ญัตติจตุตถกัมมอุปสัมปทา การอุปสมบทด้วยญัตติจตุตถกรรม ได้แก่วิธีอุปสมบทที่พระสงฆ์เป็นผู้กระทำอย่างที่ใช้อยู่ในปัจจุบัน โดยภิกษุประชุมครบองค์กำหนด ในเขตชุมนุมซึ่งเรียกว่าสีมา กล่าววาจาประกาศเรื่อง

ความที่จะรับคนนั้นเข้าหมู่ และได้รับความยินยอมของภิกษุทั้งปวงผู้เข้าประชุมเป็นสงฆ์นั้น; พระราชาเป็นบุคคลแรกที่ได้รับอุปสมบทอย่างนี้

ญัตติทุติยกรรม กรรมมีญัตติเป็นที่สองหรือกรรมมีวาจาครบ ๒ ทั้งญัตติ, กรรมอันทำด้วยตั้งญัตติแล้วสวดอนุสาวนาหนเดียว เช่น การสมมติสีมา การสังคายนา และการมอบให้ผ้ากฐิน เป็นต้น

ญาณ ความรู้, วิชาหยั่งรู้, วิชากำหนดรู้; ญาณ ๓ หมวดหนึ่ง ได้แก่ ๑. *อดีตังสญาณ* ญาณในส่วนอดีต ๒. *อนาคตังสญาณ* ญาณในส่วนอนาคต ๓. *ปัจจุปปันนังสญาณ* ญาณในส่วนปัจจุบัน; อีกหมวดหนึ่ง ได้แก่ ๑. *สังขญาณ* หยั่งรู้อริยสังข์แต่ละอย่าง ๒. *กิจญาณ* หยั่งรู้กิจในอริยสังข์ ๓. *กตญาณ* หยั่งรู้กิจอันได้ทำแล้วในอริยสังข์; *อีกหมวดหนึ่ง* ได้แก่ *วิชา ๓*

ญาณ ๑๖ ญาณที่เกิดแก่ผู้บำเพ็ญวิปัสสนาโดยลำดับ ตั้งแต่ต้นจนถึงจุดหมายคือมรรคผลนิพพาน ๑๖ อย่าง, ญาณ ๑๖ นี้ มีใช้เป็นหมวดธรรมที่มาครบชุดในพระบาลีเดิมโดยตรง แต่พระอาจารย์ปางก่อนได้ประมวลจากคัมภีร์ปฏิสัมภิทามัคค์ และวิสุทธิมัคค์ แล้ว

สอนสืบกันมา บางทีเรียกให้เป็นชื่อชุด เลียนคำบาลีว่า “โสฬสญาณ” หรือเรียก กึ่งไทยว่า “ญาณโสฬส”, ทั้งนี้ ท่านตั้ง **วิปัสสนาญาณ ๙** เป็นหลักอยู่ตรงกลาง แล้วเติมญาณขั้นต้นๆ ที่ยังไม่จัดเป็น วิปัสสนาญาณ เพิ่มเข้าก่อนข้างหน้า และเติมญาณขั้นสูงที่เลยวิปัสสนาญาณ ไปแล้ว เข้ามาต่อท้ายด้วย ให้เห็น กระบวนการปฏิบัติตลอดแต่ต้นจนจบ จึงเป็นความปรารถนาดีที่เกื้อกูลแก่การศึกษาไม่น้อย, **ญาณ ๑๖** นั้น ดังนี้ (ในที่นี้ จัดแยกให้เห็นเป็น ๓ ช่วง เพื่อ ความสะดวกในการศึกษา) คือ

ก) **ก่อนวิปัสสนาญาณ: ๑. นามรูป-ปริเฉทญาณ** ญาณกำหนดแยกนามรูป (นามรูปปริคคหญาณ หรือสังขารปริเฉทญาณ ก็เรียก) **๒. (นามรูป)ปัจฉัย-ปริคคหญาณ** ญาณกำหนดจับปัจฉัยแห่ง นามรูป (บางทีเรียก กังขาวิตรณญาณ หรือธัมมัญญูจิตติญาณ) **๓. สัมมสนญาณ** ญาณพิจารณานามรูปโดยไตรลักษณ์

ข) **วิปัสสนาญาณ ๙: ๔. อุทฺถัพพยานุ-ปัสนาญาณ** ญาณตามเห็นความเกิด และความดับแห่งนามรูป **๕. กังขานุ-ปัสนาญาณ** ญาณตามเห็นจำเพาะ ความดับเด่นขึ้นมา **๖. ภยคูปัญฐาน-ญาณ** ญาณอันมองเห็นสังขารปรากฏ เป็นของว่างแล้ว **๗. อาทีนวานุ-ปัสนา-**

ญาณ ญาณคำนึงเห็นโทษ **๘. นิพพิทานุ-ปัสนาญาณ** ญาณคำนึงเห็นด้วยความ หน่าย **๙. มุญจितุกัมยตาญาณ** ญาณหยั่ง รั้นให้ใครจะพ้นไปเสีย **๑๐. ปฏิสังขานุ-ปัสนาญาณ** ญาณอันพิจารณาทบทวน เพื่อจะหาทาง **๑๑. สังขารุเปกขาญาณ** ญาณอันเป็นไปโดยความเป็นกลางต่อ สังขาร **๑๒. สัจจานุโลมิกญาณ** ญาณ เป็นไปโดยควรแก่การหยั่งรู้อริยสัจ

ค) **เหนือวิปัสสนาญาณ: ๑๓. โคตรภูญาณ** ญาณครอบโคตร คือหัวต่อที่ข้ามพ้นภาวะ ปุถุชน **๑๔. มัคคญาณ** ญาณในอริยมรรค **๑๕. ผลญาณ** ญาณในอริยผล **๑๖. ปัจจ-เวกขณญาณ** ญาณที่พิจารณาทบทวน

อนึ่ง คัมภีร์อภิมมัตถสังคหะ ถือต่าง จากที่กล่าวมานี้บ้าง โดยจัดญาณที่ ๓ (สัมมสนญาณ) เป็นวิปัสสนาญาณด้วย จึงเป็น**วิปัสสนาญาณ ๑๐** อีกทั้งเรียกชื่อ ญาณหลายข้อให้สั้นลง เป็น ๔.อุทฺถัพ-พยญาณ ๕.กัณฺธญาณ ๖.ภยญาณ ๗. อาทีนญาณ ๘.นิพพิทาญาณ ๑๐.ปฏิ-สังขญาณ ๑๒.อนุโลมญาณ (นอกนั้น เหมือนกัน) ทั้งนี้ พึงทราบเพื่อไม่สับสน

มีข้อพึงทราบพิเศษว่า เมื่อผู้ปฏิบัติ ก้าวหน้ามาจนเกิดวิปัสสนาญาณข้อแรก คือ**อุทฺถัพพยานุ-ปัสนาญาณ** ชื่อว่าได้ ตรุณวิปัสสนา (วิปัสสนาอ่อนๆ) และ ในตอนนี้ วิปัสสนูปกิเลสจะเกิดขึ้น ชวน

ให้สำคัญผิดว่าถึงจุดหมาย แต่เมื่อรู้เท่าทัน กำหนดแยกได้ว่าอะไรเป็นทางอะไร มีไช้ทาง ก็จะผ่านพ้นไปได้ อุทัยพพะญาณนั้นก็จะพัฒนาเป็นมัคคาคัมคญาณ เข้าถึงวิสุทธิคือความบริสุทธิ์ที่สำคัญขั้นหนึ่ง เรียกว่า **มัคคามัคคญาณ-ทัตสนวิสุทธิ** (วิสุทธิข้อที่ ๕), อุทัยพพะญาณที่ก้าวมาถึงตอนนี้เป็นวิปัสสนาญาณที่เดินถูกทาง ผ่านพ้นวิปัสสนูปกิเลสมาได้แล้ว ได้ชื่อว่าเป็น **พลววิปัสสนา** (วิปัสสนาที่มีกำลัง หรือแข็งกล้า) ซึ่งจะเดินหน้าพัฒนาเป็นวิปัสสนาญาณที่สูงขึ้นต่อไป

บางที่ท่านกล่าวถึง **ตรุณวิปัสสนา** และ **พลววิปัสสนา** โดยแยกเป็นช่วงซึ่งกำหนดด้วยญาณต่างๆ คือ ระบุว่า (ช่วงของ) ญาณ ๔ คือ สังขารปริจเฉทญาณ กังขาวิตรณญาณ สัมมสนญาณ และมัคคามัคคญาณ เป็น **ตรุณวิปัสสนา** และ (ช่วงของ) ญาณ ๔ คือ ภายตูปัญฐานญาณ อาทีนวญาณ มุญจិតุกัมยตาญาณ และสังขารุเปกขาญาณ เป็น **พลววิปัสสนา**

ในญาณ ๑๖ นี้ ข้อ ๑๔ และ ๑๕ (มัคคญาณ และผลญาณ) เท่านั้น เป็นโลกุตตรญาณ อีก ๑๔ อย่างนอกนั้น เป็นโลกียญาณ; **ดู วิปัสสนาญาณ ๕, วิสุทธิ ๗**
ญาณจรีต คนที่มีพื้นนิสัยหนักในความรู้

มักใช้ความคิด ฟังส่งเสริมด้วย แนะนำให้ใช้ความคิดในทางที่ชอบ (เป็นอีกชื่อหนึ่งของพุทธิจรีต)

ญาณทัตตะ, ญาณทัตตะ การเห็นกล่าวคือการหยั่งรู้, การเห็นที่เป็นญาณหรือเห็นด้วยญาณ อย่างต่ำสุด หมายถึง วิปัสสนาญาณ นอกนั้นในที่หลายแห่ง หมายถึง ทิพพจักขุญาณ บ้าง มรรคญาณ บ้าง และในบางกรณี หมายถึง ผลญาณ บ้าง ปัจจเวกขณญาณ บ้าง สัพพัญญุตญาณ บ้าง ก็มี ทั้งนี้สุดแต่ข้อความแวดล้อมในที่นั้นๆ

ญาณทัตสนวิสุทธิ ความหมดจดแห่งญาณทัตตะ ได้แก่ ญาณในอริยมรรค ๔; **ดู วิสุทธิ**

ญาณวิปยุต ปราศจากญาณ, ไม่ประกอบด้วยปัญญา, ปราศจากปรีชาหยั่งรู้, ขาดความรู้

ญาณสังวร สำรวมด้วยญาณ (ข้อ ๓ ในสังวร ๕)

ญาตปริญญา กำหนดรู้ขั้นรู้จัก คือ กำหนดรู้สิ่งนั้นๆ ตามลักษณะที่เป็นสภาวะของมันเอง พอให้แยกออกจากสิ่งอื่นๆ ได้ เช่น รู้ว่า นี่คือนาฬิกา เวทนามีลักษณะเสวยอารมณ์ ดังนี้ เป็นต้น (ข้อ ๑ ในปริญญา ๓)

ญาตัตถจริยา พระพุทธรจริยาเพื่อประโยชน์แก่พระญาติ, ทรงประพฤติ

ประโยชน์แก่พระประยูรญาติ เช่น ทรงอนุญาตให้พระญาติที่เป็นเดียรถีย์เข้ามาอุปสมบทในพระพุทธศาสนา ไม่ต้องอยู่ติดตึยปริวาส ๔ เดือนก่อน เหมือนเดียรถีย์อื่น และเสด็จไปห้ามพระญาติที่วิวาทกันด้วยเรื่องน้ำ เป็นต้น; ดู พุทธจริยา

ญาติ พี่น้องที่ยังนับรู้กันได้, ผู้ร่วมสายโลหิตกันทางบิดาหรือมารดา, ในภิกขาวิสัย ท่านนับ ๗ ชั้น ทั้งข้างบนและข้างล่าง แต่ตามปกติจะไม่พบมากหลายชั้นอย่างนั้น ปัจจุบันท่านให้นับญาติ ๗ ชั้น หรือ ๗ ชั้นคน คือ นับทางมารดาก็ดี ทางบิดาก็ดี ชั้นตนเองเป็น ๑ ข้างบน ๓ (ถึงทวด) ข้างล่าง ๓ (ถึงเหลน), เขย และสะใภ้ ไม่นับเป็นญาติ

ญาติพลี สงเคราะห์ญาติ, ช่วยเหลือเกื้อกูลญาติ, การจัดสรรสละรายได้หรือทรัพย์สินส่วนหนึ่งเป็นทุนสำหรับการช่วยเหลือเกื้อกูลญาติพี่น้อง, การใช้รายได้หรือทรัพย์สินส่วนหนึ่งเพื่อเอื้อเพื่อเกื้อกูลกันในด้านการสงเคราะห์ญาติ (ข้อ ๑ ใน

พลี ๕ อย่างแห่งโมคคาทียะ ๕)

ญาติสาโลหิต พี่น้องร่วมสายโลหิต (ญาติ = พี่น้องที่ยังนับรู้กันได้, สาโลหิต = ผู้ร่วมสายเลือดคือญาติที่สืบสกุลมาโดยตรง)

ญาติ, ไฉยธรรม ความถูกต้องชอบธรรม, ความยุติธรรม, สิ่งที่มีเหตุผล, ทางที่ถูก, วิธีการที่ถูกต้อง, ข้อปฏิบัติที่ถูกต้อง หมายถึง อริยอัฏฐังคิกมรรค, ภาวะอันจะลู่ถึงได้ด้วยข้อปฏิบัติที่ถูกต้อง ได้แก่ นิพพาน

ญาติปฏิบัติ (พระสงฆ์) เป็นผู้ปฏิบัติถูกทาง หรือปฏิบัติเป็นธรรม คือปฏิบัติปฏิบัติที่จะทำให้เกิดความรู้ หรือปฏิบัติเพื่อได้ความรู้ธรรม ปฏิบัติเพื่อออกจากทุกข์ อีกนัยหนึ่งว่า ปฏิบัติมุ่งธรรมเป็นใหญ่ ถือความถูกต้องเป็นประมาณ (ข้อ ๓ ในสังฆคณ ๙)

ไฉยธรรม ธรรมอันควรรู้, สิ่งที่ควรรู้ควรเข้าใจ; **ญาติธรรม** ก็เขียน

ฎ

ฎีกา 1. (ฎีกา) ปกรณ์ที่พระอาจารย์ใน
ภายหลัง แต่งแก้หรืออธิบายเพิ่มเติม

อรรถกถา; ดู **อรรถกถา 2.** หนังสือ
นิมนต์พระสงฆ์ **3.** ไบบอกบุญเรื่อยไป

ฐ

ฐานะ เหตุ, อย่าง, ประการ, ที่ตั้ง,
ตำแหน่ง, โอกาส, ความเป็นไปได้

ฐานาฐานญาณ ปรีชากำหนดรู้ฐานะ คือ
สิ่งที่เป็นไปได้ เช่นทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว
เป็นต้น และอฐานะ คือสิ่งที่เป็นไปไม่
ได้เช่น ทำดีได้ชั่ว ทำชั่วได้ดี เป็นต้น
(ข้อ ๑ ในทสพลญาณ ๑๐)

ฐานานุกรม ลำดับตำแหน่งยศที่พระ
ภิกษุผู้ได้รับพระราชทานสมณศักดิ์แล้ว
มีอำนาจตั้งให้แก่พระภิกษุชั้นผู้น้อย
ตามทำเนียบ เช่น พระปลัด พระสมุห์
พระใบฎีกา เป็นต้น

ฐานานุกรม สมควรแก่ตำแหน่ง, สมควร
แก่เหตุที่จะเป็นได้

ด

ดั้น เย็บผ้าให้ติดกันเป็นตะเข็บโดยฝีเข็ม
ดวงตาเห็นธรรม แปลจากคำว่า *ธรรมจักขุ*
หมายถึงความรู้เห็นตามเป็นจริงด้วย
ปัญญาว่า สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้น
เป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งหมดมีความดับ
เป็นธรรมดา; ดู *ธรรมจักขุ*

ดับไม่มีเชื้อเหลือ ดับหมด คือดับทั้ง
กิเลสทั้งชั้น (= *อนุปาทิเสสนิพาน*)

ดาบส ผู้บำเพ็ญตบะ, ผู้เผากิเลส

ดาวเคราะห์ ดู *ดาวพระเคราะห์*

ดาวดึงส์ สวรรค์ชั้นที่ ๒ แห่งสวรรค์ ๖ ชั้น
มีจอมเทพผู้ปกครองชื่อท้าวสักกะ ซึ่ง
โดยทั่วไปเรียกกันว่าพระอินทร์, อรรถ-
กถาอธิบายความหมายของ “ดาวดึงส์” ว่า
คือ “แดนที่คน ๓๓ คนผู้ทำบุญร่วมกัน
ได้อุบัติ” (จำนวน ๓๓ บาลีว่า เตตตติส,
เขียนตามรูปสันสกฤต เป็น *ตริยตริงศ์*
หรือเพี้ยนเป็น *ไตรตริงษ์* ซึ่งในภาษา
ไทยก็ใช้เป็นคำเรียกดาวดึงส์นี้ด้วย) ดัง
มีตำนานว่า ครั้งหนึ่ง ที่มจลคาม ใน
มคธรัฐ มีนักทำบุญบำเพ็ญประโยชน์
คณะหนึ่งจำนวน ๓๓ คน นำโดยมฆ
มาณพ ได้ร่วมกันทำบุญต่างๆ เช่น ทำ
ถนน สร้างสะพาน ขุดบ่อน้ำ ปลูกสวน
ป่า สร้างศาลาที่พักคนเดินทาง ให้แก่
ชุมชน และทำทาน ชวนชาวบ้านตั้งอยู่

ในศีล และทำความดีทั้งหลาย เฉพาะ
อย่างยิ่ง ต่อมฆมาณพเองยังรักษาข้อ
ปฏิบัติพิเศษที่เรียกว่า *วัตรบท ๗* อีกด้วย
ครั้นตายไป ทั้ง ๓๓ คน ก็ได้เกิดใน
สวรรค์ที่เรียกชื่อว่าดาวดึงส์นี้ โดยมฆ
มาณพได้เป็นท้าวสักกะ คือพระอินทร์
ดังที่พระอินทร์นั้นมีพระนามหนึ่งว่า
“มฆวา” (ในภาษาไทยเขียน มฆวัน
มฆวา หรือมฆวาน); ดู *วัตรบท ๗*

ดาวนักษัตร ดาว, ดาวฤกษ์, มี ๒๗ หมู่
คือ ๑. *อัสวินี* (ดาวม้า) มี ๗ ดวง
๒. *ภรณี* (ดาวก้อนเส้า) มี ๓ ดวง
๓. *กฤติกา* (ดาวลูกไก่) มี ๘ ดวง
๔. *โรहिณี* (ดาวคางหมู) มี ๗ ดวง
๕. *มฤกษีระ* (ดาวหัวเนื้อ) มี ๓ ดวง
๖. *อาร์ทรา* (ดาวตาสำเภา) มี ๑ ดวง
๗. *ปุนัพสุ* (ดาวสำเภาทอง) มี ๓ ดวง
๘. *บุษยะ* (ดาวสมอลำเภา) มี ๕ ดวง
๙. *อาศเลยา* (ดาวเรือ) มี ๕ ดวง
๑๐. *มฆา* (ดาวงูผู้) มี ๕ ดวง
๑๑. *บุรพผลคุณี* (ดาวงูเมีย) มี ๒ ดวง
๑๒. *อุตรผลคุณี* (ดาวเพดาน) มี ๒ ดวง
๑๓. *หัตตะ* (ดาวศอกคู่) มี ๕ ดวง
๑๔. *จิตรา* (ดาวตาจระเข้) มี ๑ ดวง
๑๕. *สวาตี* (ดาวช้างพัง) มี ๕ ดวง
๑๖. *วิสาขา* (ดาวคันฉัตร) มี ๕ ดวง

๑๗. **อนูราธา** (ดาวประจำจันทร์) มี ๔ ดวง
 ๑๘. **เชษฐา** (ดาวข้างใหญ่) มี ๑๔ ดวง
 ๑๙. **มูลา** (ดาวข้างน้อย) มี ๙ ดวง
 ๒๐. **บูรพาষาฒ** (ดาวลับค้ำข้าง) มี ๓ ดวง
 ๒๑. **อูตฺรยาฒ** (ดาวตรงอน) มี ๕ ดวง
 ๒๒. **ศรวณะ** (ดาวหลักชัย) มี ๓ ดวง
 ๒๓. **ธนิษฐา** (ดาวไซ) มี ๔ ดวง
 ๒๔. **ศตภิชช** (ดาวพิมพ์ทอง) มี ๔ ดวง
 ๒๕. **บูรพภัทรบท** (ดาวหัวเนื้อทราย) มี ๒ ดวง
 ๒๖. **อูตฺรภัทรบท** (ดาวไม้เท้า) มี ๒ ดวง
 ๒๗. **เรวดี** (ดาวปลาตะเพียน) มี ๑๖ ดวง

ดาวพระเคราะห์ ในทางโหราศาสตร์ หมายถึงดาวทั้ง ๙ ที่เรียกว่า **นพเคราะห์** คืออาทิตย์ จันทร์ อังคาร พุธ เสาร์ พฤหัสบดี ราหู ศุกร์ เกตุ; แต่ในทางดาราศาสตร์เรียก **ดาวเคราะห์** หมายถึงดาวที่ไม่มีแสงสว่างในตัวเอง ต้องได้รับแสงสว่างจากดวงอาทิตย์และเป็นบริวารโคจรรอบดวงอาทิตย์มี ๙ ดวง คือ พุธ ศุกร์ โลก อังคาร พฤหัสบดี เสาร์ มฤตยู (ยูเรนัส) เกตุหรือพระสมุทฺร (เนปจูน) พระยม (พลูโต)

ดาวฤกษ์ ดู **ดาวนักษัตร**

ดำริ คิด, ตริตรอง

ดำริชอบ ดำริออกจากกาม ดำริในอันไม่พยาบาท ดำริในอันไม่เบียดเบียน; ดู **สัมมาสังกัปปะ**

ดำฤชณา ความอยาก, ความดิ้นรน,

ความปรารถนา, ความเส่นหา (แผลงมาจากคำสันสกฤตว่า **ตฤชณา** ตรงกับคำที่มาจากบาลีว่า **ตัณหา**)

ดิถี วันตามจันทรคติ ใช้ว่า คำหนึ่ง สองคำ เป็นต้น

ดิถีเพ็ญ ดิถีมีพระจันทร์เต็มดวง, วันขึ้น ๑๕ ค่ำ

ดิรัจฉาน สัตว์ที่(มีลำตัวทอด)ขวางไป (ไม่ตั้งตรงขึ้นข้างบน), สัตว์ในโลกนี้ที่มีรูปร่างปรากฏ นอกจากมนุษย์; ในภาษาบาลี นิยมเรียกว่า “ติริจฉานคต”; ในพุทธบัญญัติที่มีให้อุปสมบทดิรัจฉาน (วินย.๔/๑๒๗/๑๗๖) อรรถกถาอธิบายว่า หมายถึงสัตว์อื่นจากมนุษย์ ทุกอย่าง แม้กระทั่งทำวลักกเทวราชคือพระอินทร์ (วินย.๑.๓/๙๖); **เคียรัจฉาน** ก็ใช้

ดิรัจฉานกถา ดู **ติริจฉานกถา**

ดิรัจฉานวิชา ในความหมายสำหรับภิกษุ คือ ความรู้ที่ขวางต่อทางพระนิพพาน เช่น รู้ในการทำเสน่ห์ รู้เวทมนตร์ที่จะทำให้คนถึงวิบัติ เป็นหมอผี หมอดู หมองู หมอยา ทำพิธีบวงสรวง บนบาน แก้วบ เป็นต้น เมื่อเรียนหรือใช้ปฏิบัติ ตนเองก็หลงเพลินหมกมุ่น และส่วนมากทำให้ผู้คนลุ่มหลงมกมาย ไม่เป็นอันปฏิบัติกิจหน้าที่หรือประกอบกิจการตามเหตุผล โดยเฉพาะตัวพระภิกษุก็จะขวางกั้นขัดขวางตนเองให้ไม่มีกำลังและเวลาที่จะบำเพ็ญสมณธรรม, การงดเว้นจากการเลี้ยงชีพ

ด้วยดิรัจฉานวิชา เป็นศีลของพระภิกษุ ตามหลักมหาศีล (ที.สี.๙/ ๑๙-๒๕/๑๑-๑๕), ศีลนี้สำเร็จด้วยการปฏิบัติตามสิกขาบท ในพระวินัยปิฎกข้อที่กำหนดแก่ภิกษุทั้งหลาย มีให้เรียน มีให้สอนดิรัจฉานวิชา (วินย.๗/๑๘๓-๔/๗๑) และแก่ภิกษุณีทั้งหลาย เช่นเดียวกัน (วินย.๓/๓๒๒/๑๗๗; ๓๒๕/ ๑๗๘); **ดูฎพม์ขมิ้มมหาศีล**

คุณศัพท์ภาพ ความเป็นผู้หนึ่ง

คุณศัพท์ สวรรค์ชั้นที่ ๔ แห่งสวรรค์ ๖ ชั้น มี ทำวสันตดุสิตเทวราชปกครอง สวรรค์ชั้นนี้เป็นที่สถิตของพระโพธิสัตว์ก่อนจุติลงมา สู่มนุษยโลกและตรัสรู้ในพระชาติสุดท้าย **ดูกร, ดูก่อน** คำเอ่ยเรียกให้เตรียมตัวฟัง ความที่จะพูดต่อไป, “เนาะ” หรือ “ดูรา” ก็ใช้บ้าง

เดน ของเศษของเหลือที่ไม่ต้องการ, ของ เหลืออันเกินจากที่ต้องการ; “เดน” ตาม ที่เข้าใจกันในภาษาไทยปัจจุบัน มีความหมายไม่สู้ตรงกับที่ใช้ในทางพระวินัย อย่างน้อย ในภาษาไทย มักใช้แต่ในแง่ ที่พ่วงมากับความรู้สึกเชิงว่าตำหนาม หรือนำรังเกียจ, “เดน” ที่ใช้กันมาในทาง พระวินัย พึงแยกกว่าเป็นคำแปลของคำ บาลี ๒ อย่าง คือ ๑. ตรงกับคำบาลีว่า “วิฆาส” หรือ “อุจฺฉิฏฺฏ” หมายถึงของ เศษของเหลือจากที่กินที่ใช้ เช่น ภิกษุ พบเนื้อเดนที่สัตว์กิน (สีหวิฆาส-เดน

ราชสีห์กิน, พยัคฆวิฆาส-เดนเหลือโครง กิน, โภกวิฆาส-เดนสุนัขป่ากิน เป็นต้น) จะให้อนุปลัมบันต์อย่างทอดแกงแล้ว ฉ้น ก็ได้ไม่เป็นอาบัติ (วินย.๑/๑๓๗/๑๐๙), มีสิกขาบทห้ามภิกษุณี มีให้เท หรือสั่งให้ เทอุจจาระ ปัสสาวะ หยากเยื่อ หรือของ เป็นเดน ออกไปนอกฝาหรือนอกกำแพง (วินย.๓/๑๗๕/๑๐๖, และ ๓/๑๗๘/๑๐๘ มีให้เท ของเหล่านี้ลงไปบนพืชพันธุ์ของสดเขียว ที่ชาวบ้านปลูกไว้, ทั้งนี้ ภิกษุก็ต้อง ปฏิบัติตามด้วยเช่นกัน), มีสิกขาบทห้าม ภิกษุมิให้เอาเศษอาหาร ก้าง หรือน้ำเดน ใส่บาตรออกไปทิ้ง แต่ให้ใช้กระโถน (วินย.๗/๕๔/๒๒; และตาม วินย.๒/๘๕๖/๕๕๗ ซึ่งมีให้ภิกษุเทน้ำล้างบาตร ที่ยังมีเมล็ด ข้าวลงในละแวกบ้าน หนังสือวินัยมุข เล่ม ๒ ว่า “ของเป็นเดนก็เหมือนกัน”) **๒.** ตรงกับคำบาลีว่า “อติริตฺต” ซึ่งมี รากศัพท์เดียวกับอติเรก หรืออติเรก แปลว่า ส่วนเกิน เหลือเพื่อ เกินใช้ หรือ เกินต้องการ หมายถึงของเหลือซึ่งเกิน จากที่ต้องการ เช่นในคำ “คิลานาติริตฺต” ที่แปลว่า “เดนภิกษุใช้” ก็คือ ของเกินฉ้น หรือเกินความต้องการของพระอาพาธ ทั้งนี้ พึงเข้าใจตามความในพระบาลี ดัง เรื่องว่า ภิกษุทั้งหลายนำบิณฑบาตอัน ประณีตไปถวายพวกภิกษุอาพาธ ภิกษุ อาพาธฉ้นไม่ได้ตั้งใจประสงค์ ภิกษุทั้ง

หลายจึงทิ้งบิณฑบาตเหล่านั้นเสีย พระผู้มีพระภาคทรงสดับเสียงนกการ้องเชิงแซ่ จึงรับสั่งถามพระอานนท์ เมื่อทรงทราบความตามที่พระอานนท์กราบทูลแล้ว ได้ทรงอนุญาตให้ฉันอาหารอันเป็นเดน (อติริตต์) ของภิกษุอาพาธ และของภิกษุซึ่งมิใช่ผู้อาพาธได้ แต่ (สำหรับอย่างหลัง) พึงทำให้เป็นเดน โดยบอกว่า “ทั้งหมดนั้น พอแล้ว” และทรงบัญญัติสิกขาบทว่า (วินย.๒/๕๐๐/๓๒๘) “ภิกษุใดฉันเสร็จแล้ว ห้ามภัตแล้ว เคี้ยวก็ดี จั่นก็ดี ซึ่งของเคี้ยวก็ดี ซึ่งของจั่นก็ดี อันมิใช่เดน เป็นปาจิตติย” ที่ว่าเดน หรือ เกินจั่น ก็คือ ๒ อย่าง ได้แก่ เดนของภิกษุอาพาธ และเดนของภิกษุไม่อาพาธ ดังกล่าวแล้ว แต่เดนชนิดหลังคืออติริตต์ของภิกษุซึ่งมิใช่ผู้อาพาธนั้น จะต้องทำให้ถูกต้องใน ๗ ประการ คือ ได้ทำให้เป็นกัปปิยะแล้ว, ภิกษุรับประทานแล้ว, ยกขึ้นส่งให้, ทำในหัตถบาธ, เธอฉันแล้วจึงทำ, เธอฉันเสร็จห้ามภัตแล้ว ยังมีได้ลูกจากอาสนะ ก็ทำ, และเธอกล่าวว่า “ทั้งหมดนั้น พอแล้ว”, บางที่ท่านตัดเป็น ๕ ข้อ คือ ทำให้เป็นกัปปิยะแล้ว, ภิกษุรับประทานแล้ว, (เธอฉันเสร็จ ห้ามภัตแล้ว ยังไม่ลูกจากอาสนะ) ยกขึ้นส่งให้, ทำในหัตถบาธ,

และกล่าวว่า “ทั้งหมดนั้น พอแล้ว”

เดาะ (ในคำว่า “การเดาะกฐิน”) เสียหายคือกฐินใช้ไม่ได้ หมดประโยชน์ หมดอาณิสงส์ ออกมาจากคำว่า **อุพภาโร, อุทธาโร** แปลว่า “ยกขึ้น หรือรื้อ” เข้ากับศัพท์ **กฐิน** แปลว่า “รื้อไม่สะดิง” คือ หมดโอกาสได้ประโยชน์จากกฐิน

เตียงสา รู้ความควรและไม่ควร, รู้ความเป็นไปบริบูรณ์แล้ว, เข้าใจความ

เตียงราน, เตียงจัน ดู **ติรัจจาน**

เตียงธิย นักบวชนอกพระพุทธศาสนา

เดือน ดวงจันทร์, ส่วนของปี คือปีหนึ่งมี ๑๒ เดือนบ้าง ๑๓ เดือนบ้าง (อย่างจันทรคติ); การที่นับเวลาเป็นเดือนและเรียกเวลาที่นับนั้นว่าเดือน ก็เพราะกำหนดเอาข้างขึ้นข้างแรมของเดือน คือ ดวงจันทร์เป็นหลักมาตั้งแต่เดิม; ดูชื่อเดือนที่ **มาตรา** (มาตราเวลา)

โดยชอบ ในประโยคว่า “เป็นผู้ตรัสรู้เองโดยชอบ” ความตรัสรู้นั้นชอบ ถูกต้อง ครบถ้วนสมบูรณ์ ให้สำเร็จประโยชน์แก่พระองค์เองและผู้อื่น

ได้รับสมมติ ได้รับมติเห็นชอบร่วมกันของที่ประชุมสงฆ์ตั้งให้เป็นเจ้าหน้าที่หรือทำกิจที่สงฆ์มอบหมาย อย่างไม่อย่างหนึ่ง

ที่จะ หนึ่ง

ตจปัญจกัมมัฏฐาน กรรมฐานมีหนึ่งเป็นที่คำรบห้า กรรมฐานอันบัณฑิตกำหนดด้วยอาการมีหนึ่งเป็นที่ ๕ เป็นอารมณ์ คือ กรรมฐานที่ท่านสอนให้พิจารณาส่วนของร่างกาย ๕ อย่างคือ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง โดยความเป็นของปฏิภูล หรือโดยความเป็นสภาวะอย่างหนึ่งๆ ตามที่มันเป็นของมัน ไม่เอาใจเข้าไปผูกพันแล้วคิดวาดภาพใฝ่ฝันตามอำนาจกิเลส พจนานุกรมเขียน **ตจปัญจกรรมฐาน** เรียกอีกอย่างว่า **มูลกัมมัฏฐาน** (กรรมฐานเบื้องต้น)

ตติยฌาน ฌานที่ ๓ มีองค์ ๒ ละปีติเสียได้ คงอยู่แต่สุข กับ เอกัคคตา

ตถตา ความเป็นอย่างนั้น, ความเป็นเช่นนั้น, ภาวะที่สิ่งทั้งหลายทั้งปวงเป็นของมันอย่างนั้นเอง คือเป็นไปตามเหตุปัจจัย (มิใช่เป็นไปตามความอ่อนหวานปรารถนา หรือการดลบันดาลของใครๆ) เป็นชื่อหนึ่งที่ใช้เรียกกฎ **ปฏิจสมุปปาท** หรือ **อิทัปปัจจยตา**

ตถาคต พระนามอย่างหนึ่งของพระพุทธเจ้า เป็นคำที่พระพุทธเจ้าทรงเรียกหรือตรัสถึงพระองค์เอง แปลได้ความหมาย ๘ อย่าง คือ ๑. **พระผู้เสด็จมา**

แล้วอย่างนั้น คือ เสด็จมาทรงบำเพ็ญพุทธจริยา เพื่อประโยชน์แก่ชาวโลก เป็นต้น เหมือนอย่างพระพุทธเจ้าพระองค์ก่อนๆ อยากรู้ก็อย่างนั้น ๒. **พระผู้เสด็จไปแล้วอย่างนั้น** คือ ทรงทำลายอวิชชาสละปวงกิเลสเสด็จไปเหมือนอย่างพระพุทธเจ้าพระองค์ก่อนๆ อยากรู้ก็อย่างนั้น ๓. **พระผู้เสด็จมาถึงตถลักษณะ** คือ ทรงมีพระญาณหยั่งรู้เข้าถึงลักษณะที่แท้จริงของสิ่งทั้งหลายหรือของธรรมทุกอย่าง ๔. **พระผู้ตรัสรู้ตถธรรมตามที่มันเป็น** คือ ตรัสรู้ร้อยยัสัจ ๔ หรือปฏิจสมุปปาทอันเป็นธรรมที่จริงแท้แน่นอน ๕. **พระผู้ทรงเห็นอย่างนั้น** คือ ทรงรู้เท่าทันสรรพอารมณ์ที่ปรากฏแก่หมู่สัตว์ทั้งเทพและมนุษย์ ซึ่งสัตว์โลกตลอดถึงเทพถึงพรหมได้ประสบและพากันแสวงหา ทรงเข้าใจสภาพที่แท้จริง ๖. **พระผู้ตรัสอย่างนั้น** (หรือมีพระวาจาที่แท้จริง) คือ พระดำรัสทั้งปวงนับแต่ตรัสรู้จนเสด็จดับขันธปรินิพพาน ล้วนเป็นสิ่งแท้จริงถูกต้อง ไม่เป็นอย่างอื่น ๗. **พระผู้ทำอย่างนั้น** คือ ตรัสอย่างใด ทำอย่างนั้น ทำอย่างใด ตรัสอย่างนั้น ๘. **พระผู้เป็นเจ้า (อภิภู)** คือ ทรงเป็นผู้ใหญ่ยิ่งเหนือกว่า

สรรพสัตว์ตลอดถึงพระพรหมที่สูงที่สุด เป็นผู้เห็นถ่องแท้ ทรงอำนาจ เป็นราชา ที่พระราชาทรงบูชา เป็นเทพแห่งเทพ เป็นอินทร์เหนือพระอินทร์ เป็นพรหมเหนือประดาพรหม ไม่มีใครจะอาจวัด หรือจะตัดเทียบพระองค์ด้วยศีล สมาธิ ปัญญา วิมุตติ และวิมุตติญาณทัสสนะ

ตถาคตโพธิสัทธา ความเชื่อปัญญา ตระสรู้ของพระตถาคต (ผู้เป็นคัมภีร์ขึ้น จากความบาลีว่า “สทฺทหติ ตถาคตสฺส โโพธิ์”); ดู **สัทธา**

ตถกนิพพาน “นิพพานด้วยองค์นั้น”, นิพพานด้วยองค์ธรรมจำเพาะ เช่น มอง เห็นขั้น ๕ โดยไตรลักษณ์แล้วหายทุกข์ ร้อน ใจสงบสบายมีความสุขอยู่ตลอดชั่ว คราวนั้นๆ, นิพพานเฉพาะกรณี

ตถกคปทาน “การละด้วยองค์นั้น”, การ ละกิเลสด้วยองค์ธรรมที่จำเพาะกันนั้น คือละกิเลสด้วยองค์ธรรมจำเพาะที่เป็น คู่ปรับกัน แปลงง่าย ๆ ว่า “การละกิเลส ด้วยธรรมที่เป็นคู่ปรับ” เช่น ละโกรธ ด้วยเมตตา (แปลกันมาว่า “การละกิเลส ได้ชั่วคราว”)

ตถกวิมุตติ “พ้นด้วยองค์นั้นๆ” หมายความว่า พ้นจากกิเลสด้วยอาศัยธรรม ตรงข้ามที่เป็นคู่ปรับกัน เช่น เกิดเมตตา หายโกรธ เกิดสังเวช หายกำหนด เป็นต้น เป็นการหลุดพ้นชั่วคราว และ

เป็นโลกียวิมุตติ; ดู **วิมุตติ**

ตถารมณ, ตถารัมมณะ ดู **วิถิจิต**

ตถาลัมพณะ, ตถาลัมพณะ ดู **วิถิจิต**

คันโพธิ์ ดู **โพธิ์**

คปะ 1. ความเพียรเครื่องเผาผลาญ กิเลส, การบำเพ็ญเพียรเพื่อกำจัดกิเลส

2. พิธีข่มกิเลสโดยการทรมานตัวของ นักบวชบางพวกในสมัยพุทธกาล

คปุตสะ พ่อค้าที่มาจากอุกกกลชนบทคู่กับ ภัลลิกะ พบพระพุทธเจ้าขณะประทับอยู่ ณ ภายใต้ต้นไม้ราชายตนะภายหลัง ตระสรู้ใหม่ๆ ได้ถวายเสบียงเดินทาง คือ ข้าวสัตตตุงง ข้าวสัตตตูก้อน แล้วแสดง ตนเป็นอุบาสก ถึงพระพุทธเจ้ากับพระ ธรรมเป็นสรณะ นับเป็นปฐมอุบาสกผู้ ถึงสรณะ ๒ ที่เรียกว่า **เทววาจิก**

คโปทาราม สวนซึ่งอยู่ใกล้บ่อน้ำพุร้อน ชื่อตโปทา ใกล้พระนครราชคฤห์ เป็น สถานที่แห่งหนึ่งที่พระพุทธเจ้าเคยทรง ทำนิมิตต์โอภาสแก่พระอานนท์

คระกุกอันมั่งคั่ง จะตั้งอยู่นานไม่ได้ เพราะเหตุ ๔ อย่าง คือ ๑. ไม่แสวงหา พัสดุดที่หายแล้ว ๒. ไม่บูรณะพัสดุดที่คร่ำ คร่า ๓. ไม่รู้จักประมาณในการบริโภค สมบัติ ๔. ตั้งสตรีหรือบุรุษหุศีล ให้เป็น แม่บ้านพ่อเรือน

คระบัค ยืมของเขาไปแล้วเอาเสีย เช่น ขอยืมของไปใช้แล้วไม่ส่งคืน กู้หนี่ไป

แล้วไม่ส่งต้นทุนและดอกเบ็ญ
ตระหนี่ เหนียว, เหนียวแน่น, ไม่อยาก
 ให้ง่ายๆ, ขี้เหนียว (มัจฉริยะ)

ตรัยตรีงศ์ “สามสิบสาม”, สวรรค์ชั้น
 ดาวดึงส์; ดู **ดาวดึงส์**

ตรัสรู้ รู้แจ้ง หมายถึงรู้อริยสัจจ์ ๔ คือ
 ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค อย่างแจ้งชัด
 ถึงได้บรรลุมรรคผล

ใน “ปฐมสมโพธิกถา” พระนิพนธ์
 ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรม
 พระปรมาภิไธยชิโนรส (ทรงชำระเสร็จใน
 พ.ศ. ๒๓๘๘) ทรงใช้คำว่า “ตรัสรู้” แก่
 พระอรหันต์ทั้งปวง เช่น “เหตุผลในการ
 กราบทูลให้แสดงธรรม คือ บุคคลผู้
 พร้อมตรัสรู้ตามมีอยู่ หากไม่ตรัสธรรม
 พวกเขาก็ยอมเสียโอกาส” และทรงใช้แก่
 การบรรลุมรรคผลทุกระดับ ตั้งแต่เป็น
 โสดาบัน เช่นว่า “อันว่าพระธรรมาภิสมัย
 คือตรัสรู้มรรคผลก็บังเกิดแก่สัตว์ ๘๔
 โภกวิเป็นประมาณ” และ “เบื้องว่าบุคคล
 ตรัสรู้ซึ่งองค์พระอริยมรรคทั้ง ๘
 ประการนี้แล้ว ก็จะได้ซึ่งโสดาปัตติผล”

ในหนังสือ พระปฐมสมโพธิ แบบ
 ธรรมยุต ที่สมเด็จพระสังฆราช (สา
 ปุสสเทว) ทรงรจนาในช่วง พ.ศ. ๒๔๑๙
 -๒๔๔๕ ซึ่งพิมพ์เป็นแบบเรียนนักธรรม
 ในธรรมสมบัติ เป็นหมวดที่ ๑ ตามพระ
 ดำริของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรม

พระยาวชิรญาณวโรรส ก็ใช้คำว่า “ตรัส
 รู้” แก่พระอรหันตสาวกทั่วไป เช่น “เรา
 ผู้พระศาสดาและท่านทั้งหลายผู้สาวก
 ได้ตามตรัสรู้แล้ว” และ “ท่านทั้งหลายผู้
 สาวก อันได้ตรัสรู้จบซึ่งศีล สมาธิ
 ปัญญา วิมุตติ นั้นแล้ว”

ตัวอย่างที่ยกมานี้ แสดงว่าในสมัย
 ก่อน ท่านใช้คำว่า “ตรัสรู้” แก่ผู้บรรลุ
 มรรคผลทั่วทั้งหมด โดยคงถือว่าการรู้
 ของผู้บรรลุมรรคผล มิใช่เป็นการรู้
 สามัญอย่างปุถุชน

ตามพจนานุกรมของทางการใน
 ปัจจุบัน แสดงความหมายของ “ตรัสรู้”
 ว่า “รู้แจ้ง (ใช้เฉพาะพระพุทธเจ้า)” ซึ่งผู้
 อ่านมักเข้าใจว่าเฉพาะพระสัมมาสัม
 พุทธเจ้า แต่ถ้าถือความหมายที่ใช้
 เฉพาะพระพุทธเจ้าทั้ง ๓ ประเภท คือ
 พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และ
 พระอนุพุทธเจ้า ก็พอไปกันได้กับความ
 หมายที่ได้แสดงมา (บัดนี้ตามปกติไม่ใช่
 คำว่า “พระอนุพุทธเจ้า” จะเรียกคำว่า
 “พระอนุพุทธ” แต่ถ้าพิจารณาตาม
 หนังสือเก่าที่ยังใช้เป็นแบบเรียนนัก
 ธรรมในบัดนี้ อย่างธรรมสมบัติ (หมวด
 ที่ ๒ สังคัตติกถา) ซึ่งใช้คำว่า “พระ
 อรหันต์เจ้า” ทั่วไปหมด ถ้าใช้คำว่า “พระ
 อนุพุทธเจ้า” ก็เป็นความสอดคล้องกัน)

ตรีทศ ดู **ไตรทศ**

ตรีทิพ ดู ไตรทิพ

ตรุณวิปัสสนา วิปัสสนาอย่างอ่อน; ดู **ญาณ ๑๖, วิปัสสนูปกิเลส**

ตรุษ เทศกาลสิ้นปี; ดู **ตรุษสงกรานต์**

ตรุษสงกรานต์ เทศกาลสิ้นปีเก่าขึ้นปีใหม่ของไทย ตามประเพณีโบราณ เป็นคราวเสร็จการเก็บเกี่ยว ย่างเข้าฤดูร้อน

น่าสังเกตว่า วันตรุษ คือสิ้นปี ถือตามจันทรคติ ตรงกับวันแรม ๑๕ ค่ำ เดือน ๔ แต่วันสงกรานต์ คือขึ้นปีใหม่ ถือตามสุริยคติ ได้แก่วันที่ ๑๓ เมษายน

เทศกาลตรุษยังมีถือกันอยู่เพียงในบางท้องถิ่น และตามปกติทำกัน ๓ วัน ตั้งแต่วันแรม ๑๔ ค่ำเดือน ๔ ถึงขึ้นค่ำหนึ่ง เดือน ๕

เมื่อแยกวันสิ้นปีเก่า กับวันขึ้นปีใหม่ ออกห่างกัน ประชาชนก็มีช่วงเวลาสำหรับทำบุญ และเล่นสนุกสนานรื่นเริงหรือเที่ยวเตร่พักผ่อน ติดต่อกันหลายวัน จึงอาจฉลองกันตั้งแต่วันตรุษ ไปจนถึงวันเปลี่ยนศักราชใหม่ในวันสงกรานต์; ดู **สงกรานต์**

ต้อง ถูก, ถึง, ประสบ (ในคำว่า “ต้องอาบัติ” คือ ถึงความละเมิด หรือมีความผิดสถานนั้นๆ คล้ายในคำว่า ต้องหาต้องขัง ต้องโทษ ต้องคดี)

ต่อตาม พูดยกยงราคาในเรื่องซื้อขาย, พูดยกยงผลประโยชน์ในการทำความตก

ลงกัน

ต่อหนังสือคำ เรียนหนังสือโดยวิธีที่อาจารย์บอกปากเปล่าให้โดยตรงเป็นรายตัว ซึ่งเน้นการจำให้แม่นยำให้ตรงเป็นฐาน อันสืบมาแต่ยุคที่ยังไม่ได้ใช้หนังสือ โดยอาจารย์สอนให้ว่าทีละคำหรือทีละวรรคทีละตอน ศิษย์ก็ว่าตามว่าซ้ำๆ จนจำได้ แล้วอาจารย์อธิบายและตอบคำซักถามให้เข้าใจให้ชัด หรืออาจารย์กำหนดให้นำไปท่อง แล้วมาว่าให้อาจารย์ฟังเมื่อศิษย์จำได้และเข้าใจแม่นยำแล้ว อาจารย์ก็สอนหรือให้รับส่วนที่กำหนดใหม่ไปท่องเพิ่มต่อไปเรื่อยๆ วัน วันละมากหรือน้อยแล้วแต่ความสามารถของศิษย์ นี้เรียกว่า **ต่อหนังสือ** และมักต่อในเวลาค่ำ จึงเรียกว่า **ต่อหนังสือค่ำ**

ตะเบ็งมาน เป็นชื่อวิธีหมัดผ้าของหญิงอย่างหนึ่ง คือ เอาผ้าโอบหลังสอดรักแร้ สองข้างออกมาข้างหน้า ซักชายไขว้กัน ขึ้นพาดบ่าปกลงไปเหน็บไว้ที่ผ้าโอบหลัง

ตะโพน เครื่องดนตรีชนิดหนึ่ง มีหนังสองหน้า ตรงกลางป่อง ริม ๒ ข้างสอบลง

ตักกะ เปรียง; ดู **เบญจโคจร**

ตักบาตรเทโว ดู **เทโวโรหณะ**

ตักสิลา, ตักสิลา ชื่อนครหลวงแห่งแคว้นคันธาระ ซึ่งเป็นแคว้นหนึ่งในบรรดา ๑๖ แคว้นแห่งชมพูทวีป ตักสิลามีมาแต่ดึกดำบรรพ์ก่อนพุทธกาล เคยรุ่งเรือง

ด้วยศิลปวิทยาต่างๆ เป็นสถานที่ที่มีชื่อเสียงที่สุดในการศึกษายุคโบราณ เรียกกันว่า เป็นเมืองมหาวิทยาลัย สันนิษฐานว่า บัดนี้คือบริเวณซากโบราณสถาน ในเขตแคว้นปัญจาบ ของประเทศปากีสถาน อยู่ห่างออกไปประมาณ ๒๗ กม. ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของราวัล-ปินดี (Rawalpindi) เมืองหลวงเก่า และห่างจากอิสลามะบาด (Islamabad) เมืองหลวงปัจจุบัน ไปทางทิศตะวันตก ประมาณ ๒๓ กม.

ตักสิลาเป็นราชธานีที่มั่งคั่งรุ่งเรือง สืบต่อกันมาหลายศตวรรษ ตั้งแต่ก่อน พุทธกาล จนถึงพุทธศตวรรษที่ ๑๑ มีเรื่องราวเล่าไว้ในชาดกเป็นอันมาก ซึ่งแสดงให้เห็นว่า ตักสิลาเป็นศูนย์กลาง การศึกษา มีสำนักอาจารย์ทิศาปาโมกข์ สอนศิลปวิทยาต่างๆ แก่ศิษย์ซึ่งเดินทางมาเล่าเรียนจากทุกถิ่นในชมพูทวีป แต่ในยุคก่อนพุทธกาลชนวรรณะสูงเท่านั้นจึงมีสิทธิเข้าเรียนได้ บุคคลสำคัญและมีชื่อเสียงหลายท่านในสมัยพุทธกาล สำเร็จการศึกษาจากนครตักสิลา เช่น พระเจ้าปเสนทิโกศล เจ้ามหาลิจจวี พันธุสเสนาบดี หมอชีวกโกมารภัจ และ องคุลิมาล เป็นต้น ต่อมาภายหลังพุทธกาล ตักสิลาได้ถูกพระเจ้าอเล็กซานเดอร์ มหาราชกษัตริย์กรีกยึดครอง มีหนังสือ

ที่คนชาติกรีกกล่าวถึงขนบธรรมเนียม ประเพณีของเมืองตักสิลา เช่นว่า ประชาชนชาวตักสิลา ถ้าเป็นคนยากจน ไม่สามารถจะปลูกฝังธิดาให้มีเหย้าเรือน ตามประเพณีได้ ก็นำธิดาไปขายที่ตลาด โดยเป่าสังข์ตีกลองเป็นอาณัติสัญญา ประชาชนก็พากันมาล้อมดู ถ้าผู้ใดชอบ ใจก็ตกลงราคากันนำไปเป็นภรรยา หญิงที่สามีตายจะต้องเผาตัวตายไปกับสามี

นับแต่สมัยพระเจ้าอโศกมหาราช เป็นต้นมา ตักสิลาได้เป็นนครที่รุ่งเรือง ด้วยพระพุทธศาสนา ซึ่งเจริญขึ้นมา เคียงข้างศาสนาฮินดู เป็นแหล่งสำคัญ แห่งหนึ่งของการศึกษาพระพุทธศาสนา ดังมีซากสถูปเจดีย์ วัดวาอาราม และ ประติมากรรมแบบศิลปะคันธาระ จำนวนมากปรากฏเป็นหลักฐาน

ต่อมาราว พ.ศ. ๕๔๓ หลวงจีน ฟาเหียนได้มาสืบพระพุทธศาสนา ใน อินเดีย ยังได้มานมัสการพระสถูปเจดีย์ ที่เมืองตักสิลา แสดงว่าเมืองตักสิลา ยังคงบริบูรณ์ดีอยู่ แต่ต่อมาราว พ.ศ. ๑๐๕๐ ชนชาติฮั่นยกมาตีอินเดียและได้ ทำลายพระพุทธศาสนา ทำให้เมืองตักสิลาพินาศสาบสูญไป ครั้นถึง พ.ศ. ๑๑๘๖ หลวงจีนเหียนจั้ง (พระถังซำจั๋ง) มาสืบพระพุทธศาสนาในอินเดีย กล่าว ว่าเมืองตักสิลาตกอยู่ในสภาพเสื่อมโทรม

เป็นเพียงเมืองหนึ่งที่สูงกับแคว้นกัศมีระ ไบสถ์วิหาร สถานศึกษา และปูชนียสถาน ถูกทำลายหมด จากนั้นมาก็ไม่ปรากฏ เรื่องเมืองตักสิลาอีก; เขียนเต็มตามบาลี เป็น *ตักกสิลา* เขียนอย่างสันสกฤตเป็น *ตักขสิลา* อังกฤษเขียน *Taxila*; *ดู กัณฐาระ* ตั้ง มา ๔ เหลี่ยมมี หนึ่งได้ ๒ คนก็มี

ตัชชนิยกรรม กรรมอันสงฆ์พึงทำแก่ ภิกษุอันจะพึงชู, สังฆกรรมประเภท นิคกรรมอย่างหนึ่ง ซึ่งสงฆ์ทำการ ตำหนิโทษภิกษุผู้ก่อความทะเลาะวิวาท ก่ออธิกรณ์ขึ้นในสงฆ์ เป็นผู้มิอับติมาก และคลุกคลีกับคฤหัสถ์ในทางที่ไม่สมควร; *ดู นิคกรรม*

ตั้งใจชอบ *ดู สัมมาสมาธิ*

ตณฺหุขุโย ความสิ้นไปแห่งตัณหา เป็น ไวพจน์อย่างหนึ่งแห่ง *วิราคะ* และ *นิพพาน*

ตัณหา^๑ ความทะยานอยาก, ความร่ำรอน, ความปรารถนา, ความอยากเสพ อยากได้ อยากเอาเพื่อตัว, ความแสหา, มี ๓ คือ ๑. *กามตัณหา* ความทะยานอยากในกาม อยากได้อารมณ์อันน่าใคร่ ๒. *ภวตัณหา* ความทะยานอยากในภพ อยากเป็นนั่นเป็นนี่ ๓. *วิภวตัณหา* ความทะยานอยากในวิภพ อยากไม่เป็นนั่นไม่เป็นนี่ อยากพรวดพ้นดับสูญไปเสีย; *ตัณหา ๑๐๘* ตามนัยอย่างง่าย = ตัณหา

๓ × อารมณ์ ๖ × ๒ (ภายใน+ภายนอก) × กาล ๓; *ดู ปัญจะ, มานะ; เทียบ กัณฐะ 2.*

ตัณหา^๒ ติตามารนางหนึ่งใน ๓ นาง ที่อาสาพระยามารผู้เป็นบิดา เข้าไปประโลม พระพุทธเจ้าด้วยอาการต่างๆ ในสมัยที่พระองค์ประทับอยู่ที่ต้นอชปาลนิโครธ ภายหลังตรัสรู้ใหม่ๆ (อีก ๒ นาง คือ *อรดี* กับ *ราคา*)

ตัณหาจริต *ดู จริต, จริยา*

ตัตรมัชฌัตตตา ความเป็นกลางในอารมณ์นั้นๆ, ภาวะที่จิตและเจตสิกตั้งอยู่ในความเป็นกลาง บางทีเรียก *อุเบกขา* (ข้อ ๗ ในโสภณเจตสิก ๒๕)

ตันติ 1. แบบแผน เช่น ตันติธรรม (ธรรมที่เป็นแบบแผน) ตันติประเพณี (แนวทางที่ยึดถือปฏิบัติสืบกันมาเป็นแบบแผน) เช่น ภิกษุทั้งหลายควรสืบต่อตันติประเพณีแห่งการเล่าเรียนพระธรรมวินัย และเที่ยวจาริกไป แสดงธรรม โดยดำรงอิริยาบถอันน่าเลื่อมใส 2. เส้น, สาย เช่น สายพิณ

ตันติภาษา ภาษาที่มีแบบแผน คือมีหลักภาษา มีไวยากรณ์ เป็นระเบียบ เป็นมาตรฐาน; เมื่อพระพุทธโฆสาจารย์แปล อรรถกถาจากภาษาสิงหล ท่านกล่าวว่า ยกขึ้นสู่ตันติภาษา คำว่า “ตันติภาษา” ในที่นี้ หมายถึงภาษาบาลี (บาลี: ตนฺติภาษา)

ตั้มพ็ณณิ “(เกาะ) คนฝ่ามือแดง” เป็น

ชื่อหนึ่งของลังกาทวีป คือประเทศศรี-
 ลังกาในปัจจุบัน และคงเป็นชื่อที่เก่าแก่
 มาก ปรากฏในรายชื่อดินแดนต่างๆ ใน
 คัมภีร์มหานิทเทส แห่งพระสุตตันตปิฎก
 ซึ่งมีชวาดัว และถัดจากสุวรรณภูมิ ก็
 มีตัมพปณณิ (ชว คจจติ ... สุวณณภูมิ
 คจจติ ตมพปณณิ คจจติ, พุ.ม.๒๙/๒๕๔/
 ๑๘๘, ๘๑๐/๕๐๔) ชื่อเหล่านี้จะตรงกับดิน
 แดนที่เข้าใจกัน หรือเป็นชื่อพ้อง หรือ
 ตั้งตามกัน ไม่อาจวินิจฉัยชี้ให้เด็ดขาดได้,
 เหตุที่ลังกาทวีปได้นามว่าตัมพปณณินั้น
 มีเรื่องตามตำนานว่า เจ้าชายวิชัยซึ่งเป็น
 โอรสองค์ใหญ่ของพระเจ้าสีหพาหุและ
 พระนางสีหสีลีในชมพูทวีป ถูกพระ
 ราชบิดาลงโทษเนรเทศ ได้เดินทางจาก
 ชมพูทวีป และมาถึงเกาะนี้ในวันพุทธ-
 ปรินิพพาน ราชบริพารซึ่งเหน็ดเหนื่อย
 จากการเดินทาง เมื่อขึ้นฝั่งแล้วก็ลงนั่ง
 พัก เอามือยันพื้นดิน เมื่อยกมือขึ้นมา
 มือก็เปื้อนแดงด้วยดินที่นั่นซึ่งมีสีแดง
 กลายเป็นคนมือแดง (ตมพ [แดง] +
 ปณณิ [มีฝ่ามือ] = ตมพปณณิ [มีฝ่ามือ
 แแดง]) ก็จึงเรียกถิ่นนั้นว่า ตัมพปณณิ
 แล้ว ณ ถิ่นนั้น เจ้าชายวิชัยได้รับความ
 ช่วยเหลือจากยักษ์ที่รักพระองค์ รบ
 ชนะพวกยักษ์แห่งเมืองลังกาปุระ จึงได้
 ตั้งเมืองตัมพปณณินครขึ้น เป็นปฐม-
 กษัตริย์ต้นวงศ์ของชาวสีหล หรือสิงห์

จากนั้น ชื่อตัมพปณณิก็ขยายออกไป
 กลายเป็นชื่อของทั้งเกาะหรือทั้งประเทศ,
 ตามเรื่องเล่ามา จะเห็นชื่อที่ใช้เรียกดิน
 แดนนี้ครบ ทั้งลังกา ตัมพปณณิ และ
 สีหลหรือสิงห์, ตามพปณณิ ก็เรียก
 (จะเติม 'ทวีป' เป็นตัมพปณณิทวีป
 หรือตามพปณณิทวีป ก็ได้)

ตัลสปาปิยสิกการกรม กรรมอันสงฆ์พึง
 ทำเพราะความที่ภิกษุนี้เป็นผู้เลวทราม,
 กรรมนี้สงฆ์ทำแก่ภิกษุผู้เป็นจำเลยใน
 อานุวาทิกรณ ให้การกลับไปกลับมา
 เตียวปฏิเสธ เตียวสารภาพ พุดถลาก
 ไถล พุดกลบเกลื่อนข้อที่ถูกซัก พุดมุสา
 ซึ่งหน้า สงฆ์ทำกรรมนี้แก่เธอเป็นการลง
 โทษตามความผิดแม้ว่าเธอจะไม่รับ
 หรือเพื่อเพิ่มโทษจากอาบัติที่ต้อง; ดู
นิกกรรม

ตามพปณณิ ดู ตัมพปณณิ

ตามลิตติ, ตามพลิตติ ชื่อเมืองท่าสำคัญ
 บนฝั่งทะเลด้านตะวันออกของชมพูทวีป
 ที่พ่อค้าเดินเรือออกไปค้าขายทางทะเล
 มายังสุวรรณภูมิ เป็นต้น, พระเจ้าอโศก
 มหาราชเสด็จมาส่งกิ่งพระศรีมหาโพธิ ซึ่ง
 พระสังฆมิตตาเถรี ราชิดา นำไปยังลังกา
 ทวีป โดยลงเรือที่เมืองท่าตามพลิตตินี้
 (วินย.อ.๑/๙๘), หลวงจีนฟาเหียนก็ไปลังกา
 ทวีปโดยมาลงเรือที่นี้ ต่อมาพระถังซำจั๋งก็
 มา และเล่าว่าที่เมืองนี้มีวัด ๑๐ วัด และ

มีเสาศิลาจารึกของพระเจ้าอโศกมหาราช, ได้ชื่อว่าตามพลิตติเพราะคนรู้จักกันว่าเป็นที่ส่งออกทองแดง, ตำราว่าปัจจุบันได้แก่ถิ่นชื่อ Tamruk ในรัฐเบงกอลตะวันตก/West Bengal ในอินเดียภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ห่างจากเมืองกัลกัตตา/Calcutta (บัดนี้ชื่อ Kolkata/โกลกาตา) ลงมาทางตะวันตกเฉียงใต้ ๕๕ กม. และเนื่องจากปากแม่น้ำคงคาตื้นขึ้น ปัจจุบันเมืองนี้อยู่ลึกเข้ามาบนแผ่นดินห่างทะเลถึง ๙๗ กม., ที่นี้บัดนี้ยังมีวัดพระพุทธรศาสนาเหลืออยู่วัดหนึ่ง แต่ได้กลายเป็นศาลเจ้าแม่กาลีของศาสนาฮินดูไปแล้ว; **ดู สุปปรากะ, สุวรรณภูมิ, ตัมพปณณิ**

तालवजर ดุริยภณท์, เครื่องดนตรี (ที.อ.

๒/๒๐๔, วินย.ฎี.๑/๒๖๒)

तालु เพดานปาก

तालुखे อักษรเกิดที่เพดาน คือ **อิ ฮี** และ **จ ฉ ช ฌ ญ** กับทั้ง **ย**

तांरिष, तांरिष ตำราที่กำหนดไว้เป็นเฉพาะแต่ละเรื่องละราย

तिके หมวด ๓

तिज्वरविपवास การอยู่ปราศจากไทรจิวร

तिज्वररविपवास การไม่อยู่ปราศจากไทรจิวร; **ดู तिज्वरविपवास**

तिज्वरविपवास การไม่อยู่ปราศจากไทรจิวร คือ ภิกษุอยู่ในแดนที่สมมติเป็นติจ्वรวิปวาสแล้ว อยู่ห่างจากไทรจิวร

ก็ไม่เป็นอันอยู่ปราศ ไม่ต้องอาบัติด้วยนิสัคคิยปาจิตตีย์สิกขาบทที่ ๑

तिज्वरविपवाससिमा แดนไม่อยู่ปราศจากไทรจิวร สมมติแล้ว ภิกษุอยู่ห่างจากไทรจิวรในสิมานั้น ก็ไม่เป็นอันปราศ

तिण्णชาติ หล้า

तिण्णवत्ถารกวิธิ วิถีแห่ง **ติण्णवत्ถารกวิณัย**

ติण्णवत्ถารกวิณัย ระเบียบดังกลบไว้ด้วย

หล้า ได้แก่กิริยาที่ให้ประนีประนอมกันทั้งสองฝ่าย ไม่ต้องชำระสะสางหาความเดิม เป็นวิธีระงับอาบัติตาทิกรณ ที่ใช้ในเมื่อจะระงับลหุกาบัติที่เกี่ยวกับภิกษุจำนวนมาก ต่างก็ประพฤติไม่สมควรและขัดทอดกัน เป็นเรื่องยุ่งงับซับซ้อนชวนให้ทะเลาะวิวาท กล่าวขัดลำเลิกกันไปไม่มีที่สุด จะระงับด้วยวิธีอื่นก็จะเป็นเรื่องลูกกลมไป เพราะถ้าจะสืบสวนสอบสวนปรับให้กันและกันแสดงอาบัติ ก็มีแต่จะทำให้อธิกรณรุนแรงยิ่งขึ้น จึงระงับเสียด้วยติณ्णวत्ถารกวิธิ คือแบบกลบไว้ด้วยหล้า ตัดตอนยกเลิกเสียไม่สะสางความหลังกันอีก เป็นอย่างหนึ่งในวิธีระงับอธิกรณ ๗; **ดู อธิกรณสมณะ**

ติตถกร เจ้าลัทธิ หมายถึงคณาจารย์ ๖ คน คือ ๑. **ปุณณกัสมป** ๒. **มกขลิโคสสา** ๓. **อชิตเทสกะมพล** ๔. **ปุกุทธกัจจายนะ** ๕. **สัจญชัยเวตถุรูปบุตร** ๖. **นิครนณนาฏบุตร**

มักเรียกว่า *ครุทั้ง ๖*

คติถียะ เดียรถีย์, นักบวชภายนอกพระพุทธรศาสนา

คติถียปริวาส วิธียู่กรรมสำหรับเดียรถีย์ที่ขอบวชในพระพุทธรศาสนา กล่าวคือ นักบวชในลัทธิศาสนาอื่น หากปรารถนาจะบวชเป็นภิกษุในพระพุทธรศาสนา จะต้องประพฤติปริวาสก่อน ๔ เดือน หรือจนกว่าสงฆ์พอใจ จึงจะอุปสมบทได้ ทั้งนี้ เพื่อปรับตัวปรับวิถีชีวิตให้พร้อมที่จะเข้าอยู่ในระบบอย่างใหม่ และเป็นการทดสอบตนเองด้วย; *ปริวาส*

คติถียปักกัณฑ์ ผู้ไปเข้ารีตเดียรถีย์ทั้งเป็นภิกษุ อุปสมบทอีกไม่ได้ (เป็นวัตรอุวิบัติ)

ติรัจฉานกถา ถ้อยคำอันขวางต่อทางนิพพาน, เรื่องราวที่ภิกษุไม่ควรนำมาเป็นข้อถกเถียงสนทนา โดยไม่เกี่ยวกับการพิจารณาสั่งสอนแนะนำทางธรรม อันทำให้คิดฟุ้งเฟ้อและพากันหลงเพลินเสียเวลา เสียกิจหน้าที่ที่พึงปฏิบัติตามธรรม เช่น *ราชกถา* สนทนาเรื่องพระราชาราชว่าราชาพระองค์นั้นโปรดของอย่างนั้น พระองค์นี้โปรดของอย่างนี้ *โจรกถา* สนทนาเรื่องโจร ว่าโจรหมุ่ไหนปล้นที่นั้นได้เท่านี้ๆ ปล้นที่นี้ได้เท่านี้ๆ เป็นต้น; ทรงแสดงไว้ในที่หลายแห่ง ได้แก่ ราช-

กถา โจรกถา มหามัตตกถา (เรื่องมหาอำมาตย์) เสนากถา (เรื่องกองทัพ) ภย-กถา ยุทธกถา อันนกถา (เรื่องข้าว) ปาน-กถา (เรื่องน้ำ) วัตถกถา (เรื่องผ้า) ยาน-กถา สยนกถา (เรื่องที่นั่งนอน) มาลากถา คันธกถา ฌาติกกถา คามกถา (เรื่องบ้าน) นิคมกถา (เรื่องนิคม คือเมืองย่อย) นครกถา ชนปทกถา อิตถีกถา (เรื่องสตรี) สุรกกถา (เรื่องคนกล้าหาญ) วิลิชากกถา (เรื่องตรอก) กุมภักฎจानกถา (เรื่องทำน้ำ) ปุพพเปตกถา (เรื่องคนทีลวงลับ) นานัตตกถา (เรื่องปลีกย่อยหลากหลาย) โลกักขายิกกา (คำเล่าขานเรื่องโลก เช่นว่าโลกนี้ใครสร้าง) สมุท-ทักขายิกกา (คำเล่าขานเรื่องทะเล เช่นที่ว่าขุดขึ้นมาโดยเทพเจ้าชื่อสาคร) อิติ-ภวาภวกถา (เรื่องที่ถูกเถียงกันวุ่นวายไปว่าเป็นอย่างนั้น-ไม่เป็นอย่างนี้ หรือว่าเป็นอย่างนี้-ไม่เป็นอย่างนั้น สุดโต่งกันไป เช่น ว่าเพียงแท้-ว่าขาดสูญ ว่าได้-ว่าเสีย ว่าให้ปรนเปรอตามใจอยาก-ว่าให้กดบีบเคียดเคือง), ทั้งหมดนี้นับได้ ๒๗ อย่าง แต่คัมภีร์นิตเทสระบุจำนวนไว้ด้วยว่า ๓๒ อย่าง (เช่น ชุ.ม.๒๙/๗๓๓/๔๔๕) อรรธกถา (เช่น ม.อ.๓/๒๐๒/๑๖๕) บอภิกวิธีนับว่า ข้อสุดท้าย คืออิตติภวาภวกถา แยกเป็น ๖ ข้อย่อย จึงเป็น ๓๒ (แต่ในมหานิทเทส ฉบับอักษรไทย มีปริสกกถา

ต่อจากอิตถีกถา รวมเป็น ๒๘ เมื่อแยกย่อยอย่างนี้ ก็เกินไป กลายเป็น ๓๓) ยิ่งกว่านั้น ในคัมภีร์ชั้นฎีกาบางแห่ง (วินย.ฎี.๓/๒๖๗/๓๗๙) อธิบายว่า อีกนัยหนึ่ง คำว่า "อิตถิ" มีความหมายว่ารวมทั้งเรื่องอื่นๆ ทำนองนี้ด้วย เช่นรวมเรื่อง ปา เขา แม่น้ำ และเกาะ เข้าไป ก็เป็น ๓๖ อย่าง; ใน อง.ทสก.๒๔/๖๙/๑๓๘ เมื่อตรัสสอนภิกษุทั้งหลายว่าไม่ควรสนทนาติรัจฉานกถาเหล่านี้แล้ว ก็ได้ทรงแสดงกถาวัตถุ ๑๐ ว่าเป็นเรื่องที่ต้องสนทนากันสำหรับภิกษุทั้งหลาย; ดู **กถาวัตถุ ๑๐**

ติรัจฉานโยนิ กำหนดติรัจฉาน (ข้อ ๒ ในทศกถิ ๓, ข้อ ๒ ในอบาย ๔); ดู **กคิ**

ติรัจฉานวิชา ดู **ติรัจฉานวิชา**

ติสรณคมนูปสัมปทา อุปสัมปทด้วยไตรสรณคมน์ คือบวชภิกษุด้วยการ (กล่าวคำ)ถึงสรณะ ๓ เป็นวิธีอุปสัมปทที่พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตให้พระสาวกบวชกุลบุตรในครั้งต้นพุทธกาล ต่อมาเมื่อทรงอนุญาตการอุปสัมปทด้วยญัตติ-จตุตถกรรมแล้ว ก็ทรงอนุญาตการบวชด้วยไตรสรณคมน์นี้ ให้เป็นวิธีบวชสามเณรสืบมา ดู **อุปสัมปทา**

ติสสเถระ ชื่อพระเถระองค์หนึ่งในเกาะลังกา เคยอุปการะพระเจ้าวัฏฏคามินีอภัยคราวเสียดราชสมบัติแก่ทมิฬ ภายหลัง

ทรงกู้ราชสมบัติคืนได้แล้ว ได้สร้างวัดอภัยคีรีวิหารถวาย

ติสสเมตเตยยมาณพ ศิษย์คนหนึ่งในจำนวน ๑๖ คน ของพราหมณ์พาวรีที่ไปทูลถามปัญหาทักะพระศาสดาที่ปาสาณเจดีย์

ติรณปริญญา กำหนดรู้ขั้นพิจารณา คือกำหนดรู้สังขารด้วยการพิจารณาเห็นไตรลักษณ์ ว่าสิ่งนั้นๆ มีลักษณะไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา (ข้อ ๒ ในปริญญา ๓)

ตุงนากาส ดู **อากาส ๓, ๔**

ตุมพตตูป, ตุมพตตูป พระสถูปบรรจุทะนานทองที่ใช้ตวงแบ่งพระบรมสารีริกธาตุ โทณพราหมณ์เป็นผู้สร้าง, ตุมพเจดีย์ ก็เรียก

ตุลา ตราฐู, ประมาณ, เกณฑ์วัด, मात्र-ฐาน, ตัวแบบ, แบบอย่าง; สาวกหรือสาวิกา ที่พระพุทธเจ้าตรัสยกย่องว่าเป็นตราฐู หรือเป็นแบบอย่างในพุทธบริษัทนั้นๆ อันสาวกและสาวิกาทั้งหลาย ควรเฝ้ปรารภจะดำเนินตาม หรือจะเป็นให้ได้ให้เหมือน คือ **๑. ตุลา** สำหรับภิกษุสาวกทั้งหลาย ได้แก่ พระสารีบุตร และพระมหาโมคคัลลานะ **๒. ตุลา** สำหรับภิกษุณีสาวิกาทั้งหลาย ได้แก่ พระเขมา และพระอุบลวรรณา **๓. ตุลา** สำหรับอุบาสกสาวกทั้งหลาย

ได้แก่ จิตตคฤหบดี และหัตถกะอาฬวกะ
๔. ตุลา สำหรับอุบาสิกาสาวิกาทั้งหลาย
 ได้แก่ ชุชชุตราอุบาสิกา และเวฬุกันณุกี
 นั้นนทมารดา

นอกจากพุทธพจน์ที่แสดงหลักทั่วไป
 ไปแล้ว (อง.ทูก.๒๐/๓๗๕-๘/๑๑๐-๑; อง.จตุกก.
 ๒๑/๑๗๖/๒๒๑) บางแห่งตรัสสอนวิธี
 ปฏิบัติประกอบไว้ด้วย ดังพุทธโอวาทที่
 ว่า (สं.น.๑๖/๕๖๙-๕๗๐/๒๗๖) “พระผู้มีพระ
 ภาคเจ้าได้ตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ลาม
 ลักการะและชื่อเสียง เป็นของทารุณ
 เผ็ดร้อน หยาบร้าย เป็นอันตรายต่อการ
 บรรลุโยคเกษมธรรม อันยอดเยี่ยม;
 ภิกษุทั้งหลาย อุบาสิกาผู้มีศรัทธา เมื่อ
 จะวิงวอนบุตรน้อยคนเดียว ซึ่งเป็นที่รัก
 ที่ชื่นใจ โดยชอบ ฟังวิงวอนอย่างนี้ว่า
 ‘ขอพ่อจงเป็นเช่นจิตตคฤหบดี และ
 หัตถกะอาฬวกะเถิด’ ภิกษุทั้งหลาย ผู้ที่
 เป็นตุลา เป็นประมาธ ในบรรดา
 อุบาสกสาวกของเรา ก็คือ จิตตคฤหบดี
 และหัตถกะอาฬวกะ, ‘ถ้าพ่อออกบวช
 ก็ขอจงเป็นเช่นพระสารีบุตร และพระ
 โมคคัลลานะเถิด’ ภิกษุทั้งหลาย ผู้ที่เป็น
 ตุลา เป็นประมาธ ในบรรดาภิกษุสาวก
 ของเรา ก็คือ สารีบุตรและโมคคัลลานะ,
 ‘ขอพ่อจงอย่าเป็นอย่างพระที่ยังศึกษา
 ซึ่งยังมีได้บรรลุอรหัตตผล ก็ถูกลาม
 ลักการะและชื่อเสียงตามรั้งความ’ ภิกษุ

ทั้งหลาย ถ้าลามลักการะและชื่อเสียง
 ตามรั้งความภิกษุที่ยังศึกษา ซึ่งยังไม่
 บรรลุอรหัตตผล ก็จะเป็นอันตรายแก่
 เธอ, ลามลักการะและชื่อเสียง เป็นเรื่อง
 ร้ายกาจ อย่างนี้ เธอทั้งหลายพึง
 สำเหนียกไว้ ดังนี้แล”

ต่อจากนั้นก็ยังมีอีกพระสูตรหนึ่ง
 ตรัสไว้ทำนองเดียวกันว่า (สं.น.๑๖/๕๗๑-
 ๒/๒๗๗) “... อุบาสิกาผู้มีศรัทธา เมื่อจะ
 วิงวอนธิดาน้อยคนเดียว ซึ่งเป็นที่รัก ที่
 ชื่นใจ โดยชอบ ฟังวิงวอนอย่างนี้ว่า ‘ขอ
 แม่จงเป็นเช่นชุชชุตราอุบาสิกา และเวฬุ
 กันณุกีนันทมารดาเถิด’ ภิกษุทั้งหลาย
 ผู้ที่เป็นตุลา เป็นประมาธ ในบรรดา
 อุบาสิกาสาวิกาของเรา ก็คือ ชุชชุตรา
 อุบาสิกา และเวฬุกันณุกีนันทมารดา, ‘ถ้า
 แม่ออกบวช ก็ขอจงเป็นเช่น พระเขมา
 ภิกษุณี และพระอุบลวรรณาเถิด’ ภิกษุทั้ง
 หลาย ผู้ที่เป็นตุลา เป็นประมาธ ใน
 บรรดาภิกษุณีสาวิกาของเรา ก็คือ เขมา
 ภิกษุณี และอุบลวรรณา, ‘ขอแม่จงอย่า
 เป็นอย่างพระที่ยังศึกษา ซึ่งยังมีได้
 บรรลุอรหัตตผล ก็ถูกลามลักการะและ
 ชื่อเสียงตามรั้งความ’... ลามลักการะ
 และชื่อเสียง เป็นเรื่องร้ายกาจ อย่างนี้
 เธอทั้งหลายพึงสำเหนียกไว้ ดังนี้แล”

พระสาวกและพระสาวิกา ที่พระ
 พุทธเจ้าตรัสยกย่องว่าเป็น “ตุลา” นี้ ใน

ที่ทั่วไป มักเรียกกันว่า พระอัครสาวก และพระอัครสาวิกา เป็นต้น แต่พระพุทธรูปเองไม่ทรงใช้คำเรียกว่า “อัครสาวก” เป็นต้น นั้น โดยตรง แม้ว่าคำว่า “อัครสาวก” นั้นจะสืบเนื่องมาจากพระดำรัสครั้งแรกที่ตรัสถึงพระเถระทั้งสองท่านนั้น คือ เมื่อพระสารีบุตรและพระมหาโมคคัลลานะ ออกจากสำนักของลัญชัยปริพาชกแล้ว นำปริพาชก ๒๕๐ คนมาเฝ้าพระพุทธรูปที่พระเวฬุวัน ครั้งนั้น พระพุทธรูปเจ้าทอดพระเนตรเห็นทั้งสองท่านนั้นกำลังเข้ามาแต่ไกล ก็ได้ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลายว่า (วินย.๔/๗๑/๗๗) “ภิกษุทั้งหลาย สหายสองคนที่มีมานั้น คือ โกลิตะ และอุปติสสะ จักเป็นคู่สาวกของเรา เป็นคู่ที่ดีเลิศ ยอดเยี่ยม (สาวก-ยุคัม ภวิสฺสตี อคฺคัม ภทฺทยุคัม)”, คำเรียกท่านผู้เป็น **ตุลา** ว่าเป็น “อัคร-” ในพระไตรปิฎก ครบทั้ง ๔ คู่ มีแต่ในพุทธวงศ์ โดยเฉพาะโคตมพุทธวงศ์ (ขุ.พุทธ. ๓๓/๒๐๖/๕๔๕) กล่าวคือ **๑. อัครสาวก** ได้แก่ พระสารีบุตร และพระมหาโมคคัลลานะ **๒. อัครสาวิกา** ได้แก่ พระเขมา และพระอุบลวรรณา **๓. อัครอุปัฏฐากอุบาสก** ได้แก่ จิตตะ (คือ จิตตคฤหบดี) และหัตถาฬวกะ (คือ หัตถกะอาฬวกะ) **๔. อัครอุปัฏฐากอุบาสิกา** ได้แก่ (เวฬุ-กัณฐิก) นันทมารดา และอุตตรา (คือ

ขุชชุตตรา), อัครอุปัฏฐากอุบาสนั้น ในอปทานแห่งหนึ่ง (ขุ.อป.๓๓/๗๙/๑๑๗) และในอรรถกถาธรรมบทแห่งหนึ่ง เรียกสั้นๆ ว่า **อัครอุบาสก** และอัครอุปัฏฐากอุบาสิกา เรียกสั้นๆ ว่า **อัครอุบาสิกา** (แต่ในที่นั้น อรรถกถาธรรมบทฉบับอักษรไทยบางฉบับ, ธ.อ.๓/๗ เรียกเป็น **อัครสาวก** และ**อัครสาวิกา** เหมือนอย่างในภิกษุและภิกษุณีบริษัท ทั้งนี้ น่าจะเป็นความผิดพลาดในการตรวจชำระ)

พระสาวกสาวิกาที่เป็น “อัคร” นั้นแทบทุกท่านเป็นเอตทัคคะในด้านใดด้านหนึ่งด้วย คือ **พระสารีบุตร** เป็นเอตทัคคะทางมีปัญญามาก **พระมหาโมคคัลลานะ** เป็นเอตทัคคะในทางมีฤทธิ์ **พระเขมา** เป็นเอตทัคคะทางมีปัญญามาก **พระอุบลวรรณา** เป็นเอตทัคคะในทางมีฤทธิ์ **จิตตคฤหบดี** ซึ่งเป็นอนาคามี เป็นเอตทัคคะในด้านเป็นธรรมกถึก **หัตถกะอาฬวกะ** ซึ่งเป็นอนาคามี เป็นเอตทัคคะทางสงเคราะห์บริษัทคือชุมชน ด้วยสังคหวัตถุสี่ **ขุชชุตตรา** ซึ่งเป็นโสดาบัน ผู้ได้บรรลุปฏิสัมภิทา (ได้เสขปฏิสัมภิทา คือ ปฏิสัมภิทาของพระเสขะ) เป็นเอตทัคคะในด้านเป็นพหูสูต เว้นแต่**เวฬุกัณฐิก** **นันทมารดา** (เป็นอนาคามีนี้) ที่น่าแปลกว่าไม่ปรากฏในรายนามเอตทัคคะ

ซึ่งมีชื่อเน้นนมหมารดาด้วย แต่เป็นอุตตรา
 นนมหมารดา ที่เป็นเอตทัคคะในทาง
 ชำนาญญาณ (และทำให้ยังสงสัยกันว่า
 “นนมหมารดา” สองท่านนี้ แท้จริงแล้ว จะ
 เป็นบุคคลเดียวกันหรือไม่)

นอกจากนี้ ยังมีตำแหน่ง “อัคร” ที่
 ยอมรับและเรียกขานกันทั่วไปอีก ๒
 อย่าง คือ **อัครอุปัฏฐาก** ผู้เฝ้ารับใช้พระ
 พุทธเจ้าอย่างเยี่ยงมียอด ได้แก่พระ
 อานนท์ (“อัครอุปัฏฐาก” เป็นคำที่ใช้แก่
 พระอานนท์ ตั้งแต่ในพระไตรปิฎก,
 ที.ม.๑๐/๕๕/๖๐; พระอานนท์เป็น
 เอตทัคคะถึง ๕ ด้าน คือ ด้านพหุสูต มี
 สติ มีคติ มีมติ และเป็นอุปัฏฐาก) และ
อัครอุปัฏฐายิกา คืออุบาสิกาผู้ดูแล
 อุปถัมภ์บำรุงพระพุทธเจ้าอย่างเยี่ยงมียอด
 ได้แก่ วิสาขามหาอุบาสิกา (นาง
 วิสาขซึ่งเป็นโสดาบัน เป็นเอตทัคคะผู้
 ยอดแห่งทายิกา คู่กับอนาถปิณฑิก-
 เศรษฐี ซึ่งก็เป็นโสดาบัน และเป็น
 เอตทัคคะผู้ยอดแห่งทายิก, แต่พบใน
 อรรถกถาแห่งหนึ่ง, อุ.อ.๑๘/๑๒๗, จัดเจ้า
 หึงสุปวาสา โกลิยราชธิดา ซึ่งเป็น
 เอตทัคคะผู้ยอดแห่งประณีตทายิกา ว่า
 เป็นอัครอุปัฏฐายิกา)

ตุลาการ “ผู้ทำตุลา”, “ผู้สร้างตุล”, “ผู้มี
 อากาโรเหมือนตราชฎ” คือ ผู้ดำรงรักษา
 หรือทำให้เกิดความสม่ำเสมอเที่ยงธรรม,

ผู้วินิจฉัยอรรถคดี, ผู้ตัดสินคดี, ผู้
 พิพากษา

ดู, กล่าวดู กล่าวอ้างหรือที่กัทกเอาของผู้
 อื่นว่าเป็นของตัว, กล่าวอ้างผิดตัว ผิดสิ่ง
 ผิดเรื่อง, ในคำว่า “กล่าวดูพระพุทธเจ้า”
 หรือ “ดูพุทธพจน์” หมายความว่า อ้าง
 ผิดๆ ถูกๆ, กล่าวสิ่งที่ตรัสว่ามีได้ตรัส
 กล่าวสิ่งที่มีได้ตรัสว่าได้ตรัสไว้, พูดให้
 เคลื่อนคลาดหรือไขว้เขวไปจากพุทธ-
 ดำรัส, พูดใส่โทษ, กล่าวข่มขี้, พูดกด เช่น
 คัดค้านให้เห็นว่าไม่จริงหรือไม่สำคัญ

ดูกรรมสิทธิ์ กล่าวอ้างเอากรรมสิทธิ์ของ
 ผู้อื่นว่าเป็นของตัว

เตจวิริงกะ องค์แห่งภิกษุผู้ถือครอง
 เพียงไตรจีวร คือถือใช้ผ้าห่มเพียง ๓
 ผืน ได้แก่ จีวร สบง สังฆาฏิ อย่างละผืน
 เป็นชุดเดียวเท่านั้น ไม่ใช่จีวรนอกจากผ้า
 สามผืนนั้น, คำสมาทานว่า “จตุตถจีวร
 ปฏิกฺขิปามิ, เตจวิริงกํ สมาதியามิ”
 แปลว่า “ข้าพเจ้างดจีวรผืนที่ 4 สมาทาน
 องค์แห่งผู้—” (ข้อ ๒ ใน **ฐคฺงคฺ ๑๓**)

เตโชธาตุ ธาตุไฟ, สภาวะที่มีลักษณะร้อน,
 ความร้อน; ในร่างกาย ได้แก่ไฟที่ยังกาย
 ให้อบอุ่น ไฟที่ยังกายให้ทรุดโทรม ไฟที่
 ยังกายให้กระวนกระวาย และไฟที่เผา
 อาหารให้ย่อย, อย่างเป็นการกล่าวถึง
 เตโชธาตุในลักษณะที่คนสามัญทั่วไปจะ
 เข้าใจได้ และที่จะให้สำเร็จประโยชน์ใน

การเจริญกรรมฐาน แต่ในทางพระ
อภิศธรรม เตโชธาตุเป็นสภาวะพื้นฐานที่
มีอยู่ในรูปธรรมทุกอย่าง แม้แต่ในน้ำ
เป็นภาวะที่ทำให้เรารู้สึกร้อน อุณหภูมิ
เป็นต้น; ดู ธาตุ, รูป ๒๘

ไตรต่ายุก, ไตรดาญค ดู กัป

ไตรสกัณฑ “กัณฑลีสบสาม” ตอนที่ว่า
ด้วยสิกขาบท ๑๓ หมายถึง หมวด
ความในพระวินัยปิฎก ส่วนที่ว่าด้วยบท
บัญญัติเกี่ยวกับอาบัติสังฆาทิเสสซึ่งมี
๑๓ สิกขาบท

เทววจิก “มีวาจาครบสาม” หมายถึง ผู้
กล่าววาจาถึงสรณะครบทั้งสามอย่างคือ
พระพุทธ พระธรรม และพระสงฆ์ บิดา
พระยสเป็นคนแรก ที่ประกาศตนเป็น
อุบาสกถึงพระรัตนตรัยตลอดชีวิต; เทียบ
เทววจิก

เตียง ภิกษุทำเตียงหรือตั้ง ฟิงทำให้มีเท้า
เพียง ๘ นิ้วพระสุคต เว้นไว้แต่แม่แครง
เบื่องต่ำ และต้องไม่หุ้มนุ่น ถ้าฝ่าฝืน
ต้องปาจิตตีย์ ต้องตัดให้ได้ประมาณ
หรือร้อยเสียก่อน จึงแสดงอาบัติตก
(ปาจิตตีย์ รตนวรรคที่ ๔ สิกขาบทที่ ๕
และ ๖)

โตทยยมานพ ศิษย์คนหนึ่งในจำนวน
๑๖ คน ของพราหมณ์พาวรีที่ไปทูลถาม
ปัญหาแก่พระศาสดา ที่ป่าสาณเจดีย์

ไตรจีวร จีวรสาม, ผ้าสามผืนที่พระวินัย

อนุญาตให้ภิกษุมิได้ใช้ประจำตัวคือ ๑.
สังฆาฏิ ผ้าทาบ ๒. อุตตราสงค์ ผ้าห่ม
เรียกสามัญในภาษาไทยว่าจีวร ๓.
อันตรวาสก ผ้านุ่ง เรียกสามัญว่าสบง

ไตรต่ายุก ดู กัป

ไตรตริงษ์ “สามลีสบสาม”, สวรรค์ชั้น
ดาวดึงส์; ดู ดาวดึงส์

ไตรทวาร ทวารสาม, ทางทำกรรม ๓ ทาง
คือ กายทวาร วจิตวาร และ มโนทวาร

ไตรทศ “ลีสบ ๓ ครั้ง” คือ ๓๐ ตรงกับคำ
บาลีว่า “ติทส” ซึ่งในพระไตรปิฎกพบใช้
เฉพาะในคำร้อยกรอง คือคาถา เป็นตัว
เลขถ้วนตัดเศษ ของ ๓๓ (บาลี: เตตตีส) ซึ่ง
เป็นจำนวนของคนคณะหนึ่งมีมฆ-
มาณพเป็นหัวหน้า ในตำนานที่ว่า พวกเขา
ทำบุญร่วมกัน เช่น ทำถนน สร้างสะพาน
ขุดบ่อน้ำ ปลุกสวนป่า สร้างศาลาที่พักคน
เดินทาง ให้แก่ชุมชน และทำทาน ชวน
ชาวบ้านตั้งอยู่ในศีล เป็นต้น เมื่อตายแล้ว
ได้เกิดในสวรรค์ที่เรียกชื่อว่า ดาวดึงส์
อันเป็นสวรรค์ชั้นที่ ๒ ใน ๖ ชั้น ดังที่ใน
อรรถกถาอธิบายความหมายของ
“ดาวดึงส์” ว่า คือ “แดนที่คน ๓๓ คนผู้
ทำบุญร่วมกัน ได้อุบัติ”, คำว่า “ติทส” ที่
พบในพระไตรปิฎกหมายถึงสวรรค์ชั้น
ดาวดึงส์เป็นพื้น แม้ว่าคัมภีร์ชั้นต่อมาบาง
แห่งจะอธิบายว่า หมายถึงเทวดาทั่วไป
บ้างก็มี, **ตรีทศ** ก็ว่า; เทียบ ไตรทิพ

ไตรทิพ, ไตรทิพย์ “แดนทิพย์ทั้งสาม” หรือ “สามแดนเทพ”, ตรงกับคำบาลีว่า “ติทิว” ซึ่งในพระไตรปิฎกพบใช้เฉพาะในคำร้อยกรอง คือคาถา หมายถึงเทวโลก ในความหมายอย่างกว้าง ที่รวมทั้งพรหมโลก (คือ กามาวจรเทวโลก รูปาวจรเทวโลก และอรูปราวจรเทวโลก) มักใช้อย่างไม่เจาะจง คือหมายถึงแดนเทพแห่งใดแห่งหนึ่ง อันมักรู้ได้ด้วยข้อความแวดล้อมในที่นั้นว่าหมายถึงแห่งใด เช่น ในคาถาของพระกาฬุทายีเถระ (ขุ.เถร.๒๖/๓๓๗๐/๓๔๘) ว่า “พระนางเจ้ามาया พุทธมารดา มเหสีของพระเจ้าสุทโธทนะ ทรงบริหารพระองค์ผู้เป็นพระโพธิสัตว์มา ด้วยพระกรรม ครั้นทำลายชั้นแล้ว ทรงบันเทิงอยู่ในไตรทิพย์” ไตรทิพย์ (ติทิว) ในที่นี้ หมายถึงสวรรค์ชั้นดุสิต, เมื่อครั้งที่พระพุทธรูปประทับนั่งสงบอยู่ ณ ไพรสณฑ์แห่งหนึ่งในแคว้นโกศล พราหมณ์สำคัญคนหนึ่ง พร้อมด้วยศิษย์จำนวนมาก ได้เข้าไปกล่าวข้อความแต่พระองค์เป็นคาถา มีความตอนหนึ่งว่า (ส.ส.๑๕/๓๑๐/๒๖๕) “ท่านมาอยู่ในป่าเปลี่ยวเพียงผู้เดียวอย่างเอิบอิมใจ ตัวข้าพเจ้านี้มุ่งหวังไตรทิพย์อันสูงสุด จึงเขม้นหมายถึงการที่จะได้เข้าร่วมอยู่กับพระพรหมเจ้าผู้เป็นอธิบดีแห่งโลก เหตุไฉนท่านจึงพอใจป่าว่างเวงที่ปราศจากผู้คน ณ ที่นี้ ท่าน

กำลังบำเพ็ญตบะเพื่อจะถึงองค์พระพรหมเป็นเจ้ากระนั้นหรือ?” ไตรทิพย์ (ติทิว) ในที่นี้ หมายถึงพรหมโลก, อุบัติกาถาหนึ่งซึ่งได้เกิดเป็นเทพบุตรกล่าวคาถาไว้ตอนหนึ่งมีความว่า (ที.ม.๑๐/๒๕๓/๓๐๖) “ข้าพเจ้าได้เป็นอุบัติกาของพระผู้ทรงจักขุ มีนามปรากฏว่า โคปิกา .. ข้าฯ มีจิตเลื่อมใส ได้บำรุงสงฆ์ .. (บัดนี้) ข้าฯ ได้เข้าถึงไตรทิพย์ เป็นบุตรของท้าวลักกะ มีอานุภาพยิ่งใหญ่ มีความรุ่งเรืองมาก ณ ที่นี้ พวกเทวดารู้จักข้าฯ ว่า โคปกเทพบุตร” ไตรทิพย์ (ติทิว) ในที่นี้ หมายถึงสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ คัมภีร์ชั้นหลังแห่งหนึ่ง (อนุฎีกาแห่งปัญจปรกณ) กล่าวถึง ไตรทิพย์ที่หมายถึงสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ดังอธิบายว่า “ติทิว” คือโลกชั้นที่ ๓ โดยเทียบกันในสุดติฎุมิ นับเป็น ๑. มนุษย์ ๒. จาตุมหาราชิกา ๓. ดาวดึงส์

อภิธานปิฎกปิฎก ซึ่งเป็นคัมภีร์ชั้นหลังมากล็กน้อย (แต่งในพม่า ในยุคที่ตรงกับสมัยสุโขทัย) อธิบายว่า “ชื่อว่า ‘ติทิว’ (ไตรทิพ) เพราะเป็นที่เปลิดเพลิงของเทพทั้ง ๓ คือ พระหริ (พระวิษณุ หรือนารายณ์) พระหระ (พระคิระ หรืออิศวร) และพระพรหม” (ที่จริง หริ-หระ เพิ่งปรากฏเป็นสำคัญขึ้นมาในศาสนาฮินดู หลังพุทธกาลหลายศตวรรษ), *ตรีทิพ* ก็ว่า; เทียบ *ไตรทศ*

ไตรปิฎก “ปิฎกสาม”; ปิฎก แปลตามศัพท์อย่างพื้นๆ ว่า กระจาดหรือตะกร้า อันเป็นภาชนะสำหรับใส่รวมของต่างๆ เข้าไว้ นำมาใช้ในความหมายว่า เป็นที่รวบรวมคำสอนในพระพุทธศาสนาที่จัดเป็นหมวดหมู่แล้ว โดยนัยนี้ **ไตรปิฎก** จึงแปลว่า “คัมภีร์ที่บรรจุพุทธพจน์ (และเรื่องราวชั้นเดิมของพระพุทธศาสนา) ๓ ชุด” หรือ “ประมวลแห่งคัมภีร์ที่รวบรวมพระธรรมวินัย ๓ หมวด” กล่าวคือ **วินัยปิฎก** **สุตตันตปิฎก** และ **อภิธรรมปิฎก**

พระไตรปิฎกบาลีได้รับการตีพิมพ์เป็นเล่มหนังสือด้วยอักษรไทยครั้งแรกในรัชกาลที่ ๕ เริ่มเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๑ เสร็จและฉลองพร้อมทั้งงานรัชดาภิเษกใน พ.ศ. ๒๔๓๖ แต่ยังมีเพียง ๓๙ เล่ม (ขาดคัมภีร์ปฏิฐาน) ต่อมา พ.ศ. ๒๔๖๘ ในรัชกาลที่ ๗ ได้โปรดเกล้าฯ ให้จัดพิมพ์ใหม่เป็นฉบับที่สมบูรณ์ เพื่ออุทิศถวายพระราชกุศลแด่รัชกาลที่ ๖ เรียกว่า **สยามมกุฎราชเดวีปิฎก** (พระไตรปิฎกฉบับสยามรัฐ) มีจำนวนจบละ ๔๕ เล่ม

พระไตรปิฎกมีสาระสำคัญและการจัดแบ่งหมวดหมู่โดยย่อ ดังนี้

๑. พระวินัยปิฎก ประมวลพุทธพจน์หมวดพระวินัย คือพุทธบัญญัติเกี่ยวกับความประพฤติ ความเป็นอยู่ ขนบ

ธรรมเนียมและการดำเนินกิจการต่างๆ ของภิกษุสงฆ์และภิกษุณีสงฆ์ แบ่งเป็น ๕ คัมภีร์ (เรียกย่อหรือหัวใจว่า **อา ปา ม จู ป**) คือ ๑. **อาทิกัมมิกะ** หรือ **ปาราชิก** ว่าด้วยสิกขาบทที่เกี่ยวกับอาบัติหนักของฝ่ายภิกษุสงฆ์ ตั้งแต่ปาราชิกถึงอนิยต ๒. **ปาจิตตีย์** ว่าด้วยสิกขาบทที่เกี่ยวกับอาบัติเบา ตั้งแต่นิสัคคิยปาจิตตีย์ถึงเสขิยะ รวมตลอดทั้งภิกษุณีวิมังค์ทั้งหมด ๓. **มหาวรรค** ว่าด้วยสิกขาบทนอกปาติโมกข์ตอนต้น ๑๐ ชั้นธกะ หรือ ๑๐ ตอน ๔. **จูถวรรค** ว่าด้วยสิกขาบทนอกปาติโมกข์ตอนปลาย ๑๒ ชั้นธกะ (เขียนเต็มเป็น **จูถลวรรค**; **จูพวรรค** ก็เขียน) ๕. **ปริวาร** คัมภีร์ประกอบหรือคู่มือ บรรจุคำถามคำตอบสำหรับซ่อมความรู้พระวินัย

พระวินัยปิฎกนี้ แบ่งอีกแบบหนึ่งเป็น ๕ คัมภีร์เหมือนกัน (จัด ๒ ข้อในแบบต้นนั้นใหม่) คือ ๑. **มหาวิมังค์** หรือ **ภิกษุวิมังค์** ว่าด้วยสิกขาบทในปาติโมกข์ (คือ ๒๒๗ ข้อ) ฝ่ายภิกษุสงฆ์ ๒. **ภิกษุณีวิมังค์** ว่าด้วยสิกขาบทในปาติโมกข์ (คือ ๓๑๑ ข้อ) ฝ่ายภิกษุณีสงฆ์ ๓. **มหาวรรค** ๔. **จูถวรรค** ๕. **ปริวาร**

บางที่ท่านจัดให้ย่อเข้าอีก แบ่งพระวินัยปิฎกเป็น ๓ หมวด คือ ๑. **วิมังค์** ว่าด้วยสิกขาบทในปาติโมกข์ทั้ง

ฝ่ายภิกษุสงฆ์และฝ่ายภิกษุณีสงฆ์ (คือรวมข้อ ๑ และ ๒ ข้างต้นทั้งสองแบบเข้าด้วยกัน) **๒. ชั้นชกะ** ว่าด้วยสิกขาบทนอกปาติโมกข์ ทั้ง ๒๒ ชั้นชกะ หรือ ๒๒ บทตอน (คือรวมข้อ ๓ และ ๔ เข้าด้วยกัน) **๓. ปรีวาร** คัมภีร์ประกอบ (คือข้อ ๕ ข้างบน)

๒. พระสูตรตันตปิฎก ประมวลพุทธพจน์หมวดพระสูตร คือ พระธรรมเทศนา คำบรรยายธรรมต่างๆ ที่ตรัสยกย่องให้เหมาะกับบุคคลและโอกาส ตลอดจนบทประพันธ์ เรื่องเล่า และเรื่องราวทั้งหลายที่เป็นชั้นเดิมในพระพุทธศาสนา แบ่งเป็น ๕ นิกาย (เรียกย่อหรือหัวใจว่า **ที ม ส อ ข**) คือ **๑. ทีฆนิกาย** ชุมนุมพระสูตรที่มีขนาดยาว ๓๔ สูตร **๒. มัชฌิมนิกาย** ชุมนุมพระสูตรที่มีความยาวปานกลาง ๑๕๒ สูตร **๓. สังยุตตนิกาย** ชุมนุมพระสูตรที่จัดรวมเข้าเป็นกลุ่มๆ เรียกว่า **สังยุตต์** หนึ่งๆ ตามเรื่องที่เนื่องกัน หรือตามหัวข้อหรือบุคคลที่เกี่ยวข้องรวม ๕๖ สังยุตต์ มี ๗,๗๖๒ สูตร **๔. อังคุตตรนิกาย** ชุมนุมพระสูตรที่จัดรวมเข้าเป็นหมวดๆ เรียกว่า **นิบาต** หนึ่งๆ ตามลำดับจำนวนหัวข้อธรรม รวม ๑๑ นิบาต หรือ ๑๑ หมวดธรรม มี ๙,๕๕๗ สูตร **๕. ขุททกนิกาย** ชุมนุมพระสูตรคาถาภาษิต คำอธิบาย

และเรื่องราวเบ็ดเตล็ดที่จัดเข้าในลีนิกายแรกไม่ได้ มี ๑๕ คัมภีร์

๓. พระอภิธรรมปิฎก ประมวลพุทธพจน์หมวดพระอภิธรรม คือ หลักธรรมและคำอธิบายที่เป็นหลักวิชาล้วนๆ ไม่เกี่ยวข้องกับบุคคลหรือเหตุการณ์ แบ่งเป็น ๗ คัมภีร์ (เรียกย่อหรือหัวใจว่า **ล วิ ธา ปุ ก ย ป**) คือ **๑. สังคณี** หรือ **สัมมสังคณี** รวมข้อธรรมเข้าเป็นหมวดหมู่แล้วอธิบายทีละประเภทๆ **๒. วิภังค์** ยกหมวดธรรมสำคัญๆ ขึ้นตั้งเป็นหัวข้อแล้วแยกแยะออกอธิบายชี้แจงวินิจฉัยโดยละเอียด **๓. ธาตุกถา** สงเคราะห์ข้อธรรมต่างๆ เข้าในชั้นอายุตนะ ธาตุ **๔. ปุคคลบัญญัติ** บัญญัติความหมายของบุคคลประเภทต่างๆ ตามคุณธรรมที่มีอยู่ในบุคคลนั้นๆ **๕. กถาวัตถุ** แถลงและวินิจฉัยทัศนะของนิกายต่างๆ สมัยสังคายนาครั้งที่ ๓ **๖. ยมก** ยกหัวข้อธรรมขึ้นวินิจฉัยด้วยวิธีถามตอบ โดยตั้งคำถามย้อนกันเป็นคู่ๆ **๗. ปัญจาน** หรือ **มหาปกรณ์** อธิบายปัจจัย ๒๔ แสดงความสัมพันธ์เนื่องอาศัยกันแห่งธรรมทั้งหลายโดยพิสดาร

พระไตรปิฎกบาลีที่พิมพ์ด้วยอักษรไทย ท่านจัดแบ่งเป็น ๔๕ เล่ม แสดงพอให้เห็นรูปเค้าดังนี้

ก. พระวินัยปิฎก ๘ เล่ม

เล่ม ๑ มหาวิภังค์ ภาค ๑ ว่าด้วยปาราชิก สังฆาทิเสส และอนิยต-สิกขาบท (สิกขาบทในปาติโมกข์ฝ่ายภิกษุสงฆ์ ๑๙ ข้อแรก)

เล่ม ๒ มหาวิภังค์ ภาค ๒ ว่าด้วยสิกขาบทเกี่ยวกับอาบัติเบาของภิกษุ (เป็นอันครบสิกขาบท ๒๒๗ หรือศีล ๒๒๗)

เล่ม ๓ ภิกขุณีวิภังค์ ว่าด้วยสิกขาบท ๓๑๑ ของภิกษุณี

เล่ม ๔ มหาวรรค ภาค ๑ มี ๔ ชั้นทกะ ว่าด้วยการอุปสมบท (เริ่มเรื่องตั้งแต่ตรัสรู้และประดิษฐานพระศาสนา) อุโบสถ จำพรรษา และปวารณา

เล่ม ๕ มหาวรรค ภาค ๒ มี ๖ ชั้นทกะ ว่าด้วยเรื่องเครื่องนุ่ง แกล้ง กฐิน จีวร นิคหกรรม และการทะเลาะวิวาทและสามัคคี

เล่ม ๖ จุลวรรค ภาค ๑ มี ๔ ชั้นทกะ ว่าด้วยเรื่องนิคหกรรม วัฏฐานวิธี และการระงับอธิการณ์

เล่ม ๗ จุลวรรค ภาค ๒ มี ๘ ชั้นทกะ ว่าด้วยข้อบัญญัติปลีกย่อย เรื่องเสนาสนะ สังฆเภท วัตรต่างๆ การงดสวดปาติโมกข์ เรื่องภิกษุณี เรื่องสังคายนาครั้งที่ ๑ และครั้งที่ ๒

เล่ม ๘ ปรีวาร คู่มือถามตอบข้อมความ

รู้พระวินัย

ข. พระสุตตันตปิฎก ๒๕ เล่ม**๑. ทีฆนิกาย ๓ เล่ม**

เล่ม ๙ สีสัณชวรรค มีพระสูตรขนาดยาว ๑๓ สูตร หลายสูตรกล่าวถึงจุลศีล มัชฌิมศีล มหาศีล

เล่ม ๑๐ มหาวรรค มีพระสูตรยาว ๑๐ สูตร ส่วนมากชื่อเริ่มด้วย **มหา** เช่น มหาปรินิพพานสูตร มหาสติปัญญาสูตร เป็นต้น

เล่ม ๑๑ ปาฎิกวรรค มีพระสูตรยาว ๑๑ สูตร เริ่มด้วยปาฎิกสูตร หลายสูตรมีชื่อเสียง เช่น จักกวัตติสูตร อัคคัณฺฐสูตร สิงคาลกสูตร และสังคีติสูตร

๒. มัชฌิมนิกาย ๓ เล่ม

เล่ม ๑๒ มุลปิณณาสกั บั้นต้น มีพระสูตรขนาดกลาง ๕๐ สูตร

เล่ม ๑๓ มัชฌิมปิณณาสกั บั้นกลาง มีพระสูตรขนาดกลาง ๕๐ สูตร

เล่ม ๑๔ อุปริปิณณาสกั บั้นปลาย มีพระสูตรขนาดกลาง ๕๒ สูตร

๓. สังยุตตนิกาย ๕ เล่ม

เล่ม ๑๕ สคาถวรรค รวมคาถาภาษิตที่ตรัสและกล่าวตอบบุคคลต่างๆ เช่น เทวดา มาร ภิกษุณี พรหมณ์ พระเจ้าโกศล เป็นต้น จัดเป็นกลุ่มเรื่องตามบุคคลและสถานที่ มี ๑๑ สังยุตต์

เล่ม ๑๖ นิทานวรรค ครึ่งเล่มว่าด้วย

เหตุปัจจัย คือหลักปฏิจจสมุปบาท นอกนั้นมีเรื่องธาตุ การบรรลुธรรม สังสารวัฏ ลามสักการะ เป็นต้น จัดเป็น ๑๐ สังยุตต์

เล่ม ๑๗ ขันธวารวรรค ว่าด้วยเรื่อง ชั้น ๕ ในแง่มุมต่างๆ มีเรื่องเบ็ดเตล็ด รวมทั้งเรื่องสมาธิและทิวทัศน์ต่างๆ ประปน อยู่บ้าง จัดเป็น ๑๓ สังยุตต์

เล่ม ๑๘ สพายตนวรรค เกือบครึ่งเล่ม ว่าด้วยอายตนะ ๖ ตามแนวไตรลักษณ์ เรื่องอื่นมีเบญจศีล ข้อปฏิบัติให้ถึง อสังขตะ อันตคาหิกทิวทัศน์ เป็นต้น จัด เป็น ๑๐ สังยุตต์

เล่ม ๑๙ มหาวารวรรค ว่าด้วยโพธิ- ปักขยธรรม ๓๗ แต่เรียงลำดับเป็น มรรค โพชฌงค์ สติปัญญา อินทรีย์ สัมมปปธาน พละ อิทธิบาท รวมทั้ง เรื่องที่เกี่ยวข้อง เช่น นิเวรณ สังโยชน์ อริยสังข์ ฌาน ตลอดจนองค์คุณของ พระโสดาบันและอานิสงส์ของการบรรลุ โสดาปัตติผล จัดเป็น ๑๒ สังยุตต์ (พึง สังเกตว่าคัมภีร์นี้เริ่มต้นด้วยการย้ำ ความสำคัญของการมีกัลยาณมิตร เป็นจุดเริ่มต้นเข้าสู่มรรค)

๔. อังคุตตรนิกาย ๕ เล่ม

เล่ม ๒๐ เอก-ทุก-ติกนิบาต ว่าด้วย ธรรมหมวด ๑, ๒, ๓ รวมทั้งเรื่อง เอตทัคคะ

เล่ม ๒๑ จตุกกนิบาต ว่าด้วยธรรมหมวด ๔

เล่ม ๒๒ ปัญจก-ลักกนิบาต ว่าด้วย ธรรมหมวด ๕, ๖

เล่ม ๒๓ สัตตก-อัฐก-นวกนิบาต ว่า ด้วยธรรมหมวด ๗, ๘, ๙

เล่ม ๒๔ ทสก-เอกาทสกนิบาต ว่าด้วย ธรรมหมวด ๑๐, ๑๑

ในอังคุตตรนิกายมีข้อธรรมหลากหลายลักษณะ ตั้งแต่ทิวทัศน์มิกัตถะ ถึงปรมัตถะ ทั้งสำหรับบรรพชิต และ สำหรับคฤหัสถ์ กระจายกันอยู่โดยเรียง ตามจำนวน

๕. ขุททกนิกาย ๕ เล่ม

เล่ม ๒๕ รวมคัมภีร์ย่อย ๕ คือ **ขุททก- ปาฐะ** (บทสวดย่อยๆ โดยเฉพาะ มงคลสูตร รตนสูตร กรณียเมตตสูตร) **ธรรมบท** (เฉพาะตัวคาถาทั้ง ๔๒๓) **อุทาน** (พุทธอุทาน ๘๐) **อิติวุตตกะ** (พระสูตรที่ไม่ขึ้นต้นด้วย **เอวมเม สุต** แต่เชื่อมความเข้าสู่คาถาด้วยคำว่า **อิติ วุจจติ** รวม ๑๑๒ สูตร) และ **สุตต- นิบาต** (ชุมนุมพระสูตรชุดพิเศษ ซึ่งเป็น คาถาล้วนหรือมีความน่าเป็นร้อยแก้ว รวม ๗๑ สูตร)

เล่ม ๒๖ มีคัมภีร์ย่อยที่เป็นคาถาล้วน ๔ คือ **วิมานวัตถุ** (เรื่องผู้เกิดในสวรรค์ อยู่วิมาน เล่าการทำความดีของตนในอดีต ที่ทำให้ได้ไปเกิดเช่นนั้น ๘๕

เรื่อง) *เปตวัตถุ* (เรื่องเปรตเล่ากรรมชั่วในอดีตของตน ๕๑ เรื่อง) *เถรคาถา* (คาถาของพระอรหันตเถระ ๒๖๔ รูปที่กล่าวแสดงความรู้สึกสงบประณีตในการบรรลุธรรม เป็นต้น) *เถรีคาถา* (คาถาของพระอรหันตเถรี ๗๓ รูปที่กล่าวแสดงความรู้สึกเช่นนั้น)

เล่ม ๒๗ ชาดก ภาค ๑ รวมคาถาแสดงคติธรรมที่พระพุทธเจ้าตรัสเมื่อครั้งเป็นพระโพธิสัตว์ในอดีตชาติ และมีคาถาภาษิตของผู้อื่นปนอยู่บ้าง ภาคแรก ตั้งแต่เรื่องที่มีคาถาเดียว (เอกนิบาต) ถึงเรื่องมี ๔๐ คาถา (จัตตافیสนิบาต) รวม ๕๒๕ เรื่อง

เล่ม ๒๘ ชาดก ภาค ๒ รวมคาถาอย่างในภาค ๑ นั้น เพิ่มอีก แต่เป็นเรื่องอย่างยาว ตั้งแต่เรื่องมี ๕๐ คาถา (ปัญญาสนิบาต) ถึงเรื่องมีคาถามากมาย (มหานิบาต) จบลงด้วยมหาเวสสันดรชาดก ซึ่งมี ๑,๐๐๐ คาถา รวมอีก ๒๒ เรื่อง บรรจบทั้ง ๒ ภาค เป็น ๕๔๗ ชาดก

เล่ม ๒๙ มหานิทเทศ ภาษิตของพระสารีบุตรอธิบายขยายความพระสูตร ๑๖ สูตร ในอัญญากรรรคแห่งสุตตนิบาต

เล่ม ๓๐ อุพนิทเทศ ภาษิตของพระสารีบุตรอธิบายขยายความพระสูตร ๑๖ สูตรในปารายนวรรคและขัณควิสาณสูตรในอรุควรรค แห่งสุตตนิบาต

เล่ม ๓๑ ปฏิสัมภิทามรรค ภาษิตของพระสารีบุตรอธิบายข้อธรรมที่ลึกซึ้งต่างๆ เช่นเรื่อง ญาณ ทิฏฐิ อานาปาน อินทรีย์ วิโมกข์ เป็นต้น อย่างพิสดาร เป็นทางแห่งปัญญาแตกฉาน

เล่ม ๓๒ อปทาน ภาค ๑ คาถาประพันธ์แสดงประวัติโดยเฉพาะในอดีตชาติ เริ่มด้วยพุทธอุปทาน (ประวัติของพระพุทธเจ้า) ปัจเจกพุทธอุปทาน (เรื่องราวของพระปัจเจกพุทธเจ้า) ต่อด้วยเถรอุปทาน (อดีตประวัติแห่งพระอรหันตเถระ) เรียงลำดับเริ่มแต่พระสารีบุตร ตามด้วยพระมหาโมคคัลลานะ พระมหากัสสปะ พระอนุรุทธะ พระปุลณ्हมันตานีบุตร พระอุบาลี พระอัญญาโกณฑัญญะ พระปิณฑโกลการทวาชะ พระขทิวรณิยเรวตะ พระอาณนท์ ต่อเรื่อยไปจนจบภาค ๑ รวมพระอรหันตเถระ ๔๑๐ รูป

เล่ม ๓๓ อปทาน ภาค ๒ คาถาประพันธ์แสดงอดีตประวัติพระอรหันตเถระต่ออีกจนถึงรูปที่ ๕๕๐ ต่อนั้นเป็นเถรีอุปทาน แสดงเรื่องราวของพระอรหันตเถรี ๔๐ เรื่อง เริ่มด้วยพระเถรีที่ไม่คุ่นนาม ๑๖ รูป ต่อด้วยพระเถรีที่สำคัญเรียงลำดับคือพระมหาปชาบดีโคตมี พระเขมา พระอุบลวรรณา พระปฎาจารา พระกุนทลเกสี พระกีสาคโคตมี พระธรรม-

ทินนา พระสกุลา พระนันทา พระโสธนา พระภัททกาปิลาณี พระยโสธรา และท่านอื่นๆ ต่อไปจนจบ ครั้นจบอบทานแล้ว ทำยเล่ม ๓๓ นี้ มีคัมภีร์ **พุทธวงศ์** เป็นคาถาประพันธ์แสดงเรื่องของพระพุทธเจ้าในอดีต ๒๔ พระองค์ที่พระพุทธเจ้าพระองค์ปัจจุบันเคยได้ทรงเฝ้าและได้รับพยากรณ์ จนถึงประวัติของพระองค์เอง รวมเป็นพระพุทธเจ้า ๒๕ พระองค์ จบแล้วมีคัมภีร์สั้นๆ ชื่อ **จริยาปิฎก** เป็นท้ายสุด แสดงพุทธจริยาในอดีตชาติ ๓๕ เรื่องที่มีแล้วในชาดก แต่เล่าด้วยคาถาประพันธ์ใหม่ ซึ่งตัวอย่างการบำเพ็ญบารมีบางข้อ

ค. พระอภิธรรมปิฎก ๑๒ เล่ม

เล่ม ๓๔ ธรรมสังคณี ต้นเล่มแสดง **มัตติกา** (แม่บท) อันได้แก่บทสรุปแห่งธรรมทั้งหลายที่จัดเป็นชุดๆ มีทั้งชุด ๓ เช่นจัดทุกสิ่งทุกอย่างประดามีเป็นกุศลธรรม อกุศลธรรม อภัยกถธรรม ชุดหนึ่ง เป็นอดีตธรรม อนาคตธรรม ปัจจุบันธรรม ชุดหนึ่ง ฯลฯ และชุด ๒ เช่นจัดทุกสิ่งทุกอย่างเป็นสังขตธรรม อสังขตธรรม ชุดหนึ่ง รูปีธรรม อรูปีธรรม ชุดหนึ่ง โลเกียธรรม โลกุตตธรรม ชุดหนึ่ง เป็นต้น รวมทั้งหมดมี ๑๖๔ ชุด หรือ ๑๖๔ มัตติกา จากนั้นขยายความมัตติกาที่ ๑ เป็นตัวอย่าง

แสดงให้เห็นกุศลธรรม อกุศลธรรม และอภัยกถธรรม ที่กระจายออกไปโดย จิต เจตสิก รูป และนิพพาน ทำยเล่มมีอีก ๒ บท แสดงคำอธิบายย่อหรือคำจำกัดความข้อธรรมทั้งหลายในมัตติกาที่กล่าวถึงข้างต้นจนครบ ๑๖๔ มัตติกา ได้คำจำกัดความข้อธรรมใน ๒ บท เป็น ๒ แบบ (แต่บทท้ายจำกัดความไว้เพียง ๑๒๒ มัตติกา)

เล่ม ๓๕ วิภังค์ ยกหลักธรรมสำคัญๆ ขึ้นมาแจกแจงแยกแยะอธิบายกระจายออกให้เห็นทุกแง่จนชัดเจนจบไปเป็นเรื่องราว รวมอธิบายทั้งหมด ๑๘ เรื่องคือ ชั้นที่ ๕ आयตนะ ๑๒ ชาติ ๑๘ อริยสัจ ๔ อินทรีย์ ๒๒ ปฏิจจสมุปบาท สติปัฏฐาน ๔ สัมมปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ โพชฌงค์ ๗ มรรคมืองค์ ๘ ฌาน อัปปมัญญา คีล ๕ ปฏิสัมภีทา ๔ ญาณประเภทต่างๆ และเบ็ดเตล็ดว่าด้วยอกุศลธรรมต่างๆ อธิบายเรื่องใด ก็เรียกว่า**วิภังค์**ของเรื่องนั้นๆ เช่น อธิบายชั้นที่ ๕ ก็เรียก **ชั้นวิภังค์** เป็นต้น รวมมี ๑๘ วิภังค์

เล่ม ๓๖ ชาติุกถา นำข้อธรรมในมัตติกาทั้งหลายและข้อธรรมอื่นๆ อีก ๑๒๕ อย่าง มาจัดเข้าในชั้นที่ ๕ आयตนะ ๑๒ และชาติ ๑๘ ว่าข้อใดได้หรือไม่ได้ในอย่างไร และ**ปุคคลบัญญัติ** บัญญัติ

ความหมายของชื่อที่ใช้เรียกบุคคลต่างๆ ตามคุณธรรม เช่นว่า *โสดาบัน* ได้แก่ บุคคลผู้ละสังโยชน์ ๓ ได้แล้ว ดังนี้ เป็นต้น

เล่ม ๓๗ กถาวัตถุ คัมภีร์ที่พระโสมคัลลีบุตรติสสเถระ ประธานการสังคายนา ครั้งที่ ๓ เรียบเรียงขึ้น เพื่อแก้ความเห็นผิดของนิกายต่างๆ ในพระพุทธศาสนา ครั้งนั้น ซึ่งได้แตกแยกกันออกไปแล้ว ถึง ๑๘ นิกาย เช่นความเห็นที่ว่า พระอรหันต์เสื่อมจากอรหัตตผลได้ เป็นพระอรหันต์พร้อมกับการเกิดได้ ทุกอย่างเกิดจากกรรม เป็นต้น ประพันธ์เป็นคำปุจฉาวิสัชนา มีทั้งหมด ๒๑๙ กถา

เล่ม ๓๘ ยมก ภาค ๑ คัมภีร์อธิบายหลักธรรมสำคัญให้เห็นความหมายและขอบเขตอย่างชัดเจน และทดสอบความรู้อย่างลึกซึ้ง ด้วยวิธีตั้งคำถามย้อนกัน เป็นคู่ๆ (*ยมก* แปลว่า “คู่”) เช่น ถามว่า ธรรมทั้งปวงที่เป็นกุศล เป็นกุศลมูล หรือว่าธรรมทั้งปวงที่เป็นกุศลมูล เป็นกุศล, รูป (ทั้งหมด) เป็นรูปขั้น หรือว่า รูปขั้น (ทั้งหมด) เป็นรูป, ทุกข์ (ทั้งหมด) เป็นทุกข์สัจจ์ หรือว่าทุกข์สัจจ์ (ทั้งหมด) เป็นทุกข์ หลักธรรมที่นำมาอธิบายในเล่มนี้มี ๗ คือ มूल (เช่นใน กุศลมูล) ขั้น อายตนะ ชาติ สัจจะ สังขาร อนุสัย ถามตอบอธิบายเรื่องใด

ก็เรียกว่า *ยมก* ของเรื่องนั้นๆ เช่น *มุลยมก* *ขั้นยมก* เป็นต้น เล่มนี้จึงมี ๗ ยมก

เล่ม ๓๙ ยมก ภาค ๒ ถามตอบอธิบายหลักธรรมเพิ่มเติมจากภาค ๑ อีก ๓ เรื่อง คือ จิตตยมก ธรรมยมก (กุศล-อกุศล-อัพยากตธรรม) อินทรีย์ยมก บรรจบเป็น ๑๐ ยมก)

เล่ม ๔๐ ปัญฐาน ภาค ๑ คัมภีร์บัญญัติอธิบายปัจจัย ๒๔ โดยพิสดาร แสดงความสัมพันธ์อิงอาศัยเป็นปัจจัยแก่กันแห่งธรรมทั้งหลายในแง่ด้านต่างๆ ธรรมที่นำมาอธิบายก็คือข้อธรรมที่มีใน มาติกา คือแม่บทหรือบทสรุปธรรมซึ่งกล่าวไว้แล้วในคัมภีร์สังคณีนั่นเอง แต่อธิบายเฉพาะ ๑๒๒ มาติกาแรกที่เรียกว่า *อภิธรรมมาติกา* ปัญฐานเล่มแรกนี้ อธิบายความหมายของปัจจัย ๒๔ เป็นการปูพื้นความเข้าใจเบื้องต้นก่อน จากนั้นจึงเข้าสู่เนื้อหาของเล่ม คือ *อนุโลม-ติกปัญฐาน* อธิบายความเป็นปัจจัยแก่กันแห่งธรรมทั้งหลายในแม่บทชุด ๓ (ติกมาติกา) โดยปัจจัย ๒๔ นั้น เช่นว่า กุศลธรรมเป็นปัจจัยแก่กุศลธรรมโดยอุปนิสสยปัจจัย (เพราะศรัทธา จึงให้ทาน จึงสมาทานศีล จึงบำเพ็ญฌาน จึงเจริญวิปัสสนา ฯลฯ) กุศลธรรมเป็นปัจจัยแก่อกุศลธรรมโดยอุปนิสสยปัจจัย (คิดถึงทานที่ตนได้ให้ ศีลที่ได้รับการแล้ว ดี

ใจ ยึดเป็นอารมณ์แน่นหนาจนเกิดราคะ
ทิฏฐิ, มีศรัทธา มีศีล มีปัญญา แล้วเกิด
มานะว่า ฉันดีกว่า เก่งกว่า หรือเกิด
ทิฏฐิว่า ต้องทำอย่างเรานี้เท่านั้นจึงถูก
ต้อง ฯลฯ) อกุศลธรรมเป็นปัจจัยแก่
กุศลธรรมโดยอุปนิสสยปัจจัย (เพราะ
ความอยากบางอย่างหรือเพราะมานะ
หรือทิฏฐิ จึงให้ทาน จึงรักษาศีล จึงทำให้
ฉมานเกิด ฯลฯ) กุศลธรรมเป็นปัจจัยแก่
อกุศลธรรม โดยอาร์มมณปัจจัย (คิดถึง
ฉมานที่ตนเคยได้แต่เสื่อมไปเสียแล้ว
เกิดความโทมนัส ฯลฯ) อย่างนี้เป็นต้น
(เล่มนี้อธิบายแต่ในเชิงอนุโลมคือตาม
นัยปกติไม่อธิบายตามนัยปฏิเสศ จึง
เรียกว่า **อนุโลมปฏิฐาน**)

เล่ม ๔๑ ปฏิฐาน ภาค ๒ อนุโลมติก-
ปฏิฐาน ต่อ คือ อธิบายความเป็นปัจจัย
แก่กันแห่งธรรมทั้งหลายในแม่บทชุด ๓
ต่อจากเล่ม ๔๐ เช่น อดีตธรรมเป็น
ปัจจัยแก่ปัจจุบันธรรม โดยอาร์มมณ-
ปัจจัย (พิจารณารูปเสียงเป็นต้นที่ดับ
เป็นอดีตไปแล้วว่าเป็นของไม่เที่ยง เป็น
ทุกข์ เป็นอนัตตา เกิดความโทมนัสขึ้น
 ฯลฯ) เป็นต้น

เล่ม ๔๒ ปฏิฐาน ภาค ๓ อนุโลมทุก-
ปฏิฐาน อธิบายความเป็นปัจจัยแก่กัน
แห่งธรรมทั้งหลาย ในแม่บทชุด ๒
(ทุกมาติกา) เช่น โลภียธรรมเป็นปัจจัย

แก่โลภียธรรม โดยอาร์มมณปัจจัย
(รูปายตนะ เป็นปัจจัยแก่จักขุวิญญาณ
 ฯลฯ) ดังนี้ เป็นต้น

เล่ม ๔๓ ปฏิฐาน ภาค ๔ อนุโลมทุก-
ปฏิฐาน ต่อ

เล่ม ๔๔ ปฏิฐาน ภาค ๕ ยังเป็นอนุโลม-
ปฏิฐาน แต่อธิบายความเป็นปัจจัยแก่กัน
แห่งธรรมทั้งหลายในแม่บทต่างๆ ข้ามชุด
กันไปมา ประกอบด้วย **อนุโลมทุกติก-**
ปฏิฐาน ธรรมในแม่บทชุด ๒ (ทุกมาติกา)
กับธรรมในแม่บทชุด ๓ (ติกมาติกา) เช่น
อธิบาย “กุศลธรรมที่เป็นโลกุตตรธรรม
เป็นปัจจัยแก่กุศลธรรมที่เป็นโลกิย-
ธรรม โดยอธิปัตติปัจจัย” เป็นอย่างไร
เป็นต้น **อนุโลมติกทุกปฏิฐาน** ธรรมใน
แม่บทชุด ๓ (ติกมาติกา) กับธรรมใน
แม่บทชุด ๒ (ทุกมาติกา) **อนุโลมติกติก-**
ปฏิฐาน ธรรมในแม่บทชุด ๓ (ติกมาติกา)
กับธรรมในแม่บทชุด ๓ (ติกมาติกา)
โยงระหว่างต่างชุดกัน เช่น อธิบายว่า
กุศลธรรมที่เป็นอดีตธรรมเป็นปัจจัยแก่
อกุศลธรรมที่เป็นปัจจุบันธรรม เป็น
อย่างไร เป็นต้น **อนุโลมทุกทุกปฏิฐาน**
ธรรมในแม่บทชุด ๒ (ทุกมาติกา) กับธรรม
ในแม่บทชุด ๒ (ทุกมาติกา) โยงระหว่าง
ต่างชุดกัน เช่น ชุดโลกิยะ โลกุตตระ
กับชุดสังขตะ อสังขตะ เป็นต้น

เล่ม ๔๕ ปฏิฐาน ภาค ๖ เป็นปัจฉินัย-

ปฏิฐาน คืออธิบายความเป็นปัจเจกแก่กันแห่งธรรมทั้งหลายอย่างเล่มก่อนๆ นั้นเอง แต่อธิบายแง่ปฏิเสธ แยกเป็น **ปัจจนียปฏิฐาน** คือ ปฏิเสธ+ปฏิเสธ เช่นว่า ธรรมที่ไม่ใช่กุศล อาศัยธรรมที่ไม่ใช่กุศลเกิดขึ้นโดยเหตุปัจจัย เป็นอย่างไร **อนุโลมปัจจนียปฏิฐาน** คือ อนุโลม+ปฏิเสธ เช่นว่า อาศัยโลกียธรรม ธรรมที่ไม่ใช่โลกุตตรธรรมเกิดขึ้นโดยเหตุปัจจัย เป็นอย่างไร **ปัจจนียอนุโลมปฏิฐาน** คือ ปฏิเสธ+อนุโลม เช่นว่า อาศัยธรรมที่ไม่ใช่กุศล ธรรมที่เป็นอกุศล เกิดขึ้นโดยเหตุปัจจัย เป็นอย่างไร และในทั้ง ๓ แบบนี้ แต่ละแบบ จะอธิบายโดยใช้ธรรมในแม่บทชุด ๓ แล้วต่อด้วยชุด ๒ แล้วข้ามชุดระหว่างชุด ๒ กับชุด ๓ ชุด ๓ กับชุด ๒ ชุด ๓ กับชุด ๓ ชุด ๒ กับชุด ๒ จนครบทั้งหมดเหมือนกัน ดังนั้นแต่ละแบบจึงแยกซอยละเอียดออกไปเป็น **ติก- ทุก- ทุกติก- ติกทุก- ติกติก- ทุกทุก-** ตามลำดับ (เขียนให้เต็มเป็น **ปัจจนียติกปฏิฐาน ปัจจนียทุกปฏิฐาน ปัจจนียทุกติกปฏิฐาน** ฯลฯ ดังนี้เรื่อยไป จนถึงท้ายสุดคือ **ปัจจนียอนุโลมทุกทุกปฏิฐาน**)

คัมภีร์ปฏิฐานนี้ ท่านอธิบายค่อนข้างละเอียดเฉพาะเล่มต้นๆ เท่านั้น เล่มหลังๆ ท่านแสดงไว้แต่หัวข้อหรือแนว

และทิ้งไว้ให้ผู้เข้าใจแนวนั้นแล้วเอาไปแจกแจงโดยพิสดารเอง โดยเฉพาะเล่มสุดท้ายคือภาค ๖ แสดงไว้ย่อที่สุด แม้กระนั้นก็ยังเป็นหนังสือถึง ๖ เล่ม หรือ ๓,๓๒๐ หน้ากระดาษพิมพ์ ถ้าอธิบายโดยพิสดารทั้งหมดจะเป็นเล่มหนังสืออีกจำนวนมากหลายเท่าตัว ท่านจึงเรียกปฏิฐานอีกชื่อหนึ่งว่า **มหาปกรณ์** แปลว่า “ตำราใหญ่” ใหญ่ทั้งโดยขนาดและโดยความสำคัญ

พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า พระไตรปิฎกมีเนื้อความทั้งหมด ๘๔,๐๐๐ พระธรรมขันธ์ แบ่งเป็น พระวินัยปิฎก ๒๑,๐๐๐ พระธรรมขันธ์ พระสุตตันตปิฎก ๒๑,๐๐๐ พระธรรมขันธ์ และพระอภิธรรมปิฎก ๔๒,๐๐๐ พระธรรมขันธ์

ไตรเพท พระเวท ๓ อย่าง ซึ่งเป็นคัมภีร์ศักดิ์สิทธิ์สูงสุดของศาสนาพราหมณ์ ได้แก่ **๑. ฤคเวท** ประมวลบทสวดสรรเสริญเทพเจ้า **๒. ยชุรเวท** ประกอบด้วยบทสวดอันวอนในพิธีบูชาัญญต่างๆ **๓. สามเวท** ประมวลบทเพลงขับสำหรับสวดหรือร้องเป็นทำนองในพิธีบูชาัญญ ต่อมาเพิ่ม **อถรรพเวท** หรือ **อาถรรพณเวท** อันว่าด้วยคาถาทางไสยศาสตร์เข้ามาอีก เป็น ๔

ไตรภพ ภพ ๓ คือ กามภพ รูปภพ และ อรูปภพ; **ตฺถุ ภพ**

ไตรภูมิ ภูมิ ๓ หมายถึง โลกียภูมิทั้ง ๓ คือ กามภูมิ รูปภูมิ และอรุณภูมิ (เรียกเต็มว่า กามาวจรภูมิ รูปาวจรภูมิ และอรุณาวจรภูมิ) ใ้มนับภูมิที่ ๔ คือโลกุตตรภูมิ อันพื้นเหนือไตรภูมินั้น; **ดู ภูมิ**

ไตรมาส สามเดือน

ไตรรัตน์ แก้วสามประการ หมายถึง พระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์

ไตรลักษณ์ ลักษณะสาม อาการที่เป็นเครื่องกำหนดหมายให้รู้ถึงความจริงของสภาวะธรรมทั้งหลาย ที่เป็นอย่างนั้นๆ ๓ ประการ ได้แก่ **๑. อนิจจตา** ความเป็นของไม่เที่ยง **๒. ทุกขตา** ความเป็นทุกข์หรือความเป็นของคงทนอยู่มิได้ **๓. อนัตตตา** ความเป็นของมิใช่ตัวตน (คนไทยนิยมพูดสั้นๆ ว่า **อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา** และแปลง่ายๆ ว่า “ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา”)

ลักษณะเหล่านี้มี ๓ อย่าง จึงเรียกว่า **ไตรลักษณ์**; ลักษณะทั้ง ๓ นี้ มีแก่สิ่งทั้งหลายเป็นสามัญเสมอเหมือนกัน คือทุกอย่างที่เป็นสังขตะ เป็นสังขาร ล้วนไม่เที่ยง คงทนอยู่มิได้ เสมอเหมือนกันทั้งหมด ทุกอย่างเป็นธรรม ทั้งสังขตะคือสังขาร และอสังขตะคือวิสังขาร ล้วนมิใช่ตน ไม่เป็นอัตตา เสมอกันทั้งสิ้น จึงเรียกว่า **สามัญลักษณะ**; ลักษณะเหล่านี้เป็นของแน่นอน เป็นกฎธรรมชาติ มีอยู่

ตามธรรมดา จึงเรียกว่า **ธรรมนิยาม**

ในพระไตรปิฎก หลักนี้ชื่อว่า **ธรรมนิยามตา** ส่วน **ไตรลักษณ์** และ **สามัญลักษณะ** เป็นคำที่เกิดขึ้นในยุคคอรธกถา; **ดู ธรรมนิยาม, สามัญลักษณ์**

ไตรลึงค์ สามเพศ หมายถึง คำศัพท์ที่เป็นได้ทั้งสามเพศในทางไวยากรณ์ กล่าวคือ **ปุงลึงค์** เพศชาย **อิตถิลึงค์** เพศหญิง **นปุงสลึงค์** มิใช่เพศชายและหญิง; คำบาลีที่เป็นไตรลึงค์ เช่น **นิพพุโต นิพพุตา นิพพุตัม** เป็น ปุงลึงค์ อิตถิลึงค์ และนปุงสลึงค์ ตามลำดับ

ไตรวิภังค์ วิภังค์ ๓, วงวน ๓ หรือวงจร ๓ ส่วนของปฏิจจสมุปปาทซึ่งหมุนเวียนสลับทอดต่อๆ กันไป ทำให้มีการเวียนว่ายตายเกิด หรือวงจรแห่งทุกข์ ได้แก่ **กิเลสกรรม** และ **วิบาก** (เรียกเต็มว่า **๑. กิเลสวิภังค์** ประกอบด้วยอวิชชา ตัณหา อุปาทาน **๒. กรรมวิภังค์** ประกอบด้วยสังขาร ภพ **๓. วิปากวิภังค์** ประกอบด้วยวิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ซาติ ซรามรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัสสุปปายาส) คือ กิเลสเป็นเหตุให้ทำกรรม เมื่อทำกรรมก็ได้รับวิบากคือผลของกรรมนั้น อันเป็นปัจจัยให้เกิดกิเลสแล้วทำกรรมหมุนเวียนต่อไปอีก เช่น เกิดกิเลสอยากได้ของเขา จึงทำกรรมด้วยการไปลักของเขา มา ประสบ

วิบากคือได้ของนั้นมาเสพเสวย เกิดสุข
 เวทนา ทำให้มีกิเลสเต็มใจอยากได้รุนแรง
 และมากยิ่งขึ้นจึงยิ่งทำกรรมมากขึ้น
 หรือในทางตรงข้าม ถูกขัดขวาง ได้รับ
 ทุกขเวทนาเป็นวิบาก ทำให้เกิดกิเลสคือ
 โทสะแค้นเคือง แล้วพยายามทำกรรมคือ
 ประทุษร้ายเขา ฯลฯ เมื่อเป็นอยู่เป็นไป
 อย่างนี้ วงจรจะหมุนเวียนต่อไปไม่มีที่
 สิ้นสุด เป็นอาการหมุนวน หรือวงกลม
 อันหมุนวน ที่เรียกว่า ภาวะจักร สังสาร-
 จักร หรือสังสารวัฏ, *ไตรวัฏ* ก็เขียน; ดู
ปฏิจจนุปบาท

ไตรสรณะ ที่ฟังสาม คือ พระพุทธเจ้า
 พระธรรม พระสงฆ์; สรณตริย ก็เรียก

ไตรสรณคมน์ การถึงสรณะสาม, การ
 ถึงรัตนะทั้งสาม (พระรัตนตริย) คือ
 พระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ เป็นที่
 ฟังที่ระลึก; ตามปกติ คัมภีร์ทั้งหลาย
 ใช้เพียงว่า “สรณคมน์”; ดู *สรณคมน์*

ไตรสิกขา สิกขาสาม, ข้อปฏิบัติที่ต้องศึกษา
 ๓ อย่าง คือ *อริสีลสิกขา อริจิตตสิกขา*
อริปัญญาสิกขา เรียกง่ายๆ สั้นๆ ว่า
สีล สมาธิ ปัญญา; ดู *สิกขา ๓*

ถ

ถ้วนทศมาส ครบสิบเดือน (ในการตั้ง
ครรรภ์)

ถวายพรพระ (พระสงฆ์) สวดพุทธชัย-
มงคลคาถา (หรือชัยมังคลัญญูกคาถา)
ในพิธี โดยเฉพาะก่อนเจ้าภาพถวาย
ภัตตาหาร, เป็นธรรมเนียมที่ปฏิบัติมาว่า
ในงานพิธีที่มีการสวดมนต์เย็น แล้วฉัน
เช้า หรือฉันเพลในวันรุ่งขึ้น เมื่อจะฉัน
ภัตตาหารเช้าหรือเพลนั้น มีการสวด
ถวายพรพระก่อน คือ เมื่อเจ้าภาพจุด
ธูปเทียนบูชาพระรัตนตรัย และสมาทาน
ศีลแล้ว พระสงฆ์จะสวดถวายพรพระ
ต่อไปเลย โดยไม่ต้องอาราธนาพระ
ปริตร ดังนี้

๑. นมการปาฐะ (นโม ๓ จบ)

๒. พุทธคุณ ธรรมคุณ สังฆคุณ
(อิติปิ โส ภควา ฯเยฯ อนุตตรํ ปุณฺณก-
เขตต์ โลกสฺสชาติ)

๓. บทถวายพรพระ คือชัยมังคลัญ-
ญูกคาถา (พาหุ ฯเยฯ นโร สปฺญโย)

๔. ชยปริตตคาถา (มหาการุณิก
นาโถ ฯเยฯ ลฆนตตฺเถ ปทกฺขิเณ)

จบแล้ว สวด ภาวตุ สพฺพมงคลํ ฯเยฯ
สทา โสตุถิ ภาวตุ เต ต่อไปเลย โดยไม่
ต้องหยุดขึ้นใหม่

(มักพูดให้จำกันง่ายๆ ว่า ถวายพร

พระ คือสวด นโม... อิติปิ โส... พาหุ...
มหากาฯ... ภาวตุ สพฺพฯ...)

เมื่อสวดจบแล้ว พระสงฆ์ก็รับ
ภัตตาหารฉันต่อไป

ที่เรียกว่า “บทถวายพรพระ” ก็คือ
พุทธชัยมงคลคาถา หรือ ชัยมังคลัญญูก-
คาถา(บางที่เรียกง่ายๆว่า “คาถาพาหุ”)

พึงสังเกตว่า ในการถวายพรพระตาม
ธรรมเนียมที่กล่าวมานั้น พระสงฆ์สวด
ทั้งพุทธชัยมงคลคาถา (ชัยมังคลัญญูก-
คาถา หรือคาถาพาหุ) และต่อด้วย
ชยปริตตคาถา ซึ่งมีชัยมงคลคาถา (คือ
คาถามหาการุณิกโก ซึ่งมีบท “ชยนโตะ...”);
ดู ชัยมังคลัญญูกคาถา, ชยปริตตคาถา,
ชยปริตร, ชัยมงคลคาถา

ถวายพรพระ คำเริ่ม ที่พระสงฆ์พูดกับ
เจ้านาย เทียบได้กับ “เรียน” และใช้เป็น
คำรับ เทียบได้กับ “จะ” หรือ “ครับ”,
กับทั้งใช้เป็นคำขึ้นต้นและลงท้ายจด
หมายที่ภิกษุสามเณรมีไปถึงเจ้านาย
ด้วย (คำลงท้าย นิยมใช้ว่า “ขอถวายพระ
พร”, บางทีก็ใช้ “ขอถวายพรพระ” ทั้ง
ขึ้นต้น และลงท้าย); ให้พรแก่เจ้านาย;
เทียบ เจริญพร

ถวายพระเพลิง ให้ไฟ คือ เผา

ถวายอดิเรก ดู อดิเรก 2.

ถอน (ในคำว่า “รู้จักถอนไตรจีวร”) ยก
เล็กของเดิม ออกมาจากศัพท์ **ปัจจุธรรม์**
ถัมภะ หัวคือ (ข้อ ๑๑ ในอุปกิเลส ๑๖)
ถาวรวัตถุ สิ่งของที่มีมั่นคง ได้แก่แก่ของที่
สร้างด้วยอิฐ ปูน หรือโลหะ เช่น โบสถ์
เจดีย์ วิหาร เป็นต้น

ถีนะ ความหดหู่, ความท้อแท้ใจ

ถีนมิทตะ ความหดหู่และเชื่องซึม,
ความที่จิตหดหู่และเคลิบเคลิ้ม, ความ
ง่วงเหงาซึมเซา (ข้อ ๓ ในนิวรรณ์ ๕)

ถึงที่สุดเพท เรียบจบไตรเพท

ถือ (ในคำว่า การให้ถือเสนาสนะ) รับ
แจก, รับมอบ, ถือสิทธิ์ครอบครอง

ถือบวช ถือการเว้นต่างๆ ตามข้อกำหนด
ทางศาสนา

ถือบังสุกุล ใช้ผ้าเฉพาะที่ได้จากกองฝุ่น
กองหยากเยื่อ คือผ้าที่เขาทิ้งแล้วมาทำ
เครื่องนุ่งห่ม ไม่ใช้ผ้าที่ชาวบ้านถวาย; ดู
ปิงสุกุลิกังคะ

ถุลลโกฏฐิตนิคม นิคมแห่งหนึ่งอยู่ใน
แคว้นกुरू

ถุลลัจฉัย “ความล่งละเมิดที่หยาบ”, ชื่อ
อาบัติหยาบอย่างหนึ่งเป็นความผิดชั้น
รองลงมาจากอาบัติสังฆาทิเสส เช่น
ภิกษุชักสือให้ชายหญิงเป็นผัวเมียกัน
ต้องอาบัติสังฆาทิเสส ภิกษุชักสือ
บัณฑิตะกะ (กะเทย) ต้องอาบัติถุลลัจฉัย
ภิกษุนุ่งห่มหนังเสืออย่างเดียวยุติ ต้อง

อาบัติถุลลัจฉัย; ดู **อาบัติ**

ถุณคาม ตำบลที่กั้นอาณาเขตมัชฌิมชนบท
ด้านทิศตะวันตก เขียน **ถุณคาม** ก็มี

ถุปรามบุคคล บุคคลผู้ควรแก่สถูปคือ
บุคคลที่ควรนำกระดูกบรรจุสถูปไว้บูชา
มี ๔ คือ ๑. พระพุทธเจ้า ๒. ปัจเจก-
พุทธเจ้า ๓. พระอรหันตสาวก ๔. พระ
เจ้าจักรพรรดิ

ถอยสังฆาส ลักเพศ, มีใช้ภิกษุ แต่ปลอม
เพศเป็นภิกษุ (พจนานุกรมเขียน **ถอย-**
สังฆาส, จะเขียน **ไถยสังฆาส** ก็ได้, เขียน
อย่างบาลีเป็น **ถอยสังฆาสกั**)

เถระ พระผู้ใหญ่ ตามพระวินัยกำหนดว่า
มีพรรษาตั้งแต่ ๑๐ ขึ้นไป; เทียบ **นวกะ**,
มัชฌิมะ

เถรคาถา คาถาของพระอรหันตเถระ
๒๖๔ รูปที่กล่าวแสดงความรู้สึกสงบ
ประณีตในการบรรลุนิพพาน เป็นต้น จัด
เป็นคัมภีร์ที่ ๘ แห่งขุททกนิกาย ในพระ
สุตตันตปิฎก; ดู **ไตรปิฎก** (ในเล่ม ๒๖)

เถรภูมิ ชั้นหรือชั้นแห่งพระเถระ, ระดับ
อายุ คุณธรรม ความรู้ ที่นับว่าเป็นพระ
ผู้ใหญ่ คือมีพรรษาตั้งแต่ ๑๐ ขึ้นไป
และรู้ปาติโมกข์ เป็นต้น เทียบ **นวกภูมิ**,
มัชฌิมภูมิ

เถรวาท “วาทะของพระเถระ” (หมายถึง
พระเถระผู้รักษาธรรมวินัยนับแต่ปฐม-
สังคายนา), พระพุทธศาสนาที่สืบมาแต่

ยุคแรกสุด ซึ่งถือตามหลักธรรมวินัยที่ พระอรหันตเถระ ๕๐๐ รูป ได้ประชุม ทำสังคายนาครั้งแรกรวบรวมคำสั่งสอน ของพระพุทธเจ้าวางเป็นแบบแผนไว้เมื่อ ๓ เดือนหลังพุทธปรินิพพาน ได้แก่พระ พุทธศาสนาย่างที่นับถือแพร่หลายใน ประเทศไทย พม่า ลังกา ลาว และกัมพูชา, บางที่เรียกว่า พุทธศาสนาแบบดั้งเดิม และเพราะเหตุที่แพร่หลายอยู่ในดิน แดนแถบใต้ จึงเรียกว่า ทักษิณนิกาย (นิกายฝ่ายใต้); ดู *หีนยาน*, เทียบ *มหายาน*

เถรานุเถระ “เถระและอนุเถระ”, พระ เถระผู้ใหญ่ผู้น้อย

เถรี พระเถระผู้หญิง, ภิกษุณีผู้ใหญ่

เถรีคาถา คาถาของพระอรหันตเถรี ๗๓ รูป ที่กล่าวแสดงความรู้สึกสงบประณีต ในการบรรลุธรรม เป็นต้น จัดเป็น คัมภีร์ที่ ๙ แห่งขุททกนิกาย ในพระ สุตตันตปิฎก; ดู *ไตรปิฎก* (ในเล่ม ๒๖)

ไถ้ ถุงยาวๆ สำหรับใส่เงินหรือสิ่งของ

ไถยจิต จิตคิดจะลัก, จิตคิดขโมย, จิต ประกอบด้วยความเป็นขโมย

ท

ทธิ นมส้ม, นมเปรี้ยว; **ท** *เบญจ โครส*

ทนต์ ฟัน

ทมะ การฝึก, การฝึกฝนปรับปรุงตน, การรู้จักข่มจิตข่มใจ บังคับควบคุมตนเองได้ ไม่พูดไม่ทำเพียงตามที่ยาก แต่พูดและทำตามเหตุผลที่พิจารณาเห็นด้วยปัญญาว่าดีงามสมควรเป็นประโยชน์ รู้จักปรับตัวปรับใจ และแก้ไขปรับปรุงตนด้วยปัญญาไตร่ตรองให้องกงามดียิ่งขึ้นอยู่เสมอ (ข้อ ๒ ในสมรทวารธรรม ๔)

ทมิฬ ชื่อชนเผ่าหนึ่งในสิงห์ทวีป คือ เกาะลังกา เคยชิงราชสมบัติพระเจ้าวัฏฏคามินีอภัยได้; ชนชาวทมิฬมีถิ่นเดิมอยู่ในส่วนล่างของทักขินาบาถคือดินแดนหนใต้ของชมพูทวีป, ในสมัยสังคายนาครั้งที่ ๕ (พ.ศ. ๔๕๕ หรือ ๔๓๖ หรือ ๔๕๐) ดินแดนของชาวทมิฬคือต่อจากแคว้นอันธระ (ปัจจุบันเรียกว่า อานธรประเทศ/Andhra Pradesh) ลงไปจนสุดแผ่นดิน ประกอบด้วย ๓ อาณาจักรคือ ปาณฑยะ (Pandya อยู่ใต้สุด) โจละ (Cola หรือ Chola อยู่เหนือขึ้นมาจนต่อกับอันธระ) และเจอร์ หรือ เกรละ (Cera, Chera หรือ Kerala), พวกเจอร์ไม่พูดภาษาทมิฬอย่าง ๒ พวกแรก แต่พูดภาษามลายูบ้าง บางตำราไม่จัดพวก

เจอร์เป็นทมิฬ, ในบัดนี้ ปาณฑยะและโจละ คือรัฐทมิฬนาฑู (Tamil Nadu) ส่วนเจอร์ คือรัฐเล็ก ๆ ที่ชื่อเกรละ (Kerala)

ทกรรรม การทำให้ลำบาก

ทกร ใช้, ถือครอง, เก็บไว้, มีไว้เป็นสิทธิ์, ครอบครอง, ครอง, คุ้มห่ม เช่นในประโยคว่า “พึงทกรอติเรกบาตรไว้ ๑๐ วันเป็นอย่างยิ่ง” และในประโยคว่า “ภิกษุทกรอติเรกจีวรได้ ๑๐ วันเป็นอย่างยิ่ง”

ทรมาน ข่ม, ปราบ, ฝึก, ทำให้เสื่อมยศ, ทำให้เสื่อมการถือตัว, ทำให้กลับใจ, บัดนี้ ความหมายเพี้ยนไป มักหมายถึง ทำให้ลำบาก

ทฤษฎ คิดร้ายต่อมิตรหรือผู้มีบุญคุณ

ทวติงสกรรรมกรณ วิธีลงโทษ ๓๒ อย่าง ซึ่งใช้ในสมัยโบราณ เช่น โบายด้วยแล้ โบายด้วยหวาย ตีด้วยกระบอง ตัดมือ ตัดเท้า ตัดหู ตัดจมูก ตัดศีรษะ เอาขวานผ่าอก เป็นต้น

ทวติงสการ **ท** *ทวติงสการ*

ทวติงสกรรรมกรณ **ท** *ทวติงสกรรรมกรณ*

ทวติงสการ อาการ ๓๒, ส่วนประกอบที่มีลักษณะต่างๆ กัน ๓๒ อย่าง ในร่างกาย คือ ผม ขน เล็บ ฟัน

หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก
ม้าม หัวใจ ตับ พังผืด ไต ปอด ไล้
ใหญ่ ไล้ย่อย อาหารใหม่ อาหารเก่า
(อุจจาระ) มันสมอง ดี เสลด หนอง
เลือด เหงื่อ มันข้น น้ำตา มันเหลว น้ำ
ลาย น้ำมูก ไขข้อ มูตร (ปัสสาวะ); ใน
ขุททกปาฐะ (ฉบับสยามรัฐ) เรียงลำดับ
มันสมองไว้เป็นข้อสุดท้าย; *ทวัตตังสาการ*
หรือ *ทวดตังสาการ* ก็เขียน

ทวารบรุษ, ทวารปรัศ *ดู กัป*

ทวาร ประตุ, ทาง, ช่องตามร่างกาย

1. ทางรับรู้อารมณ์ (ผัสสทวาร) มี ๖
คือ ๑. *จักขุทวาร* ทางตา ๒. *โสตทวาร*
ทางหู ๓. *ฆานทวาร* ทางจมูก ๔. *ชีวหา*
ทวาร ทางลิ้น ๕. *กายทวาร* ทางกาย ๖.
มโนทวาร ทางใจ

2. ทางทำกรรม (กรรมทวาร) มี ๓
คือ ๑. *กายทวาร* ทางกาย ๒. *วจิตทวาร*
ทางวาจา ๓. *มโนทวาร* ทางใจ

ทวารบาล คนเฝ้าประตุ

ทวารเบา ช่องปัสสาวะ

ทวารรูป *ดูที่ รูป/๒๘*

ทวารหนัก ช่องอุจจาระ

ทวิช ชื่อหนึ่งสำหรับเรียกพราหมณ์ ใน
ภาษาไทยเป็น *ทวิชาจารย์* หรือ *ทวิชจารย์*
ก็มี แปลว่า “เกิดสองหน” หมายถึง เกิด
โดยกำเนิดครั้งหนึ่ง เกิดโดยได้รับ
ครอบเป็นพราหมณ์ครั้งหนึ่ง เปรียบ

เหมือนนกซึ่งเกิดสองหนเหมือนกัน คือ
เกิดจากท้องแม่ออกเป็นไข่หนหนึ่ง เกิด
จากไข่เป็นตัวอีกหนหนึ่ง นกจึงมีชื่อ
เรียกว่า *ทวิช* หรือ *ทวิช* ซึ่งแปลว่า “เกิด
สองหน” อีกชื่อหนึ่งด้วย

ทวิบท ลัตว์สองเท้า มี กา ไก่ นก เป็นต้น

ทศพร *ดู พร ๑๐*

ทศพลญาณ *ดู ทศพลญาณ*

ทศพิชราชธรรม *ดู ราชธรรม*

ทศมาส ลิบเดือน

ทศวรรค สงฆ์มีพวกสิบ คือ สงฆ์พวกที่
กำหนดจำนวน ๑๐ รูปเป็นอย่างน้อยจึง
จะครบองค์ ทำสังฆกรรมประเภทนั้นๆ
ได้ เช่น การอุปสมบทในมัธยมประเทศ
ต้องใช้สงฆ์ทศวรรค

ทศกะ หมวด ๑๐

ทศพลญาณ พระญาณเป็นกำลังของ
พระพุทธเจ้า ๑๐ ประการ เรียกตาม
บาลีว่า *ตถาคตพลญาณ* (ญาณเป็นกำลัง
ของพระตถาคต) ๑๐ คือ ๑. *ฐานาฐาน-*
ญาณ ๒. *กรรมวิปากญาณ* ๓. *สัพพัตถ-*
คามินีปฏิปทาญาณ ๔. *นानาธาตุญาณ*
๕. *นानาธิมุตติกญาณ* ๖. *อินทริยปโร-*
ปริยัตตญาณ ๗. *ฉานาภิสังกิเลสชาติญาณ*
๘. *ปุพเพนิวาสานุสติญาณ* ๙. *จุตูปปาต-*
ญาณ ๑๐. *อาสวักขญาณ*; นิยมเขียน
ทศพลญาณ; *ดู ญาณ* ชื่อนั้นๆ

ทอด ในประโยคว่า “ทอดกรรมสิทธิ์ของ

ตนเสีย” ทิ้ง, ปล่อย, ละ

ทอตกฐิน ดู *กฐิน, กฐินทาน*

ทอตกฐระ ไม่เอาใจใส่, ไม่สนใจ, ไม่เอา
ฐระ, ปล่อยทิ้ง

ทอตกผ้าป่า เอาผ้าถวายโดยทิ้งไว้เพื่อให้
พระชักเอาเอง; ดู *ผ้าป่า*

ทักษิณ, ทักษิณ ขวา, ทิศใต้

ทักษิณทิศ “ทิศเบื้องขวา” หมายถึง
อาจารย์ (ตามความหมายในทิศ ๖); ดู
ทิศหก

ทักษิณา, ทักษิณา ทานที่ถวายเพื่อผล
อันดีงาม, ของทำบุญ, สิ่งทีสละให้,
ปัจจัยสี่ที่เมื่อถวายจะเป็นเหตุให้
ประโยชน์สุขเจริญเพิ่มพูน, ของถวายที่
ช่วยให้สัตว์ทั้งหลายเจริญด้วยสมบัติดัง
ปรารถนา, สิ่งทีให้โดยเชื่อกรรมและผล
แห่งกรรม (หรือโดยเชื่อปรโลก);
“ทักษิณา” เดิมเป็นคำที่ใช้ในศาสนา
พราหมณ์ (เขียนอย่างสันสกฤต เป็น
“ทักษิณา”) หมายถึง ของที่มอบให้แก่
พราหมณ์ เป็นค่าตอบแทนในการ
ประกอบพิธีบูชาขัยัญ เมื่อนำมาใช้ในพระ
พุทธศาสนา นิยมหมายถึงปัจจัย ๔ ที
ถวายแก่พระภิกษุสงฆ์ หรือให้แก่
ทักษิณเณยบุคคล ซึ่งในความหมายอย่าง
สูง ได้แก่พระอริยสงฆ์ และในความ
หมายที่กว้างออกไป ได้แก่ ท่านผู้มีศีล
ผู้ทรงคุณทรงธรรม แม้เป็นคฤหัสถ์

เช่นบิดามารดา ตลอดจนในความหมาย
อย่างกว้างที่สุด ของทีให้เพื่อช่วยเหลือ
เกื้อกูล แม้แต่ให้แก่สัตว์ดิรัจฉาน ก็เป็น
ทักษิณา (ดังที่ตรัสในทักษิณาวังคสูตร, ม.อ.๑๔/
๓๑๐/๔๕๘) แต่มีผลมากน้อยต่างกันตาม
หลัก*ทักษิณาวิสุทธิ* ๔ และตรัสไว้อีก
แห่งหนึ่งว่า (ทานสูตร, อัง.จก.๒๒/๓๐๘/๓๗๕)
ทักษิณาที่พร้อมด้วยองค์ ๖ คือ ทายก
มีองค์ ๓ (ก่อนให้ ก็ดีใจ, กำลังให้อยู่ ก็
ทำจิตให้ผุดผ่องเลื่อมใส, ครั้นให้แล้ว ก็
ชื่นชมปลื้มใจ) และปฏิภาหมีองค์ ๓
(เป็นผู้ปราศจากราคะหรือปฏิบัติเพื่อ
บาราศระาคะ, เป็นผู้ปราศจากโทสะหรือ
ปฏิบัติเพื่อบาราศโทสะ, เป็นผู้ปราศจาก
โมหะหรือปฏิบัติเพื่อบาราศโมหะ)
ทักษิณานั้นเป็นบุญยิ่งใหญ่ มีผลมากยาก
จะประมาณได้; ดู *เจตนา, ทักษิณาวิสุทธิ*

ทักษิณานุปทาน ทำบุญอุทิศผลให้แก่ผู้
ตาย

ทักษิณาบถ “หนไต้” (เขียนอย่าง
สันสกฤต=*ทักษิณาบถ*), ดินแดนแถบ
ไต้ของชมพูทวีป, อินเดียภาคไต้ คู่กับ
อุตราบถ (ดินแดนแถบเหนือของชมพู
ทวีป หรืออินเดียภาคเหนือ), ในอรรถ-
กถา มีคำอธิบายซึ่งให้ถือแม่น้ำคงคา
เป็นเส้นแบ่ง คือ ดินแดนแถบฝั่งเหนือ
ของแม่น้ำคงคา เป็นอุตราบถ ส่วนดิน
แดนแถบฝั่งไต้ของแม่น้ำคงคา เป็น

ทักษิณาบถ และกล่าวว่า อุตราบถเป็น
ปฏิรูปเทศ แต่ทักษิณาบถไม่เป็นปฏิรูป
เทศ, คำอธิบายนั้นคงถือตามสภาพความ
เจริญสมัยโบราณ แต่ที่รู้จักทั่วไปต่อถึง
ยุคปัจจุบัน ถือแม่น้ำนัมมทาเป็นเส้นแบ่ง
คือ ดินแดนแถบเหนือแม่น้ำนัมมทาขึ้น
มา เป็นอุตราบถ ส่วนดินแดนแถบใต้
แม่น้ำนัมมทาลงไป เป็นทักษิณาบถ ดังที่
เรียกในบัดนี้ว่า Deccan อันเพี้ยนจาก
Dekkhan หรือ Dekhan ซึ่งมาจาก
Dakkhina นั้นเอง; เทียบ *อุตราบถ, ดู ๑ วันดี*

ทักษิณาวรรต เวียนขวา, วนไปทางขวา
คือ วนเลี้ยวทางขวาอย่างเข็มนาฬิกา
เขียน *ทักษิณาวรรต* หรือ *ทักษิณาวรรต* ก็
มี; ตรงข้ามกับ *อุตตราวารวตี*

ทักษิณาวิสุทธิ ความบริสุทธิ์แห่ง
ทักษิณา, ข้อที่เป็นเหตุให้ทักษิณา คือสิ่ง
ที่ให้ที่ถวาย เป็นของบริสุทธิ์และจึงเกิด
มีผลมาก มี ๔ คือ (ม.อุ.๑๔/๗๑๔/๘๑) ๑.
ทักษิณา บริสุทธิ์ฝ่ายทายก (มีศีล มี
กัลยาณธรรม) ไม่บริสุทธิ์ฝ่ายปฎิคาหก
(ทุศีล มีปาปกรรม) ๒. ทักษิณา บริสุทธิ์
ฝ่ายปฎิคาหก ไม่บริสุทธิ์ฝ่ายทายก ๓.
ทักษิณา ไม่บริสุทธิ์ทั้งฝ่ายทายก ไม่
บริสุทธิ์ทั้งฝ่ายปฎิคาหก ๓. ทักษิณา
บริสุทธิ์ทั้งฝ่ายทายก บริสุทธิ์ทั้งฝ่าย
ปฎิคาหก; ดู *ทักษิณา*

ทักษิณียบุคคล บุคคลผู้ควรรับ

ทักษิณา

ทักษิณียโย (พระสงฆ์) เป็นผู้ควรแก่
ทักษิณา คือมีคุณความดีสมควรแก่ของ
ทำบุญ มีอาหาร ผ่านง่หอม เป็นต้น ช่วย
เอื้ออำนวยให้ของที่เขากวายเป็นผลมาก
(ข้อ ๗ ในสังฆคุณ ๙)

ทักษิโณทก น้ำที่หลังแสดงเจตนาในเวลา
ทำทาน, น้ำกรวด, น้ำที่หลังที่กรวดรด
รินลงโดยเคารพ เพื่อแสดงเจตนาอุทิศ
ให้ ยกให้ หรือมอบให้ เป็นเครื่องหมาย
ของการให้สิ่งที่เป็นนามธรรม หรือของ
ใหญ่โตเกินจะยกได้ เช่น ที่ดิน ศาลา
กุฏิ วิหาร บุญกุศล, ทักษิโณทก ก็เขียน

ทักษิไณย ผู้ควรแก่ทักษิณา, ผู้ควรรับ
ของทำบุญที่ทายกถวาย, ท่านผู้ถือกุล
แก่ทักษิณา โดยทำให้สิ่งที่ถวายเป็นของ
บริสุทธิ์ และจึงเป็นเหตุให้เกิดมีผลมาก;
ดู *ทักษิณา*

ทักษิไณยบุคคล บุคคลผู้ควรรับ
ทักษิณา; ดู *ทักษิไณย*

ทักษิณิกาย นิกายพุทธศาสนาฝ่ายใต้ที่
พวกอุตรนิกายตั้งชื่อให้ว่า *หีนยาน* ใช้
บาลีมคธ บัดนี้ นิยมเรียกว่า *เถรวาท*

ทักษิณา ทานเพื่อผลอันเจริญ, ของทำบุญ
ทักษิณานุประทาน ทำบุญอุทิศผลให้
แก่ผู้ตาย

ทักษิณาบถ ดู *ทักษิณาบถ*

ทักษิโณทก ดู *ทักษิโณทก*

ทัศนกรรม การลงอาชญา, การลงโทษ; ในที่นี้ หมายถึงการลงโทษสามเณร คล้ายกับการปรับอาบัติภิกษุ ได้แก่ กักบริเวณ ห้ามไม่ให้เข้า ห้ามไม่ให้ออกจากอาราม หรือการใช้ตักน้ำ ขนฟืน ขนทราย เป็นต้น

ทัศนกรรมนาสนา ให้ฉิบหายด้วยการลงโทษ หมายถึงการไล่ออกจากสำนัก เช่น ที่ทำแกกัณทกสามเณร ผู้กล่าวดูพระธรรมเทศนาว่า ธรรมที่ตรัสว่าเป็นอันตราย ไม่สามารถทำอันตรายแก่ผู้เสพอัจฉริย

ทัศนปาณิ กษัตริย์โกถิยวงศ์ เป็นพระราชบุตรของพระเจ้าอัญชนะ เป็นพระเชษฐาของพระนางสิริมหามายาพุทธมารดา

กัณฑ์ ฟัน

กัณฑ์ อักษรเกิดที่ฟัน คือ ต ถ ท ธ น กับทั้ง ส และ ศ

ทัฬหะมัลลบุตร พระเถระมหาสาวกองค์หนึ่งในอสีติมหาสาวก เป็นพระราชโอรสของพระเจ้ามัลลราช เมื่อพระชนม์ ๗ พรรษา มีความเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา ได้บรรพชาเป็นสามเณร เวลาปลงผม พอมีโคกนัตถกลุ่มผมครั้งที่ ๑ ได้บรรลุโสดาปัตติผล ครั้งที่ ๒ ได้บรรลุสกทาคามีผล ครั้งที่ ๓ ได้บรรลุอนาคามีผล พอปลงผมเสร็จก็ได้บรรลุ

พระอรหัต ท่านรับภาระเป็นเจ้าหน้าที่ทำการสงฆ์ในตำแหน่งเสนาสนบัญญัติปกะ (ผู้ดูแลจัดสถานที่พักอาศัยของพระ) และภักตฤเทศก์ ได้รับยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะในบรรดาเสนาสนบัญญัติปกะ

ทัฬหะมัลลบุตร เครื่องเคราและส่วนประกอบทั้งหลาย, สิ่งและเครื่องอันเป็นส่วนประกอบที่จะคุ่มกันเข้าเป็นเรือน เรือ รถ หรือเกวียน เป็นต้น; เขียนเต็มว่า **ทัฬหะมัลลบุตร**

ทัฬ ลิป, จำนวน ๑๐ (สันสกฤต: ทศ; บาลี: ทส); ในข้อความว่า “บารมี ๓๐ ทัฬ” หรือ “บารมีสามลิปทัฬ” มักให้ถือว่า “ทัฬ” แปลว่า ครบ หรือถ้วน แต่อาจเป็นได้ว่า “ทัฬ” ก็คือลิปนั้นแหละ แต่สันนิษฐานว่า “บารมีสามลิปทัฬ” เป็นคำพูดซ้อนโดยซ่อนความหมายว่า สามลิปนี้ มิใช่แค่นั้นบารยหน่วยเป็น ๓๐ แต่นับเป็นชุดได้ ๓ ทัฬ (คือ จำนวนลิป ๓ ชุด หรือ ๓ “ลิป”); ดู **สมมติส-**

ทัฬนิย นาดู, งาม

ทัฬสนะ การเห็น, การเห็นด้วยปัญญา, ความเห็น, สิ่งที่เห็น

ทัฬสนานุสตรียะ การเห็นที่ยอดเยี่ยม (ข้อ ๑ ในอนุสตรียะ ๓ หมายถึงปัญญาอันเห็นธรรม ตลอดถึงเห็นนิพพาน; ข้อ ๑ ในอนุสตรียะ ๖ หมายถึง เห็นพระตถาคต ตถาคตสาวก และ

สิ่งอันบำรุงจิตใจให้เจริญ)

ทัฬหีกรรม การทำให้มัน เช่น การให้อุปสมบทซ้ำ

ทาสฺวธาตุ, ทาตฺตธาตุ พระธาตุคือเขี้ยว, พระเขี้ยวแก้วของพระพุทธเจ้ามีทั้งหมด ๔ องค์ ตำนานว่า พระเขี้ยวแก้วบนขวาประดิษฐานอยู่ในพระจุฬามณีเจดีย์ในดาวดึงส์เทวโลก, องค์ล่างขวาไปอยู่ ณ แคว้นกาลิงคะ แล้วต่อไปยังลังกาทวีป, องค์บนซ้ายไปอยู่ ณ แคว้นคันธาระ, องค์ล่างซ้ายไปอยู่ในนาคพิภพ; **ดู สารีริกธาตุ**

ทาน การให้, ยกมอบแก่ผู้อื่น, ให้ของที่ควรให้ แก่คนที่ควรให้ เพื่อประโยชน์แก่เขา, สละให้ปันสิ่งของของตนเพื่อประโยชน์แก่ผู้อื่น; สิ่งที่ให้, ทรัพย์สิ่งของที่มอบให้หรือแจกออกไป; **ทาน ๒** คือ **๑. อามิสทาน** ให้สิ่งของ **๒. ธรรมทาน** ให้ธรรม; **ทาน ๒** อีกหมวดหนึ่ง คือ **๑. สังฆทาน** ให้แก่สงฆ์ หรือให้เพื่อส่วนรวม **๒. ปาฏิบุคลิกทาน** ให้เจาะจงแก่บุคคลผู้ใดผู้หนึ่งโดยเฉพาะ (ข้อ ๑ ในทศพิชราชธรรม, ข้อ ๑ ในบารมี ๑๐, ข้อ ๑ ในบุญกิริยาวัตถุ ๓ และ ๑๐, ข้อ ๑ ในสังคหวัตถุ ๔, ข้อ ๑ ในสัปปุริสบัญญัติ ๓)

ทานมิใช่ถูกต้องดั่งามหรือเป็นบุญเสมอไป ทานบางอย่างถือไม่ได้ว่าเป็นทาน และเป็นบาปด้วย ในพระไตรปิฎก

(วินย.๘/๙๗๙/๓๒๖) กล่าวถึงทานที่ชาวโลกถือกันว่าเป็นบุญ แต่ที่แท้หาเป็นบุญไม่ (**ทานที่เป็นบาป**) ๕ อย่าง คือ ๑. มัชชทาน (ให้น้ำเมา) ๒. สมัชชทาน (ให้มหรสพ) ๓. อิตถิทาน (ให้สตรี) ๔. อุกฺสทาน (ท่านอธิบายว่าปล่อยให้โศกอุสสะเข้าไปในฝูงโค) ๕. จิตฺตกรรมทาน (ให้ภาพถ่ายยูกิเลส เช่น ภาพสตรีและบุรุษเสพเมถุน), ในคัมภีร์มิลินทปัญหา (มิลินท.๓๕๒) กล่าวถึง**ทานที่ไม่นับว่าเป็นทาน** อันนำไปสู่อบาย ๑๐ อย่าง ได้แก่ ๕ อย่างที่กล่าวแล้ว และเพิ่มอีก ๕ คือ ๖. ลัตฺถทาน (ให้คัสตรา) ๗. วิสทาน (ให้ยาพิษ) ๘. ลังขลิกทาน (ให้เช้ตรวน) ๙. กุกฺกฏฺสูกรทาน (ให้ไก่ให้สูกร) ๑๐. ตฺูลากฺกฺกฺมานุกฺกฺทาน (ให้เครื่องชั่งตวงวัดโกง); สำหรับสมัชชทาน ฟัง **ดู สาธุกิฬา**

ทานกถา เรื่องทาน, พรรณนาทาน คือ การให้ว่าคืออะไร มีคุณอย่างไร เป็นต้น (ข้อ ๑ ในอนุบุพพิกธา ๕)

ทานบดี “เจ้าแห่งทาน”, ผู้เป็นใหญ่ในทาน; ฟังทราบคำอธิบาย ๒ แห่ง คือ **ในแง่ที่ ๑** ความแตกต่างระหว่าง ทายก กับ ทานบดี, “ทายก” คือผู้ให้ เป็นคำกลางๆ แม้จะให้ของของผู้อื่นตามคำสั่งของเขา โดยไม่มีอำนาจหรือมีความเป็นใหญ่ในของนั้น ก็เป็นทายก (จึงไม่แน่ว่าจะปราศจากความหวงแหนหรือมีใจสละ

จริงแท้หรือไม่) ส่วน “ทานบดี” คือผู้ให้ที่เป็นเจ้าของหรือมีอำนาจในของที่จะให้ จึงเป็นใหญ่ในทานนั้น (ตามปกติต้องไม่หวงหรือมีใจสละจริง จึงให้ได้) ในแง่ที่ ๑ นี้ จึงพูดจำแนกว่า บางคนเป็นทั้งทายกและเป็นทานบดี บางคนเป็นทายกแต่ไม่เป็นทานบดี; ในแง่ที่ ๒ ความแตกต่างระหว่าง ทานทาส ทานสหาย และทานบดี, บุคคลใด ตนเองบริโภคของดีๆ แต่แก่ผู้อื่นให้ของไม่ดี ทำตัวเป็นทาสของสิ่งของ บุคคลนั้นเรียกว่า **ทานทาส**, บุคคลใด ตนเองบริโภคของอย่างใด ก็ให้แก่ผู้อื่นอย่างนั้น บุคคลนั้นเรียกว่า **ทานสหาย**, บุคคลใด ตนเองบริโภคหรือใช้ของตามที่พอมีพอเป็นไป แต่แก่ผู้อื่นจัดให้ของที่ดีๆ ไม่ตกอยู่ใต้อำนาจสิ่งของ แต่เป็นนายเป็นใหญ่ทำให้สิ่งของอยู่ใต้อำนาจของตน บุคคลนั้นเรียกว่า **ทานบดี** (รายละเอียด พิงดู ที่.อ.๑/๒๖๗; สุตต.อ.๒/๒๓๗; ส.ฎ.๑/๑๖๖; อัง.ฎ.๓/๒๐)

ทานบณ ถ้อยคำหรือสัญญาว่าจะไม่ทำผิดตามเงื่อนไขที่ได้ให้ไว้; **กัณฑ์บณ** ก็เรียก

ทานบารมี คุณความดีที่บำเพ็ญอย่างยิ่งยวดคือทาน, บารมีซื้อทาน; การให้การสละอย่างยิ่งยวดที่เป็นบารมีขั้นปกติเรียกว่า **ทานบารมี** ได้แก่พาหิรภันต-บริจาค คือสละให้ของนอกกาย, การให้การสละที่ยิ่งยวดขึ้นไปอีก ซึ่งเป็น

บารมีขั้นจวนสูงสุด เรียกว่า **ทานอุป-บารมี** ได้แก่อังคบริจาค คือสละให้อวัยวะในตัว เช่น บริจาคดวงตา, การให้การสละอันยิ่งยวดที่สุด ซึ่งเป็นบารมีขั้นสูงสุด เรียกว่า **ทานปรมัตถบารมี** ได้แก่ชีวิตบริจาค คือสละชีวิต; การสละให้พาหิรภันตหรือพาหิรวัตถุ เป็นพาหิรทาน คือให้สิ่งภายนอก ส่วนการสละให้อวัยวะเลือดเนื้อชีวิตตลอดจนยอมตัวเป็นทาสรับใช้เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่ผู้อื่น เป็นอัชฌัตติกทาน คือให้ของภายใน (ข้อ ๑ ในบารมี ๑๐)

ท่านผู้มีอายุ เป็นคำสำหรับพระผู้ใหญ่ใช้เรียกพระผู้น้อย คือ พระที่มีพรรษาอ่อนกว่า (บาลีว่า **อาวุโส**)

ทานมัย บุญที่สำเร็จด้วยการบริจาคทาน (ข้อ ๑ ในบุญกิริยาวัตร ๓ และ ๑๐)

ทายก (ชาย) ผู้ให้; ดู **ทานบดี**

ทายาท ผู้สืบสกุล, ผู้ควรรับมรดก

ทายิกา (หญิง) ผู้ให้; ดู **ทานบดี**

ทารก เด็กเล็กที่ยังไม่เตี้ยงสา

ทารุณ หยาบช้ำ, ร้ายกาจ, รุนแรง, ดูร้าย, โหดร้าย

ทารุณกรรม กรรมหยาบช้ำ, การทำโดยความโหดร้าย

ทาส บ่าวทั่วไป, คนรับใช้

ทำกรรมเป็นวรรค สงฆ์ทำสังฆกรรมโดยแยกเป็นพวกๆ ไม่สามัคคีกัน

ทำกับปะ ทำเครื่องหมายด้วยของ ๓ อย่าง คือ คราม ตม และดำคล้ำ อย่างใดอย่างหนึ่ง ในเอกเทศคือส่วนหนึ่งแห่งจีวร เรียกสามัญญาว่า **พินทุ**

ทำกาละ ตาย; ๓ **กาลกิริยา**

ทำคีน แก้วไข

ทำบุญ ทำความดี, ทำสิ่งที่ดีงาม, ประกอบกรรมดี, บำเพ็ญประโยชน์ ดังเช่นการทำบุญอย่างคณะของมฆมาณพ ท่านแสดงรวมไว้ใน**บุญกิริยาวัตถุ ๓** หรือ**บุญกิริยาวัตถุ ๑๐** แต่ที่พูดกันทั่วไปมักมองแคบลง โดยเพ่งที่การเลี้ยงพระ ตักบาตร ถวายจตุปัจจัยแก่พระสงฆ์ บริจาคบำรุงวัดและการก่อสร้างในวัด เป็นสำคัญ; ๓ **ดาวดิงส์, มฆะ**

ทำร้ายด้วยวิชา ได้แก่ ร่ายมนตร์อาคมต่างๆ ใช้ภูตใช้ผีเพื่อทำผู้อื่นให้เจ็บตาย จัดเป็นดิรัจฉานวิชา เทียบตัวอย่างที่จะเห็นในบัดนี้ เช่น ฆ่าด้วยกำลังไฟฟ้าซึ่งประกอบขึ้นด้วยอำนาจความรู้

ทำศรัทธาไทยให้ตกไป ๓ **ศรัทธาไทย**

ทำโอกาส ให้โอกาส; ๓ **โอกาส**

ทิกัมพร “ผู้มีทิศทั้งหลายเป็นผ้าถุงห่ม” คือถุงลมห่มฟ้า เปลือยกาย เป็นชื่อเรียกนักบวชนิกรนธนิกายหนึ่ง ใน ๒ นิกาย (อีกนิกายหนึ่ง เรียกว่า เศวตัมพร คือพวกนุ่งขาว); ๓ **นิครนถนาฏบุตร**

ทิมัมพร ท้องฟ้า

ทิวฏฐธรรม, ทิวฏฐัมม สิ่งที่มองเห็น, สภาวะหรือเรื่องซึ่งเห็นได้ คือ ปัจจุบัน, ชีวิตนี้, ชาตินี้, ท้นเห็น, เรื่องรูปธรรม, จำพวกวัตถุ, ด้านรูปกาย

ทิวฏฐัมมเวทนิยกรรม กรรมอันให้ผลในปัจจุบัน, กรรมทั้งที่เป็นกุศลและอกุศล ซึ่งให้ผลทันตาเห็น (ข้อ ๑ ในกรรม ๑๒)

ทิวฏฐัมมิกัตถะ ประโยชน์ในปัจจุบัน, ประโยชน์สุขสามัญญาที่มองเห็นกันในชาตินี้ ที่คนทั่วไปปรารถนา มีทรัพย์ ยศ เกียรติ ไฉตริ เป็นต้น อันจะสำเร็จด้วยกรรม (เรียกเต็มว่า **ทิวฏฐัมมิกัตถสังวัตตนิภกรรม** ธรรมอันเป็นไปเพื่อทิวฏฐัมมิกัตถะ) ๔ ประการ คือ ๑. **อุฏฐานสัมปทา** ถึงพร้อมด้วยความหมั่น ๒. **อารักขสัมปทา** ถึงพร้อมด้วยการรักษา ๓. **กัลยาณมิตรตตา** คบหาคนดีเป็นมิตร ๔. **สมชีวิตา** เลี้ยงชีวิตให้พอดีแก่กำลังทรัพย์ที่หาได้; มักเรียกคล่องปากว่า **ทิวฏฐัมมิกัตถประโยชน์**

ทิวฏฐานุกติ การดำเนินตามสิ่งที่ได้เห็น, การทำตามอย่าง, การเอาอย่าง ในทางดีหรือร้าย ก็ได้ มักใช้ในข้อความว่า “จะถึงทิวฏฐานุกติของผู้นั้น”; แต่ในภาษาไทย นิยมนำมาใช้ด้านดี หมายถึง ทางดำเนินตามที่ได้มองเห็น, แบบอย่าง, ตัวอย่าง เช่น พระผู้ใหญ่ปฏิบัติดี พระผู้น้อยจะได้ถือเอาเป็นทิวฏฐานุกติ

ทฤษฎีวิภังค์ การทำความเห็นให้แจ้ง ได้
 แก่แสดงความเห็นแย้ง คือภิกษุผู้เข้า
 ประชุมในสงฆ์บางรูปไม่เห็นร่วมด้วยคำ
 วินิจฉัยอันสงฆ์รับรองแล้วก็ให้แสดง
 ความเห็นแย้งได้; เทียบ **ปฏิทิกโกสนา**

ทฤษฎี ความเห็น, ความเข้าใจ, ความเชื่อ
 ถือ, ทั้งนี้ มักมีคำขยายนำหน้า เช่น
สัมมาทฤษฎี (ความเห็นชอบ) **มิฉชาติทฤษฎี**
 (ความเห็นผิด) แต่ถ้า **ทฤษฎี** มาคำเดียว
 โดด มักมีนัยไม่ดี หมายถึง ความยึด
 ถือตามความเห็น, ความถือนั่นที่จะให้
 เป็นไปตามความเชื่อถือหรือความเห็น
 ของตน, การถ้อยติเอาความเห็นเป็น
 ความจริง, ความเห็นผิด, ความยึดติด
 ทฤษฎี; ในภาษาไทยมักหมายถึงความ
 ดิ่งตื้อตื้อรันในความเห็น (พจนานุกรม
 เขียน **ทฤษฎี**); (ข้อ ๔ ในสังโยชน ๑๐ ตาม
 นัยพระอภิธรรม, ข้อ ๓ ในอนุสัย ๗,
 ข้อ ๓ ในปปัญจจะ ๓)

ทฤษฎี คือ ความเห็นผิด มี ๒ ได้แก่

๑. **สัตตทฤษฎี** ความเห็นว่าเที่ยง ๒.

อุจเจทททฤษฎี ความเห็นว่าขาดสูญ;

อีกหมวดหนึ่ง มี ๓ คือ ๑. **อกิริยทฤษฎี**

ความเห็นว่าไม่เป็นอันทำ ๒. **อเหตุกทฤษฎี**

ความเห็นว่าไม่มีเหตุ ๓. **นัตถิกทฤษฎี**

ความเห็นว่าไม่มี คือถ้อยอะไรเป็นหลัก

ไม่ได้ เช่นว่า มารดาบิดาไม่มี

ทฤษฎีจริต ดู **จริต, จริยา**

ทฤษฎีบาป ความเห็นลามก

ทฤษฎีปัตตะ ผู้ถึงทฤษฎี คือ บรรลุสัมมา-
 ทฤษฎี, พระอริยบุคคลตั้งแต่โสดาบันขึ้นไป
 จนถึงผู้ตั้งอยู่ในอภัตตมรรค ที่เป็น
 ผู้มีปัญญินทรีย์แรงกล้า ไม่ได้สัมผัส
 วิโมกข์ ๘ (เมื่อบรรลุอรหัตตผล กลาย
 เป็นปัญญาวิมุต); ดู **อริยบุคคล ๗**

ทฤษฎีมานะ ทฤษฎี และมานะ (พึงทราบ
 ความหมายของแต่ละคำ ซึ่งแสดงไว้
 ต่างหากกัน); แต่ตามที่ใช้กันในภาษา
 ไทย ซึ่งนิยมเขียนเป็น “ทฤษฎีมานะ” มี
 ความหมายแบบปนๆ คลุ่มๆ **ทฤษฎี** ในที่
 นี้หมายถึงความเห็นตื้อตึง ถึงผิดก็ไม่
 ยอมแก้ไข และ **มานะ** คือความถือตัว
 รวม ๒ คำ เป็นทฤษฎีมานะ หมายถึง ถือ
 รันอวดดี หรือตื้อตื้อถือตัว

ทฤษฎีวิบัติ วิบัติแห่งทฤษฎี, ความผิดพลาด
 แห่งความคิดเห็น, ความเห็นคลาด
 เคลื่อนผิดธรรมวินัย ทำให้ประพฤติดน
 นอกแบบแผน ทำความผิดอยู่เสมอ
 (ข้อ ๓ ในวิบัติ ๔)

ทฤษฎีวิสุทธิ ความหมดจดแห่งความเห็น
 คือ เกิดความรู้ความเข้าใจ มองเห็น
 นามรูปตามสภาวะที่เป็นจริงคลายความ
 หลงผิดว่าเป็นสัตว์ บุคคล ตัวตน ลงได้
 (ข้อ ๓ ในวิสุทธิ ๗)

ทฤษฎีสัมมัญญา ความเป็นผู้มี ความ
 เสมอกันโดยทฤษฎี, มีความเห็นร่วมกัน,

มีความคิดเห็นลงกันได้ (ข้อ ๖ ในสาร-
ณียธรรม ๖)
ทฤษฎีธรรม การทำความเห็นให้ตรง,
การแก้ไขปรับปรุงความคิดเห็นให้ถูก
ต้อง (ข้อ ๑๐ ในบุญกิริยาวัตถุ ๑๐)
ทฤษฎีปาทาน ความถ่อมมั่นในทิวฐิ, ความ
ยึดติดฝังใจในลัทธิ ทฤษฎี และหลัก
ความเชื่อต่างๆ (ข้อ ๒ ในอุปาทาน ๔)
ทิพพจักขุ จักขุทิพย์, ตาทิพย์, ญาณ
พิเศษของพระพุทธเจ้า และท่านผู้ได้
อภิญญาทั้งหลาย ทำให้สามารถแลเห็น
หมู่สัตว์ที่เป็นไปต่างๆ กันเพราะอำนาจ
กรรม เรียกอีกอย่างว่า **จุตูปปาตญาณ**
(ข้อ ๗ ในวิชชา ๘, ข้อ ๕ ในอภิญญา ๖)
ทิพพจักขุญาณ ญาณคือทิพพจักขุ,
ความรู้จุดดวงตาทิพย์
ทิพพโสต หูทิพย์, ญาณพิเศษที่ทำให้ฟัง
อะไรได้ยินหมดตามปรารภณา; ดู **อภิญญา**
ทิพย์ เป็นของเทวดา, วิเศษ, เลิศกว่า
ของมนุษย์
ทิพยจักขุ ตาทิพย์, ญาณพิเศษที่ทำให้ดู
อะไรเห็นได้หมดตามปรารภณา; ดู **ทิพพ-**
จักขุ
ทิวงคต ไปสู่สวรรค์, ตาย
ทิวาวิหาร การพักผ่อนในเวลากลางวัน
ทิส ด้าน, ข้าง, ทาง, แถบ; **ทิสแปด** คือ
อุดร อีสาน บูรพา อากเนย์ ทักษิณ
หริดี ประจิม พายัพ; **ทิสสิบ** คือ ทิศ

แปดนั้น และทิศเบื้องบน (**อุปริมทิศ**)
ทิศเบื้องล่าง (**เหมฐิมทิศ**)
ทิสทักษิณ ทิศใต้, ทิศเบื้องขวา
ทิสบูร, บูรพา ทิศตะวันออก, ทิศเบื้อง
หน้า
ทิสปัจฉิม, ประจิม ทิศตะวันตก, ทิศ
เบื้องหลัง
ทิสพายัพ ทิศตะวันตกเฉียงเหนือ
ทิสหก บุคคลประเภทต่างๆ ที่เราต้อง
เกี่ยวข้องกับสัมพันธ์ ดูทิศที่อยู่รอบตัว
จัดเป็น ๖ ทิศ ดังนี้ **๑. ปรัตถิมทิศ** ทิศ
เบื้องหน้า ได้แก่ **บิดามารดา:** บุตรธิดา
พึงบำรุงมารดาบิดา ดังนี้ ๑. ท่านเลี้ยง
เรามาแล้ว เลี้ยงท่านตอบ ๒. ช่วยทำกิจ
ของท่าน ๓. ดำรงวงศ์สกุล ๔.
ประพฤติตนให้เหมาะสมกับความเป็น
ทายาท ๕. เมื่อท่านล่วงลับไปแล้วทำ
บุญอุทิศให้ท่าน; มารดาบิดาอนุเคราะห์
บุตรธิดา ดังนี้ ๑. ห้ามปรามจากความ
ชั่ว ๒. ให้ตั้งอยู่ในความดี ๓. ให้ศึกษา
ศิลปวิทยา ๔. หาคู่ครองที่สมควรให้ ๕.
มอบทรัพย์สมบัติให้ในโอกาสอันสม
ควร **๒. ทักษิณทิศ** ทิศเบื้องขวา ได้แก่
ครูอาจารย์: ศิษย์พึงบำรุงครูอาจารย์ ดัง
นี้ ๑. ลูกต้อนรับ แสดงความเคารพ ๒.
เข้าไปหา ๓. ใฝ่ใจเรียน ๔. ประนินับดี ๕.
เรียนศิลปวิทยาโดยเคารพ; ครูอาจารย์
อนุเคราะห์ศิษย์ดังนี้ ๑. ฝึกฝนแนะนำ

ให้เป็นคนดี ๒. สอนให้เข้าใจแจ่มแจ้ง ๓. สอนศิลปวิทยาให้สิ้นเชิง ๔. ยกย่องให้ปรากฏในหมู่เพื่อน ๕. สร้างเครื่องคุ้มกันภัยในสารทิศ คือ สอนให้ศิษย์ปฏิบัติได้จริง นำวิชาไปเลี้ยงชีพทำการงานได้ **๓. ปัจฉิมทิศ** ทิศเบื้องหลัง ได้แก่ **บุตรภรรยา**: สามีพึงบำรุงภรรยา ดังนี้ ๑. ยกย่องสมฐานะภรรยา ๒. ไม่ดูหมิ่น ๓. ไม่นอกใจ ๔. มอบความเป็นใหญ่ในงานบ้านให้ ๕. หาเครื่องประดับมาให้เป็นของขวัญตามโอกาส; ภรรยาอนุเคราะห์สามี ดังนี้ ๑. จัดงานบ้านให้เรียบร้อย ๒. สงเคราะห์ญาติมิตรทั้งสองฝ่ายด้วยดี ๓. ไม่นอกใจ ๔. รักษาสมบัติที่หามาได้ ๕. ขยันไม่เกียจคร้านในงานทั้งปวง **๔. อุตตรทิศ** ทิศเบื้องซ้าย ได้แก่ **มิตรสหาย**: พึงบำรุงมิตรสหาย ดังนี้ ๑. เพื่อแบ่งปัน ๒. พุดจามีน้ำใจ ๓. ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ๔. มีตนเสมอ ร่วมสุขร่วมทุกข์ด้วย ๕. ชื่อสัตย์จริงใจต่อกัน; มิตรสหายอนุเคราะห์ตอบดังนี้ ๑. เมื่อเพื่อนประมาท ช่วยรักษาป้องกัน ๒. เมื่อเพื่อนประมาท ช่วยรักษาทรัพย์สมบัติของเพื่อน ๓. ในคราวมีภัย เป็นที่พึ่งได้ ๔. ไม่ละทิ้งในยามทุกข์ยาก ๕. นับถือตลอดถึงวงศ์ญาติของมิตร **๕. เหมภูมิทิศ** ทิศเบื้องล่าง ได้แก่ **คนรับใช้และคนงาน**: นาย

พึงบำรุงคนรับใช้และคนงาน ดังนี้ ๑. จัดการงานให้ทำตามกำลังความสามารถ ๒. ให้ค่าจ้างรางวัลสมควรแก่งานและความเป็นอยู่ ๓. จัดสวัสดิการดี มีช่วยรักษาพยาบาลในยามเจ็บไข้ เป็นต้น ๔. ได้ของแปลกๆ พิเศษมา ก็แบ่งปันให้ ๕. ให้มีวันหยุดและพักผ่อนหย่อนใจตามโอกาสอันควร; คนรับใช้และคนงานอนุเคราะห์นายดังนี้ ๑. เริ่มทำงานก่อน ๒. เลิกงานทีหลัง ๓. เอาแต่ของทีนายให้ ๔. ทำการงานให้เรียบร้อยและดียิ่งขึ้น ๕. นำความดีของนายไปเผยแพร่ **๖. อูปริมทิศ** ทิศเบื้องบน ได้แก่ **พระสงฆ์ สมณพราหมณ์**: คฤหัสถ์พึงบำรุงพระสงฆ์ ดังนี้ ๑. จะทำสิ่งใดก็ทำด้วยเมตตา ๒. จะพูดสิ่งใด ก็พูดด้วยเมตตา ๓. จะคิดสิ่งใด ก็คิดด้วยเมตตา ๔. ต้อนรับด้วยความเต็มใจ ๕. อุปถัมภ์ด้วยปัจจัย ๔; พระสงฆ์อนุเคราะห์คฤหัสถ์ ดังนี้ ๑. ห้ามปรามจากความชั่ว ๒. ให้ตั้งอยู่ในความดี ๓. อนุเคราะห์ด้วยความปรารถนาดี ๔. ให้ได้ฟังสิ่งที่ยังไม่เคยฟัง ๕. ทำสิ่งที่เคยฟังแล้วให้แจ่มแจ้ง ๖. บอทางสวรรค์ สอนวิธีดำเนินชีวิตให้ประสบความสุข ความเจริญ; **๓. คีหิวินัย**

ทศพรดี ทิศตะวันตกเฉียงใต้

ทศอาคเนย์ ทิศตะวันออกเฉียงใต้

ทศอีสาน ทศตะวันออกเฉียงเหนือ

ทศอุดร ทศเหนือ, ทศเบื้องซ้าย

ทศานุกิต ทศน้อยทศใหญ่, ทศทั่วๆ ไป

ทศปาโมกข์ อาจารย์ผู้เป็นประธานใน
ทศ, อาจารย์ผู้มีชื่อเสียงโด่งดัง

ทศาพธนา “แผ่ไปในทศ” หมายถึง
เมตตาก็แผ่ไปต่อสัตว์ทั้งหลายในทศนั้น
ทศนี้ เป็นแถบ เป็นภาค หรือเป็นส่วน
เฉพาะซอยลงไป (แม้พรหมวิหารข้ออื่น
ก็เช่นเดียวกัน); เทียบ *อินธิโสพธนา*,
ไอธิโสพธนา; ดู *แผ่เมตตา*, *วิภูพพนา*,
สีมาสัมภท

ทศัลปนา ที่ซึ่งมีผู้อุทิศแต่ผลประโยชน์
ให้วัดหรือพระศาสนา

ทศมะ (สระ) มีเสียงยาว ในภาษาบาลี ได้
แก่ *อา อี อุ เอ โอ*; คู่กับ *รัสสะ*

ทศมนชะ ชื่อปริพาชกผู้หนึ่ง ตระกูลอัคคิ-
เวสสนะ เป็นหลานของพระสารีบุตร,
ขณะที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมแก่
ปริพาชกผู้นี้ (คือทศมนชสูตร แต่ในอรรถ-
กถามักเรียกว่า เวทนาปริคคหสูตร) พระ
สารีบุตรนั่งถวายนานพักอยู่ ณ เบื้อง
พระปฤษฎางค์ของพระพุทธองค์ ได้ฟัง
เทศนานั้น และได้สำเร็จพระอรหันต์ ส่วน
ทศมนชะ เพียงแต่ได้ดวงตาเห็นธรรม
แสดงตนเป็นอุบาสก

ทศมนชสูตร พระสูตรที่พระพุทธเจ้าทรง
แสดงแก่ทศมนชปริพาชก (ม.ม.๑๓/๒๖๙/

๒๖๓; ในอรรถกถามักเรียกว่า เวทนา-
ปริคคหสูตร) ที่ถ้าสุกรขาตา เขาคิชฌกูฏ
เมืองราชคฤห์ ในวันขึ้น ๑๕ ค่ำ แห่ง
มาฆมาส หลังตรัสรู้ได้ ๙ เดือน ซึ่งพระ
สารีบุตรสดับแล้วได้บรรลุอรหัตตผล,
ว่าด้วยการยึดถือทิฏฐิหรือทฤษฎีต่างๆ
ซึ่งเป็นเหตุให้ทะเลาะวิวาทกัน ทรงสอน
ว่า เมื่อมองเห็นสภาวะของชีวิตร่างกายนี้
ที่ไม่เที่ยง ไม่คงทน เป็นต้น ตลอดจน
ไม่เป็นตัวตนจริงแท้แล้ว ก็จะละความ
ติดใจใคร่เอื้อยและความเป็นทาสตาม
สนองร่างกายเสียได้ อีกทั้งเมื่อรู้เข้าใจ
เวทนาทั้ง ๓ ว่าไม่เที่ยง เป็นสิ่งที่ปัจจัย
ปรุงแต่งขึ้นมา ปรากฏขึ้นเพราะเหตุ
ปัจจัย จะต้องสิ้นสลายไปเป็นธรรมดา
ก็จะจางคลายหายติดในเวทนาทั้งสาม
นั้น หลุดพ้นเป็นอิสระได้ และผู้มีจิต
หลุดพ้นแล้วอย่างนี้ ก็จะไม่เข้าข้างใคร
ไม่วิวาทกับใคร อันใดเขาใช้พูดจากันใน
โลก ก็กล่าวไปตามนั้น โดยไม่ยึดติดถือ
มั่น; ดู *ทศมนชะ*

ทศนิกาย นิกายที่หนึ่งแห่งพระสุตตันต-
ปิฎก; ดู *ไตรปิฎก* (เล่ม ๙ - ๑๑)

ทศมายู อายุยี่สิบ

ทศมาวู พระราชโอรสของพระเจ้าทศิ
ราชาแห่งแคว้นโกศล ซึ่งถูกพระเจ้า
พรหมทัต กษัตริย์แห่งแคว้นกาสิซึ่ง
แคว้นจับได้ และประหารชีวิตเสีย ทศมาวู-

กุมารดำรงอยู่ในโอวาทของพระบิดาที่
ตรัสก่อนจะถูกประหาร ภายหลังได้
ครองราชสมบัติทั้ง ๒ แคว้น คือ แคว้น
กาลิกับแคว้นโกศล

ที่กัณฑ์ ที่ซึ่งมีผู้อุทิศแต่ผลประโยชน์
ให้วัดหรือพระศาสนา

ที่ธรณีสงฆ์ [ที่-ทอ-ระ-ณี-สง] ที่ซึ่งเป็น
สมบัติของวัด

ที่ลับตา ที่มีวัตถุกำบัง แลเห็นไม่ได้ พอ
จะทำความชั่วได้

ที่ลับหู ที่แจ้งไม่มีอะไรบัง แต่อยู่ห่าง คน
อื่นไม่ได้ยิน พอจะพูดเกี่ยวกันได้

ที่วัด ที่ซึ่งตั้งวัดตลอดจนเขตของวัดนั้น

ที่สุด ๒ อย่าง ข้อปฏิบัติที่ผิดพลาดไม่
อาจนำไปสู่ความพ้นทุกข์ได้ ๒ อย่างคือ
๑. การประกอบตนให้พัวพันด้วยความ
สุขในกามทั้งหลาย เรียกว่า *กามสุขัลลิก-*
กานุโยค ๒. การประกอบความเหน็ด
เหนื่อยแก่ตนเปล่า หรือการทรมานตนให้
ลำบากเปล่า เรียกว่า *อตตกิลมถานุโยค*

ทูกะ หมวด ๒

ทูกกฏ “ทำไม่ดี” ชื่ออาบัติบางอย่างหนึ่ง
เป็นความผิดตรองลงมาจากปาฏิเทสนียะ
เช่น ภิกษุสวมเสื้อ สวมหมวก ใช้ผ้า
โพกศีรษะ ต้องอาบัติทูกกฏ; ดู *อาบัติ*

ทูกข์ 1. สภาพที่ทนอยู่ได้ยาก, สภาพที่คง
ทนอยู่ไม่ได้ เพราะถูกบีบคั้นด้วยความ
เกิดขึ้นและความดับสลาย เนื่องจากต้อง

เป็นไปตามเหตุปัจจัยที่ไม่ขึ้นต่อตัวมัน
เอง (ได้แก่ *สังขารทูกข์*, ข้อ ๒ ในไตร
ลักษณ์) **2.** อาการแห่งทูกข์ที่ปรากฏขึ้น
หรืออาจปรากฏขึ้นได้แก่คน (ได้ในคำว่า
ทูกข์สังจะ หรือ *ทูกข์อริยสังจัจ* ซึ่งเป็นข้อ
ที่ ๑ ในอริยสังจัจ ๔) **3.** สภาพที่ทนได้
ยาก, ความรู้สึกไม่สบาย ได้แก่
ทูกข์เวทนา, ถ้ามาคู่กับโทมนัส (ใน
เวทนา ๕) ทูกข์หมายถึงความไม่สบาย
กายคือทูกข์กาย (โทมนัสคือไม่สบายใจ)
แต่ถ้ามาลำพัง (ในเวทนา ๓) ทูกข์ หมายถึง
ถึงความไม่สบายกายไม่สบายใจ คือทั้ง
ทูกข์กายและทูกข์ใจ

ทูกข์จันทร์ กองทูกข์

ทูกข์ขัย ลิ่นทูกข์, หมดทูกข์

ทูกข์ตา ความเป็นทูกข์, ภาวะที่คงทนอยู่
ไม่ได้; ดู *ทูกข์ลักษณะ*

ทูกข์ทูกข์ ทูกข์ที่เป็นความรู้สึกทูกข์ ได้
แก่ความทูกข์ทางกายและความทูกข์ทาง
ใจ อย่างที่เข้าใจกันโดยสามัญ ตรงตาม
ชื่อและตามสภาพ เช่น ความเจ็บปวด
ไม่สบาย เมื่อยขบ หมายถึงทูกข์เวทนา
นั่นเอง; เทียบ *วิปริณามทูกข์*, *สังขารทูกข์*
ทูกข์นิโรธ ความดับทูกข์ หมายถึง พระ
นิพพาน เรียกสั้นๆ ว่า *นิโรธ* เรียกเต็ม
ว่า *ทูกข์นิโรธอริยสังจัจ*

ทูกข์นิโรธคามินีปฏิปทา ข้อปฏิบัติให้
ถึงความดับทูกข์ หมายถึงมรรคมืองค์

แปด เรียกสั้นๆ ว่า *มรรค* เรียกเต็มว่า *ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ*

ทุกขลักษณะ เครื่องกำหนดว่าเป็นทุกข์, ลักษณะที่จัดว่าเป็นทุกข์, ลักษณะที่แสดงให้เห็นว่าเป็นทุกข์ คือ ๑. ถูกการเกิดขึ้นและการดับสลายบีบคั้นอยู่ตลอดเวลา ๒. ทนได้ยากหรือคงอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ ๓. เป็นที่ตั้งแห่งความทุกข์ ๔. แย้งต่อสุขหรือเป็นสภาวะที่ปฏิเสธความสุข; ดู *อนิจจลักษณะ, อนัตตลักษณะ*

ทุกขเวทนา ความรู้สึกลำบาก, ความรู้สึกเจ็บปวด, ความรู้สึกเป็นทุกข์, การเสวยอารมณ์ที่ไม่สบาย (ข้อ ๒ ใน *เวทนา๓*)

ทุกขสมุทัย เหตุให้เกิดทุกข์ หมายถึง ตัณหาสาม คือ *กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา* เรียกสั้นๆ ว่า *สมุทัย* (ข้อ ๒ ในอริยสัจ ๔) เรียกเต็มว่า *ทุกขสมุทัยอริยสัจ*

ทุกขสัจญา ความหมายรู้ว่าเป็นทุกข์, การกำหนดหมายให้มองเห็นสังขารว่าเป็นทุกข์

ทุกกริยา กิริยาที่ทำได้โดยยาก, การทำความเพียรอันยากที่ใครๆ จะทำได้ ได้แก่ การบำเพ็ญเพียรเพื่อบรรลुरुธรรมวิเศษด้วยวิธีการทรมาณตนต่างๆ เช่น กลั่นลม อัสสาสะปัสสาสะและอดอาหาร เป็นต้น ซึ่งพระพุทธเจ้าได้ทรงปฏิบัติก่อนตรัสรู้

อันเป็นฝ่ายอัตตกิเลสมถานุโยค และได้ทรงเลิกละเสียเพราะไม่สำเร็จประโยชน์ได้จริง; เขียนเต็มเป็น *ทุกกรกิริยา*

ทุกติ คติไม่ดี, ทางดำเนินที่ไม่ดีมีความเดือดร้อน, ที่ไปเกิดอันชั่ว หรือที่ไปเกิดของผู้ทำกรรมชั่ว, แตนกำเนิดที่ไม่ดีมากไปด้วยความทุกข์ มี ๓ ได้แก่ *นรก ตีรจฉาน เปรต*; คติที่ไม่ดี คือ *ทุกติ ๓* นี้ ตรงข้ามกับคติที่ดี คือ *สุคติ ๒* (มนุษย์ และเทพ) รวมทั้งหมดเป็น *คติ ๕*

ที่ไปเกิดหรือแดนกำเนิดไม่ดีนี้ บางทีเรียกว่า *อบาย* หรือ *อบายภูมิ* (แปลว่า แดนซึ่งปราศจากความเจริญ) แต่อบายภูมินั้นมี ๔ คือ *นรก เปรต อสุรกาย ตีรจฉาน*, เหตุให้จำนวนไม่เท่ากันนั้น มีคำอธิบาย ดังที่อรรถกถาบางแห่งกล่าวไว้ว่า (อ.อ.๑๔๕; อิติ.อ.๑๔๕) ในภพนี้ รวม *อสุรกาย* เข้าในจำพวกเปรตด้วย จึงเป็น *ทุกติ ๓*; ตรงข้ามกับ *สุคติ*; ดู *คติ, อบาย*

อนึ่ง ในความหมายที่ลึกลงไป ถือว่า *นรก เปรต* จนถึง *ตีรจฉาน* ที่เป็น *ทุกติ* ก็โดยเทียบว่ามีทุกข์เดือดร้อนกว่า *ทเวะ* และ *มนุษย์* แต่กำเนิดหรือแดนเกิดทั้งหมดทั้งสิ้น แม้แต่ที่เรียกว่า *สุคติ* นั้น ไม่ว่าจะเป็น *ทเวดา* หรือ *พรหมชั้นใดๆ* ก็เป็น *ทุกติ* ทั้งนั้น (เนตติ.๖๑/๔๕; ๑๐๖/๑๐๕) เมื่อเทียบกับนิพพาน เพราะคติเหล่านั้นยังประกอบด้วยทุกข์ หรือเป็นคติของผู้

ที่ยังมีทุกข์
ทวาริต ความประพฤตินี้ชั่ว, ความ
 ประพฤติไม่ดีมี ๓ คือ ๑. กายทวาริต
 ประพฤติชั่วด้วยกาย ๒. วจิตวาริต
 ประพฤติชั่วด้วยวาจา ๓. มโนทวาริต
 ประพฤติชั่วด้วยใจ; เทียบ สุจริต

ทวารุจลลวจา วจาชั่วหยาบ เป็นชื่อ
 อาบัติสังฆาทิเสสข้อที่ ๓ ที่ว่าภิกษุผู้มี
 ความกำหนัด พุดเคาะมาตุคามด้วย
 วจาชั่วหยาบ คือ พุดเกี่ยวหญิง กล่าว
 วจาหยาบโลนพาดพิงเมถุน

ทวารุจลลปฏิบัติ อาบัติชั่วหยาบ ได้แก่อาบัติ
 ปาราชิก และสังฆาทิเสส แต่ในบางกรณี
 ท่านหมายเอาเฉพาะอาบัติสังฆาทิเสส

ทวารุตติยฌาน ฌานที่ ๒ มีองค์ ๓ ละวิตก
 วิจารณ์ได้ คงมีแต่ ปิติและสุขอันเกิดแต่
 สมานธิ กับเอกัคคตา

ทวารุตติยสังคายนา การร้อยกรองพระธรรม
 วินัยครั้งที่ ๒ รวบรวม ๑๐๐ ปีแต่พุทธ-
 ปรีนิพพาน; ดู สังคายนา ครั้งที่ ๒

ทวารุตติยสังคีติ การสังคายนา ร้อยกรองพระ
 ธรรมวินัยครั้งที่ ๒

ทวารุพุกุฎฐิภัย ภัยฝนแล้ง, ภัยแล้ง, ภัย
 ด้วยฝนไม่ตกต้องตามฤดูกาล

ทวารุพุกุฎฐิ “พุดไม่ดี” “คำชั่ว” “คำเสีย
 หาย” ชื่ออาบัติเบาที่สุดที่เกี่ยวกับคำพุด
 เป็นความผิดในลำดับถัดรองจากทุกกฏ
 เช่น ภิกษุพุดกับภิกษุที่มีกำเนิดเป็น

จันทาล ว่าเป็นคนชาติจันทาล ถ้ามุ่งว่า
 กระทบให้อภัยศ ต้องอาบัติทุกกฏ แต่
 ถ้ามุ่งเพียงล้อเล่น ต้องอาบัติทุพภาสิต;
 ดู อาบัติ

ทวารุพุกุฎฐิภัย ภัยด้วยหาอาหารได้ยาก, ภัย
 ขาดแคลนอาหาร, ภัยข้าวยากหมากแพง

ทวารุพุกุฎฐิ สิ่งที่ได้ยาก, ความปรารถนา
 ของคนในโลกที่ได้สมหมายโดยยาก มี
 ๔ คือ ๑. ขอโอกาสสมบัติจึงเกิดมีแก่เรา
 โดยทางชอบธรรม ๒. ขอยศจึงเกิดมี
 แก่เรากับญาติพวกพ้อง ๓. ขอเราจง
 รักษาอายุอยู่ได้ยืนนาน ๔. เมื่อสิ้นชีพ
 แล้ว ขอเราจงไปบังเกิดในสวรรค์; ดู
 ธรรมเป็นเหตุให้สมหมาย ด้วย

ทวารุพุกุฎฐิ “ผู้มีศีลชั่ว”, คำนี้เป็นเพียงสำนวน
 ภาษาที่พุดให้แรง อรรถกถาทั้งหลาย
 อธิบายว่า ศีลที่ชั่วย่อไม่มี แต่ทวารุพุกุฎฐิ
 หมายความว่า ไม่มีศีล หรือไร้ศีล นั่นเอง,
 ภิกษุทวารุพุกุฎฐิ คือภิกษุที่ต้องอาบัติปาราชิก
 ขาดจากความเป็นภิกษุแล้ว แต่ไม่ละ
 ภิกษุบัญญัติ (การแสดงตัวหรือยืนยัน
 ว่าตนเป็นภิกษุ), ความเป็นผู้ทวารุพุกุฎฐิ นั้น
 หนักยิ่งกว่าความเป็นอสังขี, คฤหัสถ์
 ทวารุพุกุฎฐิ คือผู้ที่ละเมิดศีล ๕ ทั้งหมด

ทวารุพุกุฎฐิ ผู้ที่ได้รับมอบหมายให้เป็นผู้แทนทาง
 ราชการแผ่นดิน, ผู้ที่ได้รับแต่งตั้งหรือ
 มอบหมายให้ไปเจรจาหรือแจ้งเรื่องแทน
ทวารุพุกุฎฐิ ทุตน้อยใหญ่, พวกทุต

ทูลานุกูตนิกร หมู่พวกทูล

ทูลอุปสัมปทา การอุปสมบทโดยใช้ทูล, การอุปสมบทภิกษุณีโดยผ่านทูล, ทูลแนะอุปสัมปทา หรือ ทูลอุปสัมปทา ก็เขียน; คู่ที่ *ปกาสณียกรรม, อสัมมุขากรณีย์, อุปสัมปทา*

ทูลเรนิกาน “เรื่องห่างไกล” หมายถึงพุทธประวัติตั้งแต่เริ่มเป็นพระโพธิสัตว์บำเพ็ญบารมีเสวยพระชาติในอดีตมาโดยลำดับ จนถึงชาติสุดท้าย คือ เวสสันดร และอุบัติในสวรรค์ชั้นดุสิต; ดู *พุทธประวัติ*

ทูลรูป ดู *รูป/๒๘*

เทพ เทพเจ้า, ชาวสวรรค์, เทวดา; ในทางพระศาสนา ท่านจัดเป็น ๓ คือ ๑. *สมมติเทพ* เทวดาโดยสมมติ = พระราชา, พระเทวี พระราชกุมาร ๒. *อุปบัติเทพ* เทวดาโดยกำเนิด = เทวดาในสวรรค์และพรหมทั้งหลาย ๓. *วิสุทธิตเทพ* เทวดาโดยความบริสุทธิ์ = พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระอรหันต์ทั้งหลาย

เทพเจ้า พระเจ้าบนสวรรค์ ลัทธิพราหมณ์ถือว่าเป็นผู้ดลบันดาลสุขทุกข์ให้แก่มนุษย์

เทพธิดา นางฟ้า, หญิงชาวสวรรค์, เทวดาผู้หญิง

เทพบุตร เทวดาผู้ชาย, ชาวสวรรค์เพศชาย

เทวะ เทวดา, เทพ, เทพเจ้า (ชั้นสวรรค์และชั้นพรหม)

เทวดา หมู่เทพ, ชาวสวรรค์ เป็นคำรวมเรียกชาวสวรรค์ทั้งเพศชายและเพศหญิง

เทวดานุสติ ระลึกถึงเทวดา คือระลึกถึงคุณธรรมที่ทำให้บุคคลให้เป็นเทวดาตามที่มีอยู่ในตน (ข้อ ๖ ในอนุสติ ๑๐)

เทวดาพลี ทำบุญอุทิศให้เทวดา, การจัดสรรสละรายได้หรือทรัพย์ส่วนหนึ่งเป็นค่าใช้จ่ายสำหรับทำบุญอุทิศแก่เทวดา โดยความเอื้อเฟื้อหรือตามความเชื่อถือ, การใช้รายได้หรือทรัพย์ส่วนหนึ่งเพื่อบำเพ็ญทักษิณาทานแก่เทวดาคือผู้ควรแก่ทักษิณาที่นับถือกันสืบมา (ข้อ ๕ แห่งพลี ๕ ในโภคอาทิยะ ๕)

เทวทหะ ชื่อนครหลวงของแคว้นโกลิยะ ที่กษัตริย์โกลิยวงศ์ปกครอง พระนางสิริมหามายาพุทธมารดา เป็นชาวเทวทหะ

เทวทหนักม คือกรุงเทวทหะ นครหลวงของแคว้นโกลิยะนั่นเอง แต่ในพระสูตรบางแห่งเรียก *นิคม*

เทวทัตต์ ราชบุตรของพระเจ้าสุปปพุทธะ เป็นชนกฐฎาตา (พี่ชาย) ของพระนางพิมพาผู้เป็นพระชายาของสิทธัตถกุมาร เจ้าชายเทวทัตต์ออกบวชพร้อมกับพระอนุรุทธะ พระอาณนห์ และ กัลบกอุบาลี เป็นต้น บำเพ็ญฌานจนได้โลกิยอภิญญา ต่อมามีความมักใหญ่ ได้ยุยงพระเจ้า

อชาติศัตรูและคบคิดกันพยายาม
ประทุษร้ายพระพุทธรเจ้า ก่อเรื่องวุ่นวาย
ในสังฆมณฑล จนถึงทำสังฆเภท และ
ถูกแผ่นดินสูบในที่สุด; **๓ ปกาสนียกรรม**
เทวทูต ทูตของยมเทพ, ลี้อแจ้ของ
มฤตยู, ลัญจนาณที่เตือนให้ระลึกถึงคติ
กรรมดาของชีวิต มิให้มีความประมาท
จัดเป็น ๓ ก็มี ได้แก่ คนแก่ คนเจ็บ
และคนตาย, **จัดเป็น ๕** ก็มี ได้แก่ เด็ก
แรกเกิด คนแก่ คนเจ็บ คนถูกลง
ราชทัณฑ์ และคนตาย (**เทวทูต ๓** มาใน
อังกุตตรนิกาย ติกนิบาต, **เทวทูต ๕** มา
ในเทวทูตสูตร มัชฌิมนิกาย อุปริ-
ปัตถนสาส์น); ส่วน **เทวทูต ๔** ที่เจ้าชาย
สิหัตถะพบก่อนบรรพชา คือ คนแก่
คนเจ็บ คนตาย สมณะนั้น ๓ อย่างแรก
เป็นเทวทูต ส่วนสมณะเรียกรวมเป็น
เทวทูตไปด้วยโดยปริยาย เพราะมาใน
หมวดเดียวกัน แต่ในบาลี ท่านเรียกว่า
นิमित ๔ หาเรียกเทวทูต ๔ ไม่ อรรถกถา
บางแห่งพูดแยกว่า พระสิหัตถะเห็น
เทวทูต ๓ และสมณะ (มีอรรถกถาแห่ง
หนึ่งอธิบายในเชิงว่าอาจเรียกทั้งสองอย่าง
เป็นเทวทูตได้ โดยความหมายว่าเป็น
ของที่เทวดานิรมิตไว้ ระหว่างทางเสด็จ
ของพระสิหัตถะ)

เทวธรรม ธรรมของเทวดา, ธรรมที่ทำให้
เป็นเทวดา หมายถึงธรรม ๒ อย่าง

คือ **หิริ** ความละอายแก่ใจ คือ ละอาย
ต่อความชั่ว และ **โอตตปปะ** ความกลัว
บาป คือ เกรงกลัวต่อความชั่ว

เทวบุตร เทวดาผู้ชาย, ชาวสวรรค์เพศชาย
เทวบุตรมาร มารคือเทพบุตร, เทวบุตร
เป็นมาร เพราะเทวบุตรบางตนที่มุ่งร้าย
คอยขัดขวางเหนี่ยวรั้งบุคคลไว้ไม่ให้
สละกามสุขออกไปบำเพ็ญคุณธรรมที่
ยิ่งใหญ่ ทำให้บุคคลนั้นพินาศจากความ
ดี, คัมภีร์สมัยหลังๆ ออกชื่อว่า
พญาวสวัตติมาร (ข้อ ๕ ในมาร ๕)

เทวรูป รูปเทวดาที่นับถือ ตามลัทธิที่นับ
ถือเทวดา

เทวโลก โลกของเทวดา, ที่อยู่เทวดา ได้
แก่สวรรค์กามาพจร ๖ ชั้นคือ ๑. จาตุ-
มหาราชิกา ๒. ดาวดึงส์ ๓. ยามา ๔.
ดุสิต ๕. นิมมานรดี ๖.ปรนิมิตตวสวัตติ

เทววาจิก “มีวาจาสอง” หมายถึง ผู้กล่าว
วาจาถึงสรณะสอง คือ พระพุทธรและ
พระธรรม ในสมัยที่ยังไม่มีพระสงฆ์ ได้แก่
พาดิษสอง คือ ตปุสสะ และภัลลิกะ;
เทียบ **เตววาจิก**

เทวสถาน ที่ประดิษฐานเทวรูป, โบสถ์
พราหมณ์

เทวาธิบาย ความประสงค์ของเทวดา

เทเวศร์ เทวดาผู้ใหญ่, หัวหน้าเทวดา

เทโวโรหณะ “การลงจากเทวโลก” หมายถึง
ถึงการที่พระพุทธรเจ้าเสด็จลงจากเทว

โลก ตำนานเล่าว่าในพรรษาที่ ๗ แห่งการบำเพ็ญพุทธกิจ พระพุทธเจ้าได้เสด็จไปประทับจำพรรษาในดาวดึงส์เทวโลก ทรงแสดงพระอภิธรรมโปรดพระพุทธมารดาพร้อมทั้งหมู่เทพ ณ ที่นั้น เมื่อถึงเวลาออกพรรษาในวันมหาปวารณา (วันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๑) ได้เสด็จลงจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ กลับคืนสู่โลกมนุษย์ ณ ประตุมืองสังกัสสะ โดยมีเทวดาและมหาพรหมทั้งหลายแวดล้อมลงมาส่งเสด็จ ผูกชนมากมายก็ได้ไปรอรับเสด็จ กระทำมหาบูชาเป็นการเอิกเกริกมโหฬาร และพระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงธรรม มีผู้บรรลุคุณวิเศษจำนวนมาก

ชาวพุทธภายหลังปรารภเหตุการณ์พิเศษนี้แล้ว ถือเป็นกาลกำหนดสำหรับบำเพ็ญกุศล ทำบุญตักบาตรคราวใหญ่ เป็นประเพณีนิยมสืบมาในประเทศไทย เป็นเครื่องหมายของการออกพรรษา เรียกกันว่า **ตักบาตรเทโวโรหณะ** หรือนิยมเรียกสั้นๆ ว่า **ตักบาตรเทโว** บางวัดจัดพิธีในวันออกพรรษา คือวันมหาปวารณา ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๑ บางวัดจัดถัดเลยจากนั้น ๑ วัน คือวันแรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๑; ดู **ยมกปาฏิหาริย์**

เทศกาล คราวสมัยที่กำหนดไว้เป็นประเพณี เพื่อทำบุญและการรื่นเริงในท้องถิ่น เช่น ตรุษสงกรานต์ เข้าพรรษา

สารท เป็นต้น

เทศนา การแสดงธรรมสั่งสอนในทางศาสนา, การชี้แจงให้รู้จักดีรู้จักชั่ว, คำสอน; มี ๒ อย่าง คือ ๑. **บุคคลาธิษฐานเทศนา** เทศนามีบุคคลเป็นที่ตั้ง ๒. **ธรรมาธิษฐานเทศนา** เทศนามีธรรมเป็นที่ตั้ง

เทศนาคามินี อาบัติที่ภิกษุต้องเข้าแล้วจะพ้นได้ด้วยวิธีแสดง, อาบัติที่แสดงแล้วก็พ้นได้, อาบัติที่ปลงตกด้วยการแสดงที่เรียกว่า **แสดงอาบัติ** หรือ **ปลงอาบัติ** ได้แก่ อาบัติอุลลัจจัย ปาจิตติย ปาฏิเทสนียะ ทุกกฏ ทุพภาสิต; ตรงข้ามกับ **อเทศนาคามินี** ซึ่งเป็นอาบัติที่ไม่อาจพ้นได้ด้วยการแสดง ได้แก่ ปาราชิก และสังฆาติเสส; เทียบ **วุฏฐานคามินี**

เทศนาปริสุทธิ ความหมดจดแห่งการแสดงธรรม

โทณพราหมณ์ พราหมณ์ผู้ใหญ่ซึ่งมีฐานะเป็นครูอาจารย์ เป็นที่เคารพนับถือของคนจำนวนมากในชมพูทวีป เป็นผู้แบ่งพระบรมสารีริกธาตุให้สำเร็จได้โดยสันติวิธี เป็นผู้สร้างตุมพสตุป บรรจุพระนาถทองที่ใช้ตวงแบ่งพระบรมสารีริกธาตุ; ดู **สารีริกธาตุ**

โทมนัส ความเสียใจ, ความเป็นทุกข์ใจ; ดู **เวทนา**

โทสะ ความคิดประทุษร้าย (ข้อ ๒ ใน

อกุศลมูล ๓)

โทสจริต คนมีพื้นนิสัยหนักในโทสะ
หงุดหงิด โกรธง่าย แก้วด้วยเจริญเมตตา
(ข้อ ๒ ในจริต ๖)

โทสาคติ ลำเอียงเพราะไม่ชอบกัน,
ลำเอียงเพราะชัง (ข้อ ๒ ในอคติ ๔)
ไทยธรรม ของควรให้, ของทำบุญต่างๆ,
ของถวายพระ

ธงแห่งคฤหัสถ์ เครื่องนุ่งห่มของคฤหัสถ์, การนุ่งห่มอย่างนิยมกันของชาวบ้าน

ธงแห่งเดียรถีย์ เครื่องนุ่งห่มของเดียรถีย์ เช่น หนังสือ ผ้าคากรอง เป็นต้น, การนุ่งห่มอย่างที่ชื่นชมกันของนักบวชนอกพระศาสนา

ธงพัทโธ, ธงพัทท์ “ผู้[ดูจ]ผูกธง”, โจรผู้ร้ายที่ขึ้นชื่อโด่งดังเหมือนติดธง ไม่พียงให้บวช, มหาโจรองค์อุลิมาล เป็นต้น บัญญัติข้อนี้

ธงตรฐ ดู จาตุมหาราช

ธงสมบัติ สมบัติคือทรัพย์สินเงินทอง

ธงนิค พยัญชนะออกเสียงแข็ง (ถูกฐานของตหนัก บันลือเสียงดัง) ได้แก่ พยัญชนะที่ ๒ ที่ ๔ ในวรรคทั้ง ๕ คือ ข, ฉ; ฉ, ฌ; จ, ฌ; ฌ, ฐ; ฎ, ฏ; ฎ, ฏ; ฎ, ฏ; คู่กับ **สติล** เรื่องเสียงพยัญชนะนี้ พึงเข้าใจให้ครบตามหลัก **โฆสะ-อโฆสะ** และ **สติล-ธนิค** แล้วพึงทราบระดับเสียงของพยัญชนะทั้งหลายเทียบกัน กล่าวคือในวรรคทั้ง ๕ นั้น เรียงจากพยัญชนะที่ ๑ ซึ่งมีเสียงเบาที่สุด ไปจนถึงพยัญชนะที่ ๔ ซึ่งมีเสียงดังก้องที่สุด (พยัญชนะที่ ๕ มีเสียงดังเท่ากับพยัญชนะที่ ๓) ดังนี้ พยัญชนะที่ ๑ (ก จ ฎ ฏ ป) เป็น สติลโฆสะ

พยัญชนะที่ ๒ (ข ฉ จ ฌ ฎ) เป็น ธนิคโฆสะ

พยัญชนะที่ ๓ (ค ช ฌ ท พ) เป็น สติลโฆสะ

พยัญชนะที่ ๔ (ฆ ฌ ฌ ฐ ฎ) เป็น ธนิคโฆสะ

พยัญชนะที่ ๕ (ง ฌ ฌ น ม) เป็น สติลโฆสะ

ธงนิยะ ชื่อพระที่เอาไม้หลวงไปทำกุฎี เป็นต้นบัญญัติทุติยปาราชิกสิกขาบท

ธง มาตรการระยะทางเท่ากับ ๑ วา คือ ๔ ศอก

ธงมกรก [ทะ-มะ-กะ-หฺรฺก] กระจบอกรองน้ำที่เป็นบริวารของพระภิกษุ, กระจบอกรองน้ำที่ใช้กรองน้ำ โดยเอาผ้ากรองปิดคลุมด้านปากไว้ ส่วนด้านก้นปิดเหลือเพียงเป็นรูหรือมีกรวยตรงกลางให้ลมผ่าน ซึ่งใช้ปลายนิ้วปิดได้ ให้น้ำผ่านเข้าทางปากกระจบอกรองผ่านผ้ากรอง ชับลมออกทางรูที่ก้นจนพอแล้วเอานิ้วปิดรูนั้นก็จะได้น้ำในกระจบอกรองที่กรองแล้ว, ธมมกถณ์ ก็ว่า (บางแห่งเขียนเป็น ธัมมกกรก บ้าง ธัมมกถณ์ บ้าง), ถ้าเป็นผ้ากรองน้ำเรียก ปริสสาวณะ; ดู **บริวาร**

ธงธรรม สภาพที่ทรงไว้, ธรรมดา, ธรรมชาติ, สภาวธรรม, ลัจจธรรม, ความจริง; เหตุ, ต้นเหตุ; สิ่ง, ปรากฎการณ, ธรรมารมณ, สิ่งที่เกิด; คุณธรรม, ความดี, ความถูกต้อง, ความประพฤติชอบ; หลักการ, แบบแผน, ธรรมเนียม,

หน้าที่; ความชอบ, ความยุติธรรม; พระธรรม, คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ซึ่งแสดงธรรมให้เปิดเผยปรากฏขึ้น

ธรรม ในประโยคว่า “ให้กล่าวธรรมโดยบท” บาลีแสดงคำสอนในพระพุทธศาสนา ที่ท่านเรียงไว้ จะเป็นพุทธภาษิตก็ตาม สภาภาษิตก็ตาม ฤๅษีภาษิตก็ตาม เทวดาภาษิตก็ตาม เรียกว่า **ธรรม** ในประโยคนี้

ธรรม (ในคำว่า “การกรณากฐินเป็นธรรม”) ชอบแล้ว, ฎุกระเบียบแล้ว

ธรรม ๒ แสดงบางหมวดที่พึงทราบก่อน:

หมวดหนึ่ง คือ ๑. **รูปธรรม** ได้แก่ รูปชั้นทั้งหมด ๒. **อรุปรธรรม** ได้แก่ นามชั้น ๔ และนิพพาน;

อีกหมวดหนึ่ง คือ ๑. **โลกิยธรรม** ธรรมอันเป็นวิสัยของโลก ๒. **โลกุตตรธรรม** ธรรมอันมิใช่วิสัยของโลก ได้แก่ มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑;

อีกหมวดหนึ่ง คือ ๑. **สังขตธรรม** ธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่ง ได้แก่ชั้น ๕ ทั้งหมด (=สังขาร) ๒. **อสังขตธรรม** ธรรมที่ปัจจัยไม่ปรุงแต่ง ได้แก่ นิพพาน (=วิสังขาร)

ธรรม ๓ หมวดที่พึงทราบก่อน คือ ๑. **กุศลธรรม** ธรรมที่เป็นกุศล ๒. **อกุศลธรรม** ธรรมที่ตรงข้ามกับกุศล ๓. **อัพยากธรรม** ธรรมที่เป็นอัพยากฤต

คือ เป็นกลางๆ มิใช่กุศล มิใช่อกุศล

ธรรมกถา คำกล่าวธรรม, ถ้อยคำที่กล่าวถึงธรรม, คำบรรยายหรืออธิบายธรรม; **ธรรมีกถา** ก็ใช้

ธรรมกถิก ผู้กล่าวสอนธรรม, ผู้แสดงธรรม, นักเทศก์

ธรรมกามะ ผู้ใคร่ธรรม, ผู้ชอบตริตรองสอดส่องธรรม

ธรรมกาย 1. “ผู้มีธรรมเป็นกาย” เป็นพระนามอย่างหนึ่งของพระพุทธเจ้า (ตามความในอัคคัญญสูตร แห่งทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค) หมายความว่า พระองค์ทรงคิดพุทธพจน์คำสอนด้วยพระหทัยแล้วทรงนำออกเผยแผ่ด้วยพระวาจา เป็นเหตุให้พระองค์ก็คือพระธรรม เพราะทรงเป็นแหล่งที่ประมวลหรือที่ประชุมอยู่แห่งพระธรรมอันปรากฏเปิดเผยออกมาแก่ชาวโลก; **พรหมกาย** หรือ **พรหมภูต** ก็เรียก; **2.** “กองธรรม” หรือ “ชุมนุมแห่งธรรม” ธรรมกายย่อมเจริญงอกงามเติบโตขยายขึ้นได้โดยลำดับจนไพบูลย์ ในบุคคลผู้เมื่อได้สดับคำสอนของพระองค์แล้วฝีกอบรมตนด้วยไตรสิกขาเจริญมรรคาให้บรรลุภูมิแห่งอริยชน ดังตัวอย่างดำรัสของพระมหาปชาบดีโคตมี เมื่อครั้งกราบทูลลาพระพุทธเจ้าเพื่อปรินิพพานตามความในคัมภีร์อุปทานตอนหนึ่งว่า “ข้าแต่พระ

สุคติเจ้า หม่อมฉันเป็นมารดาของพระองค์, ข้าแต่พระธีรเจ้า พระองค์ก็เป็นพระบิดาของหม่อมฉัน ... รูปกายของพระองค์นี้ หม่อมฉันได้ทำให้เจริญเติบโต ส่วนธรรมกายอันเป็นที่เอิบสุขของหม่อมฉัน ก็เป็นสิ่งอันพระองค์ได้ทำให้เจริญเติบโต”; สรุปรุตามนัยอรรถกถา ธรรมกาย ในความหมายนี้ ก็คือโลกุตตรธรรม ๙ หรืออริยสัจ

ธรรมของภราวาส ๔ *ดู ภราวาสธรรม ๔*

ธรรมขั้น กอธธรรม, หมวดธรรม; **1.** ประมวลธรรมเข้าเป็นหมวดใหญ่ มี ๕ คือ สีสันต์ สมานันต์ ปัญญาขั้น วิมุตติขั้น วิมุตติญาณทัสสนันต์; **2.** กำหนดหมวดธรรมในพระไตรปิฎกว่ามี ๘๔,๐๐๐ พระธรรมขั้น แบ่งเป็นวินัยปิฎก ๒๑,๐๐๐ สุตตันตปิฎก ๒๑,๐๐๐ และอภิธรรมปิฎก ๔๒,๐๐๐ พระธรรมขั้น

ธรรมคุณ คุณของพระธรรม มี ๖ อย่าง คือ **๑. สุวาษาโต ภควตา ธมโม** พระธรรมอันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสดีแล้ว **๒. สนฺทิฎฺฐิโก** อันผู้ปฏิบัติจะพึงเห็นชัดด้วยตนเอง **๓. อกาลิโก** ไม่ประกอบด้วยกาล **๔. เอหิปสฺสิโก** ควรเรียกให้มาดู **๕. โอปนยิโก** ควรน้อมเข้ามา **๖. ปจฺจตฺตเวทิตพฺโพ วิญฺญูหิ** อันวิญญูชนพึงรู้เฉพาะตน

ธรรมคุ้มครองโลก *ดู โลกบาลธรรม*

ธรรมจริยา การประพฤติธรรม, การประพฤติเป็นธรรม, การประพฤติถูกตามธรรม เป็นชื่อหนึ่งของ *กุศลกรรมบถ ๑๐*

ธรรมจักร จักรคือธรรม, วงล้อธรรม หรืออาณาจักรธรรม หมายถึงเทศนา กัณฑ์แรก ที่พระพุทธเจ้าแสดงแก่พระปัญจวัคคีย์ (ชื่อของ*ปฐมเทศนา* เรียกเต็มว่า *ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร*)

ธรรมจักขุ ดวงตาเห็นธรรมคือ ปัญญา รู้เห็นความจริงว่า สิ่งใดก็ตามมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งปวงล้วนมีความดับไปเป็นธรรมดา; ธรรมจักขุ ได้แก่ มรรคใดก็ได้ ในมรรค ๓ คือ โสดาปัตติมรรค สกทาคามีมรรค และอนาคามีมรรค (*วินย.อ.๓/๒๖*) แต่ว่าโดยทั่วไป ธรรมจักขุ เช่นที่เกิดแก่ท่านโกณฑัญญะ เมื่อสดับธรรมจักร ได้แก่โสดาปัตติมรรค (โสดาปัตติมคคญาณ) คือญาณที่ทำให้เป็นโสดาบัน

ธรรมจारी ผู้ประพฤติธรรม, ผู้ประพฤติเป็นธรรม, ผู้ประพฤติถูกธรรม คู่กับ *สมจारी*

ธรรมเจดีย์ เจดีย์บรรจุพระธรรมคือจารึก พระพุทธพจน์ เช่น อริยสัจจ์ ปฏิจจสมุปปบาท เป็นต้น ลงในใบลาน แล้วนำไปบรรจุในเจดีย์ (ข้อ ๓ ใน *เจดีย์ ๔*)

ธรรมเจติยสูตร สูตรหนึ่งในคัมภีร์ มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาสก์ แห่งพระ สุตตันตปิฎก ว่าด้วยข้อความที่พระเจ้า ปเสนทิโกศลกราบทูลพระพุทธเจ้า พรรณนาความเลื่อมใสศรัทธาของพระ องค์ที่มีต่อพระรัตนตรัย

ธรรมชาติ สิ่งที่เกิดขึ้นเป็นอยู่เป็นไปตาม ธรรมดา เช่น ดิน น้ำ คน สัตว์ ต้นไม้

ธรรมฉฐิติ ความดำรงคงตัวแห่งธรรม, ความตั้งอยู่แน่นอนแห่งกฎธรรมดา

ธรรมดา อาการหรือความเป็นไปแห่ง ธรรมชาติ; ในภาษาไทยว่า สามัญ, ปกติ, พื้นๆ

ธรรมทาน การให้ธรรม, การสั่งสอน แนะนำเกี่ยวกับธรรม, การให้ความรู้ ความเข้าใจที่ถูกต้อง; **๓ ทาน**

ธรรมทายาท ทายาทแห่งธรรม, ผู้รับ มรดกธรรม, ผู้รับเอาธรรมของพระ พุทธเจ้ามาเป็นสมบัติด้วยการประพฤติ ปฏิบัติให้เข้าถึง; โดยตรงหมายถึงรับเอา โลกุตตรธรรม ๙ ไว้ได้ด้วยการบรรลุ เอง โดยอ้อมหมายถึง รับผิดชอบต่อ ธรรม จะเป็นทาน คีล หรือภาวนาก็ตาม ตลอดจนการบูชา ที่เป็นไปเพื่อบรรลุซึ่ง โลกุตตรธรรมนั้น; เทียบ **อามิสทายาท**

ธรรมทำให้งาม ๒ คือ ๑. **ขันติ** ความ อุดทน ๒. **โสรัจจะ** ความเสื่องมหรือ ความมีอัธยาศัยประณีต

ธรรมทินนา ๓ ธรรมทินนา

ธรรมที่บรรพชิตควรพิจารณาเนื่องๆ ๑๐; ๓ อภิณหปัจจเวกขณ์

ธรรมทูต “ผู้นำส่งสาส์นแห่งธรรม” หรือ “ผู้ถือสาส์นส่งข่าวธรรม”, “ทูตของ ธรรม” หรือ “ทูตผู้นำธรรมไปสื่อสาร”, ผู้สื่อสารแห่งธรรม, พระภิกษุผู้ได้รับ มอบหมายหรือแต่งตั้งให้เดินทางไปเผยแผ่ประกาศธรรมในที่ต่างถิ่นต่างแดน; ในช่วงต้นพุทธกาล เมื่อพระพุทธเจ้าทรง ประกาศธรรม มีผู้ศรัทธาและรู้แจ้ง ธรรมเพิ่มขึ้นๆ อย่างรวดเร็ว ในไม่ช้าพระ อรหันตสาวกก็มีจำนวนถึง ๖๐ รูป ครั้ง นั้น ประมาณ ๕ เดือนหลังตรัสรู้ พระ พุทธเจ้าได้ทรงส่งพระสาวก ๖๐ รูปแรก ออกไปประกาศพระศาสนา ด้วยพระ ดำรัสที่เรามากำเริบเฉพาะตอนที่ถือกันว่า สำคัญมาก มาอ้างอิงอยู่เสมอ คือพุทธ พจน์ที่ว่า “จรธ ภิกขเว จาริกัม พหุชน หิตาย พหุชนสุขาย โลกานุกมฺปาย.” แปลว่า: ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจง จาริกไป เพื่อประโยชน์และความสุข ของชนจำนวนมาก เพื่อเกื้อการณแก่ โลก (พระดำรัสเต็มว่า: ภิกษุทั้งหลาย เราพ้นแล้ว จากบ่วงทั้งปวง ทั้งที่เป็น ของทิพย์ ทั้งที่เป็นของมนุษย์ แม้พวก เธอก็พ้นแล้วจากบ่วงทั้งปวง ทั้งที่เป็น ของทิพย์ ทั้งที่เป็นของมนุษย์ เธอทั้ง

หลายจงจาริกไป เพื่อประโยชน์และ
ความสุขของชนจำนวนมาก เพื่อเกื้อ
การุณย์แก่โลก เพื่อประโยชน์ เพื่อ
เกื้อกูล เพื่อความสุข แก่ทวยเทพและ
มวลมนุษย์ พวกเขาอยากได้ไปรวมทาง
เดียวกันสองรูป จงแสดงธรรม อังงาม
ในเมืองต้น งามในท่ามกลาง งามในที่
สุด จงประกาศพรหมจริยะ อันบริสุทธิ์
บริบูรณ์สิ้นเชิง พร้อมทั้งอรรถทั้ง
พยัญชนะ สัตว์ทั้งหลายจำพวกที่มีรูป
คือกิลีสในจักขุน้อย มีอยู่ แต่เพราะ
ไม่ได้ฟังธรรม ก็จะเสื่อมไปเสีย ผู้รู้ทั่ว
ถึงธรรม จักมี, แม้เราก็จักไปยังตำบล
อุรุเวลาเสนานิคม เพื่อแสดงธรรม,
วินย.๔/๓๒/๓๙)

พระอรรถกถาจารย์นำพุทธพจน์ครั้ง
นี้ ไปประพันธ์เป็นคาถา ให้เห็นว่า พระ
พุทธเจ้าได้ทรงส่งพระอรหันตสาวกทั้ง
หมดนั้นไปทำงานพระธรรมทูต ดังความ
ในคาถาเหล่านั้นว่า (พุทธ.อ.๒/๒๗): “ภิกษุ
ทั้งหลาย พวกเขา เมื่อจะบำเพ็ญ
ประโยชน์ตนและประโยชน์ผู้อื่น จง
แยกย้ายกันเที่ยวจาริกนำธรรมไปให้
แก่มนุษย์ทั้งหลาย ตลอดทั่วแผ่นดิน
ผืนนี้. เธอทั้งหลายอยู่ในที่สงัดวิเวก
ตามเขาเขินเนินหนา ทำหน้าที่ประกาศ
สัทธรรมแก่โลก สืบจากเรา สม่่าเสมอ
ต่อเนื่องไป. ภิกษุทั้งหลาย พวกเขา

เมื่อทำงานพระธรรมทูต จงเป็นผู้มีวัตร
ปฏิบัติอันงาม จงกล่าวไขคำสั่งสอน
ของเราแก่เหล่าประชาให้แจ่มแจ้ง เพื่อ
เห็นแก่สันติสุขของเขา. เธอทั้งหลาย
ผู้ไร้อาสวกิเลส หาใครเทียบเทียมมิได้
จงปิดประตูบายนเสียให้หมดสิ้น และ
จงเปิดประตู สู่ทางแห่งสวรรค์และ
โมกษธรรม. เธอทั้งหลาย ผู้เป็นแหล่ง
แห่งคุณความดีมีการุณธรรมเป็นต้น
จงเพิ่มพูนปัญญาและศรัทธาแก่ชาว
โลก ทั้งด้วยการเทศนาแก่เขาและการ
ปฏิบัติตนเอง ให้พร้อมทุกประการ.
คฤหัสถ์ทั้งหลาย อุปการะพวกเขาอยู่
เป็นนิตยด้วยอามิสทาน เธอทั้งหลาย
ก็จงอุปการะตอบต่อพวกเขาด้วยธรรม
ทาน. เธอทั้งหลายผู้ได้ทำกิจที่ควรทำ
ของตนเองเสร็จแล้ว จงบำเพ็ญ
ประโยชน์แก่ผู้อื่น โดยแสดงสัทธรรม
ยกธงชัยของผู้แสวงธรรมขึ้นชูเถิด

เฉพาะคาถาที่มีคำว่า “ธรรมทูต” เป็น
คำบาลี (ธมฺมทูเตยฺยํ = งานพระธรรม
ทูต) ดังนี้

กโรนฺตา ธมฺมทูเตยฺยํ วิชยาปยถ ภิกฺขโว

สนฺตือตฺถาย สตฺตานํ สุพฺพตา วณฺณํ มม.

คาถาที่พระอรรถกถาจารย์ประพันธ์
ขึ้นเพื่อแสดงนัยแห่งพุทธพจน์นี้ นอก
จากเป็นหลักฐานอันแสดงว่า “ธรรมทูต”
เป็นคำที่ท่านใช้เรียกพระอรหันตสาวก

๖๐ องค์ ที่พระพุทธเจ้าทรงส่งไปประกาศพระศาสนา โดยถือเป็นพระ “ธรรมทูต” ชุดแรก ในประวัติศาสตร์แห่งพระพุทธศาสนาแล้ว ก็เป็นคาถาซึ่งให้คติที่นำมาฟ่วงประกอบเข้าได้กับพุทธพจน์ข้างต้น และพระคาถาโอวาทปาติโมกข์ เพื่อใช้เป็นหลักนำทางการทำงานของพระธรรมทูตทั้งหลายสืบต่อไป

ธรรมเทศนา การแสดงธรรม, การบรรยายธรรม

ธรรมเทศนาปฏิสังยุตต์ ธรรมเนียมที่เกี่ยวข้องกับการแสดงธรรม (หมวดที่ ๓ แห่งเสขียวัตถ มี ๑๖ ลิกขาบท)

ธรรมเทศนาสิกขาบท ลิกขาบทปรับอาบัติปาจิตตีย์ แก่ภิกษุผู้แสดงธรรมแก่มาตุคามเกินกว่า ๕-๖ คำเว้นแต่มีบุรุษผู้รู้เพียงสาอยู่ด้วย (ลิกขาบทที่ ๗ ในมุสาวาทวรรคแห่งปาจิตตีย์)

ธรรมนิยาม กำหนดแน่นอนแห่งธรรมดา, กฎธรรมชาติ, ความจริงที่มีอยู่หรือดำรงอยู่ตามธรรมดาของมัน ซึ่งพระพุทธเจ้าทรงค้นพบแล้วทรงนำมาแสดงชี้แจงอธิบายให้คนทั้งหลายได้รู้ตาม มี ๓ ตามพระบาลีดังนี้ ๑. สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจา ลังขารทังปวงไม่เที่ยง ๒. สพฺเพ สงฺขารา ทุกฺขา ลังขารทังปวง คงทนอยู่มิได้ ๓. สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตา ธรรมทังปวง มิใช่เป็นตน; ดู *ไตรลักษณ์, สามัญลักษณ์*

ธรรมเนียม ประเพณี, แบบอย่างที่เคยทำกันมา, แบบอย่างที่ยอมรับใช้กัน

ธรรมบท 1. บทแห่งธรรม, บทธรรม, ข้อธรรม **2.** ชื่อพุทธคาถาอันเป็นบทแห่งธรรม จำนวน ๔๒๓ คาถา ซึ่งจัดเป็นคัมภีร์ที่ ๒ ในขุททกนิกาย แห่งพระสุตตันตปิฎก; ดู *ไตรปิฎก* (ในเล่ม ๒๕)

ธรรมบูชา 1. “การบูชาด้วยธรรม”, การบูชาด้วยการปฏิบัติธรรม เฉพาะอย่างยิ่งการบูชาพระพุทธเจ้าด้วยธรรมานุธรรม-ปฏิบัติ (ข้อ ๒ ใน *บูชา ๒*) **2.** “การบูชาซึ่งธรรม”, การบูชาพระธรรม อันเป็นอย่างหนึ่งในพระรัตนตรัย (คือบูชาพระธรรมรัตนะ) ด้วยดอกไม้ รูป เทียนของหอม เป็นต้น หรือ (ที.อ.๓/๙๖) บูชาท่านผู้เป็นพหูสูต ผู้ทรงธรรมทรงวินัยด้วยไตรจีวร เป็นต้น ตลอดจนเคารพธรรม ถือธรรมเป็นใหญ่ ดังที่พระพุทธเจ้าทรงเคารพธรรม และทรงบำเพ็ญพุทธกิจด้วยทรงเห็นแก่ธรรม เพื่อให้หมู่ชนเข้าถึงธรรม ได้ประโยชน์จากธรรม (เช่น ม.อ.๔/๒๐๘; ม.ฎี.๓/๔๗๐)

ธรรมปฏิบัติ การปฏิบัติธรรม; การปฏิบัติที่ถูกต้องตามธรรม

ธรรมปฏิรูป ธรรมปลอม, ธรรมที่ไม่แท้, ธรรมเทียม

ธรรมปฏิสันถาร การต้อนรับด้วยธรรม คือกล่าวธรรมให้ฟังหรือแนะนำในทาง

ธรรม อย่างนี้เป็นธรรมปฏิสังขารโดยเอกเทศคือส่วนหนึ่งด้านหนึ่ง ธรรมปฏิสังขารที่บำเพ็ญอย่างบริบูรณ์ คือ การต้อนรับโดยธรรม ได้แก่ เอาใจใส่ช่วยเหลือสงเคราะห์ แก้ไขปัญหาบรรเทาข้อสงสัย ขจัดปัดเป่าข้อติดขัดยากลำบากเดือดร้อนทั้งหลาย ให้เขาคล่องกิจอันเป็นกุศล พ้นความอึดอัดขัดข้อง (ข้อ ๒ ใน ปฏิสังขาร ๒)

ธรรมปาละ พระอรรถกถาจารย์ผู้รจนาอรรถกถาจำนวนมาก ถัดจากพระพุทธโฆสาจารย์ งานของท่านที่สำคัญคือ ปรมัตถทีปนี รวมไปถึงฎีกาแห่งวิสุทธิมัคค์ ชื่อว่า ปรมัตถมัญชุสา (มหาฎีกา); **ดู** อรรถกถา, ปรมัตถทีปนี, ปรมัตถมัญชุสา

ธรรมเป็นโลกบาล ๒ คือ ๑. หิริ ความละอายแก่ใจ ๒. โอตตัปปะ ความกลัวบาป; **ดู** โลกบาลธรรม

ธรรมเป็นเหตุให้สมหมาย สิ่งที่คุณชอบใจใฝ่ปรารถนากันอันยากที่จะได้ สมใจหมายในโลก ๔ อย่าง คือ ก) ขอให้โภคะเกิดขึ้นแก่เราโดยชอบธรรม ข) ครั้นได้โภคะแล้ว ขอให้ยศเฟื่องฟูแก่เรา และเหล่าญาติมิตร ค) ครั้นได้โภคะได้ยศแล้ว ขอให้เรามีอายุยืนยาว ง) ครั้นได้สมสามอย่างนั้นแล้ว เมื่อตาย ขอให้เราเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์, ธรรม ๔

ประการ ที่จะช่วยให้ได้สิ่งที่ยากจะได้ เหล่านั้นสมดังหมาย คือ ๑. สัทธา สัมปทา ถึงพร้อมด้วยศรัทธา ๒. สีล สัมปทา ถึงพร้อมด้วยศีล ๓. จาค สัมปทา ถึงพร้อมด้วยความสละ ๔. ปัญญาสัมปทา ถึงพร้อมด้วยปัญญา (อง. จตุกก. ๒๑/๖๑/๘๖)

ธรรมพิเศษ **ดู** ธรรมวิเศษ

ธรรมไพบูลย์ ความไพบูลย์แห่งธรรม, ความพร้อมเต็มเปี่ยมแห่งธรรม ด้วยการฝึกฝนอบรมให้มีในตนจนบริบูรณ์ หรือด้วยการประพฤติปฏิบัติกันในสังคมจนแพร่หลายทั่วไปทั้งหมด; **ดู** ไพบูลย์, เวปุลละ

ธรรมภายิต ถ้อยคำที่เป็นธรรม, ถ้อยคำที่แสดงธรรม หรือเกี่ยวกับธรรม

ธรรมมีอุปการะมาก ๒ คือ ๑. สติ ความระลึกได้ ๒. สัมปชัญญะ ความรู้ตัว **ธรรมยุต, ธรรมยุติกนิกาย** **ดู** คณะธรรมยุต

ธรรมรัตนะ, ธรรมรัตน์ รัตนะคือธรรม, พระธรรมอันเป็นอย่างหนึ่งในรัตนะ ๓ ที่เรียกว่าพระรัตนตรัย; **ดู** รัตนตรัย

ธรรมราชา 1. “ผู้ยังชาวโลกให้ชื่นบานด้วย(นวโลกุตตร)ธรรม”, พระราชาแห่งธรรม, พระราชาผู้เป็นเจ้าของแห่งธรรม, พระราชาโดยธรรม หมายถึงพระพุทธเจ้า **2.** “ผู้ยังชาวโลกให้ชื่นบานด้วย(ทศ

กุศลกรรมบถ)ธรรม”, ราชารู้ทรงธรรม, พระเจ้าจักรพรรดิ ตามคติแห่งพระพุทธศาสนา คือ ราชารู้มีชัยชนะและครองแผ่นดินโดยธรรม ไม่ต้องใช้โทษทัณฑ์ ไม่ต้องใช้คัสตราวุธ

ธรรมวัตร ลักษณะเทศน์ทำนองธรรมดาเรียบๆ ที่แสดงอยู่ทั่วไป อันต่างไปจากทำนองเทศน์แบบมหาชาติ, ทำนองแสดงธรรม ซึ่งมุ่งอธิบายตามแนวเหตุผล มีใช้แบบเรียกเรืออารมณ์

ธรรมวาที “ผู้มีปากดีกล่าวธรรม”, ผู้พูดเป็นธรรม, ผู้พูดตามธรรม, ผู้พูดตรงตามธรรมหรือพูดถูกต้องตามหลัก ไม่พูดผิดธรรม ไม่พูดนอกหลักธรรม

ธรรมวิจัย การเพินธรรม; ๓ *ธัมมวิจัยะ*

ธรรมวิจารณ์ การใคร่ครวญพิจารณาข้อธรรมต่างๆ ว่าแต่ละข้อมีอรรถคือความหมายอย่างไร ตีเหล็กเพียงไร แล้วแสดงความคิดเห็นออกมาว่าธรรมข้อนั้นข้อนี้มีอรรถคือความหมายอย่างนั้นอย่างนี้

ธรรมวินัย ธรรมและวินัย, คำสั่งสอนทั้งหมดของพระพุทธเจ้า ซึ่งประกอบด้วย *ธรรม* = คำสอนแสดงหลักความจริงและแนะนำความประพฤติ, *วินัย* = บทบัญญัติกำหนดระเบียบความประพฤติ และกำกับความประพฤติ; *ธรรม* = เครื่องควบคุมใจ, *วินัย* = เครื่องควบคุมกายและวาจา

ธรรมวิภาค การจำแนกธรรม, การจัดหัวข้อธรรมจำแนกออกเป็นหมวดหมู่ เพื่อสะดวกแก่การศึกษาค้นคว้าอธิบายและทำความเข้าใจ

ธรรมวิเศษ ธรรมชั้นสูง หมายถึง โลกุตตรธรรม

ธรรมศาลา หอธรรม, โรงฟังธรรม; เป็นคำที่เกิดในยุคหลังมาก และใช้กันไม่มาก มักเป็นชื่อวัด พบบ้างในคัมภีร์ประเภท “วังสะ” คือตำนานต่างๆ เช่น มหาวงส์ สาสนวงส์ (รูปบาลีเป็น “ธมม-ศาลา”)

ธรรมสภา ที่ประชุมฟังธรรม, โรงธรรม; แต่เดิม ในพระไตรปิฎก “ธรรมสภา” เป็นคำที่ใช้บ่อย (พบในเรื่องอดีตก่อนพุทธกาลครั้งหนึ่ง คือ ในวิสูตรชาดก, ชุ.ชา. ๒๘/๑๐๔๐/๓๖๒, เป็นอาคารหลวงในเมืองอินทปัตถ์ หรืออินทปัตต์ ในกรุงรัฐ, และอีกครั้งหนึ่ง เป็นคาถาประพันธ์ของพระอุบาลีมหาสาวก, ชุ.อป.๓๒/๘/๖๓, กล่าวเป็นความอุปมาว่าพระพุทธเจ้าทรงเป็นพระธรรมราชา ได้ทรงสร้างธรรมนครขึ้น ในธรรมนครนี้ มีพระสุตตันตะพระอภิธรรม พระวินัย และพุทธพจน์มีองค์ ๙ ทั้งสิ้น เป็นธรรมสภา), ต่อมาในชั้นอรรถกถา “ธรรมสภา” ได้กลายเป็นคำสามัญอันใช้เรียกที่ประชุมฟังพระธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้า เช่น

ในวัดพระเชตุวัน เช่นเดียวกับคำว่า “คันธกุฎี” ที่อรรถกถาใช้เรียกพระวิหารที่ประทับของพระพุทธเจ้า ดังข้อความในอรรถกถา (เช่น อ.อ.๑/๑๐๑/๗๔) ว่า “พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จออกจากพระคันธกุฎี มาประทับนั่งเหนือพระบวรพุทธอาสน์ที่เขาปุลาตไว้ในธรรมสภา”, อาคารที่อรรถกถาเรียกว่าธรรมสภานี้ มักได้แก่อาคารที่ในพระไตรปิฎกเรียกว่า “อุปัฏฐานศาลา” (ศาลาที่ภิกษุทั้งหลายมาเฝ้าเพื่อฟังพระพุทธโอวาทและสดับพระธรรมเทศนา) ดังที่ท่านไขความว่า “คำว่า ‘ในอุปัฏฐานศาลา’ หมายความว่า ‘ในธรรมสภา’ (อุปัฏฐานศาลายนฺติ ธมฺมสภายํ, วินย.ฎี.๒/๑๓๔/๒๗๗); ดู **คันธกุฎี, อุปัฏฐานศาลา**

ธรรมสมโภช คบหากันในทางเรียนธรรม ได้แก่ สอนธรรมให้ หรือขอเรียนธรรม

ธรรมสมาทาน การสมาทานยึดถือปฏิบัติธรรม, การทำกรรม จัดได้เป็น ๔ ประเภท คือ การทำกรรมบางอย่างให้ทุกขีในปัจจุบัน และมีทุกข์เป็นวิบากต่อไป, บางอย่างให้ทุกขีในปัจจุบัน แต่มีสุขเป็นวิบากต่อไป, บางอย่างให้สุขในปัจจุบัน แต่มีทุกข์เป็นวิบากต่อไป, บางอย่างให้สุขในปัจจุบัน และมีสุขเป็นวิบากต่อไป

ธรรมสวณะ การฟังธรรม, การหาความ

รู้ความเข้าใจในหลักความจริงความถูกต้องดีงาม ด้วยการเล่าเรียน อ่านและสดับฟัง, การศึกษาหาความรู้ที่ปราศจากโทษ; **ธัมมัสสวณะ** ก็เขียน

ธรรมสวามิตร ผู้เป็นใหญ่โดยฐานะเป็นเจ้าของธรรม หมายถึงพระพุทธเจ้า

ธรรมสังคณี ดู **ไตรปิฎก** (เล่ม ๓๔, อภิธรรมปิฎก เล่ม ๑, **สังคณี** ก็เรียก)

ธรรมสังคาหกะ พระอรหันต์ ๕๐๐ องค์ ผู้รวบรวมร้อยกรองพระธรรมวินัยในคราวปฐมสังคายนา

ธรรมสังคาหกาจารย์ อาจารย์ผู้ร้อยกรองธรรม; ดู **ธรรมสังคาหกะ**

ธรรมสังคีติ การสังคายนาธรรม, การร้อยกรองธรรม, การจัดสรรธรรมเป็นหมวดหมู่

ธรรมสังเวช ความสังเวชโดยคำนึงธรรม, ความปลงใจด้วยปัญญารู้เท่าทันความจริงแห่งธรรมดาที่จะพิจารณาและปฏิบัติไปตามธรรม

คำว่าธรรมสังเวชนี้ ในพระไตรปิฎกพบแห่งเดียว นอกนั้นมาในคัมภีร์ชั้นอรรถกถา-ฎีกา และมีคัมภีร์ ๕ แห่งบอกความหมายของธรรมสังเวชไว้ตรงตามกันว่า “ธมฺมสภาวจินฺตาวเสน ปวตฺตํ สโหตฺตปฺปถาณํ ธมฺมสํเวโก” (เช่น วินย.ฎี. ๑/๔๘) เนื่องจากความเข้าใจในธรรมสังเวชจะชัดได้ ต้องเข้าใจความหมาย

ของ “สังเวช” ก่อน จึงอธิบาย “ธรรมสังเวช” รวมไปถึง “สังเวช”;
ธรรมสาส์น การสนทนาธรรม, การสนทนากันในทางธรรม
ธรรมสามัคคี ความพร้อมเพรียงขององค์ธรรม, องค์ธรรมทั้งหลายที่เกี่ยวข้องทุกอย่างทำกิจหน้าที่ของแต่ละอย่างๆ พร้อมเพรียงและประสานสอดคล้องกัน ให้สำเร็จผลที่เป็นจุดหมาย เช่น ในการบรรลุมรรคผล เป็นต้น
ธรรมสามิสร ดู *ธรรมสามิสร*
ธรรมสามิ ผู้เป็นเจ้าของธรรม เป็นคำเรียกพระพุทธเจ้า
ธรรมเสนา กองทัพธรรม, กองทัพพระสงฆ์ผู้ประกาศพระศาสนา
ธรรมเสนาบดี แม่ทัพธรรม, ผู้เป็นนายทัพธรรม เป็นคำเรียกยกย่องพระสาวิกซึ่งเป็นที่กำลังใหญ่ของพระศาสดาในการประกาศพระศาสนา
ธรรมันเตวาลิก อันเตวาลิกผู้เรียนธรรมวินัย, ศิษย์ผู้เรียนธรรมวินัย; คู่กับ *อุทเทสจาย*
ธรรมาธิปไตย ถือธรรมเป็นใหญ่, ถือหลักการ ความจริง ความถูกต้อง ความดีงามและเหตุผลเป็นใหญ่ ทำการด้วยปัญญา โดยเคารพหลักการ กฎ ระเบียบ กติกา มุ่งเพื่อความดีงาม ความจริง ความถูกต้อง ความเป็นธรรมชอบธรรม

เป็นประมาณ; ดู *อธิปไตย*
ธรรมาธิฐาน มีธรรมเป็นที่ตั้ง คือเทศนายกธรรมขึ้นแสดง เช่นว่าศรัทธาศิล คืออย่างนี้ ธรรมที่ประพจน์ดีแล้ว ย่อมนำสุขมาให้ ดังนี้ เป็นต้น; คู่กับ *บุคคลาธิฐาน*
ธรรมานุธรรมปฏิบัติ การประพฤติธรรมสมควรแก่ธรรม หมายถึงการปฏิบัติธรรมถูกต้องตามหลัก เช่น หลีกย่อยสอดคล้องกับหลักใหญ่ และเข้าแนวกับธรรมที่เป็นจุดหมาย, ปฏิบัติถูกต้องตามกระบวนการธรรม สอดสมที่จะให้ถึงจุดหมาย; ดู *วาท*
ธรรมาภิสมัย การตรัสรู้ธรรม, การสำเร็จมรรคผล
ธรรมารมณ อารมณ์คือธรรม, สิ่งที่ถูกรับรู้ทางใจ, สิ่งที่อยู่ด้วยใจ, สิ่งที่อยู่ลึกนึกคิด; ดู *ธัมมายนะ, อารมณ*
ธรรมาสน ที่สำหรับนั่งแสดงธรรม
ธรรมิกอุบาย อุบายที่ประกอบด้วยธรรม, อุบายที่ชอบธรรม, วิธีที่ถูกธรรม
ธรรมิศราธิบดี ผู้เป็นอธิบดีโดยฐานะเป็นใหญ่ในธรรม หมายถึงพระพุทธเจ้า (คำกวี)
ธรรมิกถา ถ้อยคำที่ประกอบด้วยธรรม, การพูดหรือสนทนาเกี่ยวกับธรรม, คำบรรยายหรืออธิบายธรรม; นิยมใช้ว่า *ธรรมกถา*

ธรรมเทศ ธรรมที่แสดงขึ้นเป็นหัวข้อ,
หัวข้อธรรม

ธรรมจักร *ดู ธัมมจักรจะ; วิปัสสนูปกิเลส*

ธัญชาติ ข้าวชนิดต่างๆ, พืชจำพวกข้าว;
ธัญชาติ ๗ คือ สาลี (ข้าวสาลี), วิหิ (ข้าว
เจ้า), ยวะ (ข้าวเหนียว), โคธุมะ (โคธุมะ
ก็ว่า; ข้าวละมาน), กังค (ข้าวฟ่าง), วรกะ
(ลูกเดือย), กุฑรฐะ (หญ้ากับแก้); คำว่า
“ธัญชาติสิบสด” (อามกธัญญะ) หมายถึง
ธัญชาติ ๗ นี้เอง ที่ยังไม่ได้ขัดสีหรือ
กะเทาะเปลือกออก (ยังไม่เป็น *ตณฺหุละ*)
และยังไม่ได้ทำให้สุก (ยังไม่เป็น *โอทนะ*)
เช่น วิหิ คือข้าวเปลือกของข้าวเจ้า

อนึ่ง พืชที่เป็นของกิน คือเป็นอาหาร
ที่รับประทาน (อันนะ) นั้น แบ่งเป็น ๒
พวก ได้แก่ *บุพฺพัตถะ* (แปลสืบกันมาว่า
“ของที่จะพึงกินก่อน” แต่ตามคำอธิบาย
ในคัมภีร์หลายแห่ง น่าจะแปลว่า “ของกิน
ที่มีเป็นหลักขึ้นก่อน”) ได้แก่ **ธัญชาติ ๗**
นี้ (รวมทั้งพืชที่อนุโลมหรือเข้าพวกนี้)
และ *อปฺรฺตณฺเ* (แปลสืบกันมาว่า “ของ
ที่จะพึงกินในภายหลัง” แต่ตามคำ
อธิบายในคัมภีร์หลายแห่ง น่าจะแปลว่า
“ของกินที่มีเพิ่มมาอีกทีหลัง” ทำนองของ
กินประกอบ) ได้แก่พืชจำพวกถั่วและ
ผักที่ทำเป็นกับแกง เช่นที่ทำนยกตัว
อย่างบ่อย คือ มุคคะ (ถั่วเขียว) มาส
(ถั่วราชมาส) ติละ (งา) กุลฺลตฺถิ (ถั่วพู)

อลาพ (น้ำเต้า) กุมภักถ์ (ผักเขียว);
ทั้งนี้ มีคติโบราณเชื่อว่า ครั้งต้นกับ เมื่อ
สิ่งทั้งหลายแรกเกิดมีขึ้นนั้น บุพฺพัตถะ
เกิดมาก่อน อปรฺตณฺเเกิดทีหลัง

ธัมมกามตา ความเป็นผู้ใคร่ธรรม, ความ
พอใจและสนใจในธรรม, ความใฝ่ธรรม
รักความจริง ใฝ่ศึกษาหาความรู้ และใฝ่
ในความดี (ข้อ ๖ ในนาถกรณธรรม ๑๐)

ธัมมการวตา *ดู การวะ*

ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร “พระสูตรว่า
ด้วยการยังธรรมจักรให้เป็นไป”, พระ
สูตรว่าด้วยการหมุนวงล้อธรรม เป็นชื่อ
ของ *ปฐฺมเทศนา* คือพระธรรมเทศนา
ครั้งแรก ซึ่งพระพุทธเจ้าทรงแสดงแก่
พระปัญจวัคคีย์ ที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน
แขวงเมืองพาราณสี ในวันขึ้น ๑๕ ค่ำ
เดือน ๘ หลังจากวันตรัสรู้สองเดือน ว่า
ด้วยมัชฌิมาปฏิปทา คือ ทางสายกลาง
อันวันที่สุด ๒ อย่าง และว่าด้วย
อริยสัจจ ๔ ซึ่งพระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้ อัน
ทำให้พระองค์สามารถปฏิญาณว่าได้
ตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ (ญาณ
คือความตรัสรู้เองโดยชอบอันยอด
เยี่ยม) ท่านโกณฑัญญะ หัวหน้านาคณะ
ปัญจวัคคีย์ ฟังพระธรรมเทศนานี้แล้ว
ได้ดวงตาเห็นธรรม (ธรรมจักขุ) และ
ขอบวชเป็นพระภิกษุรูปแรก เรียกว่า
เป็น *ปฐฺมสาวก*

ฉัมมทินนา พระเถรมหาสาวิกาองค์หนึ่ง เป็นกุลธิดาชาวพระนครราชคฤห์ เป็นภรรยาของวิสาขาเศรษฐี มีความเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาบวชในสำนักนางภิกษุณี บำเพ็ญเพียรไม่นานก็ได้สำเร็จพระอรหัตต์ ได้รับยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะในทางเป็นธรรมกถึก (เขียน *ธรรมทินนา* ก็มี)

ฉัมมเทศนามัย บุญสำเร็จด้วยการแสดงธรรม (ข้อ ๙ ในบุญกิริยาวัตถุ ๑๐)

ฉัมมปฏิสันถาร ดู *ธรรมปฏิสันถาร*

ฉัมมปฏิสัมภทา ปัญญาแตกฉานในธรรม, เห็นคำอธิบายพิสดาร ก็สามารถจับใจความมาตั้งเป็นหัวข้อได้ เห็นผลก็สืบสาวไปหาเหตุได้ (ข้อ ๒ ในปฏิสัมภทา ๔)

ฉัมมปัทฏฐกถา คัมภีร์อรรถกถาอธิบายความในธรรมบท แห่งขุททกนิกาย ในพระสุตตันตปิฎก พระพุทธโฆสจารย์ นำเนื้อความในอรรถกถาเก่าที่ใช้ศึกษาและรักษาสืบต่อกันมาในลังกาทวีป อันเป็นภาษาสิงห์พ ีเอามาเรียบเรียงกลับขึ้นเป็นภาษาบาลี เมื่อ พ.ศ. ไกลจะถึง ๑๐๐๐ ดังที่ท่านเล่าไว้ในปณามคาถาของคัมภีร์นี้ว่า พระกุมารกัสสปเถระ (พระเถระรูปหนึ่งในลังกาทวีป ไม่ใช่ท่านที่เป็นมหาสาวกในพุทธกาล) คิดหวังว่า “อรรถกถาแห่งพระธรรมบท

อันละเอียดลึกซึ้ง ที่นำสืบกันมาในตามพปัญญัติวีป ดำรงอยู่โดยภาษาของชาวเกาะ ไม่ช่วยให้ประโยชน์สำเร็จพร้อมบูรณ์แก่คนพวกอื่นที่เหลือได้ ทำอย่างไรจะให้อรรถกถาแห่งพระธรรมบทนั้นยังประโยชน์ให้สำเร็จแก่โลกทั้งปวงได้” จึงได้อาราธนาท่านให้ทำงานนี้ และท่านก็ได้นำอรรถกถานั้นออกจากภาษาสิงห์พ ยกขึ้นสู่ตันติภาษา (ภาษาที่มีแบบแผน ในที่นี้หมายถึงภาษาบาลี), ฉัมมปัทฏฐกถานี้ รวมอยู่ในชุดที่มีชื่อเฉพาะว่า *ปรมัตถโชติกา*; ดู *ปรมัตถโชติกา, อรรถกถา, ปุราณฎฐกถา*

ฉัมมมัจฉริยะ ตระหนี่ธรรม ได้แก่ หวงแหวนความรู้ ไม่ยอมบอก ไม่ยอมสอนคนอื่น เพราะเกรงว่าเขาจะรู้เท่าตน (ข้อ ๕ ในมัจฉริยะ ๕)

ฉัมมวิจยะ ความเพียรธรรม, ความสอดส่อง สืบค้นธรรม, การวิจัยหรือค้นคว้าธรรม ให้รู้เข้าใจแจ่มแจ้งชัดเจนถึงความจริง ตรงเต็มตามสภาวะ (ข้อ ๒ ในโพชฌงค์ ๗); ดู *วิจัย*

ฉัมมสัมมุตตา ความเป็นต่อหน้าธรรม, พร้อมหน้าธรรม ในวิวาทาธิกรณ์ หมายถึง ความว่า ปฏิบัติถูกต้องตามธรรมวินัย และสัตตยุตศาสน์อันเป็นเครื่องระงับอธิกรณ์นั้น จึงเท่ากับว่าธรรมมาอยู่ที่นั่นด้วย; ดู *สัมมุตตาวินัย*

ธัมมสาส์กัจฉา *ดู* **ธรรมสาส์กัจฉา**

ธัมมัญญุตตา ความเป็นผู้รู้จักเหตุ เช่น รู้จักว่า สิ่งนี้เป็นเหตุแห่งสุข สิ่งนี้เป็นเหตุแห่งทุกข์; ตามอธิบายในบาลีหมายถึงรู้หลักหรือรู้หลักการ เช่น ภิกษุเป็นธัมมัญญุตคือ รู้หลักคำสอนของพระพุทธเจ้าที่จัดเป็นนวัคคัสตฤคคาสัน; *ดู* **สัพปุริสธรรม**

ธัมมัมปมาณิกา ถือธรรมเป็นประมาณ, ผู้เลื่อมใสเพราะพอใจในเนื้อหาธรรมและการปฏิบัติดีปฏิบัติชอบ เช่น ชอบฟังธรรม ชอบเห็นภิกษุรักษามารยาทเรียบร้อยสำรวมอินทรีย์

ธัมมัสถวณะ การฟังธรรม, การสดับคำแนะนำสั่งสอน; *ดู* **ธรรมสวณะ**

ธัมมัสถวณมัย บุญสำเร็จด้วยการฟังธรรม (ข้อ ๘ ใน **บุญกิริยาวัตถุ ๑๐**)

ธัมมัสถวานานิสงส์ อานิสงส์แห่งการฟังธรรม, ผลดีของการฟังธรรม, ประโยชน์ที่จะได้จากการฟังธรรม มี ๕ อย่างคือ ๑. ได้ฟังสิ่งที่ยังไม่เคยฟัง ๒. สิ่งที่เคยฟังก็เข้าใจแจ่มแจ้งชัดเจนยิ่งขึ้น ๓. บรรเทาความสงสัยเสียได้ ๔. ทำความเห็นให้ถูกต้องได้ ๕. จิตของเขาเยื่อมผ่องใส

ธัมมาธิปไตยยะ, ธัมมาธิปไตย ถือธรรมเป็นใหญ่ คือ ยึดธรรมเป็นเกณฑ์ตัดสินใจ, นึกถึงความจริง ความถูกต้องสมควรก่อน แล้วจึงทำ; *ดู* **ธรรมาธิปไตย, อธิปไตย**

ธัมมานุธัมมปฏิบัติ *ดู* **ธรรมานุธรรมปฏิบัติ**

ธัมมานุปัสสนา การมีสติตามดูพร้อมด้วยปัญญาให้เห็นสภาวะธรรม ไม่ว่าจะกุศลอกุศล หรืออภัยากฤต เท่าทันการที่สภาวะนั้นๆ เกิดขึ้น เลื่อนไป หมดหายหรือเจริญไพบูลย์อย่างไรๆ ตระหนักต่อสภาวะที่มีอยู่ แคะรู้เท่าสติทัน ไม่ติดอึด ไม่ยึดเอา; (ตามแบบเรียนว่า: สติกำหนดพิจารณาธรรมที่เป็นกุศลหรืออกุศล ที่บังเกิดกับใจเป็นอารมณ์ว่า ธรรมนี้ก็ลักว่าธรรม ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัว ตน เรา เขา)

ธัมมานุปัสสนา แยกเป็น ๕ บรรพ คือ นิวรณบรรพ ชั้นชบรรพ आयตनบรรพ โพชฌงคบรรพ และ สัจจบรรพ; ข้อ ๔ ใน **สติปัญญา ๔**

ธัมมานุสติ ระลึกถึงคุณของพระธรรม (ข้อ ๒ ในอนุสติ ๑๐) เขียนอย่างรูปเดิมในภาษาบาลีเป็น **ธัมมานุสสติ**

ธัมมานุสตารี “ผู้เล่นไปตามธรรม”, “ผู้เล่นตามไปด้วยธรรม”, พระอริยบุคคลผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติมรรค ที่มีปัญญินทรีย์แรงกล้า (เมื่อบรรลुरुผล กลายเป็น วิภูลุปัตตตะ); *ดู* **อริยบุคคล ๗**

ธัมมายนตะ อายตนะคือธรรม, ธรรมารมณ, เป็นข้อที่ ๖ ในอายตนะภายนอก ๖ (คู่กับมนายตนะ [อายตนะ

คือใจ ในฝ่ายอายตนะภายใน ๖), ได้ แก่สภาวะธรรมต่อไปนี้ คือ นามขันธ์ ๓ (เวทนา สัญญา สังขาร) และรูปบางอย่าง ในรูปขันธ์ (คือเฉพาอนิทัสสนอัปปภูมิจ- รุป อันได้แก่สุขุมรูป ๑๖) กับทั้งอสังขต- ธาตุ คือนิพพาน ซึ่งเป็นชั้นธวินิมุต คือ เป็นสภาวะพ้นจากขันธ์ ๕ (อภิ.วิ.๓๕/๑๐๐/ ๘๖); ๓ **สุขุมรูป, อายตนะ**

ธัมมิกถา ๓ ธรรมิกถา

ธัมมุตถัจจะ ความฟุ้งซ่านด้วยสำคัญผิด ในธรรม คือ ความฟุ้งซ่านเนื่องจากเกิด วิปัสสนูปกิเลสอย่างใดอย่างหนึ่งขึ้นแล้ว สำคัญผิดว่าตนบรรลุดุธรรมคือมรรคผล นิพพาน จิตก็เลยคลาดเขวออกไป เพราะความฟุ้งซ่านนั้น ไม่เกิดปัญญาที่ จะเห็นไตรลักษณ์ได้จริง, ธรรมุชัจจ ก็ เขียน; ๓ **วิปัสสนูปกิเลส**

ธาตุ สิ่งที่ทรงสภาวะของมันอยู่เองตาม ธรรมดาของเหตุปัจจัย, **ธาตุ ๔** คือ ๑. **ปฐวีธาตุ** สภาวะที่แผ่ไปหรือกินเนื้อที่ เรียกสามัญว่าธาตุแข็งแข็งหรือธาตุดิน ๒. **อาโปธาตุ** สภาวะที่เอิบอาบดูดซึม เรียกสามัญว่า ธาตุเหลวหรือธาตุน้ำ ๓. **เตโชธาตุ** สภาวะที่ทำให้ร้อน เรียก สามัญว่า ธาตุไฟ ๔. **วาโยธาตุ** สภาวะที่ ทำให้เคลื่อนไหว เรียกสามัญว่า ธาตุ ลม; **ธาตุ ๖** คือ เพิ่ม ๕. **อากาสธาตุ** สภาวะที่ว่าง ๖. **วิญญาณธาตุ** สภาวะที่รู้

แจ้งอารมณ์ หรือ ธาตุรู้ **ธาตุ** ส่วนสำคัญแห่งสรีระ ของพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระอรหันต์ ทั้งหลาย ซึ่งคงอยู่หรือรักษาไว้เป็นที่ เคารพบูชา เฉพาอย่างยิ่งอัสสิ รวมทั้ง ส่วนสำคัญอื่นๆ เช่น เกสา (เกศธาตุ), เรียกรวมๆ ว่าพระธาตุ (ถ้ากล่าวถึงธาตุ ของพระพุทธเจ้าโดยเฉพาะ เรียกว่า **พระบรมธาตุ พระบรมสารีริกธาตุ พระ สารีริกธาตุ** หรือระบุชื่อพระธาตุส่วน นั้นๆ เช่น **พระทาสุธาตุ พระอุณหิส- ธาตุ**); ๓ **สารีริกธาตุ**

ธาตุกถา ชื่อคัมภีร์ที่ ๓ แห่งพระ อภิธรรมปิฎก ว่าด้วยการสงเคราะห์ ธรรมทั้งหลายเข้ากับ ขันธ์ อายตนะ และธาตุ; ๓ **ไตรปิฎก** (ในเล่ม ๓๖, ใน อภิธรรมปิฎก เล่ม ๓)

ธาตุกัมมัฏฐาน กรรณฐานที่พิจารณา ธาตุเป็นอารมณ์, กำหนดพิจารณาร่าง กายแยกเป็นส่วนๆ ให้เห็นว่าเป็นแต่ เพียงธาตุ ๔ คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม ประชุมกันอยู่ ไม่ใช่เรา ไม่ใช่ของเรา ไม่ใช่ตัวตนของเรา

ธาตุเจตีย์ เจตีย์บรรจุพระบรม- สารีริกธาตุ (ข้อ ๑ ในเจตีย์ ๔)

ธาตุมนสิการ การพิจารณาเห็นร่างกาย ของตนแยกออกไป โดยรู้ว่าแค่เป็นธาตุ แต่ละอย่างๆ, เป็นบรรพที่ ๕ (ธาตุ

มนสิการบรรพ) ของกายานุปัสสนาสติ
 ปัญฐาน; ๓ กายานุปัสสนา, สติปัญฐาน
ชิตี 1. ความเพียร, ความเข้มแข็งมั่นคง,
 ความหนักแน่น, ความอดทน **2.** ปัญญา
ธีระ นักปราชญ์, ผู้ฉลาด
ธุดงค์ องค์คุณเครื่องกำจัดกิเลส, ข้อ
 ปฏิบัติเข้มงวด ที่สมัครใจสมาทาน
 ประพฤติประจำตัว ช่วงระยะเวลาสั้น หรือ
 ยาว หรือแม้แต่ตลอดชีวิต ก็ได้ เป็นอุบาย
 ชัดเกลากิเลส ส่งเสริมความมักน้อย
 สันโดษ เป็นต้น มี ๑๓ ข้อ คือ **หมวดที่ ๑**
จีวรปฏิสังขัตต์ เกี่ยวกับจีวร มี ๑. **ปิงสุก-**
ลิกังคะ ถือใช้แต่ผ้าบังสุกุล ๒. **เตจีวริ-**
กังคะ ใช้ผ้าเพียงสามผืน; **หมวดที่ ๒**
ปิ่นทปาทปฏิสังขัตต์ เกี่ยวกับปิ่นทปาท
 มี ๓. **ปิ่นทปาทิกังคะ** เทียบปิ่นทปาท
 เป็นประจำ ๔. **สปทานจาริกังคะ** ปิ่นท-
 ปาทตามลำดับบ้าน ๕. **เอกาสนิกังคะ**
 ฉันทวันละครึ่งเดียว ๖. **ปัตตปิ่นทิกังคะ**
 ฉันทเฉพาะในบาตร ๗. **ขลุปัจฉากัตติกังคะ**
 ลงมือฉันทแล้วไม่ยอมรับเพิ่ม; **หมวดที่ ๓**
เสนาสนปฏิสังขัตต์ เกี่ยวกับเสนาสนะ มี ๘.
อารัญญิกังคะ ถืออยู่ป่า ๙. **รุกขมุลิกังคะ**
 อยู่โคนไม้ ๑๐. **อัพโภกาสิกังคะ** อยู่กลาง

แจ้ง ๑๑. **โศตานิกังคะ** อยู่ป่าช้า ๑๒.
ยถาสันถติกังคะ อยู่ในที่แล้วแต่เขาจัด
 ให้; **หมวดที่ ๔ วัริยปฏิสังขัตต์** เกี่ยวกับ
 ความเพียร มี ๑๓. **เนสัชชิกังคะ** ถือนั่ง
 อย่างเดียวไม่นอน (นี้แปลเอาความสั้นๆ
 ความหมายละเอียด และคำสมาทาน
 ฟังดูตามลำดับอักษรของคำนั้นๆ)
ธูระ “สิ่งที่จะต้องแบกไป”, หน้าที่, ภารกิจ,
 การงาน, เรื่องที่จะต้องรับผิดชอบ, กิจ
 ในพระศาสนา แสดงไว้ในอรรถกถา ๒
 อย่างคือ **คันถธูระ** และ**วิปัสสนาธูระ**
ธูลี ฟูน, ละออง, ผง
ธูรภัต อาหารที่ถวายเป็นประจำ, นิตยภัต
ธูรยาคุ ยาคุที่เขาถวายเป็นประจำ เช่นที่
 นางวิสาขาถวายเป็นประจำ หรือที่จัดทำ
 เป็นของวัดแจกกันเอง
โศตกमाणพ คิษย์คนหนึ่งในจำนวน ๑๖
 คน ของพราหมณ์พาวรี ที่ไปทูลถาม
 ปัญหาแก่พระศาสดา ที่ป่าสาณเจดีย์
โศโตทนะ กษัตริย์ศากยวงศ์ เป็นพระ
 ราชบุตรองค์ที่ ๔ ของพระเจ้าสีหหนุ
 เป็นพระอนุชาของพระเจ้าสุทโศทนะ
 เป็นพระเจ้าอาของพระพุทธเจ้า

น

นกุลบิดา “พ่อของนกุล”, คฤหบดีชาวเมืองสูงสูมารคีรี ในแคว้นภักคยะ มีภรรยาชื่อ นกุลมารดา สมัยหนึ่งพระพุทธรเจ้าเสด็จมายังเมืองสูงสูมารคีรีประทับที่ป่าเภสกลาวัน ท่านคฤหบดีและภรรยาไปเฝ้าพร้อมทั้งชาวเมืองคนอื่นๆ พอได้เห็นครั้งแรก ทั้งสองสามีภรรยาก็เกิดความรู้สึกสนิทหมายใจเหมือนว่าพระพุทธรเจ้าเป็นบุตรของตนได้เข้าไปถึงพระองค์และแสดงความรู้สึกนั้น พระพุทธรเจ้าได้แสดงธรรมโปรด ทั้งสองท่านได้บรรลุธรรมเป็นพระโสดาบัน ท่านนกุลบิดาและนกุลมารดานี้ เป็นคู่สามีภรรยาตัวอย่าง ผู้มีความจงรักภักดีต่อกันอย่างบริสุทธิ์และมั่นคงยั่งยืนตราบเท่าชรา ทั้งยังปรารถนาจะพบกันทั้งชาตินี้และชาติหน้า เคยทูลขอให้พระพุทธรเจ้าแสดงหลักธรรมที่จะทำให้สามีภรรยาครองรักกันยั่งยืนตลอดไปทั้งภพนี้และภพหน้า เมื่อท่านนกุลบิดาเจ็บป่วยออกแอดร่างกายอ่อนแอ ไม่สบายด้วยโรคชรา ท่านได้ฟังพระธรรมเทศนาครั้งหนึ่ง ที่ท่านประทับใจมากคือ พระดำรัสที่แนะนำให้ทำใจว่า “ถึงแม้ร่างกายของเราจะป่วย แต่ใจของเราจะไม่ป่วย” ท่านนกุลบิดาได้รับยกย่องจากพระพุทธรเจ้า

ให้เป็นเอตทัคคะในบรรดาอุบาสกผู้สนิทสนมคุ้นเคย (*วิสสาสิกะ*) ท่านนกุลมารดาก็เป็นเอตทัคคะในบรรดาอุบาสิกาผู้สนิทสนมคุ้นเคยเช่นเดียวกัน

นขา เล็บ

นคร เมืองใหญ่, กรุง

นครโสภินี หงิงงามเมือง, หงิงชายตัว (พจนานุกรมเขียน *นครโสภินี, นครโสภณี*)

นที แม่น้ำ ในพระวินัย หมายถึงแม่น้ำที่มีกระแสไหลอยู่ ไม่ใช่แม่น้ำตัน

นทีกัสสป นักบวชชฎิลแห่งกัสสปโคตร น้องชายของอรุเวลกัสสปะ พี่ชายของคยากัสสปะ ออกบวชตามพี่ชาย พร้อมด้วยชฎิลบริวาร ๓๐๐ คน สำเร็จอรหัตตด้วยฟังอาทิตตปริยายสูตร เป็นมหาสาวกองค์หนึ่งในอัสติมหาสาวก

นทีปารสีมา สีมาฝั่งน้ำ คือ สีมาที่สมมติคร่อมฝั่งน้ำทั้งสอง เปิดแม่น้ำไว้กลาง

นพเคราะห์ ๓ *ดาวพระเคราะห์*

นมัสการ “การทำความนอบน้อม” การไหว้, การเคารพ, การนอบน้อม; ใช้เป็นคำขึ้นต้นและส่วนหนึ่งของคำลงท้ายจดหมายที่คฤหัสถ์มีไปถึงพระภิกษุสามเณร

นรก เหวแห่งความทุกข์, ที่อันไม่มีความ

สุขความเจริญ, ภาวะเร้าร้อนกระวนกระวาย, ที่ไปเกิดและเสวยความทุกข์ของสัตว์ผู้ทำบาป (ข้อ ๑ ในทุกคติ ๓, ข้อ ๑ ในอบาย ๔); ดู *นิริยะ, คติ*

นลาฏ หน้าผาก

นวกะ 1. หมวด ๔ **2.** ภิกษุใหม่, ภิกษุมีพรรษายังไม่ครบ ๕; เทียบ *เถระ, มัชฌิมะ*

นวกุมิ ขึ้น ขึ้น หรือระดับพระนวกะ, ระดับอายุ คุณธรรม ความรู้ ที่นับว่ายังเป็นผู้น้อย คือ มีพรรษาต่ำกว่า ๕ ยังต้องถือศิลัย เป็นต้น; เทียบ *เถรภูมิ, มัชฌิมภูมิ*

นวกกรรม การก่อสร้าง

นวกัมมาธิฏฐายี ผู้อำนวยการก่อสร้าง เช่นที่พระมหาโมคคัลลานะได้รับมอบหมายจากพระบรมศาสดาให้เป็นผู้ดำเนินการสร้างบุพพารามที่นางวิสาขาบริจาคทุนสร้างที่กรุงสาวัตถี

นวกัมมิกะ ผู้ดูแลนวกกรรม, ภิกษุผู้ได้รับสมมติ คือแต่งตั้งจากสงฆ์ ให้ทำหน้าที่ดูแลการก่อสร้างและปฏิสังขรณ์ในอาราม, เป็นตำแหน่งหนึ่งในบรรดา *เจ้าอธิการแห่งอาราม*

นวกวาท คำสอนสำหรับผู้บวชใหม่, คำสอนสำหรับภิกษุสามเณรผู้บวชใหม่, ชื่อหนังสือแบบเรียนนักธรรมชั้นตรี เป็นพระนิพนธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

นวนีตะ เนยข้น; ดู *เบญจโครส*

นวรหุณ คุณของพระอรหันต์ ๔ หมายถึง คุณของพระพุทธเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ ๔ ประการ ได้แก่ พุทธคุณ ๔ นั้นเอง เขียน *นวารหุณ* ก็ได้ แต่เพี้ยนไปเป็น *นวรหุณ* ก็มี

นวลิวติกา การพิจารณาซากศพในสภาพต่างๆ อันแปลกกันไปใน ๔ ระยะเวลา ให้เห็นคติธรรมดาของร่างกาย ของผู้อื่น เช่นใด ของตนก็จักเป็นเช่นนั้น (ลิวติกา, ลิวติกา = สุสาน คือป่าช้า, นวลิวติกา หมายถึงซากศพในสุสานที่แปรสภาพไปในช่วงเวลา ๔ ระยะเวลา เริ่มแต่ตายแล้ววันหนึ่ง), เป็นบรรพที่ ๖ - ๑๔ (นวลิวติกา บรรพ) ของกายนุสสนาสติปัญญาฐาน; ดู *กายนุสสนา, สติปัญญาฐาน*

นวังคสัตตคฺคาสน์ คำสั่งสอนของพระศาสดา มีองค์ ๔, พุทธพจน์มีองค์ประกอบ ๔ อย่าง, ส่วนประกอบ ๔ อย่างที่เป็นคำสอนของพระพุทธเจ้า คือ **๑. สุตตะ** (พระสูตรทั้งหลาย รวมทั้งพระวินัยปิฎกและนิตเทส) **๒. เคยยะ** (ความที่มีร้อยแก้วและร้อยกรองผสมกัน ได้แก่พระสูตรที่มีคาถาทั้งหมด) **๓. เวยยาकरणะ** (เวยาकरण์ คือความร้อยแก้วล้วน ได้แก่ พระอภิธรรมปิฎกทั้งหมด และพระสูตรที่ไม่มีคาถา เป็นต้น) **๔. คาถา** (ความร้อยกรองล้วนเช่นธรรมบท เถรคาถา เถรีคาถา เป็นต้น)

๕. อุทาน (ได้แก่ พระคาถาพุทธอุทาน ๘๒ สุตฺร) ๖. อิติวุตตกะ (พระสุตฺรที่เรียกว่า อิติวุตตกะ ๑๑๐ สุตฺร) ๗. ชาตกะ (ชาตก ๕๕๐ เรื่อง) ๘. อัปฺภูตธรรม (เรื่องอัศจรรย์ คือพระสุตฺรที่กล่าวถึงข้ออัศจรรย์ต่างๆ) ๙. เวทลละ (พระสุตฺรแบบถามตอบที่ให้เกิดความรู้และความพอใจแล้วซักถามยิ่งๆ ขึ้นไป เช่น จูฬเวทลลสุตฺร มหาเวทลลสุตฺร เป็นต้น); เขียนอย่างบาลีเป็น *นวังคสัตถุศาสน์*; ดู *ไตรปิฎก*

นหารู เอ็น

นหุต ชื่อมาตรานับ เท่ากับหนึ่งหมื่น

นอนร่วม นอนในที่มุ่งที่บังอันเดียวกัน แลเห็นกันได้ในเวลาอน

น้อม ในประโยคว่า “ภิกษุ น้อมลามกเช่นนั้นมาเพื่อตน” ขอหรือพูดเลียบเคียงชักจูงเพื่อจะให้เขาให้

นักบุญ ผู้ใฝ่บุญ, ผู้ถือศานาอย่างเคร่งครัด, ผู้ทำประโยชน์แก่พระศาสนา

นักปราชญ์ ผู้รู้, ผู้มีปัญญา

นักพรต คนถือบวช, ผู้ประพฤติพรต

นักษัตริย์ ดาวฤกษ์ซึ่งมีชื่อต่างๆ กัน เช่นดาวม้า ดาวลูกไก่ ดาวคางหมู ดาวจระเข้ ดาวคันฉัตร เป็นต้น; ดู *ดาวนักษัตริย์*

นัตถิกทิวฏฐิ ความเห็นว่าไม่มี เช่นเห็นว่าผลบุญผลบาปไม่มี บิดามารดาไม่มี

ความดีความชั่วไม่มี เป็นมิจฉาทิวฏฐิคือความเห็นผิด ที่ร้ายแรงอย่างหนึ่ง; ดู *ทิวฏฐิ*

นันทะ พระอนุชาของพระพุทธเจ้าแต่ต่างพระมารดา คือประสูติแต่พระนางมหาปชาบดีโคตมี ได้ออกบวชในวันมงคลสมรสกับนางชนบทกัลยาณี เมืองแรกประพฤติพรหมจรรย์อยู่ด้วยความจำใจ แต่ต่อมาพระพุทธเจ้าทรงสอนด้วยอุบาย จนพระนันทะเปลี่ยนมาตั้งใจปฏิบัติธรรม และในที่สุดก็ได้บรรลุอรหัตตผล ได้รับยกย่องเป็นเอตทัคคะในบรรดาภิกษุผู้สำรวจมอินทรีย์ พระนันทะมีรูปพรรณสัณฐานคล้ายพระพุทธเจ้า แต่ต่ำกว่าพระพุทธองค์ ๔ นิ้ว

นันทกะ พระเถระมหาสาวกองค์หนึ่ง เกิดในตระกูลผู้ดีมีฐานะในพระนครสาวัตถี ได้ฟังพระธรรมเทศนาของพระศาสดา มีความเลื่อมใส ขอบวช เจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน ได้สำเร็จพระอรหัต ท่านมีความสามารถในการแสดงธรรม จนเป็นที่เลื่องลือ ครั้งหนึ่งท่านแสดงธรรมแก่นางภิกษุณี ปรากฏว่านางภิกษุณี ได้สำเร็จพระอรหัตถึง ๕๐๐ องค์ ท่านได้รับยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะในทางให้โอวาทแก่นางภิกษุณี

นันทกุมาร พระราชบุตรของพระเจ้าสุทโธทนะ และพระนางปชาบดีโคตมี ต่อมาออกบวชมีชื่อว่าพระนันทะ คือ

องค์ที่มีรูปพรรณสัณฐานคล้ายพระพุทธรูปองค์นั่นเอง

นันทวัน ชื่อสวนสวรรค์ของพระอินทร์ในดาวดึงส์เทวโลก ๑ ใน ๔ แห่ง คือนันทวัน จิตรลดาวัน มิสสกัน และปารุสกัน (นันทวัน บางคัมภีร์เรียกนันทวัน, ปารุสกัน คัมภีร์อักษรอื่นเรียก ภารุสกัน), นันทวันนั้น อรรถกถาบางแห่งว่ามีในทุกเทวโลก

นันทมาณพ ศิษย์คนหนึ่งในจำนวน ๑๖ คน ของพราหมณ์พาวรี ที่ไปทูลถามปัญหาแก่พระศาสดา ที่ป่าสาณเจดีย์

นันทมารดา อุบาสิกาสำคัญ มีชื่อซ้ำกัน ๒ ท่าน แยกโดยเรียกชื่อหน้าที่ต่างกัน คือ

1. เวพุกัณฎิกีนันทมารดา (นันทมารดาชาวเมืองเวพุกัณฎิกะ [เมืองหนามไผ่] ในแคว้นอวันตี) ได้ฌาน ๔ เป็นอนาคามีและเป็นอัครอุบาสิกา คู่กับนางขุชชุตตรา พระพุทธเจ้าทรงยกย่องว่าเป็น “ตุลา” คือเป็นตราฐ หรือเป็นแบบอย่างสำหรับสาวิกาทั้งหลายที่เป็นอุบาสิกา คู่กับนางขุชชุตตรานั้น (เช่น อก.จตุกก.๒๑/๑๗๖/๒๒๒) ครั้งหนึ่ง ที่วัดพระเชตุวัน เวพุกัณฎิกีนันทมารดา ถวายทานแต่พระสงฆ์มีพระสารีบุตรและพระมหาโมคคัลลานะเป็นประมุข พระพุทธเจ้าตรัสแก่ภิกษุทั้งหลายว่า อุบาสิกาท่านนั้นประดิษฐานทักษิณาทันพร้อมด้วยองค์ ๖ คือ ทายกมี

องค์ ๓ ได้แก่ ก่อนให้ ก็ดีใจ กำลังให้อยู่ ก็ทำจิตให้ผุดผ่องเลื่อมใส ครั้นให้แล้ว ก็ชื่นชมปลื้มใจ และปฏิบัติหามิองค์ ๓ ได้แก่ เป็นผู้ปราศจากราคะหรือปฏิบัติเพื่อบารุคราคะ เป็นผู้ปราศจากโทสะหรือปฏิบัติเพื่อบารุคโทสะ เป็นผู้ปราศจากโมหะหรือปฏิบัติเพื่อบารุคโมหะ ทักขิณานั้นเป็นบุญยิ่งใหญ่ มีผลมากยากจะประมาณได้ (อก.นกก.๒๒/๓๐๘/๓๗๕)

2. อุตตรานันทมารดา เป็นธิดาของนายปุณณะ หรือปุณณสีหะ แห่งเมืองราชคฤห์ ซึ่งต่อมาพระราชชาติทรงแต่งตั้งให้เป็นธนเศรษฐี เมื่อท่านเศรษฐีใหม่จัดงานมงคลฉลองและถวายทาน อุตตราได้สดับพระดำรัสอนุโมทนาของพระพุทธเจ้า ก็ได้บรรลุโสดาปัตติผลในคราวเดียวกับบิดาและมารดา อุตตรานั้นรักษาอุโบสถเป็นประจำ เดือนละ ๘ วัน ต่อมา เมื่อแต่งงานไปอยู่กับสามี ก็ขอโอกาสรักษาอุโบสถบ้าง แต่สามีไม่ยอมรับ นางจึงไม่มีโอกาสทำการบุญอย่างที่เคยปฏิบัติ จนกระทั่งคราวหนึ่ง อุตตราตกลงว่าจะถืออุโบสถครึ่งเดือน และใช้เวลาในการให้ทานและฟังธรรมให้เต็มที่ โดยใช้วิธีจ้างโสเภณีชื่อสิริมาให้มาอยู่กับสามีแทนตัวตลอดเวลา ๑๕ วันนั้น เมื่อครบครึ่งเดือน ในวันที่เตรียมจะออกจากอุโบสถ ได้ยุ่งอยู่ในโรงครัวจัดเตรียม

อาหาร ตอนนั้น สามีมองลงมาทางหน้า
ต่าง เห็นอุตตราในสภาพมอมแมม
ขมขื่น ก็นึกในใจว่านางนั้นอยู่ครอบ
ครองสมบัติอยู่แสนสบาย กลับทิ้งความ
สุขมาทำงานกับพวกคนรับใช้จนตัวลอะ
เทอะเปราะเปื้อน ไม่มีเหตุไม่มีผล แล้วก็
ยิ้มอย่างสมเพช ฝ่ายอุตตราพอดิมองขึ้น
ไป เห็นอย่างนั้น ก็รู้ทัน และนึกในใจว่า
สามีเป็นพาลชน มัวจมอยู่ในความ
ประมาท หลงไปว่าสมบัติจะยั่งยืนอยู่
ตลอดไป นึกแล้วก็ยิ้มบ้าง ฝ่ายนางสิริมา
อยู่มาหลายวันชักจะลืมหืมตา พอเห็นสามี
กับภรรยายิ้มกัน ก็เกิดความหึงขึ้นมา
แล้ววิ่งลงจากชั้นบน ผ่านเข้าครัว คว้า
กระบวย ตักน้ำมันที่เขากำลังปรุงอาหาร
แล้วปริ้เข้ามาเทน้ำมันราดลงบนศีรษะ
ของอุตตรา ฝ่ายอุตตรามีสติดี รู้ตัวว่า
อะไรจะเกิดขึ้น ก็เข้าเมตตามานยืนรับ
น้ำมันที่ร้อนก็ไม่เป็นอันตรายแก่เธอ
ขณะนั้น พวกคนรับใช้ของอุตตราซึ่งได้
เห็นเหตุการณ์ ก็เข้ามาพากันรุมบริภาษ
ทุบตีนางสิริมา กว่านางอุตตราจะห้าม
สำเร็จ นางสิริมาก็บอบช้ำมาก ทำให้นาง
สิริมาสำนึกได้ถึงฐานะที่แท้จริงของตนที่
เป็นคนข้างนอกรับจ้างเจ้าของบ้านมา
จึงเข้าไปขอขมาต่ออุตตรา แต่อุตตรา
บอกว่าตนจะให้ภัยได้ต่อเมื่อบิดาทาง
ธรรมคือพระพุทธเจ้าให้ภัยแล้ว ต่อมา

เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จมาที่บ้านของ
อุตตรา นางสิริมาเข้าไปกราบทูลขอขมา
แล้ว อุตตราก็ให้อภัยแก่นาง และในวัน
นั้น นางสิริมาฟังพระธรรมกถาแล้ว ก็ได้
บรรลุโสดาปัตติผล (เรื่องนี้ อรรถกถา
ต่างคัมภีร์ เช่น อง.อ.๑/๕๖๒/๓๙๐; ธ.อ.๖/๑๗๑;
วิมาน.อ.๑๒๓/๗๒ เล่ารายละเอียดแตกต่าง
กันไปบ้าง โดยเฉพาะอรรถกถาแห่ง
วิมานวัตถุ นอกจากว่านางสิริมาได้บรรลุ
โสดาปัตติผลแล้ว ยังบอกว่าอุตตราได้
เป็นสกทาคามินี และสามีพร้อมทั้งบิดา
และมารดาของสามีได้เป็นโสดาบัน) ต่อ
มา ในที่ประชุม ณ วัดพระเชตุวัน พระ
พุทธเจ้าได้ตรัสยกย่องนางอุตตรานันท-
มารดา เป็นเอตทัคคะในบรรดาอุบาสิกา
ผู้มีฉาน หรือนักบำเพ็ญฉาน (ฉายี)

แม้ว่าโดยหลักฐานต่างๆ เช่น เมืองที่
อยู่ *เวพุกัณฐกีนันทมารดา* กับ *อุตตรา*
นันทมารดา น่าจะเป็นต่างบุคคลกัน แต่
ก็ยังมีช่องให้สงสัยว่าอาจจะเป็นบุคคล
เดียวกันได้ อย่างน้อย พระสาวกและ
พระสาวิกา ที่ได้รับยกย่องเป็นคู่ตุลา
หรือคู่อัครสาวก คู่อัครสาวิกา และคู่อัคร-
อุบาสิกา ก็ล้วนเป็นเอตทัคคะมาตลอด ๓
คู่แรก แต่พอถึงคู่ตุลาฝ่ายอุบาสิกา หรือ
คู่อัครอุบาสิกา กลายเป็นนางชุชชุตตราที่
เป็นเอตทัคคะด้วย กับ *เวพุกัณฐกีนันท-
มารดา* ที่มีได้เป็นเอตทัคคะ (ส่วนอุตตรา

นันทมารดา เป็นเอตทัคคะ แต่ไม่ได้เป็น
 ตูลา หรืออัครอุปาลีกา) ที่เป็นเช่นนี้อาจ
 เป็นเพราะว่า เรื่องราวของนันทมารดาทั้ง
 สองนาม ซึ่งกระจายอยู่ในที่ต่างๆ ขาด
 ข้อมูลที่จะเป็นจุดประสานให้เกิดความ
 ชัดเจน, นอกจากนั้น เมื่ออ่านข้อความใน
 คัมภีร์พุทธวงศ์ ที่กล่าวถึงอัครอุปาลีกา
 ว่า “นันทมาตา จ อุตตรา อคคา เหลสน-
 ตุปฏิจกา” (ฉบับอักษรพม่า มีแห่งหนึ่งว่า
 “อุตตรา นันทมาตา จ อคคา เหลสนตฺ-
 ปฏิจกา” เลยทีเดียว) บางท่านก็อาจจะยัง
 งง อาจเข้าใจไปว่า พระบาลีในที่นี้
 หมายถึงนางอุตตรานันทมารดา แต่ที่
 จริงไม่ใช่ เพราะในที่นี้ท่านกล่าวถึงสอง
 บุคคล คือ อุตตราเป็นบุคคลหนึ่ง ได้แก่
 ชุชชุตตรา และนันทมารดาเป็นอีกคนหนึ่ง
 ได้แก่เวฬุภัณฑุกีนันทมารดา (ในคัมภีร์
 อปทานแห่งหนึ่ง, ชุ.อป.๓๓/๗๙/๑๑๗ กล่าว
 ถึงข้อความอย่างเดียวกัน แต่ระบุไว้ชัด
 กว่านี้ว่า “ชูชชุตตรา นันทมาตา อคคา
 เหลสนตฺปาสิกา”); ๓ อุตตรา, เอตทัคคะ

นันทาเถรี ชื่อภิกษุณี ผู้เป็นพระน้องนาง
 ของพระเจ้ากาลาโศก

นันทาโบกขรณี สระโบกขรณีในสวรรค์
 ชั้นดาวดึงส์ อยู่ในสวนนันทวัน มีรูป
 ร่างเป็นสี่เหลี่ยมจัตุรัส กว้างด้านละ ๕๐
 โยชน์ (บ้างว่า ๕๐๐ โยชน์ แต่ไม่หนัก
 แฉ่น); ๓ ดาวดึงส์, นันทวัน

นันทิ ความยินดี, ความตั้งใจเพลิดเพลิน,
 ความระเริง, ความสนุก, ความชื่นมื่น

นัมมทา ชื่อแม่น้ำสายสำคัญในภาคกลาง
 ของอินเดีย ไหลไปคล้ายจะเคียงคู่กับ
 เทือกเขาวินธยะ ถือว่าเป็นเส้นแบ่ง
 ระหว่างอุตราบถ (ดินแดนแถบเหนือ) กับ
 ทักขินาภถ (ดินแดนแถบใต้) ของชมพู-
 ทวีป, บัดนี้เรียกว่า Narmada แต่บางที่
 เรียก Narbada หรือ Nerbudda ชาว
 ฮินดูถือว่าเป็นแม่น้ำศักดิ์สิทธิ์ที่สุด รอง
 จากแม่น้ำคงคา, แม่น้ำนัมมทายาว
 ประมาณ ๑,๓๐๐ กม. ไหลจากทิศตะวัน
 ออกเฉียงเหนือไปทางตะวันตกเฉียงใต้
 ออกทะเลที่ใต้เมืองท่าภารุกัจฉะ (บัดนี้
 เรียก Bharuch) ลู่อ่าว Khambhat
 (Cambay ก็เรียก), อรรถกถาเล่าว่า เมื่อ
 ครั้งที่พระพุทธเจ้าเสด็จไปสุนาปรัณรัฐ
 ตามคำอาราธนาของพระปุลณณะผู้เป็น
 ชาวแคว้นนั้นแล้ว ระหว่างทางเสด็จ
 กลับ ถึงแม่น้ำนัมมทา ได้แสดงธรรม
 โปรดนัมมทานาคราช ซึ่งได้ทูลขอของที่
 ระลึกไว้บูชา จึงทรงประทับรอยพระบาท
 ไว้ที่ริมฝั่งแม่น้ำนัมมทานั้น อันถือกันมา
 ว่าเป็นพระพุทธรูปแห่งแรก; ๓ วินธยะ,
 ทักขินาภถ, อุตราบถ, ปุณณสุนาปรัณตะ

นัย อุปาย, อาการ, วิธี, ข้อสำคัญ, คำ
 ความ, คำเงื่อนไข, แง่ความหมาย

นัยนา ดวงตา

นาค งูใหญ่ในนิยาย; ช้าง; ผู้ประเสริฐ; ใช้เป็นคำเรียกคนที่กำลังจะบวชด้วย

นาคเสน พระอรหันตเถระผู้โตว่าทะชนะ พระยามิลินท์ กษัตริย์แห่งสาครประเทศ ดั่งมีคำโต้ตอบปัญหามาในคัมภีร์มิลินท-
ปัญหา ท่านเกิดหลังพุทธกาลประมาณ ๔๐๐ ปี ที่หมู่บ้านกชังคะในหิมวันต-
ประเทศ เป็นบุตรของพราหมณ์ชื่อ
โสณุตตระ ท่านเป็นผู้ชำนาญในพระเวท
และต่อมาได้อุปสมบท โดยมีพระโรหณะ
เป็นพระอุปัชฌาย์; ๓ **มิลินท์, มิลินท-
ปัญหา**

นาคาวโลก การเหลียวมองอย่างพญา
ช้าง, มองอย่างช้างเหลียวหลัง คือ
เหลียวดูโดยหันกายกลับมาทั้งหมด
เป็นกิริยาของพระพุทธเจ้า ตามเรื่องใน
พุทธประวัติ ครั้งที่ทอดพระเนตรเมือง
เวสาลีเป็นปัจฉิมทัศน์ ก่อนเสด็จไป
ปรินิพพานที่เมืองกุสินารา; เป็นชื่อพระ
พุทธรูปปางหนึ่ง ซึ่งทำกิริยาอย่างนั้น; ๓
พุทธปรินิพพาน

นาคิตะ พระเถระมหาสาวกองค์หนึ่ง
เคยเป็นอุปัชฌาจารย์ของพระพุทธองค์ มี
พระสูตรที่พระพุทธเจ้าตรัสแก่ท่านเกี่ยว
กับเนกขัมมสุข ปรากฏอยู่ในคัมภีร์
อังคุตตรนิกาย ๒-๓ แห่ง

นางเร็ด ชื่อขนมชนิดหนึ่ง ทำเป็นแผ่น
กลมโรยน้ำตาล พจนานุกรมเขียน

นางเล็ด

นาค ที่ฟัง, ผู้เป็นที่ฟัง

นาคกรณธรรม ธรรมทำที่ฟัง, ธรรม
สร้างที่ฟัง, คุณธรรมที่ทำให้ฟังตนได้ มี
๑๐ อย่างคือ ๑. **ศีล** มีความประพฤติดี
๒. **พาหุสัจจะ** ได้เล่าเรียนสดับฟังมาก
๓. **กัลยาณมิตรตตา** มีมิตรดีงาม ๔.
โสวัจัสตตา เป็นคนว่าง่าย ฟังเหตุผล
๕. **กิงกรณียะสุ ทักขตา** เอาใจใส่กิจธุระ
ของเพื่อนร่วมหมู่คณะ ๖. **ธัมมกามตา**
เป็นผู้ใคร่ธรรม ๗. **วิริยะ** ขยันหมั่น
เพียร ๘. **สันตุฎฐิ** มีความสันโดษ ๙.
สติ มีสติ ๑๐. **ปัญญา** มีปัญญาเข้าใจสิ่ง
ทั้งหลายตามความเป็นจริง

นานาธาตญาณ วิชาหยั่งรู้ธาตุต่างๆ
คือรู้จักแยกสมมติออกเป็นขั้นๆ อายตนะ
ธาตุต่างๆ (ข้อ ๔ ในทศพลญาณ)

นानาธิมุตติกญาณ วิชาหยั่งรู้อัธยาศัย
ของสัตว์ ที่โน้มเอียง เชื่อถือ สนใจ
ต่างๆ กัน (ข้อ ๕ ในทศพลญาณ)

นानานิกาย นิกายต่างๆ คือหมู่แห่งสงฆ์
ต่างหมู่ต่างคณะ

นानาภันตะ ทรัพย์ต่างกันคือหลายสิ่ง,
ภันตะต่างๆ, สิ่งของต่างชนิดต่าง
ประเภท

นานาสังวาส มีธรรมเป็นเครื่องอยู่ร่วม
(คืออุโบสถและสังฆกรรมเป็นต้น) ที่
ต่างกัน, สงฆ์ผู้ไม่ร่วมสังวาส คือ ไม่

ร่วมอุโบสถและสังฆกรรมด้วยกัน เรียกว่าเป็น **นานาสังวาส** ของกันและกัน เหตุที่ทำให้ นานาสังวาส มี ๒ คือ ภิกษุทำตนให้เป็น นานาสังวาสเอง เช่น อยู่ในนิกายหนึ่งไปขอเข้านิกายอื่น หรือแตกจากพวกเพราะเหตุวิวาาทาธิกรณอย่างหนึ่ง อีกอย่างหนึ่งถูกสงฆ์พร้อมกันยกออกจากสังวาส

นาบี, นบี ศาสดาผู้ประกาศศาสนาอิสลาม ทำหน้าที่แทนพระเจ้า, ผู้เทศนา, ผู้ประกาศข่าว ชาวมุสลิมถือว่าพระมะหะหมัดเป็นนาบีองค์สุดท้าย

นาม ธรรมที่รู้จักกันด้วยชื่อ กำหนดรู้ด้วยใจ เป็นเรื่องของจิตใจ, สิ่งที่ไม่มรูปร่าง ไม่ใช่รูป แต่น้อมมาเป็นอารมณ์ของจิตได้ **1.** ในที่ทั่วไปหมายถึงอรูปขันธ์ ๔ คือ เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ **2.** บางแห่งหมายถึงอรูปขันธ์ ๔ นั้นและนิพพาน (รวมทั้งโลกุตตรธรรมอื่นๆ) **3.** บางแห่งเช่นในปฏิจจสมุปบาท บางกรณีหมายเฉพาะเจตสิกธรรมทั้งหลาย; เทียบ **รูป**

นามกาย “กองแห่งนามธรรม” หมายถึงเจตสิกทั้งหลาย; เทียบ **รูปกาย**

นามขันธ์ ขันธ์ที่เป็นฝ่ายนามธรรม มี ๔ คือ เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ

นามธรรม สภาวะที่น้อมไปหาอารมณ์, ใจและอารมณ์ที่เกิดกับใจ คือ จิต และเจตสิก, สิ่งของที่ไม่มรูปร่าง คือรู้ไม่ได้ทาง

ตา หู จมูก ลิ้น กาย แต่รู้ได้ทางใจ; **นาม;** คู่กับ **รูปธรรม**

นามรูป นามธรรม และรูปธรรม นามธรรม หมายถึง สิ่งที่ไม่มรูปร่าง คือรู้ไม่ได้ทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย แต่รู้ได้ด้วยใจ ได้แก่ เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ รูปธรรม หมายถึง สิ่งที่มีรูปร่างที่เป็นรูป ได้แก่ รูปขันธ์ทั้งหมด

นามรูปปริจเฉทญาณ ญาณกำหนดแยกนามรูป, ญาณหยั่งรู้ว่าสิ่งทั้งหลายเป็นแต่เพียงนามและรูป และกำหนดจำแนกได้ว่าสิ่งใดเป็นรูป สิ่งใดเป็นนาม (ข้อ ๑ ในญาณ ๑๖)

นามรูปปัจจยปริคคญาณ ญาณกำหนดจับปัจจยแห่งนามรูป, ญาณหยั่งรู้ที่กำหนดจับได้ซึ่งปัจจยแห่งนามและรูป โดยอาการที่เป็นไปตามหลักปฏิจจสมุปบาท เป็นต้น (ข้อ ๒ ในญาณ ๑๖) เรียกกันสั้นๆ ว่า **ปริคคญาณ**

นารายณ์ ชื่อเรียกพระวิษณุ ซึ่งเป็นพระเจ้าองค์หนึ่งของศาสนาพราหมณ์

นารี ผู้หญิง, นาง

นาลกะ 1. หลานชายของอลิตดาบส ออกบวชตามคำแนะนำของลุง และไปบำเพ็ญสมณธรรมรอการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าอยู่ในป่าหิมพานต์ ครั้นพระพุทธเจ้าตรัสรู้แล้ว ได้มาทูลถามเรื่องโมโหยปฎิปปทา และกลับไปบำเพ็ญ

สมณธรรมในปาหิมพานต์ ได้บรรลุอรหัตแล้ว ดำรงอายุอยู่อีก ๗ เดือน ก็ปรินิพพานในปาหิมพานต์นั่นเอง; ท่านจัดเป็นมหาสาวกองค์หนึ่งในอสีติ-มหาสาวกด้วย **2.** ชื่อหมู่บ้านอันเป็นที่เกิดของพระสารีบุตร ไม่ไกลจากเมืองราชคฤห์ บางทีเรียก **นาลันทคาม**

นาลันทะ ชื่อหมู่บ้านแห่งหนึ่งไม่ไกลจากกรุงราชคฤห์ เป็นบ้านเกิดของพระสารีบุตร; ดู **นาลกะ 2.**

นาลันทา ชื่อเมืองเล็กๆ เมืองหนึ่งในแคว้นมคธ อยู่ห่างจากพระนครราชคฤห์ประมาณ ๑ โยชน์ ณ เมืองนี้มีสวนมะม่วงชื่อ **ปาวาริกัมพวัน** (สวนมะม่วงของปาวาริกเศรษฐี) ซึ่งพระพุทธเจ้าเสด็จมาประทับแรมหลายครั้ง คัมภีร์ฝ่ายมหายานกล่าวว่า พระสารีบุตร อัครสาวก เกิดที่เมืองนาลันทา แต่คัมภีร์ฝ่ายบาลีเรียกถิ่นเกิดของพระสารีบุตรว่า **หมู่บ้านนาลกะ** หรือ **นาลันทคาม**

ภายหลังพุทธกาล ชื่อเมืองนาลันทาเจียบหายไประยะหนึ่ง หลวงจีนฟาเหียนซึ่งจาริกมาลี้บศาสนาในชมพูทวีป ราว พ.ศ. ๔๔๔-๔๕๓ บันทึกไว้ว่าได้พบเพียงสถูปองค์หนึ่งที่นาลันทา แต่ต่อมาไม่นาน กษัตริย์ราชวงศ์คุปตะพระองค์หนึ่งพระนามว่าคักราทิตย์หรือ กุมารคุปตะที่ ๑ ซึ่งครองราชย์ประมาณ พ.ศ. ๔๕๘-

๔๙๘ ได้ทรงสร้างวัดเป็นสถานศึกษาขึ้นแห่งหนึ่งที่เมืองนาลันทา และกษัตริย์พระองค์ต่อๆ มาในราชวงศ์นี้ก็ได้อสร้างวัดอื่นๆ เพิ่มขึ้นในโอกาสต่างๆ จนมีถึง ๖ วัด อยู่ในบริเวณใกล้เคียงกัน ในที่สุดได้มีการสร้างกำแพงใหญ่อันเดี่ยวล้อมรอบ ทำให้วัดทั้ง ๖ รวมเข้าด้วยกันเป็นหนึ่งเดียว เรียกว่า **นาลันทามหาวิหาร** และได้กลายเป็นศูนย์กลางการศึกษาที่ยิ่งใหญ่ แห่งสำคัญยิ่ง ที่นักประวัติศาสตร์สมัยปัจจุบัน เรียกกันทั่วไปว่า **มหาวิทยาลัยนาลันทา** พระเจ้าหรรษวรวรณะ มหาราชพระองค์หนึ่งของอินเดีย ซึ่งครองราชย์ระหว่าง พ.ศ. ๑๑๔๙-๑๑๙๑ ก็ได้ทรงเป็นองค์อุปถัมภ์ของมหาวิทยาลัยนาลันทา หลวงจีนเหียนจั้ง (พระถังซำจั๋ง) ซึ่งจาริกมาลี้บพระศาสนาในอินเดียในรัชกาลนี้ ในช่วง พ.ศ. ๑๑๗๒-๑๑๘๗ ได้มาศึกษาที่นาลันทามหาวิหาร และได้เขียนบันทึกบรรยายอาคารสถานที่ที่ใหญ่โตและศิลปกรรมที่วิจิตรงดงาม ท่านเล่าถึงกิจกรรมทางการศึกษาที่รุ่งเรืองยิ่ง นักศึกษามีประมาณ ๑๐,๐๐๐ คน และมีอาจารย์ประมาณ ๑,๕๐๐ คน พระมหากษัตริย์พระราชทานหมู่บ้าน ๒๐๐ หมู่ โดยรอบถวายโดยทรงยกภาษีที่เก็บได้ให้เป็นค่าบำรุงมหาวิทยาลัย ผู้เล่าเรียน

ไม่ต้องเสียค่าใช้จ่ายใดๆ ทั้งสิ้น วิชาที่สอนมีทั้งปรัชญา โยคะ คัมภีร์ ศาสตร์ เวชศาสตร์ ตรรกศาสตร์ นิติศาสตร์ นิรุกติศาสตร์ ตลอดจนโหราศาสตร์ ไสยศาสตร์ และตันตระ แต่ที่เด่นชัดก็คือ นาลันทาเป็นศูนย์กลางการศึกษา พุทธศาสนาฝ่ายมหายาน และเพราะความที่มีกิตติศัพท์เลื่องลือมาก จึงมีนักศึกษาเดินทางมาจากต่างประเทศหลายแห่ง เช่น จีน ญี่ปุ่น เอเชียกลาง สุมাত্রา ชวา ทิเบต และมองโกเลีย เป็นต้น หอสมุดของนาลันทาใหญ่โตมากและมีชื่อเสียงไปทั่วโลก เมื่อคราวที่ถูกเผาทำลายในสมัยต่อมา มีบันทึกกล่าวว่า หอสมุดนี้ใหม่อยู่เป็นเวลาหลายเดือน หลวงจีนอึ้งจิ้งซึ่งจาริกมาในระยะประมาณ พ.ศ. ๑๒๒๓ ก็ได้มาศึกษาที่นาลันทาและได้เขียนบันทึกเอาไว้อีก นาลันทารุ่งเรืองสืบมาช้านานจนถึงสมัยราชวงศ์ปาละ (พ.ศ. ๑๓๐๓-๑๖๘๕) กษัตริย์ราชวงศ์นี้ก็ทรงอุปถัมภ์มหาวิหารแห่งนี้ เช่นเดียวกับมหาวิทยาลัยอื่นๆ โดยเฉพาะโอทันตปุระที่ได้ทรงสถาปนาขึ้นใหม่ อย่างไรก็ตาม ในระยะหลังๆ นาลันทาได้หันไปสนใจการศึกษา พุทธศาสนาแบบตันตระ ที่ทำให้เกิดความย่อหย่อนและหลงเพลिनทางกามารมณ และทำให้พุทธศาสนากลม

กลืนกับศาสนาฮินดูมากขึ้น เป็นเหตุสำคัญอย่างหนึ่งแห่งความเสื่อมโทรมของพระพุทธศาสนา ครั้นถึงประมาณ พ.ศ. ๑๗๔๒ กองทัพมุสลิมเติร์กก็ได้ยกมารุกรานรบนะกะษัตริย์แห่งชมพูทวีป ฝ่ายเหนือ และเข้าครอบครองดินแดนโดยลำดับ กองทัพมุสลิมเติร์กได้เผาผลาญทำลายวัดและปูชนียสถานในพุทธศาสนาแทบทั้งหมด และสังหารผู้ที่ไม่ยอมเปลี่ยนศาสนา นาลันทามหาวิหารก็ถูกเผาผลาญทำลายลงในช่วงระยะเวลานั้นด้วย มีบันทึกของนักประวัติศาสตร์ชาวมุสลิมเล่าว่า ที่นาลันทา พระภิกษุถูกสังหารแทบหมดสิ้น และมหาวิทยาลัยนาลันทาก็ได้ถึงความพินาศสูญสิ้นลง แต่บัดนั้นมา ซากของนาลันทาที่ถูกขุดพบในภายหลังยังประกาศยืนยันอย่างชัดเจนถึงความยิ่งใหญ่ของนาลันทาในอดีต

ในปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๕ อินเดียนได้เริ่มต้นตัว และตระหนักถึงความสำคัญของพระพุทธศาสนาที่ได้มีบทบาทอันยิ่งใหญ่ในการสร้างสรรค์อารยธรรมของชมพูทวีป รวมทั้งบทบาทของมหาวิทยาลัยนาลันทานี้ด้วย และใน พ.ศ. ๒๔๙๔ ก็ได้มีการจัดตั้งสถาบันบาลีนาลันทา ชื่อว่า *นวนาลันทามหาวิหาร* (นาลันทามหาวิหารแห่งใหม่) ขึ้น เพื่อแสดงความรำลึกคุณและยก

ย่องเกียรติแห่งพระพุทธศาสนา พร้อม
ทั้งเพื่อเป็นอนุสรณ์แก่นาฬันทามหา-
วิหาร มหาวิทยาลัยที่ยิ่งใหญ่ในอดีตสมัย

นาสนะ *ดู* *นาสนา*

นาสนา ให้ฉิบหายเสีย คือ การลงโทษ
บุคคลผู้ไม่สมควรถือเพศ มี ๓ อย่าง
คือ ๑. *ถึงคนาสนา* ให้ฉิบหายจากเพศ
คือให้สึกเสีย ๒. *ทัณฑกรรมนาสนา* ให้
ฉิบหายด้วยการลงโทษ ๓. *สังฆาสนาสนา*
ให้ฉิบหายจากสังฆาสนา

นาสิก จมูก

นาสิกัญฐานชะ อักษรเกิดในจมูก คือ
นิคคหิต (-), พยัญชนะที่สุตวรรคทั้ง ๕
คือ ง ฌ ญ น ม นอกจากเกิดในฐาน
ของตนๆ แล้ว ก็เกิดในจมูกด้วย (คือ
เกิดใน ๒ ฐาน)

นาพี ชื่อมาตราตวง แปลว่า “ทะนาน”; *ดู*
มาตรา

น้ำทิพย์ น้ำที่ทำผู้ดื่มให้ไม่ตาย หมายถึง
น้ำอมฤต หรือน้ำสุรามฤต

น้ำอมฤต *ดู* *อมฤต*

นิกเขปบท บทตั้ง, คำหรือข้อความ ที่ย่อ
จับเอาสาระมาวางตั้งลงเป็นแม่บท เพื่อ
จะขยายความ หรือแจกแจงอธิบายต่อไป

นิกร หมู่, พวก

นิกรลัตว์ หมู่สัตว์

นิกาย พวก, หมวด, หมู่, ชุมนุม, กอง;

1. หมวดตอนใหญ่แห่งพุทธพจน์ในพระ

สุตตันตปิฎก ซึ่งแยกเป็น ทีฆนิกาย
มัชฌิมนิกาย สังยุตตนิกาย อังคุตตร-
นิกาย และขุททกนิกาย; *ดู* *ไตรปิฎก 2.*
คณะนักบวช หรือศาสนิกชนในศาสนา
เดียวกันที่แยกเป็นพวกๆ; ในพระพุทธ-
ศาสนามีนิกายใหญ่ที่เรียกได้ว่าเป็น
นิกายพุทธศาสนาในปัจจุบัน ๒ นิกาย
คือ *มหายาน* หรือนิกายฝ่ายเหนือ
(อูตรนิกาย) พวกหนึ่ง และ *เถรวาท*
หรือนิกายฝ่ายใต้ (ทักษิณนิกาย) ที่บาง
ทีเรียก *หินยาน* พวกหนึ่ง; ในประเทศ
ไทยปัจจุบัน พระภิกษุสงฆ์ในพระพุทธ
ศาสนาฝ่ายเถรวาทด้วยกัน แยกออกเป็น
๒ นิกาย แต่เป็นเพียงนิกายสงฆ์
มิใช่ถึงกับเป็นนิกายพุทธศาสนา (คือ
แยกกันเฉพาะในหมู่นักบวช) ได้แก่
มหานิกาย และ *ธรรมยุติกนิกาย* ซึ่งบางที
เรียกเพียงเป็นคณะว่า *คณะมหานิกาย*
และ *คณะธรรมยุต*

นิกคหะ *ดู* *นิกคหะ*

นิกคกรรม *ดู* *นิกกรรม*

นิกคหวิธี วิธีชม, วิธีทำนิกคหะ, วิธีลง
โทษ; *ดู* *นิกกรรม*

นิกคหิต อักษรที่ว่างกเสียด, อักษรที่
ว่าหุบปากกตกรณไว้ไม่ปล่อย มีรูปเป็น
จุดกลวง เช่น *สงฆ์ อุปสมบท*; บัดนี้
นิยมเขียน *นิกคหิต*

นิกม 1. หมู่บ้านใหญ่, เมืองขนาดเล็ก,

ย่านการค้า **2.** คำลงท้ายของเรื่อง
นิคมกถา 1. การสนทนาถกเถียงกันเรื่องนิคม ว่านิคมนั้นนิคมนี้เป็นอย่างไรอย่างนี้ แบบเพื่อแจ้อ, เป็นติรัจฉานกถาอย่างหนึ่ง; **๓.** **ติรัจฉานกถา 2.** ถ้อยแถลงท้ายเรื่อง, ข้อความลงท้าย, คำกล่าวปิดเรื่อง, ในภาษาบาลี นิยมเขียน “นิคมน-กถา”, คู่กับ **นิทานกถา** คือคำกล่าวนำหรือคำแถลงเริ่มเรื่อง

นิคมพจน์, นิคมวจนะ คำลงท้าย, คำกล่าวปิดเรื่อง, ในภาษาบาลี นิยมเขียน “นิคมพจน”, คู่กับ **นิทานพจน์** หรือ **นิทานวจนะ** คือคำนำ หรือคำเริ่มเรื่อง

นิคมสีมา แดนนิคม, อพัทธสีมาที่สงฆ์กำหนดด้วยเขตนิคมที่ตนอาศัยอยู่

นิครนถ์ นักบวชนอกพระพุทธศาสนาที่เป็นสาวกของนิครนถนาฏบุตร, นักบวชในศาสนาเซน

นิครนถนาฏบุตร คณาจารย์เจ้าลัทธิคนหนึ่งในจำนวนครุฑทั้ง ๖ เป็นศาสดาของพวกนิครนถ์ มีคนนับถือมาก มีชื่อเรียกหลายอย่าง เช่น วรรณมานบัง, พระมหา วีระบัง เป็นตันศาสนาเซน ซึ่งยังมีอยู่ในประเทศอินเดีย

นิคหะ การข่ม, การกำราบ, การลงโทษ

นิคกรรม การลงโทษตามพระธรรมวินัย, ลังฆกรรมประเภทลงโทษผู้ทำความผิดท่านแสดงไว้ ๖ อย่างคือ **ตัชชนียกรรม**

นียสกรรม ปัพพชณียกรรม ปฏิสารถีย-กรรม อุกเขปนียกรรม และ ตัสสปาปิย-สิกกรรม

นิกัณฐนาฏบุตร ๓ **นิครนถนาฏบุตร**
นิโครธ ต้นไทร

นิโครธาราม อารามที่พระญาติสร้างถวายพระพุทธเจ้า อยู่ใกล้กรุงกบิลพัสดุ์
นิจศีล ศีลที่พึงรักษาเป็นประจำ, ศีลประจำตัวของอุบาสกอุบาสิกา ได้แก่ ศีล ๕

นิตย์ เทียง, ยั่งยืน, เสมอ, เป็นประจำ

นิตยกาล ตลอดเวลา, ตลอดกาลเป็นนิตย์

นิตยภัต อาหารหรือค่าอาหารที่ถวายแก่ภิกษุสามเณรเป็นประจำ

นิทเทศ 1. คำแสดง, คำชี้แจงอธิบาย, คำไขความ (พจนานุกรม เขียน **นิเทศ**); **๓** **นิเทศ 2.** ชื่อคัมภีร์อันเป็นภาษิตของพระสารีบุตร ซึ่งอธิบายขยายความพระสูตรต่างๆ ในสุดตนิบาต แยกย่อยเป็น **มหานิทเทศ** อธิบายขยายความพระสูตร ๑๖ สูตร ในอัญญกวรรคแห่งสุดตนิบาต และ **จูพนิทเทศ** อธิบายขยายความพระสูตร ๑๖ สูตรในปารายนวรรค และชัคควิสถนสูตรในอรุควรรค แห่งสุดตนิบาต จัดเป็นคัมภีร์ที่ ๑๑ แห่งขุททกนิกาย ในพระสูตรตันตปิฎก; **๓** **ไตรปิฎก** (เล่ม ๒๙ **มหานิทเทศ** และ ๓๐ **จูพนิทเทศ**)

นิทศนะ, นิทศน์ ตัวอย่างที่นำมาแสดงให้เห็น, อุทาหรณ์ (พจนานุกรม เขียน *นิทศน์*)

นิทาน เหตุ, ที่มา, ต้นเรื่อง, ความเป็นมาแต่เดิม หรือเรื่องเดิมที่เป็นมา เช่นในคำว่า “ให้ทาน ที่เป็นสุขนิทานของสรรพสัตว์” สุขนิทาน คือเหตุแห่งความสุข; ในภาษาไทย ความหมายได้เพี้ยนไปกลายเป็นว่า เรื่องที่เล่ากันมา

นิทานกถา คำแถลงความเป็นมา, ข้อความต้นเรื่อง, ความนำ, บทนำ

นิทานพจน์, นิทานวจนะ คำชี้แจงความเป็นมา, ถ้อยคำต้นเรื่อง, คำเริ่มเรื่อง, คำนำ

นิเทศ คำชี้แจงอธิบาย, คำแสดงความหมาย, คำขยายความ; มักมากู้กับ *อุเทศ*; ดู *อุเทศ*

นิบาต ศัพท์ภาษาบาลีที่วางไว้ระหว่างข้อความในประโยคเพื่อเชื่อมข้อความหรือเสริมความ เป็นอภัยยศัพท์อย่างหนึ่ง

นิปปริยาย ไม่อ้อมค้อม, ตรง, ลิ่นเชิง (พจนานุกรมเขียน *นิปริยาย*)

นิปปริยายสุทธิ ความบริสุทธิ์โดยลิ่นเชิง ไม่มีการละและการบำเพ็ญอีก ได้แก่ ความบริสุทธิ์ของพระอรหันต์; ตรงข้ามกับ *ปริยายสุทธิ*; ดู *สุทธิ*

นิปผันนรูป ดูที่ *รูป ๒๘*

นิปปัจจการ การเคารพ, การอ่อนน้อม,

การยอมเชื่อฟัง

นิพพาน การดับกิเลสและกองทุกข์ เป็นโลกุตตรธรรม และเป็นจุดหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนา; ดู *นิพพานธาตุ*

นิพพานธาตุ ภาวะแห่งนิพพาน; นิพพานหรือนิพพานธาตุ ๒ คือ ๑. *สอุปาทิเสสนิพพาน* ดับกิเลสมีเบญจขันธ์เหลือ ๒. *อนุปาทิเสสนิพพาน* ดับกิเลสไม่มีเบญจขันธ์เหลือ

นิพพิทา “ความหน่าย” หมายถึงความหน่ายที่เกิดขึ้นจากปัญญาพิจารณาเห็นความจริง ถ้าหญิงชายอยู่กินกันเกิดหน่ายกัน เพราะความประพฤติไม่ดีต่อกัน หรือหน่ายในมรรยาทของกันและกัน อย่างนี้ไม่จัดเป็นนิพพิทา; ความเมื่อหน่ายในกองทุกข์

นิพพิทาญาณ ความรู้ที่ทำให้เบื่อหน่ายในกองทุกข์, ปรีชาหยั่งเห็นสังขารด้วยความหน่าย; ดู *วิปัสสนาญาณ*

นิพพิทานุปัสสนาญาณ ปรีชาคำนึงถึงสังขารด้วยความหน่าย เพราะมีแต่โทษมากมาย แต่ไม่ใช่ทำลายตนเองเพราะเมื่อสังขาร เรียกสั้นว่า *นิพพิทาญาณ*

นิพัทธทาน ทานเนื่องนิตย, ทานที่ถวายหรือให้ต่อเนื่องเป็นประจำ

นิพัทธทุกซ์ ทุกซ์เนื่องนิตย, ทุกซ์ประจำ, ทุกซ์เป็นเจ้าของ ได้แก่ หนาวร้อน หิวกระหาย ปวดอุจจาระ ปวด

ปัสสาวะ

นิพัตถุบัญญัติ อุบัติจากประจำ ตามปกติ หมายถึงพระอุบัติจากประจำพระองค์ของพระพุทธเจ้า คือพระอานนท์ ซึ่งได้รับหน้าที่เป็นพระอุบัติจากประจำพระองค์ตั้งแต่พรรษาที่ ๒๐ แห่งพุทธกิจ เป็นต้นไปจนสิ้นพุทธกาล, ก่อนพรรษาที่ ๒๐ นั้น พระเถระมากมายรูป รวมทั้งพระอานนท์ และพระมหาสาวกทั้งปวง ได้เปลี่ยนกันทำหน้าที่เป็นพระอุบัติจากของพระพุทธเจ้า ดังบางท่านที่ปรากฏนามเพราะมีเหตุการณ์เกี่ยวข้อง เท่าที่พบ คือ พระนาคสมาละ พระอุภาวณะ พระสุนักขัตตะ พระจุนทะ พระนันทะ พระสาครตะ พระโพธิ พระเมฆิยะ; ดู *อานนท์, อุบัติจาก, พร ๘*

นิมนต์ เชิญ หมายถึงเชิญพระ เชิญนักบวช

นิมมานรดี สวรรค์ชั้นที่ ๕ มีท้าวสุณิมิตเทวราชปกครอง เทวดาชั้นนี้ปรารถนาสิ่งหนึ่งสิ่งใด นิรมิตเอาได้

นิมนฺตนะ การนิมนต์ หรืออาหารที่ได้ในที่นิมนต์ หมายถึงการนิมนต์ของทายกเพื่อไปฉันที่บ้านเรือนของเขา

นิमित 1. เครื่องหมาย ได้แก่วัตถุอันเป็นเครื่องหมายแห่งสีมา, วัตถุที่ควรใช้เป็นนิमितมี ๘ อย่าง ภูเขา คีลา ป่าไม้ ต้นไม้ จอมปลวก หนทาง แม่น้ำ น้ำ **2.** (ในคำว่าทำนิमित) ทำอาการเป็นเชิงชวนให้เขา

ถวาย, ขอเขาโดยวิธีให้รู้โดยนัย ไม่ขอตรงๆ **3.** เครื่องหมายสำหรับให้จิตกำหนดในการเจริญกรรมฐาน, ภาพที่เป็นอารมณ์กรรมฐานมี ๓ คือ **๑. บริกรรมนิमित** นิमितแห่งบริกรรม หรือ นิमितตระเตรียม ได้แก่ สิ่งที่เพ่ง หรือ กำหนดนึกเป็นอารมณ์กรรมฐาน **๒. อุกคหนิมิต** นิमितที่ใจเรี่ยน หรือนิमितติดตาติดใจ ได้แก่ สิ่งที่เพ่งหรือนึกนั่นเองที่แม่นยำในใจ จนหลับตามองเห็น **๓. ปฏิภาคนิมิต** นิमितเสมือน หรือนิमितเทียบเคียง ได้แก่ อุกคหนิมิตนั้น เจนใจจนกลายเป็นภาพที่เกิดจากสัญญาเป็นของบริสุทธิ์ จะนึกขยายหรือย่อส่วนก็ได้ตามปรารถนา **4.** สิ่งที่พระโพธิสัตว์ทอดพระเนตรเห็นก่อนเสด็จออกบรรพชา ๔ อย่าง; ดู *เทวทูต*

นิमितขาด (ในคำว่า “สีมามีนิमितขาด”) สีมามีนิमितแนวเดียว ชักแนวบรรจบไม่ถึงกัน; ตามนัยอรรถกถาว่า ทักนิमितไม่ครบรอบถึงจุดเดิมที่เริ่มต้น

นิमितต์ ดู *นิमित*

นิमितต์โอกาส ตรัสข้อความเป็นเชิงเปิดโอกาสให้อาราธนาเพื่อดำรงพระชนม์อยู่ต่อไป

นิยม กำหนด; ชอบ, นับถือ

นियานิกะ เป็นเครื่องนำสัตว์ออกไปจากกองทุกข์

นิตยสาร กรรมอันสงฆ์พึงทำให้เป็นผู้
ไร้ยศ ได้แก่การถอดยศ, เป็นชื่อนิคม-
กรรมที่สงฆ์ทำแก่ภิกษุผู้มีอาบัติมาก
หรือคลุกคลีกับคฤหัสถ์ ด้วยการคลุก
คลีอันไม่สมควร โดยปรับให้ถือนิสัย
ใหม่อีก; *ดู นิกกรรม*

นินาย เรื่องที่เล่ากันมา, นิทานที่เล่า
เปรียบเทียบเพื่อได้ใจความเป็นสุภาสิต

นिरยะ นรก, ภาพที่ไม่มีความเจริญ, ภูมิที่
เสวยทุกข์ของคนผู้ทำบาปตายแล้วไป
เกิด (ข้อ ๑ ในทศคติ ๓, ข้อ ๑ ในอบาย
๔) *ดู นรก, คติ*

นिरยบาล ผู้คุมนรก, ผู้ลงโทษสัตว์นรก

นिरุวณม ความดับ เป็นคำสันสกฤต
เทียบกับภาษาบาลี ก็ได้แก่ศัพท์ว่า
นิพพาน นั่นเอง ปัจจุบันนิยมใช้เพียงว่า
นิรวาณ กับ นิรวาณะ

นिरันดร ติดต่อกัน, เสมอมา, ไม่มี
ระหว่างกัน, ไม่เว้นว่าง

นिरันตราย ปราศจากอันตราย

นिरามิข, นिरามิส หาเหยื่อมิได้, ไม่มี
อามิสคือเหยื่อที่เป็นเครื่องล่อใจ, ไม่
ต้องอาศัยวัตถุ

นिरามิสสุข สุขไม่เจืออามิส, สุขไม่ต้อง
อาศัยเครื่องล่อหรือกามคุณ ได้แก่ สุขที่
อิงเนกขัมมะ; *ดู สุข*

นिरุตติปฏิสัมภิตา ปัญญาแตกฉานใน
ภาษา คือเข้าใจภาษา รู้จักใช้ถ้อยคำให้

คนเข้าใจ ตลอดทั้งรู้ภาษาต่างประเทศ
(ข้อ ๓ ในปฏิสัมภิตา ๔)

นิโรธ ความดับทุกข์ คือดับตัณหาได้สิ้น
เชิง, ภาวะปลอดทุกข์เพราะไม่มีทุกข์ที่
จะเกิดขึ้นได้ หมายถึงพระนิพพาน

นิโรธสมาบัติ การเข้านิโรธ คือ ดับ
สัญญาความจำได้หมายรู้ และเวทนา
การเสวยอารมณ์ เรียกเต็มว่า *เข้า
สัญญาเวทียตนิโรธ*, พระอรหันต์และ
พระอนาคามีที่ได้สมาบัติ ๘ แล้วจึงจะ
เข้านิโรธสมาบัติได้ (ข้อ ๙ ในอนุปุพพ-
วิหาร ๙)

นิโรธสัญญา ความสำคัญหมายในนิโรธ
คือ กำหนดหมายการดับตัณหาอันเป็น
อริยผลว่า เป็นธรรมละเอียดประณีต; *ดู
สัญญา*

นิวพระสุคต, นิวสุคต *ดู มาตรา*

นิวรรณ, นิวรรณธรรม ธรรมที่กั้นจิตไม่
ให้บรรลุความดี, สิ่งที่ขัดขวางจิตไม่ให้
ก้าวหน้าในคุณธรรม, อกุศลธรรมที่กุด
ทับจิต ปิดกั้นปัญญา มี ๕ อย่าง คือ ๑.
กามฉันท พอใจใฝ่กามคุณ ๒. *พยาบาท*
แค้นเคืองคิดร้ายเขา ๓. *ถีนมิทธะ* หดหู่
ซึมเซา ๔. *อุทธัจจกุกกุกจะ* ฟุ้งซ่าน
รำคาญใจ ๕. *วิจิกิจฉา* ลังเลสงสัย

นิวรรณูปกิเลส โทษเครื่องเศร้าหมองคือ
นิวรรณ

นิเวศน์ ที่อยู่

นิสสัยจารย์ อาจารย์ผู้ให้นิสัย

นิสสัยวิมุตติ ความหลุดพ้นด้วยออกไปเสีย หรือสลัดออกได้ เป็นการพ้นที่ยั่งยืนตลอดไป ได้แก่นิพพาน, เป็นโลกุตตรวิมุตติ (ข้อ ๕ ในวิมุตติ ๕)

นิสสัยกัณฐะ, นิสสัยกัณฐี “อันให้ต้องสลัดสิ่งของ” เป็นคุณบทแห่งอาบัติปาจิตตีย์หมวดที่มีการต้องสลัดสิ่งของ ซึ่งเรียกว่า **นิสสัยกัณฐิกปาจิตตีย์**; “อันจะต้องสลัด” เป็นคุณบทแห่งสิ่งของที่จะต้องสลัดเมื่อต้องอาบัติปาจิตตีย์หมวดนั้น กล่าวคือ **นิสสัยกัณฐิกัตถุ**

นิสสัยกัณฐิกัณฐ์ ตอน หรือ ส่วนอันว่า ด้วยอาบัตินิสสัยกัณฐิกปาจิตตีย์

นิสสัยกัณฐิกปาจิตตีย์ อาบัติปาจิตตีย์ อันทำให้ต้องสลัดสิ่งของ ภิกษุต้องอาบัติประเภทนี้ ต้องสลัดสิ่งของที่ทำให้ต้องอาบัติก่อน จึงจะปลงอาบัติตก, มีทั้งหมด ๓๐ ลิกขาบท จัดเป็น ๓ วรรค คือ จีวรวรรค (มี ๑๐ ลิกขาบท) โกลิยวรรค (มี ๑๐ ลิกขาบท) และปัตตวรรค (มี ๑๐ ลิกขาบท)

ตัวอย่างคำเสียสละ ในบางลิกขาบท:

จีวรวรรค ลิกขาบทที่ ๑ (ทรงอดีตเรก-จีวรเกิน ๑๐ วัน) ของอยู่ในหัตถบาธว่า “อิหฺม เม ภนฺเต จีวรํ ทสฺสาหตฺติกฺกนฺตํ นิสฺสํคฺคิยฺ, อิมํ หํ อายสฺมโต นิสฺสํชฺชามิ.” (ถ้าผู้สละแก่พระสงฆ์ว่าผู้รับ ว่า “อาวุโส

แทน “ภนฺเต”), ถ้าสละ ๒ ผืนขึ้นไป ว่า “อิมานิ เม ภนฺเต จีวรานิ ทสฺสาหตฺติกฺกนฺตานิ นิสฺสํคฺคิยานิ, อิมานํ หํ อายสฺมโต นิสฺสํชฺชามิ.”; ถ้าของอยู่นอกหัตถบาธ ว่า “เอตํ” แทน “อิหฺม” และ “เอตํ” แทน “อิมํ”, ว่า “เอตานิ” แทน “อิมานิ” และ “เอตํ” แทน “อิมานํ”; คำคืนให้ (ถ้าหลายผืน หรืออยู่นอกหัตถบาธ ฟังเปลี่ยนโดยนัยข้างต้น) ว่า “อิมํ จีวรํ อายสฺมโต ทมฺมิ”

จีวรวรรค ลิกขาบทที่ ๒ (อยู่ปราศจากไตรจีวรล่วงราตรี) ของอยู่ในหัตถบาธว่า “อิหฺม เม ภนฺเต จีวรํ รัตติวิปฺปวฺตฺถํ อญฺญตฺร ภิกฺขุสมฺมตฺติยา นิสฺสํคฺคิยฺ, อิมํ หํ อายสฺมโต นิสฺสํชฺชามิ.”, ถ้า ๒ ผืน ว่า “ทุวิจิวฺรํ” ถ้าทั้ง ๓ ผืน ว่า “ตฺติจิวฺรํ” (คำคืนผ้าให้ และคำเปลี่ยนทั้งหลาย ฟังทราบเหมือนในลิกขาบทแรก)

โกลิยวรรค ลิกขาบทที่ ๘ (รับทองเงิน - ต้องสละในสงฆ์) ว่า “อหํ ภนฺเต รูปิยํ ปฏฺฐิภุคฺคเหสี, อิหฺม เม นิสฺสํคฺคิยฺ, อิมํ หํ สงฺฆสฺส นิสฺสํชฺชามิ.”

โกลิยวรรค ลิกขาบทที่ ๙ (แลกเปลี่ยนด้วยรูปียะ - ต้องสละในสงฆ์) ว่า “อหํ ภนฺเต นานปฺปการํ รูปิยสํโวหารํ สฺมาปชฺชี่, อิหฺม เม นิสฺสํคฺคิยฺ, อิมํ หํ สงฺฆสฺส นิสฺสํชฺชามิ.”

ปัตตวรรค ลิกขาบทที่ ๓ (เก็บเมล็ด

ไว้ฉันล่วง ๗ วัน) ว่า “อิหฺม เหม ภนฺเต
 เกสขฺชํ สตฺตาทาทิกฺกนฺตํ นิสฺสคฺคิยฺ,
 อิมํ อายสฺมโต นิสฺสขฺขามิ.” คำคั้นให้
 ว่า “อิหฺม เกสขฺชํ อายสฺมโต ทมฺมิ” (เภลัซ
 ที่ได้คั้นมา มิให้ฉัน ฟังใช้ในกิจอื่น)

นิสสัยวัตต ของที่เป็นนิสสัยคีย์, ของ
 ที่ต้องสละ, ของที่ทำให้ภิกษุต้องอาบัติ
 นิสสัยคีย์ปาจิตตีย์ จำต้องสละก่อนจึง
 จะปลงอาบัตินอก

นิสสัยคีย์ ๓ **นิสสัยคีย์**

นิสสัยคีย์, นิสสัยคีย์ “สภาวะที่หลังไหล
 ออก”, สิ่งที่เกิดตามมา, สิ่งที้ออกมาเป็น
 ผล, ผลสืบเนื่อง หรือผลต่อตาม เช่น
 แสงสว่างและคว้น เป็นนิสสัยคีย์ของไฟ,
 มูตรและอุจจาระ เป็นต้น เป็นนิสสัยคีย์ของสิ่ง
 ที่ได้ดื่มกิน, อุปาทายรูปเป็นนิสสัยคีย์ของ
 มหาภูตรูป, โทสะเป็นนิสสัยคีย์ของโลภะ
 (เพราะโลภะถูกขัด โทสะจึงเกิด), อรูป-
 ฌานเป็นนิสสัยคีย์ของกสิณ, นิโรธสมาบัติ
 เป็นนิสสัยคีย์ของสมณะและวิปัสสนา

นิสสัยคีย์ ใช้กับผลดีหรือผลร้ายก็ได้
 เช่นเดียวกับวิบาก แต่**วิบาก**หมายถึงผล
 ของกรรมที่เกิดขึ้นแก่กระแสสืบต่อแห่ง
 ชีวิตของผู้ทำกรรมนั้น (คือ แก่ชีวิตสันตติ
 หรือแก่เบญจขันธ์) ส่วนนิสสัยคีย์นี้ ใช้กับ
 ผลของกรรมก็ได้ ใช้กับผลของกรรม
 และเรื่องราวทั้งหลายได้ทั่วไป ถ้าใช้กับ
 ผลของกรรม นิสสัยคีย์หมายถึงผลพวง

พลอย ผลข้างเคียง หรือผลโดยอ้อม ซึ่ง
 สืบเนื่องต่อออกไปจากวิบาก (คือ
 อธิคุณกรรมหรืออนิธิคุณกรรมที่เกิดพวง
 มาข้างนอก อันจะก่อให้เกิดความสุข
 หรือความทุกข์) เช่น ทำกรรมดีแล้ว เกิด
 ผลดีต่อชีวิต เป็นวิบาก จากนั้นพลอยมี
 ลามมีความสะดวกสบายเกิดตามมา
 เป็นนิสสัยคีย์ หรือทำกรรมชั่วแล้ว ชีวิต
 สืบต่อแปรเปลี่ยนไปในทางที่ไม่น่า
 ประารถ เป็นวิบาก และเกิดความโศก
 เศร้าเสียใจ เป็นนิสสัยคีย์ และนิสสัยคีย์
 นั้นหมายถึงผลที่พลอยเกิดแก่คนอื่น
 ด้วย เช่น บุคคลเสวยวิบากของกรรมชั่ว
 มีชีวิตที่ไม่ดีแล้ว ครอบครัวญาติพี่น้อง
 ของเขาเกิดความเดือดร้อนเป็นอยู่ยาก
 ลำบาก เป็นนิสสัยคีย์; **นิสสัยคีย์** หมายถึง
 ผลสืบเนื่องหรือผลพวงพลอยที่ดีหรือ
 ร้ายก็ได้ ต่างจาก**อนิสสัยคีย์**ซึ่งหมายถึง
 ผลได้พิเศษในฝ่ายดีอย่างเดียว; ๓ **ผล,**
 เทียบ **วิบาก, อนิสสัยคีย์**

นิสสัย ปัจจัยเครื่องอาศัยของบรรพชิต
 ๔ อย่าง คือ ๑. **ปิณฑิยาโลปโกชณะ**
 โภชณะที่ได้มาด้วยกำลังปลีแข้ง คือ
 เที่ยวบิณฑบาต รวมทั้งภัตตาหารที่เป็น
 อติเรกลาก ๑๐ อย่าง ๒. **บังสุกุลจีวร**
 ผ้านุ่งห่มที่ทำจากของเขาทิ้ง รวมทั้งผ้าที่
 เป็นอติเรกลาก ๖ อย่าง ๓. **รุกขมุล-**
เสนาสนะ ที่อยู่อาศัยคือโคนไม้ รวมทั้ง

ที่อยู่อาศัยที่เป็นอติเรกลาภ ๕ อย่าง
๔. ปุติมุตตเกสัช ยาน้ำมูตรเน่า รวมทั้ง
 เกสัชที่เป็นอติเรกลาภ ๕ อย่าง (เรียก
 กันๆ ว่า จีวร บิณฑบาต เสนาสนะ
 คิลานเกสัช); คำบาลีว่า “นิสฺสย” ใน
 ภาษาไทย เขียน นิสสัย หรือ นิสัย ก็ได้; ดู **ปัจจัย 2., อนุศาสน์ (๘)**

นิสสารณา การไล่ออก, การขับออกจาก
 หมู่ เช่น นาสนะสามเณรผู้กล่าวต่อพระผู้
 มีพระภาคเจ้าออกไปเสียจากหมู่ (อยู่ใน
 อปโลกนกัมม) ประกาศถอนธรรมกถึก
 ผู้ไม่แตกฉานในธรรมในอรรถ คัดค้าน
 คดีโดยหาหลักฐานมิได้ ออกเสียจาก
 การระงับอธิกรณ์ (อยู่ในญัตติกัมม); คู่
 กับ **โอสารณา**

นิตย 1. ที่ฟัง, ที่อาศัย เช่น ขอนิสัยใน
 การอุปสมบท (คือกล่าวคำขอร้องต่อ
 อุปัชฌาย์ในพิธีอุปสมบท ขอให้ท่านเป็น
 ที่ฟังที่อาศัยของตน ทำหน้าที่ปกครอง
 สั่งสอนให้การศึกษาอบรมต่อไป), อาจารย์
 ผู้ให้นิสัย เรียกว่า นิสฺสยาจารย์ (อาจารย์
 ผู้รับที่จะเป็นที่ฟังที่อาศัย ทำหน้าที่ปก
 ครองแนะนำในการศึกษาอบรม); คำบาลี
 ว่า “นิสฺสย” ในภาษาไทย เขียน นิสสัย
 หรือ นิสัย ก็ได้

การขอนิสัย (ขออยู่ในปกครองหรือ
 ขอให้เป็นที่ฟังในการศึกษา) สำเร็จด้วย
 การถืออุปัชฌาย์ (ขอให้เป็นผู้อุปัชฌาย์)

นั่นเอง ในพิธีอุปสมบทอย่างที่ปฏิบัติกัน
 อยู่ การขอนิสัยถืออุปัชฌาย์เป็นมุขกิจตอน
 หนึ่งของการอุปสมบท ก่อนจะทำการ
 สอนข้อมถาตอบอันตรายิกธรรม ผู้ขอ
 อุปสมบทเปล่งวาจาขอนิสัยถืออุปัชฌาย์
 ดังนี้ (เฉพาะข้อความที่พิมพ์ตัวหนาเท่า
 นั้นเป็นวินัยบัญญัติ นอกนั้นท่านเสริม
 เข้ามาเพื่อให้หนักแน่น): “**อหิ ฆนฺเต
 นิสฺสยํ ยาจามิ, ทุตฺติมฺปิ อหิ ฆนฺเต นิสฺสยํ
 ยาจามิ, ตุตฺติมฺปิ อหิ ฆนฺเต นิสฺสยํ ยาจามิ,
 อุปฺชฌายโ ม ฆนฺเต โหหิ, อุปฺชฌายโ ม
 ฆนฺเต โหหิ, อุปฺชฌายโ ม ฆนฺเต โหหิ**”
 ลำดับนั้นผู้จะเป็นอุปัชฌายะกล่าวตอบ
 ว่า “**สาหุ**” (ดีละ) “**ลหุ**” (เบาใจดอก)
 “**โอบายิกิ**” (ชอบแก่อุปาย) “**ปฏฺฐูปิ**” (สม
 ควรอยู่) “**ปาสาทิเกน สมฺปาเทหิ**” (จง
 ให้ถึงพร้อมด้วยอาการอันน่าเลื่อมใส
 เกิด) คำใดคำหนึ่ง หรือให้รู้เข้าใจด้วย
 อาการทางกายก็ตาม ก็เป็นอันได้ถือ
 อุปัชฌาย์แล้ว แต่นิยมกันมาให้ผู้ขอ
 กล่าวรับคำของท่านแต่ละคำว่า “**สาธุ
 ฆนฺเต**” หรือ “**สมฺปฏฺฐิจฺฉามิ**” แล้วกล่าว
 ต่อไปอีกว่า “**อชฺชตฺตคฺคฺคทานิ เถโร มยฺหิ
 ภาโร, อหฺมฺปิ เถรสฺส ภาโร**” (ว่า ๓ ทน)
 (= ตั้งแต่นี้เป็นต้นไป พระเถระเป็น
 ภาระของข้าพเจ้า แม้ข้าพเจ้าก็เป็นภาระ
 ของพระเถระ)

ภิกษุทวารวาระถ้าไม่ได้อยู่ในปกครอง

ของอุปัชฌาย์ด้วยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่งที่ทำให้หนีลัษระงับ เช่น อุปัชฌาย์ไปอยู่เสียที่อื่น ต้องถือภิกษุอื่นที่มีคุณสมบัติสมควร เป็นอาจารย์ และอาศัยท่านแทนวิธีถืออาจารย์ก็เหมือนกับวิธีถืออุปัชฌาย์ เปลี่ยนแต่คำขอว่า “อาจริโย เม ภนฺเต โหหิ, อายสฺมโต นิสฺสาย วจฺจามิ” (ขอท่านจงเป็นอาจารย์ของข้าพเจ้า ข้าพเจ้าจักอยู่อาศัยท่าน)

2. ปัจจัยเครื่องอาศัยของบรรพชิต ๔ อย่าง ดู **นิตยัตต**

3. ในภาษาไทยว่า ความประพฤตินี้ที่เคยชิน เช่น ทำจนเป็นนิสัย

นิตยัตตกะ ภิกษุผู้พ้นการถือหนีลัษ หมายถึงภิกษุที่มีพรรษาพ้น ๕ แล้ว มีความรู้ธรรมวินัยพอรักษาตัวได้แล้ว ไม่ต้องถือหนีลัษในอุปัชฌาย์ หรืออาจารย์ต่อไป; เรียกง่ายว่า **นิตยัตตกั**

นิตยัสสีมา ความสීමาเป็นที่อาศัยของ พัทธสීමา

นิตยัตต ศิษย์ผู้เล่าเรียนอยู่ในสำนัก, ผู้อาศัย, ผู้ถือหนีลัษ

นิตยัตตสීමา พัทธสීමาอาศัยคามสීමา

นิตยัตตนะ ผ้าปูนั่งสำหรับภิกษุ

นิตยัตตตะ ดู **อิตตะ** 2.

เนกขัมมะ การออกจากกาม, การออกบวช, ความปลอดโปร่งจากสิ่งล่อเร้าเข้ายวน (พจนานุกรมเขียน **เนกขัม**); (ข้อ

๓ ในบารมี ๑๐)

เนกขัมมวิตก ความตรึกที่จะออกจากกาม หรือตรึกที่จะออกบวช, ความดำริหรือความคิดที่ปลอดจากความโลภ (ข้อ ๓ ในกุศลวิตก ๓)

เนตติ แบบแผน, เยี่ยงอย่าง, ขนบธรรมเนียม (พจนานุกรม เขียน **เนติ**)

เนตร ตา, ดวงตา

เนปาล ชื่อประเทศอันเคยเป็นที่ตั้งของแคว้นศากยะบางส่วน รวมทั้งลุมพินีอันเป็นที่ประสูติของเจ้าชายสิทธัตถะ ตั้งอยู่ทางทิศเหนือของประเทศอินเดียและทางใต้ของประเทศจีน มีเนื้อที่ ๑๔๐,๗๙๗ ตารางกิโลเมตร มีพลเมืองประมาณ ๒๙,๕๑๙,๑๑๔ คน (พ.ศ. ๒๕๕๑); หนังสือเก่าเขียน **เนปอล**

เนยยะ ผู้พอนำเสนอได้ คือพอนจะฝึกสอนอบรมให้เข้าใจธรรมได้ต่อไป (ข้อ ๓ ในบุคคล ๔ เหล่า)

เนยยัตตะ ดู **อิตตะ** 2.

เนรเทศ ขับไล่ออกจากถิ่นเดิม, ให้ออกไปเสียจากประเทศ

เนรัญชรา ชื่อแม่น้ำสำคัญ พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้พระอนุตรตรัสสัมมาสัมโพธิญาณที่ภายใต้ต้นโพธิ์ ซึ่งอยู่ริมแม่น้ำสายนี้ และก่อนหน้านั้นในวันตรัสรู้ทรงลอยถาดข้าวมธุปายาสที่นางสุชาดาถวายในแม่น้ำสายนี้

เนวสัจญานาสัจญายตนะ ภาวะที่มี
สัจญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัจญาก็ไม่ใช่ เป็น
ชื่ออรุณฆาน หรืออรุณภาพที่ ๔

เนวสัจญินาสัจญี มีสัจญาก็ไม่ใช่ ไม่
มีสัจญาก็ไม่ใช่

เนตชชิกังคะ องค์แห่งภิกษุผู้ถือการนั่ง
คือ ถือ นั่ง ยืน เดิน เท่านั้น แม้จะพัก

ผ่อน ก็ไม่นอน, คำสมาทานว่า “เสยยัม
ปฏิกุชิปามิ, เนสชชิกังคัม สมาทियามิ”
แปลว่า “ข้าพเจ้างดการนอน สมาทาน
องค์แห่งผู้—” (ข้อ ๑๓ ใน *ธุดงค์ ๑๓*)

เนา เอาผ้าทาบก้นเข้า เอาเข็มเย็บเป็นช่วง
ยาวๆ พอกันผ้าเคลื่อนจากกัน ครั้นเย็บ
แล้วก็เลาะเนาขึ้นออกเสีย

บ

บทภาชนะ บทไขความ, บทขยายความ
บทภาชนะ บทที่ตั้งไว้เพื่อขยายความ,
บทที่ต้องอธิบาย

บรม อย่างยิ่ง, ที่สุด

บรมธาตุ กระดูกพระพุทธรูป

บรมพุทโธบาย อูบายคือวิธีของพระ
พุทธรูปผู้ยอดเยี่ยม จากศัพท์ว่า **บรม**
(บรม) + **พุท** (พุท) + **อูบาย** (อูบาย)

บรมศาสดา ศาสดาที่ยอดเยี่ยม, พระผู้
เป็นครูที่สูงที่สุด, พระบรมครู หมายถึง
พระพุทธรูป

บรมสารีริกธาตุ ดู **สารีริกธาตุ**

บรมสุข สุขอย่างยิ่ง ได้แก่ พระนิพพาน

บรมอัญญา, บรมอัญญา กระดูกกษัตริย์

บรรจถรณ์ ผ้าปูนอน, เครื่องลาด (คือ
ปัจจัยถรณ์)

บรรจบ ครบ, ถ้วน, จดกัน, ประสมเข้า,
ติดต่อกัน, สมทบ

บรรทม นอน

บรรเทา ทำให้สงบ, คลาย, เบาลง, ทำให้
เบาลง, ทุเลา

บรรพ ช้อ, เล่ม, หมวด, ตอน, กัณฑ์
เช่นว่า **กายนุปัสสนา** ตามดูรู้เห็นกาย
แยกเป็นบรรพต่างๆ มี อานาปานบรรพ
อิริยาปถบรรพ ลัมปชัญญบรรพ ปฏิกูล
มนสิการบรรพ เป็นต้น

บรรพชา การบวช (แปลว่า “เว้นความชั่ว
ทุกอย่าง”) หมายถึง การบวชทั่วไป,
การบวชอันเป็นบวรประโยชน์แห่ง
อุปสมบท, การบวชเป็นสามเณร (เดิมที่
เดียว คำว่า **บรรพชา** หมายความว่า
บวชเป็นภิกษุ เช่น เสด็จออกบรรพชา
อัคระสาวกบรรพชา เป็นต้น ในสมัยต่อ
มาจนถึงปัจจุบันนี้ คำว่า **บรรพชา**
หมายถึง บวชเป็นสามเณร ถ้าบวชเป็น
ภิกษุ ใช้คำว่า **อุปสมบท** โดยเฉพาะเมื่อ
ใช้ควบกันว่า บรรพชาอุปสมบท)

บรรพชิต ผู้บวช, นักบวช เช่น ภิกษุ
สมณะ ดาบส ฤๅษี เป็นต้น แต่เฉพาะใน
พระพุทธศาสนา ได้แก่ ภิกษุและ
สามเณร (และภิกษุณี ลิกขมานา
สามเณรี) มักใช้คู่กับ **คฤหัสถ์** (ในภาษา
ไทยปัจจุบันให้ใช้หมายถึงนักบวชใน
พระพุทธศาสนา ไม่ว่าในฝ่ายเถรวาท
หรือฝ่ายมหายาน)

บรรพต ภูเขา

บรรยาย การสอน, การแสดง, การชี้
แจง; นัยโดยอ้อม, อย่าง, ทาง

บรรลุ ถึง, สำเร็จ

บริกรรม 1. (ในคำว่า “ถ้าผ้ากฐินนั้นมี
บริกรรมสำเร็จดีอยู่”) การตระเตรียม,
การทำเตรียมพร้อมเบื้องต้น เช่น ชัก

ย่อม กะ ตัด เย็บ เสริมแล้ว **2.** สถานที่
เขาลาดปูน ปูไม้ ขัดเงา หรือชักเงา โบก
ปูน ทาสี เขียนสี แต่งอย่างอื่น เรียกว่า
ที่ทำบริกรรม ห้ามมิขุถม์น้ำลาย หรือ
นั่งพิง **3.** การนวดพื้น ประคบ หรือถู
ตัว **4.** การกระทำขั้นต้นในการเจริญ
สมถกรรมฐานคือ กำหนดใจโดยเพ่ง
วัตถุ หรือนึกถึงอารมณ์ที่กำหนดนั้น ว่า
ซ้าๆ อยู่ในใจอย่างใดอย่างหนึ่ง เพื่อทำ
ใจให้สงบ **5.** เลื่อนมาเป็นความหมายใน
ภาษาไทย หมายถึงห้องปน, เสกเป่า

บริกรรมภาวนา ภาวนาขั้นต้นหรือขั้น
ตระเตรียม คือ กำหนดใจ โดยเพ่งดู
วัตถุ หรือนึกว่าพุทธานุคุณ ธรรมคุณ
สังฆคุณ เป็นต้น ซ้าๆ อยู่ในใจ

บริหาร ของใช้ส่วนตัวของพระ, เครื่องใช้
สอยประจำตัวของภิกษุ; บริหารที่จำเป็น
แท้จริง คือ บาตร และ[ไตร]จีวร ซึ่งต้อง
มีพร้อมก่อนจึงจะอุปสมบทได้ แต่ได้ยึด
ถือกันสืบมาให้มี **บริหาร ๘ (อัฐบริหาร)**
คือ ไตรจีวร (สังฆาฏิ อุตราสงค์ อันตร-
วาสก) บาตร มีดเล็ก (วาสี, อรรถกถา มัก
อธิบายว่าเป็นมีดตัดเหล้าไม้สีฟัน แต่เรา
นิยมพูดกันมาว่ามีดโกนหรือมีดตัดเล็บ)
เข็ม ประคดเอว ผ้ากรองน้ำ (ปริส-
สาวณะ, หรือกระบอกกรองน้ำคือ ฆมกรก,
ฆมกธน์, ฆัมมกรก หรือฆัมมกธน์) ดัง
กล่าวในอรรถกถา (เช่น วินย.อ.๑/๒๘๔) ว่า

ตีจีวรณจ ปตุโตจ วาสี สฺวิจ จ พนฺธนํ

ปริสสาวณะนณฺฑเสเต ยุตฺตโยคสฺส ภิกฺขุโน.

ตามปกติ อรรถกถากล่าวถึงบริหาร ๘
เมื่อเล่าเรื่องของท่านผู้บรรลุนิพพานเป็นพระ
ปัจเจกพุทธเจ้า ซึ่งมีบริหาร ๘ เกิดขึ้นเอง
พร้อมกับการหายไปของเพศคฤหัสถ์ และ
เรื่องของพระสาวกในยุคต้นพุทธกาล ซึ่งมี
บริหาร ๘ เกิดขึ้นเอง เมื่อได้รับอุปสมบท
เป็นเอหิภิกขุ นอกจากนี้ ท่านอธิบาย
ลักษณะของภิกษุผู้สันโดษว่า ภิกษุผู้
สันโดษที่พระพุทธรเจ้าทรงมุ่งหมายในพระ
สูตร (เช่น สามัญญผลสูตร, ที.ส.๙/๓๑/๖๑) ซึ่ง
เขาตัวจะไปไหนเมื่อใดก็ได้ตามปรารถนา
ดังนกที่มีแต่ปีกจะบินไปไหนเมื่อใดได้ดัง
ใจนั้น คือท่านที่มีบริหาร ๘ ส่วนผู้ที่มี
บริหาร ๙ (เพิ่มผ้าปูลาด หรือลูกกุญแจ) มี
บริหาร ๑๐ (เพิ่มผ้าสีหะหรือแผ่นหนัง)
มีบริหาร ๑๑ (เพิ่มไม้เท้า หรือทะนานน้ำ
มัน) หรือมีบริหาร ๑๒ (เพิ่มร่ม หรือรอง
เท้า) ก็เรียกว่ามักน้อย สันโดษ แต่มีใช้ผู้
ที่ทรงมุ่งหมายในพระสูตรดังกล่าวนี้

รายการบริหารในพระไตรปิฎก ที่มีชื่อ
และจำนวนใกล้เคียงกับบริหาร ๘ นี้ พบ
ในสิกขาบทที่ ๑๐ แห่งสุราปานวรรค
ปาจิตติย (ภิกษุช้อนบริหารของภิกษุอื่น)
ได้แก่ บาตร [ไตร]จีวร ผ้าสีหะ กล่อง
เข็ม ประคดเอว (นับได้ ๗ ขาดมีด และ
เครื่องกรองน้ำ แต่มีสีหะเพิ่มเข้ามา),

ในคราวจะมีสังคายนาครั้งที่ ๒ พวกภิกษุ
 วัชชีบุตรได้เที่ยวหาพวกด้วยการจัด
 เตรียมบริวารเป็นอันมากไปถวายพระ
 เถระบางรูป (วินย.๗/๖๔๓/๔๑๐) ได้แก่ บาตร
 จีวร นิลีทนะ กล่องเข็ม ประคดเอว ผ้า
 กรองน้ำ และธมกรก (ครบ ๘ แต่มี
 นิลีทนะมาแทนเม็ด)

คัมภีร์อุปทาน (ขุ.อป.๓๓/๒๐๘/๕๔๙)
 นอกจากบรรยายเรื่องพระบรมสารีริกธาตุ
 ที่ได้รับการอัญเชิญไปบรรจุไว้ ณ สถูป-
 เจดียสถานต่างๆ แล้ว ยังได้กล่าวถึง
 บริวารของพระพุทธเจ้า ซึ่งประดิษฐานอยู่
 ในที่ต่างๆ (หลายแห่งไม่อาจกำหนดได้ว่า
 ในบัดนี้คือที่ใด) คือ บาตร ไม้เท้า และ
 จีวรของพระผู้มีพระภาค อยู่ในเวชชีรานคร
 สบงอยู่ในกุลฆรนคร (เมืองหนึ่งใน
 แคว้นอวันตี) บรรจถรณ์อยู่เมืองกบิล
 ธมกรกและประคดเอวอยู่นครปาฏลีบุตร
 ผ้าสรงอยู่ที่เมืองจัมปา ผ้ากาสาอยู่ใน
 พรหมโลก ผ้าโพกอยู่ที่ดาวดึงส์ ผ้า
 นิลีทนะอยู่ในแคว้นอวันตี ผ้าลาดอยู่ใน
 เทวรัฐ ไม้สีเฟออยู่ในมิติลานคร ผ้ากรอง
 น้ำอยู่ในวิเทหรัฐ มืดและกล่องเข็มอยู่ที่
 เมืองอินทปัตถ์ บริวารเหลือจากนั้นอยู่ใน
 อปรันตกชนบท (สันนิษฐานว่าเป็นดินแดน
 แถบรัฐ Gujarat ในอินเดีย ถึง Sind ใน
 ปากีสถานปัจจุบัน)

บริวารโฉล ท่อนผ้าใช้เป็นบริวาร เช่น

ผ้ากรองน้ำ ถุงบาตร ย่าม ผ้าห่อของ
บริจาค สละให้, เสียสละ, สละออกไป
 จากตัว, การสละให้หมดความเห็นแก่
 ตัว หรืออย่างมิให้มีความเห็นแก่ตน
 โดยมุ่งเพื่อประโยชน์ของผู้อื่น เพื่อ
 ความดีงาม หรือเพื่อการก้าวสูงขึ้นใน
 ธรรม เช่น ชนบริจาค (การสละทรัพย์)
 ชีวิตบริจาค (การสละชีวิต) กามสุข-
 บริจาค (การสละกามสุข) อกุศลบริจาค
 (การสละละอกุศล); บัดนี้ มักหมาย
 เฉพาะการร่วมให้หรือการสละเพื่อการ
 บุญอย่างเป็นพิธี

บริจาริกา หญิงรับใช้

บริภักต์ ดู สัตตบริภักต์

บริโภค กิน, ใช้สอย, เสพ; ในประโยคว่า
 “ภิกษุใดรู้้อยู่ บริโภคน้ำ มีตัวสัตว์ เป็น
 ปาจิตตียะ” หมายถึง ดื่ม อาบ และใช้
 สอยอย่างอื่น

บริโภคเจดีย เจดียคือสิ่งของหรือสถานที่
 ที่ที่พระพุทธเจ้าเคยทรงใช้สอยเกี่ยว
 ข้อง ได้แก่ ตุมพสถูป อังคารสถูป และ
 สังเวชนียสถานทั้ง ๔ ตลอดถึงบาตร
 จีวร เตียง ตั่ง กุฎี วิหาร ที่พระพุทธเจ้า
 ทรงใช้สอย

บริวาร 1. ผู้แวดล้อม, ผู้ห้อมล้อมติด
 ตาม, ผู้รับใช้ **2.** สิ่งแวดล้อม, ของสมทบ,
 สิ่งประกอบพร้อม เช่น ผ้าบริวาร บริวาร
 กลุณ เป็นต้น **3.** ชื่อคัมภีร์พระวินัยปิฎก

หมวดสุดท้ายใน ๕ หมวด คือ อาทิกัมม์ ปาจิตตีย์ มหาวรรค จุลวรรค บริวาร; เรียกตามรูปเต็มในบาลีว่า *ปริวาร; ; ๓ ไตรปิฎก, ปริวาร*

บริษัท หมู่เหล่า, ที่ประชุม, คนรวมกัน, กลุ่มชน, ชุมนุม, ชุมชน

บริษัท ๔ 1. ชุมชนชาวพุทธ ๔ พวก คือ ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา, (เช่น อภ. จตุกก.๒๑/๑๓๐/๑๘๐) นิยมเรียกว่า **พุทธบริษัท 2.** เหล่าชน, กลุ่มชน, ที่ประชุม, สมาคม ๔ เหล่า คือ ขัตติยบริษัท (เหล่าชนผู้ปกครอง) พราหมณบริษัท (เหล่าพราหมณ์, เหล่าชนเจ้าตำราเจ้าพิธี) คหบดีบริษัท (เหล่าเจ้าบ้านเจ้าทุน) สมณบริษัท (เหล่าสมณะ), (เช่น อภ.สตตก. ๒๓/๖๕/๑๑๕)

บริษัท ๘ เหล่าชน, กลุ่มชน, ที่ประชุม, ชุมนุม, สมาคม ๘ เหล่า คือ ขัตติยบริษัท พราหมณบริษัท คหบดีบริษัท สมณบริษัท จาตุมหาราชิกบริษัท (เหล่าเทพชั้นจาตุมหาราชิก) ดาวดึงส์บริษัท (เหล่าเทพชั้นดาวดึงส์) มารบริษัท (เหล่าไพร่พลของมาร) พรหมบริษัท (เหล่าพรหม), (อภ.อุฎฺฐก.๒๓/๑๖๖/๓๑๖)

บริสุทธ์, บริสุทธิ สะอาด, หมดจด, ปราศจากมลทิน, ผุดผ่อง; ครบถ้วน, ถูกต้องตามระเบียบอย่างบริบูรณ์

บริหาร ดูแล, รักษา, ดำเนินการ, นำพา

กิจการงาน, ปกครอง

บริหารคณะ ปกครองหมู่, ดูแลหมู่

บวงสรวง บูชา (ใช้แก่ผีสิง เทวดา)

บ่วงแห่งมาร ได้แก่ วัตถุสาม คือ รูป เสียง กลิ่น รส โสภณจุฬพะ ที่น่ารำกไ้ใคร่ น่าพอใจ

บวช การเว้นท้าว คือเว้นความชั่วทุกอย่าง, ไปได้ท้าว (ออกมาจากคำว่า *ป + วช*) หมายถึงการถือเพศเป็นนักพรตท้าวไป; บวชพระ คือบวชเป็นภิกษุ เรียกว่า **อุปสมบท**, บวชเณร คือบวชเป็นสามเณร เรียกว่า **บรรพชา**

บอก ในประโยคว่า “ภิกษุใด ไม่ได้รับบอกก่อน ก้าวล่วงธรณีเข้าไป” ไม่ได้รับบอก คือยังไม่ได้รับอนุญาต

บอกวัตร บอกข้อปฏิบัติในพระพุทธศาสนา เมื่อทำวัตรเย็นเสร็จแล้ว ภิกษุรูปเดียวเป็นผู้บอก อาจใช้วิธีหมุนเวียนกันไปทีละรูป ข้อความที่บอก ว่าเป็นภาษาบาลี กล่าวถึงปฏิบัติบูชา คาถา โอวาทปาติโมกข์ คุณานิสงส์แห่งขันติธรรม คำเตือนให้ใส่ใจในธรรมในเมื่อได้มีโอกาสเกิดมาเป็นมนุษย์พบพระพุทธศาสนา ความไม่ประมาท เร่งเพียรพยายามในทางธรรมเพื่อน้อมไปสู่พระนิพพาน และพ้นจากทุกคติ แล้วกล่าวถึงพุทธกิจประจำวัน ๕ ประการ ลำดับกาลในพระพุทธประวัติ สิ่งแทนพระองค์ภายหลัง

พุทธปรินิพพาน ชื่อ วัน เดือน ปี และดาวนักษัตร ๒๗ จบลงด้วยคำเชื้อเชิญให้ตั้งอยู่ในพระพุทโธวาท บำเพ็ญปฏิบัติบูชา เพื่อบรรลุมงคลทั้งที่เป็นโลกียะและโลกุตตระ; ธรรมเนียมนี้ บัดนี้เลื่อนรางไปแล้ว

บอกศักราช เป็นธรรมเนียมของพระสงฆ์ไทยแต่โบราณ มีการบอกกาลเวลาเรียกว่า **บอกศักราช** ตอนท้ายสวดมนต์และก่อนจะแสดงพระธรรมเทศนา (หลังจากให้ศีลจบแล้ว) ว่าทั้งภาษาบาลีและคำแปลเป็นภาษาไทย การบอกอย่างเก่าบอกปี ฤดู เดือน วัน ทั้งที่เป็นปัจจุบันอดีต และอนาคต คือบอกว่าล่วงไปแล้วเท่าใด และยังมีอีกเท่าใด จึงจะครบจำนวนอายุพระพุทธศาสนา ๕ พันปี โดยเปลี่ยนศักราชใหม่ และนับจำนวนปีเริ่มตั้งแต่วันวิสาขบูชา เพราะพุทธศักราชนั้น ตามแบบของไทย นับตั้งแต่วันพระพุทธเจ้าปรินิพพานล่วงแล้ว ๑ ปี เป็น พ.ศ. ๑ แต่ต่อมา ในปี พ.ศ. ๒๔๘๓ รัฐบาลได้ประกาศให้ถือวันที่ ๑ มกราคม เป็นวันขึ้นปีใหม่ เริ่มตั้งแต่วันที่ ๑ มกราคม พ.ศ. ๒๔๘๔ เป็นต้นมา (ปี พ.ศ. ๒๔๘๓ มี ๙ เดือน) จึงได้มีวิธีบอกศักราชอย่างใหม่ขึ้นใช้แทน โดยบอกเฉพาะปี พ.ศ. เดือน วันที่ และวันในปัจจุบัน ทั้งบาลีและคำแปล (ถ้าบอก

แบบเคร่งครัด คือ จะให้ตัวเลขตรงตามราชการด้วย และให้เวลาของพุทธศักราชตรงแท้ด้วย มีให้การนับปีของพระพุทธศาสนาคลาดเคลื่อน โดยถือวันวิสาขบูชาเป็นวันเปลี่ยนศักราช ก็ต้องบอกศักราชในปีหนึ่งๆ แยกเป็น ๒ ช่วง คือ ช่วงที่ ๑ ตั้งแต่วันวิสาขบูชาถึงวันที่ ๓๑ ธันวาคม และช่วงที่ ๒ ตั้งแต่วันที่ ๑ มกราคม ถึงวันขึ้น ๑๕ ค่ำของเดือนที่ทำวิสาขบูชา และปรับเปลี่ยนถ้อยคำให้สอดคล้องกับกาลเวลาในช่วงนั้นๆ แต่โดยทั่วไป อนุโลมให้บอกแบบเดียวกันตามปีของราชการ) บัดนี้ ไม่นิยมบอกศักราชกันแล้ว คงเป็นเพราะมีปฏิทินและเครื่องบอกเวลาอย่างอื่นใช้กันดีกันไป

ในที่นี้ แสดงคำบอกศักราชอย่างใหม่ไว้เป็นตัวอย่าง (เมื่อใกล้ พ.ศ. ๒๕๐๐ ยังถือปฏิบัติกันอยู่) ดังนี้

อิทานิ ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส, ปรินิพฺพานโต ปฏฺฐาย, เอกํ ลํ จจรุ ตฺรปญฺจสตาธิกาณิ, เทว ลํ จจรุ สหสฺสานิ อติกฺกนฺตานิ, ปจฺจุปฺปนฺนกาลวเสน, จิตฺตฺรมาสฺส เตรสมํ ทินฺ, วารวเสน ปน รวิวาโร โหติ. เอวํ ตสฺส ภควโต ปรินิพฺพานา, สาสนายุกาลคณฺนา สลฺลภฺเขตฺตพฺพาติ.

ศุภมัสฺสดู พระพุทธศาสนายุกาล,

จำเดิมแต่ปรีนิพพาน, แห่งพระองค์
สมเด็จพระผู้มีพระภาค, อรหันตสัมมา
สัมพุทธเจ้าฉัน, บัดนี้ ล่วงแล้ว ๒๕๐๑
พรรษา, ปัจจุบันสมัย, เมษายนมาส,
สุรทินที่ ๑๓ อาทิตย์วาร, พระพุทธ-
ศาสดายุกาล, จำเดิมแต่ปรีนิพพาน,
แห่งพระองค์สมเด็จพระผู้มีพระภาค,
อรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าฉัน, มีนัยอัน
จะพึงกำหนดนับ ด้วยประการฉะนี้.

[วัน เรียงลำดับจากวันอาทิตย์ไป เป็น
คำบาลีว่า: รวิ จนฺท ภูมฺม วุฑฺ ฅรุ สุกก
โสร; เดือน เรียงลำดับจากเมษายนไป
เป็นคำบาลีว่า: จิตฺร วิสาข เชฏฺจ
อาสาฬหฺ สาวน โปฏฺจปท (หรือ ภาท-
ปท) อสฺสยฺช กตฺติก มิคสิร ปุสฺส มาฆ
ผคฺคณ; ส่วนวันที่ และเลขปี พึ่ง
ประกอบตามหลักบาลีไวยากรณ์]

บังคม ไหว้

บังสกุล ผ้าบังสกุล หรือ บังสกุลจีวร; ใน
ภาษาไทยปัจจุบัน มักใช้เป็นคำกริยา
หมายถึงการที่พระสงฆ์ชักเอาผ้าซึ่งเขา
ทอดวางไว้ที่ศพ ที่หีบศพ หรือที่สายโยง
ศพ โดยกล่าวข้อความที่เรียกว่า คำ
พิจารณาผ้าบังสกุล ดังนี้

อนิจฺจา วต สงฺขารา อุปฺปาทยธมฺมิโน
อุปฺปชฺชิตฺวา นิรุชฺฌนฺติ เตสํ วุปฺสโม สุโข

บังสกุลจีวร ผ้าที่เกลือกกลั้วด้วยฝุ่น,
ผ้าที่ได้มาจาก กองฝุ่น กองหยากเยื่อซึ่ง

เขาทิ้งแล้ว ตลอดถึงผ้าห่อคลุมศพที่เขา
ทิ้งไว้ในป่าช้า ไม่ใช่ผ้าที่ชาวบ้านถวายเป็น
ปัจจุบันมักหมายถึงผ้าที่พระชักจากศพ
โดยตรงก็ตาม จากสายโยงศพก็ตาม

บังสกุลตาย-บังสกุลเป็น ตามประเพณี

เกี่ยวกับการศพ หลังจากเผาศพแล้ว
เมื่อจะเก็บอัฐิ (เก็บในวันที่เผาได้ แต่
นิยมเก็บตอนเช้าวันรุ่งขึ้น) มีการนิมนต์
พระมาบังสกุลอัฐิ เรียกว่า “แปรรูป” หรือ
“แปรธาตุ” (พระก็รูปก็ได้ แต่นิยมกันว่า
๔ รูป, บางท่านว่า ที่จริงไม่ควรเกิน ๓
รูป คงจะเพื่อให้สอดคล้องกับกรณีที่มี
การทำบุญสามหาบ ซึ่งถวายเป็นพระ ๓
รูป) ในการแปรรูปนั้น ก่อนจะบังสกุล
บางทีก็นิมนต์พระสงฆ์ทำน้ำมนต์มา
ประพรมอัฐิ เรียกว่าดับธาตุก่อน แล้ว
เจ้าหน้าที่ (สัปเหร่อ) จัดอัฐิที่เผาแล้วนั้น
ให้รวมเป็นส่วนๆ ตามรูปของร่างกาย
หันศีรษะไปทิศตะวันตก พร้อมแล้ว
ญาติจุดธูปเคารพ บอกกล่าว และเอา
ดอกพิกุลเงินพิกุลทองหรือสตางค์วาง
กระจายลงไปทั่วร่างของอัฐิ แล้ว
ประพรมด้วยน้ำอบน้ำหอม จากนั้นจึง
ทอดผ้าบังสกุล และพระสงฆ์ก็กล่าวคำ
พิจารณาว่า “อนิจฺจา วต สงฺขารา”
เป็นต้น อย่างที่ว่าตามปกติทั่วไป เรียก
ว่า **บังสกุลตาย** เสร็จแล้วเจ้าหน้าที่ก็
หมุนร่างอัฐิให้หันศีรษะไปทิศตะวันตก

ออก และพระสงฆ์กล่าวคำพิจารณา
เปลี่ยนเป็น**บังสุกุลเป็น** มีความหมาย
ว่าตายแล้วไปเกิด จบแล้ว เมื่อถวาย
ดอกไม้ธูปเทียนแก่พระสงฆ์เสร็จ เจ้า
ภาพก็เก็บอัฐิ (เลือกเก็บจากศีรษะลงไป
ปลายเท้า), คำพิจารณาบังสุกุลเป็นนั้นว่า

อจิรั วตย์ กาโย ปจวี อธิเสตสติ

นุทุโท อปตวิญญาโณ นิตถุถิว กสิญฺคร

บังสุกุลตาย-บังสุกุลเป็นนี้ ต่อมา
มีการนำไปใช้ในการสะเดาะเคราะห์ด้วย
ทำนองจะให้ความหมายว่า ตายหรือ
วิบัติแล้ว ก็ให้กลับฟื้นขึ้นมา, อย่างไรก็ดี
ถ้าไม่ระวังไว้ แทนที่จะเป็นการใช้ให้
มีความหมายเชิงปริศนาธรรม ก็จะกลายเป็น
การใช้ในแง่ถือโชคกลาง; ดู **บังสุกุล**

บัญญัติ การตั้งขึ้น, ข้อที่ตั้งขึ้น, การ
กำหนดเรียก, การเรียกชื่อ, การวางเป็น
กฎไว้, ข้อบังคับ

บัณฑิต ผู้มีปัญญา, นักปราชญ์, ผู้
ดำเนินชีวิตด้วยปัญญา

บัณฑิตชาติ เผ่าพันธุ์บัณฑิต, เหล่านัก
ปราชญ์, เชื้อนักปราชญ์

บัณฑิตกัมพลศิลาอาสน์ แท่นหินมีสี่ตุจ
ผ้ากัมพลเหลือง (มีอรรถกถาว่า เหมือนผ้ารัดต
กัมพลคือสีแดง, เช่น นท.อ.๑/๔๔๔) บางทีเรียก
สั้นๆ ว่าบัณฑิตกัมพลศิลา ในสวรรค์ชั้น
ดาวดึงส์ ตั้งอยู่ที่โคนต้นปาริฉัตตก์ ซึ่ง
สูงร้อยโยชน์ และมีร่มเงาแผ่เป็น

ปริมณฑลร้อยโยชน์ เป็นทิพอาสน์ที่
ประทับนั่งของพระอินทร์ ยาว ๖๐ โยชน์
กว้าง ๕๐ โยชน์ สูง ๑๕ โยชน์ ตาม
ปกติอ่อนนุ่ม เมื่อพระอินทร์ประทับนั่ง
จะยุบจมลงไปครึ่งองค์ เมื่อใดมีคนดี
ถูกข่มเหงรังแก หรือผู้ทรงศีลทรงธรรม
ควรได้รับความเอื้อเฟื้อ พระแท่นนี้จะ
แสดงอาการร้อน ทำให้พระอินทร์ทรง
สวดส้อง เมื่อทรงทราบเหตุแล้ว ก็จะ
ทรงดำเนิการช่วยเหลือหรือแก้ไข
ปัญหา แต่บางครั้ง เมื่ออาสน์ร้อนด้วย
เดชแห่งศีลหรือความดีของบางบุคคล
พระอินทร์อาจจะแวงว่าเขาจะแข่งอำนาจ
จะทำให้ตนหลุดหล่นพื้นฐานะ พระ
อินทร์ก็อาจคิดที่จะไปข่มไปปราบเขา; ดู
ดาวดึงส์, ปาริฉัตตก์

บัณฑิต [บัน-เดาะ] กะเทย, คนไม่
ปรากฏชัดว่าเป็นเพศชายหรือเพศหญิง
ได้แก่ กะเทยโดยกำเนิด ๑ ชายผู้ถูก
ตอนที่เรียกว่าชั้นที่ ๑ ชายมีราคะกล้า
ประพฤตินอกจารีตในทางเสพกามและ
ยั่วชวนชายอื่นให้เป็นเช่นนั้น ๑

บัณฑิต [บัน-เดาะ] **1.** กลองเล็กชนิด
หนึ่งมีหนึ่งสองหน้าตรงกลางคอด ริม
ทั้งสองใหญ่ พราหมณ์ใช้ในพิธีต่างๆ
ขับโดยใช้ลูกตุ้มกระทบหน้ากลองทั้ง
สองข้าง; **2.** สีมามีลักษณะดุจบัณฑิต
คือมีลักษณะทรวดทรงเหมือนบัณฑิต

บัณฑิต ให้เกิดมีขึ้นหรือให้เป็นไปอย่างใดอย่างหนึ่งด้วยฤทธิ์หรือด้วยแรงอำนาจ

บัลลังก์ ในคำว่า “นั่งขัดบัลลังก์” หรือ “นั่งคูบัลลังก์” คือ นั่งขัดสมาธิ; ความหมายทั่วไปว่า แทน, พระแทน, ที่นั่งผู้พิพากษาเมื่อพิจารณาคดีในศาล, ส่วนของสถูปเจดีย์บางแบบ มีรูปเป็นแทนเหนือคอรระฆัง

บัว ๔ เหล่า ดู บุคคล ๔ จำพวก

บาตร ภาชนะที่ภิกษุสามเณรใช้รับอาหารบิณฑบาต เป็นบริวารประจำตัวคู่กับไตรจีวร ซึ่งผู้จะอุปสมบทจำเป็นต้องมีจึงจะบวชได้ ดังที่เรียกรวมกันว่า “ปตฺต-จีวร” และจัดเป็นอย่างหนึ่งในบริวาร ๘ ของภิกษุ, บาตรที่ทรงอนุญาต มี ๒ อย่าง (วินย.๗/๓๔/๑๗) คือ บาตรเหล็ก (อโย-ปตฺต) และบาตรดิน (มตฺติกาปตฺต, หมายถึงบาตรดินเผาซึ่งสุ่มดำสนิท)

บาตรอธิษฐาน บาตรที่พระพุทธเจ้าอนุญาตให้ภิกษุมิไ้ใช้ประจำตัวหนึ่งใบ

บาทยุคล คู่แห่งบาท, พระบาททั้งสอง (เท้าสองข้าง)

บ้าน ที่อยู่ของคนครัวเดียวกัน มีเรือนหลังเดียว สองหลัง สามหลัง หรือมากกว่านั้น หรือรวมบ้านเหล่านั้นเข้าเป็นหมู่ก็เรียกว่า **บ้าน** คำว่า **คามสีมา** หมายถึงแดนบ้านตามนัยหลังนี้

บาป ความชั่ว, ความร้าย, ความชั่วร้าย, กรรมชั่ว, กรรมลามก, อกุศลกรรมที่ส่งให้ถึงความเดือดร้อน, สภาพที่ทำให้ถึงคติอันชั่ว, สิ่งที่ทำให้จิตให้ตกสู่ที่ชั่ว คือทำให้เลวลง ให้เสื่อมลง

บารมี คุณความดีที่บำเพ็ญอย่างยิ่งยวดเพื่อบรรลุจุดหมายอันสูงยิ่ง, บารมีที่พระโพธิสัตว์ต้องบำเพ็ญให้ครบบริบูรณ์ จึงจะบรรลุโพธิญาณ เป็นพระพุทฺธเจ้า มี ๑๐ คือ ๑. **ทาน** (การให้ การเสียสละเพื่อช่วยเหลือมวลมนุษยสรรพสัตว์) ๒. **ศีล** (ความประพฤติถูกต้องสุจริต) ๓. **เนกขัมมะ** (ความปลีกออกจกคามได้ ไม่เห็นแก่การเสพบำเรอ, การออกบวช) ๔. **ปัญญา** (ความรอบรู้เข้าถึงความจริง รู้จักคิดพิจารณาแก้ไขปัญหาและดำเนินการจัดการต่างๆ ให้สำเร็จ) ๕. **วิริยะ** (ความเพียรแก่กล้าบากบั่นทำการ ไม่ทอดทิ้งธุระหน้าที่) ๖. **ขันติ** (ความอดทน ควบคุมตนอยู่ได้ในธรรม ในเหตุผล และในแนวทางเพื่อจุดหมายอันชอบ ไม่ยอมอมล่ออำนาจกิเลส) ๗. **สังขะ** (ความจริง ซื่อสัตย์ จริงใจ จริงจัง) ๘. **อธิษฐาน** (ความตั้งใจมั่น ตั้งจุดหมายไว้ตั้งามชัดเจนและมุ่งไปเด็ดเดี่ยวแน่วแน่) ๙. **เมตตา** (ความรักความปรารถนาดี คิดเกื้อกูลหวังให้สรรพสัตว์อยู่ดีมีความสุข) ๑๐. **อุเบกขา** (ความวาง

ใจเป็นกลาง อยู่ในธรรม เรียบสงบ
 สม่่าเสมอ ไม่เอนเอียง ไม่หวั่นไหวไป
 ด้วยความยินดียินร้ายชอบชั่งหรือแรง
 เข้ายวนยั่วยุใด ๆ)

บารมี ๑๐ นั้น จะบริบูรณ์ต่อเมื่อ
 พระโพธิสัตว์บำเพ็ญแต่ละบารมีครบ
 สามขั้นหรือสามระดับ จึงแบ่งบารมีเป็น
 ๓ ระดับ คือ ๑.บารมี คือคุณความดีที่
 บำเพ็ญอย่างยิ่งยวด ขั้นต้น ๒.อุปบารมี
 คือคุณความดีที่บำเพ็ญอย่างยิ่งยวด
 ขั้นจนสูงสุด ๓.ปรมัตถบารมี คือคุณ
 ความดีที่บำเพ็ญอย่างยิ่งยวด ขั้นสูงสุด

เกณฑ์ในการแบ่งระดับของบารมี
 นั้น มีหลายแง่หลายด้าน ขอยกเกณฑ์
 อย่างง่ายมาให้ทราบพอเข้าใจ เช่น ใน
 ข้อทาน สละทรัพย์ภายนอกทุกอย่างได้
 เพื่อประโยชน์แก่ผู้อื่น เป็น**ทานบารมี**
 สละอวัยวะเพื่อประโยชน์แก่ผู้อื่น เป็น
ทานอุปบารมี สละชีวิตเพื่อประโยชน์แก่
 ผู้อื่น เป็น**ทานปรมัตถบารมี**

บารมีในแต่ละขั้นมี ๑๐ จึงแยกเป็น
 บารมี ๑๐ (ทศบารมี) อุปบารมี ๑๐
 (ทศอุปบารมี) และปรมัตถบารมี ๑๐
 (ทศปรมัตถบารมี) รวมทั้งสิ้นเป็นบารมี
 ๓๐ เรียกเป็นคำศัพท์ว่า **สมตังสบารมี**
 (หรือสมตังสบารมี) แปลว่า บารมี
 สามสิบถ้วน หรือบารมีครบเต็มสามสิบ
 แต่ในภาษาไทย บางทีเรียกสั้นๆ กันมา

ว่า “บารมี ๓๐ ทศ”; ดู **ทศ, สมตังส-**

บารมี ๓๐ ทศ ดู **บารมี, สมตังส-**

บาลี 1. “ภาษาอันรักษาไว้ซึ่งพุทธพจน์”,
 ภาษาที่ใช้ทรงจำและจารึกรักษาพุทธพจน์
 แต่เดิมมา อันเป็นหลักในพระพุทธานุศาสน์
 ฝ่ายเถรวาท ถือกันว่าได้แก่ภาษามคธ

2. พระพุทธวจนะ ซึ่งพระสังคีติกาจารย์
 รวบรวมไว้ คือ พระธรรมวินัยที่พระ
 อรหันต์ ๕๐๐ องค์ประชุมกันรวบรวม
 จัดสรรให้เป็นหมวดหมู่ในคราวปฐม-
 สังคายนา และรักษาไว้ด้วยภาษาบาลี สืบ
 ต่อกันมาในรูปที่เรียกว่าพระไตรปิฎก
 อันเป็นคัมภีร์พระพุทธานุศาสน์ต้นเดิม ที่
 เป็นหลักของพระพุทธานุศาสน์เถรวาท,
 พุทธพจน์, ข้อความที่มาจากพระไตรปิฎก;

ในการศึกษาพระพุทธานุศาสน์ มี
 ประเพณีที่ปฏิบัติกันมาในเมืองไทย ให้
 แยกคำว่า “บาลี” ในความหมาย ๒
 อย่างนี้ ด้วยการเรียกให้ต่างกัน คือ ถ้า
 หมายถึงบาลีในความหมายที่ **1.** ให้ใช้คำ
 ว่า **ภาษาบาลี** (หรือ ศัพท์บาลี คำบาลี
 หรือบาลี) แต่ถ้าหมายถึงบาลีในความ
 ความหมายที่ **2.** ให้ใช้คำว่า **พระบาลี**

บาลีประเทศ ข้อความตอนหนึ่งแห่ง
 บาลี, ข้อความจากพระไตรปิฎก

บาลีพุทธอุทาน คำอุทานที่พระพุทธเจ้า
 ทรงเปล่งเป็นบาลี เช่นที่ว่า

ยทา หเว ปาตุภวนติ ธมฺมา

อาตานิโน ฉายโต พุราหฺมณสฺส

อถสฺส กงฺขา วปยนฺติ สพฺพา

ฯเปฯ

(“ในกาลใดแล ธรรมทั้งหลายปรากฏแก่ พุราหฺมณผู้เพียรเพ่งพิจารณา ในกาล นั้น ความสงสัยทั้งปวงของพุราหฺมณนั้น ย่อมสิ้นไป ...”)

บำบวง บนบาน, เช่นสรวง, บูชา

บำเพ็ญ ทำ, ทำด้วยความตั้งใจ, ปฏิบัติ, ทำให้เต็ม, ทำให้มีขึ้น, ทำให้สำเร็จผล (ใช้แก่สิ่งที่ดีงามเป็นบุญกุศล)

บิณฑจาริกวัตร วัตรของผู้เที่ยวบิณฑบาต, ธรรมเนียมหรือข้อควรปฏิบัติสำหรับ ภิกษุที่จะไปรับบิณฑบาต เช่น นุ่งห่มให้ เรียบร้อย ส้ารวมกิริยาอาการ ถือบาตร ภายในจีวรเอาออกเฉพาะเมื่อจะรับ บิณฑบาต กำหนดทางเข้าออกแห่งบ้าน และอาการของชาวบ้านที่จะให้ภิกษา หรือไม่ รับบิณฑบาตด้วยอาการส้ารวม รูปที่กลับมาก่อน จัดที่ฉัน รูปที่มาทีหลัง ฉันแล้วเก็บกวาด

บิณฑบาต อาหารที่ใส่ลงในบาตรพระ, อาหารถวายพระ; ในภาษาไทยใช้ในความหมายว่า รับของใส่บาตร เช่นที่ว่า พระไปบิณฑบาต คือ ไปรับอาหารที่เขา จะใส่ลงในบาตร

บุคคล “ผู้กลืนกินอาหารอันทำอายุให้ ครบเต็ม”, คนแต่ละคน, คนรายตัว;

อตฺตา, อาตมฺน; ในพระวินัย โดยเฉพาะ ในสังฆกรรม หมายถึงภิกษุรูปเดียว;

เทียบ *สงฆ์, คณะ*

บุคคล ๔^๑ บุคคล ๔ จำพวก คือ ๑. *อุค- ฌฏิตัญญู* ผู้รู้เข้าใจได้จับพลัน แต่พอ ทำนยกหัวข้อขึ้นแสดง ๒. *วิปจิตัญญู* ผู้ รู้เข้าใจต่อเมื่อท่านขยายความ ๓. *เนยยะ* ผู้ที่พอจะแนะนำต่อไปได้ ๔. *ปทปรมะ* ผู้ได้แค่ตัวบทคือถ้อยคำเป็นอย่างยิ่ง ไม่อาจเข้าใจความหมาย

พระอรรถกถาจารย์เปรียบบุคคล

๔ จำพวกนี้กับบัว ๔ เหล่าตามลำดับคือ ๑. ดอกบัวที่ตั้งขึ้นพ้นน้ำ รอล้มผัสแสง อาทิตย์ก็จะบานในวันนี้ ๒. ดอกบัวที่ตั้ง อยู่เสมอน้ำ จักบานในวันพรุ่งนี้ ๓. ดอกบัวที่ยังอยู่ในน้ำ ยังไม่โผล่พ้นน้ำ จักบานในวันต่อๆ ไป ๔. ดอกบัวจมอยู่ใน น้ำที่กลายเป็นรักษาแห่งปลาและเต่า (ในพระบาลี ตรัสถึงแต่บัว ๓ เหล่าต้น เท่านั้น)

บุคคล ๔^๒ บุคคล ๔ จำพวกที่แบ่งตาม ประมาณ ได้แก่ ๑. *รูปปฺปมาณิกา* ๒. *โฆ- สัปปมาณิกา* ๓. *ลูขัปปมาณิกา* และ ๔. *ธัมมปฺปมาณิกา*; ดู *ประมาณ*

บุคคลหาได้ยาก ๒ คือ ๑. *บุพการี* ๒. *กตัญญูกตเวที*

บุคคลาธิษฐาน มีบุคคลเป็นที่ตั้ง, เทศนายกบุคคลขึ้นตั้ง คือ วิธีแสดง

ธรรมโดยยกบุคคลขึ้นอ้าง; คู่กับ
ธรรมาธิฐาน

บุคคลิกาวาส ดู *บุคคลิกาวาส*

บุคลิก เนื่องด้วยบุคคล, จำเพาะคน (= *บุคลิก*)

บุญ เครื่องชำระสันดาน, ความดี, กรรมดี, ความประพฤติชอบทางกายวาจาและใจ, กุศลกรรม, ความสุข, กุศลธรรม

ที่กล่าวนั้น เป็นความหมายทั่วไป โดยสรุป ต่อนี้พึงทราบคำอธิบายละเอียดขึ้น เริ่มแต่ความหมายตามรูปศัพท์ว่า “กรรมที่ชำระสันดานของผู้กระทำให้สะอาด”, “สภาวะอันทำให้เกิดความน่าบูชา”, “การกระทำอันทำให้เต็มอิ่มสมน้ำใจ”, ความดี, กรรมที่ดีงามเป็นประโยชน์, ความประพฤติชอบทางกายวาจาใจ, กุศล (มักหมายถึงโลกียกุศลหรือความดีที่ยังกอบปรด้วยอุปธิ คือเกี่ยวข้องกับสิ่งที่ปรารถนากันในหมู่ชาวโลก เช่น โภคสมบัติ); บางที่หมายถึงผลของการประกอบกุศล หรือผลบุญนั่นเอง เช่นในพุทธพจน์ (ที.ปา.๑๑/๓๓/๖๒) ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เพราะการสมาทานกุศลธรรมทั้งหลายเป็นเหตุ บุญนี้ย่อมเจริญเพิ่มพูนอย่างนี้”, และมีพุทธพจน์ (ขุ.อิติ.๒๕/๒๐๐/๒๔๐) ตรัสไว้ด้วยว่า “ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายอย่าได้กลัวต่อบุญเลย คำว่าบุญนี้ เป็นชื่อของความสุข”

(บุญ ในพุทธพจน์นี้ ทรงเน้นที่การเจริญเมตตาจิต), พระพุทธเจ้าตรัสสอนให้ศึกษาบุญ (“บุญธเมว โส ลิกุเขย” - ขุ.อิติ.๒๕/๒๐๐/๒๔๑; ๒๓๘/๒๗๐) คือฝึกปฏิบัติให้ชีวิตเจริญงอกงามขึ้นในความดีและสมบูรณ์ด้วยคุณสมบัติที่ดี

ในการทำบุญ ไม่พึงละเลยพื้นฐานที่ตรงตามสภาพความเป็นจริงของชีวิต ให้ชีวิตและสิ่งแวดล้อมเจริญงอกงามหนุนกันขึ้นไปสู่ความดีงามที่สมบูรณ์ เช่น พึงระลึกถึงพุทธพจน์ (ส.ส.๑๕/๑๔๖/๔๖) ที่ว่า “ชนเหล่าใด ปลูกสวน ปลูกป่า สร้างสะพาน (รวมทั้งจัดเรือข้ามฟาก) จัดบริการน้ำดื่ม และบึงบ่อสระน้ำ ให้ที่พักอาศัย บุญของชนเหล่านั้น ย่อมเจริญงอกงาม ทั้งคืนทั้งวัน ตลอดทุกเวลา, ชนเหล่านั้น ผู้ตั้งอยู่ในธรรม ถึงพร้อมด้วยศีล เป็นผู้เดินทางสวรรค์”, คัมภีร์ทั้งหลายกล่าวถึงบุญกรรมที่ชาวบ้านควรร่วมกันทำไว้เป็นอันมาก เช่น (ชา.อ.๑/๒๙๙) การปรับปรุงซ่อมแซมถนนหนทาง สร้างสะพาน ขุดสระน้ำ สร้างศาลาที่พักและที่ประชุม ปลูกสวนปลูกป่า ให้ทานรักษาศีล ดังตัวอย่างในเรื่องของมฆมาณพ; ดู *ดาวดึงส์, มฆะ*

พระพุทธเจ้าตรัสประมวลหลักการทำบุญที่พึงศึกษาไว้ เรียกว่า *บุญกิริยาวัตถุ ๑* (ขุ.อิติ.๒๕/๒๓๘/๒๗๐) ซึ่งพระอรรถกถา-

จารย์ได้แจกแจงให้เห็นตัวอย่างในการ
ขยายความออกไปเป็น **บุญกิริยาวัตร ๑๐**
(เช่น สงฺคณ.อ.๒๐๘); ตรงข้ามกับ **บาป**, เทียบ
กุศล, ดู **บุญกิริยาวัตร, อุปริ**

บุญกิริยาวัตร หลักเป็นที่ตั้งแห่งการทำ
บุญ, เรื่องที่จัดเป็นการทำบุญ, ทางทำ
ความดี, **หมวด ๓** คือ ๑. **ทานมัย** ทำ
บุญด้วยการให้ ๒. **ศีลมัย** ทำบุญด้วย
การรักษาศีลและประพฤติดี ๓.
ภาวนามัย ทำบุญด้วยการเจริญภาวนา
(เช่น ที.ป.๑๑/๒๒๘/๒๓๐); **หมวด ๑๐** คือ ๑.
ทานมัย ๒. **ศีลมัย** ๓. **ภาวนามัย** ๔.
อปจายนมัย ด้วยการประพาศื่ออ่อนนุ่ม ๕.
เวยยาวัจจมัย ด้วยการช่วยขวนขวายรับ
ใช้ ๖. **ปัตติทานมัย** ด้วยการให้ส่วนทำ
ความดีแก่ผู้อื่น ๗. **ปัตตานุโมทนามัย**
ด้วยความยินดีความดีของผู้อื่น ๘.
ธัมมัสสวนมัย ด้วยการฟังธรรม ๙.
ธัมมเทศนามัย ด้วยการสั่งสอนธรรม
๑๐. **ทิฏฐุชุกัมม** ด้วยการทำความเห็น
ให้ถูกต้อง (เช่น ที.อ.๓/๒๔๖ = ใหม่ 3/195)

บุญกิริยาวัตรที่อรรถกถาจำแนก
ขยายเป็น ๑๐ นั้น ก็รวมอยู่ในข้อหลัก
๓ อย่างนั่นเอง ดังที่อรรถกถานั้นเอง
อธิบายไว้ คือ ข้อ ๔.-๕. (อปจายนมัย,
เวยยาวัจจมัย) จัดเข้าใน ๒. **ศีลมัย**; ข้อ
๖.-๗. (ปัตติทานมัย, ปัตตานุโมทนามัย)
จัดเข้าใน ๑. **ทานมัย**; ข้อ ๘.-๙.

(ธัมมัสสวนมัย, ธัมมเทศนามัย) จัดเข้า
ใน ๓. **ภาวนามัย**; ข้อ ๑๐. (ทิฏฐุชุกัมม)
เข้าได้ทั้ง **ทาน ศีล** และ **ภาวนา**

บุญเขต เนื่อนาบุญ; ดู **สังฆคุณ**

บุญญาภิสังขาร ดู **บุญญาภิสังขาร**

บุญนิธิ ชุมทรัพย์คือบุญ

บุญราศี กองบุญ

บุญฤทธิ์ ความสำเร็จด้วยบุญ, อำนาจบุญ

บุญตริก บัวขาว

บุญมี, บุญมี ดิถีที่พระจันทร์เต็มดวง,
วันเพ็ญ, วันขึ้น ๑๕ ค่ำ, วันกลางเดือน;
บุญมี หรือ บุญมี ก็เขียน (บาลี: บุญมี;
สันสกฤต: บุญมี)

บุญชน ดู **บุญชน**

บุทล บุคคล (เขียนอย่างรูปสันสกฤต)

บุปผวิภักติ ดอกไม้ที่ทำให้แปลก, ดอกไม้
ที่ทำให้วิจิตร โดยประดิษฐ์เป็นรูปต่างๆ

บุพการณ์ ฐานะอันจะพึงทำในเมืองต้น, งาน
ที่จะต้องกระทำที่แรก, เรื่องที่ควร
ตระเตรียมให้เสร็จก่อน เช่น บุพการณ์
ของการทำอุโบสถ ได้แก่ เมื่อถึงวัน
อุโบสถ พระเถระลงอุโบสถก่อน สั่งภิกษุ
ให้ปิดกวาดโรงอุโบสถ ตามไฟ ตั้งน้ำจั้น
น้ำใช้ ตั้งหรือปูลาดอาสนะไว้; บุพการณ์
แห่งการกรานกฐิน คือ ชักผ้า ๑ กะผ้า ๑
ตัดผ้า ๑ เนหาหรือต้นผ้าที่ตัดแล้ว ๑ เย็บ
เป็นจีวร ๑ ย้อมจีวรที่เย็บแล้ว ๑ ทำ
กัปปะคือพินทุ ๑ ดังนี้เป็นต้น

บุพการ 1. “อุปการะก่อน”, การช่วยเหลือเกื้อกูลที่ริเริ่มทำขึ้นก่อนเอง โดยมีได้คำนึงถึงเหตุเก่าเช่นว่าเขาเคยทำอะไรให้เราไว้ และมีได้หวังข้างหน้าว่าเขาจะให้อะไรตอบแทนเรา (ในคำว่า **บุพการี**)

2. ความเกื้อหนุนช่วยเหลือโดยถือเป็นสำคัญอันดับแรก, การอุปถัมภ์บำรุงเกื้อกูลนับถือรับใช้ที่ทำโดยตั้งใจให้ความสำคัญนำหน้าหรือก่อนอื่น (เช่นในข้อ ๕ แห่ง **สมบัติของอุบาสก ๕**)

บุพการี บุคคลผู้ทำอุปการะก่อน คือ ผู้มีพระคุณ ได้แก่ มารดาบิดา ครูอาจารย์ เป็นต้น (ข้อ ๑ ในบุคคลหาได้ยาก ๒); ดู **บุพการ 1.**

บุพกิจ กิจอันจะพึงทำก่อน, กิจเบื้องต้น เช่น บุพกิจในการทำอุโบสถ ได้แก่ ก่อนสวดปาติโมกข์ต้องนำปาริสุทธิของภิกษุอาพาธมาแจ้งให้สงฆ์ทราบ นำฉันทะของภิกษุอาพาธมา บอกถดู นับภิกษุ ให้โอวาทนางภิกษุณี; บุพกิจแห่งการอุปสมบท ได้แก่ การให้บรรพชา ขอนิสัยถืออุปัชฌาย์ จนถึงสมมติภิกษุผู้สอบถามอันตรายิกกรรมกะอุปสัมปทาเปกชะท่ามกลางสงฆ์ ดังนี้ เป็นต้น

บุพจริยา ความประพฤติปฏิบัติตนที่สืบมาแต่เดิม, การที่ได้เคยดำเนินชีวิตประพฤติปฏิบัติหรือทำการอย่างนั้นๆ มาในกาลก่อน, บางแห่ง หมายถึงการ

ทรงบำเพ็ญประโยชน์ทำความดีในปางก่อนของพระพุทธเจ้าเมื่อครั้งยังเป็นพระโพธิสัตว์โดยเฉพาะ

บุพนิमित เครื่องหมายให้รู้ล่วงหน้า, สิ่งที่ปรากฏให้เห็นก่อนเป็นเครื่องหมายว่าจะมีเรื่องดีหรือร้ายบางอย่างเกิดขึ้น, ลาง; **บุพนิमितต์** ก็เขียน

บุพนิमितแห่งมรรค ๗ เครื่องหมายที่บอกล่วงหน้าว่ามรรคจะเกิดขึ้น, ธรรม ๗ ประการ ซึ่งแต่ละอย่างเป็นเครื่องหมายบ่งบอกล่วงหน้าว่า อริยอัฏฐังคิกมรรคจะเกิดขึ้นแก่ผู้นั้น ดุจแสงอรุณเป็นบุพนิमितของดวงอาทิตย์ที่จะอุทัย, แสงเงินแสงทองของชีวิตที่ดีงาม, รุ่งอรุณของการศึกษา ๗ อย่าง คือ

๑. **กัลยาณมิตรตตา** ความมีกัลยาณมิตร
๒. **ศีลสัมปทา** ความถึงพร้อมด้วยศีล
๓. **ฉันทสัมปทา** ความถึงพร้อมด้วยฉันทะ
๔. **อตตสัมปทา** ความถึงพร้อมด้วยตนที่ฝึกไว้ดี
๕. **ทิวฐีสัมปทา** ความถึงพร้อมด้วยทิวฐี (มีหลักความคิดความเชื่อที่ถูกต้อง)
๖. **อัปปมาทสัมปทา** ความถึงพร้อมด้วยความไม่ประมาท
๗. **โยนิโสมนสิการสัมปทา** ความถึงพร้อมด้วยโยนิโสมนสิการ

บุพประโยชน์ อาการหรือการทำความพยายามเบื้องต้น, การกระทำที่แรก

บุพเปตพลี การบำเพ็ญบุญอุทิศแก่ญาติ

ที่ล่วงลับไปก่อน, การทำบุญอุทิศให้แก่ผู้ตาย; เขียนเต็มเป็น **บุพพเปตพลี** หรือ **บุพพเปตพลี**; **บุพพเปตพลี**

บุพพสิกขาวัณณา หนังสืออธิบายพระวินัย พระอมราภิกขิต (อมร เกิด) วัดบรมนิวาส เป็นผู้แต่ง

บุพพัตถะ **บุพพัตถะ**; **บุพพัตถะ**; **บุพพัตถะ**

บุพพัตถะ เวลาเบื้องต้นแห่งวัน, เวลาเช้า

บุพพอาจารย์ 1. อาจารย์ก่อนๆ, อาจารย์รุ่นก่อน, อาจารย์ปางก่อน **2.** อาจารย์ต้น, อาจารย์คนแรก คือ มารดาบิดา

บุพพาราม วัดที่นางวิสาขาสร้างถวายพระพุทธเจ้าและภิกษุสงฆ์ที่กรุงสาวัตถี พระพุทธเจ้าประทับที่วัดนี้ รวมทั้งสิ้น ๖ พรรษา (ในช่วงพรรษาที่ ๒๑-๔๔ ซึ่งประทับสลับไปมาระหว่างวัดพระเชตุวันกับวัดบุพพารามนี้); **บุพพาราม**

บุพพนิवास “ชั้นที่เคยอดยู่ในก่อน”, ภาพก่อน, ชาติก่อน, **บุพพนิवास** ก็เขียน; **บุพพนิวาสนุสตีญาน**

บุพพนิวาสนุสตีญาน **บุพพนิวาสนุสตีญาน**

บุพเพสันนิวาส การเคยอยู่ร่วมกันในกาลก่อน เช่น เคยเป็นพ่อแม่ลูกพี่น้อง เพื่อนร่วมบ้านในภพอดีต (ดู ชาดกที่ ๖๘ และ ๒๓๗ เป็นต้น)

บุพภาค ส่วนเบื้องต้น, ตอนต้น

บุพพะ **บุพพะ**

บุพพณมี วันเพ็ญ, วันกลางเดือน, วันขึ้น ๑๕ ค่ำ

บุพพทิส ทิศตะวันออก

บุพพนิมิตต์ **บุพพนิมิต**

บุพพบุรุษ คนก่อนๆ, คนรุ่นก่อน, คนเก่าก่อน, คนผู้เป็นต้นวงศ์ตระกูล, บรรพบุรุษ; คำว่า **บุรุษ** ในที่นี้ หมายถึงรวมทั้งชายและหญิง

บุพพประโยค **บุพพประโยค**

บุพพอาจารย์ **บุพพอาจารย์**

บุพพาราม **บุพพาราม**

บุชณีสถาน สถานที่ควรบูชา

บุชา นำดอกไม้ ของหอม อาหาร ทรัพย์สินเงินทอง หรือของมีค่า มามอบให้เพื่อแสดงความซาบซึ้งพระคุณ มองเห็นความดีงาม เคารพนับถือ ชื่นชมเชิดชู หรือนำมาประกอบพิธีกรรมในการแสดงความยอมรับนับถือ ตลอดจนจัดกิจกรรมต่างๆ เพื่อแสดงความเคารพนับถือเช่นนั้น, แสดงความเคารพเทิดทูน, เชิดชูคุณความดี, ยกย่องให้ปรากฏความสำคัญ; **บุชา** มี ๒ (อง.ทุก.๒๐/๔๐๑/๑๑๗) คือ **อามิสบุชา** (บูชาด้วยอามิส คือด้วยวัตถุสิ่งของ) และ **ธรรมบุชา** (บูชาด้วยธรรม คือด้วยการปฏิบัติให้บรรลุจุดหมายที่พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงธรรมไว้), ในอรรถกถาแห่งมงคล-

สูตร (ขุททก.อ.๑๑๓; สุตต.อ.๒/๘๓) ท่านกล่าวถึงบุชา ๒ อย่าง เป็น **อามิสบุชา** และ **ปฏิบัติบุชา** (บุชาด้วยการปฏิบัติ คือ บุชาพระพุทธเจ้าด้วยศรัทธา คมน์ การรับลิกขาบทมารักษาเพื่อเป็นผู้มีศีล การถืออุโบสถ และคุณความดีต่างๆ ของตน มีปาริสุทธิศีล ๔ เป็นต้น ตลอดจนการเคารพดูแลมารดาบิดา และบุชานุชนียบุคคลทั้งหลาย) โดยเฉพาะปฏิบัติบุชานั้น ท่านอ้างพุทธพจน์ในมหาปรินิพพานสูตร (ที.ม.๑๐/๑๒๙/๑๖๐) ที่ตรัสว่า “ดูกรอานนท์ ผู้ใดแล จะเป็นภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก หรืออุบาสิกา ก็ตาม เป็นผู้ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม ปฏิบัติชอบ ปฏิบัติตามธรรมอยู่ ผู้นั้นชื่อว่าสักการะ เคารพ นับถือ บุชา ตถาคตด้วยการบูชาอย่างยิ่ง” กล่าวย่อ

บุขามยบุญราศี กองบุญที่สำเร็จด้วยการบูชา

บุชายัญ พิธีเช่นสรงเทพเจ้าของพราหมณ์, การเช่นสรงเทพเจ้าด้วยวิธีฆ่าคนหรือสัตว์เป็นเครื่องบูชา; ในภาษาบาลี ไม่ใช่คำว่า “บุชา” กับคำว่า “ยัญ” ที่พูดกันว่า “บุชายัญ” นั้น แปรจากคำบาลีว่า “ยัญญุชชะ”

บุร ทิศตะวันออก

บุรณะ, บุรณะ ทำให้เต็ม, ซ่อมแซม

บุรณมี ดู **บุณมี**

บุรพาจารย์ ดู **บุพพาจารย์**

เบญจกัลยาณี หญิงมีลักษณะงาม ๕ อย่าง คือ ผมงาม เนื้องาม (คือเหงือกและริมฝีปากแดงงาม) ฟันงาม ผิวงาม วยงาม (คือดูงามตลอดทุกวัย)

เบญจกามคุณ สิ่งที่น่าปรารถนาน่าใคร่ ๕ อย่าง คือ รูป เสียง กลิ่น รส และ โภภุญัพพะ (สัมผัสทางกาย)

เบญจขันธ์ ขันธ์ ๕, กองหรือหมวดทั้ง ๕ แห่งรูปธรรมและนามธรรมที่ประกอบเข้าเป็นชีวิต ได้แก่ ๑. **รูปขันธ์** กองรูป ๒. **เวทนาขันธ์** กองเวทนา ๓. **สัญญาขันธ์** กองสัญญา ๔. **สังขารขันธ์** กองสังขาร ๕. **วิญญาณขันธ์** กองวิญญาณ

เบญจโครส โครส คือ ผลผลิตจากนมโค ๕ อย่าง ได้แก่ **ชีระ** (นมสด) **ทรี** (นมล้น) **ตักกะ** (เปรี้ยว) **สัปปี** (เนยใส) **นวนีตะ** (เนยข้น), ฟังทราบว่าเป็นเนยขั่นนั้น มีลักษณะเป็นก้อน ท่านจึงเติมคำว่า “ปิณฑะ” เข้าไป เป็น นวนีตปิณฑะ หรือโนนีตปิณฑะ (เช่น ขุ.เถร.๒๖/๑๑๕/๒๑๔); ดู **โครส**

เบญจธรรม ธรรม ๕ ประการ, ความดี ๕ อย่างที่ควรประพฤติคู่กันไปกับการรักษาเบญจศีลตามลำดับข้อดังนี้ ๑. **เมตตากรรณา** ๒. **สัมมาอาชีวะ** ๓. **กามสังวร** (สำรวมในกาม) ๔. **สัจจะ** ๕. **สติ**

สัมปชัญญะ; บางตำราว่าแปลกไปบางข้อ คือ ๒. ทาน ๓. สทาร์สันโดย = พอใจ เฉพาะภรรยาของตน ๕. อัปปรมาทะ = ไม่ประมาท; เบญจกัถยาณธรรม ก็เรียก

เบญจมหานที ๓ มหานที ๕

เบญจวัคคีย์ ๓ ปัญจวัคคีย์

เบญจศีล ๓ ศีล ๕

เบญจางค์ อวัยวะทั้ง ๕ คือ ศีรษะ ๑ มือทั้ง ๒ เท้าทั้ง ๒

เบญจางคประดิษฐ์ การกราบด้วยตั้ง อวัยวะทั้ง ๕ อย่างลงกับพื้น คือกราบ เอาเข้าทั้งสอง มือทั้งสอง และศีรษะ (หน้าผาก) จดลงกับพื้น

เบียดบัง การถือเอาเศษ เช่น ท่านให้เก็บ เงินค่าเช่าต่างๆ เก็บได้มากแต่ให้ท่าน แต่น้อย ให้ไม่ครบจำนวนที่เก็บได้

โบกขรณี สระโบกขรณี, สระบัว; มาจาก คำบาลีว่า “โบกขรณี” คือ ชลาศัย (แหล่งน้ำ) ที่มีโบกขระคือใบบัวปกคลุม (“โบกขร” แปลว่า ปทุมปตฺต คือใบบัว, ชุ.ม.๒๓/๒๑๖/๑๖๓; แต่อรรถกถาบางที่แปล ว่าดอกบัว บางคัมภีร์ว่าดอกบัวและน้ำ); สระโบกขรณีมีทั้งที่เกิดเองตามธรรมชาติ เช่น สระโบกขรณีชื่อว่า ดิยัคคพำ กว้างใหญ่ประมาณ ๕๐ โยชน์ ในแดน หิมพานต์ (เช่น ม.อ.๓/๒๗) แต่ที่กล่าวถึง โดยมากเป็นสระที่มนุษย์ขุดแต่ง เช่น เป็นที่เล่นสนุก (กีฬา), มีพุทธานุญาตให้

สร้างสระโบกขรณีในวัด ตามเรื่องว่า อุบาสกผู้หนึ่งปรารถนาจะสร้างสระ โบกขรณีถวายเพื่อประโยชน์แก่สงฆ์ ภิกษุทั้งหลายกราบทูลเรื่องนั้น พระผู้มี พระภาคตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย เรา อนุญาตสระโบกขรณี” (วินย.๗/๑๐๑/๓๗)

โบกขรพรรษ “ฝนตกลงบนใบบัว หรือในกอบัว”, ฝนที่ตกลงมาในกาละ พิเศษ มีสีแดง ผู้ใดต้องการให้เปียก ก็ เปียก ผู้ใดไม่ต้องการให้เปียก ก็ไม่เปียก แต่เม็ดฝนจะกลิ้งหล่นจากกาย ดุจหยาด น้ำหล่นจากใบบัว เช่น ฝนที่ตกในพระ ญาติสมาคมคราวเสด็จกรุงกบิลพัสดุ์ ครั้งแรก อันเหมือนกับที่ตกในพระญาติ สมาคมของพระเวสสันดร

โบราณ มีในกาลก่อน, เป็นของเก่าแก่

โบราณัญญกถา ๓ โบราณัญญกถา

ใบฎีกา 1. หนังสือนิมนต์พระ ตัวอย่าง “ขออาราธนาพระคุณเจ้า (พร้อมด้วย พระสงฆ์ในวัดนี้อีก ... รูป) เจริญพระ พุทธมนต์ (หรือสวดมนต์ หรือแสดง พระธรรมเทศนา) ในงาน ... ที่บ้าน เลข ที่ ... ตำบล ... อำเภอ ... ในวันที่ ... เดือน ... พ.ศ. ... เวลา ... น.” (หากจะ อาราธนาให้รับอาหารบิณฑบาตเช้าหรือ เพลหรือมีการตักบาตรใช้ปืนโต ก็ให้ระบุ ไว้ด้วย) **2.** ตำแหน่งพระฐานานุกรมรอง จากสมุห์ลงมา

ใบปวารณา ใบแจ้งแก่พระว่าให้ขอได้ ตัวอย่าง “ข้าพเจ้าขอถวายจตุปัจจัยอันควรแก่สมณบริโภาค แต่พระคุณเจ้า เป็นมุลค่า ... บาท ... สต. หากพระคุณเจ้าต้อง

ประสงค์สิ่งใดอันควรแก่สมณบริโภาค ขอได้โปรดเรียกร้องจากกัปปิการก ผู้ปฏิบัติของพระคุณเจ้า เทอญ”

ป

ปกครอง คุ่มครอง, ดูแล, รักษา, ควบคุม
ปกัตตะ, ปกัตต “ผู้มีตนเป็นปกติ”,
ภิกษุผู้มีภาวะของตนกล่าวคือศีลเป็น
ปกติ คือ ไม่ต้องอาบัติปาราชิก หรือถูก
สงฆ์ลงอุกเขปนียกรรม รวมทั้งมิใช่
ภิกษุผู้กำลังประพฤติกฎฐานวิธีเพื่อออก
จากอาบัติสังฆาทิเสส และภิกษุที่ถูก
สงฆ์ลงนิกกรรมอื่นๆ; **กัมมปัตตะ,**
กัมมารหะ, ฉันทารหะ

ปกติอุโบสถ **อุโบสถ 2.๑.**

ปกรณ คัมภีร์, ตำรา, หนังสือ

ปกาสณียกรรม กรรมอันสงฆ์พึงทำแก่
ภิกษุผู้ซึ่งพึงถูกประกาศ (แปลว่า กรรม
อันเป็นเครื่องประกาศ ก็ได้) หมายถึง
การที่สงฆ์มีมติและทำการประกาศให้
เป็นที่รู้กันทั่วไป ถึงสถานภาพในเวลา
นั้นของภิกษุรูปนั้นในสงฆ์ เช่น ความไม่
เป็นที่ยอมรับ หรือการที่สงฆ์ไม่ยอมรับ
และไม่รับผิดชอบต่อการกระทำของ
ภิกษุรูปนั้น, เป็นกรรมที่พระพุทธเจ้า
ตรัสบอกให้เป็นวิधिปฏิบัติต่อพระเทวทัต
และสงฆ์ก็ได้กระทำต่อพระเทวทัตใน
เมืองราชคฤห์ ตามเรื่องว่า เมื่อพระเทว-
ทัตแสดงฤทธิ์แก่เจ้าชายอชาตศัตรู ทำ
ให้ราชกุมารนั้นเสื่อมใสแล้ว ก็ได้ชื่อ
เสียง มีลาภสักการะเป็นอันมาก ต่อมา

วันหนึ่ง ขณะที่พระพุทธเจ้าประทับนั่ง
ทรงแสดงธรรมอยู่ในที่ประชุมใหญ่ซึ่ง
มีพระราชาประทับอยู่ด้วย พระเทวทัต
ได้กราบทูลว่า พระพุทธเจ้าทรงพระชรา
เป็นผู้เฒ่า แก่หง่อมแล้ว ขอให้ทรงพัก
ผ่อน โดยมอบภิกษุสงฆ์ให้พระเทวทัต
บริหารต่อไป แต่พระพุทธเจ้าทรงห้ามว่า
“อย่าเลย เทวทัต เธออย่าพอใจที่จะ
บริหารภิกษุสงฆ์เลย” แม้กระนั้น พระ
เทวทัตก็ยังกราบทูลอย่างเดิมอีกจนถึง
ครั้งที่ ๓ พระพุทธเจ้าจึงตรัสว่า แม้แต่
พระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะ พระ
องค์ก็ยังไม่ทรงปล่อยมอบภิกษุสงฆ์ให้
แล้วจะทรงปล่อยมอบภิกษุสงฆ์นั้นให้
แก่พระเทวทัต ผู้กินเขฬะ (คือบริโภค
ปัจจัยซึ่งเกิดจากอาชีวะที่ไม่บริสุทธิ์ อัน
อริยชนจะพึงคายทิ้ง) ได้อย่างไร พระ
เทวทัตโกรธว่าพระพุทธเจ้าตรัสให้ตน
เสียหน้าในที่ประชุม แล้วยังยกย่องพระ
สารีบุตรและพระโมคคัลลานะเสียอีก
ด้วย ก็ผูกอาฆาต และทูลลาไป ถึงตอน
นี้ พระพุทธเจ้าจึงได้ตรัสบอกวิธีที่สงฆ์
จะปฏิบัติต่อพระเทวทัตด้วยการทำ
ปกาสณียกรรม และให้สงฆ์สมมติ คือ
ตั้งให้พระสารีบุตรเป็นผู้ไปกล่าว
ประกาศ (พระสารีบุตรเป็นผู้ที่ได้ยก

ย่องสรรเสริญพระเทวทัตไว้ในเมืองราชคฤห์นั้น) คำประกาศมีว่าดังนี้ (วินย.๗/๓๖๒/๑๗๓) “ปกติของพระเทวทัตแต่ก่อนเป็นอย่างหนึ่ง เดียวนี้เป็นอีกอย่างหนึ่ง พระเทวทัตทำการใด ด้วยกาย วาจา ไม่พึงมองเห็นพระพุทฺธ พระธรรม หรือพระสงฆ์ ด้วยการนั้น พึงเห็นเป็นการเฉพาะตัวพระเทวทัตเอง”

ทางด้านพระเทวทัต ต่อมา ก็ได้ไปแนะนำเจ้าชายอชาตศัตรูให้ปลงพระชนม์พระราชบิดาแล้วขึ้นครองราชย์ โดยตนเองก็จะปลงพระชนม์พระพุทฺธเจ้าแล้วเป็นพระพุทฺธเจ้าเสียเอง มาประสานบรรจบกัน เจ้าชายอชาตศัตรูได้เหน็บกริชแนบพระเพลาเข้าไปเพื่อทำการตามแผน แต่มีพิรุณ ถูกจับได้ เมื่อถูกสอบสวนและสารภาพว่าทรงทำตามคำยุยงของพระเทวทัต มหาอำมาตย์พวกหนึ่งมีมติว่า ควรประหารชีวิตราชกุมาร และฆ่าพระเทวทัตกับทั้งประดาพระภิกษุเสียให้หมดสิ้น มหาอำมาตย์พวกหนึ่งมีมติว่า ไม่ควรฆ่าภิกษุทั้งหลาย เพราะพวกภิกษุไม่ได้ทำความผิดอะไร แต่ควรประหารชีวิตราชกุมาร และฆ่าพระเทวทัตเสีย ส่วนมหาอำมาตย์อีกพวกหนึ่งมีมติว่า ไม่ควรประหารราชกุมาร ไม่ควรฆ่าพระเทวทัต และไม่ควรถังหารภิกษุทั้งหลาย แต่ควร

กราบทูลพระราชอา แล้วพระองค์รับสั่งอย่างใด ก็ทำอย่างนั้น จากนั้น พวกมหาอำมาตย์ก็คุมตัวอชาตศัตรูกุมารเข้าไปเฝ้าพระเจ้าพิมพิสาร กราบทูลเรื่องนั้นให้ทรงทราบ พระราชาทรงถามมติของพวกมหาอำมาตย์ ทรงดำหนิพวกที่ให้ฆ่าภิกษุทั้งปวงเสียให้หมด โดยทรงท้วงว่าพระพุทฺธเจ้าได้ให้ประกาศไปแล้วมิใช่หรือว่าสงฆ์มิได้ยอมรับการกระทำของพระเทวทัต การกระทำนั้นเป็นเรื่องเฉพาะตัวของพระเทวทัตเอง จากนั้นเมื่อทรงซักถามราชกุมาร ได้ความว่าจะปลงพระชนม์พระองค์เพราะต้องการราชสมบัติ ก็ได้ทรงมอบราชสมบัติแก่เจ้าชายอชาตศัตรู เมื่อพระเจ้าอชาตศัตรูครองราชย์แล้ว พระเทวทัตก็ได้กำลังจากฝ่ายบ้านเมืองมาดำเนินการพยายามปลงพระชนม์พระพุทฺธเจ้า ทั้งจัดพรานธนูไปดักสังหาร ทั้งกลิ้งก้อนศิลาลงมาจากเขาฉิมภูจะให้ทับ และปล่อยช้างดุนาฟ้าคีรีให้เข้ามาทำร้ายบนทางเสด็จ แต่ไม่สำเร็จ จนในครั้งสุดท้าย มหาชนรู้เรื่องกันมากขึ้น ก็ออกมาแสดงความไม่พอใจต่อพระราชอาว่าเป็นผู้ส่งเสริม เป็นเหตุให้พระเจ้าอชาตศัตรูต้องทรงถอนพระองค์จากพระเทวทัต ทำให้พระเทวทัตเสื่อมจากลาภสักการะ ก่อนถึงกาลจบสิ้นในที่สุด

ปกาสนียกรรมนี้ เป็นสังฆกรรมหนึ่งใน ๘ อย่าง ที่เป็น อสัมมุขากรณีย์ คือกรรมซึ่งไม่ต้องทำในที่ต่อหน้า หรือพร้อมหน้าบุคคลที่ถูกสงฆ์ทำการม ได้แก่ ๑.ทูปเตนุปลัมปทา (การอุปสมบทโดยใช้ทูต คือ ภิกษุณีใหม่ที่อุปสมบทในภิกษุณีสงฆ์เสร็จแล้ว จะไปรับการอุปสมบทจากภิกษุสงฆ์เพื่อให้ครบการอุปสมบทจากสงฆ์สองฝ่าย แต่ถ้ามีข้อติดขัดเกรงว่าการเดินทางจะไม่ปลอดภัย ก็ให้ภิกษุณีอื่นเป็นทูต คือเป็นตัวแทนแจ้งการขอรับอุปสมบทของตนต่อที่ประชุมภิกษุสงฆ์ โดยตนเองไม่ต้องไปก็ได้) ๒.ปัตตตนิกกุชชนา (การคว่ำบาตรอุบาสกผู้ปรารถนาร้ายต่อพระรัตนตรัย) ๓.ปัตตตอกกุชชนา (การหงายบาตร คือประกาศระงับโทษอุบาสกผู้เคยมุ่งร้ายต่อพระรัตนตรัย ซึ่งได้กลับตัวแล้ว) ๔.อุมมัตตกสมมติ (การสวดประกาศความตกลงให้ถือภิกษุผู้วิกลจริตในระดับที่จำอะไรได้บ้างไม่ได้บ้าง ว่าเป็นผู้วิกลจริต เพื่อว่าเมื่อภิกษุนั้นระลึกอุโบสถหรือสังฆกรรมได้ก็ตาม ระลึกไม่ได้ก็ตาม มาร่วมก็ตาม ไม่มาก็ตาม สงฆ์จะพร้อมด้วยเธอ หรือปราศจากเธอก็ตาม ก็จะทำอุโบสถได้ ทำสังฆกรรมได้) ๕.เสกขสมมติ (การสวดประกาศความตกลงตั้งสกุลคือครอบ

คร้วที่ยิ่งด้วยศรัทธาแต่หย่อนด้วยโภคะ ให้ถือว่าเป็นเสขะ เพื่อมิให้ภิกษุรบกวนไปรับอาหารมาฉัน นอกจากได้รับนิมนต์ไว้ก่อน หรืออาพาธ) ๖.พรหมทัณฑ์ (“การลงโทษอย่างสูงส่ง” คือการที่สงฆ์มีมติลงโทษภิกษุหัวดีว่ายาก โดยวิธีพร้อมกันไม่ว่ากล่าวสั่งสอนตักเตือนใดๆ ดังที่ทำแก่พระฉันนะเมื่อพระพุทเจ้าปรินิพพานแล้ว) ๗.ปกาสนียกรรม (การประกาศให้เป็นที่รู้ทั่วกัน ถึงสภาวะของภิกษุรูปนั้นซึ่งไม่เป็นที่ยอมรับของสงฆ์ อันพึงถือว่าการใดที่เธอทำก็เป็นเรื่องเฉพาะตัวของเธอ ไม่ผูกพันกับสงฆ์หรือต่อพระศาสนา ดังที่ทำแก่พระเทวทัต) ๘.อวันทนียกรรม (การที่ภิกษุณีสงฆ์มีมติประกาศให้เป็นที่รู้ทั่วกันถึงภิกษุผู้มีพฤติกรรมหรือแสดงอาการอันไม่เป็นที่น่าเลื่อมใส และให้ถือว่าภิกษุนั้นเป็นผู้ที่ภิกษุณีทั้งหลายไม่พึงไหว้); ๙.

เทวทัต, นิคกรรม

ปกิณณกทุกข์ ทุกข์เบ็ดเตล็ด, ทุกข์เรี่ยราย, ทุกข์จร ได้แก่ โสกะ บริเวหา ทุกข์ โทมนัส อุปายาส

ปภิรณกะ ข้อเบ็ดเตล็ด, ข้อเล็กๆ น้อยๆ, ข้อปลีกย่อย

ปชาบดี 1. ภรรยา, เมีย **2.** *มhapชชาติโคตมี*

ปฏุลิกา เครื่องลาดทำด้วยขนแกะที่มี

ลักษณะเป็นพวงดอกไม้

ปฎิหารา พระมหาสาวิกาองค์หนึ่ง เป็นธิดาเศรษฐีในพระนครสาวัตถีได้รับวิปโยคทุกข์อย่างหนักเพราะสามีตาย ลูกตาย พ่อแม่พี่น้องตายหมด ในเหตุการณ์ร้ายที่เกิดขึ้นฉับพลันทันทีและติดต่อกันถึงกับเสียดิบปล่อยผ้าห่มหูลดลุยเดินบ่นพ้อไปในที่ต่างๆ จนถึงพระเชษฐวันพระศาสดาทรงแผ่พระเมตตา เปล่งพระวาจาให้นางกลับได้สติ แล้วแสดงพระธรรมเทศนา นางได้ฟังแล้วบรรลุโสดาปัตติผล บวชเป็นพระภิกษุณี ไม่ช้าก็สำเร็จพระอรหัต ได้รับยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะในทางทรงพระวินัย

ปฎิโกธนา การกล่าวคัดค้านจ้งๆ (ต่างจาก *ทิกฐาวิกัมม* ซึ่งเป็นการแสดงความเห็นแย้ง ชี้แจงความเห็นที่ไม่ร่วมด้วยเป็นส่วนตัว แต่ไม่ได้คัดค้าน)

ปฎิกรรม “การทำคืน”, “การแก้กรรม”, การแก้ไข, การกลับทำใหม่ให้เป็นที่, เป็นคำสอนสำคัญส่วนหนึ่งในการทำกรรม มีสาระสำคัญ คือ ยอมรับความผิดพลาดที่ได้ทำไปแล้ว ละเลิกบาปอกุศลหรือการกระทำผิดพลาดเสียหายที่เคยทำนั้น และหันมาทำความดีงาม ถูกต้องหรือบุญกุศล แก้ไขปรับปรุงตนเปลี่ยนแปลงกรรมให้ดี, ในทางปฏิบัติ พระพุทธเจ้าได้ทรงนำหลักปฎิกรรมมา

วางเป็นระบบวิธีปฏิบัติทางสังคม คือในด้านวินัย ชั้นพื้นฐาน ๓ ประการ ได้แก่

- ๑. วินัยบัญญัติ (สำหรับพระสงฆ์) เรื่อง *อาบัติปฎิกรรม*** ซึ่งแปลกันว่าการทำคืนอาบัติ คือการที่ภิกษุหรือภิกษุณีบอกแจ้งความผิดของตน เพื่อจะสั่งวรต่อไป แม้แต่แค่สงสัย ดังเช่น เมื่อถึงวันอุโบสถ ภิกษุรูปหนึ่งเกิดความสงสัยว่าตนอาจจะได้ต้องอาบัติ ก็บอกแจ้งแก่ภิกษุอีกรูปหนึ่งว่า (เช่น วินย.๔/๑๙๖/๒๔๖) “อหิ อากุโส อิตถุนนามาย อาปตติยา เวมตีโก, ยทา นิพเพมตีโก ภวิสสามิ, ตทา ตอ อาปตตี ปฎิกิริสสามิ” (ท่านครับ ผมมีความสงสัยในอาบัติชื่อนี้ หายสงสัยเมื่อใด จักทำคืนอาบัตินั้นเมื่อนั้น, “ปฎิกิริสสามิ” เป็นรูปกริยาของปฎิกรรม)
- ๒. วินัยบัญญัติ (สำหรับพระสงฆ์) เรื่อง *ปวารณากรรม*** คือหลังจากอยู่ร่วมกันมาตลอดพรรษา ภิกษุหรือภิกษุณีทั้งหลายประชุมกัน และแต่ละรูปกล่าวคำเปิดโอกาสหรือเชิญชวนแก่ที่ประชุมเริ่มด้วยรูปที่เป็นผู้ใหญ่ที่สุดว่า (วินย.๔/๒๒๖/๓๑๔) “สงฆ์ อากุโส ปวาเรมิ ทิกฺขเจเนวา สุเตเน วา ปริสงกาย วา, วทนตุ มํ आयสมฺหโต อนุกมฺโป อุปาทาย, ปสฺสนโต ปฎิกิริสสามิ” (เธอทั้งหลาย จันปวารณาต่อสงฆ์ ด้วยได้เห็นก็ดี ด้วยได้ฟังก็ดี ด้วยสงสัยก็ดี ขอเธอทั้งหลายจงอาศัย

ความกรุณาว่ากล่าวฉัน ฉันเห็นอยู่ จักทำคืน, “ปฏิกริสสามิ” เป็นรูปกริยาของปฏิกรรม) ๓. อริยวินัย (สำหรับทั้งพระสงฆ์และคฤหัสถ์) เรื่อง *อัจฉยเทศนา* คือการแสดงความยอมรับหรือสำนึกผิดในการที่ตนได้ทำความผิดละเมิดหรือล่วงเกินผู้อื่น และมาบอกขอให้ผู้อื่นนั้นยอมรับความสำนึกของตน เพื่อที่ตนจะได้สำรวมระวังต่อไป ดังเช่นในกรณี นายขมังธนูที่รับจ้างมาเพื่อสังหารพระพุทธรเจ้า แล้วสำนึกผิด และเข้ามากราบขอร้องความสำนึกผิดของตน พระพุทธรเจ้าได้ตรัสข้อความที่เป็นหลักในเรื่องนี้ว่า (วินย.๗/๓๖๙/๑๘๐) “ยโต จ โข ตว อวูโส อจฺจยํ อจฺจยโต ทิสฺวา ยถาธมฺมํ ปฏิกโรสิ, ตนฺเต มยํ ปฏิคฺคณฺหาม, วุทฺธิ เสา อวูโส อริยสฺส วินฺเย, โย อจฺจยํ อจฺจยโต ทิสฺวา ยถาธมฺมํ ปฏิกโรติ, आयตี สํวรํ อปชฺชติ” (เพราะการที่เธอมองเห็นโทษโดยความเป็นโทษ แล้วทำคืนตามธรรม เราจึงยอมรับโทษนั้นของเธอ การที่ผู้ใดเห็นโทษโดยความเป็นโทษ แล้วทำคืนตามธรรม ถึงความสังวรต่อไป ข้อนั้นเป็นความเจริญในอริยวินัย, “ปฏิกโรสิ” และ “ปฏิกโรติ” เป็นรูปกริยาของปฏิกรรม)

ปฏิกัสนา กิริยาชักเข้าหาอาบัติเดิม, เป็นชื่ออัญญาวิธีสำหรับอันตราบัติคือระเบียบปฏิบัติในการออกจากอาบัติ

สังฆาติเสสสำหรับภิกษุผู้ต้องอาบัติสังฆาติเสสขึ้นใหม่อีก ในเวลาใดเวลาหนึ่งตั้งแต่เริ่มอยู่ปริวาสไปจนถึงก่อนอัพภาน ทำให้เขาต้องกลับอยู่ปริวาสหรือประพฤติมานัตตั้งแต่เริ่มต้นไปใหม่; สงฆ์จตุรวรรคให้ปฏิกัสนาได้; ๓ *อันตราบัติ*

ปฏิกา เครื่องลาดทำด้วยขนแกะที่มีสีขาวล้วน

ปฏิการ การตอบแทน, การสนองคุณผู้อื่น
ปฏิกุล น่าเกลียด, น่ารังเกียจ

ปฏิกุลมนสิการ การพิจารณาส่วนประกอบอันไม่สะอาดทั้งหลาย มีผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เป็นต้น ที่ประชุมเข้าเป็นร่างกายนี้, เป็นบรรพที่ ๔ (ปฏิกุลมนสิการบรรพ) ของกายนุปัสสนาสติปัฏฐาน; ๓ *กายนุปัสสนา, สติปัฏฐาน*

ปฏิคม ผู้ต้อนรับ, ผู้รับแขก, ผู้ดูแลต้อนรับ

ปฏิคาหก ผู้รับทาน, ผู้รับของถวาย

ปฏิฆะ ความขัดใจ, แค้นเคือง, ความซึ่งเคียด, ความกระทบกระทั่งแห่งจิต ได้แก่แก่ความที่จิตหงุดหงิดด้วยอำนาจโทษะ (ข้อ ๕ ในสังโยชน์ ๑๐, ข้อ ๒ ในสังโยชน์ ๑๐ ตามนัยพระอภิธรรม, ข้อ ๒ ในอนุสย ๗)

ปฏิจสมุปปาท [ปะ-ติ-ด-จะ-สะ-หฺมฺ-ปา-ต] “การที่ธรรมทั้งหลายอาศัยกันเกิดขึ้นพร้อม”, สภาพอาศัยปัจจัยเกิดขึ้น,

การที่สิ่งทั้งหลายอาศัยกันจึงเกิดมีขึ้น, การที่ทุกข์เกิดขึ้นเพราะอาศัยปัจจัยต่อเนื่องกันมา มีองค์คือหัวข้อ ๑๒ ดังนี้

๑. อวิชชาปัจจัย สขารามี

เพราะอวิชชา เป็นปัจจัย สขารจึงมี

๒. สขารปัจจัย วิญญาณมี

เพราะสขาร เป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี

๓. วิญญาณปัจจัย นามรูปมี

เพราะวิญญาณ เป็นปัจจัย นามรูปจึงมี

๔. นามรูปปัจจัย สฬายตนะมี

เพราะนามรูป เป็นปัจจัย สฬายตนะจึงมี

๕. สฬายตนะปัจจัย ผัสสะมี

เพราะสฬายตนะ เป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี

๖. ผัสสะปัจจัย เวทนา

เพราะผัสสะ เป็นปัจจัย เวทนาจึงมี

๗. เวทนาปัจจัย ตัณหา

เพราะเวทนา เป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี

๘. ตัณหาปัจจัย อุปาทาน

เพราะตัณหา เป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี

๙. อุปาทานปัจจัย ภพ

เพราะอุปาทาน เป็นปัจจัย ภพจึงมี

๑๐. ภพปัจจัย ชาติ

เพราะภพ เป็นปัจจัย ชาติจึงมี

๑๑. ชาติปัจจัย ชรามรรณ

เพราะชาติ เป็นปัจจัย ชรามรรณะจึงมี

โสภปริเทวทุกขโทมนสสุขายาส
สมภวนติ

โสภะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส

จึงมีพร้อม

**เอวเมตสฺส เกวลสฺส ทุกฺขกฺขนฺธสฺส
สมุทโย โหติ**

ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งปวงนี้จึงมีด้วยประการฉะนี้

ปฏิจจสมุปบาทที่ธรรมทั้งหลายเป็นปัจจัยแก่กันไปตามลำดับอย่างนี้ แสดงทุกขสมุทัยคือความเกิดขึ้นแห่งทุกข์ จึงเรียกว่า สมุทัยวาร (พึงสังเกตว่า คำว่า สมุปบาท กับสมุทัย มีความหมายเหมือนกันว่า ความเกิดขึ้นพร้อม), เมื่อทุกข์เกิดขึ้นอย่างนี้ การที่จะดับทุกข์ ก็คือดับธรรมที่เป็นปัจจัยให้เกิดทุกข์ ดังนั้น ท่านจึงแสดงกระบวนการแบบที่ตรงข้ามไว้ด้วย คือ ปฏิจจสมุปบาทที่ธรรมอันเป็นปัจจัยดับต่อกันไป (เริ่มตั้งแต่ว่า “เพราะอวิชชาดับ สขารจึงดับ, เพราะสขารดับ วิญญาณจึงดับ ฯลฯ”) เป็นการแสดงทุกขนิโรธคือความดับไปแห่งทุกข์ จึงเรียกว่า ปฏิจจสมุปบาทแบบ นิโรธวาร

ปฏิจจสมุปบาทนี้ บางทีเรียกชื่อเต็มเป็นคำซ้อนว่า **อิทัปปัจจยตา ปฏิจจสมุปบาท** (ภาวะที่อันนี้ๆ มี เพราะอันนี้ๆ เป็นปัจจัย [หรือประชุมแห่งปัจจัยเหล่านี้ๆ] กล่าวคือการที่ธรรมทั้งหลายอาศัยกันเกิดขึ้นพร้อม), ในคัมภีร์ท้ายๆ ของพระสุตตันตปิฎก และใน

พระอภิธรรมปิฎก มีคำเรียกปฏิจจสมุปบาทเพิ่มขึ้นอีกอย่างหนึ่งว่า **ปัจจยการ** (อาการที่เป็นปัจจัยแก่กัน), เนื่องจากปฏิจจสมุปบาทแสดงอาการที่ธรรมทั้งหลายเป็นปัจจัยแก่กันต่อเนื่องไปเป็นวงจรหรือหมุนเป็นวงวน และเมื่อมองต่อขึ้นมาอีกชั้นหนึ่ง ก็เห็นสภาพชีวิตของสัตว์ทั้งหลายที่เร่ร่อนว่ายวนเวียนไปในภพภูมิต่างๆ ด้วยเหตุนี้ ก็ได้เกิดมีคำเรียกความเป็นไปตามปฏิจจสมุปบาทนั้นว่า “**วัฏฏะ**” (สภาพหมุนวน) บ้าง “**สังสาระ**” (การเที่ยวเร่ร่อนไป) บ้าง “**สังสารวัฏฏ์**” (วงวนแห่งการเที่ยวเร่ร่อนไป) บ้าง ตลอดจนคำในชั้นอรรถกถา ซึ่งบางที่เรียกปฏิจจสมุปบาทว่า “**ภวจักร**” และ “**สังสารจักร**”

ในการอธิบายหลักปฏิจจสมุปบาทที่พระพุทธเจ้าเองก็ตรัสไว้ว่าเป็นธรรมลึกซึ้งนี้ พระอรรถกถาจารย์ได้พยายามชี้แจงโดยจัดองค์ ๑๒ ของปฏิจจสมุปบาทนั้น เป็นกลุ่มเป็นประเภทและเป็นช่วงๆ คือ องค์ที่ ๑ อวิชชา องค์ที่ ๘ ตัณหา และองค์ที่ ๙ อุปาทาน สามอย่างนี้เป็น **กิเลส**, องค์ที่ ๒ สังขาร และองค์ที่ ๑๐ ภพ สองอย่างนี้เป็น **กรรม**, องค์ที่ ๓-๗ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา และองค์ที่ ๑๑-๑๒ ชาติ ชรามรณะ เจ็ดองค์นี้เป็น

วิบาก, เมื่อมองตามกลุ่มหรือตามประเภทอย่างนี้ จะเห็นได้ง่ายว่า กิเลสเป็นเหตุให้ก่อกรรม แล้วกรรมก็ทำให้เกิดผลที่เรียกว่าวิบาก (แล้ววิบากก็เป็นปัจจัยให้เกิดกิเลส), เมื่อมองความเป็นไปตลอดปฏิจจสมุปบาทครบทั้ง ๑๒ องค์ เป็นการหมุนวนหนึ่งรอบ ก็คือครบ ๑๒ องค์นั้น เป็น**วัฏฏะ** ก็จะเห็นว่าวัฏฏะนั้นแบ่งเป็น ๓ ช่วง คือช่วงกิเลส ช่วงกรรม และช่วงวิบาก เมื่อวัฏฏะมีสามช่วงอย่างนี้ ก็จึงเรียกปฏิจจสมุปบาทว่าเป็น **ไตรวัฏฏ์** (วงวนสามส่วน หรือวงวนสามชั้น) ประกอบด้วย กิเลสวัฏฏ์ กรรมวัฏฏ์ และวิบากวัฏฏ์, การอธิบายแบบไตรวัฏฏ์นี้ เป็นวิธีที่ช่วยให้เข้าใจง่ายขึ้นอย่างน้อยในชั้นเบื้องต้น ต่อจากนั้น อธิบายให้ลึกลงไปโดยแยกแยะอีกชั้นหนึ่งว่า ในรอบใหญ่ที่ครบ ๑๒ องค์นั้น มองให้ชัดจะเห็นว่า มี**ไตรวัฏฏ์**ต่อกัน ๒ รอบ คือ **รอบที่ ๑** องค์ที่ ๑ อวิชชา เป็น**กิเลส**, องค์ที่ ๒ สังขาร เป็น**กรรม**, องค์ที่ ๓-๗ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา เป็น**วิบาก**, **รอบที่ ๒** องค์ที่ ๘ ตัณหา และองค์ที่ ๙ อุปาทาน เป็น**กิเลส**, องค์ที่ ๑๐ ภพ เป็น**กรรม**, องค์ที่ ๑๑-๑๒ ชาติ ชรามรณะ เป็น**วิบาก**, จากนั้นอธิบายต่อไปว่า องค์ที่เป็นกิเลส เป็น

กรรม เป็นวิบาก ในรอบที่ ๑ มองดูแตกต่างกับองค์ที่เป็นกิเลส เป็นกรรม เป็นวิบาก ในรอบที่ ๒ แต่ที่จริง โดยสาระไม่ต่างกัน ความแตกต่างที่ปรากฏนั้น คือการพูดถึงสภาวะอย่างเดียวกัน แต่ใช้ถ้อยคำต่างกัน เพื่อระบุชื่อคุณธรรมที่ออกหน้ามีบทบาทเด่นเป็นตัวแสดงในวาระนั้น ส่วนองค์กรรมที่ไม่ระบุ ก็มีอยู่ด้วยโดยแฝงประกบอยู่หรือถูกรวมเข้าไว้ด้วยคำสรุปหรือคำที่ใช้แทนกันได้ เช่น ในรอบ ๑ ที่ระบุเฉพาะอวิชชาเป็นกิเลสนั้น ที่แท้ค้นหาอุปาทานก็ฟุ้งพลอยอยู่ด้วย ส่วนในรอบ ๒ ที่ว่าค้นหาอุปาทานเป็นกิเลส นั้น ในขณะที่ค้นหาอุปาทานเป็นเจ้าบทบาทออกโรงอยู่ ก็มีอวิชชาอยู่เบื้องหลังตลอดเวลา, ในรอบ ๑ ที่ยกสังขารขึ้นมาระบุว่า เป็นกรรม ก็เพราะเน้นที่การทำงาน ส่วนในรอบ ๒ ที่ระบุว่าภพเป็นกรรม ก็เพราะจะให้มองที่ผลรวมของงานที่ทำคือกรรมภพ, และชาติ ชรามรณะ ที่ว่าเป็นวิบากในรอบ ๒ นั้น ก็หมายถึงการเกิดเป็นต้น ของวิญญานนามรูป ฯลฯ ที่ระบุว่าเป็นวิบากในรอบ ๑ นั้นเอง ดังนี้เป็นต้น; **ดู ไตรวิภูฏ**

ปฏิจันนปริวาส ปริวาสเพื่อครุกาบัติที่ปิดไว้, ปริวาสที่ภิกษุผู้ปรารถนาจะออกจากอาบัติสังฆาทิเสสอยู่ใช้เพื่ออาบัติที่

ปิดไว้ ซึ่งนับวันได้เป็นจำนวนเดียว **ปฏิจันนาบัติ** อาบัติ (สังฆาทิเสส) ที่ภิกษุต้องแล้วปิดไว้

ปฏิชาครอุโบสถ **ดู อุโบสถ 2.๒.**

ปฏิญญา ให้คำมั่น, แสดงความยืนยัน, ให้การยอมรับ

ปฏิญญาकरणะ “ทำตามรับ” ได้แก่ ปรับอาบัติตามปฏิญญาของจำเลยผู้รับ เป็นสัตย์ การแสดงอาบัติก็จัดเข้าในข้อนี้

ปฏิญาณ การให้คำมั่นโดยสุจริตใจ, การยืนยัน

ปฏิบัติ ประพฤติ, กระทำ, ดำเนิน; บำรุง, เลี้ยงดู

ปฏิบัติธรรม^๑ (ปะ-ติ-บัต-ติ-ทัม) ธรรมคือ ปฏิบัติอันจะต้องปฏิบัติ ได้แก่ ไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา (มาจากคำบาลีว่า “ปฏิปตฺติชฺมม”), มาในชุดธรรม ๓ คือ ปริยัติธรรม ปฏิบัติธรรม และ ปฏิเวธธรรม, บางที่เรียกว่า **ปฏิบัติ สัทธรรม; ดู สัทธรรม ๓**

ปฏิบัติธรรม^๒ (ปะ-ติ-บัต-ทัม) ดำเนินตามธรรม, ประพฤติธรรม, บำเพ็ญธรรม, นำธรรมมาใช้มาปฏิบัติมาเป็นหลักในการดำเนินชีวิตทำกิจการ (เป็นการนำคำไทยที่มาจากบาลี ๒ คำ คือ คำว่า “ปฏิบัติ” กับ คำว่า “ธรรม” มาใช้ในข้อความภาษาไทยหรือรูปประโยคภาษาไทย ถือได้ว่าเป็นคำแปลของคำบาลีว่า

“ธมฺมปฏิบัติ” ซึ่งแปลเป็นไทยว่า การปฏิบัติธรรม) การนำธรรมมาใช้มาปฏิบัติมาบำเพ็ญนี้ พึงให้เป็นไปตามหลักธรรมานุธรรมปฏิบัติ (ธมฺมานุธรรม-ปฏิบัติ); **ดู ธรรมานุธรรมปฏิบัติ**

ปฏิบัติบูชา การบูชาด้วยการปฏิบัติ คือ ประพฤติตามธรรมคำสั่งสอนของพระท่าน, บูชาด้วยการประพฤติปฏิบัติ กระทำสิ่งที่ดีงาม (ข้อ ๒ ในบูชา ๒)

ปฏิบัติสัทธรรม **ดู สัทธรรม**

ปฏิปทา ทางดำเนิน, ความประพฤติ, ข้อปฏิบัติ

ปฏิปทา ๔ การปฏิบัติของท่านผู้ได้บรรลุธรรมพิเศษ มี ๔ ประเภท คือ **๑. ทุกขา ปฏิปทา ทนุชาภิญญา** ปฏิบัติลำบาก ทั้งรู้ได้ช้า **๒. ทุกขา ปฏิปทา ขิปปาภิญญา** ปฏิบัติยาก แต่รู้ได้เร็ว **๓. สุขา ปฏิปทา ทนุชาภิญญา** ปฏิบัติสะดวก แต่รู้ได้ช้า **๔. สุขา ปฏิปทา ขิปปาภิญญา** ปฏิบัติสะดวก ทั้งรู้ได้เร็ว

ปฏิปทาญาณทัตตสนวิสุทธิ ความหมดจดแห่งญาณเป็นเครื่องเห็นทางปฏิบัติ ได้แก่วิปัสสนาญาณ ๔ (ข้อ ๖ ในวิสุทธิ ๗)

ปฏิปทานุตตรियะ การปฏิบัติอันยอดเยี่ยม ได้แก่การปฏิบัติธรรมที่ได้เห็นแล้วในข้อทัตตสนานุตตรियะ ทั้งส่วนที่จะพึงละและพึงบำเพ็ญ; **ดู อนุตตรियะ**

ปฏิบัติกษ, ปฏิบัติกษ ฝ่ายตรงกันข้าม, คู่ปรับ, ข้าศึก, ศัตรู

ปฏิบัติกษนัย นัยตรงกันข้าม

ปฏิบัติสัทธรรมวิมุตติ ความหลุดพ้นด้วยสงบระงับ ได้แก่ การหลุดพ้นจากกิเลสด้วยอริยมผล เป็นการหลุดพ้นที่ยั่งยืนไม่ต้องขวนขวายเพื่อละอีก เพราะกิเลสนั้นสงบไปแล้ว เป็นโลกุตตรวิมุตติ (ข้อ ๔ ในวิมุตติ ๕)

ปฏิพัทธ์ เนื่องกัน, ผูกพัน, รักใคร่

ปฏิภาค ส่วนเปรียบ, เทียบเคียง, เหมือน

ปฏิภาณนิमित นิमितเสมือน, นิमितเทียบเคียง เป็นภาพเหมือนของอุคคหนิमित เกิดจากสัญญา สามารถนึกขยายหรือย่อส่วน ให้ใหญ่หรือเล็กได้ตามความปรารถนา

ปฏิภาณ “ปัญญาสว่างต่อหน้า”, “ความรู้ความคิดที่ปรากฏจับพลัน”, “ปัญญาไวอันให้พูดจาโต้ตอบชี้แจงได้ทันทีทันควัน, “ปัญญาแก้การณ์เฉพาะหน้า, “ความคิดทันการ

ปฏิภาณปฏิสัมภิตา ปัญญาแตกฉานในปฏิภาณ, ปรึชาสว่างแจ้งในความคิดทันการ, ความมีไหวพริบในการพูดจาตอบโต้หรือแก้ปัญหาเฉพาะหน้าได้ทันทั่วทั้ง, ปัญญาแจ้งในความรู้ที่มีอยู่ จับมาเชื่อมโยงสร้างความคิดและเหตุผลขึ้นใหม่ ใช้

ประโยชน์ได้สละเหมาะ เข้ากับกรณีเข้ากับ เหตุการณ์ หรือแก้ไขปัญหาก็ได้ฉับพลัน ทันการ (ข้อ ๔ ใน *ปฏิสัมภิตา ๔*)

ปฏิมา รูปเปรียบ, รูปแทน, รูปเหมือน

ปฏิรูป สมควร, เหมาะสม, ปรับปรุงให้ สมควร; ถ้าอยู่ท้ายในคำสมาสแปลว่า “เทียม” “ปลอม” “ไม่แท้” เช่น *สังฆธรรม-ปฏิรูป* แปลว่า “สังฆธรรมเทียม” หรือ “ธรรมปลอม”

ปฏิรูปเทศวาสะ อยู่ในประเทศอันสม ควร, อยู่ในถิ่นที่เหมาะสม หมายถึงอยู่ใน ถิ่นเจริญ มีสิ่งแวดล้อมที่เกื้อกูล ปลอดภัย พร้อมด้วยประดาลัยปายะ มีคนดี มีนักปราชญ์ (ข้อ ๑ ในจักร ๔; ข้อ ๖ ในมงคล ๓๘)

ปฏิโลม 1. ทวนลำดับ, ย้อนจากปลายมา หาต้น เช่นว่า ตจปัญจกัมมัฏฐาน จาก คำท้ายมาหาคำต้นว่า “ตโจ ทันตา นขา โลมา เกสา”; ตรงข้ามกับ *อนุโลม 1. 2.* สาว เรื่องทวนจากผลเข้าไปหาเหตุเช่น วิญญาณ มี เพราะสังขารเป็นปัจจัย, สังขารมี เพราะ อวิชชาเป็นปัจจัย เป็นต้น; ตรงข้ามกับ *อนุโลม 2.*

ปฏิวัติ การเปลี่ยนแปลงอย่างพลิกกลับ, การหมุนกลับ, การเปลี่ยนพลิกหลักการ

ปฏิเวธ ทางตลอด, รู้ทะลุปรุโปร่ง, ตรัส รู้, ลุผลแห่งการปฏิบัติ

ปฏิเวธสังฆธรรม ดู *สังฆธรรม*

ปฏิสนธิ เกิด, เกิดใหม่, แรกเกิดขึ้นใน กรรม

ปฏิสนธิจิต, ปฏิสนธิจิตต์ จิตที่สืบต่อ ภาพใหม่, จิตที่เกิดที่แรกในภาพใหม่

ปฏิสตะ การผืนคำรับ, รับแล้วไม่ทำ ตามรับ เช่น รับนิมนต์ว่าจะไปแล้วหาไป ไม่ (พจนานุกรม เขียน *ปฏิสตะ*)

ปฏิสทวทุกกฏ ทุกกฏเพราะรับคำ, อาบัติทุกกฏเพราะไม่ทำตามที่ได้รับปากไว้ เช่น ภิกษุรับนิมนต์ของชาวบ้าน หรือ ตกลงกันไว้ว่าจะอยู่จำพรรษาในที่หนึ่ง แต่แล้ว โดยมีได้ตั้งใจพูดเท็จ เธอพบ เหตุผลอันทำให้ไม่อยู่ในที่นั้น เมื่อทำให้ คลาดจากที่รับปากไว้ จึงต้องปฏิสทว-ทุกกฏ (ถ้าพูดเท็จทั้งที่รู้ เป็นปาจิตตีย์)

ปฏิสังขรณ์ ซ่อมแซมทำให้กลับดี เหมือนเดิม

ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ ญาณอันคำนึง พิจารณาหาทาง, ปรีชาคำนึงพิจารณา ลังขาร เพื่อหาทางเป็นเครื่องพ้นไปเสีย; ดู *วิปัสสนาญาณ*

ปฏิสันถาร การทักทายปราศรัย, การ ต้อนรับแขก มี ๒ อย่างคือ ๑. *อามิส-ปฏิสันถาร* ต้อนรับด้วยสิ่งของ ๒. *ธรรมปฏิสันถาร* ต้อนรับด้วยธรรม คือ กล่าวแนะนำในทางธรรม อีกนัยหนึ่งว่า ต้อนรับโดยธรรม คือ การต้อนรับที่ทำ พอดีสมควรแก่ฐานะของแขก มีการลุก

รับเป็นต้น หรือช่วยเหลือสงเคราะห์
ขจัดปัญหาข้อติดขัด ทำกุศลกิจให้ลุล่วง

ปฏิสนธการวตา *ดู การวะ*

ปฏิสัมภิตา ความแตกฉาน, ความรู้แตก

ฉาน, ปัญญาแตกฉาน มี ๔ คือ ๑. *อรรถ-*

ปฏิสัมภิตา ปัญญาแตกฉานในอรรถ

๒. *ธัมมปฏิสัมภิตา* ปัญญาแตกฉานใน

ธรรม ๓. *นิรุตติปฏิสัมภิตา* ปัญญาแตก

ฉานในนิรุกติ คือ ภาษา ๔. *ปฏิภาณ-*

ปฏิสัมภิตา ปัญญาแตกฉานในปฏิภาณ

ปฏิสัมภิตามรรค, ปฏิสัมภิตามัคค์

ทางแห่งปฏิสัมภิตา, ข้อปฏิบัติที่ทำให้มี

ความแตกฉาน; ภาษิตของพระสารีบุตร

อธิบายข้อธรรมที่ลึกซึ้งต่างๆ เช่นเรื่อง

ญาณ ทิฏฐิจิ อานาปาน อินทรีย์ วิโมกข์

เป็นต้น อย่างพิสดาร เป็นทางแห่ง

ปัญญาแตกฉาน จัดเป็นคัมภีร์ที่ ๑๒

แห่งขุททกนิกาย ในพระสุตตันตปิฎก; *ดู*

ไตรปิฎก (เล่ม ๓๑)

ปฏิสัลลฐานะ การหลีกเลี่ยง, การปลีกตัว

ออกไปจากความพลุกพล่านวุ่นวาย หรือ

จากอารมณ์หลากหลายที่อาจรบกวณ สู

ความสังัดวิเวก, การอยู่ลำพัง

ปฏิสารถิยกรรม กรรมอันสงฆ์พึงทำแก่

ภิกษุอันจะพึงให้กลับไป หมายถึงการที่

สงฆ์ลงโทษให้ภิกษุไปขอขมาคฤหัสถ์

กรรมนี้สงฆ์ทำแก่ภิกษุปากกล้า ดำว่า

คฤหัสถ์ผู้มีศรัทธาเลื่อมใสในพระพุท-

ศาสนาเป็นทายกอุปฐากสงฆ์ด้วยปัจจัย

๔ เป็นทางจะยังคนผู้ยังไม่เลื่อมใสมิให้

เลื่อมใส จะยังคนผู้เลื่อมใสอยู่แล้วให้

เป็นอย่างอื่นไปเสีย; *ปฏิสารถิยกรรม*

ก็เขียน

ปฏิเสธ การห้าม, การไม่รับ, การไม่ยอม

รับ, การกีดกัน

ปฐพี แผ่นดิน; *ดู ปฐวี*

ปฐพีมณฑล แผ่นดิน, ผืนแผ่นดิน

ปฐม ที่หนึ่ง, ที่แรก, เบื้องต้น

ปฐมฉาน ฉานที่ ๑ เมืองค์ ๕ คือ *วิตก*

(ความตรึก) *วิจาร์* (ตรอง) *ปีติ* (ความ

อิมใจ) *สุข* (ความสบายใจ) *เอกัคคตา*

(ความมีอารมณ์เป็นหนึ่ง)

ปฐมเทศนา เทศนาครั้งแรก หมายถึง

ธัมมจักกัปปวัตตนสูตรที่พระพุทธเจ้า

ทรงแสดงแก่พระปัญจวัคคีย์ ในวันขึ้น

๑๕ ค่ำ เดือน ๘ หลังจากวันตรัสรู้สอง

เดือน ที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน เมือง

พาราณสี

ปฐมโพธิกาล เวลาแรกตรัสรู้, ระยะเวลา

เวลาช่วงแรกหลังจากพระพุทธเจ้าตรัสรู้

แล้ว ตามอธิบายของอรรถกถาว่าเป็น

๒๐ พรรษาแรกแห่งพุททกิจ, ว่าตาม

หนังสือเรียนนักธรรม ได้แก่ระยะเวลา

ประดิษฐานพระพุทธศาสนา นับคร่าวๆ

ตั้งแต่ตรัสรู้ ถึงได้พระอัครสาวก; *ดู*

พุทธประวัติ (ตอนท้าย)

ปฐมยาม ยามต้น, ยามที่หนึ่ง, ส่วนที่หนึ่งแห่งราตรี เมื่อแบ่งกลางคืนเป็น ๓ ส่วน; เทียบ *มัชฌิมยาม, ปัจฉิมยาม*

ปฐมวัย วัยต้น, วัยแรก, วัยซึ่งยังเป็นที่เด็ก; ดู *วัย*

ปฐมสมโพธิกถา ชื่อคัมภีร์แสดงเรื่องราวของพระพุทธเจ้า ตั้งแต่ประทับอยู่บนสวรรค์ชั้นดุสิต เทวดาอัญเชิญให้มาอุบัติในมนุษยโลก แล้วออกผนวช ตรัสรู้ประกาศพระศาสนา ปรีนิพพาน จนถึงแจกพระธาตุ ต่อท้ายด้วยเรื่องพระเจ้าอโศกยกย่องพระศาสนา และการอันตรายแห่งพระศาสนาในที่สุด

ปฐมสมโพธิกถาที่รู้จักกันมากและใช้ศึกษาอย่างเป็นวรรณคดีสำคัญนั้นคือฉบับที่เป็นพระนิพนธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส วัดพระเชตุพน ทรงรจนาถวายฉลองพระราชศรัทธาพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ได้ทรงอาราธนาเมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๗ ฉบับที่ทรงรจนาขึ้นนี้ทรงชำระปฐมสมโพธิกถาฉบับของเก่าทรงตัดและเติม ขยายความสำคัญบางตอน เนื้อหามีคติทั้งทางมหายานและเถรวาทปนกันมาแต่เดิม และทรงจัดเป็นบทตอนเพิ่มขึ้น รวมมี ๒๙ ปริจเฉท มีทั้งฉบับภาษาบาลีและฉบับแปลภาษาไทย (ฉบับภาษาบาลีแบ่งเป็น ๓๐ ปริจเฉท

โดยแบ่งปริจเฉทที่ ๑ เป็น ๒ ตอน)

ส่วนปฐมสมโพธิ ที่จัดเป็นธรรมสมบัติหมวดที่ ๑ ซึ่งใช้เป็นแบบเรียนนักธรรม คือพระปฐมสมโพธิ แบบธรรมยุต ที่สมเด็จพระสังฆราช (สาปสุสเทว) ทรงรจนา พิมพ์ขึ้นตามพระดำริของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ใน พ.ศ. ๒๔๔๘

ปฐมสังคายนา การสังคายนาครั้งที่ ๑; ดู *สังคายนาครั้งที่ ๑*

ปฐมสังคีติ การสังคายนาครั้งแรก; ดู *สังคายนาครั้งที่ ๑*

ปฐมสาวก สาวกองค์แรก คือพระอัญญาโกณฑัญญะ

ปฐมอุบาสก อุบาสกคนแรกในพระพุทธานุศาสน์ หมายถึง ตปุสสะ กับภัลลิกะ ซึ่งถึงสรวง ๒ คือพระพุทธเจ้าและพระธรรม; บิดาของพระยสะเป็นคนแรกที่ถึงสรวงครบ ๓

ปฐมอุบาสิกา อุบาสิกาคนแรก หมายถึง มารดาและภรรยาเก่าของพระยสะ

ปฐมปฏิบัติกะ ให้ต้องอาบัติแต่แรกทำ หมายถึง อาบัติสังฆาทิเสส ๔ ลิกขาบทข้างต้น ซึ่งภิกษุล่วงเข้าแล้ว ต้องอาบัติทันที สงฆ์ไม่ต้องสวดสมณุภาสน์; คู่กับ *ยาวตติยกะ*

ปฐมวิน ดิน, แผ่นดิน; ปถวี ก็เขียน

ปฐมวิชาตุ ชาติดิน, สภาวะที่มีลักษณะ

แข็งแข็ง; ในร่างกายที่ใช้เป็นอารมณ์
กรรมฐาน ได้แก่ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง
เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ม้าม
หัวใจ ตับ พังผืด ไต ปอด ไล่ใหญ่ ไล่
น้อย อาหารใหม่ อาหารเก่า, อย่างนี้เป็น
การกล่าวถึงปฐวีธาตุในลักษณะที่คน
สามัญทั่วไปจะเข้าใจได้ และที่จะให้
สำเร็จประโยชน์ในการเจริญกรรมฐาน
แต่ในทางพระอภิธรรม ปฐวีธาตุเป็น
สภาวะพื้นฐานที่มีอยู่ในรูปธรรมทุก
อย่าง แม้แต่ในน้ำและในลมที่เรียกกัน
สามัญ ซึ่งรู้สึกถูกต้องได้ด้วยกาย
สัมผัส; ปฐวีธาตุ ก็เขียน; ๓ ธาตุ, รูป ๒๘

ปณามคาถา คาถาน้อมไหว้, คาถาแสดง
ความเคารพพระรัตนตรัย เรียกกันง่ายๆ
ว่า คาถาไหว้ครู ซึ่งตามปกติ พระอาจารย์
ผู้แต่งคัมภีร์ภาษาบาลี เช่น อรรถกถา
ฎีกา เป็นต้น ถือเป็นธรรมเนียมที่จะ
เรียบเรียงไว้เป็นเบื้องต้น ก่อนขึ้นเนื้อ
ความของคัมภีร์นั้นๆ ประกอบด้วยคำ
สรรเสริญคุณพระรัตนตรัย คำบอก
ความมุ่งหมายในการแต่ง คำอ้างถึง
บุคคลที่เกี่ยวข้อง เช่น ผู้อาราธนาให้
แต่ง และขอควรทราบอื่นๆ เป็นอย่าง
ค่านำ หรือคำปรารภ

ปณิธาน การตั้งความปรารถนา

ปติวัตร ความจงรักในสามี, ความซื่อสัตย์

และรักดีต่อสามี, ข้อควรปฏิบัติต่อสามี

ปถวี ๓ **ปฐวี**

ปถวีธาตุ ๓ **ปฐวีธาตุ**

ปทปรมะ “ผู้มีบทร (คือถ้อยคำ) เป็น
อย่างยิ่ง”, บุคคลผู้ด้อยปัญญาเล่าเรียน
ได้อย่างมากที่สุดก็เพียงถ้อยคำ หรือข้อ
ความ ไม่อาจเข้าใจความหมาย ไม่อาจ
เข้าใจธรรม; ๓ **บุคคล ๔**

ปทุม บัวหลวง

ปธาน ความเพียร, ความเพียรชอบ ที่
เป็นสัมมาวายามะ มี ๔ อย่าง คือ ๑.
สังวรปธาน เพียรระวังบาปอกุศลที่ยัง
ไม่เกิด มิให้เกิดขึ้น ๒. **ปหานปธาน**
เพียรละบาปอกุศลที่เกิดขึ้นแล้ว ๓.
ภาวนापธาน เพียรเจริญทำกุศลธรรมที่
ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น ๔. **อนุรักษนาปธาน**
เพียรรักษากุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วไม่ให้
เสื่อมไปและให้เพิ่มไพบูลย์; **สัมมัต-**
ปธาน ก็เรียก

ปปัญจะ กิเลสเครื่องเนิ่นช้า, กิเลสที่ป่น
ให้เชือนแซ่ซึกซ้าอยู่ในสังสารวัฏ หรือ
ป่นสังสารวัฏให้เวียนวนยึดเรื่อย, กิเลสที่
เป็นตัวการป่นเรื่องทำให้เกิดปรุงแต่งยึด
เยื้อแพ่งเพี้ยนพิสดาร พาให้เขวออกไป
จากความเป็นจริง และก่อปัญหาความ
ยุ่งยากเดือดร้อนเพิ่มขยายทุกข์ มี ๓
คือ **ตัณหา มานะ ทิฏฐิ**

ปัญญาสุทนี ชื่อคัมภีร์อรรถกถาที่อธิบายความในมัชฌิมนิกาย แห่งพระสูตรตันตปิฎก พระพุทธโฆสจารย์เรียบเรียงขึ้น โดยอาศัยอรรถกถาเก่าภาษาสิงห์ที่สืบมาแต่เดิมเป็นหลัก เมื่อ พ.ศ. ไกลจะถึง ๑๐๐๐; ดู *โบราณวัตถุ* *กถา, อรรถกถา*

ปมาณิกา ดู *ประมาณ*

ปมาทะ ความประมาท, ความขาดสติ, ความเลินเล่อ, ความเผอเรอ, ความเปลอ, ความผิดเพี้ยน, ความปล่อยปละละเลย, ความชะล่าใจ; เทียบ *อัปปมาทะ*

ปมิตา เจ้าหญิงองค์หนึ่งในวงศ์ศากยะ เป็นพระราชบุตรีของพระเจ้าสีหหนุ เป็นพระภคินีของพระนางอมิตา เป็นพระเจ้าอาของพระพุทธเจ้า; บางทีกล่าวว่า เจ้าหญิงปมิตาเป็นเชษฐภคินี ของพระนางอมิตา แต่ตามคัมภีร์มหาวงศ์ ซึ่งเป็นหลักฐานเดียวที่พบพระนามของเจ้าหญิงปมิตา น่าจะเป็นกนิษฐภคินี (ในคัมภีร์อื่นบางแห่ง พระนามปมิตากลายเป็นปาลิตา และในที่นั้น เจ้าหญิงปาลิตาก็เป็นกนิษฐภคินีของพระนางอมิตา)

ปรทาริกกรรม การประพฤติล่วงเมียมคนอื่น, การเป็นชู้เมียเขา

ปรนิมิตวสวัตตี สวรรค์ชั้นที่ ๖ มีท้าวปรนิมิตวสวัตตีปกครอง เทวดาชั้นนี้ปรารถนาสิ่งใดสิ่งหนึ่งไม่ต้องนิรมิตเอง

มีเทวดาอื่นนิรมิตให้อีกต่อหนึ่ง; พระยามารวสวัตตี เป็นเทพแห่งสวรรค์ชั้นนี้

ปรภพ ภาพหน้า, โลกหน้า

ปรมัตถ์, ปรมัตถะ 1. ประโยชน์อย่างยิ่ง, จุดหมายสูงสุด คือ พระนิพพาน **2. ก)** ความหมายสูงสุด, ความหมายที่แท้จริง เช่น ในคำว่า *ปรมัตถ์สัจจะ* **ข)** สภาวะตามความหมายสูงสุด, สภาวะที่มีในความหมายที่แท้จริง, สภาวะธรรม บางทีใช้ว่า *ปรมัตถธรรม*

ปรมัตถ์ที่พบในพระไตรปิฎก ตามปกติใช้ในความหมายนัยที่ 1. คือจุดหมาย หรือประโยชน์สูงสุด เฉพาะอย่างยิ่ง ได้แก่นิพพาน แต่ในคัมภีร์สมัยต่อมา มีการใช้ในนัยที่ 2. บ่อยขึ้น คือในความหมายว่าเป็นจริงหรือไม่ แต่ไม่ว่าจะใช้ในแง่ความหมายอย่างไร ก็บรรจบที่นิพพาน เพราะนิพพานนั้น ทั้งเป็นประโยชน์สูงสุด และเป็นสภาวะที่จริงแท้ (นิพพานเป็นปรมัตถ์ในทั้งสองนัย); ดู *อรรถ*

ปรมัตถโชติก ชื่อคัมภีร์อรรถกถาอธิบายความใน ขุททกปาฐะ ธรรมบท สุตตันตปิฎก และชาดก แห่งพระสูตรตันตปิฎก ซึ่งพระพุทธโฆสจารย์นำเนื้อความในอรรถกถาเก่าที่ใช้ศึกษาและรักษาสืบต่อกันมาในลังกาทวีป อันเป็นภาษาสิงห์ เอามาเรียบเรียงกลับขึ้น

เป็นภาษาบาลี เพื่อให้ใช้ประโยชน์ในที่อื่นนอกจากลังกาทวีปได้ด้วย เมื่อ พ.ศ. ใกล้เคียงถึง ๑๐๐๐, มีบางท่านสันนิษฐานว่า พระพุทธโฆสอาจารย์อาจจะมึคณะทำงาน โดยท่านเป็นหัวหน้าในการดำเนินงานแปลและเรียบเรียงทั้งหมดนั้น; ดู *อรรถกถา, โปราณฎฐกถา*

ปรมัตถทีปนี ชื่อคัมภีร์อรรถกถาอธิบายความใน อุกทาน อิติวุตตกะ วิมานวัตถุ เปตวัตถุ เถรคาถา เถรีคาถา และ จริยาปิฎก แห่งพระสุตตันตปิฎก พระธรรมปาละอาศัยแนวของโปราณฎฐกถา ที่รักษาสืบต่อกันมาในลังกาทวีป ซึ่งเป็นภาษาสิงห์ รัชนาขึ้นเป็นภาษาบาลี ในสมัยภายหลังพระพุทธโฆสจารย์ไม่นานนัก; ดู *อรรถกถา, โปราณฎฐกถา*

ปรมัตถธรรม ธรรมที่เป็นปรมัตถ์, ธรรมที่เป็นประโยชน์สูงสุด, สภาวะที่มีอยู่โดยปรมัตถ์, สิ่งที่เป็นจริงโดยความหมายสูงสุด, สภาวะธรรม, นิยมพูดกันมาเป็นหลักทางพระอภิธรรมว่ามี **ปรมัตถธรรม ๔** คือ **จิต เจตสิก รูป นิพพาน**

พึงสังเกตเค้าความที่เป็นมาว่า คำว่า “ปรมัตถธรรม” (บาลี: ปรมตฺถมฺม) นี้ ไม่พบที่ใช้ในพระไตรปิฎกมาแต่เดิม (ในพระไตรปิฎก ใช้เพียงว่า “ปรมตฺถ” หรือรวมกับคำอื่น, ส่วนในพระไตรปิฎกแปลภาษาไทย มีคำว่าปรมัตถธรรม ซึ่งท่าน

ผู้แปลใส่หรือเติมเข้ามาตามคำอธิบายของอรรถกถาบ้าง ตามที่เห็นเหมาะสมบ้าง) ต่อมาในชั้นอรรถกถา “ปรมัตถธรรม” จึงปรากฏบ้าง ๒-๓ แห่ง แต่หมายถึงเฉพาะนิพพาน หรือไม่ก็ใช้อย่างกว้างๆ ทำนองว่าเป็นธรรมอันให้ถึงนิพพาน ดังเช่นสติปัญญาอันก็เป็นตัวอย่างของปรมัตถธรรม ทั้งนี้ เห็นได้ว่าท่านมุ่งความหมายในแง่ว่าประโยชน์สูงสุด

ต่อมา ในคัมภีร์ชั้นฎีกาลงมา มีการใช้คำว่าปรมัตถธรรมบ่อยครั้งขึ้นบ้าง (ไม่บ่อยมาก) และใช้ในความหมายว่าเป็นธรรมตามความหมายอย่างสูงสุด คือในความหมายที่แท้จริง มีจริง เป็นจริง ซึ่งตรงกับคำว่าสภาวะธรรม ยิ่งเมื่อคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะเกิดขึ้นแล้ว และมีการศึกษาพระอภิธรรมตามแนวของอภิธรรมมัตถสังคหะนั้น ก็มีการพูดกันทั่วไปถึงหลักปรมัตถธรรม ๔ จนกล่าวได้ว่า อภิธรรมมัตถสังคหะเป็นแหล่งเริ่มต้นหรือเป็นที่มาของเรื่องปรมัตถธรรม ๔

อย่างไรก็ดี ถ้าพูดอย่างเคร่งครัดตามตัวอักษร ในคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะนั่นเอง ท่านไม่ใช่คำว่า “ปรมัตถธรรม” เลย แม้แต่ในคาถาลำคัญเริ่มปกรณ์หรือต้นคัมภีร์ ซึ่งเป็นบทตั้งหลักที่ถือว่าจัดประมวลปรมัตถธรรม ๔ ขึ้นมาให้ศึกษา นั่น แท้จริงก็ไม่มีคำว่า “ปรมตฺถ-

ธมฺม” แต่อย่างไรใด ดังคำของท่านเองว่า
 ตตฺถ วุตฺตาทิธมฺมตฺถา จตุธา ปรมตฺถโต
 จิตฺตเจตสิกํ รูปํ นิพฺพานมิตฺติ สพฺพธา
แปล: “อรรถแห่งอภิธรรม ที่ตรัสไว้ในพระอภิธรรมนั้น ทั้งหมดทั้งสิ้น โดยปรมัตถ์ มี ๔ อย่าง คือ จิต ๑ เจตสิก ๑ รูป ๑ นิพพาน ๑”

(นี่เป็นการแปลกันตามคำอธิบายของคัมภีร์อภิธรรมมัตถวิภาวินี แต่มีอีกฎีกาหนึ่งในยุคหลังค้านว่าอภิธรรมมัตถวิภาวินีบอกผิด ที่ถูก ต้องแปลว่า “อภิธรรมมัตถะที่ข้าพเจ้าคือพระอนุรุทธาจารย์กล่าวในคำว่าอภิธรรมมัตถสังคหะนั้น ...”)

ท้ายปริจเฉทที่ ๖ คือรูปสังคหวิภาค ซึ่งเป็นบทที่แสดงปรมัตถ์มาครบ ๔ ถึงนิพพาน ก็มีคาถาคัลยาณัน ดังนี้

อิตฺติ จิตฺตเจตสิกํ รูปํ นิพฺพานมิจฺจปิ
 ปรมตฺถํ ปกาเสณฺติ จตุธา วตฺถาคตา

แปล: “พระตถาคตเจ้าทั้งหลาย ย่อมทรงประกาศปรมัตถ์ไว้เพียง ๔ อย่าง คือ จิต ๑ เจตสิก ๑ รูป นิพพาน ๑ ด้วยประการฉะนี้”

เมื่อพิจารณาจะเห็นได้ทีนี้ว่า คำว่า “ปรมัตถธรรม” เกิดขึ้นจาก *ประการแรก* ผู้จัดรูปคัมภีร์ (อย่างที่ปัจจุบันเรียกว่าบรรณกร) จับใจความตอนนั้นๆ ตั้งขึ้นเป็นหัวข้อ เหมือนอย่างในกรณีนี้ ในคัมภีร์บางฉบับ ตั้งเป็นหัวข้อขึ้นเหนือ

คาถานั้นว่า “จตุปรมตฺถธมฺโม” (มีในฉบับอักษรพม่า, ฉบับไทยไม่มี) และ *ประการที่สอง* ผู้แปลเติมหรือใส่เพิ่มเข้ามา เช่น คำบาลีว่า “ปรมตฺถ” ก็แปลเป็นไทยว่าปรมัตถธรรม ซึ่งเป็นกรณีที่เป็นกันทั่วไป

ในคัมภีร์รุ่นต่อมาที่อธิบายอภิธรรมมัตถสังคหะ เช่น อภิธรรมมัตถวิภาวินี มีการใช้คำบาลีเป็น “ปรมตฺถธมฺม” บ้าง แม้จะไม่มาก แต่ก็ไม่มีที่ใดระบุจำนวนว่าปรมัตถธรรมสี่ จนกระทั่งในสมัยหลังมาก มีคัมภีร์บาลีแต่งใหม่มาบอกจำนวนก็บอกเพียงว่า “ปรมัตถ์ ๔” (จตุตฺถาโร ปรมตฺถธฺ, *ปรมตฺถทีปนี สงคหมหาฎีกาปาฐ*, ๓๓๑) แล้วก็มีอีกคัมภีร์หนึ่งแต่งใหม่มายุคไม่นานนี้ ใช้คำว่าปรมัตถธรรมโดยระบุว่าจะสังขารและนิพพาน เป็นปรมัตถธรรม (นวมกการฎีกา, ๔๕) ยิ่งกว่านั้น ย้อนกลับไปยุคเก่า อาจจะก่อนพระอนุรุทธาจารย์ แต่งอภิธรรมมัตถสังคหะเสียอีก คัมภีร์ฎีกาแห่งอรรถกถาของสังยุตตนิคายแห่งพระสุตตันตปิฎก ซึ่งถือว่ารจนาโดยพระธรรมपालะ ผู้เป็นอรรถกถาจารย์ใหญ่ท่านหนึ่ง ใช้คำปรมัตถธรรมในข้อความที่ระบุว่า “ปรมัตถธรรมอันแยกประเภทเป็น ชั้นๆ อายตนะ ธาตุ สัจจะ อินทริย์ และปฏิจลสมุปบาท” (*ส.ฎ. ๒/๓๓๐๓/๖๕๑*) นี่ก็คือบอกว่า ปรมัตถธรรมได้แก่ประดาธรรม ชุดที่เรียกกันว่า

ปัญญาภูมิ หรือวิปัสสนาภูมิ นั่นเอง
 ตามข้อสังเกตและความที่กล่าวมา
 ฟังทราบที่ ๑. การแปลขยายศัพท์อย่าง
 ที่แปลปรมัตถะว่าปรมัตถธรรมนี้ มิใช่
 เป็นความผิดพลาดเสียหาย แต่เป็น
 เรื่องทั่วไปที่ควรรู้เท่าทันไว้ อันจะเป็น
 ประโยชน์ในบางแง่บางโอกาส (เหมือน
 ในการอ่านพระไตรปิฎกฉบับแปลภาษา
 ไทย ผู้อ่านก็ควรทราบเป็นพื้นไว้ว่า คำ
 แปลอาจจะไม่ตรงตามพระบาลีเดิมก็ได้
 เช่น ในพระไตรปิฎกบาลีเดิมว่า พระ
 พุทธเจ้าเสด็จออกจากพระวิหาร [คือที่
 ประทับ] แต่ในฉบับแปล บางที่ท่านแปล
 ผ่านคำอธิบายของอรรถกถาว่า พระ
 พุทธเจ้าเสด็จออกจากพระคันธกุฎี) ๒.
 การประมวลอรรถแห่งอภิธรรม (โดย
 ทั่วไปก็ถือว่าเป็นการประมวลธรรมทั้ง
 หดทั้งปวงนั่นเอง) จัดเป็นปรมัตถ์ ๔
 (ที่เรียกกันมาว่าปรมัตถธรรม ๔) ตาม
 นัยของอภิธรรมสังคหะนี้ เป็นที่ยอมรับ
 กันว่าเป็นระบบอันเยี่ยม ซึ่งก็ถือ
 ต่อการศึกษาธรรมอย่างยิ่ง เรียกได้ว่า
 เป็นแนวอภิธรรม แต่ถ้าพบการจัดอย่าง
 อื่น ดังที่ยกมาให้ดูเป็นตัวอย่าง [เป็น
 สังขารและนิพพาน บ้าง เป็นอย่าง
 เรียกว่าปัญญาภูมิ บ้าง] ก็ไม่ควรแปลก
 ใจ ฟังทราบที่ต่างกันโดยวิธีจัดเท่านั้น
 ส่วนสาระก็ลงเป็นอันเดียวกัน เหมือน

จะว่าเบญจขันธ์ หรือว่านามรูป ก็อัน
 เดียวกัน ก็ดูแต่่ววิธีจัดแบบไหนจะง่าย
 ต่อการศึกษาหรือเอื้อประโยชน์ที่มุ่ง
 หมายมากกว่ากัน ๓. ในคาถาเริ่มปกรณ์
 (ในฉบับอักษรไทย ผู้ชำระ คือผู้จัดรูป
 คัมภีร์ ตั้งชื่อให้ว่า “ปกรณ์ารมุกาถา”
 แต่ฉบับอักษรพม่าตั้งชื่อว่า “คณการมุกา
 กถา”) มีข้อความที่เป็นบทตั้ง ซึ่งบอกใจ
 ความทั้งหมดของคัมภีร์อภิธรรมสังค
 หะ คาถานี้จึงสำคัญมาก ควรตั้งอยู่
 ในความเข้าใจที่ชัดเจนประจำใจของผู้
 ศึกษาเลยทีเดียว ในกรณีนี้ การแปลโดย
 รักรูปศัพท์ อาจช่วยให้ชัดขึ้น เช่นอาจ
 แปลว่า “อภิธรรมสังคหะ ที่กล่าวในคำว่า
 ‘อภิธรรมสังคหะ’ นั้น ทั้งหมดทั้งสิ้น
 โดยปรมัตถ์ มี ๔ อย่าง คือ จิต เจตสิก
 รูป นิพพาน” (ฟังสังเกตว่า ถ้าถือเครื่อง
 ตามตัวอักษร ในคาถาเริ่มปกรณ์นี้ ท่าน
 ว่ามีอภิธรรมสังคหะ ๔ ส่วนในคาถาท้าย
 ปริจเฉทที่หก ท่านกล่าวถึงปรมัตถะ ๔
 แต่โดยอรรถ ทั้งสองนั้นก็อย่างเดียวกัน)
 โดยเฉพาะคำว่าอภิธรรมสังคหะ จะช่วยโยง
 พระอภิธรรมปิฎกทั้งหมดเข้ามาสู่เรื่องที่
 ศึกษา เพราะท่านมุ่งว่าสาระในอภิธรรม-
 ปิฎกทั้งหมดนั่นเอง ประมวลเข้ามาเป็น
 ๔ อย่างนี้ ดังจะเห็นชัดตั้งแต่พระ
 อภิธรรมปิฎกคัมภีร์แรก คือธรรมสังค
 ทลอดหมดทั้ง ๒๕๘ หน้า ที่แจ่งกุสลัต-

ติกะ อันเป็นปฐมอภิธรรมมาติกา ก็ปรากฏออกมาชัดเจนว่าเป็นการแจจเรื่อง จิตเจตสิก รูป และนิพพาน นี้เอง; **ดู ปรหมัตถ, อภิธรรมมัตถสังคหะ**

ปรหมัตถบารมี บารมียอดเยี่ยม, บารมีในความหมายสูงสุด, บารมีที่เต็มความหมายแท้จจริง, บารมีขั้นสูงสุด เหนืออุปบารมี เช่น การสละชีวิตเพื่อประโยชน์แก่ผู้อื่น เป็นทานปรหมัตถบารมี; **ดู บารมี**

ปรหมัตถปฏิปทา ข้อปฏิบัติมีประโยชน์อันยิ่ง, ทางดำเนินให้ถึงปรหมัตถ, ข้อปฏิบัติเพื่อให้เข้าถึงประโยชน์สูงสุดคือบรรลุนิพพาน

ปรหมัตถประโยชน์ ประโยชน์อย่างยิ่ง (คือพระนิพพาน); เป็นคำพูดกันมาติดปากความจจริง **ปรหมัตถะ** แปลว่า “ประโยชน์อย่างยิ่ง” (มีคำว่า “อรรถะ” แปลว่า ประโยชน์รวมอยู่ในตัว) มีความหมายเต็มครบอยู่แล้ว พูดว่า ปรหมัตถะ หรือ ปรหมัตถ ก็พอ ไม่ต้องเติมคำว่า ประโยชน์ต่อท้ายเข้าไปอีก เหมือน **ทิฐฐัมมิกัตถะ** แปลว่า “ประโยชน์ปัจจุบัน” และ **สัมปรายิกัตถะ** แปลว่า “ประโยชน์เบื้องหน้า” ก็มักพูดกันว่า **ทิฐฐฐัมมิกัตถะ ประโยชน์** และ **สัมปรายิกัตถะ ประโยชน์** โดยไม่จำเป็น

ปรหมัตถมัชชุตสา ชื่อคัมภีร์ฎีกาที่พระธรรมปาละรจนาขึ้น เพื่ออธิบายความใน

คัมภีร์วิสุททธิมรรคของพระพุทธโฆสจารย์; นิยมเรียกว่า **มหาฎีกา**

ปรหมัตถสัจจะ จจริงโดยปรหมัตถ คือความจจริงโดยความหมายสูงสุด เช่น รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ; ตรงข้ามกับ **สมมติสัจจะ** จจริงโดยสมมติ เช่น ลัตว์ บุคคล จัน เธอ ม้า รถ นาย ก. นาง ข. เป็นต้น

ปรหมัตถมัน อาตมันสูงสุด หรืออัตตาสสูงสุด (บรมอาตมัน หรือบรมอัตตา) เป็นสภาวะแท้จจริงและเป็นจุดหมายสูงสุดตามหลักความเชื่อของศาสนาฮินดู (เดิมคือศาสนาพราหมณ์) ซึ่งถือว่า ในบุคคลแต่ละคนนี้ มีอาตมัน คืออัตตา หรือตัวตน ลิงสู่อยู่ครอง เป็นสภาวะเที่ยงแท้ถาวร เป็นผู้คิดผู้นึกผู้เสวยเวทนา เป็นต้น ซึ่งเป็นส่วนย่อยที่แบ่งภาคออกมาจากปรหมัตถมันนั่นเอง เมื่อคนตาย อาตมันนี้ออกจากร่างไปสิงอยู่ในร่างอื่นต่อไป เหมือนถอดเสื้อผ้าเก่าสวมเสื้อผ้าใหม่ หรือออกจากเรือนเก่าไปอยู่ในเรือนใหม่ ได้เสวยสุขหรือทุกข์ เป็นต้น สุดแต่กรรมที่ได้ทำไว้ เวียนว่ายตายเกิดเรื่อยไป จนกว่าจะตระหนักรู้ว่าตนเองเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับปรหมัตถมัน และเข้าถึงความบริสุทธิ์จากบาปโดยสิ้นเชิง จึงจะได้กลับเข้าร่วมกับปรหมัตถมันดั้งเดิม ไม่เวียนตายเวียน

เกิดอีกต่อไป; พรมาตมันนี้ ก็คือ พรหม หรือ พรหมัน นั่นเอง

ประหิตปฏิบัติ ดู *ปรัตถปฏิบัติ*

ประคค ผ้าใช้คาดเอวหรือคาดอกสำหรับ พระ (เรียก *ประคคอก* *ประคคเอว*) มี ๒ อย่าง คือ ประคคแผ่น ๑ ประคคไส้ ลูกร ๑

ประเคน ส่งของถวายพระภายในหัตถบาล, ส่งให้ถึงมือ; องค์แห่งการประเคนมี ๕ คือ ๑. ของไม้ใหญ่โตหรือหนักเกินไป พอคนปานกลางคนเดียวยกได้ ๒. ผู้ประเคนเข้ามาอยู่ในหัตถบาล คือห่างประมาณศอกหนึ่ง ๓. เขาน้อมของนั้น เข้ามาให้ ๔. น้อมให้ด้วยกาย ด้วยของเนื่องด้วยกาย หรือโยนให้ก็ได้ ๕. ภิกษุรับด้วยกายก็ได้ ด้วยของเนื่องด้วยกายก็ได้ (ถ้าผู้หญิงประเคน ใช้ผ้ากราบหรือผ้าเช็ดหน้าที่สะอาดรับ)

ประจักษ์ ชัดเจน, แจ่มแจ้ง, ต่อกหน้าต่อตา

ประชวร เจ็บ, ป่วย

ประชวรพระกรรม ปวดท้องคลอตุล

ประชุมชาตค ประมวลความบรรจบเรื่อง ท้ายชาตค, ตามปกติ เป็นคำของอรรถกถาที่ลำดับความในชาตกว่า เมื่อพระพุทธรเจ้าตรัสเล่าชาตคเรื่องนั้นๆ จบแล้ว ก็ทรงประชุมชาตค (ชาตคสโมสราน หรือข้อความในประโยคบาลีว่า “ชาตค สโมสรานลล”) คือ บอกให้ทราบว่าคุณคลทั้ง

หลายในเรื่องอดีตของชาตคนั้น มาเป็นใครบ้างในปัจจุบันแห่งพุทธรกาลคือในเวลาทีพระองค์กำลังตรัสเล่าเรื่องนั้น

ประณต น้อมไหว้

ประณม ยกกระพุ่มมือแสดงความเคารพ, ยกมือไหว้ (พจนานุกรมเขียน *ประนม*)

ประณาม 1. การน้อมไหว้ 2. การขบไล่ 3. พูคว่ากดให้เสียหาย

ประณีต ดี, ดียิ่ง, ละเอียด

ประดิษฐ์ ตั้งขึ้น, จัดทำขึ้น, สร้างขึ้น, คิดทำขึ้น

ประดิษฐ์ฐาน ตั้งไว้, แต่งตั้ง, การตั้งไว้, การแต่งตั้ง

ประเด็น ข้อความสำคัญ, หัวข้อหลัก

ประณมว้ย ดู *ปฐมว้ย*

ประทม นอน

ประทมอนุญฐานไสยา นอนชนิดไม่ลุกขึ้นอีก

ประทักษิณ เบื้องขวา, การเวียนขวาคือ เวียนเลี้ยวไปทางขวาอย่างเข็มนาฬิกา เป็นอาการแสดงความเคารพ

ประทับ อยู่ เช่นประทับแรม (ใช้แก่เจ้านาย); แนนอยู่ เช่น เอาปิ่นประทับป่า; กดลง เช่น ประทับตรา

ประทาน ให้

ประทีป ตะเกียง, โคม, ไฟที่มีเปลวสว่าง

ประทุม บัวหลวง

ประทุษร้ายสกุล ดู กุลทุสก

ประเทศบัญญัติ บัญญัติจำเพาะถิ่น, ลิกขาบทที่พระพุทธเจ้าทรงตั้งไว้เฉพาะสำหรับมัชฌมประเทศ คือถิ่นกลางแห่งชมพูทวีป เช่น ลิกขาบทที่ ๗ แห่งสุราปานวรรค ในปาจิตติยกัณฑ์ ไม่ให้ภิกษุอาบน้ำในเวลาห่างกันหย่อนกว่ากึ่งเดือน เว้นแต่สมัย

ประธาน หัวหน้า, ผู้เป็นใหญ่ในชุมนุม

ประนม ยกกระพุ่มมือ

ประนีประนอม ประองดองกัน, ยอมกัน, ตกลงกันด้วยความไกล่เกลี่ย

ประพฤติ ความเป็นไปที่เกี่ยวกับการกระทำหรือปฏิบัติตน; กระทำ, ทำตาม, ปฏิบัติ, ปฏิบัติตน, ดำเนินชีวิต

ประพฤติในขณะอันพร้อม เป็นประการหนึ่งในรัตติเจต คือเหตุขาดราตรีแห่งมานัต ๔ ประการ หมายถึงประพฤติมานัตในถิ่นเช่นอวาสที่มีปกตัตตภิกษุไม่ครบจำนวนสงฆ์ คือหย่อน ๔ รูป

ประพาส ไปเที่ยว, เที่ยวเล่น, อยู่แรม

ประเพณี ขนบธรรมเนียม, แบบแผน, เชื้อสาย

ประมาณ การวัด, การกะ, เครื่องวัด, เกณฑ์, การถือเกณฑ์; บุคคลในโลกแบ่งตามประมาณคือหลักเกณฑ์ในใจที่ใช้วัดในการที่จะเกิดความเชื่อถือหรือ

ความนิยมเลื่อมใส ท่านแสดงไว้ ๔ จำพวก คือ ๑. **รูปประมาณ** หรือ **รูปปประมาณิกา** ผู้ถือรูปร่าง เป็นประมาณ ๒. **โภษประมาณ** หรือ **โภษปประมาณิกา** ผู้ถือเสียงหรือชื่อเสียงเป็นประมาณ ๓. **อุชประมาณ** หรือ **อุชปประมาณิกา** ผู้ถือความคร่ำหรือปอนๆ เป็นประมาณ ๔. **ธรรมประมาณ** หรือ **ธัมมปประมาณิกา** ผู้ถือธรรมคือเอาเนื้อหาสาระเหตุผลหลักการและความถูกต้องเป็นประมาณ

ประมาท ดู ปมาทะ

ประมุข ผู้เป็นใหญ่สูงสุด, หัวหน้าที่ใหญ่

ประโยค การประกอบ, การกระทำ, การพยายาม

ประโยชน์ (เกิดแต่การถือเอาโภคทรัพย์) ๕; ดู โภคอาทิยะ ๕

ประลัย ความตาย, ความย่อยยับ, ความสิ้นสลาย

ประวัตติ ความเป็นไป, เรื่องราว

ประกาศนวิธี วิธีการปกครอง, ระเบียบการปกครองหมู่คณะ

ประสก เป็นคำเลือนมาจาก **อุบาทสก** พระสงฆ์ครั้งก่อนมักใช้เรียกคฤหัสถ์ผู้ชาย คู่กับ **สีกา** แต่บัดนี้ได้ยินใช้น้อย

ประสพ พบ, พบเห็น, เจอะ, เจอ

ประสพ ก่อ, ทำให้เกิด, เพล็ดผล, ได้รับความเป็นผลตอบแทน (ปสวติ = นิปฺวาเทติ, ผลติ, อุปฺปาเทติ, อุปฺจินติ, ปฏิภวติ)

ประสาท 1. เครื่องนำความรู้สึกสำหรับคนและสัตว์, ในอภิธรรมว่าเป็น ประสาทรูป (คำบาลีว่า *ปสาทรูป*) **2.** ความเลื่อมใส; ดู *ปสาท* **3.** ยินดีให้, โปรดให้

ประสาทรูป รูปคือประสาท

ประสาธน์ ทำให้สำเร็จ, เครื่องประดับ

ประสิทธิ ความสำเร็จ, ทำให้สำเร็จ, ให้

ประสิทธิพร ให้พร, ทำพรให้สำเร็จ

ประสูติ เกิด, การเกิด, การคลอด

ประเสริฐ ดีที่สุด, ดีเลิศ, วิเศษ

ประหาณ ละ, กำจัด; การละ, การกำจัด; เป็นรูปที่เขียนอย่างสันสกฤต เขียนอย่างบาลีเป็น *ปหาน* (บางที่เขียนผิดเป็น *ประหาร*)

ประหาร การตี, การทุบตี, การฟัน, การล้างผลาญ; ฆ่า, ทำลาย

ปรัตละ ประโยชน์ผู้อื่น, ประโยชน์เพื่อคนอื่น อันพึงบำเพ็ญด้วยการช่วยให้เขาเป็นอยู่ด้วยดี พึ่งตนเองได้ ไม่ว่าจะเป็นที่ภูมิจัสมมิกัตถะ หรือลัมปรายิกัตถะ หรือปรมัตถะ ก็ตาม; เทียบ *อัตตัตถะ*

ปรัตถปฏิบัติ การปฏิบัติเพื่อประโยชน์แก่ผู้อื่น เป็นพุทธคุณอย่างหนึ่ง คือ การทรงบำเพ็ญพุทธกิจเพื่อประโยชน์แก่สัตว์ทั้งหลาย เป็นที่พึงของชาวโลก (โลกนาถ) ซึ่งสำเร็จด้วยพระมหากรุณาคุณเป็นสำคัญ มักเขียนเป็น *ปรหิต-ปฏิบัติ* ซึ่งแปลเหมือนกัน; เป็นคู่กันกับ

อัตตัตถสมบัติ หรือ *อัตตहितสมบัติ*

ปรึปวาท [ปะ-รับ-ปะ-वाद] คำกล่าวของคนพวกอื่นหรือลัทธิอื่น, คำกล่าวโทษคัดค้านโต้แย้งของคนพวกอื่น, หลักการของฝ่ายอื่น, ลัทธิภายนอก; คำสอนที่คลาดเคลื่อนหรือวิปริตผิดเพี้ยนไปเป็นอย่างอื่น

ปรัมปรโภชน โภชนะที่หลัง คือ ภิกษุรับนิมนต์ในที่แห่งหนึ่งด้วยโภชนะทั้ง ๕ อย่างใดอย่างหนึ่งแล้วไม่ไปฉันในที่นิมนต์นั้น ไปฉันเสียในที่อื่นที่เขานิมนต์ที่หลังซึ่งพร้อมเวลากัน

ปรากฤต ภาษาถิ่น, ภาษาชาวบ้าน, ภาษาพื้นเมืองในอินเดียสืบมาแต่โบราณ อันถือว่าเป็นภาษาสามัญพื้นเดิมสืบกันมา ยังมิได้ปรุงแต่งขัดเกลาให้มีระเบียบประณีต มิใช่เป็นสันสกฤต; ดู *สันสกฤต, สกา นිරูตติ*

ปราการ กำแพง, เครื่องล้อมกัน

ปราชญ์ ผู้รู้, ผู้มีปัญญา

ปรามาส^๑ [ปรา-มาต] ดูถูก, ดูหมิ่น

ปรามาส^๒ [ปะ-รา-มาต] การจับต้อง, การยึดฉวย, การจับไว้มั่น, การลูบหรือเสียดสีไปมา, ความยึดมั่น; มักแปลกันว่า การลูบคลำ

ปราโมทย์ ความบันเทิงใจ, ความร่าเริงเบิกบานใจ

ปรารภ ตั้งต้น, ดำริ, กล่าวถึง

ปรารมภ์ เริ่ม, ปรารภ, เริ่มแรก, วิตก, รำพึง, ครุ่นคิด

ปราศรัย พูดยกาทักทายกล่าวคำแสดงน้ำใจ ด้วยเมตตา โดยไมตรี หรืออย่างเป็นกันเอง

ปราสาท เรือนหลวง, เรือนชั้น

ปริกถา คำพูดหวานล้อม, การพูดให้รู้โดยปริยาย, การพูดอ้อมไปอ้อมมาเพื่อให้เขาถวายเป็นปัจจัย ๔ เป็นการกระทำที่ไม่สมควรแก่ภิกษุ ถ้าทำปริกถาเพื่อให้เขาถวายจีวรและบิณฑบาต ชื่อว่ามีอาชีวะไม่บริสุทธิ์ แต่ท่านว่าทำปริกถาในเรื่องเสนาสนะได้อยู่ เช่น พูดยกาทักทายว่า “เสนาสนะของสงฆ์คับแคบ” อย่างไม่รู้ตาม ถ้าถือจุดดั่งนี้ไม่เพียงทำปริกถาอย่างหนึ่งอย่างใดเลย

ปริกรรมนิमित นิमितแห่งปริกรรม, นิमितชั้นตระเตรียมหรือเริ่มเจริญสมถกรรมฐานได้แก่สิ่งที่กำหนดเป็นอารมณ์ เช่น ดวงกลืนที่เพ่งดู หรือพุทธรูปที่นึกว่าอยู่ในใจเป็นต้น (ข้อ ๑ ในนิमित ๓)

ปริกัปป 1. ความตริก, ความดำริ, ความคำนึง, ความกำหนดในใจ **2.** การกำหนดด้วยเงื่อนไข, ข้อแม้

ปริกัมม ๓ *ปริกรรม*

ปริจฉินนาท ๓ *อากาส ๓, ๔*

ปริจเฉท กำหนดตัด, ข้อความที่กำหนดไว้เป็นตอนๆ, ข้อความที่รวบรวมเอามา

จัดเป็นหมวดๆ, บท, ตอน; การกำหนดแยก, การพิจารณาตัดแยกออกให้เห็นแต่ละส่วน (พจนานุกรมเขียน *ปริเฉท*)

ปริจเฉทรูป รูปที่กำหนดเทศะ ได้แก่ อากาศธาตุ หรืออากาศ คือ ช่องว่างเช่น ช่องว่างในส่วนต่างๆ ของร่างกาย

ปริจเฉทากาส ๓ *อากาส ๓, ๔*

ปริจาริกา หมิงรับใช้, บริจาริกา ก็ว่า

ปริญญา การกำหนดรู้, การทำความเข้าใจโดยครบถ้วน มี ๓ คือ **๑. ญาณปริญญา** กำหนดรู้ขั้นรู้จัก **๒. ตีรณปริญญา** กำหนดรู้ขั้นพิจารณา **๓. ปหานปริญญา** กำหนดรู้ถึงขั้นละได้

ปริณายก ผู้นำ, ผู้เป็นหัวหน้า

ปริตต์, ปริตร 1. [ปะ-ริด] น้อย, เล็ก น้อย, นิดหน่อย, ต่ำต้อย, ต้อย, คับแคบ, ไม่สำคัญ (ตรงข้ามกับ *มหา* หรือ *มหันต์*) **2.** [ปะ-ริด] สภาวะที่ต้อย หรือ คับแคบ หมายถึงธรรมที่เป็นกามาวจร, พึงทราบว่าเป็นธรรมทั้งปวง หรือสิ่งทั้งหลาย ประดามีนั้น นัยหนึ่งประมวลจัดแยกได้เป็น ๓ ประเภท ได้แก่ *ปริตตะ* (ธรรมที่ต้อยหรือคับแคบ คือเป็นกามาวจร) *มหัคคตะ* หรือ *มหรคต* (ธรรมที่ถึงความยิ่งใหญ่ คือเป็นรูปาวจร หรืออรูปาวจร) และ *อัปปมาณะ* (ธรรมที่ประมาณมิได้ คือเป็นโลกุตตระ); ๓ *กามาวจร 3.* [ปะ-ริด] “เครื่องคุ้มครองป้องกัน”,

บทสวดที่นับถือเป็นพระพุทธรูปมนต์ คือ บาลีภาษิตดั้งเดิมในพระไตรปิฎก ซึ่งได้ยกมาจัดไว้เป็นพวกหนึ่งในฐานะเป็นคำขลัง หรือคำศักดิ์สิทธิ์ ที่มีอำนาจคุ้มครองป้องกันช่วยให้พ้นจากภัยอันตราย และเป็นสิริมงคลทำให้เกษมสวัสดิ์มีความสุขความเจริญ (ในยุคหลังมีการเรียบเรียงปริตรเพิ่มขึ้นนอกเหนือจากบาลีภาษิตในพระไตรปิฎกบ้าง ฟังทราบตามคำอธิบายต่อไป และฟังแยกว่า บทสวดที่มักสวดเพิ่มหรือพ่วงกับพระปริตรในพิธีหรือในโอกาสเดียวกัน มีอีกมาก มิใช่มาจากพระไตรปิฎก แต่เป็นของนิพนธ์ขึ้นภายหลัง ไม่ใช่พระปริตร แต่เป็นบทสวดประกอบ โดยสวดนำบ้าง สวดต่อท้ายบ้าง)

กล่าวได้ว่า การสวดพระปริตรเป็นการปฏิบัติสืบเนื่องจากความนิยมในสังคมซึ่งมีการสวดสาธยายรำยมนต์ (มนต์ลัชฌายัน, มนต์ปริชัปปน) ที่แพร่หลายเป็นหลักสำคัญอย่างหนึ่งในศาสนาพราหมณ์ แต่ได้ปรับแก้จัดและจำกัดทั้งความหมาย เนื้อหา และการปฏิบัติ ให้เข้ากับคติแห่งพระพุทธศาสนาอย่างน้อยเพื่อช่วยให้ชนจำนวนมากที่เคยยึดถือมาตามคติพราหมณ์และยังไม่เข้มแข็งมั่นคงในพุทธคติ หรืออยู่ในบรรยากาศของคติพราหมณ์นั้น และยัง

อาจหวังไหว ให้มีเครื่องมั่นคงใจและให้มีหลักเชื่อมต่อที่จะช่วยพาพัฒนาก้าวต่อไป, ทั้งนี้ ในฝ่ายภิกษุ มีพุทธบัญญัติ (วินย.๗/๑๘๓-๔/๗๑) ห้ามมิให้เรียนมิให้บอกติรัจฉานวิชา หากฝ่าฝืน ต้องอาบัติทุกกฏ โดยมีได้แสดงข้อยกเว้นไว้ ส่วนในฝ่ายภิกษุณี (วินย.๓/๓๒๒-๗/๑๗๖-๑๗๘) มีพุทธบัญญัติห้ามมิให้เรียนมิให้บอกติรัจฉานวิชา หากฝ่าฝืน ต้องอาบัติปาจิตตีย์ แต่มีข้อยกเว้นว่า เรียนหรือบอกปริตรเพื่อคุ้มครอง (แก่ตนเองหรือแก่ผู้อื่นก็ตาม) ไม่ต้องอาบัติ, มีคำอธิบายว่า ติรัจฉานวิชา คือวิชาทำร้ายคนอื่น รวมทั้งมนต์อาถรรพ์ (อาถรรพณ์มนต์ตามคัมภีร์อาถรรพเวทของพราหมณ์) เช่น มนต์ในการฝังรูปฝังรอย มนต์สะกดคนให้อยู่ใต้อำนาจ มนต์แผดเผาสิริราชตุ้ให้เขาพอมแห่ง มนต์ชักลากเอาทรัพย์ของคนอื่นมา มนต์ทำให้มิตรผิดใจแตกกัน ฯลฯ มนต์เหล่านี้ภิกษุณีจะเรียนหรือสอนไม่ได้ เป็นการผิดพุทธบัญญัติ แต่เรียนหรือสอนปริตรเพื่อคุ้มครองตนเองหรือผู้อื่นก็ตาม ไม่ผิด, นอกจากนั้น หลายครั้ง พระพุทธเจ้าทรงแนะนำพระสาวก ให้เจริญเมตตาต่อสัตว์ทั้งหลาย เช่นต่องูบ้าง ให้ทำสังกิริยา คือ อังสัจจะ อังคุณธรรมบ้าง ให้ระลึกถึงคุณและเคารพนบนมพระ

รัตนตรัยบ้าง เป็นกำลังที่คุ้มครองรักษา แล้วพระดำรัสนั้นก็ได้รับความนับถือจัด เป็นปริตรชื่อต่างๆ, ที่กล่าวนี้ พอให้เห็น ความเป็นมาของพระปริตร

ต่อไปนี้จะสรุปข้อควรทราบเกี่ยวกับพระปริตรไว้เป็นความรู้ประกอบ

๑) **โดยชื่อ:** เรียกว่า “ปริตร” ตามความหมายที่เป็นเครื่องคุ้มครองป้องกันอันตราย ซึ่งต่างจากมนต์ ที่ได้มีความหมายโน้มไปในทางเป็นอาถรรพณ์มนต์ ตามลัทธิของพราหมณ์ อย่างที่เรียกในบัดนี้ว่าเป็นไสยศาสตร์ ซึ่งมักใช้ทำร้ายผู้อื่น และสนองความโลภ เป็นต้น

๒) **โดยเนื้อหา:** ปริตรเป็นเรื่องของคุณธรรมทั้งในเนื้อหาและการปฏิบัติ คุณธรรมที่เป็นพื้นทั่วไปคือเมตตา บางปริตรเป็นคำแผ่เมตตาทั้งบท (เช่น กรณียเมตตปริตร และขันธปริตร) แม้แต่เมื่อจะเริ่มสวดพระปริตร ก็มีคำประพันธ์ที่แต่งขึ้นมาให้สวดสำหรับชุมนุมเทวดาก่อน ซึ่งบอกให้ผู้สวดตั้งจิตแผ่เมตตาแต่ต้น อย่างที่เรียกว่ามีเมตตาเป็นปุเรจาริก (และคำที่เชิญเทวดามาฟัง ก็บอกว่าเชิญมาฟังธรรม) คุณธรรมสำคัญอีกอย่างหนึ่งที่เป็นแกนของปริตรคือสังขละ บางปริตรเป็นคำตั้งสังขลิกิริยาทั้งบท (เช่น อังคูลิมาลปริตร และวัฏฏกปริตร) บางปริตรเป็นคำระลึก

คุณพระรัตนตรัย (รัตนปริตร โมรปริตร รัชคปริตร อาภานาภียปริตร) บางปริตรเป็นคำสอนหลักธรรมที่จะปฏิบัติให้ชีวิตสังคมาเจริญงอกงามและหลักธรรมที่เจริญจิตเจริญปัญญา (มงคลสูตร โพชฌังคปริตร, โพชฌังคปริตรนั้นท่านนำสาระจากพระสูตรเดิมมาเรียบเรียงและเติมคำอ้างสังขละต่อท้ายทุกท่อน)

๓) **โดยหลักการ:** ปริตรเป็นไปตามหลักพระพุทธศาสนาที่ถือธรรมเป็นใหญ่สูงสุด ไม่มีการร้องขอหรืออ้างอำนาจของเทพเจ้า (เทพทั้งหลายแม้แต่ที่นับถือว่าสูงสุด ก็ยังทำร้ายกัน ไม่บริสุทธ์แท้และไม่เป็นมาตรฐานที่แน่นอน ต้องขึ้นต่อธรรม มีธรรมเป็นตัวตัดสินในที่สุด เช่นว่า ก่อนโน้น พราหมณ์ถือว่าพระพรหมเป็นใหญ่ สร้างทุกสิ่งทุกอย่าง แต่ต่อมามีลัทธินับถือพระคิเวเลว่า เดิมทีพระพรหมมี ๕ พักตร์ กระทั่งคราวหนึ่งถูกพระคิเวกริ้วและทำลายพักตร์ที่ห้าเสีย จึงเหลือสี่พักตร์) ปริตรไม่อิงและไม่เอื้อต่อกิเลสโลภะ โทสะ โมหะเลย เน้นแต่ธรรม เฉพาะอย่างยิ่งเมตตาและสังขละอย่างทีกล่าวแล้ว และอ้างพุทธคุณหรือคุณพระรัตนตรัยทั้งหมดเป็นอำนาจคุ้มครองรักษาอำนวยความสะดวกในหลายปริตรมีคำแทรกเสริม บอกให้เทวดามีเมตตาต่อหมู่มนุษย์ ทั้งเตือน

เหวดว่ามนุษย์ได้พากันบวงสรวงบูชา
จึงขอให้ทำหน้าที่ดูแลรักษาเขาด้วยดี

๔) *โดยประโยชน์:* ความหมายและการ
ใช้ประโยชน์จากปริตร ต่างกันไปตาม
ระดับการพัฒนาของบุคคล ตั้งแต่ชาว
บ้านทั่วไป ที่มุ่งให้เป็นกำลังอำนาจปกป้อง
รักษาคุ้มครองป้องกัน จนถึงพระ
อรหันต์ซึ่งใช้เจริญธรรมปฏิบัติ แต่ที่ยื่น
เป็นหลักคือ ช่วยให้มีจิตของผู้สวดและผู้
ฟังเจริญกุศล เช่น ศรัทธาปสาทะ ปิติ
ปราโมทย์และความสุข ตลอดจนตั้งมั่น
เป็นสมาธิ รวมทั้งเตรียมจิตให้พร้อมที่
จะก้าวสู่ภูมิธรรมที่สูงขึ้นไป คือเป็น
กุศลภาวนา เป็นจิตตภาวนา

๕) *โดยที่มา:* แหล่งที่มาของพระปริตร
ได้แก่คำแนะนำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า
กล่าวคือ พระสูตร พุทธานุญาติ ชาดก
เรื่องไหนตอนใดมีเนื้อความซึ่งได้ความ
หมายตรงตามที่ต้องการ ก็นำมาสวดและ
นิยมนิยมน้อมมา เช่น มหาใจรองคูลิมาล
เมื่อกลับใจมาบวชแล้ว วันหนึ่งไป
บิณฑบาต พบสตรีกรรม์แก่คลอดยาก
มีอาการทุลักทุเลลำบาก ท่านสงสาร
กลับจากบิณฑบาตแล้วก็มาเฝ้าทูลความ
แต่พระผู้มีพระภาคเจ้า พระองค์จึงทรง
แนะนำให้ท่านเข้าไปหาสตรีนั้นและ
กล่าวคำเป็นสังกิริยาว่า “ดูกรน้องหญิง
ตั้งแต่อาตมาได้เกิดแล้วในอริยชาติ มิ

ได้รู้สึกเลยว่าจะจงใจปลงสัตว์เสียจาก
ชีวิต ด้วยสัจวาจา นี้ ขอความสวัสดิ์จึงมี
แก่ท่าน ขอความสวัสดิ์จึงมีแก่กรรม์
ของท่านเถิด” พระองค์คูลิมาลได้ปฏิบัติ
ตาม สตรีนั้นก็คลอดยากได้ง่ายโดย
สวัสดิ์ (ม.ม.๑๓/๕๓๑/๔๘๕) คำบาลีที่กล่าว
สังกิริยานี้ก็เป็นที่ยินยมนำมาใช้ โดยมีชื่อ
ว่าอังกูลิมาลปริตร ถือว่าเป็นมหาปริตร
ทีเดียว, บางที่มีเหตุร้ายเกิดขึ้น เช่น
คราวหนึ่งมีภิกษุถูกงูกัดถึงมรณภาพ
เมื่อทรงทราบ ได้ตรัสอนุญาตให้ภิกษุ
ทั้งหลายแผ่เมตตาจิตไปยังพญางูสี่
ตระกูล (วิรูปักษ์ เอราบถ ฉัพยาบุตร
กัณหาโคตมกะ) เพื่อคุ้มครองรักษาและ
ป้องกันตัว และได้ตรัสคาถาแผ่เมตตา
แก่ตระกูลพญางูทั้งสี่นั้น ตลอดจนแก่
สรรพสัตว์ ลงท้ายด้วยคุณพระรัตนตรัย
และนมัสการพระพุทธเจ้า ๗ พระองค์
(วินย.๗/๒๖/๑๑; อัง.จตุกก.๒๑/๖๗/๙๔) เป็นที่มา
ของชั้นปริตร (คาถาที่เป็นปริตรนี้มาในชั้น-
ปริตตชาดกด้วย, ชุ.ชา.๒๗/๒๕๕/๗๔), หรือ
อย่างพระพุทธเจ้าตรัสสอนธรรมโดย
ทรงเล่าเรื่องชาดกเป็นตัวอย่าง แล้ว
ชาดกบางเรื่องที่มีถ้อยคำซึ่งได้ช่วยให้
บุคคลหรือสัตว์ในเรื่องรอดพ้นอันตราย
ก็มาเป็นปริตร ดังเช่น “คาถานกคุ่ม” ที่
ลูกนกคุ่มกล่าวเป็นสังกิริยา ทำให้ไฟป่า
ไม่ลุกลามเข้ามาไหม้รัง (ชุ.ชา.๒๗/๓๕/๑๒ มี

คาถาแต่ไม่ครบ, มาครบใน ขุ.จริยา.๓๓/๒๓๗/๕๘๘) ก็มาเป็นวัฏฏกปริตร, หรืออย่างมงคลสูตร (ขุ.ขุ.๒๕/๕/๓; ขุ.สุ.๒๕/๓๑๗/๓๗๖) ที่ว่า พระพุทธเจ้า เมื่อเหล่าเทวดาทูลขอให้ ตรัสแสดงยอดมงคล แทนที่จะตรัสถึง สิ่งที่พบเห็นได้ยินดีร้ายว่าเป็นมงคลหรือไม่เป็นมงคลอย่างที่คนยึดถือกัน กลับ ทรงสอนหลักความประพฤติปฏิบัติในชีวิตและสังคม เช่น การไม่คบคนพาล การคบบัณฑิต การยกย่องเชิดชูคนที่ควรยกย่องเชิดชู ฯลฯ จนถึงความมีจิตใจเกษมศานต์เป็นอิสระไม่หวั่นไหวด้วย โลกธรรม ว่าเป็นอุดมมงคล มงคลสูตร นี้ก็เป็นที่นิยมนับถือ นำมารวมไว้ในชุด พระปริตรเต็มทั้งพระสูตร

พระปริตรที่ชื่อว่า อาฏานาฎิยปริตร จากอาฏานาฎิยสูตร (ที.ปา.๑๑/๒๐๗/๒๐๘) นับว่ามีกำเนิดแปลกออกไป คือ มิใช่เป็น พุทธดำรัสที่ตรัสเอง แต่มีเรื่องในพระสูตรนั้นว่า ณ ยามดึก ราตรีหนึ่ง ท้าว มหาราชสี (จตุมหาราช หรือจตุโลกบาล) พร้อมด้วยบริวารจำนวนมาก ได้มาเฝ้า พระพุทธเจ้า ที่เขาคิชฌกูฏ เมือง ราชคฤห์ ครั้นแล้ว ท้าวเวสสุวรรณ ผู้ครอง ทิศอุดร (ไทยมักเรียก เวสสุวรรณ, มีอีกชื่อ หนึ่งว่า กุเวร) ได้กราบทูล (ในนามของผู้ มาเฝ้าทั้งหมด) ว่า พวกยักษ์ที่ไม่เลื่อมใส พระผู้มีพระภาคเจ้า ก็มี ที่เลื่อมใส ก็มี

ส่วนมากที่ไม่เลื่อมใสเพราะตนเองทำ ปาณาติบาต เป็นต้น จนถึงดื่มสุราเมรัย เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงสอนให้งดเว้น กรรมชั่วเหล่านั้น จึงไม่พอใจ ท้าว มหาราชทรงหว่านไยว่า มีพระสาวกที่ไปอยู่ในป่าดงเจียบเปลี่ยวห่างไกลอันน่ากลัว จึงขอถวายคาถา “อาฏานาฎิยา รุกขา” (อาฏานาฎิยรักษา เรียกง่ายๆ ว่า อาฏานาฎิยรักษ์ โดยเรียกตามชื่อเทพ นครอาฏานาฎา ที่ท้าว มหาราชประชุมกัน ประพันธ์อาฏานาฎิยรักษานี้ขึ้น) โดยขอให้ทรงรับไว้ เพื่อให้ยักษ์พวกนั้น เลื่อมใส เป็นเครื่องคุ้มครองรักษาภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา ให้อยู่ผาสุก ปลอดภัยจากการถูกเบียดเบียน แล้วท้าว เวสสุวรรณก็กล่าวคำอารักษานั้น เริ่มต้น ด้วยคำนมัสการพระพุทธเจ้า ๗ พระองค์ มีพระวิปัสสี เป็นต้น ต่อด้วยเรื่องของ ท้าว มหาราชสีรายพระองค์ที่พร้อมด้วย โอรสและเหล่าอมนุษย์พากันน้อมวันทา พระพุทธเจ้า, เมื่อจบแล้ว ท้าวเวสสุวรรณ กราบทูลย้าว่า คาถาอาฏานาฎิยรักษานี้ เพื่อเป็นเครื่องคุ้มครองรักษาภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา ให้อยู่ผาสุก ปลอดภัยจากการถูกเบียดเบียน เมื่อเรียน ไว้แม่นยำดีแล้ว หากอมนุษย์เช่นยักษ์ เป็นต้นตนใดมีใจประทุษร้ายมากล้ำ กราย อมนุษย์ตนนั้นก็จะถูกต่อต้าน

และถูกลงโทษโดยพวกอมนุษย์ทั้งหลาย หากตนใดไม่เชื่อฟัง ก็ถือว่าเป็นขบถต่อ ท้าวมหाराชสีนั้น กล่าวแล้วก็พากัน กราบพูลลากลับไป ครั้นผ่านราตรีนั้นไป แล้ว พระพุทธเจ้าได้ตรัสเล่าเรื่องทั้งหมด แก่ภิกษุทั้งหลาย ตรัสว่าอาณาจักรรักษา นั้นก่อปรด้วยประโยชน์ในการคุ้มครอง รักษาดังกล่าแล้ว และทรงแนะนำให้ เรียนไว้, คาถาอาณาจักรรักษาเองได้ มาเป็นอาณาจักรปริตร และอาณาจักร- ปริตรนี้ นับว่าเป็นตัวอย่างอันชัดเจนที่ แสดงถึงวิธีสอนที่นำประชาชนให้ฝึก ศึกษาค้นคว้าชีวิตขึ้นมาตามลำดับ จาก จุดเชื่อมต่อกับความเชื่อถือพื้นฐานของ เขา เพื่อก้าวเข้ามาสู่คติแห่งพระพุทธร ศาสนา คือในแง่ความเชื่ออำนาจศักดิ์ สิทธิ ถือว่าต้องเป็นอำนาจที่ทรงธรรมจึง จะศักดิ์สิทธิ์จริงจางยั่งยืน และชำระ อำนาจนั้นให้บริสุทธิ์เป็นกุศลปราศจาก การใช้กิเลสเช่นโลภะและโทสะ ให้อำนาจ ที่เป็นกุศลชนะอำนาจอกุศล และที่ สำคัญยิ่งคือไม่ให้ขัดหลักกรรม แต่ให้ สนับสนุนความเพียรในการทำกุศลกรรม โดยมีความหมายในแง่คุ้มครองป้องกัน ให้ปลอดภัยปราศจากสิ่งขัดขวางกั้ว ทั้งภายนอกและในใจ เพื่อให้พร้อมหรือ มั่นใจมีกำลังใจที่จะเพียรทำกิจที่มุ่ง หมาย เช่น ภิกษุก็จะเจริญสมณธรรมได้

เต็มที (มีไชร่ออำนาจศักดิ์สิทธิ์มาบันดาล ผลนั้นให้)

เรื่องราวอันเป็นที่มาของปริตรทั้ง หลายตามที่เล่าในพระไตรปิฎก มีเพียง สั้นๆ ตรงๆ อย่างที่กล่าวแล้ว แต่ที่มา ของบางปริตรปรากฏในอรรถกถาเป็น เรื่องราวยืดยาวพิสดาร โดยเฉพาะรัตน- ปริตร จากรตนสูตร (ขุ.ขุ.๒๕/๗/๕; ขุ.สุ.๒๕/ ๓๑๔/๓๖๗) ซึ่งอรรถกถาเล่าว่า คราวหนึ่ง ที่เมืองเวสาลี ได้เกิดหุพริกภัยใหญ่ ผู้ คนล้มตาย ซากศพเกลื่อนเมือง พวก อมนุษย์ก็เข้ามา แถมอหิวาตกโรคซ้ำอีก ในที่สุด กษัตริย์ลิจจวิตกลงไปอาราธนา พระพุทธเจ้า ซึ่งเวลานั้นประทับที่เมือง ราชคฤห์ (ยังอยู่ในรัชกาลของพระเจ้า พิมพิสาร) ขอให้เสด็จมา พระพุทธองค์ ประทับเรือเสด็จมา เมื่อถึงเขตแดน พอ งามพระบาทลงทรงเหยียบฝั่งแม่น้ำคงคา ฝนโบกขรพรรษก็ตกลงมาจนน้ำท่วม พัดพาซากศพลอยลงแม่น้ำคงคาไปหมด และเมื่อเสด็จถึงเมืองเวสาลี ท้าวสักกะ และประดาเทพก็มาชุมนุมรับเสด็จ เป็น เหตุให้พวกอมนุษย์หวาดกลัว พากันหนี ไป ครั้งนั้น พระพุทธเจ้าได้ตรัสรัตนสูตร ให้พระอานนท์เรียนและเดินทำปริตรไป ในระหว่างกำแพงเมืองทั้ง ๓ ชั้น พระ อานนท์เรียนรัตนสูตรนั้นแล้วสวดเพื่อ เป็นปริตร คือเป็นเครื่องคุ้มครองป้อง

กัน พร้อมทั้งถือบาตรของพระพุทธเจ้า ใส่น้ำเดินพรหมไปทั่วทั้งเมือง เป็นอันว่า ทั้งภัยแล้ง ภัยอมมนุษย์ และภัยจากโรค ก็สงบสิ้นไป พระพุทธเจ้าประทับที่เมือง เวสาลีครึ่งเดือนจึงเสด็จกลับ มีการ ชุมนุมครั้งใหญ่เพื่อส่งเสด็จ เรียกว่า “คงโคโรทสนสมาคม” (เป็นไทย=คงคา-โรทสนสมาคม, การชุมนุมในคราวเสด็จ ลงแม่น้ำคงคาเพื่อเสด็จกลับสู่เมือง ราชคฤห์; การชุมนุมใหญ่อย่างนี้มีอีก ๒ ครั้ง คือ ยมกปาฏิหาริยสมาคม และเทโวโรทสนสมาคม), พระสูตรนี้ แสดงคุณของพระรัตนตรัย จึงเรียกว่า *รัตนสูตร* (ในมิลินทปัญหาบางฉบับเรียกว่า *สุวัตติสูตร* เพราะแต่ละคาถาลงท้าย ว่า “สุวัตติ โหตุ” - ด้วยสัจจะนี้ ขอ ความสวัสดีจงมี), เรื่องที่อรรทกถาเล่านี้ น่าจะเป็นที่มาของประเพณีการเอาน้ำใส่ บาตรทำน้มนต์ แล้วพรมน้มนต์เพื่อ ความสุขสวัสดิ์

๖) *โดยความเป็นมา*: เดิมนั้น “ปริตต์” มีความหมายว่า “เครื่องคุ้มครองป้องกัน” เช่นกล่าวข้อความนั้นๆ เพื่อเป็นปริตร หรือให้เป็นปริตร (เป็นเครื่องคุ้มครอง ป้องกัน) ยังไม่เรียกข้อความนั้นเองว่า ปริตร จึงใช้คำว่า “ทำปริตต์” (ปริตต-กรรมะ) เช่นทำการแผ่เมตตา หรือทำกร น่อมรำลึกหรือนมัสการอย่างนั้นๆ ให้

เป็นเครื่องคุ้มครองป้องกัน ไม่ใช่คำว่า กล่าวหรือสวดปริตต์ ต่อมาจึงค่อยๆ เรียกข้อความที่สวดหรือบทสวดนั้นเอง ว่าปริตร แล้วปริตรก็มีความหมายว่า “บทสวดเพื่อเป็นเครื่องคุ้มครองป้องกัน” ดังที่ในบัดนี้ ใช้คำว่า “กล่าวปริตร” หรือ “สวดพระปริตร” (ปริตตภณณะ) เป็นพื้น

ปริตรได้เป็นคำเรียกบทสวด โดยมี รายชื่อปรากฏในคัมภีร์ชั้นหลังจากพระ ไตรปิฎก เริ่มแต่มีลิตทปัญหา ซึ่งถือกัน ว่าเกิดขึ้นประมาณ พ.ศ. ๕๐๐ ในมิลินท-ปัญหานั้น มีรายชื่อ ๕-๗ ปริตร (ฉบับ หนึ่งที่เป็นอักษรพม่ามี ๗ ปริตร คือ รัตนสูตร เมตตสูตร ชั้นธปริตร โมรปริตร รัชคปริตร อาฏานาฎิยปริตร องคุลิมาล-ปริตร, ฉบับอักษรไทยมี ๕ ปริตร คือ ชั้นธปริตร สุวัตติปริตร [=รัตนสูตร] โมร-ปริตร รัชคปริตร อาฏานาฎิยปริตร), ต่อมาในชั้นอรรทกถา (ถึง พ.ศ. ๙๐๐ เศษ) พบรายชื่ออย่างมาก ๘ ปริตร คือ อาฏานาฎิยปริตร อิลิสิลปริตร รัชค-ปริตร โพชฌังคปริตร ชั้นธปริตร โมร-ปริตร เมตตปริตร รัตนปริตร (อง.อ. ๒/๒๑๐; นิท.อ.๓๓๖), ต่อนี้ไป จะกล่าวข้อ ลังเกตตามลำดับ ดังนี้

ก. ปริตรที่ยืนตัวอยู่ในทุกรายชื่อตั้งแต่ มิลินทปัญหามาจนวิสุทธิมัคค์กระทั่งถึง คัมภีร์แม่แต่ชั้นฎีกา มีเพียง ๕ คือ

รตนปริตร ชั้นธปริตร ฐคคปริตร
อาภานาภียปริตร และโมรปริตร

ข. ตลอดยุคที่กล่าวมา รายชื่อหลักขึ้น
ต้นด้วยรตนปริตร ซึ่งบางที่เรียกชื่อเดิม
เป็นรตนสูตร และในรายชื่อทุกบัญญัติ ไม่
มีมงคลสูตรเลย

ค. ไม่ชัดว่ามีมงคลสูตรเพิ่มเข้ามาในราย
ชื่อปริตรเมื่อใด แต่คงเพิ่มในยุคสมัยที่
ไม่นานนัก น่าสังเกตว่า ท่านเพิ่มเข้ามา
โดยจัดเป็นปริตรแรกที่เดี่ยวนำหน้ารตน-
ปริตร อีกทั้งเป็นบทเดี่ยวที่คงเรียกชื่อ
เป็นสูตรคงที่ยืนตัว ไม่เรียกชื่อว่าปริตร
ทั้งนี้ พอเห็นเหตุผลได้ชัดว่า เนื้อความ
ในมงคลสูตรไม่มีลักษณะเป็นปริตรโดย
ตรง คือมิใช่มุ่งจะป้องกันภัยใดๆ อย่าง
ปริตรอื่น แต่เป็นเรื่องของสิริมงคลคือ
เป็นไปเพื่อความ สุขความเจริญอกงาม
กว้างๆ ครอบคลุมทั่วไปหมด ถึงจะไม่
เป็นปริตร ก็ดีมีคุณไม่น้อยกว่าปริตร
และควรเอามาสดนังก่อนด้วยซ้ำ เพื่อ
ให้เกิดสิริมงคลเป็นพื้นฐานหรือเป็น
บรรยากาศไว้ก่อน แล้วจะแก้หรือกัน
อันตรายอย่างไรหนาก็ค่อยว่ากันต่อไป
(และในแง่เนื้อความ มงคลสูตรก็ครอบ
คลุมความดีงามสุขสวัสดิ์ทุกประการ
โดยมีหลักธรรมที่เหมาะสมแก่ทุกบุคคล
ครบทุกขั้นตอนของชีวิต) อีกทั้งท่านเอา
มาใช้เต็มทั้งพระสูตร ไม่ได้คัดตัดมา

เพียงบางส่วน จึงเป็นอันได้เหตุผลที่นำ
มาสดเข้าสู่ปริตร และจัดเป็นบทแรก
โดยเรียกชื่อคงเดิมว่ามงคลสูตร, ใน
คัมภีร์ขุททกปาฐะแห่งพระไตรปิฎก ท่าน
เรียงลำดับมงคลสูตรและรตนสูตรไว้
ถัดกัน โดยมีมงคลสูตรเป็นสูตรแรก
อรรถกถาอธิบายว่าลำดับนี้เข้ากับเหตุผล
ว่า มงคลสูตรเป็นอัตรักข์ (รักษาตัว)
รตนสูตรเป็นปรารักข์ (รักษาผู้อื่น)

ง. ส่วนปริตรอื่นนั้นชัดอยู่แล้วว่า ปริตร
ใดเดิมเป็นพระสูตร และนำมาใช้สด
เต็มทั้งสูตร ปริตรนั้นจะเรียกชื่อเป็น
สูตร หรือเรียกเป็นปริตร ก็ได้ คือ รตน-
สูตร/ปริตร กรณียเมตตสูตร/ปริตร
(บางที่เรียกสั้นๆ ว่า เมตตสูตร/ปริตร)
และฐคคสูตร/ปริตร, ปริตรนอกนี้ มิ
ใช่มาจากพระสูตร (เช่น มาจากชาดก)
หรือถ้ามาจากพระสูตร ก็ไม่นำมาเต็ม
ทั้งสูตร แต่คัดตัดมาเฉพาะส่วนที่เกี่ยวข้อง
จึงเรียกว่าปริตรอย่างเดียว

จ. อาภานาภียปริตร มาจากอาภานาภีย-
สูตร แต่นำมาใช้เฉพาะคาถา “อาภานาภียา
รทฺธา” ที่ทำวมหาราชสีถวาย ไม่นำมา
เต็มทั้งสูตร (คือนำมาเพียงเอกเทศของ
พระสูตร) จึงเรียกว่าปริตรเท่านั้น ไม่
เรียกว่าสูตร ในแง่นี้ อาภานาภียปริตรก็
เหมือนกับปริตรอื่นๆ ที่เรียกว่าปริตร
อย่างเดียว แต่แง่ที่แปลกกว่านั้นก็คือ

นำมาเฉพาะคาถานมัสการพระพุทธเจ้า เจ็ดพระองค์ ๖ คาถา ส่วนคาถาต่อจาก นั้นซึ่งว่าด้วยเรื่องของท้าวมหาราชาสี่ ท่านตัดออก แล้วประพันธ์คาถาใหม่ซึ่ง ส่วนใหญ่พรรณนาพระคุณของพระพุทธเจ้ามากมายหลายพระองค์ นับ วันทาพระพุทธเจ้าเหล่านั้น ขอให้พระคุณของพระองค์ปกปักรักษา และขอให้ ท้าวมหาราชาสี่ซึ่งมารักษาด้วย, การที่ พระโบราณจารย์กระทำอย่างนี้ คงเป็น เพราะท่านเห็นว่า คาถาอาถรรพณ์รักษา มิใช่เป็นพระพุทธรวณะ แต่เป็นคำของ เทพเท่านั้น เมื่อจะนำมาใช้ในกิจนอก พระไตรปิฎก ท่านจึงแต่งเพิ่มและเติม แทนได้ โดยเฉพาะคาถาที่ท่านแต่งนั้น ก็ เป็นการเสริมเจตนารมณ์ของท้าว มหาราชาสี่ที่แสดงออกใน ๖ คาถาแรก ให้ปริตรหนักแน่นมีกำลังมากยิ่งขึ้น, โปชฌังคปริตรมีลักษณะพิเศษต่างออกไปอีก เนื่องจากว่า เรื่องที่พระพุทธองค์ เอง พระมหากัสสปะ และพระมหาโมคคัลลานะ สดับคำแสดงโปชฌังค แล้วหายจากอาพาธนั้น กระจายอยู่ใน สามพระสูตรต่างหากกัน (ส.ม.๑๙/๔๑๕-๔๒๘/๑๑๓-๗) พระโบราณจารย์จึงใช้วิธี ประพันธ์คาถาประมวลเรื่องสรูปความ รวมไว้เป็นปริตรเดียวกัน โปชฌังคปริตร จึงมิใช่เป็นบาลีภาษิตจากพระไตรปิฎก

โดยตรง, เรื่องของอาถรรพณ์ปริตร (รวมทั้งโปชฌังคปริตร) นี้ น่าจะเป็นตัวอย่างให้ในยุคหลังมีการแต่งคาถาใหม่ขึ้น เป็นปริตรชื่อใหม่ๆ โดยนำเอาพุทธพจน์ หรือข้อความในพระไตรปิฎกมาตั้งเป็น แก่น ก็มี ไม่มีข้อความจากพระไตรปิฎก โดยตรงเลย ก็มี ได้แก่ อภยปริตร และ ชยปริตร ในประมวลบทสวดที่เรียกว่า “สิบสองตำนาน”

๗) *โดยการจัดเป็นแบบแผน:* ต่อมา ในบ้านเมืองที่พระพุทธศาสนาเจริญ แพร่หลาย มีคนทุกหมู่เหล่านับถือแล้ว ความนิยมสวดพระปริตรก็แพร่หลาย มากขึ้นๆ จนเกิดเป็นประเพณีขึ้นโดยมี พิธีกรรมเกี่ยวกับการสวดพระปริตรนั้น และประเพณีนั้นก็พัฒนาต่อๆ มา เช่น มีการสวดปริตรนี้ในโอกาสนั้น สวด ปริตรนั้นในโอกาสนี้ มีการสวดปริตร เป็นชุดในงานสำคัญ มีการแยกว่าพึง สวดชุดใดในงานไหนระดับใด ตลอด จนจัดลำดับในชุดพร้อมด้วยบทสวด ประกอบต่างๆ เป็นต้น, ในคัมภีร์มิลินท- ปัญหา ซึ่งเล่าเรื่องราวเมื่อใกล้ พ.ศ.๕๐๐ แม้จะมีได้กล่าวถึงพิธีสวดพระปริตรโดย ตรง แต่ปัญหาหนึ่งที่พญามิลินท์ตรัสถาม พระนาคเสนว่า ถ้าปริตรทำให้คนพ้นจาก บ่วงมัจจุราชได้ จะไม่ขัดกันหรือกับคำ สอนที่ว่า ถึงจะเหาะเหินไปในฟากฟ้า ถึง

จะซ่อนตัวลึกถึงกลางมหาสมุทร หรือจะหนีไปที่ไหน ก็หาพ้นจากบ่วงมัจจุราชไปได้ไม่ และระบุชื่อปริตรไว้ด้วยหลายบท (ฉบับอักษรพม่าระบุไว้ ๗, ฉบับอักษรไทยระบุไว้ ๕ ดังกล่าวข้างต้น) นี้แสดงว่า การสวดพระปริตรคงจะเป็นที่นิยมทั่วไปแล้วในชมพูทวีป รวมทั้งแคว้นโยนก (โยนกเวลานั้นขยายกว้างตั้งแต่แถบเหนือของอัฟกานิสถานและปากีสถาน มาจนถึงตะวันตกเฉียงเหนือของอินเดียปัจจุบัน) ต่อมา ในลังกาทวีป มีเรื่องราวเป็นหลักฐานชัดเจนตามคัมภีร์มหาวงส์ (พงศาวดารลังกายุคต้น) ว่า ในรัชกาลพระเจ้าอุปติสสะ ที่ ๑ (พ.ศ. ๙๐๕-๙๕๒) เกิดทุพภิกขภัย พระองค์ได้โปรดให้นิมนต์พระสงฆ์ประชุมใหญ่ สวดพระปริตร แล้วฝนตกหายแล้ง ในสมัยหลังต่อมา ก็มีเหตุการณ์เช่นนี้อีก, พิธีสวดอย่างนี้ นอกจากเป็นงานใหญ่แล้ว ก็กลายเป็นประเพณี การสวดบางอย่างก็ทำเป็นประจำทุกปี อย่างน้อยก็ทำนองเป็นการบำรุงขวัญ ในบางคัมภีร์อย่างวินยสังคหะ ถึงกับอธิบายวิธีจัดเตรียมการในการสวดพระปริตรในบางโอกาส เช่น เมื่อไปสวดให้คนเจ็บไข้ฟัง ฟังให้เขารับสิขขาบทก่อน (เราเรียกว่าให้ศีล) แล้วกล่าวธรรมแก่เขา ฟังทำปริตรให้แก่ผู้ที่ตั้งอยู่ในศีล ถ้าคนถูกผีเข้า ไม่

ควรสวดอาฏานาฎิยปริตรก่อน แต่ฟังสวดเมตตสูตร รัชัคคสูตร และรัตนสูตร ตลอดสัปดาห์ ถ้าผีไม่ยอมออก จึงควรสวดอาฏานาฎิยปริตร ดังนี้เป็นต้น

ปริตรที่จัดเป็นหมวดหรือเป็นชุด ต่อมาก็มีการแยกเป็นชุดเล็กและชุดใหญ่ ดังที่เรียกว่า “เจ็ดตำนาน” (ใช้คำบาลีเป็น สัตตปริตต์) และ “สิบสองตำนาน” (ทวาทสปริตต์) แต่มีข้อสงสัยว่า “ตำนาน” ในที่นี้หมายถึงเรื่องราวเล่าขานสืบกันมาใช่แน่หรือไม่ พอดีว่า “ปริตต์” คือเครื่องคุ้มครองป้องกันนี้มีคำบาลีที่เป็นไวพจน์ว่า *รักษา ตาณ เลณ ทีปะ นาถ สรณะ* เป็นต้น โดยเฉพาะ “ตาณ” นั้น บางที่ใช้อธิบายหรือใช้แทน “ปริตต์” อย่างชัดเจน (เช่น ในโยชนาแห่งอรรถกถาวินัยว่า ยุกขปริตฺตนฺติ ยุกฺเขหิ สมฺนฺตโต ตาณ) จึงน่าสันนิษฐานว่า อาจเป็น “ตำนาน” ที่แผลงจาก “ตาณ” นี้เอง (คือเป็น เจ็ดตำนาน และ สิบสองตำนาน) และเมื่อใช้เป็นแบบแผนในพระราชพิธี ก็ได้มีชื่อเป็นคำศัพท์เฉพาะขึ้นว่า “ราชปริตร” เรียก สัตตปริตต์ว่า *จตุราชปริตร* (ปริตรหลวงชุดเล็ก) และเรียกทวาทสปริตต์ว่า *มหाराชปริตร* (ปริตรหลวงชุดใหญ่)

เจ็ดตำนาน

๑. มงคลสูตร

๒. รตนปริตร (มักเรียก รตนสูตร)
๓. เมตตปริตร (มักเรียก กรณียเมตตสูตร)
- ๔/๐. ชั้นธปริตร
- ๕/๐. โมรปริตร
- ๖/๐. ธชัคคปริตร (มักเรียก ธชัคคสูตร)
- ๗/๐. อาภูวนาภูยปริตร
- ๘/๗. โพชฌังคปริตร มีอังคฺลิมาลปริตรมา
(ลำดับท้ายนี้ อาจเข้าแทนลำดับใดหนึ่งใน ๔-๗)

สิบสองตำนาน

๑. มงคลสูตร
๒. รตนปริตร (มักเรียก รตนสูตร)
๓. เมตตปริตร (มักเรียก กรณียเมตตสูตร)
๔. ชั้นธปริตร มีฉันทันตปริตรตาม
๕. โมรปริตร
๖. วัฏฏกปริตร
๗. ธชัคคปริตร (มักเรียก ธชัคคสูตร)
๘. อาภูวนาภูยปริตร
๙. อังคฺลิมาลปริตร
๑๐. โพชฌังคปริตร
๑๑. อภยปริตร (มีขึ้นในยุคหลัง)
๑๒. ชยปริตร (มีขึ้นในยุคหลัง)

(พึงทราบว่า อังคฺลิมาลปริตฺต และ โพชฌังคปริตฺต นั้น เรียกเป็นภาษาไทยว่า อังคฺลิมาลปริตร หรืออังคฺลิมาลปริตร และโพชฌังคปริตร หรือโพชฌังคปริตร ก็ได้ ยังไม่มีกำหนดเป็นยุค)

๘) **โดยเครื่องประกอบเสริม:** หน้าที่ได้กล่าวไว้ นอกจากตัวปริตรเองแล้ว มี

บทสวดเสริมประกอบที่แต่งหรือจัดเติมเพิ่มขึ้นมาตามกาลเวลาอีกมาก ใช้สวดนำก่อนก็มี สวดแทรกก็มี สวดต่อท้ายก็มี เช่น ก่อนเริ่มสวด ก็มีการชุมนุมเทวดา คือกล่าวคำเชิญชวนเทวดามาฟัง เรียกว่ามาฟังธรรมหรือมาฟังพุทธวจนะ และเมื่อเริ่มสวด ก่อนจะถึงตัวพระปริตร ก็สวดต้นตำนาน ซึ่งมีประมาณ ๔ บท แล้วจึงสวดตัวตำนานคือพระปริตรไปตามลำดับ ครั้นจบปริตรทั้งหมดแล้ว ก็สวดท้ายตำนาน ทำนองบทแถมอีกจำนวนหนึ่ง (อาจจะถึง ๑๐ บท) เสร็จแล้วจึงเป็นอันจบการสวด

ยิ่งกว่านั้น ถ้ามีเวลาที่จะสวดอย่างเต็มพิธีจริงๆ นอกจากชุมนุมเทวดา (เรียกว่าชัตนำ) ตอนจะเริ่มสวดแล้ว ในช่วงที่สวดตัวตำนาน ก็มีการชัตตำนานแทรกคั่นไปตลอดด้วย คือ ระหว่างที่สวดปริตรหนึ่งจบแล้ว ก่อนจะสวดปริตรลำดับต่อไป ก็หยุดให้หัวหน้า (บัดนี้นิยมให้รูปที่ ๓ ผู้ชัตนำ คือรูปที่ชุมนุมเทวดา) ชัตตำนาน คือสวดบทแนะนำให้รู้จักปริตรบทที่จะสวดต่อไปนั้น (บทชัตของปริตรใด ก็เรียกตามชื่อของปริตรนั้น เช่น บทชัตมงคลสูตร บทชัตรตนปริตร ฯลฯ ซึ่งบอกให้รู้ว่าปริตรนั้นเกิดขึ้นมาอย่างไร มีคุณหรืออานิสงส์ในการสวดอย่างไร และเชิญชวน

ให้สวด) ชัดคั่นอย่างนี้ไปจนจบปริตรทั้งหมด, อย่างไรก็ตาม ทุกวันนี้ แม้แต่ในพิธีใหญ่ๆ ก็น้อยนักที่จะมีการช้ดตำนานในการสวดเจ็ดตำนานหรือสิบสองตำนาน เพราะจะทำให้การสวดยาวนานมาก, แต่ที่ยังนิยมปฏิบัติกันอยู่ ก็คือ ในกรณีที่มีการสวดบทพิเศษเพิ่มเข้ามา เช่น สวดธัมมจักกัปปวัตตนสูตรในงานทำบุญอายุครั้งสำคัญ เมื่อช้ดนำตำนาน คือชุมนุมเทวดาแล้ว ก็ต่อด้วยบทช้ดธัมมจักกัปปวัตตนสูตรติดไปเลย จากนั้นสวดธัมมจักกัปปวัตตนสูตรและเจ็ดตำนานย่อไปจนจบ โดยไม่มีการช้ดตำนานใดๆ อีก, ที่กล่าวมานี้ เป็นเรื่องของแบบแผนในพิธีที่เพิ่มขยายขึ้นมา เป็นเรื่องของประเพณีและเนื่องด้วยสังคม แต่ผู้ปฏิบัติในทางส่วนตัว เมื่อมุ่งสาระ พึงกำหนดช้ดอยู่ที่ตัวพระปริตร

นอกจากแบบแผนพิธีในการสวดแล้ว เครื่องประกอบสำคัญที่รู้กันดีก็คือ น้้ามนต์ และสายสิญจน์ ซึ่งมีมาแต่โบราณ แต่ในคัมภีร์ภาษาบาลี ท่านเรียกว่า ปริตโตทก (น้้าปริตร) และปริตตสูตร (สายหรือด้ายปริตร) ตามลำดับ

รวมแล้ว ในเรื่องปริตรนี้ ข้อสำคัญอยู่ที่ต้องมีจิตใจเป็นกุศล นอกจากมีเมตตาหน้าหน้าและมั่นในสัจจะบนฐานแห่งธรรมแล้ว ก็พึงรู้เข้าใจสาระของ

ปริตรนั้นๆ โดยมีกัมมัธกตาปัญญาอันมองเห็นความมีกรรมเป็นของตน ซึ่งผลที่ประสงค์จะสำเร็จด้วยความพากเพียรในการกระทำของตน เมื่อมีจิตใจโล่งเบาสดชื่นผ่องใสด้วยมั่นใจในคุณพระปริตรที่คุ้มครองป้องกันภัยอันตรายให้แล้ว ก็จะได้มีสติมั่นมีสมาธิแน่วมุ่งหน้าทำการนั้นๆ ให้ก้าวต่อไปด้วยความเข้มแข็งมีกำลังหนักแน่นและแจ่มใสชัดเจนจนถึงความสำเร็จ, สำหรับพระภิกษุ ต้องตั้งใจปฏิบัติในเรื่องปริตรนี้ต่อคฤหัสถ์ด้วยจิตเมตตากรุณา พร้อมไปกับความสังวรระวัง มิให้ผิดพลาดจากพระวินัย ในแง่ดิรัจฉานวิชา และเวชกรรม เป็นต้น; *ศุภกษัตริย์, ภาณวาร*

ปริเทวะ ความร้้าไรร้้าพัน, ความคร้้าครวญ, ความร้้าพันด้วยเสียใจ, ความบ่นเพ้อ

ปริเทวนากการ ศุ *ปริเทวะ*

ปรีนิพพาน การดับรอบ, การดับสนิท

1. ดับกิเลสและทุกข์สิ้นเชิง, บรรลุอรหัตตผล (ได้แก่ กิเลสปรีนิพพาน)
2. ตาย (ได้แก่ ชันธปรีนิพพาน, ใช้แก่พระพุทเจ้าและพระอรหันต์; ในภาษาไทยบางทีแยก ให้ใช้แก่พระพุทเจ้าว่า ปรีนิพพาน และให้ใช้แก่พระอรหันต์ทั่วไปว่า นิพพาน แต่ในภาษาบาลี ไม่มีการแยกเช่นนั้น); ศุ *นิพพาน*

ปรีนิพนพานบรกรรม การกระทำขั้นต้น ก่อนที่จะปรีนิพนพาน, การเตรียมน ปรีนิพนพาน ในพุทธประวัติ ได้แก่ การ ทรงเข้าอนุปปุพพิหารสมาบัติก่อน แล้ว เสด็จปรีนิพนพาน

ปรีนิพนพานสมัย เวลาที่พระพุทเจ้า เสด็จปรีนิพนพาน

ปรีปจณา การสอบถาม, การซักไซ้, การ ซักรอบสอบถามให้ได้ความชัดเจน, การ ค้นคว้า, การสืบค้นหาความรู้;

มักมากู้กับ **อุเทศ** เมื่ออธิบายสั้นๆ **อุเทศ** ได้แก่ พระบาลีคือพุทธพจน์ ที่ยก ขึ้นเป็นบทตั้ง, การบอกพุทธพจน์ ปรีปจณา ได้แก่ อรรถกถา, การเรียน ความหมายของพุทธพจน์นั้น; **ดู อุเทศ**

ปรีพาชก นักบวชผู้ชายนอกพระพุทธศาสนาพวกหนึ่งในชมพูทวีป ชอบ ลัญจรไปในที่ต่างๆ ลำแดงทรรศนะทาง ศาสนาปรัชญาของตน เขียนอย่างรูป เดิมในภาษาบาลีเป็น **ปรีพพาชก**

ปรีพาชกิกา ปรีพาชกเพศหญิง เขียนอย่าง รูปเดิมในภาษาบาลีเป็น **ปรีพพาชกิกา**

ปรีภันท์ **ดู สัตตตบรภันท์**

ปรีมณฑล วงรอบ, วงกลม; เรียบร้อย

ปรียติ พุทธพจน์อันจะพึงเล่าเรียน, สิ่ง ที่ ควรเล่าเรียน (โดยเฉพาะหมายเอาพระ บาลีคือพระไตรปิฎก พุทธพจน์หรือพระ ธรรมวินัย); การเล่าเรียนพระธรรมวินัย

ปรียติลัทธธรรม **ดู ลัทธธรรม ๓**

ปรียาย การเล่าเรื่อง, บรรยาย; อย่าง, ทาง, นัยอ้อม, แง่

ปรียายสุทธิ ความบริสุทธิ์โดยปรียายคือ จัดเป็นความบริสุทธิ์ได้บางแง่บางด้าน ยังไม่บริสุทธิ์สิ้นเชิง ยังมีการละ และการ บำเพ็ญอยู่; ตรงข้ามกับ **นิปปรียายสุทธิ**; **ดู สุทธิ**

ปรียฐานกิเลส **ดู กิเลส ๓ ระดับ**

ปรีเยสนา การแสวงหา มี ๒ คือ **๑. อนรีย- ปรีเยสนา** แสวงหาอย่างไม่ประเสริฐ ตนยังมีทุกข์ ก็ยังแสวงหาสภาพที่มีทุกข์ **๒. อรียปรีเยสนา** แสวงหาอย่างประเสริฐ ตนมีทุกข์ แต่แสวงหาสภาพที่ไม่มีทุกข์ ได้แก่นิพนพาน; สำหรับคนทั่วไป อธิบาย ว่า **มิจฉาอาชีวะ** เป็นอนรียปรีเยสนา **สัมมาอาชีวะ** เป็นอรียปรีเยสนา

ปรีโยสถาน ที่สุดลงโดยรอบ, จบ, จบ อย่างสมบูรณ์

ปรีวัณฐ์ หมุนเวียน, รอบ; ญาณทัสสนะ มีปรีวัณฐ์ ๓ หรือเวียนรอบ ๓ ใน อรียสัจจ ๔ หมายถึง รู้อรียสัจจ ๔ แต่ ละข้อโดยสัจจญาณ กิจจญาณ และกต- ญาณ รวม ๔ ข้อเป็น ๑๒ เรียกว่า **มี อาการ ๑๒**

ปรีวาร คัมภีร์ที่ ๕ (เป็นเล่มที่ ๘) แห่ง วินัยปิฎก เป็นคัมภีร์ประกอบหรือคู่มือ บรรจุคำถามคำตอบสำหรับซ่อมความรู้ พระวินัย; **ดู ไตรปิฎก**

ปริวารยศ ยศคือ(ความมี)ปริวาร, ความ เป็นใหญ่โดยปริวาร **ศ** ยศ

ปริวาส “อยู่รอบ”, อยู่ครบ, อยู่จบ, อยู่ ปรับตัวให้พร้อม, อยู่พอจนได้ที่, บ่มตัว, อบรม, หมกอยู่ **1.** ในพระวินัย แปลกันมาว่า “อยู่กรรม” หรืออยู่ชดใช้, เป็นชื่ออาชญาฐาน-วิธี (ระเบียบปฏิบัติสำหรับการออกจาก ครุกาบัติ) อย่างหนึ่ง ซึ่งภิกษุผู้ต้อง อาบัติสังฆาติเสสแล้วปกปิดไว้ จะต้อง ประพฤติ เป็นการลงโทษตนเองชดใช้ให้ ครบเท่าจำนวนวันที่ปิดอาบัติ ก่อนที่จะ ประพฤติมาทันอันเป็นขั้นตอนปกติของ การออกจากอาบัติต่อไป, ระหว่างอยู่ ปริวาส ต้องประพฤติวัตรต่างๆ เช่น งด ใช้สิทธิบางอย่าง ลดฐานะของตน และ ประจําตน เป็นต้น; ปริวาส มี ๓ อย่าง คือ **ปฏิจันตนปริวาส** **สโมธานปริวาส** และ **สุทนต์ปริวาส**; มีปริวาสอีกอย่าง หนึ่งสำหรับนักบวชนอกศาสนา จะต้อง ประพฤติ เป็นการปรับตัวให้พร้อม ก่อนที่จะบวชในพระธรรมวินัย เรียกว่า **ติตถิยปริวาส** ซึ่งท่านจัดเป็น **อปฏิจันตน-ปริวาส** (เมื่อเทียบกับติตถิยปริวาสนี้ บางทีเรียกปริวาสของภิกษุเพื่อออกจาก อาบัติสังฆาติเสสข้างต้นนั้นว่า “อาบัติ-ปริวาส”); **ศ** **ติตถิยปริวาส 2.** ในคัมภีร์ชั้น อรรถกถาลงมา ท่านนำคำว่า “ปริวาส” ตามความหมายสามัญข้างต้นมาใช้ อธิบายธรรม เพื่อช่วยให้เข้าใจง่ายขึ้น

ตั้งแต่เรื่องอื่นๆ ไปจนถึงหลักธรรมที่ ลึกซึ้ง เช่น อาหารที่บริโภคเข้าไปแล้ว มี **ปริวาส** คือการค้างรวมกันอยู่ในท้องจน ย่อยเสร็จ, การอบเครื่องใช้หรือที่อยู่ อาศัยด้วยกลิ่นหอมของดอกไม้เป็นต้น ก็เป็น**ปริวาส**, การเรียนมนต์โดยอยู่กับ กิจกรรมที่เกี่ยวกับมนต์นั้น เช่น สาธยาย พิจารณา ทำความเข้าใจ จนจบรอบหรือ เข้าถึง เรียกว่า**มณฑปริวาส**, ในสมถ-ภาวนา ผู้เจริญฌาน จะก้าวจากอุปจาร-สมาธิขึ้นสู่ปฐมฌาน หรือก้าวจากฌานที่ ต่ำกว่าขึ้นสู่ฌานชั้นที่สูงขึ้นไป คือมีองค์ ฌานชั้นที่สูงต่อขึ้นไปนั้นปรากฏ โดยอยู่ จบรอบอัปนาสมาธิ (หรือบ่มอัปนา-สมาธิจนได้ที่) เรียกว่า**อัปนาปริวาส**, ในการเจริญวิปัสสนา ผู้ปฏิบัติจะยัง มรรคให้เกิดขึ้น โดยอยู่จบรอบวิปัสสนา (หรือบ่มวิปัสสนาจนได้ที่) เรียกว่า **วิปัสสนาปริวาส**, ในการทำงานของจิต ซึ่งดำเนินไปโดยจิตขึ้นสู่วิถีสู่และตกแก้วงค์ แล้วขึ้นสู่วิถีสู่และตกแก้วงค์ เป็นอย่างนี้ต่อ เนื่องไปนั้น ช่วงเวลาที่จิตอยู่ในแก้วงค์จน ขึ้นสู่วิถีสู่อีก เรียกว่า**แก้วงค์ปริวาส** (บุคคล ทั้งหลายมีแก้วงค์ปริวาส หรือช่วงพัก แก้วงค์นี้ ยาวหรือสั้น เร็วหรือช้า ไม่ เหมือนกัน ผู้ที่มีแก้วงค์ปริวาสสั้นรวดเร็ว จะรับรู้และคิดการต่างๆ ได้แคล่วคล่อง รวดเร็ว จนดูเหมือนว่าทำอะไรๆ ได้ หลายอย่างในเวลาเดียวกัน เช่น พระ

พุทธเจ้าทรงมีภวังคปริวาสชั่ววิบแวบ แม้จะมีผู้ทูลถามปัญหาพร้อมกันหลายคน ก็ทรงทราบความได้ทันทั้งหมด และทรงจัดลำดับคำตอบได้เหมาะสมแก่ทุกคน)

ประวัติ ความคิดนึก, คำหนึ่ง; ไทยใช้หมายความว่านึกเป็นทุกข์หนักใจ, นึกห่วงใย

ปริส บริษัท, ที่ประชุมสงฆ์ผู้ทำกรรม

ปริสทุสก ผู้ประทุษร้ายบริษัท เป็นคนพวกหนึ่งที่ถูกห้ามบรรพชา หมายถึงผู้มีรูปร่างแปลกเพี้ยน เช่น สูงหรือเตี้ยจนประหลาด คีรีชะโตหรือหลิมเหลือเกิน เป็นต้น

ปริสวิบัติ เสียเพราะบริษัท, วิบัติโดยบริษัท, บกพร่องเพราะบริษัท หมายถึงเมื่อสงฆ์จะทำสังฆกรรม ภิกษุเข้าประชุมไม่ครบองค์กำหนด, หรือครบแต่ไม่ได้นำฉันท์ของผู้ควรแก่ฉันท์มา, หรือมีผู้คัดค้านกรรมที่สงฆ์ทำ

ปริสสมบัติ ความพร้อมมูลแห่งบริษัท, ถึงพร้อมด้วยบริษัท, ความสมบูรณ์ของที่ประชุม คือไม่เป็น**ปริสวิบัติ** (ตัวอย่างประชุมภิกษุให้ครบองค์กำหนด เช่น จะทำกฐินกรรม ต้องมีภิกษุอย่างน้อย ๕ รูป จะให้อุปสมบทในมัธยมประเทศ ต้องมีภิกษุอย่างน้อย ๑๐ รูป เป็นต้น)

ปริสัญญตา ความเป็นผู้รู้จักประชุมชน

และกิจการที่จะต้องปฏิบัติต่อประชุมชนนั้นๆ เช่นรู้จักว่า ประชุมชนนี้ เมื่อเข้าไปจะต้องทำกิจการอย่างนี้จะต้องพูดอย่างนี้เป็นต้น (ข้อ ๖ ในลัทธิปริสธรรม ๗)

ปริสุปฏิฐาปกะ ภิกษุผู้เป็นนิสัยมุตก คือพ้นจากการถือนิสัยแล้ว มีคุณสมบัติสมควรเป็นผู้ปกครองหมู่ สงเคราะห์บริษัทได้

ปริชา ปัญญาเฉียบคม, ปัญญาสว่างชัด เห็นการกว้างไกลที่จะแก้ไขจัดทำดำเนินการให้สำเร็จ, ความรู้เข้าใจแจ่มชัด

ปฤษฏางค์ อวัยวะเบื้องหลัง, ส่วนหลัง, ข้างหลัง

ปลงตก พิจารณาเห็นจริงตามสภาพของสังขาร แล้ววางใจเป็นปกติได้

ปลงบริวาร มอบบริวารให้แก่ผู้อื่นในเวลาใกล้จะตาย เป็นการให้อย่างขาดกรรมสิทธิ์ไปทีเดียวตั้งแต่นั้น (ใช้สำหรับภิกษุผู้จะถึงมรณภาพ เพื่อให้ถูกต้องตามพระวินัย)

ปลงผม โกนผม (ใช้แก่บรรพชิต)

ปลงพระชนมายุสังขาร ดู **อายุสังขาร-โอสถสังขาร**

ปลงศพ เผาผี, จัดการเผาฝังให้เสร็จสิ้นไป

ปลงสังขาร ทอดอาลัยในกายของตนว่าจะตายเป็นแน่แท้แล้ว

ปลงอาบัติ เปลื้องตนให้พ้นความผิดทางวินัยด้วยการเปิดเผยความผิดนั้น, ทำ

ตนให้พ้นจากอาบัติด้วยการเปิดเผย
 อาบัติของตนแก่สงฆ์หรือแก่ภิกษุอื่น,
 แสดงอาบัติเพื่อให้พ้นจากอาบัติ, ใช้
 สำหรับอาบัติที่แสดงแล้วพ้นได้ คือ
 ฤกษ์จัจฉัย ปาจิตตีย์ ปาฏิเทสนียะ ทุกกฏ
 และทุพภาลีติ; “ปลงอาบัติ” เป็นคำเก่าที่
 นิยมใช้กันมาเป็นพื้น แต่คำที่ใช้ในตำรา
 ซึ่งเป็นคำแปลตามบาลีเดิมว่า “แสดง
 อาบัติ”; **ดู แสดงอาบัติ**

ปลงอายุสังขาร **ดู อายุสังขาร** **ไวสัชนะ**

ปละ [ปะ-ละ] ชื่อมาตราสำหรับชั่งน้ำหนัก
 ประมาณ ๕ ชั่ง มีดังนี้

- ๔ เมล็ดข้าวเปลือกเป็น ๑ กุณฐา (กลุ่ม)
- ๒ กุณฐา ” ๑ มาสก (กำ)
- ๕ มาสก ” ๒ อักขะ
- ๘ อักขะ ” ๑ ธรณะ
- ๑๐ ธรณะ ” ๑ ปละ
- ๑๐๐ ปละ ” ๑ ตุลลา
- ๒๐ ตุลลา ” ๑ ภาวะ

หนังสือเก่าเขียน **ปละ**; **ดู มาตรา**
 (มาตราชั่งของ)

ปลา ในโภชนะ ๕ อย่างคือ ๑. ข้าวสุก
 ๒. ขนมหสด ๓. ขนมหแห้ง ๔. ปลา ๕. เนื้อ
 ปลาในนี้หมายความว่ารวมไปถึง หอย
 กุ้ง และสัตว์น้ำเหล่าอื่นที่ใช้เป็นอาหาร

ปลาตะ ตีเสมอ คือยกตนเทียบท่าน (ข้อ
 ๖ ในอุปกิเลส ๑๖)

ปติโพธ เครื่องผูกพันหรือห่วงเหนี่ยว

เป็นเหตุให้ใจพะวักพะวนห่วงกังวล, เหตุ
 กังวล, ข้อติดข้อง; ปติโพธที่ผู้จะเจริญ
 กรรมฐานพึงตัดเสียให้ได้ เพื่อให้เกิด
 ความปลอดโปร่งพร้อมที่จะเจริญ
 กรรมฐานให้ก้าวหน้าไปได้ดี มี ๑๐ อย่าง
 คือ ๑. **อวาตปติโพธ** ความกังวลเกี่ยว
 กับวัดหรือที่อยู่ ๒. **กมลปติโพธ** ความ
 กังวลเกี่ยวกับตระกูลญาติหรืออุปถัมภ์
 ๓. **ลาภปติโพธ** ความกังวลเกี่ยวกับลาภ
 ๔. **คณปติโพธ** ความกังวลเกี่ยวกับ
 คณะศิษย์หรือหมู่ชนที่ตนต้องรับผิดชอบ
 ๕. **กรรมปติโพธ** ความกังวลเกี่ยว
 กับการงาน เช่น การก่อสร้าง ๖.
อัทธานปติโพธ ความกังวลเกี่ยวกับการ
 เดินทางไกลเนื่องด้วยกิจธุระ ๗. **ญาติ-**
ปติโพธ ความกังวลเกี่ยวกับญาติหรือ
 คนใกล้ชิดที่จะต้องเป็นห่วงซึ่งกำลังเจ็บ
 ป่วยเป็นต้น ๘. **อาพาธปติโพธ** ความ
 กังวลเกี่ยวกับความเจ็บไข้ของตนเอง ๙.
คันทปติโพธ ความกังวลเกี่ยวกับการ
 ศึกษาเล่าเรียน ๑๐. **อิทธิปติโพธ** ความ
 กังวลเกี่ยวกับฤทธิ์ของปุถุชนที่จะต้อง
 คอยรักษาไม่ให้เสื่อม (ข้อทำยนี้เป็น
 ปติโพธสำหรับผู้จะเจริญวิปัสสนาเท่านั้น)
 ในทางพระวินัยเกี่ยวกับการกราน
 กฐิน ปติโพธ หมายถึงความกังวลที่เป็น
 เหตุให้กฐินยังไม่เดาะ (คือยังรักษา
 อาณิสงส์กฐินและเขตแห่งจีวรกาลตาม

กำหนดไว้ได้) มี ๒ อย่างคือ ๑. **อวาส-ปติโพธ** ความกังวลในอวาส (ยังอยู่ในวัดนั้นหรือหลีกเลี่ยงแต่ยังผูกใจว่าจะกลับมา) ๒. **จีวรปติโพธ** ความกังวลในจีวร (ยังไม่ได้ทำจีวรหรือทำค้างอยู่ หรือหายเสียในเวลาทำแต่ยังไม่สิ้นหวังว่าจะได้จีวรอีก) ถ้าสิ้นปติโพธครบทั้งสองอย่าง จึงเป็นอันเดาะกฐิน (หมดอาณิสสและสิ้นเขตจีวรกาลก่อนกำหนด)

ประวัติมังสะ เนื้อที่มีอยู่แล้ว คือเนื้อสัตว์ที่เขาขายอยู่ตามปกติสำหรับคนทั่วไป ไม่ใช่ฆ่าเพื่อเอาเนื้อมาถวายพระ; ตรงข้ามกับ **อุทิสตมังสะ**

ประวัตินี้ คำเรียกผู้ทำหน้าที่อุปัชฌาย์ในฝ่ายภิกษุณี, ภิกษุณีที่เป็นอุปัชฌาย์ของภิกษุณีที่เป็นสหชีวินี, บางทีเรียกว่า “อุปัชฌายา” (วินย.๓/๓๓๖-๓/๒๑๖); ๓ **สหชีวินี**

ปวารณา 1. ยอมให้ขอ, เปิดโอกาสให้ขอ ๒. ยอมให้ว่ากล่าวตักเตือน, เปิดโอกาสให้ว่ากล่าวตักเตือน, ชื่อสังฆกรรมที่พระสงฆ์ทำในวันสุดท้ายแห่งการจำพรรษา คือ ในวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๑ เรียกว่า **วันมหาปวารณา** โดยภิกษุทุกรูปจะกล่าวปวารณา คือ เปิดโอกาสให้กันและกันว่ากล่าวตักเตือนได้ดังนี้ “**สงฆมมฺกฺขนฺเต** ปวาเรมิ, ทิฏฺฐเณ วา สุเตน วา ปริสฺสกาเย วา; วทนฺตุ มํ, อายสฺมนฺโต อนุกมฺปํ อูปาทาย; ปสฺสนฺโต ปฏิกิริสฺสามิ. ทฺติยมฺปิ

กฺขนฺเต สงฺฆํ ปวาเรมิ, ... ตฺติยมฺปิ **กฺขนฺเต** สงฺฆํ ปวาเรมิ, ...” แปลว่า “ข้าพเจ้าขอปวารณากะสงฆ์ ด้วยได้เห็นก็ตาม ด้วยได้ยินก็ตาม ด้วยนําระแวงสงสัยก็ตาม, ขอท่านผู้มีอายุทั้งหลายจงว่ากล่าวกะข้าพเจ้าด้วยอาศัยความหวังดีเอ็นดู, เมื่อข้าพเจ้ามองเห็น จักแก้ไข แม้ครั้งที่สอง ... แม้ครั้งที่สาม ...” (ภิกษุผู้มีพรรษาสูงที่สุดในที่ประชุมว่า **อาวุโส** แทน **กฺขนฺเต**)

ปวารณาเป็นสังฆกรรมประเภทญัตติกรรม คือ ทำโดยตั้งญัตติ (คำเผด็จสงฆ์) อย่างเดียว ไม่ต้องสวดอนุสาวนา (คำขอมติ); เป็นกรรมที่ต้องทำโดยสงฆ์บัญญัติคือ มีภิกษุตั้งแต่ ๕ รูปขึ้นไป

ปวารณา ถ้าเรียกชื่อตามวันที่ทำแบ่งได้เป็น ๓ อย่าง คือ ๑. **ปณฺณรลิกา ปวารณา** (ปวารณาที่ทำโดยปกติในวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๑ คือวันออกพรรษา) ๒. **จาทุทฺทลิกา ปวารณา** (ในกรณีที่มีเหตุสมควร ท่านอนุญาตให้เลื่อนปวารณาออกไปปักข์หนึ่งหรือเดือนหนึ่งโดยประกาศให้สงฆ์ทราบ ถ้าเลื่อนออกไปปักข์หนึ่งก็ตกในแรม ๑๔ ค่ำ เป็นจาทุทฺทลิกา แต่ถ้าเลื่อนไปเดือนหนึ่งก็เป็นปณฺณรลิกาอย่างข้อแรก) ๓. **สามัคคีปวารณา** (ปวารณาที่ทำในวันสามัคคี คือ ในวันที่สงฆ์ซึ่งแตกกันแล้วกลับปรองดองเข้ากันได้ อันเป็นกรณี

พิเศษ)

ถ้าแบ่งโดยการก คือ ผู้ทำปวารณาแบ่งเป็น ๓ อย่าง คือ **๑. สังฆปวารณา** (ปวารณาที่ทำโดยสงฆ์คือ มีภิกษุ ๕ รูปขึ้นไป) **๒. คณปวารณา** (ปวารณาที่ทำโดยคณะคือมีภิกษุ ๒-๔ รูป) **๓. บุคคลปวารณา** (ปวารณาที่ทำโดยบุคคลคือมีภิกษุรูปเดียว) และโดยนัยนี้ อากาโรที่ทำปวารณาจึงมี ๓ อย่าง คือ **๑. ปวารณาต่อที่ชุมนุม** (ได้แก่ สังฆปวารณา) **๒. ปวารณากันเอง** (ได้แก่ คณปวารณา) **๓. อธิษฐานใจ** (ได้แก่ บุคคลปวารณา)

ในการทำ**สังฆปวารณา** ต้องตั้งอุปัฏฐาก คือ ประกาศแก่สงฆ์ก่อน แล้วภิกษุทั้งหลายจึงจะกล่าวคำปวารณาอย่างที่แสดงไว้ข้างต้น ตามธรรมเนียมท่านให้ปวารณารูปละ ๓ หน แต่ถ้ามีอันตรายคือเหตุฉุกเฉินขัดข้องจะทำอย่างนั้นไม่ได้ตลอด (เช่น แม้แต่ทายกมาทำบุญ จะปวารณารูปละ ๒ หน หรือ ๑ หน หรือพรรษาเท่ากันว่าพร้อมกันก็ได้ ทั้งนี้ จะปวารณาอย่างไรก็พึงประกาศให้สงฆ์รู้ด้วยอุปัฏฐาก่อน โดยนัยนี้ การตั้งอุปัฏฐากในสังฆปวารณาจึงมีต่างๆ กันดังมีอนุญาตไว้ดังนี้ **๑. เหววาทิกา อุปัฏฐาก** คือ จะปวารณา ๓ หน พึงตั้งอุปัฏฐากว่า: “สุณาทู เม ภนุเต สงโฆ, อชช ปวารณา ปณฺณรสี, ยถิ สงฺฆสฺส ปตฺตกฺกถํ, สงโฆ

เตวาทิกํ ปวารเยย” แปลว่า “ท่านเจ้าข้า ขอสงฆ์จงฟังข้าพเจ้า ปวารณานี้ที่ ๑๕ ถ้าความพร้อมพร้อมของสงฆ์ถึงที่แล้ว สงฆ์พึงปวารณาอย่างกล่าววาจา ๓ หน” (ถ้าเป็นวันแรม ๑๔ ค่ำ หรือวันสามัคคีก็พึงเปลี่ยน **ปณฺณรสี** เป็น **จาตุทฺทสี** หรือ **สามคฺคี** ตามลำดับ) **๒. เหววาทิกา อุปัฏฐาก** คือจะปวารณา ๒ หน ตั้งอุปัฏฐากอย่างเดียวกัน แต่เปลี่ยน **เตวาทิกํ** เป็น **เทวาทิกํ** **๓. เอกวาทิกา อุปัฏฐาก** คือ จะปวารณาหนเดียว ตั้งอุปัฏฐากอย่างเดียวกัน นั้น แต่เปลี่ยน **เตวาทิกํ** เป็น **เอกวาทิกํ** **๔. สมานวัสติกา อุปัฏฐาก** คือ จัดให้ภิกษุที่มีพรรษาเท่ากัน ปวารณาพร้อมกัน ตั้งอุปัฏฐากก็เหมือน แต่เปลี่ยน **เตวาทิกํ** เป็น **สมานวัสติกํ** (จะว่า ๓ หน ๒ หน หรือ หนเดียวได้ทั้งนั้น) **๕. สัพพสังคาทิกา อุปัฏฐาก** คือ แบบตั้งครบทั่วไป ไม่ระบุวาก็หน ตั้งอุปัฏฐากคลุ่มๆ โดยลงท้ายว่า ... **สงโฆ ปวารเยย** (ตัดคำว่า **เตวาทิกํ** ออกเสีย และไม่ใส่คำใดอื่นแทนลงไป อย่างนี้จะปวารณาก็หนก็ได้); ธรรมเนียมคณนิยมแต่แบบที่ ๑, ๒ และ ๔ และท่านเรียกชื่อปวารณาตามนั้นด้วยว่า **เตวาทิกา ปวารณา, เหววาทิกา ปวารณา, สมานวัสติกา ปวารณา** ตามลำดับ

ในการทำ**คณปวารณา** ถ้ามีภิกษุ ๓-๔ รูป พึงตั้งอุปัฏฐาก่อนว่า: “สุณนตุ

เม อายสมนุโต, อชช ปวารณา ปณณรสี, ยทายสมนุตานํ ปตตกกลํ, มยํ อญญมมญญํ ปวาเรยยาม” แปลว่า “ท่านเจ้าข้า ท่านทั้งหลายจงฟังข้าพเจ้า ปวารณานี้ที่ ๑๕ ถ้าความพร้อมพรั่งของท่านทั้งหลายถึงที่แล้ว เราทั้งหลายพึงปวารณา กันเถิด” (ถ้า ๓ รูปว่า *อายสมนุตา* แทน *อายสมนุโต*) จากนั้นแต่ละรูปปวารณา ๓ หน ตามลำดับพรรษาดังนี้: มี ๓ รูปว่า “อหํ อวูโส อายสมนุเต ปวาเรมิ ฯเปฯ วทนตุ มํ อายสมนุตา อนุกมปิ อุปาทาย, ปสฺสนุโต ปฏิกิริสฺสามิ, ทุตติยมิ อวูโส ฯเปฯ ตติยมิ อวูโส ฯเปฯ ปฏิกิริสฺสามิ” (ถ้ารูปก่อนกว่าว่า เปลี่ยน *อวูโส* เป็น *ภนฺเต*); มี ๔ รูป เปลี่ยน *อายสมนุเต* และ *อายสมนุตา* เป็น *อายสมนุโต* อย่างเดียว; ถ้ามี ๒ รูป ไม่ต้องตั้งญัตติ คำปวารณาก็เหมือนอย่างนั้น เปลี่ยนแต่ *อายสมนุเต* เป็น *อายสมนุตํ*, *อายสมนุตา* เป็น *อายสฺมา* และ *วทนตุ* เป็น *วทตุ*.

ถ้าภิกษุอยู่รูปเดียว เธอพึงตระเตรียมสถานที่ไว้ และคอยภิกษุอื่นจนสิ้นเวลา เมื่อเห็นว่าไม่มีใครอื่นแล้ว พึงทำ *ปกฺกค-ปวารณา* โดยอธิษฐานคือกำหนดใจว่า “อชช เม ปวารณา” แปลว่า “ปวารณาของเราวันนี้”

เหตุที่จะอ้างเพื่อเลื่อนวันปวารณา

ได้ คือจะมีภิกษุจากที่อื่นมาสมทบ ปวารณาด้วย โดยหมายจะคัดค้านผู้นั้น ผู้นี้ให้เกิดอธิกรณ์ขึ้น หรืออยู่ด้วยกัน ผาสุก ถ้าปวารณาแล้วต่างก็จะจาริกจากกันไปเสีย

ปวิเวกกา ถ้อยคำที่ชักนำไปให้สังตกายสังตใจ (ข้อ ๓ ในกถาวัตถุ ๑๐)

ปสุตฺตํ, ปสฺสฺตํ ลัทธิเลี้ยง เช่น เบ็ด ไก่ แพะ แกะ สุกกร เป็นต้น

ปสฺทา ความเลื่อมใส, ความชื่นบาน ผ่องใส, ความเชื่อถือมั่นใจ, ความรู้สึก ยอมรับนับถือ, ความเปิดใจรับ, อาการที่จิตเกิดความแจ่มใสโปร่งโล่งเบิกบาน ปราศจากความอึดอัดขัดข้องขุ่นมัว โดยเกิดความรู้สึกชื่นชมยินยอมรับนับถือ ต่อบุคคลหรือสิ่งที่พบเห็นสดับฟังหรือระลึกถึง; มักใช้คู่กับ *ศรัทธา*; *ศฺ สัทธา*

ปเสนทิ [ปะ-เส-นะ-ทิ] พระเจ้าแผ่นดิน แคว้นโกศล ครองราชสมบัติอยู่ที่พระนครสาวัตถี, พระนางเวเทหิ มเหสีของพระเจ้าพิมพิสารแห่งมคธรัฐ พระราชมารดาของพระเจ้าอชาตศัตรู เป็นพระภคินีของพระเจ้าปเสนทิโกศล

ปหานะ ละ, กำจัด; การละ, การกำจัด; เช่น ละตัณหา, กำจัดกิเลส, กำจัดบาปอกุศลธรรม

ปหานปธาน เพียรละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว (ข้อ ๒ ในปธาน ๔)

ปทานปริยญา กำหนดรู้ถึงขั้นละได้ คือ กำหนดรู้สังขารว่าเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา จนถึงขั้นละนิจจัญญา เป็นต้น ในสังขารนั้นได้ (ข้อ ๓ ใน ปริยญา ๓)

ปทานสัจญา กำหนดหมายเพื่อละ อกุศลวิตก และบาปกรรมทั้งปวง (ข้อ ๕ ในสัจญา ๑๐)

ปะละ ๓ ปละ

ปักขคณนา, ปักขคณนา “การนับ ปักข์”, วิธีคำนวณดิถีตามปักข์ คือ คำนวณหาวันขึ้นแรมที่ค่าๆ ให้แม่นยำ ตรงตามการโคจรของดวงจันทร์อย่าง แท้จริง เฉพาะอย่างยิ่งมุ่งให้ได้วันพระ จันทร์เต็มดวงหรือวันเพ็ญ (ขึ้น ๑๔-๑๕ ค่า) วันพระจันทร์ดับหรือวันดับ (แรม ๑๔-๑๕ ค่า) และวันพระจันทร์กึ่ง ดวง (ขึ้น ๘ ค่า และ แรม ๘ ค่า) ตรง กับวันที่ดวงจันทร์เป็นอย่างนั้นจริงๆ ซึ่ง บางเดือนข้างขึ้นอาจมีเพียง ๑๔ วัน (วันเพ็ญ เมื่อขึ้น ๑๔ ค่า) ก็มี ข้างแรม อาจมีเต็ม ๑๕ วันติดต่อกันหลายเดือน ก็มี ต้องตรวจดูเป็นปักข์ๆ ไป จึงใช้คำ ว่า *ปักข์ถ้วน ปักข์ขาด* ไม่ใช่เพียง เดือนเต็ม เดือนขาด เป็นวิธีคำนวณที่ สลับซับซ้อน ต่างจากปฏิทินหลวง หรือ ปฏิทินของราชการที่ใช้วิธีคำนวณเฉลี่ย ให้ข้างขึ้นเต็ม ๑๕ วันเสมอไป ส่วนข้าง

แรม เดือนคู่มี ๑๕ วัน เดือนคี่เรียกว่า *เดือนขาด* มี ๑๔ วัน สลับกันไป (แม้จะ คำนวณด้วยวิธีที่พิเศษออกไป แต่วัน เดือนเพ็ญเดือนดับที่ตรงกันก็มาก ที่ คลาดกันก็เพียงวันเดียว); ปักขคณนา นี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรง คำนึงวิธีคำนวณขึ้นใช้ในพระสงฆ์คณะ ธรรมยุต เพื่อเป็นเครื่องกำหนดวัน สำหรับพระสงฆ์ทำอุโบสถ และสำหรับ อุบาสกอุบาสิกาทำอุโบสถศีลฟัง ธรรม เป็นข้อปฏิบัติของคณะธรรมยุต สืบมา

ปักขหตตา ความเป็นผู้ซาไปซีกหนึ่ง ได้ แก่โรคอัมพาต

ปักขันทิกาพาธ โรคท้องร่วง พระสารีบุตร นิพพานด้วยโรคนี้

ปักขิกะ อาหารที่เขาถวายปักข์ละครึ่ง คือลืมห้าวันครึ่งหนึ่ง

ปักขิกภัต ๓ ปักขิกะ

ปักข์ ปีก, ฝ่าย, ข้าง, กิ่งของเดือนทาง จันทรคติ คือเดือนหนึ่งมี ๒ ปักข์ ข้าง ขึ้นเรียก *ศุกลปักข์* (“ฝ่ายขาว” หมายถึง แสงเดือนสว่าง) ข้างแรมเรียก *กาฬปักข์* (“ฝ่ายดำ” หมายถึง เดือนมืด); *ขุณห์ปักข์* และ *กัณห์ปักข์* ก็เรียก

ปักคหะ การยกย่อง (พจนานุกรมเขียน *ปักคหะ*)

ปิงสุกฏิกังคะ องค์แห่งผู้ถือครองผ้า

บังสุกุล, ใช้เฉพาะแต่ผ้าบังสุกุล คือ ไม่รับจีวรจากทายก เทียบแสวงหาผ้าบังสุกุล เช่นเศษผ้าในกองขยะ มาเย็บซ่อมทำจีวรเอง, คำสมาทานว่า “คหปติ-จีวรํ ปฏิกฺขิปามิ, ปัสสุกุลิกงคํ สมมาทियามิ” แปลว่า “เรางดคฤหบดีจีวร สมาทานองค์แห่งผู้—” (ข้อ ๑ ใน *ธุดงค์ ๑๓*)

ปัจจนิก, ปัจนิก (ปัจจนิก, ปจจนิก ก็ว่า) อันเป็นข่าศึก, ซึ่งเป็นปฏิปักษ์, ซึ่งเป็นศัตรู ดังที่ใช้ในคำต่างๆ เช่น ปัจจนิกกิเลส ปัจจนิกบุคคล ปัจจนิกกรรม หรือในข้อความ เช่นในบาลีว่า “ธมฺมวาที อธมฺโม จ, อุโภา ปจจนิกกา มยํ” (*ขุ.จரிய. ๓๓/๑๘/๕๗๖*; เราทั้งสอง คือ ธรรมวาที กับอธรรม เป็นข่าศึกกัน), นิยมใช้ในคำว่า ปัจจนิกกรรม; **ดู** ปัจจนิกกรรม

ปัจจนิกกรรม ธรรมที่เป็นข่าศึก, ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์หรือขัดขวาง เช่นว่า “กามฉันทะเป็นต้น เป็นปัจจนิกกรรมแห่งการเข้าถึงฌาน”, “จตุตถฌานนั้นบริสุทธิ์นัก เพราะหลุดพ้นแล้วจากปัจจนิกกรรม ๔ ประการ กล่าวคือ นีวรณ ๕ วิตก วิจาร ปีติ และสุข”

ปัจจัยปฏิเสวนศีล ศีลในการเสพใช้สอยปัจจัย ๔ คือ มีพฤติกรรมในการเสพบริโภคด้วยปัญญา ไม่บริโภคด้วยตัณหา โดยรู้จักพิจารณาที่จะกินใช้ให้เป็นไปเพื่อประโยชน์ที่แท้จริงตามความ

หมายของสิ่งนั้น อันจะมีผลเป็นการเสพบริโภคอย่างพอดี ที่เรียกว่า *โภชนะ-มัตตัญญูตา* (เป็นปาริสุทธิศีล ข้อที่ ๔; *ปัจจัยปฏิเสวนศีล* ก็เขียน, *ปัจจัยสันนิตศีล* ก็เรียก)

ปัจจัยปัจจเวกขณะ การพิจารณาปัจจัย, พิจารณาก่อนจึงบริโภคปัจจัย ๔ คือ จีวร บิณฑบาต เสนาสนะ และเภสัช ไม่บริโภคด้วยตัณหา, เป็นปาริสุทธิศีลข้อที่ ๔ เรียกเต็มว่า *ปัจจัยสันนิตศีล* หรือ *ปัจจัยปฏิเสวนศีล*

ปัจจัยสันนิตศีล ศีลที่อิงอาศัยปัจจัย ๔ หรือศีลที่เนื่องด้วยปัจจัย ๔ ได้แก่ พิจารณาเสพใช้สอยปัจจัยสี่ ให้เป็นไปเพื่อประโยชน์ที่แท้จริงตามความหมายของสิ่งนั้น ไม่บริโภคด้วยตัณหา (เป็นปาริสุทธิศีล ข้อที่ ๔; *ปัจจัยสันนิตศีล* ก็เขียน, *ปัจจัยปฏิเสวนศีล* ก็เรียก)

ปัจจัยการ อากาโรที่เป็นปัจจัยแก่กัน, หมายถึง *ปฏิจสมุปบาท*

ปัจจัยุบบัน (ปัจจยุบฺพน) อันเกิดขึ้นด้วยปัจจัย, ซึ่งเกิดจากปัจจัย, ผล; **ดู** ปัจจัย

ปัจจัยุบบันธกรรม ธรรมอันเกิดขึ้นด้วยปัจจัย, สภาวะที่เกิดจากปัจจัย ซึ่งเรียกให้เข้าคู่กันว่าปัจจัยธรรม (ธรรมอันเป็นปัจจัย) เช่นว่า อวิชชาเป็นปัจจัยธรรม และสังขารเป็นปัจจัยุบบันธกรรม; บางที่

เรียกว่า ผลกรรม; **ดู ปัจจัย**
ปัจเจกเวทกษณญาณ ญาณที่พิจารณาบท
 ทวน, ญาณหยั่งรู้ด้วยการพิจารณาบท
 ทวนตรวจตรามรรคผล กิเลสที่ยังเหลือ
 อยู่ และนิพพาน (เว้นพระอรหันต์ไม่ม
 การพิจารณากิเลสที่ยังเหลืออยู่); ญาณ
 นี้เกิดแก่ผู้บรรลุมรรคผลแล้ว คือ ภาย
 หลังจากผลญาณ; **ดู ญาณ ๑๖**

ปัจจัยตัดลักษณะ ลักษณะเฉพาะตน,
 ลักษณะเฉพาะของสิ่งต่างๆ เช่นเวทนามี
 ลักษณะเสวยอารมณ์ สัตว์มีลักษณะ
 จำได้เป็นต้น; คู่กับ **สามัญญลักษณะ**

ปัจจุตตัม เวทิตัพโพ วิญญูหิ (พระธรรม)
 อันวิญญูชนพึงรู้เฉพาะตน ผู้อื่นไม่
 พลอยตามรู้ตามเห็นด้วย เหมือนรส
 อาหาร ผู้บริโภคเท่านั้นจึงจะรู้รส ผู้ไม่
 ได้บริโภคจะพลอยรู้รสด้วยไม่ได้ (ข้อ
 ๖ ในธรรมคุณ ๖)

ปัจจัยตถณะ ผ้าปูนอน, บรรจถรณ์ที่ใช้

ปัจจัยนตชนบท ถิ่นแคว้นชายแดนนอก
มัชฌิมชนบท ออกไป, ปัจจัยนตชนบท
 ก็ใช้

ปัจจัยนตประเทศ ประเทศปลายแดน,
 แคว้นชายแดน, ถิ่นแดนชั้นนอก,
 ถิ่นที่ยังไม่เจริญ คือ นอก**มัชฌิมประเทศ**
 หรือ **มัชฌิมชนบท**

ปัจจัย 1. สภาวะที่เอื้อ เกื้อหนุน คำจูง
 เป็นเหตุ หรือเป็นเงื่อนไข ให้สภาวะอื่น

เกิดขึ้น คงอยู่ หรือเป็นไปอย่างใดอย่าง
 หนึ่ง, เหตุ, เงื่อนไข, องค์ประกอบ;
 ปัจจัยมีคำที่มีความหมายใกล้เคียง คือ
 เหตุ ซึ่งบางที่ใช้แทนกันได้ หรือเสริมย้า
 กัน แต่พอแยกความหมายได้ว่า ปัจจัย
 เป็นคำรวม มีความหมายกว้าง มี
 ลักษณะสาธารณะ ไม่จำเพาะ โดยเป็น
 ตัวเอื้อ เป็นเงื่อนไข เป็นตัวประกอบ
 เป็นตัวสร้างโอกาส เป็นต้น ส่วน เหตุ มี
 ลักษณะจำเพาะ ไม่สาธารณะ คือเป็น
 ปัจจัยตัวตรงในการก่อผล, อีกประการ
 หนึ่ง ปัจจัย ที่ว่ามีความหมายกว้างนั้น
 คือแยกแยะให้รู้บรรดาองค์ประกอบทั้ง
 หลายในระบบความสัมพันธ์แห่งเหตุ
 ปัจจัย อันมีเหตุเป็นปัจจัยอย่างหนึ่ง คือ
 ปัจจัยตัวจำเพาะในการก่อผล แต่ในการ
 ที่ผลรวมจะเกิดขึ้น มิใช่มีแค่ลำพังตัว
 เหตุเท่านั้น แต่ต้องมีปัจจัยที่เป็นองค์
 ประกอบพร้อมพร้อม เรียกว่าเป็นปัจจัย
 สามัคคี ผลที่หมายจึงจะเกิดขึ้น; **เทียบ เหตุ**

ปัจจัย ๒๔ คือ ๑. เหตุปัจจัย
 (ปัจจัยโดยเป็นเหตุ) ๒. อารัมมณปัจจัย
 (ปัจจัยโดยเป็นอารมณ์) ๓. อธิปติ
 ปัจจัย (ปัจจัยโดยเป็นเจ้าใหญ่) ๔.
 อนันตรปัจจัย (ปัจจัยโดยเป็นภาวะต่อ
 เนื่องไม่มีช่องระหว่าง) ๕. สมันตร
 ปัจจัย (ปัจจัยโดยเป็นภาวะต่อเนื่องทันที)
 ๖. สหชาติปัจจัย (ปัจจัยโดยเกิดร่วมกัน)

๗. อัญญมัญญปัจจัย (ปัจจัยโดยอาศัยซึ่งกันและกัน) ๘. นิสสยปัจจัย (ปัจจัยโดยเป็นที่อาศัย) ๙. อุปนิสสยปัจจัย (ปัจจัยโดยเป็นเครื่องหนุนหรือกระตุ้น) ๑๐. ปุเรชาติปัจจัย (ปัจจัยโดยเกิดก่อน) ๑๑. ปัจฉาชาติปัจจัย (ปัจจัยโดยเกิดทีหลัง) ๑๒. อาเสวนปัจจัย (ปัจจัยโดยการเข้าไปหรือทำให้ชิน) ๑๓. กรรมปัจจัย (ปัจจัยโดยเป็นกรรมคือเจตจำนง) ๑๔. วิปากปัจจัย (ปัจจัยโดยเป็นวิปาก) ๑๕. อาหารปัจจัย (ปัจจัยโดยเป็นอาหาร คือเป็นเครื่องหล่อเลี้ยง) ๑๖. อินทริยปัจจัย (ปัจจัยโดยเป็นเจ้าการ) ๑๗. ฌานปัจจัย (ปัจจัยโดยภาวะจิตที่เป็นฌาน) ๑๘. มรรคปัจจัย (ปัจจัยโดยเป็นมรรค) ๑๙. สัมปยุตตปัจจัย (ปัจจัยโดยประกอบกัน) ๒๐. วิปยุตตปัจจัย (ปัจจัยโดยแยกต่างหากกัน) ๒๑. อตฺธิปัจจัย (ปัจจัยโดย[ต้อง]มีอยู่) ๒๒. นตฺธิปัจจัย (ปัจจัยโดย[ต้อง]ไม่มีอยู่) ๒๓. วิคตปัจจัย (ปัจจัยโดย[ต้อง]ปราศไป) ๒๔. อวิคตปัจจัย (ปัจจัยโดย[ต้อง]ไม่ปราศไป

2. ของสำหรับอาศัยใช้, เครื่องอาศัยของชีวิต, สิ่งจำเป็นสำหรับชีวิต มี ๔ อย่าง คือ **จีวร** (ผ้าห่ม) **บิณฑบาต** (อาหาร) **เสนาสนะ** (ที่อยู่อาศัย) **คิลานเภสัช** (ยาบำบัดโรค)

ปัจจัยปริศนาคณาน ๓ **นามรูปปัจจัย-ปริศนาคณาน**

ปัจจัยปัจเจกขณะ การพิจารณาปัจจัย ๔; ๓ **ปัจจัยปัจเจกขณะ**

ปัจจัยสามัคคี ภาวะที่ปัจจัยทั้งหลาย สัมพันธ์ประสานกันพร้อมได้ที่ อันจะให้ผลที่หมายเกิดขึ้น; ๓ **ปัจจัย**

ปัจจัยมิตร ข้าศึก, ศัตรู

ปัจจัยกมน์ การลุกขึ้นต้อนรับ เป็นการแสดงความเคารพอย่างหนึ่ง; บางที่ใช้แทนกันกับ **ปัจจัยฐาน**

ปัจจัยฐาน, ปัจจัยฐาน การลุกรับ เป็นการแสดงความเคารพอย่างหนึ่ง; บางที่ใช้แทนกันกับ **ปัจจัยกมน์**

ปัจจัยทรรณ ถอนคืน, ยกเลิก, ถอนอธิษฐาน คือ ยกเลิกบริวารเดิมที่อธิษฐานไว้ เช่น ได้อธิษฐานสบง คือตั้งใจกำหนดสบงผืนหนึ่งไว้ให้เป็นสบงครอง ภายหลังจะไม่ใช้สบงผืนนั้นเป็นสบงครองอีกต่อไป ก็ถอนคืนสบงนั้นคือยกเลิกการอธิษฐานเดิมนั้นเสีย เรียกว่า **ปัจจัยทรรณสบง**, คำปัจจัยทรรณสบงว่า “อิมํ อนฺตรวาสกํ ปจฺจุทฺตรามิ” (เปลี่ยน อนฺตรวาสกํ เป็น สงฺฆาฎิ, เป็นอุตุตราสงคํ, เป็น ปตฺตํ เป็นตัน สุดแต่ว่าจะถอนอะไร); ๓ **อธิษฐาน**

ปัจจัยป็นนังสญาน ญาณหยั่งรู้ส่วนปัจจุบัน, ปรีชากำหนดรู้เหตุปัจจัยของ

เรื่องที่เป็นไปอยู่ รู้ว่าควรทำอย่างไรใน
เมื่อมีเหตุหรือผลเกิดขึ้นในปัจจุบัน
เป็นต้น (ข้อ ๓ ในญาณ ๓)

ปัจเจกพุทธะ พระพุทธเจ้าประเภทหนึ่ง
ซึ่งตรัสรู้เฉพาะตัว มิได้สั่งสอนผู้อื่น; ดู
พุทธะ

ปัจฉาภัต ภายหลังภัต, เวลาหลังอาหาร
สำหรับพระภิกษุ โดยทั่วไปหมายถึง
เวลาเที่ยงไปแล้ว; เทียบ **ปุระภัต**

ปัจฉาสมณะ พระตามหลัง, พระผู้ติดตาม
เช่น พระพุทธเจ้ามักทรงมีพระอานนท์
เป็นปัจฉาสมณะ เป็นศัพท์คู่กับ **ปุระ-
สมณะ** พระนำหน้า

ปัจฉิมกิจ ธุระที่พึงทำภายหลัง, กิจที่พึง
ทำตอนท้าย เช่น ปัจฉิมกิจแห่ง
อุปสมบทมี ๖ ได้แก่ วัดเงาแดด, บอกร
ประมาณแห่งฤดู, บอกรส่วนแห่งวัน,
บอกรสังคีติ (บอกรวบรวมหรือบอกรประมวล
เช่น วัดที่บวช อุปัชฌาย์ กรรมวาจาจารย์
และจำนวนสงฆ์ เป็นต้น) บอกรนิลัย ๔
และบอกรกกรณียกิจ ๔ (ที่รวมเรียก
อนุศาสน์)

ปัจฉิมชาติ ชาติหลัง คือ ชาติสุดท้าย ไม่
มีชาติใหม่หลังจากนี้อีกเพราะดับกิเลส
ได้สิ้นเชิงแล้ว

ปัจฉิมทัตสนะ ดูครั้งสุดท้าย, เห็นครั้ง
สุดท้าย

ปัจฉิมทิศ ทิศเบื้องหลัง หมายถึงบุตร

ภรรยา; ดู **ทิศหก**

ปัจฉิมพรรษา ดู **ปัจฉิมิกา**

ปัจฉิมโพธิกาล โพธิกาลช่วงหลัง, ระยะเวลา
บำเพ็ญพุทธกิจตอนท้าย, ตาม
อธิบายของอรรถกถาว่า คือ ๑๕ หรือ
๑๐ ปีสุดท้ายแห่งพุทธกิจ, ว่าตาม
หนังสือเรียนนักธรรม ได้แก่ระยะเวลา
ช่วงใกล้ จนถึงปรินิพพาน กำหนด
คร่าวๆ ตามมหาปรินิพพานสูตร ตั้งแต่
ปลงพระชนมายุสังขารถึงปรินิพพาน; ดู
พุทธประวัติ (ตอนท้าย)

ปัจฉิมภาพ ภาพหลัง, ภาพสุดท้าย; ดู
ปัจฉิมชาติ

ปัจฉิมภวิกัศวร ัศวรผู้เกิดในภาพสุดท้าย,
ท่านผู้เกิดในชาตินี้เป็นชาติสุดท้าย
คือผู้ที่ได้บรรลุอรหัตตผลในชาตินี้

ปัจฉิมยาม ยามสุดท้าย, ช่วงสุดท้าย
แห่งราตรี เมื่อแบ่งกลางคืนเป็น ๓ ส่วน;
เทียบ **ปฐมยาม, มัชฌิมยาม**

ปัจฉิมวัย วัยหลัง (มีอายุระยะ ๖๗ ปี
ล่วงไปแล้ว); ดู **วัย**

ปัจฉิมวาจา ดู **ปัจฉิมโอวาท**

ปัจฉิมสักขิสาวก สาวกผู้เป็นพยานการ
ตรัสรู้องค์สุดท้าย, สาวกที่ทันเห็นองค์
สุดท้าย ได้แก่พระสุภัททะ

ปัจฉิมโอวาท คำสอนครั้งสุดท้าย หมายถึง
ถึง **ปัจฉิมวาจา** คือ พระดำรัสสุดท้าย
ของพระพุทธเจ้าก่อนจะปรินิพพานว่า

“วชฺรมมา สงฺขารา อปฺปมาเทน สมฺปาเทถ” แปลว่า “สังขารทั้งหลาย มีความเสื่อมสลายไปเป็นธรรมดา ท่านทั้งหลายจง (ยังประโยชน์ตนและประโยชน์ผู้อื่น) ให้ถึงพร้อม ด้วยความไม่ประมาทเถิด”

ปัจฉิมฆนตา ชุมชนที่มีในภายหลัง, หมู่ชนที่จะเกิดตามมาภายหลัง, คนรุ่นหลัง; โดยทั่วไป มาในข้อความเกี่ยวกับจริยาของพระพุทธเจ้าและพระอรหันต์ ที่คำนึงถึงประโยชน์ของคนรุ่นหลัง หรือปฏิบัติเพื่อให้คนรุ่นหลังมีแบบอย่างที่จะยึดถือ เช่น ที่ตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย เรามองเห็นอำนาจประโยชน์ ๒ ประการ จึงเสพเสนาสนะอันสังัด คือป่าและป่าเปลี่ยว กล่าวคือ มองเห็นความอยู่เป็นสุขในปัจจุบันของตน และจะอนุเคราะห์หมู่ชนในภายหลัง” (อง.ทุก.๒๐/๒๗๔/๗๗) และที่พระมหากัสสปะกราบทูลพระพุทธเจ้าถึงเหตุผลที่ว่า ถึงแม้ท่านจะเป็นผู้เฒ่าชราลงแล้ว ก็ยังขอถือธุดงค์ต่อไป ดังนั้นว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์เล็งเห็นอำนาจประโยชน์ ๒ ประการ... กล่าวคือ เล็งเห็นความอยู่เป็นสุขในปัจจุบันของตน และจะอนุเคราะห์หมู่ชนในภายหลัง ด้วยหมายว่า ชุมชนในภายหลังจะพึงถึงทิฏฐิฐานุคติ” (ส.นิ.๑๖/๔๘๑/๒๓๙); คำบาลีเดิมเป็น *ปัจฉิม ฆนตา*

ปัจฉิมิกา วันเข้าพรรษาหลัง ได้แก่วัน

แรม ๑ ค่ำ เดือน ๙; อีกนัยหนึ่งท่านสันนิษฐานว่า เป็นวันเข้าพรรษาในปีที่มีอธิกมาส (เดือน ๘ สองหน); เทียบ *ปฐมิกา, ปฐมพรรษา*

ปัจฉิมิกาวัสสูปนายิกา วันเข้าพรรษาหลัง; ดู *ปัจฉิมิกา*

ปัญญาจะ หมวด ๕

ปัญญาจักขมาน ฌานหมวด ๕ หมายถึงรูปฌานที่ตามปกติอย่างในพระสูตรแบ่งเป็น ๔ ชั้น แต่ในพระอภิธรรมนิยามแบ่งช้อยละเอียดออกไปเป็น ๕ ชั้น (ท่านว่าที่แบ่ง ๕ นี้ เป็นการแบ่งในกรณีที่มีเจริณญาณมีญาณไม่แก่กล้า จึงละวิตกและวิจารณ์ได้ที่ละองค์), “ฌานปัญญาจกนัย” ก็เรียก; ดู *ฌาน ๕*; เทียบ *จตุกัจจมาน*

ปัญญาขันธ ขันธห้า คือ รูปขันธ เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ วิญญาณขันธ; ดู *ขันธ*

ปัญญาทวารวัชชนะ ดู *วิถิจิต*

ปัญญาปกรณัฐกถา ชื่อคัมภีร์อรรถกถาที่อธิบายความแห่งห้าปกรณ คือ ๕ คัมภีร์ท้าย แห่งพระอภิธรรมปิฎก (ต่อจาก ธรรมสังคณี และวิมังค์) ได้แก่ ธาตุกถา ปุคคัลปัญญาตติ กถาวัตถุ ยมก และปัญญาฐาน; ดู *อรรถกถา*

ปัญญาพิชิตกามคุณ กามคุณ ๕ อย่างคือ รูป, เสียง, กลิ่น, รส, โผฏฐัพพะที่น่ารักใคร่น่าชอบใจ

ปัญญาพิรพันชนะ เครื่องตริง ๕ อย่าง คือตริงเหล็กอันร้อนที่มือทั้ง ๒ ข้าง ที่เท้าทั้ง ๒ ข้าง และที่กลางอก ซึ่งเป็นการลงโทษที่นายนิรยบาลกระทำต่อสัตว์นรก

ปัญญาเกสข เกสขทั้ง ๕ คือ เนยใส เนยข้น น้ำมัน น้ำผึ้ง น้ำอ้อย

ปัญญาฆาน ฆานที่ ๕ ตามแบบที่นิยมในอภิธรรม ตรงกับฆานที่ ๔ แบบทั่วไป หรือแบบพระสูตร มีองค์ ๒ คือ อุเบกขา และเอกัคคตา; ๓ **ฆาน ๕**

ปัญจมหานที ๓ มหานที ๕

ปัญจมหาบริจาต ๓ มหาบริจาต

ปัญจมหาวิโลกนะ ๓ มหาวิโลกนะ

ปัญจมหาสุบิน ๓ มหาสุบิน

ปัญจวรรค สงฆ์พวกที่กำหนดจำนวน ๕ รูป จึงจะถือว่าครบองค์ เช่นที่ใช้ในการกรานกฐิน และการอุปสมบทในปัจจุบันชนบท

ปัญจวัคคีย์ พระพวก ๕ คือ อัญญาโกณฑัญญะ วัปปะ ภัททิยะ มหานาม อัสสชิ เป็นพระอรหันตสาวกรุ่นแรกของพระพุทธเจ้า

ปัญจวิญญาณ วิญญาณ ๕ มีจักขุ-วิญญาณ เป็นต้น ๓ **วิถิจิต**

ปัญจโวการ, ปัญจโวการภพ ๓ โวการ

ปัญจสติกขันธกะ ชื่อขันธกะที่ ๑๑ แห่งจุลวรรค วินัยปิฎก ว่าด้วยเรื่องการสังคายนาครั้งที่ ๑

ปัญจจคะ แก้วอีมี่พนักด้านเดียว, แก้วอีมี่ไม่มีแขน

ปัญจจาละ ชื่อแคว้นหนึ่งในบรรดา ๑๖ แคว้นใหญ่แห่งชมพูทวีปครั้งพุทธกาล ตั้งอยู่ทางด้านตะวันออกของแคว้นกुरु มีแม่น้ำภาคีรีตี ซึ่งเป็นแคว้นหนึ่งของแม่น้ำคงคาตอนบน ไหลผ่าน นครหลวงชื่อ **กัมปิลละ**

ปัญญา ความรู้ทั่ว, ปรึกษาหยั่งรู้เหตุผล, ความรู้เข้าใจชัดเจน, ความรู้เข้าใจหยั่งแยกได้ในเหตุผล ดีชั่ว คุณโทษ ประโยชน์มิใช่ประโยชน์ เป็นต้น และรู้ที่จะจัดแจง จัดสรร จัดการ ดำเนินการ ทำให้ลุล่วง ล่วงพ้นปัญหา, ความรอบรู้ในกองสังขารมองเห็นตามเป็นจริง (ข้อ ๓ ในไตรสิกขา, ข้อ ๑ ในอธิษฐานธรรม ๔, ข้อ ๕ ในอินทรีย์ ๕, ข้อ ๕ ในพละ ๕, ข้อ ๕ ในเวสัชชกรณธรรม ๕, ข้อ ๗ ในลัทธรรม ๗, ข้อ ๗ ในอริยทรัพย์ ๗, ข้อ ๔ ในบารมี ๑๐)

ปัญญา ๓ คือ ๑. **จินตามยปัญญา** ปัญญาเกิดจากการคิดพิจารณา (ปัญญาจากโยนิโสมนสิการที่ตั้งขึ้นในตนเอง) ๒. **สุตมยปัญญา** ปัญญาเกิดจากการสดับเล่าเรียน (ปัญญาจากปรโตโฆสะ) ๓. **ภาวนามยปัญญา** ปัญญาเกิดจากการปฏิบัติบำเพ็ญ (ญาณอันเกิดขึ้นแก่ผู้อาศัยจินตามยปัญญา หรือทั้งสุตมย-

ปัญญาและจินตามยปัญญา นั่นแหละ
 ชะมັกเขม้นมนสิการในสภาวะธรรมทั้ง
 หลาย), ตามที่พูดกัน มักเรียงสุตมย-
 ปัญญาเป็นข้อแรก แต่ในที่นี้ เรียงลำดับ
 ตามพระบาลีในพระไตรปิฎก ทั้งในพระ
 สุตฺร (ที.ปา.๑๑/๒๒๘/๒๓๑) และพระอภิธรรม
 (อภิ.วิ.๓๕/๗๙๗/๔๒๒) เรียงจินตามยปัญญา
 เป็นข้อแรก (แต่ในเนตติปกรณ์ เรียงและ
 เรียกต่างไปเล็กน้อยเป็น ๑. **สุตมย-**
ปัญญา ๒. **จินตามยปัญญา** ๓.
ภาวนามยปัญญา); การที่ท่านเรียง
 จินตามยปัญญาก่อน หรือสุตมยปัญญาก่อน
 ก่อนนั้น พอจับได้ว่า ท่านมองที่บุคคล
 เป็นหลัก คือ ท่านเริ่มที่บุคคลพิเศษ
 ประเภทมหาบุรุษก่อน ว่าพระพุทธเจ้า
 (และพระปัจเจกพุทธเจ้า) ผู้ค้นพบและ
 เปิดเผยความจริงขึ้นนั้น มิได้อาศัยปรโต-
 โฆสะคือการฟังจากผู้อื่น แต่รู้จักโยนิโส-
 มนสิการด้วยตนเอง ก็สามารถเรียงต่อไล่
 ตามประสบการณ์ทั้งหลายอย่างถึงขั้น
 ทัวรอบทะลุตลอดหยั่งเห็นความจริงได้
 ท่านจึงเริ่มด้วยจินตามยปัญญา แล้วต่อ
 เข้าภาวนามยปัญญาไปเลย แต่เมื่อมองที่
 บุคคลทั่วไป ท่านเริ่มด้วยสุตมยปัญญา
 เป็นข้อแรก โดยมีคำอธิบายตามลำดับว่า
 บุคคลเล่าเรียนลำดับฟังธรรมแล้วเกิด
 ศรัทธา นำไปใคร่ครวญตรววจสอบ
 พิจารณา เกิดเป็น**สุตมยปัญญา** อาศัย

สิ่งที่ได้เรียนลำดับนั้นเป็นฐาน เขาตรวจ
 สอบซึ่งตรองเพ่งพินิจขบคิดลึกซึ้งลงไป
 เกิดเป็น**จินตามยปัญญา** เมื่อเขาใช้
 ปัญญาทั้งสองนั้นชะมັกเขม้นมนสิการใน
 สภาวะธรรมทั้งหลาย แล้วเกิดญาณเป็น
 มรรคที่จะให้เกิดผลขึ้น ก็เป็น**ภาวนา-**
มยปัญญา, น่าสังเกตว่า ในคัมภีร์
 วิภังค์แห่งอภิธรรมปิฎก ท่านอธิบาย
 ภาวนามยปัญญาว่า ได้แก่ “สมาปนฺนสฺส
 ปญฺญา” (ปัญญาของผู้เข้าสมาบัติ) แต่มี
 คำอธิบายของคัมภีร์ต่างๆ เช่น ปรมัตถ-
 ัมมชฺฐสา ว่า คำอธิบายดังกล่าวเป็นเพียง
 การแสดงตัวอย่าง โดยสาระก็มุ่งเอาการ
 เห็นแจ้งความจริงที่เป็นมัคคปัญญา
 นั้นเอง; **ปัญญา ๓** อีกหมวดหนึ่งที่นำรู้
 ได้แก่ ปัญญาที่มีชื่อว่า **โกศล** คือความฉลาด ๓
 อย่าง; ๑. **โกศล, อธิปัญญาสิกขา**

ปัญญาภาค ถ้อยคำที่ชักนำไปเกิดปัญญา
 (ข้อ ๘ ในกถาวัตถุ ๑๐)

ปัญญาขั้น กองปัญญา, หมวดธรรมว่า
 ด้วยปัญญา เช่น **ธรรมวิจยะ** การเลือก
 เห็นธรรม **กัมมัสสกตาญาณ** ความรู้ว่
 ลัทธิมีกรรมเป็นของตัวเป็นต้น (ข้อ ๓
 ในธรรมขั้น ๕)

ปัญญาจักษุ, ปัญญาจักษุ จักษุคือ
 ปัญญา, ตาปัญญา; เป็นคุณสมบัติอย่าง
 หนึ่งของพระพุทธเจ้า พระองค์ตรัสรู้
 พระอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณด้วย

ปัญญาจักขุ (ข้อ ๓ ในจักขุ ๕)
ปัญญาธิกฐาน ที่มั่นคือปัญญา, ธรรมที่ควรตั้งไว้ในใจให้เป็นฐานที่มั่น คือปัญญา, ผู้มีปัญญาเป็นฐานที่มั่น (ข้อ ๑ ในอธิกฐาน ๔); ดู *อธิกฐานธรรม*

ปัญญาภานา ดู *ภานา*

ปัญญาภูมิ ธรรมที่เป็นภูมิของปัญญา; ดู *วิปัสสนาภูมิ 2.*

ปัญญาวิมุต “ผู้หลุดพ้นด้วยปัญญา” หมายถึง พระอรหันต์ผู้สำเร็จด้วยบำเพ็ญวิปัสสนาโดยมิได้อรูปสมมาบัติมาก่อน

ปัญญาวิมุตติ ความหลุดพ้นด้วยปัญญา, ความหลุดพ้นที่บรรลุด้วยการกำจัดอวิชชาได้ ทำให้สำเร็จอรหัตตผล และทำให้เจโตวิมุตติ เป็นเจโตวิมุตติที่ไม่กำเรบ คือไม่กลับกลายเป็นอีกต่อไป; เทียบ *เจโตวิมุตติ*

ปัญญาสมวาร วาระที่ ๕๐, ครั้งที่ ๕๐; ในภาษาไทย นิยมใช้ในประเพณีทำบุญอุทิศแก่ผู้ล่วงลับ โดยมีความหมายว่า วันที่ ๕๐ หรือวันที่ครบ ๕๐ เช่น ในข้อความว่า “บำเพ็ญกุศลปัญญาสมวาร”, ทั้งนี้ มีคำที่มักใช้ในชุดเดียวกันอีก ๒ คำ คือ **สัตตมวาร** (หรือสัตตมวาร, วันที่ ๗ หรือวันที่ครบ ๗) และ **ศตมวาร** (วันที่ ๑๐๐ หรือวันที่ครบ ๑๐๐), หนึ่งคำว่า “ปัญญาสมวาร” นี้ ไม่พึงสับสนกับคำว่า “ปณรสมวาร” ที่แปลว่า วาระ

ที่ ๑๕ ครั้งที่ ๑๕ หรือวันที่ ๑๕
ปัญญาสัมปทา ความถึงพร้อมด้วยปัญญา คือ รู้จักบาป บุญ คุณ โทษ ประโยชน์ มิใช่ประโยชน์ และเข้าใจชีวิตนี้ตามความเป็นจริง ที่จะไม่ให้ลุ่มหลงมัวเมา (ข้อ ๔ ในธรรมที่เป็นไปเพื่อสัมปรายิกัตถะ ๔)

ปัญญาสิกขา สิกขา คือ ปัญญา, ข้อปฏิบัติสำหรับฝึกอบรมปัญญา เพื่อให้เกิดความรู้เข้าใจเหตุผล รอบรู้สิ่งที่เป็นประโยชน์ และไม่เป็นประโยชน์ ตลอดจนแจ่มแจ้งสภาวะของสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง ที่ถูก ต้องเขียน *อธิปัญญาสิกขา*

ปัญหา คำถาม, ข้อสงสัย, ข้อติดขัดขัดแย้ง, ข้อที่ต้องคิดต้องแก้ไข

ปฏิฐาน ชื่อคัมภีร์ที่ ๗ แห่งพระอภิธรรมปิฎก ซึ่งอธิบายปัจจัย ๒๔ โดยพิสดาร แสดงความสัมพันธ์อิงอาศัยเป็นปัจจัยแก่กันแห่งธรรมทั้งหลายในแง่ด้านต่างๆ ธรรมที่ทำนอธิบายคือข้อธรรมที่มีในมาติกา (แม่บท หรือบทสรุปรวม) ซึ่งกล่าวไว้แล้วในธรรมสังคณี แต่อธิบายเฉพาะ ๑๒๒ มาติกาแรกที่เรียกว่า *อภิธรรมมาติกา*; เรียกอีกชื่อหนึ่งว่า *มหาปกรณ์*; ดู *ไตรปิฎก* (เล่ม ๔๐-๔๕, อภิธรรมปิฎก เล่ม ๗-๑๒)

ปัญทกะ บัณเฑาะก์, กะเทย

ปัญทกะ ชื่อภิกษุรูปหนึ่งอยู่ในพวกภิกษุ

เหลวไหลทั้ง ๖ ที่เรียกว่าฉัพพัคคีย์ (พระพวก ๖ ที่ชอบก่อเรื่องเสียหาย ทำให้พระพุทธเจ้าต้องทรงบัญญัติสิกขาบทหลายข้อ)

ปัทมพลาต ใบไม้เหลือง (ใบไม้แก่); คนเตรียมบวช, คนจะขอบวช

ปัทมเกลัษ พืชมีใบเป็นยา, ยาทำจากใบพืช เช่น ใบสะเดา ใบมูกมัน ใบกระดอม ใบกะเพรา เป็นต้น

ปัทมัตติวัชชะ อาบัติที่เป็นโทษทางพระบัญญัติ คือคนสามัญทำเข้าไม่เป็นความผิดความเสียหาย เป็นความผิดเฉพาะแก่ภิกษุ โดยฐานละเมิดพระบัญญัติ เช่น จันอาหารในเวลาวิกาล ขุดดิน ใช้จีวรที่ไม่ได้พินทุ นั่งนอนบนเตียงตั้งที่ไม่ได้ตรึงเท้าให้แน่น เป็นต้น; เทียบ **โลกวัชชะ**

ปัตตคาหาปกะ ภิกษุผู้ได้รับสมมติคือแต่งตั้งจากสงฆ์ให้มีหน้าที่เป็นผู้แจกบาตร

ปัตตนิกกุชชนา การคว่ำบาตร; ดู **คว่ำบาตร, ปกาสณียกรรม**

ปัตตปิณฑกัังคะ องค์กรแห่งผู้ถือฉันเฉพาะในบาตร คือ ถือการฉันเฉพาะในบาตร ไม่ใช่ภาชนะอื่น, คำสมาทานว่า “หุตติยภาชนํ ปฏิกุชิปามิ, ปตตปิณฑกัังคะ สมาทิยามิ” แปลว่า “ข้าพเจ้างดภาชนะที่สอง สมาทานองค์กรแห่งผู้—” (ข้อ ๖ ใน **ธุดงค์ ๑๓**)

ปัตตวรรค หมวดอาบัติกำหนดด้วยบาตร, ชื่อวรรคที่ ๓ แห่งนิสัสัคคิย-ปาจิตติย์

ปัตตตอกกุชชนา การหงายบาตร; ดู **หงายบาตร, ปกาสณียกรรม**

ปัตตานุโมทนามัย บุญสำเร็จด้วยการอนุโมทนาส่วนบุญ, ทำบุญด้วยการยินดีในการทำดีของผู้อื่น (ข้อ ๗ ในบุญ-กิริยาวัตถุ ๑๐)

ปัตติทานมัย บุญสำเร็จด้วยการให้ส่วนบุญ, ทำบุญด้วยการเฉลี่ยส่วนแห่งความดีให้แก่ผู้อื่น, ทำความดีโดยให้ผู้อื่นมีส่วนร่วมในการทำความดีนั้นด้วย (ข้อ ๖ ใน **บุญกิริยาวัตถุ ๑๐**)

ปีปผาสะ ปอด

ปีปพชาจารย์ อาจารย์ผู้ให้บรรพชา; เขียนเต็มรูปเป็น **ปีปพัชชาจารย์** จะเขียน **บรรพชาจารย์** ก็ได้

ปีปพชาเปกขะ กุลบุตรผู้เพิ่งบรรพชา, ผู้ตั้งใจจะบวชเป็นสามเณร, ผู้ขอบวชเป็นสามเณร; เขียนเต็มรูปเป็น **ปีปพัชชา-เปกขะ**

ปีปพัชชา การถือบวช, บรรพชาเป็นอุบายฝึกอบรมตนในทางสงบ เว้นจากความชั่วมีการเบียดเบียนกันและกัน เป็นต้น (ข้อ ๒ ในลัปบุริสบัญญัติ ๓); ดู **บรรพชา**

ปีปพชาณียกรรม กรรมอันสงฆ์พึงทำ

แก่ภิกษุอันพึงจะไต่เสียด, การขับออก
จากหมู่, การไล่ออกจากวัด, กรรมนี้
สงฆ์ทำแก่ภิกษุผู้ประทุษร้ายสกุลและ
ประพฤติเลวทรามเป็นข่าวแจ้งแก่หรือ
แก่ภิกษุผู้เล่นคะนอง ๑ อนาคต ๑ ลป
ล้างพระบัญญัติ ๑ มิจฉาชีพ ๑ (ข้อ ๑
ในนิกกรรม ๖)

ปัสสัทธิ ความสงบกายสงบใจ, ความ
สงบใจและอารมณ์, ความสงบเย็น,
ความผ่อนคลายกายใจ (ข้อ ๕ ใน
โพชฌงค์ ๗)

ปัสสภาวะ เบา, เยี้ยว, มูตร

ปัสสตาสะ ลมหายใจออก

ปาง ครั้ง, คราว, เมื่อ; เรียกพระพุทธรูป
ที่สร้างอุทิศเหตุการณ์ในพุทธประวัติ
เฉพาะครั้งนั้นๆ โดยมีรูปลักษณะเป็น
พระอิริยาบถหรือท่า ที่สื่อความหมาย
ถึงเหตุการณ์เฉพาะครั้งนั้นๆ ว่าเป็นปาง
ชื่อนั้นๆ เช่น พระพุทธรูปปางห้ามญาติ
พระพุทธรูปปางไสยาสน์

ปาจิตติยุกเทศ หมวดแห่งปาจิตติย-
สิกขาบท ที่ยกขึ้นแสดง คือที่สวดใน
ปาติโมกข์

ปาจิตตีย์ 1. “การละเมิดอันยังกุศลให้
ตก”, ชื่ออาบัติจำพวกหนึ่ง ในจำพวก
อาบัติเบา (ลหุกาบัติ) พ้นได้ด้วยการ
แสดง; เป็นชื่อสิกขาบท ได้แก่ นิสสัคคิย
ปาจิตตีย์ ๓๐ และสุททิกปาจิตตีย์ ซึ่ง

เรียกกันสั้นๆ ว่า ปาจิตตีย์ อีก ๙๒
ภิกษุล่วงละเมิดสิกขาบท ๑๒๒ ข้อเหล่านี้
ย่อมต้องอาบัติปาจิตตีย์ เช่น ภิกษุพูด
ปด ฆ่าสัตว์ดิรัจฉาน ว่ายน้ำเล่น เป็นต้น
ต้องอาบัติปาจิตตีย์; ดู **อาบัติ 2.** ดู **ไตร
ปิฎก**

ปาจัน ทางทิศตะวันออก, ชาวตะวันออก; ดู **ชาวปาจัน**

ปาจันทิศ ทิศตะวันออก

ปาฐลีนุตร เมืองหลวงของแคว้นมคธ
สมัยพระเจ้าอโศกมหาราช

ปาฏิเทศนียะ “จะพึงแสดงคืน”, อาบัติที่
จะพึงแสดงคืน เป็นชื่อลหุกาบัติ คือ
อาบัติเบาอย่างหนึ่ง ถัดรองมาจาก
ปาจิตตีย์ และเป็นชื่อสิกขาบท ๔ ข้อซึ่ง
แปลได้ว่า พึงปรับด้วยอาบัติปาฏิเทศนียะ
เช่น ภิกษุรับของเคี้ยวของฉัน จากมือ
ของภิกษุณีที่มีไฉ่ญาติ ด้วยมือของตน
มาบริโภค ต้องอาบัติปาฏิเทศนียะ; ดู
อาบัติ

ปาฏิบถ วันขึ้นค่ำหนึ่ง หรือวันแรมค่ำหนึ่ง
แต่มักหมายถึงอย่างหลัง คือแรมค่ำหนึ่ง

ปาฏิบุคลิก ดู **ปาฏิปุคคสิก**

ปาฏิปทิกะ อาหารถวายในวันปาฏิบถ

ปาฏิปุคคสิก เฉพาะบุคคล, ไม่ทั่วไป,
ถวายเป็นส่วนปาฏิปุคคสิก ถือถวาย
เจาะจงบุคคลไม่ใช่ถวายแก่สงฆ์

ปาฏิโมกข์ ดู **ปาติโมกข์**

ปาฏิหาริย์ สิ่งที่น่าอัศจรรย์, เรื่องที่น่าอัศจรรย์, การกระทำที่ให้งงเกิดผลเป็นอัศจรรย์ มี ๓ คือ ๑. **อิทธิปาฏิหาริย์** แสดงฤทธิ์ได้เป็นอัศจรรย์ ๒. **อาเทศนาปาฏิหาริย์** ทายใจได้เป็นอัศจรรย์ ๓. **อนุศาสนีปาฏิหาริย์** คำสอนมีผลจริงเป็นอัศจรรย์ ใน ๓ อย่างนี้ ข้อสุดท้ายดีเยี่ยมเป็นประเสริฐ

ปาฏิหาริย์ปักข์ “ปักข์ที่ฟังหวนกลับไปนำมารักษาซ้ำทุกปีๆ”, เป็นชื่อวิธีรักษาอุโบสถแบบหนึ่งสำหรับคฤหัสถ์ เรียกตามกำหนดระยะเวลาที่ตั้งไว้สำหรับรักษาประจำปี แต่ระยะเวลาที่กำหนดนั้น อรรถกถาทั้งหลายมีมติแตกต่างกันไปหลายแบบหลายอย่าง จนบางแห่งบอกว่า ฟังเลือกตามมติที่พอใจ เพราะความสำคัญอยู่ที่การตั้งใจรักษาด้วยจิตปสาทะ ให้เต็มอิมสมบูรณ์ (เช่น มติหนึ่งว่าคืออุโบสถที่รักษาประจำต่อเนื่องตลอดไตรมาสแห่งพรรษา ถ้าไม่สามารถ ก็รักษาตลอดเดือนหนึ่งระหว่างวันปวารณาทั้งสอง คือตั้งแต่แรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๑ ถึงขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๒ ถ้าไม่สามารถ ก็รักษาครึ่งเดือนถัดจากวันปวารณาแรก คือตั้งแต่แรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๑ เป็นต้นไป ตลอดกาฬปักข์ คือตลอดข้างแรม, แต่มติหนึ่งว่ารักษา ๕ เดือน คือตั้งแต่ก่อนพรรษา ๑ เดือน ตลอดพรรษา ๓ เดือน

กับหลังพรรษาอีก ๑ เดือน, อีกมติหนึ่งว่ารักษา ๓ เดือน คือเดือน ๘ เดือน ๑๒ และเดือน ๔, อีกมติหนึ่งว่าคือ ๔ วัน ก่อนและหลังวันอุโบสถปกติ ได้แก่วัน ๑๓ ๑๗ และ ๔ ค่ำ มติทำยนี้กลายเป็นมีวันรับ-วันส่ง ซึ่งจะสับสนกับปฐกฐา-อุโบสถ), ปาฏิหาริย์ปักข์นี้บางทีก็เรียกว่า ปาฏิหาริย์อุโบสถ ซึ่งเป็นอย่างหนึ่งในอุโบสถ ๓ ประเภท ของคฤหัสถ์; ดู **อุโบสถ 2.๓.**

ปาฏิหาริย์อุโบสถ ดู **อุโบสถ 2.๓.**

ปาฐา ชื่อเมืองหนึ่งในมัชฌิมประเทศครั้งพุทธกาล ภิกษุชาวเมืองนี้คณะหนึ่งเป็นเหตุปรารภให้พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตการกรานกฐิน; พระไตรปิฎกบางฉบับเขียนเป็น **ปาวา**

ปาณาติบาต ทำชีวิตสัตว์ให้ตกลงไป, ฆ่าสัตว์

ปาณาติปาตา เวรมณี เว้นจากการทำชีวิตสัตว์ให้ตกลง, เว้นจากการฆ่าสัตว์ (ข้อ ๑ ในศีล ๕ ฯลฯ)

ปาดลีบุตร ชื่อเมืองหลวงของพระเจ้าอโศกมหาราช; เขียน **ปาฏลีบุตร** ก็มี

ปาดาละ นรก, บาดาล (เป็นคำที่พวกพราหมณ์ใช้เรียกนรก)

ปาติโมกข์ ชื่อคัมภีร์ที่ประมวลพุทธบัญญัติอันทรงตั้งขึ้นเป็นพุทธอาณัติ ได้แก่อาทิพรหมจริยกาสิกขา มีพระพุทธาอนุญาต

ให้สวดในที่ประชุมสงฆ์ทุกกึ่งเดือน เรียกกันว่า *พระสงฆ์ทำอุโบสถ*, คัมภีร์ที่รวมวินัยของสงฆ์ สำหรับภิกษุ เรียก ภิกษุ-ปาติโมกข์ มีลิกขาบท ๒๒๗ ข้อ และสำหรับภิกษุณี เรียก ภิกษุณีปาติโมกข์ มีลิกขาบท ๓๑๑ ข้อ; **ปาติโมกข์ ๒** คือ **๑.อาณานปาติโมกข์** ปาติโมกข์ที่เป็นพระพุทธรูปอาณาน ได้แก่ ภิกษุปาติโมกข์ และภิกษุณีปาติโมกข์ **๒.โอวาทปาติโมกข์** ปาติโมกข์ที่เป็นพระพุทธรูปโอวาท ได้แก่ พุทธพจน์ ๓ คาถากึ่ง ดังที่ได้ตรัสในที่ประชุมพระอรหันต์ ๑,๒๕๐ องค์ ในวันมาฆปุณณิมิ หลังตรัสรู้แล้ว ๔ เดือน, อรรถกถากล่าวว่า พระพุทธเจ้าทรงแสดงโอวาทปาติโมกข์ในที่ประชุมพระสงฆ์เป็นประจำตลอด ๒๐ พรรษาแรก ต่อจากนั้น จึงได้รับสั่งให้พระสงฆ์สวดอาณานปาติโมกข์กันเองสืบต่อมา; (เขียน *ปาฏิโมกข์* ก็มี); ดู **โอวาทปาติโมกข์**

ปาติโมกข์ย่อ มีพุทธานุญาตให้สวดปาติโมกข์ย่อได้ ในเมื่อมีเหตุจำเป็นอย่างใดอย่างหนึ่งในเหตุ ๒ อย่าง คือ ๑. ไม่มีภิกษุจำปาติโมกข์ได้จนจบ (พึงสวดเท่าอุเทศที่จำได้) ๒. เกิดเหตุฉุกฉินขัดข้องที่เรียกว่าอันตรายอย่างใดอย่างหนึ่งในอันตรายทั้ง ๑๐ (กำลังสวดอุเทศใดค้างอยู่ เลิกอุเทศนั้นกลางคันได้ และพึงย่อตั้งแต่อุเทศนั้นไปด้วยสุดบท คือ

คำว่า *สูตร* ที่ประกอบรูปเป็น *สูตรา* ตามไวยากรณ์ ทั้งนี้ยกเว้นนิทานอุเทศซึ่งต้องสวดให้จบ)

สมมติว่าสวดปาราชิกอุเทศจบแล้ว ถ้าสวดย่อตามแบบที่ท่านวางไว้จะได้ดังนี้: “สูตรา โข อายสฺมนฺเตหิ เตรส สงฺฆาติเสสา ธมฺมา, สูตรา โข อายสฺมนฺเตหิ เทว อนินฺยตา ธมฺมา, ฯเปฯ ลงท้ายว่า *เอตฺตํ ทสฺส ภควโต ฯเปฯ สิกฺขิตพฺพํ*”

แบบที่วางไว้เดิมนี่ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ไม่ทรงเห็นด้วยในบางประการ และทรงมีพระมติว่าควรสวดย่อดังนี้ (สวดปาราชิกอุเทศจบแล้ว สวดคำท้ายที่เดียว): “*อุทฺทิกฺกุชฺโฌ โข อายสฺมนฺโต นินฺทานํ, อุทฺทิกฺกุชฺโฌ จตฺตาริ ปาราชิกา ธมฺมา, สูตรา เตรส สงฺฆาติเสสา ธมฺมา, ฯเปฯ สูตรา สจฺจตาธิกรณสมฺมา ธมฺมา, เอตฺตํ ฯเปฯ สิกฺขิตพฺพํ*”; ดู **อันตราย ๑๐**

ปาติโมกข์สังวร สรรวมในพระปาติโมกข์ เว้นข้อที่พระพุทธเจ้าห้าม ทำตามข้อที่พระองค์อนุญาต ประพฤติเคร่งครัดในลิกขาบททั้งหลาย (ข้อ ๑ ในปารีสุทธิศีล ๔, ข้อ ๑ ในสังวร ๖, ข้อ ๑ ในองค์แห่งภิกษุใหม่ ๕), ที่เป็นข้อ ๑ ในปารีสุทธิศีล ๔ นั้น เรียกเต็มว่า **ปาติโมกข์สังวรศีล** (*ปาฏิโมกข์สังวรศีล* ก็เขียน) แปลว่า ศีลคือความสำรวมในพระปาติโมกข์

ปาทุก ร่องเท้าประเภทหนึ่ง แปลกันมาว่า “เขียงเท้า” เป็นร่องเท้าที่ต้องห้ามทางพระวินัย อันมิพึงใช้; **ดู ร่องเท้า**

ปานะ เครื่องดื่ม, น้ำสำหรับดื่ม โดยเฉพาะที่คั้นจากลูกไม้ (รวมทั้งเหง้าพืชบางชนิด), น้ำคั้นผลไม้ (จัดเป็นยามกาลิก); มีพุทธานุญาต**ปานะ ๘** อย่าง (นิยมเรียกเสียงคำบาลีว่า **อัญฺฐปาน** หรือ **น้ำอัญฺฐปาน**) พร้อมทั้งน้ำคั้นพืชต่างๆ ดังพุทธพจน์ว่า (วินย.๕/๘๖/๑๒๓) “ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาต**ปานะ ๘** อย่าง คือ ๑. **อมฺพปาน** น้ำมะม่วง ๒. **ขมฺพปาน** น้ำชมพูหรือน้ำหว่า ๓. **โจฺจปาน** น้ำกล้วยมีเม็ด ๔. **โมจฺปาน** น้ำกล้วยไม่มีเม็ด ๕. **มรฺกฺปาน** น้ำมะขาง ๖. **มฺพฺทิกฺปาน** น้ำลูกจันทน์หรือองุ่น ๗. **สาธุกฺปาน** น้ำเหง้าอูบล ๘. **พารุสฺกปาน** น้ำมะปรางหรือลิ้นจี่, ...เราอนุญาตน้ำผลไม้ (ผลรส) ทุกชนิด เว้นน้ำผลธัญชาติ, ...เราอนุญาตน้ำใบไม้ (ปัดตรส) ทุกชนิด เว้นน้ำผักต้ม, ...เราอนุญาตน้ำดอกไม้ (บุปฺพรส) ทุกชนิด เว้นน้ำดอกมะขาง, ...เราอนุญาตน้ำอ้อยสด (อฺจฺจฺรฺส)”

พึงทราบคำอธิบายเพิ่มเติมว่า น้ำผลธัญชาติที่ต้องห้าม ได้แก่ น้ำจากผลของ **ธัญชาติ ๗** เช่น เมล็ดข้าว (น้ำข้าวข้าว, น้ำข้าว) นอกจากนั้น ผลไม้ใหญ่ (มหาผล) ๙ ชนิด (จำพวกผลไม้ที่ทำกับข้าว) ได้แก่

ลูกตาล มะพร้าว ขนุน สาเก (“ลพฺข” แปลกันว่า สาเก บ้าง ขนุนลำมะลอ บ้าง) น้ำเต้า พักเขี้ยว แดงไทย แดงโม พักทอง และพวก**ปรีณณะ** เช่น ถั่วเขี้ยว ท่านจัดอนุโลมเข้ากับธัญผล เป็นของต้องห้ามด้วย; จะเห็นว่า มะขางเป็นพืชที่มีข้อจำกัดมากสักหน่อย น้ำดอกมะขางนั้นต้องห้ามเลยทีเดียว ส่วนน้ำผลมะขางจะฉ้นล้วนๆไม่ได้ ต้องผสมน้ำ จึงจะควร ทั้งนี้เพราะกลายเป็นของเมาได้ง่าย

วิธีทำปานะที่ท่านแนะไว้ คือ ถ้าผลยังดิบ ก็ผ่าฝานหั่นใส่ในน้ำ ให้สุกด้วยแดด ถ้าสุกแล้ว ก็ปอกหรือคว้าน เอาผ้าห่อ บิดให้ตึงอัดเนื้อผลไม้ให้คายนํ้าออกจากผ้า เติมนํ้าลงให้พอดี (จะไม่เติมนํ้าก็ได้ เว้นแต่ผลมะขางซึ่งท่านระบุว่าต้องเจือน้ำจึงควร) แล้วผสมน้ำตาลและเกลือเป็นต้นลงไปพอให้ได้รสดี ข้อจำกัดที่พึงทราบคือ ๑. ปานะนี้ให้ใช้ของสด ห้ามมิให้ต้มด้วยไฟ ให้เป็นของเย็นหรือสุกด้วยแดด (ข้อนี้พระมตีสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสว่า ในบาลีไม่ได้ห้ามน้ำสุก แม้สุกก็ไม่น่ารังเกียจ) ๒. ต้องเป็นของที่ทำขึ้นใหม่ในเวลาที่บริโภค (ถ้าภิกษุทำ ถือเป็นเหมือนยาวกาลิก เพราะรับประเคนมาทั้งผล) ๓. ของประกอบเช่นน้ำตาลและเกลือ ไม่ให้เอา

ของที่รับพระเคนค้ำคืนไว้มาใช้ (แสดงว่ามุ่งให้เป็นปานะที่อนุปลัมบันทำถวายด้วยของของเขาเอง)

ในมหานิทเทศ (ขุ.ม.๒๙/๗๔๒/๔๔๙) ท่านแสดง **ปานะ ๘ (อัญญาปาน)** ไว้ ๒ ชุดๆ แรกตรงกับที่เป็นพุทธานุญาตในพระวินัย ส่วนชุดที่ ๒ อันต่างหาก ได้แก่ น้ำผลสระคร้อ น้ำผลเล็บเหยี่ยว น้ำผลพุทรา ปานะทำด้วยเปรียง ปานะน้ำมัน ปานะน้ำยาคุ (ยาคุปานะ) ปานะน้ำนม (ปิโยปานะ) ปานะน้ำคั้น (รสปานะ), ในพระวินัย เคยมีเรื่องที่พราหมณ์ผู้หนึ่งจัดถวายปิโยปานะ คือปานะน้ำนม แก่สงฆ์ (ในเรื่องไม่แจ้งว่าเป็นเวลาใด) และภิกษุทั้งหลายดื่มน้ำนมมีเสียงดัง “สุรุสุรุ” เป็นต้นบัญญัติแห่งเสขียวัตตรสิกขาบทที่ ๕๑ (วินย.๒/๘๕๑/๕๕๓)

ปาปโรโค คนเป็นโรคเลวร้าย, บางที่แปลว่า “โรคเป็นผลแห่งบาป” อรรถกถาว่าได้แก่โรคเรื้อรัง เช่น ริดสีดวงกล่อน เป็นต้น เป็นโรคที่ห้ามไม่ให้นำบรรพชา

ปาปสมาจาร ความประพฤติกเลวไหลเลวทราม ชอบสมคบกับคฤหัสถ์ด้วยการอันมิชอบ ที่เรียกว่าประทุษร้ายสกุล;

ดู **กุลทูก**

ปาพจน์ “คำเป็นประธาน” หมายถึงพระพุทธรพจน์ ซึ่งได้แก่ ธรรม และวินัย

ปายาส ข้าวสุกหุงด้วยนมโค เช่นที่นาง

สุชาดาถวายแก่พระมหาบุรุษในเวลาเช้าของวันที่พระองค์จะได้ตรัสรู้, ในคัมภีร์ทั้งหลาย นิยมเรียกเต็มว่า “มธุปายาส”;

ดู **สุชาดา, สุกรมัททวะ**

ปาราชิก เป็นชื่ออาบัติหนักที่ภิกษุต้องเข้าแล้วขาดจากความเป็นภิกษุ, เป็นชื่อบุคคลผู้ที่พ่ายแพ้ คือ ต้องอาบัติปาราชิกที่ทำให้ขาดจากความเป็นภิกษุ, เป็นชื่อสิกขาบท ที่ปรับอาบัติหนักขึ้นขาดจากความเป็นภิกษุมี ๔ อย่างคือ เสพเมถุน ลักของเขา ฆ่ามนุษย์ อวดอุตตริมนุสสธรรมที่ไม่มีในตน

ปาริจรียนุตตริยะะ การบำเรออันเยี่ยมได้แก่ การบำรุงรับใช้พระตถาคตและตถาคตสาวก อันประเสริฐกว่าการที่จะบูชาไฟหรือบำรุงบำเรออย่างอื่น เพราะช่วยให้บริสุทธิ์หลุดพ้นจากทุกข์ได้จริง (ข้อ ๕ ในอนุตตริยะะ ๖)

ปาริฉัตถ์ “ต้นทองกลาง”, ชื่อต้นไม้ประจำสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ว่าสูงร้อยโยชน์ อยู่ในสวนนันทวันของพระอินทร์ พระแท่นบัณฑุกัมพลศิลาอาสน์ที่พระอินทร์ประทับนั่ง ตั้งอยู่ที่โคนต้นปาริฉัตถ์นี้; **ปาริฉัตร** หรือ **ปาริชาติ** ก็เขียน; ดู **ดาวดึงส์, บัณฑุกัมพลศิลาอาสน์**

ปารีเลยยกะ ชื่อแดนบ้านแห่งหนึ่งใกล้เมืองโกสัมพีที่พระพุทธเจ้าเสด็จเข้าไปอาศัยอยู่ในป่ารักขิตวันด้วยทรงปลีก

พระองค์ จากพระสงฆ์ผู้แตกกันในกรุง
โกสัมพี; ช้างที่ปฏิบัติพระพุทธเจ้าที่ป่านั้น
ก็ชื่อ *ปาริเลยยกะ*; เราเรียกกันในภาษา
ไทยว่า *ปาละไลยก์* ก็มี *ปาละไลยก์* ก็มี
ควรเขียน *ปาริไลยก์* หรือ *ปารไลยก์*

ปาริวาสิกขันธะ ชื่อขันธกะที่ ๒ แห่ง
จุลวรรค ในพระวินัยปิฎก ว่าด้วยเรื่อง
ภิกษุอยู่ปริวาส

ปาริวาสิกภิกษุ ภิกษุผู้อยู่ปริวาส; ๓
ปริวาส

ปาริวาสิกวัตร ข้อปฏิบัติที่เป็นธรรมเนียม
ความประพฤติของภิกษุผู้อยู่
ปริวาส

ปาริสุทธิ ความบริสุทธิ์ของภิกษุ; เป็น
ธรรมเนียมว่า ถ้ามีภิกษุอาพาธอยู่ใน
สีมาเดียวกัน เมื่อถึงวันอุโบสถไม่
สามารถไปร่วมประชุมได้ ภิกษุผู้อาพาธ
ต้อง “มอบปาริสุทธิ” แก่ภิกษุรูปหนึ่งมา
แจ้งแก่สงฆ์ คือให้นำความมาแจ้งแก่
สงฆ์ว่าตนมีความบริสุทธิ์ทางพระวินัย
ไม่มีอาบัติติดค้าง (คำ “มอบปาริสุทธิ”
๓ *มันทะ* 3); หรือในวันอุโบสถ ถ้าภิกษุผู้
ชุมนุมอยู่สวดปาติโมกข์จบแล้ว มีภิกษุ
อื่นมา ภิกษุที่มาใหม่พึง “บอกปาริสุทธิ”
ในสำนักภิกษุที่ชุมนุมสวดปาติโมกข์
แล้วนั้น; หรือในวันอุโบสถ มีภิกษุอยู่
เพียงสองหรือสามรูป (คือเป็นเพียง
คณะ) ไม่ครบองค์สงฆ์ที่จะสวด

ปาติโมกข์ได้ ก็ให้ภิกษุสองหรือสามรูป
นั้น “บอกปาริสุทธิ” คือบอกความ
บริสุทธิ์แก่กัน แทนการสวดปาติโมกข์
(คำ “บอกปาริสุทธิ” ๓ *ปาริสุทธิอุโบสถ*)

ปาริสุทธิศีล ศีลเป็นเครื่องทำให้บริสุทธิ์,
ศีลเป็นเหตุให้บริสุทธิ์ หรือความ
ประพฤติบริสุทธิ์ที่จัดเป็นศีล มี ๔ อย่าง
คือ ๑. *ปาติโมกขสังวรศีล* ศีลคือความ
สำรวมในพระปาติโมกข์ เว้นจากข้อห้าม
ทำตามข้ออนุญาต ประพฤติเคร่งครัดใน
สิกขาบททั้งหลาย ๒. *อินทริยสังวรศีล*
ศีลคือความสำรวมอินทริย์ ระวางไม่ให้
บาปอกุศลธรรมครอบงำ เมื่อรับรู้
อารมณ์ด้วยอินทริย์ทั้ง ๖ ๓. *อาชีวะ-*
ปาริสุทธิศีล ศีลคือความบริสุทธิ์แห่ง
อาชีวะ เลี้ยงชีวิตโดยทางสุจริตชอบ
ธรรม เช่น ไม่หลอกลวงเขาเลี้ยงชีพ ๔.
ปัจฉยสันนิสิตศีล ศีลอันเนื่องด้วย
ปัจจัย ๔ ได้แก่ปัจจัยปัจฉเวกขณ คือ
พิจารณาใช้สอยปัจจัยสี่ ให้เป็นไปเพื่อ
ประโยชน์ตามความหมายของสิ่งนั้น ไม่
บริโภคด้วยตัณหา

ปาริสุทธิอุโบสถ อุโบสถที่ภิกษุทำปาริสุทธิ
คือแจ้งแต่ความบริสุทธิ์ของกันและกัน
ไม่ต้องสวดปาติโมกข์ ปาริสุทธิอุโบสถนี้
กระทำเมื่อมีภิกษุอยู่ในวัดเพียงเป็นคณะ
คือ ๒-๓ รูป ไม่ครบองค์สงฆ์ ๔ รูป

ถ้ามีภิกษุ ๓ รูปพึงประชุมกันใน

โรงอุโบสถแล้ว รูปหนึ่งตั้งฉัตรติดตั้งนี้: “สุณนตุ เม ภนุเต อายสุมนุตตา, อชชุ-โปสโต ปณณโรโส ยทายสุมนุตานัม ปตตกลลัม, มยัม อณณมณณัม ปาริสุทธิ-อุโปสถัม กเรยยาม” แปลว่า: “ท่านทั้งหลาย อุโบสถวันนี้ที่ ๑๕ ถ้าความพร้อมพรุ่งของท่านถึงที่แล้ว เราทั้งหลายพึงทำ ปาริสุทธิอุโบสถด้วยกัน” (ถ้ารูปที่ตั้งฉัตรติดแก้กว่าเพื่อนว่า *อาวุโส* แทน *ภนุเต*, ถ้าเป็นวัน ๑๔ คำว่า *จาตุทโท* แทน *ปณณโรโส*) ภิกษุผู้เถระพึงห่มผ้าเฉียง บ่าหนึ่งกระหย่งประนมมือบอกปาริสุทธิ ว่า: “ปาริสุทธิ อหัม อาวุโส, ปาริสุทธิ ติมมึ ชาเรถ” (๓ หน) แปลว่า: “ฉันบริสุทธิแล้วเธอ ขอเธอทั้งหลายจงจำฉันว่าผู้บริสุทธิแล้ว” อีก ๒ รูปพึงทำอย่างเดียวกันนั้นตามลำดับพรรษา คำบอกเปลี่ยนเฉพาะ *อาวุโส* เป็น *ภนุเต* แปลว่า “ผมบริสุทธิแล้วขอรับ ขอท่านทั้งหลายจงจำผมว่าผู้บริสุทธิแล้ว”

ถ้ามี ๒ รูป ไม่ต้องตั้งฉัตรติดตั้งบอก ปาริสุทธิแก่กัน ผู้แก้ว่า: “ปาริสุทธิ อหัม อาวุโส, ปาริสุทธิ ติมมึ ชาเรหิ” (๓ หน) ผู้อ่อนกว่าว่า: “ปาริสุทธิ อหัม ภนุเต, ปาริสุทธิ ติมมึ ชาเรถ” (๓ หน); ดู *อุโบสถ*

ปาริหาริยกัมมัฏฐาน กรรมฐานที่จะต้องบริหาร; ดู *กัมมัฏฐาน ๒*; เทียบ *สัพพัตถกัมมัฏฐาน*

ปารุสกวัน ชื่อสวณสวรรค์ของพระอินทร์ ในดาวดึงส์เทวโลก ๑ ใน ๔ แห่ง คือนันทวัน จิตรลดาวัน มิสสกวัน และปารุสกวัน (นันทวัน บางคัมภีร์เรียกนันทวัน, ปารุสกวัน คัมภีร์อักษรอื่นเรียก ฆารุสกวัน)

ปาวา นครหลวงของแคว้นมัลละ คู่กับกุสินารา คือนครหลวงเดิมของแคว้นมัลละชื่อกุสาวดี แต่ภายหลังแยกเป็นกุสินารา กับ ปาวา

ปาวาริยกัมพวัน ดู *นาลันทา*

ปาวาลเจดีย์ ชื่อเจดีย์สถานอยู่ที่เมืองเวสาลี พระพุทธเจ้าทรงทำนิมิตต์โอสถครั้งสุดท้ายและทรงปลงพระชนมายุสังขาร ณ เจดีย์นี้ ก่อนปรินิพพาน ๓ เดือน; ถ้าเขียนตามพระไตรปิฎกฉบับอักษรพม่า เป็น จาपालเจดีย์

ปาสราลิสูต ชื่อสูตรที่ ๒๖ ในคัมภีร์มัชฌิมนิกาย มูลปนิณาสกั พระสุตตันตปิฎก; เรียกอีกชื่อหนึ่งว่า *อริยปริเยสนาสูต* เพราะว่าด้วย อริยปริเยสนา

ปาสถาณเจดีย์ เจดีย์สถานแห่งหนึ่งอยู่ในแคว้นมคธ มาณพ ๑๖ คนซึ่งเป็นศิษย์ของพราหมณ์พาวรี ได้เฝ้าพระศาสดาและทูลถามปัญหา ณ ที่นี้

ปาสาทิกสูต ชื่อสูตรที่ ๖ ในคัมภีร์ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค พระสุตตันตปิฎก

ปาหุเนยโย (พระสงฆ์) เป็นผู้ควรแก่ของ

ต้อนรับ คือมีคุณความดีน่ารักน่าเคารพ
นับถือ ควรแก่การชวนชววยจัดถววย
ของต้อนรับ เป็นแขกที่น่าต้อนรับ หรือ
เป็นผู้ที่เขารู้จักใจอยากให้ไปเป็นแขกที่
เขาจะได้ต้อนรับ (ข้อ ๖ ในสังฆคุณ ๙)

ปึงคิยามาณพ คิษย์คนหนึ่งโนจำนวน
๑๖ คนของพราหมณ์พาวรี ที่ไปทูลถาม
ปัญหากะพระศาสนา ที่ปาสาณเจตีย์

ปิฎก ตามศัพท์แปลว่า “กระจาด” หรือ
“ตะกร้าอันเป็นภาชนะสำหรับใส่ของ
ต่างๆ” เอามาใช้ในความหมายเป็นที่
รวบรวมคำสอนโนพระพุทศาสนาที่จัด
เป็นหมวดหมู่แล้ว มี ๓ คือ ๑. **วินัยปิฎก**
รวบรวมพระวินัย ๒. **สุตตันตปิฎก** รวบรวม
พระสูตร ๓. **อภิธรรมปิฎก** รวบรวม
พระอภิธรรม เรียกรวมกันว่าพระ
ไตรปิฎก (ปิฎก ๓) ดู **ไตรปิฎก**

ปิณฑปาตีกฐงค์ องค์คุณเครื่องขจัด
กิเลสแห่งภิกษุเป็นต้นผู้ถือการเที่ยว
บิณฑบาตเป็นวัตร หมายถึง **ปิณฑปาติ-**
กัังคะ นั้นเอง

ปิณฑปาตีกัังคะ องค์แห่งผู้ถือเที่ยว
บิณฑบาตเป็นประจำ คือ ไม่รับนิมนต์
หรือลาภพิเศษอย่างอื่นใด จันเฉพาะ
อาหารที่บิณฑบาตมาได้, คำสมาทานว่า
“อติเรกลาภ ปฏิกุชิปามิ, ปิณฑปาตีกัังค
สมาதியามิ” แปลว่า “ข้าพเจ้างด
อติเรกลาภ สมาทานองค์แห่งผู้—” (ข้อ

๓ ใน **ฐงค์ ๑๓**)

ปิณฑทลภาทวาชะ พระมหาสาวกองค์
หนึ่ง เป็นบุตรพราหมณ์มหาศาล ภาทวาช-
โคตร โนพระนครราชคฤห์ เรียนจบ
ไตรเพท ออกบวชโนพระพุทศาสนา
ได้สำเร็จพระอรหัต เป็นผู้บริบูรณ์ด้วย
สติ สมาธิ ปัญญา มักเปล่งวาจาว่า “ผู้ใด
มีความเคลือบแคลงสงสัยโนมรรคก็ดี
ผลก็ดี ขอผู้นั้นจงมาถามข้าพเจ้าเถิด”
พระศาสนาทรงยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะ
โนทางบันลือลีลนาท, ท่านเป็นต้น
บัญญัติแห่งสิกขาบท ซึ่งห้ามภิกษุ มิให้
แสดงอิทธิปาฏิหาริย์ อันเป็นอุตตริ-
มนุสสธรรม แก่คฤหัสถ์ทั้งหลาย และ
สิกขาบท ซึ่งห้ามภิกษุ มิให้ใช้บาตรไม้
(ทั้งสองสิกขาบทนี้ ทรงบัญญัติโนโอกาส
เดียวกัน โดยทรงปรารภกรณีเดียวกัน
วินย.๗/๓๓/๑๖); ดู **ยมกปาฏิหาริย์**

ปีตตสมุฏฐานา อาพาธา ความเจ็บไข้มี
ดีเป็นสมุฏฐาน; ดู **อาพาธ**

ปีตตะ น้ำดี, น้ำสีเขียวชั้นมีรสขม ออก
จากตับ มีที่เก็บเรียกว่าถุงน้ำดี ซึ่งช่วย
ย่อยอาหารจำพวกไขมัน

ปีตติวิสัย แदनเปรต, ภูมิแห่งเปรต (ข้อ ๓
โนทุกคติ ๓, ข้อ ๓ โนอบาย ๔); **เปตติวิสัย**
ก็เรียก; ดู **เปรต, ทุกคติ, อบาย**

ปีตุฆมาต ฆ่าบิดา (ข้อ ๒ โนอนันตริย-
กรรม ๕)

ปีปผลิ, ปีปผลิมาณพ ชื่อของพระมหา-
กัสสปเถระ เมื่อก่อนออกบวช; ส่วน
กัสสปะ เป็นชื่อที่เรียกตามโคตร

ปีปาสวินโย ความนำออกไปเสียซึ่ง
ความกระหาย, กำจัดความกระหายคือ
ตัดหาได้ (เป็นไวยากรณ์ของวิราคะ)

ปียรูป สาทรูป สภาวะที่น่ารักน่าชื่นใจ
มุ่งเอาส่วนที่เป็นอิฏฐารมณ์ซึ่งเป็นบ่อ
เกิดแห่งตัณหา มี ๑๐ หมวด หมวดละ
๖ อย่าง คือ อายตนะภายใน ๖ อายตนะ
ภายนอก ๖ วิญญาณ ๖ สัมผัส ๖
เวทนา ๖ สัญญา ๖ สัญเจตนา ๖ มี
รูปสัญญาเจตนา เป็นต้น ตัณหา ๖ มีรูป-
ตัณหา เป็นต้น วิตก ๖ มีรูปวิตก
เป็นต้น วิจาร ๖ มีรูปวิจาร เป็นต้น

ปียวาจา วาจาเป็นที่รัก, พูดจาที่น่ารัก น่า
นิยมนับถือ, วาจาที่น่ารัก, วาจาที่กล่าว
ด้วยจิตเมตตา, คำที่พูดด้วยความรัก
ความปรารถนาดี เช่น คำพูดสุภาพอ่อน
โยน คำแนะนำตักเตือนด้วยความหวังดี
(ข้อ ๒ ใน สังคหวัตถุ ๔)

ปียารมณ์ อารมณ์อันเป็นที่รัก เป็นที่น่า
ปรารถนา น่าชอบใจ เช่น รูปที่สวยงาม
เป็นต้น

ปีลินทวัจจะ พระมหาสาวกองค์หนึ่ง
เกิดในตระกูลพราหมณ์วัจจโคตร ใน
เมืองสาวัตถี ได้ฟังพระธรรมเทศนาของ
พระพุทธเจ้า มีศรัทธาเลื่อมใสออกบวช

ในพระพุทธศาสนา เจริญวิปัสสนาแล้ว
ได้บรรลุอรหัตตผล ต่อมาได้รับยกย่อง
ว่าเป็นเอตทัคคะในทางเป็นที่รักของ
พวกเทวดา

ปีลินทวัจคาม ชื่อหมู่บ้านของคณงาน
วัดจำนวน ๕๐๐ ที่พระเจ้าพิมพิสารพระ
ราชทานให้เป็นผู้ช่วยทำที่อยู่ของพระ
ปีลินทวัจจะ

ปีสุณาย วาจา ยเวรมณี เว้นจากพูด
ล่อเสียด, เว้นจากพูดยุยงให้เขาแตก
ร้างกัน (ข้อ ๕ ในกุศลกรรมมถ ๑๐)

ปีสุณาวาจา วาจาล่อเสียด, พูดล่อเสียด,
พูดยุยงให้เขาแตกร้างกัน (ข้อ ๕ ใน
อกุศลกรรมมถ ๑๐)

ปีหกะ ม้าม (เคยแปลกันว่า ไต) ดู *วัคกะ*

ปีติ ความอิ่มใจ, ความเต็มใจในใจ มี ๕ คือ
๑. *ขุททกาปีติ* ปีติเล็กน้อยพอขนชันน้ำ
ตาไหล ๒. *ขณิกาปีติ* ปีติชั่วขณะรู้สึก
แปลบๆ ดุจฟ้าแลบ ๓. *โอกกัณฑิกาปีติ*
ปีติเป็นระลอกรู้สึกซู่ลงมาๆ ดุจคลื่นซัด
ฝั่ง ๔. *อุพเพคาปีติ* ปีติไหลล่อย ให้ใจฟู
ตัวเบาหรืออุทานออกมา ๕. *ผรณาปีติ*
ปีติซาบซ่าน เอิบอาบไปทั่วสรรพางค์
เป็นของประกอบกับสมาธิ (ข้อ ๔ ใน
โพชฌงค์ ๗)

ปีพกะ พุพอง, ฝี, ต่อม

ปุกกุสะ บุตรของกษัตริย์มัลละ เป็นศิษย์
ของอาจารย์ดาบส กาลามโคตร ได้ถวาย

ผ้าสังคิวรรณแต่พระพุทธเจ้าในวัน
ปรีนิพพาน

บุคคลบัญญัติ ชื่อคัมภีร์ที่ ๔ แห่งพระ
อภิธรรมปิฎก ว่าด้วยบัญญัติความ
หมายของชื่อที่ใช้เรียกบุคคลต่างๆ ตาม
คุณธรรม เช่นว่า *โสดาบัน* ได้แก่
บุคคลผู้ละสังโยชน์ ๓ ได้แล้ว ดังนี้
เป็นต้น; ดู *ไตรปิฎก* (ในเล่ม ๓๖, ใน
อภิธรรมปิฎก เล่ม ๓)

บุคคลสัมมุขตา ความเป็นต่อหน้า
บุคคล, ในวิวาทาธิกรณ์ หมายความว่า
คู่วิวาทอยู่พร้อมหน้ากัน; ดู *สัมมุขาวินัย*

บุคคลัญญตา ความเป็นผู้รู้จักบุคคล คือ
รู้ความแตกต่างแห่งบุคคล ว่าโดย
อัธยาศัย ความสามารถ และคุณธรรม
เป็นต้น เป็นอย่างไร ควรคบควรใช้ควร
สอนอย่างไร (ข้อ ๗ ในลัปปริสัทธิธรรม ๗)

บุคคลิก ดู *บุคคลิก*

บุคคลิกาวาส ที่อยู่ที่เป็นของบุคคล, ที่
อยู่ที่เป็นของส่วนตัว; เทียบ *สังฆิกาวาส*

ปจฉา ถาม, คำถาม

ปญญาภิสังขาร อภิสังขารที่เป็นบุญ,
สภาพที่ปรุงแต่งกรรมฝ่ายดี ได้แก่
กุศลเจตนา (เฉพาะที่เป็นกามาวจรและ
รูปาวจร) (ข้อ ๑ ในอภิสังขาร ๓)

ปุณณกมณพ ศิษย์คนหนึ่งในจำนวน
๑๖ คนของพราหมณ์พาวรี ที่ไปทูลถาม
ปัญหาแก่พระศาสดา ที่ป่าสาณเจตีย์

ปุณณชิ บุตรเศรษฐีเมืองพาราณสี เป็น
สหายของยสกุลบุตร ได้ทราบข่าว
ยสกุลบุตรออกบวช จึงได้บวชตาม
พร้อมด้วยสหายอีก ๓ คน คือวิมล
สุพาหุ และควัมปติ ได้เป็นองค์หนึ่งใน
อสีติมหาสาวก

ปุณณมันตานีบุตร พระมหาสาวกองค์
หนึ่ง ได้ชื่ออย่างนี้ เพราะเดิมชื่อปุณณะ
เป็นบุตรของนางมันตานี ท่านเกิดใน
ตระกูลพราหมณ์มหาศาลในหมู่บ้าน
พราหมณ์ชื่อโทณวัตถุ ไม่ไกลจากเมือง
กบิลพัสดุ์ ในแคว้นศากยะที่เป็นชาติภูมิ
ของพระพุทธเจ้า เป็นหลานของพระ
อัญญาโกณฑัญญะ ได้บรรพชาเมื่อพระ
เถระผู้เป็นลุงเดินทางมายังเมืองกบิลพัสดุ์
บวชแล้วไม่นานก็บรรลุอรหัตตผล เป็น
ผู้ปฏิบัติตนตามหลักกถาวัตถุ ๑๐ และ
สอนศิษย์ของตนให้ปฏิบัติเช่นนั้นด้วย
ท่านได้รับยกย่องเป็นเอตทัคคะใน
บรรดาพระธรรมกถึก หลักธรรมเรื่อง
วิสุทธิ ๗ ก็เป็นภาษิตของท่าน

ปุณณมาณพ คือพระปุณณมันตานีบุตร
เมื่อก่อนบวช

ปุณณสูตรปรั้นตะ, ปุณณสูตรปรั้นตะ
พระมหาสาวกองค์หนึ่ง ในอสีติมหา
สาวก ชื่อเดิมว่า *ปุณณะ* เกิดในแคว้น
สุนาปรั้นตะ ที่เมืองท่าชื่อ *สุปปรากะ* ซึ่ง
อยู่ห่างจากเมืองสาวัตถี ๑๒๐ โยชน์

เมื่อเติบโตขึ้น ได้ประกอบการค้าขาย ร่วมกับน้องชาย ผลัดกันนำกองเกวียน ๕๐๐ เล่ม เทียบค้าขายตามหัวเมืองต่างๆ คราวหนึ่ง น้องชายอยู่เฝ้าบ้าน ปุณณะนำกองเกวียนออกค้าขายผ่านเมืองต่างๆ มาจนถึงกรุงสาวัตถี พักกองเกวียนอยู่ใกล้พระเชตวัน รับประทานอาหารเช้าแล้วก็นั่งพักผ่อนกันตามสบาย ขณะนั้นเอง ปุณณะมองเห็นชาวพระนครสาวัตถีแต่งตัวสะอาดเรียบร้อยพากันเดินไปยังพระเชตวันเพื่อฟังธรรม ได้ถามทราบความก็ดีใจ จึงพาบริวารเดินตามเขาเข้าไปสู่พระวิหาร ยืนอยู่ท้ายสุดที่ประชุม ได้ฟังพระธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้าแล้วเลื่อมใสอยากจะทำบุญ วันรุ่งขึ้นถวายมหาทานแด่พระสงฆ์มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุขแล้วมอบหมายธุระแก่เจ้าหน้าที่คุมของให้นำสมบัติไปมอบให้แก่น้องชาย แล้วออกบวชในสำนักพระคาสดา ตั้งใจทำกรรมฐาน แต่ก็ไม่สำเร็จ คิดจะไปบำเพ็ญภาวนาที่ถิ่นเดิมของตนเอง จึงเข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้า กราบทูลขอพระโอวาท ดังปรากฏเนื้อความในปุณโณวาทสูตร พระผู้มีพระภาคเจ้าประทานพระโอวาทแสดงวิธีปฏิบัติต่อรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์ โดยอาการที่จะมิให้ทุกข์เกิดขึ้น แล้ว

ตรัสถามท่านว่าจะไปอยู่ในถิ่นใด ท่านทูลตอบว่าจะไปอยู่ในแคว้นสุนาปรีนตะ ตรัสถามว่าชาวสุนาปรีนตะเป็นคนดุร้าย ถ้าเขาเห็นว่าท่านจะวางใจต่อคนเหล่านั้นอย่างไร ทูลตอบว่า จะคิดว่ายังดีนักหนาที่เขาไม่ตบตี ตรัสถามว่า ถ้าเขาตบตีจะวางใจอย่างไร ทูลตอบว่า จะคิดว่ายังดีนักหนาที่เขาไม่ขว้างปาด้วยก้อนดิน ตรัสถามว่า ถ้าเขาขว้างปาด้วยก้อนดินจะวางใจอย่างไร ทูลตอบว่า จะคิดว่ายังดีนักหนาที่เขาไม่ทุบตีด้วยท่อนไม้ ตรัสถามว่า ถ้าเขาทุบตีด้วยท่อนไม้จะวางใจอย่างไร ทูลตอบว่า จะคิดว่ายังดีนักหนาที่เขาไม่ฟันแทงด้วยคัสตรา ตรัสถามว่า ถ้าเขาฟันแทงด้วยคัสตราจะวางใจอย่างไร ทูลตอบว่า จะคิดว่ายังดีนักหนาที่เขาไม่เอาคัสตราอันคมฆ่าเสีย ตรัสถามว่า ถ้าเขาเอาคัสตราอันคมปลิดชีพเสียจะวางใจอย่างไร ทูลตอบว่า จะคิดว่า มีสาวกบางท่านเบียดเบียนร่างกายและชีวิตต้องเที่ยวหาคัสตรามาสังหารตนเอง แต่เราไม่ต้องเที่ยวหาเลย ก็ได้คัสตราแล้ว พระผู้มีพระภาคประทานสาธุการ และตรัสว่าท่านมีทมะและอุปสมะอย่างนี้ สามารถไปอยู่ในแคว้นสุนาปรีนตะได้ พระโอวาทและแนวคิดของพระปุณณะนี้เป็นคติอันมีค่ายิ่งสำหรับพระภิกษุผู้จะจาริกไปประกาศ

พระศาสนาในถิ่นไกล

พระปุณณะกลับสู่แคว้นสุนาปรีนตะแล้ว ได้ย้ายหาที่ที่เหมาะสมสำหรับการทำกรรมฐานหลายแห่ง จนในที่สุดแห่งที่ ๔ ได้เข้าจำพรรษาแรกที่วัดมกุฬการาม ในพรรษานั้น น้องชายของท่านกับพ่อค้ารวม ๕๐๐ คน เอาสินค้านำไปขายที่ทะเลอื่น ในวันลงเรือ น้องชายมาลาและขอความคุ้มครองจากท่าน ระหว่างทางเรือไปถึงเกาะแห่งหนึ่ง พวกคนแะบนเกาะพบป่าจันทน์แดงอันมีค่าสูง จึงล้มเลิกความคิดที่จะเดินทางต่อ ช่วยกันตัดไม้จันทน์บรรทุกเรือจนเต็มแล้วออกเดินทางกลับถิ่นเดิม แต่พอออกเรือมาได้ไม่นาน พวกอมนุษย์ที่สิงในป่าจันทน์ซึ่งโกรธแค้น ได้ทำให้เกิดลมพายุอย่างแรงและหลอกหลอนต่างๆ น้องชายของพระปุณณะระลึกถึงพระพี่ชายพระปุณณะทราบ จึงเหาะมายืนอยู่ที่หน้าเรือ พวกอมนุษย์ก็พากันหนีไป ลมพายุก็สงบ

พวกพ่อค้าทั้ง ๕๐๐ คน กลับถึงถิ่นเดิมโดยสวัสดิ์แล้ว ได้พร้อมทั้งภรรยาพากันประกาศนับถือพระปุณณะและถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะ แล้วแบ่งไม้จันทน์แดงส่วนหนึ่งมาถวายท่าน พระปุณณะตอบว่าท่านไม่มีกิจที่จะต้องใช้ไม้เหล่านั้น และแนะนำให้สร้างศาลา

ถวายพระพุทธรูป ศาลานั้นเรียกว่า *จันทนศาลา* เมื่อศาลาเสร็จแล้ว พระปุณณะได้ไปทูลอาราธนาพระพุทธรูปเสด็จมายังแคว้นสุนาปรีนตะพร้อมด้วยพระสาวกจำนวนมาก ระหว่างทางพระผู้มีพระภาคทรงแะหยุดประทับโปรดลัจจพันธ์ดาบส ที่ภูเขาลัจจพันธ์ก่อนแล้วนำพระลัจจพันธ์ ซึ่งบรรลุนิพพานแล้วมายังสุนาปรีนตะด้วย ทรงแสดงธรรมโปรดชาวสุนาปรีนตะ และประทับที่จันทนศาลา ในมกุฬการาม ๒-๓ วัน เสด็จเที่ยวบิณฑบาตในหมู่บ้าน แล้วทรงเดินทางกลับ ระหว่างทางเสด็จถึงฝั่งแม่น้ำนมมทา ได้แสดงธรรมโปรดนมมทานาคราช นาคราชขอของที่ระลึกไว้บูชา จึงประทับรอยพระบาทไว้ที่ริมฝั่งแม่น้ำนมมทานั้น จากนั้นเสด็จต่อไปถึงภูเขาลัจจพันธ์ ตรัสสั่งพระลัจจพันธ์ให้อยู่สั่งสอนประชาชน ณ ที่นั้น พระลัจจพันธ์ทูลขอสิ่งที่ระลึกไว้บูชา จึงทรงประทับรอยพระบาทไว้ที่ภูเขานั้นด้วย อันนับว่าเป็นประวัติการเกิดขึ้นของรอยพระพุทธรูป

เหตุการณ์ที่เล่านี้เกิดขึ้นในพรรษาแรกที่พระปุณณะกลับมาอยู่ในแคว้นสุนาปรีนตะ และท่านเองก็ได้บรรลุนิพพานในพรรษาแรกนั้นเช่นกัน ท่านพระปุณณเถระบำเพ็ญจริยาเพื่อ

ประโยชน์สุขแก่ประชาชนสืบมาจนถึง
ปรีณิพพาน ณ แคว้นสุนาปรัตนะนั้น
ก่อนพุทธปรีณิพพาน; **ดู สุปปรากะ**

ปฐม **ดู บุณมิ**

ปุตตะ เป็นชื่อทารกคนหนึ่งของลัทธิต
พราหมณ์ พวกพราหมณ์ถือว่าชายใดไม่
มีลูกชาย ชายนั้นตายไปต้องตกนรกขุม
“ปุตตะ” ถ้ามีลูกชาย ลูกชายนั้นช่วย
ป้องกันไม่ให้ตกนรกขุมนั้นได้ ศัพท์ว่า
บุตร จึงใช้เป็นคำเรียกลูกชายสืบมา
แปลว่า “ลูกผู้ป้องกันพ้อจากขุมนรก
ปุตตะ”

ปุกุชน คนที่หนาแน่นไปด้วยกิเลส, คนที่
ยังมีกิเลสมาก หมายถึงคนธรรมดาทั่วไป
ซึ่งยังไม่เป็นอริยบุคคลหรือพระ
อริยะ; **ดู ปุกุชน** ก็เขียน

ปุนัพพสุกะ ชื่อภิกษุรูปหนึ่งในภิกษุ
เหล่าเหล่า ๖ รูป ที่เรียกว่าพระฉัพพัคคีย์
คู่กับพระอัสสชิ

ปุปผวิคิตติ ดอกไม้ที่แต่งเป็นชนิดต่างๆ
เช่น ร้อยตริง ร้อยกุม ร้อยเสียบ ร้อย
ผูก ร้อยวง ร้อยกรอง เป็นต้น

ปุพพเปตพลี การทำบุญอุทิศให้แก่ผู้ตาย,
การจัดสรรสละรายได้หรือทรัพย์ส่วนหนึ่ง
เป็นค่าใช้จ่ายสำหรับบูชาคุณหรือแสดงน้ำ
ใจต่อญาติที่ล่วงลับไปก่อนด้วยการทำบุญ
อุทิศให้, การใช้รายได้หรือทรัพย์ส่วนหนึ่ง
เพื่อบำเพ็ญบุญอุทิศแก่ญาติที่ล่วงลับไป

ก่อน (ข้อ ๓ ในพาลี ๕ แห่งโมคคาทียะ ๕)

ปุพพพัฒนา **ดู บุพพัฒนา, รัชชชาติ**

ปุพเพกตปุญญตา ความเป็นผู้ได้ทำ
ความดีไว้ในก่อน, ทำความดีให้พร้อม
ไว้ก่อนแล้ว (ข้อ ๔ ในจักร ๔)

ปุพเพนิวาसानุสสติญาณ ความรู้เป็น
เครื่องระลึกได้ถึงปุพเพนิวาส คือขั้นที่
เคยอาศัยอยู่ในก่อน, ระลึกชาติได้ (ข้อ
๑ ในญาณ ๓ หรือวิชา ๓, ข้อ ๔ ใน
อภิญา ๖, ข้อ ๖ ในวิชา ๘, ข้อ ๘ ใน
ทศพลญาณ), ใช้ว่า **ปุพเพนิวาसानุสติ-**
ญาณ ก็มี, เขียนเต็มอย่างรูปเดิมในภาษา
บาลีเป็น **ปุพเพนิวาसानุสสติญาณ**

ปฐมมิ วันเพ็ญ, วันพระจันทร์เต็มดวง,
วันขึ้น ๑๕ ค่ำ

ปุรัตติมิตถ “ทิศเบื้องหน้า” หมายถึง
มารดาบิดา; **ดู ทิศหก**

ปุราณจิวร จิวรเก่า

ปุราณชฎิล “ชฎิลเก่า” หมายถึง พระ
เถระสามพี่น้องพร้อมด้วยบริวาร คือ
อรุเวลกัสสป นทีกัสสป คยากัสสป ซึ่ง
เคยเป็นชฎิลมาก่อน; **ดู ชฎิลกัสสปะ**

ปฐมกาล เรื่องราวในพุทธประวัติที่มีขึ้น
ในกาลก่อนแต่บำเพ็ญพุทธกิจ; **ดู พุทธ-**
ประวัติ

ปฐมพรรษา **ดู ปฐมิก**

ปฐมิกา พรรษาต้น เริ่มแต่วันแรมค่ำหนึ่ง
เดือนแปด ในปีที่ไม่มื่อธิกมาสเป็นต้นไป

เป็นเวลา ๓ เดือนคือถึงขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๑; เทียบ **ปัจฉิมิกา, ปัจฉิมพรรษา** **ปรีสภาวะ** ความเป็นบุรุษ หมายถึงภาวะ อันให้ปรากฏมีลักษณะอาการต่างๆ ที่ แสดงถึงความ เป็นเพศชาย; คู่กับ **อิตถี- ภาวะ**; ดู **อุปาทยรูป**

ปรีสเมธ ความฉลาดในการบำรุงข้า ราชการ รู้จักส่งเสริมคนดีมีความ สามารถ เป็นสังคหวัตถุประการหนึ่งของ ผู้ปกครองบ้านเมือง (ข้อ ๒ ในราช- สังคหวัตถุ ๔)

ปรีสัพพนาม คำทางไวยากรณ์ หมายถึงคำแทนชื่อเพื่อกันความซ้ำซาก ใน ภาษาบาลีหมายถึง **ต, ตุมห, อมฺห, คัพท** ในภาษาไทย เช่น **ฉัน, ผม, ท่าน, เธอ, เขา, มัน** เป็นต้น

ปุเรจาริก “อันดำเนินไปก่อน”, เป็นเครื่อง นำหน้า, เป็นตัวนำ, เป็นเครื่องชักพาให้ มุ่งให้แล่นไป เช่น ในคำว่า “ทำเมตตาให้ เป็นปุเรจาริก แล้วสวดพระปริตร”, “ความเพียรอันมีศรัทธาเป็นปุเรจาริก”

ปุเรภัต ก่อนภัต, ก่อนอาหาร หมายถึง เวลา ก่อนฉันของภิกษุรูปใดรูปหนึ่งก็ได้ แต่เมื่อพูดอย่างกว้าง หมายถึง ก่อน หมดเวลาฉัน คือ เวลาเช้าจนถึงเที่ยง ซึ่งเป็นระยะเวลาที่ภิกษุฉันอาหารได้; เทียบ **ปัจฉาภัต**

ปุเรสมณะ พระนำหน้า เป็นศัพท์คู่กับ

ปัจฉาสมณะ พระตามหลัง
ปุโรหิต พราหมณ์ผู้เป็นที่ปรึกษาของ พระราชา

ปุสสมาส เดือน ๒, เดือนยี่
ปุชฌนียบุคคล บุคคลที่ควรบูชา

ปุชฌนียวัตถุ วัตถุที่ควรบูชา

ปุชฌนียสถาน สถานที่ควรบูชา

ปุรณมี ดู **บุณมี**

เปตติวิสัย ดู **ปิตติวิสัย, เปรต**

เปตวัตถุ เรื่องเปรตเล่ากรรมชั่วในอดีต ของตน เป็นคาถาล้วน รวม ๕๑ เรื่อง จัดเป็นคัมภีร์ที่ ๗ แห่งขุททกนิกาย ใน พระสุตตันตปิฎก; ดู **ไตรปิฎก** (ในเล่ม ๒๖)

เปรต 1. ผู้ละโลกนี้ไปแล้ว, คนที่ตายไป แล้ว **2.** สัตว์จำพวกหนึ่งซึ่งเกิดอยู่ใน อบายชั้นที่เรียกว่า **ปิตติวิสัย** หรือ **เปตติ- วิสัย** (แดนเปรต) ได้รับความทุกข์ทรมาน เพราะอดอยาก ไม่มีจะกิน แม้เมื่อมี ก็กิน ไม่ได้ หรือกินได้โดยยาก; ดู **อบาย, ทุคติ**

เปสละ ภิกษุผู้มีศีลเป็นที่รัก, ภิกษุผู้มี ความประพฤติดีดีที่น่านิมนต์ถือ

เปสุญญวาท ถ้อยคำส่อเสียด; ดู **ปิสุณนา- วาท**

โปกขรพรรษ ดู **โปกขรพรรษ**

โปตลิ นครหลวงของแคว้นอัสดง อยู่ ลุ่มน้ำโคธาวรี ทิศเหนือแห่งแคว้นอวันตี

โบราณัญญกถา อรรถกถาเก่าแก่, คัมภีร์

หรือบันทึกคำอธิบายความในพระไตรปิฎก ที่ใช้ในการศึกษาและรักษาต่อกันมาในลังกาทวีป เป็นภาษาสิงห์ อันถือว่าสืบแต่ครั้งพระมหินทเถระพร้อมด้วยคณะพระสงฆ์เดินทางมาประดิษฐานพระพุทธศาสนาในลังกาทวีป ซึ่งได้นำพระไตรปิฎกและอรรถกถามาตั้งไว้เป็นหลัก แต่อรรถกถาเดิมที่นำมา นั้น เป็นภาษาบาลี จึงสืบต่อกันมาเป็นภาษาสิงห์ เพื่อให้ชาวเกาะลังกาสามารถใช้เป็นสื่อในการศึกษาพระไตรปิฎกที่ต้องรักษาไว้อย่างเดิมเป็นภาษาบาลี ต่อมา ในกึ่งศตวรรษสุดท้ายที่จะถึง พ.ศ.๑๐๐๐ พระพุทธศาสนาในชมพูทวีปเสื่อมลงมากแล้ว แม้พระไตรปิฎกบาลีจะยังคงอยู่ แต่อรรถกถาได้หมดสิ้นไป พระพุทธโฆสจารย์ได้รับมอบหมายจากพระเรวตเถระผู้เป็นอาจารย์ ให้เดินทางจากชมพูทวีป มายังลังกาทวีป เพื่อแปลอรรถกถาจากภาษาสิงห์เป็นภาษามคธ ที่จะนำไปใช้ศึกษาในชมพูทวีปสืบไปได้อีก พระพุทธโฆสจารย์ เมื่อผ่านการทดสอบความรู้ความสามารถและได้รับอนุญาตจากสังฆะแห่งมหาวิหารให้ทำงานที่ประสงค์ได้แล้ว ก็ได้เรียบเรียงอรรถกถาจากของเดิมที่เป็นภาษาสิงห์ ขึ้นมาเป็นภาษาบาลี จนเกือบครบบริบูรณ์ ขาดแต่บางส่วนของชุตทกนิกาย แห่งพระสุตตันตปิฎก ซึ่งก็ได้มี

พระเถระอื่นอีกประมาณ ๔ รูป มีพระธรรมปาละ เป็นต้น จัดทำขึ้นด้วยวิธีการคล้ายคลึงกัน จนจบครบตามคัมภีร์ของพระไตรปิฎก ในช่วงเวลาไม่ห่างจากพระพุทธโฆสจารย์มากนัก

เมื่ออรรถกถาที่เป็นภาษาบาลีเกิดขึ้นใหม่อีก ก็ช่วยเป็นหลักในการศึกษาพระไตรปิฎกสืบต่อมา ไม่เฉพาะในลังกาทวีปเท่านั้น แต่ขยายออกไปในประเทศอื่นๆ กว้างขวางทั่วไป ต่อมา เมื่อพูดถึงอรรถกถา ก็เข้าใจกันว่าหมายถึงอรรถกถาภาษาบาลีรุ่นประมาณ พ.ศ.๑๐๐๐ ที่กล่าวมานี้ บางทีถึงกับเรียกกาลเวลาของพระศาสนาช่วงนี้ ว่าเป็นยุคอรรถกถา ซึ่งแท้จริงนั้น เนื้อตัวของอรรถกถาก็เป็นของที่มีสืบต่อมาแต่เดิม

ส่วนอรรถกถาเก่าแก่ของเดิมในภาษาสิงห์ ที่พระพุทธโฆสจารย์และพระอรรถกถาจารย์อื่นในเวลาใกล้เคียงกัน ได้ใช้เป็นหลักและเป็นแนวในการเรียบเรียงอรรถกถาภาษาบาลีขึ้นใหม่ ก็จึงหมายรู้กันโดยใช้คำเรียกว่าเป็น “โปราณัญญูกถา” (อรรถกถาโบราณ, อรรถกถาของเก่า) ซึ่งมีชื่อที่อ้างอิงหรือกล่าวถึงในอรรถกถาภาษาบาลีบ่อยครั้ง โดยเฉพาะ มหาอัญญูกถา มหาปัจจจิริกฐนที่ สังเขปนัญญูกถา อันธกัญญูกถา โปราณัญญูกถาลำคัญที่สุด คือ มหา-

อัฐกถา ซึ่งเป็นอรรถกถาที่อธิบาย
ตลอดพระไตรปิฎกทั้งหมด และเก่าแก่
ที่สุด ถือว่าเป็นอรรถกถาเดิมที่พระ
มหินทเถระนำมาจากชมพูทวีป และ
ท่านได้แปลเป็นภาษาสิงหลด้วยตนเอง
เพื่อให้ชาวลังกาทวีปมีเครื่องมือที่จะ
ศึกษาพระไตรปิฎกได้โดยสะดวก เมื่อ
พระพุทธโฆสจารย์เรียบเรียงอรรถกถา
ภาษาบาลีขึ้นใหม่นั้น ก็อาศัยมหา-
อัฐกถานี้เองเป็นหลัก ดังที่ท่านกล่าว
ถึงการจัดทำอรรถกถาแห่งพระวินัย
ปิฎก (คือสมันตปาสาทิกา) ว่าท่านนำ
เอามหาอัฐกถานั้นมาเป็นสรีระ คือ
เป็นเนื้อหาหลัก หรือเป็นเนื้อเป็นตัวของ
หนังสือใหม่ที่จะทำ พร้อมทั้งปรึกษา
ไปราธัญญกถาและมติหลักที่ถือกันมา

ของสังฆะด้วย

พึงทราบดังที่กล่าวแล้วว่า เวลาเมื่อ
พูดถึงอรรถกถา เราหมายถึงอรรถกถา
ภาษาบาลีที่พระพุทธโฆสจารย์เป็นต้น
ได้เรียบเรียงไว้ และเราใช้กันอยู่ แต่พึง
ทราบต่อไปอีกชั้นหนึ่งว่า ในอรรถกถา
ภาษาบาลีนั้นเอง เมื่อมีการกล่าวอ้างถึง
อรรถกถา เช่นบอกว่า “ในอรรถกถา
ท่านกล่าวว่า ‘..’ ดังนี้” คำว่า “อรรถกถา”
ที่คัมภีร์อรรถกถาภาษาบาลีกล่าวถึงนั้น
มักหมายถึงไปราธัญญกถาภาษาสิงหล
เฉพาะอย่างยิ่ง มหาอัฐกถานี้เอง; ดู
อรรถกถา

โปสตาลมาณพ ศิษย์คนหนึ่งในจำนวน
๑๖ คน ของพราหมณ์พาวรี ที่ไปทูลถาม
ปัญหาแก่พระศาสดา ที่ป่าสาณเจดีย์

ผ

ผทม นอน (ใช้แก่เจ้า)

ผนวช บวช (ใช้แก่เจ้า)

ผรณาปีติ ความอิมใจซาบซ่าน เมื่อเกิดขึ้นทำให้รู้สึกซาบซ่านทั่วสารพวงค์ (ข้อ ๕ ในปีติ ๕)

ผรุสวาจา วาจาหยาบ, คำพูดเผ็ดร้อน, คำหยาบคาย (ข้อ ๖ ในอกุศลกรรมบถ ๑๐)

ผรุสสาย วาจา ยเวรมณี เว้นจากพูดคำหยาบ (ข้อ ๖ ในอกุศลกรรมบถ ๑๐)

ผล 1. สิ่งที่เกิดจากเหตุ, ประโยชน์หรือโทษที่ได้รับสนองหรือตอบแทน; “ผล” มีชื่อเรียกหลายอย่างตามความหมายที่จำเพาะหรือที่มีนัยต่างกันออกไป เฉพาะอย่างยิ่งคือ **วิบาก** (วิบากผล) **นิสสันท์** (นิสสันท์ผล) **อานิสงส์** (อานิสงส์ผล); คำเหล่านี้ มีความหมายกำกวมกันอยู่บ้าง และบางทีก็ใช้อย่างหลวมๆ ทำให้ปะปนสับสนกัน แต่ว่าตามความหมายพื้นฐาน **วิบาก** หมายถึงผลโดยตรงของกรรมต่อชีวิตของตัวผู้กระทำ ไม่ว่าจะ เป็นผลดีหรือผลร้ายสุดแต่กรรมดีหรือกรรมชั่วที่เขาได้ทำ, **นิสสันท์** หมายถึงผลโดยอ้อมที่สืบเนื่องหรือฟุ้งพลอยมากับผลแห่งกรรมนั้น ไม่ว่าจะ เป็นอิฏฐารมณหรืออนิฏฐารมณ อันนำมาซึ่ง

สุขหรือโศก ทั้งที่เกิดแก่ตัวเขาเอง และแก่คนอื่นที่เกี่ยวข้อง (ตัวอย่างดังในหลักปฏิจจสมุปบาทว่า **ภพ** เป็นวิบาก **ชาติชรามรณะ** เป็นนิสสันท์, และ **โสกะปริเทวะ** เป็นต้น เป็นนิสสันท์ฟุ้งต่อออกไปอีก ซึ่งอาจจะไม่เกิดขึ้นก็ได้) และนิสสันท์นั้นใช้ได้กับผลในเรื่องทั่วไป เช่น เอาวัตถุดิบมาเข้าโรงงานอุตสาหกรรม เกิดเป็นนิสสันท์หลังไหลออกมา ทั้งที่นำปรารถนาคือผลิตภัณฑ์ และที่ไม่นำปรารถนา เช่น กากและของเสียต่างๆ, **อานิสงส์** หมายถึงผลดีที่งอกเงย หรือคุณค่าประโยชน์แถมเหมือนเป็นกำไร ซึ่งพลอยได้หรือฟุ้งเพิ่มสืบเนื่องจากกรรมที่ดี เช่น เอาความรู้ที่เป็นประโยชน์ไปสอนเขา แล้วเกิดมีอานิสงส์ เช่น เขารักใคร่นับถือ ตลอดจนได้ลาภบางอย่าง ดังนี้ ก็ได้ หมายถึงผลดี คุณค่า ประโยชน์ของการอย่างใดอย่างหนึ่งหรือสิ่งใดสิ่งหนึ่ง โดยทั่วไป ก็ได้, อานิสงส์นี้ ตรงข้ามกับ**อาทีนพ** (หรืออาทีนวะ) ซึ่งหมายถึงโทษ ผลร้าย ส่วนเสีย ข้อบกพร่อง, พึงเห็นตัวอย่างดังพุทธพจน์ว่า (อง.ปญจก. ๒๒/๒๒๗/๒๘๗) “ภิกษุทั้งหลาย **อาทีนพ** ในเพราะโรคทรัพย์ ๕ ประการนี้ ... คือโรคทรัพย์เป็นของทั่วไปแก่ไฟ ๑ เป็น

ของทั่วไปแก่น้ำ ๑ เป็นของทั่วไปแก่ผู้
ครองบ้านเมือง ๑ เป็นของทั่วไปแก่โจร
๑ เป็นของทั่วไปแก่ทนายท้อปรีดิ์ ๑ ...
ภิกษุทั้งหลาย **อานิสงส์**ในเพราะโรค-
ทรัพย์ ๕ ประการนี้ ... คือ อาศัยโรค-
ทรัพย์ บุคคลเลี้ยงตนให้เป็นสุข ... ๑
เลี้ยงมารดาบิดาให้เป็นสุข ... ๑ เลี้ยง
บุตรภรรยา คนใช้ กรรมกร และคนงาน
ให้เป็นสุข ... ๑ เลี้ยงมิตรสหายและคน
ใกล้ชิดช่วยกิจการ ให้เป็นสุข ให้อิมพอ
บริหารให้เป็นสุขโดยชอบ ๑ บำเพ็ญ
ทักษิณาในสมณพราหมณ์ทั้งหลาย
อย่างที่มีผลเลิศ อันให้ประสบสิ่งดีงาม
มีผลเป็นสุข เป็นไปเพื่อสวรรค์ ๑ ...”

ดังที่กล่าวแล้วว่า การใช้คำเหล่านี้
เมื่อลงสู่รายละเอียด บางทีก็มีความแตก
ต่างและซับซ้อนสับสนบ้าง เช่น ในกรณี
ที่คำว่า “ผล” กับ “วิบาก” มาด้วยกัน
อย่างในคำว่า “ผลวิบาก (คือผลและ
วิบาก) ของกรรมที่ทำความดีทำชั่ว...” ท่าน
อธิบายว่า “ผล” หมายถึงนิสสันตผล
(รวมทั้งอานิสงส์ผล) และ “วิบาก” ก็คือ
วิบากผล แต่ในสำนวนว่า “มีผลมาก มี
อานิสงส์มาก” บางคัมภีร์ (ดู ปฐิส.อ.๒/
๖๒/๕๔; ที.อ.๒/๔๓๘/๔๒๙) อธิบายว่า “ที่ว่า
ไม่มีผลมาก คือโดยวิบากผล ที่ว่าไม่มี
อานิสงส์มาก คือโดยนิสสันตผล (หรือ
โดยอานิสงส์ผล)” แต่บางคัมภีร์ (ดู ม.อ.

๑/๖๕/๑๗๑; ๒/๘๙/๒๒๐; อัง.อ.๓/๖๖๓/๓๕๗)
อธิบายว่า “ที่ว่ามีผลมาก มีอานิสงส์มาก
นั้น ทั้งสองอย่าง โดยความหมายก็
อย่างเดียวกัน” และบางทีก็ให้ความ
หมายเพิ่มอีกนัยหนึ่งว่า “มีผลมาก คือ
อำนาจโลกียสุขมาก มีอานิสงส์มาก คือ
เป็นปัจจัยแห่งโลกุตตรสุขอันยิ่งใหญ่”; ดู
นิสสันต์, วิบาก, อานิสงส์

2. ชื่อแห่งโลกุตตรธรรมคู่กับมรรค
และเป็นผลแห่งมรรค มี ๔ ชั้น คือ
โสดาปัตติผล ๑ สกทาคามิผล ๑
อนาคามิผล ๑ อรหัตตผล ๑; คู่กับ **มรรค**
ผลญาณ ญาณในอริยผล, ญาณที่เกิด
ขึ้นในลำดับ ต่อจากมัคคญาณและเป็น
ผลแห่งมัคคญาณนั้น ซึ่งผู้บรรลุแล้วได้
ชื่อว่าเป็นพระอริยบุคคลชั้นนั้นๆ มี
โสดาบัน เป็นต้น; ดู **ญาณ ๑๖**

ผลภายกะ ภิกษุผู้ได้รับสมมติ คือแต่งตั้ง
จากสงฆ์ให้เป็นผู้มีหน้าที่แจกผลไม้

ผลเภสัช มีผลเป็นยา, ยาทำจากลูกไม้
เช่น ดีปลี พริก สมอไทย มะขามป้อม
 เป็นต้น

ผลสมังคี ดู **สมังคี**

ผลเหตุสนธิ “ต่อผลเข้ากับเหตุ” หมายถึง
เงื่อนไขต่อระหว่างผลในปัจจุบัน กับเหตุใน
ปัจจุบัน ในวงจรปฏิจจสมุปบาท คือ
ระหว่างวิญญาณ นามรูป สฬายตนะ
ผัสสะ เวทนา ข้างหนึ่ง (**ฝ่ายผล**) กับ

ต้นหา อุปาทาน ภาพ อีกข้างหนึ่ง (*ฝ้าย*
เหตุ); เทียบ *เหตุผลสนธิ*

ผลาสโว ผลาสวะ, น้ำดองผลไม้

ผะเตียง ดู *ผะเตียง*

ผักคุณมาส เดือน ๔

ผัสสะ การถูกต้อง, การกระทบ; ผัสสะ
๖; ดู *สัมผัส*

ผัสสาหาร อาหารคือผัสสะ, ผัสสะเป็น
อาหาร คือเป็นปัจจัยอุดหนุนหล่อเลี้ยง
ให้เกิดเวทนา ได้แก่ อายตนะภายใน
อายตนะภายนอก และวิญญาณกระทบ
กัน ทำให้เกิดเวทนา คือ สุขบ้าง ทุกข์บ้าง
เป็นอุเบกขาบ้าง (ข้อ ๒ ในอาหาร ๔)

ผ้ากฐิน ผ้าผืนหนึ่งที่ใช้เป็นองค์กฐิน
สำหรับกราน แต่บางที่พูดคลุมๆ หมายถึง
ถึงผ้าทั้งหมดที่ถวายพระในพิธีทอด
กฐิน, เพื่อกันความสับสน จึงเรียกแยก
เป็นองค์กฐิน หรือผ้าองค์กฐินอย่างหนึ่ง
กับผ้าบริวารหรือผ้าบริวารกฐินอีกอย่าง
หนึ่ง; ดู *กฐิน*

ผ้ากรองน้ำ ผ้าสำหรับกรองน้ำกันตัว
สัตว์; ดู *ธมกรก*

ผ้ากาธายะ ดู *กาธายะ*

ผ้ากาธาวะ ดู *กาธาวะ*

ผ้าจํานำพรรษา ผ้าที่ทายถวายแก่พระ
สงฆ์ผู้อยู่จำพรรษาครบแล้วในวัดนั้น
ภายในเขตจีวรกาล; เรียกเป็นคำศัพท์
ว่า *ผ้าวัสสาวาสิกา* *วัสสาวาสิกาสฏัก*

หรือ *วัสสาวาสิกาสฏัก*; ดู *อัจเจกจีวร*
ผาณิต รสหวานเกิดแต่อ้อย, น้ำอ้อย (ข้อ
๕ ในเภสัช ๕)

ผาติกรรม “การทำให้เจริญ” หมายถึง
การจำหน่ายครุภัณฑ์ เพื่อประโยชน์
สงฆ์อย่างหนึ่งอย่างใด โดยเอาของแถว
แลกเปลี่ยนเอาของดีกว่าให้แก่สงฆ์
หรือเอาของของตนถวายสงฆ์เป็นการ
ทดแทนที่ตนทำของสงฆ์ชำรุดไป, รื้อ
ของที่ไม่ดีออกทำให้ใหม่ดีกว่าของเก่า
เช่น เอาที่วัดไปทำอย่างอื่นแล้วสร้างวัด
ถวายให้ใหม่; การชดใช้, การทดแทน

ผ้าไตร, ผ้าไตรจีวร ดู *ไตรจีวร*

ผ้าทรงสะพัก ผ้าห่มเฉียงป่า

ผ้าทิพย์ ผ้าห้อยหน้าตักพระพุทธรูป
(โดยมากเป็นปูนปั้นมีลายต่างๆ)

ผ้านีสีทนะ ดู *นีสีทนะ*

ผ้าบริวาร ผ้าสมทบ; ดู *บริวาร*

ผ้าบังสุกุล ดู *บังสุกุล*

ผ้าป่า ผ้าที่ทายถวายแก่พระโดยวิธี
ปล่อยทิ้งให้พระมาชักเอาไปเอง อย่าง
เป็นผ้าบังสุกุล, ตามธรรมเนียมจะถวาย
หลังเทศกาลกฐินออกไป; คำถวายผ้าป่า
ว่า “อิมานิ มยํ ภนุเต, ปัสสุกุลจีวรานิ,
สปริวารานิ, ภิกขุสงฺฆสุตฺต, โอโณชยาม,
สาธุ โน ภนุเต, ภิกขุสงฺโฆ, อิมานิ, ปัสสุ-
กุลจีวรานิ, สปริวารานิ, ปฏิกุณฺหาตุ,
อมฺหากํ, ทีฆมฺรตฺตํ, หิตาย, สุขาย” แปล

ว่า “ข้าแต่พระสงฆ์ผู้เจริญ ข้าพเจ้าทั้งหลายขอน้อมถวายผ้าบังสุกุลจีวร กับทั้งบริวารเหล่านี้แก่พระภิกษุสงฆ์ ขอพระภิกษุสงฆ์จงรับ ผ้าบังสุกุลจีวรกับทั้งบริวารเหล่านี้ของข้าพเจ้าทั้งหลายเพื่อประโยชน์ เพื่อความสุข แก่ข้าพเจ้าทั้งหลาย ลึนกาลนาน เทอญฯ”

ผารุสกวัน ๓ *ผารุสกวัน*

ผ้าวัสสาวาสติกสาฎิก ๓ *ผ้าจํานำพรรษา*

ผ้าวัสติกสาฎิก ๓ *ผ้าอาบนํ้าฝน*

ผ้าสาฎิก ผ้าคลุม, ผ้าห่ม

ผาสุก ความสบาย, ความสำราญ

ผาสุวิหารธรรม ธรรมเป็นเครื่องอยู่สบาย

ผ้าอาบนํ้าฝน ผ้าสำหรับอธิษฐานไว้ใช้นํ้าอาบนํ้าฝนตลอด ๔ เดือนแห่งฤดูฝน ซึ่งพระภิกษุจะแสวงหาได้ในระยะเวลา ๑ เดือน ตั้งแต่แรม ๑ ค่ำเดือน ๗ ถึงขึ้น ๑๕ ค่ำเดือน ๘ และให้ทำนํ้าได้ในเวลาถึงเดือน ตั้งแต่ขึ้น ๑ ถึง ๑๕ ค่ำเดือน ๘, เรียกเป็นคำศัพท์ว่า **วัสติกสาฎิก** หรือ **วัสติกสาฎก**, มีขนาดที่กำหนดตามพุทธบัญญัติในสิกขาบทที่ ๙ แห่งรัตนวรรค (ปาจิตตีย์ ข้อที่ ๙๑; วินย.๒/๗๗๒/๕๐๙) คือ ยาว ๖ คืบ กว้าง ๒ คืบครึ่ง โดยคืบพระสุคต; ปัจจุบันมีประเพณีทายกทายิกาทำบุญถวายผ้าอาบนํ้าฝนตามวัดต่างๆ ในวันขึ้น ๑๕ ค่ำเดือน ๘, คำ

ถวายผ้าอาบนํ้าฝนเหมือนคำถวายผ้าป่าเปลี่ยนแต่ **ปัสสุกุลจีวรานิ** เป็น **วัสติกสาฎิกานิ** และ “ผ้าบังสุกุลจีวร” เป็น “ผ้าอาบนํ้าฝน”

ผู้มีราตรีเดียวเจริญ ผู้มีความเพียรไม่เกียจคร้านทั้งกลางวันกลางคืน อยู่ด้วยความไม่ประมาท

เผด็จ บอกแจ้งให้รู้, บอกนิมนต์, บอกกล่าวหรือประกาศเชื่อเชิญเพื่อให้ร่วมทำกิจโดยพร้อมเพรียงกัน; ประเดียง ก็ว่า; ๓ *ญัตติ*

แผ่เมตตา ตั้งจิตปรารถนาดีขอให้ผู้อื่นมีความสุข; คำแผ่เมตตาที่ใช้เป็นหลักว่า “สพฺเพ สตฺตา อเวรา อพฺยาปชฺฌา อนินฺมาสุขี อตฺตานิ ปริหรนฺตุ” (ขุ.ปฎิ.๓๑/๕๗๕/๔๘๓) แปลว่า “ขอสัตว์ทั้งหลาย, (ที่เป็นเพื่อนทุกข์ เกิด แก่ เจ็บ ตาย ด้วยกัน) หมดยังสิ้น, (จงเป็นสุขเป็นสุขเถิด), อย่าได้มีเวรแก่กันและกันเลย, (จงเป็นสุขเป็นสุขเถิด), อย่าได้เบียดเบียนซึ่งกันและกันเลย, (จงเป็นสุขเป็นสุขเถิด), อย่าได้มีทุกข์กายทุกข์ใจเลย, จงมีความสุขกายสุขใจ, รักษาตน (ให้พ้นจากทุกข์ภัยทั้งสิ้น) เถิด.” [ข้อความในวงเล็บเป็นส่วนใหญ่ที่เพิ่มเข้ามาในคำแปลเป็นไทย]

ผู้เจริญเมตตาธรรมอยู่เสมอ จนจิตมั่นในเมตตา มีเมตตาเป็นคุณสมบัติประจำใจ จะได้รับอานิสงส์ คือผลดี

๑๑. ประการ คือ ๑. หลับก็เป็นสุข ๒. ตื่นก็เป็นสุข ๓. ไม่ฝันร้าย ๔. เป็นที่รักของมนุษย์ทั้งหลาย ๕. เป็นที่รักของอมมนุษย์ทั้งหลาย ๖. เหวดาย่อมรักษา ๗. ไม่ต้องภัยจากไฟ ยาพิษ หรือ คัสตราอาวุธ ๘. จิตเป็นสมาธิง่าย ๙. ลีหน้าผ่องใส ๑๐. เมื่อจะตาย ใจก็สงบ ไม่หลงใหลไร้สติ ๑๑. ถ้ายังไม่บรรลุนิพพานพิเศษที่สูงกว่า ย่อมเข้าถึงพรหมโลก

อนึ่ง การแผ่เมตตาดี สำหรับท่านที่ชำนาญ เมื่อฝึกใจให้เสมอกันต่อสัตว์ทั้งหลายได้แล้ว จะทำจิตให้คล่องในการแผ่ไปในแบบต่างๆ แยกได้เป็น ๓ อย่าง (ช.ปฎิ.๓๑/๕๗๕/๔๘๓) คือ ๑.แผ่ไปทั่วอย่างไม่มีขอบเขต เรียกว่า “อโนธิโสภณ” (อย่างคำแผ่เมตตาที่ยกมาแสดงข้างต้น)

๒.แผ่ไปโดยจำกัดขอบเขต เรียกว่า “โอธิโสภณ” เช่นว่า ขอให้คนพวกนั้นพวกนี้ ขอให้สัตว์เหล่านั้นเหล่านี้ จงเป็นสุข ๓.แผ่ไปเฉพาะทิศเฉพาะแถบ เรียกว่า “ทิสโสภณ” เช่นว่า ขอให้มนุษย์ทางทิศนั้นทิศนี้ ขอให้ประดาสัตว์ในแถบนั้นแถบนี้ หรือย่อยลงไปอีกว่า ขอให้คนจนคนยากไร้ในภาคนั้นภาคนั้น จงมีความสุข ฯลฯ; ๓. เมตตา, อโนธิโสภณ, โอธิโสภณ, ทิสโสภณ, วิภูพพนา, สิมาสัมภท

โศภณธรรม อารมณ์ที่จะพึงถูกต้องด้วยกาย, สิ่งที่ถูกต้องด้วยกาย เช่น เย็น ร้อน อ่อน แข็ง เป็นต้น (ข้อ ๕ ในอายตนะภายนอก ๖ และในกามคุณ ๕)

พ

พจน์ ดู *วจนะ*

พนาสนท์, พนาสนท์ ดู *ไพรสนท์*

พยัญชนะ 1. อักษร, ตัวหนังสือที่ไม่ใช่

สระ 2. กับขั้วนอกจากแกง; คู่กับ *สุปะ*

3. ลักษณะของร่างกาย

พยากรณ์ 1. ทำให้แจ้งชัด, บอกแจ้ง, ชี้แจง, ตอบปัญหา (คัมภีร์ทั้งหลายมัก

แสดงความหมายว่าตรงกับคำว่า

วิสาขา) 2. ไวยากรณ์, ตำราหลักภาษา

3. ในภาษาไทย นิยมใช้ในความหมาย

ว่า ทาย, ทำนาย (ความหมายเดิมคือ

บอกความหมายของสิ่งนั้นๆ เช่น

ลักษณะร่างกาย ให้แจ่มแจ้งออกมา)

พยากรณ์ศาสตร์ วิชาหรือตำราว่าด้วย

การทำนาย (ในภาษาบาลี ตามปกติใช้

ในความหมายว่า ตำราไวยากรณ์)

พยาธิ ความเจ็บไข้

พยาน ผู้รู้เห็นเหตุการณ์, คน เอกสาร

หรือสิ่งของที่อ้างเป็นหลักฐาน

พยาบาท ความขัดเคืองแค้นใจ, ความ

เจ็บใจ, ความคิดร้าย; ตรงข้ามกับ *เมตตา*;

ในภาษาไทยหมายถึง ผูกใจเจ็บและคิด

แค้น

พยาบาทวิตก ความตริตริกในทางคิด

ร้ายต่อผู้อื่น, ความคิดนึกในทางขัด

เคืองชิงชัง ไม่ประกอบด้วยเมตตา (ข้อ

๒ ในอกุศลวิตก ๓)

พยุหะ กระบวน, เหล่าทหารที่ระดมจัด

ขึ้น, กองทัพ (บาลี: พยุห)

พยุหแสนยากร เหล่าทหารที่ระดมจัด

ยกมาเป็นกระบวนทัพ, กองทัพ (บาลี:

พยุห+เสนา+อากร; สันสกฤต: วยุห+

ไสนย+อากร)

พร สิ่งที่อนุญาตหรือให้ตามที่ขอ, สิ่ง

ประสงค์ ที่ขอให้ผู้อื่นอนุญาตหรือ

อำนวยให้, สิ่งที่ปรารถนา ซึ่งเมื่อได้รับ

โอกาสแล้ว จะขอจากผู้มีศักดิ์หรือมีฐานะ

ที่จะยอมให้ หรือเื้อออำนวยให้เป็นข้อ

อนุญาตพิเศษ เป็นรางวัล หรือเป็นผล

แห่งความโปรดปรานหรือเมตตาการุณย์,

ดังพรลาคัญต่อไปนี้ เป็นตัวอย่าง

พร ที่พระเจ้าสุทโธทนะทรงขอจาก

พระพุทเจ้า กล่าวคือ เมื่อเจ้าชายราหุล

ทูลขอท่ายัชชะ (สมบัติแห่งความเป็น

ทายาท) พระพุทเจ้าได้โปรดให้เจ้าชาย

ราหุลบรรพชา เพื่อจะได้โลกุตตรสมบัติ

โดยพระสารีบุตรเป็นพระอุปัชฌาย์ ครั้น

พระพุทเจ้าบิดาทรงทราบ ก็ได้เสด็จมาทรง

ขอ*พร*จากพระพุทเจ้า ขอให้พระภิกษุ

ทั้งหลายไม่บวชบุตรที่มารดาบิดายังมิได้

อนุญาต จึงได้มีพุทธานุญาตข้อนี้สืบมา

(วินย.๔/๑๑๘/๑๖๘)

พร ๘ ประการ ที่นางวิสาขาทูลขอ คือ ตลอดชีวิตของตน ปรารถนาจะขอ ถวายผ้าวัสสิกสาฎก ถวายอาคันตุกภัต ถวายคมิภักต ถวายคิลานภัต ถวายคิลานุปัฏฐากภัต ถวายคิลานเภสัช ถวายชุกยาคุ แก่สงฆ์ และถวายอุทกสาฎกแก่ภิกษุณีสงฆ์ จึงได้มีพุทธานุญาตผ้า ภัต และเภสัชเหล่านี้สืบมา (วินย.๕/๑๕๓/๒๑๐)

พร ๘ ประการ ที่พระอานนท์ทูลขอ (ทำนองเป็นเงื่อนไข) ในการที่จะรับหน้าที่เป็นพระพุทธรูปจากประจำ แยกเป็น ก) **ด้านปฏิเสธ ๔ ข้อ** คือ ๑. ถ้าพระองค์จักไม่ประทานจีวรอันประณีตที่พระองค์ได้แล้วแก่ข้าพระองค์ ๒. ถ้าพระองค์จักไม่ประทานบิณฑบาตอันประณีตที่พระองค์ได้แล้วแก่ข้าพระองค์ ๓. ถ้าพระองค์จักไม่โปรดให้ข้าพระองค์อยู่ในพระคันธกุฎีที่ประทับของพระองค์ ๔. ถ้าพระองค์จักไม่ทรงพาข้าพระองค์ไปในที่นิมนต์ และ ข) **ด้านขอรับ ๔ ข้อ** คือ ๕. ถ้าพระองค์จะเสด็จไปสู่ที่นิมนต์ที่ข้าพระองค์รับไว้ ๖. ถ้าข้าพระองค์จักพาบริษัทซึ่งมาเพื่อเฝ้าพระองค์แต่ที่ไกลนอกรัฐนอกแคว้นเข้าเฝ้าได้ในขณะที่มาแล้ว ๗. ถ้าข้าพระองค์จักได้เข้าเฝ้าทูลถามในขณะเมื่อความสงสัยของข้าพระองค์เกิดขึ้น ๘. ถ้าพระองค์ทรงแสดงธรรมอันใดในที่ลับหลังข้าพระองค์ จักเสด็จมาตรัสบอก

ธรรมอันนั้นแก่ข้าพระองค์, พระพุทธเจ้าตรัสถามท่านว่าเห็นอาที่นพคือผลเสียอะไรใน ๔ ข้อต้น และเห็นอานิสงส์คือผลดีอะไรใน ๔ ข้อหลัง จึงขออย่างนี้เมื่อพระอานนท์ทูลชี้แจงแล้ว ก็ทรงอนุญาตตามที่ท่านขอ (เช่น ที.อ.๒/๑๔)

(ข้อชี้แจงของพระอานนท์ คือ ถ้าข้าพระองค์ไม่ได้พร ๔ ข้อต้น จักมีคนพูดได้ว่า พระอานนท์ได้ลาภอย่างนั้น จึงบำรุงพระศาสดา ผู้อุปฐากอย่างนี้จะเป็นภาระอะไร ถ้าข้าพระองค์ไม่ได้พรข้อข้างปลาย จักมีคนพูดได้ว่า พระอานนท์บำรุงพระศาสดาอย่างไรกัน ความอนุเคราะห์แม้เพียงเท่านี้ พระองค์ก็ยังไม่ทรงกระทำ สำหรับพรข้อสุดท้าย จักมีผู้ถามข้าพระองค์ในที่ลับหลังพระองค์ว่า ธรรมนี้ๆ พระองค์ทรงแสดงที่ไหน ถ้าข้าพระองค์บอกไม่ได้ ก็จะมีผู้พูดได้ว่า แม้แต่เรื่องเท่านี้ท่านยังไม่รู้ ท่านจะเที่ยวตามเสด็จพระศาสดาดูจนเงาไม่ละ พระองค์ตลอดเวลายาวนาน ไปทำไม)

พรตามตัวอย่างข้างต้นนี้ เป็นข้อที่แสดงความประสงค์ของอริยสาวกและอริยสาวิกา จะเห็นว่าไม่มีเรื่องผลได้แก่ตนเองของผู้ขอ ส่วนพรที่ปุถุชนขอ มีตัวอย่างที่เด่น คือ

พร ๑๐ ประการ (ทศพร) ที่พระมุสดีเทวีทูลขอกะท้าวลักกะ เมื่อจะจุติจาก

เทวโลกมาอุบัติในมนุษยโลก ได้แก่ ๑. *อคคัมहेลิกาโว* ขอให้ได้ประทับในพระราชนิเวศน์ (เป็นอัครมहेลีส) ของพระเจ้าสิวีราช ๒. *นีลเนตตดา* ขอให้มิดวงเนตรดำดั่งตาลูกมฤคิ ๓. *นีลลามุกตา* ขอให้มิดวงตาอันใส ๔. *มุสฺสตีตี นาม* ขอให้มิดวงตาอันใส ๕. *ปุตฺตปฏิลาโก* ขอให้ได้พระราชโอรส ผู้ให้สิ่งประเสริฐ มีพระทัยโอบเอื้อ ปราศจากความตระหนี่ ผู้อันราชาทั่วทุกรัฐบูชา มีเกียรติยศ ๖. *อนุนนตฺกจฺฉิตา* เมื่อทรงกรรมขอย่าให้อุทรปองนูน แต่พึงโค้งดั่งคันธนูที่นายช่างเหลาไว้เรียบเกลี้ยงเกลา ๗. *อลมฺพตฺถนตา* ขออุคลถันอย่าได้หย่อนยาน ๘. *อปฺลิตฺตาโว* ขอเกศาหงอกอย่าได้มี ๙. *สุขุมจฺฉวิตา* ขอให้มิผิวเนื้อละเอียดเนียนธุลีไม่ติดกาย ๑๐. *วชฺฌปฺปโมจฺนสมตฺถตา* ขอให้ปล่อยน้กโทษประหารได้ (ขุ.ชา.๒๘/๑๐๔๘/๓๖๕)

ในภาษาไทย “พร” มีความหมายเพี้ยนไป กลายเป็นคำแสดงความปรารถนาดี ซึ่งกล่าวหรือให้โดยไม่ต้องมีการขอหรือการแสดงความประสงค์ของผู้รับ และมักไม่คำนึงว่าจะมีการปฏิบัติหรือทำให้สำเร็จเช่นนั้นหรือไม่

“พร” ที่นิยมกล่าวในภาษาไทย เช่นว่า “*จตุรพิธพร*” (พรสี่ประการ) นั้น ในภาษาบาลีเดิมไม่เรียกว่า “พร” แต่เรียกว่า “ธรรม” บ้าง ว่า “ฐานะ” บ้าง ดังในพุทธ-

พจน์ว่า “ธรรม ๔ ประการ คือ อายุ วรรณะ สุขะ พละ ย่อมเจริญแก่บุคคลผู้มีปกติอภิวาท อ่อนน้อมต่ออุฆฏชนเป็นนิตย์” (ขุ.ธ.๒๕/๑๘/๒๓)

ธรรม หรือฐานะที่เรียกอย่างไทยได้ว่าเป็นพรอย่างนี้ ในพระไตรปิฎกมีอีกหลายชุด มีจำนวน ๕ บ้าง ๖ บ้าง ๗ บ้าง ที่ควรทราบ คือ ฐานะ ๕ อันเรียกได้ว่าเป็น “*เบญจพิธพร*” (พรห้าประการ) ดังในพุทธพจน์ว่า “ทายกผู้ให้โภชนะ ชื่อว่า ย่อมให้ฐานะ ๕ ประการ แก่ปฏิกาคหกกล่าวคือ ให้อายุ วรรณะ สุขะ พละ ปฏิภาณ ครั้นให้ ... แล้ว ย่อมเป็นภาคีแห่งอายุ ... วรรณะ ... สุขะ ... พละ ... ปฏิภาณ ที่เป็นทิพย์ หรือเป็นของมนุษย์ ก็ตาม” (อง.ปญจก.๒๒/๓๗/๔๔)

ธรรม หรือฐานะ ๕ อันเรียกได้ว่าเป็น “*เบญจพิธพร*” (พรห้าประการ) อีกชุดหนึ่งที่ควรนำมาปฏิบัติ พึงศึกษาในพุทธพจน์ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงเที่ยวไปในแดนโคจรของตน อันสืบมาแต่บิดา... เมื่อเที่ยวไปในแดนโคจรของตน อันสืบมาแต่บิดา เธอทั้งหลายจักเจริญ ทั้งด้วยอายุ ... ทั้งด้วยวรรณะ ... ทั้งด้วยสุข ... ทั้งด้วยโภคะ ... ทั้งด้วยพละ” และทรงไขความไว้ว่า สำหรับภิกษุ อายุ อยู่ที่*อิทธิบาท ๔* วรรณะ อยู่ที่*ศีล* สุข อยู่ที่*ฌาน ๔* โภคะ อยู่ที่

อัปมัญญา (พรหมวิหาร) ๔ พละ อยู่ที่
วิมุตติ (เจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติที่
หมดสิ้นอาสวะ) (ที.ปา.๑๑/๕๐/๘๕) ส่วน
แดนโคจรของตน ที่สืบมาแต่บิดา ก็คือ
สติปัญญา ๔ (ส.ม.๑๙/๓๐๐/๑๙๘)

พรต ข้อที่ตั้งความเพียรถือปฏิบัติ เป็น
วิริยสมาทาน, ข้อถือเข้มงวด, หลักที่ถือ
ประพฤติปฏิบัติคู่กับศีล โดยมากเป็น
การถือของเดิรถีย์ (ตัตถิยสมาทาน)
ซึ่งต้องห้ามในพระพุทธศาสนา (บาลี: วัต,
สันสกฤต: วัต) เช่น โคพรต (โควัต - ถือ
ประพฤติตัวเป็นนออยู่อย่างโค) กุกกุพรต
(กุกกุวัต - ถือประพฤติตัวเป็นนออยู่อย่าง
สุนัข) นคคิยพรต (ถือเปลือยกาย) เกส
ลัญจนพรต (ถือถอนผม) มุคพรต (มุค
วัต, มุคัพพต - ถือเป็นอย่างคนไปไม่พูด
กัน), ในพระพุทธศาสนา มีพรตที่รู้จัก
กันมาก คือ ชุตตงค์ แต่เป็นข้อถือปฏิบัติ
ที่ถือตามสมัครใจ ไม่บังคับ; เทียบ **วัตร**

พรรณนา เล่าความ, ขยายความ, กล่าว
ถ้อยคำให้ผู้ฟังนึกเห็นเป็นภาพ

พรรษกาล ฤดูฝน (พจนานุกรมเขียน
พรรษากาล)

พรรษา ฤดูฝน, ปี, ปีของระยะเวลาที่บวช

พรรษาธิฐาน อธิษฐานพรรษา, กำหนด
ใจว่าจะจำพรรษา; ดู **จำพรรษา**

พรหม ผู้ประเสริฐ, เทพในพรหมโลก
เป็นผู้ไม่เกี่ยวข้องกับด้วยกาม มี ๒ พวก

คือ รูปพรหมมี ๑๖ ชั้น อรูปพรหมมี ๔
ชั้น; ดู **พรหมโลก**; เทพสูงสุดหรือพระผู้
เป็นเจ้าในศาสนาพราหมณ์

พรหมจรรย์ “จริยะอันประเสริฐ”, “การ
ครองชีวิตประเสริฐ”, ตามที่เข้าใจกันทั่ว
ไป หมายถึงความประพฤติเว้นเมถุน
หรือการครองชีวิตดังเช่นการบวชที่ละ
เว้นเมถุน แต่แท้จริงนั้น **พรหมจรรย์**
คือ **พรหมจริยะ** เป็นหลักการใหญ่ที่ใช้ใน
แง่ความหมายมากมาย ดังที่อรรถกถา
แห่งหนึ่งประมวลไว้ ๑๐ นัย คือหมายถึง
ทาน ไวยาวัจจ์ (คือการชวนชวยช่วย
เหลือรับใช้ทำประโยชน์) เบญจศีล อัป-
มัญญาสี่ (คือพรหมวิหารสี่) เมถุนวิริติ
(คือการเว้นเมถุน) สหาลันโดษ (คือ
ความพอใจเฉพาะภรรยาหรือคู่ครองของ
ตน) ความเพียร การรักษาอุโบสถ
อริยมรรค พระศาสนา (อันรวมไตรสิกขา
ทั้งหมด) เฉพาะอย่างยิ่ง ความหมาย
สำคัญที่พระพุทธเจ้าตรัสเป็นหลัก คือ ๒
นัยสุดท้าย (อริยมรรค และพระศาสนา);
ในศาสนาพราหมณ์ **พรหมจรรย์** หมายถึง
ถึงการครองชีวิตเว้นเมถุนและประพฤติ
ปฏิบัติตนเคร่งครัดต่างๆ ที่จะควบคุม
ตนให้มุ่งมั่นในการศึกษาได้เต็มที่ โดย
เฉพาะในการเรียนพระเวท โดยนัยหมายถึง
ถึงการศึกษาระเวท และหมายถึงช่วง
เวลาหรือขั้นตอนของชีวิตที่พึงอุทิศเพื่อ

การศึกษาอย่างนั้น (บาลี: **พรหมจริยะ**)

พรหมจริยะ ๓ **พรหมจรรย์**

พรหมจารี ผู้ประพฤติพรหมจรรย์, นักเรียนพระเวท, ผู้ประพฤติธรรมมีเว้นจากเมถุน เป็นต้น; ๓ **อาศรม**

พรหมทัณฑ์ โทษอย่างสูง คือ สงฆ์ตกลงกันลงโทษภิกษุรูปใดรูปหนึ่งโดยภิกษุทั้งหลายพร้อมใจกันไม่พูดด้วย ไม่ว่าจะกล่าวตักเตือน หรือสั่งสอนภิกษุรูปนั้น, พระฉันนะซึ่งเป็นภิกษุเจ้าพยศ ถือตัวว่าเป็นคนเก่าใกล้ชิดพระพุทธเจ้ามาก่อนใครอื่น ใครว่าไม่ฟัง ภายหลังถูกสงฆ์ลงพรหมทัณฑ์ถึงกับเป็นลมล้มสลบหายพยศได้; ๓ **ปกาสนียกรรม, อสัมมุขากรณีย์**

พรหมไทย ของอันพรหมประทาน, ของให้ที่ประเสริฐสุด หมายถึง ที่ดินหรือบ้านเมืองที่พระราชทานเป็นบำเหน็จ เช่น เมืองอุกกุฏฐะที่พระเจ้าปเสนทิโกศลพระราชทานแก่ไปกขรสาตีพราหมณ์ และนครจัมปาที่พระเจ้าพิมพิสารพระราชทานให้โสณทัณฑพราหมณ์ปกครอง

พรหมบุญ บุญอย่างสูง เป็นคำแสดงอานิสงส์ของผู้ชักนำให้สงฆ์สามัคคีปรองดองกัน ได้พรหมบุญจักแซมขึ้นในสวรรค์ตลอดกาล

พรหมโลก ที่อยู่ของพรหม ตามปกติหมายถึงถึง **รูปพรหม** ซึ่งมี ๑๖ ชั้น (เรียกว่า **รูป-**

โลก) ตามลำดับดังนี้ ๑. **พรหมปารีสัชชา** ๒. **พรหมปุโรหิตา** ๓. **มหาพรหมา** ๔. **ปริตตภา** ๕. **อัปพมาณาภา** ๖. **อาภัสสรา** ๗. **ปริตตสุภา** ๘. **อัปพมาณสุภา** ๙. **สุภกัณหา** ๑๐. **เวหัพผลา** ๑๑. **อัสัญญีสัตตา** ๑๒. **อวิหา** ๑๓. **อตัปปา** ๑๔. **สุทัสสา** ๑๕. **สุทัสสี** ๑๖. **อกนิฏฐา**; นอกจากนี้ยังมี **อรูปพรหม** ซึ่งแบ่งเป็น ๔ ชั้น (เรียกว่า **อรูปโลก**) คือ ๑. **อากาสนัญญาตนะ** ๒. **วิญญาณัญญาตนะ** ๓. **อากิญจัญญาตนะ** ๔. **เนวัสัญญานาสัญญาตนะ**

พรหมวิหาร ธรรมเครื่องอยู่ของพรหม, ธรรมประจำใจอันประเสริฐ, ธรรมประจำใจของท่านผู้มีคุณความดียิ่งใหญ่ มี ๔ คือ **เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา**; ๓ **วิหาร**

พรหมายู ชื่อพราหมณ์คนหนึ่ง อายุ ๑๒๐ ปี เป็นผู้เชี่ยวชาญไตรเพท อยู่ ณ เมืองมิถิลา ในแคว้นวิเทหะ ได้ส่งศิษย์มาตรวจดูมหาบุรุษลักษณะของพระพุทธเจ้า ต่อมาได้พบกับพระพุทธเจ้า ทูลถามปัญหาต่างๆ มีความเลื่อมใสและได้บรรลุธรรมเป็นพระอนาคามี

พร้อมหน้าธรรมวินัย (ระงับอธิกรณ์) โดยนำเอาธรรมวินัย และสัตตสุสาน์ที่เป็นหลักสำหรับระงับอธิกรณ์นั้นมาใช้ โดยครบถ้วน คือวินิจฉัยถูกต้องโดยธรรม และถูกต้องโดยวินัย (**ธัมมสัมมุขตา-**

วินยสัมมุขตา)

พร้อมหน้าบุคคล บุคคลผู้เกี่ยวข้องในเรื่องนั้นอยู่พร้อมหน้ากัน เช่น คู่วิวาทหรือคู่ความพร้อมหน้ากันในวิวาทาธิกรณ์และในอนุวาทาธิกรณ์ เป็นต้น (*บุคคลสัมมุขตา*)

พร้อมหน้าวัตถุ ยกเรื่องที่เกิดขึ้นขึ้นพิจารณาวินิจฉัย เช่น คำกล่าวโจทเพื่อเริ่มเรื่อง และข้อวิวาทที่ยกขึ้นแถลง เป็นต้น (*วัตถุสัมมุขตา*)

พร้อมหน้าสงฆ์ ต่อหน้าภิกษุเข้าประชุมครบองค์ และได้นำฉันทะของผู้ควรแก้ฉันทะมาแล้ว (*สังฆสัมมุขตา*)

พระ- คำนำหน้า ที่ใช้ประกอบหน้าคำอื่น เพื่อแสดงความยกย่อง เคารพ นับถือหรือให้ความสำคัญ เช่น นารายณ์ เป็นพระนารายณ์ ราชา เป็น พระราชา

(คำที่ขึ้นต้นด้วย พระ- ซึ่งไม่พบในลำดับ ให้ตัด พระ ออก แล้วดูในลำดับของคำนั้น เช่น พระนารายณ์ ๓ นารายณ์ พระราชา ๓ ราชา)

พระเครื่อง พระเครื่องราง, พระพุทธรูปองค์เล็กๆ ที่นับถือเป็นเครื่องราง มักใช้เป็นของติดตัว ๓ *เครื่องราง*

พระโคตม, พระโคตมะ พระนามของพระพุทธเจ้า เรียกตามพระโคตร

พระเจ้า พระพุทธเจ้า, พระพุทธรูป, เทพผู้เป็นใหญ่; คนไทยใช้คำว่าพระเจ้า

หมายถึงพระพุทธเจ้า มาแต่โบราณ เช่นว่า “พระเจ้าห้าพระองค์” ก็คือ พระพุทธเจ้า ๕ พระองค์ แต่คงเป็นด้วยว่า ต่อมาเมื่อศาสนิกแห่งศาสนาที่นับถือเทพเป็นใหญ่ ใช้คำนี้เรียกเทพเป็นใหญ่ของตนกันแพร่หลายขึ้น พุทธศาสนิกชนจึงใช้คำนี้น้อยลงๆ จนบัดนี้แทบไม่เข้าใจว่าเป็นคำที่ใช้มาในพระพุทธศาสนา

พระชนม์ อายุ, การเกิด, ระยะเวลาที่เกิดมา

พระชนมายุ อายุ

พระดาบส ๓ *ดาบส*

พระธรรม คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ทั้งหลักความจริงและหลักความประพฤติ

พระนม แม่นม

พระนาคปรก พระพุทธรูปปางหนึ่งมีรูปนาคแผ่พังพานอยู่ข้างบน; ๓ *มัจฉลินท์*

พระบรมศาสดา พระผู้เป็นครูผู้ยิ่งใหญ่, พระผู้เป็นครูสูงสุด หมายถึงพระพุทธเจ้า

พระบ้าน ๓ *คามวาสี*

พระป่า ๓ *อรัญวาสี*

พระผู้เป็นเจ้า พระภิกษุ, เทพผู้เป็นใหญ่, เทพสูงสุดที่นับถือว่าเป็นผู้สร้างสรรค์บันดาลทุกสิ่งทุกอย่าง; คนไทยใช้คำว่าพระผู้เป็นเจ้า เป็นคำเรียกพระภิกษุ มาแต่โบราณ เช่นว่า “ขออาราธนาพระผู้เป็นเจ้าแสดงพระธรรมเทศนา”

แต่คงเป็นด้วยว่า ต่อมา เมื่อศาสนิก
แห่งศาสนาที่นับถือเทพเป็นใหญ่ ใช้คำ
นี้เรียกเทพสูงสุดของตนกันแพร่หลาย
ขึ้น พุทธศาสนิกชนจึงใช้คำนี้น้อยลงๆ
จนบัดนี้แทบไม่เข้าใจว่าเป็นคำที่ใช้มาใน
พระพุทธศาสนา

พระผู้มีพระภาคเจ้า พระนามของพระ
พุทธเจ้า

พระพรหม ๑ *พรหม*

พระพุทธเจ้า พระผู้ตรัสรู้เองโดยชอบแล้ว
สอนผู้อื่นให้รู้ตาม, ท่านผู้รู้ดีรู้ชอบด้วย
ตนเองก่อนแล้ว สอนประชุมชนให้
ประพฤติชอบด้วยกาย วาจา ใจ; **พระ
พุทธเจ้า ๗** พระองค์ที่ใกล้กาลปัจจุบัน
ที่สุดและคัมภีร์กล่าวถึงบ่อยๆ คือ พระ
วิปัสสี พระสิขี พระเวสสภู พระกกุสันธะ
พระโกนาคมน์ พระกัสสป และพระโคตม;
พระพุทธเจ้า ๕ พระองค์แห่งภัทรกัป
ปัจจุบันนี้ คือ พระกกุสันธะ พระ
โกนาคมน์ พระกัสสป พระโคตม และ
พระเมตเตยยะ (เรียกกันสามัญว่า *พระ
ศรีอารย* หรือ *พระศรีอริยเมตไตรย*);
พระพุทธเจ้า ๒๕ พระองค์นับแต่พระ
องค์แรกที่พระโคตมพุทธเจ้า (พระ
พุทธเจ้าองค์ปัจจุบัน) ได้ทรงพบและ
ทรงได้รับการพยากรณ์ว่าจะได้สำเร็จ
เป็นพระพุทธเจ้า (รวม ๒๕ พระองค์) จน
ถึงพระองค์เองด้วย คือ ๑. พระที่ปังกร

๒. พระโกณฑัญญะ ๓. พระมังคละ ๔.
พระสุমনะ ๕. พระเรวตะ ๖. พระโสภิตะ
๗. พระอโนมทัสสี ๘. พระปทุมะ ๙.
พระนารทะ ๑๐. พระปทุมุตตระ ๑๑.
พระสุเมธะ ๑๒. พระสุชาตะ ๑๓. พระ
ปิยทัสสี ๑๔. พระอัทธทัสสี ๑๕. พระ
ธัมมทัสสี ๑๖. พระลิททัตตะ ๑๗. พระ
ติสสะ ๑๘. พระปุลสสะ ๑๙. พระวิปัสสี
๒๐. พระสิขี ๒๑. พระเวสสภู ๒๒.
พระกกุสันธะ ๒๓. พระโกนาคมน์ ๒๔.
พระกัสสปะ ๒๕. พระโคตมะ (เรื่องมา
ในคัมภีร์พุทธวงศ์ แห่งขุททกนิกาย
พระสุตตันตปิฎก); ๑ *พุทธะ* ด้วย

พระนามต่างๆ เพื่อกล่าวถึงพระ
พุทธเจ้า ซึ่งเป็นคำกลางๆ ใช้แก่พระองค์
ใดก็ได้ มีมากมาย เช่น ที่ประมวลไว้ใน
คัมภีร์อภิธานปิฎก (คาถาที่ ๑-๔)
มี ๓๒ คำ (ในที่นี้ ได้ปรับตัวสะกด และจัดเรียง
ตามลำดับอักษรอย่างภาษาไทย) คือ จักขุมา,
ชินะ, ตถาคต, ทศพล, ทิปทุตตมะ
(ทิปโตตม), เทวเทพ, ธรรมราชา, ธรรม-
สวามี, นรวรร, นรสีห์, นาถะ, นายก,
พุทธะ, ภควา (พระผู้มีพระภาค),
ภูริปัญญา, มหามุนี, มहेสิ (มहेสิ ก็
ใช้), มารชิ, มุนี, มุนินท์, (มุนินท์ ก็ใช้),
โลกครุ, โลกนาถ, วรปัญญา, วินายก,
สมันตจักขุ (สมันตจักขุ), สยัมภู, ลัตถา
(พระศาสดา), ลัพพัญญู, สัมมาสัมพุทธ,

สุคต, อนธิวร, อังคีรส; และสำหรับพระ
พุทธเจ้าพระองค์ปัจจุบัน มีพระนาม
เฉพาะเพิ่มอีก ๗ คำ คือ โคตมะ ลักกะ
(ศากยะ) ลักขมุณี (ศากยมุณี) ลักขสีห
(ศากยสิงห์) สิทธิตถะ สุทโชนิ
อาทิจจพันธู์; ๓ *อังคีรส* ด้วย

ข้อควรทราบบางประการเกี่ยวกับ
พระพุทธรูปพระองค์ปัจจุบัน ตามที่ตรัส
ไว้ในคัมภีร์พุทธวงศ์ (โคตมพุทธวงศ์, ขุ.พุทธ.
๓๓/๒๖/๕๔๓) คือ พระองค์เป็นพระสัม-
พุทธเจ้าพระนามว่าโคตม (โคตมพุทธ)
เจริญในศากยสกุล พระนครอันเป็นที่
กำเนิดชื่อกบิลพัสดุ์ พระบิดาคือพระเจ้า
สุทโชนะ พระมารดามีพระนามว่า
มายาเทวี ทรงครองขมาวาสอยู่ ๒๙ ปี
มีปราสาท ๓ หลังชื่อ สุจันทะ โภกนุท
และโกญจะ มเหสีพระนามว่าโยสธรา
โอรสพระนามว่าราหุล ทอดพระเนตร
เห็นนิมิต ๔ ประการแล้ว เสด็จออก
ผนวชด้วยม้าเป็นราชยาน บำเพ็ญทุกร-
กิริยาอยู่ ๖ ปี ประกาศธรรมจักรที่ป่า
อิสิปตนมฤคทายวัน แขวงเมืองพาราณสี
พระอัครสาวกทั้งสอง คือ พระอุปติสสะ
(พระสารีบุตร) และพระโกณฑิยะ (พระ
มหาโมคคัลลานะ) พุทธอุปัฏฐากชื่อว่า
พระอานนท์ พระอัครสาวิกาสอง คือ
พระเขมา และพระอุบลวรรณา อัคร-
อุปัฏฐากอุบาสก คือ จิตตคฤหบดี และ

หัตถกะอาฬวกะ อัครอุปัฏฐากอุบาสิกา
คือ นันทมารดา (หมายถึง เวฬุภักตฤก
นันทมารดา) และอุตตรา (หมายถึง
ชุกชุตตรา) บรรลุสัมโพธิญาณที่ควงไม้
อัสสัตถพฤกษ์ (คือ ไม้อัสสัตถะ
เป็นต้นโพธิ์) มีสาวกสันนิบาต (การ
ประชุมพระสาวก) ครั้งใหญ่ ครั้งเดียว
ภิกษุผู้เข้าร่วมประชุม ๑,๒๕๐ รูป ถึงจะ
ดำรงชนม์อยู่ในอายุขัยเพียงร้อยปี
ก็ช่วยให้หมู่ชนข้ามพ้นวัฏสงสารได้มาก
มาย ทั้งตั้งคบบเพลิงธรรมไว้ปลุกคนภาย
หลังให้เกิดมีปัญญาได้ตรัสรู้ต่อไป

พระมหาบุรุษลักษณะ ๓ *มหาบุรุษ-
ลักษณะ*

พระยม ๓ *ยม*

พระยส ๓ *ยส*

พระรัตนตรัย ๓ *รัตนตรัย*

พระวินัย ๓ *วินัย*

พระศาสดา ผู้สอน เป็นพระนามเรียก
พระพุทธรูป; ๓ *ศาสดา*

พระสงฆ์ 1. (ในฐานะองค์หนึ่งแห่งพระ
รัตนตรัย ต่อจากพระพุทธรูป และพระ
ธรรม) หมู่สาวกของพระพุทธรูป คือ
พระอริยสาวก ๔ คู่ แยกรายตัวเป็น ๘
บุคคล เริ่มแต่ท่านผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติ
มรรค จนถึงพระอรหันต์, สาวกสงฆ์,
อริยสงฆ์ **2.** ชุมนุมภิกษุหมู่หนึ่งๆ ตั้ง
แต่ ๔ รูปขึ้นไป ซึ่งสามารถประกอบ

สั่งกรรมได้ตามพระวินัยบัญญัติ, หมูชนที่บรรพชาอุปสมบทแล้ว เล่าเรียนศึกษาคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า และปฏิบัติชอบตามพระธรรมวินัย, ภิกษุสงฆ์, สมมติสงฆ์ **3.** ในภาษาไทยที่พูดต่อๆ ตามๆ ติดปากกันมา เป็นคำพูดที่มีความหมายรวมๆ คลุมๆ พร่าๆ เรียก แม้แต่ภิกษุรูปเดียวว่าพระสงฆ์ ในกรณีนี้ ฟังนึกถึงคำว่า “พระสงฆ์” นั้นในฐานะเป็นสมุหนาม คือคำพูดรวมๆ คลุมๆ หมายถึงพระภิกษุทั่วไปหมด โดยไม่เจาะจง หรือพูดถึงภิกษุรูปใดรูปหนึ่งในฐานะเป็นตัวแทนของพระภิกษุทั้งหลายทั่วไปทั้งหมด; **ดู สงฆ์**

พระสมณโคดม คำที่คนภายนอกนิยมใช้เมื่อกล่าวถึงพระพุทธเจ้า

พระสัมพุทธเจ้า พระผู้ตรัสรู้เอง หมายถึง ถึง พระพุทธเจ้า

พระสาวก ผู้ฟังคำสั่งสอน, ศิษย์ของพระพุทธเจ้า; **ดู สาวก**

พระสูตร **ดู สูตร**

พระเสขะ **ดู เสขะ**

พระอภิธรรม **ดู อภิธรรม**

พระอุรุ **ดู อุรุ***

* คำขึ้นต้นด้วย พระ- ซึ่งไม่พบในลำดับ ให้ตัด พระ ออก แล้วดูในลำดับของคำนั้น

พราหมณ์ คนวรรณะหนึ่งใน ๔ วรรณะ คือ กษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์ ชูทร;

พราหมณ์เป็นวรรณะนักบวชและเป็นเจ้าพิธี ถือตนว่าเป็นวรรณะสูงสุด เกิดจากปากพระพรหม; **ดู วรรณะ**

พราหมณ์คหบดี พราหมณ์และคหบดีคือ ประดาพราหมณ์ และชนผู้เป็นเจ้าของบ้านครองเรือนทั้งหลายอื่น ที่นอกจากกษัตริย์และพราหมณ์นั้น เฉพาะอย่างยิ่งคือพวกแพศย์; **ดู วรรณะ**

พราหมณ์ดาบส ดาบสที่มีชาติตระกูลเป็นพราหมณ์ ออกมาบำเพ็ญพรตถือเพศเป็นดาบส, มีบันทึกในอรรถกถาว่า ครั้งอดีตสมัยพระเจ้าโอกกากราช ในดินแดนแถบทักษิณาบถ อันเป็นทักษิณชนบท มีพวกพราหมณ์ดาบสอยู่มาก

พราหมณ์ทำนายนพพระมหาบุรุษ ในพระพุทธประวัติ มีความตามที่เล่าไว้ในอรรถกถา (เช่น ข.อ.๑/๘๘) ว่า เมื่อพระโพธิสัตว์ประสูติแล้วผ่านมาถึงวันที่ ๕ เป็นวันชานพระนาม พระเจ้าสุทโธทนะโปรดให้เชิญพราหมณ์ผู้จบไตรเพทจำนวน ๑๐๘ คนมาฉันโภชนาหารแล้วทำมงคลรับพระลักษณะ และชานพระนามว่า “สิทธัตถะ”, ในบรรดาพราหมณ์ร้อยแปดคนนั้น พราหมณ์ที่เป็นผู้รับพระลักษณะมี ๘ คน คือ ราม รัชลักขณณ์ สุชาติมนตรี โภช สุขยาม สุทัตต์ และโกณฑัญญะ ในแปดคนนี้ เจ็ดท่านแรกชื่อนี้ขึ้น ๒ นี้ว และพยากรณ์เป็น

๒ อย่าง คือ ถ้าทรงอยู่ครองฆราวาส จะทรงเป็นพระเจ้าจักรพรรดิราช แต่หากออกผนวช จะเป็นพระพุทธเจ้า ส่วนท่านที่ ๘ ซึ่งมีอายุน้อยที่สุด คือ โทณทัณฺฑะ ชูนิ้วเดียว และพยากรณ์ว่า จะทรงเป็นพระพุทธเจ้าอย่างแน่นอน; ดู *มหาบุรุษลักษณะ*; เทียบ *อติตดาบส*

พราหมณ์มหาศาล พราหมณ์ผู้มั่งคั่ง

พราหมณ์ลัทธิ ลัทธิพราหมณ์ คือ หลักการ หรือข้อยึดถือของพวกพราหมณ์ ที่กำหนดว่า พราหมณ์เป็นวรรณะที่ประเสริฐ เลิศ สูงสุด อันให้วัดหรือตัดสินความเลิศประเสริฐนั้น โดยชาติ คือ กำเนิด โดยโคตร คือสายตระกูล ซึ่งผูกพันกับอวาหะวิวาหะ คือการแต่งงาน ที่อ้างออกมาว่า ท่านคู่ควรกับเรา หรือท่านไม่คู่ควรกับเรา ต่างกับพระพุทธานุศาสน์ซึ่งให้วัดหรือตัดสินคนด้วยกรรม คือการกระทำความประพฤติ โดยถือว่าสิ่งที่ทำให้เลิศให้ประเสริฐคือวิชาฐานะ (วิชาและฐานะ; พราหมณ์บอกว่า เขาก็ถือวิชาและฐานะด้วย แต่วิชาของเขาหมายถึงไตรเพท และฐานะที่เขาถืออยู่เพียงศีล ๕), *พราหมณ์สมัย* หรือ *พราหมณ์วาท* ก็เรียก

พราหมณ์สมัย ลัทธิพราหมณ์; ดู *พราหมณ์ลัทธิ*

พราหมณ์ นางพราหมณ์, พราหมณ์ผู้

หญิง

พละ กำลัง **1. พละ ๕** คือธรรมอันเป็นกำลัง ซึ่งทำให้เกิดความเข้มแข็งมั่นคง ดำรงอยู่ได้ในสัมปยุตตธรรมทั้งหลาย อย่างไม่หวั่นไหว ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์จะเข้าครอบงำไม่ได้ เป็นเครื่องเกื้อหนุนแก่อริยมรรค จัดอยู่ในจำพวก โปธิปักขิยธรรม มี ๕ คือ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา; ดู *อินทรี ๕, โปธิปักขิยธรรม 2. พละ ๔* คือธรรมอันเป็นพลังทำให้ดำเนินชีวิตด้วยความมั่นใจ ไม่ต้องหวาดหวั่นกลัวภัยต่างๆ ได้แก่ **๑. ปัญญาพละ** กำลังปัญญา **๒. วิริยพละ** กำลังความเพียร **๓. อนุวัชชพละ** กำลังคือการกระทำที่ไม่มีโทษ (กำลังความสุจริตและการทำแต่กรรมที่ดีงาม) **๔. สังคหพละ** กำลังการสงเคราะห์ คือช่วยเหลือเกื้อกูลอยู่ร่วมกับผู้อื่นด้วยดี ทำตนให้เป็นประโยชน์แก่สังคม **3. พละ ๕** หรือ **ขัตติยพละ ๕** ได้แก่กำลังของพระมหากษัตริย์ หรือกำลังที่ทำให้มีความพร้อมสำหรับความเป็นกษัตริย์ ๕ ประการ ดังแสดงในคัมภีร์ชาดก คือ **๑. พาหุพละ** หรือ **กายพละ** กำลังแขนหรือกำลังกาย คือแข็งแรงสุขภาพดี สามารถในการใช้แขนใช้มือใช้อาวุธ มีอุปกรณ์พร้อม **๒. โภคพละ** กำลังโภคสมบัติ **๓. อมัจฉพละ** กำลังข้าราชการที่ปรึกษา

และผู้บริหารที่สามารถ ๔. **อภิขัจฉลปะ** กำลังความมีชาติสูง ต้องด้วยความนิยมเชิดชูของมหาชน และได้รับการศึกษาอบรมมาดี ๕. **ปัญญาพละ** กำลังปัญญา ซึ่งเป็นข้อสำคัญที่สุด

พลความ ข้อความที่ไม่ใช่สาระสำคัญ

พลวิปัสสนา วิปัสสนาที่มีกำลัง ที่แรงกล้า หรืออย่างเข้ม; ๓ **วิปัสสนูปกิเลส, ญาณ ๑๖**

พลี ทางพราหมณ์ คือ บวงสรวง, ทางพุทธ คือ สละเพื่อช่วยหรือบูชา หมายถึงการ จัดสรรสละรายได้หรือทรัพย์บางส่วน เป็นค่าใช้จ่ายประจำสำหรับการทำหน้าที่ ก่อกุศลต่อผู้อื่นและการสงเคราะห์ช่วยเหลือกันในด้านต่างๆ, การทำหน้าที่ ก่อกุศลต่อผู้อื่นและการสงเคราะห์ช่วยเหลือกัน ที่พึงปฏิบัติยามปกติเป็นประจำ โดยใช้รายได้หรือทรัพย์ที่จัดสรรสละเตรียมไว้สำหรับด้านนั้นๆ มี ๕ คือ ๑. **ญาติพลี** สงเคราะห์ญาติ ๒. **อติถิพลี** ต้อนรับแขก ๓. **ปุพพเปตพลี** ทำบุญอุทิศให้ผู้ตาย ๔. **ราชพลี** ถวายเป็นหลวง หรือบำรุงราชการ เช่น เลี้ยงภาชี อากร ๕. **เทวดาพลี** ทำบุญอุทิศให้เทวดา

พหูชน, พหูชน ชนจำนวนมาก, ประชาชนทั่วไป

พหุบาท “มีเท้ามาก” หมายถึงสัตว์ดิรัจฉานที่มีเท้ามากกว่าสองเท้าและสี่

เท้า เช่น ตะขาบ กิ้งกือ เป็นต้น

พหูปัตตเจดีย์ เจดีย์สถานแห่งหนึ่งอยู่ทางเหนือของเมืองเวสาลี นครหลวงของแคว้นวัชชี เป็นสถานที่ที่พระพุทธเจ้าเคยทรงทำนิมิตต์โอภาสแก่พระอานนท์

พหูปัตตนิโครธ ต้นไทรอยู่ระหว่างกรุงราชคฤห์และเมืองนาลันทา ปิณฑลิมาณพได้พบพระพุทธเจ้าและขอบวชที่ต้นไทรนี้เขียนว่า **พหูปัตตนิโครธ** ก็มี **พหูพจน์, พหูพจน์** คำที่กล่าวถึงสิ่งมากกว่าหนึ่ง คือตั้งแต่สองสิ่งขึ้นไป, เป็นคำที่ใช้ใน ไวยากรณ์บาลีและไทย คู่กับ **เอกพจน์** ซึ่งกล่าวถึงสิ่งเดียว; แต่ใน ไวยากรณ์สันสกฤตจำนวนสองเป็น **ทวิพจน์** หรือ **ทวิพจน์** จำนวนสามขึ้นไป จึงจะเป็นพหูพจน์

พหุลกรรม กรรมทำมาก หรือกรรมชินได้แก่ กรรมทั้งที่เป็นกุศลและอกุศลที่ทำบ่อยๆ จนเคยชิน ย่อมให้ผลก่อนกรรมอื่นเว้นครุกรรม เรียกอีกอย่างว่า **อาจิณณกรรม** (ข้อ ๑๐ ในกรรม ๑๒)

พหูสูตรมิกถา ธรรมมิกถา หรือธรรมกถาที่ตรัสมาก, พระพุทธดำรัสบรรยายอธิบายธรรม ที่ตรัสเป็นอันมาก, ความในมหาปรินิพพานสูตร เล่าเหตุการณ์เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จผ่านและทรงหยุดประทับในที่หลายแห่ง โดยกล่าวเพียง

สั้นๆ อย่างรวบรัด ว่า ณ ที่นั้นๆ (มี ๘ แห่ง เริ่มแต่ ที.ม.๑๐/๗๕/๙๕) พระพุทธเจ้าตรัสพหุธรรมิกถา คือ **ศีล สมาธิ ปัญญา** แก่ภิกษุทั้งหลาย ดังตัวอย่างว่า “ได้ทราบว่ พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อประทับอยู่ ณ ภูเขาคิชฌกูฏ เขตพระนครราชคฤห์ แม่นั้น ทรงกระทำธรรมิกถาอันนี้แหละเป็นอันมากแก่ภิกษุทั้งหลายว่า ‘ศีลเป็นอย่างไร สมาธิเป็นอย่างไร ปัญญาเป็นอย่างไร, สมาธิ อันศีลปรมแล้ว ย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก, ปัญญา อันสมาธิปรมแล้ว ย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก, จิตอันปัญญาปรมแล้ว ย่อมหลุดพ้นโดยชอบ จากอาสวะทั้งหลาย คือ จากกามาสวะ ภวาสวะ อวิชชาสวะ”, โดยใจความ ก็คือหลัก **ไตรสิกขา**; จะใช้ว่า พหุธรรมิกถา หรือ พหุธรรมกถาก็ได้; เทียบ **พหุภาษาศาสตร์**

พหุภาษาศาสตร์ คำแนะนำพร่ำสอนที่ตรัสเป็นอันมาก, ตามเรื่องในจุฬาลงกรณ์สูตร (ม.ม.๑๒/๓๓๓/๔๒๓) ว่า จักกนิครนถ์ได้ตั้งคำถามกะพระอัสสชิดังนี้ “ท่านพระอัสสชิ ผู้เจริญ พระสมณโคดม แนะนำให้เหล่าสาวกศึกษาอย่างไร และคำสั่งสอน (อนุศาสน์) ของพระสมณโคดม ส่วนอย่างไร ไหน เป็นไปมากแก่เหล่าสาวก” ท่านพระอัสสชิตอบว่า “ดูกรอัคคิเวสสนะ พระผู้มีพระภาค ทรงแนะนำให้สาวกทั้งหลาย

ศึกษาอย่างนี้ และอนุศาสน์ของพระผู้มีพระภาค ส่วนอย่างนี้ เป็นไปมากแก่สาวกทั้งหลาย ดังนี้ว่า ‘ภิกษุทั้งหลาย รูปไม่เที่ยง เวทนาไม่เที่ยง สัญญาไม่เที่ยง สังขารทั้งหลายไม่เที่ยง วิญญาณไม่เที่ยง รูปไม่ใช่ตน เวทนาไม่ใช่ตน สัญญาไม่ใช่ตน สังขารทั้งหลายไม่ใช่ตน วิญญาณไม่ใช่ตน สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง (อนิจจา) ธรรมทั้งปวงไม่ใช่ตน (อนัตตา)”, โดยใจความ ก็คือหลัก **ไตรลักษณ์**; พหุภาษาศาสตร์ ก็เขียน; เทียบ **พหุธรรมิกถา**

พหูวนะ ดู **พหูพนัน**

พหูสูต, พหูสูต ผู้ได้ยินได้ฟังมามาก คือทรงจำธรรมและรู้ศิลปวิทยามาก, ผู้เล่าเรียนมาก, ผู้ศึกษามาก, ผู้คงแก่เรียน; ดู **พหูสัจจะ** ด้วย

พหูชน ชนจำนวนมาก, ประชาชนทั่วไป (บาลี: พหูชน)

พักมანัต ดู **เก็บวัตร**

พัทธสีมา “แดนผูก” ได้แก่ เขตที่สงฆ์กำหนดขึ้นเอง โดยจัดตั้งนิมิตคือสิ่งที่เป็นเครื่องหมายกำหนดเอาไว้; ดู **สีมา**

พันธู เหล่ากอ, พวกพ้อง

พัสดุ สิ่งของ, ที่ดิน

พากุลละ พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เป็นบุตรเศรษฐีเมืองโกสัมพี มีเรื่องเล่าว่าเมื่อยังเป็นทารกขณะที่พี่เลี้ยงนำไปอาบน้ำเล่นที่แม่น้ำ ท่านถูกปลาใหญ่กลืนลงไปอยู่

ในท้อง ต่อมาปลานั้นถูกจับได้ที่เมือง พาราณสี และถูกขายให้แก่ภรรยา เศรษฐีเมืองพาราณสี ภรรยาเศรษฐีผ่า ท้องปลาพบเด็กแล้วเลี้ยงไว้เป็นบุตร ฝ่ายมารดาเดิมทราบข่าวจึงขอบุตรคืน ตกลงกันไม่ได้ จนพระราชาทรงตัดสิน ให้เด็กเป็นทายาทของทั้งสองตระกูล ท่านจึงได้ชื่อว่า **พากุละ** แปลว่า “คน สองตระกูล” หรือ “ผู้ที่สองตระกูล เลี้ยง” ท่านอยู่ครองเรือนมาจนอายุ ๘๐ ปี จึงได้ฟังพระศาสดาทรงแสดงพระ ธรรมเทศนา มีความเลื่อมใสขอบวช แล้วบำเพ็ญเพียรอยู่ ๗ วันได้บรรลุพระ อรหัตต์ได้รับยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะใน ทางเป็นผู้มีอาพาธน้อย คือสุขภาพดี; **พักกุละ** ก็เรียก

พานิช พ่อค้า

พานิชย์ การค้าขาย

พาราณสี ชื่อเมืองหลวงของแคว้นกาสิ อยู่ริมแม่น้ำคงคา ปัจจุบันเรียก *Banaras* หรือ *Benares* (ล่าสุด รื้อฟื้นชื่อในภาษา สันสกฤตขึ้นมาใช้ว่า *Varanasi*), ปาอิสิ- ปตนมฤคทายวัน ที่พระพุทธรเจ้าทรง แสดงปฐมเทศนา ซึ่งปัจจุบันเรียกว่า **สารนาถ** อยู่ห่างจากตัวเมืองพาราณสี ปัจจุบันประมาณ ๖ ไมล์

พาวรี พราหมณ์ผู้เป็นอาจารย์ใหญ่ตั้ง อาศรมสอนไตรเพทแก่ศิษย์อยู่ที่ฝั่งแม่

น้ำโคธาวรี ณ สุดเขตแดนแคว้นอัสดง ได้ส่งศิษย์ ๑๖ คนไปถามปัญหาพระ ศาสดา เพื่อจะทดสอบว่าพระองค์เป็น พระสัมมาสัมพุทธะจริงหรือไม่ ภายหลัง ได้รับคำตอบแล้วศิษย์ชื่อปิงคิยะซึ่งเป็น หลานของท่านได้กลับมาเล่าเรื่องและ แสดงคำตอบปัญหาของพระศาสดา ทำให้ท่านได้บรรลุธรรมเป็นพระอนาคามี

พาหันทะ ชั้นศักดิ์ด้านขอบนอกทั้งสองข้าง ของจีวร เวลาห่ม ปลายจะพาดบนแขน หรืออยู่สุดแขน, คำอธิบายใน *วินัยมุข เล่ม ๒* ตามที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงไว้ว่า ในจีวรห้าชั้นศักดิ์ ถัดออกมา (ต่อจาก ช้างเขมยยะ) อีกทั้ง ๒ ข้าง ชื่อพาหันทะ เพราะอรรถมณฑลของ ๒ ชั้นนั้น อยู่ที่แขนในเวลาห่ม; ดู **จีวร**

พาทิยทารุจิริยะ พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เกิดในครอบครัวคนมีตระกูลในแคว้น พาทิยรัฐ ลงเรือเดินทะเลเพื่อจะไปค้า ขาย เรือแตกกลางทะเลรอดชีวิตไปได้ ขึ้นมาอาศัยอยู่ที่เมืองท่าสุปปารกะ แต่ หมดเนื้อหมดตัว ต้องแสดงตนเป็นผู้ หมดกิเลสหลอกลวงประชาชนเลี้ยงชีวิต ต่อมาพบพระพุทธรเจ้าทูลขอให้ทรง แสดงธรรม พระองค์ทรงแสดงวิธี ปฏิบัติต่ออารมณ์ที่รับรู้ทางอายตนะทั้ง หก พอจบพระธรรมเทศนาย่นย่อแน่น

พาหิระก็สำเร็จจอร์หัต แต่ไม่ทันได้
อุปสมบท กำลังเที่ยวหาบาตรจีวร
เผอิญถูกโคแม่ลูกอ่อนขวิดเอาลิ้นชีวิต
เสียก่อน ได้รับยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะ
ในทางตรัสรู้ดับพละ

พาหิระ, พาหิระกะ ภายนอก เช่นในคำว่า
พาหิรวัตถุ (วัตถุภายนอก) พาหิระสมัย
(ลัทธิภายนอก) พาหิรายตนะ (อายตนะ
ภายนอก); ตรงข้ามกับ *อัมมัตติกะ*

พาหิรทาน, พาหิรกทาน การให้สิ่งของ
ภายนอก, การให้ของนอกกาย เช่น เงิน
ทอง วัตถุ อุปกรณ์ ตลอดจนทรัพย์
สมบัติทั้งหมด; ดู *ทานบารมี*

พาหิรทุกข์ ทุกข์ภายนอก

พาหิรภณท์, พาหิรภณท์ สิ่งของภาย
นอก, ของนอกกาย; ดู *ทานบารมี*

พาหิรรูป ดูที่ *รูป/๒๘*

พาหิรลัทธิ ลัทธิภายนอกพระพุทธศาสนา

พาหุสัจจะ ความเป็นผู้ได้ยินได้ฟังมาก,
ความเป็นผู้ได้เรียนรู้อะไร หรือคงแก่เรียน
มีองค์ ๕ คือ ๑. *พหุสสุตา* ได้ยินได้ฟัง
มาก ๒. *ชตา* ทรงจำไว้ได้ ๓. *วสา ปริจิตา*
คล่องปาก ๔. *มนตานุเบกฺขิตา* เจนใจ ๕.
ทิกฺขุญา สุปฏิวิฑฐา ขบได้ด้วยทฤษฎี; ดู
พหุสูต (ข้อ ๒ ในนาถกรณธรรม ๑๐,
ข้อ ๓ ในเวสัชชกรณธรรม ๕, ข้อ ๔
ในลัทธิธรรม ๗, ข้อ ๕ ในอริยทรัพย์ ๗)

พาหิเยร ภายนอก (บาลี: พาหิร)

พิกัถ กำหนด, กำหนดที่จะต้องเสียภาษี
พิน เครื่องดนตรีชนิดหนึ่ง มีสายสำหรับดีด

พิทยาธร ดู *วิทยาธร*

พิทักษ์ ดูแลรักษา, คุ่มครอง, ป้องกัน

พินทุ จุด, วงกลมเล็กๆ ในที่นี้หมายถึง
พินทุกัปปะ

พินทุกัปปะ การทำพินทุ, การทำจุดเป็น
วงกลม อย่างใหญ่เท่าแหวต่านกยุง
อย่างเล็กเท่าหลังตัวเรือด ที่มุมจีวรด้วย
สีเขียวคราม โคลน หรือดำคล้ำ เพื่อทำ
จีวรให้เสียสีหรือมีตำหนิตามวินัยบัญญัติ
และเป็นเครื่องหมายช่วยให้จำได้ด้วย;
เขียนพินทุกัปป ก็ได้, คำบาลีเดิมเป็น
กัปปพินทุ, เรียกกันง่ายๆ ว่า *พินทุ*

พินัยกรรม หนังสือสำคัญที่เจ้าทรัพย์ทำ
ไว้ก่อนตาย แสดงความประสงค์ว่าเมื่อ
ตายแล้วขอมอบมรดกที่ระบุไว้ใน
หนังสือสำคัญนั้น ให้แก่คนนั้นๆ, ตาม
พระวินัย ถ้าภิกษุทำเช่นนี้ ไม่มีผล ต้อง
ปลงบริวาร จึงใช้ได้; ดู *ปลงบริวาร*

พิปลาส ดู *วิปลาส, วิปลาส*

พิพากษา ตัดสินอรรถคดี

พิมพ์ บางแห่งเรียก *ยโสธรา* เป็นพระ
ราชบุตรของพระเจ้าสุปปพุทธะ กรุง
เทวทหะ เป็นพระชายาของพระลิหัตถะ
เป็นพระมารดาของพระราหุล ภายหลัง
ออกบวชมีนามว่า *พระภัททกัจจานา*
หรือ *ภัททกัจจานา*

พิมพ์พิสาร พระเจ้าแผ่นดินมคธครองราชสมบัติที่พระนครราชคฤห์ เป็นผู้ถวายพระราชอุทยานเวฬุวันเป็นสังฆาราม นับเป็นวัดแรกในพระพุทธศาสนา ต่อมา ถูกพระราชโอรสนามว่าชาตคัตตรู ปลงพระชนม์, พระนางเวเทหิ มเหสีของพระเจ้าพิมพ์พิสาร พระราชมารดาของพระเจ้าชาตคัตตรู เป็นพระภคินีของพระเจ้าปเสนทิโกศล

พิรุณ ไม่ปรกติ, มีลักษณะน่าสงสัย

พีโรธ โกรธ, เคือง

พิสดาร กว้างขวางละเอียดลออ, ขยายความออกไป; ดู *วิตถาร*, คู่กับ *สังเขป*

พีชคาม พืชพันธุ์อันถูกพรากจากที่แล้ว แต่ยังเป็นได้อีก; คู่กับ *ภูตคาม*

พุทธะ ท่านผู้ตรัสรู้แล้ว, ผู้รู้หรือวิสัยจัจ ๔ อย่างถ่องแท้ ตามอรรถกถา **แบ่งเป็น ๓** คือ ๑. **พระพุทธเจ้า** ท่านผู้ตรัสรู้เองและสอนผู้อื่นให้รู้ตาม (บางที่เรียก *พระสัมมาสัมพุทธะ*) ๒. **พระปัจเจกพุทธะ** ท่านผู้ตรัสรู้เองจำเพาะผู้เดียว ๓. **พระอนุพุทธะ** ท่านผู้ตรัสรู้ตามพระพุทธเจ้า (เรียกอีกอย่างว่า *สาวกพุทธะ*); **บางแห่งจัดเป็น ๔** คือ ๑. *สัพพัญญูพุทธะ* ๒. *ปัจเจกพุทธะ* ๓. *จตุสัจจพุทธะ* (= พระอรหันต์) และ ๔. *สุตพุทธ* (= ผู้เป็นพหูสูต); ดู *ตรัสรู้*

พุทธการกธรรม ธรรมที่ทำให้เป็นพระ

พุทธเจ้า ตามปกติหมายถึง บารมี ๑๐ นั้นเอง (ในคาถา บางที่เรียกสั้นๆ ว่า *พุทธธรรม*)

พุทธกาล ครั้นพระพุทธเจ้ายังดำรงพระชนม์อยู่

พุทธกิจ กิจที่พระพุทธเจ้าทรงบำเพ็ญ, การงานที่พระพุทธเจ้าทรงกระทำ

พุทธกิจประจำวัน ๕ พุทธกิจที่พระพุทธเจ้าทรงบำเพ็ญเป็นประจำในแต่ละวันมี ๕ อย่าง คือ ๑. *ปุปฺพณฺเฑ ปิณฺฑ-ปาตณฺจ* เวลาเช้าเสด็จบิณฑบาต ๒. *สายณฺเฑ ฐมฺมทสนฺ* เวลาเย็นทรงแสดงธรรม ๓. *ปโทเส ภิกฺขุโสภาทํ* เวลาค่ำประทานโอวาทแก่เหล่าภิกษุ ๔. *อฑฺฒ-รตุเต เทวปญฺหนํ* เทียงคินทรงตอบปัญหาเทวดา ๕. *ปจฺจุสฺเสว คเต กาลเ* *ภพฺพภพฺเพ วิโลกนํ* จวนสว่างทรงตรวจพิจารณาสัตว์ที่สามารถและที่ยังไม่สามารถบรรลุธรรมอันควรจะเสด็จไปโปรดหรือไม่ (สรุปทำย่อว่า *เอเต ปญฺจวิเท กิจฺเจ วิโสเชติ มฺนิปฺงคโว* พระพุทธเจ้าองค์พระมุนีผู้ประเสริฐทรงยังกิจ ๕ ประการนี้ให้หมดจด)

พุทธกิจ ๔๕ พรรษา ในระหว่างเวลา ๔๕ ปีแห่งการบำเพ็ญพุทธกิจ พระพุทธเจ้าได้เสด็จไปประทับจำพรรษา ณ สถานที่ต่างๆ ซึ่งท่านได้ประมวลไว้พร้อมทั้งเหตุการณ์สำคัญบางอย่างอัน

ควรสังเกต ดังนี้ **พรรษาที่ ๑** ปาฏิธิปตนมฤคทายวัน ใกล้กรุงพาราณสี (โปรดพระเบญจวัคคีย์) **พ. ๒, ๓, ๔** พระเวฬุวันกรุงราชคฤห์ (ระยะประดิษฐานพระศาสนา เริ่มแต่โปรดพระเจ้าพิมพิสาร ได้อัครสาวก ฯลฯ เสด็จจนครบปีสัสด์ครั้งแรก ฯลฯ อนาคตนิมิตกเศรษฐีเป็นอุบาทถวายเป็นพระเชตวัน; ถ้าถือตามพระวินัยปิฎก พรรษาที่ ๓ น่าจะประทับที่พระเชตวัน นครสาวัตถี) **พ. ๕** ภูฏาคารในป่ามหาวัน นครเวสาลี (โปรดพุทธบิดาปรินิพพานที่กรุงกบิลพัสดุ์ โปรดพระญาติที่วิวาทเรื่องแม่น้ำโรहिณี มหาปชาบดีพนวช เกิดภิกษุณีสงฆ์) **พ. ๖** มกุลบรรพต (ยมกปาฏิหาริย์ที่นครสาวัตถีหลังพรรษานี้) **พ. ๗** ดาวดึงส์เทวโลก (แสดงพระอภิธรรมโปรดพระพุทธมารดา) **พ. ๘** เภสกลาวัน ใกล้เมืองสูงสูมารคิรี แคว้นภาคคะ (พบนกุลบิดาและนกุลมารดา) **พ. ๙** ไฉลิตาราม เมืองโกสัมพี **พ. ๑๐** ป่าตำบลปาริเลยกะ ใกล้เมืองโกสัมพี (คราวที่ภิกษุชาวเมืองโกสัมพีทะเลาะกัน) **พ. ๑๑** หมู่บ้านพราหมณ์ชื่อเอกนาลา **พ. ๑๒** เมืองเวรัญชา **พ. ๑๓** จาลิยบรรพต **พ. ๑๔** พระเชตวัน (พระราหุลอุปสมบทคราวนี้) **พ. ๑๕** นิโครธาราม นครกบิลพัสดุ์ **พ. ๑๖** เมืองอาฬวี (ทรมานอาฬวกยักษ์) **พ. ๑๗** พระเวฬุวัน นครราชคฤห์

พ. ๑๘, ๑๙ จาลิยบรรพต **พ. ๒๐** พระเวฬุวัน นครราชคฤห์ (หลังจากประทับที่สาวัตถี โปรดมหาโจรองคูลิมาลแล้ว เสด็จมาทรงจำพรรษาที่ราชคฤห์, พระอานนท์ได้รับหน้าที่เป็นพุทธอุปัฏฐากประจำ) **พ. ๒๑-๔๔** ประทับกลับไปมา ณ พระเชตวัน กับบุพพาราม พระนครสาวัตถี (รวมทั้งคราวก่อนนี้ด้วย อรรถกถาว่าพระพุทธเจ้าประทับที่เชตวันาราม ๑๙ พรรษา ณ บุพพาราม ๖ พรรษา) **พ. ๔๕** เวฬุคาม ใกล้นครเวสาลี

พุทธการวตา ดู การว

พุทธคุณ คุณของพระพุทธเจ้า มี ๙ คือ **๑. อรหิ** เป็นพระอรหันต์ **๒. สมมาสมพุทโธ** ตรัสรู้เองโดยชอบ **๓. วิชชาจรมสมปนุโน** ถึงพร้อมด้วยวิชาและจรณะ **๔. สุกโต** เสด็จไปดีแล้ว **๕. โลกวิทู** เป็นผู้รู้แจ้งโลก **๖. อนุตโตโรปริสทมมสารถิ** เป็นสารถิฝึกคนที่ฝึกได้ ไม่มีใครยิ่งกว่า **๗. สตถา เทวมนุสสานิ** เป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย **๘. พุทโธ** เป็นผู้ตื่นและเบิกบานแล้ว **๙. ภควา** เป็นผู้มิใช่คน

พุทธคุณทั้งหมดนั้น โดยย่อมี ๒ คือ **๑. พระปัญญาคุณ** พระคุณคือพระปัญญา **๒. พระกรุณาคุณ** พระคุณคือพระมหากรุณา หรือตามที่นิยมกล่าวกันในประเทศไทย ย่อเป็น ๓ คือ **๑. พระ**

ปัญญาคุณ พระคุณคือพระปัญญา ๒.
พระวิสุทธิคุณ พระคุณคือความบริสุทธิ์
๓. พระมหากรุณาคุณ พระคุณคือพระ
มหากรุณา

พุทธโฆสอาจารย์ ดู *วิสุทธิมรรค*; *พุทธ-*
โฆสยาจารย์ ก็เขียน

พุทธจริยา พระจริยาวัตรของพระพุทธเจ้า,
การบำเพ็ญประโยชน์ของพระพุทธเจ้า
มี ๓ คือ ๑. *โลกัตถจริยา* การบำเพ็ญ
ประโยชน์แก่โลก ๒. *ญัตตถจริยา* การ
บำเพ็ญประโยชน์แก่พระญาติ ๓. *พุทธัตถ-*
จริยา การบำเพ็ญประโยชน์โดยฐานเป็น
พระพุทธเจ้า

พุทธจักขุ จักขุของพระพุทธเจ้า ได้แก่
ญาณที่หยั่งรู้อรรถาธิบาย อุปนิสัยและ
อินทรีย์ที่ยิ่งหย่อนต่างๆ กันของเวไนย-
สัตว์ (ข้อ ๔ ในจักขุ ๕)

พุทธจักร วงการพระพุทธานุศาสน์

พุทธจาริก การเสด็จจาริกคือเที่ยวไป
ประกาศพระศาสนาของพระพุทธเจ้า

พุทธเจ้า ๕, ๗, ๒๕ ดู *พระพุทธรูปเจ้า* และ
พุทธะ

พุทธชัยมงคลคาถา ดู *ชัยมังคลสูตรก-*
คาถา

พุทธธรรม 1. ธรรมของพระพุทธเจ้า,
พระคุณสมบัติของพระพุทธเจ้า คัมภีร์
มหานิทเทสระบุจำนวนไว้ว่ามี ๖
ประการ แต่ไม่ได้จำแนกข้อไว้ อรรถ-

กถาโยงความให้ว่า ได้แก่ ๑. กายกรรม
ทุกอย่างของพระพุทธเจ้าเป็นไปตามพระ
ญาณ (จะทำอะไรก็ทำด้วยปัญญา ด้วย
ความรู้เข้าใจ) ๒. วิจิตรกรรมทุกอย่างเป็น
ไปตามพระญาณ ๓. มโนกรรมทุกอย่าง
เป็นไปตามพระญาณ ๔. ทรงมีพระ
ญาณไม่ติดขัดในอดีต ๕. ทรงมีพระ
ญาณไม่ติดขัดในอนาคต ๖. ทรงมีพระ
ญาณไม่ติดขัดในปัจจุบัน; คัมภีร์สุมัง-
คลวิลาสินี อรรถกถาแห่งทีฆนิกาย
จำแนกพุทธธรรมว่ามี ๑๘ อย่าง คือ ๑.
พระตถาคตไม่ทรงมีกายทุจริต ๒. ไม่
ทรงมีวจีทุจริต ๓. ไม่ทรงมีมโนทุจริต
๔. ทรงมีพระญาณไม่ติดขัดในอดีต ๕.
ทรงมีพระญาณไม่ติดขัดในอนาคต ๖.
ทรงมีพระญาณไม่ติดขัดในปัจจุบัน ๗.
ทรงมีกายกรรมทุกอย่างเป็นไปตามพระ
ญาณ ๘. ทรงมีวิจิตรกรรมทุกอย่างเป็นไป
ตามพระญาณ ๙. ทรงมีมโนกรรมทุก
อย่างเป็นไปตามพระญาณ ๑๐. ไม่มี
ความเสื่อมฉันทะ (ฉันทะไม่ลดถอย)
๑๑. ไม่มีเสื่อมวิริยะ (ความเพียร
ไม่ลดถอย) ๑๒. ไม่มีเสื่อมสติ
(สติไม่ลดถอย) ๑๓. ไม่มีการเล่น ๑๔.
ไม่มีการพูดพลาด ๑๕. ไม่มีการทำ
พลาด ๑๖. ไม่มีผลผลิต ๑๗. ไม่มี
พระทัยที่ไม่ชวนชวย ๑๘. ไม่มี
อกุศลจิต **2.** ธรรมที่ทำให้เป็นพระ

พุทธเจ้า ได้แก่ **พุทธการกกรรม** คือ บารมี ๑๐ **3.** ธรรมที่พระพุทธเจ้าทรง แสดงไว้ คือ สติปัฏฐาน ๔ อินทรีย์ ๕ มรรคมรรค ๘ ชั้น ๕ เป็นอาทิ

พุทธบริวาร บริวารของพระพุทธเจ้า, ผู้ เป็นบริวารของพระพุทธเจ้า

พุทธบริษัท หมู่ชนที่นับถือพระพุทธ- ศาสนามี ๔ จำพวก คือ ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา

พุทธบัญญัติ ข้อที่พระพุทธเจ้าทรง บัญญัติไว้, วินัยสำหรับพระภิกษุ

พุทธบาท รอยเท้าของพระพุทธเจ้า อรรถกถาว่าทรงประทับแห่งแรกที่บน หาดชายฝั่งแม่น้ำนัมมทา แห่งที่สองที่ ภูเขาลัจจพันธคีรี นอกจากนี้ตำนาน สมัยต่อๆ มาว่ามีที่ภูเขาสุมนกูฏ (ลังกา ทวีป) สุวรรณบรรพต (สระบุรี ประเทศไทย) และเมืองโยนก รวมเป็น ๕ สถานที่; **๓. ปุณณสุนาปรันตะ, นัมมทา**

พุทธปฏิมา รูปเปรียบของพระพุทธเจ้า, พระพุทธรูป

พุทธประวัติ ประวัติของพระพุทธเจ้า; ลำดับกาลในพุทธประวัติตามที่ท่านแบ่ง ไว้ในอรรถกถา จัดได้เป็น ๓ ช่วงใหญ่ คือ **๑. ทูรนิทาน** เรื่องราวตั้งแต่เริ่มเป็น พระโพธิสัตว์ เสวยพระชาติในอดีต จนถึงอุบัติในสวรรค์ชั้นดุสิต **๒. อวิทูเร- นิทาน** เรื่องราวตั้งแต่จุติจากสวรรค์ชั้น

ดุสิต จนถึงตรัสรู้ **๓. สันติเกนิทาน** เรื่องราวตั้งแต่ตรัสรู้แล้ว จนเสด็จดับ ขันธปรินิพพาน ในส่วนของสันติเก นิทานนั้น ก็คือ **โพธิกาล** อันได้แก่ระยะ เวลานั้นนับแต่ตรัสรู้ไปจนถึงสิ้นสุดพุทธกิจที่ สิ้นเนื่องจากการตรัสรู้นั้น

โพธิกาล นั้น แยกย่อยเป็น ๓ ช่วง ได้แก่ **๑. ปฐมโพธิกาล** คือเวลาช่วงต้น แต่ตรัสรู้ **๒. มัชฌิมโพธิกาล** คือเวลา ช่วงกลางแต่ตรัสรู้ **๓. ปัจฉิมโพธิกาล** คือเวลาช่วงปลายแต่ตรัสรู้

ตามหนังสือแบบเรียนนักธรรม กำหนดช่วงเวลาแห่ง **โพธิกาล** ๓ นั้น ได้แก่ **๑. ปฐมโพธิกาล** คือต่อแต่ตรัสรู้ จนถึงได้พระอัครสาวก **๒. มัชฌิมโพธิ- กาล** คือตั้งแต่ประดิษฐานพระศาสนาใน แคว้นมคธ จนถึงปลงพระชนมายุสังขาร **๓. ปัจฉิมโพธิกาล** คือตั้งแต่ปลงพระ ชนมายุสังขาร จนถึงปรินิพพาน; นอกจากนั้น ท่านกล่าวถึงเรื่องราวที่เป็นมา ในชมพูทวีป ก่อนถึงการตรัสรู้ของพระ พุทธเจ้า และเรียกเวลาช่วงนี้ว่า **ปฐมกาล** กับทั้งเล่าเหตุการณ์หลังพุทธปรินิพพาน เช่น การถวายพระเพลิง และสังคายนา โดยเรียกเวลาช่วงนี้ว่า **อปปรกาล**

โดยทั่วไปของอรรถกถา (เช่น วินย.๑/๑๒๔; ม.อ.๒/๗๓) กล่าวถึง **ปฐมโพธิ- กาล** เป็นสำคัญ ว่าเป็นระยะเวลา ๒๐

ปีแรกแห่งพุทธกิจ ที่ยังมีได้ทรงมีพระนิพัทธ์ปฐมจาก คือพระอุปัฏฐากประจำ (ต่อแต่นี้จึงมีพระอานนท์เป็นพระพุทฺธอุปัฏฐากประจำ), ยังมีได้ประทับอยู่ที่ประจำที่ แต่เสด็จจาริกและทรงเปลี่ยนที่จำพรรษาไปเรื่อยๆ (ใน ๒๕ พรรษา ต่อจากนี้ ประทับประจำ ณ เมืองสาวัตถี ที่พระเชตะวันของอนาถปิณฑิกเศรษฐี และบุพพารามของวิสาขามหาอุบาสิกา), ยังไม่ได้ทรงบัญญัติสิกขาบทแก่เหล่าภิกษุ ยังไม่มีการสวดอาณานาปาติโมกข์ แต่ทรงแสดงโอวาทปาติโมกข์ด้วยพระองค์เองตลอด ๒๐ ปีนั้น (ต่อจากนี้ ทรงบัญญัติสิกขาบท พระองค์ทรงเลิกแสดงโอวาทปาติโมกข์ แต่ทรงให้เหล่าภิกษุสวดอาณานาปาติโมกข์สืบมา), ยังไม่ได้ทรงบัญญัติให้ภิกษุทั้งหลายต้องจำพรรษา (ต่อแต่นี้เหล่าภิกษุต้องอยู่ประจำที่ในฤดูฝน), ยังไม่ได้ทรงอนุญาตให้ภิกษุทั้งหลายกล่าวอนุโมทนาในหอฉันเป็นต้น (ต่อแต่นี้จึงมีพุทธานุญาตในเรื่องนี้) อย่างเป็นต้น ต่อจาก ๒๐ ปีนี้จึงเป็น **มัชฌิมโพธิกาล** และ **ปัจฉิมโพธิกาล** โดยไม่ระบุระยะเวลาของ ๒ โพธิกาลนั้น

มีคัมภีร์รุ่นต่อมาบอกให้ชัดขึ้น แต่ยังมีมติแตกต่างกันบ้าง เช่น ฎีกาสารัตถทีปนีบอกว่า พระอาจารย์ธรรมบาลจัดแบ่ง ๓ ช่วงเท่ากัน ช่วงละ ๑๕ พรรษา

รวมเป็น ๔๕ พรรษา (วินย.ฎี.๑/๖๓๒) และมีอรรถกถาหนึ่งสรุปให้ว่า จะนับ ๓ ช่วงๆ ละ ๑๕ ปีเท่ากัน ครบ ๔๕ พรรษาพอดีก็ได้ แต่บางแห่งนับ ๒๐ พรรษาแรกเป็นปฐมโพธิกาล ก็นับ ๑๕ ปีต่อมาเป็นมัชฌิมโพธิกาล และ ๑๐ ปีสุดท้ายเป็นปัจฉิมโพธิกาล (มิลินท.๑/๓๓๘)

พุทธปรินิพพาน การเสด็จดับขันธปรินิพพานของพระพุทธเจ้า, การตายของพระพุทธเจ้า

ลำดับเหตุการณ์ช่วงสุดท้ายว่า ในปีที่ ๔๕ แห่งพุทธกิจ พระพุทธเจ้าทรงจำพรรษาสุดท้ายที่เวฬุคาม เมืองเวสาลี ในพรรษานั้น พระองค์ประชวรหนักแทบจะปรินิพพาน ทรงพระดำริว่าพระองค์ควรจะทรงบอกกล่าวเล่าความแก่ประดาอุปัฏฐากและแจ้งลาสงฆ์ก่อน จึงทรงระงับเวทนาไว้ ครั้นออกพรรษาแล้วก็เสด็จจาริกไปจนถึงเมืองสาวัตถีประทับอยู่ที่นั่นจนผ่านเหตุการณ์ปรินิพพานของพระสารีบุตร หลังจากโปรดให้สร้างธาตุเจดีย์ของพระธรรมเสนาบดีที่พระเชตะวันแล้ว ก็เสด็จลงมายังเมืองราชคฤห์ ตรงกับช่วงเวลาที่พระมหาโมคคัลลานะปรินิพพาน ครั้นโปรดให้สร้างธาตุเจดีย์ของท่านไว้ ณ พระเวฬุวันแล้ว ก็เสด็จต่อไปเวสาลีประทับที่กุฎาคารศาลา ปามหาวัน พอ

บรรจบครบเวลา ๔ เดือน นับแต่ออก
พระราชสาส์นที่เวฬุคาม ก็ทรงปลง
พระชนมายุสังขารที่ป่ามหาวันนั้น ว่าอีก
๓ เดือนข้างหน้าจะปรินิพพาน ครั้นใกล้
ครบเวลา ๓ เดือน ในวันหนึ่ง ได้เสด็จ
เข้าไปบิณฑบาตในเมืองเวสาลีเป็นครั้ง
สุดท้าย เสด็จกลับจากบิณฑบาต ทอด
พระเนตรเมืองเวสาลีเป็นปัจฉิมทัศน์
โดยนาคาวโลก จากนั้นเสด็จออกจาก
เวสาลี ผ่านภัณฑคาม หัตถิกคาม อัมพ-
คาม ชัมพุคาม และโฆคนคร ตามลำดับ
จนถึงเมืองปาวา ประทับพักแรมที่อัมพ-
วัน ของนายจุนทะกัมมารบุตร แล้วใน
เช้าวันวิสาขบูชา เสด็จพร้อมภิกษุสงฆ์
ไปฉันภัตตาหารที่บ้านของนายจุนทะ
ตามที่เขานิมนต์ไว้ นายจุนทะถวายสุกรม-
ัททวะ หลังจากเสวยแล้ว ทรงอาพาธ
หนัก ลงพระโลหิต เสด็จต่อไปยังเมือง
กุสินารา ผ่านแม่น้ำกุกุธา ไปถึงแม่น้ำ
หิรัญญวดี เสด็จข้ามแม่น้ำนั้น เข้าไป
ประทับในศาลวโนทยานของกษัตริย์
มัลละ เมืองกุสินารา บรรทมโดยสี่ห-
ไสยา ภายใต้คู้ต้นสาละ และเสด็จดับ
ขันธปรินิพพาน ในราตรีแห่งวันวิสาข-
บูชา คือวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๖ เมื่อมี
พระชนมายุครบ ๘๐ พรรษา; ๓ **พระ
พุทธเจ้า, นาคาวโลก, สุกรมัททวะ**

พุทธพจน์ พระดำรัสของพระพุทธรเจ้า,

คำพูดของพระพุทธรเจ้า

พุทธภาษิต ภาษิตของพระพุทธรเจ้า, คำ
ตรัสของพระพุทธรเจ้า, ถ้อยคำที่พระ
พุทธรเจ้าตรัส

พุทธมามกะ “ผู้ถือพระพุทธรเจ้าว่าเป็น
ของเรา”, ผู้รับเอาพระพุทธรเจ้าเป็นของตน,
ผู้ประกาศตนว่าเป็นผู้นับถือพระพุทธร-
ศาสนา; พิธีแสดงตนเป็นพุทธมามกะนั้น
สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา
วชิรญาณวโรรส ได้ทรงเรียบเรียงตั้ง
เป็นแบบไว้ ในคราวที่พระบาทสมเด็จพระ
พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณา
โปรดจะส่งเจ้านายคณะหนึ่งออกไป
ศึกษาในทวีปยุโรป ทรงถือตามคำแสดง
ตนเป็นอุบาสกของเดิมแต่แก้บท **อุบาสก**
ที่เฉพาะผู้ใหญ่ผู้ได้ศรัทธาเลื่อมใสด้วย
ตนเอง เป็น **พุทธมามกะ** และได้เกิดเป็น
ประเพณีนิยมแสดงตนเป็นพุทธมามกะ
สืบต่อกันมา โดยจัดทำในกรณีต่างๆ
โดยเฉพาะ ๑. เมื่อบุตรหลานพ้นวัย
ทารก อายุ ๑๒-๑๕ ปี ๒. เมื่อจะส่ง
บุตรหลานไปอยู่ในถิ่นที่มีใช้ดินแดน
ของพระพุทธศาสนา ๓. โรงเรียน
ประกอบพิธีให้นักเรียนที่เข้าศึกษาใหม่
แต่ละปีเป็นหมู่ ๔. เมื่อบุคคลผู้เคยนับ
ถือศาสนาอื่นต้องการประกาศตนเป็นผู้
นับถือพระพุทธศาสนา

ท่านวางระเบียบพิธีไว้ สรุปได้ดังนี้

ก. **มอปัตถ์** (ถ้าเป็นเด็ก ให้ผู้ปกครองนำตัวหรือครุณารายชื่อไป) โดยนำดอกไม้ธูปเทียนใส่พานไปถวายพระอาจารย์ที่จะให้เป็นประธานสงฆ์ในพิธี พร้อมทั้งเผติยงสงฆ์รวมทั้งพระอาจารย์เป็นอย่างน้อย ๔ รูป ข. **จัดสถานที่** ในอุโบสถหรือวิหาร ศาลาการเปรียญ หรือหอประชุม ที่มีโต๊ะบูชามีพระพุทธรูปประธาน และจัดอาสนะสงฆ์ให้เหมาะสม ค. **พิธีการ** ให้ผู้แสดงตน จุดธูปเทียนเปล่งวาจาบูชาพระรัตนตรัยว่า “อิมิณา สกกาเรน, พุทฺธํ ปุเชมิ” (แปลว่า) “ข้าพเจ้าขอบูชาพระพุทธรูปด้วยเครื่องสักการะนี้” (กราบ) “อิมิณา สกกาเรน, ธรรมํ ปุเชมิ” (แปลว่า) “ข้าพเจ้าขอบูชาพระธรรมด้วยเครื่องสักการะนี้” (กราบ) “อิมิณา สกกาเรน, สงฺฆํ ปุเชมิ” (แปลว่า) “ข้าพเจ้าขอบูชาพระสงฆ์ด้วยเครื่องสักการะนี้” (กราบ) จากนั้นเข้าไปสู่ที่ประชุมสงฆ์ ถวายพานเครื่องสักการะแก่พระอาจารย์ กราบ ๓ ครั้งแล้ว คงหนึ่งคุกเข่า กล่าวคำปฏิญาณว่า: “นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส” (๓ หน) “ข้าพเจ้าขอนอบน้อม แต่พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า” (๓ หน) “เอสาหํ ภาณเต, สุจิรปริณิพฺพุตมปิ, ตํ ภควนฺตํ สรณํ คจฺฉามิ, ธรรมลฺลจฺ สงฺฆลฺลจฺ, พุทฺธมมโกติ มํ สงฺโฆ ชาเรตฺส” แปลว่า

“ข้าแต่พระสงฆ์ผู้เจริญ ข้าพเจ้าถึงพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น แม้ปริณิพพานนานแล้ว ทั้งพระธรรมและพระสงฆ์เป็นสรณะที่ระลึกนับถือ ขอพระสงฆ์จงจำข้าพเจ้าไว้ว่าเป็นพุทธมามกะ ผู้รับเอาพระพุทธรูปเป็นของตน คือผู้นับถือพระพุทธรูปเจ้า” (ถ้าเป็นหญิงคนเดียวเปลี่ยน **พุทธมามโกติ** เป็น **พุทธมามกาติ**; ถ้าปฏิญาณพร้อมกันหลายคน ชายเปลี่ยน **เอสาหํ** เป็น **เอเต มยํ** หญิงเป็น **เอตานิ มยํ**; และทั้งชายและหญิงเปลี่ยน **คจฺฉามิ** เป็น **คจฺฉาม**, **พุทฺธมมโกติ** เป็น **พุทฺธมมกาติ**, **มํ** เป็น **โน**) จากนั้นฟังพระอาจารย์ให้โอวาท จบแล้วรับคำว่า “สาธุ” ครั้นแล้วกล่าวคำอาราธนาเบญจศีลและสมาทานศีลพร้อมทั้งคำแปล จบแล้วกราบ ๓ หน ถวายไทยธรรม (ถ้ามี) แล้วกรวดน้ำเมื่อพระสงฆ์อนุโมทนา รับพรเสร็จแล้ว คุกเข่ากราบพระสงฆ์ ๓ ครั้ง เป็นเสร็จพิธี

พุทธรัตนะ, พุทธรัตน์ รัตนะคือพระพุทธรูป, พระพุทธรูปอันเป็นอย่างหนึ่งในรัตนะ ๓ ที่เรียกว่าพระรัตนตรัย; ดู **รัตนตรัย**

พุทธรูป รูปพระพุทธรูป

พุทธรูปทธานุภาพ ฤทธิ์และอานุภาพของพระพุทธรูป

พุทธวงศ์ ดู **ไตรปิฎก** (ในเล่ม ๓๓)

พุทธเวไนย ผู้ที่พระพุทธรเจ้าควรแนะนำสั่งสอน, ผู้ที่พระพุทธรเจ้าพอแนะนำสั่งสอนได้

พุทธศักราช ปีนับแต่พระพุทธรเจ้าเสด็จปรินิพพาน

พุทธศาสนา คำสั่งสอนของพระพุทธรเจ้า, อย่างกว้างในบัดนี้ หมายถึง ความเชื่อถือ การประพฤติปฏิบัติ และกิจการทั้งหมดของหมู่ชนผู้กล่าวว่าตนนับถือพระพุทธรศาสนา

พุทธศาสนิก ผู้นับถือพระพุทธรศาสนา, ผู้ปฏิบัติตามคำสั่งสอนของพระพุทธรเจ้า

พุทธศาสนิกมณฑล วงการของผู้นับถือพระพุทธรศาสนา

พุทธสรีระ ร่างกายของพระพุทธรเจ้า

พุทธสาวก สาวกของพระพุทธรเจ้า, ศิษย์ของพระพุทธรเจ้า

พุทธอาณา อำนาจปกครองของพระพุทธรเจ้า, อำนาจปกครองฝ่ายพุทธจักร

พุทธอาสน์ ที่ประทับนั่งของพระพุทธรเจ้า

พุทธอิทธานุภาพ ฤทธิ์และอำนาจของพระพุทธรเจ้า

พุทธอุปฐาก ผู้คอยรับใช้พระพุทธรเจ้าในครั้งพุทธกาล มีพระอานนท์พุทธอนุชา เป็นผู้เลิศในเรื่องนี้ และได้เป็นพระพุทธรอุปฐากประจำ (นิพัทธ์อุปฐาก) ตั้งแต่เมื่อทรงบำเพ็ญพุทธกิจได้ ๒๐ พรรษาแล้วมาจนถึงพุทธปรินิพพาน

พุทธโอวาท คำสั่งสอนของพระพุทธรเจ้า มีหลักใหญ่ ๓ ข้อ คือ ๑. **สพพปาปสฺส อกรรม** ไม่ทำความชั่วทั้งปวง ๒. **กุสลสุปสมฺปทา** ทำความดีให้เพียบพร้อม ๓. **สจิตฺตปริโยทปนํ** ทำใจของตนให้สะอาดบริสุทธิ์

พุทธัตถจริยา ทรงประพฤติเป็นประโยชน์แก่สัตว์โลก โดยฐานเป็นพระพุทธรเจ้า เช่น ทรงแสดงธรรมแก่เวไนยสัตว์และบัญญัติวินัยขึ้นบริหารหมู่คณะ ทรงประดิษฐานพระพุทธรศาสนาให้ยั่งยืนมาตราบเท่าทุกวันนี้

พุทธันดร ช่วงเวลาในระหว่างแห่งสองพุทธูปบาทกาล, ช่วงเวลาในระหว่าง นับจากที่ศาสนาของพระพุทธรเจ้าพระองค์หนึ่งสูญสิ้นแล้ว จนถึงพระพุทธรเจ้าพระองค์ใหม่เสด็จอุบัติ คือช่วงเวลาในโลกว่างพระพุทธรศาสนา, คำนี้ บางที่ใช้ในการนับเวลา เช่นว่า “บุรุษนั้น ... เทียบเวียนว่าอยู่ตลอด ๖ พุทธันดร ... ”

พุทธาณัติ คำสั่งของพระพุทธรเจ้า

พุทธาณัติพจน์ พระดำรัสสั่งของพระพุทธรเจ้า, คำสั่งของพระพุทธรเจ้า

พุทธาภิณฑิต ภัณฑิตมีพระพุทธรเจ้าเป็นต้น (**พุทธ** + **อาภิ** + **ภัณฑิต**)

พุทธาธิบาย พระประสงค์ของพระพุทธรเจ้า, พระดำรัสชี้แจงของพระพุทธรเจ้า

พุทธานุญาต ข้อที่พระพุทธรเจ้าทรง

อนุญาต

พุทธานุพุทธประวัติ ประวัติของพระ
พุทธเจ้า และพระอนุพุทธคือพระสาวก
พุทธานุสติ ตามระลึกถึงคุณของพระ
พุทธเจ้า เขียนอย่างรูปเดิมในภาษาบาลี
เป็น **พุทธานุสติ** (ข้อ ๑ ในอนุสติ ๑๐)

พุทธาวาส “อาวาสของพระพุทธรเจ้า”,
ส่วนของวัดที่จัดให้เป็นเขตที่พุทธบริษัท
ประกอบกิจกรรมอุทิศคือตั้งใจมุ่งไปที่
องค์พระพุทธรเจ้า เสมือนมาเฝ้าพระองค์
เช่น พระสงฆ์มาทำสังฆกรรม มาพบปะ
ฉลองศรัทธาของประชาชน มาแสดง
ธรรม ชาวบ้านมาเลี้ยงพระ ถวายทาน
รักษาศีล ฟังธรรม และทำการบูชาต่างๆ
จึงเป็นเขตที่มีสิ่งก่อสร้างสำคัญ เช่น
โบสถ์ วิหาร สถูป เจดีย์ และมีการจัดแต่ง
อย่างประณีตบรรจง ให้งดงามเป็นที่
เจริญศรัทธา ต่างจากอีกส่วนหนึ่งที่เป็นคู
กัน คือ **สังฆาวาส** ซึ่งจัดไว้เป็นที่อยู่อาศัย
ของพระภิกษุสามเณร อันเน้นที่ความ
เรียบง่าย เป็นที่เหมาะสมแก่การหลีกเร้น มี
สัปปายะเอื้อต่อการเจริญไตรสิกขา, ตาม
ที่เป็นมา การจัดแบ่งเช่นนี้ดำเนินมาอย่าง
รู้กันเป็นประเพณี ในวัดทั่วไป จึงมักไม่
ได้ทำเครื่องกั้นเขต และไม่มีคำเรียกแยก
ให้ต่างกันออกไป แต่ในพระอารามหลวง
มีการทำกำแพงแยกกันต่างหากชัดเจน
โดยใช้คำเรียกว่าพุทธาวาส กับสังฆาวาส

ดังที่กล่าวมา, นอกจากนั้น มีวัดที่สร้าง
ขึ้นเป็นที่ประกอบสังฆกรรมและเป็นที่
เจริญกุศลของพุทธบริษัทโดยเฉพาะ
โดยไม่มีสังฆาวาส เช่น วัดพระศรีรัตน-
ศาสดาราม (วัดพระแก้ว), คำว่า
“พุทธาวาส” และ “สังฆาวาส” นี้ ไม่พบว่า
มีใช้ในคัมภีร์ใด; ดู **สังฆาวาส**

พุทธจริต พื้นนิสัยที่หนักในความรู้ มัก
ใช้ความคิด ฟังส่งเสริมด้วยแนะนำให้ใช้
ความคิดในทางที่ชอบ (ข้อ ๕ ในจริต ๖)

พุทธรูปบาทกาล [พุต-ทุบ-บาด-ทะ-กาน]
กาลเป็นที่อุบัติของพระพุทธรเจ้า, เวลาที่
มีพระพุทธรเจ้าเกิดขึ้นในโลก

พุทธโธ (พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น) ทรงเป็น
ผู้ตื่นไม่หลงมงายเองด้วย และทรงปลุก
ผู้อื่นให้ตื่นพ้นจากความหลงมงายนั้น
ด้วย ทรงเป็นผู้เบิกบาน มีพระทัยผ่อง
แผ้ว บำเพ็ญพุทธกิจได้ถูกต้องบริบูรณ์
(ข้อ ๘ ในพุทธคุณ ๙)

เพ็ญ เต็ม หมายถึง พระจันทร์เต็มดวง
คือวันขึ้น ๑๕ ค่ำ

เพทางค์ วิชาประกอบกับการศึกษาพระเวท
มี ๖ อย่าง คือ ๑. **ศึกษา** (วิธีออกเสียง
คำในพระเวทให้ถูกต้อง) ๒. **ไวยากรณ์**
๓. **ฉันทส** (ฉันท) ๔. **โชยติย** (ดาราศาสตร์)
๕. **นิรุกติ** (กำเนิดของคำ) ๖.
กัลปะ (วิธีจัดทำพิธี)

เพลาะ เย็บริมต่อให้ติดกัน; ผ้าเพลาะ คือ

ผ้าที่เอามาเย็บริมต่อเข้า (บาลี: อนุวาทิก)
เพลิงทิวพี ไฟเทวดา, ไฟที่เป็นของ
 เทวดา, เเพลิงคราวถวายพระเพลิงพระ
 พุทธสรีระ

เพศ รูปลักษณะอาการอันให้รู้ว่าหญิง
 หรือชาย, เครื่องแต่งกายหรือท่วงที
 กิริยาอาการแสดงตัวที่ปรากฏให้เห็นว่า
 เป็นบุคคลประเภทนี้ๆ เช่น โดยเพศ
 แห่งฤๅษี โดยเพศแห่งบรรพชิต โดยเพศ
 แห่งช่างไม้ โดยเพศแห่งพราหมณ์แก่

เพียรชอบ เพียรในที่ ๔ สถาน; ๑ **ปธาน**
เพื่อน ผู้ร่วมธุระร่วมกิจร่วมการหรือร่วม
 อยู่ในสภาพอย่างเดียวกัน, ผู้ชอบพอ
 รักใคร่คบหากัน, ในทางธรรม เนื้อแท้
 ของความเป็นเพื่อน อยู่ที่ความมีใจหวัง
 ดีปรารถนาดีต่อกัน กล่าวคือ เมตตา
 หรือไมตรี เพื่อนที่มีคุณสมบัติเช่นนี้
 ท่านเรียกว่า **มิตร** การคบเพื่อนเป็น
 ปัจจัยสำคัญยิ่งอย่างหนึ่งที่จะนำชีวิตไป
 สู่ความเลื่อมความพินาศ หรือสู่ความ
 เจริญอกงาม พึงหลีกเลี่ยงมิตรเทียม
 และเลือกคบหาคนที่เป็นมิตรแท้; ๑
มิตตปฏิรูป, มิตรแท้

บุคคลที่ช่วยชี้แนะแนวทาง ชักจูง
 ตลอดจนแนะนำสั่งสอน ชักนำผู้อื่นให้
 ดำเนินชีวิตที่ดีงาม ให้ประสบผลดีและ
 ความสุข ให้เจริญก้าวหน้า ให้พัฒนาใน
 ธรรม แม้จะเป็นบุคคลเสมอกัน หรือเป็น

มารดาบิดาครูอาจารย์ ตลอดทั้งพระสงฆ์
 จนถึงพระพุทธเจ้า ก็นับว่าเป็นเพื่อน แต่
 เป็นเพื่อนใจดี หรือเพื่อนมีธรรม เรียกว่า
กัลยาณมิตร แปลว่า “มิตรดีงาม”
 กัลยาณมิตรมีคุณสมบัติที่เรียกว่า
กัลยาณมิตรธรรม หรือธรรมของกัลยาณ-
 มิตร ๗ ประการ คือ ๑. **ปิโย** น่ารัก ด้วย
 มีเมตตา เป็นที่สบายจิตสนิทใจ ชวนให้
 อยากเข้าไปหา ๒. **ครุ** นำเคารพ ด้วย
 ความประพฤตินักแน่นเป็นที่พึ่งอาศัย
 ได้ ให้รู้สึกอบอุ่นใจ ๓. **ภาวนิโย** นำ
 เจริญใจ ด้วยความเป็นผู้ฝึกฝนปรับปรุง
 ตน ควรเอาอย่าง ให้ระลึกและเอ๋ยอ้าง
 ด้วยซาบซึ้งภูมิใจ ๔. **วตฺตา จ** รู้จักพูดให้
 ได้ผล รู้จักชี้แจงแนะนำ เป็นที่ปรึกษาที่ดี
 ๕. **วจนกฺขโม** อุดหนุนต่อถ้อยคำ พร้อมทั้ง
 จะรับฟังคำปรึกษาซักถาม ตลอดจนคำ
 เสนอแนะวิพากษ์วิจารณ์ ๖. **คมภีรณฺจ**
กถิ กตฺตา แฉลงเรื่องล้าลึกได้ สามารถ
 อธิบายเรื่องยุ่งยากซับซ้อนให้เข้าใจและ
 สอนให้เรียนรู้เรื่องราวที่ลึกซึ้งยิ่งขึ้นไป
 ๗. **โน จญฺจฺจเน นิโยชเย** ไม่ชักนำไปในอสุภาน
 คือ ไม่ชักจูงไปในทางเลื่อมเสียหรือเรื่อง
 เหลวไหลไม่สมควร

แพศย์ คนวรรณะที่สาม ในวรรณะสี่ของ
 คนในชมพูทวีป ตามหลักศาสนา
 พราหมณ์ หมายถึงพวกชาวนาและพ่อค้า
แพศยา หญิงหากินในทางกาม, หญิงหา

เงินในทางร่วมประเวณี

โพชฌงค์ ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ หรือองค์ของผู้ตรัสรู้ มี ๗ ข้อ คือ ๑. **สติ ๒. สัมมวิจยะ** (การสอดส่องสืบค้น เห็นธรรม) ๓. **วิริยะ ๔. ปีติ ๕. ปัสสัทธี ๖.**

สมาธิ ๗. อุเบกขา; ๘. โพธิปักขิยธรรม

โพธิ์, โพธิพฤษ์ ต้นโพธิ์, ต้นไม้ที่พระพุทธเจ้าได้ประทับ ณ ภายใตร่มเงาในคราวตรัสรู้, ต้นไม้เป็นที่ตรัสรู้และต้นไม้อื่นที่เป็นชนิดเดียวกันนั้น สำหรับพระพุทธเจ้าองค์ปัจจุบัน ได้แก่ พันธุ์ไม้ **อัสสัถะ** (ต้นโพ) ต้นที่อยู่ ณ ฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา ตำบลคยา; ต้นโพธิ์ตรัสรู้ที่เป็นหน่อของต้นเดิมที่คยาได้ปลูกเป็นต้นแรกในสมัยพุทธกาล (ปลูกจากเมล็ด) ที่ประตู่วัดพระเชตะวันโดยพระอานนท์เป็นผู้ดำเนินการตามความปรารถนาของอนาถปิณฑิกเศรษฐี และเรียกชื่อว่า **อานันทโพธิ์**; หลังพุทธกาล ในสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช พระนาง **สังฆมิตตาเถรี** ได้นำกิ่งด้านขวาของต้นมหาโพธิ์ที่คยานั้นไปมอบแด่พระเจ้าเทวานัมปิยติสสะทรงปลูกไว้ ณ เมืองอนุราชปุระ ในลังกาทวีป ซึ่งได้ชื่อว่าเป็นต้นไม้เก่าแก่ที่สุดในประวัติศาสตร์ที่ยังคงมีชีวิตอยู่ในปัจจุบัน; ในประเทศไทย สมัยราชวงศ์จักรี พระสมณทูตไทยในสมัยรัชกาลที่ ๒ ได้นำหน่อพระศรีมหาโพธิ์ ที่เมือง

อนุราชปุระมา ๖ ต้นใน พ.ศ. ๒๓๕๗ โปรดให้ปลูกไว้ที่เมืองนครศรีธรรมราช ๒ ต้น นอกนั้นปลูกที่วัดมหาธาตุ วัดสุทัศน์ วัดสระเกศและที่เมืองกลันตัน แห่งละ ๑ ต้น; ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๕ ประเทศไทยได้พันธุ์ต้นมหาโพธิ์จากคยาโดยตรงครั้งแรก ได้ปลูกไว้ ณ วัดเบญจมบพิตร และวัดอัมพวันนิมิตร

โพธิกาล ๘ **พุทธประวัติ** (ตอนท้าย)

โพธิญาณ ญาณคือความตรัสรู้, ญาณคือปัญญาตรัสรู้, มรรคญาณทั้งสี่มีโสดาปัตติมัคคญาณ เป็นต้น

โพธิปักขิยธรรม ธรรมอันเป็นฝักฝ่ายแห่งความตรัสรู้, ธรรมที่เกี่ยวเนื่องแก่อริยมรรคมี ๓๗ ประการคือ **สติปัญญา ๔, สัมมปธาน ๔, อิทธิบาท ๔, อินทรีย์ ๕, พละ ๕, โพชฌงค์ ๗, มรรคมงคล ๘**; ในจำนวน ๓๗ นี้ ถ้านับตัวสภาวะธรรมแท้ๆ ตัดจำนวนที่ซ้ำออกไป มี ๑๔ คือ สติ วิริยะ จันทะ จิตตะ ปัญญา ลัทธา สมาธิ ปีติ ปัสสัทธี อุเบกขา สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากรรมันตะ สัมมาอาชีวะ (วิสุทธิ.ฎ.๓/๖๐๐)

โพธิมณฑะ ประเทศเป็นที่ฝังใส่แห่งโพธิญาณ, บริเวณต้นโพธิ์เป็นที่ตรัสรู้

โพธิราชกุมาร เจ้าชายโพธิ โอรสของพระเจ้าอุเทน ราชาแห่งแคว้นวังสะ มีพระมารดาเป็นราชธิดาของพระเจ้าจันทร

ปชชิต แห่งแคว้นอวันตี (ม.อ.๓/๒๓๗)

โพธิสมภาร คุณความดีที่เป็นเครื่องประกอบของโพธิ, คุณความดีทั้งหลายเฉพาะอย่างยิ่ง ประดาบารมีที่เป็นส่วนประกอบอันรวมกันให้สำเร็จโพธิ คือ ความตรัสรู้, ตามปกติ หมายถึงประดาบารมีที่พระโพธิสัตว์บำเพ็ญ อันจะให้สำเร็จความเป็นพระพุทธเจ้า ซึ่งบางที่เรียกว่า มหาโพธิสมภาร อันประมวลเข้าได้ในธรรมใหญ่ ๒ ประการ คือ กุศล และปัญญา, เมื่อใช้อย่างกว้างๆ หมายถึงโพธิปักขิยธรรม ก็ได้

ในภาษาไทย มักใช้ในความหมายว่า บุญบารมีของพระมหากษัตริย์ (โดยถือมาว่า พระมหากษัตริย์ คือท่านผู้กำลังบำเพ็ญคุณความดีแห่งพระโพธิสัตว์)

โพธิสัตว์ ท่านผู้ที่จะได้ตรัสรู้เป็นพระ

พุทธเจ้า ซึ่งกำลังบำเพ็ญบารมี ๑๐ คือ ทาน ศีล เนกขัมมะ ปัญญา วิริยะ ขันติ สัจจะ อธิษฐาน เมตตา อุเบกขา

โพชนทนา กล่าวโทษ, ตีเตียน, พูดกล่าวโทษท่านต่อหน้าผู้อื่น (พจนานุกรมเขียน โปนทนา)

ไพบุลย์ ความเต็มเปี่ยม, ความเจริญเต็มที่มี ๒ คือ ๑. **อามิสไพบุลย์** ความไพบุลย์แห่งอามิส ๒. **ธรรมไพบุลย์** ความไพบุลย์แห่งธรรม; **ดู เวปุลละ**

ไพรสนต์, ไพรสันต์ ป่าทึบ, ป่าดง; คำบาลีว่า “วนสนฺต” (วน [ป่า] + สนฺต [ดง, ทึบ, แน่นหนา], เมื่อนำมาใช้ในภาษาไทย ได้เพี้ยนไปต่างๆ เช่น ไพรสาณต์, พนาสนต์, พนาสันต์, วนาสนต์, วนาสันต์)

ไพศาลี **ดู เวสาลี**

พ

พันเผื่อ เคลือบคลุม, พัวพันกัน, ลับสนปนเป, ยุ่งเหยียง

พุ่มฟ้าย มากมาย, ล้นเหลือ, สรุ่ยสรุ่ย; น้ำตาอาบหน้า

ภ

ภควา พระผู้มีพระภาค, เป็นพระนามหนึ่งของพระพุทธเจ้า และเป็นคำแสดงพระพุทธคุณอย่างหนึ่ง แปลว่า “ทรงเป็นผู้มีโชค” คือ หวังพระโพธิญาณก็ได้สมหวัง ประกาศพระศาสนาก็ชักจูงผู้คนให้ได้บรรลุธรรมสมปรารถนา มีผู้คิดร้ายก็ไม่อาจทำร้ายได้; อีกนัยหนึ่งว่า ทรงเป็นผู้จำแนกแจกธรรม (ข้อ ๕ ในพุทธคุณ ๕)

ภคันทลา โวคริตสี่ดวงทวารหนัก

ภคินี พี่หญิง น้องหญิง

ภค ดู **ภักค**

ภพ โลกเป็นที่อยู่ของสัตว์, ภาวะชีวิตของสัตว์ มี ๓ คือ ๑. **กามภพ** ภพของผู้ยังเสวยกามคุณ ๒. **รูปภพ** ภพของผู้เข้าถึงรูปฌาน ๓. **อรุภพ** ภพของผู้เข้าถึงอรุฌาน; เทียบ **ภูมิ, คติ**

ภพหลัง โลกที่สัตว์เกิดมาแล้วในชาติที่ผ่านมา, ภพก่อน, ชาติก่อน; ตรงข้ามกับ **ภพหน้า**

ภยตูปัญฐานญาณ ปรีชาหยั่งเห็นสังขารปรากฏโดยอาการเป็นของน่ากลัวเพราะสังขารทั้งปวงนั้นล้วนแต่จะต้องแตกสลายไป ไม่ปลอดภัยทั้งสิ้น (ข้อ ๓ ในวิปัสสนาญาณ ๕)

ภยันตราย ภัยและอันตราย, อันตรายที่

น่ากลัว

ภยากติ ลำเอียงเพราะกลัว (ข้อ ๔ ในอคติ ๔)

ภวจักร วงล้อแห่งภพ, อาการมุขวนต่อเนื่องไปแห่งภาวะของชีวิตที่เป็นไปตามเหตุปัจจัย ในหลักปฏิจจสมุปบาท; “ภวจักร” เป็นคำในชั้นอรรถกถาลงมา เช่นเดียวกับคำว่า สังสารจักร ปัจจยาการจักร ตลอดจนปฏิจจสมุปบาทจักร ซึ่งท่านสรรรมาใช้ในการอธิบายหลักปฏิจจสมุปบาทนั้น, อาการมุขวนของภวจักรหรือสังสารจักรนี้ ท่านอธิบายตามหลัก **ไตรวัฏฏ์**; ดู **ไตรวัฏฏ์, ปฏิจจสมุปบาท**

ภวตัณหา ความอยากเป็นนั่นเป็นนี่ หรืออยากเกิดอยากมีอยู่คงอยู่ตลอดไป, ความทะยานอยากที่ประกอบด้วยภวทิฏฐิหรือสัสสตทิฏฐิ (ข้อ ๒ ในตัณหา ๓)

ภวทิฏฐิ ความเห็นเนื่องด้วยภพ, ความเห็นว่าอัตตาและโลกจักมีอยู่คงอยู่เที่ยงแท้ตลอดไป เป็นพวกสัสสตทิฏฐิ

ภวราคะ ความกำหนัดในภพ, ความติดใจในภพ (ข้อ ๗ ในสังโยชน์ ๑๐ ตามนัยพระอภิธรรม, ข้อ ๖ ในอนุสัย ๗)

ภวัก, ภวัก ภพสูงสุด ตามปกติ หมายถึงถึงอรุภพ ชั้นแนวสัจญาณาสัจญาณายตนะซึ่งไม่มีภพใดสูงกว่า คือสูงที่สุดในไตรภพ

หรือในไตรภูมิ, แต่บางครั้ง ท่านแยก
ละเอียดออกไปว่ามี *ภวัคค์* (*ภวัคคะ* หรือ
ภวัคฺร) ๓ คือ ๑. *ปุถุชนภวัคค์* ภพสูง
สุดของปุถุชนในรูปโลก ได้แก่ เวหัพผล
ภูมิ ๒. *อริยภวัคค์* ภพสูงสุดของพระอริยะ
(ที่เกิดของพระอนาคามี) ได้แก่ อกนิมฺม
ภูมิ ๓. *สัพพภวัคค์* (หรือ *โลกภวัคค์*) ภพ
สูงสุดของสรรพโลก ได้แก่ เนวสัณฺญา
นาสัณฺญาตนภูมิ, ในภาษาไทย นิยม
พูดว่า ภวัคคพรหม; ดู *ภพ, ภูมิ ๔, ๓๑*

ภวังค์ ดู *ภวังคจิต*

ภวังคจลนะ ดู *วิถิจิต*

ภวังคจิต จิตที่เป็นองค์แห่งภพ, ตามหลัก
อภิธรรมว่า จิตที่เป็นพื้นอยู่ระหว่าง
ปฏิสนธิและจุติ คือ ตั้งแต่เกิดจนถึงตาย
ในเวลาที่มิได้เสวยอารมณ์ทางทวารทั้ง
๖ มีจักขุทวารเป็นต้น แต่เมื่อใดมีการ
รับรู้อารมณ์ เช่น เกิดการเห็น การได้
ยิน เป็นต้น ก็เกิดเป็นวิถิจิตขึ้นแทน
ภวังคจิต เมื่อวิถิจิตดับไป ก็เกิดเป็น
ภวังคจิตขึ้นอย่างเดิม

ภวังคจิต นี้ คือมโน ที่เป็นอายตนะ
ที่ ๖ หรือมโนทวาร อันเป็นวิบาก เป็น
อภัยกถุตา ซึ่งเป็นจิตตามสภาพ หรือ
ตามปกติของมัน ยังไม่ขึ้นสู่วิถิรับรู้
อารมณ์ (เป็นเพียงมโน ยังไม่เป็นมโน
วิญญาณ)

พุทธพจน์ว่า “จิตนี้ประภัสสร (ผุด

ผ่อง ผ่องใส บริสุทธิ์) แต่เศร้าหมอง
เพราะอุปกิเลสที่จรมา” มีความหมายว่า
จิตนี้โดยธรรมชาติของมันเอง มิใช่เป็น
สภาวะที่แปดเปื้อนสกปรก หรือมีสิ่งเศร้า
หมองเจือปนอยู่ แต่สภาพเศร้าหมองนั้น
เป็นของแปลกปลอมเข้ามา ฉะนั้น การ
ชำระจิตให้สะอาดหมดจดจึงเป็นสิ่งที่
เป็นไปได้; จิตที่ประภัสสรนี้ พระอรธ
กถาจารย์อธิบายว่า ได้แก่ *ภวังคจิต*; เทียบ
วิถิจิต

ภวังคปริวาส ดู *ปริวาส 2.*

ภวังคูปัจเจท ดู *วิถิจิต*

ภาสวะ อาสวะคือภพ, กิเลสที่หมักหมม
หรือดองอยู่ในสันดาน ทำให้อยากเป็น
อยากเกิดอยากมีอยู่คงอยู่ตลอดไป (ข้อ
๒ ในอาสวะ ๓ และ ๔)

ภักขา, ภักขาหาร เหี่ยว, อาหาร

ภักคะ ชื่อแคว้นหนึ่งในชมพูทวีปครั้ง
พุทธกาล นครหลวงชื่อ สุธสมารคีระ
ภักค เจ้าศากยะองค์หนึ่ง ที่ออกบวช
พร้อมกับพระอนรุทธะ ได้บรรลุพระ
อรหัต และเป็นพระมหาสาวกองค์หนึ่ง
เขียน *ภค* ก็มี

ภังคะ ผ้าทำด้วยของเจือกัน คือ ผ้าทำ
ด้วยเปลือกไม้ ฝ้าย ไหม ขนสัตว์
เปลือกป่าน ๕ อย่างนี้ อย่างไม่ได้ปน
กัน เช่น ผ้าย้ายแกมไหม เป็นต้น

ภังคญาณ ปัญญาหยั่งเห็นความย่อยยับ

คือ เห็นความดับแห่งสังขาร; **ภังคานุปัสสนาญาณ** ก็เรียก

ภังค ดู **ภังคะ**

ภังคานุปัสสนาญาณ ญาณตามเห็นความสลาย, ปรีชาหยั่งเห็นเฉพาะความดับของสังขารเด่นชัดขึ้นมาจากสังขารทั้งปวงล้วนจะต้องแตกสลายไปทั้งหมด (ข้อ ๒ ในวิปัสสนาญาณ ๙)

ภันทไทย ของที่จะต้องให้ (คือน) แก่เขา, สิ้นใช้, การที่จะต้องชดใช้ทรัพย์ที่เขาเสียไป

ภันทาคาริก ภิกษุผู้ได้รับสมมติ คือแต่งตั้งจากสงฆ์ ให้เป็นผู้มีหน้าที่รักษาเรือนคลังเก็บพัสดุของสงฆ์, ผู้รักษาคคลังสิ่งของ, เป็นตำแหน่งหนึ่งในบรรดา **เจ้าอธิการแห่งคลัง**

ภันฑุกรม ดู **ภันฑุกัมม**

ภันฑุกัมม การปลงผม, การบอกขออนุญาตกะสงฆ์เพื่อปลงผมคนผู้จะบวชในกรณีทีภิกษุจะปลงให้เอง เป็นอุปโลกนกรรมอย่างหนึ่ง

ภัต, ภัตถ อาหาร, ของกิน, ของฉัน, อาหารที่รับประทาน (หรือฉัน) เป็นมือๆ

ภัตกาล เวลาฉันอาหาร, เวลารับประทานอาหาร เดิมเขียน **ภัตตกาล**

ภัตกิจ การบริโภคอาหาร เดิมเขียน **ภัตตกิจ**

ภัตตคควัตร ข้อควรปฏิบัติในหอฉัน, ธรรมเนียมในโรงอาหาร ท่านจัดเข้าเป็น

กิจวัตรประเภทหนึ่ง กล่าวย่อ มี ๑๑ ข้อ คือ นุ่งห่มให้เรียบร้อย, รู้จักอาสนะอันสมควรแก่ตน, ไม่นั่งทับผ้าสังฆาฏิในบ้าน, รับประทานอาหารจากถาดโดยเอื้อเพื่อ และคอยระวังให้ได้รับทั่วถึงกัน, ถ้าพอจะแลเห็นทั่วกันพระสังฆเถระพึงลงมือฉันเมื่อภิกษุทั้งหมดได้รับโภชนะทั่วกันแล้ว, ฉันด้วยอาการเรียบร้อยตามหลักเสขียวัตร, อิมพร้อมกัน (หัวหนารอยยังไม่บ้วนปากและล้างมือ), บ้วนปากและล้างมือระวังไม่ให้น้ำกระเซ็น, ฉันในที่ที่มีทายกจัดถวายเสร็จแล้วอนุโมทนา, เมื่อกลับ อย่าเบียดเสียดกันออกมา, ไม่เทน้ำล้างบาตรมีเมล็ดข้าวหรือของเป็นเดนในบ้านเขา

ภัตตอาหาร อาหารคือข้าวของฉัน, อาหารที่สำหรับฉันเป็นมือๆ

ภัตตทุเทศกะ ผู้แจกภัตต์, ภิกษุที่สงฆ์สมมติ คือแต่งตั้งให้เป็นเจ้าหน้าที่จัดแจกภัต, นิยมเขียน **ภัตตทุเทศก**, เป็นตำแหน่งหนึ่งในบรรดา **เจ้าอธิการแห่งอาหาร**

ภัตตทุเทศก ดู **ภัตตทุเทศกะ**

ภัตถ ดู **ภัต**

ภัทกัป ดู **กัป**

ภัททกาปิลาณี พระมหาสาวิกาองค์หนึ่ง เป็นธิดาพราหมณ์โกสิยโคตรในสาครนครแห่งมัทธรัฐ (คัมภีร์อุปทานว่าไว้ชัดดังนี้

แต่อรธกถาอังคตตรนิกายคลาดเคลื่อน เป็นแคว้นมคธ) พออายุ ๑๖ ปี ได้สมรสกับปิณฑลิมาณพ (พระมหากัสสปะ) ต่อมาเมื่อความเมื่อน่ายในฆราวาส จึงออกบวชเป็นปริพาชกา เมื่อพระมหาปชาบดีพนวชเป็นภิกษุณีแล้ว นางได้มาบวชอยู่ในสำนักของพระมหาปชาบดี เจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานด้วยความไม่ประมาท ได้บรรลุพระอรหัตต์ ได้รับยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะในทางบุพเพนิวาสานุสติ เรียก **ภัททาภาปีถานี** บ้าง **ภัททาภีถานี** บ้าง

ภัททปทมาส เดือน ๑๐ เรียกง่ายว่า **ภัทรบท**

ภัททวัคคีย์ พวกเจริญ, เป็นชื่อคณะสหาย ๓๐ คนที่พากันเข้ามาในไร่ฝ้ายแห่งหนึ่งเพื่อเที่ยวตามหาหญิงแพศยาผู้ลักห่อเครื่องประดับหนีไป และได้พบพระพุทธรเจ้าซึ่งพอดีเสด็จแวะเข้าไปประทับพักอยู่ที่ไร่ฝ้ายนั้น ได้ฟังเทศนาอนุบุพพิกถา และอริยสัจจ ๔ ได้ดวงตาเห็นธรรมแล้วขออุปสมบท

ภัททากัจจนา พระมหาสาวิกากองค์หนึ่ง เป็นธิดาของพระเจ้าสุปปพุทธรแห่งโกถียวงค์ พระนามเดิมว่า **ยโสธรา** หรือ **พิมพา** เป็นพระมารดาของพระราहुล พุทธรชินอรส ได้นามว่า **ภัททากัจจนา** เพราะทรงมีฉวีวรรณดุจทองคำเนื้อเกลี้ยง บวชเป็นภิกษุณีในพระพุทธร-

ศาสนาเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน ไม่ช้าก็ได้สำเร็จพระอรหัตต์ ได้รับยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะในทางบรรลุมหาภิกษุญา เรียก **ภัททากัจจนา** ก็มี

ภัททาภุณทลเกสา พระมหาสาวิกากองค์หนึ่ง เป็นธิดาของเศรษฐีในพระนครราชคฤห์ เคยเป็นภรรยาของโจรผู้เป็นนักโทษประหารชีวิต โจรคิดจะฆ่านางเพื่อเอาทรัพย์สมบัติ แต่นางใช้ปัญญาคิดแก้ไขกำจัดโจรได้ แล้วบวชในสำนักนิครนถ์ ต่อมาได้พบกับพระสารีบุตร ได้ถาม-ตอบปัญหากัน จนนางมีความเลื่อมใสในพระพุทธรศาสนา ต่อมาได้ฟังพระธรรมเทศนาที่พระศาสดาทรงแสดง ได้สำเร็จพระอรหัตต์ แล้วบวชในสำนักภิกษุณี ได้รับยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะในทางชิปปาภิกษุญา คือ ตรัสรู้ฉับพลัน

ภัททียะ 1. ชื่อภิกษุรูปหนึ่งในคณะปัญจวัคคีย์ เป็นพระอรหันต์รุ่นแรก **2.** กษัตริย์ศากยวงค์ โอรสของนางกาพิโคธา สละราชสมบัติที่มาถึงตามวาระแล้ว ออกบวชพร้อมกับพระอนุรุทธะ สำเร็จอรหัตตผล ได้รับยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะในบรรดาภิกษุผู้มาจากตระกูลสูง และจัดเป็นมหาสาวกองค์หนึ่งในจำนวน ๘๐

ภัททียศากยะ ๓ **ภัททียะ 2.**

ภัทเทภรตตสูตร ชื่อสูตรหนึ่งในมัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสกั แห่งพระ

สุดตันตปิฎก แสดงเรื่องบุคคลผู้มีราตรีเดียวเจริญ คือ คนที่เวลาวันคืนหนึ่งๆ มีแต่ความดีงามความเจริญก้าวหน้า ได้แก่ ผู้ที่ไม่มัวครุ่นคำนึงอดีต ไม่เพ้อหวังอนาคต ใช้ปัญญาพิจารณาให้เห็นแจ้งประจักษ์สิ่งที่เป็นปัจจุบัน ทำความดีเพิ่มพูนขึ้นเรื่อยไป มีความเพียรพยายาม ทำกิจที่ควรทำเสียแต่วันนี้ไม่รอวันพรุ่ง

กัทรารุชมาณพ คิษย์คนหนึ่งในจำนวน ๑๖ คน ของพราหมณ์พาวรี ที่ไปทูลถามปัญหาแก่พระศาสดา ที่ป่าสาณเจตีย์

กันเต “ข้าแต่ท่านผู้เจริญ” เป็นคำที่ภิกษุผู้อ่อนพรรษากว่าเรียกภิกษุผู้แก่พรรษากว่า (ผู้น้อยเรียกผู้ใหญ่) หรือคฤหัสถ์กล่าวเรียกพระภิกษุ, คู่กับคำว่า *อาวุโส*; บัดนี้ใช้เลื่อนกันไปกลายเป็นคำแทนตัวบุคคล ก็มี

กัพบุคคล คนที่ควรบรรลุธรรมพิเศษได้; เทียบ *อภัพบุคคล*

กัถิกะ พ่อคำที่มาจากอุกกลชนบท คู่กับ *ตปฺสสะ* พบพระพุทธเจ้าขณะประทับอยู่ ณ ภายใต้ต้นไม้ราชายตนะ ได้ถวายเสบียงเดินทาง คือ ข้าวลัดตุงง ข้าวลัดตุงก่อน แล้วแสดงตนเป็นอุบาสกถึงพระพุทธเจ้ากับพระธรรมเป็นสรณะ นับเป็นปฐมอุบาสกประเภทเทววาจิก

ภาคี ผู้มีส่วน, ผู้มีส่วนร่วม, ผู้มีส่วนแบ่ง,

ผู้ร่วมได้, ผู้เข้าร่วม

ภชกะ ผู้แจก, ผู้จัดแบ่ง

ภณพระ ดู *ภณยักร์*

ภณยักร์ บทสวดของยักร์, คำบอกของยักร์, สวดหรือบอกแบบยักร์; เป็นคำที่คนไทยเรียกอาฏานาฏิยสูตร ที่นำมาใช้เป็นบทสวดมนต์ในจำพวกพระปริตร (เป็นพระสูตรขนาดยาวสูตรหนึ่ง นิยมคัดตัดมาเฉพาะตอนที่มีสาระเกี่ยวกับความคุ้มครองป้องกันโดยตรง และเรียกส่วนที่ตัดตอนมาใช้ นั้นว่า *อาฏานาฏิยปริตร*)

การที่นิยมเรียกชื่อพระสูตรนี้ให้ง่ายว่า “ภณยักร์” นั้น เนื่องจากพระสูตรนี้มีเนื้อหาซึ่งเป็นคำกล่าวของยักร์ คือ ท้าวเวสสวัณ ที่มาราบทูลถวายคำประพันธ์ของพวกตน ที่เรียกว่า “อาฏานาฏิยารกษา” (อาฏานาฏิยรักษา หรือ อาฏานาฏิยารักข์) แต่พระพุทธเจ้าตั้งมีความเป็นมาโดยย่อว่า ยามดีกษัตริย์หนึ่ง ท้าวมหาราชสี (จาตุมหาราชหรือจตุโลกบาล) พร้อมด้วยบริวารจำนวนมาก ได้มาเฝ้าพระพุทธเจ้า ครั้นแล้ว ท้าวเวสสวัณ ในนามของผู้มาเฝ้าทั้งหมด ได้กราบทูลว่า พวกยักร์ส่วนมากยังทำปาณาติบาต ตลอดจนดื่มสุราเมรัย เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงสอนให้งดเว้นกรรมชั่วเหล่านั้น จึงไม่ชอบใจ

ไม่เลื่อมใส ท้าวมหาราชทรงหวังไยว่า มีพระสาวกที่ไปอยู่ในป่าดงเจียมห่างไกลอันเปลี่ยวน่ากลัว จึงขอถวายคาถา “อาภานาภิยา รกฺขา” ที่ท้าวมหาราชประชุมกันประพันธ์ขึ้น โดยขอให้ทรงรับไว้ เพื่อทำให้ยักษ์พวกนั้นเลื่อมใสเป็นเครื่องคุ้มครองรักษาภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา ให้อยู่ผาสุกปลอดภัย การถูกเบียดเบียน แล้วท้าวมหาราชก็กล่าวคาถาคำอารักขานั้น เริ่มต้นด้วยคำนมัสการพระพุทธเจ้า ๗ พระองค์ มีพระวิปัสสี เป็นต้น ต่อด้วยเรื่องของท้าวมหาราชสี่รายพระองค์ที่พร้อมด้วยโอรสและเหล่าอมมนุษย์พากันน้อมวันทาพระพุทธเจ้า คาถาอาภานาภิยารักข์นี้เมื่อเรียนไว้แม่นยำดีแล้ว หากอมมนุษย์เช่นยักษ์เป็นต้นตนใดมีใจประทุษร้ายมากล้ำกราย อมนุษย์ตนนั้นก็จะถูกต่อต้านและถูกลงโทษโดยพวกอมมนุษย์ทั้งหลาย หากตนใดไม่เชื่อฟัง ก็ถือว่าเป็นขบถต่อท้าวมหาราชสี่นั้น กล่าวแล้วก็พากันกราบทูลลากลับไป ครั้นผ่านราตรีนั้นไปแล้ว พระพุทธเจ้าได้ตรัสเล่าเรื่องทั้งหมดแก่ภิกษุทั้งหลาย ตรัสว่า อาภานาภิยารักข์นั้นกอบปรด้วยประโยชน์ในการคุ้มครองรักษาดังกล่าวแล้ว และทรงแนะนำให้เรียนไว้

พึงสังเกตว่า ความในอาภานาภิย-

สูตรนี้ทั้งหมด แยกเป็น ๒ ตอนใหญ่ คือ **ตอนแรก** เป็นเรื่องของท้าวมหาราชและท้าวมหาราชอื่นพร้อมทั้งบริวาร (เรียกง่าย ๆ ว่า พวกยักษ์) ที่มาเฝ้าและกราบทูลถวายอาภานาภิยารักข์จนจบแล้วกราบทูลลากลับไป **ตอนหลัง** คือ เมื่อพวกท้าวมหาราชกลับไปแล้ว ผ่านราตรีนั้น ถึงวันรุ่งขึ้น พระพุทธเจ้าได้ตรัสเล่าเรื่องแก่ภิกษุทั้งหลายซ้ำตลอดทั้งหมด พร้อมทั้งทรงแนะนำให้เรียนจำอาภานาภิยารักข์เป็นเครื่องคุ้มครองรักษาพุทธบริษัททั้งสิ้น

ในพระไตรปิฎกบาลี ท่านเล่าเรื่องและแสดงเนื้อความเต็มทั้งหมดเฉพาะในตอนแรก ส่วนตอนหลัง แสดงไว้เฉพาะพระพุทธดำรัสที่เริ่มตรัสเล่าแก่ภิกษุทั้งหลาย และพระดำรัสสรุปท้ายที่ให้เรียนจำอาภานาภิยารักข์นั้นไว้ ส่วนเนื้อความที่ทรงเล่าซ้ำ ท่านทำไปยาลใหญ่ (๒ เปฯ คือ ๒ ลฯ) แล้วข้ามไปเลย ตอนหลังนั้นจึงสั้นนิดเดียว

แต่ในหนังสือสวดมนต์แบบก่อนข้างพิสดารสมัยก่อน ที่เรียกว่าแบบ “จตุภาณวาร” ท่านนำอาภานาภิยสูตรมารวมเข้าในชุดบทสวดมนต์นั้นด้วย โดยบรรจุลงไปเต็มทั้งสูตร และไม่ใส่ไปยาลเลย ทำให้บทสวดนี้ยาวมาก (ในพระไตรปิฎก สูตรนี้ยาวประมาณ ๑๓ หน้า

แต่ในประมวลบทสวดจตุภาณวาร ยาว ๒๔ หน้า) และท่านได้แยก ๒ ตอนนั้น ออก โดยแบ่งพระสูตรนี้เป็น ๒ ภาค คือ *ปุพพภาค* กับ *ปัจฉิมภาค* ยาวเท่ากัน, *ปุพพภาค* คือตอนแรกที่เป็นคำของ ยักษกราบทูลถวายอาภานาภियารักษ เรียกว่า *ยักษภาณวาร* ส่วน *ปัจฉิมภาค* คือตอนหลังที่เป็นพระพุทธรดำรัสตรัสเล่าเรื่องนั้นแก่ภิกษุทั้งหลาย เรียกว่า *พุทธภาณวาร* นี้คือที่คนไทยเรียกให้ สะดวกปากของตนว่า **ภณยักษ** และ **ภณพระ** ตามลำดับ โดยนัยนี้ เมื่อจะ เรียกให้ถูกต้อง อาภานาภियสูตรจึงมิใช่ เป็นภณยักษเท่านั้น แต่ต้องพูดให้เต็ม ว่ามี “ภณยักษ” กับ “ภณพระ”

ก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครองใน พ.ศ.๒๔๗๕ เมื่อถึงวาระจะขึ้นปีใหม่ คือ ในช่วงตรุษ-สงกรานต์ (ปรับเข้ากับปฏิทินสากลเป็นขึ้นปีใหม่ ๑ เมษายน) ในพระบรมมหาราชวังเคยนิมนต์พระสงฆ์มาสวดภณยักษในวันสิ้นปีเก่าตลอดคืนจนรุ่ง โดยสวดทำนองชู้ตวาดภูตผีปีศาจ ด้วยเสียงโห่ฮากดุดันบ้าง แห้งแหบ โหยหวนบ้าง และในสมัย ร.๕ โปรดฯ ให้นิมนต์พระอีกสำหรับหนึ่งสวดภณพระ ด้วยทำนองสรภัญญะที่ไพเราะชื่นใจขึ้นเป็นคู่กัน ทั้งนี้ เพื่อเป็นขวัญและกำลังใจแก่ประชาราษฎร์ ว่าได้ขับไล่ภัย

อันตรายสิ่งร้าย และอวยพรชัยสิริมงคล ในกาลเวลาสำคัญแห่งการเปลี่ยนปี

[“จตุภาณวาร” เป็นประมวลบทสวดมนต์ของโบราณแบบหนึ่ง (นำมาจัดพิมพ์รวมไว้ด้วย ในหนังสือสวดมนต์ฉบับหลวง ยาวประมาณ ๕๓ หน้า) ประกอบด้วยบทสวด ๒๒ อย่าง (ท่านใช้คำว่า *ธรรมประเภท ๒๒ ภาค*) จัดเป็น ๔ ภาณวาร คือ *ปฐมภาณวาร* (ภาณต้น) มี ๑๖ ธรรมประเภท ได้แก่ *ติสรณคมนาปาฐะ* *ทสสิกขาปทปาฐะ* *สามเณรปัญหปาฐะ* *ทวัตติงสการปาฐะ* *ตั้งขณิกปัจจเวกขณปาฐะ* *ทสธัมมสูตรปาฐะ* *มังคลสูตรปาฐะ* *รัตนสูตรปาฐะ* *กรณียเมตตสูตรปาฐะ* *อิทธิราชสูตรปาฐะ* *เมตตานิสังสสูตรปาฐะ* *เมตตานิสังสคาถาปาฐะ* *โมรปริตตปาฐะ* *จันทปริตตปาฐะ* *สุริยปริตตปาฐะ* และ *ธัคคสูตรปาฐะ* *ทุติยภาณวาร* (ภาณวารที่ ๒) มีโพชฌังคสูตรทั้ง ๓ คือ *มหากัสสปโพชฌังคสูตรปาฐะ* *มหาโมคคัลลานโพชฌังคสูตรปาฐะ* และ *มหาจุนทโพชฌังคสูตรปาฐะ* *ตติยภาณวาร* (ภาณวารที่ ๓) มี ๒ พระสูตร คือ *คิริमानันทสูตรปาฐะ* และ *อิสิคิลิสูตรปาฐะ* *จตุตถภาณวาร* (ภาณวารที่ ๔) ได้แก่ อาภานาภियสูตรปาฐะ ที่แบ่งเป็น ๒ ภาค คือ *ปุพพภาค* ซึ่งในหนังสือที่พิมพ์ เรียก

ว่า “ยกุชภาควาร” และปัจฉิมภาค เรียกว่า “พุทธภาควาร” (น่าจะเป็น “ยกุชภาณวาร” คือภาณยักร์ และ “พุทธภาณวาร” คือภาณพระ ทั้งนี้ จะต้องสืบค้นตรวจสอบหลักฐานต่อไป)]; ดู *ปริตร*

ภาณวาร “วาระแห่งการสวด”, ข้อความในคัมภีร์ต่างๆ เช่น ในพระสูตรขนาดยาวที่ท่านจัดแบ่งไว้เป็นหมวดหนึ่งๆ สำหรับสาธยายเป็นคราวๆ หรือเป็นตอนๆ

แม้ว่าการนับจำนวนภาณวารจะไม่เป็นมาตราที่ลงตัวเด็ดขาด แต่ก็มีความสำคัญตามที่ท่านคำนวณไว้และถือกันมา ดังที่บันทึกไว้ในคัมภีร์ต่างๆ ว่า (เช่น สทฺทนีติ. ชาติุมมาลา ฉบับอักษรพม่า หน้า ๖๐) “๘ อักขระ เป็น ๑ บท (บาทคาถา), ๔ บท เป็น ๑ คาถา ซึ่งถือเป็น ๑ คันถะ คือเท่ากับ ๓๒ อักขระ, ๒๕๐ คันถะ (๒๕๐ คาถา) เป็น ๑ ภาณวาร คือเท่ากับ ๘,๐๐๐ อักขระ” (อักขระ ในที่นี้ คือหน่วยออกเสียงครั้งหนึ่ง ตรงกับ ‘พยางค์’ ในภาษาไทย จึงเป็น ๘,๐๐๐ พยางค์; จะเห็นว่า เมื่อถือ ๒๕๐ คาถาเป็น ๑ ภาณวาร จำนวนอักขระจะไม่แน่นอนไปอย่างเดียว เพราะบาทคาถามีไขมีแต่ ๘ อักขระ ที่มี ๙ หรือ ๑๒ อักขระ เป็นต้น ก็มี)

พระไตรปิฎกบาลี ที่ได้ประมวลไว้และสืบกันมา โดยผ่านการสังคายนาและความทรงจำนั้น อาศัยการสาธยายเป็นวิธีดำรงรักษาที่สำคัญ ดังที่ท่าน

บันทึกการจัดแบ่งพระไตรปิฎกไว้เป็นภาณวาร (เช่น ที.อ.๑/๐/๑๒) เช่น ใน *พระวินัยปิฎก อุกาโตวิภังค์* (มหาวิภังค์ และภิกขุณีวิภังค์) มี ๖๔ ภาณวาร *ชั้นชกะ* ๘๐ ภาณวาร *ปริวาร* ๒๕ ภาณวาร, ใน *พระสุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย* มี ๖๔ ภาณวาร *มัชฌิมนิกาย* ๘๐ ภาณวาร *สังยุตตนิกาย* ๑๐๐ ภาณวาร *อังคุตตรนิกาย* ๑๒๐ ภาณวาร (ขุททกนิกาย ประกอบด้วยคัมภีร์ปลีกย่อยเป็นอันมาก ท่านไม่ได้จาระไนตัวเลขไว้ ส่วน *พระอภิธรรมปิฎก* แต่ละคัมภีร์มีการสาธยายทำนองบอกหนังสือ กับการแจกแจงอย่างพิสดาร ซึ่งต่างกันมากมาย ท่านจึงบอกไว้เพียงคร่าวๆ)

ภาระ “สิ่งที่ต้องนำพา”, ฐานะหนัก, การงานที่หนัก, หน้าที่ที่ต้องรับเอา, เรื่องที่พึงรับผิดชอบ, เรื่องหนักที่จะต้องเอาใจใส่หรือจัดทำ

ภารทวาชโคตร ตระกูลภารทวาชะ เป็นตระกูลพราหมณ์เก่าแก่ มีมาแต่สมัยร้อยกรองพระเวท แต่ในพุทธกาล ตามพระวินัยปิฎก ปรากฏว่าเป็นตระกูลต่ำ

ภารุกัจฉะ ชื่อเมืองท่าสำคัญในชมพูทวีปที่พ่อค้าเดินเรือออกไปค้าขายทางทะเล มีชื่อมาเคียงข้างเมืองสุปพารกะ และสุวรรณภูมิ เป็นต้น, บางที่เรียกว่าภารุกัจฉปิฎกณะ, ตำราสันนิษฐานกันว่า

ปัจจุบันได้แก่ถิ่นชื่อ Bharuch (หรือ Broach) ในรัฐคุชราต/Gujarat ซึ่งอยู่เหนือขึ้นไปประมาณ ๒๕๕ กม. จาก Sopara ที่ว่าเป็นเมืองท่าสุปปรากะ ในครั้งพุทธกาล; ดู *สุปปรากะ, สุวรรณภูมิ*

ภavana การทำให้มีให้เป็น, การทำให้เกิดขึ้น, การเจริญ, การบำเพ็ญ, การพัฒนา

1. สำหรับพระภิกษุ และบุคคลที่ดำเนินชีวิตดีงาม มีพื้นฐานในระดับศีลแล้ว โดยทั่วไปพูดกันถึงการฝึกอบรมหรือการเจริญพัฒนาที่มุ่งหน้าต่อไป คือ **ภavana ๒** ได้แก่ **๑. สมถภavana** การฝึกอบรมจิตใจให้อยู่กับความดีงามเกิดความแน่วสงบ, การเจริญพัฒนาจิตใจให้งอกงามด้วยคุณธรรม มีความเข้มแข็งมั่นคง เบิกบาน สงบสุข ผ่องใส พร้อมด้วย ความเพียร สติ และสมาธิ **๒. วิปัสสนาภavana** การฝึกอบรมเจริญปัญญาให้เกิดความรู้แจ้งชัดตามเป็นจริง, การเจริญพัฒนาปัญญา ให้รู้เท่าทันเข้าใจสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง จนมีจิตใจเป็นอิสระ ไม่ถูกครอบงำด้วยกิเลสและความทุกข์; **ภavana ๒** ที่กล่าวนี้ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า **๑. จิตตภavana (=สมถภavana) ๒. ปัญญาภavana (=วิปัสสนาภavana); ดูกัมมัฏฐาน**

2. ภavana คือการฝึกอบรมพัฒนามนุษย์ ที่เต็มระบบครบกระบวนการตลอด

ทั้งชีวิต ทุกส่วนทุกด้านทุกขั้นตอน ตั้งแต่ต้นจนจบสมบูรณ์ ได้แก่ **ภavana ๔** คือ **๑. กายภavana** การพัฒนาเบญจทวารกาย อันเป็นด้านผัสสทวาร คือ อินทรีย์ ๕ ให้รับรู้ตู่ฟังเป็นต้นอย่างมีสติได้ปัญญา ให้ติดต่อสัมพันธ์กับโลก คือสิ่งแวดล้อมอย่างเกื้อกูลและก่อกุศล **๒. ศีลภavana** การพัฒนาด้านกรรมทวาร คือการใช้กายวาจาในการอยู่ร่วมโลกร่วมสังคม โดยประพฤติปฏิบัติมีพฤติกรรมกระทำการอันไม่เบียดเบียน แต่สร้างสรรค์เกื้อกูล **๓. จิตตภavana** การพัฒนาจิตใจให้งอกงามด้วยคุณธรรม มีความเข้มแข็งมั่นคง เบิกบาน ผ่องใส สงบสุข พร้อมด้วย ความเพียร สติ และสมาธิ **๔. ปัญญาภavana** การพัฒนาปัญญา ให้รู้เข้าใจมองเห็นสิ่งทั้งหลายตามเป็นจริงเท่าทันสภาวะและเหตุปัจจัย รู้จักคิดรู้จักใช้ปัญญาแก้ไขปัญหา จัดทำดำเนินการทั้งหลายให้เกิดผลดี โดยข้างในมีจิตใจเป็นอิสระเสรี พ้นจากอำนาจของกิเลสและความทุกข์

บุคคลที่พัฒนาแล้ว เป็นภาวิต ทั้ง ๔ ด้าน คือเป็น **ภาวิตกาย** (มีกายที่พัฒนาแล้ว) **ภาวิตศีล** (มีศีลที่พัฒนาแล้ว) **ภาวิตจิต** (มีจิตที่พัฒนาแล้ว) **ภาวิตปัญญา** (มีปัญญาที่พัฒนาแล้ว) จึงเป็นผู้จบการศึกษา (อเสชชะ-ผู้ไม่ต้อง

ศึกษา) เรียกว่าพระอรหันต์ ดังมีพระพุทธรเจ้าเป็นต้นแบบ (ขุ.จ.๓๐/๑๔๘/๗๑; คำอธิบายพอเห็นหลัก พึงดู เถร.อ.๑/๑๐; เนตติ.อ.-ฉบับอักษรพม่า, ๑๕๕)

3. การเจริญสมถกรรมฐานเพื่อให้เกิดสมาธิ มี ๓ ขั้น คือ **๑. บริกรรมภานา** ภานาขั้นเตรียม คือ กำหนดอารมณ์กรรมฐาน **๒. อุปจารภานา** ภานาขั้นจวนเจียน คือ เกิดอุปจารสมาธิ **๓. อัปนาภานา** ภานาขั้นแน่วแน่ คือ เกิดอัปนาสมาธิเข้าถึงฌาน

4. ในภาษาไทย ความหมายเลื่อนมาเป็นการท่องบ่นหรือว่าซ้ำๆ ให้ซ้หลัง ก็มี **ภานาปธาน** เพียรเจริญ, เพียรทำกุศลธรรมที่ยังไม่มียังไม่เกิด ให้เกิดให้มีขึ้น (ข้อ ๓ ในปธาน ๔)

ภานามัย บุญที่สำเร็จด้วยการเจริญภานา, ความดีที่ทำด้วยการฝึกอบรมจิตใจให้สุขสงบมีคุณธรรม เช่น เมตตา กรุณา (จิตตภานา) และฝึกอบรมเจริญปัญญาให้รู้เท่าทันเข้าใจสิ่งทั้งหลายตามเป็นจริง (ปัญญาภานา); ดู ภานา (ข้อ ๓ ในบุญกิริยาวัตถุ ๓ และ ๑๐)

ภานามยปัญญา ดู ปัญญา ๓

ภารูป รูปที่เป็นภาวะแห่งเพศ มี ๒ คือ **อดีตภาวะ** ความเป็นหญิง และ **ปรุสภาวะ** ความเป็นชาย

ภาวิต ดู ภานา ๔

ภาษา เสียงหรือกิริยาอาการซึ่งทำความเข้าใจซึ่งกันและกันได้, ถ้อยคำที่ใช้พูดจากัน, คำพูด

ภาษามคธ ภาษาที่ใช้พูดในแคว้นมคธ, ภาษาของชาวมคธ หมายถึงภาษาบาลี

ภายิต คำกล่าว, คำหรือข้อความที่พูดไว้

ภิกขา การขออาหาร; อาหารอันพึงขอ, อาหารที่ขอได้มา, อาหารบิณฑบาต

ภิกขาจาร เทียวไปเพื่อภิกขา, เทียวไปเพื่ออาหารอันพึงขอ, เทียวบิณฑบาต

ภิกขุ ดู ภิกษุ

ภิกขุณี ดู ภิกษุณี

ภิกขุณีปาติโมกข์ ประมวลสิกขาบทที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติไว้สำหรับภิกษุณี มี ๓๑๑ ข้อ (ปาราชิก ๘ สังฆาทิเสส ๑๗ นิสสัคคิยปาจิตตีย์ ๓๐ ปาจิตตีย์ ๑๖๖ ปาฏิเทสนียะ ๘ เสดิยวัตร ๗๕ อธิกรณสมถะ ๗)

ภิกขุณีวิภังค์ คัมภีร์ที่จำแนกความแห่งสิกขาบททั้งหลายในภิกขุณีปาติโมกข์ อยู่ในพระวินัยปิฎก; ดู ไตรปิฎก

ภิกขุอุปัสถะ สำนักภิกษุณี, เขตที่อยู่อาศัยของภิกษุณี เป็นส่วนหนึ่งอยู่ในวัด

ภิกขุปาติโมกข์ ประมวลสิกขาบทที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติไว้สำหรับภิกษุ มี ๒๒๗ ข้อ (ปาราชิก ๔ สังฆาทิเสส ๑๓ อนิยต ๒ นิสสัคคิยปาจิตตีย์ ๓๐ ปาจิตตีย์ ๙๒ ปาฏิเทสนียะ ๔ เสดิยวัตร ๗๕ อธิกรณสมถะ ๗)

ภิกขุวิภังค์ คัมภีร์จำแนกความแห่งสิกขาบทในภิกขุปาติโมกข์ อยู่ในพระ

วินัยปิฎก มักเรียกว่า *มหาวิภังค์*; ๓ *ไตรปิฎก*

ภิกษา ๓ *ภิกษา*

ภิกษาจรกาล เวลาเป็นที่เที่ยวไปเพื่อภิกษา, เวลาบิณฑบาต

ภิกษุ ชายผู้ได้อุปสมบทแล้ว, ชายที่บวชเป็นพระ, พระผู้ชาย; แปลตามรูปศัพท์ว่า “ผู้ขอ” หรือ “ผู้มองเห็นภัยในสงสาร” หรือ “ผู้ทำลายกิเลส”; ๓ *ปริยัติ ๔, สหธรรมิก, บรรพชิต, อุปสัมบัน*

ภิกษุสาวกรูปแรก ได้แก่ พระอัญญาโกณฑัญญะ

ภิกษุณี หญิงที่ได้อุปสมบทแล้ว, พระผู้หญิงในพระพุทธศาสนา; เทียบ *ภิกษุ*

ภิกษุณีสงฆ์ หมู่แห่งภิกษุณี, ประดาภิกษุณีทั้งหมดกล่าวโดยส่วนรวมหรือโดยฐานเป็นชุมนุมหนึ่ง, ภิกษุณีตั้งแต่ ๔ รูปขึ้นไป ประชุมกันเนื่องในกิจพิธี; ภิกษุณีสงฆ์เกิดขึ้นในพรรษาที่ ๕ แห่งการบำเพ็ญพุทธกิจโดยมี *พระมหาปชาบดีโคตมี* พระมาตุจฉาซึ่งเป็นพระมารดาเลี้ยงของเจ้าชายสิทธัตถะ เป็นพระภิกษุณีรูปแรก ดังเรื่องปรากฏในภิกษุณีชันชกะและในอรรถกถา สรุปได้ความว่าหลังจากพระเจ้าสุทโธทนะปรินิพพานแล้ว วันหนึ่งขณะที่พระพุทธเจ้าประทับอยู่ที่นิโครธารามในเมืองกบิลพัสดุ์ พระนางมหาปชาบดีโคตมีเสด็จเข้าไปเฝ้า

และทูลขออนุญาตให้สตรีสละเรือนออกบวชในพระธรรมวินัย แต่การณ่นั้นมิใช่ง่าย พระพุทธเจ้าตรัสห้ามเสียถึง ๓ ครั้ง ต่อมาพระพุทธเจ้าเสด็จไปยังเมืองเวสาลีประทับที่กุฎาคารศาลาในป่ามหาวัน พระนางมหาปชาบดีโคตมีไม่ละความพยายามถึงกับปลงผมนุ่งห่มผ้ากาสาของตัวเอง ออกเดินทางพร้อมด้วยเจ้าหญิงศากยะจำนวนมาก (อรรถกถาว่า ๕๐๐ นาง) ไปยังเมืองเวสาลี และได้มายืนกันแสวงอยู่ที่ซุ้มประตูนอกกุฎาคารศาลา พระบาทบวม พระวรกายเปราะเปื้อนธูลี พระอาณนัทมาพบเข้า สอบถามทราบความแล้วรีบช่วยไปกราบทูลขออนุญาตให้ แต่เมื่อพระอาณนัทกราบทูลต่อพระพุทธเจ้าก็ถูกพระองค์ตรัสห้ามเสียถึง ๓ ครั้ง ในที่สุดพระอาณนัทเปลี่ยนวิธีใหม่ โดยกราบทูลถามว่าสตรีออกบวชในพระธรรมวินัยแล้วจะสามารถบรรลุโสดาปัตติผลจนถึงอรหัตตผลได้หรือไม่ พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่าได้ พระอาณนัทจึงอ้างเหตุผลนั้น พร้อมทั้งการที่พระนางมหาปชาบดีเป็นพระมาตุจฉาและเป็นพระมารดาเลี้ยง มีอุปการะมากต่อพระองค์ แล้วขอให้ทรงอนุญาตให้สตรีออกบวช พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตโดยมีเงื่อนไขว่าพระนางจะต้องปฏิบัติตาม *กฐกรรม* ๘ ประการ พระนางยอมรับ

ตามพุทธทศานุญาตที่ให้ถือว่า การรับครุ-
 ธรรมนั้นเป็นการอุปสมบทของพระนาง
 ส่วนเจ้าหญิงศากยะที่ตามมาทั้งหมด
 พระพุทธเจ้าตรัสอนุญาตให้ภิกษุสงฆ์
 อุปสมบทให้ ในคราวนั้นพระพุทธเจ้าได้
 ตรัสแก่พระอานนท์ว่าการให้สตรีบวชจะ
 เป็นเหตุให้พรหมจรรย์ คือพระศาสนา
 หรือสังฆธรรมตั้งอยู่ได้ไม่ยั่งยืน จะมีอายุ
 สั้นเข้า เปรียบเหมือนตระกูลที่มีบุรุษ
 น้อยมีสตรีมาก ถูกผู้ร้ายทำลายได้ง่าย
 หรือเหมือนนาข้าวที่มีหนอนขยอกลง
 หรือเหมือนไร่ไถ่ที่มีเพลี้ยลง ย่อมอยู่
 ได้ไม่นาน พระองค์ทรงบัญญัติครุ-
 ธรรม ๘ ประการกำกับไว้ก็เพื่อเป็น
 หลักค้ำกันพระศาสนา เหมือนสร้างค้ำ
 กันสระใหญ่ไว้ก่อนเพื่อกันไม่ให้น้ำไหล
 รั่วออกไป (พระศาสนาจักอยู่ได้ยั่งยืน
 เช่นเดิม) และได้ทรงแสดงเหตุผลที่ไม่
 ให้ภิกษุให้ภิกษุณี ให้ภิกษุณีให้ภิกษุ
 ได้ฝ่ายเดียว เพราะนักบวชในลัทธิ
 ศาสนาอื่นทั้งหลายไม่มีใครให้สตรีกัน
 เลย กล่าวโดยสรุปว่า หากถือเหตุผล
 ทางด้านสภาพสังคม-ศาสนาแล้ว จะไม่
 ทรงอนุญาตให้สตรีบวชเลย แต่ด้วย
 เหตุผลในด้านความสามารถโดยธรรม
 ชาติ จึงทรงยอมให้สตรีบวชได้ เมื่อ
 ภิกษุณีสงฆ์เกิดขึ้นแล้ว สตรีที่จะบวช
 ต่อมาต้องเป็น *สิกขมานา* รักษา

สิกขาบท ๖ (คือ ๖ ข้อแรกในศีล ๑๐)
 ไม่ให้ขาดเลยตลอด ๒ ปีก่อน จึงขอ
 อุปสมบทได้ และต้องรับการอุปสมบท
 โดยสงฆ์ทั้งสองฝ่าย คือบวชโดยภิกษุณี
 สงฆ์แล้ว ต้องบวชโดยภิกษุสงฆ์อีกชั้น
 หนึ่ง เมื่อเป็นภิกษุณีแล้ว ต้องรักษา
 สิกขาบท ๓๑๑ ข้อ (ศีล ๓๑๑) ภิกษุณี
 สงฆ์เจริญแพร่หลายในชมพูทวีปอยู่ช้านาน
 เป็นแหล่งให้การศึกษาแหล่งใหญ่
 แก่สตรีทั้งหลาย

ภิกษุณีสงฆ์ประดิษฐานในลังกา-
 ทวีปในรัชกาลของพระเจ้าเทวานัมปิย-
 ติสสะ โดยพระสังฆมิตตาเถรี พระราช-
 ธิดาของพระเจ้าอโศกมหาราชเดินทาง
 จากชมพูทวีปมาประกอบอุปสมบท
 กรรมแก่พระนางอนุฟ้าเทวี ชายาของ
 เจ้ามahanาค อนุชาของพระเจ้าเทวานัม-
 ปิยติสสะ พร้อมด้วยสตรีอื่นอีก ๑ พัน
 คน ภิกษุณีสงฆ์เจริญรุ่งเรืองในลังกา
 ทวีปยาวนานไม่น้อยกว่า ๑,๐๐๐ ปี แต่
 ในที่สุดได้สูญสิ้นไป ด้วยเหตุใดและ
 กาลใดไม่ปรากฏชัด

ส่วนในประเทศไทย ไม่ปรากฏหลัก
 ฐานว่าได้เคยมีภิกษุณีสงฆ์ แม้ว่าในการ
 ที่พระโสณะและพระอุตตระมา
 ประดิษฐานพระพุทธศาสนาในสุวรรณ-
 ภูมิ จะมีเรื่องเล่าที่ทำให้ฆนและชนให้
 ติความกัน ก็เป็นการเล่าอย่างตำนาน

เพียงสั้นๆ แบบที่เต็มไปด้วยอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์ว่า (วินย.อ.๑/๖๘) ที่นั่นมีนางผีเสื้อน้ำซึ่งเมื่อมีทารกเกิดในราชสกุลเมื่อใด ก็จะมีขึ้นมาจากทะเลและจับทารกกินเสีย เมื่อพระเถระทั้งสองไปถึงนั่น ก็พอดีมีทารกเกิดในราชสกุลคนหนึ่ง เมื่อนางผีเสื้อน้ำและบริวารขึ้นมาจากทะเลพระเถระได้เนรมิตร่างที่ใหญ่โตเป็นสองเท่าของพวกรากษสขึ้นมาจำนวนหนึ่งเข้าล้อมพวกรากษสไว้ ทำให้พวกรากษสกลัวพากันหนีไป แล้วพระเถระก็แสดงธรรมแก่มหาชน มีคนบรรลุมรรคถึงหกหมื่นคน มีกุลทารก ๓๕๐๐ คน และกุลธิดา ๑๕๐๐ คน บรรพชา (นำสังเกตท่านใช้คำว่า “กุลทารก”) เป็นอันว่า พระโสณกเถระได้ประดิษฐานพระพุทธศาสนาในสุวรรณภูมิแล้วอย่างนี้ เรื่องที่เล่านี้แตกต่างมากจากเรื่องการประดิษฐานพระพุทธศาสนาในลังกาทวิป ซึ่งแม้จะมีเรื่องอัศจรรย์แทรกอยู่ไม่น้อย แต่มีความเป็นมาของเรื่องเป็นลำดับนั้นว่าชัดเจน เฉพาะอย่างยิ่ง เมื่อชาวเกาะลังกานับถือพระพุทธศาสนาแล้ว พระนางอนุฟ้าเทวีต้องการจะผนวช (วินย.อ.๑/๙๑) และทูลแจ้งแก่พระราชบิดา พระองค์ได้ตรัสขอให้พระมหินทเถระบวชให้แก่พระเทวีนั้น แต่พระเถระได้ถวายพระพรว่า ท่านจะบรรพชาให้

แก่สตรี เป็นการไม่สมควร และได้ชี้แจงให้พระราชานิมนต์พระสังฆมิตตาเถรีมาบวชให้ พระเจ้าเทวานัมปิยติสสะแห่งลังกาทวิปจึงได้ทรงส่งสาส์นไปนิมนต์พระภิกษุณีสังฆมิตตาเถรีเดินทางจากชมพูทวีปพร้อมด้วยกิงพระศรีมหาโพธิ์มายังลังกาทวิป และประดิษฐานภิกษุณีสงฆ์ขึ้นในดินแดนนั้น แล้วก็มีเรื่องสืบต่อมาอีกยาว แต่ในด้านสุวรรณภูมิไม่ว่าจะอย่างไรก็ตาม หลังจากเรื่องเล่าที่ไม่ชัดข้างต้นนั้นแล้ว ก็ไม่มีหลักฐานว่าเคยมีภิกษุณีหรือสามเณรีแต่อย่างใด

ภิกษุบริษัฏ ชุมนุมภิกษุ, ชุมนุมชาวพุทธฝ่ายภิกษุ (ข้อ ๑ ในบริษัฏ ๔)

ภิกษุผู้ควรชักเข้าหาอับติเดิม ดู **มุลายปฏิกัสนนารภิกษุ**

ภิกษุสงฆ์ หมู่ภิกษุ, หมู่พระ; ดู **สงฆ์**

ภุมมชกภิกษุ ชื่อภิกษุผู้เจตพระทัฬหะมัลลบุตร คู่กับพระเมตติยะ

ภุมมทเวะ เทวดาผู้อาศัยอยู่บนแผ่นดิน เช่น พระภุมิ เป็นต้น

ภุต, ภุตตะ 1. สัตว์ผู้เกิดแล้ว หรือเกิดเสร็จไปแล้ว, นัยหนึ่ง หมายถึงพระอรหันต์ เพราะไม่แสวงหาภพเป็นที่เกิดอีก อีกนัยหนึ่งหมายถึงสัตว์ที่เกิดเต็มตัวแล้ว เช่น คนคลอดจากครรภ์แล้ว ไข่ออกจากไข่แล้ว เป็นต้น ต่างกับ **สัมภเวสี** คือสัตว์ผู้ยังแสวงหาที่เกิด ซึ่ง

ได้แก่ปุถุชนและพระเสขะผู้ยังแสวงหาภพที่เกิดอีก หรือสัตว์ในกรรมและในไขที่ยังอยู่ระหว่างจะเกิด **2.** ผี, อมนุษย์

3. ภุครูป คือ ธาตุ ๔ มักเรียก **มหาภุคภุคกสถิน** กสถิน คือ ภุครูป, กสถินคือธาตุ ๔ ได้แก่ **ปฐวี** ดิน, **อาโป** น้ำ, **เตโช** ไฟ, **วาโย** ลม

ภุคคาม ของเขี้ยวหรือพืชพรรณอันเป็นอยู่กับที่ มี ๕ ชนิด **๑.** พืชเกิดจากเหง้า คือใช้เหง้าเพาะ เช่น ขมิ้น **๒.** พืชเกิดจากต้น คือตอนออกได้จากไม้ต้นทั้งหลาย เช่น ต้นโพธิ์ **๓.** พืชเกิดจากข้อ คือใช้ข้อปลูก ได้แก่ไม้ลำ เช่น อ้อย ไม้ไผ่ **๔.** พืชเกิดจากยอด คือใช้ยอดปักก็ เป็น ได้แก่ผักต่างๆ มีผักชีล้อม ผักบุ้ง เป็นต้น **๕.** พืชเกิดจากเมล็ด คือใช้เมล็ดเพาะ ได้แก่ ถั่ว งา ข้าว, แผลตามรูปศัพท์ว่า บ้านของภุค; คู่กับ **พืชคาม**

ภุคคามวรรค หมวดที่ว่าด้วยภุคคาม เป็นวรรคที่ ๒ แห่งปาจิตติยกัณฑ์ในมหาวิมังค์แห่งพระวินัยปิฎก

ภุครูป **คุมหาภุค**

ภุมิ 1. พื้นเพ, พื้น, ชั้น, ที่ดิน, แผ่นดิน **2.** ชั้นแห่งจิต, ระดับจิตใจ, ระดับชีวิต มี ๔ คือ **๑.** **กามาวจรภุมิ** ชั้นที่ยังท่องเที่ยวอยู่ในกาม **๒.** **รูปาวจรภุมิ** ชั้นที่ยังท่องเที่ยวอยู่ในรูป หรือชั้นของพวกที่ได้รูปฌาน **๓.** **อรุปาวจรภุมิ** ชั้นที่ยัง

เที่ยวอยู่ในอรุป หรือชั้นของพวกที่ได้อรุปฌาน **๔.** **โลกุตตรภุมิ** ชั้นที่พ้นโลกหรือระดับพระอริยบุคคล, เรียกให้สั้นว่า กามภุมิ รูปภุมิ อรุปภุมิ และโลกุตตรภุมิ, ภุมิ ๔ นี้ จัดประเภทได้เป็น ๒ ระดับ คือ สามภุมิแรก เป็นโลกิยภุมิ ส่วนภุมิที่สี่ เป็นโลกุตตรภุมิ, บางที่เรียกโลกิยภุมิ ๓ นั้นรวมกันว่า “ไตรภุมิ”

ใน **ภุมิ ๔** นี้ สามภุมิแรก คือโลกิยภุมิ ๓ แยกย่อยออกไปได้เป็น **ภุมิ ๓๑** คือ **๑.** **กามาวจรภุมิ ๑๑** แบ่งเป็น อบายภุมิ ๔ (นिरยะ - นรก, ตีรัจจानโยนิ - กำเนิดตีรัจจान, ปิตติวิสัย - แตนแปรต, อสุรกาย - พวกอสุร) และ กามสุคติภุมิ ๗ (กามาวจรภุมิที่เป็นสุคติ คือ มนุษย์ และเทพชั้นจาตุมหาราชิกา ดาวดึงส์ ยามา ดุสิต นิมมานรดี พรนิมมิตวสวัตตี) **๒.** **รูปาวจรภุมิ ๑๖** ระดับของรูปพรหม แบ่งเป็น ก. **ปฐมฌานภุมิ ๓** (พรหมระดับปฐมฌาน ๓ คือ พรหมปาริสังขา พรหมปุโรหิตา มหาพรหม) ข. **ทุติยฌานภุมิ ๓** (พรหมระดับทุติยฌาน ๓ คือ ปริตตภา อัมปมาณภา อามัสสรา) ค. **ตติยฌานภุมิ ๓** (พรหมระดับตติยฌาน ๓ คือ ปริตตสุภา อัมปมาณสุภา สุภากินหา) ง. **จตุตถฌานภุมิ ๗** (พรหมระดับจตุตถฌาน ๗ คือ เวหัพปลา อัสถุญีสัตว์

สุททาวาส ๕ [ที่เกิดของพระอนาคามี ๕ คือ อวิหา อตปปา สุทสสา สุทสสี อกนิฏฐา]) **๓. อรูปาวจรภูมิ ๔** ระดับของอรูปพรหม (พรหมระดับอรูปฌาน ๔ คือ อากาสาณัญจายตนภูมิ วิญญาณัญจายตนภูมิ อากิญจัญญายตนภูมิ เหวลัญญานาลัญญายตนภูมิ)

คำว่า “ภูมิ” นี้ มีความหมายใกล้เคียงกับคำว่า “ภพ” ซึ่งบางทีก็พูดควบคู่ไปด้วยกัน แต่ที่แท้ันั้น ภูมิหมายถึงระดับของจิตใจ ส่วนภพหมายถึงภาวะชีวิตของสัตว์ หรือโลกที่อยู่ของสัตว์ ดังนั้น ภูมิจึงมี ๔ เพราะนับโลกุตตรภูมิด้วย ส่วนภพมีเพียง ๓ เพราะโลกุตตรภพไม่มี แต่ในที่ทั่วไป เมื่อยกโลกุตตรภูมิออกไปแล้ว ภูมิ ๓ ที่เป็นโลกีย์ บางทีก็ใช้อย่างคลุมๆ รวมไปถึงโลกที่อยู่ของสัตว์ มีความหมายคล้ายกับคำว่า ภพ ๓ ด้วย (เช่นคำว่า “ไตรภูมิ” ที่นำมาพูดกันในภาษาไทย); เทียบ *ภพ, คติ*; **ดู อริยบุคคล**

ภษา เครื่องนุ่งห่ม, ผ้าทรง

ภษามาลา ในกรณีทีกล่าวถึงพระอุบาลีว่าในอดีตเป็น “ภษามาลา” หมายความว่า เป็นช่างแต่งผม (คำเดิมในบาลีว่า “อุปาลิกปปก” คืออุปาลีกลับก นั่นเอง)

เภทกรวัตตุ เรื่องทำความแตกกัน, เรื่องที่จะเป็นสาเหตุก่อให้เกิดความแตกแยกในสงฆ์, เหตุให้สงฆ์แตกกัน ท่านแสดง

ไว้ ๑๘ อย่าง; **ดู อัญจาสเภทกรวัตตุ**
เภทนปจิตตีย์ อาบัติปาจิตตีย์ที่ต้องทำลายสิ่งของที่เป็นเหตุให้ต้องอาบัติเสียก่อน จึงแสดงอาบัติได้ ได้แก่ ลิกขาบทที่ ๔ แห่งรัตนวรรคที่ ๙ แห่งปาจิตตีย์กัณฑ์ (ปาจิตตีย์ ข้อที่ ๘๖ ทำกล่องเข็มด้วยกระดูก งา หรือ เขาลสัตว์)

ภริ, ภรี กลอง

ภลัช ยา, ยารักษาโรค, ยาแก้โรค เป็นอย่างหนึ่งในปัจจัย ๔, **ภลัช ๕** ที่เป็นลัตตาทกาลิก รับประทานได้ตลอด ๗ วัน คือ ๑. **สัปปิ** เนยใส ๒. **นวนิตะ** เนยข้น ๓. **เตละ** น้ำมัน ๔. **มธุ** น้ำผึ้ง ๕. **ผาณิต** น้ำอ้อย; ส่วนยาแก้โรคที่ทำจากรากไม้เปลือกไม้ ใบไม้ เป็นต้น จัดเป็น **ยาวชีวิก** คือรับประทานไว้แล้วเก็บไว้ฉันได้ตลอดชีวิต; **ดู เวชกรรม**

ภลัชชขันธกะ ชื่อขันธกะที่ ๖ แห่งคัมภีร์มหาวรรค วินัยปิฎก ว่าด้วยเรื่องภลัชคือ ยาบำบัดโรค ตลอดจนเรื่องยาคุ อุทิสสมังสะ กัปปียอกัปปียะ และกาลิก ๔

โภควภาค การจัดสรรแบ่งทรัพย์ซึ่งหามาได้ด้วยความขยันหมั่นเพียรออกเป็น ๔ ส่วน คือ ๑ ส่วน เลี้ยงตัว เลี้ยงครอบครัว ดูแลคนที่เกี่ยวข้อง และทำความดี ๒ ส่วน ใช้ทำหน้าที่การงานประกอบกิจการอาชีพ ๑ ส่วน เก็บไว้เป็นหลักประกัน

ชีวิตและกิจการคราวจำเป็น; ดู *กิริยวินัย*
โภคอาทิยะ, โภคาทิยะ ประโยชน์ที่ควร
 ถือเอาจากโภคทรัพย์มี ๕ คือ ๑. เลี้ยง
 ตัว มารดา บิดา บุตร ภรรยา บ่าวไพร่
 ให้เป็นสุข ๒. เลี้ยงเพื่อนฝูงผู้ร่วมงาน
 ร่วมกิจการให้เป็นสุข ๓. บำบัดป้องกัน
 ภัยอันตราย ๔. ทำ *พลี* ๕ อย่าง ๕. ทำ
 ทานในสมณพราหมณ์ผู้ประพฤติชอบ

โภชชยาคุ ข้าวต้มสำหรับฉันให้อิ่ม เช่น
 ข้าวต้มหมู เป็นต้น มีคติดียวเดียวกัน
 กับอาหารหนัก เช่นข้าวสวย ต่างจากยาคุ
 ที่กล่าวถึงตามปกติในพระวินัย ซึ่งเป็น
 ของเหลวใช้สำหรับดื่ม ภิกษุรับนิมนต์ใน
 ที่แห่งหนึ่งไว้ ฉันยาคุสามัญญ์ไปก่อนได้
 แต่จะฉันโภชชยาคุไปก่อนไม่ได้; ดู *ยาคุ*

โภชนะ ของฉัน, ของกิน, *โภชนะทั้ง ๕* ที่
 กล่าวถึงบ่อยในพระวินัย เฉพาะอย่างยิ่ง
 ในโภชนวรรค ได้แก่ ข้าวสุก ขนมนสด
 ขนมห้าง ปลา เนื้อ (*ปญจ โภชนานิ:*
 โอทโน กุมมาโส สตตตุ มจฺโจะ มंस)

โภชนปฏิสังยุต ธรรมเนียมที่เกี่ยวกับ
 โภชนะ, ข้อที่ภิกษุสามเณรควรประพฤติ
 ปฏิบัติเกี่ยวกับการรับบิณฑบาตและฉัน
 อาหาร, เป็นหมวดที่ ๒ แห่งเสขียวัตตร
 มี ๓๐ ลิกขาบท

โภชนวรรค หมวดที่ว่าด้วยเรื่องอาหาร
 เป็นวรรคที่ ๔ แห่งปาจิตติยกัณฑ์ ใน
 มหาวิภังค์ แห่งพระวินัยปิฎก

โภชนะทีหลัง ดู *ปรัมปรโภชน*

โภชนะเป็นของสมณะ (ในลิกขาบทที่
 ๒ แห่งโภชนวรรค) พวกสมณะด้วยกัน
 นิมนต์ฉัน (ฉันเป็นหมู่นี้ได้ ไม่ต้องอาบัติ
 ปาจิตตีย์)

โภชนะอันประณีต ตามพุทธบัญญัติใน
 ลิกขาบทที่ ๙ แห่งโภชนวรรค (วินย.๒/
 ๕๑๗/๓๔๑) ดังนี้ “ภิกษุใด ไม่อาพาธ ขอ
 โภชนะอันประณีตเห็นปานนี้ คือ เนยใส
 เนยข้น น้ำมัน น้ำผึ้ง น้ำอ้อย ปลา เนื้อ
 นมสด นมล้น เพื่อประโยชน์แก่ตน แล้ว
 ฉัน เป็นปาจิตตีย์” (*ปณิตโภชนานิ:* สปิ
 นวนีตฺ เตลฺ มจฺ ภาณิตฺ มจฺโจะ มंसฺ ชีรํ ทถิ)

โภชนาหาร อาหารคือของกิน

โภชนียะ ของควรบริโภค, ของสำหรับฉัน
 ได้แก่ข้าวสุก ขนมนสด ขนมห้าง ปลาเนื้อ

โภขเนมัตตัญญุต ความเป็นผู้รู้จัก
 ประมาณในการบริโภคอาหาร, รู้จัก
 ประมาณในการกิน คือ กินเพื่อหล่อ
 เลี้ยงร่างกายให้ชีวิตเป็นอยู่ได้ผาสุก มิ
 ใช่ว่าเพื่อสนุกสนานมัวเมา (ข้อ ๒ ใน
 อปัณณกปฏิปทา ๓)

ม

มกุฎพันธนเจดีย์ ที่ถวายพระเพลิงพระ
พุทธศรีระ อยู่ทิศตะวันออกของนคร
กุสินารา

มคธ 1. ชื่อแคว้นหนึ่งในบรรดา ๑๖
แคว้นใหญ่แห่งชมพูทวีปครั้งพุทธกาล
ตั้งอยู่ฝั่งใต้ของแม่น้ำคงคาตอนกลาง
เป็นแคว้นที่มีอำนาจมากแข่งกับแคว้น
โกศล และเป็นที่พระพุทธเจ้าทรง
ประดิษฐานพระพุทธรูปในสมัย
พุทธกาล มคธมีนครหลวงชื่อ **ราชคฤห์**
ราชาผู้ปกครองพระนามว่า **พิมพิสาร**
ตอนปลายพุทธกาล พระเจ้าพิมพิสาร
ถูกโอรสชื่อ **อชาตศัตรู** ปลงพระชนม์
และขึ้นครองราชย์สืบแทน ต่อมาใน
สมัยพระเจ้ากาลาโศก หรือก่อนนั้น
เมืองหลวงของมคธ ย้ายไปตั้งที่เมือง
ปาฏลีบุตร บนฝั่งแม่น้ำคงคา เหนือ
เมืองราชคฤห์ขึ้นไป มคธรุ่งเรืองถึงที่สุด
ในสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช ซึ่งแคว้น
ใหญ่อื่นทั้งหมดได้รวมเข้าอยู่ใน
มหาอาณาจักรของพระองค์ทั้งหมดแล้ว
บัดนี้ บริเวณที่เคยเป็นแคว้นมคธใน
สมัยพุทธกาล เรียกว่า **แคว้นพิหาร 2.**
เรียกภาษาที่ใช้พูดในแคว้นมคธ หรือ
ภาษาของชาวแคว้นมคธว่า ภาษา
มคธ และถือกันว่า ภาษาบาลีที่ใช้รักษาพระ

พุทธพจน์สืบมาจากบัดนี้ คือ ภาษา
มคธ

มคธชนบท แคว้นมคธ, ประเทศมคธ

มคธนาฬิ ทะยานที่ใช้อยู่ในแคว้นมคธ,
ทะยานชาวมคธ

มคธภาษา ภาษาของชนชาวมคธ, ภาษา
ของชนผู้อยู่ในแคว้นมคธ

มคธราช ราชาผู้ครองแคว้นมคธ, หมายถึง
พระเจ้าพิมพิสาร

มฆะ, มฆมาณพ หัวหน้ากลุ่มผู้ร่วมกัน
ทำบุญบำเพ็ญประโยชน์ ๓๓ คน ที่ได้
เกิดในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์; ดู **ดาวดึงส์**

มฆเทวะ พระเจ้าแผ่นดินผู้ครองแคว้น
วิเทหะพระองค์หนึ่ง สมัยก่อนพุทธกาล
เรียก **มฆาเทวะ** ก็มี

มฆวัน, มฆวา, มัฆวา, มัฆวาน พระ
อินทร์ เรียกพระนามตามตำนานที่ได้
เคยเป็นหัวหน้ากลุ่มผู้ร่วมกันทำบุญ
บำเพ็ญประโยชน์ ๓๓ คน ก่อนจะได้
เกิดในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์; ดู **ดาวดึงส์**

มงคล สิ่งที่ทำให้มีโชคดี, ตามหลักพระ
พุทธรูป หมายถึง ธรรมที่นำมาซึ่ง
ความสุขความเจริญ, มงคล ๓๘
ประการ หรือเรียกเต็มว่า อุดมมงคล
(มงคลอันสูงสุด) ๓๘ ประการ ที่พระ
พุทธเจ้าตรัสไว้ในมงคลสูตร (ขุ.ขุ.๒๕/๕/๓;
ขุ.สุ.๒๕/๓๑๗/๓๗๖) มีดังนี้

คาถาที่ ๑ = ๑. *อเสวนา จ พาลานํ* ไม่คบ
 คนพาล ๒. *ปณฺทิตานญจ เสวนา* คบ
 บัณฑิต ๓. *ปุชชา จ ปุชฺชนียานํ* บูชาคนที่
 ควรบูชา คาถาที่ ๒ = ๔. *ปฏฺฐิรูปเทศวาโส*
จ อยู่ในปฏิรูปเทศ, อยู่ในถิ่นมีสิ่งแหวด
 ล้อมดี ๕. *ปุพฺเพ จ กตปุญฺญตา* ได้ทำ
 ความดีให้พร้อมไว้ก่อน, ทำความดี
 เตรียมพร้อมไว้แต่ต้น ๖. *อตฺตสมฺมา-*
ปณฺธิริ จ ตั้งตนไว้ชอบ คาถาที่ ๓ = ๗.
พาหุสจฺจญจ เล่าเรียนศึกษามาก, ทรง
 ความรู้กว้างขวาง, ใส่ใจระดับรับฟังคั้น
 คว่าหาความรู้อยู่เสมอ ๘. *สิปฺปญจ* มี
 ศิลปวิทยา, ชำนาญในวิชาชีพของตน ๙.
วินโย จ สุตฺติกขิตโต มีระเบียบวินัย, ได้
 ฝึกอบรมตนไว้ดี ๑๐. *สุภาสิตา จ ยา วาจา*
วาจาสุภาสิต, รู้จักใช้วาจาพูดให้เป็นผลดี
 คาถาที่ ๔ = ๑๑. *มาตาปีตฺตอุปกฺขรณํ* บำรุง
 มารดาบิดา ๑๒/๑๓. *ปฺตฺตทวารสฺส สงฺกโห*
 = *ปฺตฺตสงฺกห* สงเคราะห์บุตรและ *ทวาร-*
สงฺกห สงเคราะห์ภรรยา ๑๔. *อนากุลา จ*
กมฺมนฺตา การงานไม่อาภูล คาถาที่ ๕ =
 ๑๕. *ทานญจ* รู้จักให้, เพื่อแบ่งปัน,
 บริจาคสงเคราะห์และบำเพ็ญประโยชน์
 ๑๖. *ชมฺมจริยา จ* ประพฤติธรรม, ดำรง
 อยู่ในศีลธรรม ๑๗. *ฌาตกานญจ สงฺกโห*
 สงเคราะห์ญาติ ๑๘. *อนวชฺชานิ กมฺมานิ*
 การงานที่ไม่มีโทษ, กิจกรรมที่ดีงาม
 เป็นประโยชน์ ไม่เป็นทางเสียหาย คาถา

ที่ ๖ = ๑๙. *อารตี วิรตี ปาปา* เว้นจาก
 ความชั่ว ๒๐. *มชฺชปานา จ สญฺญโม* เว้น
 จากการดื่มน้ำเมา ๒๑. *อปฺปมาโท จ ชมฺมสฺสุ*
 ไม่ประมาทในธรรมทั้งหลาย คาถาที่ ๗
 = ๒๒. *การโว จ* ความเคารพ, การแสดง
 ออกที่แสดงถึงความเป็นผู้รู้จักคุณค่า
 ของบุคคล สิ่งของ หรือกิจการนั้นๆ
 และรู้จักให้ความสำคัญและความใส่ใจ
 เอื้อเฟื้อโดยเหมาะสม ๒๓. *นิวาโต จ*
 ความสุภาพอ่อนน้อม, ถ่อมตน ๒๔.
สนฺตุฏฺฐิจิ จ ความสันโดษ, ความเอิบอิ่ม
 พึงพอใจในผลสำเร็จที่ได้สร้างขึ้นหรือใน
 ปัจจัยลาภที่แสวงหามาได้ ด้วยเรี่ยวแรง
 ความเพียรพยายามของตนเองโดยทาง
 ชอบธรรม ๒๕. *กตญฺญตา* มีความ
 กตัญญู ๒๖. *กาลเลน ชมฺมสฺสวณํ* พัง
 ธรรมตามกาล, หาโอกาสแสวงความรู้
 ในเรื่องที่แสดงหลักความจริง คาถาที่ ๘
 = ๒๗. *ขนฺตี จ* มีความอดทน ๒๘.
โสวจสฺสตา เป็นผู้ว่าง่ายสอนง่าย ๒๙.
สมณานญจ ทสฺสนํ พบเห็นสมณะ,
 เยี่ยมเยือนเข้าหาท่านผู้สงบกิเลส ๓๐.
กาลเลน ชมฺมสากฺขญา สนทนาธรรมตาม
 กาล, หาโอกาสสนทนาถกเถียงเกี่ยวกับ
 หลักความจริงและหลักความถูกต้องดี
 งาม คาถาที่ ๙ = ๓๑. *ตโป จ* มีความ
 เพียรเพากิเลส, รู้จักบังคับควบคุมตน
 ไม่ประนเปรอตามใจอยาก ๓๒. *พฺรหฺม-*

จริยณฺจ ประพฤติพรหมจรรย์, ดำเนินตามอริยมรรค, การรู้จักควบคุมตนในทางเพศ หรือถือเมถุนวิริติตามควร ๓๓. อริยสัจจานํ ทสฺสนํ เห็นอริยสัจจ, เข้าใจความจริงของชีวิต ๓๔. นิพฺพาน-สจฺฉิกิริยา จ ทำพระนิพพานให้แจ้ง, บรรลุนิพพาน คาถาที่ ๑๐ = ๓๕. พุฏฺฐสฺส โลกธมฺเมหิ จิตฺตํ ยสฺส น กมฺปตี ถูกโลกธรรมจิตไม่หวั่นไหว ๓๖. อ โสภํ จิตฺไรรุํเรวํ ๓๗. วิรชํ จิตฺปราศจากธุลี ๓๘. เขมํ จิตฺเกษม

มงคลสูตร ๓ *ปริตร*

มณฑป เรือนยอดที่มีรูปสี่เหลี่ยม

มณฑล วง, ดวง (เช่น อักขิมณฑล คือดวงตา), ผืน (เช่น ปฐวีมณฑล คือผืนแผ่นดิน เขตตมณฑล คือผืนนา), บริเวณ, ขอบเขต, เขตปกครองขนาดใหญ่, ดินแดน, แว่นแคว้น (เช่น โจฬมณฑล คือแดนหรือแว่นแคว้นของชาวโจฬะ), วงการ; ชั้นส่วนของจักรพรรดิที่เรียกเป็นคำไทยว่า กระทบใหญ่, มีคำอธิบายว่า ชั้นส่วนของจักรพรรดิที่เป็นผืนผ้ารูปสี่เหลี่ยม มีแผ่นผ้าแคบคั่นแต่ละด้าน ลักษณะเหมือนกระทบนามีคั่นหากัน, มี ๒ ขนาด กระทบใหญ่เรียก มณฑล กระทบเล็กเรียก อัทธมมณฑล, กระทบเล็กหรือกระทบน้อย มีขนาดครึ่งหนึ่งของกระทบใหญ่ ในจักรพรรดิหนึ่ง มี

กระทบใหญ่และกระทบน้อยอย่างต่ำอย่างละ ๕ ชั้น; เทียบ *อัทธมมณฑล*, ๓ *จักรมณฑล* ดอกไม้ทิพย์ คือ ดอกไม้ในเมืองสวรรค์ที่ตกลงมาบูชาพระพุทธเจ้าในวันปรินิพพาน ดาดาชั่วเมืองกุสินาราและพระมหากัสสปได้เห็นอาชีวกคนหนึ่งถืออยู่ขณะเดินทางระหว่างเมืองกุสินารากับเมืองปาวา จึงได้ถามข่าวเกี่ยวกับพระพุทธเจ้า และทราบการปรินิพพานจากอาชีวกนั้น เมื่อ ๗ วันหลังพุทธปรินิพพาน

มณฑิยร ๓ *มณฑิยร*

มตกภัต “ภัตเพื่อผู้ตาย”, อาหารที่ถวายแก่สงฆ์เพื่ออุทิศกุศลแก่ผู้ตาย; ๓ *สังฆทาน*

มตี ความคิด, ความเห็น

มทะ ความมัวเมา (ข้อ ๑๕ ในอุปกิเลส ๑๖)

มทานิมุตโน ธรรมยังความเมาให้สร้าง, ความสร้างเมา (ไวพจน์อย่างหนึ่งของ *วิราคะ*)

มธุกะ มะทราบ, น้ำคั้นมะทราบเจือน้ำแล้ว เรียก *มธุกปานะ* เป็นสัตตาทกาลิกอย่างหนึ่ง; ๓ *ปานะ*

มธุปายาส ปายาส (ข้าวสุกหุงด้วยนมโค) ซึ่งปรุงปรายด้วยน้ำผึ้ง นางสุชาดาถวายแก่พระมหาบุรุษในเวลาเช้าของวันที่พระองค์จะได้ตรัสรู้; ๓ *สุชาดา*, *สุกรมัททวะ*

มธุรสสูตร พระสูตรที่พระมหากัสสปะแสดงแก่พระเจ้ามถุรราช อวันตีบุตร กล่าวถึงความไม่ต่างกันของวรรณะ ๔

เหล่า คือ กษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์
 ศูทร ใจความว่าวรรณะ ๔ นี้ แม้จะถือ
 ตัวอย่างใด เหยียดหยามกันอย่างไร แต่
 ถ้าทำดีก็ไปสู่ที่ดีเหมือนกันหมด ถ้าทำ
 ชั่วก็ต้องได้รับโทษไปอบายเหมือนกัน
 หมด ทุกวรรณะเสมอกันในพระธรรม-
 วินัย ออกบวชบำเพ็ญสมณธรรมแล้ว
 ไม่เรียกว่าวรรณะไหน แต่เป็นสมณะ
 เหมือนกันหมด เมื่อจบเทศนา พระเจ้า
 มจจราชประกาศพระองค์เป็นอุบาสก
 (สูตรที่ ๓๔ ในมัชฌิมนิกาย มัชฌิม-
 ปิณฑนัสกั พระสุตตันตปิฎก)

มธุรัตถวิลาสินี ชื่ออรรถกถาอธิบาย
 ความในคัมภีร์พุทธวงศ์ แห่งพระ
 สุตตันตปิฎก พระพุทธทศตเถระจรรยา
 ที่เมืองท่าช็อกกาวิรปัญญนะ ในแดนทมิฬ
 แห่งอินเดียใต้ เมื่อ พ.ศ. ใกล้จะถึง
 ๑๐๐๐ ร่วมสมัยกับพระพุทธโฆสาจารย์
 ทั้งนี้ ได้เรียบเรียงเป็นภาษาบาลี ตามแนว
 ไปราณัญจุลภาษาสิงห์; ๓ **ไปราณัญจุ-**
กถา, อรรถกถา

มณะ ใจ

มนตปริวาส ๓ **ปริวาส 2.**

มนตร์ คำที่เชื่อถือว่าศักดิ์สิทธิ์, คำ
 สำหรับสวด, คำสำหรับเสกเป่า (มักใช้
 สำหรับศาสนาพราหมณ์)

มนเทียร เรือนหลวง; โบราณใช้
มณเทียร

มนติการ การทำในใจ, ใส่ใจ, พิจารณา;
 เป็นศัพท์จิตตสาธนะเจตสิกอย่างหนึ่ง;

๓ **อัญญุสมานาเจตสิก**

มนัส ใจ

มนุษย์ “ผู้มีใจสูง” ได้แก่คนผู้มีมนุษย-
 ธรรม เช่น เมตตา กรุณา เป็นต้น, สัตว์
 ที่รู้จักคิดเหตุผล, สัตว์ที่มีใจสูง, คน

มนุษย์ชาติ เหล่าคน, มวลมนุษย์

มนุษย์ธรรม ธรรมที่ทำให้เป็นมนุษย์
 ได้แก่ คีล ๕ และคุณธรรมเช่น เมตตา
 กรุณา เป็นต้น, ตามหลักว่าได้แก่ กุศล
 กรรมบถ ๑๐ (เช่น อ.อ.๑/๕๑; วินย.ฎ.๑/๖๒)

มนุษย์โลก, มนุสสโลก โลกมนุษย์คือ
 โลกที่เราอาศัยอยู่นี้

มนุษย์วิบัติ ผู้มีความเป็นมนุษย์บก
 พร่องเช่น คนที่ถูกตอน เป็นต้น

มโน ใจ (ข้อ ๖ ในอายตนะภายใน ๖)

มโนกรรม การกระทำทางใจ ทางชั่ว เช่น
 คิดฟุ้งเล็งจ้องจะเอาของเขา ทางดี เช่น
 คิดช่วยเหลือผู้อื่น; ๓ **กุศลกรรมบถ,**
อกุศลกรรมบถ

มโนทวาร ทวารคือใจ, ทางใจ, ใจ โดย
 ฐานเป็นทางทำมโนกรรม คือ สำหรับ
 คิดนึกต่างๆ (ข้อ ๓ ในทวาร ๓)

มโนทวารวัชชนะ ๓ **วิถิจิต**

มโนทุจริต ความประพฤติชั่วด้วยใจ,
 ความทุจริตทางใจมี ๓ อย่าง ๑. **อภิขมา**
 ความฟุ้งเล็งจ้องได้จ้องจะเอาของเขา

๒. พยาบาท ความขัดเคืองคิดร้าย **๓. มิจฉาทิฏฐิ** ความเห็นผิดจากคลองธรรม (ข้อ ๓ ในทุกจริต ๓)

มโนภาวนีย์ ผู้เป็นที่เจริญใจ, ผู้ทำให้จิตใจของผู้นึกถึงเจริญอกงาม หมายถึงบุคคลที่เมื่อเราระลึก ค่ะหนึ่ง ใส่ใจถึง ก็ทำให้สบายใจ จิตใจสดชื่น ผ่องใส (ตามปกติ เป็นคุณสมบัติของพระภิกษุผู้ทรงภูมิธรรมอย่างสูง)

มโนมยิทธิ ฤทธิ์ทางใจ คือนิรมิตกายอื่นออกจากกายนี้ได้ เหมือนชักดาบออกจากฝัก หรืองูออกจากคราบ (ข้อ ๒ ในวิชา ๘)

มโนรต ความประสงค์, ความหวัง

มโนรตปุรณิ ชื่อคัมภีร์อรรถกถาอธิบายความในอังคุตตรนิกาย แห่งพระสูตรตันตปิฎก พระพุทธโฆสจารย์เรียบเรียงขึ้น โดยอาศัยอรรถกถาเก่าภาษาสิงห์ที่สืบมาแต่เดิมเป็นหลัก เมื่อ พ.ศ. ใกล้เคียงถึง ๑๐๐๐; ดู **ไปราณัญฐกถา, อรรถกถา**

มโนรม, มโนรมย์ เป็นที่ชอบใจ, น่าชื่นรมย์ใจ, งาม

มโนวิญญาณ ความรู้ที่เกิดขึ้นเพราะธรรมารมณเกิดกับใจ, ธรรมเกิดกับใจ เกิดความรู้ขึ้น, ความรู้อารมณ์ทางใจ (ข้อ ๖ ในวิญญาณ ๖)

มโนสัจเจตนาหาร ความจงใจเป็น

อาหาร เพราะเป็นปัจจัยให้เกิดกรรม คือ ทำให้พูดให้คิด ให้ทำการต่างๆ (ข้อ ๓ ในอาหาร ๔)

มโนสัมผัส อากาโรทัย ธรรมารมณ และมโนวิญญาณประจวบกัน; ดู **สัมผัส**

มโนสัมผัสสชาเวทนา เวทนาที่เกิดขึ้นเพราะมโนสัมผัส, ความรู้สึกที่เกิดขึ้นเพราะการที่ใจ ธรรมารมณ และมโนวิญญาณประจวบกัน; ดู **เวทนา**

มโนสุจริต ความประพฤติดชอบด้วยใจ, ความสุจริตทางใจ มี ๓ อย่าง คือ **๑. อนภิชฌา** ไม่โลภอยากได้ของเขา **๒. อพยาบาท** ไม่พยาบาทปองร้ายเขา **๓. สัมมาทิฏฐิ** เห็นชอบตามคลองธรรม (ข้อ ๓ ในสุจริต ๓)

มมังการ ดู **อหังการ**

มรณะ, มรณ ความตาย

มรณกรรม การตาย, ความตาย

มรณธรรม มีความตายเป็นธรรมดา, ธรรมคือความตาย

มรดก ทรัพย์สมบัติของผู้ตาย

มรณภัย ภัยคือความตาย, ความกลัวต่อความตาย

มรณสติ ระลึกถึงความตายอันจะต้องมีมาถึงตนเป็นธรรมดา พิจารณาให้ใจสงบจากอกุศลธรรม เกิดความไม่ประมาทและไม่หวาดกลัว คิดเรื่องชวนชวายเป็นเพื่อกิจและทำความดี (ข้อ

๗ ในอนุสสติ ๑๐)

มรณัสสติ ๓ มรณสติ

มรรค ทาง, หนทาง **1. มรรค ว่าโดยองค์ประกอบ** คือ ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ เรียกเต็มว่า *อริยอัฏฐังคิกมรรค* แปลว่า “ทางมีองค์ ๘ ประการอันประเสริฐ” เรียกสามัญว่า **มรรคมือองค์ ๘** คือ ๑. *สัมมาทิฏฐิ* เห็นชอบ ๒. *สัมมาสังกัปปะ* ดำริชอบ ๓. *สัมมาวาจา* เจรจาชอบ ๔. *สัมมากรรมันตะ* ทำการชอบ ๕. *สัมมาอาชีวะ* เลี้ยงชีพชอบ ๖. *สัมมาวายามะ* เพียรชอบ ๗. *สัมมาสติ* ระลึกรู้ชอบ ๘. *สัมมาสมาธิ* ตั้งจิตมั่นชอบ; ๓ **โพธิปักขิยธรรม 2. มรรค ว่าโดยระดับการให้สำเร็จกิจ** คือ ทางอันให้ถึงความ เป็นอริยบุคคลแต่ละชั้น, ญาณที่ทำให้ละสังโยชน์ได้ขาด เป็นชื่อแห่งโลกุตตรธรรม คู่กับผล มี ๔ ชั้น คือ โสดาปัตติมรรค ๑ สกทาคามีมรรค ๑ อนาคามีมรรค ๑ อรหัตตมรรค ๑; คู่กับ *ผล*

มรรคจิต จิตที่สัมปยุตด้วยมรรค; ๓ **มรรค 2**, พระอริยบุคคลผู้ตั้งอยู่ในมรรค มีโสดาปัตติมรรคเป็นต้น ตั้งอยู่ชั่วขณะ มรรคจิตเท่านั้น พ้นจากนั้นก็เกิดผลจิต กลายเป็นผู้ตั้งอยู่ในผล มีโสดาปัตติผลเป็นต้น

มรรคนายก “ผู้นำทาง”, ผู้แนะนำจัดแจง ในเรื่องทางบุญทางกุศล และเป็นหัวหน้า

นำชุมชนฝ่ายคฤหัสถ์ในศาสนพิธี ตามปกติทำหน้าที่ประจำอยู่กับวัดใดวัดหนึ่ง เรียกว่าเป็นมรรคนายกของวัดนั้นๆ, ผู้นำทางบุญของเหล่าสัปบุรุษ

มรรคสมังคี ๓ สมังคี

มรัมมณิกาย นิกายพม่า หมายถึงพระสงฆ์พม่า เรียกชื่อโดยสัญชาติ

มรัมมวงศ์ ชื่อนิกายพระสงฆ์ลังกาที่บวชจากพระสงฆ์พม่า

มฤคทายวัน ป่าเป็นที่ให้อภัยแก่เนื้อ หมายความว่าห้ามทำอันตรายแก่สัตว์ ในป่านี้ เขียน *มิกทายวัน* ก็ได้ เช่น *อิสิปตนมฤคทายวัน มัททกุงนิมิกทายวัน*

มฤตยูราช ยมราช, พญายม, ความตาย (พจนานุกรมเขียน *มฤตยูราช*)

มลละ มลทิน, เครื่องทำให้มัวหมองเปรอะเปื้อน, กิเลสดุจสนิมใจ มี ๙ อย่างคือ ๑. *โกธะ* ความโกรธ ๒.

มัททะ ความลบหลู่คุณท่าน ๓. *อิตสา* ความริษยา ๔. *มัจฉริยะ* ความตระหนี่

๕. *มายา* มารยา ๖. *สาถะ* ความโอ้อวดหลอกลอก ๗. *มุสา* การพูดเท็จ

๘. *ปาปิณฑา* ความปรารถนาลามก ๙. *มิชฌาทิฏฐิ* ความเห็นผิด

มลทิน ความมัวหมอง, ความไม่บริสุทธิ์ เช่น ผ้าขาวเมื่อเป็นจุดสีต่างๆ ก็เรียกว่า *ผ้ามีมลทิน* นักบวชผิดศีลก็เรียกได้ว่า *นักบวชมีมลทิน*; ๓ **มลละ**

มลายชนบท ชื่อชนบทแห่งหนึ่งในเกาะลังกา เป็นที่ทำสังคายนาครั้งที่ ๕ จารึกพระไตรปิฎกเป็นตัวอักษรลงในใบลานเป็นครั้งแรก

มหรกรรม การฉลอง, การบูชา

มหรคต “อันถึงความเป็นสภาพใหญ่” “ซึ่งถึงความยิ่งใหญ่” หรือ “ซึ่งดำเนินไปด้วยฉันทะวิริยะจิตตะและปัญญาอย่างใหญ่” คือ เข้าถึงฌาน, เป็นรูปาวจร หรือ อรูปาวจร, ถึงระดับวิภังขณวิมุตติ (เขียนอย่างบาลีเป็น *มหัคคตะ*); ดู *ปริตต์ 2*.

มหรณพ หัวงน้ำใหญ่, ทะเล

มหรสพ การเล่นรื่นเริง

มหรหมัด, มุหัมหมัด ชื่อคนสุดท้ายซึ่งเป็นผู้ประกาศศาสนาอิสลาม ปัจจุบันให้เขียน *มะหะหมัด*

มหัคคตะ ดู *มหรคต*

มหัคคัมภี ของมีค่ามาก เช่น แก้วแหวน เงิน ทอง เป็นต้น

มหันตโทษ โทษหนัก, โทษอย่างหนัก; คู่กับ *ลหุโทษ*

มหัสจรรย์ แปลกประหลาดมาก, น่าพิศวงมาก

มหากรุณา ความกรุณาอย่างยิ่ง, กรุณา

มหากัจจายนะ พระมหาสาวกองค์หนึ่งเกิดในกัจจายนโคตรที่พระนครอุชเชนีเป็นบุตรบุโรหิตของพระราชเจ้าแห่งแคว้น

อวันตี เรียนจบไตรเพทแล้ว ต่อมาได้เป็นบุโรหิตแทนบิดา พระเจ้าจันตปัชโชตตรัสสั่งให้หาทางนำพระพุทธรูปเจ้าเสด็จมาสู่กรุงอุชเชนี กัจจายนบุโรหิตจึงเดินทางไปเฝ้าพระพุทธรูปเจ้า ได้ฟังพระธรรมเทศนาแล้ว บรรลุอรหัตตผล อุปสมบทแล้ว แสดงความประสงค์ที่จะอัญเชิญเสด็จพระพุทธรูปเจ้าสู่แคว้นอวันตี พระพุทธรูปองค์ตรัสสั่งให้ท่านเดินทางไปเอง ท่านเดินทางไปยังกรุงอุชเชนี ประกาศธรรม ยังพระเจ้าจันตปัชโชตและชาวเมืองทั้งหมดให้เลื่อมใสในพระศาสนาแล้ว จึงกลับมาเฝ้าพระบรมศาสดา ต่อมาได้รับยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะในทางขยายความคำย่อให้พิสดาร มีเรื่องเล่าเป็นเกร็ดว่าท่านมีรูปร่างสวยงาม ผิวพรรณดังทองคำ บุตรเศรษฐีคนหนึ่งชื่อโสเรยยะเห็นแล้วเกิดมีอกุศลจิตต่อท่านว่าให้ได้ของท่านเป็นภรรยาตนหรือให้ภรรยาตนมีผิวพรรณงามอย่างท่านเพราะอกุศลจิตนั้น เพศของโสเรยยะกลายเป็นหญิงไป นางสาวโสเรยยะแต่งงานมีครอบครัว มีบุตรแล้ว ต่อมาได้พบและขอขมาต่อท่าน เพศก็กลับเป็นชายตามเดิม โสเรยยะขอบวชในสำนักของท่าน และได้บรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์องค์หนึ่ง; *มหากัจจายนะ* ก็เรียก

มหากัปปินะ พระมหาสาวกองค์หนึ่ง

เป็นกษัตริย์ครองราชสมบัติในนคร
กุกกฏวดีในปัจจุบันประเทศ ได้ทราบ
ข่าวการอุบัติของพระพุทธเจ้าแล้ว
บังเกิดปีติศรัทธา สละราชสมบัติทรงม้า
เดินทางไกลถึง ๓๐๐ โยชน์มาเฝ้าพระ
พุทธเจ้า สดับธรรมกถา บรรลุพระอรหัต
แล้วได้รับอุปสมบท ส่วนพระอัครมเหสี
ชื่อโนชา เมื่อทราบข่าวการอุบัติของ
พระพุทธเจ้าก็เกิดปีติและศรัทธาเช่น
เดียวกัน พระนางทรงรถเสด็จมาเฝ้า
พระพุทธเจ้า ฟังธรรมบรรลุโสดาปัตติผล
แล้ว รับบรรพชาจากพระอุบลวรรณาเถรี
ไปอยู่ในสำนักภิกษุณี ฝ่ายมหากัปปีน-
เถระชอบอยู่สงบสงัดและมักอุทานว่า
สุขจริงหนอ สุขจริงหนอ ท่านสามารถ
แสดงธรรมให้ศิษย์บรรลุอรหัตตผลได้
พร้อมคราวเดียวถึง ๑,๐๐๐ องค์ พระ
บรมศาสดายกย่องว่าท่านเป็นเอตทัคคะใน
ทางให้อโวกาแก่ภิกษุ

มหากัป ๓ กัป

มหากัสสปะ พระมหาสาวกองค์หนึ่ง
เกิดที่หมู่บ้านพราหมณ์ชื่อมหาติตถะใน
แคว้นมคธ เป็นบุตรของกปิลพราหมณ์
มีชื่อเดิมว่าปิปผลิมาณพ เมื่ออายุ ๒๐ ปี
ได้สมรสกับนางภัททกาปิลานีตามความ
ประสงค์ของมารดาบิดา แต่ไม่มีความ
ยินดีในชีวิตครองเรือน ต่อมาทั้งสามี
ภรรยาได้สละเรือน นุ่งห่มผ้ากาสาเว

ออกบวชกันเอง เดินทางออกจากบ้าน
แล้วแยกกันที่ทางสองแพร่ง ปิปผลิมาณพ
ได้พบพระพุทธเจ้าที่พหุปุตตนิโครธ
ระหว่างเมืองราชคฤห์กับเมืองนาลันทา
ได้อุปสมบทด้วยโอวาท ๓ ข้อ และได้
ถวายผ้าสังฆาฏิของตนแลกกับจีวรเก่า
ของพระพุทธเจ้า แล้วสมาทานชู้ดงค์
ครั้งบวชล่วงไปแล้ว ๗ วัน ก็ได้บรรลุ
พระอรหัต เป็นผู้มึ่ปฏิบัติหมกน้อย
สันโดษ ได้รับยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะใน
ทางถือชู้ดงค์ เมื่อพระพุทธเจ้าปรินิพพาน
แล้ว ท่านได้เป็นผู้ริเริ่มและเป็นประธาน
ในปฐมสังคายนา ท่านดำรงชีวิตสืบมาจน
อายุ ๑๒๐ ปี จึงปรินิพพาน

มหากาล ชื่อพระสาวกรูปหนึ่งในครั้ง
พุทธกาล ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ เป็น
พี่ชายของพระจุลกาลที่ถูกภรรยาเก่า
สองคนรุมกันจับสึกเสีย

มหาโกฏิฐิตะ พระมหาสาวกองค์หนึ่ง
เกิดในตระกูลพราหมณ์ในเมืองสาวัตถิ
บิดาเป็นมหาพราหมณ์ชื่ออัสนลาเยนะ
มารดาชื่อจันทวดี ท่านเรียนจบไตรเพท
ได้ฟังเทศนาของพระศาสดามีความ
เลื่อมใส บวชแล้ว เจริญวิปัสสนา ได้
บรรลุพระอรหัต ได้รับยกย่องว่าเป็น
เอตทัคคะในทางเป็นผู้แตกฉานใน
ปฏิสัมภิตา ๔

มหาโกลาหล เสียงกึ่งก้องเอิกเกริก

อย่างมาก, เหตุการณ์ที่ก่อให้เกิดความ
แตกตื่นอย่างมาก

มหาคัณฐี ชื่อนิยายพระสงฆ์พม่าที่หนึ่ง
มหาคันธกุฎี พระคันธกุฎีใหญ่ หมายถึง
พระคันธกุฎีที่ประทับของพระพุทธเจ้า
ในวัดพระเชตุวัน ณ พระนครสาวัตถี; ดู
คันธกุฎี

มหาชนบท แคว้นใหญ่, ประเทศใหญ่,
มหาอาณาจักร; ในสมัยพุทธกาล ชมพู-
ทวีปประกอบด้วยมหาชนบท ๑๖; ดู
ชนบท, ชมพูทวีป

มหาฎีกา ดู **ปรมัตถมัณฑุสา**

มหานที ๕ แม่น้ำใหญ่ที่สำคัญ ๕ สาย
แห่งชมพูทวีป คือ **คงคา ยมุนา อจิรวตี**
สรภู มหี, ตามที่ถือสืบกันมา ดั่งบันทึก
ไว้ในอรรถกถาว่า ทั้ง ๕ สาย มีต้น
กำเนิดร่วมกัน จากสระอโนดาต ซึ่งมี
ขนาดใหญ่ วัดความกว้าง-ยาว-ลึก ได้
ด้านละ ๕๐ โยชน์ อยู่ในวงล้อมแห่ง
ยอดเขาทั้ง ๗ คือ สุธัสสนภูฏ จิตรภูฏ
กาฬภูฏ คันธมาทหนภูฏ และเกลาสภูฏ
(เขาโกลาส) ในแดนหิมพานต์ (หิมालัย)
ไหลไปสู่มหาสมุทร จากทิศตะวันตกไป
ทิศตะวันออก (ปาจีนินินุนา)

มหานาม 1. พระเถระองค์หนึ่งในคณะ
พระปัญจวัคคีย์ เป็นพระอรหันต์รุ่น
แรก **2.** เจ้าชายในศากยวงศ์ เป็นโอรส
ของเจ้าสุกโกทนะ (นี้ว่าตาม ม.อ.๑/๓๔๔;

วินย.ฎี.๓/๓๔๙ เป็นต้น แต่ว่าตาม อง.อ.๑/๑๗๑
และพุทธ.อ.๘๕ ซึ่งขัดกับที่อื่นๆ และว่าตาม
หนังสือเรียน เป็นโอรสของเจ้าอมิตทนะ)
เป็นเชษฐภคินี (พี่ชาย) ของพระอนุรุท
ธะ ได้เป็นราชาปกครองแคว้นศากยะใน
พุทธกาล (ภายหลังพระเจ้าสุทโธทนะ)
และเป็นอุบาสกผู้มีศรัทธาแรงกล้า ได้
รับยกย่องเป็นเอตทัคคะในบรรดาผู้
ถวายของประณีต

มหานามศากยะ ดู **มหานาม 2.**

มหานิกาย ดู **คณะมหานิกาย**

มหานิทเทศ ดู **นิทเทศ 2., ไตรปิฎก** (เล่ม
๒๙)

มหาบพิตร คำสำหรับพระภิกษุใช้พูด
แทนพระนามพระเจ้าแผ่นดินหรือพระ
มหาลี (ปัจจุบันเปลี่ยนใช้ว่า บรมบพิตร
หรือ สมเด็จพระบรมบพิตร)

มหาบริจาค การสละอย่างใหญ่ของพระ
โพธิสัตว์ตามที่อรรถกถาแสดงไว้มี ๕
อย่างคือ **๑. ธนบริจาค** สละทรัพย์สมบัติ
เป็นทาน **๒. อังคบริจาค** สละอวัยวะเป็น
ทาน **๓. ชีวิตบริจาค** สละชีวิตเป็นทาน
๔. บุตรบริจาค สละลูกเป็นทาน **๕. ทาร-**
บริจาค สละเมียเป็นทาน

มหาบันถก ดู **มหาปันทกะ**

มหาบุรุษ บุรุษผู้ยิ่งใหญ่, คนที่ควรบูชา,
ผู้มีมหาบุรุษลักษณะ เป็นคำใช้เรียก
พระพุทธเจ้าเมื่อก่อนตรัสรู้

มหาบุรุษลักษณะ ลักษณะของมหาบุรุษ มี ๓๒ ประการ มาในมหาปทานสูตร แห่งที่ขนิกาย มหาวรรค และลักษณสูตร แห่งที่ขนิกาย ปาฎิกวรรค พระสูตรตันต-ปิฎก โดยย่อ คือ ๑. **สุปติภูจิตปาโท** มีฝ่าพระบาทราบเสมอกัน ๒. **เหฏฐาปาตเลสุจกานิ ชาตานิ** ลายพื้นพระบาทเป็นจักร ๓. **อายตปณฺหิ** มีสันพระบาทยาว (ถ้าแบ่ง ๔, พระชงฆ์ตั้งอยู่ในส่วนที่ ๓) ๔. **ทีฆมุคฺคิ** มีนิ้วยาวเรียว (หมายถึงนิ้วพระหัตถ์และพระบาทด้วย) ๕. **มุตฺตลนหตฺต-ปาโท** ฝ่าพระหัตถ์และฝ่าพระบาทอ่อนนุ่ม ๖. **ชาลหตฺตปาโท** ฝ่าพระหัตถ์และฝ่าบาทมีลายดุจตาข่าย ๗. **อุสุตฺตงฺขปาโท** มีพระบาทเหมือนสังข์คว่ำ อัจฉิข้อพระบาทตั้งลอยอยู่หลังพระบาท กลับกลอกได้คล่อง เมื่อทรงดำเนินผิดกว่าสามัญชน ๘. **เอณิขงฺโม** พระชงฆ์เรียวดุจแข้งเนื้อทราย ๙. **จิตโก ว โอนมนฺโต อุโกหิ ปาณิตเลหิ ชนฺณุกานิ ปรามสติ** เมื่อยืนตรง พระหัตถ์ทั้งสองลูบจับถึงพระชานู ๑๐. **โกโสหิตวตฺตคฺยุโ** มีพระคูดุหะเร้นอยู่ในฝ่า ๑๑. **สุวณฺณวณฺโณ** มีฉวีวรรณดุจสีทอง ๑๒. **สุขุมขุณฺวิ** พระฉวีละเอียด ทุลิละเองไม่ติดพระกาย ๑๓. **เอเกกโลโม** มีเส้นพระโลมาเฉพาะขุมละเส้นๆ ๑๔. **อุทฺทคฺคโลโม** เส้นพระโลมาดำสนิท เวียนเป็นทักษิณาวฏ มีปลายอน

ขึ้นข้างบน ๑๕. **พฺรหฺมุชฺคตฺโต** พระกายตั้งตรงดุจท้าวมหาพรหม ๑๖. **สत्ตฺตฺตฺสโท** มีพระมั่งสะอุมเต็มในที่ ๗ แห่ง (คือหลังพระหัตถ์ทั้ง ๒, และหลังพระบาททั้ง ๒, พระอังสาทั้ง ๒, กับลำพระคอก) ๑๗. **สีหปฺพุพฺพตฺตกาโย** มีส่วนพระสรีรกายบริบูรณ์ (ลำพี) ดุจกิ่งท่อนหน้าแห่งพญาราชสีห์ ๑๘. **ปีตฺนตฺรโ** พระปฤษฎางค์ราบเต็มเสมอกัน ๑๙. **นิโครธ-ปริมณฺทโล** ส่วนพระกายเป็นปริมณฑลดุจปริมณฑลแห่งต้นไทร (พระกายสูงเท่ากบวาของพระองค์) ๒๐. **สมวณฺณุก-ขนฺโ** มีลำพระคอกกลมงามเสมอตลอด ๒๑. **รสคฺคสคฺคิ** มีเส้นประสาทสำหรับรับรสพระกระยาหารอันดี ๒๒. **สีหหนุ** มีพระหนุดุจคางแห่งราชสีห์ (โค้งเหมือนวงพระจันทร์) ๒๓. **จตฺตาพีส-ทฺนุโต** มีพระทนต์ ๔๐ ซี่ (ข้างละ ๒๐ ซี่) ๒๔. **สมทฺนุโต** พระทนต์เรียบเสมอกัน ๒๕. **อวิวรทฺนุโต** พระทนต์เรียบสนิทได้ห่าง ๒๖. **สุสุกฺกทาโจ** เชี่ยวพระทนต์ทั้ง ๔ ขาวงามบริสุทธิ์ ๒๗. **ปฺหฺตฺตฺวิโ** พระชิวหาอ่อนและยาว (อาจแผ่ปกพระนลาฏได้) ๒๘. **พฺรหฺมสโร** กรวิกภาณิ พระสุรเสียงดุจท้าวมหาพรหม ตรัสมีสำเนียงดุจนกการเวก ๒๙. **อภิเน็ลนตฺโต** พระเนตรดำสนิท ๓๐. **โกปฺขุโม** ดวงพระเนตรแจ่มใสดุจตาลูกโคเพียงตลอด ๓๑.

อุณฺณามกุนฺตเร ชาตา มีอุณาโลม
ระหว่างพระโขนง เวียนขวาเป็นทักษิณา-
วัฏ ๓๒.อุณฺหิสสีโส มีพระเศียรงาม
บริบูรณ์ดุจประดับด้วยกรอบพระพักตร์
ดู ออนุพยัญชนะ

มหาบุรุษลักษณะพยากรณ์ศาสตร์ วิชา
ว่าด้วยการทำนายลักษณะของมหาบุรุษ

มหาปชาบดีโคตมี พระนางนางของพระ
พุทธเจ้า เดิมเรียกว่า**พระนางปชาบดี** เป็น
ธิดาของพระเจ้าอัญชนะแห่งโกถียวงศ์
เป็นพระภคินีของพระนางสิริมหามายา
เมื่อพระมหามายาลิ้นพระชนม์แล้ว พระ
เจ้าสุทโธทนะได้มอบพระสิทธัตถะให้
พระนางเลี้ยงดู ต่อมาเมื่อพระเจ้า
สุทโธทนะสวรรคตแล้ว พระนางได้ออก
บวชเป็นภิกษุณีองค์แรก ได้รับยกย่อง
เป็นเอตทัคคะในทางรัตตัญญู (บวชนาน
รู้เหตุการณ์ก่อนใครๆ); ดู **ภิกษุณีสงฆ์**

มหาปทานสูตร สูตรแรกในคัมภีร์ทีฆ-
นิกาย มหาวรรค พระสุตตันตปิฎก ว่า
ด้วยเรื่องราวเกี่ยวกับพระพุทธเจ้า ๗
พระองค์ เฉพาะอย่างยิ่ง พระวิปัสสีซึ่ง
เป็นองค์แรกในจำนวน ๗ นั้น

มหาปเทศ “ข้อสำหรับอ้างใหญ่” (ในทาง
พระวินัย) หลักอ้างอิงสำหรับเทียบเคียง
๔ คือ

๑. สิ่งใดไม่ได้ทรงห้ามไว้ว่าไม่ควร
แต่เข้ากับสิ่งเป็นอกัปปิยะ ชัดต่อสิ่งเป็น

กัปปิยะ สิ่งนั้นไม่ควร

๒. สิ่งใดไม่ได้ทรงห้ามไว้ว่าไม่ควร
แต่เข้ากับสิ่งเป็นกัปปิยะ ชัดต่อสิ่ง
เป็นอกัปปิยะ สิ่งนั้นควร

๓. สิ่งใดไม่ได้ทรงอนุญาตไว้ว่า
ควร แต่เข้ากับสิ่งเป็นอกัปปิยะ ชัด
ต่อสิ่งเป็นกัปปิยะ สิ่งนั้นไม่ควร

๔. สิ่งใดไม่ได้ทรงอนุญาตไว้ว่า
ควร แต่เข้ากับสิ่งเป็นกัปปิยะ ชัดต่อ
สิ่งเป็นอกัปปิยะ สิ่งนั้นควร

มหาปรัณฑปะ นามหนึ่งที่ทำนถือมาว่า
อยู่ในรายชื่ออสีติมหาสาวก แต่ไม่
ปรากฏว่ามีชาติภูมิเป็นมาอย่างไร บางที
จะเกิดจากความสับสนกับพระนามพระ
ราชบิดาของพระเจ้าอุเทน (ที่ถูกต้อง คือ
ปุณณสุนาปรัณฑะ)

มหาปรีนิพพานสูตร สูตรที่ ๓ ในคัมภีร์
ทีฆนิกาย มหาวรรค พระสุตตันตปิฎก
ว่าด้วยเหตุการณ์ใกล้พุทธปรินิพพาน
จนถึงโศกนพราหมณ์แจกพระบรม-
สารีริกธาตุเสร็จ

มหาปวารณา ดู **ปวารณา**

มหาปัจจรี, มหาปัจจริยะ ดู **ปฺราณัญญู-**
กถา, อรรถกถา

มหาป็นถะ พระมหาสาวกองค์หนึ่ง
เป็นบุตรของธิดาเศรษฐี กรุงราชคฤห์
ได้ไปวัดกับเศรษฐีผู้เป็นตา ได้ฟัง
เทศนาของพระศาสดาอยู่เสมอ จิตก็

น้อมไปทางบรรพชา จึงบวชเป็นสามเณรตั้งแต่ยังเด็ก เมื่ออายุครบ ก็อุปสมบท ต่อมาได้สำเร็จพระอรหัต พระศาสดาทรงยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะทางด้านเป็นผู้ฉลาดในปัญญาวิวัฏฏ์ เพราะท่านชำนาญในรูปาวจรฉานและเชี่ยวชาญทางด้านวิปัสสนา ท่านเคยรับหน้าที่เป็นภัตตคุทเทสก์ คือ ผู้จัดแจกอาหารของสงฆ์ด้วย, ท่านเป็นพี่ชายของพระจุลลบันถกะ หรือจุกุบันถก

มหาปรีติลักษณะ ดู **มหาบุรุษลักษณะ**

มหาปรีติวิตก ธรรมที่พระมหาบุรุษตรึก, ความนึกคิดของพระโพธิสัตว์

มหาปรีติอาการ อาการของพระมหาบุรุษ, ท่าทางของบุรุษผู้ยิ่งใหญ่

มหาโพธิ ต้นโพธิ์เป็นที่พระพุทธรเจ้าตรัสรู้ เรียกกันสั้นๆ ว่า โพธิ์ตรัสรู้; ดู **โพธิ์**

มหาภารตะ ชื่อบทประพันธ์มหากาพย์เรื่องใหญ่เรื่องหนึ่งของอินเดีย แสดงเรื่องสงคราม ระหว่างกษัตริย์ตระกูลปาณฑพกับกษัตริย์ตระกูลเการพ เพื่อแย่งความเป็นใหญ่ ในหัสตินาปุระ นครหลวงของกษัตริย์จันทรวงศ์ ตระกูลเการพ

มหาภิเนษกรรมณ์ การเสด็จออกเพื่อคุณอันยิ่งใหญ่, การเสด็จออกบวชของพระพุทธรเจ้า

มหาภูต รูปใหญ่, รูปต้นเดิม คือ **ธาตุ ๔** ได้แก่ ปรฐวี อาโป เตโช และวาโย ที่

เรียกกันให้ง่ายว่า ดิน น้ำ ไฟ ลม, ภูตรูป ก็เรียก (เรียกว่า มหาภูตรูป บ้างก็มี แต่ไม่เป็นคำที่นิยมใช้ในคัมภีร์); ดู **ธาตุ ๔, ภูตรูป, รูป ๒๘**

มหาภูตรูป ดู **มหาภูต**

มหาโมคคัลลานะ ชื่อพระอัครสาวกเมืองชายของพระพุทธรเจ้า เกิดที่หมู่บ้านโกลิตคาม ไม่ไกลจากเมืองราชคฤห์ เป็นบุตรของพราหมณ์นายบ้านแห่งนั้น มารดาชื่อนางโมคคัลลีพราหมณี เดิมเรียกชื่อว่าโกลิตะ ตามชื่อหมู่บ้านซึ่งบิดาของตนเป็นใหญ่ ต่อมาเรียก โมคคัลลานะ เพราะเป็นบุตรของนางพราหมณีโมคคัลลี หรือโมคคัลลานั้นนั้น ได้เป็นสหายกับอุปติสสะ (คือพระสารีบุตร) มาแต่เด็ก ต่อมาทั้งสองได้ออกบวชเป็นปริพาชก อยู่ในสำนักของสญชัยปริพาชกจนกระทั่งอุปติสสะได้พบพระอัสสชิ สหายทั้งสองจึงได้มาเฝ้าพระพุทธรเจ้า บวชในพระธรรมวินัย เมื่อบวชแล้วถึงวันที่ ๗ โกลิตะ ซึ่งบัดนี้เรียกว่า **มหาโมคคัลลานะ** ก็ได้บรรลุอรหัตตผล ท่านได้รับยกย่องเป็นเอตทัคคะในทางมีฤทธิ์มาก ในตอนปลายพุทธรกาล ท่านถูกพวกโจรซึ่งได้รับจ้างจากพวกเดียรถีย์ ลอบสังหารด้วยการทุบตีจนร่างแหลก พระพุทธรเจ้าโปรดให้ก่อสถูปบรรจุอัฐิธาตุของท่านไว้ใกล้ซุ้มประตูวัดเวฬุวัน ในเขตเมือง

ราชคฤห์, ชื่อของท่านนิยมเรียกกัน
ง่ายๆ ว่า **พระโมคคัลลาน์**

มหายาน “ยานใหญ่”, นิกายพระพุทธ-
ศาสนาที่เกิดขึ้นหลังพุทธปรินิพพาน
ประมาณ ๕๐๐-๖๐๐ ปี โดยสืบสาย
จากนิกายที่แตกแยกออกไปเมื่อใกล้
พ.ศ.๑๐๐ (ถือกันว่าสืบต่อไปจากนิกาย
มหาสังฆิกะ ที่สูญไปแล้ว) เรียกชื่อตน
ว่า **มหายาน** และบางที่เรียกว่าโพธิสัตว์-
ยาน (ยานของพระโพธิสัตว์) พร้อมทั้ง
เรียกพระพุทธศาสนาแบบเก่าๆ รวมทั้ง
เถรวาทที่มีอยู่ก่อนว่า **หินยาน** (คำว่าหิน-
ยาน จึงเป็นคำที่เกิดขึ้นภายหลัง แต่ใช้
เรียกสิ่งทีเก่ากว่า) หรือเรียกว่าสาวก
ยาน (ยานของสาวก), มหายานนั้นมีผู้
นับถือมากในประเทศแถบเหนือของทวีป
เอเชีย เช่น จีน เกาหลี ญี่ปุ่น ทิเบต และ
มองโกเลีย บางที่จึงเรียกว่า **อุตฺรนิกาย**
(นิกายฝ่ายเหนือ) เป็นคู่กับ **ทักษิณนิกาย**
(นิกายฝ่ายใต้) คือ **เถรวาท** ที่นับถืออยู่
ในประเทศแถบใต้ เช่น ไทยและลังกา
ซึ่งทางฝ่ายมหายานเรียกรวมไว้ในคำว่า
หินยาน, เนื่องจาก**เถรวาท** เป็นพระพุทธ
ศาสนาแบบดั้งเดิม จึงมีคำเก่าเข้าคู่กัน
อันใช้เรียกนิกายทั้งหลายที่แยกออกไป
รวมทั้งนิกายย่อยมากมายของมหายาน
หรือเรียกมหายานรวมๆ ไปด้วยว่า **อาจารย์วาท**
หรือ **อาจารย์วาท** (ลัทธิของอาจารย์ ที่

เป็นเจ้าของนิกายนั้นๆ), ลักษณะสำคัญ
อย่างหนึ่งที่น่าสังเกตคือ **เถรวาท** ไม่ว่า
ที่ไหน ในประเทศใด ก็ถือตามหลักการ
เดิมเหมือนกันหมด ส่วน**มหายาน** แยก
เป็นนิกายย่อยมากมาย มีคำสอนและข้อ
ปฏิบัติแตกต่างกันเองไกลกันมาก แม้
แต่ในประเทศเดียวกัน เช่น ในญี่ปุ่น
ปัจจุบันมีนิกายใหญ่ ๕ แยกย่อยออกไป
อีกราว ๒๐๐ สาขานิกาย และในญี่ปุ่น
พระมีครบครันได้แล้วทุกนิกาย แต่ใน
ไต้หวัน เป็นต้น พระมหายานไม่มีครบ
ครัน; เทียบ **เถรวาท, หินยาน**

มหาปรัชญา ดู **โมคคัลลีสุปตรติสสเถระ, ศาสน-
วงส์**

มหाराช, ท้าว ดู **จาคุมหาราช**

มหाराชปริตร ปริตรหลวงชุดใหญ่ คือ
สิบสองตำนาน ดู **ปริตร, ปริตต์**

มหाराชสี ดู **จาคุมหาราช**

มหาวงส์ ชื่อหนังสือพงศาวดารลังกา
คัมภีร์ “ใหญ่” แต่งขึ้นในสมัยอรรคกถา
(โดยพระมหานามเถระ) พรรณนาความ
เป็นมาของพระพุทธศาสนาและชาติ
ลังกา ตั้งแต่เริ่มตั้งวงศ์กษัตริย์สิงหล ใน
ตอนพุทธปรินิพพาน จนถึงรัชกาลพระ
เจ้ามหาเสน (พ.ศ. ๘๗๗-๙๐๔) ประวัติ
ต่อจากนั้นมีคัมภีร์ชื่อ **อูพวงส์** พรรณนา
ต่อไป

มหาวรรค ชื่อคัมภีร์อันเป็นหมวดที่ ๓ ใน

๕ หมวด แห่งพระวินัยปิฎก คือ อาทิกัมม ปาจิตตีย์ มหาวรรค จุลวรรค ปริวาร, มหาวรรค มี ๑๐ ชั้นธกะ (หมวด ตอน หรือบท) คือ ๑. *มหาชั้นธกะ* (ว่าด้วยการบรรพชาอุปสมบท เริ่มตั้งแต่ เหตุการณ์หลังตรัสรู้ใหม่ๆ และการ ประดิษฐานพระศาสนา) ๒. *อุโปสถ-ชั้นธกะ* (ว่าด้วยอุโปสถและสีมา) ๓. *วัสสูปนายิกชั้นธกะ* (ว่าด้วยการเข้า พรรษา) ๔. *ปวารณาชั้นธกะ* (ว่าด้วย ปวารณา) ๕. *จัมมชั้นธกะ* (ว่าด้วยเครื่อง หนึ่ง เช่น รองเท้าและเครื่องลาด) ๖. *เภสัชชชั้นธกะ* (ว่าด้วยเรื่องยาตลอดจน เรื่องกัปปิยะ อกัปปิยะ และกาลิกทั้ง ๔) ๗. *กฐินชั้นธกะ* (ว่าด้วยกฐิน) ๘. *จีวร-ชั้นธกะ* (ว่าด้วยเรื่องจีวร) ๙. *จัมเปยย-ชั้นธกะ* (ว่าด้วยข้อควรทราบบางอย่าง เกี่ยวกับนิคหกรรมต่างๆ) ๑๐. *โกสัมพิก-ชั้นธกะ* (ว่าด้วยเรื่องภิกษุชาวเมือง โกลัมพีวิวาทกันและสังฆสามัคคี); ๓ *ไตรปิฎก*

มหาวัน 1. ป่าใหญ่ใกล้กรุงกบิลพัสดุ์ ที่ พระพุทธเจ้าเสด็จไปทรงพักผ่อน ระหว่างประทับที่นิโครธาราม, เป็นป่า ใหญ่ไม่มีเขตจำกัด ต่อเนื่องเป็นอัน เดียวกับป่าหิมพานต์ ไปจนจด มหาสมุทร (ม.อ.๒/๑๗๕; อ.อ.๑๗๔) **2.** ป่า ใหญ่ใกล้เมืองเวสาลี ซึ่งมีกุกกาการศาลา

ที่พระพุทธเจ้าเสด็จไปประทับบ่อยครั้ง เมื่อเสด็จไปบำเพ็ญพุทธกิจที่เวสาลี, เป็นป่าที่มีขอบเขตเฉพาะตัว, ณ ที่นี้ พระศาสดาทรงอนุญาตให้มีภิกษุณีขึ้น เป็นครั้งแรก โดยประทานอนุญาตให้ พระมหาปชาบดีบวชเป็นภิกษุณี ด้วยวิธี รับครุธรรม ๘ ประการ และทำยสุต ที่ ป่ามหาวันนี้ พระพุทธเจ้าเมื่อทรงปลง พระชนมายุสังขารแล้ว ได้มีพระดำรัส สั่งให้พระอานนท์นิมนต์บรรดาภิกษุทั้ง หมดในเวสาลีมาประชุมในอุปัฏฐากูณ ศาลา แล้วตรัสแจ้งแก่สงฆ์ว่าจากนั้นไป อีก ๓ เดือน จะปรินิพพาน และเมื่อ เสด็จออกจากเมืองเวสาลีคราวนั้น ก็ เป็นการทรงจาริกครั้งสุดท้าย ซึ่งได้ เสด็จดับขันธปรินิพพานที่สาละวินทยาน เมืองกุสินารา

มหาวิกัฏ ยา ๔ อย่าง คือ มูตร คุถ ถ้ำ ดิน ภิกษุอาพาธฉันได้โดยไม่ต้องรับ ประเคน คือไม่ต้องอาบัติเพราะขาด ประเคน

มหาวิภังค์ ชื่อคัมภีร์อันเป็นหมวดที่ ๑ ใน ๕ หมวด แห่งพระวินัยปิฎก, *ภิกขุวิภังค์* ก็เรียก; ๓ *ไตรปิฎก*

มหาวิโลกนะ “การตรวจดูอันยิ่งใหญ่”, ข้อตรวจสอบพิจารณาที่สำคัญ หมายถึง สิ่งที่พระโพธิสัตว์ทรงพิจารณาตรวจดูก่อน จะตัดสินใจพระทัยประทานปฏิญาณรับ

อาราธนาของเทพดาทั้งหลายว่าจะจุติ จากดุสิตเทวโลกไปบังเกิดในพระชาติ สุดท้ายที่จะตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า มี ๕ อย่าง (นิยมเรียกว่า *ปัญจมหาวิโลกนะ*) คือ ๑. *กาล* คืออายุกาลของมนุษย์จะต้องอยู่ระหว่าง ๑๐๐ ถึง ๑ แสนปี (ไม่สั้นกว่าร้อยปี ไม่ยาวเกินแสนปี) ๒. *ที่ปะ* คือทวีปจะอุบัติแต่ในชมพูทวีป ๓. *เทศะ* คือประเทศ หมายถึงถิ่นแดน จะอุบัติในมัธยมประเทศ และทรงกำหนดเมือง กบิลพัสดุ์เป็นที่บังเกิด ๔. *กุละ* คือตระกูล จะอุบัติเฉพาะในชัตตยิสกุล หรือในพราหมณสกุล และทรงกำหนดว่าเวลานั้นโลกสมมติว่าตระกูลกษัตริย์ ประเสริฐกว่าตระกูลพราหมณ์ จึงจะอุบัติในตระกูลกษัตริย์ โดยทรงเลือกพระเจ้าสุทโธทนะเป็นพุทธบิดา ๕. *ชนตติอายุปริจเฉท* คือมารดา และกำหนดอายุของมารดา มารดาจะต้องมีศีลห้าบริสุทธิ์ ไม่โลเลในบรูษ ไม่เป็นนักดื่มสุรา ได้บำเพ็ญบารมีมาตลอดแสนกัลป์ ทรงกำหนดได้พระนางมัทมายา และทรงทราบว่าจะมีพระชนม์อยู่เกิน ๑๐ เดือนไปได้ ๗ วัน (สรุปตามแนวอรรถกถาชาดก)

มหาวิหาร ชื่อวัดสำคัญวัดหนึ่ง เป็นศูนย์กลางการศึกษาพระพุทธศาสนาในประเทศลังกาสมาชยอดีต เคยเป็นที่พำนัก

ของพระพุทธโฆสาจารย์ชาวชมพูทวีป เมื่อครั้งท่านมาแปลคัมภีร์สิงหฬเป็นมคธ

มหาศาล ผู้มั่งคั่ง, ผู้มั่งมี, ยิ่งใหญ่

มหาศาลนคร ชื่อถิ่นที่กั้นอาณาเขตด้าน ตะวันออกของมัชฌิมชนบท

มหาศีล ดุที่ *อุพพัชฌิมมหาศีล*

มหาสติปัญญาสูตร ชื่อสูตรที่ ๔ แห่ง ที่มณิกาย มหาวรรค พระสุตตันตปิฎก ว่าด้วย*สติปัญญา* ๔

มหาสมณะ พระนามหนึ่งสำหรับเรียก สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

มหาสังคาม ชื่อตอนหนึ่งในคัมภีร์ปริวาร พระวินัยปิฎก

มหาสังกตสูตร สูตรที่ ๓๖ ในคัมภีร์ มัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์ พระสุตตันตปิฎก ว่าด้วยการอบรมกาย อบรมจิต และมีเรื่องราวในพุทธประวัติตอนแสวงหาโมกขธรรมคือ ตอนตรัสรู้รวมอยู่ด้วย

มหาสัตว์ “สัตว์ผู้มีคุณความดีอันยิ่งใหญ่” หมายถึงพระโพธิสัตว์

มหาศาล ดู *มหาศาล*

มหาสาวก สาวกผู้ใหญ่, สาวกชั้นหัวหน้า เรียงกันมาว่ามี ๘๐ องค์; ดู *อสีติมหาสาวก*

มหาสีมา สีมาใหญ่ผูกทั่ววัด มีชั้นตสีมา ซ้อนภายในอีกชั้นหนึ่งโดยมีสีมันตริกคั่น

มหาสุทนต์ปริวาส สุทนต์ปริวาสที่ ภิกษุผู้ต้องอาบัติสังฆาทิเสสหลายคราว

ด้วยกันจนจำจำนวนอาบัติและจำนวนวันที่ปิดไม่ได้เลย อยู่ปริวาสจนกว่าจะเห็นว่าบริสุทธิ์ โดยกะเอาตั้งแต่บวชมาถึงเวลาโดยยังไม่เคยต้องสังฆาภิเสกเลย เป็นช่วงแรก แล้วถอยหลังจากปัจจุบันไปจนตลอดเวลาที่ไม่ได้ต้องอีกช่วงหนึ่ง กำหนดเอาระหว่างช่วงทั้งสองนี้

มหาสุทนต์ พระเจ้าจักรพรรดิผู้ครองราชสมบัติอยู่ที่กุสาวดีราชธานีในอดีตกาล ก่อนพุทธกาลช้านาน เมืองกุสาวดีนี้ในสมัยพุทธกาลมีชื่อว่าเมืองกุสินารา, เรื่องมาในมหาสุทนต์สนสูตรแห่งคัมภีร์ทีฆนิกาย มหาวรรค พระสุตตันตปิฎก

มหาสุบิน ความฝันอันยิ่งใหญ่, ความฝันครั้งสำคัญ หมายถึงความฝัน ๕ เรื่อง (*ปัญจมหาสุบิน*) ของพระโพธิสัตว์ก่อนจะได้อัตถ์สรุฐีเป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า (พระอรหันตศาสดาจารย์ระบุว่าทรงพระสุบินในคืนก่อนตรัสรู้ คือขึ้น ๑๔ ค่ำ เดือน ๖) ดังตรัสไว้ในคัมภีร์อังคุตตรนิกาย ปัญจกนิบาต พระสุตตันตปิฎก ในความว่า ๑. เสด็จบรรทมโดยมีมหาปฐพีนี้เป็นพระแท่นไสยาสน์ ขุนเขาหิมวันต์เป็นเชนย พระหัตถ์ซ้ายเหยียดหยั่งลงในมหาสมุทรด้านบูรพทิศ พระหัตถ์ขวาเหยียดหยั่งลงในมหาสมุทรด้านปัจฉิมทิศ พระบาททั้งสองเหยียดหยั่งลงในมหาสมุทรด้านทักษิณ (ข้อนี้เป็น

บุพนิมิตหมายถึง การได้อัตถ์สรุฐีสัมมาสัมโพธิญาณอันไม่มีสิ่งใดยิ่งใหญ่กว่า) ๒. มีหม้อคางอกขึ้นจากนาภีของพระองค์ สูงขึ้นจดท้องฟ้า (หมายถึงการที่ได้อัตถ์สรุฐี อารยอัษฎางคิกมรรคแล้วทรงประกาศออกไปถึงมวลมนุษยและหมู่เทพ) ๓. หมู่นอนตัวชาวศิระชะดำพากันได้ขึ้นมาจากพระบาทคลุมเต็มถึงชานุมณฑล (หมายถึงการที่คนนุ่งขาวขาวคฤหัสถ์มากมายพากันถึงตถาคตเป็นสรณะตลอดชีวิต) ๔. นกทั้งหลายสี่จำพวกมีสีต่างๆ กันบินมาแต่ทิศทั้งสี่ แล้วมาหมอบจับที่เบื้องพระบาท กลับกลายเป็นสีขาวไปหมดสิ้น (หมายถึงการที่ชนทั้งสี่วรรณะมาออกบวชรวมกันในพระธรรมวินัย และได้ประจักษ์แจ้งวิมุตติธรรม) ๕. เสด็จดำเนินไปมาบนภูเขาคูถลูกใหญ่ แต่ไม่ทรงแปดเปื้อนด้วยคูถ (หมายถึงการทรงเจริญลาภในปัจจัยสี่พร้อมแต่ไม่ทรงลุ่มหลงติดพัน ทรงบริโภควด้วยพระปัญญาที่ดำรงจิตปลอดโปร่งเป็นอิสระ)

มหาอัฏฐกถา, มหาอรรคกถา ดู *ปฺราณัฏฐกถา, อรรคกถา*

มหาอุทายี พระเถระผู้ใหญ่องค์หนึ่ง เป็นบุตรพราหมณ์ในเมืองกบิลพัสดุ์ เกิดความเลื่อมใสในพระพุทธเจ้าเมื่อคราวที่พระองค์เสด็จไปโปรดพระญาติ

จึงออกบวชและได้สำเร็จอรหัตตผล ท่านเป็นพระธรรมกถึกองค์หนึ่ง มีเรื่องเกี่ยวกับการที่ท่านแสดงธรรมบ้าง สันทนาธรรมบ้าง ปรากฏในพระไตรปิฎกหลายแห่ง คราวหนึ่งพระอานนท์เห็นท่านนั่งแสดงธรรมอยู่ มีคฤหัสถ์ล้อมฟังอยู่เป็นชุมนุมใหญ่ จึงได้กราบทูลเล่าถวายพระพุทธเจ้าเป็นข้อปรารภให้พระองค์ทรงแสดง *ธรรมเทศกธรรม* หรือ *องค์คุณของธรรมกถึก* ๕ ประการคือ ๑. แสดงธรรมไปโดยลำดับ ไม่ตัดลัดให้ขาดความ ๒. อ่างเหตุผลให้ผู้ฟังเข้าใจ ๓. มีจิตเมตตาปรารภนาให้เป็นที่ประโยชน์แก่ผู้ฟัง ๔. ไม่แสดงธรรมเพราะเห็นแก่ลาภ ๕. ไม่แสดงธรรมกระทบตนและผู้อื่น

มหินทเถระ พระเถระองค์หนึ่ง เป็นราชโอรสของพระเจ้าอโศกมหาราช และเป็นผู้นำพระพุทธศาสนาไปประดิษฐานที่เกาะลังกา

มहि แม่น้ำใหญ่ลำดับที่ ๕ ในมหานที ๕ ของชมพูทวีป (คงคา ยมุนา อจิรวดี สรรวมหิ) ไหลผ่านไปใกล้แคว้นอังคตตราปะ, บางทีเรียก มหามหิ บ้าง มหามหิคงคา บ้าง, ปัจจุบันน่าจะอยู่ในหรือใกล้เขตบังคลาเทศ, ไม่พึงสับสนกับแม่น้ำที่เรียกในปัจจุบันว่า Mahi ซึ่งอยู่ทางตะวันตกของอินเดีย และไหลลงทะเลที่อ่าว

Khambhat หรือ Cambay; **มหานที ๕**
มหล 1. ผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่, ฤๅษีใหญ่, พระพุทธเจ้า 2. ชายาของพระเจ้าแผ่นดิน

มักขะ ลบหลู่คุณท่าน, หลู่ความดีของผู้อื่น (ข้อ ๒ ในมละ ๙, ข้อ ๕ ในอุปกิเลส ๑๖)

มักน้อย พอใจด้วยของเพียงน้อยที่สุดเท่าที่จำเป็น (อัปปิจฉะ)

มักมาก โลภ, อยากได้มากๆ

มักใหญ่ อยากเป็นใหญ่เป็นโต เกินคุณธรรมและความสามารถของตน

มักคญาณ ญาณในอริยมรรค, ปัญญาสูงสุดที่กำจัดกิเลสเป็นเหตุให้บรรลุความเป็นอริยบุคคลชั้นหนึ่งๆ; **ญาณ ๑๖**

มักคสมังคี **ทุ สมังคี**

มักคามักคญาณทัสสนวิสุทธิ ความหมดจดแห่งญาณเป็นเครื่องเห็นว่าทางหรือมิใช่ทาง (ข้อ ๕ ในวิสุทธิ ๗)

มังคัลตถทีปนี ชื่อคัมภีร์อธิบายมงคล ๓๘ ประการ ในมงคลสูตร พระสิริมังคลาจารย์แห่งล้านนา รจนาที่เมืองเชียงใหม่ เมื่อ พ.ศ. ๒๐๖๗ โดยรวบรวมคำอธิบายจากอรรถกถา ฎีกา อนุฎีกาต่างๆ เป็นอันมาก พร้อมทั้งคำบรรยายของท่านเอง

มังสะ เนื้อ, ชีนเนื้อ

มังสัจจุ จักขุคือดวงตา เป็นคุณพิเศษ

ของพระพุทธเจ้า คือ มีพระเนตรที่งาม
แจ่มใส ใส และเห็นได้ชัดเจนแม้ใน
ระยะไกล (ข้อ ๑ ในจักษุ ๕)

มังสวรัตี การงดเว้นกินเนื้อสัตว์ (เป็นคำ
บัญญัติภายหลัง)

มัจจุ, มัจจุราช ความตาย

มัจจุมาร ความตายเป็นมาร เพราะตัด
โอกาสที่จะทำความดีเสียทั้งหมด (ข้อ ๕
ในมาร ๕)

มัจฉะ ชื่อแคว้นหนึ่งใน ๑๖ แคว้นใหญ่
แห่งชมพูทวีปครั้งพุทธกาล อยู่ทิศใต้
ของแคว้นสุรเสนะ นครหลวงชื่อ **วิราฎ**
(บางแห่งว่า **สาคละ** แต่ความจริงสาคละ
เป็นเมืองหลวงของแคว้นมัททะ)

มัจฉริยะ ความตระหนี่, ความหวง (ข้อ
๔ ในมละ ๙), มัจฉริยะ ๕ คือ ๑.
อวาสมัจฉริยะ ตระหนี่ที่อยู่ ๒. **กุล-**
มัจฉริยะ ตระหนี่สกุล ๓. **ลาภมัจฉริยะ**
ตระหนี่ลาภ ๔. **วัฒนมัจฉริยะ** ตระหนี่
วรรณะ ๕. **ธัมมมัจฉริยะ** ตระหนี่ธรรม
(ข้อ ๙ ในสังโยชน์ ๑๐ ตามนัยอภิธรรม)

มัจชะ ของเมา, น้ำที่ทำให้ดื่มให้เมา
หมายถึงสุราและเมรัย

มัจฉันทิกถัมย เวลาเที่ยงวัน

มัจฉิมะ ภิกษุผู้มีพรรษาครบ ๕ แล้ว
แต่ยังไม่ถึง ๑๐ พรรษา (ต่ำกว่า ๕ เป็น
นวกะ, ๑๐ พรรษาขึ้นไปเป็นเถระ)

มัจฉิมชนบท, มัจฉิมประเทศ

ประเทศที่ตั้งอยู่ในท่ามกลาง, ถิ่นกลาง
เป็นอาณาเขตที่กำหนดว่า มีความเจริญ
รุ่งเรือง มีประชาชนหนาแน่น มีเศรษฐกิจ
ดี เป็นศูนย์กลางแห่งการค้าขาย เป็นที่
อยู่แห่งนักปราชญ์ผู้มีวิชาความรู้ เป็นที่
รวมของการศึกษาเป็นต้น กำหนดเขต
ทิสบุรพา ภายในนับแต่มหาศาลนครเข้า
มา **อาคเนย์** นับแต่แม่น้ำลลวดีเข้ามา
ทักษิณ นับแต่เสตกัณณิกนิคมเข้ามา
ปัจฉิม นับแต่ถุนคามเข้ามา **อุคร** นับแต่
ภูเขาอุสิรรชชะเข้ามา นอกจากนั้นไปเป็น
ปัจฉันตชนบท หรือ **ปัจฉันตประเทศ**

มัชฌิมนิกาย นิกายที่สองแห่งพระ
สุตตันตปิฎก มีพระสูตรยาวปานกลาง
๑๕๒ สูตร; ดู **ไตรปิฎก** (เล่ม ๑๒ - ๑๔)

มัชฌิมโพธิกาล ระยะเวลาบำเพ็ญ
พุทธกิจของพระพุทธเจ้าตอนกลางระหว่าง
ปฐมโพธิกาลกับปัจฉิมโพธิกาล, ตาม
อธิบายของอรรถกถาคือ ๑๕ ปีต่อ
จากปฐมโพธิกาล, ว่าตามหนังสือเรียน
นักธรรม ได้แก่ระยะเวลานับคร่าวๆ ตั้ง
แต่ประดิษฐานพระพุทธศาสนาในแคว้น
มคธไปแล้ว ถึงปลงพระชนมายุสังขาร; ดู
พุทธประวัติ (ตอนท้าย)

มัชฌิมภาณกาจารย์ อาจารย์ผู้สาธยาย
คัมภีร์มัชฌิมนิกาย คือ ผู้ได้ศึกษาทรง
จำและชำนาญในมัชฌิมนิกาย

มัชฌิมกัมม ชั้น ชั้น หรือระดับพระมัชฌิมะ

คือพระปุนกลาง, ระดับอายุ คุณธรรม ความรู้ ที่นับว่าเป็นพระปุนกลาง (ระหว่างพระนวกะ กับพระเถระ) คือ มี พรรษาเกิน ๕ แต่ยังไม่ครบ ๑๐ และมีความรู้พอรักษาตัวเป็นต้น; เทียบ *เถรภูมิ, นวกภูมิ*

มัชฌิมยาม ยามกลาง, ส่วนที่ ๒ ของ ราตรี เมื่อแบ่งคืนหนึ่งเป็น ๓ ส่วน, ระยะเที่ยงคืน; เทียบ *ปฐมยาม, ปัจฉิมยาม*

มัชฌิมวัย ตอนท่ามกลางอายุ, วัยเมื่อเป็นผู้ใหญ่หรือกลางคน, วัยกลางคน ระหว่างปฐมวัยกับปัจฉิมวัย; ดู *วัย*

มัชฌิมศีล ดูที่ *อุพพมัชฌิมมหาศีล*

มัชฌิมา ท่ามกลาง, กลาง

มัชฌิมาปฏิบัติ ทางสายกลาง, ข้อปฏิบัติเป็นกลางๆ ไม่หย่อนจนเกินไป และไม่ตึงจนเกินไป ไม่ข้องแหวะที่สุด ๒ อย่างคือ *กามสุขัลลิกานุโยค* และ *อิตตกิลมถานุโยค*, ทางแห่งปัญญา (เริ่มด้วยปัญญา, ดำเนินด้วยปัญญา นำไปสู่ปัญญา) อันพอดีที่จะให้ถึงจุดหมาย คือ ความดับกิเลสและความทุกข์ หรือ ความหลุดพ้นเป็นอิสระสิ้นเชิง ได้แก่ *มรรคมืองค์ ๘* มีสัมมาทิฏฐิเป็นต้น สัมมาสมาธิเป็นที่สุด

มัณฑกัป ดู *กัป*

มัตตัญญูตา ความเป็นผู้รู้จักประมาณ คือความพอเหมาะพอดี เช่น รู้จัก

ประมาณในการแสวงหา ในการบริโภค ในการใช้จ่ายพอเหมาะพอควร เป็นต้น; ดู *สัปปริสธรรม*

มัตถลุงค์ มั่นสมอง

มัททกุงฉิมิกทายวัน ป่าเป็นที่ให้อภัย แก่เนื้อ ชื่อมัททกุงฉิม อยู่ที่พระนคร ราชคฤห์ เป็นแห่งหนึ่งที่พระพุทธเจ้า เคยทำนิมิตต์โอภาสแก่พระอานนท์

มัททวะ ความอ่อนโยน, ความนุ่มนวล, ความละมุนละไม (ข้อ ๕ ในราชธรรม ๑๐)

มัธยม มีในท่ามกลาง; ระดับกลาง; เที่ยงวัน หมายถึงเวลาที่เที่ยงที่ปรากฏตามเงา แดด ถ้าเป็นเวลาที่ดีเฉลียวกันแล้ว เรียกว่า *สมมุส*

มัธยมชนบท ถิ่นแคว้นในท่ามกลาง ชมพูทวีป; ดู *มัชฌิมชนบท*

มัธยมประเทศ ดู *มัชฌิมชนบท*

มันตานี นางพราหมณ์ผู้เป็นมารดาของ ปุณณมาณพ

มันตานีบุตร บุตรของนางมันตานี หมายถึง พระปุณณมันตานีบุตร

มัลละ ชื่อแคว้นหนึ่งบรรดา ๑๖ แคว้นใหญ่แห่งชมพูทวีปครั้งพุทธกาล ปกครองแบบสามัคคีธรรม โดยมีมัลลกษัตริย์เป็นผู้ปกครอง นครหลวงเดิมชื่อกุสาวดี แต่ภายหลังแยกเป็น กุสินารา กับ ปาวา

มัลลกษัตริย์ คณะกษัตริย์ผู้ปกครอง

แคว้นมัลละ แบ่งเป็น ๒ พวก คณะ
หนึ่งปกครองที่นครกุสินารา อีกคณะ
หนึ่งปกครองที่นครปาวา

มัลลชนบท แคว้นมัลละ

มัลลปาโมกข์ มัลลกษัตริย์ชั้นหัวหน้า

มัสสุ หนวด

มาคสิรมาส เดือน ๑, เดือนอ้าย

มาฆบูชา (เป็นคำเรียกตัดสั้น คำเต็มว่า
“มาฆปุณณมีบูชา” หรือ “มาฆบูรณมี
บูชา”) การบูชาใหญ่ในวันเพ็ญ เดือน ๓
โดยปรารภการประชุมใหญ่แห่งพระสาวก
๑๒๕๐ องค์ ที่เรียกว่า **จาตุรงคสันนิบาต**
ณ พระเวฬุวัน เริ่มแต่ตะวันบ่ายก่อนคำ
ของวันเพ็ญเดือน ๓ ในปีแรกแห่งพุทธ
กิจ หลังจากตรัสรู้แล้ว ๔ เดือน ที่พระ
พุทธเจ้าทรงแสดง **โอวาทปาติโมกข์** คือ
หลักคำสอนสำคัญอันเป็นหลักใหญ่เป็น
ประธาน (การ**ปลงพระชนมายุสังขาร** ก็
ตรงในวันนี้)

พิธีมาฆบูชา เพิ่งมีขึ้นในรัชสมัย
ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่
หัว รัชกาลที่ ๔ ซึ่งได้โปรดให้จัดขึ้นเป็น
ครั้งแรก ใน พ.ศ. ๒๓๙๔ อันปีที่เสด็จ
ขึ้นครองราชย์

มาฆมาส เดือน ๓

มาณพ ชายหนุ่ม, ชายรุ่น, คนรุ่นหนุ่ม
(มักใช้แก่ชายหนุ่มในวรรณะพราหมณ์);
บางที่แปลว่า คน, มนุษย์ โดยใช้แทน

กันได้กับคำว่า มาณพ (แปลง น เป็น
ณ, เช่น **ปโยคสิทฺธิ**, ๑๗๖); ดู **มาณพ**

มาตรา ประมาณ, การกำหนดประมาณ,
เกณฑ์วัดและนับต่างๆ เช่น นับเวลา วัด
ขนาด วัดระยะทาง, มาตราที่ควรรู้อย่างนี้

มาตราเวลา

(จันทรคติ)

๑๕ หรือ ๑๔ วัน เป็น ๑ ปักษ์

๒ ปักษ์ “ ๑ เดือน

๔ เดือน “ ๑ ฤดู

๓ ฤดู (๖ ฤดู ก็มี) “ ๑ ปี

(๑๔ วัน คือ ข้างแรมเดือนขาด)

ข้างขึ้น เรียกศุกลปักษ์ หรือ ชุณหปักษ์,
ข้างแรม เรียกกาศปักษ์ หรือ กัณหปักษ์;
วันเพ็ญ (ขึ้น ๑๕ ค่ำ) เรียกปุรณมี หรือ บูรณมี,
วันดับ (แรม ๑๕ หรือ ๑๔ ค่ำ) เรียกอมาวาสี

เนื่องจากปีจันทรคติสั้นกว่าปีสุริยคติ
ปีละ ๑๑ วันเศษ เพื่อปรับระยะเวลาของ
ปีจันทรคติให้ใกล้เคียงกับปีสุริยคติ จึง
เติม**อธิกมาส** ๗ ครั้ง ในรอบ ๑๙ ปี
ทำให้ปีที่เต็มนั้นๆ มีเดือน ๘ สองหน

เดือน(มาส)๑๒ ตั้งแต่เดือน ๕ ดังนี้:

เดือน ๕ จิตต หรือ จิตร

เดือน ๖ วิสาข

เดือน ๗ เษฏฐ

เดือน ๘ อาสาฬห

เดือน ๙ สาวน หรือ สาวณ

เดือน ๑๐ ภัททปท หรือ โปฏฐุพท

เดือน ๑๑ อัสดยฺช หรือ ปฐมกัตติก

เดือน ๑๒ กัตติก

เดือน ๑ มากลिर หรือ มิกลिर

เดือน ๒ ปุสส หรือ พุสส

เดือน ๓ มาม

เดือน ๔ ผัคคุณ

(แต่ละเดือน นิยมเติม 'มาส' ต่อท้าย เช่น จิตรมาส, วิสาขมาส เป็นต้น)

ฤดู (อุตุ) ๓ คือ

๑. **วัสสานะ** ฤดูฝน = แรม ๑ ค่ำ เดือน ๘ ถึง ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๒

๒. **เหมันต์** ฤดูหนาว = แรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๒ ถึง ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๔

๓. **กิมหะ, กิมหานะ** ฤดูร้อน = แรม ๑ ค่ำ เดือน ๔ ถึง ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๘

ฤดู (อุตุ) ๖ คือ

๑. **วัสสานะ** ฤดูฝน = แรม ๑ ค่ำ เดือน ๘ ถึง ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๐

๒. **สรวะ** ฤดูทำฝน = แรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๐ ถึง ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๒

๓. **เหมันต์** ฤดูหนาว = แรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๒ ถึง ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๒

๔. **สิสิระ** ฤดูเยือก = แรม ๑ ค่ำ เดือน ๒ ถึง ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๔

๕. **วสันต์** ฤดูใบไม้ผลิ = แรม ๑ ค่ำ เดือน ๔ ถึง ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๖

๖. **กิมหะ, กิมหานะ** ฤดูร้อน = แรม ๑ ค่ำ เดือน ๖ ถึง ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๘

มาตราวัด

๗ เล็ดข้าว	เป็น	๑ นิ้ว
๑๒ นิ้ว	"	๑ คืบ
๒ คืบ	"	๑ ศอก
๔ ศอก	"	๑ วา
๒๕ วา	"	๑ อุสภะ
๘๐ อุสภะ	"	๑ คาวุต
๔ คาวุต	"	๑ โยชน์

หรือ

๔ ศอก	เป็น	๑ ธนู
๕๐๐ ธนู	"	๑ โกสะ
๔ โกสะ	"	๑ คาวุต
๔ คาวุต	"	๑ โยชน์

อย่างละเอียด

๓๖ ปริมาณู	เป็น	๑ อณู
๓๖ อณู	"	๑ ตัซซารี
๓๖ ตัซซารี	"	๑ รตเวณู
๓๖ รตเวณู	"	๑ ลิกขา
๗ ลิกขา	"	๑ อูกา
๗ อูกา	"	๑ รัญญูมาส
๗ รัญญูมาส (สี่เท้า)	"	๑ อังคูละ
๑๒ อังคูละ (นิ้ว)	"	๑ วิหัตติ
๒ วิหัตติ (คืบ)	"	๑ รตนะ
๗ รตนะ (ศอก)	"	๑ ยัญญู
๒๐ ยัญญู (ไม้เท้า)	"	๑ อุสภะ
๘๐ อุสภะ	"	๑ คาวุต
๔ คาวุต	"	๑ โยชน์
(สิ่งที่มีขนาดถึง ๑ ลิกขาขึ้นไป	จึงเห็น	

ได้ด้วยตาเปล่า; “ศอก” บาลีเรียกรัตนะ บ้าง หัตถะ บ้าง, “ไม้เท้า” เรียกยัญฐิ บ้าง ทัณฑะ บ้าง, น่าสังเกตว่าในชั้นอรรถกถา มักกล่าวถึง ทัณฑะยาว ๔ หัตถะ คือไม้เท้ายาว ๔ ศอก, เช่น ม.อ. ๑/๑๖๙/๓๘๑ แต่ในคัมภีร์ชั้นหลังที่แสดงเรื่องมาตรา กล่าวว่า ๑ ยัญฐิ/ทัณฑะ เท่ากับ ๕ หรือ ๗ รตนะ/หัตถะ)

ตัวอย่างนัยที่เพียงฟังไว้

๑๐ เกสา (ผม)	เป็น	๑	ติละ
๖ ติละ (เม็ดงา)	”	๑	ยวะ
๔ ยวะ (ขี้มูก)	”	๑	อังคละ
๘ อังคละ (นิ้ว)	”	๑	มุกฺขิ
๓ มุกฺขิ (กำมือ)	”	๑	รตนะ
๒๘ รตนะ (ศอก)	”	๑	อัฟกันดร

มาตราดวง

๔ มุกฺขิ (กำมือ)	เป็น	๑	กุทวะ
๒ กุทวะ (พายมือ)	”	๑	ปัตถะ
๒ ปัตถะ (กอม)	”	๑	นาฬิ
๔ นาฬิ (ทะนาน)	”	๑	อาฬหกะ

หรือ

๔ มุกฺขิ (กำมือ)	เป็น	๑	กุทวะ
๔ กุทวะ (พายมือ)	”	๑	ปัตถะ
๔ ปัตถะ (กอม)	”	๑	อาฬหกะ
๔ อาฬหกะ	”	๑	โทณะ
๔ โทณะ	”	๑	มานิกา
๔ มานิกา	”	๑	ขาริ, ขาริกา
๒๐ ขาริ, ขาริกา	”	๑	วาทะ

(นี้ว่าตาม สุตต.อ.๒/๓๐๗ เป็นต้น ซึ่งบอกไว้ด้วยว่า ๑ วาทะ = ๑ สกฺกฺ (เกียน) แต่ในอรรถกถาแห่งฉฎฐิการสูตร, ม.อ. ๓/๒๐๙ ว่า ในที่นั้น ๒ สกฺกฺ เป็น ๑ วาทะ ซึ่งอาจจะหมายความเฉพาะในกรณีนั้น แต่ก็ทำให้เกิดปมที่ไม่กระจ่าง)

มาตราซั้งของ

๔ วิหิ (เส็ดข่ามเปลือก)	เป็น	๑	คฺญุชา, กุญฺชา
๒ คฺญุชา, กุญฺชา	”	๑	มาสก
๕ มาสก	”	๒	อักขะ
๘ อักขะ	”	๑	ชรณะ
๑๐ ชรณะ	”	๑	ปละ
๑๐๐ ปละ	”	๑	ตุลา
๒๐ ตุลา	”	๑	ภาวะ

มาตราซั้งทอง

๔ วิหิ (เส็ดข่ามเปลือก)	เป็น	๑	คฺญุชา, กุญฺชา
๒ คฺญุชา, กุญฺชา	”	๑	มาสก
๕ มาสก	”	๒	อักขะ
๘ อักขะ	”	๑	ชรณะ
๕ ชรณะ	”	๑	สุวัณณะ
๕ สุวัณณะ	”	๑	นิกขะ

มาตราฐิยะ

๕ มาสก	เป็น	๑	บาท
๔ บาท	”	๑	กหาปณะ

มาตราพิเศษ

มาตราบางอย่าง แต่เดิมคงกำหนดขึ้นเพื่อให้พระภิกษุที่อยู่ในกาลเทศะ หลากหลาย แม้ไม่มีอุปกรณ์ ก็สามารถ

ปฏิบัติตามพระวินัยได้ (ไม่ถึงแก่ข่มขู่แต่ขาด)
นิ้วสุคต, คีบสุคต

ตามมติของอรรถกถา ๑ คีบสุคต = ๑
ศอกครึ่ง (ศอกคืบ) ของช่างไม้
หรือ ๑ ศอกช่างไม้ = ๘ นิ้วสุคต
แต่ในวินัยมุขเล่ม ๑ ทรงชี้ถึงความยุ่ง
ยากในการคำนวณตามสุคตประมาณนี้
และทรงมีพระมติซึ่งสรุปได้ว่า เพื่อให้
สะดวกและถือข้างน้อยเป็นการปลอดภัย
ควรเทียบตามมาตราที่ใช้กันเป็นมาตร-
ฐานสากลในปัจจุบัน คือ ระบบเมตริก
(Metric system) อย่างที่ตกลงกันว่า
๑ วา = ๒ เมตร ดังนั้น ๑ คีบสุคต =
๒๕ ซม. (๘ นิ้วสุคต = ๑๖.๖๗ ซม.)

อัมพันดร

๑ อัมพันดร = ๗ วา (= ๑๔ เมตร)

อุทกุกเขป

อุทกุกเขป “ชั้ววักน้ำสาด” คือ ระยะทาง
เท่าที่บุรุษผู้มีกำลังปานกลางชั้ววักน้ำสาด
เต็มแรง (ท่านว่าใช้ทรายก็ได้) ไปตกถึง

เลททุบาท

เลททุบาท “ชั้วว้างก้อนดินตก” คือ
ระยะทางเท่าที่บุรุษผู้มีกำลังปานกลาง
ชั้วว้างก้อนดินไปตกลง

มาตราปิตุอุปัฏฐาน การบำรุงมารดาบิดา
ให้มีความสุข (ข้อ ๓ ในลัปปริสบัญญัติ
๓, ข้อ ๑๑ ในมงคล ๓๘)

มาติกา 1. หัวข้อ เช่น หัวข้อแห่งการเดาะ

กฐิน **2.** แม่บท เช่นตัวลิกขาบท เรียกว่า
เป็น**มาติกา** เพราะจะต้องขยายความ
ต่อไป

มาตุคาม ผู้หญิง

มาตุมาต หม่ามารดา (ข้อ ๑ ในอนันตริย-
กรรม ๕)

มาตุจณา พระนางนาง, นำผู้หญิง

มานพ มนุษย์, คน (เหล่ากอของ “มनु”
ที่พราหมณ์ถือว่าเป็นคนคนแรก คือต้น
กำเนิดของมนุษย์ ตรงกับ “มนุช”),
ลัทธิ, บุคคล; บางที่ใช้แทนกันได้กับคำ
ว่า มาณพ; ดู **माणพ**

มานะ 1. ความถือตัว, ความสำคัญตนว่า
เป็นนั่นเป็นนี่, เป็นอุทัมภาคิยสังโยชน์
คือ สังโยชน์เบื้องสูง พระอรหันต์จึงละ
ได้ (ข้อ ๘ ในสังโยชน์ ๑๐, ข้อ ๓ ใน
สังโยชน์ ๑๐ ตามนัยพระอภิธรรม, ข้อ
๕ ในอนุสัย ๗, ข้อ ๑๓ ในอุปกิเลส ๑๖,
ข้อ ๒ ในปปัญจะ ๓)

มานะนี้ ในพระไตรปิฎกแสดงไว้มาก
หลายชุด มีตั้งแต่หมวด ๑ ถึงหมวด
๑๐, อย่างน้อยพึงทราบ **มานะ ๑** ที่ตรัส
ไว้ด้วยกันกับ **ตัณหา ๓** (อง.ฉก.๒๒/
๓๗๗/๔๙๔) คือ **๑. มานะ** ความถือตัวอยู่
ภายใน โดยมีตัวตนที่ต้องคอยให้ความสำคัญ
ที่จะพะเนาะจะบำเรอจะยกจะชูให้
ปรากฏหรือให้เด่นขึ้นไว้ อันให้คำหนึ่งที่จะ
แบ่งแยกเราเขา จะเทียบ จะแข่ง จะรู้สึก

กระทบกระทั่ง **๒. อติมานะ** ความถือตัวเกินลวง โดยสำคัญตนหยาบรุนแรงขึ้นเป็นความยกตัวเหนือเขา ดูถูกดูหมิ่นเหยียดหยามผู้อื่น **๓. โอิมานะ** ความถือตัวต่ำต้อย โดยเหยียดตัวลงเป็นความดูถูกดูหมิ่นตนเอง, **มานะ ๓** นี้ พึงทราบความหมายอย่างสั้นๆ ตามที่แสดงในมหาสนิทเทศ (ขุ.ม.๒๙/๓๕๗/๒๓๖) ว่า “**มานะ** ว่า ‘เราเท่ากับเขา’ **อติมานะ** ว่า ‘เราดีกว่าเขา’ **โอิมานะ** ว่า ‘เราเลวกว่าเขา’ ย่อมไม่มี ไม่ปรากฏ หาไม่ได้ ในพระอรหันตชีณาสพ...”

มานะ ๕ ซึ่งมีการอ้างอิงบ่อยๆ (เช่น ขุ.ม.๒๙/๑๐๒/๙๔) ได้แก่ ๑. ดีกว่าเขาลำคัญตัวว่าดีกว่าเขา ๒. ดีกว่าเขาลำคัญตัวว่าเสมอเขา ๓. ดีกว่าเขาลำคัญตัวว่าเลวกว่าเขา ๔. เสมอเขาลำคัญตัวว่าดีกว่าเขา ๕. เสมอเขาลำคัญตัวว่าเสมอเขา ๖. เสมอเขาลำคัญตัวว่าเลวกว่าเขา ๗. เลวกว่าเขา ลำคัญตัวว่าดีกว่าเขา ๘. เลวกว่าเขา ลำคัญตัวว่าเสมอเขา ๙. เลวกว่าเขา ลำคัญตัวว่าเลวกว่าเขา; ข้อ ๑, ๕ และ ๙ เป็นการมองตรงกับที่เป็นจริง แต่ก็ยังเป็นการถือตัวเป็นกิเลสอย่างประณีต ซึ่งพระอรหันต์จึงละได้ ส่วนอีก ๖ ข้อ เป็นการถือตัวโดยมองไม่ตรงกับที่เป็นจริง เป็นกิเลสที่หยาบกว่า ชั้นพระโสดาบันก็ละหมดแล้ว

มานะชื่ออื่นที่ควรทราบ คือ **อหิมานะ** ความสำคัญตนเกินเป็นจริง ความสำคัญตนผิด เช่น ผู้ประพฤติดีปฏิบัติชอบในระดับหนึ่ง ซึ่งที่แท้ยังเป็นปุถุชน แต่สำคัญตนเป็นพระอรหันต์หรือเป็นพระอริยะ, **อสมิมานะ** ความถือตัว โดยมีความยึดมั่นสำคัญหมายในขั้น ๕ แม้อย่างใดอย่างหนึ่งว่าเป็นตน, **มิจจามานะ** ความถือตัวผิด โดยหึงพยองลำพองตนในความยึดถือหรือความสามารถในทางชั่วร้าย เช่น ภูมิใจว่าพูดเท็จเก่งใครๆ จับไม่ได้ ลำพองว่าสามารถใช้วิชาของตนในทางที่คนอื่นรู้ไม่ทันเพื่อหากินหรือกลั่นแกล้งรังแกคนอื่นได้, **อวมานะ** การถือตัวกดเขาลง ซึ่งแสดงออกภายนอกโดยอาการลบหลู่ ไม่ให้เกียรติ ทำให้อับอายขายหน้า ไม่แยแส ไร้อาทร เช่น ผู้มีกำลังอำนาจที่ทำการชู้ตะคอก ลูกที่เมินเฉยต่อพ่อแม่ เป็นคู่ตรงข้ามกับคำในฝ่ายดีคือ **สัมมานะ** อันได้แก่การนับถือยกย่อง ให้เกียรติแก่ผู้มีคุณความดีโดยเหมาะสมอย่างจริงใจ

มานะเป็นกิเลสเด่นนำเนื่องกันและคู่กันกับตัณหา เป็นแรงขับเคลื่อนให้ปุถุชนทำการต่างๆ ก่อความขัดแย้ง ปัญหา และทุกข์นานา แม้หากู้จักใช้ จะปลุกเร้าให้เบนมาเพียรพยายามทำความดีได้ ก็แฝงปัญหาและไม่ปลอดทุกข์ จึงต้องมี

การศึกษา เริ่มแต่ฝึกวินัยให้มีศีลที่จะควบคุมพฤติกรรมไว้ในขอบเขตแห่งความสงบเรียบร้อยไม่เบียดเบียนกันแล้วพัฒนาจิตปัญญา ให้เจริญจนทะลุขึ้นมาเป็นแรงขับเคลือนแทนที่ตัณหาและมานะ เมื่อปฏิบัติเช่นนี้ ถึงจะยังมีมานะอยู่อย่างละเอียดจนเป็นพระอนาคามี ก็จะไม่ไหวไม่โทษภัย จนกว่าจะพ้นจากมานะเป็นอิสระสิ้นเชิงเมื่อบรรลุอรหัตผล ซึ่งเป็นอยู่ด้วยปัญญาบริสุทธิ์สืบไป

2. ในภาษาไทย มานะมีความหมายเพี้ยนไปเป็นว่า เพียรพยายาม ขยันมุ่งมั่น เช่นในคำว่า มานะพากเพียร มุมานะ **มานัต, มานัตต์** ซึ่งอรรถฐานวิธี คือระเบียบปฏิบัติในการออกจากครุกาบัติ แปลว่า “นับ” หมายถึงการนับราตรี ๖ ราตรี คือ ภิกษุผู้ต้องอาบัติสังฆาทิเสสแล้ว เมื่อจะปลดเปลื้องตนจากอาบัติตามธรรมเนียมแห่งอาบัติสังฆาทิเสสจะต้องไปหาสงฆ์จตุรวรรค ทำผ้าห่มเฉวียงบ่าข้างหนึ่ง กราบภิกษุแก่กว่า นั่งกระหย่งประนมมือ กล่าวคำขอมนัตตามอาบัติที่ต้อง ภิกษุรูปหนึ่งสวดประกาศให้มนัตแล้ว ภิกษุรูปนั้นประพฤติมนัต ๖ ราตรี เป็นอรรถฐานวิธีเบื้องต้น แห่งการออกจากครุกาบัติแล้วสงฆ์จึงสวดระงับอาบัตินั้น (แต่ถ้า

ปกปิดอาบัติไว้ ต้องอยู่**ปริวาส**ก่อนจึงประพฤติมนัตได้)

มานัตตจาริกภิกษุ ภิกษุผู้ประพฤติมนัต

มานัตตารหภิกษุ ภิกษุผู้ควรแก่มนัต คือ ภิกษุที่อยู่ปริวาสครบกำหนดแล้ว มีสิทธิขอมนัตกะสงฆ์ และสงฆ์จะให้มนัตเพื่อประพฤติในลำดับต่อไป

มานานุสัย อนุสัยคือมานะ ได้แก่ มานะ ๔ ประการ; ๓ *มานะ, อนุสัย*

มายา เจ้าหญิงแห่งเทวทहनคร เป็นพระราชบุตรีของพระเจ้าอัญชนะ เป็นพระมเหสีของพระเจ้าสุทโธทนะ แห่งกรุงกบิลพัสดุ์ เป็นพระราชชนนี ของเจ้าชายสิทธัตถะ เป็นพระพุทธรมารดา เจ้าชายสิทธัตถะประสูติได้ ๗ วัน พระนางก็สวรรคต, คำว่า *มายา* ในที่นี้ มีได้หมายความว่ามารยา ที่แปลว่า เล่ห์เหลี่ยมหรือล่อลวง แต่หมายถึงความงามที่ทำให้ผู้ประสงวยงหลงใหล, นิยมเรียกว่า *พระนางสิริมหามายา*

มายา มารยา คือเจ้าเล่ห์ (ข้อ ๕ ในมละ ๙, ข้อ ๙ ในอุปกิเลส ๑๖)

มาร 1. สิ่งที่น่าบุคคลให้ตายจากความดีหรือจากผลที่หมายอันประเสริฐ, ตัวการที่กำจัดหรือขัดขวางไม่ให้บรรลุความดี มี ๕ คือ **๑. กิเลสมาร** มารคือกิเลส **๒. ขันธมาร** มารคือเบญจขันธ์

๓. **อภิ-สังขารมาร** มารคืออภิสังขารที่
 ประชุมแต่งกรรม ๔. **เทพปุตตมาร** มารคือ
 เทพบุตร ๕. **มัจจุมาร** มารคือความตาย
2. พระยามารที่มีเรื่องราวปรากฏบ่อยๆ
 ในคัมภีร์ คอยมาแทรกแซงเหตุการณ์
 ต่างๆ ในพระพุทธรูปประวัติ เช่น ยกพล
 เสนามาผจญพระมหาบุรุษในวันที่จะ
 ตรัสรู้ พระองค์ชนะพระยามารได้ด้วย
 ทรงนึกถึงบารมี ๑๐ คือ ทาน ศีล
 เนกขัมมะ ปัญญา วิริยะ ขันติ สัจจะ
 อธิฏฐาน เมตตา อุเบกขา มารในกรณี
 เช่นนี้ บางทีท่านอธิบายออกชื่อว่า
 เป็น **วสวัตตีมาร** ซึ่งครองแดนหนึ่งใน
 สวรรค์ชั้นสูงสุดแห่งระดับกามาจร
 คือปรนิมมิตวสวัตตี เป็นผู้คอยขัดขวาง
 เหนี่ยวรั้งบุคคลไว้ มิให้ล่วงพ้นจากแดน
 กามซึ่งอยู่ในอำนาจครอบงำของตน
 อย่างไม่ดี ผู้ศึกษาพึงพิจารณาเทียบ
 จากมาร ๕ ในความหมายที่ 1. ด้วย
มารยา การแสวงหา, เล่ห์เหลี่ยม, การล่อ
 ลวง, กิริยาที่แสดงอาการให้เขาเห็นผิด
 จากที่เป็นจริง
มารยาท กิริยา, กิริยาวาจาที่ถือว่าเรียบร้อย
มารวิชัย ชนะมาร, พิชิตมาร
มัลลย ดอกไม้ที่ร้อยเป็นพวง
มาลา พวงดอกไม้, ดอกไม้ทั่วไป, สร้อยคอ
มาลี ดอกไม้ทั่วไป, ผู้แต่งด้วยพวงดอกไม้
มาส เดือน; ๓ **มาตรา, เดือน**

มาสก ชื่อมาตราเงินในครั้งโบราณ ทำ
 มาสกเป็นหนึ่งบาท
มิกฉิรวัน พระราชอุทยานของพระเจ้า
 โกรัพยะ ผู้ครองแคว้นกุรุ
มิกฉัตติก ๓ **สมณกุตัก**
มิจฉัตตะ ความเป็นผิด, ภาวะที่ผิดมี ๑๐
 อย่าง คือ ๑. **มิจนาทิกฎฐิ** ๒. **มิจนา-**
สังกัปปะ ๓. **มิจनावาจ** ๔. **มิจนา-**
กัมมันตะ ๕. **มิจนาอาชีวะ** ๖. **มิจนา-**
วายามะ ๗. **มิจนาสติ** ๘. **มิจนาสมาธิ** ๙.
มิจนาญาณ ๑๐. **มิจนาวิมุตติ**; ตรงข้ามกับ
สัมมัตตะ
มิจนา ผิด
มิจนากัมมันตะ ทำการผิด ได้แก่กาย
 หุจริต ๓ คือ ๑. **ปาณาติบาต** ฆ่าสัตว์ ๒.
อทินนาทาน ลักทรัพย์ ๓.
กาเมสุมิจนจาร ประพฤติผิดในกาม
 (ข้อ ๔ ในมิจฉัตตะ ๑๐)
มิจนัจริยา, มิจนัจจาร ความประพฤติผิด
มิจนาชีพ การหาเลี้ยงชีพในทางผิด; ๓
มิจนาอาชีวะ
มิจนาญาณ ความรู้เข้าใจวิปริตผิดพลาด
 ไม่ตรงตามเป็นจริง, รู้ผิด เช่น ความรู้
 ในการคิดอุปายทำความชั่วให้สำเร็จ
 (ข้อ ๙ ในมิจฉัตตะ ๑๐)
มิจนาทิกฎฐิ เห็นผิด, ความเห็นที่ผิดจาก
 คลองธรรม เช่นเห็นว่าทำดีได้ชั่ว ทำชั่ว
 ได้ดี มารดาบิดาไม่มี เป็นต้น และความ

เห็นที่ไม่นำไปสู่ความพ้นทุกข์ (พจนานุกรมเขียน *มิจฉาทิฐิ*); (ข้อ ๑ ในมิจฉัตตะ ๑๐)

มิจฉาวณิชา การค้าขายไม่ชอบธรรม, การค้าขายที่ผิดศีลธรรม หมายถึงอภยนิยวณิชา (การค้าขายที่อุบาทว์ไม่ควรทำ) ๕ อย่าง คือ ๑. *สัตถวณิชา* คำอาวุธ ๒. *สัตถวณิชา* คำมนุษย์ ๓. *มังสวณิชา* คำสัตว์สำหรับฆ่าเป็นอาหาร ๔. *มัชวณิชา* คำของเมา ๕. *วิสวณิชา* คำยาพิษ

มิจฉาวาจา วาจาผิด, เจริญผิด ได้แก่ ๑. *มุสวาต* พูดปด ๒. *ปิสฺฐาวาจา* พูดล่อลึง ๓. *พฺรสุวาจา* พูดคำหยาบ ๔. *สัมผัปปลาปะ* พูดเพ้อเจ้อ (ข้อ ๓ ในมิจฉัตตะ ๑๐)

มิจฉาวายามะ พยายามผิด ได้แก่ พยายามทำบาป พยายามทำอกุศลที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น เป็นต้น (ข้อ ๖ ในมิจฉัตตะ ๑๐)

มิจฉาวิมุตติ หลุดพ้นผิด เช่นการระงับกิเลสบาปธรรมได้ชั่วคราว เพราะกลัวอำนาจพระเจ้าผู้สร้างโลก การระงับกิเลส นั้นดี แต่ระงับเพราะกลัวอำนาจพระเจ้านั้น ผิดทาง ไม่เป็นอิสระ ไม่ทำให้พ้นทุกข์ได้จริง (ข้อ ๑๐ ในมิจฉัตตะ ๑๐)

มิจฉาสติ ระลึกผิด ได้แก่ระลึกถึงการอันจะยั่วให้เกิดราคะ โทสะ โมหะ (ข้อ

๗ ในมิจฉัตตะ ๑๐)

มิจฉาสมาธิ ตั้งใจผิด ได้แก่แก้จดจ่อ ปักใจแน่วในกามราคะ ในพยาบาท เป็นต้น (ข้อ ๘ ในมิจฉัตตะ ๑๐)

มิจฉาสังกัปปะ ดำริผิด ได้แก่ดำริแสไปในกาม ดำริพยาบาท ดำริเบียดเบียนเขา (ข้อ ๒ ในมิจฉัตตะ ๑๐)

มิจฉาอาชีวะ เลี้ยงชีพผิด ได้แก่หาเลี้ยงชีพในทางทุจริตผิดวินัยหรือผิดศีลธรรม เช่น หลอกหลวงเขา เป็นต้น (ข้อ ๕ ในมิจฉัตตะ ๑๐)

มิตตปฏิรูป, มิตตปฏิรูปก คนเทียมมิตร, มิตรเทียมไม่ใช่มิตรแท้ มี ๔ พวก ได้แก่ ๑. *คนปอกลอก* มีลักษณะ ๔ คือ ๑. คิดเอาแต่ได้ฝ่ายเดียว ๒. ยอมเสียน้อยโดยหวังจะเอาให้มาก ๓. ตัวมีภัยจึงมาช่วยทำกิจของเพื่อน ๔. คบเพื่อนเพราะเห็นแก่ประโยชน์ของตัวเอง ๒. *คนดีแต่พูด* มีลักษณะ ๔ คือ ๑. ดีแต่ยกของหมดแล้วมาปราศรัย ๒. ดีแต่อ้างของยังไม่มาปราศรัย ๓. สงเคราะห์ด้วยสิ่งหาประโยชน์มิได้ ๔. เมื่อเพื่อนมีกิจ อ้างแต่เหตุขัดข้อง ๓. *คนหัวประจบ* มีลักษณะ ๔ คือ ๑. จะทำชั่วก็เออออ ๒. จะทำดีก็เออออ ๓. ต่อหน้าสรรเสริญ ๔. ลับหลังนินทา ๔. *คนชวนฉิบหาย* มีลักษณะ ๔ คือ ๑. คอยเป็นเพื่อนดื่มน้ำเมา ๒. คอยเป็นเพื่อนเที่ยวกลางคืน ๓. คอย

เป็นเพื่อนเที่ยวดูการเล่น ๔. คอยเป็นเพื่อนไปเล่นการพนัน (เขียนว่า **มิตรปฏิรูป**, **มิตรปฏิรูปกั** ก็มี); **คหิวิวินัย** **มิตร** เพื่อน, ผู้มีความเอื้อเฟื้อดี, ผู้มีน้ำใจเอื้อเฟื้อ แยกเป็นมิตรแท้ ๔ พวก มิตรเทียม (มิตตปฏิรูป) ๔ พวก

มิตรเทียม **คหิวิวินัย**

มิตรแท้ มิตรด้วยใจจริง มี ๔ พวก ได้แก่

๑. **มิตรอุปการะ** มีลักษณะ ๔ คือ
 ๑. เพื่อนประมาท ช่วยรักษาเพื่อน
 ๒. เพื่อนประมาท ช่วยรักษาทรัพย์ของเพื่อน
 ๓. เมื่อมีภัย เป็นที่พึ่งพำนักได้
 ๔. มีกิจจำเป็น ช่วยออกทรัพย์ให้เกินกว่าที่ออกปาก
๒. **มิตรร่วมสุขร่วมทุกข์** มีลักษณะ ๔ คือ
 ๑. บอกความลับแก่เพื่อน
 ๒. ปิดความลับของเพื่อน
 ๓. มีภัยอันตรายไม่ละทิ้ง
 ๔. แม้ชีวิตก็สละให้ได้
๓. **มิตรแนะนำประโยชน์** มีลักษณะ ๔ คือ
 ๑. จะทำชั่วเสียหาย คอยห้ามปรามไว้
 ๒. คอยแนะนำให้ตั้งอยู่ในความดี
 ๓. ให้ได้ฟังได้รู้สิ่งที่ไม่เคยได้รู้ได้ฟัง
 ๔. บอกทางสุขทางสวรรค์ให้
๔. **มิตรมีน้ำใจ** มีลักษณะ ๔ คือ
 ๑. เพื่อนมีทุกข์ พลอยทุกข์ด้วย
 ๒. เพื่อนมีสุข พลอยดีใจ
 ๓. เขาดีเตือนเพื่อน ช่วยยับยั้งแก้ไข
 ๔. เขาสรรเสริญเพื่อน ช่วยพูดเสริมสนับสนุน;

คหิวิวินัย

มิตถา ชื่อนครหลวงของแคว้นวิเทหะ

มิตระ ความท้อแท้, ความเชื่อมซึม, มาคู่กับถีนะ ในนิวรรณ์ ๕; **คหิวิวินัย**

มิตถะ คนป่าเถื่อน, คนดอย, คนที่ยังไม่เจริญ, พวกเจ้าถิ่นเดิมของชมพูทวีป มีใช้ชาวอริยกะ

มิตินท์ มหากษัตริย์เชื้อชาติกรีก ในชมพูทวีป ครองแคว้นโยนก ที่สาคลนคร (ปัจจุบันเรียกว่า Sialkot อยู่ในแคว้นปัญจาบ ที่เป็นส่วนของปากีสถาน) ทรงมีชาติภูมิที่เกาะอลันทะ ซึ่งสันนิษฐานกันว่าตรงกับคำว่า Alexandria คือเป็นเมืองหนึ่งที่พระเจ้าอเล็กซานเดอร์มหาราชสร้างขึ้นบนทางเดินทัพที่ทรงมีชัย ห่างจากสาคลนครประมาณ ๒๐๐ โยชน์ ทรงเป็นปราชญ์ยิ่งใหญ่ ใต้วาหะชนะนักปราชญ์ทั้งหลายในสมัยนั้น จนในที่สุดได้โต้กับพระนาคเสน ทรงเลื่อมใสหันมานับถือพระพุทธศาสนา และเป็นองค์อุปถัมภ์ภักดิ์สำคัญ ชาวตะวันตกเรียกพระนามตามภาษากรีกว่า Menander ครองราชย์ พ.ศ. ๔๒๓ สวรรคต พ.ศ. ๔๕๓; **คหิวิวินัย**

มิตินทปัญหา คัมภีร์สำคัญ บันทึกคำสนทนาโต้ตอบปัญหาธรรม ระหว่างพระนาคเสนกับพระยามิตินท์

มิตสกัน ชื่อสวนสวรรค์ของพระอินทร์ ในดาวดึงส์เทวโลก ๑ ใน ๔ แห่ง คือ

นั้นทวน จิตรลดาวัน มิสสกวัน และ ปารุสกวัน (มิสสกวัน เขียนอย่างไทย เป็นมิสสกวัน, นั้นทวน บางคัมภีร์เรียก นั้นทวน, ปารุสกวัน คัมภีร์อักษรอื่น เรียก ฬารุสกวัน)

มิสสกสโมธาน การประมวลครุกาบัติ ระคนกัน, เป็นชื่อปริวาสสำหรับภิกษุผู้ปรารถนาจะออกจากอาบัติสังฆาติเสสต่างวัตถุกัน หมายความว่าต้องอาบัติสังฆาติเสสหลายตัวต่างสิกขาบทกัน ซึ่งมีวันปิดเท่ากันบ้าง ไม่เท่ากันบ้าง ภิกษุผู้ต้องอาบัติสังฆาติเสสเหล่านั้น ขอปริวาสจากสงฆ์เพื่ออยู่กรรมชดใช้ทั้งหมด

มือเดียว ดู *มันมือเดียว*

मुख หัวหน้า, หัวข้อ, ปาก, ทาง

मुखปาฐะ “บอกด้วยปาก”, การว่าปากเปล่า หมายถึง การสวด สาธยาย บอกกล่าว เล่าเรียน สืบทอดกันมาด้วยปากต่อปากโดยตรง ไม่ใช่ตัวหนังสือ, เป็นวิธีครั้งโบราณ ในการรักษา คัมภีร์ให้เที่ยงตรงแม่นยำ (เช่น มีการกำกับกำชับ ทบทวน และสอบทานกันต่อหน้าได้เต็มที่) เมื่อยังไม่มีแม่แบบที่จะพิมพ์ข้อความออกมาให้ตรงกันแน่นอนทั้งหมด และถือว่าการคัดลอกเป็นวิธีสืบทอดข้อความที่ไม่อาจไว้วางใจ เช่น ในมหาวงส์ (๑/๒๕๐๑/๒๓๕) ว่า “ภิกษุทั้งหลายผู้มีความรู้ความคิดกว้างขวาง ใน

กาลก่อน นำพระบาลีแห่งพระไตรปิฎก และแม้อรรถกถาแห่งพระไตรปิฎกนั้นมา โดย मुखปาฐะ”, ในภาษาไทย **मुखปาฐะ** มีความหมายเลื่อนลงมาในแง่ที่กลายเป็นเรื่องที่ไม่ค่อยหนักแน่นหรือไม่ค่อยเป็นหลักฐาน หมายถึง ข้อความที่ท่องจำกันมาด้วยปากเปล่า ไม่ได้เขียนไว้, เรื่องที่เล่าต่อปากกันมา; **मुखบาฐ** ก็เขียน **मुखปฺญณะ** ผ่าเซ็ดปาก

มูจลินท์ 1. ต้นจิก, ไม้จิก ตั้งอยู่ที่ทิศตะวันออกเฉียงใต้ของต้นพระศรีมหาโพธิ์ พระพุทธเจ้าประทับนั่งเสวยวิมุตติสุขอยู่ใต้ต้นไม้นี้ ๗ วัน (สัปดาห์ที่ ๓ ตามพระวินัย, สัปดาห์ที่ ๖ ตามคัมภีร์ชาดก)

2. ชื่อพระยานาคที่เข้ามาเฝ้าพระพุทธเจ้า ขณะที่ประทับเสวยวิมุตติสุขอยู่ใต้ต้นจิก (มูจลินท์) ฝนตกพราเจือด้วยลมหนาวตลอด ๗ วัน พระยามูจลินทนาคราชจึงแผ่พังพานปกพระพุทธเจ้าเพื่อป้องกันฝนและลมมิให้ถูกต้องพระกาย นี่เป็นมูลเหตุของการสร้างพระพุทธรูปนาคปรก

มูญจิตุกัมยตาญาณ ดู *มูญจิตุกัมยตาญาณ*

มูจฉา ลมจับ, สลบ, สวิงสวาย

มูญจิตุกัมยตาญาณ ญาณอันคำนึงด้วยใคร่จะพ้นไปเสีย, ความหยั่งรู้ที่ทำให้ต้องการจะพ้นไปเสีย คือ ต้องการจะพ้นไปเสียจากสังขารที่เปื้อนหนายแล้ว

ด้วยนิพพิทานุสัสนาญาณ (ข้อ ๖ ใน
วิปัสสนาญาณ ๙)

มกุฎี กำมือ; ดู *มาตรา*

มุตตะ ดู *มุตระ*

มูทชะ อักษรเกิดในศีระหรือที่ปุ่ม
เหงือก คือ *ฏ จ ท ฒ ณ* กับทั้ง *ร* และ *พ*

มุกิตา ความพลอยยินดีเมื่อผู้อื่นได้ดี,
เห็นผู้อื่นอยู่ดีมีสุข ก็แช่มชื่นเบิกบานใจ
ด้วย เห็นเขาประสบความสำเร็จเจริญ
ก้าวหน้ายิ่งขึ้นไป ก็พลอยยินดีบันเทิง
ใจ พร้อมทั้งจะส่งเสริมสนับสนุน ไม่คิด
กันริษยา; ธรรมตรงข้ามคือ *อิสตา* (ข้อ
๓ ในพรหมวิหาร ๔)

มุนี นักปราชญ์, ผู้สละเรือนและทรัพย์
สมบัติแล้ว มีจิตใจตั้งมั่นเป็นอิสระไม่
เกาะเกี่ยวติดพันในสิ่งทั้งหลาย สงบเย็น
ไม่ทะเยอทะยานผันใฝ่ ไม่แสพร่าन्हวัน
ไปไหว มีปัญญาเป็นกำลังและมีสติรักษา
ตน, พระสงฆ์หรือนักบวชที่เข้าถึงธรรม
และดำเนินชีวิตอันบริสุทธิ์

มุตตา เท็จ, ปด, ไม่จริง

มุตตาวาท พูดเท็จ, พูดโกหก, พูดไม่จริง
(ข้อ ๔ ในกรรมกิลเลส ๔, ข้อ ๗ ในมละ
๙, ข้อ ๔ ในอกุศลกรรมบถ ๑๐)

มุตตาวาทวรรค ตอนที่ว่าด้วยเรื่องพูดปด
เป็นต้น เป็นวรรคที่ ๑ แห่งปาจิตตिय-
กัณฑ์ ในมหาวิภังค์ แห่งวินัยปิฎก

มุตตาวาทา เวมณี เว้นจากการพูดเท็จ,

เว้นจากการพูดโกหก, เว้นจากพูดไม่
จริง (ข้อ ๔ ในศีล ๕ ศีล ๘ ศีล ๑๐
และกุศลกรรมบถ ๑๐)

มุกพรด ข้อถือของผู้เฒ่า, ข้อถือปฏิบัติ
ของผู้เป็นดั่งคนเฒ่า, การถือไม่พูดจากัน
เป็นพรตอย่างหนึ่งของเดียรถีย์ ท่านว่า
เป็นการอยู่อย่างปศุสัตว์ มีพุทธบัญญัติ
ห้ามมิให้ภิกษุถือ (บาลี: มุกพต,
มุกพพต, บางที่เพี้ยนเป็น *มุกวัตร*)

มุตระ ปัสสาวะ, น้ำเบา, เยี่ยว

มูรธาภิเษก พิธีหลั่งน้ำรดพระเศียรใน
งานราชาภิเษกหรือพระราชพิธีอื่น

มุล (ในคำว่า “อธิกรณ์อันภิกษุจะพึงยก
ขึ้นว่าได้นั้น ต้องเป็นเรื่องมีมูล”) คำ,
ร่องรอย, ลักษณะอาการที่สื่อว่าน่าจะ
เป็นอย่างนั้น, เรื่องที่จัดว่ามีมูลมี
อย่าง คือ ๑. เรื่องที่ได้เห็นเอง ๒. เรื่อง
ที่ได้ยินเอง หรือผู้อื่นบอกและเชื่อว่าเป็นจริง ๓. เรื่องที่รังเกียจโดยอาการ

มุลคันธกุฎี “พระคันธกุฎีเดิม” เป็นคำที่
ไม่มีในคัมภีร์มาแต่เดิม ท่านผู้ใช้เริ่ม
แรก หมายถึงพระคันธกุฎีที่ประทับของ
พระพุทธเจ้าที่สารนาถ คือที่อิสิปตน-
มฤคทายวัน อันเป็นที่มาของชื่อวัด *มุล-
คันธกุฎีวิหาร* ซึ่งอนาคาริกธรรมปาละ
แห่งประเทศศรีลังกา สร้างขึ้นที่สารนาถ
(มีพิธีเปิดใน พ.ศ. ๒๔๗๔) และถือได้
ว่าเป็นวัดแรกที่เกิดขึ้นในถิ่นพุทธสถาน

เดิมแห่งประเทศอินเดีย หลังจากพระ
พุทธศาสนาได้สูญสิ้นไปจากชมพูทวีป
เมื่อประมาณ พ.ศ. ๑๗๔๐; ดู **คัมภีร์**

มูลคัมภีร์วิหαρ “วัดพระมูลคัมภีร์”,
วัดที่สร้างขึ้นเป็นอนุสรณ์แห่งพระคัมภีร์-
คัมภีร์เดิมของพระพุทธเจ้า ที่สาธนาถ; ดู
มูลคัมภีร์; คัมภีร์

มูลคำ รากา

มูลเขต “ตัดรากเหง้า” หมายถึงอาบัติ
ปาราชิก ซึ่งผู้ต้องขาดจากความเป็น
ภิกษุและภิกษุณี

มูลนาย (ในคำว่า “เลขสม คือ เลขสมัคร
มีมูลนาย”) ผู้อุปการะเป็นเจ้าบุญนาย
คุณ อย่างที่ใช้ว่า **เจ้าขุนมูลนาย**

มูลบัญญัติ ข้อบัญญัติที่พระพุทธเจ้าทรง
ตั้งไว้เดิม, บัญญัติเดิม; คู่กับ **อนุบัญญัติ**
(ตามปกติใช้เพียงว่า **บัญญัติ** กับ **อนุ
บัญญัติ**)

มูลเภสัช “มีรากเป็นยา” ยาทำจากรากไม้
เช่น ขมิ้น ขิง ว่านน้ำ ข่า แห้วหมู เป็นต้น

มูลแห่งพระบัญญัติ ต้นเหตุให้พระ
พุทธเจ้าทรงบัญญัติพระวินัย

มุลายปฏิกัสนา การชักเข้าหาอาบัติเดิม
เป็นชื่ออุกฤษฐานวิธีอย่างหนึ่ง; ดู **ปฏิกัสนา**

มุลายปฏิกัสนารหิกษุ ภิกษุผู้ควร
แก่การชักเข้าหาอาบัติเดิม หมายถึง
ภิกษุผู้กำลังอยู่ปริวาส หรือประพฤติ
มานต์อยู่ ต้องอาบัติสังฆาติเสสข้อเดียว

กัณฑ์หรืออาบัติสังฆาติเสสข้ออื่นเข้าอีก
ก่อนที่สงฆ์จะอัพภาน ต้องตั้งต้นอยู่
ปริวาสหรือประพฤติมานต์ใหม่

เมษิยะ พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เคยเป็น
อุปัฏฐากของพระพุทธองค์ คราวหนึ่ง
ได้เห็นสวนมะม่วงริมฝั่งแม่น้ำกิมิกาฟ้า
น้ำรินรมย์ จึงขอลาพระพุทธเจ้าไป
บำเพ็ญเพียรที่นั่น พระพุทธเจ้าห้ามไม่
ฟัง ท่านไปบำเพ็ญเพียร ฤกษ์ฤกษ์วิตก
ต่างๆ ครอบงวน ในที่สุดต้องกลับมาเฝ้า
พระพุทธเจ้า ได้ฟังพระธรรมเทศนา
เรื่องธรรม ๕ ประการสำหรับบ่มเจโต-
วิมุตติ เป็นต้น ที่พระศาสดาทรงแสดง
จึงได้สำเร็จพระอรหัต

เมณฑกานุญาต ข้ออนุญาตที่ปรารภ
เมณฑกเศรษฐี คืออนุญาตให้ภิกษุขินดี
ของที่กัปปียการก จัดซื้อมาด้วยเงินที่ผู้
ศรัทธาได้มอบให้ไว้ตามแบบอย่าง
เมณฑกเศรษฐีเคยทำ

เมตตคฺฎาณพ ศิษย์คนหนึ่งในจำนวน
๑๖ คน ของพราหมณ์พาวรีที่ไปทูลถาม
ปัญหาแก่พระศาสดา ณ ปาสาณเจดีย์

เมตตา ความรัก, ความปรารถนาให้เขามี
ความสุข, แม้เมตริจิตคิดจะให้สัตว์ทั้ง
ปวงเป็นสุขทั่วหน้า (ข้อ ๙ ในบารมี ๑๐,
ข้อ ๑ ในพรหมวิหาร ๔, ข้อ ๒ ใน
อารักขกรรมฐาน ๔); ดู **แผ่เมตตา**

เมตตากฎา **เมตตา** และ **กรุณา** ความ

รักความปรารถนาดีและความสงสาร
ความอยากช่วยเหลือปลดเปลื้องทุกข์
(ข้อแรกในเบญจธรรม)

เมตตาคิจิต จิตประกอบด้วยเมตตา, ใจมี
เมตตา

เมตตियะ ชื่อภิกษุผู้เฝ้าพระทัฬหฬลบุตร
คู่กับพระภุมมชกะ

เมตตยาภิกษุณี ภิกษุณีผู้เป็นตัวการรับ
มอบหมายจากพระเมตตियะและพระ
ภุมมชกะมาเป็นผู้เฝ้าพระทัฬหฬลบุตร
ด้วยข้อหาปลุกปาสาชิก

เมตเตยยะ, เมตไตรย ดู *ศรีอารย-*
เมตไตรย

เมถุน “การกระทำของคนที่เป็นคู่ๆ”, การ
ร่วมสังวาส, การร่วมประเวณี

เมถุนวิวัตติ การเว้นจากการร่วมประเวณี

เมถุนสังโยค อาการพัวพันเมถุน, ความ
ประพฤตินี้ที่ยังเกี่ยวเนื่องกับเมถุน มี ๗
ข้อ โดยใจความคือ สมณะบางเหล่าไม่
เสพเมถุน แต่ยังยินดีในเมถุนสังโยคคือ
ชอบการลูบไล้และการนวดของหญิง,
ชอบซิกซี้ เล่นหัวสัพยอกกับหญิง, ชอบ
จ้องดูตากับหญิง, ชอบฟังเสียงหัวเราะ
ขบขันของหญิง, ชอบนึกถึงการเก่าที่
เคยหัวเราะพูดเล่นกับหญิง, เห็นชาว
บ้านเขาบำรุงบำเรอกันด้วยกามคุณแล้ว
ปลื้มใจ, หรือแม้แต่ประพฤติพรหมจรรย์
โดยตั้งความปรารถนาที่จะเป็นเทพเจ้า

เมทนีคต พื้นแผ่นดิน

เมทพูนิกม นิคมหนึ่งในลักกชนบท

เมโท, เมท มั่นชื้น

เมธิ นักปราชญ์, ผู้มีปัญญา, คนมีความรู้

เมรัย น้ำเมาที่ยังไม่ได้กลั่น, น้ำเมาที่เกิด
จากการหมักหรือแช่

เมรุ 1. ชื่อภูเขาที่เป็นศูนย์กลางของ
จักรวาล บางทีเรียกพระสุเมรุ ตามคติ
ของศาสนาฮินดู ถือว่าเป็นบริเวณที่มี
สวรรค์อยู่โดยรอบ เช่น สวรรค์ของพระ
อินทร์อยู่ทางทิศเหนือ ไวกุณฐ์แดนสถิต
ของพระวิษณุหรือพระนารายณ์อยู่ทาง
ทิศใต้ ไกลาสที่สถิตของพระคิเวหรือ
พระอิศวรก็อยู่ทางทิศใต้ เหนือยอดเขา
พระสุเมรุนี้คือ พรหมโลก เป็นที่สถิต
ของพระพรหม; ภูเขานี้เรียกชื่อเป็น
ภาษาบาลีว่า *สิเนรุ* และตามคติฝ่าย
พระพุทธศาสนา ในชั้นอรรถกถา ยอด
เขาสิเนรุเป็นที่ตั้งของสวรรค์ชั้นดาวดึงส์
ซึ่งเป็นที่สถิตของพระอินทร์ เชิงเขา
สิเนรุ ซึ่งหยั่งลึกลงไปในมหาสมุทรเป็น
อสุรพิภพ สูงขึ้นไปกึ่งทางระหว่างแดน
ทั้งสองนั้น เป็นสวรรค์ของท้าวจตุ
มหาราช สวรรค์ชั้นอื่นๆ และโลกมนุษย์
เป็นต้น ก็เรียงรายกันอยู่สูงบ้างต่ำบ้าง
รอบเขาสิเนรุนี้ (ในวรรณคดีบาลียุคหลัง
เช่น จูฬวงศ์ พงศาวดารลังกา เรียก
เมรุ และ *สุเมรุ* อย่างสันสกฤตก็มี) **2.**

ที่เผาศพ หลังคาเป็นยอด มีรั้วล้อมรอบ ซึ่งคงได้คติจากภูเขาเมรุนั้น

เมาะ คือว่า, กล่าวคือ เช่น “เอวี่ เมาะ ตถา เปรียบปานดัง...” (มิลินทปัญหาแปลสำนวนเก่า), “ตโต เมาะ ตทนนฺตรํ ในลำดับนั้น” (หนังสือธรรมสมบัติหมวดที่ ๒ สังคีติกถา)

แม่หม้ายงานท่าน พระสนมในรัชกาลก่อนๆ

โมกษ์ 1. ความหลุดพ้นจากกิเลส คือ นิพพาน **2.** ประชาน, หัวหน้า, ประมุข

โมกขธรรม ธรรมนำสัตว์ให้หลุดพ้นจากกิเลส, ความหลุดพ้น, นิพพาน

โมคคัลลานะ ดู มหาโมคคัลลานะ

โมคคัลลานโคตร ตระกูลพราหมณ์โมคคัลลานะ

โมคคัลลี ชื่อนางพราหมณ์ผู้เป็นมารดาของพระมหาโมคคัลลานะ

โมคคัลลీบุตรติสสเถระ พระมหาเถระผู้เป็นประธานในการสังคายนาครั้งที่ ๓ ซึ่งพระเจ้าอโศกมหาราชทรงเป็นองค์อุปถัมภ์ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๕, หลังจากการสังคายนาเสร็จสิ้นแล้ว ท่านได้ส่งพระเถระ ๕ รูป รับมอบภาระไปประดิษฐานพระพุทธศาสนาในดินแดนต่างๆ (บัดนี้นิยมเรียกกันว่าสงฆ์สาสนทูต ๕ สาย แต่ในเรื่องเดิมไม่ได้ใช้คำนี้) ดังความในอรรถกถา (วินย.อ.๑/๖๓) ว่า

“ทราบมาว่า พระโมคคัลลీบุตรติสสเถระ ครั้นทำตติยสังคีตินี้แล้ว ได้ดำริอย่างนี้ว่า ‘ในอนาคต พระศาสนาจะพึงตั้งมั่นอยู่ด้วยดี ณ ที่ไหนหนอแล?’ ลำดับนั้นเมื่อท่านใคร่ครวญอยู่ ก็ได้มีความคิดดังนี้ว่า ‘พระศาสนาจักตั้งมั่นอยู่ด้วยดีในปัจจุบันติมชนบททั้งหลาย’ ท่านจึงมอบภาระแก่ภิกษุเหล่านั้น แล้วส่งภิกษุเหล่านั้นๆ ไปในถิ่นนั้นๆ คือ

๑. พระมัชฌันติกเถระ ไปยังรัฐกัสมีระคันธาระ โดยสั่งว่า “ท่านไปยังรัฐนั้นแล้วจงประดิษฐานพระศาสนาที่นั่น”

๒. พระมหาเทวเถระ ไปยังมทิสกมณฑล โดยสั่งอย่างนั้นเหมือนกัน

๓. พระรักขิตเถระ ไปยังวนวาสีชนบท

๔. พระโยนกธรรมรักขิตเถระ ไปยังอปรันตกชนบท

๕. พระมหาธรรมรักขิตเถระ ไปยังมหารัฐชนบท

๖. พระมหารักขิตเถระ ไปยังแดนโยนก

๗. พระมัชฌิมเถระ ไปยังถิ่นแดนอันเป็นส่วนแห่งหิมวันตประเทศ.

๘. พระโสณเถระ และพระอุตตรเถระ ไปยังสุวรรณภูมิ

๙. พระมหินทเถระ ผู้เป็นลัทธิวิหาริกของตน พร้อมด้วยพระอภิวุฑฒิเถระ พระอุตติยเถระ พระสัมพลเถระ พระภัททสาเถระ ไปยังตัมพปณณทวิป โดยสั่ง

ว่า “พวกท่านไปยังตัมพปัดณทวิปแล้ว
จงประดิษฐานพระศาสนาในเกาะนั้น”

พระเถระแม่ทั้งหมด เมื่อจะไปยัง
ทิสากาณนั้นๆ ตระหนกอยู่ว่า “ใน
ปัจฉิมชนบททั้งหลาย คณะพระ
ภิกษุปัญจวรรค จึงพอที่จะทำอุปสมบท
กรรมได้” ดังนี้ จึงได้ไปกันรวมทั้งตน
เป็นคณะละ ๕”; ดู **สังคายนา**

โหมมบุรุษ บุรุษเปล่า, คนเปล่า, คนที่ใช้
การไม่ได้, คนโง่เขลา, คนที่พลาดจาก
ประโยชน์อันพึงได้พึงถึง

โหมราชมาณพ ศิษย์คนหนึ่ง ในจำนวน
๑๖ คน ของพราหมณ์พาวรี ที่ไปทูลถาม
ปัญหาแก่พระศาสดา ที่ป่าสาณเจตีย์ ได้
บรรลุอรหัตตผลแล้วอุปสมบท เป็นพระ
มหาสาวกองค์หนึ่ง และได้รับยกย่อง
เป็นเอตทัคคะในทางทรงจิวระเคราะห์หมอง

โหมทนา บั่นเหิงใจ, ยินดี; มักใช้พูดเป็น
คำตัดสั้น สำหรับคำว่า **อนุโหมทนา**
หมายความว่าพลอยยินดี หรือชื่นชม
เห็นชอบในการกระทำนั้นๆ ด้วยเป็นต้น;
ดู **อนุโหมทนา**

โหมนัย ความเป็นมุณี, ความเป็นปราชญ์,
คุณธรรมของนักปราชญ์, ธรรมที่ทำให้
เป็นมุณี

โหมริยกษัตริย์ กษัตริย์ผู้ครองเมือง
ปิปพลีวัน ส่งทูตมาไม่ทันเวลาแจกพระ
บรมสารีริกธาตุ จึงได้แต่พระอังคารไป

สร้างอังคารสตุป ที่เมืองของตน

โหมลี, เหมลี จอม, ยอด, ผมที่มุ่งเป็นจอม

โหมหะ ความหลง, ความไม่รู้ตามเป็นจริง,
อวิชชา (ข้อ ๓ ในอกุศลมูล ๓)

โหมหจริต พื้นนิสัยที่หนักในโหมหะ โง่เขลา
งมงาย พึ่งแก้ด้วยให้มีการเรียน การ
ถาม การฟังธรรม สนทนาธรรมตามกาล
หรืออยู่กับครู (ข้อ ๓ ในจริต ๖)

โหมหันธ์ มีดมนด้วยความหลง, มีดมน
เพราะความหลง

โหมหาคติ ลำเอียงเพราะเขลา (ข้อ ๓ ใน
อคติ ๔)

โหมหาโรปนกรรม กิริยาที่สวดประกาศ
ยกโทษภิกษุว่า แสร้งทำหลง คือรู้แล้วทำ
เป็นไม่รู้; เมื่อสงฆ์สวดประกาศแล้ว ยัง
แก่งทำไม่รู้อีก ต้องปาจิตติย์ (สิกขาบท
ที่ ๓ แห่งสหธรรมิกวรรค ปาจิตติยกัณฑ์)

โหมโห โกรธ, ชุ่นเคือง; ตามรูปศัพท์เป็น
คำภาษาบาลี ควรแปลว่า “ความหลง”
แต่ที่ใช้กันมาในภาษาไทย ความหมาย
เพี้ยนไปเป็นอย่างข้างต้น

โหมมิสังวาส ไม่มีธรรมเป็นเหตุอยู่ร่วม
กับภิกษุทั้งหลาย, ขาดสิทธิอันชอบ
ธรรม ที่จะถือเอาประโยชน์แห่งความ
เป็นภิกษุ, ขาดจากความเป็นภิกษุ, อยู่
ร่วมกับสงฆ์ไม่ได้

โหมตรี “คุณชาติ (ความดีงาม) ที่มีใน
มิตร”, ความเป็นเพื่อน, ความรัก,

ความหวังดีต่อกัน, ความเชื่อใจต่อกัน, มิตรธรรม, เมตตา

ไม่อยู่ปราศจากไตรจีวร ไตรจีวรอยู่กับ
ตัว คืออยู่ในเขตที่ตัวอยู่

ย

ยกนะ [ยะ-กะ-นะ] ดับ

ยชูปเพท ชื่อคัมภีร์ที่ ๒ แห่งพระเวทในศาสนาพราหมณ์ เป็นตำรับประกอบด้วยมนตร์สำหรับใช้สวดในยัญพิธีและแถลงพิธีทำกิจบูชายัญ เขียนอย่างสันสกฤตเป็น *ยชुरเวท; ๓ ไตรเพท, เวท*

ยติ ผู้สำรวจอินทรีย์, นักพรต, พระภิกษุ

ยถากรรม “ตามกรรม” ตามปกติใช้ในข้อความที่กล่าวถึงคติหลังสิ้นชีวิต เมื่อเล่าเรื่องอย่างรวบรัด ทำนองเป็นสำนวนแบบในการสอนให้คำนึงถึงการทำความส่วนมากใช้ในคัมภีร์ชั้นอรรถกถาลงมา เช่นว่า “กุลบุตรนั้น เมื่อเสร็จธุลีลวงลับไปแล้ว ก็ได้ตำแหน่งเศรษฐีในเมืองนั้น ดำรงอยู่ตลอดอายุแล้ว ก็ไปตามยถากรรม” (คือ ไปเกิดตามกรรมดีและชั่วที่ตัวได้ทำไว้), “พระราชชาติตั้งอยู่ในโอวาทของพระโพธิสัตว์ ทำบุญทั้งหลายแล้วไปตามยถากรรม” (คือไปเกิดตามกรรมดีที่ได้ทำ), ข้อความว่า “ไปตามยถากรรม” นี้ เฉพาะในอรรถกถาชาดกอย่างเดียวก็น่ามีเกือบร้อยแห่ง, ในพระไตรปิฎก คำนี้แทบไม่ปรากฏที่ใช้ แต่ก็พบบ้างสัก ๒ แห่ง คือในรัฐपालสูตร (ม.ม. ๑๓/๔๔๙/๔๐๙) และเฉพาะอย่างยิ่งในอัยยิกาสูตร (ส.ส.๑๕/๔๐๑/๑๔๒) ที่ว่า ครั้ง

หนึ่ง พระเจ้าปเสนทิโกศลเสด็จไปเฝ้าพระพุทธเจ้าและกราบทูลว่า พระอัยยิกาซึ่งเป็นที่รักมากของพระองค์ มีพระชนม์ได้ ๑๒๐ พรรษา ได้ทิวคตเสียแล้ว ถ้าสามารถเอาสิ่งมีค่าสูงใดๆ แลกเอาพระชนม์คืนมาได้ ก็จะทรงทำพระพุทธเจ้าได้ตรัสสอนเกี่ยวกับความจริงของชีวิต และทรงสรุปว่า “สรรพสัตว์จักม้วยมรณ เพราะชีวิตมีความตายเป็นที่สุด ทุกคนจักไปตามกรรม (ยถากรรม) เข้าถึงผลแห่งบุญและบาป คนมีกรรมชั่วไปนรก คนมีกรรมดีไปสู่คติ เพราะฉะนั้น พึงทำกรรมดี ...”; มีบ้างน้อยแห่งที่ใช้ยถากรรมในความหมายอื่น เช่นในข้อความว่า “ได้เงินค่าจ้างทุกวัน ตามยถากรรม” (คือตามงานที่ตนทำ); ในภาษาไทย *ยถากรรม* ได้มีความหมายเพี้ยนไปมาก กลายเป็นว่า “แล้วแต่จะเป็นไป, เรื่อยเปื่อย, เลื่อนลอยไร้จุดหมาย, ตามลมตามแล้ง” ซึ่งตรงข้ามกับความหมายที่แท้จริง

ยถาภูตญาณ ความรู้ตามความเป็นจริง, รู้ตามที่มันเป็น

ยถาภูตญาณทัสสนะ ความรู้ความเห็นตามเป็นจริง

ยถาลันถติกังคะ องค์แห่งผู้ถือการอยู่

ในเสนาสนะตามแต่เขาจัดให้ ไม่เลือกเสนาสนะเอาตามพอใจตัวเอง, คำสมาทานว่า “เสนาสนโกลุปปิ ปฏิกฺขิปามิ, ยถาสนฺถติงคํ สมาทियามิ” แปลว่า “ข้าพเจ้างดความอยากเอาแต่ใจในเสนาสนะ สมาทานองค์แห่งผู้—” (ข้อ ๑๒ ใน *ธุดงค์ ๑๓*)

ยม พญายม, เทพผู้เป็นใหญ่แห่งโลกของคนตาย และเป็นเจ้านรก, *ยมราช* ก็เรียก **ยมก** ชื่อคัมภีร์ที่ ๖ แห่งพระอภิธรรมปิฎก ซึ่งอธิบายหลักธรรมสำคัญให้เห็นความหมายและขอบเขตอย่างชัดเจน และทดสอบความรู้อย่างลึกซึ้ง ด้วยวิธีตั้งคำถามย้อนกันเป็นคู่ๆ รวม ๑๗ ยมก; ดู *ไตรปิฎก* (เล่ม ๓๘-๓๙, อภิธรรมปิฎก เล่ม ๕-๖)

ยมกะ ชื่อภิกษุรูปหนึ่งที่มีความเห็นว่พระชินาสพตายเป็นแล้วดับสูญ ซึ่งเป็นความเห็นที่ผิด ภายหลังได้พบกับพระสารีบุตร พระสารีบุตรได้เปลื้องท่านจากความเห็นผิดนั้นได้

ยมกปาฏิหาริย์ ปาฏิหาริย์เป็นคู่ๆ อันเป็นปาฏิหาริย์พิเศษที่เฉพาะพระพุทธเจ้าเท่านั้นทรงกระทำได้ ไม่สาธารณะกับพระสาวกทั้งหลาย เช่น ให้เปลวไฟกับสายน้ำพวยพุ่งออกไป จากพระวรกายต่างส่วนต่างด้าน พร้อมกันเป็นคู่ๆ ให้ลำเพลิงพวยพุ่งจากพระวรกายข้างขวา พร้อมกับ

อุทกธาราพวยพุ่งจากพระวรกายข้างซ้าย และสลับกัน บ้าง ให้ลำเพลิงพวยพุ่งจากพระเนตรข้างขวา พร้อมกับอุทกธาราพวยพุ่งจากพระเนตรข้างซ้าย และสลับกัน บ้าง จากพระโสต พระนาสิก พระอังกา พระหัตถ์ พระบาท ขวา ซ้าย ตลอดจนช่องพระองคูลี และทูนพระโลมา ก็เช่นเดียวกัน นอกจากนั้น ในท่ามกลางพระรัศมีพัฒนรังสี พระผู้มีพระภาค กับพระพุทธรูป (พระพุทธรูปที่ทรงเนรมิตขึ้น) ก็สำเร็จพระอิริยาบถที่ต่างกัน เช่น ขณะที่พระผู้มีพระภาคทรงจงกรม พระพุทธรูปประทับยืนบ้าง ประทับนั่งบ้าง ทรงไสยาสน์บ้าง ขณะที่พระพุทธรูปทรงไสยาสน์ พระผู้มีพระภาคทรงจงกรมบ้าง ประทับยืนบ้าง ประทับนั่งบ้าง ดังนี้ เป็นต้น

ยมกปาฏิหาริย์นั้น พระพุทธเจ้าทรงแสดงที่ใกล้ประตูเมืองสาวัตถี เพื่อกำราบหรือระงับความปรารถนาร้ายของเหล่าเดียรฉิย์ ดังมีเรื่องเป็นมาว่า ครั้งหนึ่ง เศรษฐีชาวเมืองราชคฤห์ได้ปุมไม้แก่นจันทร์มีราคามากมา (อรรถกถาว่าเป็นปุมไม้แก่นจันทร์แดงที่ลอยตามแม่น้ำคงคามาคิดตาข่ายป้องกันบริเวณที่เล่นกีฬาหน้าของท่านเศรษฐี) และเกิดความคิดว่า จะให้กลิ้งเป็นบาตร เก็บเอาส่วนที่เหลือไว้ใช้ และให้บาตรเป็นทาน เมื่อให้

กลิ้งบาตรด้วยปถมไม้แก่นจันทน์นั้นแล้ว ก็ใส่สาแหรกแขวนไว้ที่ปลายไม้ไผ่ ผูกลำไม้ต่อๆ กันขึ้นไป (อรรถกถาว่าสูง ๖๐ ศอก) ประกาศว่า สมณะก็ตาม พราหมณ์ก็ตาม ผู้ใด เป็นพระอรหันต์และมีฤทธิ์ จงปลดบาตรที่เราให้แล้วไปเถิด (อรรถกถาว่า ท่านเศรษฐีทำเช่นนั้นเพราะคิดว่า มีผู้รอดกันมากกว่าตนเป็นอรหันต์ แต่ไม่เห็นจริงสักราย คราวนี้จะได้ชัดกันไป ถ้ามีจริงก็จะยอมนับถือกันทั้งครอบครัว) พวกเดียรถีย์เจ้าลัทธิก็มาติดต่อขอบาตรนั้น ท่านเศรษฐีก็บอกให้เหาะขึ้นไปเอาเอง จนถึงวันที่ ๗ พระมหาโมคคัลลานะ และพระปิณฑโฑลภารทวาชะเข้าไป บิณฑบาตในเมืองราชคฤห์ ได้ยินพวก นักเลงพูดทำนองเยาะเย้ยว่ามีแต่ักคูดาวรอดว่าเป็นอรหันต์ แต่เอาเข้าจริง คราวนี้ ก็เห็นชัดว่าไม่มี พระมหาเถระเห็นว่าถ้า ปล่อยไว้ คนจะดูหมิ่นพระศาสนา ในที่สุด พระปิณฑโฑลภารทวาชะก็เหาะขึ้นไป ปลดบาตรนั้น และเหาะเวียนกรุง ราชคฤห์ ๓ รอบ (อรรถกถาว่า พระเถระ เหาะแสดงฤทธิ์แล้วมาหยุดที่เหนือบ้าน ของเศรษฐีโดยมิได้เข้าไปที่บาตร ท่าน เศรษฐีแสดงความเคารพและนิมนต์ ท่านลงมา แล้วให้คนเอาบาตรลงมาและ จัดถวาย) เหตุการณ์นี้ทำให้คนแตกตื่น พากันตามพระเถระมาที่วัด ส่งเสียงอื้ออึง

มาก พระพุทธเจ้าได้ทรงสดับ เมื่อทราบ ความแล้ว ทรงให้ประชุมสงฆ์ ทรงสอบถามท่านพระปิณฑโฑลภารทวาชะ ได้ ความจริงตามเรื่องที่เกิดขึ้นแล้ว ทรง ตำหนิว่า การนั้นไม่สมควรแก่สมณะ การที่ถือเอาบาตรไม้เป็นเหตุมาแสดง อิทธิปาฏิหาริย์ อันเป็นอุตตรिमनुสสรธรรม แก่คฤหัสถ์ทั้งหลายนั้น ก็เหมือนกับสตรี ยอมเปิดเผยของสงวนเพราะเห็นแก่ ทรัพย์ แล้วทรงบัญญัติสิกขาบท ห้าม ภิกษุ มิให้แสดงอิทธิปาฏิหาริย์แก่ คฤหัสถ์ทั้งหลาย และรับสั่งให้ทำลาย บาตรนั้น บดจนละเอียดผสมเป็นยา หยอดตาของภิกษุทั้งหลาย กับทั้งทรง บัญญัติสิกขาบท ห้ามภิกษุ มิให้ใช้บาตร ไม้ (วินย.๗/๓๓/๑๖) ในพระวินัยปิฎก มีเรื่อง ต้นเดิมเป็นมาจบลงเพียงนี้

อรรถกถาเล่าเรื่องต่อไปว่า (ธ.อ.๖/๗๐; ชา.อ.๖/๒๓๑) ฝ่ายพวกเดียรถีย์ เมื่อทราบ ว่า พระพุทธเจ้าได้ทรงบัญญัติสิกขาบท ห้ามภิกษุ มิให้แสดงอิทธิปาฏิหาริย์แก่ คฤหัสถ์ทั้งหลายแล้ว ก็เห็นว่าพระสงฆ์ ในพระพุทธศาสนาหมดโอกาสแสดงฤทธิ์ แล้ว จึงฉวยโอกาสโฆษณาว่าพวกตนไม่ เห็นแก่บาตรไม้ จึงมิได้แสดงฤทธิ์ เมื่อ เรื่องบาตรผ่านไปแล้ว ที่นี้ พวกตนก็จะ แสดงความสามารถให้เห็นละ โดยจะ แข่งฤทธิ์กับพระสมณโคดม ครั้งนั้น

พระเจ้าพิมพิสารทรงห่วงใยว่า พวกเดียรฉัตรทำอย่างนี้ ในเมื่อทรงบัญญัติห้ามพระสงฆ์แสดงฤทธิ์เสียแล้ว จะทำอย่างไร พระพุทธเจ้าตรัสว่า ลิกขาบทนั้นทรงบัญญัติสำหรับพระสาวก พระองค์จึงจะทรงแสดงฤทธิ์เอง และตรัสแก่พระเจ้าพิมพิสารว่าจะทรงแสดงในเวลาอีก ๔ เดือนข้างหน้า ในวันเพ็ญเดือน ๘ ณ เมืองสาวัตถี ต่อจากนั้น พวกเดียรฉัตรก็แสดงออกต่างๆ ให้เห็นเหมือนกับว่า พระพุทธเจ้าทรงหาทางผิดผ่อนเวลาและยกย้ายสถานที่เพื่อหนีการทำทาย และพวกตนคอยไล่ตาม จนกระทั่งเมื่อมาสู่เมืองสาวัตถีและใกล้เวลาเข้าไป พวกเดียรฉัตรก็ให้สร้างมณฑปที่จะทำการแสดงไว้ให้พร้อม ส่วนของพระพุทธเจ้ายังไม่มี การเตรียมการอะไร เมื่อพระเจ้าปเสนทิโกศลตรัสถาม ก็ทรงตอบว่าจะแสดงที่โคนต้นมะม่วงของนายคัณฑ (คัณฑตามพพทฤษ = คัณฑท [นายคัณฑ เป็นคนเฝ้าพระราชอุทยานของพระเจ้าปเสนทิโกศล] + อัมพ [มะม่วง] + พทฤษ [ต้นไม้], ฉบับอักษรพม่า เป็นกัณฑตามพพทฤษ คือคนสวนชื่อนายกัณฑ) พวกเดียรฉัตรได้ข่าวดังนั้น ก็ให้คนเที่ยวทำลายถอนต้นมะม่วงแม้แต่ที่เพิ่งเกิดในรัศมีโยชน์หนึ่งทั้งหมด (แต่เข้าไปถอนในพระราชอุทยานไม่ได้) ครั้นถึงวันเพ็ญ

เดือน ๘ นายคัณฑ คนเฝ้าพระราชอุทยาน เก็บมะม่วงผลโตรสดีได้ผลหนึ่งนำไปจะถวายแก่พระราชินี พอดีระหว่างทาง เห็นพระพุทธเจ้า เลยเปลี่ยนใจ คิดว่าถวายพระพุทธเจ้าดีกว่า พระพุทธเจ้าทรงรับแล้ว พระอานนท์คั้นน้ำปานะถวาย พระองค์เสวยอัมพปานะ และรับสั่งให้นายคัณฑรับเอาเมล็ดมะม่วงไปคูดินปลูกตรงที่นั่นเอง ทรงล้างพระหัตถ์รดน้ำลงไป ต้นมะม่วงกิ่งอกโตขึ้นมาๆ จนสูงได้ ๑๕ ศอก ออกดอกออกผลพร้อมพร้อม ขณะนั้น พายุใหญ่พัดและฝนหนักตกลงมา ทำให้ประดาเดียรฉัตรหนีกระจัดกระจาย แล้วเมื่อถึงวาระ พระพุทธเจ้าก็ทรงแสดงยมกปาฏิหาริย์และแสดงธรรมแก่ประชาชน เมื่อเสร็จสิ้นพุทธกิจนี้แล้ว ก็เสด็จขึ้นไปทรงจำพรรษาในดาวดึงส์เทวโลก ณ บัณฑุกัมพลศิลาอาสน์ ทรงแสดงพระอภิธรรมโปรดพระพุทธมารดาและเหล่าเทพ ถ้วนไตรมาส แล้วในวันเพ็ญเดือน ๑๑ เสด็จเทโวโรหณะ คือลงจากเทวโลก ที่สังกัสสนคร คืบสู่พุทธกิจในการโปรดมนุษยนิกรสืบต่อไป; ๓ *ปาฏิหาริย์, ปิณโทล-การทวาชะ, เทโวโรหณะ*

ยมทูต ทูตของพญายม, ลี้อัจฉราวของความตาย หรือสภาวะที่เตือนให้นึกถึงความตายเพื่อจะได้ไม่ประมาททำความ

ดีเตรียมไว้ เช่น ความแก่หง่อม (ธ.อ.๗/๔)
ยมบาล ผู้คุมนรก, ผู้ทำหน้าที่ลงโทษสัตว์
 นรก, ในคัมภีร์ภาษาบาลี ใช้คำว่า นิรย-
 บาล; **ญ นีรยบาล**

ยมบุรุษ คนของพญายม (บาลี: ยมปุริส),
 ผู้ทำหน้าที่ลงโทษสัตว์นรก, นิรยบาล,
 บางที่ใช้เชิงบุคลาธิษฐาน หมายถึง
 สภาวะที่เตือนให้นึกถึงความตายเพื่อจะ
 ได้ไม่ประมาททำความดีเตรียมไว้ เช่น
 ความแก่หง่อม (ขุ.ธ.๒๕/๒๘/๔๖); **ญ ยมทูต**

ยมโลก โลกของพญายม, โลกของคนตาย;
 ในบางแห่ง ซึ่งกล่าวถึงคู่กับเทวโลก
 อรรถกถาอธิบายว่า ยมโลกหมายถึง
 อบายภูมิ ๔ (ธ.อ.๗/๒), โดยเฉพาะในคัมภีร์
 เปตวัตถุ มักหมายถึงแดนเปรต (เช่น ขุ.เปต.
 ๒๖/๓๒/๑๑๑)

ยมุนา แม่น้ำใหญ่สายสำคัญลำดับที่ ๒
 ในมหานที ๕ ของชมพูทวีป มีต้น
 กำเนิดร่วมกับแม่น้ำคงคา ที่สระ
 อโนดาตในแดนหิมพานต์ และลงมา
 บรรจบกับแม่น้ำคงคาที่เมืองปยาละ
 (ปัจจุบันคือ Allahabad) ไหลผ่านเมือง
 สำคัญ คือ Delhi เมืองหลวงปัจจุบัน
 ของอินเดีย ซึ่งเชื่อกันว่าอยู่ตรงที่ตั้งของ
 นครอินทปัตถ์ (เมืองหลวงของแคว้นกุรุ)
 ในอดีต เมืองมธุรา และเมืองโกสัมพี
 ก่อนจะถึงเมืองปยาละ, ปัจจุบัน คนทั่ว
 ไปรู้จักในชื่อภาษาอังกฤษว่า Yamuna

หรือ Jumna; **ญ มหานที ๕**
ยศ ความเป็นใหญ่และความยกย่องนับถือ;
 ในภาษาไทย มักได้ยินคำว่า *เกียรติยศ*
 ซึ่งบางครั้งมาคู่กับ *อิสริยยศ* และอาจจะ
 มี *ปริวารยศ* หรือ *บริวารยศ* มาเข้าชุด
 ด้วย รวมเป็น ยศ ๓ ประเภท

ยศกัณฑ์ทกบุตร พระเถระองค์สำคัญผู้
 ชักชวนให้ทำสังคายนาครั้งที่ ๒ หลังพุทธ
 ปรินิพพาน ๑๐๐ ปี เดิมชื่อยศ เป็นบุตร
 กากัณฑ์ทกพราหมณ์; **ญ สังคายนาครั้งที่ ๒**

ยส, ยสะ พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เป็น
 บุตรเศรษฐีเมืองพาราณสีมีความเป็นอยู่
 อย่างสุขสมบูรณ์ วันหนึ่งเห็นสภาพใน
 ห้องนอนของตนเป็นเหมือนป่าช้า เกิด
 ความสลดใจคิดเบื่อหน่าย จึงออกจากบ้าน
 ไปพบพระพุทธเจ้าที่ป่าอิสิปตน-
 มฤคทายวัน ในเวลาใกล้รุ่ง พระพุทธเจ้า
 ตรัสเทศนาอนุบุพพิกขา และอริยสังข์
 โปรด ยสกุลบุตรได้ดวงตาเห็นธรรม
 ต่อมาได้ฟังธรรมที่พระพุทธเจ้าแสดง
 แก่เศรษฐีบิดาของตน ก็ได้บรรล
 ุอรหัตตผลแล้วขออุปสมบท เป็นภิกษ
 ุสาวกองค์ที่ ๖ ของพระพุทธเจ้า

ยสกุลบุตร พระยสะเมื่อก่อนอุปสมบท
 เรียกว่า *ยสกุลบุตร*

ยโสธะ พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เป็นบุตร
 หัวหน้าชาวประมง ใกล้ประตูเมืองสาวัตถี
 ได้ฟังพระธรรมเทศนาอภิสุตตร ที่พระ

พุทธเจ้าทรงแสดง (ในสุดตนิบาต เรียก
ต่างไปว่า ธรรมจริยสูตร) มีความเลื่อมใส
ขอบวช ต่อมา ไปเจริญสมณธรรมที่ฝั่ง
แม่น้ำวัคคุมุทา ได้สำเร็จพระอรหันต์

ยโสธร 1. เจ้าหญิงศากยวงศ์ เป็นพระ
ราชบุตรีของพระเจ้าชยเสนะ เป็นพระ
มเหสีของพระเจ้าอัญชนะผู้ครองกรุง
เทวทหะ เป็นพระมารดาของพระนาง
สิริมหามายา และพระนางมหาปชาบดี
โคตมี **2.** อีกชื่อหนึ่งว่า *พิมพา* เป็นเจ้า
หญิงแห่งเทวทหนคร เป็นพระราชบุตรี
ของพระเจ้าสุปปพุทธะ เป็นพระชายา
ของพระลิขัฏฐะ เป็นมารดาของพระ
ราหุล ต่อมาออกบวช เรียกชื่อว่า *พระ
ภัททากัจจนา*

ยอพระเกียรติ ชื่อประเภทหนังสือที่แต่ง
เชิดชูเกียรติของพระมหากษัตริย์
ยักยก เอาทรัพย์ของผู้อื่นที่อยู่ในความ
รักษาของตนไปโดยทุจริต

ยักษ์ มีความหมายหลายอย่าง แต่ที่ใช้บ่อย
หมายถึงอมนุษย์พวกหนึ่งเป็นบริวาร
ของท้าวภูเวร หรือเวสสวัณ, ตามที่ถือ
กันมาว่ามีรูปร่างใหญ่โตน่ากลัวมีเขี้ยว
งอกโง้ง ชอบกินมนุษย์กินสัตว์ โดยมาก
มีฤทธิ์เหาะได้ จำแลงตัวได้

ยักษิณี นางยักษ์

ยัญ การเซ่น, การบูชา, การบวงสรวง
ชนิดหนึ่งของพราหมณ์ เช่น ฆ่าสัตว์บูชา

เทพเจ้าเพื่อให้ตนพ้นเคราะห์ร้ายเป็นต้น
ยัญพิธี พิธีบูชา

ยากุภาษกะ ภิกษุผู้ได้รับสมมติ คือแต่ง
ตั้งจากสงฆ์ ให้เป็นผู้มีหน้าที่แจกยาคุ,
เป็นตำแหน่งหนึ่งในบรรดา *เจ้าอธิการ
แห่งอาหาร*

ยากู ข้าวต้ม, เป็นอาหารเบาสำหรับฉัน
รองท้องก่อนถึงเวลาฉันอาหารหนัก
เป็นของเหลว ดื่มได้ ชดได้ ไม่ใช่ของ
ฉันให้อิ่ม เช่น ภิกษุดื่มยากูก่อนแล้วไป
บิณฑบาต ยาคุสามัญญ์อย่างนี้ ที่จริงจะ
แปลว่าข้าวต้มหาถูกแท้ไม่ แต่แปลกัน
มาอย่างนั้นพอให้เข้าใจง่าย ๆ ข้าวต้มที่
ฉันเป็นอาหารมื้อหนึ่งได้อย่างที่ฉันกัน
อยู่โดยมาก มีชื่อเรียกต่างออกไปอีก
อย่างหนึ่งว่า *โภชชยากู*

ยากง ผู้ขอ, คนขอทาน, คนขอทานโดย
ไม่มีอะไรแลกเปลี่ยน

ยাত্রา เดิน, เดินเป็นกระบวน

ยาน เครื่องนำไป, พาหนะต่างๆ เช่น รถ,
เรือ, เกวียน เป็นต้น

ยาม คราว, เวลา, ส่วนแห่งวันคืน

ยามะ, ยามา สวรรค์ชั้นที่ ๓ มีท้าว
สุยามเทพบุตรปกครอง

ยามกาลิก ของที่ให้ฉันได้ ชั่วระยะวัน
หนึ่ง กับคืนหนึ่ง; ดู *กาลิก*

ยาวกาลิก ของที่อนุญาตให้ฉันได้ตั้งแต่
เช้าถึงเที่ยงวัน; ดู *กาลิก*

ยาวชีวิก ของที่ให้ฉันได้ไม่จำกัดเวลา
ตลอดชีวิต; **ดู กาลิก**

ยาวตติยกะ แปลว่า “ต้องอาบัติเมื่อสวด
สมณุศาสน์จบครั้งที่ ๓” หมายความว่า
เมื่อภิกษุล่วงละเมิดสิกขาบทเข้าแล้วยัง
ไม่ต้องอาบัติ ต่อเมื่อสงฆ์สวดประกาศ
สมณุศาสน์หนที่ ๓ จบแล้ว จึงจะต้อง
อาบัตินั้น ได้แก่ สังฆาทิเสสข้อที่ ๑๐,
๑๑, ๑๒, ๑๓ และสิกขาบทที่ ๘ แห่ง
สัปปาณกวรรคในปาจิตติยกัณฑ์; **คู่กับ**
ปฐมาปัตติกะ

ยिनร้าย ไม่พอใจ, ไม่ชอบใจ

ยี่ สอง โบราณเขียน **ยี่** เดือนยี่ ก็คือ
เดือนที่สองต่อจากเดือนอ้ายอันเป็น
เดือนที่หนึ่ง

ยุกติ ชอบ, ถูกต้อง, สมควร

ยुक คราว, สมัย, ระยะเวลาที่จัดแบ่งขึ้น
ตามเหตุการณ์หรือสภาพความเป็นไป
ของโลก; **ดู กัป**

ยुकด คู่, ทั้งสอง

ยुकดบาท, บาทยुकด เท่าทั้งสอง, เท่าทั้งคู่

ยุกติ ความถูกต้องลงตัวตามเหตุผล,
ความเหมาะสมโดยเหตุผล, ความมี
เหตุผลลงกันได้ (บาลี: **ยुकติ**)

ยุกติธรรม “ธรรมโดยยุกติ”, ความเป็นธรรม
โดยความถูกต้องลงตัวตามเหตุผลและ
หลักฐาน, ในภาษาไทย มักแปลกันว่า
ความเที่ยงธรรม; **ดู ยุกติ**

ยุกธนา การรบฟุ้ง, การต่อสู้กัน

ยुकบด ข้อความ, เรื่องราว

ยुकพราช พระราชกุมารที่ได้รับอภิเษกหรือ
แต่งตั้งให้อยู่ในตำแหน่งที่จะสืบราช-
สมบัติเป็นพระเจ้าแผ่นดินสืบไป

ยुकยยติกา กิริยาเป็นไปตามข้างมากได้
แก่ วิธีตัดสินอธิกรณ์ โดยถือเอาตามคำ
ของคนข้างมาก เช่น วิธีจับสลากเพื่อชี้
ข้อผิดถูก ข้างไหนมีภิกษุผู้ร่วมพิจารณา
ลงความเห็นมากกว่า ก็ถือเอาพวกข้างนั้น
เป็นวิธีอย่างเดียวกับการโหวตคะแนน
เสียง, ใช้สำหรับระงับวิวาทาธิกรณ์; **ดู**
อธิกรณสมณะ

ยูกวาปนกรรม “ก็หรือว่ากรรมแม่อื่นใด”
หมายถึงกรรมจำพวกที่กำหนดแน่ไม่ได้
ว่าข้อไหนจะเกิดขึ้น ได้แก่ **เจตสิก ๑๖**
เป็นพวกที่เกิดในกุศลจิต ๕ คือ ๑. **นันทะ**
๒. **อริโมกข์** ๓. **มนสิการ** ๔. **อุเบกขา**
(ตัตรมัชฌัตตตา) ๕. **กรุณา** ๖. **มุทิตา**
๗. **สัมมาวาจา** (วจีทุจจริตวิรัตติ) ๘. **สัมมา**
กัมมันตะ (กายทุจจริตวิรัตติ) ๙. **สัมมา**
อาชีวะ (มิจฉาชีวีวิรัตติ) เป็นพวกที่เกิดใน
อกุศลจิต ๑๐ คือ ๑. **นันทะ** ๒. **อริโมกข์**
๓. **มนสิการ** ๔. **มานะ** ๕. **อิสสา**
๖. **มัจฉริยะ** ๗. **ถีนะ** ๘. **มิททะ** ๙. **อุทัจจะ**
๑๐. **กุกกัจจะ** นับเฉพาะที่ไม่ซ้ำ (คือวัน
๓ ข้อแรก) เป็น ๑๖

เยี่ยง อย่าง, แบบ, เช่น

โยคะ 1. กิเลสเครื่องประกอบ คือ ประกอบสัตว์ไว้ในภาพ หรือผูกสัตว์ดุจ เข็มไว้กับแอก มี ๔ คือ ๑. *กาม* ๒. *ภพ* ๓. *ทิฏฐิ* ๔. *อวิชชา* ๒. ความเพียร **โยคเกษม, โยคเกษมธรรม** “ธรรมอัน เป็นแดนเกษมจากโยคะ” ความหมาย สันนิษฐานว่าความปลอดโปร่งโล่งใจหรือสุข กายสบายใจ เพราะปราศจากภัย อันตรายหรือล่วงพ้นสิ่งที่น่าพรั่นกลัว มาถึงสถานที่ปลอดภัย; ในความหมาย ชั้นสูงสุด มุ่งเอาพระนิพพาน อันเป็น ธรรมที่เกษมคือโปร่งโล่งปลอดภัยจาก โยคกิเลสทั้ง ๔ จำพวก; ดู *โยคะ, เกษม จากโยคธรรม*

โยคธรรม ธรรมคือกิเลสเครื่องประกอบ ในข้อความว่า “เกษมจากโยคธรรม” คือ ความพ้นภัยจากกิเลส; ดู *โยคะ*

โยคักขมะ ดู *โยคเกษม*

โยคาวจร ผู้ยังลงสู่ความเพียร, ผู้ประกอบ ความเพียร, ผู้เจริญภาวนา คือกำลังปฏิบัติ สมถกรรมฐานและวิปัสสนากัมมัฏฐาน เขียน *โยคาวจร* ก็มี

โยคี ฤๅษี, ผู้ปฏิบัติตามลัทธิโยคะ; ผู้ ประกอบความเพียร; ดู *โยคาวจร*

โยชน์ ชื่อมาตราวัดระยะทาง เท่ากับ ๔ คาวุต หรือ ๔๐๐ เส้น

โยธา ทหาร, นักรบ

โยนิก อาณาจักรโบราณทางทิศพายัพของ

ชมพูทวีป (ปัจจุบันอยู่ในเขตอาฟกานิสถาน และอุซเบกิสถานกับตาจิกิสถาน แห่งเอเชียกลาง) ชื่อว่าบาคเตรีย (Bactria; เรียก Bactriana หรือ Zariaspa ก็มี) มีเมืองหลวงชื่อ บาคตรา (Bactra ปัจจุบันเรียกว่า Balkh อยู่ในภาคเหนือของอัฟกานิสถาน), เป็นดินแดนที่ชนชาติอารยันเข้ามาครอง แล้ว ตกอยู่ใต้อำนาจของจักรวรรดิเปอร์เซียโบราณ และคงเนื่องจากมีชนชาติกรีกเผ่า Ionians มาอยู่อาศัยมาก ทางชมพูทวีป จึงเรียกว่า “โยนิก” (ในคัมภีร์บาลีเรียกว่า โยนิก บ้าง โยนะ บ้าง ยวนะ บ้าง ซึ่งมาจากคำว่า “Ionian” นั้นเอง)

เฉพาะอย่างยิ่ง เมื่อพระเจ้าอเล็กซานเดอร์มหาราช (Alexander the Great) กษัตริย์กรีก ยกทัพแผ่อำนาจมาทาง ตะวันออก ล้มจักรวรรดิเปอร์เซียลงได้ ในปีที่ ๓๓๑ ก่อน ค.ศ. (ประมาณ พ.ศ. ๑๕๘) แล้วจะมาตีชมพูทวีป ผ่าน บาคเตรียซึ่งเคยขึ้นกับเปอร์เซียมา ประมาณ ๒๐๐ ปี ก็ได้บาคเตรียคือ แคว้นโยนิกนั้นในปีที่ ๓๒๙ ก่อน ค.ศ. (พ.ศ. ๑๖๐) จากนั้นจึงไปตั้งทัพที่เมือง ตักลีลาในปีที่ ๓๒๖ ก่อน ค.ศ. เพื่อ เตรียมเข้าตีอินเดีย แต่ในที่สุดทรงล้ม เลิกพระดำรินั้น และยกทัพกลับในปีที่ ๓๒๕ ก่อน ค.ศ. ระหว่างทางเมื่อพักที่

กรุงบาบิโลน ได้ประจวบหน้าและสวรรคตเมื่อปีที่ ๓๒๓ ก่อน ค.ศ. แม่ทัพกรีกที่พระเจ้าอเล็กซานเดอร์ตั้งไว้ดูแลดินแดนที่ดีที่สุด ก็ปกครองโยนกต่อมา โยนกตลอดจนคันธาระที่อยู่ใต้ลงมา (ปัจจุบันอยู่ในอัฟกานิสถานและปากีสถาน) จึงเป็นดินแดนกรีกและมีวัฒนธรรมกรีกเต็มที

ต่อมาไม่นาน เมื่อพระอัยกาของพระเจ้าอโศกมหาราช คือพระเจ้าจันทรคุปต์ (เอกสารกรีกเรียก Sandrocottos หรือ Sandrokottos) ขึ้นครองแคว้นมคธตั้งราชวงศ์เมริยะ (รูปสันสกฤตเป็นเมารยะ) ขึ้นในปีที่ ๓๒๑ ก่อน ค.ศ. (พ.ศ. ๑๖๘) แล้วยกทัพมาเผชิญกับแม่ทัพใหญ่ของอเล็กซานเดอร์ ชื่อซีลูคัส (Seleucus) ที่มีอำนาจปกครองดินแดนแถบตะวันออกรวมทั้งโยนกและคันธาระนั้น (ต่อมาได้เป็นกษัตริย์แห่งบาบิโลเนีย ถือกันว่าเป็นกษัตริย์แห่งซีเรียโบราณ) ซีลูคัสได้ยอมยกคันธาระให้แก่จันทรคุปต์ แม้ว่าโยนกก็คงจะได้มาขึ้นต่อมคธด้วย ดังที่ศิลาจารึกของพระเจ้าอโศก (ครองราชย์ พ.ศ. ๒๑๘-๒๖๐) กล่าวถึงแคว้นของชาวโยนกในเขตพระราชอำนาจ แต่ผู้คนและวิถีชีวิตที่นั่นก็ยังเป็นแบบกรีกสืบมา

เมื่อพระเจ้าอโศกทรงอุปถัมภ์การ

ลังคายนาคครั้งที่ ๓ ใน พ.ศ. ๒๓๕ แล้ว พระโมคคัลลีสบุตรตีสเถระได้มอบภาระให้พระสงฆ์ไปเผยแพร่พระศาสนาในดินแดนต่างๆ ๙ สาย (เราเรียกกันว่า พระศาสนทูต) อรรถกถากล่าวว่า พระมหารักขิตเถระได้มายังโยนกแล้ว

หลังรัชกาลพระเจ้าอโศกมหาราชไม่เต็มครึ่งศตวรรษ ราชวงศ์เมริยะก็สลายลง ในช่วงเวลานั้น บากเตรียหรือโยนกก็ได้ตั้งอาณาจักรของตนเองเป็นอิสระ (ตำราฝ่ายตะวันตกบอกในทำนองว่า บากเตรียไม่ได้มาขึ้นต่อมคธ ยังขึ้นกับราชวงศ์ของซีลูคัส จนถึงปีที่ ๒๕๐ ก่อน ค.ศ. ซึ่งยังอยู่ในรัชกาลพระเจ้าอโศก บากเตรียจึงแยกตัว จากราชวงศ์ของซีลูคัส ออกมาตั้งเป็นอิสระ แต่ศิลาจารึกของพระเจ้าอโศกก็บอกชัดว่า มีแคว้นแคว้นโยนกในพระราชอำนาจ อาจเป็นไปได้ว่า โยนกในสมัยนั้น มีทั้งส่วนที่ขึ้นต่อมคธ และส่วนที่ขึ้นต่อราชวงศ์กรีก ของซีลูคัส แล้วแข็งข้อแยกออกมา) จากนั้น บากเตรียได้มีอำนาจมากขึ้น ถึงกับขยายดินแดนเข้ามาในอินเดียภาคเหนือ ดังที่โยนกได้มีชื่อเด่นอยู่ในประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาในสมัยของพระเจ้า Menander ที่พุทธศาสนิกชนเรียกว่า พญามิลินท์ ซึ่งครองราชย์ (พ.ศ. ๔๒๓-๔๕๓) ที่เมืองสาครละ (ปัจจุบัน

เรียกว่า Sialkot อยู่ในแคว้นปัญจาบ ที่เป็นส่วนของปากีสถาน)

หลังรัชกาลพญามิลินท์ไม่นาน บากเตเรียหรือโยนกตกเป็นของชนเผ่าศกะที่เร่ร่อนรุกรานเข้ามา แล้วต่อมาก็เป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรกุษาณ (ที่มีราชายิ่งใหญ่พระนามว่ากนิษกะ, ครองราชย์ พ.ศ. ๖๒๑-๖๔๔) หลังจากนั้นก็มีการรุกรานจากภายนอกมาเป็นระลอก จนกระทั่งประมาณ ค.ศ. ๗๐๐ (ใกล้ พ.ศ. ๑๓๐๐) กองทัพมุสลิมอาหรับยกมาถึงและเข้าครอบครอง โยนกก็ได้กลายเป็นส่วนหนึ่งแห่งดินแดนของชนชาวมุสลิมสืบมา ชื่อโยนกก็เหลืออยู่แต่ในประวัติศาสตร์

โยนิ กำเนิดของสัตว์ มี ๔ จำพวก คือ ๑. **ชลาพุชะ** เกิดในครรภ์ เช่น คน แมว ๒. **อณฑชะ** เกิดในไข่ เช่น นก ไก่ ๓. **สังเสทชะ** เกิดในโคล คือที่ขึ้นแฉะสกปรก เช่น หนอนบางอย่าง ๔. **โอปปาติกะ** เกิดผุดขึ้น เช่น เทวดา สัตว์นรก

โยนิโส โดยแยบคาย, โดยถ่องแท้, โดยวิธีที่ถูกต้อง, ตั้งแต่ต้นตลอดสาย, โดยตลอด

โยนิโสมนสิการ การทำในใจโดยแยบคาย,

กระทำไว้ในใจโดยอุบายอันแยบคาย, การพิจารณาโดยแยบคาย คือพิจารณาเพื่อเข้าถึงความจริงโดยสืบค้นหาเหตุผลไปตามลำดับจนถึงต้นเหตุ แยกแยะองค์ประกอบจนมองเห็นตัวสภาวะและความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัย หรือตริตองให้รู้จักสิ่งที่ดีที่ชั่ว ยังกุศลธรรมให้เกิดขึ้นโดยอุบายที่ชอบ ซึ่งจะมีให้เกิดอวิชชาและตัณหา, ความรู้จักคิด, คิดถูกวิธี;

เทียบ **อโยนิโสมนสิการ**

โยม คำที่พระสงฆ์ใช้เรียกคฤหัสถ์ที่เป็นบิดามารดาของตน หรือที่เป็นผู้ใหญ่คราวบิดามารดา บางที่ใช้ขยายออกไปเรียกผู้มีศรัทธาซึ่งอยู่ในฐานะเป็นผู้อุปถัมภ์บำรุงพระศาสนา โดยทั่วไปก็มี; คำใช้แทนชื่อบิดามารดาของพระสงฆ์; สรรพนามบุรุษที่ ๑ สำหรับบิดามารดาพูดกะพระสงฆ์ (บางที่ผู้ใหญ่คราวบิดามารดา หรือผู้เฝ้ากุศลคุ่นเคยก็ใช้)

โยมวัด คฤหัสถ์ที่อยู่ปฏิบัติพระในวัด

โยมสงฆ์ คฤหัสถ์ผู้อุปการะพระทุกๆ ไป

โยมอุปัฏฐาก คฤหัสถ์ที่แสดงตนเป็นผู้อุปการะพระสงฆ์โดยเจาะจง อุปการะรูปใด ก็เป็นโยมอุปัฏฐากของรูปนั้น

รจนา แต่ง, ประพันธ์ เช่น อาจารย์ผู้
รจนารรรถกถา คือผู้แต่งรรรถกถา

รตนะ ๓ *รัตนะ*

รตนปริตร ๓ *ปริตร*

รตนวรรค ตอนที่ว่าด้วยเรื่องรัตนะ
เป็นต้น เป็นวรรคที่ ๙ แห่งปาจิตตियกัณฑ์
ในมหาวิภังค์ พระวินัยปิฎก

รตนวรรคสิกขาบท สิกขาบทในรตนวรรค

รตนสูตร ๓ *ปริตร*

รติ ความยินดี

ร่ม สำหรับพระภิกษุ ห้ามใช้ร่มที่กาวาว
เช่น ร่มปักด้วยไหมสีต่างๆ และร่มที่มี
ระบายเป็นเฟือง ควรใช้ของเรียบๆ ซึ่ง
ทรงอนุญาตให้ใช้ได้ในวัดและอุปจาระ
แห่งวัด ห้ามกันร่มเข้าบ้าน หรือกันเดิน
ตามถนนหนทางในละแวกบ้าน เว้นแต่
เจ็บไข้ ถูกแดดถูกฝนอาพาธจะกำเริบ เช่น
ปวดศีรษะ ตลอดจน (ตามที่อรรถกถา
ผ่อนผันให้) กันเพื่อกันจิวรเปียกฝนใน
เวลาฝนตก กันเพื่อป้องกันภัย กันเพื่อ
รักษาตัว เช่นในเวลาแดดจัด

รมณีย์ น่าน้ำทิพย์, น่าน้ำนม, น่าน้ำกุ

รศ อารมณ์ที่รู้ได้ด้วยลิ้น (ข้อ ๔ ใน
อารมณ์ ๖), โดยปริยาย หมายถึงความ
รู้สึกชอบใจ

รองเท้า ในพระวินัยกล่าวถึงรองเท้าไว้ ๒

ชนิดคือ ๑. *ปาตุกา* แปลกันว่า “เขียง
เท้า” (รองเท้าไม้หรือเกี๋ยะ) ซึ่งรวมไปถึง
รองเท้าโลหะ รองเท้าแก้ว หรือรองเท้า
ประดับแก้วต่างๆ ตลอดจนรองเท้าสาน
รองเท้าถักหรือปักต่างๆ สำหรับพระ
ภิกษุห้ามใช้ปาตุกาทุกอย่าง ยกเว้น
ปาตุกาไม้ที่ตรึงอยู่กับที่สำหรับถ่าย
อุจจาระหรือปัสสาวะและเป็นที่ย่ำระขึ้น
เหยียบได้ ๒. *อุปาหนา* รองเท้าสามัญ
สำหรับพระภิกษุทรงอนุญาตรองเท้า
หนังสามัญ (ถ้าชั้นเดียว หรือมากชั้นแต่
เป็นของเก่าใช้ได้ทั่วไป ถ้ามากชั้นเป็น
ของใหม่ ใช้ได้เฉพาะแต่ในปีจันต-
ชนบท) มีสายรัด หรือใช้คิ้วยึดนี้ ไม่
ปกหลังเท้า ไม่ปกสัน ไม่ปกแข้ง นอก
จากนั้น ตัวรองเท้าก็ตาม หูหรือสายรัด
ก็ตาม จะต้องไม่มีสีที่ต้องห้าม (คือ สี
ขาบ เหลือง แดง บานเย็น แสด ชมพู
ดำ) ไม่ขลิบด้วยหนังสัตว์ที่ต้องห้าม
(คือ หนังราชสีห์ เลือดโครง เลือดเหลือง
ชะมด นาค แมว ค่าง นกเค้า) ไม่ยัด
นุ่น ไม่ตรึงหรือประดับด้วยขนนกกระทา
ขนนกยูง ไม่มีหูเป็นข้อดั่งเขาแกะเขาแพะ
หรือง่ามแมลงป่อง รองเท้าที่ผิดระเบียบ
เหล่านี้ถ้าแก้ไขให้ถูกต้องแล้ว เช่น
ลำรอกสีออก เอาหนังที่ขลิบออกเสีย

เป็นต้น ก็ใช้ได้ รองเท้าที่ถูกลักษณะทรง
อนุญาตให้ใช้ได้ในวัด ส่วนที่มีใช้ต้อง
ห้ามและเ็นปา ห้ามสวมเข้าบ้าน และถ้า
เป็นอาคันตุกะเข้าไปในวัดอื่นก็ให้ถอด
ยกเว้นแต่ฝ่าเท้าบางเหยียบพื้นแข็งแล้ว
เจ็บ หรือในฤดูร้อน พื้นร้อนเหยียบแล้ว
เท้าพอง หรือในฤดูฝนไปในที่แฉะ ภิภษุ
ผู้อาพาด้วยโรคภัยสุมกันทำเย็นได้

ร้อยกรอง 1. ร้อยถักดอกไม้เป็นตา เป็น
ผืน อย่างตาข่าย **2.** ร้อยเรียงถ้อยคำใน
การประพันธ์ตามกฎเกณฑ์ของฉันท
ลักษณ์, คำประพันธ์ **3.** (ในคำว่า “ร้อย
กรองพระธรรมวินัย”) รวบรวมคำสั่ง
สอนของพระพุทธเจ้ามาจัดเรียงให้อยู่
ในตำแหน่งแห่งที่ถูกต้องเรียบร้อยตาม
ระบบระเบียบ เพื่อไม่ให้กระจัดพลัด
พรายและคงอยู่ได้ยืนนาน, สังคายนา,
คฺ *สังคายนา*

ร้อยกุม คือเอาดอกไม้ร้อยเป็นสายแล้ว
ควบหรือกุมเข้าเป็นพวง เช่น พวงอุบะ
สำหรับห้อยปลายภู่ หรือสำหรับห้อย
ตามลำพังเช่น พะวง “ภู่สาย” เป็นตัว
อย่าง; *ร้อยควบ* ก็เรียก

ร้อยตริง คือเอาดอกไม้เช่นดอกมะลิ
เป็นต้น เสียบเข้าในระหว่างใบตองที่
เจียนไว้ แล้วตริงให้ติดกันโดยรอบ
แล้วร้อยประสมเข้ากับอย่างอื่นเป็นพวง
เช่น พวงภู่ขึ้นเป็นตัวอย่าง

ร้อยผูก คือช่อดอกไม้และกลุ่มดอกไม้ที่
เขาเอาไม้เสียบก้านดอกไม้แล้วเอาด้าย
พันหรือผูกทำขึ้น

ร้อยวง คือดอกไม้ที่ร้อยสวมดอกหรือ
ร้อยแทงก้านเป็นสาย แล้วผูกเข้าเป็นวง
นี้คือพวงมาลัย

ร้อยเสียบ คือดอกไม้ที่ร้อยสวมดอก เช่น
สายอุบะ หรือพวงมาลัย มีพวงมาลัย
ดอกปิบและดอกกรรณิการเป็นต้น หรือ
ดอกไม้ที่ใช้เสียบไม้ เช่น พุ่มดอก
พุทธรชาด พุ่มดอกบานเย็นเป็นตัวอย่าง

ระยะบ้านหนึ่ง ในประโยคว่า “โดยที่สุด
แม้สิ้นระยะบ้านหนึ่ง เป็นปาจิตติยะ”
ระยะทางชั่วไวก่บินถึง แต่ในที่คนอยู่คับ
คั่ง ให้กำหนดตามเครื่องกำหนดที่มีอยู่
โดยปกติ อย่างใดอย่างหนึ่ง (เช่น ชื่อ
หมู่บ้าน)

ระลึกชอบ คฺ *สัมมาสติ*

รักจิตวัน ชื่อปาที่พระพุทธเจ้าเสด็จหลีก
ไปสำราญพระอิริยาบถเมื่อสงฆ์เมือง
โกสัมพีแตกกัน; คฺ *ปารีเลยยกะ*

รังสฤษฏ์ สร้าง, แต่งตั้ง

รังสี แสง, แสงสว่าง, รัศมี

รัชกาล เวลาครองราชสมบัติแห่งพระ
ราชาองค์หนึ่งๆ

รัชทายาท ผู้จะสืบราชสมบัติ, ผู้จะได้
ครองราชสมบัติสืบต่อไป

รัฐธานูบาลโนบายราชธรรม ธรรม

ของพระราชา ซึ่งเป็นวิธีปกครองบ้านเมือง, หลักธรรมสำหรับพระราชาใช้เป็นแนวปกครองบ้านเมือง

รัฐปาละ ๓. รัฐบาล

รัฐชนบท ชนบทคือแวนแคว้น

รัฐบาล พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เป็นบุตรแห่งตระกูลหัวหน้าในอุลลโกฏฐิตนิคมในแคว้นกुरु ฟังธรรมแล้วมีความเลื่อมใสในพระพุทธศาสนามาก ลาบิดามารดาบวช แต่ไม่ได้รับอนุญาต เสียใจมากและอดอาหารจะได้ตายเสีย บิดามารดาจึงต้องอนุญาต ออกบวชแล้วไม่นานก็ได้สำเร็จพระอรหันต์ ได้รับยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะในทางบวชด้วยศรัทธา

รัตตัญญู “ผู้รู้ราตรี” คือ ผู้เก่าแก่ ผ่านคืนวันมามาก รู้กาลยืดยาว มีประสบการณ์ทันเรื่องเดิม หรือรู้เห็นเหตุการณ์มาแต่ต้น เช่น พระอัญญาโกณฑัญญะ ผู้เป็นปฐมสาวก ได้รับยกย่องจากพระพุทธเจ้า ว่าเป็นเอตทัคคะในทางรัตตัญญู

รัตติกาล เวลากลางคืน

รัตติเจท การขาดราตรี หมายถึงเหตุขาดราตรีแห่งมานัต หรือปรีวาส; สำหรับมานัต มี ๔ คือ ๑. **สหวาโส** อยู่ร่วม ๒. **วิปฺปวาโส** อยู่ปราศ ๓. **อนาโรจนา** ไม่บอก ๔. **อุเน คณ จรณิ** ประพฤติในขณะอันพร่อง; สำหรับปรีวาส มี ๓ คือ ๑. **สหวาโส** อยู่ร่วม ๒. **วิปฺปวาโส** อยู่

ปราศ ๓. **อนาโรจนา** ไม่บอก เมื่อขาดราตรีในวันใด ก็นับวันนั้นเข้าไปในจำนวนวันที่จะต้องอยู่ปรีวาสหรือประพฤติมานัตนั้นไม่ได้; ดูความหมายที่คำนั้นๆ

รัตน์, รัตนะ แก้ว, ของวิเศษหรือมีค่ามาก, สิ่งประเสริฐ, สิ่งมีค่าสูงยิ่ง เช่น พระรัตนตรัย และรัตนะของพระเจ้าจักรพรรดิ; ในประโยคที่ว่า “ที่รัตนะยังไม่ออก เป็นปาจิตติยะ” หมายถึงพระมเหสี, พระราชินี

รัตนฆรเจดีย์ เจดีย์คือเรือนแก้ว อยู่ทางทิศตะวันตกของรัตนฆรเจดีย์ หรือทิศตะวันตกเฉียงเหนือของต้นพระศรีมหาโพธิ์ ณ ที่นี้พระพุทธเจ้าทรงพิจารณาพระอภิธรรมปิฎกสิ้น ๗ วัน (สัปดาห์ที่ ๔ แห่งการเสวยวิมุตติสุข); ดู **วิมุตติสุข**

รัตนฆรเจดีย์ เจดีย์คือที่จงกรมแก้ว อยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือของต้นพระศรีมหาโพธิ์ ระหว่างต้นพระศรีมหาโพธิ์กับอนิมิสเจดีย์ ณ ที่นี้พระพุทธเจ้าเสด็จจงกรมตลอด ๗ วัน (สัปดาห์ที่ ๓ แห่งการเสวยวิมุตติสุข); ดู **วิมุตติสุข**

รัตนตรัย แก้ว ๓ ดวง, สิ่งมีค่าและเคารพบูชาสูงสุดของพุทธศาสนิกชน ๓ อย่าง คือ พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ **รัตนบัลลังก์** บัลลังก์ที่พระพุทธเจ้าประทับนั่งตรัสรู้, ที่ประทับใต้ต้นพระ

ครีมหาโพธิ
รัศมี แสงสว่าง, แสงที่เห็นกระจายออกเป็นสายๆ, แสงสว่างที่พวยพุ่งออกจากจุดกลาง; เขียนอย่างบาลีเป็น *รังสี* แต่ในภาษาไทยใช้ในความหมายที่ต่างกันออกไปบ้าง

รัศชะ (สระ) มีเสียงสั้น อันพึงว่าโดยระยะสั้นกึ่งหนึ่งแห่งสระที่มีเสียงยาวในภาษาบาลี ได้แก่ *อ อิ อุ*; คู่กับ *ทีฆะ*

รากขวัณ ส่วนของร่างกายที่เรียกว่าไหปลาร้า; ตำนานกล่าวว่า ในบรรดาพระบรมสารีริกธาตุทั้งหลายนั้น พระรากขวัณเบื้องขวาขึ้นไปประดิษฐานอยู่ใน *จุฬามณีเจดีย์* ณ ดาวดึงส์เทวโลก พระรากขวัณเบื้องซ้าย ขึ้นไปประดิษฐานอยู่ใน *ทุสสเจดีย์* (เจดีย์ที่ขมิ้นการพรมสร้างขึ้นไว้ก่อนแล้ว ให้เป็นที่บรรจุพระกุษาเครื่องทรงในสมรวัสที่พระโพธิสัตว์สละในคราวเสด็จออกบรรพชา) ณ พรมโลก

รากะ ความกำหนัด, ความติดใจหรือความข้อมใจติดอยู่, ความติดใครในอารมณ์; *ดู กามรากะ, รูปรากะ, อรูปรากะ*

รากจริต พื้นนัยที่หนักในรากะ เช่น รักสวย รักงาม แก่ด้วยเจริญกายคตาสติหรืออสุภกัมมัญฐาน (ข้อ ๑ ในจริต ๖)

ราคา ชื่อลูกสาวพระยามาร อาสาพระยา

มารเข้าไปประโลมพระพุทธเจ้าด้วยอาการต่างๆ พร้อมด้วยนางตันทาและนางอรดี ในขณะที่พระพุทธเจ้าประทับอยู่ที่ต้นอชปาลนิโครธ หลังจากตรัสรู้
ราคี ผู้มีความกำหนัด; มลทิน, เศร้าหมอง, มัวหมอง

ราชการ กิจการงานของประเทศ หรือของพระเจ้าแผ่นดิน, หน้าที่หลังความยินดีแก่ประชาชน

ราชกุมาร ลูกหลวง

ราชคฤห์ นครหลวงของแคว้นมคธ เป็นนครที่มีความเจริญรุ่งเรือง เต็มไปด้วยคณาจารย์เจ้าลัทธิ พระพุทธเจ้าทรงเลือกเป็นภูมิที่ประดิษฐานพระพุทธรูปเป็นปฐม พระเจ้าพิมพิสาร ราชาแห่งแคว้นมคธ ครองราชสมบัติ ณ นครนี้

ราชทัณฑ์ โทษหลวง, อาญาหลวง

ราชเทวี พระมเหสี, นางกษัตริย์

ราชธรรม ธรรมสำหรับพระเจ้าแผ่นดิน, คุณสมบัติของนักปกครองที่ดี สามารถปกครองแผ่นดินโดยธรรมและยังประโยชน์สุขให้เกิดแก่ประชาชนจนเกิดความชื่นชมยินดี มี ๑๐ ประการ (นิยมเรียกว่า *ทศพิธราชธรรม*) คือ ๑. *ทาน* การให้ทรัพย์สิ่งของ ๒. *ศีล* ประพฤติดีงาม ๓. *บริจาค* ความเสียสละ ๔. *อาชชวะ* ความซื่อตรง ๕. *มัททวะ* ความอ่อนโยน ๖. *ตบะ* ความทรงเดช

เผากิเลสตัณหา ไม่หมกมุ่นในความสุข
 ลำราญ **๗. อักโกระ** ความไม่กลัวโจร
๘. อวิหิงสา ความไม่ข่มเหงเบียดเบียน
๙. ขันติ ความอดทนเข้มแข็งไม่ท้อถอย
๑๐. อวิโรธนะ ความไม่คลาดธรรมดา

ราชธานี เมืองหลวง, นครหลวง

ราชธิดา ลูกหญิงของพระเจ้าแผ่นดิน

ราชนิเวศน์ ที่อยู่ของพระเจ้าแผ่นดิน,
 พระราชวัง

ราชบริวาร ผู้แวดล้อมพระราชา, ผู้ห้อม
 ล้อมติดตามพระราชา

ราชบุตร ลูกชายของพระเจ้าแผ่นดิน

ราชบุตรี ลูกหญิงของพระเจ้าแผ่นดิน

ราชบุรุษ คนของพระเจ้าแผ่นดิน

ราชพลี ถวายเป็นหลวง หรือบำรุงราชการ
 มีเสียภาษีอากร เป็นต้น, การจัดสรรสละ
 รายได้หรือทรัพย์สินส่วนหนึ่งเป็นค่าใช้จ่าย
 สำหรับช่วยราชการด้วยการเสียภาษี
 อากร เป็นต้น, การบริจาครายได้หรือ
 ทรัพย์สินส่วนหนึ่งเพื่อช่วยเหลือกิจการ
 บ้านเมือง (ข้อ ๔ แห่งพลี ๕ ในโมค-
 อาทियะ ๕)

ราชภักดิ์ ราชภักดิ์หญิง, ข้าราชการหญิง

ราชภักดิ์ ผู้อันพระราชาเลี้ยง คือ ข้าราชการ

ราชวโงการ คำสั่งของพระราชา

ราชสมบัติ สมบัติของพระราชา, สมบัติ
 คือความเป็นพระราชา

ราชสังคหวัตถุ สังคหวัตถุของพระราชา,

หลักการสงเคราะห์ประชาชนของนักปก
 ครอง มี ๔ คือ **๑. สัสสมณะ** ฉลาด
 บำรุงธัญญาหาร **๒. ปุริสมณะ** ฉลาด
 บำรุงข้าราชการ ทั้งทหาร และพลเรือน
๓. สัมมาปาสะ ผูกผสานรวมใจประชา
 (ด้วยการส่งเสริมสัมมาชีพให้คนจนตั้งตัว
 ได้) **๔. วาชไปยะ** มีวาตะดูดีมีใจ

ราชสาสน์ หนังสือทางราชการของพระ
 ราชา

ราชอาสน์ ที่นั่งสำหรับพระเจ้าแผ่นดิน

ราชา “ผู้ยังเหล่าชนให้อิ่มเอมใจ” หรือ “ผู้
 ทำให้คนอื่นมีความสุข”, พระเจ้าแผ่นดิน,
 ผู้ปกครองประเทศ

ราชาณัติ คำสั่งของพระราชา

ราชาธิราช พระราชาผู้ยิ่งใหญ่กว่าพระ
 ราชาอื่นๆ

ราชาภิเษก พระราชพิธีในการขึ้นสืบราช-
 สมบัติ

ราชายตนะ ไม่เกต อยู่ทางทิศใต้แห่งต้น
 พระศรีมหาโพธิ์ ณ ที่นี้พระพุทธเจ้า
 ประทับนั่งเสวยวิมุตติสุข ๗ วัน พ่อค้า
 ๒ คน คือ ตปุสสะกับภัลลิกะ ซึ่งมา
 จากอุกกกลชนบท ได้พบพระพุทธเจ้าที่นี้;
ดู วิมุตติสุข

ราชูปถัมภ์ การที่พระราชาทรงเกื้อกูล
 อุดหนุน

ราชูปโภค เครื่องใช้สอยของพระราชา

ราชาบาท คำสั่งสอนของพระราชา

ราตรี กลางคืน, เวลามืดค่ำ

ราชะ พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เดิมเป็นพราหมณ์ในเมืองราชคฤห์ เมื่อชราลงถูกบุตรทอดทิ้ง อยากจะบวชก็ไม่มีภิกษุรับบวชให้ เพราะเห็นว่าเป็นคนแก่เฒ่า ราชะเสียใจ ร่างกายซูบซีด พระศาสดาทรงทราบจึงตรัสถามว่า มีใครระลึกถึงอุปการะของราชะได้บ้าง พระสารีบุตรระลึกถึงภิกษาทัพพีหนึ่งที่ราชะถวาย จึงรับเป็นอุปัชฌาย์ และราชะได้เป็นบุคคลแรกที่อุปสมบทด้วยญัตติจตุตถกรรมวาจา ท่านบวชแล้วไม่นานก็ได้บรรลุพระอรหันต์

พระราชะเป็นผู้ว่าง่าย ตั้งใจรับฟังคำสั่งสอน มีความสุภาพอ่อนโยน เป็นตัวอย่างของภิกษุผู้บวชเมื่อแก่ ทั้งพระพุทธเจ้าและพระสารีบุตรก็ชมท่าน ท่านเคยได้ใกล้ชิดพระพุทธเจ้า เคยทำหน้าที่เป็นพุทธอุปัชฌาย์ ได้รับยกย่องเป็นเอตทัคคะในทางก่อให้เกิดปฏิภาณ

รามคาม นครหลวงของแคว้นโกลิยะ บัดนี้อยู่ในเขตประเทศเนปาล เป็นที่ประดิษฐานสถูปบรรจุพระบรมสารีริกธาตุแห่งหนึ่ง

รามัญนิกาย นิกายมอญ หมายถึงพระสงฆ์ผู้สืบเชื้อสายมารามัญประเทศ ส่วนมากเป็นมอญเองด้วยโดยสัญชาติ

รามัญวงศ์ ชื่อนิกายพระสงฆ์ลังกาที่บวช

จากพระสงฆ์มอญ

รามายณะ เรื่องราวของพระราม ว่าด้วยเรื่องศึกระหว่างพระรามกับทศกัณฐ์ พระฤๅษี वालมีกีเป็นผู้แต่ง เป็นที่มาของเรื่อง *รามเกียรติ์* ของไทย

ราศี 1. ชื่อมาตราวัดจักรราศีคือ ๓๐ องศาเป็น ๑ ราศี และ ๑๒ ราศีเป็น ๑ รอบจักรราศี (อาณาเขตโดยรอบดวงอาทิตย์ที่ดาวพระเคราะห์เดิน); ราศี ๑๒ นั้น คือ ราศีเมษ (แกะ), พฤษภ (วัว), เมถุน (คนคู่), กรกฎ (ปู), สิงห์ (ราชสีห์), กันย์ (หญิงสาว) ตุล (คันทิ้ง), พฤศจิกายน (แมลงป่อง), ธนู (ธนู), มกร (มังกร), กุมภ์ (หม้อน้ำ) มীন (ปลา ๒ ตัว) **2.** อาการที่รุ่งเรือง, ลักษณะที่ดีงาม **3.** กอง เช่น *บุญราศี* ว่ากองบุญ

ราहुล พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เป็นโอรสของเจ้าชายสิทธัตถะ คราวพระพุทธเจ้าเสด็จนครกบิลพัสดุ์ ราहुลกุมารเข้าเฝ้าทูลขอทนายาทสมบัติตามคำแนะนำของพระมารดา พระพุทธเจ้าจะประทานอริยทรัพย์ จึงให้พระสารีบุตรบวชราहुลเป็นสามเณร นับเป็นสามเณรองค์แรกในพระพุทธศาสนา ต่อมาได้อุปสมบทเป็นภิกษุได้รับยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะในทางเป็นผู้ใคร่ต่อการศึกษา อรรถกถาว่าพระราहुลปรินิพพานในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ก่อนพุทธปรินิพพานและก่อน

การปรินิพพานของพระสารีบุตร
วิปัสสนากรรมฐาน เอาทรัพย์สินเป็นของหลวง
 ตามกฎหมาย เพราะเจ้าของต้องโทษ
 แผ่นดิน

วิษยา ความไม่ยอมให้คนอื่นได้ดี, เห็น
 เขาได้ดีทนอยู่ไม่ได้, เห็นผู้อื่นได้ดีไม่
 สบายใจ, คำเดิมในสันสกฤตเป็น **อิริยา**
 บาลีใช้ว่า **อิสสา** (ข้อ ๓ ในมละ ๙; ข้อ
 ๘ ในสังโยชน ๑๐ หมวด ๒; ข้อ ๗ ใน
 อุปกิเลส ๑๖)

รูป ๒๘, รูปขชาติ ต้นไม้

รูปขชาติ องค์แห่งผู้ถืออยู่โคนไม้
 พักอาศัยใต้ร่มไม้ ไม่อยู่ในที่มุงบัง,
 คำสมาทานว่า “จนนํ ปฏิกขาปามิ,
 รูปขมุติกังคะ สมายิยามิ” แปลว่า
 “ข้าพเจ้าจงที่มุงบัง สมาทานองค์แห่ง
 ผู้—” (ข้อ ๙ ใน **ธุดงค์ ๑๓**)

รูป ๒๘ ความชอบใจ

รูป ๒๘ 1. สิ่งที่ต้องสลายไปเพราะปัจจัย
 ต่างๆ อันขัดแย้ง, สิ่งที่เป็นรูปร่างพร้อม
 ทั้งลักษณะอาการของมัน, ส่วนร่างกาย
 จำแนกเป็น ๒๘ คือ **มหาภูต** หรือ **ธาตุ**
๔ และ **อุปาทายรูป ๒๔** (= รูปขันธ์ใน
 ขันธ์ ๕); ดู **รูป ๒๘ 2.** อารมณ์ที่รู้ได้
 ด้วยจักขุ, สิ่งปรากฏแก่ตา (ข้อ ๑ ใน
 อารมณ์ ๖ หรือในอายตนะภายนอก ๖)
3. ลักษณะนามใช้เรียกพระภิกษุสามเณร
 เช่น **ภิกษุรูปหนึ่ง สามเณร ๕ รูป**; ใน

ภาษาพูดบางแห่งนิยมใช้ **องค์**
รูป ๒๘ รูปธรรมทั้งหมดในรูปขันธ์
 จำแนกออกไปตามนัยแห่งอภิธรรมเป็น
 ๒๘ อย่าง จัดเป็น ๒ ประเภท คือ
ก. มหาภูต ๔ รูปใหญ่, รูปต้นเดิม คือ
ธาตุ ๔ ได้แก่ ปรฐวี อาโป เตโช และ
 วาโย ที่เรียกกันให้ง่ายว่า ดิน น้ำ ไฟ
 ลม, **ภูตรูป ๔** ก็เรียก (ในคัมภีร์ไม่นิยม
 เรียกว่า มหาภูตรูป)

พึงทราบว่า ธาตุ ๔ คือ ปรฐวี อาโป
 เตโช วาโย หรือ ดิน น้ำ ไฟ ลม อย่างที่
 พูดกันในภาษาสามัญนั้น เป็นการกล่าว
 ถึงธาตุในลักษณะที่คนทั่วไปจะเข้าใจ
 และสื่อสารกันได้ ตลอดจนที่จะใช้ให้
 สำเร็จประโยชน์ เช่น ในการเจริญ
 กรรมฐาน เป็นต้น แต่ในความหมายที่
 แท้จริง ธาตุเหล่านี้เป็นสภาวะพื้นฐานที่
 มีอยู่ในรูปธรรมทุกอย่าง เช่น ปรฐวีธาตุ
 ที่เรียกให้สะดวกว่าดินนั้น มีอยู่แม้แต่
 ในสิ่งที่เรียกกันสามัญว่าน้ำว่าลม
 อาโปธาตุที่เรียกให้สะดวกว่าน้ำ ก็เป็น
 สภาวะที่สัมผัสด้วยกายไม่ได้ (เราไม่
 สามารถรับรู้อาโปธาตุด้วยประสาททั้ง ๕
 แต่มันเป็นสุขุมรูปที่รู้ด้วยมโน) และ
 อาโปนั้นก็มิอยู่ในรูปธรรมทั่วไป แม้แต่
 ในก้อนหินแข็ง ในก้อนเหล็กร้อน และ
 ในแผ่นพลาสติก ดังนี้ เป็นต้น จึงมี
 ประเพณีจำแนกธาตุสี่แต่ละอย่างนั้น

เป็น ๔ ประเภท ตามความหมายที่ใช้ในแง่และระดับต่างๆ คือเป็นธาตุในความหมายที่แท้โดยลักษณะ (ลักษณะ) ธาตุในสภาพมีสิ่งประกอบปรุงแต่งที่มนุษย์เข้าถึงเกี่ยวข้องกับตลอดจนใช้งานใช้การ ซึ่งถือเป็นธาตุอย่างนั้นๆ ตามลักษณะเด่นที่ปรากฏ (สัมผัส) ธาตุในความหมายที่ใช้เป็นอารมณ์ในการเจริญกรรมฐาน (นิमित หรือ อารมณ์) ธาตุในความหมายตามที่สมมติเรียกกัน (สมมติ) ดังต่อไปนี้

ปฐวีธาตุ ๔ อย่าง คือ ๑.ลักษณะปฐวีปฐวีโดยลักษณะ ได้แก่ ภาวะแข็งแข็งแผ่ไป เป็นที่ตั้งอาศัยให้ปรากฏตัวของประดาราบุที่เกิดร่วม (เรียก ปรมัตถปฐวี บ้าง กักขฬปฐวี บ้าง ก็มี) ๒.สัมผัส-ปฐวี ปฐวีโดยพร้อมด้วยเครื่องประกอบภายในกาย เช่น ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง ภายนอกตัว เช่น ทอง เงิน เหล็ก กรวด คีลา ภูเขา ๓.อารมณ์ปฐวี ปฐวีโดยเป็นอารมณ์ คือดินเป็นอารมณ์ในกรรมฐาน โดยเฉพาะมุ่งเอาปฐวีกลินที่เป็นปฏิภาคนิมิต (เรียก นิมิตตปฐวี บ้าง กลินปฐวี บ้าง ก็มี) ๔.สมมติปฐวี ปฐวีโดยสมมติเรียกกันไปตามที่ตกลงบัญญัติ เช่นที่นับถือแผ่นดินเป็นเทวดาว่าแม่พระธรณี (บัญญัติปฐวี ก็เรียก)

อาโปธาตุ ๔ อย่าง คือ ๑.ลักษณะ

อาโป อาโปโดยลักษณะ ได้แก่ ภาวะไหลซ่าน เอิบอาบ ซาบซึ่ม เกาะกุม (เรียก ปรมัตถอาโป ก็ได้) ๒.สัมผัสอาโป อาโปโดยพร้อมด้วยเครื่องประกอบภายในกาย เช่น ดี เสมหะ หนอง เลือด เหงื่อ ภายนอกตัว เช่น น้ำดื่ม น้ำชา น้ำยา น้ำผลไม้ น้ำฝน น้ำผึ้ง น้ำตาล ห้วย ธารน้ำ แม่น้ำ คลอง บึง ๓.อารมณ์อาโป อาโปโดยเป็นอารมณ์ คือน้ำที่เป็นนิमितในกรรมฐาน (เรียก นิมิตตอาโป หรือ กลินอาโป ก็ได้) ๔.สมมติอาโป อาโปโดยสมมติเรียกกันไปตามที่ตกลงบัญญัติ เช่นที่นับถือน้ำเป็นเทวดาเรียกว่าแม่พระคงคา พระพิรุณ เป็นต้น (บัญญัติอาโป ก็เรียก)

เตโชธาตุ ๔ อย่าง คือ ๑.ลักษณะเตโช เตโชโดยลักษณะ ได้แก่ สภาวะที่ร้อน ความร้อน ภาวะที่แผดเผา สภาวะที่ทำให้ย่อยสลาย (เรียก ปรมัตถเตโช ก็ได้) ๒.สัมผัสเตโช เตโชโดยพร้อมด้วยเครื่องประกอบภายในกาย เช่น ใจร้อน ของร่างกาย ไฟที่เผาผลาญย่อยอาหาร ไฟที่ทำกายให้ทรุดโทรม ภายนอกตัว เช่น ไฟถ่าน ไฟฟืน ไฟน้ำมัน ไฟป่า ไฟหญ้า ไฟฟ้า ไอแดด ๓.อารมณ์เตโช เตโชโดยเป็นอารมณ์ คือไฟที่เป็นนิमितในกรรมฐาน (เรียก นิมิตตเตโช หรือ กลินเตโช ก็ได้) ๔.สมมติเตโช เตโช

โดยสมมติเรียกกันไปตามที่ตกลงบัญญัติ เช่นที่นับถือไฟเป็นเทวดา เรียกว่าแม่พระเพลิง พระอัคนีเทพ เป็นต้น (บัญญัติเตโช ก็เรียก)

วาโยธาตุ ๔ อย่าง คือ ๑.ลักษณะวาโย วาโยโดยลักษณะ ได้แก่ สภาวะที่สิ้นไหว คำจุน เครื่องตั้ง (เรียก ปรมัตถวาโย ก็ได้) ๒.สัมพัทธวาโย วาโยโดยพร้อมด้วยเครื่องประกอบ ภายในกาย เช่น ลมหายใจ ลมในท้อง ลมในไส้ ลมหนาว ลมร้อน กายนอกตัว เช่น ลมพัดลม ลมสูบบายรถ ลมเป่าไฟให้โชน ลมร้อน ลมหนาว ลมพายุ ลมฝน ลมเหนือ ลมใต้ ๓.อาร์มมณวาโย วาโยโดยเป็นอารมณ์ คือลมที่เป็นนิมิตในกรรมฐาน (เรียก นิมิตตวาโย หรือ กสิณวาโย ก็ได้) ๔.สมมติวาโย วาโยโดยสมมติเรียกกันไปตามที่ตกลงบัญญัติ เช่นที่นับถือลมเป็นเทวดา เรียกว่าพระมารุต พระพาย เป็นต้น (บัญญัติวาโย ก็เรียก); ๓ **ธาตุ**, **ปฐวีธาตุ**, **อาโปธาตุ**, **เตโชธาตุ**, **วาโยธาตุ** **ข. อุปาทายรูป ๒๔** รูปอาศัย, รูปที่เกิดสืบเนื่องจากมหาธาตุ, อากาของภูตรูป, **อุปาทารูป ๒๔** ก็เรียก, มี ๒๔ คือ **ก. ประสาท** หรือ **ปสาทรูป ๕** ได้แก่ **จักขุตา**, **โสต** หู, **ฆานะ** จมูก, **ชีวหา** ลิ้น, **กาย** **ข. โคจรรูป** หรือ **วิสัยรูป** (รูปที่เป็นอารมณ์) ๕ ได้แก่ **รูป** เสียง กลิ่น รส

โณภูตูปพะ (โณภูตูปพะไม่นับเข้าจำนวน เพราะตรงกับปลฐวี เตโช วาโย ซึ่งเป็นมหาภูตรูป) **ค. ภาวรูป ๒** ได้แก่ **อิตถิภาวะ** ความเป็นหญิง และ **ปฐิสภาวะ** ความเป็นชาย **ง. หทัยรูป** คือ **หทัยวัตถุ** หัวใจ **จ. ชีวีตรูป ๑** คือ **ชีวีตินทรีย์** ภาวะที่รักษารูปให้เบ็นอยู่ **ฉ. อาหารรูป ๑** คือ **กวมพิงการอาหาร** อาหารที่กินเกิดเป็นโอชา **ช. ปริจเจทรูป ๑** คือ **อากาศธาตุ** ช่องว่าง **ญ. วิญญูติรูป ๒** คือ **กายวิญญูติ** ไหว่กายให้รู้ความ **วชิวิญญูติ** ไหว่วาจาให้รู้ความ คือพูด **ฎ. วิการรูป ๕** อากาสดัดแปลงต่างๆ ได้แก่ **ลหุตา** ความเบา, **มทุตา** ความอ่อน, **กัมมัญญตา** ความควรแก่งาน, (อีก ๒ คือ **วิญญูติรูป ๒** นั้นเอง ไม่นับอีก) **ฏ. ลักษณะรูป ๔** ได้แก่ **อุปายะ** ความเติบโตขึ้นได้, **สันตติ** สืบต่อได้, **ชรตา** หรดโทรมได้, **อนิจจตา** ความสลายไม่ยั่งยืน (นับโคจรรูปเพียง ๔ วิการรูปเพียง ๓ จึงได้ ๒๔)

รูป ๒๘ นั้น นอกจากจัดเป็น ๒ ประเภทหลักอย่างนี้แล้ว ท่านจัดแยกประเภทเป็นคู่ๆ อีกหลายคู่ ฟังทราบโดยสังเขป ดังนี้

คู่ที่ ๑: นิปผันนรูป (รูปที่สำเร็จ คือเกิดจากปัจจัยหรือสมุฏฐาน อันได้แก่กรรม จิต อุตฺ อาหาร โดยตรง มีสภาวะลักษณะของตนเอง) มี ๑๘ คือที่มีใช้

อนิพผันนรูป (รูปที่มีได้สำเร็จจากปัจจัย หรือสมุฏฐานโดยตรง ไม่มีสภาวะลักษณะของมันเอง เป็นเพียงอาการสำแดงของนิพผันนรูป) ซึ่งมี ๑๐ คือ ปริจเฉทรูป ๑ วิญญัตติรูป ๒ วิการรูป ๓ ลักษณะรูป ๔

คู่ที่ ๒: **อินทรีย์รูป** (รูปที่เป็นอินทรีย์ คือเป็นใหญ่ในหน้าที่) มี ๘ คือ ปสาทรูป ๕ ภาารรูป ๒ ชีวิตรูป ๑ **อนินทรีย์รูป** (รูปที่ไม่ใช่เป็นอินทรีย์) มี ๒๐ คือ ที่เหลือจากนั้น

คู่ที่ ๓: **อุปาทินนรูป** (รูปที่ตัดหน้าและทิวฐิยิตครอง คือรูปซึ่งเกิดแต่กรรม ที่เป็นอกุศลและโลกียกุศล) ได้แก่ **กัมมชรูป** มี ๑๘ คือ อินทรีย์รูป ๘ นั้น หทัยรูป ๑ อวินิพโภครูป ๘ ปริจเฉทรูป ๑ **อนุปาทินนรูป** (รูปที่ตัดหน้าและทิวฐิยิตครอง มิใช่ **กัมมชรูป**) ได้แก่รูป ๑๐ อย่างที่เหลือ (คือ สัททรูป ๑ วิญญัตติรูป ๒ วิการรูป ๓ ลักษณะรูป ๔)

สำหรับคู่ที่ ๓ นี้ มีข้อที่ต้องทำความเข้าใจชัดซ้นเล็กน้อย คือ ที่กล่าวมานั้นเป็นการอธิบายตามคัมภีร์ *อภิธัมมัตถวิภาวินี* แต่ใน *โมหวิจเฉทนี* ท่านกล่าวว่า **อุปาทินนรูป** มี ๙ เท่านั้น ได้แก่อินทรีย์รูป ๘ และหทัยรูป ๑ **อนุปาทินนรูป** ได้แก่รูป ๑๙ อย่างที่เหลือ (คือ อวินิพโภครูป ๘ ปริจเฉทรูป ๑ สัททรูป ๑

วิญญัตติรูป ๒ วิการรูป ๓ ลักษณะรูป ๔); ที่ท่านว่าอย่างนี้ มิได้ขัดกัน ดังที่ *ปัญจิกา* ชี้แจงว่า ที่นับอุปาทินนรูปเป็น ๙ ก็เพราะเอาเฉพาะอกันตกัมมชรูป คือรูปที่เกิดจากกรรมอย่างเดี่ยวแท้ๆ (ไม่มีในอุตุชรูป เป็นต้น) ซึ่งมีเพียง ๙ อย่างดังที่กล่าวแล้ว (คือ อินทรีย์รูป ๘ และหทัยรูป ๑) ส่วนกัมมชรูปอีก ๙ อย่าง (อวินิพโภครูป ๘ ปริจเฉทรูป ๑) ไม่นับเข้าด้วย เพราะเป็น อกันตกัมมชรูป คือมิใช่เป็นรูปที่เกิดจากกรรมอย่างเดี่ยวแท้ (จิตตชรูปก็ดี อุตุชรูปก็ดี อาหารชรูปก็ดี ล้วนมีรูป ๙ อย่างนี้เหมือนกับกัมมชรูปทั้งนั้น)

โดยนัยนี้ เมื่อนับอกันตกัมมชรูป (ยอมนับรูปที่ซ้ำกัน) รวมเข้ามาด้วย ก็จึงมีวิธีพูดแสดงความหมายของรูปคู่ที่ ๓ นี้แบบปนรวมว่า **อุปาทินนรูป** ได้แก่ **กัมมชรูป ๑๘** คือ อินทรีย์รูป ๘ หทัยรูป ๑ อวินิพโภครูป ๘ ปริจเฉทรูป ๑ **อนุปาทินนรูป** ได้แก่ **จิตตชรูป ๑๕** (รูปที่เกิดแต่จิต: วิญญัตติรูป ๒ วิการรูป ๓ สัททรูป ๑ อวินิพโภครูป ๘ ปริจเฉทรูป ๑) **อุตุชรูป ๑๓** (รูปที่เกิดแต่อุตุ: วิการรูป ๓ สัททรูป ๑ อวินิพโภครูป ๘ ปริจเฉทรูป ๑) **อาหารชรูป ๑๒** (รูปที่เกิดแต่อาหาร: วิการรูป ๓ อวินิพโภครูป ๘ ปริจเฉทรูป ๑)

คู่ที่ ๔: **โอฟาริกรูป** (รูปหยาบ ปราบภูษิต) มี ๑๒ คือ ปสาทรูป ๕ วิสัยรูป ๗ **สุขุมรูป** (รูปละเอียด รับรู้ทางประสาททั้ง ๕ ไม่ได้ รู้ได้แต่ทางมโนทวาร) มี ๑๖ คือ ที่เหลือจากนั้น

คู่ที่ ๕: **สันติกรูป** (รูปใกล้ รับรู้ง่าย) มี ๑๒ คือ ปสาทรูป ๕ วิสัยรูป ๗ **ทุเรรูป** (รูปไกล รับรู้ยาก) มี ๑๖ คือ ที่เหลือจากนั้น [เหมือนคู่ที่ ๔]

คู่ที่ ๖: **สัปปฏิขรูป** (รูปที่มีการกระทบให้เกิดการรับรู้) มี ๑๒ คือ ปสาทรูป ๕ วิสัยรูป ๗ **อัสปปฏิขรูป** (รูปที่ไม่มีการกระทบ ต้องรู้ด้วยใจ) มี ๑๖ คือ ที่เหลือจากนั้น [เหมือนคู่ที่ ๔]

คู่ที่ ๗: **สนิทัสนรูป** (รูปที่มองเห็นได้) มี ๑ คือ วัณณะ ๑ (ได้แก่รูปารมณ) **อนิทัสนรูป** (รูปที่มองเห็นไม่ได้) มี ๒๗ คือ ที่เหลือจากนั้น

คู่ที่ ๘: **วัตถุรูป** (รูปเป็นที่ตั้งอาศัยของจิตและเจตสิก) มี ๖ คือ ปสาทรูป ๕ หทัยรูป ๑ **อวัตถุรูป** (รูปอันไม่เป็นที่ตั้งอาศัยของจิตและเจตสิก) มี ๒๒ คือ ที่เหลือจากนั้น

คู่ที่ ๙: **ทวารรูป** (รูปเป็นทวาร คือเป็นทางรับรู้ของวิญญาณห้า และทางทำกายกรรมและวจีกรรม) มี ๗ คือ ปสาทรูป ๕ วิญญัตติรูป ๒ **อทวารรูป** (รูปอันมิใช่เป็นทวาร) มี ๒๑ คือ ที่

เหลือจากนั้น

คู่ที่ ๑๐: **อชฌัตติกรูป** (รูปภายใน ฝ่ายของตนที่จะรับรู้โลก) มี ๕ คือ ปสาทรูป ๕ **พาหิรรูป** (รูปภายนอก เหมือนเป็นพวกอื่น) มี ๒๓ คือ ที่เหลือจากนั้น

คู่ที่ ๑๑: **โคจรคคาหิกรูป** (รูปที่รับโคจร คือรับรู้อารมณ์ห้า) มี ๕ คือ ปสาทรูป ๕ (แยกย่อยเป็น ๒ พวก ได้แก่ **สัมปตตโคจรคคาหิกรูป** รูปซึ่งรับอารมณ์ที่ไม่มาถึงตนได้ มี ๒ คือ จักขุ และโสตะ กับ **อสัมปตตโคจรคคาหิกรูป** รูปซึ่งรับอารมณ์ที่มาถึงตน มี ๓ คือ ฆานะ ชิวหา และกาย) **อโคจรคคาหิกรูป** (รูปที่รับโคจรไม่ได้) มี ๒๓ คือ ที่เหลือจากนั้น [เหมือนคู่ที่ ๑๐]

คู่ที่ ๑๒: **อวินิพโภครูป** (รูปที่แยกจากกันไม่ได้) มี ๘ คือ ภูตรูป ๔ วัณณะ ๑ คันธะ ๑ รสะ ๑ โอชา (คืออาหารรูป) ๑ [ที่ประกอบกันเป็นหน่วยรวมพื้นฐานของรูปธรรม ที่เรียกว่า “สุทตฺถุสสุกกลาป”] **วินิพโภครูป** (รูปที่แยกจากกันได้) มี ๒๐ คือ ที่เหลือจากนั้น

นอกจากรูปที่จัดประเภทเป็นคู่ดังที่กล่าวมาแล้ว ในพระไตรปิฎกกล่าวถึงรูปชุดที่มี ๓ ประเภท ซึ่งเทียบได้กับที่แสดงข้างต้น คือ (เช่น ที.ปา.๑๑/๒๒๘/๒๒๙)

สนิทัสนสัปปฏิขรูป (รูปที่มองเห็นและมีการกระทบให้เกิดการรับรู้ได้) มี ๑ ได้

แก่รูปารมณฺ์ คือวณฺณะ **อนิทฺสสนสัปปปฏิขรฺรูป** (รูปที่มอญเห็นไม่ได้ แต่มีการกระทบได้) ได้แก่อัฟาริกรฺรูป ๑๑ ที่เหลือ **อนิทฺสสนอัปปปฏิขรฺรูป** (รูปที่มอญเห็นไม่ได้และไม่มีการกระทบให้เกิดการรับรู้ ต้องรู้ด้วยใจ) ได้แก่อุขุมรูป ๑๖

รูปอีกชุดหนึ่งที่กล่าวถึงบ่อย และควรทราบ คือชุดที่จัดตามสมมุติฐาน เป็น ๔ ประเภท ได้แก่ **กัมมชฺรูป ๑๘ จิตตชฺรูป ๑๔ อุตฺตชฺรูป ๑๓ และอาหารชฺรูป ๑๒** พึงทราบตามที่กล่าวแล้วในคู้ที่ ๓ ว่าด้วยอุปาทินนรฺรูป และอนุปาทินนรฺรูป ข้างต้น

รูปกလာป ๓ *กลาป 2.*

รูปกัมมัญฐาน กรรมฐานมีรูปธรรมเป็นอารมณ์

รูปกาย ประชุมแห่งรูปธรรม, กายที่เป็นส่วนรูป โดยใจความได้แก่อรูปขันธ์หรือร่างกาย; เทียบ *นามกาย*

รูปฌาน ฌานมีรูปธรรมเป็นอารมณ์ มี ๔ คือ ๑. **ปฐมฌาน** ฌานที่ ๑ มีองค์ ๕ คือ วิตก (ตริก) วิจาร (ตรอง) ปีติ (อิมใจ) สุข (สบายใจ) เอกัคคตา (จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง) ๒. **ทุติยฌาน** ฌานที่ ๒ มีองค์ ๓ คือ ปีติ, สุข, เอกัคคตา ๓. **ตติยฌาน** ฌานที่ ๓ มีองค์ ๒ คือ สุข, เอกัคคตา ๔. **จตุตถฌาน** ฌานที่ ๔ มีองค์ ๒ คือ อุเบกขา, เอกัคคตา

รูปตัณหา ความอยากในรูป

รูปธรรม สิ่งที่มีรูป, สภาวะที่เป็นรูป; คู่กับ *นามธรรม*

รูปนันทา พระราชบุตรีของพระเจ้าสุทโธทนะและพระนางปชาบดีโคตมี เป็นพระกนิษฐภคินีต่างพระมารดาของพระสิทธัตถะ

รูปปริจเฉทากาส ๓ *อากาส ๓, ๔*

รูปพรรณ เงินทองที่ทำเป็นเครื่องใช้หรือเครื่องประดับ, ลักษณะ, รูปร่าง และสี

รูปพรหม พรหมในชั้นรูปภพ, พรหมที่เกิดด้วยกำลังรูปฌาน มี ๑๖ ชั้น; ๓ *พรหมโลก*

รูปภพ โลกเป็นที่อยู่ของพวกพรหม; ๓ *พรหมโลก*

รูปราคะ ความติดใจในรูปธรรม คือ ติดใจในอารมณ์แห่งรูปฌาน หรือในรูปธรรมอันประณีต (ข้อ ๖ ในสังโยชน ๑๐)

รูปรูป รูปที่เป็นรูป หรือรูปแท้ คือ รูปที่เกิดจากปัจจัยหรือสมมุติฐานของมันโดยตรง มีสภาวะลักษณะของมันเอง มิใช่เป็นเพียงอาการสำแดง ได้แก่อ *นิปผันนรูป ๑๘; ๓ *รูป ๒๘**

รูปวิจาร ความตรองในรูป เกิดต่อจากรูปวิตก

รูปวิตก ความตริกในรูป เกิดต่อจากรูปตัณหา

รูปสัจเจตนา ความคิดอ่านในรูป เกิด

ต่อจากรูปสัญญา

รูปสัญญา ความหมายรู้ในรูป เกิดต่อจากจักขุสัมผัสผัสสาเวทนา

รูปปรมานิกา ผู้ถือรูปเป็นประมาณ คือพอใจในรูป ชอบรูปร่างสวยสง่างาม ผิวพรรณหมดจดผ่องใส เป็นต้น

รูปารมณ อารมณคือรูป, สิ่งที่เห็นได้ด้วยตา

รูปาวจร ซึ่งท่องเที่ยวไปในรูป, อยู่ในระดับจิตขั้นรูปฌาน, ระดับที่มีรูปธรรมเป็นอารมณ์, เนื้อในรูปภาพ; *รูปภาพ, รูปมิ*

รูปียสังโฆหาร การแลกเปลี่ยนด้วยรูปียะ, การซื้อขายด้วยเงินตรา, ภิกษุกระทำ ต้องอาบัตินิสัคคิยปาจิตตีย์ (โกสิยวรรคที่ ๒ ลิกขาบทที่ ๙)

รูปียะ, รูปียะ เงินตรา

เรวตะ ชื่อพระเถระองค์หนึ่งในการกสงฆ์ ทำสังคายนาครั้งที่ ๒

เรวตขทิวนิยะ พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เป็นบุตรพราหมณ์ชื่อวังคันตะมารดาชื่อนางสารี เป็นน้องชายคนสุดท้ายของพระสารีบุตร บวชอยู่ในสำนักของภิกษุพวกอยู่ป่า (อรัญวาสี) บำเพ็ญสมณ-

ธรรมอยู่ในป่าไม้ตะเคียนประมาณ ๓ เดือนเศษ ก็ได้สำเร็จพระอรหัตต์ ได้รับความยกย่องเป็นเอตทัคคะในทางอยู่ป่า

โรหิณี 1. เจ้าหญิงองค์หนึ่งแห่งศากยวงศ์ เป็นกนิษฐภคินี คือน้องสาวของพระอนุรุทธะ (ตามหนังสือเรียนว่าเป็นพระธิดาของเจ้าอมิตตทนะ แต่เมื่อถือตาม ม.อ.๑/๓๘๔; วินย.ฎี.๓/๓๔๙ เป็นต้น ที่กล่าวว่าพระอนุรุทธะเป็นโอรสของเจ้าสุกโกทนะ เจ้าหญิงโรหิณีก็เป็นพระธิดาของเจ้าสุกโกทนะ) ได้บรรลุนิพพานเป็นพระโสดาบัน

2. ชื่อแม่น้ำที่เป็นเส้นแบ่งเขตแดนระหว่างแคว้นศากยะ กับแคว้นโกลิยะ การแย่งกันใช้น้ำในการเกษตรเคยเป็นมูลเหตุให้เกิดกรณีพิพาทระหว่างแคว้นทั้งสองจนจนเจียนจะเกิดสงครามระหว่างพระญาติ ๒ ฝ่าย พระพุทธเจ้าเสด็จมาระงับศึก จึงสงบลงได้ สันนิษฐานกันว่า เป็นเหตุการณ์ในพรรษาที่ ๕ (บางท่านว่า ๑๔ หรือ ๑๕) แห่งการบำเพ็ญพุทธกิจ และเป็นที่มาของพระพุทธรูปปางห้ามญาติ; ปัจจุบันเรียก *Rowai* หรือ *Rohwaini*

ฤ

ฤกษ์ คราวหรือเวลาซึ่งถือว่าเหมาะเป็น
ชัยมงคล

ฤคเวท ชื่อคัมภีร์ที่หนึ่งในไตรเพท
ประกอบด้วยบทมนตร์สรรเสริญเทพ
เจ้าทั้งหลาย; ฤ *ไตรเพท*

ฤดู คราว, สมัย, ส่วนของปีซึ่งแบ่งเป็น ๓
คราวขึ้นไป เช่น ฤดูฝน ฤดูหนาว ฤดู
ร้อน; ฤ *มาตรา*

ฤทธิ อำนาจศักดิ์สิทธิ์, ความเจริญ,
ความสำเร็จ, ความมั่งคั่ง, เป็นรูป

สันสกฤตของ *อิทธิ*; *ฤทธิ* หรือ *อิทธิ*
คือความสำเร็จ ความรุ่งเรือง มี ๒ คือ

๑. *อามิสฤทธิ* อามิสเป็นฤทธิ, ความ
สำเร็จหรือความรุ่งเรืองทางวัตถุ ๒.

ธรรมฤทธิ ธรรมเป็นฤทธิ, ความสำเร็จ
หรือความรุ่งเรืองทางธรรม

ฤษี ผู้แสวงธรรม ได้แก่นักบวชนอกพระ
ศาสนาซึ่งอยู่ในป่า, ชีไพร, ผู้แต่งคัมภีร์
พระเวท

ล

ลक्षणภักทียะ พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เป็นบุตรในตระกูลมั่งคั่ง ชาวพระนคร สาวตถิ ได้ฟังพระธรรมเทศนาของพระ ศาสดาที่พระเชตวันมีความเลื่อมใสจึง บวชในพระพุทธศาสนา ท่านมีรูปร่าง เตี้ยค่อมจนบางคนเห็นชั้น วันหนึ่งมี หญิงนั่งรถผ่านมา พอเห็นท่านแล้ว หัวเราะจนเห็นฟัน ท่านกำหนดฟันนั้น เป็นอาวมณกรรมฐาน ได้สำเร็จ อนาคตามีผล ต่อมาท่านได้บรรลุพระ อรหัตในสำนักพระสารีบุตร แต่เพราะ ความที่มีรูปร่างเล็กเตี้ยค่อม ท่านมักถูก เข้าใจผิดเป็นสามเณรบ้าง ถูกพระหนุ่ม เณรน้อยล้อเลียนบ้าง ถูกเพื่อนพระดู แคลนบ้าง แต่พระพุทธเจ้ากลับตรัสยก ย่องว่า ถึงท่านจะร่างเล็ก แต่มีคุณธรรม ฤทธานุภาพมาก ท่านได้รับยกย่องเป็น เอตทัคคะในทางมีเสียงไพเราะ

ลบทถุคุณท่าน ดู *มักขะ*

ลวงสิกขาบท ละเมิดสิกขาบท, ไม่ ประพฤติตามสิกขาบท, ผ่าฝืนสิกขาบท **ลหุ** เลียงเบา ได้แก่ รัสสระไม่มีตัว สะกด คือ *อ, อิ, อุ* เช่น *น ขมติ*; คู่กับ *ครุ* **ลหุกาบัติ** อาบัติเบา คือ อาบัติที่มีโทษ เล็กน้อย ได้แก่อาบัติอุลลัจจัย ปาจิตตีย์ ปาฏิเทสนียะ ทุกกฏ ทูพภาสิต; คู่กับ *ครุ-*

กาบัติ

ลหุโทษ โทษเบา; คู่กับ *มหันตโทษ*

ลหุภัก ของเบา เช่น บิณฑบาต เกล็ด และของใช้ประจำตัว มีเข็ม มีดพับ มีด โโกน เป็นต้น; คู่กับ *ครุภัก*

ลักขณนิชฌาน ดู *ฉาน ๒*

ลักซ้อน เห็นของเขาทำตก มีไถยจิตเอา ดินกลบเสีย หรือเอาของมีไปไม่เป็นต้น ปิดเสีย

ลักเพศ [ลัก-กะ-เพศ] แต่งตัวปลอมเพศ เช่นไม่เป็นภิกษุ แต่แต่งหมัดผ้าเหลือง แสดงตัวเป็นภิกษุ

ลักษณะ สิ่งสำหรับกำหนดรู้, เครื่อง กำหนดรู้, อาการสำหรับหมายรู้, เครื่อง แสดงสิ่งหนึ่งให้เห็นว่าต่างจากอีกสิ่ง หนึ่ง, คุณภาพ, ประเภท

ลักษณะ ๓ ไม่เที่ยง, เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัว ตน; ดู *ไตรลักษณ์*

ลักษณพยากรณ์ศาสตร์ ตำราว่าด้วย การทลายลักษณะ

ลักษณะตัดสินธรรมวินัย ดู *หลักตัดสิน ธรรมวินัย*

ลักณ์ เวลาในดวงชาตาคนเกิดและในดวง ทำการมงคล

ลักขินี หญิงผู้มีความละอายต่อบาป เป็น อิตถीलิ่งค์ ถ้าเป็นบุรุษลิ่งค์ เป็น *ลักขี*

ลักษณะธรรม ธรรมแห่งบุคคลผู้ละอายต่อบาป

ลักษณะวัน สนวนตาลหนุ่ม (**ลักษณะ** แปลว่า “ไม้ตะพด” ก็ได้ บางท่านจึงแปลว่า “ป่าไม้รวก”) อยู่ทิศตะวันตกเฉียงใต้ของกรุงราชคฤห์ พระพุทธเจ้าเสด็จไปประทับที่นั่น พระเจ้าพิมพิสารไปเฝ้าพร้อมด้วยราชบริพารจำนวนมาก ทรงสดับพระธรรมเทศนา ได้ธรรมจักขุประกาศพระองค์เป็นอุบาสกที่นั่น

ลักษณะ หลักการและความคิดเห็นที่เชื่อถือยึดถือร่วมกันเป็นหมู่พวกสืบกันมา, ทิฎฐิ, ความรู้เข้าใจและประเพณีที่ได้รับไว้และยึดถือปฏิบัติสืบต่อกันมา

ลักษณะสมัย สมัยคือลักษณะ หมายถึงลักษณะนั่นเอง

ลักษณะ ของที่ได้, การได้; **ลักษณะธรรม**

ลักษณะมัจฉริยะ ตระหนี่ลามก ได้แก่หวงผลประโยชน์ พยายามกีดกันผู้อื่นไม่ให้ได้ (ข้อ ๓ ในมัจฉริยะ ๕)

ลักษณะนุตตริยะ การได้ที่ยอดเยี่ยม เช่น ได้ศรัทธาในพระพุทธเจ้า ได้ดวงตาเห็นธรรม (ข้อ ๓ ในนุตตริยะ ๖)

ลักษณะลสิกขา ปฏิญาณตนเป็นผู้อื่นจากภิกษุต่อหน้าภิกษุด้วยกัน หรือต่อหน้าบุคคลอื่นผู้เข้าใจความ แล้วสละเพศภิกษุเสียถือเอาเพศที่ปฏิญาณนั้น, ละเพศภิกษุสามเณร, ลีก; คำลสิกขาที่ใช้ในบัดนี้

คือ ตั้ง “นโม ฯลฯ” ๓ จบแล้วกล่าวว่า “สีกข์ ปจจกขามิ, คิหิติ มัง ชาเรถ” (ว่า ๓ ครั้ง) แปลว่า “กระผมลาสิกขา, ขอท่านทั้งหลายจงทรงจำกระผมไว้ว่าเป็นคฤหัสถ์” (**คิหิติ** ออกเสียงเป็น [คิ-ฮี-ติ])

ลักษณะอุคต

ลักษณะโลก, ลักษณะ “ผู้ถูกเขียนไว้” หมายถึงโจรที่ทางการมีประกาศบอกไว้ (เช่น) ว่า “พบในที่ใด ฟังฆ่าเสียในที่นั้น”, โจรหรือคนร้ายที่ทางการบ้านเมืองมีประกาศหรือหมายสั่งทำนองนี้ ไม่พึงให้บวช

ลักษณะ เพศ, ในบาลีไวยการณมี ๓ อย่าง คือ **บุณฺถลิก** เพศชาย, **อิตถิลิก** เพศหญิง **นบุณฺถลิก** มิใช่เพศชายมิใช่เพศหญิง

ลักษณะวิ กษัตริย์ที่ปกครองแคว้นวัชชี; **ลักษณะวัชชี**

ลักษณะพินีสวัน ชื่อสวนเป็นที่ประสูติของพระพุทธเจ้า เป็นสังเวชนียสถานหนึ่งในสี่แห่ง ตั้งอยู่ระหว่างกรุงกบิลพัสดุ์ และกรุงเทวทหะ บัดนี้เรียก *Rummindei* ในเขตประเทศเนปาล ห่างจากเขตแดนประเทศอินเดียไปทางเหนือประมาณ ๖ กิโลเมตรครึ่ง พระสิทธัตถะประสูติที่สวนนี้ เมื่อวันเพ็ญเดือน ๖ ก่อนพุทธศก ๘๐ ปี (มีปราชญ์คำนวณว่าตรงกับวันศุกร์ ปีกจอ เวลาใกล้เที่ยง); **ลักษณะสังเวชนียสถาน**

ลักษณะลูกถวิล ลูกกลมๆ ที่ผูกติดสายประคด

เอา, ห่วงร้อยสายประคอง

ดูขปฏิบัติ ประพฤติปอน, ปฏิบัติเคร้าหมอง คือใช้ของเคร้าหมอง ไม่ต้องการความสวยงาม (หมายถึงของเก่า หรือดูเก่า เรียบๆ สีสอนๆ แต่สะอาด)

ดูขปมาณิก ผู้ถือความเคร้าหมองเป็นประมาณ ชอบผู้ที่ประพฤติปอน ครองผ้าเก่า อยู่เรียบง่าย ง่าย ๆ

เลททุบาท [เลด-ดฺ-บาด] ระยะโยนหรือขว้างก้อนดินตก

เลศ 1. อาการ ลักษณะ หรือข้อเทียบเคียงอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่พอจะยกขึ้นอ้างเพื่อผูกเรื่องใส่ความ **2.** ในภาษาไทยโดยทั่วไป หมายถึงอาการที่แสดงอย่างมีความหมายซ่อนเร้นให้รู้กันในที่ มักใช้ควบคู่กับ “นัย” ว่า เลศนัย

เลียบเคียง พุดอ้อมค้อมหาทางให้เขาถวายเป็น

โลก แผ่นดินเป็นที่อาศัย, หมู่อสัตว์ผู้อาศัย; โลก ๓ คือ **๑. สังขารโลก** โลกคือสังขาร **๒. สัตว์โลก** โลกคือหมู่อสัตว์ **๓. โอกาสโลก** โลกคือแผ่นดิน; อีกนัยหนึ่ง **๑. มนุษย์โลก** โลกมนุษย์ **๒. เทวโลก** โลกสวรรค์ ทั้ง ๖ ชั้น **๓. พรหมโลก** โลกของพระพรหม

โลกธรรม ธรรมที่มีประจำโลก, ธรรมดาของโลก, ธรรมที่ครอบงำสัตว์โลกและสัตว์โลกก็เป็นไปตามมัน มี ๘ อย่าง

คือ มีลาภ ไม่มีลาภ มียศ ไม่มียศ นิินทา สรรเสริญ สุข ทุกข์

โลกธาตุ แผ่นดิน; จักรวาลหนึ่งๆ

โลกนาถ ผู้เป็นที่พึ่งของโลก หมายถึงพระพุทธรเจ้า

โลกบาล ผู้คุ้มครองโลก, ผู้เลี้ยงรักษาโลกให้ร่มเย็น, ท้าวโลกบาล ๔; ดู **จาคุมหาราช**

โลกบาลธรรม ธรรมคุ้มครองโลก คือปกครองควบคุมใจมนุษย์ไว้ให้อยู่ในความดี มิให้ละเมิดศีลธรรม และให้อยู่กันด้วยความเรียบร้อยสงบสุข ไม่เดือดร้อนสับสนวุ่นวาย มี ๒ คือ **๑. หิริ** ความละอายบาป ละอายใจต่อการทำความชั่ว **๒. โอตตัปปะ** ความกลัวบาปเกรงกลัวต่อความชั่วและผลของกรรมชั่ว

โลกวัชชะ อาบัติที่เป็นโทษทางโลก คือคนสามัญที่มีใช้ภิกษุทำเข้า ก็เป็นความผิดความเสียหาย เช่น โจรกรรม ฆ่ามนุษย์ ทบตีกัน ด่ากัน เป็นต้น; บางทีว่าเป็นข้อเสียหายที่ชาวโลกเขาติเตียนถือว่าไม่เหมาะสมกับสมณะ เช่น ดื่มสุรา เป็นต้น; เทียบ **ปณัตติวัชชะ**

โลกวิทู (พระผู้มีพระภาคเจ้า) ทรงรู้แจ้งโลก คือทรงรู้แจ้งสภาวะแห่งโลกคือสังขารทั้งหลาย ทรงทราบอธยาศัยสันดานของสัตว์โลกที่เป็นไปต่างๆ ทำให้ทรงบำเพ็ญพุทธรกิจได้ผลดี (ข้อ ๕ ในพุทธรคุณ ๙)

โลกัตถจริยา พระพุทธรูปจริยาเพื่อประโยชน์แก่โลก, ทรงประพาศเป็นประโยชน์แก่โลก คือทรงอาศัยพระมหากรุณา เสด็จไปประกาศพระศาสนาเพื่อประโยชน์สุขแก่มหาชนในถิ่นฐานแคว้นต่างๆ เป็นอันมาก และประดิษฐานพระศาสนาไว้เพื่อประโยชน์สุขแก่ชุมชนภายหลังตลอดกาลนาน; ดู *พุทธรูปจริยา*

โลกาธิปไตยยะ ดู *โลกาธิปไตย*

โลกาธิปไตย ความถือโลกเป็นใหญ่ คือถือความนิยมหรือเสียงกล่าวหาของชาวโลกเป็นสำคัญ หวั่นไหวไปตามเสียงนินทาและสรรเสริญ จะทำอะไรก็มุ่งจะเอาใจหมู่ชน หาความนิยม ทำตามที่เขานิยมกัน หรือคอยแต่หวั่นกลัวเสียงกล่าวหาว่า, ฟังใช้แต่ในทางดีหรือในขอบเขตที่เป็นความดี คือ เคารพเสียงหมู่ชน (ข้อ ๒ ในอธิปไตย ๓)

โลกามิข เหยื่อแห่งโลก, เครื่องล่อ ที่ล่อให้ติดอยู่ในโลก, เครื่องล่อใจให้ติดในโลก ได้แก่ ปัญจพิธกามคุณ คือ รูป, เสียง, กลิ่น, รส, โภกฺขุรูปพะ อันน่าปรารถนา น่าใคร่หน้าพอใจ; *โลกามิส* ก็เขียน

โลกิยะ, โลกิยะ, โลกีย เกี่ยวกับโลก, ทางโลก, เหนือในโลก, เรื่องของชาวโลก, ยังอยู่ในภพสาม, ยังเป็นกามาวจร รูปาวจร หรืออรูปราวจร; คู่กับ *โลกุตตระ*

โลกิยฌาน ฌานโลกิย, ฌานอันเป็นวิสัย

ของโลก, ฌานของผู้มีจิตยังไม่เป็นโลกุตตระ, ฌานที่ปุถุชนได้

โลกิยธรรม ธรรมอันเป็นวิสัยของโลก, สภาวะเนื่องในโลก ได้แก่ชั้น ๕ ที่ยังมีอาสวะทั้งหมด; คู่กับ *โลกุตตระธรรม*

โลกิยภูมิ ภูมิที่เป็นโลกิยะ ได้แก่ สามภูมิแรก ในภูมิ ๔, บางทีเรียกรวมกันว่า “ไตรภูมิ” ได้แก่ กามภูมิ รูปภูมิ และ อรูปภูมิ ส่วนภูมิที่สี่ เป็นโลกุตตระภูมิ; ดู *ภูมิ 2*.

โลกิยวิมุตติ วิมุตติที่เป็นโลกิย คือความพ้นอย่างโลกๆ ไม่เด็ดขาด ไม่สิ้นเชิงกิเลสและความทุกข์ยังกลับครอบงำได้อีก ได้แก่วิมุตติ ๒ อย่างแรก คือ *ตทังควิมุตติ* และ *วิกัมภณวิมุตติ*; ดู *วิมุตติ, โลกุตตระวิมุตติ*

โลกิยสุข ความสุขอย่างโลกิย, ความสุขที่เป็นวิสัยของโลก, ความสุขที่ยังประกอบด้วยอาสวะ เช่น กามสุข มนุษยสุข ทิพยสุข ตลอดจนถึงฌานสุข และวิปัสสนาสุข

โลกุตระ, โลกุตตระ, โลกุตระ พ้นจากโลก, เหนือโลก, พ้นวิสัยของโลก, ไม่เนื่องในภพทั้งสาม (พจนานุกรม เขียน *โลกุตระ*, ฟังทราบอย่างนี้ทุกแห่ง); คู่กับ *โลกิยะ*

โลกุตตมาจารย์ อาจารย์ผู้สูงสุดของโลก, อาจารย์ยอดเยี่ยมของโลก หมายถึงถึงพระพุทธเจ้า

โลกุตตรธรรม ธรรมอันมิใช่วิสัยของโลก, สภาวะพ้นโลก มี ๙ ได้แก่ มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑ (พจนานุกรมเขียน *โลกุตตรธรรม*); คู่กับ *โลกิยธรรม*

โลกุตตรปัญญา ปัญญาที่สัมปยุตด้วยโลกุตตรมรรค, ความรู้ที่พ้นวิสัยของโลก, ความรู้ที่ช่วยคนให้พ้นโลก

โลกุตตรภูมิ ชั้นที่พ้นจากโลก, ระดับจิตใจของพระอรหันต์ (ข้อ ๔ ในภูมิ ๔ อีก ๓ ภูมิ คือ กามาวจรภูมิ รูปาวจรภูมิ อรูปาวจรภูมิ)

โลกุตตรวิมุตติ วิมุตติที่เป็นโลกุตตรระ คือความหลุดพ้นที่เหนือวิสัยโลก ซึ่งกิเลสและความทุกข์ที่ละได้แล้วไม่กลับคืนมาอีก ไม่กลับกลายเป็นได้แก่วิมุตติ ๓ อย่างหลัง คือ *สมุขณวิมุตติ*, *ปฏิบัติสัททวิมุตติ* และ *นิสสรณวิมุตติ*; ดู *วิมุตติ*, *โลกิยวิมุตติ*

โลกุตตรสุข, โลกุตตรสุข ความสุขอย่างโลกุตระ, ความสุขที่เหนือกว่าระดับของชาวโลก, ความสุขเนื่องด้วยมรรคผล

นิพพาน

โลกุตตรอาริยมรรคผล อริยมรรคและอริยผลที่พ้นวิสัยของโลก

โลณเภสัช เกลือเป็นยา เช่นเกลือทะเล เกลือดำ เกลือสินเธาว์ เป็นต้น

โลน กิริยาอาเจียนอาคายไม่สุภาพ

โลก ความอยากได้ (ข้อ ๑ ในอกุศลมูล ๓)

โลกเจตนา เจตนาประกอบด้วยโลภ, จงใจคิดอยากได้, ตั้งใจจะเอา

โลมะ, โลมา ขน

โลมชาติชูชัน ขนลูก

โลลโทษ โทษคือความโลเล, ความมีอารมณ์อ่อนไหว โอนเอนไปตามสิ่งเฝ้ายวนอันสะดุดตาสะดุดใจ

โลหิต เลือด; สีแดง

โลหิตกะ ชื่อภิกษุรูปหนึ่งในพวกเหลวไหลทั้ง ๖ ที่เรียกว่า *พระฉัพพัคคีย์*

โลहितุปบาท ทำร้ายพระพุทธเจ้าจนถึงยังพระโลหิตให้ห้อ (ข้อ ๔ ในอนันตริยกรรม ๕)

วจนะ 1. คำพูด, ถ้อยคำ **2.** ลักษณะที่บ่งจำนวนนามทางไวยากรณ์ เช่น บาลีมี ๒ วจนะ คือ *เอกวจนะ* บ่งจำนวนเพียงหนึ่ง และ *พหุวจนะ* บ่งจำนวนตั้งแต่สองขึ้นไป; ไวยากรณ์ปัจจุบันนิยมใช้ว่า *พจน์*

วจนัตถะ ความหมายของคำ เช่นว่า “ในข้อนี้ มีวจนัตถะว่า: ชื่อว่าธรรม เพราะทรงไว้ซึ่งลักษณะของตน”; บางแห่งท่านไขความไว้ง่ายๆ ว่า “วจนัตถะ ก็คือ สัททัตถะ (ความหมายของศัพท์)” (ที.ฎ. ๕๓); จะใช้สั้นๆ ว่า “วจนัตถ์” ก็ได้

วจิกรรม การกระทำทางวาจา, การกระทำด้วยวาจา, ทำกรรมด้วยคำพูด, ที่ดี เช่น พูดจริง พูดคำสุภาพ ที่ชั่ว เช่น พูดเท็จ พูดคำหยาบ; ดู *กุศลกรรมบถ, อกุศลกรรมบถ*

วจิตวาร ทวารคือวาจา, ทางวาจา, ทางคำพูด (ข้อ ๒ ในทวาร ๓)

วจิตุจริต ประพฤติชั่วด้วยวาจา, ประพฤติชั่วทางวจากมี ๔ อย่างคือ ๑. *มุสาวาท* พูดเท็จ ๒. *ปิสุนาวาจา* พูดส่อเสียด ๓. *ผรุสวาจา* พูดคำหยาบ ๔. *สัมผัปปลาปะ* พูดเพื่อเจ้อ; ดู *ทุจริต*; เทียบ *วจิตุจริต*

วจิติวินยัติ การเคลื่อนไหวให้รู้ความหมายด้วยวาจา ได้แก่ การพูด การกล่าวถ้อยคำ; เทียบ *กายวินยัติ*

วจิตสมาจาร ความประพฤติทางวาจา

วจิตสังขาร 1. ปัจจัยปรุงแต่งวาจา ได้แก่ วิตก (ตรึก) และ วิจารณ์ (ตรอง) ถ้าไม่มีตรึกตรองก่อนแล้ว พูดย่อมไม่รู้เรื่อง **2.** สภาพที่ปรุงแต่งการกระทำทางวาจา ได้แก่ วจิตัญเจตนา คือความตั้งใจทางวาจา ที่ก่อให้เกิดวจีกรรม; ดู *สังขาร*

วจิตสุจริต ประพฤติชอบด้วยวาจา, ประพฤติชอบทางวาจา มี ๔ อย่าง คือ เว้นจากพูดเท็จ เว้นจากพูดส่อเสียด เว้นจากพูดคำหยาบ เว้นจากพูดเพื่อเจ้อ; ดู *สุจริต*; เทียบ *วจิตุจริต*

วฉิพก คนขอทานโดยร้องเพลงขอ คือ ขับร้องพรรณนาคุณแห่งการให้ทานและสรรเสริญผู้ให้ทาน ที่เรียกว่า *เพลงขอทาน*

วทัญญู “ผู้รู้ถ้อยคำ” คือ ใจดี เอื้ออารี เอื้อเพื่อฟังคำของเขา รับฟังความทุกข์ยากเดือดร้อนและความต้องการของผู้อื่น เข้าใจถึงคำพูดของเขา

วน, วนะ, วัณ ป่า, ป่าไม้, ดง, สวน (บาลี: *วน*); **วนะ** คือ ป่า ในความหมายที่เน้นความเป็นที่รวมอยู่ของต้นไม้ หรือพฤกษชาติ ตลอดจนสัตว์ที่อาศัย ส่วน *อรัญญ* คือ ป่า ในความหมายที่เน้นความเปล่าเปลี่ยว ห่างไกล หรือความเป็นต่างหากจากบ้าน หรือจากชุมชน; เทียบ *อรัญญ*

วนปรัสถะ ดู *วนปรัสถ์*

วนาสถ์, วนาสถ์ ดู *ไพรสถ์*

วโนทยาน สวนป่า เช่น สวนวโนทยาน
คือ สวนป่าไม้สาละ

วรกัป ดู *กัป*

วรกานุต พญัญชนะที่สุตวรรค ได้แก่ *ง
ญ ฌ น ม*

วรรค หมวด, หมู่, ตอน, พวก; กำหนด
จำนวนภิกษุที่ประกอบเข้าเป็นสงฆ์
หมวดหนึ่งๆ ซึ่งเมื่อครบจำนวนแล้วจึง
จะทำสังฆกรรมอย่างนั้นๆ ได้ มี ๔ พวก
คือ ๑. *สงฆ์จตุรวรรค* (สงฆ์พวก ๔ คือ
ต้องมีภิกษุ ๔ รูปขึ้นไป ทำกรรมได้ทุก
อย่างเว้นปวารณา ให้ผ้ากฐิน อุปสมบท
และอัปทาน) ๒. *สงฆ์ปัญจวรรค* (สงฆ์
พวก ๕ คือ ต้องมีภิกษุ ๕ รูปขึ้นไป ทำ
ปวารณา ให้ผ้ากฐิน และอุปสมบทใน
ปัจฉิมตชนบท) ๓. *สงฆ์ทศวรรค* (สงฆ์
พวก ๑๐ คือ ต้องมีภิกษุ ๑๐ รูปขึ้นไป
ให้อุปสมบทในมัธยมชนบทได้) ๔. *สงฆ์
วิสติวรรค* (สงฆ์พวก ๒๐ คือ ต้องมี
ภิกษุ ๒๐ รูปขึ้นไป ทำอัปทานได้)

วรรณะ ผิว, ลี, เพศ, ชนิด, พวก, เหล่า;
ความเปล่งปลั่ง, ความมีราศี; คุณความ
ดี, ความยกย่องสรรเสริญ; หนังสือ;
ชนชั้นที่จัดแบ่งออกไปตามหลักศาสนา
พราหมณ์เรียกว่า *วรรณะ* ๔ คือ
กษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์ ชูทร

วรรณนา คำพรรณนา, คำชี้แจงความ
หมายอธิบายความ คล้ายกับคำว่า
อรรถกถา (อรรถกถา) บางทีก็ใช้เสริมกัน
หรือแทนกันบ้าง (เช่น ที.อ.๓/๓๖๐/๒๖๗:
นิฎฐิตา จ ปาฎิกวรรคสุต วณณนาติ. ปาฎิกวรรคสุต-
กถา นิฎฐิตา.) แต่คำว่า *อรรถกถา* มักใช้
หมายถึงทั้งคัมภีร์ ส่วน *วรรณนา* มักใช้
แก้คำอธิบายเฉพาะตอนๆ (คำเต็มรูปที่
มักใช้แทนหรือใช้แสดงความหมายของ
อรรถกถา ได้แก่ *อรรถสังวรรณนา* [คำ
บาลีว่า อตถสํวณณนา])

ววัตถิตะ ในทางอักขรวิธีภาษาบาลี
หมายถึงบทที่แยกกัน เช่น *ตฺถุหิ อสฺส*
ตรงข้ามกับ *สํพันธ* ที่ต่างบทนั้นมา
สนธิเชื่อมเข้าด้วยกัน เช่น *ตฺถุหิ + อสฺส*
เป็น *ตฺถุหิสฺส* หรือ *ตฺถุหสฺส*

วสวัตติ, วสวัตติ ชื่อพระยามาร เป็นเทพ
ในสวรรค์ชั้นสูงสุดแห่งระดับกามาวจร
เป็นผู้คอยขัดขวางเหนี่ยวรั้งบุคคลไม่ให้
ล่วงพ้นจากแดนกาม ซึ่งอยู่ในอำนาจ
ครอบงำของตน; ดู *มาร 2, เทวปุตตมาร*
วสันต์ ฤดูใบไม้ผลิ (แรม ๑ ค่ำ เดือน ๔
ถึง ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๖); เทียบ *วัสถานะ*
(ฤดูฝน), ดู *มาตรา*

วลี มีอำนาจเหนือ, ชำนาญ, จัดเจน;
ความชำนาญ, ความคล่องแคล่วจัดเจน;
("วลี" หมายถึงได้ทั้ง "คน" และ "ความ"
เช่น ผู้ชำนาญ และความชำนาญ) มี ๕

อย่าง คือ **๑. อาวัชชนวสี** ความชำนาญคล่องแคล่วในการนี้ ก็ ตรวจองค์ฌานที่ตนได้ออกมาแล้ว **๒. สมาปัชชนวสี** ความชำนาญคล่องแคล่วในการที่เข้าฌานได้รวดเร็วทันที่ **๓. อธิฏฐานวสี** ความชำนาญคล่องแคล่วในการที่จะรักษาไว้มิให้ฌานจิตต์นั้นตกภวังค์ **๔. วุฏฐานวสี** ความชำนาญคล่องแคล่วในการจะออกจากฌานเมื่อใดก็ได้ตามต้องการ **๕. ปัจจเวกขณวสี** ความชำนาญคล่องแคล่วในการพิจารณาบททวนองค์ฌาน

วัฏกะ ไต (เคยแปลกันว่า ม้าม) ดู **ปีหกะวัฏกถิ** พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เป็นบุตรพราหมณ์ชาวพระนครสาวัตถีเรียนจบไตรเพทตามลัทธิพราหมณ์ บวชในพระพุทธศาสนา ด้วยความอยากเห็นพระรูปพระโฉมของพระศาสดา ครั้นบวชแล้วก็คอยติดตามดูพระองค์ตลอดเวลาจนไม่เป็นอันเจริญภาวนา พระพุทธเจ้าทรงรอเวลาให้ญาณของเธอสุกงอม ครั้นแล้วก็ตรัสเตือนเธอว่า “จะมีประโยชน์อะไรที่ได้เห็นกายเปื่อยเน่านี้ ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นเห็นเรา” ดังนี้เป็นต้น และทรงสอนต่อไปด้วยอุบายวิธีจนในที่สุดพระวัฏกถิก็ได้สำเร็จพระอรหัต และต่อมาได้รับยกย่องจากพระศาสดาว่าเป็นเอตทัคคะในบรรดาศรัทธาธิมุต คือ ผู้มี

ศรัทธาสนิทแน่ว

วังคันตะ ชื่อพราหมณ์ผู้เป็นบิดาของพระสารีบุตร

วังกิสะ พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เป็นบุตรพราหมณ์ในพระนครสาวัตถี ได้ศึกษาไตรเพทจนมีความชำนาญเป็นที่พอใจของอาจารย์ จึงได้เรียนมนตร์พิเศษชื่อฉวลีสมนตร์ สำหรับพิสูจน์ศิระชะชา ศพ เอนี้วเคาะหัวศพก็ทราบว่าเป็นผู้ตายแล้วไปเกิดเป็นอะไร ที่ไหน ท่านมีความชำนาญในมนตร์นี้มาก ต่อมาได้เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า และได้แสดงความสามารถของตน แต่เมื่อเคาะศิระชะของผู้ปรินิพพานแล้วไม่สามารถบอกคติได้ด้วยความอยากเรียนมนตร์เพิ่มอีก จึงขอบวชในพระพุทธศาสนา ไม่นานก็ได้บรรลุพระอรหัต ได้รับยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะในทางมีปฏิภาณ

วังสะ ชื่อแคว้นหนึ่งในบรรดา ๑๖ แคว้นใหญ่แห่งชมพูทวีป ตั้งอยู่ในเขตมัชฌิมชนบท ทางทิศใต้ของแคว้นโกศล ทางทิศตะวันตกของแคว้นกาสี และทางทิศเหนือของแคว้นอวันตี นครหลวงชื่อ **โกสัมพี** บัดนี้เรียกว่า *Kosam* อยู่บนฝั่งใต้ของแม่น้ำยมุนา ในสมัยพุทธกาลวังสะเป็นแคว้นที่รุ่งเรืองและมีอำนาจมากแคว้นหนึ่ง มีราชาปกครองพระนามว่า พระเจ้าอุเทน

วังกุฎี ล้วม, ที่ถ่ายอุจจาระสำหรับภิกษุสามเณร

วังกุฎีวัตร ข้อปฏิบัติอันภิกษุพึงกระทำในวังกุฎี, ข้อปฏิบัติสำหรับภิกษุผู้ใช้ ล้วม โดยย่อมี ๗ ข้อ คือ ใช้ตามลำดับผู้ไปถึง, รักษาภิกษุในการจะเข้าจะออกให้สุภาพเรียบร้อยและไม่ทำเสียงดัง, รักษาบริวารคือจีวรของตน, รักษาตัว เช่น ไม่เบ่งแรง ไม่ใช้สิ่งที่จะเป็นอันตราย, ไม่ทำกิจอื่นไปพลาง, ระวังไม่ทำสกปรก, ช่วยรักษาความสะอาด

วัชชนียบุคคล “บุคคลที่พึงเว้น” คือ บุคคล ๒๑ ประเภท ซึ่งไม่ควรร่วมอยู่ในที่ประชุมสงฆ์ที่สวดปาติโมกข์ แต่พึงให้อยู่นอกหัตถบาล ท่านถือตามพุทธบัญญัติชื่อว่า (วินย.๔/๑๗๓/๒๖๖) “ไม่พึงสวดปาติโมกข์ในบริษัทที่มีคฤหัสถ์” จึงนับคฤหัสถ์นั้นเป็น ๑ และตามพุทธบัญญัติชื่อว่า (วินย.๔/๒๐๑/๒๖๘) “ไม่พึงสวดปาติโมกข์ในบริษัทที่มีภิกษุณี ฯลฯ อุภโตพยัญชนกะ นั่งอยู่ด้วย” ซึ่งมีอีก ๒๐ บุคคล จึงรวมเป็น ๒๑ (๒๐ บุคคลในข้อหลัง ได้แก่ ภิกษุณี ลิกขมานา สามเณร สามเณรี ภิกษุผู้บอกลาสิกขา ภิกษุผู้ต้องอันติมวัตถุ ภิกษุผู้ถูกสงฆ์ยกเสียฐานไม่เห็นอาบัติ ภิกษุผู้ถูกสงฆ์ยกเสียฐานไม่กระทำคินอาบัติ ภิกษุผู้ถูกสงฆ์ยกเสียฐานไม่สละคินทิวฐิอันชั่ว

บัณฑิตเพช กณลักเพศ ภิกษุเข้ารีต เตียรถีย์ ลัทธิติวัจจนา [รวมทั้งคนดูจติวัจจนา] คนฆ่ามารดา คนฆ่าบิดา คนฆ่าพระอรหันต์ คนประทุษร้ายภิกษุณี ภิกษุผู้ทำลายสงฆ์ คนผู้ทำร้ายพระศาสดาจนถึงห้อพระโลหิต และอุภโตพยัญชนก), แม้ในสังฆกรรมทั้งหลายอื่นก็พึงเว้นวัชชนียบุคคล ๒๑ นี้

วัชชี ชื่อแคว้นหนึ่งในบรรดา ๑๖ แคว้นใหญ่แห่งชมพูทวีป ตั้งอยู่บนฝั่งทิศตะวันออกของแม่น้ำคันทกะ อยู่ทางทิศตะวันออกของแคว้นมัลละ ทางทิศเหนือของแคว้นมคธ นครหลวงชื่อ *เวสาลี* แคว้นวัชชีปกครองด้วยระบอบสามัคคีธรรม พวกกษัตริย์ที่ปกครองเรียกว่า *กษัตริย์ลิจหวิ* (นอกจากพวกลิจหวิแล้วยังมีพวกวิเทหะซึ่งปกครองอยู่ที่เมืองมิถิลา แต่ในสมัยพุทธกาลมีอำนาจน้อย) แคว้นวัชชีรุ่งเรืองเข้มแข็งและมีอำนาจมากตอนปลายพุทธกาล ได้กลายเป็นคู่แข่งกับแคว้นมคธ แต่หลังพุทธกาลไม่นาน ก็เสียอำนาจแก่มคธเพราะอุบายทำลายสามัคคี ของวัสสการพราหมณ์

วัชชีบุตร ชื่อภิกษุพวกหนึ่งชาวเมืองเวสาลี แสดงวัตถุ ๑๐ ประการ ละเมิดธรรมวินัยเป็นต้นเหตุแห่งการ *สังคายนา ครั้งที่ ๒*

วัชรยาน ดู *หีนยาน*

วิญญู การวนเวียน, การเวียนเกิดเวียน

ตาย, การเวียนว่ายตายเกิด, ความเวียนเกิด หรือวนเวียน ด้วยอำนาจกิเลสกรรม และวิบาก เช่น กิเลสเกิดขึ้นแล้วให้ทำกรรม เมื่อทำกรรมแล้ว ย่อมได้รับผลของกรรม เมื่อได้รับผลของกรรมแล้ว กิเลสก็เกิดอีก แล้วทำกรรม แล้วเสวยผลกรรม หมุนเวียนต่อไป; ๓ **ไตรวิญญู**

วิญญูปริตร ๓ ปริตร

วิญญูกามณีกภัย ชื่อพระเจ้าแผ่นดินแห่งเกาะลังกาพระองค์หนึ่ง ครองราชย์ประมาณ พ.ศ. ๕๐๕-๕๒๗ ถูกพวกทมิฬแย่งชิงราชสมบัติ เสด็จไปซ่อนพระองค์อยู่ในป่า และได้รับความช่วยเหลือจากพระเถระรูปหนึ่ง ต่อมาพระองค์ก็ราชสมบัติคืนมา ได้ทรงสร้างอภัยคีรีวิหารและอาราธนาพระเถระรูปนั้นมาอยู่ครองกับทั้งได้ทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาอีกเป็นอันมาก การสังคายนาครั้งที่ ๕ ที่จารึกพุทธพจน์ลงในใบลาน ก็จัดทำในรัชกาลนี้

วิญญูปัจเจก ความเข้าไปตัดเสียซึ่งวิญญูะ (เป็นไวยากรณ์ของ **วิราคะ**)

วิฑฒกีประมาณ ประมาณของช่างไม้, เกณฑ์หรือมาตราวัดของช่างไม้

วิฑฒลิจฉวี เจ้าลิจฉวีชื่อว่าวิฑฒะ ถูกพระเมตตียะ และพระภุมมชกะเสียมสอนให้ทำการโจทพระทัฬหะมัลลบุตรด้วยอาบัติปฐุมปาราชิก เป็นต้นเหตุให้พระ

พุทธเจ้าทรงบัญญัติการลงโทษคว่ำบาตร **วิฑฒิ, วิฑฒิธรรม** หลักความเจริญ (ของอารยชน); ๓ **อริยวิฑฒิ**

วิณณะ ๓ วรรณะ

วิณณกถิณ ๔ กถิณที่เพ่งวัตถุมีสี่ต่างๆ ๔ อย่าง คือ **นิล** สีเขียว, **ปีต** สีเหลือง, **โลหิต** สีแดง, **โธทาค** สีขาว; ๓ **กถิณ**

วิณณมัจฉริยะ ตระหนี่วรรณะ คือหวงผิวพรรณ ไม่พอใจให้คนอื่นสวยงามหรือหวงคุณวิณณะ ไม่พอใจให้ใครมีคุณความดีมาแข่งตน (ข้อ ๔ ในมัจฉริยะ ๕)

วัตตขันธกะ ชื่อขันธกะที่ ๘ แห่งคัมภีร์จุลวรรค วินัยปิฎก ว่าด้วยวัตรประเภทต่างๆ

วัตตปฏิบัติ ๓ วัตรปฏิบัติ

วัตตเภท ความแตกแห่งวัตร หมายถึงความว่าละเลยวัตร, ละเลยหน้าที่ คือไม่ทำตามข้อปฏิบัติที่กำหนดไว้ เช่น ภิกษุผู้กำลังประพฤติमानัต หรือกำลังอยู่ปริวาส ละเลยวัตรของตน พระอรรถกถาจารย์ปรับอาบัติทุกกฏ

วัตติกรรม การผูกมัดที่ทวารหนัก ผูกมัดหัวริดสีดวงอกที่ทวารหนัก ท่านสันนิษฐานว่า อาจจะหมายถึงการสวนทวารเบาก็ได้

วัตถุ เรื่อง, สิ่งของ, ข้อความ, ที่ดิน; ที่ตั้งเรื่อง หมายถึงบุคคลผู้เป็นที่ตั้งแห่งการ

ทำกรรมของสงฆ์ เช่น ในการอุปสมบท คนที่จะบวชเป็นวัตถุแห่งการให้อุปสมบท **วัตถุ ๑๐** เรื่องที่เป็นต้นเหตุ, ข้อซึ่งเป็นที่ตั้งหรือเป็นจุดเริ่มต้นเรื่อง, ข้อปฏิบัติ ๑๐ ประการของพวกภิกษุวัชชีบุตร ชาวเมืองเวสาลี ที่ผิดเพี้ยนย่อหย่อนทางพระวินัย แปรจากสงฆ์พวกอื่น เป็นเหตุปรารภให้มีการสังคายนาครั้งที่ ๒ เมื่อ พ.ศ. ๑๐๐ มีดังนี้ **๑. สิงคิโลณกัปปะ** เรื่องเกลือเข่ง ถือว่า เกลือที่เก็บไว้ในเข่ง (ครั้งนั้นภิกษุเก็บเกลือไว้ในเข่ง ความหมายคือ รับประทานไว้ค้างคืนแล้ว) เอาออกผสมอาหารฉันได้ **๒. ทวังคูลกัปปะ** เรื่องสองนิ้ว ถือว่า เาแดดบ่ายเลยเที่ยงเพียง ๒ นิ้ว ฉันอาหารได้ **๓. คามันตรกัปปะ** เรื่องเข้าละเวกบ้าน ถือว่า ภิกษุฉันแล้ว ห้ามอาหารแล้ว ปรารภว่าจะเข้าละเวกบ้านเดี๋ยวนั้น ฉันโภชนะเป็นอนติริตตะได้ **๔. อาวาสกัปปะ** เรื่องอาวาส ถือว่า ภิกษุในหลายอาวาสที่มีสีมาเดียวกันแยกทำอุโบสถต่างหากกันได้ **๕. อนุมตีกัปปะ** เรื่องอนุมัติ ถือว่า ภิกษุยังมาไม่พร้อมทำสังฆกรรมไปพลาถ ภิกษุที่มาหลังจึงขออนุมัติก็ได้ **๖. อาจิมณกัปปะ** เรื่องที่เคยประพฤติมา ถือว่า ธรรมเนียมนิเดอุปัชฌาย์อาจารย์เคยประพฤติมาแล้ว ควรประพฤติตามอย่างนั้น **๗. อมถิต-**

กัปปะ เรื่องไม่กวน ถือว่า น้ำนมสดแปรไปแล้วแต่ยังไม่เป็นทหิคือนมล้น ภิกษุฉันแล้วห้ามอาหารแล้ว ดื่มน้ำนมอย่างนั้นอันเป็นอนติริตตะได้ **๘. ชโลคิง ปาตุง** ถือว่า สุราอย่างอ่อน ไม่ให้เมา ดื่มได้ **๙. อทสกัง นิสีทนัง** ถือว่า ผ่านิสีทนะไม่มีชายก็ใช้ได้ **๑๐. ชาตรุปรชตัง** ถือว่า ทองและเงินเป็นของควร รับประทานได้

กรณีวัตถุ ๑๐ ประการนี้จัดเป็นวิวาทาธิกรณใหญ่เรื่องหนึ่ง

วัตถุกาม พัสดอันน่าใคร่ ได้แก่ กามคุณ ๕ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ อันน่าใคร่ น่าปรารถนา น่าชอบใจ; **กาม วัตถุเทวดา** เทวดาที่ดิน, พระภูมิ

วัตถุมงคล **กุ เครื่องราง**

วัตถุรูป **คฺที่ รูป ๒๘**

วัตถุวิบัติ วิบัติโดยวัตถุ คือ บุคคลหรือวัตถุซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งสังฆกรรมนั้นๆ ขาดคุณสมบัติ ทำให้สังฆกรรมเสีย ใช้ไม่ได้ เช่น ในการอุปสมบทผู้อุปสมบทอายุไม่ครบ ๒๐ ปี หรือมีเรื่องที่เป็นความผิดร้ายแรง เช่น ฆ่าบิดามารดา หรือเป็นปาราชิกเมื่อบวชเป็นภิกษุคราวก่อน หรือไปเข้ารีตเดิยรเถียทั้งเป็นภิกษุหรือเป็นสตรี ดังนี้ เป็นต้น

วัตถุสมบัติ ความถึงพร้อมแห่งวัตถุ, ความสมบูรณ์โดยบุคคลหรือวัตถุซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งการทำสังฆกรรมนั้นๆ มี

คุณสมบัติถูกต้อง ทำให้สังฆกรรมใช้ได้ ไม่บกพร่องในด้านนี้ เช่น ในการอุปสมบท ผู้ขอบวชเป็นชายมีอายุครบ ๒๐ ปี ไม่เป็นมนุษย์วิบัติเช่นถูกตอน ไม่ได้ทำความผิดร้ายแรงเช่นฆ่าบิดามารดา ไม่ใช่คนทำความเสียหายในพระพุทธศาสนาอย่างหนัก เช่นปาราชิก เมื่อบวชคราวก่อน ดังนี้ เป็นต้น

วัตถุประสงค์ ความพร้อมหน้าวัตถุประสงค์ คือ ยกเรื่องที่เกิดขึ้นขึ้นวินิจฉัย; **ดู สัมมาวินัย**

วัตร กิจพึงทำ, หน้าที่, ธรรมเนียม, ความประพฤติ, ข้อปฏิบัติแยกย่อยที่ต้องทำเป็นประจำ เป็นส่วนเสริมประกอบศีล; (อาจจำแนกได้เป็น **๑. กิจวัตร** ว่าด้วยกิจที่ควรทำ (เช่นอุปัชฌายวัตร สัทธิวิหาริกวัตร อาคันตุกวัตร) **๒. จริยวัตร** ว่าด้วยมารยาทอันควรประพฤติ (เช่น ไม่ทิ้งขยะทางหน้าต่างหรือทิ้งลงนอกฝา นอกกำแพง ไม่จับวัตถุอนามาส) **๓. วิธีวัตร** ว่าด้วยแบบอย่างที่ยังกระทำ (เช่น วิธีเก็บบาตร วิธีพับจีวร วิธีเปิดปิดหน้าต่างตามฤดู วิธีเดินเป็นหมู่); วัตรจำนวนมาก ท่านประมวลแสดงไว้ใน **วัตตขันธกะ** (วินย. ๗/๔๑๔/๒๑๓) แต่มีวัตรมากมายกระจายอยู่ใน **ขันธกะ** ทั้งหลาย, **ดู ไตรปิฎก** (เล่ม ๔ - ๗); เทียบ **พรต**

วัตรบท ๗ หลักปฏิบัติ หรือข้อที่ถือ

ปฏิบัติประจำ ๗ ข้อ ที่ทำให้หม่อมมาณพได้ เป็นทำวสังกะหรือพระอินทร์ คือ **๑. มาตาเปติภโร** เลี้ยงมารดาบิดา **๒. กุเลเชฏฐปายี** เคารพผู้ใหญ่ในตระกูล **๓. สณฺหวาโจ** พุดคำสุภาพอ่อนหวาน **๔. อปิสฺสนวาโจ** หรือ **เปสฺสนยฺยปฺปทายี** ไม่พุดส่อเสียด พุดสมาณสามัคคี **๕. ทานสํวิภาครโต** หรือ **มจฺเณรวินย** ชอบเผื่อแผ่ให้ปัน ปราศจากความตระหนี่ **๖. สจฺจวาโจ** มีวาจาสัตย์ **๗. อโกธโน** หรือ **โกธาทิกฺก** ไม่โกรธ ระวังความโกรธได้

วัตรปฏิบัติ การปฏิบัติตามหน้าที่, การทำตามข้อปฏิบัติที่พึงกระทำเป็นประจำ, ความประพฤติที่เป็นไปตามขนบธรรมเนียมแห่งเพศ ภาวะ หรือวิถีดำเนินชีวิตของตน

วัน 1. ระยะเวลาตั้งแต่พระอาทิตย์ขึ้นถึงพระอาทิตย์ตก ซึ่งตามปกติถือตามกำหนด ๑๒ ชั่วโมง, กลางวัน ก็เรียก; ระยะเวลา ๒๔ ชั่วโมง ที่โลกหมุนตัวเองครบรอบหนึ่ง อย่างที่ถือกันมาแต่เดิมว่า ตั้งแต่พระอาทิตย์ขึ้นถึงพระอาทิตย์ขึ้นใหม่ในวันถัดไป หรืออย่างที่ยึดถือกันในปัจจุบันตามคติสมัยใหม่ว่า ตั้งแต่เที่ยงคืนหนึ่งถึงเที่ยงคืนถัดไป; การที่เรียกว่า **วัน** นั้น เพราะถือเอาเวลาพระอาทิตย์ซึ่งเรียกว่าตะวันขึ้น จนถึงตะวันตกเป็นกำหนด คือมาจากคำว่า **ตะวัน** นั้น

เอง (คล้ายกับระยะเวลาเดือนหนึ่ง ที่ ถือตามการโคจรของพระจันทร์ ซึ่งมีชื่อ ว่าเดือน) 2. ปา, ดง, สวน (บาลี: *วน*)

วันเข้าพรรษา วันที่พระสงฆ์เริ่มจำพรรษา (วัสสุปนายิกา) ตามปกติหมายถึงเข้าพรรษาต้น คือ เริ่มจำพรรษา (ปุริมวัสสุปนายิกา หรือปฐมวัสสุปนายิกา หรือปุริมิกา วัสสุปนายิกา) ได้ แก่ วันแรม ๑ ค่ำ เดือน ๘ (ถ้าปีใดมีอธิกมาส คือเพิ่มเดือน ๘ เข้ามาอีกเดือนหนึ่ง เป็นสอง ๘ ในปีนั้น ให้ถือวันแรม ๑ ค่ำ เดือน ๘ หลัง เป็นวันเข้าพรรษา), แต่ถ้าเข้าพรรษาต้นไม่ทัน คือเข้าพรรษาไม่ทัน ด้วยเหตุจำเป็นอย่างใดอย่างหนึ่ง สามารถเลื่อนไปเข้าพรรษาหลัง คือเริ่มจำพรรษาในวันเข้าปัจฉิมพรรษา (ปัจฉิมวัสสุปนายิกา หรือทุติยวัสสุปนายิกา หรือปัจฉิมิกา วัสสุปนายิกา) ได้ แก่ วันแรม ๑ ค่ำ เดือน ๙, ภิกษุเข้าพรรษา โดยทำการอธิษฐานพรรษา; *ดู จำพรรษา*

วันปวารณา *ดู ปวารณา, วันออกพรรษา*

วันมหาปวารณา *ดู ปวารณา, วันออกพรรษา*

วันมาฆบูชา *ดู มาฆบูชา*

วันวิสาขบูชา *ดู วิสาขบูชา*

วันสงกรานต์ *ดู สงกรานต์*

วันออกพรรษา วันสิ้นสุดจำพรรษา, วันสุดท้ายของการจำพรรษา ตามปกติหมายถึงวันสิ้นสุดพรรษาต้น หรือสิ้นปุริมพรรษา ได้ แก่ วันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๑ อันเป็นวันที่พระสงฆ์ทำสังฆกรรมชื่อว่า “ปวารณา” จึงเรียกว่าวันปวารณา หรือวันมหาปวารณา, (วันออกพรรษาหลัง หรือสิ้นปัจฉิมพรรษา คือ วันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๒); *ดู จำพรรษา, วันเข้าพรรษา, ปวารณา*

วันอัฐมีบูชา *ดู อัฐมีบูชา*

วันอาสาฬหบูชา *ดู อาสาฬหบูชา*

วันอุโบสถ *ดู อุโบสถ*

วัปะ ชื่อพระภิกษุรูปหนึ่งในคณะปัญจวัคคีย์ เป็นพระอรหันต์รุ่นแรก

วัปะมงคล พิธีแรกนาขวัญ คือพิธีเริ่มไถนาเพื่อเป็นสิริมงคลแก่ข้าวในนา

วัย ส่วนแห่งอายุ, ระยะเวลาของอายุ, เขตอายุนิยมแบ่งเป็น ๓ วัย คัมภีร์วิสุทธิมรรคจัดดังนี้ ๑. *ปฐมวัย* วัยต้น ๓๓ ปี คืออายุ ๑ ถึง ๓๓ ปี ๒. *มัชฌิมวัย* วัยกลาง ๓๔ ปี คืออายุ ๓๔ ถึง ๖๗ ปี ๓. *ปัจฉิมวัย* วัยปลาย ๓๓ ปี คือ อายุ ๖๘ ปี ถึง ๑๐๐ ปี

วัสวัตถิ ชื่อของพระยามาร; *ดู วัสวัตถิ*

วัดสภาวะ, วัดสถานฤๅ ฤๅผ่น (แรม ๑ ค่ำ เดือน ๘ ถึง ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน

๑๒); ดู *มาตรา*
วัสสาวาสิกพัสดุ์ ดู *ผ้าจํานำพรรษา*
วัสสิกสาฎก ดู *ผ้าอาบนํ้าฝน*
วัสสิกสาฎิก ดู *ผ้าอาบนํ้าฝน*
วัสสูปนายิกา วันเข้าพรรษา; ดู *วันเข้าพรรษา, จําพรรษา*
วางไว้ทำร้าย ได้แก่ วางขวาก ผิงหลาวไว้ในหลุมพราง วางของหนักไว้ให้ตกทับ วางยาพิษ เป็นต้น
วจา คำพูด, ถ้อยคำ
วจาชอบ ดู *สัมมาวจา*
วจาชั่วหยาบ ในวินัยหมายถึงถ้อยคำพาดพิงทวารหนักทวารเบาและเมถุน; ดู *ทฎฐุลลวจา*
วาชเปยยะ, วาขไปยะ “วจาคุตติมใจ”, “นํ้าคำควรดื่ม”, ความรู้จักพูด คือ รู้จักหักทลายปราศรัย ใช้วจาสุภาพนุ่มนวลประกอบด้วยเหตุผล มีประโยชน์ ชวนใจให้อยากทำตาม อยากร่วมมือร่วมงานร่วมการ เป็นทางแห่งสามัคคี ทำให้เกิดความเข้าใจอันดี ความเชื่อถือและความนิยมนับถือ, (บาลี: วาชเปยย, โปราณบางที่เขียน “วาขไปยง”; ข้อ ๔ ใน *ราชสังคหวัตถุ ๔*)
วาทสมุฏฐานา อาพาธา ความเจ็บไข้ที่มีลมเป็นสมุฏฐาน; ดู *อาพาธ*
วานปรัสถ์ ผู้อยู่ป่า, เป็นธรรมเนียมของพราหมณ์ว่า ผู้ที่ครองเรือน มีครอบครัว

เป็นหลักฐาน ครั้นลูกหลานเติบโตก็จัดแจงให้มีครอบครัว ตนเองชราลง ก็เข้าป่าจำศีลถือพรตบำเพ็ญตบะต่อไป, เขียน *วนปรัสถะ* บ้างก็มี; ดู *อาศรม*
วาโยธาตุ ธาตุลม, สภาวะที่มีลักษณะพัดไปมา, ภาวะสั้นไหว เครื่องตั้ง คำจุน; ในร่างกายนี้ ส่วนที่ใช้กำหนดเป็นอารมณ์กรรมฐาน ได้แก่ลมพัดขึ้นเบื้องบน ลมพัดลงเบื้องต่ำ ลมในท้อง ลมในไส้ ลมพัดไปตามตัว ลมหายใจ, อย่างเป็นการกล่าวถึงวาโยธาตุในลักษณะที่คนสามัญทั่วไปจะเข้าใจได้ และที่จะให้สำเร็จประโยชน์ในการเจริญกรรมฐานแต่ในทางพระอภิธรรม วาโยธาตุเป็นสภาวะพื้นฐานที่มีอยู่ในรูปธรรมทุกอย่าง ได้แก่ภาวะสั้นไหว เครื่องตั้ง คำจุน; ดู *ธาตุ, รูป ๒๘*
วาร วันหนึ่งๆ ในสัปดาห์, ครั้ง, เวลา กำหนด
วาระ ครั้งคราว, เวลาที่กำหนดสำหรับผลัดเปลี่ยน
วารีนํ้า
วาลิการาม ชื่อวัดหนึ่งในเมืองเวสาลี แคว้นวัชชี เป็นที่ประชุมทำสังคายนาครั้งที่ ๒ ชำระวัตถุ ๑๐ ประการที่เป็นเลี่ยนหนามพระธรรมวินัย
วาสนา ความดี ความชั่ว และความเคยชินต่างๆ ที่ได้สั่งสมอบรมติดตัวมา โดย

เฉพาอาการกายวาจา ที่เป็นลักษณะ พิเศษของบุคคล ซึ่งเกิดจากกิเลสบาง อย่าง และได้สั่งสมอบรมมาเป็นเวลา นานจนเคยชินติดเป็นพื้นประจำตัว แม้ จะละกิเลสนั้นได้แล้ว แต่ก็อาจจะละ อาการกายวาจาที่เคยชินไม่ได้ เช่น คำ พุตติดปาก อาการเดินที่เร็วหรือเดิน ต้วมเตี้ยม เป็นต้น ท่านขยายความว่า วาสนา ที่เป็นกุศล ก็มี เป็นอกุศล ก็มี เป็นอัพยากฤต คือเป็นกลางๆ ไม่ดีไม่ ชั่ว ก็มี ที่เป็นกุศลกับอัพยากฤตนั้น ไม่ ต้องละ แต่ที่เป็นอกุศลซึ่งควรละนั้น แบ่งเป็น ๒ ส่วน คือ ส่วนที่จะเป็นเหตุ ให้เข้าถึงอบาย กับส่วนที่เป็นเหตุให้เกิด อาการแสดงออกทางกายวาจาแปลกๆ ต่างๆ ส่วนแรก พระอรหันต์ทุกองค์ละ ได้ แต่ส่วนหลัง พระพุทธเจ้าเท่านั้นละ ได้ พระอรหันต์อื่นละไม่ได้ จึงมีคำ กล่าวว่ พระพุทธเจ้าเท่านั้นละกิเลสทั้ง หมดได้ พร้อมทั้งวาสนา; ในภาษาไทย คำว่า *วาสนา* มีความหมายเพี้ยนไป กลายเป็นอำนาจบุญเก่า หรือกุศลที่ทำให้ ได้รับลาภยศ

วาทกามิกะ ชื่อพระเถระองค์หนึ่งใน การกสงฆ์ ผู้ทำสังคายนาครั้งที่ ๒

วิกัษมณวิมุตติ พันด้วยข่มหรือสะกด ไว้ ได้แก่ความพ้นจากกิเลสและอกุศล- ธรรมได้ด้วยกำลังฌาน อาจสะกดได้

นานกว่าตหังควิมุตติ แต่เมื่อฌานเสื่อม แล้วกิเลสอาจเกิดขึ้นอีก จัดเป็นโลกิย- วิมุตติ (ข้อ ๒ ในวิมุตติ ๕; ในบาลีเป็น ข้อ ๑ ถึงชั้นอรรคกถา จึงกลายมาเป็น ข้อ ๒)

วิกติกา เครื่องลาดที่เป็นรูปสัตว์ร้าย เช่น ราชสีห์ เสือ เป็นต้น

วิกัป, วิกัปป ทำให้เป็นของสองเจ้าของ คือขอให้ภิกษุสามเณรอื่นร่วมเป็นเจ้าของ บาตรหรือจีวรนั้นๆ ด้วย ทำให้ไม่ต้อง อาบัติเพราะเก็บบาตรหรือออกติเรก จีวรไว้เกินกำหนด

วิกัปมี ๒ คือ วิกัปต่อหน้า และวิกัป ลับหลัง

วิกัปต่อหน้า คือ วิกัปต่อหน้าผู้รับ ถ้าจีวรผืนเดียว อยู่ในหัตถบาตร ว่า “อิมิ จีวรํ ตูยหิ วิกัปเปมิ” แปลว่า “ข้าพเจ้า วิกัปจีวรผืนนี้แก่ท่าน” (ถ้าวิกัปจีวร ๒ ผืน ขึ้นไป ว่า “อิมานิ จีวรานิ” แทน “อิมิ จีวรํ”, ถ้าจีวรที่วิกัปอยู่นอกหัตถบาตร ว่า “เอตํ” แทน “อิมิ” ว่า “เอตานิ” แทน “อิมานิ”, ถ้าวิกัปแก่ภิกษุผู้แก่กว่า จะใช้ขบว่า “อายุสมโต” แทน “ตฺวํ” ก็ควร)

วิกัปลับหลัง คือ วิกัปให้แก่สหธรรมิก รูปใดรูปหนึ่ง ผู้มิได้อยู่เฉพาหน้า โดย เปล่งวาจาต่อหน้าสหธรรมิกรูปอื่น ถ้า จีวรผืนเดียว อยู่ในหัตถบาตร ว่า “อิมิ จีวรํ อิตฺถนฺนามสฺส วิกัปเปมิ” แปลว่า

“ข้าพเจ้าวิกัปจิวรผีนนี้ แก่ท่านผู้ชื่อนี้” (ถ้าวิกัปแก่ภิกษุชื่อว่าอุตตระ ก็บอกชื่อว่า “อุตตระสุส ภิกขุโน” หรือ “อายุสมโต อุตตระสุส” แทน “อิตถนนามสุส” สุดแต่ผู้รับอ่อนกว่าหรือแก่กว่า, ถ้าวิกัปจิวรหลายผีน หรือจิวรอยู่นอกหัตถบาล ฟังเปลี่ยนคำ โดยเทียบตามแบบวิกัปต่อหน้า)

จิวรที่วิกัปไว้ จะบริโภาค ต้องขอให้ผู้รับถอนก่อน มิฉะนั้น หากบริโภาค จะต้องอาบัติปาจิตตีย์ เมื่อผู้ที่ได้รับไว้นั้นถอนแล้ว จึงใช้ได้, คำถอนสำหรับจิวรที่อยู่ในหัตถบาล ว่า “อิมิ จิวริ มยหิ สนุตกัม ปริภุชช วา วิสชเชหิ วา ยถาปจยัม วา กโรหิ” แปลว่า “จิวรผีนนี้ของข้าพเจ้า ท่านจงใช้สอยก็ตาม จงสละก็ตาม จงทำตามปัจจัยก็ตาม” (ถ้าผู้ถอนอ่อนกว่า ฟังว่า “อิมิ จิวริ มยหิ สนุตกัม ปริภุชช วา วิสชเชถ วา ยถาปจยัม วา กโรถ”, คำที่ฟังเปลี่ยนทั้งหลาย เช่น ชื่อของจำนวนของ และที่ของตั้งอยู่ในหรือนอกหัตถบาล ฟังเทียบเคียงกับคำที่กล่าวแล้วข้างต้น)

ในเรื่องเกี่ยวกับการวิกัปนี้ มีแนวทางปฏิบัติที่พระอาจารย์นักวินัยแนะนำไว้ และพระมตีในหนังสือวินัยมุข อันควรทราบ ว่า ผ้าที่จะอธิษฐานเป็นผ้าปุณนก็ดี เป็นผ้าบริวารโจลก็ดี ต้องเป็น

ของที่ไม่ใช้ぬ่งห่ม จึงอธิษฐานขึ้น เช่น ภิกษุถอนผ้าอุตตราสงค์ผีนเก่าเสีย ไม่คิดจะใช้นู่งห่มอีก และอธิษฐานผีนใหม่แล้ว จะอธิษฐานผีนเก่านั้นเป็นผ้าปุณนเช่นนี้ได้ แต่ถ้ายังจะใช้นู่งห่ม ควรวิกัปไว้ตามแบบ ส่วนผ้าบริวารโจลนั้น ก็เช่นผ้ากรองน้ำ ถูบาตร และย่าม อันมิใช่ของใช้นู่งห่ม และไม่ใช้เป็นของใหญ่ตลอดจนผ้าบริวารอย่างอื่น ซึ่งมีสีและดอกอันห้ามในผ้าぬ่งห่ม อย่างนี้ อธิษฐานขึ้น ส่วนผ้าที่จะใช้นู่งห่ม แม้เพียงผีนเล็กพอใช้เป็นเครื่องประกอบเข้าเป็นผ้าぬ่งห่มได้ แม้แต่ผ้าขาว มีประมาณตั้งแต่ยาว ๘ นิ้ว กว้าง ๔ นิ้วขึ้นไป จัดว่าเป็นจิวรตามกำหนดอย่างต่ำที่จะต้องวิกัป

อนึ่ง ผ้าอาบน้ำฝน เป็นของที่ทรงอนุญาตเป็นบริวารพิเศษชั่วคราวของภิกษุ อธิษฐานไว้ใช้ได้ตลอด ๔ เดือนแห่งฤดูฝน พ้นนั้นให้วิกัปไว้

ทั้งนี้ มีพุทธานุญาตไว้คราวหนึ่ง (วินย. ๕/๑๖๐/๒๑๘) ซึ่งใช้เป็นที่ยอ้างอิงในเรื่องที่ว่า ผ้าอย่างไหนจะต้องอธิษฐาน หรือต้องวิกัป อย่างไร ใจความว่า ไตรจิวร ผ้าปุณน (นิสีทนะ) ผ้าปุณน (ปัจจัตถณะ) ผ้าเช็ดหน้าเช็ดปาก (มุขปุณณโจล) และผ้าบริวารโจล ให้อธิษฐาน ไม่ใช้ให้วิกัป, ผ้าอาบน้ำฝน (วัสสิกสาฎก) ให้

อธิษฐานใช้ตลอด ๔ เดือนแห่งฤดูฝน
พ้นจากนั้น ให้วิกัปไว้, ผ้าปิดผี (กัณฑุ-
ปฏิจฉาติ) ให้อธิษฐานใช้ตลอดเวลาที่
อาพาธ พ้นจากนั้นให้วิกัปไว้; ผ้าจีวร
ขนาดอย่างต่ำยาว ๘ นิ้ว กว้าง ๔ นิ้ว
โดยนิ้วพระสุคต ต้องวิกัป

ส่วนในการวิกัปบาตร ถ้าบาตรใบ
เดียว อยู่ในหัตถบาธว่า “อิมํ ปตฺตํ ตฺยํหิ
วิกัปเปมิ” (ถ้าบาตรหลายใบ ว่า “อิมเ
ปตฺเต” แทน “อิมํ ปตฺตํ”; ถ้าบาตรอยู่
นอกหัตถบาธ ว่า “เอตํ” แทน “อิมํ”
บาตรหลายใบ ว่า “เอเต” แทน “อิมเ”),
บาตรที่วิกัปไว้แล้ว ไม่มีกำหนดให้ถอน
ก่อนจึงบริโภค ฟังใช้เป็นของวิกัป แต่
เมื่อจะอธิษฐาน ฟังให้ถอนก่อน; ๓
อธิษฐาน, ปัจจุทธรณ์

วิกัปปิตีวร จีวรที่วิกัปไว้, จีวรที่ได้ทำ
ให้เป็นของ ๒ เจ้าของแล้ว

วิการ 1. พิการ, ความแปรผัน, ความผิด
แปลก, ผิดปรกติ **2.** ทำต่างๆ, แสดง
อาการผิดแปลก ไม่เป็นปกติ ทางกาย
(กายวิการ) ก็ตาม ทางวาจา (วจีวิการ)
ก็ตาม เช่น โกรธขึ้นมา หรือรังเกียจแล้ว
ทำหน้านิ้วคือขมวด ตีหน้าถ่มมิ่งทิ้ง ชี้นิ้ว
ปิด เงื่อแขน ร้องซึๆ ซะๆ พูดไล่ว่าไป
ซะ อย่างนี้เป็นต้น ภิกษุมีสติ
สัมปชัญญะ ไม่ทำกายวิการ หรือวจี
วิการอย่างนั้น **3.** การเคลื่อนไหวให้รู้

ความหมาย, การใช้กายหรือวาจาสื่อ
ความหมาย, มีความหมายเท่ากับ
“วิญญูติ” คือ กายวิการเป็น *กายวิญญูติ*
(การเคลื่อนไหวกายให้รู้ความหมาย) วจี
วิการเป็น *วจีวิญญูติ* (การเคลื่อนไหว
วาจาให้รู้ความหมาย); ๓ *วิญญูติ*

วิกาล ผิดเวลา, ในวิกาลโภชนสิกขาบท
(ห้ามฉันอาหารในเวลาวิกาล) หมายถึง
ตั้งแต่เที่ยงแล้วไปจนถึงก่อนอรุณวัน
ใหม่; ส่วนในอันธการวรรค สิกขาบทที่
๗ ในภิกษุณีวิมังค์ (ห้ามภิกษุณีเข้าสู่
ตระกูลในเวลาวิกาล เอาที่นอนปูลาดนั้ง
นอนทับโดยไม่บอกกล่าวขออนุญาตเจ้า
บ้าน) หมายถึงตั้งแต่พระอาทิตย์ตกจน
ถึงก่อนอรุณวันใหม่; ในสังคาลกสูตร
ที่สมณิกาย ปาฎิกวรรค สุตตันตปิฎก
กล่าวถึงการเที่ยวชอกแซกในเวลาวิกาล
ว่าเป็นอบายมุขนั้น ก็หมายถึงเวลาค่ำ

วิกาลโภชน การกินอาหารในเวลาวิกาล,
การฉันอาหารผิดเวลา; ๓ *วิกาล*

วิภพพนา การทำให้เป็นได้ต่างๆ, การยก
เยื้องยกย้าย, การปรับเปลี่ยนแปลงผัน,
เช่น ผู้ที่เจริญอัปมัณญาจนชำนาญ มี
จิตเสมอกันต่อสรรพสัตว์ และเข้าถึง
ฉานแล้ว สามารถแผ่เมตตา เป็นต้น ต่อ
สัตว์ทั้งหลาย แผกผันไปได้ต่างๆ ทั้ง
แบบกว้างขวางไม่มีขอบเขต (อนธิโส-
ผรณา) ทั้งแบบจำกัดขอบเขต (อิธิโส-

ผรณา) และแบบเฉพาะเป็นทศๆ (ทลสา-
ผรณา), คำว่า “วภวณ” น้ มักพบในชื้อ
เรยกภทท (ภทท) แบบหน้ กือ วภวณ-
อภทท หรือวภวณภทท; เทียบ *อนธส-*
ผรณา, อธสผรณา, ทสผรณา; ดู แฝ
เมตตา, สมาสภท; วภวณอภท

วภวณอภท, วภวณภท ภททคื
การแผลง, ภททบดผ่น, ภททผ่นแผลง
คืการแผลงภททเปลงตัว เปล่ยนจาก
รฐปร่างปกต เปลงเป็นเด้ก เป็นครฐท เป็น
เทวดา เป็นลือ เป็นนฐ เป็นตัน (ต้งห้าม
ทางพระวณย)

วขมภนปทาน การละกเลสได้ด้วยขมไว้
ด้วยฉาน; มักเช่ยน *วขมภนปทาน*

วขมภนวมุตต ดู *วขมภนวมุตต*

วขย การใช้ปัญญาพ่น สบค่น, การค่น
คว่า สบหา ตรวจสบ พ่นพ่น ให้ล้น
สงลย ให้รู้เข้าใจแจ่มแจ่งชัดเจนถ้
ความจริง ตรงเต็มตามสภาวะ; ดู *ชรรม*
วขย, ฐมวขย

วขาร ความตรอง, การพขารณาอารมณ,
การตามพ่นอารมณ (ชื้อ ๒ ในองคฉาน
๕)

วขารณ 1. พขารณา, ไตร่ตรอง **2.** สบ
สวณ, ตรวจตรา **3.** คตการ, กะการ, จด
เตรียม, จดแจ่ง, ดูแล, จดดำเนนการ
4. ในภาษาไทย มักหมายถ้ตชม, แสดง
ความคตเห็นในเชงตัดสนคณค่า ชื้อชื้อด

ชื้อด้อย

วขารณญาน ปัญญาที่ไตร่ตรองพขารณา
เหตุผล

วขกจฉา ความล้งเลไม่ตกลงได้, ความ
ไม่แนใจ, ความสงลย, ความเคลือบ
แคลงในกุศลชรรมท้งหลาย, ความล้งเล
เป็นเหตุให้ไม่แนใจในปภททาเครือง
ดำเนนของตน (ชื้อ ๕ ในนัวรณ ๕, ชื้อ
๕ ในสังโยชน ๑๐ ตามนัยพระอภทชรรม,
ชื้อ ๔ ในอนนลย ๗)

วขจร งาม, งดงาม, แปลก, ตระการ,
หฐ, แพรวพราว

วขชา ความรู้แจ่ง, ความรู้วเสษ; **วขชา ๓**
คื **๑. ปุพพณวสานุสตญาน** ความรู้ที่
ระล้กชาติได้ **๒. จฐปปาตญาน** ความรู้
จฐและอุปบตขของสัตว์ท้งหลาย **๓.**
อาสาภขญาน ความรู้ที่ทาอาสาให้ล้น
วขชา ๔ คื **๑. วปัสสนาญาน** ญานใน
วปัสสนา **๒. มโนมยภท** ภทททางใจ **๓.**
อภทวภ แสดงภททได้ต่างๆ **๔. ทภพ-**
โสต หุภทภย **๕. เจโตปรยญาน** รู้จัก
กำหนดใจผู้่อได้ **๖. ปุพพณวสานุสต**
๗. ทภพจกขุ ตาภทภย (= จฐปปาต-
ญาน) **๘.อาสาภขญาน**

วขชาจรณสมปนโน (พระผู้มีพระภาค
เจ้าั่น) ทรงถ้พร้อมด้วยวขชาและ
จรณะ ประกอบด้วยวขชา ๓ หรือวขชา
๔ และจรณะ ๑๕ อันเป็นปภททาเครือง

บรรลู่วิชชา นั้น, มีความรู้ประเสริฐ
 ความประพฤติประเสริฐ (ข้อ ๓ ใน
 พุทธคุณ ๙)

วิชาธร, วิชาธร ๓ วิทยาธร

วิญญูติ 1. การเคลื่อนไหวให้รู้ความ
 หมาย, การสื่อความหมาย มี ๒ คือ ๑.
กายวิญญูติ การให้รู้ความหมายด้วยกาย
 เช่น พยักหน้า กวักมือ ๒. **วจีวิญญูติ**
 การให้รู้ความหมายด้วยวาจา คือพูด
 หรือบอกกล่าว 2. การออกปากขอของ
 ต่อคนไม่ควรขอ หมายถึงภิกษุขอสิ่ง
 ของต่อคฤหัสถ์ผู้ไม่ใช่ญาติ ผู้ไม่ใช่คน
 ปวาราณา

วิญญูณ ความรู้แจ้งอารมณ์, จิต, ความรู้
 ที่เกิดขึ้นเมื่ออายตนะภายในและ
 อายตนะภายนอกกระทบกัน เช่นรู้
 อารมณ์ในเวลาเมื่อรูปมากระทบตา
 เป็นต้น ได้แก่ การเห็น การได้ยินเป็น
 อาทิ; **วิญญูณ ๖** คือ ๑. **จักขุวิญญูณ**
 ความรู้อารมณ์ทางตา (เห็น) ๒. **โสต-**
วิญญูณ ความรู้อารมณ์ทางหู (ได้ยิน)
 ๓. **ฆานวิญญูณ** ความรู้อารมณ์ทาง
 จมูก (ได้กลิ่น) ๔. **ชิวหาวิญญูณ** ความ
 รู้อารมณ์ทางลิ้น (รู้รส) ๕. **กายวิญญูณ**
 ความรู้อารมณ์ทางกาย (รู้สิ่งต้องกาย)
 ๖. **มโนวิญญูณ** ความรู้อารมณ์ทางใจ
 (รู้เรื่องในใจ)

วิญญูณฐิติ ภูมิเป็นที่ตั้งของวิญญูณ มี

๗ คือ ๑. สัตว์เหล่าหนึ่ง มีกายต่างกัน
 มีสัญญาต่างกัน เช่นพวกมนุษย์ พวก
 เทพบางหมู่ พวกวินิปาติกะ บางหมู่ ๒.
 สัตว์เหล่าหนึ่ง มีกายต่างกัน มีสัญญา
 อย่างเดียวกัน เช่น พวกเทพผู้อยู่ใน
 จำพวกพรหมผู้เกิดในภูมิปฐมฌาน ๓.
 สัตว์เหล่าหนึ่ง มีกายอย่างเดียวกัน มี
 สัญญาต่างกัน เช่น พวกเทพอภัสสระ
 ๔. สัตว์เหล่าหนึ่ง มีกายอย่างเดียวกัน มี
 สัญญาอย่างเดียวกัน เช่น พวกเทพสุภ-
 กิณหะ ๕. สัตว์เหล่าหนึ่ง ผู้เข้าถึงชั้น
 อากาสานัญจายตนะ ๖. สัตว์เหล่าหนึ่ง
 ผู้เข้าถึงชั้นวิญญูณัญจายตนะ ๗. สัตว์
 เหล่าหนึ่ง ผู้เข้าถึงชั้นอาภิกขัญจายตนะ

วิญญูณธาตุ ธาตุรู้, ความรู้แจ้ง, ความรู้
 อะไรก็ได้ (ข้อ ๖ ในธาตุ ๖)

วิญญูณัญจายตนะ ฌานอันกำหนด
 วิญญูณหาที่สุดมิได้เป็นอารมณ์หรือ
 ภาพของผู้เข้าถึงฌานนี้ (ข้อ ๒ ในอรูปร ๔)

วิญญูณาหาร อาหารคือวิญญูณ,
 วิญญูณเป็นอาหารคือเป็นปัจจัย
 อุคหนุนหล่อเลี้ยงให้เกิดนามรูป (ข้อ ๔
 ในอาหาร ๔)

วิญญู ผู้รู้, บัณฑิต, นักปราชญ์; ในพระ
 วินัย ตามปาจิตตยสิกขาบทที่ ๗ แห่ง
 มุสาวาทวรรค ว่า “อนึ่ง ภิกษุใดแสดง
 ธรรมแก่มาตุคามเกินกว่า ๕-๖ คำ เว้น
 แต่มีบุรุษผู้เป็นวิญญูอยู่ด้วย เป็น

ปาจิตตีย์” คำว่า **วิญญู** ในที่นี้ หมายถึง ผู้รู้ความ คือ “ผู้สามารถรู้เข้าใจคำดีคำร้าย คำหยาบคำไม่หยาบ”, ในกฎหมายไทย ใช้คำว่า **วิญญูชน** หมายถึง บุคคล ผู้รู้ผิดรู้ชอบตามปรกติ หรืออย่างภาษาชาวบ้านว่า ผู้รู้ผิดชอบชั่วดี

วิญญูชน ๓ **วิญญู**

วิตก ความตรึก, ตรี, การยกจิตขึ้นสู่ อารมณ์ หรือปักจิตลงสู่อารมณ์ (ข้อ ๑ ในองค์ฌาน ๕), การคิด, ความดำริ; ไทยใช้ว่าเป็นห่วงกังวล

วิตกจริต พื้นนิสัยหนักในทางตรึก, มี วิตกเป็นปรกติ, มีปรกตินึกพลาถหรือ คิดจับจดฟุ้งซ่าน, ผู้มีจริตชนิดนี้พึงแก้ ด้วย เฟ่งกสิณ หรือเจริญอานาปานสติ-กัมมัฏฐาน (ข้อ ๖ ในจริต ๖)

วิตถาร ซึ่งแผ่ยืดขยายกว้างขวางออกไป, ขยายความ, พิสดาร; ตรงข้ามกับ **สังเขป**; ในการวัด หมายถึง ความกว้าง (เทียบ กับความยาว คือ **อายาม** และความสูง หรือความลึก คือ **อุพเพช**); ในภาษาไทย ความหมายเพี้ยนไป กลายเป็นว่า ผิดปรกติ, พิลึก, นอกแบบ, นอกลู่ นอกทาง, เกินวิสัยแห่งความยอมรับ

วิตถารนัย นัยอย่างพิสดาร, แบบขยายความ, แง่ความหมายซึ่งบรรยายอย่าง กว้างขวางยืดยาว; ตรงข้ามกับ **สังเขปนัย**

วิตกกมมะ ๓ **วิตกกมมะ**

วิถิจิต “จิตในวิถิ” คือจิตในวิถิแห่งการรับรู้เสพอารมณ์, จิตซึ่งเกิดขึ้นเป็นไปในวิถิ คือพ้นจากภวังค์ หรือพ้นจากภาวะที่เป็นภวังคจิต (และมีใช่เป็นปฏิสนธิจิต หรือ จุติจิต), พูดอีกอย่างหนึ่งว่า จิต ๑๑ ชื่อ ซึ่งทำกิจ ๑๑ อย่าง นอกจากปฏิสนธิกิจ ภวังคกิจ และจุติกิจ, “**วิถิจิต**” เป็นคำรวม เรียกจิตทั้งหลาย ซึ่งทำหน้าที่เกี่ยวกับการรับรู้อารมณ์ ๖ ทางทวารทั้ง ๖ (คำบาลีว่า “**วิถิจิตต**”), อธิบายอย่างง่ายพอให้เข้าใจเป็นพื้นฐานว่า สัตว์ทั้งหลาย หลังจากเกิดคือปฏิสนธิแล้ว จนถึงก่อนตายคือจุติ ระหว่างนั้น ชีวิตเป็นอยู่โดยมีจิตที่เป็นพื้น เรียกว่าภวังคจิต (จิตที่เป็นองค์แห่งภพ หรือจิตในภาวะที่เป็นองค์แห่งภพ) ซึ่งเกิดดับสืบเนื่องต่อกันไปตลอดเวลา (มักเรียกว่าภวังคโสต คือกระแสแห่งภวังค์) ที่นี้ ถ้าจิตอยู่ในภาวะภวังค์ เป็นภวังคจิต และเกิดดับสืบต่อไปเป็นภวังคโสตเท่านั้น ก็เพียงแค่นี้ยังมีชีวิตอยู่ เหมือนหลับอยู่ตลอดเวลา แต่ชีวิตนั้นเป็นอยู่ดำเนินไป โดยมีการรับรู้และทำกรรมทางทวารต่างๆ เช่น เห็น ได้ยิน ดู ฟัง เคลื่อนไหว พูดจา ตลอดจนคิดการต่างๆ จิตจึงมิใช่อยู่เพียงในภาวะที่เป็นภวังค์ คือมิใช่แค่เป็นองค์แห่งภพไว้เท่านั้น แต่ต้องมีการรับรู้เสพอารมณ์ทำกรรมทางทวารทั้ง

หลายด้วย ดังนั้น เมื่อมีอารมณ์ คือ รูป เสียง ฯลฯ มาปรากฏแก่ทวาร (“มาสู่คลองในทวาร”) คือ ตา หู ฯลฯ ก็จะมีการรับรู้ โดยภวังคจิตที่กำลังเกิดดับสืบต่อกระแสภพกันอยู่นั้น แทนที่ภวังคจิตหนึ่งดับไป จะเกิดเป็นภวังคจิตใหม่ขึ้นมา ก็กลายเป็นว่า ภวังคจิตหนึ่งดับไป แต่เกิดเป็นจิตหนึ่งที่อยู่ใต้วงคจิตแห่งการรับรู้เกิดขึ้นมา (ตอนนี้ พูดอย่างภาษาชาวบ้านให้เข้าใจง่ายว่า จิตออกจากภวังค์ หรือจิตขึ้นสู่วิถี) แล้วก็จะมีจิตที่เรียกชื่อต่างๆ เกิดขึ้นมาทำหน้าที่ต่อๆ กันไป ในวิถีแห่งการรับรู้เสพอารมณ์นั้น จนครบกระบวนการจบวิถีไปรอบหนึ่ง แล้วก็เกิดเป็นภวังคจิตขึ้นมาอีก (พูดอย่างภาษาชาวบ้านว่า ตกภวังค์), จิตทั้งหลายที่เกิดขึ้นมาทำหน้าที่แต่ละขณะในวิถีแห่งการรับรู้เสพอารมณ์นั้น จนจบกระบวนการ เรียกว่า “วิถิจิต” และจิตแต่ละขณะในวิถีนั้น มีชื่อเรียกเฉพาะของมัน ตามกิจคืองานหรือหน้าที่ที่มันทำ, เมื่อตกภวังค์อย่างที่ว่านั้นแล้ว ภวังคจิตเกิดดับต่อกันไป แล้วก็เปลี่ยน (เรียกว่าตัดกระแสภวังค์) เกิดเป็นวิถีจิตขึ้นมารับรู้เสพอารมณ์อีก แล้วพอจบกระบวนการ ก็ตกภวังค์ เป็นภวังคจิต แล้วก็ตัดกระแสภวังค์ เกิดเป็นวิถีจิตขึ้นอีก สลับกันหมุนเวียนไป โดยนัยนี้ ชีวิตที่

ดำเนินไปแม้ในกิจกรรมเล็กน้อยหนึ่งๆ จึงเป็นการสลับหมุนเวียนไปของกระแสภวังคจิต (ภวังคโสตะ) กับกระบวนการวิถิจิต (วิถิจิตตปวัตติ) ที่เกิดดับสืบต่อไปมากมายไม่อาจนับได้

ในการรับรู้เสพอารมณ์ทำกรรมครั้งหนึ่งๆ ที่เป็นการเปลี่ยนจากภวังคจิต มาเป็นวิถีจิต จนกระทั่งกลับเป็นภวังคจิตอีกนั้น แยกแยะให้เห็นลำดับขั้นตอนแห่งความเป็นไป พอให้ได้ความเข้าใจคร่าวๆ (ในที่นี้ จะพูดถึงเฉพาะปัญญาทวารวิถี คือการรับรู้ทางทวาร ๕ ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น และกาย ในกรณีที่รับอารมณ์ที่มีกำลังมาก คืออติมหันตารมณ์เป็นหลัก) ดังนี้ **ก. ช่วงภวังคจิต** (เนื่องจากเมื่อจบวิถี ก็จะกลับเป็นภวังค์อีกตามปกติจึงเรียกภวังคจิตที่เอาเป็นจุดเริ่มต้นว่า “อติตภวังค์” คือภวังค์ที่ล่วงแล้ว หรือภวังค์ก่อน) มี ๓ ขณะ ได้แก่ ๑. อติตภวังค์ (ภวังคจิตที่สืบต่อมาจากก่อน) ๒. ภวังคจลนะ (ภวังค์ไหวตัวจากอารมณ์ใหม่ที่กระทบ) ๓. ภวังคุปัจเฉท (ภวังค์ขาดจากอารมณ์เก่า) **ข. ช่วงวิถิจิต** มี ๑๔ ขณะ ได้แก่ ๑. ปัญญาทวารวัชชนะ (การคำนึงอารมณ์ใหม่ทางทวารนั้นๆ ในทวารทั้ง ๕, ถ้าอยู่ในมโนทวารวิถี ก็เป็นมโนทวารวัชชนะ) ๒. ปัญจวิญญูญาณ (การรู้อารมณ์นั้นๆ ในอารมณ์ทั้ง ๕ คือ

เป็นจักขุวิญญาณ หรือโสตวิญญาณ หรือฆานวิญญาณ หรือชีวหาวิญญาณ หรือกายวิญญาณ อย่างใดอย่างหนึ่ง) ๓. สัมปฏิจฉนะ (สัมปฏิจฉนนะ ก็เรียก, การรับอารมณ์จากปัจจัยวิญญาณ เพื่อเสนอแก่สันตிரณะ) ๔. สันตிரณะ (การพิจารณาไต่สวนอารมณ์) ๕. โวฏฐัพพะ (การตัดสินอารมณ์) ๖.-๑๒. ชวณะ (การเล่นไปในอารมณ์ คือรับรู้สภาพต่ออารมณ์ เป็นช่วงที่ทำการ โดยเป็น กุศลชวณะหรืออกุศลชวณะ หรือไม่ก็ กิริยา) ติดต่อกัน ๗ ขณะ ๑๓.-๑๔. ตทารมณ (ตทาลัมพะณะ หรือตทาลัมพะณะ ก็เรียก, “มีอารมณ์นั้น” คือมีอารมณ์เดียวกับชวณะ ได้แก่การเกิดเป็นวิปากจิตที่ได้ รับอารมณ์ต่อจากชวณะ เหมือนได้รับผล ประมวลจากชวณะมาบันทึกเก็บไว้ ก่อน ตกภวังค์) ต่อกัน ๒ ขณะ แล้วก็สิ้นสุดวิถี คือจบกระบวนการของวิถีจิต เกิดเป็นภวังค- จิตขึ้นใหม่ (ตกภวังค์), เมื่อนับตลอด หมดทั้งสองช่วง คือตั้งแต่อดีตภวังค์จุด เริ่ม มาจนจบวิถี ก็มี ๑๗ ขณะจิต

ในส่วนรายละเอียด วิถีจิตมีความ เป็นไปแตกต่างกันหลายแบบ เช่น ใน ปัญจทวารวิถีที่พูดมาข้างต้นนั้น เป็น กรณีที่รับอารมณ์ซึ่งมีกำลังเด่นชัดมาก (อติมหันตารมณ) แต่ถ้าอารมณ์ที่ ปรากฏเข้ามามีกำลังไม่มากนัก (เป็น

แค่มหันตารมณ) ภวังค์จะยังไม่ไหวตัว จนถึงภวังคจิตขณะที่ ๓ หรือขณะที่ ๔ จึงจะไหวตัวเป็นภวังคจลนะ ในกรณี อย่างนี้ ก็จะมีอดีตภวังค์ ๒ หรือ ๓ ขณะ และเมื่อขึ้นสู่วิถี ก็จะไปจบแค่ชวณะที่ ๗ ดับ แล้วก็ตกภวังค์ โดยไม่มีตทารมณ เกิดขึ้น, ยิ่งกว่านั้น ถ้าอารมณ์ที่ปรากฏมี กำลังน้อย (เป็นปริตตารมณ) ก็จะผ่าน อดีตภวังค์ไปหลายขณะ (ตั้งแต่ ๔ ถึง ๙ ขณะ) จึงเป็นภวังคจลนะ และเมื่อขึ้นสู่วิถี แล้ว วิถีนั้นก็ไปสิ้นสุดลงแค่โวฏฐัพพะ ไม่ทันเกิดชวณจิต ก็ตกภวังค์ไปเลย, และถ้าอารมณ์ที่ปรากฏนั้นอ่อนกำลังเกินไป (เป็นอติปริตตารมณ) ก็จะผ่านอดีต- ภวังค์ไปมากหลายขณะ จนในที่สุด เกิดภวังคจลนะขึ้นมาได้ ๒ ขณะ ก็กลับ เป็นภวังค์ตามเดิม คือภวังค์ไม่ขาด (ไม่ มีภวังค์บุ้งเฉท) และไม่มีวิถีจิตเกิดขึ้น เลย จึงเรียกว่าเป็นโมฆวาระ, ส่วนใน มโนทวารวิถี เมื่อภวังค์ไหวตัว (ภวังค- จลนะ) และภวังค์ขาด (ภวังค์บุ้งเฉท) แล้ว ขึ้นสู่วิถี จะมีเพียงมโนทวารวิชชณะ (การค้ำหนึ่งอารมณ์ใหม่ทางมโนทวาร) แล้วเกิดเป็นชวณจิต ๗ ขณะต่อไปเลย (ไม่มีสัมปฏิจฉนจิต เป็นต้น) เมื่อชวณะ ครบ ๗ แล้ว ในกรณีที่อารมณ์ที่ปรากฏ เด่นชัด (วิภูตารมณ) ก็จะเกิดตทารมณ ๒ ขณะ แล้วตกภวังค์ แต่ถ้าอารมณ์

อ่อนแรงไม่เด่นชัด (อวิภูตารมณ) พอครบ ๗ ชวณะแล้ว ก็ตกภวังค์ไปเลย โดยไม่มีตทารมณเกิดขึ้น, หนึ่ง ที่กล่าวมาทั้งหมดนั้น เป็นวิถิจิตในกามภูมิทั้งสิ้น ยังมีวิถิจิตในภูมิที่สูงขึ้นไปอีก ในฝ่ายมโนทวารวิถิ (จิตในปัญจทวารวิถิ อยู่ในกามภูมิอย่างเดียว) ซึ่งเป็นจิตที่เป็นสมาธิขั้นอุปปนา และมีความเป็นไปได้ที่แตกต่างจากวิถิจิตในกามภูมิ เช่น ชวณะไม่จำกัดเพียงแค่ ๗ ขณะ เมื่อเข้าฌานแล้ว ตราบใดยังอยู่ในฌาน ก็มีชวณจิตเกิดดับสลับต่อกันไปตลอด นับจำนวนไม่ได้ โดยไม่ตกภวังค์เลย ถ้าเกิดเป็นภวังคจิตขึ้นเมื่อใด ก็คือออกจากฌาน ดังนั้นเป็นต้น รายละเอียดของวิถิจิตระดับนี้ จะไม่กล่าวในที่นี้; ดู *ชวณะ, ตทารมณ*;

เทียบ *ภวังคจิต*

วิทยา ความรู้

วิทยาธร “ผู้ทรงวิทยา”, ผู้มีวิชากายสิทธิ์, ผู้มีฤทธิ์ที่สำเร็จด้วยวิทยาอาคมหรือของวิเศษ, ฟ่อมด

วิเทหะ ชื่อแคว้นหนึ่งในชมพูทวีป นครหลวงชื่อ *มิถิลา* เป็นดินแดนพวกวัชชีอีกถิ่นหนึ่ง ตั้งอยู่บนฝั่งแม่น้ำคงคา ตรงข้ามกับแคว้นมคธ

วิธัญญา ชื่อนครหรือถิ่นหนึ่งในสักกชนบท ปกครองโดยกษัตริย์วงศ์ศากยะ; *เวธัญญา* ก็เรียก

วินชยะ ชื่อเทือกเขาสำคัญในอินเดียภาคกลาง (Vindhya Range) เริ่มต้นทางตะวันออกที่พาราณสี ยาวลงไปทางตะวันตกเฉียงใต้ประมาณ ๑,๐๘๖ กม. บางตอนเคียงคู่ไปกับแม่น้ำนัมมทา แล้วสิ้นสุดลงในรัฐคุชราต ถือกั้นทำนองเดียวกับแม่น้ำนัมมทาว่าเป็นเส้นแบ่ง ระหว่างที่ราบลุ่มแม่น้ำคงคาในภาคเหนือ (อุตราภท) กับดินแดนที่ราบสูงแห่งอินเดียภาคใต้ (Deccan Plateau; ทักซิณาภท); ดู *นัมมทา*

วินยวาที ผู้มีปรกติกเล่าพระวินัย

วินยสัมมุขตา ความเป็นต่อหน้าพระวินัยในวิวาทาธิกรณ หมายถึงปฏิบัติตามธรรมวินัยและสัตตสุตสนันอันเป็นเครื่องระงับอธิกรณนั้น; ดู *สัมมุขาวินัย*

วินัย ระเบียบแบบแผนสำหรับฝึกฝนควบคุมความประพฤติของบุคคลให้มีชีวิตที่ดีงามเจริญก้าวหน้าและควบคุมหมู่ชนให้อยู่ร่วมกันด้วยความสงบเรียบร้อยดีงาม, ประมวลบทบัญญัติข้อกำหนดสำหรับควบคุมความประพฤติไม่ให้เสื่อมเสียและฝึกฝนให้ประพฤติดีงามเป็นคุณเกื้อกูลยิ่งขึ้น, ประมวลสิกขาบท; วินัยมี ๒ อย่างคือ ๑. *อนาคาริยวินัย* วินัยของผู้ไม่ครองเรือน คือวินัยของบรรพชิต หรือวินัยของพระสงฆ์

ได้แก่ การไม่ต้องอาบัติทั้ง ๗ หรือโดย
สาระ ได้แก่ **ปาริสุทธิศีล ๔ ๒. อาคาริย
วินัย** วินัยของผู้ครองเรือน คือ วินัยของ
ชาวบ้าน ได้แก่ การงดเว้นจาก
อกุศลกรรมบถ ๑๐ โดยนัยก็คือ **กุศล
กรรมบถ ๑๐**

วินัยกถา คำพูดเกี่ยวกับพระวินัย, คำ
บรรยาย คำอธิบาย หรือเรื่องสนทนา
เกี่ยวกับพระวินัย

วินัยกรรม การกระทำเกี่ยวกับพระวินัย
หรือการปฏิบัติตามวินัย เช่น การ
อธิษฐานบวช การวิกัปปาตและจีวร
การปลงอาบัติ การอยู่ปริวาส เป็นต้น

วินัยธร “ผู้ทรงวินัย”, ภิกษุผู้ชำนาญ
วินัย; พระอุบาลีเถระ ได้รับยกย่องจาก
พระพุทธเจ้าว่าเป็นเอตทัคคะในบรรดา
พระวินัยธร

วินัยปิฎก ดู **ไตรปิฎก**

วินัยมุข มุขแห่งวินัย, หลักใหญ่ๆ หรือ
หัวข้อสำคัญๆ ที่เป็นเบื้องต้นแห่งพระ
วินัย หรือเป็นปากทางนำเข้าสู่วินัย เป็น
ชื่อหนังสือที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า
กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงรจนขึ้น
เพื่ออธิบายความหมายและชี้ประโยชน์
แห่งพระวินัย มุ่งช่วยให้พระภิกษุ
สามเณรตั้งอยู่ในปฏิบัติพอดีงาม ผู้ไม่
เคร่งจะได้อรรถรสสำรวมรักษามารยาทสม
เป็นสมณะ ฝ่ายผู้เคร่งครัดเกินไปจะได้

หายม गया ไม่สำคัญว่าตนดีกว่าผู้อื่น
ตั้งรังเกียจผู้อื่นเพราะเหตุเล็กน้อย
เพียงสักว่าธรรมเนียม หรือแม้หันไปชัก
นำผู้อื่นในปฏิบัติอันดี ต่างจะได้อันสงส์
คือไม่มีวิปฏิสาร; ทรงมุ่งหมายเพื่อจะ
แต่งแก้หนังสือ **บุพพสิกขาวัณณนา** ของ
พระอมราภิกษิต (อมร เกิด) เจ้าอาวาส
วัดบรมนิวาส; จัดพิมพ์เป็น ๓ เล่ม ใช้
เป็นแบบเรียนวิชาวินัย สำหรับนักธรรม
ชั้นตรี ชั้นโท และชั้นเอก ตามลำดับ

วินัยวัตถุ เรื่องเกี่ยวกับพระวินัย

วินิจฉัย ไตรตรอง, ไคร่ครวญ, ชี้ขาด,
ตัดสิน, ชำระความ

วินิบาต “โลกหรือวิสัยเป็นที่ตกไปแห่ง
สัตว์อย่างไรอำนาจ [คือช่วยตัวเองไม่ได้
เลย]”, “แดนเป็นที่ตกลงไปพินาศย่อย
ยับ”, สภาพตกต่ำ, ภาพคือภาวะแห่งชีวิต
ที่มีแต่ความตกต่ำเสื่อมถอยย่อยยับ;
อรรถกถาทั้งหลาย (เช่น วินย.อ.๑/๑๘๗)
แสดงความหมายไว้ ๒ นัย คือ พุด
แบบรวมๆ ก็เป็นไวพจน์คำหนึ่งของ
นรก นั่นเอง แต่ถ้าแยกความหมายออก
ไปต่างหาก ก็หมายถึงกำเนิด**อสุรกาย**

วินิปาติกะ ท่านว่าได้แก่พวกเวมานิก-
เปรต คือ พวกเปรตมีวิมานอยู่ ได้เสวย
สุขและต้องทุกข์ทรมานเป็นช่วงๆ สลับ
กันไป มีสุขบ้างทุกข์บ้างคละระคน

วินิพโลกรูป รูปที่แยกจากกันได้; เทียบ

อวินิพโกกรุป; ๓ รูป ๒๘

วินิตวัตต เรื่องที่ท่านวินิจฉัยแล้ว, เรื่องที่ตัดสินแล้ว ท่านแสดงไว้เป็นตัวอย่างสำหรับเทียบเคียงตัดสิน ในการปรับอาบัติ (ทำนองคำพิพากษาของศาลสูงสุดที่นำมาศึกษา)

วิบัติ ความเสีย, ความผิดพลาด, ความบกพร่อง, ความเสียหายใช้การไม่ได้ **1.**

วิบัติ ความเสีย ของ**ภิกษุ** มี ๔ อย่าง คือ

๑. คีตวิบัติ ความเสียแห่งศีล **๒. อาจรวิบัติ** ความเสียมรรยาท **๓. ทิฏฐิวิบัติ**

ความเห็นผิดธรรมผิดวินัย **๔. อาชีวิวิบัติ**

ความเสียหายแห่งการเลี้ยงชีพ **2.**

วิบัติ คือความเสียหายใช้ไม่ได้ ของ

สังฆกรรม มี ๔ คือ **๑. วัตถุวิบัติ** เสีย

โดยวัตถุ เช่น อุปสมบทคนอายุต่ำกว่า

๒๐ ปี **๒. สีมวิบัติ** เสียโดยสีมา เช่น

สีมาไม่มีนิमित **๓. ปริสวิบัติ** เสียโดย

บริษัทคือที่ประชุม เช่น ภิกษุเข้าประชุม

ไม่ครบองค์สงฆ์ **๔. กรรมวาจาวิบัติ**

เสียโดยกรรมวาจา เช่นสวดผิดพลาด

ตกหล่น สวดแต่อนุสาวนาไม่ได้ตั้ง

ญัตติ เป็นต้น (ข้อกรรมวาจาวิบัติบาง

กรณีแยกเป็นญัตติวิบัติและอนุสาวนา

วิบัติ กลายเป็นวิบัติ ๕ ก็มี; เทียบ **สมบัติ**

วิบาก ผลแห่งกรรม, ผลโดยตรงของ

กรรม, ผลดีผลร้ายที่เกิดแก่ตน คือเกิด

ขึ้นในกระแสสืบต่อแห่งชีวิตของตน

(ชีวิตสันตติ) อันเป็นไปตามกรรมดี

กรรมชั่วที่ตนได้ทำไว้; “วิบาก” มีความ

หมายต่างจากผลที่เรียกชื่ออย่างอื่น ซึ่ง

เป็นผลพวง ผลพลอยได้ ผลข้างเคียง

หรือผลสืบเนื่อง เช่น “นิสสันท์” และ

“อานิสงส์”; **๓ ผล**, เทียบ **นิสสันท์, อานิสงส์**

วิปจิตัญญ ผู้อาจรู้ธรรมต่อเมื่อท่าน

อธิบายความหมายแห่งหัวข้อนั้น, รู้ต่อ

เมื่อขยายความ (ข้อ ๒ ในบุคคล ๔)

วิปฏิสาร ความเดือดร้อน, ความร้อนใจ

เช่น ผู้ประพฤติผิดศีล เกิดความเดือด

ร้อนขึ้นในใจ ในเพราะความไม่บริสุทธิ์

ของตน เรียกว่า **เกิดวิปฏิสาร**

วิปवास “อยู่ปราศ” เป็นประการหนึ่งใน

รัตติเขต การขาดราตรีแห่งการประพฤติ

มานัตและการอยู่ปรีวาส; สำหรับผู้

ประพฤติมานัต วิปवास หมายถึง อยู่

ในถิ่น (จะเป็นวัดหรือที่มีใช้วัดเช่นป่า

เป็นต้นก็ตาม) ที่ไม่มีสงฆ์อยู่เป็นเพื่อน

คืออยู่ปราศจากสงฆ์, สำหรับผู้อยู่

ปรีวาส หมายถึง อยู่ในถิ่นปราศจาก

ปกติตตภิกษุ (มีปกติตตภิกษุอยู่เป็น

เพื่อนรูปเดียวก็ใช้ได้); **๓ รัตติเขต**

วิปริณาม ความแปรปรวน, ความผัน

แปรเปลี่ยนแปลงเรื่อยไป

วิปริณามทูกษ์ ทูกษ์เนื่องด้วยความผัน

แปร หรือทูกษ์ที่แฝงอยู่ในความแปร

ปรวน ได้แก่สุขเวทนา ซึ่งกลายเป็น

ความรู้สึกทุกข์ หรือก่อให้เกิดทุกข์ขึ้น
ในทันทีเมื่อสุขเวทนานั้นแปรปรวนไป;
เทียบ *ทุกข์ทุกข์, สังขารทุกข์*

วิปัสสนา, วิปัสสนา กิริยาที่ถือโดยอาการ
วิปริตผิดจากความเป็นจริง, ความเห็น
หรือความเข้าใจคลาดเคลื่อนจากสภาพ
ที่เป็นจริง มีดังนี้: **ก. วิปัสสนาด้วยอำนาจ
จิตต์และเจตสิก** ๓ ประการ คือ ๑.
วิปัสสนาด้วยอำนาจสำคัญผิด เรียกว่า
สัญญาวิปัสสนา ๒. วิปัสสนาด้วยอำนาจ
คิดผิด เรียกว่า *จิตตวิปัสสนา* ๓. วิปัสสนา
ด้วยอำนาจเห็นผิด เรียกว่า *ทิฏฐิวิปัสสนา*
ข. วิปัสสนาด้วยสามารถวัตถุเป็นที่ตั้ง ๔
ประการ คือ ๑. วิปัสสนาในของที่ไม่เที่ยง
ว่าเที่ยง ๒. วิปัสสนาในของที่เป็นทุกข์ว่า
เป็นสุข ๓. วิปัสสนาในของที่ไม่ใช่ตน ว่า
เป็นตน ๔. วิปัสสนาในของที่ไม่งาม ว่า
งาม (เขียนว่า *วิปัสสนา* ก็มี)

วิปัสสนา ความเห็นแจ้ง คือเห็นตรงต่อ
ความเป็นจริงของสภาวะธรรม; ปัญญาที่
เห็นไตรลักษณ์อันให้ถอนความหลงผิด
รู้ผิดในสังขารเสียได้, การฝึกอบรม
ปัญญาให้เกิดความเห็นแจ้งรู้ชัดภาวะ
ของสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็น (ข้อ ๒ ใน
กัมมัฏฐาน ๒ หรือภาวนา ๒); ดู *ภาวนา,
ไตรลักษณ์*

วิปัสสนากัมมัฏฐาน กรรมฐานคือ
วิปัสสนา, งานเจริญปัญญา; ดู *กัมมัฏฐาน,*

วิปัสสนา

วิปัสสนาญาณ ญาณที่นับเข้าใน
วิปัสสนาหรือญาณที่จัดเป็นวิปัสสนามี
๙ อย่างคือ ๑. *อุท্থัพพยานุปีสสนาญาณ*
ญาณตามเห็นความเกิดและความดับ
แห่งนามรูป ๒. *ภังคานุปีสสนาญาณ*
ญาณตามเห็นจำเพาะความดับเด่นขึ้น
มา ๓. *ภยตูปัญฐานญาณ* ญาณอันมอง
เห็นสังขารปรากฏเป็นของน่ากลัว ๔.
อาทีนวานุปีสสนาญาณ ญาณค้ำหนึ่งเห็น
โทษ ๕. *นิพพิทานุปีสสนาญาณ* ญาณ
ค้ำหนึ่งเห็นด้วยความหน่าย ๖. *มูญจิตฺ-
กัมยตาญาณ* ญาณหยั่งรู้อันให้ใคร่จะ
พ้นไปเสีย ๗. *ปฏิสังขานุปีสสนาญาณ*
ญาณอันพิจารณาทบทวนเพื่อจะหาทาง
๘. *สังขารูปกขาญาณ* ญาณอันเป็นไป
โดยความเป็นกลางต่อสังขาร ๙. *สังจา-
นุโลมิกญาณ* ญาณเป็นไปโดยควรแก่
การหยั่งรู้ร้อยลัจจุ; ดู *ญาณ ๑๖*

วิปัสสนาธุระ ธุระฝ่ายวิปัสสนา, ธุระ
ด้านการเจริญวิปัสสนา, กิจพระศาสนาใน
ด้านการสอนการฝึกเจริญกรรมฐาน ซึ่ง
จบครบที่วิปัสสนา, เป็นคำที่ใช้ในชั้น
อรรถกถาลงมา (ไม่มีในพระไตรปิฎก);
เทียบ *คันถธุระ, ดู ความวาสี, อรัญวาสี*

วิปัสสนาปริวาส ดู *ปริวาส 2.*

วิปัสสนาปัญญา ปัญญาที่ถึงขั้นเป็น
วิปัสสนา, ปัญญาที่ใช้ในการเจริญ

วิปัสสนา คือ ปัญญาที่พิจารณาเข้าใจ
สังขารตามความเป็นจริง

วิปัสสนาภาวนา การเจริญวิปัสสนา; ๓
ภาวนา, *วิปัสสนา*

วิปัสสนาภินิเวส ๓ *ภินิเวส*

วิปัสสนาภูมิ ภูมิแห่งวิปัสสนา, ฐานที่ตั้ง
อันเป็นพื้นที่ตั้งวิปัสสนาเป็นไป, พื้นฐาน
ที่ดำเนินไปของวิปัสสนา **1.** การปฏิบัติ
อันเป็นพื้นฐานที่วิปัสสนาดำเนินไป คือ
การมองดูรู้เข้าใจ (สัมมสนะ, มักแปล
กันว่าพิจารณา) หรือรู้เท่าทันสังขารทั้ง
หลายตามที่มันเป็นอนิจจะ ทุกขะ
อนัตตา อันดำเนินไปโดยลำดับ จนเกิด
ตรุณวิปัสสนา ซึ่งเป็นพื้นของการก้าวสู่
วิปัสสนาที่สูงขึ้นไป **2.** ธรรมที่เป็นภูมิ
ของวิปัสสนา คือธรรมทั้งหลายอันเป็น
พื้นฐานที่จะมองดูรู้เข้าใจ ให้เกิดปัญญา
เห็นแจ้งตามเป็นจริง ตรงกับคำว่า
“ปัญญาภูมิ” ได้แก่ ชั้นที่ ๕ อายุตนะ
๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ อริยสัจจ์ ๔
ปฏิจจสมุปปาท และ ปฏิจจสมุปปันน-
ธรรมทั้งหลาย, เฉพาะอย่างยิ่ง ท่านเน้น
ปฏิจจสมุปปาท ซึ่งเป็นที่รวมในการทำ
ความเข้าใจธรรมทั้งหมดนั้น, ว่าโดย
สาระ ก็คือ ธรรมชาติทั้งปวงที่มีในภูมิ ๓;
๓ *วิปัสสนาญาณ*

วิปัสสนายานิก ผู้มีวิปัสสนาเป็นยานคือ
ผู้เจริญวิปัสสนาโดยยังไม่ได้ฌาน

สมาบัติมาก่อน

วิปัสสนูปกิเลส อุปกิเลสแห่งวิปัสสนา,
สภาวะที่ทำให้วิปัสสนามัวหมองข้องขัด,
สภาพน่าชื่นชม ซึ่งเกิดแก่ผู้เจริญ
วิปัสสนาในขั้นที่เป็นวิปัสสนาอย่างอ่อน
(ตรุณวิปัสสนา) แต่กลายเป็นโทษเครื่อง
เศร้าหมองแห่งวิปัสสนา โดยทำให้เข้าใจ
ผิดว่าตนบรรลุมรรคผลแล้ว จึงชะงัก
หยุดเสีย ไม่ดำเนินก้าวหน้าต่อไปใน
วิปัสสนาญาณ มี ๑๐ คือ **๑. โอภาส**
แสงสว่าง **๒. ปีติ** ความอิ่มใจปลาบปลื้ม
เต็มไปทั้งตัว **๓. ญาณ** ความรู้ที่คมชัด
๔. ปัสสัทธิ ความสงบเย็นกายใจ **๕.**
สุข ความสุขน่านั่งนอนทั้งตัวที่ประณีต
อย่างยิ่ง **๖. อธิโมกข์** ศรัทธาแรงกล้าที่
ทำให้ใจผ่องใสอย่างยิ่ง **๗. ปัคคาหะ**
ความเพียรที่พอดี **๘. อุปัญจกาน** สติชัด
๙. อุเบกขา ความวางจิตเป็นกลางที่ลง
ตัวสนิท **๑๐. นิกันติ** ความติดใจพอใจ

ธรรมทั้งหมดนี้ (เว้นแต่นิกันติ ซึ่ง
เป็นตัณหาอย่างสุขุม) โดยตัวมันเอง มิ
ใช่เป็นสิ่งที่เสียหาย มิใช่เป็นอกุศล แต่
เพราะเป็นประสบการณ์ประณีตล้ำเลิศที่
ไม่เคยเกิดมีแก่ตนมาก่อน จึงเกิดโทษ
เนื่องจากผู้ปฏิบัติไปหลงสำคัญผิดเสีย
เองว่าเป็นการบรรลุมรรคผล

วิปัสสนูปกิเลสนี้ ไม่เกิดขึ้นแก่ท่านที่
บรรลุมรรคผลแล้ว ไม่เกิดขึ้นแก่บุคคล

ที่ปฏิบัติผิดทาง และไม่เกิดขึ้นแก่คน
 เกียจคร้านผู้ทอดทิ้งกรรมฐาน แต่เกิด
 ขึ้นเฉพาะแก่ผู้ที่เจริญวิปัสสนาอย่าง
 ถูกต้องเท่านั้น

ในพระไตรปิฎก เรียกอาการฟุ้งซ่านที่
 เกิดจากความสำคัญผิดเอาโอภาสเป็นต้น
 นั้นเป็นมรรคผลนิพพาน ว่า “ธัมมูทัจจะ”
 (ธรรมูทัจจ ก็เขียน), แต่ท่านระบุชื่อ
 โอภาสเป็นต้นนั้น ที่ละอย่าง โดยไม่มี
 ชื่อเรียกรวม, “วิปัสสนูปกิเลส” เป็นคำที่
 ใช้ในคัมภีร์ชั้นอรรถกถาลงมา (พูดสั้นๆ
 ธรรมูทัจจ ก็คือความฟุ้งซ่านที่เกิดจาก
 ความสำคัญผิดต่อวิปัสสนูปกิเลส)

เมื่อวิปัสสนูปกิเลสเกิดขึ้น ผู้ปฏิบัติ
 ที่มีปัญญาน้อย จะฟุ้งซ่านเขวไปและ
 เกิดกิเลสอื่นๆ ตามมาด้วย, ผู้ปฏิบัติที่มี
 ปัญญาปานกลาง ก็ฟุ้งซ่านเขวไป แม้จะ
 ไม่เกิดกิเลสอื่นๆ แต่จะสำคัญผิด, ผู้
 ปฏิบัติที่มีปัญญาคมกล้า ถึงจะฟุ้งซ่าน
 เขวไป แต่จะละความสำคัญผิดได้ และ
 เจริญวิปัสสนาต่อไป, ส่วนผู้ปฏิบัติที่มี
 ปัญญาคมกล้ามาก จะไม่ฟุ้งซ่านเขวไป
 เลย แต่จะเจริญวิปัสสนาก้าวต่อไป

วิปฏิบัติในเรื่องนี้ คือ เมื่อวิปัสสนูป-
 กิเลสเกิดขึ้น ฟุ้งรู้เท่าทันด้วยปัญญา
 ตามเป็นจริงว่า สภาวะนี้ (เช่นว่าโอภาส)
 เกิดขึ้นแล้วแก่เรา มันเป็นของไม่เที่ยง
 เกิดมีขึ้นตามเหตุปัจจัย แล้วก็ต้องดับ

สิ้นไป ฯลฯ เมื่อรู้เท่าทัน ก็ไม่หวั่นไหว
 ไม่ฟุ้งไปตามมัน คือกำหนดได้ว่ามันไม่
 ใช้มรรคไม่ใช่ทาง แต่วิปัสสนาที่พ้นจาก
 วิปัสสนูปกิเลสเหล่านี้ ซึ่งดำเนินไปตาม
 วิธีนั้นแหละเป็นมรรคเป็นทางที่ถูกต้อง

นี่คือเป็นญาณที่รู้แยกได้ว่ามรรค
 และมีใช้มรรค นับเป็นวิสุทธิข้อที่ ๕ คือ
มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ

วิปัสสนาตั้งแต่ญาณเริ่มแรก (คือ
 นามรูปปริจเฉทญาณ) จนถึงมัคคามัคค-
 ญาณทัสสนวิสุทธินี้ ท่านจัดเป็น
 วิปัสสนาอย่างอ่อน (ตรุณวิปัสสนา)
 ส่วนวิปัสสนาตั้งแต่พ้นจากวิปัสสนูป-
 กิเลสเหล่านี้ไปแล้ว (จนถึงสังขารุเปกขา-
 ญาณ) จัดเป็นวิปัสสนาที่มีกำลัง ที่แรง
 กล้า หรืออย่างเข้ม (พลวิปัสสนา); ดู
ญาณ ๑๖; วิปัสสนาญาณ ๕; วิสุทธิ ๗

วิปัสสี พระนามของพระพุทธเจ้าพระองค์
 หนึ่งในอดีต; ดู **พระพุทธเจ้า ๗**

วิปากญาณ ปรีชาหยั่งรู้ผลแห่งกรรม คือ
 รู้จักแยกได้ว่า บรรดาผลที่สัตว์ทั้งหลาย
 ได้รับอันซับซ้อน อันใดเป็นผลของ
 กรรมดีหรือกรรมชั่วอย่างไรๆ เรียก
 เต็มว่า **กรรมวิปากญาณ** (ข้อ ๒ ใน
 ทสพผลญาณ)

วิปากทุภข์ ทุภข์ที่เป็นผลของกรรมชั่ว
 เช่น ถูกลงอาชญาได้รับความทุภข์หรือ
 ตกอบาย หรือเกิดวิปฏิสารคือ เตือด

ร้อนใจ

วิปากวัญญ์ วนคือวิปาก, วงจรส่วนวิปาก, หนึ่งในวัญญะ ๓ แห่งปฏิจจสมุปบาท ประกอบด้วยวิญญาน นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา, ชาติ ชรามรณะ; ดู **ไตรวัญญ์**

วิปากสัทธา ดู **สัทธา**

วิภาตถา ความอยากในวิภพ คือความทะยานอยากในความไม่มีไม่เป็น อยากไม่เป็นนั่นไม่เป็นนี่ อยากตายเสีย อยากขาดสูญ อยากพรากพ้นไปจากภาวะที่ตนเกลียดชังไม่ปรารถนา, ความทะยานอยากที่ประกอบด้วยวิภวาทิภูลฺลิตฺถิหรืออุจฺเจททิภูลฺลิตฺถิ (ข้อ ๓ ในตถฺถา ๓)

วิภังค์ 1. (ในคำว่า “วิภังค์แห่งสิกขาบท”) คำจำแนกความแห่งสิกขาบทเพื่ออธิบายแสดงความหมายให้ชัดเจน; ท่านใช้เป็นชื่อเรียกคัมภีร์ที่จำแนกความเช่นนั้นในพระวินัยปิฎกว่าคัมภีร์วิภังค์ คือคัมภีร์จำแนกความสิกขาบทในภิกขุปาติโมกข์เรียกว่า **มหาวิภังค์** หรือ **ภิกขุวิภังค์** คัมภีร์จำแนกความตามสิกขาบทในภิกขุณีปาติโมกข์ เรียกว่า **ภิกขุณีวิภังค์** เป็นหมวดต้นแห่งพระวินัยปิฎก **2.** ชื่อคัมภีร์ที่ ๒ แห่งพระอภิธรรมปิฎกที่อธิบายจำแนกความแห่งหลักธรรมสำคัญเช่น ชนฺธ อายตนะ ธาตุ ปัจจยการ เป็นต้น ให้ชัดเจนจบไปที่ละเรื่องๆ;

ดู **ไตรปิฎก** (เล่ม ๓๕, อภิธรรมปิฎก เล่ม ๒)

วิภังชวาทิ “ผู้กล่าวจำแนก”, “ผู้แยกแยะพูด”, เป็นคุณบทคือคำแสดงคุณลักษณะอย่างหนึ่งของพระพุทธเจ้า หมายความว่า ทรงแสดงธรรมแยกแยะแจกแจงออกไปให้เห็นว่า สิ่งทั้งหลายเกิดจากส่วนประกอบย่อยๆ มาประชุมกันเข้าอย่างไร เช่น แยกแยะกระจายนามรูปออกเป็นชั้น ๕ อายตนะ ๑๒ เป็นต้น สิ่งทั้งหลายมีด้านที่เป็นคุณและด้านที่เป็นโทษอย่างไร เรื่องนั้นๆ มีข้อจริงข้อเท็จอะไรบ้าง การกระทำอย่างนั้นๆ มีแรงถูกแ่งผิดแ่งที่ดีและแ่งไม่ดีประการใด เป็นต้น เพื่อให้ผู้ฟังเข้าใจสิ่งนั้นเรื่องนั้นอย่างชัดเจน มองเห็นสิ่งทั้งหลายตามที่เป็นจริง เช่นมองเห็นความเป็นอนัตตา เป็นต้น ไม่มองอย่างตีคลุมหรือเห็นแต่ด้านเดียวแล้วยึดติดในทิฏฐิต่างๆ อันทำให้ไม่เข้าใจถึงความจริงแท้ตามสภาวะ

วิภัตติ ชื่อวิธีไวยากรณ์ภาษาบาลีและสันสกฤต สำหรับแจกศัพท์โดยเปลี่ยนท้ายคำให้มีรูปต่างๆ กันเพื่อบอกการกและกาล เป็นต้น เช่นคำนาม **โลก** ว่าโลก, **โลกํ** ซึ่งโลก, **โลกา** จากโลก, **โลกเ** ในโลก; คำกิริยา เช่น **นมตี** ย่อมน้อม, **นมตุ** จงน้อม, **นมิมิ** น้อมแล้ว เป็นต้น

วิภาค การแบ่ง, การจำแนก, ส่วน, ตอน
วิมุตติวิโนทนี ชื่อคัมภีร์ฎีกาอธิบายพระ
 วินัย แต่งโดยพระกัสสปเถระ ชาว
 แคว้นโจฬะ ในอินเดียตอนใต้

วิมล บุตรเศรษฐีเมืองพาราณสีเป็น
 สหายของยสกุลบบุตร ได้ทราบข่าว
 ยสกุลบบุตรออกบวช จึงได้บวชตาม
 พร้อมด้วยสหายอีก ๓ คน คือ สุพาหุ
 ปุณณชิ และ ความปติ จัดเป็นพระ
 มหาสาวกองค์หนึ่ง

วิมังสา การสอบสวนทดลอง, การตรวจ
 สอบ, การหมั่นตรึงตรองพิจารณาเหตุผล
 ในสิ่งนั้น (ข้อ ๔ ในอิทธิบาท ๔)

วิมาน ที่อยู่หรือที่ประทับของเทวดา

วิมานวัตถุ เรื่องผู้เกิดในสวรรค์อยู่วิมาน
 เล่าการทำความดีของตนในอดีต ที่ทำ
 ให้ได้ไปเกิดเช่นนั้น เป็นคาถาล้วน รวม
 ๘๕ เรื่อง จัดเป็นคัมภีร์ที่ ๖ แห่งขุททก
 นิกาย ในพระสุตตันตปิฎก; ๓ *ไตรปิฎก*
 (ในเล่ม ๒๖)

วิมุต อักษรที่ว่าปล่อยเสียงเช่น *สุณาตุ,*
เอสา ณฑติ

วิมุตตานุตตรियะ การพ้นอันเยี่ยมคือ
 หลุดพ้นจากกิเลสและกองทุกข์ ได้แก่
 พระนิพพาน (ข้อ ๓ ในอนุตตรियะ ๓)

วิมุตติ ความหลุดพ้น, ความพ้นจาก
 กิเลสมี ๕ อย่างคือ ๑. *ตัทธกวิมุตติ*
 พ้นด้วยธรรมคู่ปรับหรือพ้นชั่วคราว ๒.

วิกขัมภณวิมุตติ พ้นด้วยช่มหรือสะกด

ไว้ ๓. *สมุจเฉทวิมุตติ* พ้นด้วยตัดขาด

๔. *ปฏิบัติสัททวิมุตติ* พ้นด้วยสงบ ๕.

นิสสรณวิมุตติ พ้นด้วยออกไป; ๒

อย่างแรก เป็น *โลกียวิมุตติ* ๓ อย่าง

หลังเป็น *โลกุตตรวิมุตติ*

วิมุตติกถา ถ้อยคำที่ชักนำให้ทำใจให้พ้น
 จากกิเลส (ข้อ ๙ ในกถาวัตถุ ๑๐)

วิมุตติขั้น กองวิมุตติ, หมวดธรรมว่า
 ด้วยวิมุตติ คือการทำจิตให้พ้นจากอาสวะ
 เช่น ปหานะ การละ, ลัจฉิกิริยา การทำ
 ให้แจ้ง (ข้อ ๔ ในธรรมขั้น ๕)

วิมุตติญาณทัสสนะ ความรู้เห็นใน
 วิมุตติ, ความรู้เห็นว่าจิตหลุดพ้นแล้ว
 จากอาสวะทั้งหลาย

วิมุตติญาณทัสสนกถา ถ้อยคำที่ชักนำ
 ให้เกิดความรู้ความเห็นในความที่ใจพ้น
 จากกิเลส (ข้อ ๑๐ ในกถาวัตถุ ๑๐)

วิมุตติญาณทัสสนขั้น กองวิมุตติ
 ญาณทัสสนะ, หมวดธรรมว่าด้วยความรู้
 ความเห็น ว่า จิตหลุดพ้นแล้วจากอาสวะ
 เช่น ผลญาณ ปัจจเวกขณญาณ (ข้อ ๕
 ในธรรมขั้น ๕)

วิมุตติสุข สุขเกิดแต่ความหลุดพ้นจาก
 กิเลสอาสวะและปวงทุกข์; พระพุทธเจ้า
 ภายหลังตรัสรู้แล้วใหม่ๆ ได้เสวยวิมุตติ
 สุข ๗ สัปดาห์ตามลำดับคือ **สัปดาห์ที่ ๑**
 ทรงประทับภายใต้ร่มไม้มหาโพธิ์ ทรง

พิจารณาปัจจุสมุปบาท **สัปดาห์ที่ ๒** เสด็จไปประทับยืนด้านอีสาน ทรงจ้องดูต้นมหาโพธิ์ไม่กระพริบพระเนตร ที่นั่นเรียกว่า **อนิมิสเจดีย์ สัปดาห์ที่ ๓** ทรงนิรมิตที่จงกรมขึ้นระหว่างกลางแห่งพระมหาโพธิ์และอนิมิสเจดีย์ เสด็จจงกรมตลอด ๗ วัน ที่นั่นเรียก **รัตนจงกรมเจดีย์ สัปดาห์ที่ ๔** ประทับนั่งขัดบัลลังก์พิจารณาพระอภิธรรมปิฎก ณ เรือนแก้วที่เทวดานิรมิตในทิศพายัพแห่งต้นมหาโพธิ์ ที่นั่นเรียก **รัตนมรเจดีย์ สัปดาห์ที่ ๕** ประทับได้ร่มไม้ไทร ชื่อ **อชปาลนิโครธ** ทรงตอบปัญหาของพราหมณ์ทุกชาติ แสดงสมณะและพราหมณ์ที่แท้ พร้อมทั้งธรรมที่ทำให้เป็นสมณะและเป็นพราหมณ์ พระอรรคกถาจารย์กล่าววาทิตามาร ๓ คนได้มาประโลมพระองค์ ณ ที่นี้ **สัปดาห์ที่ ๖** ประทับใต้ต้นไม้จิก ชื่อ **มูจลินท์** มีฝนตก มูจลินทนาคราชมาวชนดแผ่พังพานปกป้องพระองค์ ทรงเปล่งอุทานแสดงความสุขที่แท้ อันเกิดจากการไม่เบียดเบียนกัน เป็นต้น **สัปดาห์ที่ ๗** ประทับใต้ต้นไม้เกดชื่อ **ราชายณะ** พาณิช ๒ คน คือ ตปุสสะและภัลลิกะ เข้ามาถวายสัตตตุมง สัตตตูก้อน และได้แสดงตนเป็นปฐมอุบาสกถึง ๒ สรรณะ เมื่อสิ้นสัปดาห์ที่เจ็ดที่นี้แล้ว เสด็จกลับไปประทับใต้ต้นอชปาล-

นิโครธอีก ทรงดำริถึงความลึกซึ้งแห่งธรรมที่ตรัสรู้ คือปัจจุสมุปบาทและนิพพาน แล้วน้อมพระทัยที่จะไม่แสดงธรรม เป็นเหตุให้สัทมบัติพหุมากราบทูลอาราธนา และ ณ ที่นี้เช่นกัน ได้ทรงพระดำริเกี่ยวกับสติปัฏฐาน ๔ ที่เป็นเอกายนมรรค และอินทริย์ ๕ อันมีอสมตธรรมเป็นที่หมาย; พึงสังเกตว่าเรื่องในสัปดาห์ที่ ๒, ๓, ๔ นั้น เป็นส่วนที่พระอรรคกถาจารย์กล่าวแทรกเข้ามา ความนอกนั้นมาในมหาวรรคแห่งพระวินัยปิฎก (เรื่องดำริถึงสติปัฏฐานและอินทริย์มาในสังยุตตนิกายมหาวารวรรค พระสุตตันตปิฎก)

วิมุตติ ๓ วิมุตติ

วิโมกข์ ความหลุดพ้นจากกิเลส มี ๓ ประเภท คือ ๑. **สุญญตวิโมกข์** หลุดพ้นด้วยเห็นอนัตตาแล้วถอนความยึดมั่นได้ มองเห็นความว่าง ๒. **อนิมิตตวิโมกข์** หลุดพ้นด้วยเห็นอนิจจัง แล้วถอนนิमितได้ ๓. **อัปป์นหิตวิโมกข์** หลุดพ้นด้วยเห็นทุกข์ แล้วถอนความปรารถนาได้

วิริติ ความเว้น, งดเว้น; เจตนาที่งดเว้นจากความชั่ว; วิริติ ๓ คือ ๑. **สัมปตตวิริติ** เว้นได้ซึ่งสิ่งที่ประจบเข้า ๒. **สมาทานวิริติ** เว้นด้วยการสมาทาน ๓. **สมุจเจตวิริติ** เว้นได้โดยเด็ดขาด

วิราคะ ความลึ้นกำหนด, ธรรมเป็นที่ลึ้น
ราคะ, ความคลายออกได้หายติด เป็น
ไวยากรณ์ของ **นิพพาน**

วิราคัสัญญา กำหนดหมายธรรมเป็นที่
ลึ้นราคะ หรือภาวะปราศจากราคะว่าเป็น
ธรรมละเอียด (ข้อ ๖ ในลัสนัญญา ๑๐)

วิริยะ ความเพียร, ความบากบั่น, ความ
เพียรเพื่อจะละความชั่ว ประพฤติความ
ดี, ความพยายามทำกิจ ไม่ท้อถอย (ข้อ
๒ ในอิทธิบาท ๔, ข้อ ๒ ในอินทริย์ ๕,
ข้อ ๒ ในพละ ๕, ข้อ ๓ ในโพชฌงค์ ๗,
ข้อ ๕ ในบารมี ๑๐)

วิริยวาท ผู้ถือหลักการแห่งความเพียร,
หลักการแห่งความเพียร; **ดู กรรมวาท**

วิริยสังวร สำรวมด้วยความเพียร (ข้อ ๕
ในสังวร ๕)

วิริยารัมภะ ปรรวภความเพียร คือลงมือ
ทำความเพียรอย่างเข้มแข็งเด็ดเดี่ยว,
ระดมความเพียร (ข้อ ๔ ในเวสาร์ชช-
กรณธรรม ๕, ข้อ ๗ ในลักษณะตัดลึ้น
ธรรมวินัย ๘, ข้อ ๕ ในลัทธิธรรม ๗, ข้อ
๗ ในมหากรณธรรม ๑๐)

วิริยารัมภกถา ถ้อยคำที่ชักนำให้ปรรวภ
ความเพียร (ข้อ ๕ ในกถาวัตถุ ๑๐)

วิรูปหก **ดู จาคุมหาราช**

วิรูปักษ์ **ดู จาคุมหาราช**

วิวัณฺณ, วิวัณฺณะ ปราศจากรวัณฺณะ, ภาวะ
พ้นวัณฺณะ ได้แก่ **นิพพาน**

วิวัณฺณกัปป **ดู กัปป**

วิวัณฺณฐายิกัปป **ดู กัปป**

วิวาท การทะเลาะ, การโต้แย้งกัน, การ
กล่าวเกี่ยงแย่งกัน, กล่าวต่าง คือว่าไป
คนละทาง ไม่ลงกันได้

วิวาทมูล รากแห่งการเถียงกัน, เหตุ
ที่ก่อให้เกิดวิวาท กลายเป็นวิวาทาธิกรณ
มี ๒ อย่าง คือ ๑. ก่อวิวาทขึ้นด้วย
ความปรารถนาดี เห็นแก่ธรรมวินัย มี
จิตประกอบด้วยอโลภะ อโทสะ อโมหะ
๒. ก่อวิวาทด้วยความปรารถนาเลว ทำ
ด้วยทิฏฐิมานะ มีจิตประกอบด้วยอโลภะ
โทสะ โมหะ

วิวาทมูลกทุกข์ ทุกข์มีวิวาทเป็นมูล,
ทุกข์เกิดเพราะการทะเลาะกันเป็นเหตุ

วิวาทาธิกรณ วิวาทที่จัดเป็นอธิกรณ,
การวิวาทซึ่งเป็นเรื่องที่ต้องเอา
ธุระดำเนินการพิจารณาระงับ ได้แก่การ
เถียงกันปรรวภพระธรรมวินัย เช่นเถียง
กันว่า สิ่งนี้เป็นธรรม เป็นวินัย สิ่งนี้ไม่
ใช่ธรรม ไม่ใช่วินัย ข้อนี้ พระพุทธเจ้า
ตรัสไว้ ข้อนี้ไม่ได้ตรัสไว้ ดังนี้ เป็นต้น

วิวาทะ การแต่งงาน, การสมรส

วิเวก ความสงัด มี ๓ คือ อยู่ในที่สงัด
เป็น**กายวิเวก** จิตสงบ เป็น**จิตตวิเวก**
หมดกิเลส เป็น**อุปธิวิเวก**

วิศวามิตร ครูผู้สอนศิลปวิทยาแก่พระ
ราชกุมารสิทธัตถะ

วิศานักษัตร์ หมู่ดาวฤกษ์ชื่อวิศาชะ (ดาวคันฉัตร์) เป็นหมู่ดาวฤกษ์ที่ ๑๖ มี ๕ ดวง; ดู *ดาวนักษัตร์*

วิศาชบูรณมี ดู *วิศาชปรณมี*

วิศาชบูชา ดู *วิศาชบูชา*

วิศาชปรณมี ดู *วิศาชปรณมี*

วิศาด กว้างขวาง, แผ่ไป

วิศาด มีส่วนไม่เสมอกัน คือขัดกัน เข้ากันไม่ได้ ไม่ถูกกัน หรือไม่กลมกลืนกัน, ไม่เหมาะสม

วิศมปริหารชา อาพาธา ความเจ็บไข้ที่เกิดจากบริหารร่างกายไม่สม่ำเสมอ คือผลัดเปลี่ยนอิริยาบถไม่พอดี; ดู *อาพาธา*

วิศาสะ 1. ความคุ่นเคย, ความสนิทสนม การถือว่าเป็นกันเอง, ในทางพระวินัย การถือเอาของของผู้อื่นที่จัดว่าเป็นการถือวิศาสะ มีองค์ ๓ คือ ๑. เคยเห็นกันมา เคยคบกันมา หรือได้พูดกันไว้ ๒. เจ้าของยังมีชีวิตอยู่ ๓. รู้ว่าของเราถือเอาแล้วเขาจักพอใจ, บัดนี้นิยมเขียน *วิศาสะ 2.* ความนอนใจ ดังพุทธดำรัสว่า “ภิกษุเธอยังไม่ถึงความสิ้นอาสวะแล้ว อย่าได้ถึง *วิศาสะ* (ความนอนใจ)”

วิศาสิกขณ คนที่สนิทสนมคุ่นเคย, คนคุ่นเคยกัน, *วิศาสิกขณ* ก็ใช้

วิสังขาร ธรรมที่ปราศจากการปรุงแต่ง, ธรรมอันมิใช่สังขาร คือ พระนิพพาน

วิสังชกะ ผู้จ่าย, ผู้แจกจ่าย; ผู้ตอบ, ผู้วิสังชนา

วิสังชนา คำตอบ, คำแก้ไข; คำชี้แจง (พจนานุกรม เขียน วิสังชนา)

วิสังญี หมดความรู้สึก, ลึ้นสติ, สลบ

วิสังย ภูมิ, พื้นเพ, อารมณ, เขต, แดน, ลักษณะที่เป็นอยู่, ไทยใช้ในความหมายว่า ชีตชั้นแห่งความเป็นไปได้ หรือขอบเขตความสามารถ

วิศาชบูรณมี, วิศาชบูรณมี, วิศาชปฺณมี วันเพ็ญเดือน ๖; ดู *วิศาชปรณมี*

วิศาชบูชา (เป็นคำเรียกตัดสั้น คำเต็มว่า “วิศาชปฺณณมีบูชา” หรือ “วิศาชบูรณมีบูชา”) การบูชาในวันเพ็ญเดือน ๖ เพื่อรำลึกถึงพระคุณของพระพุทธเจ้า เนื่องในวันประสูติ ตรัสรู้ และปรินิพพานของพระองค์

วันวิศาชบูชา นับว่าเป็นวันสำคัญที่สุดในบรรดาวันสำคัญทางพระพุทธศาสนา ทั้งในแง่เป็นวันเก่าแก่ มีมาแต่โบราณ และในแง่เป็นสากล คือเป็นที่ยอมรับทั่วไป และมีการจัดงานฉลองในประเทศทั้งหลายที่นับถือพระพุทธศาสนา

ในประเทศไทย การจัดงานฉลองวันวิศาชบูชา คงจะได้มีมาตั้งแต่สมัยสุโขทัย โดยอาจจะสืบมาจากการติดต่อกับลังกา ทวีป ที่มีงานวิศาชบูชามานานแล้ว และหนังสือเรื่องนางนพมาศ ก็เล่าเรื่องพิธี

วันวิสาขบูชาในกรุงสุโขทัยไว้ด้วย

ในสมัยอยุธยา ก็เข้าใจว่ามีการฉลองใหญ่ ทั้งงานหลวงงานราษฎร์ ตลอด ๓ วัน ๓ คืน ครั้นกรุงแตกแล้ว ประเพณีจึงเสื่อมทรามไป จนมีการฟื้นฟูขึ้นใหม่ ในรัชกาลที่ ๒ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ โดยมีพระราชโองการ เมื่อ จ.ศ. ๑๑๗๙ (พ.ศ. ๒๓๖๐) กำหนดให้มีงานสมโภชประจำปีเป็นการใหญ่ยิ่งกว่างานใดอื่น

ความในพระราชกำหนดพิธีวิสาขบูชา จ.ศ. ๑๑๗๙ ว่า ทรงมีพระทัยปรารถนาจะบำเพ็ญพระราชกุศลให้มีผลวิเศษยิ่งกว่าที่ได้ทรงกระทำมา จึงมีพระราชปฐมาภิเษกคณะสงฆ์ มีสมเด็จพระสังฆราช (มี) เป็นประธาน ซึ่งได้ถวายพระพรถึงโบราณราชประเพณีงานวิสาขบูชาดังสมัยพระเจ้าภคินทรราช แห่งลังกาทวิป (ตามคัมภีร์มหาวงส์พงศาวดารลังกา เล่าไว้ ประมาณ พ.ศ. ๔๒๐) เป็นเหตุให้ทรงมีพระราชโองการกำหนดวันพิธีวิสาขบูชาหนักขัตฤกษ์ใหญ่ครั้งละ ๓ วัน สืบมา

อย่างไรก็ตาม ครั้นกาลล่วงนานมาสภาพสังคมเปลี่ยนไป งานวันวิสาขบูชาก็ค่อยซบเซาลงอีก

ส่วนในวงการพระพุทธศาสนา ระหว่างประเทศ วันสำคัญที่รู้จักกันทั่วไปมีเพียงวันเดียว คือ วันวิสาขบูชา แม้

ว่าการคำนวณวันเวลาจะแตกต่างกัน และเรียกชื่อวันแตกต่างกันไปบ้าง เช่น ประเทศพุทธศาสนาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ จัดงานตามปฏิทินจันทรคติ ในวันเพ็ญเดือน ๖ แต่ชาวพุทธญี่ปุ่นจัดงานฉลองวันประสูติของพระพุทธเจ้าตามปฏิทินสุริยคติ ในวันที่ ๘ เมษายน คนไทยเรียก วิสาขบูชา ชาวศรีลังกาเรียกเพี้ยนไปว่า วิสัค หรือ วิซัค (Vesak หรือ Wesak) ดังนี้ เป็นต้น แต่สาระสำคัญของงานก็เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน

โดยการเสนอขอของศรีลังกา สหประชาชาติได้มีมติรับรองวันวิสาขบูชาเป็นวันสำคัญสากล (International recognition of the Day of Vesak) เมื่อเดือนธันวาคม ๒๕๔๒ จากนั้น ประเทศไทยได้จัดงานวันวิสาขบูชาในฐานะวันสำคัญสากลตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๔๓ ตลอดมาทุกปี และในปี ๒๕๔๗ ก็ได้เริ่มจัดกิจกรรมฉลองในระดับนานาชาติ โดยในช่วงเดือน พ.ค.-มิ.ย. นอกจากจัดประชุมผู้นำชาวพุทธนานาชาติ ณ หอประชุมพุทธมณฑลแล้ว ก็ได้จัดกิจกรรมเนื่องในวันวิสาขบูชาวันสำคัญสากลของสหประชาชาติ ณ สำนักงานใหญ่ องค์การสหประชาชาติ นครนิวยอร์ก และในงานฉลองวันวิสาขบูชาโลก พ.ศ. ๒๕๔๘ ที่ประชุมชาว

พุทธนานาชาติ ๔๒ ประเทศ มีมติเห็นชอบลงนาม (๒๐ พ.ค.) ในแถลงการณ์ร่วม ให้พุทธมณฑลเป็นศูนย์กลางพระพุทธศาสนาโลก; **วิสาขบูชา** ก็เขียน

วิสาขปุรณมี วันเพ็ญเดือน ๖, วันกลางเดือน ๖, วันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๖, ดิถีมีพระจันทร์เต็มดวง ประกอบด้วยวิสาขฤกษ์ (วิสาขนักษัตร); เขียนตามนิยมในหนังสือเก่า เป็น วิสาขปุรณมี บ้าง, นอกจากนี้ เขียนกันอีกหลายอย่าง เป็น **วิสาขบูรณมี** บ้าง **วิสาขบูรณมี** บ้าง **วิสาขปุรณมี** บ้าง, ปัจจุบัน อาจจะเขียน **วิสาขบูรณมี** หรือ **วิสาขปุณมี** หรือ **วิสาขบูรณมี** หรือ **วิสาขปุรณมี**

วิสาขมาส, เวสาขมาส เดือน ๖

วิสาข ชื่อมหาอุบาสิกาสำคัญในครั้งพุทธกาล เป็นบิดาของธัญชัยเศรษฐีและนางสุนณา เกิดที่เมืองภัททิยะในแคว้นอังคะ ได้บรรลุโสดาปัตติผลตั้งแต่อายุ ๗ ขวบ ต่อมาได้ย้ายตามบิดามาอยู่ที่เมืองสาเกต ในแคว้นโกศล แล้วได้สมรสกับนายปุณณวัณห์ บุตรชายมิกคารเศรษฐีแห่งเมืองสาวัตถิ และย้ายไปอยู่ในตระกูลฝ่ายสามี นางสามารถกลับใจมิกคารเศรษฐี บิดาของสามี ซึ่งนับถือนิครนถ์ ให้หันมานับถือพระพุทธศาสนา มิกคารเศรษฐีนับถือนางมาก และเรียกนางวิสาขเป็นแม่ นางวิสาข

จึงได้ชื่อใหม่อีกอย่างหนึ่งว่า **มิกคารมาตา** (มารดาของมิกคารเศรษฐี) นางวิสาขได้อุปัถม์บำรุงพระภิกษุสงฆ์อย่างมากมาย และได้ขายเครื่องประดับ เรียกชื่อว่า **มหาดคาปสาธน์** ซึ่งมีค่าสูงยิ่ง อันประจำตัวมาตั้งแต่แต่งงาน นำเงินมาสร้างวัดถวายแด่พระพุทธเจ้าและภิกษุสงฆ์คือ **วัดบุพพาราม มิกคารมาตูปราสาท** ณ พระนครสาวัตถิ นางวิสาขามีบุตรหลานมากมายล้วนมีสุขภาพดีแทบทั้งนั้น แม้นางจะมีอายุยืนถึง ๑๒๐ ปี ก็ดูไม่แก่ และเป็นบุคคลที่ได้รับความนับถืออย่างกว้างขวางในสังคม ได้รับยกย่องจากพระศาสดาว่าเป็นเอตทัคคะในบรรดาทายิกาทั้งปวง;

ดู **บุพพาราม, ตุลา**

วิสามัญ แปลกจากสามัญ, ไม่ใช่ธรรมดา, ไม่ทั่วไป, เฉพาะ

วิสาร์ทะ แก้วกล้า, ชำนาญ, ฉลาด

วิสาสะ ดู **วิสาสะ**

วิสาลิกชน คนคุ่นเคย; ดู **วิสาลิกชน**

วิสุงคาม แผนกหนึ่งจากบ้าน, แยกต่างหากจากบ้าน

วิสุงคามสีมา แदनแผนกหนึ่งจากแดนบ้าน คือ แยกต่างหากจากเขตบ้าน, ในที่นี้หมายถึง ที่ดินที่พระเจ้าแผ่นดินประกาศพระราชทานให้แก่สงฆ์

วิสุทธิชนวิลาสินี ชื่ออรรถกถาธิบายความในคัมภีร์อุปทาน แห่งพระ

สุดตันตปิฎก เรียบเรียงขึ้นเป็นภาษาบาลี โดยอาศัยนัยแห่งอรรถกถาเก่าภาษาสิงห์ที่สืบมาในลังกาทวีป ไม่ปรากฏนามท่านผู้รจนา แต่คัมภีร์จุฬาคันถวงส์ (แต่งในพม่า) ว่าเป็นผลงานของพระพุทฺธโฆสอาจารย์; ดู *ไปราณัญฐกถา, อรรถกถา*

วิสุทธิ ความบริสุทธิ์, ความหมดจด

วิสุทธิ ๗ ความบริสุทธิ์ที่สำเร็จด้วยการบำเพ็ญไตรสิกขาให้บริบูรณ์เป็นขั้นๆ ไปโดยลำดับ จนบรรลุจุดหมายคือพระนิพพาน มี **๗ ขั้น** (ในขั้นนี้ ได้ระบุนิพพานที่มีที่ได้ซึ่งเป็นความหมายของวิสุทธิแต่ละขั้น ตามที่แสดงไว้ใน*อภิธัมมัตถสังคหะ*) คือ **๑. สีสวิสุทธิ** ความหมดจดแห่งศีล (ได้แก่ ปาวิสุทธิศีล ๔) **๒. จิตตวิสุทธิ** ความหมดจดแห่งจิตต์ (ได้แก่ สมาธิ ๒ คือ อุปจารสมาธิ และอัปปนาสมาธิ) **๓. ทิฏฐิวิสุทธิ** ความหมดจดแห่งทิฏฐิ (ได้แก่ นามรูปปริคคหญาณ) **๔. กังขาวิตรณวิสุทธิ** ความหมดจดแห่งญาณเป็นเครื่องข้ามพ้นความสงสัย (ได้แก่ ปัจจัยปริคคหญาณ) **๕. มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ** ความหมดจดแห่งญาณเป็นเครื่องรู้เห็นว่าทางหรือมิใช่ทาง (ได้แก่ ต่อสัมมสนญาณ ขึ้นสู่อุทฺตัพพญาณ เป็นตรุนวิปัสสนา เกิดวิปัสสนูปกิเลส แล้วรู้เท่าทันว่า อะไรใช่ทาง อะไรมิใช่ทาง) **๖. ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ**

ความหมดจดแห่งญาณอันรู้เห็นทางดำเนิน (ได้แก่ วิปัสสนาญาณ ๙ นับแต่อุทฺตัพพญาณที่ผ่านพ้นวิปัสสนูปกิเลสแล้ว เกิดเป็นพลวิปัสสนา เป็นต้นไป จนถึงอนุโลมญาณ) **๗. ญาณทัสสนวิสุทธิ** ความหมดจดแห่งญาณทัสสนะ (ได้แก่ มรรคญาณ ๔ มีโสดาปัตติมรรค เป็นต้น แต่ละขั้น); ดู *ปาวิสุทธิศีล ๔, สมาธิ ๒, วิปัสสนาญาณ ๙, ญาณ ๑๖*

วิสุทธิเทพ เทวดาโดยความบริสุทธิ์ ได้แก่พระอรหันต์ (ข้อ ๓ ในเทพ ๓)

วิสุทธิมรรค, วิสุทธิมัคค์ ปกรณ์พิเศษ อธิบายศีล สมาธิ ปัญญา ตามแนววิสุทธิ ๗ พระพุทฺธโฆสอาจารย์ พระอรรถกถาจารย์ชาวอินเดียเป็นผู้แต่งที่มหาวิหารในเกาะลังกา; พระพุทฺธโฆสหรือที่นิยมเรียกว่าพระพุทฺธโฆสอาจารย์นี้เป็นบุตรพราหมณ์ เกิดที่หมู่บ้านหนึ่งใกล้พุทฺธคยา อันเป็นสถานที่ตรัสรู้ของพระพุทฺธเจ้า ในแคว้นมคธเมื่อประมาณ พ.ศ. ๕๕๖ เรียนจบไตรเพท มีความเชี่ยวชาญมาก ต่อมาพบกับพระเรวัตเถระ ได้โต้ตอบปัญหากัน สู้พระเรวัตเถระไม่ได้ จึงขอบวชเพื่อเรียนพุทฺธวจนะ มีความสามารถมาก ได้รับรจนาคัมภีร์ *ญาโณทัย* เป็นต้น พระเรวัตเถระจึงแนะนำให้ไปเกาะลังกา เพื่อแปลอรรถกถาสิงห์ กลับเป็นภาษามคธ ท่านเดิน

ทางไปที่มหาวิหาร เกาะลังกา เมื่อขอ
อนุญาตแปลคัมภีร์ ถูกพระเถระแห่ง
มหาวิหารให้คาถา ๒ บท เพื่อแต่ง
ทดสอบความรู้ พระพุทธโฆสจารย์จึง
แต่งคำอธิบายคาถาทิ้งสองนั้นขึ้นเป็น
คัมภีร์ **วิสุทธิมรรค** จากนั้นก็ได้รับ
อนุญาตให้ทำงานแปลอรรถกถาได้ตาม
ประสงค์ เมื่อทำงานเสร็จสิ้นแล้ว ท่านก็
เดินทางกลับสู่ชมพูทวีป พระพุทธโฆส
จารย์เป็นพระอรรถกถาจารย์ผู้ยิ่งใหญ่ที่
สุด มีผลงานมากที่สุด

วิสุทธิอุโบสถ อุโบสถที่ประกอบด้วย
ความบริสุทธิ์ หรืออุโบสถที่ทำโดยที่
ประชุมสงฆ์ซึ่งมีความบริสุทธิ์ หมายถึง
การทำอุโบสถซึ่งที่ประชุมมีแต่พระ
อรหันต์ล้วนๆ เช่น กล่าวถึงการประชุม
พระอรหันต์ ๑,๒๕๐ รูป คราวจาตุรงค-
สันนิบาต ว่าทำวิสุทธิอุโบสถ

วิสูตร ม่าน

วิหค “ผู้ไปในอากาศ”, นก

วิหาร ที่อยู่ **1.** ที่อยู่ของพระสงฆ์, กุฏิ; **วัด**
2. (ในภาษาไทย) อาคารที่ประดิษฐานพระ
พุทธรูป มักคู่กับโบสถ์ **3.** การพักผ่อน,
การเป็นอยู่หรือดำเนินชีวิต **4.** การครอง
ชีวิตจิตใจ, ธรรมอันเป็นที่อยู่ที่พักของ
ชีวิตจิตใจ, ธรรมเครื่องอยู่, ธรรมประจำ
ใจ, ธรรมที่ใช้ครองชีวิตจิตใจ

วิหาร คือธรรมเครื่องอยู่ครองชีวิต

จิตใจนี้ แสดงไว้ในพระสูตร ๓ อย่าง คือ
ทิพยวิหาร, ทิพพิหาร (ธรรมเครื่องอยู่
ทิพย์ หรืออย่างเทพ ได้แก่ สมบัติ ๘)
พรหมวิหาร (ธรรมเครื่องอยู่อย่างพรหม
คือของผู้ประเสริฐหรือท่านผู้มีคุณความ
ดียิ่งใหญ่ ได้แก่ อัปมงคล ๔) และ
อริยวิหาร (ธรรมเครื่องอยู่ของพระอริยะ
หรืออย่างอริยะ ได้แก่ ผลสมบัติ) (ที.ป.
๑๑/๒๒๘/๒๓๒; ที.อ.๓/๒๐๒)

เมื่อครั้งพระพุทธเจ้าทรงจำพรรษาอยู่
พระองค์เดียว ครั้นออกพรรษาแล้ว ตรัส
แก่เหล่าภิกษุว่า ทรงจำพรรษาอยู่มากด้วย
อานาปานสติสมาธิ และตรัสว่าอานา
ปานสติสมาธินี้ จะเรียกว่าเป็น**อริย**
วิหาร เป็น**พรหมวิหาร** เป็น**ตถาคตวิหาร**
ก็ได้ทั้งนั้น (ส.ม.๑๙/๑๓๖๖/๔๑๒)

ในคัมภีร์สายเนตติปกรณ์แสดง
วิหาร ๔ คือ **ทิพพิหาร** (ได้แก่ รูปาวจร
สมบัติ ๔) **พรหมวิหาร** (ได้แก่ อัปมงคล
๔) **อริยวิหาร** (ได้แก่ ผลสมบัติ ๔)
และ **อเนญชวิหาร** (ได้แก่ อรูปสมบัติ
๔), แต่ที่แสดงวิหาร ว่ามี ๓ นั้น ท่านว่า
รวมอรูปสมบัติอยู่ในทิพพิหารด้วย
แล้ว (เนตติวิภา.ฎี.๓๒๔; ม.๑.ฎี.๕๔)

ในอรรถกถา-ฎีกาทัวไป กล่าวถึง
วิหารอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งเป็นธรรมเครื่อง
ครองชีวิตพื้นฐาน ได้แก่ **อิริยาบถวิหาร**
คืออิริยาบถ ๔ อันเป็นเครื่องบริหารอัต

ภาพ ประกอบวิหารข้ออื่นทุกอย่าง (ดูเช่น
วินย.ฎี.๑/๓๑๔)

โดยนัยนี้ จึงรวมมีวิหาร ที่แสดงไว้ ๕
อย่าง คือ *อิริยาบถวิหาร ทิพพวิหาร
พรหมวิหาร อริยวิหาร และ อานนถุช
วิหาร*

วิหารธรรม ธรรมเป็นเครื่องอยู่, ธรรม
ประจำใจ, ธรรมที่เป็นหลักใจในการ
ดำเนินชีวิต

วิหารวัตถุ พื้นที่พักกุฎี วิหาร

วิหิงสา การเบียดเบียน, การทำร้าย

วิหิงสาคิตก ความตริ่กในทางเบียดเบียน,
ความคิดในทางทำลายหรือก่อความ
เดือดร้อนแก่ผู้อื่น (ข้อ ๓ ในอกุศลวิตก ๓)

วิหีสกกรรม กรรมที่จะพึงกระทำแก่
ภิกษุผู้ทำสงฆ์ให้ลำบาก คือ ภิกษุ
ประพฤตินาจาร สงฆ์เรียกตัวมาถาม
หนึ่งเฉยเสียไม่ตอบ เรียกว่า*เป็นผู้ทำสงฆ์
ให้ลำบาก*, สงฆ์ยกวิหีสกกรรมขึ้น คือ
สวดประกาศการที่เธอทำตัวเช่นนั้น ด้วย
ญัตติทุติยกรรม เมื่อสงฆ์สวดประกาศ
แล้วเธอยังขึ้นทำอย่างนั้นอยู่อีก ย่อม
ต้องอาบัติปาจิตตีย์ (สิกขาบทที่ ๒ ใน
ภุตคามวรรคที่ ๒); คู่กับ *อัญญาบาทกรรม*

วิติกกมะ การละเมิดพระพุทธรูปัญญัติ,
การทำผิดวินัย

วิติกกมกิลเส ดู *กิลเส ๓ ระดับ*

วิสตีวรรค สงฆ์พวกที่กำหนดจำนวน

๒๐ รูป (ทำอัphanได้); ดู *วรรค*

วุฏฐานะ การออก เช่น ออกจากฌาน
ออกจากอาบัติสังฆาติเสส เป็นต้น

วุฏฐานคามินี 1. วิปัสสนาที่ให้ถึงมรรค,
วิปัสสนาที่เจริญแก่กล้าถึงจุดสุดยอดทำ
ให้เข้าถึงมรรค (มรรคชื่อว่า *วุฏฐานะ*
โดยความหมายว่าเป็นที่ออกไปได้จาก
สิ่งที่ยึดติดถึ้อมั่น หรือออกไปพ้นจาก
สังขาร), วิปัสสนาที่เชื่อมต่อไปถึงมรรค
2. “อาบัติที่ให้ถึงวุฏฐานวิธี” คือ อาบัติที่
จะพ้นได้ด้วยอยู่กรรม หมายถึงอาบัติ
สังฆาติเสส; เทียบ *เทศนาคามินี*

วุฏฐานวิธี ระเบียบเป็นเครื่องออกจาก
อาบัติ หมายถึงระเบียบวิธีปฏิบัติสำหรับ
ภิกษุผู้จะเปลื้องตนจากอาบัติหนักชั้น
สังฆาติเสส, มีทั้งหมด ๔ อย่างคือ *ปริวาส
มานัต อัphan และ ปฏิกัสสนา*

วุฏฐานสมมติ มติอนุญาตให้ออกจาก
ความเป็นสิกขมานาเพื่ออุปสมบทเป็น
ภิกษุณี, นางสิกขมานาผู้สมათานสิกขา-
บท ๖ ข้อ ตั้งแต่ ปาณาติปาตา เวรมณี
ถึง วิกาลโภชนา เวรมณี โดยมีได้ขาด
ครบเวลา ๒ ปีแล้วจึงมีสิทธิขอวุฏฐาน
สมมติ เพื่ออุปสมบทเป็นภิกษุณีต่อไป

วุฑฒิ ธรรมเป็นเครื่องเจริญ, ธรรมเป็น
เหตุให้ถึงความเจริญ มี ๔ อย่างคือ ๑.
สัพปริสสังเสวะ คบหาสัตบุรุษ ๒. *สัท-
ธัมมัสสวนะ* ฟังสัทธรรม ๓. *โยนิโส-*

มนสิการ ทำในใจโดยแยบคาย ๔. **ธัมมานุรัทฺมปฏิบัติ** ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม, เรียกและเขียนเป็น **วุฒิ** บ้าง **วุฑฒิธรรม** บ้าง **วุฒิธรรม** บ้าง, ในบาลีเรียกว่า ธรรมที่เป็นไปเพื่อ**ปัญญาวุฑฒิ** หรือ **ปัญญาวุฒิ** คือเพื่อความเจริญแห่งปัญญา

วุฒชน ผู้เจริญ, ผู้ใหญ่, คนที่เป็นวุฑฒะ หรือมีวุฒิ; **วุฒิ**

วุฒบรรพชิต ผู้บวชเมื่อแก่

วุฒิ ความเจริญ, ความงอกงาม, ความเป็นผู้ใหญ่; ธรรมให้ถึงความเจริญ; **วุฑฒิ**

วุฒิ คือ ความเป็นผู้ใหญ่ ๓ อย่างที่นิยมพูดกันในภาษาไทยนั้นมาในคัมภีร์ชั้นอรรถกถาและฎีกา ได้แก่ ๑. **ชาติวุฒิ** ความเป็นผู้ใหญ่โดยชาติ คือเกิดในชาติกำเนิดฐานะอันสูง ๒. **วัยวุฒิ** ความเป็นผู้ใหญ่โดยวัย คือเกิดก่อน ๓. **คุณวุฒิ** ความเป็นผู้ใหญ่โดยคุณความดี หรือโดยคุณพิเศษที่ได้บรรลู่ (ผลสำเร็จที่ดั่งงาม) (อนึ่ง ในคัมภีร์ท่านมิได้กล่าวถึงภาวะแต่กล่าวถึงบุคคล คือไม่กล่าวถึง **วุฒิ** แต่กล่าวถึง **วุฑฒะ** หรือ **วุฒ** เป็น **ชาติวุฒ** **วัยวุฒ** **คุณวุฒ**; นอกจากนั้น ในอรรถกถาแห่งสุตตนิบาต ท่านแบ่งเป็น ๔, โดยเพิ่ม**ปัญญาวุฒ** ผู้ใหญ่โดยปัญญา เข้ามาอีกอย่างหนึ่ง และเรียงลำดับตามความสำคัญในทางธรรม เมื่อเปลี่ยน

วุฒ เป็น วุฒิ จะได้ดังนี้ ๑. **ปัญญาวุฒิ** ๒. **คุณวุฒิ** ๓. **ชาติวุฒิ** ๔. **วัยวุฒิ**)

เวชกรรม “กรรมของหมอ”, “การงานของแพทย์”, การบำบัดโรครักษาคนเจ็บไข้, อาชีพแพทย์, การทำตัวเป็นหมอปรุงยาใช้ยาแก้ไขโรครักษาคนไข้; การประกอบเวชกรรม ถือว่าเป็นมิจฉาชีพสำหรับพระภิกษุ (เช่น ที.สี.๙/๒๕/๑๕; พุ.จ.๓๐/๗๑๓/๓๖๐) ถึงแม้จะไม่ทำเพื่อการเลี้ยงชีพหรือจะหาลาภ ก็เสี่ยงต่ออาบัติในข้อตติย-ปาราชิก (วินย.๑/๒๑๕/๑๕๘-๙) หรือไม่ก็เข้าข่ายกุลทูสกลิกขาบท (สังฆาทิเสส ข้อ ๑๓, วินย.๑/๖๒๔/๔๒๖ เรียกเวชกรรมว่า ‘เวชชิกา’) อย่างไรก็ตาม ท่านก็ได้เปิดโอกาสไว้สำหรับการดูแลช่วยเหลือกันอันจำเป็นและสมควร ดังที่มีข้อสรุปในคัมภีร์ว่า ภิกษุไม่ประกอบเวชกรรม แต่ (มจล.๑/๑๘๙ สรุปจาก วินย.อ.๑/๕๗๓-๗) พึงทำยาให้แก่คนที่ทำอนุญาต ๒๕ ประเภท คือ บุคคล ๑๐ (สหธรรมิก ๕ คือ ภิกษุ ภิกษุณี ลิกขมานา สามเณร สามเณรี, ปณฺฑุปลาสคือคนมาอยู่วัดเตรียมบวช ไวยาวัจกรของตน มารดา บิดา อุปฐากของมารดาบิดา) ญาติ ๑๐ (พี่ชาย น้องชาย พี่หญิง น้องหญิง น้ำหญิง ป้า อาชาย ลุง อาหญิง น้ำชาย; อนุชนมีบุตรนัดดาเป็นต้นของญาติเหล่านั้น ๗ ชั่ว เครือสกุล ท่านก็จัดรวมเข้าในคำว่า

“ญาติ ๑๐” ด้วย) คน ๕ (คนจรรยา โจร คนแพ้งงกรรม คนเป็นใหญ่ คนที่ญาติ ทั้งจะไปจากถิ่น) ถ้าเขาเจ็บป่วยเข้ามา วัด พึ่งทำยาให้เขา ทั้งนี้ มีรายละเอียด ในการที่จะต้องระมัดระวังไม่ให้ผิด พลาดหลายอย่าง ข้อสำคัญคือ ให้เป็น การทำด้วยเมตตาการุณย์แท้จริง มิใช่ หวังลาภ ไม่ให้เป็นการรับใช้หรือ ประจบประแจง

เวชยันต์ ชื่อปราสาทของพระอินทร์ ใน ดาวดึงส์เทวโลก ตามเรื่องที่พระอินทร์ เล่าแก่พระมหาโมคคัลลานะว่า เมื่อฝ่าย เทวดามีชัยในสงครามกับอสูร พระ อินทร์กลับจากสงคราม ได้สร้างเวช ยันต์ปราสาทขึ้น ซึ่งมี ๑๐๐ หอมุขๆ หนึ่งๆ มี ๗๐๐ กุฎาคารๆ หนึ่งๆ มี อัปสร ๗ นางๆ หนึ่งๆ มี ๗ บริจาริกา (ม.ม.๑๒/๓๒๖/๔๖๖), แต่ในอรรถกถาบอกว่า เมื่อพระอินทร์ชนะสงครามกับอสูรมา แล้ว ขณะประทับยืนอยู่กลางพระนคร เวชยันต์ปราสาทนี้ซึ่งสูง ๑,๐๐๐ โยชน์ ก็ผุดตระหง่านขึ้นมา และได้ชื่อว่า “เวชยันต์” เพราะเกิดขึ้นเมื่อจบได้ชัยชนะ (วิชย+อันต) (เช่น อป.อ.๒๓๓; แต่บางแห่ง เช่น วินย.ฎี.๑/๔๑๔ ว่าสูง ๗๐๐ โยชน์); ดู **ดาวดึงส์**

เวชยันต์ ๑. ชื่ออรรถิพยของพระอินทร์ ในดาวดึงส์เทวโลก ยาว ๑๕๐ โยชน์ ห้องที่ประทับกลางรถ ๕๐ โยชน์ เทียม

ม้า ๑,๐๐๐ ตัว มีมาตลีเทพบุตรเป็น สารถิ ๒. ชื่อราชรถของพระเจ้ามหาสุทนต์ สนจักรพรรดิราช ในมหาสุทนต์สนสูตร (ที่.ม.๑๐/๑๘๕/๒๒๗); ดู **ดาวดึงส์**

เวท, พระเวท ดู **ไตรเพท**

เวทนา ความเสวยอารมณ์, ความรู้สึก, ความรู้สึกสุขทุกข์ มี ๓ อย่าง คือ ๑. **สุข-เวทนา** ความรู้สึกสุขสบาย ๒. **ทุกขเวทนา** ความรู้สึกไม่สบาย ๓. **อทุกขมสุขเวทนา** ความรู้สึกไม่สุขไม่ทุกข์ คือ เฉยๆ เรียก อีกอย่างว่า อุเบกขาเวทนา; อีกหมวด หนึ่งจัดเป็น**เวทนา ๕** คือ ๑. **สุข** สบาย กาย ๒. **ทุกข์** ไม่สบายกาย ๓. **โสมนัส** สบายใจ ๔. **โทมนัส** ไม่สบายใจ ๕. **อุเบกขา** เฉยๆ; ในภาษาไทย ใช้หมายความว่าเจ็บปวดบ้าง สงสารบ้าง ก็มี

เวทนาขันธ กองเวทนา (ข้อ ๒ ในขันธ ๕)

เวทนานุปัสสนา การมีสติทันโดยรู้ชัด เวทนาที่เสวยอยู่ ตามที่มันเป็นสุข เป็น ทุกข์ หรือไม่สุขไม่ทุกข์ อาศัยอามิส หรือปลอดอามิส มองเห็นความก่อเกิด ขึ้นมาและความเสื่อมสลายไปในเวทนา ตระหนักต่อเวทนาสภาวะที่มีอยู่ แคะรู้ เท้าสติทัน ไม่ติดอึง ไม่ยึดเอา; (ตาม แบบเรียนว่า: สติกำหนดพิจารณา เวทนา คือ สุข ทุกข์ และไม่สุขไม่ ทุกข์ เป็นอารมณ์ว่าเวทนานี้ก็ลักว่า เวทนา ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัว ตน

เรา เขา เรียกเวทนานุปลัสสนา); (ข้อ ๒ ใน สติปัญญา ๔)

เวทนาปริคคหสูตร ดู **ทิมณฑสูตร**

เวทมนตร์ คำที่เชื่อถือว่าศักดิ์สิทธิ์ บริกรรมแล้วให้สำเร็จความประสงค์

เวทลละ ดู **นวังคสัตถุศาสน์**

เวไนยสัตว์ ดู **เวไนยสัตว์**

เวไนยสัตว์ สัตว์ผู้ควรแก่การแนะนำสั่งสอน, สัตว์ที่ฟังแนะนำได้, สัตว์ที่พอตัดได้สอนได้

เวปุลละ ความไพบุลย์, ความเต็มเปี่ยม, ความเจริญเต็มที่ มี ๒ อย่าง คือ ๑. **อามิสเวปุลละ** อามิสไพบุลย์ หรือความไพบุลย์แห่งอามิส หมายถึง ความมากมายพร้อมด้วยปัจจัย ๔ ตลอดจนวัตถุอันวยความสุขความสะดวกสบายต่างๆ ๒. **ธัมมเวปุลละ** ธรรมไพบุลย์ หรือความไพบุลย์แห่งธรรม หมายถึง ความเจริญเต็มเปี่ยมเพียบพร้อมแห่งธรรม ด้วยการฝึกอบรมปลูกฝังให้มีในตนจนเต็มบริบูรณ์ หรือด้วยการประพฤติปฏิบัติกันในสังคมจนแพร่หลายทั่วไปทั้งหมด

เวภารบรรพต ชื่อภูเขาลูกหนึ่งในภูเขาห้าลูก ที่เป็นจุดคอกล้อมกรุงราชคฤห์

เวมานิกเปรต เปรตอยู่วิมาน ได้เสวยสุขและทุกข์สลับกันไป บางตนข้างแรมเสวยทุกข์ ข้างขึ้นเสวยสุข บางตนกลาง

คืนเสวยสุข กลางวันเสวยทุกข์ เวลาเสวยสุขอยู่ในวิมาน มีร่างเป็นทิพย์สวยงาม เวลาจะเสวยทุกข์ต้องออกจากวิมานไป และร่างกายก็กลายเป็นน้ำเกลียดหน้ากลัว

เวยยาวัจจมัย บุญสำเร็จด้วยการช่วยชวนชวายเป็นกิจที่ชอบ, ทำดีด้วยการช่วยเหลือรับใช้ผู้อื่น (ข้อ ๕ ในบุญกิริยาวัตถุ ๑๐); **ไวยาวัจจมัย** ก็เขียน

เวร ความแค้นเคือง, ความปองร้ายกัน, ความคิดร้ายตอบแก่ผู้ทำร้าย; ในภาษาไทยใช้อีกความหมายหนึ่งด้วยว่าคราว, รอบ, การผลัดกันเป็นคราวๆ, ตรงกับ **วาร** หรือ **วาระ** ในภาษาบาลี

เวสสภู พระนามของพระพุทธเจ้าพระองค์หนึ่งในอดีต; ดู **พระพุทธเจ้า ๗**

เวสสวัณ, เวสสุวัณ ดู **จาคุมหาราช, จาคุมหาราชิกา, ปรีตร**

เวสัชชกรณธรรม ธรรมทำความกล้าหาญ, ธรรมเป็นเหตุให้กล้าหาญ, คุณธรรมที่ทำให้เกิดความกล้ากล้า มี ๕ อย่าง คือ ๑. **ศรัทธา** เชื่อสิ่งที่ควรเชื่อ ๒. **ศีล** มีความประพฤติดีงาม ๓. **พาหุสัจจะ** ได้สดับหรือศึกษามาก ๔. **วิริยารัมภะ** เพียรทำกิจอยู่อย่างจริงจัง ๕. **ปัญญา** รู้รอบและรู้ชัดเจนในสิ่งที่ควรรู้

เวสัชชาญาณ พระปรีชาญาณอันทำให้พระพุทธเจ้าทรงมีความกล้ากล้าไม่

ครั้นคร้าม ด้วยไม่ทรงเห็นว่าจะมีใคร
ท้วงพระองค์ได้โดยชอบธรรมในฐานะ
ทั้ง ๔ คือ ๑. ท่านปฏิเสธว่าเป็น
สัมมาสัมพุทธะ ธรรมเหล่านี้ท่านยังไม่รู้
แล้ว ๒. ท่านปฏิเสธว่าเป็นชินาสพ
อาสวะเหล่านี้ของท่านยังไม่สิ้นแล้ว ๓.
ท่านกล่าวธรรมเหล่านี้ว่าทำอันตราย
ธรรมเหล่านั้นไม่อาจทำอันตรายแก่ผู้
สั่งเสพได้จริง ๔. ท่านแสดงธรรมเพื่อ
ประโยชน์อย่างใด ประโยชน์อย่างนั้นไม่
เป็นทางนำผู้ทำตามให้ถึงความสิ้นทุกข์
โดยชอบได้จริง

เวสาลี ชื่อนครหลวงของแคว้นวัชชี ตั้ง
อยู่บนฝั่งทิศตะวันออกของแม่น้ำคงคา
ส่วนที่ปัจจุบันเรียกชื่อเป็นอีกแม่น้ำหนึ่ง
ต่างหากว่า แม่น้ำคันทัก (Gandak) ซึ่ง
เป็นสาขาใหญ่สาขาหนึ่งของแม่น้ำคงคา
นั้น และเมื่อไหลลงมาจากเวสาลีอีก
ประมาณ ๔๐ กม. ก็เข้าร่วมกับแม่น้ำ
คงคาที่จุดบรรจบ ซึ่งห่างจากเมืองปัฏนา
(Patna, คือ ปาตลีบุตร ในอดีต) ไป
ทางตะวันออกเฉียงเหนือเพียงประมาณ
๕ กม., ที่ตั้งของเมืองเวสาลี อยู่เหนือ
เมืองปาตลีบุตรนั้นขึ้นไป วัดตรงเป็น
เส้นบรรทัด ประมาณ ๔๓.๕ กม., เวสาลี
เป็นคำภาษาบาลี เรียกอย่างสันสกฤตว่า
ไวศาลี หรือ **ไพศาลี**

เวหา ท้องฟ้า, อากาศ, กลางหา

เวหายส ท้องฟ้า, อากาศ

เวหาส ท้องฟ้า, อากาศ

เวหาสกุฎี “กุฎีลอยฟ้า”, ที่อยู่ที่นอนซ้อน
ชั้น โดยทำเป็นร้านพาดหรือซ้อนขึ้นข้าง
บน คือ ตั้งเป็นโครงขึ้นในวิหารที่อยู่
อาศัย ปักเสาตอม่อขึ้นแล้ววางรอดบน
นั้น สูงพอศีรษะไม่กระทบพื้น ถ้าไม่ปู
พื้นข้างบน ก็เอาเตียงวางลงไป ให้พื้น
เตียงคานรอดอยู่ ขาเตียงห้อยลงไป ใช้
อยู่ได้ทั้งข้างบนข้างล่าง ข้างบนเรียกว่า
เวหาสกุฎี เป็นของต้องห้ามตามสิกขาบท
ที่ ๘ แห่งกุตคามวรรค ปาจิตติย

เวพุกัณฐกีนันทมารดา *นันทมารดา 1.*

เวพูวะ ผลมะตูม

เวพูกาม ชื่อตำบลหนึ่งใกล้นครเวสาลี
แคว้นวัชชี เป็นที่พระพุทธเจ้าทรงจำ
พรรษาในพรรษาที่ ๔๕ นับแต่ได้ตรัสรู้
คือพรรษาสุดท้ายที่จะเสด็จปรินิพพาน;
เพพูกาม ก็เรียก

เวพูน ป่าไผ่ ส่วนที่ประพาสพักผ่อนของ
พระเจ้าพิมพิสาร อยู่ไม่ไกลไม่ไกลจาก
พระนครราชคฤห์ เป็นที่ร่มรื่นสงบเงียบ
มีทางไปมาสะดวก พระเจ้าพิมพิสาร
ถวายเป็นสังฆาราม นับเป็นวัดแรกใน
พระพุทธศาสนา

เว็กฝ้า ในประโยคที่ว่า “เราจักไม่ไปใน
ละแวกบ้านด้วยทั้งเว็กฝ้า” เปิดสี่ข้างให้
เห็น เช่นถกจีวรขึ้นพาดไว้บนบ่า

โวหาร “ความแพกผัน”, “ภาวะหลากหลาย”, เป็นคำที่นิยมใช้ในพระอภิธรรมและคัมภีร์อรรถาธิบาย เช่น อรรถกถา เป็นต้น ในความหมายว่า ความหลากหลายหรือความเป็นไปต่างๆ แห่งขั้นหรือขั้นที่ผันแปรหลากหลายเป็นไปต่างๆ โดยนัยหมายถึง **ขั้น** นั้นเอง, มักใช้แสดงลักษณะของ “ภพ” ซึ่งจำแนกได้เป็น ๓ ประเภท คือ **เอกโวหารภพ** ภพที่มีขั้นเดียว ได้แก่ อสังขณภพ (มีรูปขั้นเท่านั้น) **จตุโวหารภพ** ภพที่มีสี่ขั้น ได้แก่ อรูปภพ (มีแต่นามขั้น ๔ คือ เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ) **ปัญจโวหารภพ** ภพที่มีห้าขั้น ได้แก่ กามภพ และรูปภพที่นอกจากอสังขณภพ (ในพระสูตรตันตปิฎก มีเฉพาะนิตเทสและปฏิสัมภิทามัคค์ เท่านั้น ที่ใช้คำว่า โวหาร หมายถึงขั้น)

โฏฐัพพะ ดู **วิถิจิต**

โวทาน ความบริสุทธิ์, ความผ่องแผ้ว, การชำระล้าง, การทำให้สะอาด, ธรรมที่อยู่ในวิเสสภาค คือในฝ่ายข้างวิเศษ ได้แก่ ธรรมจำพวกที่ทำให้เจริญอกงามดียิ่งขึ้นไปจนปลอดพ้นจากประดาสังฆะหมองบริสุทธิ์บริบูรณ์ เช่น โยนิโสมนสิการ กุศลมูล สมณะและวิปัสสนาตลอดถึงนิพพาน; ตรงข้ามกับ **สังกิเลส**

โวหาร ถ้อยคำ, ลำนวนพูด, ชั้นเชิง หรือ

กระบวนแต่งหนังสือหรือพูด

โวพจน์ คำที่มีรูปต่างกันแต่มีความหมายคล้ายกัน, คำสำหรับเรียกแทนกัน เช่น คำว่า **มทนิมุตโท** เป็นต้น เป็นโวพจน์ของ **วิราคะ** คำว่า **วิมุตติ วิสุทธิ สันติ อสังขตะ วิวัฏฏ์** เป็นต้น เป็นโวพจน์ของ **นิพพาน** ดังนี้ เป็นต้น

ไวยากรณ์ 1. ระเบียบของภาษา, วิชาว่าด้วยระเบียบแห่งภาษา **2.** พุทธพจน์ที่เป็นข้อความร้อยแก้ว คือเป็นจุนณียบทล้วน ไม่มีคาถาเลย (ข้อ ๓ ในนวังคสัตถุศาสตร์); เทียบ **คาถา 2.**; ดู **จุนณียบท**

ไวยาวัจกร “ผู้ทำการชวนชววยช่วยเหลือ/รับใช้”, ผู้จัดทำธุระให้, คฤหัสถ์ผู้ช่วยเหลือรับใช้พระ, คฤหัสถ์ผู้ทำกิจธุระแทนภิกษุหรือแทนสงฆ์, คฤหัสถ์ผู้ทำหน้าที่เป็นตัวแทนของวัดในการจัดการทรัพย์สินของวัด

ในพระวินัย ไวยาวัจกร หมายถึง คฤหัสถ์ผู้ช่วยเหลือรับใช้หรือทำกิจธุระให้แก่ภิกษุหรือภิกษุณี ดังเช่นคนวัดหรืออุบาสกที่ภิกษุบอกแสดงหรือชี้ตัวว่าเป็นไวยาวัจกร ซึ่งบุคคลผู้ประสงค์จะได้มอทรัพย์สำหรับจ่ายค่าจิวรให้ไว้เพื่อภิกษุนั้นจะได้บอกแจ้งให้จัดจิวรถวายเมื่อต้องการ (สิกขาบทที่ ๑๐ แห่งจิวรรวคินิสสังคยปาจิตตีย์, วินย.๒/๗๐/๕๗) ภิกษุณีตั้มยาคุ หุงข้าว ประุงของขบเคี้ยว ซักผ้าผู่

ผ้าห่ม ผ้าโพก ให้แก่ไวยาวัจกรของตน
ได้รับยกเว้น ไม่ต้องอาบัติตามพระ
บัญญัติที่ว่า ภิกษุณีใดทำการชวนชวายเป็น
รับใช้คฤหัสถ์ เป็นปาจิตติย (สิกขาบทที่ ๔

แห่งจิตตาคารวรรค ปาจิตติย, วินย.๓/๓๐๕-๖/๑๖๙)

ในทางกฎหมาย ไวยาวัจกร มีคำ
จำกัดความตามกฎหมายมหาชนฉบับที่
๑๘ (พ.ศ. ๒๕๓๖) ว่าด้วยการแต่งตั้ง
ถอดถอนไวยาวัจกร ข้อ ๔ ว่า: ในกฎ
มหาเถรสมาคมนี้ “ไวยาวัจกร” หมายถึง
ถึง คฤหัสถ์ผู้ได้รับแต่งตั้งให้มีหน้าที่
เบิกจ่ายนิตยภัต และจะมีอำนาจหน้าที่
ดูแลรักษาจัดการทรัพย์สินของวัดได้
ตามที่เจ้าอาวาสมอบหมายเป็นหนังสือ

กฎหมายมหาชนฉบับนี้ ตราขึ้น
ตามความในมาตรา ๒๓ แห่ง พ.ร.บ.
คณะสงฆ์ พ.ศ. ๒๕๐๕ ซึ่งกำหนดว่า การ
แต่งตั้ง ถอดถอนไวยาวัจกร ให้เป็นไป
ตามหลักเกณฑ์และวิธีการที่กำหนดในกฎ
มหาเถรสมาคม และตามความในมาตรา
๔๕ แห่ง พ.ร.บ. คณะสงฆ์ พ.ศ. ๒๕๐๕
นั้น ไวยาวัจกร เป็นเจ้าพนักงานตามความ
ในประมวลกฎหมายอาญา

ในกฎหมายมหาชน ฉบับที่ ๑๘
นั้น ข้อ ๗ กำหนดว่า ในการแต่งตั้ง
ไวยาวัจกรของวัดใด ให้เป็นอำนาจหน้าที่
ของเจ้าอาวาสวัดนั้นปรึกษาสงฆ์ในวัด
พิจารณาคัดเลือกคฤหัสถ์ผู้มีคุณสมบัติ
ตามความในข้อ ๖ (เช่น เป็นชาย มีอายุ
ไม่ต่ำกว่า ๒๕ ปีบริบูรณ์) เมื่อมีมติเห็น
ชอบในคฤหัสถ์ผู้ใด ก็ให้เจ้าอาวาสแต่งตั้ง
คฤหัสถ์ผู้นั้น เป็นไวยาวัจกร โดย
อนุมัติของเจ้าคณะอำเภอ ในการแต่งตั้ง
ไวยาวัจกร ตามความในวรรคต้น
เพื่อความเหมาะสม จะแต่งตั้ง
ไวยาวัจกรคนเดียว หรือหลายคน ก็ได้
ในกรณีที่มีไวยาวัจกรหลายคน ให้เจ้า
อาวาสมอบหมายหน้าที่การงานตามข้อ
๔ แก่ไวยาวัจกรแต่ละคนเป็นหนังสือ

บทบัญญัติเกี่ยวกับไวยาวัจกร มีใน
กฎกระทรวง ฉบับที่ ๒ (พ.ศ. ๒๕๑๑)
ออกตามความใน พ.ร.บ. คณะสงฆ์
พ.ศ. ๒๕๐๕ ด้วย ฟังดูในที่นั้น

ไวยาวัจจะ การชวนชวายเป็นกิจธุระ,
การช่วยเหลือรับใช้

ไวยาวัจมัย ดู *เวยาวัจมัย*

ศ

ศตมวาร วาระที่ ๑๐๐, วันที่ครบ ๑๐๐; ในภาษาไทย นิยมใช้ในประเพณีทำบุญอุทิศแก่ผู้ล่วงลับ โดยมีความหมายว่า วันที่ ๑๐๐ หรือวันที่ครบ ๑๐๐ เช่น ในข้อความว่า “บำเพ็ญกุศลศตมวาร” ซึ่งพูดเป็นคำพื้นบ้านว่า “ทำบุญ ๑๐๐ วัน”, ทั้งนี้ มีคำที่มักใช้ในชุดเดียวกันอีก ๒ คำ คือ **สัตตมวาร** (วันที่ ๗ หรือวันที่ครบ ๗) และ **ปัญญาสมวาร** (วันที่ ๕๐ หรือวันที่ครบ ๕๐); อนึ่ง “ศตมวาร” (วาระที่ ๑๐๐) นี้ เป็นคำจากภาษาสันสกฤต ตรงกับคำบาลีว่า “สตมวาร” ไม่พึงสับสนกับ “สัตตมวาร” (วาระที่ ๗) ที่มาจากคำเต็มในภาษาบาลีว่า “สตุตตมวาร”

ศรัทธา ความเชื่อ, ความเชื่อถือ; **ศรัทธา**
ศรัทธาไทย ของที่เขาถวายด้วยศรัทธา; “ทำศรัทธาไทยให้ตกไป” คือ ทำให้ของที่เขาถวายด้วยศรัทธาเสื่อมเสียคุณค่าหรือหมดความหมายไป หมายความว่า ปฏิบัติต่อสิ่งที่เขาถวายด้วยศรัทธา โดยไม่สมควรแก่ศรัทธาของเขา หรือโดยไม่เห็นความสำคัญแห่งศรัทธาของเขา เช่น ภิกษุเอาอาหารบิณฑบาตที่เขาถวายโดยตั้งใจทำบุญ ไปทิ้งเสีย หรือไปให้แก่คนห่วยถ้อยโดยยังมีได้ฉันด้วยตนเองก่อน
ศราทธ การทำบุญให้แก่ญาติผู้ล่วงลับไป

แล้ว (ต่างจาก **สารท**)

ศราทธพรต พิธีทำบุญอุทิศแก่ญาติผู้ล่วงลับไปแล้ว; **ศราทธพรตคาถา** หรือ **คาถาศราทธพรต** หมายถึง คาถาหมวดหนึ่ง (มีร้อยแก้วนำเล็กน้อย) ที่พระสงฆ์ใช้สวดรับเทศน์ ในงานพระราชพิธีเผาศพในประเทศไทย แต่บัดนี้ใช้กันกว้างออกไปแม้ในพิธีราษฎร์ที่จะจัดให้เป็นการใหญ่

ศรี มิ่งขวัญ, ราชินี, อากาศที่น่านิยม; **ศรี**
ศรีอารยเมตไตรย พระนามของพระพุทธเจ้าพระองค์หนึ่ง ซึ่งจะอุบัติขึ้นในภายหน้า หลังจากสิ้นศาสนาพระโคตมแล้ว ในคราวที่มนุษย์มีอายุยืน ๘๐,๐๐๐ ปี นับเป็นพระพุทธเจ้าพระองค์ที่ ๕ แห่งภัทรกัปนี้, เรียกว่า **พระศรีอริยเมตไตรย** หรือเรียกสั้นๆ ว่า **พระศรีอารย** บ้าง, พระนามเดิมในภาษาบาลีว่า “เมตเตยย”; **ศรี** **พระพุทธเจ้า ๕**

ศักดิ์ อำนาจ, ความสามารถ, กำลัง, ฐานะ
ศักดิ์นา อำนาจปกครองที่นา หมายถึง ความว่าพระมหากษัตริย์พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้เจ้านาย และขุนนางเป็นต้น ถือนาได้มีกำหนดจำนวนไร่ เป็นเรือนหมื่นเรือนพันตามฐานานุรูป การพระราชทานให้ถือศักดินานั้น เป็น

เครื่องเทียบยศและเป็นเครื่องปรับผู้
กำเก็น หรือเป็นเครื่องปรับผู้ถือศักดิ์นา
นั้นเอง เมื่อทำผิด

ศักดิ์สิทธิ์ มีอำนาจ (ศักดิ์) ให้สำเร็จ (สิทธิ์),
ขลัง, มีกำลังอำนาจที่จะทำให้เป็นไป
อย่างนั้นอย่างนี้ หรือให้สำเร็จผลได้จริง

ศัพท์ เสียง, คำ, คำยากที่ต้องแปล, คำ
ยากที่ต้องอธิบาย

ศัสตรา ของมีคมเป็นเครื่องแทงฟัน

ศัสตราวุธ อาวุธมีคมเป็นเครื่องฟันแทง
(*ศัสตรา* = ของมีคมเป็นเครื่องฟันแทง,
อาวุธ = เครื่องประหาร)

ศากยะ ชื่อกษัตริย์พวกหนึ่ง ซึ่งสืบเชื้อ
สายมาจากพระเจ้าโศกกากราช ซึ่งเป็นผู้
สร้างและครองกรุงกบิลพัสดุ์ พระพุทธ-
เจ้าก็เป็นกษัตริย์วงศ์นี้; *ศากยะ* เป็นคำ
สันสกฤต เรียกอย่างบาลีเป็น *สักกะ* บ้าง,
สักยะ บ้าง, *สากิยะ* บ้าง; *ศากยะ* หรือ
สักกะ นี้ ใช้เป็นคำเรียกชื่อถิ่นหรือแคว้น
ของพวกเขาเจ้าศากยะด้วย; ดู *สักกชนบท*

ศากยกุมาร กุมารวงศ์ศากยะ, เจ้าชาย
วงศ์ศากยะ

ศากยราช กษัตริย์ศากยะ, พระเจ้าแผ่นดิน
วงศ์ศากยะ

ศากยวงศ์ เชื้อสายพวกศากยะ

ศากยสกุล ตระกูลศากยะ, เหล่ากอพวก
ศากยะ

ศาสดา ผู้อบรมสั่งสอน, เป็นพระนามอย่าง

หนึ่งที่ใช้เรียกพระพุทธเจ้า; ปัจจุบันใช้
เรียกผู้ตั้งศาสนาโดยทั่วไป, ในพุทธกาล
ครูทั้ง ๖ คือ ปุรณกัสสป มักขลิโคสาล
อชิตเกสสัมพล ปกุกัจจายนะ สันญชัย-
เวลัญญบุตร และนิครนถนาฏบุตร ถ้าเรียก
ตามบาลี ก็เป็นศาสดา ๖

ศาสตร์ ตำรา, วิชา

ศาสนทูต ดู *โมคคัลลีบุตรติสสเถระ*

ศาสนวงศ์ ดู *ศาสนวงศ์*

ศาสนา คำสอน, คำสั่งสอน; ปัจจุบันใช้
หมายถึงลัทธิความเชื่อถืออย่างหนึ่งๆ
พร้อมด้วยหลักคำสอน ลัทธิ พิธี องค์กร
และกิจการทั่วไปของชุมชนผู้นับถือลัทธิ
ความเชื่อถืออย่างนั้นๆ ทั้งหมด

ศาสนูปถัมภก ผู้ทะนุบำรุงศาสนา

ศิลปะ ฝีมือ, ความฉลาดในฝีมือ, ฝีมือทาง
การช่าง, การแสดงออกมาให้ปรากฏอย่าง
งดงามน่าชม, วิชาที่ใช้ฝีมือ, วิชาชีพต่างๆ

ศิลปวิทยา ศิลปะและวิทยาการ

ศิลปศาสตร์ ๑๘ ประการ ตำราวิชา

ความรู้ต่างๆ ๑๘ อย่าง เช่น วิชา
คำนวณ วิชายิงธนู เป็นต้น อันได้มีการ
เรียนการสอนกันมาตั้งแต่ก่อนพุทธกาล

คำว่า “ศิลปศาสตร์ ๑๘ ประการ” นี้
ในเมืองไทยได้ยินได้เห็นกันมานานใน
เรื่องราวจำพวกตำนานทางพระพุทธ
ศาสนาในชมพูทวีป แต่เป็นเรื่องที่มัก
บอกเล่าหรือพูดอ้างอิงอย่างไม่ชัดเจน

ได้แค่เล่าขานและเขียนคัดลอกต่อๆ ตามๆ กันมา จึงคลาดเคลื่อนผิดเพี้ยนไปต่างๆ และไม่เฉพาะคำแปลภาษาไทยเท่านั้น แม้คำบาลีเดิมก็มักแปรรูปไปแล้ว จึงตัดลิ้นแหลงไปไม่ได้

เนื่องจากศิลปศาสตร์ ๑๘ ประการนี้ ในพระไตรปิฎกและอรรถกถาทั้งหลาย กล่าวถึงโดยไม่มีรายชื่อแสดงไว้ มีบอกไว้แต่ในคัมภีร์ที่ไม่ค่อยคุ้นกันไม่กี่แห่ง (พบในมิลินทปัญหอบอกว่า พระเจ้ามิลินท์ได้ทรงเล่าเรียนศาสตร์ทั้งหลายเป็นอันมาก กับทั้งพุทธพจน์ด้วยเป็น ๑๙ พร้อมทั้งบอกรายชื่อศาสตร์ทั้ง ๑๘ นั้นไว้, และในคัมภีร์ยุคหลังที่นักปราชญ์รวบรวมเรียบเรียงคติธรรมประมวลไว้ เป็นคัมภีร์จำพวกনীติ ซึ่งพบในโลกনীติ ธรรมনীติ และกวิทัปปณনীติ บอกรายชื่อศิลปะ ๑๘ ประการไว้ โดยเรียกรวมว่า “ลিপฺปาฎจารสก” คือหมวด ๑๘ แห่งศิลปะ) และเนื่องจากเป็นเรื่องในสมัยของพราหมณ์ เป็นของแปลกแก่ท่านผู้ตรวจชำระและคัดลอกคัมภีร์นั้นๆ จึงคัดลอกกันมาผิดเพี้ยนไปจากของเดิม และต่างฉบับก็แปลกกันเอง

ขอยกตัวอย่างมาแสดง ข้อที่ ๑ บ้างว่า “สุติ” บ้างว่า “สูติ” บ้างแปลว่า วิชาความรู้ทั่วไป บ้างแปลว่า วิชาฟังเสียง ลัทธิมีนกร้องเป็นต้นว่าร้ายหรือดี ข้อที่

๒ บ้างว่า “ลัมมติ” บ้างว่า “ลัมมุติ” บ้างแปลว่า วิชารู้จักกำเนิดภูษาและต้นไม้ เป็นต้นว่าชื่อนั้นๆ บ้างแปลว่า วิชาเข้าใจในกฎธรรมนิยม ฯลฯ

ในที่นี่ ในขั้นต้น ถือว่าคำนี้ไม่ใช่เป็นเรื่องของหลักธรรมหลักวินัย จึงปล่อยไว้ก่อน เพียงแต่เลือกเอาคำบาลีที่ไม่ผิดอักษรวิธี และคำแปลไทยที่พอลงกับบาลีได้ จากฉบับต่างๆ มาแสดงไว้ พอให้เห็นรูปเค้าว่าเป็นมาอย่างนี้ ได้แก่

๑. *สุติ* ความรู้ทั่วไป ๒. *สัมมุติ* ความรู้กฎธรรมนิยม ๓. *สังขยา* วิชาคำนวณ ๔. *โยคา* การช่างยนต์ ๕. *নীติ* วิชาแบบแผนการปกครอง ๖. *วิเสติกา* ความรู้การอันให้เกิดมงคล ๗. *คันธัพพา* วิชา ร้องรำ ๘. *คณิกา* วิชาคำนวณนักชตถุภษ ๙. *ธนูพเพทา* วิชายิงธนู (*ธนูพเพทา* ก็ว่า) ๑๐. *ปุราณ* ตำนานเรื่องเก่า ๑๑. *ตักสิลา* วิชาแพทย์ ๑๒. *อติहाสา* เรื่องประวัติศาสตร์ ๑๓. *โชติ* ดาราศาสตร์ ๑๔. *มายา* ความรู้เรื่องมายากรรม ๑๕. *เกตุ* วิชาการพูด ๑๖. *มันตา* วิชาเวทมนตร์ ๑๗. *ยुทธา* ตำราพิชัยสงคราม ๑๘. *ฉันทสา* วิชาประพันธ์ (ในมิลินทปัญหฉบับสิงหล ข้อ ๑๕. เป็น *เหตุ* วิชาเหตุผล, ในคัมภีร์ นีติทั้งสาม ข้อ ๑๐. เป็น *ปุราณ* แปลได้แก่ว่าเป็นวิชาบูรณะ แต่ที่จริงก็คือเป็นคำที่คัดลอกกันมาผิดเพี้ยน ข้อ ๑๗. เป็น

ลัทธาวิชาหลักภาษาหรือไวยากรณ์)

ศิลปศาสตร์ ๑๘ ประการนี้ แม้จะมีใช้เป็นเนื้อหาของพระธรรมวินัย แต่บุคคลสำคัญในพระพุทธศาสนา โดยเฉพาะท่านที่เด่นๆ อย่างพระเจ้ามิลินท์ ก่อนจะมารู้จักพุทธธรรม มักได้จบการศึกษาศิลปศาสตร์ ๑๘ ประการนี้ ซึ่งเป็นการศึกษาสูงสุดของสมัยนั้น ย้อนไปดูในชาดกหลายแห่งก็มีเรื่องราวว่า พระโพธิสัตว์ที่เป็นโอรสของพระมหากษัตริย์ ไปศึกษาที่ตักสิลา จบไตรเพท และศิลปศาสตร์ ๑๘ ประการนี้ เป็นการเตรียมพร้อมที่จะขึ้นครองราชย์ต่อไป จึงควรรู้จักศิลปศาสตร์เหล่านี้ไว้เพื่อจะได้รู้เข้าใจพื้นฐานความคิดภูมิปัญญาของท่านที่มายอมรับพระพุทธศาสนา แล้วเข้าสู่พระธรรมวินัย หรือจะรู้ไว้เพื่อให้สามารถเปรียบเทียบกับพระพุทธศาสนา ก็ได้

ศิลปศาสตร์เหล่านี้พัฒนาขึ้นในยุคที่พราหมณ์เป็นเจ้าใหญ่ทางปัญญาของสังคมชมพูทวีป ก่อนพระพุทธศาสนาเกิดขึ้น คือส่วนมากเป็นวิชาการของพราหมณ์นั่นเอง โดยที่เขาถือว่าเป็นความรู้เสริมหรือเพิ่มประกอบไตรเพท ดังนั้น การที่จะรู้จักศิลปศาสตร์เหล่านั้นได้ตรงเรื่อง จึงต้องไปดูที่พราหมณ์เอง รักษาสืบทอดบอกเล่าสอนต่อกันมา ใน

ที่นี้จึงไปสืบค้นดูศิลปศาสตร์ ๑๘ ประการ ที่เป็นวิชาการของพราหมณ์ ซึ่งใช้ภาษาสันสกฤต

ดังได้บอกแล้วว่า ในคัมภีร์อรรถกถาภาษาบาลี ท่านเล่าบ่อยครั้งถึงเรื่องของพระโพธิสัตว์บ้าง โอรสกษัตริย์พระองค์นั้นพระองค์นี้บ้าง ว่าไปตักสิลา เรียนจบไตรเพท และศิลปศาสตร์ทั้ง ๑๘ (ตโย เวเท จ อฏฺฐารส สิปฺปานิ จ, เช่น ชา.อ. ๔/๓๗๑; ตินฺนุ เวทานํ อฏฺฐารสฺสนนฺนุจ สิปฺปานํ, เช่น ชา.อ.๔/๑๘๓) นี่คือบอกไว้แต่จำนวน ไม่บอกชื่อวิชาเลย จึงค้นหาที่อื่นและได้พบในคัมภีร์มิลินทปัญหาซึ่งบอกรายชื่อศาสตร์ ๑๘ ประการนี้ ที่พระมิลินทราชาได้ทรงเล่าเรียนแล้วมาจบที่พุทธพจน์ จากนั้นก็พบรายชื่อวิชาเหล่านี้ใน ๓ คัมภีร์นี้ติ มีโลกนี้ติเป็นต้น ที่กล่าวถึงข้างต้น โดยมีชื่อศาสตร์หลายอย่างผิดเพี้ยนไป ไม่ตรงกัน แต่คัมภีร์นี้ติเหล่านั้นเป็นของรวบรวมเรียบเรียงขึ้นหลังจากยุคของคัมภีร์ในสายพระไตรปิฎก จึงถือว่ามีน้ำหนักน้อยกว่า

ศิลปศาสตร์ ๑๘ ประการ ซึ่งท่านกล่าวถึงโดยเรียงไว้ต่อจากไตรเพทนั้น ในที่นี้ค้นหาความหมายของพราหมณ์ในภาษาสันสกฤตมาให้ดูเป็นเค้า ดังนี้

๑. สุตติ = ศรุติ (ศฺรุติ) คือ คัมภีร์ศักดิ์สิทธิ์ที่พระฤาษีปางบรรพ์ได้ **สดับ**

รับตรงจากองค์เทพผู้เป็นใหญ่ ได้แก่ พระเวททั้ง ๔ คือ ไตรเพท (ฤคเวท ยชุรเวท สามเวท) และอถรรพเวท (ไทยมักเรียก อถรรพเวท) กับทั้งคัมภีร์พราหมณะ อาร์ณยกะ และอุปนิษั

๒. สติ (เพี้ยนเป็นลัมมตีบ้าง ลัมมุตติบ้าง) = **สมฤติ** (สมฤติ) คือ คัมภีร์ที่บรรดาอาจารย์รจนานขึ้นและจำสืบทอดกันมา ได้แก่ **เวทาคี ๖** (องค์ประกอบ ๖ อย่างของพระเวท คือ **ศีกษา** วิชา ออกเสียง, **ฉันทัส** ฉันทลักษณ์, **วยากรณะ** ไวยากรณ์, **นิรุกตะ** อธิบายคำยากในพระเวท, **ชโยติษะ** การดูดาวกำหนดฤกษ์, **กัลปะ** การแห่งยัญพิธี) **สูตร**ทั้งหลาย กับทั้ง **อิติहाสะ** **ปุราณะ** และ **นิติศาสตร์** ที่จะตั้งเป็นข้อต่างหากต่อไป (สูตร ออกมาเป็นธรรมศาสตร์ คือ ตำรากฎหมาย ของเจ้าตำรับ ๑๘ ท่าน เริ่มแต่พระมนู คือมานวธรรมศาสตร์ ที่ไทยมักเรียกว่ามनुธรรมศาสตร์ โดยที่ทั้งหมดนั้นรวมอยู่ใน **สมฤติ** นี้)

๓. สังขยา = **สาขชยะ** คือ ลัทธิสาขชยะ ซึ่งเป็นปรัชญาของฤาษีกปิละว่าด้วยปุรุช-ประกฤติ เป็นต้น เป็น ๑ ใน ๓ สาขาใหญ่ของปรัชญาฮินดู

๔. โยคา = **โยคะ** คือ ลัทธิโยคะ ซึ่งเป็นปรัชญาของปตัญชลี สายหนึ่งของลัทธิสาขชยะ สอนการบำเพ็ญสมาธิ

โยงได้กับพระพุทธรศาสนาอยู่บ้าง แต่มีจุดมุ่งให้อาตมันเข้ารวมกับอิศวร

๕. นิติ = **นิติ** คือ นิติศาสตร์ ได้แก่ วิชาหรือตำราว่าด้วยแบบแผนการปกครอง (ไทยใช้หมายถึงวิชากฎหมาย)

๖. วิเสลิกา = **ไวเศษิกะ** คือ ลัทธิปรัชญาของท่านกณะทะ ซึ่งสอนว่าสิ่งที่ปรากฏต่อการรับรู้ของมนุษย์ จัดได้เป็นปหารตะ ๗ ประเภท คือ ทรัพย์ยะ คุณะ กรรมะ สามานยะ วิเศษะ สมวายะ และอภาวะ และสอนว่า สิ่งที่มีอยู่เป็นหน่วยย่อยเล็กที่สุด เป็น “อณู”, ต่อมาลัทธิปรัชญานี้รวมเข้ากับปรัชญานายะ เรียกว่า **นายะ-ไวเศษิกะ**

๗. คันธัพพา = **คนธรรพวิทยา** คือ วิชาดนตรี

๘. คณิกา = **คณิตศาสตร์** คือ วิชาคำนวณ

๙. ธนุพเพทา = **ธนุเวท** คือ วิชายิงธนู

๑๐. ปุราณา, ปุรณา = **ปุราณะ** คือ ความรู้ตำนานเรื่องโบราณ ๑๘ คัมภีร์ จัดเป็น ๓ หมวด ได้แก่ **ราชสะ** อันสรรเสริญคุณพระพรหม, **สาตตวิกะ** อันสรรเสริญคุณพระวิษณุ, **ตามสะ** อันสรรเสริญคุณพระศิวะ

๑๑. ติกิจฉา = **จิตศาสตร์** คือ วิชาแพทย์

๑๒. อิติहाสา = **อิติहाสะ** (“เรื่องที่ได้มีมาแล้วดังนี้”) ประวัติการณ์แห่งวีรกรรมของจอมขัตติยะ ในเรื่องมหากาโรตะ ประพันธ์โดยฤาษีวยาส ซึ่งมีคัมภีร์ภควัทคีตารวมอยู่ และรามายณะ (รามเกียรติ์) ประพันธ์โดยฤาษีวาลมิกิ

๑๓. โซติ = **โซติศาสตร์, โซติร-วิทยา** คือ วิชาดาราศาสตร์

๑๔. มายา = **มายิน** คือ วิชาทำเลี่กลลวงล่อหรือทำให้หลงใหล (ข้อนี้ยังไม่พบคำที่เป็นชื่อศาสตร์ชัดเจน แต่ได้พอเป็นคำใกล้)

๑๕. เหตุ = **เหตุวิทยา** คือ ตรรกศาสตร์ (ข้อนี้ใช้คำ “เหตุ” ตามมิลินทปัญหาฉบับสิงหล)

๑๖. มันทา = **มนตรวิทยา, มนตรศาสตร์** คือ วิชาเวทมนตร์

๑๗. ยุทธา = **ยุทธวิทยา** คือ วิชาการรบ, พิชัยสงคราม

๑๘. ฉันทสา = **ฉันทศาสตร์** คือ วิชาการแต่งฉันท

เนื่องจากรายชื่อศิลปศาสตร์ ๑๘ นี้ มีในคัมภีร์บาลีน้อยแห่งนัก และตกมาถึงปัจจุบันในรูปที่ผิดเพี้ยนต่างกันไปจนถือเอาเป็นแน่ไม่ได้ ดังที่กล่าวแล้ว เมื่อคำที่จับเอาไปสืบทอดไม่แน่เสียแล้ว รายชื่อวิชาทั้งหมดจึงไม่อาจถือเป็นสมบูรณ์เด็ดขาด แต่ชื่อวิชาในภาษาสันสกฤตที่

นำมาตั้งเข้าลำดับให้ทั้งหมดนี้ เป็นคำที่มีจริงเป็นจริงตามที่พราหมณ์สืบกันมา

เมื่อได้ความครบจบดังนี้แล้ว ขอบอกเพิ่มเป็นความรู้เสริมหรือเพื่อเลือกว่า ในอรรถกถาทั้งหลาย นอกจากหลายแห่งกล่าวถึงขัตติยกุมารและพราหมณกุมาร ที่ไปเรียนไตรเพทและศิลปศาสตร์ ๑๘ (อภุจาส ลิปฺปานิ) โดยไม่บอกรายชื่อวิชาแล้ว อีกหลายแห่ง (เช่น *ชา.อ.๒/๓๖, ๑๗๙, ๓๔๓*) กล่าวทำนองเดียวกันนั้น แต่เปลี่ยนถ้อยคำเป็นว่าไปเรียนไตรเพท และวิทยฐานะ ๑๘ (อภุจาส วิชฺชาภูจฺจานานิ/วิชฺชภูจฺจานานิ) บางแห่งบอกด้วยว่า วิชา ได้แก่อะไรอย่างหนึ่งในบรรดาวิชฺชภูจฺจาน/วิทยฐานะ ๑๘ นั้น (*ชา.อ.๓/๒๙๗*) แลบางแห่งบอกด้วยว่า ศิลปศาสตร์ทั้งหลายรวมลงในพระเวท โดยเป็นวิชฺชภูจฺจาน/วิทยฐานะ คือเป็นฐานของวิชา มีฐานะเป็นวิทยา (*อง.ฎ. ๑/๑๕๐*; ในที่นี้ถือโอกาสแปล วิชฺชภูจฺจานว่าวิทยฐานะ เพราะพอดีว่าเป็นคำที่ใช้กันแล้วในภาษาไทย แม้ว่าความหมายจะไม่ลงกันแท้ทีเดียว เพราะในภาษาไทยใช้เป็นฐานะของคน)

ตามทีว่านี้ คำว่าศิลปศาสตร์ ๑๘ ประการ ก็คือวิชฺชภูจฺจาน/วิทยฐานะ ๑๘ นั้น เป็นอันว่า สองคำนี้หมายความอย่างเดียวกัน ใช้แทนกันได้ พุดง่าย ๆ

ว่า ศีลปศาสตร์ ๑๘ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่าวิทยฐาน ๑๘ จะเรียกสั้นๆ ว่า วิชา/วิทยา ๑๘ ก็ได้

ที่นี้ วิทยาในสายความรู้ที่สืบมาในภาษาล้านสกฤตนั้น บ้างว่ามี ๔ อย่าง แต่บางสายจำแนกเป็น ๑๔ บ้าง เป็น ๑๘ บ้าง (นับละเอียดเป็น ๓๓ จนถึง ๖๔ ก็มี) ที่ว่า วิทยา ๔ นั้น ได้แก่ ๑. ตรีย คือ ไตรเพท ๒. อานวักษิกี คือ ตรีทรรคศาสตร์ และอภิปรัชญา ๓. ทัณฑนินิติ คือวิชาการปกครอง ๔. วารตตา คือวิชาเลี้ยงชีวิตและประกอบกิจการทั่วไป เช่น การเกษตร การพาณิชย์ แพทย์ศาสตร์

วิทยา ๑๘ ประการ มีดังนี้

พระเวท ๔ (ไตรเพทและอถรรพเวท)

เวทาค์ ๖ (๓ ข้างบน)

ปุราณะ (๓ ข้างบน)

มีมางสา (ข้อปรัชญา ๑ ใน ๓ สาขาใหญ่ของฮินดู)

นยายะ (ลัทธิปรัชญาที่ต่อมารวมกับไวเศษิกะ, ๓ ข้างบน)

ธรรม (กฎความจริง)

อุปเวท ๔ (๑. *อายุรเวท* วิชาแพทย์ ๒. *ธนุรเวท* วิชาyingธนู ๓. *คานธรรพเวท* วิชาดนตรี ๔. *คัสตรศาสตร์* วิชาคัสตราราช; แต่บางตำราว่า *อายุรเวท* รวมอยู่ในอถรรพเวทแล้ว ข้อ ๔. คือ *สถาปัตยกรรม* และ *ศีลปศาสตร์*)

ศีลาคาด หินที่เป็นแผ่นราบใหญ่

ศีลาเทือก หินที่ติดเป็นพีดยาว

ศีลาวดี ชื่อนครหนึ่งในลัทธิกชนบท

ศิวราตรี พิธีลอยบาปของพราหมณ์ทำในวันเพ็ญเดือน ๓ เป็นประจำปี วิธีทำคือ ลงอาบน้ำในแม่น้ำ สระเกล้าชำระกายให้สะอาดหมดจด เหนือถือว่าได้ลอยบาปไปตามกระแสน้ำแล้วเป็นอันสิ้นบาปกันคราวหนึ่ง ถึงปีก็ทำใหม่ (คำสันสกฤตเดิมเป็น *ศิวราตรี* แปลว่า “ราตรีของพระศิวะ” พจนานุกรมสันสกฤตว่า ตรงกับแรม ๑๔ ค่ำ เดือน ๓)

ศีล ความประพฤติดีทางกายและวาจา, การรักษากายและวาจาให้เรียบร้อย, ข้อปฏิบัติสำหรับควบคุมกายและวาจาให้ตั้งอยู่ในความดีงาม, การรักษาปกติตามระเบียบวินัย, ปกติมารยาทที่ปราศจากโทษ, ข้อปฏิบัติในการฝึกหัดกายวาจาให้ดียิ่งขึ้น, ความสุจริตทางกายวาจาและอาชีพ; มักใช้เป็นคำเรียกอย่างง่ายสำหรับคำว่า *อริศีลสิกขา* (ข้อ ๑ ในไตรสิกขา, ข้อ ๒ ในบารมี ๑๐, ข้อ ๒ ในอริยทรัพย์ ๗, ข้อ ๒ ในอริยวัฑฒิ ๕)

ศีล ๕ สำหรับทุกคน คือ ๑. เว้นจากทำลายชีวิต ๒. เว้นจากถือเอาของที่เขาไม่ได้ให้ ๓. เว้นจากประพฤตินิดในกาม ๔. เว้นจากพูดเท็จ ๕. เว้นจากของเมา คือสุราเมรัยอันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท;

คำสมาทานว่า ๑. ปาณาติปาตา เวรมณี
 สิกขาปทํ สมာதியามิ ๒. อทินฺนาทนา
 เวรมณี สิกขาปทํ สมาதியามิ ๓. กามสุ
 มิจฉาจารา เวรมณี สิกขาปทํ สมาதியามิ
 ๔. มุสาวาทา เวรมณี สิกขาปทํ สมาதியามิ
 ๕. สุราเมรยมชฺชปมาทญฺจานา เวรมณี
 สิกขาปทํ สมาதியามิ; ๓ อาราชนาศีล ด้วย
ศีล ๘ สำหรับฝึกตนให้ยิ่งขึ้นไปโดยรักษา
 ในบางโอกาส หรือมีศรัทธาจะรักษา
 ประจำก็ได้ เช่น แม่ชีมักรักษาประจำ หัว
 ข้อเหมือนศีล ๕ แต่เปลี่ยนข้อ ๓ และ
 เพิ่มข้อ ๖, ๗, ๘ คือ ๓. เว้นจากการ
 ประพฤติผิดพรหมจรรย์ คือเว้นจากการ
 ร่วมประเวณี ๖. เว้นจากบริโภคอาหารใน
 เวลาวิกาล คือเที่ยงแล้วไป ๗. เว้นจาก
 การฟ้อนรำ ขับร้อง บรรเลงดนตรี ดูการ
 เล่นอันเป็นข้าศึกต่อพรหมจรรย์ การตัด
 ทรวงดอกไม้ ของหอมและเครื่องลูบไล้
 ซึ่งใช้เป็นเครื่องประดับตกแต่ง ๘. เว้น
 จากที่นอนอันสูงใหญ่หรือหยาบเพื่อขี้;
 คำสมาทาน (เฉพาะที่ต่างจากศีล ๕) ว่า
 ๑. อพฺรหฺมจฺริยา เวรมณี สิกขาปทํ สมาธิ-
 ยามิ ๒. วิกาลโภชนา เวรมณี สิกขาปทํ สมา-
 தியามิ ๓. นจฺจกิตฺวาทิตฺวิสุกทสฺสนมาลา-
 คนฺธวิเลปนธารณมณฺฑปนวิญฺสณฺฎจฺานา เวรมณี
 สิกขาปทํ สมาதியามิ ๔. อจฺจาสยฺนมหาสยฺนา
 เวรมณี สิกขาปทํ สมาதியามิ; ๓ อาราชนาศีล

ศีล ๑๐ สำหรับสามเณร แต่ผู้ใดศรัทธาจะ
 รักษาก็ได้ หัวข้อเหมือนศีล ๘ แต่แยกข้อ
 ๗ เป็น ๒ ข้อ (= ๗, ๘) เลื่อนข้อ ๘ เป็น ๙

และเพิ่มข้อ ๑๐ คือ ๗. เว้นจากฟ้อนรำ
 ขับร้อง ฯลฯ ๘. เว้นจากตัดทรวงดอกไม้
 ฯลฯ ๙. เว้นจากที่นอนอันสูงใหญ่ ฯลฯ
 ๑๐. เว้นจากการรับทองและเงิน;

คำสมาทาน (เฉพาะที่ต่าง) ว่า ๑. นจฺจกิตฺ-
 วาทิตฺวิสุกทสฺสนา เวรมณี สิกขาปทํ สมาธิ-
 ยามิ ๒. มาลาคนฺธวิเลปนธารณมณฺฑปนวิญฺ-
 สณฺฎจฺานา เวรมณี สิกขาปทํ สมาதியามิ ๓.
 อจฺจาสยฺนมหาสยฺนา เวรมณี สิกขาปทํ
 สมาதியามิ ๑๐. ชาตฺรุปรชตปฏิกุคฺคณา
 เวรมณี สิกขาปทํ สมาதியามิ; ๓ อาราชนาศีล

ศีล ๒๒๗ ศีลสำหรับพระภิกษุ คือ ถือ
 สิกขาบท ๒๒๗ ข้อ ใน *ภิกขุปาติโมกข์*
 (ปาราชิก ๔ สังฆาติเสส ๑๓ อนียต ๒
 นิสสัคคิยปาจิตตีย์ ๓๐ ปาจิตตีย์ ๙๒ ปาฏิ-
 เทสนีเย ๔ เสขียวัตร ๗๕ อธิกรณสมถะ ๗)

ศีล ๓๑๑ ศีลสำหรับพระภิกษุณี คือ ถือ
 สิกขาบท ๓๑๑ ข้อ ใน *ภิกขุณีปาติโมกข์*
 (ปาราชิก ๘ สังฆาติเสส ๑๗ นิสสัคคิย-
 ปาจิตตีย์ ๓๐ ปาจิตตีย์ ๑๖๖ ปาฏิเทสนีเย ๘
 เสขียวัตร ๗๕ อธิกรณสมถะ ๗)

ศีลธรรม ความประพฤติที่ดั่งงามทางกาย
 วาจา, ความประพฤติที่ดีที่ชอบ, ความ
 สุจริตทางกายวาจาและอาชีวะ; โดยทาง
 คัมภีร์ *ศีลธรรม* แปลว่า “ธรรมคือศีล”
 หมายถึงธรรมขั้นศีล หรือธรรมในระดับ
 ศีล เพราะศีลเป็นธรรมอย่างหนึ่ง ใน
 บรรดาธรรมภาคปฏิบัติ ๓ อย่างคือ ศีล
 สมาธิ และปัญญา ดังนั้น ต่อจากธรรม
 ขั้นศีล จึงมีธรรมขั้นสมาธิ และธรรมขั้น
 ปัญญา; ได้มีผู้พยายามแปล *ศีลธรรม*

อีกอย่างหนึ่งว่า “ศีลและธรรม” (ถ้าแปลให้ถูกต้องจริงต้องว่าศีลและธรรมอื่นๆ คือศีลและธรรมอื่นๆ นอกจากศีล เช่นสมาธิ และปัญญา เป็นต้น เพราะศีลก็เป็นธรรมอย่างหนึ่ง) ถ้าแปลอย่างนี้ จะต้องเข้าใจว่าศีลธรรม มิใช่เป็นเพียงความประพฤติดีงามเท่านั้น แต่รวมถึงสมณะวิปัสสนา ชั้นที่ ๕ ปฏิจลสมุปปาทยไตรลักษณ์ เป็นต้น ด้วย; เทียบ *จริยธรรม*

ศีลพรต ศีลและพรต, หลักความประพฤติทั่วไปที่รักษาเป็นพื้นฐาน ชื่อว่า *ศีล* ข้อที่สมาทานถือเข้มงวดชื่อว่า *พรต*

ศีลภาวนา ดู *ภาวนา*

ศีลวัตร ศีลและวัตร, หลักความประพฤติทั่วไปอันจะต้องรักษาเป็นพื้นฐานเสมอกัน ชื่อว่า *ศีล* ข้อปฏิบัติจำเพาะเพื่อฝึกฝนให้ประณีตยิ่งขึ้นไป ชื่อว่า *วัตร*

ศีลวิบัติ ดู *ศีลวิบัติ*

ศีลอุโบสถ คือ ศีล ๘ ที่สมาทานรักษาพิเศษในวันอุโบสถ; ดู *อุโบสถศีล*

ศีลาจาร ศีลและอาจาระ, การปฏิบัติตามพระวินัยบัญญัติ และมารยาททั่วไป; นัยหนึ่งว่า *ศีล* คือไม่ต้องอาบัติปาราชิกและสังฆาทิเสส *อาจาระ* คือไม่ต้องอาบัติเบาตั้งแต่ถูกลัจจยลงมา

ศึกษา การเรียน, การฝึกฝนปฏิบัติ, การเล่าเรียนให้รู้เข้าใจ และฝึกหัดปฏิบัติให้เป็นคุณสมบัติที่เกิดขึ้นในตนหรือให้

ทำได้ทำเป็น ตลอดจนแก้ไขปรับปรุงหรือพัฒนาให้ดียิ่งขึ้นไปจนกว่าจะสมบูรณ์; ในการศึกษาทางพระธรรมวินัย นิยมใช้รูปที่เขียนอย่างบาลี คือ “ลิกขา”; ดู *ลิกขา*

ศุกตปักษ์ “ฝ่ายขาว, ฝ่ายสว่าง” หมายถึงข้างขึ้น; **ชุกตปักษ์** ก็เรียก; ตรงข้ามกับ **กัมตปักษ์** หรือ **กาตปักษ์**

ศุกวารฤกษ์ ฤกษ์งามยามดี

ศูทร ชื่อวรรณคดีที่ ในวรรณคดีของคณินชมพูนุทวิป ตามหลักศาสนาพราหมณ์จัดเป็นชนชั้นต่ำ ได้แก่ พวกลาสและกรรมกร; ดู *วรรณะ*

เศวต สีขาว

เศวตฉัตร ฉัตรขาว, ร่มขาว, พระกลดขาว ซึ่งนับว่าเป็นของสูง

เศวตอัสดร ม้าสีขาว

โศก ความเศร้า, ความมีใจหม่นไหม้, ความแห้งใจ, ความรู้สึกหมองไหม้ใจแห้งผาก เพราะประสบความพลัดพรากหรือสูญเสียอย่างใดอย่างหนึ่ง (บาลี: โสก; สันสกฤต: โศก)

โศกศัลย์ ลูกศรคือความโศก, เป็นทุกข์เดือดร้อนเหมือนถูกลูกศรทิ่มแทง

โศกาลัย ความเศร้าเหี่ยวแห้งใจและความหวังเอย, ทั้งโศกเศร้าทั้งอาลัยหรือโศกเศร้าด้วยอาลัย, ร้องไห้สะอึกสะอื้น (เป็นคำกวีไทยผูกขึ้น)

ส

สกทาคามีผล ผลที่ได้รับจากการละ
สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส
กับทำ ราคะ โทสะ โมหะ ให้เบาบาง ซึ่ง
สืบเนื่องมาแต่สกทาคามีมรรค, *สกิทา-*
คามิผล ก็เขียน

สกทาคามีมรรค ทางปฏิบัติเพื่อบรรลु
ผล คือความเป็นพระสกทาคามี, ญาณ
คือความรู้เป็นเหตุละสังโยชน์ได้ ๓ คือ
สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส
กับทำ ราคะ โทสะ โมหะ ให้เบาบางลง,
สกิทาคามีมรรค ก็เขียน

สกทาคามี พระอริยบุคคลผู้ได้บรรลु
สกทาคามีผล, *สกิทาคามี* ก็เขียน

สกลัญญา ความสำคัญว่าเป็นของตน,
นึกว่าเป็นของตนเอง

สกา นิรุตติ “ภาษาของตน” มีพุทธ
บัญญัติห้ามมิให้ยกพุทธพจน์เป็นภาษา
พระเวท หรือภาษาสันสกฤต ความว่า
“ไม่พึงยกพุทธวจนะขึ้นโดยฉันทส
(ภาษาสันสกฤต) ภิกษุรูปใดยกขึ้น ต้อง
อาบัติทุกกฏ, ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาต
ให้เรียนพุทธพจน์ ด้วยภาษาของตน” (น
ภิกษเว พุทธวจนํ จนฺทโส อโรเปตพฺพํ,
โย อโรเปยฺย อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺส;
อนฺุชานามิ ภิกษเว สกาย นิรุตฺติยา พุทฺธ
วจนํ ปริยาปฺนิตฺตุํ” (วินย.๗/๑๘๐/๗๐) คำว่า
ภาษาของตน (สกา นิรุตติ) อรรถกถาไซ

ความว่าเป็นภาษาของชาวมคธ อย่างที่
พระพุทธเจ้าตรัส (วินย.๑.๓/๓๕๑), โดยนัย
นี้ จึงจัดภาษาบาลี หรือมาคธนี้ว่าเป็น
ปรากฏ; *สันสกฤต, ปรากฏ, นันทส-*
สฤต วงศ์, เชื้อสาย, เผ่าพันธุ์

สงกรานต์ เทศกาลขึ้นปีใหม่อย่างเก่า;
สงกรานต์ แปลว่า “ย้าย” คือ ดวง
อาทิตย์ย้ายราศี วันเวลาที่พระอาทิตย์
ย้ายจากราศีหนึ่ง และยกขึ้นสู่อีกราศี
หนึ่ง มีทุกเดือน เรียกว่าสงกรานต์เดือน
แต่วันที่พระอาทิตย์ยกขึ้นสู่อีกราศีเมษ คือ
ในเดือนเมษายน เรียกเป็นพิเศษว่า
“มหาสงกรานต์” คือย้ายครั้งใหญ่
เพราะเป็นวันย้ายเดือนที่ครบรอบปี คือ
ย้ายจากปีเก่า ยกขึ้นสู่อีกปีใหม่ แต่บัดนี้
เมื่อพูดถึงสงกรานต์ ก็หมายถึง
มหาสงกรานต์

การถือเอาวันมหาสงกรานต์เป็นวัน
ขึ้นปีใหม่ นั้น เป็นคติจากอินเดียภาค
เหนือ ซึ่งต่อจากเขมันต์ เขามีวสันต์ คือ
ฤดูใบไม้ผลิ ที่คลายหรือหายหนาว คือน
ชีวิตใหม่ สดชื่น ร่าเริง สวยงาม

สงกรานต์ของไทย ตามปกติมี ๓
วัน คือ วันที่ ๑๓, ๑๔ และ ๑๕
เมษายน วันที่ ๑๓ คือวันต้น เป็น วัน
มหาสงกรานต์ (ทางเมืองเหนือเรียกว่า
วันสังขารล่อง) เป็นวันขึ้นปีใหม่ วันที่

๑๔ คือวันกลาง เป็น วันเนา (ทางเมืองเหนือเรียกว่า วันเนา) คือ วันอยู่หนึ่ง พักผ่อน อยู่บ้าน วันที่ ๑๕ คือวันท้าย เป็น วันเถลิงศก หรือพระยาวัน คือ วันขึ้นคักราชใหม่

ในปีใด พระอาทิตย์ยกขึ้นสู่ราศีเมษในเวลาเลยเที่ยงคืนไปแล้ว สงกรานต์ปีนั้นมี ๔ วัน คือ วันที่ ๑๓-๑๖ เมษายน โดยมีวันกลางระหว่างวันต้นและวันสุดท้าย เป็นวันเนา ๒ วัน

หนึ่ง ก่อนถึงวันสงกรานต์วันหนึ่งคือวันที่ ๑๒ เมษายน เป็นวันเตรียมซื้อหาสิ่งของสำหรับทำบุญในวันมหาสงกรานต์ รวมทั้งเตรียมเสื้อผ้าใหม่ ๆ ไข่แจก และทำขนมกวน เรียกว่า วันจ่าย

กิจกรรมต่างๆ ที่เป็นลักษณะพิเศษของวันสงกรานต์ นอกจากการทำบุญ ตักบาตรและการเล่นสนุกสนาน ต่างๆ แล้ว ก็ได้แก่ การก่อพระเจดีย์ทราย การปล่อยนกปล่อยปลา การบั้งสุกุลอัฐิ การรดน้ำดำหัว และสรงน้ำพระ

สงคราม การรบกัณ, เป็นโหวตทางพระวินัย เรียกภิกษุผู้จะเข้าสู่การวินิจฉัยอธิกรณ์ ว่าเข้าสู่สงคราม

สงเคราะห์ 1. การช่วยเหลือ, การเอื้อเพื่อเกื้อกูล; **๓** *สังคหวัตถุ* **2.** การรวมเข้า, ย่นเข้า, จัดเข้า

สงฆ์ หมู่, ชุมนุม **1.** หมู่สาวกของพระพุทธเจ้า เรียกว่า *สาวกสงฆ์* ดังคำสวด

ในสังฆคฤณ ประกอบด้วยคฤบุรุษ ๔ บุรุษบุคคล (รายตัวบุคคล) ๘ เริ่มแต่ท่านผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติมรรค จนถึงพระอรหันต์ ต่างจาก*ภิกษุสงฆ์* คือหมู่แห่งภิกษุหรือชุมนุมภิกษุ (ดูความหมาย 2), ต่อมา บางทีเรียกอย่างแรกว่า *อริยสงฆ์* อย่างหลังว่า *สมมติสงฆ์*

2. ชุมนุมภิกษุหมู่หนึ่งตั้งแต่ ๔ รูปขึ้นไป ซึ่งสามารถประกอบสังฆกรรมได้ตามกำหนดทางพระวินัย ต่างโดยเป็นสังฆจตุรวรรคบ้าง ปัญจวรรคบ้าง ทศวรรคบ้าง วิสตีรวรรคบ้าง, ถ้าเป็นชุมนุมภิกษุ ๒ หรือ ๓ รูป เรียกว่า *คณะ* ถ้ามีภิกษุรูปเดียว เป็น *บุคคล*

สงฆ์จตุรวรรค สังฆ์พวก ๔ คือ มีภิกษุ ๔ รูปขึ้นไปจึงจะครบองค์กำหนด, *สงฆ์จตุรวรรค* ก็เขียน; **๓** *วรรค*

สงฆ์ทศวรรค สังฆ์พวก ๑๐ คือ มีภิกษุ ๑๐ รูปขึ้นไป จึงจะครบองค์กำหนด; **๓** *วรรค*

สงฆ์มณฑล ๓ *สังฆมณฑล*

สงฆ์วิสตีรวรรค สังฆ์พวก ๒๐ คือ มีภิกษุ ๒๐ รูปขึ้นไป จึงจะครบองค์กำหนดที่จะทำสังฆกรรมนั้นได้; **๓** *วรรค*

สงสาร 1. การเวียนว่ายตายเกิด, การเวียนตายเวียนเกิด; **๓** *สังสาระ 2.* ในภาษาไทยมักหมายถึงรู้สึกในความเดือดร้อนหรือความทุกข์ของผู้อื่น (= กรุณา);

ดู **กรุณา**

สงสารทุกข์ ทุกข์ที่ต้องเวียนว่ายตายเกิด, ทุกข์ที่ประสบในภาวะแห่งการว่ายวนอยู่ในกระแสแห่งกิเลส กรรม และวิบาก; ดู

สังสาระ, สังสารวัฏ, ปฏิจตสมุปบาท

สงสารวัฏ, สงสารวัฏฏ์ วัฏวนแห่งสงสาร คือ ท่องเที่ยวเวียนว่ายตายเกิดอยู่ซ้ำแล้วซ้ำเล่า; ดู **สังสาระ, สังสารวัฏ**

สงสารสาคร ห้วงน้ำคือการเวียนว่ายตายเกิด; ดู **สังสาระ, สังสารวัฏ**

สงสารสุทธิต ดู **สังสารสุทธิต**

สลจิตตกะ มีเจตนา, เป็นไปโดยตั้งใจ, เป็นชื่อของอาบัติพวกหนึ่งที่เกิดขึ้นโดยสมุฏฐานมีเจตนา คือ ต้องจงใจทำจึงจะต้องอาบัตินั้น เช่น ภิกษุหลอนภิกษุให้กลัวผี ต้องปาจิตตีย์ ข้อนี้เป็นสลจิตตกะคือ ตั้งใจหลอกจึงต้องปาจิตตีย์ แต่ถ้าไม่ได้ตั้งใจจะหลอก ไม่ต้องอาบัติ

สญชัย ดู **สญชัย**

สดับปกรณ์ “เจ็ดคัมภีร์” หมายถึงคัมภีร์พระอภิธรรมทั้ง ๗ ในพระอภิธรรมปิฎกเขียนเต็มว่า **สดับปกรณ์** (ดู **ไตรปิฎก**) แต่ในภาษาไทยคำนี้มีความหมายกร่อนลงมา เป็นคำสำหรับใช้ในพิธีกรรมเรียกกริยาที่พระภิกษุกล่าวคำพิณารณาลังขารเมื่อจะชักผ้าบังสุกุลในพิธีศพเจ้านายว่า **สดับปกรณ์** ตรงกับที่เรียกในพิธีศพทั่วไปว่า **บังสุกุล** (ซึ่งก็เป็นศัพท์ที่

มีความหมายกร่อนเช่นเดียวกัน); ใช้เป็นคำนาม หมายถึง พิธีสวดมาติกาบังสุกุลในงานศพ ปัจจุบันใช้เฉพาะศพเจ้านาย **สติ** ความระลึกได้, นึกได้, ความไม่เพลอ, การคุมใจไว้กับกิจ หรือคุมจิตไว้กับสิ่งที่เกี่ยวข้อง, จำการที่ทำและคำที่พูดแล้ว แม่นานได้ (ข้อ ๑ ในธรรมมีอุปการะมาก ๒, ข้อ ๑ ในโพชฌงค์ ๗, ข้อ ๓ ในอินทรีย์ ๕, ข้อ ๓ ในพละ ๕, ข้อ ๖ ในลัทธิธรรม ๗, ข้อ ๔ ในนาถกรรมธรรม ๑๐)

สติปัญญา ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งสติ, ข้อปฏิบัติมีสติเป็นประธาน, การตั้งสติถึงทันไว้โดยปัญญาพิจารณาสิ่งทั้งหลายให้รู้เห็นเท่าทันตามความเป็นจริง, การมีสติกำกับดูสิ่งต่างๆ และความเป็นไปทั้งหลาย โดยปัญญารู้เท่าทันตามสภาวะของมัน ไม่ถูกครอบงำด้วยความยินดียินร้าย ที่ทำให้มองเห็นเพี้ยนไปตามอำนาจกิเลส มี ๔ อย่าง คือ ๑. **กายานุปัสสนา สติปัญญา** การตั้งสติกำหนดพิจารณากาย, การมีสติกำกับดูรู้เท่าทันกายและเรื่องทางกาย ๒. **เวทนานุปัสสนา สติปัญญา** การตั้งสติกำหนดพิจารณาเวทนา, การมีสติกำกับดูรู้เท่าทันเวทนา ๓. **จิตตานุปัสสนา สติปัญญา** การตั้งสติกำหนดพิจารณาจิต, การมีสติกำกับดูรู้เท่าทันจิตหรือสภาพและอาการ

ของจิต ๔. **ธัมมานุปัสสนา สติปัญญา** การตั้งสติกำหนดพิจารณาธรรม, การมีสติกำกับดูรู้เท่าทันธรรม; เรียกสั้นๆ ว่า **กาย เวทนา จิต ธรรม; ๓ โภธิปักขิยธรรม**

สติวินัย ระเบียบขบกลเอาสติขึ้นเป็นหลัก ได้แก่กิริยาที่สงฆ์สวดประกาศให้สมมติแก่พระอรหันต์ ว่าเป็นผู้มีสติเต็มที เพื่อระงับอนุวาทาธิกรณ์ ที่มีผู้โจทहांด้วย คีลวิบัติ หมายความว่าจำเลยเป็นพระอรหันต์ สงฆ์เห็นว่าไม่เป็นฐานะที่จำเลย จะทำการล่วงละเมิดตั้งใจทักกล่าวหา จึงสวดกรรมวาจาประกาศความข้อนี้ไว้ เรียกว่า **ให้สติวินัย** แล้วยกฟ้องของ โจทก์เสีย ภายหลังจำเลยจะถูกผู้อื่น โจทด้วยอาบัติอย่างนั้นอีก ก็ไม่ต้องพิจารณา ให้อธิกรณ์ระงับด้วยสติวินัย

สติสังวร สังวรด้วยสติ (ข้อ ๒ ในสังวร ๕)

สติสมุโมธา อาการที่จะต้องอาบัติด้วย ลืมสติ

สตูป สิ่งก่อสร้างสำหรับบรรจุของควรรบูชา นิยมเรียก **สตูป**

สเทกัจฉา อาบัติที่ยังพอเยียวยาหรือแก้ไขได้ ได้แก่ อาบัติอย่างกลางและอย่างเบา คือตั้งแต่สังฆาภิเสกลงมา; คู่กับ **อเทกัจฉา**

สโตการี “ผู้มีปกติกระทำสติ” คือ เป็นผู้มีสติ เป็นผู้ทำการอันพึงทำ ด้วยสติ

หรือเป็นผู้ทำการด้วยสติที่มาพร้อมด้วย สัมปชัญญะทั้ง ๔; ๓ **สติ, สัมปชัญญะ**

สถมมารค ทางบก

สถาปนา ก่อสร้าง, ยกย่องโดยแต่งตั้งให้สูงขึ้น

สถาพร มั่นคง, ยั่งยืน, ยืนยง

สถิต อยู่, ยืนอยู่, ตั้งอยู่

สตูป สิ่งก่อสร้างซึ่งก่อไว้สำหรับบรรจุของควรรบูชา เป็นอนุสรณ์ที่เตือนใจให้เกิดปสาทะและกุศลธรรมอื่นๆ เช่น พระสารีริกธาตุ อัฐิแห่งพระสาวก หรือกระดูกแห่งบุคคลที่นับถือ (บาลี: **สตูป**, สันสกฤต: **สตูป**); ๓ **สตูปารหบุคคล**

สทาร์สันโดย ความพอใจด้วยภรรยาของตน, ความยินดีเฉพาะภรรยาของตน (ข้อ ๓ ในเบญจกรรม), จัดเป็นพรหมจรรย์อย่างหนึ่ง

สนตพาย ร้อยเชือกสำหรับร้อยจมูกควาย ที่จมูกควาย (**สน** = ร้อย, **ตพาย** = เชือกที่ร้อยจมูกควาย) (พจนานุกรมเขียน **สนตปะพาย**)

สนธิ การต่ออักษรที่อยู่ในต่างคำ ให้เนื่องหรือกลืนเข้าเป็นอันเดียวกัน ตามหลักไวยากรณ์แบบบาลีหรือสันสกฤต เช่น โย + อย = ยวย, ตตฺร + อย + อตฺโธ = ตตฺรายมตฺโธ, อย + เหว + เอส + อิติ = อยเมเวสาติ; แม้แต่คำที่เอามา รวมกันด้วยสมาสแล้ว ก็อาจจะใช้วิธี

สนธินี้เชื่อมอักษรเข้าด้วยกันอีกชั้นหนึ่ง เช่น คุณอาการ เป็น คุณากร, รูปอารมณ์ เป็น รูปอารมณ์, ศาสนอุปถัมภ์ เป็น ศาสนูปถัมภ์, วรโอกาส เป็น วโรกาส, พุทธโอวาท เป็น พุทธโอวาท, อรุณอุทัย เป็น อรุณอุทัย; เทียบ *สมาส*

สนาน อาบน้ำ, การอาบน้ำ

สนิทัตสนรูป *ดูที่ อนิทัตสนอปปฎิฆรูป, รูป ๒๘*

สนิทัตสนสัปฎิฆรูป *ดูที่ รูป ๒๘*

สบง ผ่านของภิกษุสามเณร, คำเต็ม เรียก *อันตรวาสก; ดู ไตรจีวร*

สปทานจาริกังคะ องค์แห่งผู้ถือเทียว บิณฑบาตไปตามลำดับบ้าน คือรับตาม ลำดับบ้านตามแถวเดียวกัน ไม่รับข้าม บ้านข้ามแถว, เทียวบิณฑบาตไปตาม ตรอก ตามห้องแถว เรียงลำดับเรื่อยไป เป็นแนวเดียวกัน ไม่ข้ามไปเลือกรับที่ โนนที่นี้ตามใจชอบ, คำสมาทานว่า “โลลุปจารุ ปฎิกชิปามิ, สปทานจาริกังคะ สมาทियามิ” แปลว่า “ข้าพเจ้างดการเทียว ตามใจอยาก สมาทานองค์แห่งผู้—” (ข้อ ๔ ใน *ทุดงค์ ๑๓*)

สปิณฑะ ผู้ร่วมก้อนข้าว, พวกพราหมณ์ หมายถึงเอาบุรพบิดร ๓ ชั้น คือ บิดา, ปู่, ทวด ซึ่งเป็นผู้ควรที่ลูกหลานเหลนจะ เช่นด้วยก้อนข้าว; คู่กับ *สมาโนทก*

สพรหมจารี ผู้ประพฤติพรหมจรรย์ร่วม

กัน, เพื่อนพรหมจรรย์, เพื่อนบรรพชิต, เพื่อนนักบวช

สภา “ที่เป็นที่พุดร่วมกัน”, ที่ประชุม, สถาบันหรือองค์การอันประกอบด้วย คณะบุคคลซึ่งทำหน้าที่พิจารณาวินิจฉัย หรืออำนวยความสะดวก ด้วยการประชุม ปรึกษาหารือออกความคิดเห็นร่วมกัน

สภาค มีส่วนเสมอกัน, เท่ากัน, ฎุกกัน, เข้ากันได้, พวกเดียวกัน

สภาคาบัติ ต้องอาบัติอย่างเดียวกัน

สภาวะ ภาวะของมันเอง, สภาวะ; คำนี้ แผลงมาจาก “สภาวะ” คือสภาวะ แต่เมื่อ ใช้ในภาษาไทย มีความหมายแปลกไป บ้าง หมายถึงภาวะของสิ่งนั้นๆ ที่เป็น อยู่เป็นไป หรือปรากฏให้เห็น เช่น สภาวะดินเสีย สภาวะป่าเสื่อมโทรม สภาวะความเป็นอยู่แร้นแค้น

สภาวะ ความมีอยู่เป็นอยู่ตามธรรมดา ของมัน, สิ่งที่มีอยู่เป็นอยู่ตามธรรมดา ของมัน, สภาวะธรรม; บางครั้งใช้ใน ความหมายเดียวกับ *สภาวะ*

สภาวะทุกข์ ทุกข์ตามสภาวะ คือตาม ภาวะของมันที่เป็นทุกข์ ตรงตามชื่อตาม สภาวะ ได้แก่ ทุกข์ทุกข์ คือทุกข์เวทนา, ต่างจากทุกข์ชื่ออื่น เช่น วิปริณามทุกข์ ซึ่งเป็นความรู้สึกสุข แต่กลายเป็นทุกข์ เมื่อแปรปรวนไป, สภาวะทุกข์นี้เป็นทุกข์ ที่ชัดในความรู้สึกแล้ว ยังเป็นที่ตั้งของ

ทุกข์ได้อีกด้วย และพร้อมกันนั้นมันก็เป็นสังขารทุกข์ตามภาวะที่มันเป็นสังขารด้วย; บางมติว่าทุกข์ประจำสังขารคือ ชาติ ชรา มรณะ; ดู *ทุกข์ทุกข์, วิปริณามทุกข์, สังขารทุกข์*

สภาวะธรรม สิ่งที่มีภาวะของมันเอง, สิ่งที่มีอยู่เป็นอยู่ตามธรรมดาของมัน

สภิกะ พระเถระผู้ใหญ่ชั้นมหาสาวก เคยเป็นปริพาชกมาก่อน ได้ฟังพระพุทธเจ้าพยากรณ์ปัญหาที่ตนถาม มีความเลื่อมใส ขอบวช หลังจากบวชแล้วไม่ช้าก็ได้บรรลुพระอรหัต

สโภชนสกุล สกุลที่กำลังบริโภคอาหารอยู่, ครอบครัวที่กำลังบริโภคอาหารอยู่ (ห้ามมิให้ภิกษุเข้าไปนั่งแทรกแซง ตามสิกขาบทที่ ๓ แห่งอเจลกวรรค ปาจิตตยิกัณฑ์)

สมจารี ผู้ประพฤตีสมาเสมอ, ประพฤติถูกต้องเหมาะสม; คู่กับ *ธรรมจารี*

สมโจร เป็นใจกับโจร

สมชีวิตา มีความเป็นอยู่พอดี คือเลี้ยงชีวิตตามสมควรแก่กำลังทรัพย์ที่หาได้ ไม่ฝืดเคืองนัก ไม่ฟุ่มเฟือยนัก (ข้อ ๔ ในทิวฏฐัมมิกัตถสังวัตตนิทรรณ ๔)

สมณะ “ผู้สงบ” หมายถึงนักบวชทั่วไป แต่ในพระพุทธศาสนา ท่านให้ความหมายจำเพาะ หมายถึงผู้ระงับบาป ได้แก่พระอริยบุคคล และผู้ปฏิบัติเพื่อระงับบาป ได้แก่ผู้ปฏิบัติธรรมเพื่อเป็น

พระอริยบุคคล

สมณกุตัก คนที่ทำอย่างสมณะ, คนแต่งตัวอย่างพระ อรรถกถาบอกว่า (วินย.อ.๑/๔๘๓) โจนศีระชะไวจุก ใช้ผ้ากาสาหวัดสี ผืนหนึ่งผืน อีกผืนหนึ่งพาดป่า อาศัยวัดอยู่กินอาหารเหลือจากพระ (ทำนองเป็นตาเถน, เขียนเต็มอย่างบาลีว่า *สมณกุตตก*) สมณกุตักในเรื่องที่กล่าวถึงนั้น มีชื่อว่า “มิลลันตีก” (วินย.๑/๑๗๖/๑๒๓; วินย.อ.๑/๔๘๓)

สมณคุณ คุณธรรมของสมณะ, ความดีที่สมณะควรมี

สมณโคดม คำที่คนทั่วไปหรือคนภายนอกพระศาสนา นิยมใช้เรียกพระพุทธเจ้า (เขียนตามเคยชินเป็น *สมณะ โคดม* ก็มี)

สมณพราหมณ์ สมณะและพราหมณ์ (เคยมีการสันนิษฐานว่าอาจแปลได้อีกอย่างหนึ่งว่า พราหมณ์ผู้เป็นสมณะหรือพราหมณ์ผู้ถือบวช แต่หลักฐานไม่เอื้อ)

สมณวัตต์ ดู *สมณวัตร*

สมณวัตร หน้าที่ของสมณะ, กิจที่พึงทำของสมณะ, ข้อปฏิบัติของสมณะ

สมณวิสัย วิสัยของสมณะ, ลักษณะที่เป็นอยู่ของสมณะ, ลักษณะที่เป็นอยู่ของผู้สงบ

สมณัตถุญา ความสำคัญว่าเป็นสมณะ, ความกำหนดใจไว้ว่าตนเป็นสมณะ, ความสำนึกในความเป็นสมณะของตน

สมณสารูป ความประพฤติอันสมควร

ของสมณะ

สมณทูตเทศ, สมณทูต สามเณร

สมตังส-, **สมติงส-** สามสิบถ้วน, ครบสามสิบ, สามสิบเต็มพอดี (**สม** [เท่า, ถ้วน, พอดี] + **ตีส** [สามสิบ]) มักมาในคำว่า สมตังสบารมี หรือสมติงสบารมี แปลว่า บารมี ๓๐ ครบถ้วน

ในภาษาเก่าที่มักพูดว่า “บารมีสามสิบทัต” นั้น ได้ให้ถือกันไปพลางว่า “ทัต” แปลว่า “ถ้วน” แต่พอจะสันนิษฐานได้ว่า น่าจะเป็นการพูดคำซ้อน กล่าวคือ “สิบ” ในภาษาไทย ตรงกับคำพระว่า “ทัต” (ทัต คือ ทศ, บาลีเป็น ทส, แปลว่า สิบ) และบารมีที่มีจำนวนรวมเป็น ๓๐ นั้น แท้จริงแล้วมิใช่ว่ามีบารมี ๓๐ อย่าง แต่เป็นบารมีสิบคือทัต ๓ ชุด ได้แก่ ทัตบารมี ทัตอุปบารมี และทัตปรมัตถบารมี เมื่อพูดว่า “บารมีสามสิบทัต” จึงคล้ายกับบอกว่า บารมีสามสิบนี้ ที่ว่า ๓๐ นั้นคือ ๓ ทัต (ขอให้สังเกตตัวอย่างข้อความในคัมภีร์ที่กล่าวถึง “สมตังสบารมี” คือ บารมี ๓ ทัต เช่นใน อป.อ.๑/๑๒๓ ที่ว่า “ทสปารมีทสอุปปารมีทสปรมัตถปารมีน วเสน สมตีสปารมี” ซึ่งเหมือนในภาษาไทยพูดว่า “บารมี ๓๐ ถ้วน คือ ๓ ทัต...”);

ดู **บารมี**

สมณทูตเทศ, สมณทูต สามเณร

สมเต็จ เป็นคำยกย่อง หมายความว่ายิ่ง

ใหญ่ หรือประเสริฐ

สมถะ ธรรมเป็นเครื่องสงบระงับจิต, ธรรมยังจิตให้สงบระงับจากนิวรณ์ปกิเลส, การฝึกจิตให้สงบเป็นสมาธิ (ข้อ ๑ ในกรรมฐาน ๒ หรือ ภาวนา ๒)

สมถกัมมัฏฐาน กรรมฐานคือสมถะ, งานฝึกจิตให้สงบ; ดู **กัมมัฏฐาน**, **สมถะ**

สมถชั้นชก ชื่อชั้นชกที่ ๔ แห่งจูลวรรค ในพระวินัยปิฎก ว่าด้วยวิธีระงับอธิการณ์

สมถภาวนา การเจริญสมถกัมมัฏฐานทำจิตให้แน่วแน่เป็นสมาธิ; ดู **ภาวนา**

สมถยานิก ผู้มีสมถะเป็นยาน หมายถึง ผู้เจริญสมถกรรมฐาน จนได้ฌานก่อนแล้วจึงเจริญวิปัสสนาต่อ

สมถวิธี วิธีระงับอธิการณ์; ดู **อธิการณ์-สมถะ**

สมถวิปัสสนา สมถะและวิปัสสนา

สมถาภินิเวส ดู **อภินิเวส**

สมนุภาสณา การสวดสมนุภาสณ์, สวดประกาศห้ามไม่ให้ถือรั้นการอันมิชอบ

สมบัติ ความถึงพร้อม, ความครบถ้วน, ความสมบูรณ์ **1.** สิ่งที่ได้ที่ถึงด้วยดี, เงินทองของมีค่า, สิ่งที่มีอยู่ในสิทธิอำนาจของตน, ความพร้อมพร้อมสมบูรณ์,

สมบัติ ๓ ได้แก่ **มนุษย์สมบัติ** สมบัติในชั้นมนุษย์ **สวรรค์สมบัติ** สมบัติในสวรรค์ (**เทวสมบัติ** หรือ **ทิพยสมบัติ** ก็เรียก) และ **นิพพานสมบัติ** สมบัติคือ

นิพพาน **2.** ความครบถ้วนของสังฆกรรม เช่น อุปสมบท เป็นต้น ที่จะทำให้สังฆกรรมนั้นถูกต้อง ใช้ได้ มีผลสมบูรณ์ มี ๔ คือ **๑. วัตถุสมบัติ** วัตถุถึงพร้อม เช่น ผู้อุปสมบทเป็นชายอายุครบ ๒๐ ปี **๒. ปริศสมบัติ** บริษัทคือที่ประชุมถึงพร้อม สงฆ์ครบองค์กำหนด **๓. สีม่าสมบัติ** เขตชุมชนถึงพร้อม เช่น สีม่ามีนิมิตถูกต้องตามพระวินัย และประชุมทำในเขตสีมา **๔. กรรมวาจาสมบัติ** กรรมวาจาถึงพร้อม สวดประกาศถูกต้องครบถ้วน (ข้อ ๔ อาจแยกเป็น ๒ ข้อ คือเป็น **๔. ญัตติสมบัติ** ญัตติถึงพร้อม คือคำเผด็จสงฆ์ถูกต้อง **๕. อนุสาวนาสมบัติ** อนุสาวนาถึงพร้อม คือคำหารือตกลงถูกต้อง รวมเป็นสมบัติ ๕); เทียบ **วิบัติ**

สมบัติของอุปาสก ๕ คือ **๑.** มีศรัทธา **๒.** มีศีลบริสุทธิ์ **๓.** ไม่ถือมงคลตื่นข่าว เชื้อกรรม ไม่เชื่อมงคล **๔.** ไม่แสวงหาเขตบุญนอกหลักพระพุทธศาสนา **๕.** ขวนขวายในการอุปถัมภ์บำรุงพระพุทธรูปศาสนา (ข้อ ๕ แปลทับศัพท์ว่า ทำบุพการในพระศาสนานี้, แบบเรียนว่า บำเพ็ญบุญแต่ในพุทธศาสนา); ดู **บุพการ**

สมมุติ เป็นคำเฉพาะในโหราศาสตร์ หมายถึงการคำนวณชนิดหนึ่ง เกี่ยวกับโลกและดาวนพเคราะห์เรียงร่วมกัน; ดู

มัธยม

สมพงศ์ การร่วมวงศ์หรือตระกูลกัน, ร่วมวงศ์กันได้ ลงกันได้

สมเพช ในภาษาไทย ใช้ในความหมายว่า สลดใจ ทำให้เกิดความสงสาร แต่ตามหลักภาษาตรงกับ **สังเวช**

สมโพธิ การตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า

สมภาพ การเกิด

สมภาร เครื่องประกอบ, ความดีหรือความชั่วที่ประกอบหรือสะสมไว้ (เช่น ในคำว่า สมภารกรรม และสมภารกรรม), สัมภาระ; ในภาษาไทย ใช้เป็นคำเรียกพระที่เป็นเจ้าอาวาส; ดู **สัมภาระ**

สมโภช การกินร่วม; ดู **กินร่วม**

สมโภช งานฉลองในพิธีมงคลเพื่อความรื่นเริงยินดี

สมมติ การรู้ร่วมกัน, การตกลงกัน, การมีมติร่วมกัน หรือยอมรับร่วมกัน; การที่สงฆ์ประชุมกันตกลงมอบหมายหรือแต่งตั้งภิกษุให้ทำกิจหรือเป็นเจ้าหน้าที่ในเรื่องอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น สมมติภิกษุเป็นผู้ให้โอวาทภิกษุณี สมมติภิกษุเป็นภัตตาคาร เป็นต้น; ในภาษาไทย ใช้ในความหมายว่า ตกลงกันว่า ต่างว่า

สมมติเทพ เทวดาโดยสมมติ คือโดยความตกลงหรือยอมรับร่วมกันของมนุษย์ ได้แก่ พระราชา พระราชเทวี พระราชกุมาร (ข้อ ๑ ในเทพ ๓)

สมมติสังขะ จริงโดยสมมติ คือ โดยความตกลงหมายรู้ร่วมกันของมนุษย์ เช่น นาย ก. นาย ข. ช้าง ม้า มด ไต่ะ หนังสือ พ่อ แม่ ลูก เพื่อน เป็นต้น ซึ่งเมื่อกล่าวตามสภาวะ หรือโดยปรมัตถ์แล้ว ก็เป็นเพียงสังขาร หรือนามรูป หรือชั้น ๕ เท่านั้น; ตรงข้ามกับ *ปรมัตถสังขะ*

สมรภูมิ ที่ร่วมตาย, สนามรบ

สมสัสสี [สะ-มะ-สี-สี] บุคคลผู้สิ้นอาสวะพร้อมกับสิ้นชีวิต คือ บรรลุอรหัตตผลในขณะที่เดียวกับที่สิ้นชีวิต; นี่เป็นความหมายหลักตามพระบาลี แต่ในมนโรรถปุฎฐี อรรถกถาแห่งอังคุตตรนิกาย ให้ความหมาย *สมสัสสี* ว่าเป็นการสิ้นอาสวะพร้อมกับสิ้นอย่างอื่นอันใดอันหนึ่งใน ๔ อย่างและแสดงสมสัสสีไว้ ๔ ประเภท คือ ผู้สิ้นอาสวะพร้อมกับหายโรค เรียกว่า *โรคสมสัสสี* ผู้สิ้นอาสวะพร้อมกับที่เวทนาซึ่งกำลังเสวยอยู่สงบระงับไป เรียกว่า *เวทนาสมสัสสี* ผู้สิ้นอาสวะพร้อมกับการสิ้นสุดของอิริยาบถอันใดอันหนึ่ง เรียกว่า *อิริยาบถสมสัสสี* ผู้สิ้นอาสวะพร้อมกับการสิ้นชีวิต เรียกว่า *ชีวิตสมสัสสี*; อย่างไรก็ดี ในอรรถกถาแห่งบุคคลบัญญัติ เป็นต้น แสดงสมสัสสีไว้ ๓ ประเภท และอธิบายต่างออกไปบ้างไม่ขอนำมาแสดงในที่นี้ เพราะจะทำให้พ้นเพื่อ

สมังคี ผู้พร้งพร้อม, ผู้พร้อม (ด้วย...), ผู้ประกอบ (ด้วย...); มักใช้เป็นบทพ่ายในคำสมาส เช่น กุศลสมังคี (ผู้ประกอบด้วยกุศล) โทสสมังคี (ผู้ประกอบด้วยโทสะ) มรรคสมังคี (ผู้ประกอบด้วยมรรค คือ ตั้งอยู่ในมรรค เช่น ในโสดาปัตติมรรค) ผลสมังคี (ผู้ประกอบด้วยผล คือ ได้บรรลุผล เช่น ถึงโสดาปัตติผล เป็นโสดาบัน เป็นต้น)

สมันตจักขุ จักษุรอบคอบ, ตาเห็นรอบ ได้แก่พระสัมพัชญญุตญาณ อันหยั่งรู้ธรรมทุกประการ เป็นคุณสมบัติพิเศษของพระพุทธเจ้า (ข้อ ๕ ในจักขุ ๕)

สมันตปาสาทิกา ชื่อคัมภีร์อรรถกถาอธิบายความในพระวินัยปิฎก พระพุทธโฆสจารย์แปลและเรียบเรียงขึ้นเป็นภาษาบาลี เมื่อ พ.ศ. ใกล้เคียงถึง ๑๐๐๐ โดยอาศัยอรรถกถาภาษาสิงหฬที่มีอยู่ก่อน คือใช้คัมภีร์*มหาอฏฐกถา* เป็นหลัก พร้อมทั้งปรึกษาคัมภีร์ *มหาปัจจรี* และ *กुरुณี* เป็นต้นด้วย; ๓ *ไปราณอฏฐกถา*, *อรรถกถา*

สมัย คราว, เวลา; ลัทธิ; การประชุม; การตรัสรู้

สมาคม การประชุม, การเข้าร่วมพวกร่วมคณะ

สมาจาร ความประพฤติที่ดี; มักใช้ในความหมายที่เป็นกลางๆ ว่า ความประพฤติ

โดยมีคำอื่นประกอบขยายความ เช่น *กายสมาจาร* *วจีสมาจาร* *ปาปสมาจาร* เป็นต้น

สมาทปนา การให้สมาทาน หรือชวนให้ปฏิบัติ คืออธิบายให้เห็นว่าเป็นความจริง ดิจริง จนใจยอมรับที่จะนำไปปฏิบัติ; เป็นลักษณะอย่างหนึ่งของการสอนที่ดี (ข้อก่อนคือ *สันทัตสนา*, ข้อต่อไปคือ *สมุตเตชนา*)

สมาทาน การถือเอารับเอาเป็นข้อปฏิบัติ, การถือปฏิบัติ เช่น *สมาทานศีล* คือรับเอาศีลมาปฏิบัติ

สมาทานวัตร ๓ *ชั้นวัตร*

สมาทานวิริติ การเว้นด้วยการสมาทาน คือ ได้สมาทานศีลไว้ก่อนแล้ว เมื่อประสบเหตุที่จะให้ทำความชั่ว กังวลเว้นได้ตามที่สมาทานนั้น (ข้อ ๒ ในวิริติ ๓)

สมาธิ ความมีใจตั้งมั่น, ความตั้งมั่นแห่งจิต, การทำให้ใจสงบแน่น ไม่ฟุ้งซ่าน, ภาวะที่จิตตั้งเรียบแน่นอยู่ในอารมณ์คือสิ่งอันหนึ่งอันเดียว, มักใช้เป็นคำเรียกง่ายๆ สำหรับอธิจิตตสิกขา; ๓ *เอกัคคตา*, *อธิจิตตสิกขา* (ข้อ ๒ ในไตรสิกขา, ข้อ ๔ ในอินทริย์ ๕, ข้อ ๔ ในพละ ๕, ข้อ ๖ ในโพชฌงค์ ๗)

สมาธิ ๒ คือ ๑. *อุปจารสมาธิ* สมาธิจวนเจียน หรือสมาธิเฉียดๆ ๒. *อัปปนาสมาธิ* สมาธิแน่น

สมาธิ ๓ คือ ๑. *สุญญตสมาธิ* ๒. *อนิมิตตสมาธิ* ๓. *อัปพนฺหิตสมาธิ*; อีกหมวดหนึ่ง ได้แก่ ๑. *ขณิกสมาธิ* ๒. *อุปจารสมาธิ* ๓. *อัปปนาสมาธิ*

สมาธิกถา ถ้อยคำที่ชักชวนให้ทำใจให้สงบตั้งมั่น (ข้อ ๗ ในกถาวัตถุ ๑๐)

สมาธิขั้น หมวดธรรมจำพวกสมาธิ เช่น ฉันทะ วิริยะ จิตตะ ชาคริยานุโยค กายคตาสติ เป็นต้น

สมานกาล เวลาปัจจุบัน

สมานฉันท์ มีฉันทะเสมอกัน, มีความพอใจร่วมกัน, พร้อมใจกัน, มีความต้องการที่จะทำการอย่างใดอย่างหนึ่งตรงกันหรือเสมอเหมือนกัน ในทางที่ร้ายหรือดีก็ได้, ในทางร้าย เช่น หลอกลวงและชายที่มีสมานฉันท์ในการประกอบกาเมสุมิจฉาจาร (เป็นตัวอย่างที่ท่านใช้ในการอธิบายบ่อยที่สุด) และหมู่คนร้ายที่มีสมานฉันท์ในการทำโจรกรรม ส่วนในทางดี เช่น หมู่คนดีมีสมานฉันท์ที่จะไปทำบุญร่วมกัน เช่น ไปจัดรับถนนหนทาง สร้างสะพาน ขุดสระ ปลูกสวน สร้างศาลาพักร้อน ให้ท่าน รักษาศีล (ชา.อ.๑/๒๙๙ เป็นตัวอย่างเด่น) เด็กกลุ่มหนึ่งมีสมานฉันท์ที่จะบรรพชา ภิกษุหลายรูปมีสมานฉันท์ที่จะถือปฏิบัติจุดประสงค์ข้อนี้, คนผู้มีสมานฉันท์ในทางร้ายนั้น ไม่ต้องใช้ปัญญาไตร่ตรองพิจารณา เพียง

ชอบใจอยากทำก็ประกอบกรรมไปตามอำนาจของราคะ หรือโลภะ โทสะ และโมหะ ส่วนคนที่จะมีสมานฉันท์ในทางดี เบื้องแรกมองเห็นด้วยปัญญาแล้วว่ากรรมนั้นดีงามเป็นประโยชน์มีเหตุผลควรทำ จึงเกิดฉันท์คือความพอใจใฝ่ปรารถนาที่จะทำ โดยเข้าใจตรงกัน และพอใจเหมือนกัน ร่วมด้วยกัน; **ดู ฉันท์**

สมานลาภสีมา แคนมีลาภเสมอกัน ได้แก่เขตที่สงฆ์ตั้งแต่ ๒ อาวาสขึ้นไปทำกติกากันไว้ว่า ลาภเกิดขึ้นในอาวาสหนึ่งสงฆ์อีกอาวาสหนึ่งมีส่วนได้รับแจกด้วย; **ดู กติกา**

สมานสังวาส มีธรรมเป็นเครื่องอยู่ร่วมเสมอกัน, ผู้ร่วมสังวาส หมายถึง ภิกษุสงฆ์ผู้สามัคคีร่วมอุโบสถสังฆกรรมกัน; เหตุให้ภิกษุผู้แตกกันออกไปแล้วกลับเป็นสมานสังวาสกันได้อีก มี ๒ อย่างคือ ๑. ทำตนให้เป็นสมานสังวาสเองคือ สงฆ์ปรองดองกันเข้าได้ หรือภิกษุนั้นแตกจากหมู่แล้วกลับเข้าหมู่เดิม ๒. สงฆ์ระงับอุกเขปนียกรรมที่ลงโทษภิกษุนั้น แล้วรับเข้าสังวาสตามเดิม

สมานสังวาสสีมา แคนมีสังวาสเสมอกัน, เขตที่กำหนดความพร้อมเพรียงและสิทธิในการเข้าอุโบสถปวารณาและสังฆกรรมด้วยกัน

สมานัตตตา “ความเป็นผู้มีตนเสมอ”

หมายถึง การทำตัวให้เสมอสมาน เข้ากันได้ ด้วยการเอาตัวเข้าร่วม ร่วมกิจการงาน ร่วมสุขร่วมทุกข์ ไม่ถือตัว มีความเสมอภาค และวางตัวเหมาะสม (ข้อ ๔ ในสังคหวัตถุ ๔)

สมานาจริยกะ ภิกษุผู้ร่วมพระอาจารย์เดียวกัน

สมานาสนิก ผู้ร่วมอาสนะกัน หมายถึง ภิกษุผู้มีพรรษารุ่นราวคราวเดียวกันอ่อนแก่กว่ากันไม่ถึง ๓ พรรษา หนึ่งร่วมอาสนะเตียงตั้งเดียวกัน ๒ รูปได้; เทียบ **อสมานาสนิก**; **ดู อาสนะ**

สมานุปัชฌายกะ ภิกษุผู้ร่วมพระอุปัชฌายะเดียวกัน

สมาโนทก ผู้ร่วมน้ำ, ตามธรรมเนียมพราหมณ์ หมายถึง บุรพบิดรพ้นจากทวดขึ้นไปก็ดี ญาติผู้มีได้สืบสายตรงก็ดี ซึ่งเป็นผู้พึงได้รับน้ำกรวด; คู่กับ **สปิณฑะ**

สมาบัติ ภาวะสงบประณีตซึ่งพึงเข้าถึง; สมาบัติมีหลายอย่าง เช่น ฌานสมาบัติ ผลสมาบัติ อนุปปพวิหารสมาบัติ เป็นต้น สมาบัติที่กล่าวถึงบ่อยคือ ฌานสมาบัติ กล่าวคือ สมาบัติ ๘ อันได้แก่ รูปฌาน ๔ และอรูปฌาน ๔ ถ้าเพิ่มนิโรธสมาบัติ ต่อท้ายสมาบัติ ๘ นี้ รวมเรียกว่า **อนุปปพวิหารสมาบัติ ๘**

สมาส [สะ-หฺมาต] การนำเอาศัพท์ ๒ ศัพท์ขึ้นไปมาต่อรวมกันโดยมีความ

หมายเชื่อมโยงเป็นคำเดียว ตามหลัก ไวยากรณ์แบบบาลีหรือสันสกฤต เช่น ธรรม + ราชา เป็น ธรรมราชา, อาณา + จักร เป็น อาณาจักร, กุศล + เจตนา เป็น กุศลเจตนา; สมาสต่างกับสนธิ กล่าวคือ **สนธิ** เอาคำมาต่อกัน โดยเชื่อมตัวอักษรให้อ่านหรือเขียนกลมกลืนเข้ากันเป็นคำเดียว เช่น ปญจ + อิเม เป็น ปญจิเม, แต่ **สมาส** เอาคำมาต่อกัน โดยเชื่อมความหมายให้เนื่องเป็นคำเดียวกัน เช่น ปญจ + นที เป็น ปญจนที; เทียบ **สนธิ**

สมุจยขันธกะ ชื่อขันธกะที่ ๓ ในจุลวรรคแห่งพระวินัยปิฎก ว่าด้วยวุฏฐานวิธีบางเรื่อง

สมุจเฉท การตัดขาด

สมุจเฉทปหาน การละกิเลสได้โดยเด็ดขาดด้วยอริยมรรค

สมุจเฉทวิมุตติ หลุดพ้นด้วยตัดขาด ได้แก่ พ้นจากกิเลสด้วยอริยมรรค กิเลสเหล่านั้นขาดเด็ดไป ไม่กลับเกิดขึ้นอีก เป็นโลกุตตรวิมุตติ (ข้อ ๓ ในวิมุตติ ๕)

สมุจเฉทวิรติ การเว้นด้วยตัดขาด หมายถึงการเว้นความชั่วได้เด็ดขาดของพระอริยเจ้า เพราะไม่มีกิเลสที่จะเป็นเหตุให้ทำความชั่วนั้นๆ (ข้อ ๓ ในวิรติ ๓)

สมุฏฐาน ที่เกิด, ที่ตั้ง, เหตุ; ทางที่เกิดอาบัติ โดยตรงมี ๔ คือ ๑. ลำพังกาย

๒. ลำพังวาจา ๓. กายกัมบจิต ๔. วาจากัมบจิต และที่ควบกันอีก ๒ ก็คือ ๑.

กายกัมบวาจา ๒. กายกัมบวาจากัมบทั้งจิต

สมุตเตชนา การทำให้อาจหาญ คือเข้าใจให้แกล้งกล้า ปลุกใจให้คึกคัก เกิดความกระตือรือร้น มีกำลังใจแข็งขัน มั่นใจที่จะทำให้สำเร็จ ไม่กลัวเหน็ดเหนื่อยหรือยากลำบาก; เป็นลักษณะอย่างหนึ่งของการสอนที่ดี (ข้อก่อนคือ **สมาทปนา**, ข้อสุดท้ายคือ **สัมปหังสนา**)

สมุทัย เหตุให้เกิดทุกข์ ได้แก่ ตัณหา คือความทะยานอยาก เช่น อยากได้นั้นได้นี้ อยากเป็นโน่นเป็นนี่ อยากไม่เป็นโน่นเป็นนี่ (ข้อ ๒ ในอริยสัจจ ๔); ดู **ตัณหา**

สโมธานปริวาส ปริวาสแบบประมวลเข้าด้วยกัน คือปริวาสที่ภิกษุต้องอาบัติสังฆาทิเสสต่างคราว มีจำนวนวันปิดต่างกันบ้าง ไม่ต่างบ้าง ประมวลจะออกจากอาบัตินั้น จึงอยู่ปริวาสโดยประมวลอาบัติและราตรีเข้าด้วยกัน จำแนกเป็น ๓ อย่างคือ ๑. **โอธานสโมธาน** สำหรับอาบัติมากกว่าหนึ่งแต่ปิดไว้นานเท่ากัน เช่น ต้องอาบัติ ๒ คราว ปิดไว้คราวละ ๕ วัน ประมวลเข้าด้วยกัน อยู่ปริวาส ๕ วัน ๒. **อักษสโมธาน** สำหรับอาบัติมากกว่าหนึ่งและปิดไว้นานไม่เท่ากัน เช่น ต้องอาบัติ ๓ คราว ปิดไว้ ๓ วันบ้าง ๕ วันบ้าง ๗ วันบ้าง ประมวลเข้าด้วยกันอยู่

ปริวาสเท่าจำนวนวันที่มากที่สุด (คือ ๗ วัน) **๓. มิสสกสโมธาน** สำหรับอาบัติที่ต่างวัตตูกัน (เช่น กายสังลักคคะก็มี ทุณ-จุลลวาก็มี ลัญจกริตตะก็มี) มีวันปิดเท่ากันบ้าง ไม่เท่ากันบ้าง ประมวลเข้าด้วยกัน อยู่ปริวาสรวมเป็นคราวเดียว

สยัมภู พระผู้เป็นเอง คือตรัสรู้ได้เอง โดยไม่มีใครสั่งสอน หมายถึงพระพุทธรเจ้า

สยัมภูญาณ ญาณของพระสยัมภู, ปรีชาหยั่งรู้ของพระสยัมภู

สยามนิกาย 1. นิกายสยาม หมายถึงพวกพระไทย เรียกชื่อโดยสัญชาติ **2. สยามวงศ์**

สยามวงศ์ ชื่อนิกายพระสงฆ์ลังกาที่บวชจากพระสงฆ์สยาม (คือพระสงฆ์ไทย) ในสมัยอยุธยา ซึ่งพระอุบาลีเป็นหัวหน้าไปประดิษฐาน ใน พ.ศ. ๒๒๙๖

สรณะ ที่พึ่ง, ที่ระลึก

สรณคมน์ การถึงสรณะ, การยึดเอาเป็นที่พึ่งที่ระลึก, หมายถึง การถึงรัตนะทั้งสาม (พระรัตนตรัย) คือ พระพุทธรเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ เป็นที่พึ่งที่ระลึก; เรียกว่า **สรณาคมน์** บ้างก็มี (ในภาษาไทย บางทีพูดว่า “ไตรสรณคมน์” หรือแม้แต่ “ไตรสรณาคมน์” ก็มี แต่ในคำภีร์ทั้งหลาย ใช้เพียงว่า “สรณคมน์”)

คำถึงสรณะ ว่าดังนี้: “**พุทฺธํ สรณํ กุณามิ**” (ข้าพเจ้าถึงพระพุทธรเจ้าเป็น

สรณะ), “**ธมฺมํ สรณํ กุณามิ**” (ข้าพเจ้าถึงพระธรรมเป็นสรณะ), “**สงฺฆํ สรณํ กุณามิ**” (ข้าพเจ้าถึงพระสงฆ์เป็นสรณะ); “**ทุติยมฺปิ พุทฺธํ สรณํ กุณามิ**” (ข้าพเจ้าถึงพระพุทธรเจ้าเป็นสรณะแม่ครั้งที่ ๒), “**ทุติยมฺปิ ธมฺมํ สรณํ กุณามิ, ทุติยมฺปิ สงฺฆํ สรณํ กุณามิ**”; “**ตติยมฺปิ พุทฺธํ สรณํ กุณามิ**” (ข้าพเจ้าถึงพระพุทธรเจ้าเป็นสรณะแม่ครั้งที่ ๓), “**ตติยมฺปิ ธมฺมํ สรณํ กุณามิ, ตติยมฺปิ สงฺฆํ สรณํ กุณามิ**”

การถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะ ทำให้เรามีเครื่องนำทางในการดำเนินชีวิต มีหลักยึดเหนี่ยวจิตใจ มีแหล่งที่สาดส่องให้แสงสว่างแห่งปัญญา ทำให้เกิดความมั่นใจ อบอวนใจ ปลอดภัย หายหวาดกลัว หายขุ่นมัวเศร้าหมอง มีจิตใจเบิกบานผ่องใส เกิดความเข้มแข็งที่จะทำความดีงามทำประโยชน์ให้สำเร็จ เป็นการได้กัลยาณมิตรสูงสุด ที่จะชี้แนะให้หยุดยั้งถอนตนจากบาป ให้ก้าวไปในกุศล พ้นจากอบาย บรรลุมิติที่สูงขึ้นไป จนถึงความสุขแท้ที่เป็นอิสระไร้ทุกข์ทั้งปวง ทั้งนี้ จะต้องมึศรัทธาถูกต้อง ที่ประกอบด้วยปัญญา นับถือโดยมีความรู้ความเข้าใจชัดเจนและมั่นใจ มิให้สรณคมน์นั้นเศร้าหมองด้วยความไม่รู้หรือเข้าใจผิดเพี้ยนหลงมกมายหรือไม่ใส่ใจ;

ดู รัตนตรัย

สรณคมนอุปสัมปทา วิธีอุปสมบทด้วยการเปล่งวาจาถึงพระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์ เป็นสรณะ เป็นวิธีที่พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตให้พระสาวกใช้อุปสมบทกุลบุตรในตอนปฐมโพธิกาล ต่อมาเมื่อพระพุทธเจ้าทรงอนุญาตการอุปสมบทด้วยญัตติจตุตถกรรมแล้ว การบวชด้วยสรณคมน์ ก็ใช้สำหรับบรรพชาสามเณรสืบมา; *ติสรณคมนอุปสัมปทา* ก็เรียก; ดู *อุปสัมปทา*

สรณตรี ที่พึงทั้งสาม คือ พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์; ดู *รัตนตรี, สรณคมน์*

สรทะ, สรทกาล, สรทฤดู, สรทสมัย ฤดูทำยฝน, ฤดูสารท, ฤดูใบไม้ร่วง (แรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๐ ถึง ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๒) เป็นฤดูที่มีสภาพอากาศสดใสร่มเย็น ก็เป็นฝนเม็ดโต โดยทั่วไปอากาศโปร่งแจ่มใส ปราศจากเมฆหมอกดวงอาทิตย์ลอยเด่น แดดแสงกล้า ท้องฟ้าสว่างแจ่มจ้า ยามราตรี ดาวพระศุกร์ส่องแสงสกาบ มีพุทธพจน์ตรัสถึงบ่อยครั้ง ในข้อความอุปมาอุปไมยต่างๆ; ดู *มาตรา*

สรกัณกะ นามของศาสดาคณหนึ่งในอดีต เป็นพระโพธิสัตว์ มีคุณสมบัติคือ เป็นผู้ปราศจากราคะในกามทั้งหลาย ได้ประกาศคำสอน มีศิษย์จำนวนมากมาย

สรกัญญะ [สะ-ระ-พัน-ยะ, สอ-ระ-พัน-ยะ]

“การกล่าว[ธรรม] ด้วยเสียง” (หรือ “[ธรรม] อันฟังกล่าวด้วยเสียง”) คือ ใช้เสียงเป็นเครื่องกล่าวหรือบอกธรรมหมายความว่า แทนที่จะกล่าวบรรยายอธิบายธรรมด้วยถ้อยคำ อย่างที่เรียกว่า “ธรรมกถา” ก็เอาเสียงที่ตั้งใจเปล่งออกไปอย่างประณีตบรรจง ด้วยจิตเมตตา และเคารพธรรม อันชัดเจน เรียบรื่น กลมกลืน สม่่าเสมอ เป็นทำนองไพเราะ นุ่มนวล ชวนฟัง มาเป็นสื่อ เพื่อนำธรรมที่มีอยู่เป็นหลัก หรือที่เรียบเรียงไว้ดีแล้ว ออกไปให้ถึงใจของผู้สดับ, สรกัญญะเป็นวิธีกล่าวธรรมเป็นทำนองให้มีเสียงไพเราะน่าฟังในระดับที่เหมาะสม ซึ่งพระพุทธเจ้าทรงอนุญาตแก่ภิกษุทั้งหลาย ตามเรื่องว่า (วินย.๗/๑๙-๒๑/๘-๙) ครั้งหนึ่ง ที่เมืองราชคฤห์ มีมหรสพบนยอดเขา (ศิรัคคสมัชชะ) พวกพระฉัพพัคคีย์ไปเที่ยวดู ชาวบ้านติเตียนว่า โฉนพระสมณะศากยบุตรจึงได้ไปดูการฟ้อนรำ ขับร้อง และประโคมดนตรีเหมือนพวกคฤหัสถ์ผู้บริโภคมกาม เมื่อความทราบถึงพระพุทธเจ้า จึงได้ทรงประชุมสงฆ์ และบัญญัติสิกขาบทมิให้ภิกษุไปดูการฟ้อนรำ ขับร้อง และประโคมดนตรี, อีกคราวหนึ่ง พวกพระฉัพพัคคีย์นั้น สวดธรรมด้วยเสียงเอื้อนยาวอย่างเพลงขับ ชาวบ้านติเตียนว่า

โจนพระสมณะคากยบุตรเหล่านี้จึงสวด
ธรรมด้วยเสียงเอื้อนยาวเป็นเพลงขับ
เหมือนกับพวกเรา ความทราบถึงพระ
พุทธเจ้า ก็ทรงประชุมสงฆ์ชี้แจงโทษ
ของการสวดเช่นนั้น และได้ทรงบัญญัติ
มิให้ภิกษุสวดธรรมด้วยเสียงเอื้อนยาว
อย่างเพลงขับ, ต่อมา ภิกษุทั้งหลายขัด
จิตข้องใจในสรภัญญะ จึงกราบทูล
ความแด่พระพุทธเจ้า พระองค์ตรัสว่า
“ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตสรภัญญะ”
(อนุชานามิ ภิกขเว สรภญญํ.)

มีเรื่องราวมากมายที่แสดงว่า
สรภัญญะนี้เป็นที่นิยมในพุทธบริษัท ดัง
ตัวอย่างเรื่องที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธเจ้า
ว่า (วินย.๕/๒๐/๓๓; ชุ.อุ.๒๕/๑๒๒/๑๖๕) เมื่อ
ครั้งพระโสณะกุฎิกัณณะ ชาวถิ่นไกล
ชายแดนในอวันตีทักขินาบาด เพิ่งบวชได้
๑ พรรษา ก็ลาพระอุปัชฌาย์เดินทางมา
เฝ้าที่พระเชตวันารามในกรุงสาวัตถี พอ
ผ่านราตรีแรกได้พักผ่อนมาจนถึงถิ่น ไกล
รุ่งสว่าง พระพุทธเจ้าตรัสให้เธอกล่าว
ธรรมตามถนัด (ดังจะทรงดูว่าเธอได้
ศึกษาเล่าเรียนมีความรู้มาเพียงใด) พระ
โสณะกุฎิกัณณะได้กล่าวพระสูตรทั้ง
หมดในอัญฐกวัคค์ (๑๖ สูตร, ชุ.สุ.๒๕/
๔๐๘-๔๒๓/๔๘๔-๕๒๓) เป็นสรภัญญะ จบ
แล้ว พระพุทธเจ้าทรงอนุโมทนา
ประทานสาธุการว่า เธอได้เรียนมาอย่างดี

เจเนใจเป็นอย่างดี และทรงเนื้อความไว้
ถูกถ้วนดี อีกทั้งเป็นผู้มีวาจางาม
สละสลวย คล่อง ไม่พลาด ทำอรรถให้
แจ่มแจ้ง, ในคัมภีร์บางแห่งกล่าวว่า สร-
ภัญญะมีวิธีหรือทำนองสวดถึง ๓๒ แบบ
จะเลือกแบบใดก็ได้ตามปรารถนา (อง.ฎี.
๓/๔๒๑/๙๕) แต่สรภัญญะนี้มีใช้การสวด
เอื้อนเสียงยาวอย่างเพลงขับ (อายุตกะ
คิตสร) ที่ทำเสียงยาวเกินไปจนทำให้
อักขระเสียด คือผิดพลาดไป สรภัญญะมี
ลักษณะสำคัญที่ว่า ต้องไม่ทำให้อักขระ
ผิดพลาดคลาดเคลื่อน แต่ให้บทและ
พยัญชนะกลมกล่อม ว่าตรงลงตัว ไม่
คลุมเครือ ไพเราะ แต่ไม่มีวิการ (อาการ
ผิดแปลกหรือไม่เหมาะสม) ดำรงสมณ-
สารูป

โดยนัยที่กล่าวมา จึงถือว่าสรภัญญะ
เป็นวิธีแสดงและศึกษาหรือสอนธรรม
อีกอย่างหนึ่ง เพิ่มจากวิธีอื่น เช่น
ธรรมกถา และการถามตอบปัญหา,
บางที่ก็พูดอย่างกว้างๆ รวมสรภัญญะ
เข้าเป็นธรรมกถาอย่างหนึ่ง ดังที่คัมภีร์
ยุคหลังๆ บางแห่งบันทึกไว้ถึงธรรมกถา
๒ แบบ คือ แบบที่ ๑ ภิกษุรูปแรกสวด
ตัวคาถาหรือพระสูตรเป็นสรภัญญะให้
จบไปก่อน แล้วอีกรูปหนึ่งเป็นธรรม-
กถีกกล่าวธรรมอธิบายคาถาหรือพระ
สูตรที่รูปแรกสวดไปแล้วนั้นให้พิสดาร

แบบนี้เรียกว่า **สรวาณธรรมกถา** และแบบที่ ๒ สวดพระสูตรเป็นต้นนั้นไปอย่างเดียวตลอดแต่ต้นจนจบ เรียกว่า **สรภัญญธรรมกถา** (ส.ภ.๑/๓๙/๘๙); สรภัญญะนี้ เมื่อปฏิบัติโดยชอบ ตั้งเจตนาอุปด้วยเมตตา มีความเคารพธรรม กล่าวออกมา ก็เป็นทั้งธรรมทาน และเป็นสัทททาน (ให้ทานด้วยเสียง หรือให้เสียงเป็นทาน) พร้อมทั้งเป็นเมตตาวจีกรรม

ในภาษาไทย เรียกทำนองอย่างทีสืบทอดกันมาในการสวดคาถาหรือคำฉันท์ว่า “สรภัญญะ” คือ สรภัญญะกลายเป็นชื่อของทำนองหนึ่งที่ใช้ในการสวดสรภัญญะ **สรภ** แม่น้ำใหญ่สายสำคัญลำดับที่ ๔ ในมหานที ๕ ของชมพูทวีป ไหลผ่านเมืองสำคัญ คือ สาเกต, ปัจจุบัน สรภไม่เป็นที่รู้จักทั่วไป มีชื่อในภาษาสันสกฤตว่า สรยู และไหลเข้าไปรวมกับแม่น้ำ Ghaghara ซึ่งเป็นแควหนึ่งของแม่น้ำคงคา จึงเรียกชื่อรวมเป็น Ghaghara ไปด้วย; ดู **มหานที ๕**

สรร เลือก, คัด

สรรค์ สร้าง

สรรพ ทั้งปวง, ทั้งหมด, ทุกสิ่ง

สรรพวงค์ ทุกๆ ส่วนแห่งร่างกาย, ร่างกายทุกๆ ส่วน

สรรเพชญ ผู้รู้ทั่ว, ผู้รู้ทุกสิ่งทุกอย่าง

หมายถึงพระพุทธเจ้า (= สัพพัญญู)

สรีระ ร่างกาย

สรีรยนต์ เครื่องยนต์คือร่างกาย

สรีราพยพ ส่วนของร่างกาย, อวัยวะในร่างกาย

สลา เครื่องหมายหรือวัตถุที่ใช้ในการเสี่ยงโชค เช่น สลากภัต ก็ได้แก่อาหารที่เขาถวายสงฆ์โดยเขียนชื่อเจ้าภาพลงในกระดาษใบละชื่อ ม้วนรวมคละกันเข้าแล้วให้ภิกษุทั้งหลายจับตามลำดับพรรษากันมา หรือเขียนเลขหมายไว้ที่ของจำนวนหนึ่ง ภิกษุจับได้สลากของผู้ใดก็ได้รับอาหารของทายกนั้น; **สลา** ก็เรียก

สลาภัต อาหารถวายตามสลาก หมายถึงเอาสังฆภัตอันทายกเข้ากันถวาย ต่างคนต่างจัดมา เป็นของต่างกัน เขามักทำในเทศกาลที่ผลไม้เผ็ดแล้วถวายพระด้วยวิธีจับสลาก; ดู **สลา**

ส่วนข้างปลายทั้งสอง อดีต กับอนาคต
ส่วนท่ามกลาง ในประโยคว่า “ไม่ติดอยู่ในส่วนท่ามกลาง” ปัจจุบัน

สวานุตตริยะ การลำดับที่ยอดเยี่ยม เช่น ได้ลำดับธรรมของพระพุทธเจ้า (ข้อ ๒ ในอนุตตริยะ ๖)

สวรรค์ แดนอันแสนดีเลิศลำดับด้วยกามคุณ ๕, โลกของเทวดา ตามปกติหมายถึงกามาพจรสวรรค์ (สวรรค์ที่ยังเกี่ยว

ห้องกับกาม) ๖ ชั้น คือ **จาตุมหาราชิกา ดาวดึงส์ ยามา ดุสิต นิมมานรดี ปรินิมิตตวสวัตตี**

สวรรณคดี “ไปสู่สวรรค์” คือ ตาย (ใช้สำหรับพระเจ้าแผ่นดิน สมเด็จพระบรมราชินี สมเด็จพระบรมราชชนนี สมเด็จพระยุพราช สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช และพระบรมราชวงศ์ที่ทรงได้รับพระราชทานนั้ตร ๗ ชั้น)

สวัตตี, สวัตตี ความดีงาม, ความเจริญรุ่งเรือง, ความปลอดโปร่ง, ความปลอดภัยไร้อันตราย

สวัตติมงคล มงคล คือ ความสวัตตี

สวากขาตธรรม ธรรมที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว

สวากขาทนียยานิกธรรม ธรรมที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ดีแล้ว อันนำผู้ประพฤติตามออกไปจากทุกข์

สวากขาโต (พระธรรมอันพระผู้มีพระภาค) ตรัสดีแล้ว คือ ตรัสไว้เป็นความจริง ไม่วิปริต งามในเบื้องต้น งามในท่ามกลาง และงามในที่สุด สัมพันธ์สอดคล้องกันทั่วตลอด ประกาศพรหมจริยะคือทางดำเนินชีวิตอันประเสริฐ พร้อมทั้งอรรถ พร้อมทั้งพยัญชนะ บริสุทธ์บริบูรณ์สิ้นเชิง (ข้อ ๑ ในธรรมคุณ ๖)

สวาทาย ดู **สาธยาย**

สวัญญาณะ สิ่งที่มีวิญญาณ ได้แก่สัตว์ต่างๆ เช่น แพะ แกะ สุกร โค กระบือ เป็นต้น; เทียบ **อวิญญาณะ**

สสังขารปรินิพพายี พระอนาคามีผู้จะปรินิพพานด้วยต้องใช้ความเพียร; ดู **อนาคามี**

สสังขาริก “เป็นไปกับด้วยการชักนำ”, มีการชักนำ ใช้แก่จิตที่คิดดีหรือชั่วโดยถูกกระตุ้นหรือชักจูงจากภายนอก มิใช่เริ่มขึ้นเอง จึงมีกำลังอ่อน; ตรงข้ามกับ **อสังขาริก**

สหคตทุกข์ ทุกข์ไปด้วยกัน, ทุกข์กำกับได้แก่ทุกข์ที่พ่วงมาด้วยกันกับผลอันไพบูลย์ มีลาภ ยศ สรรเสริญ สุข เป็นต้น แต่ละอย่างย่อมพัวพันด้วยทุกข์

สหชาติ, สหชาติ “ผู้เกิดร่วมด้วย” หมายถึง บุคคล (ตลอดจนสัตว์และสิ่งของ) ที่เกิดร่วมวันเดือนปีเดียวกัน อย่างเพลาหมายถึง ผู้เกิดร่วมปีกัน; ตำนานกล่าวไว้ว่า เมื่อเจ้าชายสิทธัตถะประสูตินั้น มีสหชาติ ๗ คือ พระมารดาของเจ้าชายราหุล (เจ้าหญิงยโสธรา หรือพิมพา) พระอานนท์ นายฉันทะ อำมาตย์กาฬุทายี ม้ากัณฐกะ ต้นมหาโพธิ์ และขุมทรัพย์ทั้ง ๔ (**นิริกุมภี**)

สหชาติธรรม ธรรมที่เกิดพร้อมกัน

สหขีวินี คำเรียกที่ใช้แทนกันได้กับคำว่า **สัทขีวารินี** ทั้ง ๒ คำนี้แปลว่าผู้อยู่ด้วย

ถ้าอุปสมบทด้วยอาศัยภิกษุณีที่เป็น
ปวัตตินีรูปใด ก็เป็นสหชีวิตีของปวัตตินี
รูปนั้น, ตรงกับสัททวิหาริกในฝ่ายภิกษุ,
ศิษย์ของปวัตตินี; ๓ *ปวัตตินี*

สหธรรมิก ผู้มีธรรมร่วมกัน, ผู้ประพฤติ
ธรรมร่วมกัน แสดงไว้ในคัมภีร์มหานิทเทส
แห่งพระสุตตันตปิฎก มี ๗ คือ ภิกษุ
ภิกษุณี ลิกขมานา สามเณร สามเณรี
อุบาสก อุบาสิกา; ในสัตตทาภรณ์ยะ
หมายถึง ๕ อย่างแรกเท่านั้น เรียกว่า
สหธรรมิก ๕ (คัมภีร์ฝ่ายวินัยทั่วไปก็
มักหมายเฉพาะจำนวน ๕)

สหธรรมิกวรรค ตอนที่ว่าด้วยเรื่อง
ภิกษุถูกกล่าวโดยชอบธรรม เป็นต้น
เป็นวรรคที่ ๘ แห่งปาจิตติยกัณฑ์ มี
๑๒ ลิกขาบท

สหคต ไปด้วยกัน, กำกับกัน, ร่วมกัน
(บาลี: *สหคต*)

สหवास อยู่ร่วม เป็นประการหนึ่งในรัตติ-
เจต คือเหตุขาดราตรีแห่งการประพฤติ
มานัตและการอยู่ปริวาส หมายถึงการ
อยู่ร่วมในชายคาเดียวกับปกติตตภิกษุ;
๓ *รัตติเจต*

สหเสยยลิกขาบท ลิกขาบทเกี่ยวกับการ
นอนร่วมมี ๒ ข้อ ข้อหนึ่งปรับอาบัติ
ปาจิตตีย์แก่ภิกษุผู้นอนร่วมกับอนุปลัมบัน
เกิน ๒-๓ คี้น อีกข้อหนึ่งปรับอาบัติ
ปาจิตตีย์แก่ภิกษุผู้นอนร่วม (คือนอน

ในที่มุงที่บังเดียวกัน) กับหญิงแม่ในคีน
แรก (ข้อ ๕ และ ๖ ในมุสาวาทวรรค
ปาจิตตियกัณฑ์)

สหไสย การนอนด้วยกัน, การนอนร่วม
สหัมบดี ชื่อพระพรหมผู้อาราธนาพระ
พุทธเจ้าให้แสดงธรรมโปรดสัตว์

สหาย เพื่อน, เพื่อนร่วมการงาน (แปล
ตามศัพท์ว่า “ผู้ไปด้วยในกิจทั้งหลาย”
หรือ “ผู้มีความเลื่อมและความเจริญ
ร่วมกัน”)

สองต่อสอง สองคนโดยเฉพาะ ไม่มีผู้
อื่นอยู่ด้วย, ตัวต่อตัว

ส่อเสียด ยุให้แตกกัน คือฟังคำของข้างนี้
แล้ว เก็บเอาไปบอกข้างโน้นเพื่อทำลาย
ข้างนี้ ฟังคำของข้างโน้นแล้วเก็บเอามา
บอกข้างนี้ เพื่อทำลายข้างโน้น; ๓ *ปิสุณ*
วาจา

สตูปาทิเสสนิพพาน นิพพานยังมีอุปาทิ
เหลือ, ดับกิเลสแต่ยังมีเบญจขันธ์เหลือ
คือ นิพพานของพระอรหันต์ผู้ยังมีชีวิต
อยู่, นิพพานในแง่ที่เป็นภาวะดับกิเลส
คือ โลภะ โทสะ โมหะ; เทียบ *อนุปาทิ-*
เสสนิพพาน

สตูปาทิเสสบุคคล บุคคลผู้ยังมีเชื้อ
กิเลสเหลืออยู่, ผู้ยังไม่สิ้นอุปาทาน ได้แก่
พระเสขะ คือ พระอริยบุคคลทั้งหมด
ยกเว้นพระอรหันต์; เทียบ *อนุปาทิเสส-*
บุคคล

สักกะ 1. พระนามจอมเทพ ในสวรรค์ชั้น ดาวดึงส์ เรียกกันว่า *ท้าวสักกะ* หรือ *พระอินทร์*; *ดู ดาวดึงส์, วัตรบท, อินทร์ 2.* ชื่อต้นไม้ที่อยู่ในชมพูทวีปตอนเหนือ แถบเขาคิมาลัยเขตป่าหิมพานต์ **3.** ชื่อชนบทที่ตั้งอยู่ในดงไม้สักกะ; *ดู สักกชนบท*

สักกชนบท ชื่อแคว้นหนึ่งในชมพูทวีปตอนเหนือ นครหลวงชื่อกบิลพัสดุ์ เป็นชาติภูมิของพระพุทธเจ้ามีการปกครองโดยสามัคคีธรรม มีประวัติสืบมาแต่สมัยพระเจ้าโอกกากราช บัดนี้อยู่ในเขตประเทศเนปาล

สักกรนิคม เป็นนิคมหนึ่งในสักกชนบท; *สักกรนิคม* ก็เรียก

สักกายทิฏฐิ ความเห็นว่าเป็นตัวของตน, ความเห็นเป็นเหตุถือตัวตน เช่น เห็นรูปเป็นตน เห็นเวทนาเป็นตน เป็นต้น (ข้อ ๑ ในสังโยชน์ ๑๐)

สักการ, สักการะ เคารพนับถือบูชา, เครื่องแสดงความเคารพบูชา

สักขีสาวก สาวกที่ทันเห็นองค์พระพุทธเจ้า, พระสุภัททะผู้เคยเป็นปริพาชก เป็นสักขีสาวกองค์สุดท้ายของพระพุทธเจ้า

สักยปุตติยะ ผู้เป็นเหล่ากอแห่งพระศากยบุตร (*ศากยบุตร* หรือ *สักยปุตตะ* หมายถึงพระพุทธเจ้า), โดยใจความ คือ ผู้เป็นลูกพระพุทธเจ้า ได้แก่พระภิกษุ (ภิกษุณีเรียกว่า *สักยธิดา*)

สักยราช กษัตริย์วงศ์ศากยะ, พระราชวงศ์ศากยะ

สังกัจจิกะ ผ้ารัดหรือโอบรักแร้ เป็นจีวรอย่างหนึ่งในจีวร ๕ ของภิกษุณี คือ สังฆาฏิ ผ้าทาบ ๑ อุตตราสงค์ ผ้าห่ม ๑ อันตราวาสก สบง ๑ สังกัจจิกะ ผ้ารัดหรือผ้าโอบรักแร้ ๑ อุกกสาฎิกา ผ้าอาบ ๑ (มากกว่าของภิกษุซึ่งมีจำนวนเพียง ๓ อย่างข้างต้น)

สังกิเลส ความเศร้าหมอง, ความสกปรก, สิ่งที่ทำให้ใจให้เศร้าหมอง, ธรรมที่อยู่ในหानภาค คือในฝ่ายข้างเสื่อม ได้แก่ ธรรมจำพวกที่ทำให้ตกต่ำเสื่อมทราม เช่น อโยนิโสมนสิการ อคติ ตัณหา มานะ ทิฏฐิ อวิชชา; ตรงข้ามกับ *โงทาน*

สังขตะ สิ่งที่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง, สิ่งที่เกิดจากเหตุปัจจัยแต่งขึ้น ได้แก่สภาพที่เกิดแต่เหตุทั้งปวง, สังขตธรรม; ตรงข้ามกับ *อสังขตะ*

สังขตธรรม ธรรมที่ถูกปัจจัยปรุงแต่งขึ้น ตรงกับสังขารในคำว่า สังขารทั้งปวง ไม่เที่ยง ดังนี้ เป็นต้น; ตรงข้ามกับ *อสังขตธรรม*

สังขตลักษณะ ลักษณะแห่งสังขตธรรม, ลักษณะของปรุงแต่ง มี ๓ อย่าง ๑. ความเกิดขึ้น ปรากฎ ๒. ความดับสลาย ปรากฎ ๓. เมื่อตั้งอยู่ ความแปรปรากฎ

สังขาร 1. สิ่งที่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง, สิ่งที่เกิดจากเหตุปัจจัย เป็นรูปธรรมก็ตาม นามธรรมก็ตาม ได้แก่ขั้นที่ ๕ ทั้งหมด, ตรงกับคำว่า *สังขตะ* หรือ *สังขตธรรม* ได้ในคำว่า “สังขารทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยง” ดังนี้เป็นต้น **2.** สภาพที่ปรุงแต่งใจให้ดีหรือชั่ว, ธรรมมีเจตนาเป็นประธานที่ปรุงแต่งความคิด การพูด การกระทำ มีทั้งที่ดีเป็นกุศล ที่ชั่วเป็นอกุศล ที่กลางๆ เป็นอัพยากฤต ได้แก่เจตสิก ๕๐ อย่าง (คือ เจตสิกทั้งปวง เว้นเวทนาและสัญญา) เป็นนามธรรมอย่างเดียวกัน, ตรงกับสังขารขั้นที่ ๕ ได้ในคำว่า “รูปไม่เที่ยง เวทนาไม่เที่ยง สัญญาไม่เที่ยง สังขารไม่เที่ยง วิญญาณไม่เที่ยง” ดังนี้เป็นต้น; อธิบายอีกปริยายหนึ่ง สังขารตามความหมายนี้ ยกเอาเจตนาขึ้นเป็นตัวนำหน้า ได้แก่สัญญาเจตนา คือเจตนาที่แต่งกรรมหรือปรุงแต่งการกระทำ มี ๓ อย่างคือ **๑. กายสังขาร** สภาพที่ปรุงแต่งการกระทำทางกาย คือ กายสัญญาเจตนา **๒. วิสังขาร** สภาพที่ปรุงแต่งการกระทำทางวาจา คือ วิสัญญาเจตนา **๓. จิตตสังขาร** หรือ *มโนสังขาร* สภาพที่ปรุงแต่งการกระทำทางใจ คือ มโนสัญญาเจตนา **3.** สภาพที่ปรุงแต่งชีวิตมี ๓ คือ **๑. กายสังขาร** สภาพที่ปรุงแต่งกาย ได้แก่

อัสสาสะ ปัสสาสะ คือลมหายใจเข้า ลมหายใจออก **๒. วิสังขาร** สภาพที่ปรุงแต่งวาจา ได้แก่วิตกและวิจารณ์ **๓. จิตตสังขาร** สภาพที่ปรุงแต่งใจ ได้แก่สัญญาและเวทนา

สังขาร ๒ คือ **๑. อุปาทินนสังขาร** สังขารที่กรรมครอบครอง **๒. อนุปาทินนสังขาร** สังขารที่กรรมไม่ครอบครอง, แปลโดยปริยายว่า สังขารที่มีใจครอบ และสังขารที่ไม่มีใจครอบ

สังขารทุกข์ ทุกข์ตามที่เป็นสังขาร คือ เพราะเป็นสภาพอันปัจจัยปรุงแต่งขึ้น จึงต้องผันแปรไปตามเหตุปัจจัย ได้แก่ขั้นที่ ๕ ทั้งหมด ซึ่งเป็นสภาพที่ถูกบีบคั้นด้วยการเกิดขึ้น และการเสื่อมสลายของปัจจัยต่างๆ ที่ขัดแย้ง ทำให้คงอยู่ในสภาพเดิมมิได้, ทุกข์ข้อนี้คลุมความหมายของทุกข์ในไตรลักษณ์; เทียบ *ทุกข์ทุกข, วิปริณามทุกข์*

สังขารโลก โลกคือสังขาร ได้แก่ชุมนุมแห่งสังขารทั้งปวงอันต้องเป็นไปตามธรรมดาแห่งเหตุปัจจัย

สังขารุเปกขาญาณ ปรีชาหยั่งรู้ถึงชั้นเกิดความวางเฉยในสังขาร, ญาณอันเป็นไปโดยความเป็นกลางต่อสังขาร คือรู้เท่าทันสภาวะของสังขารว่าที่ไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นต้นนั้น มันเป็นไปของมันอย่างนั้นเป็นธรรมดา จึงเลิกเบื้อหน่าย

เลิกคิดหาทางแต่จะหนี วางใจเป็นกลาง ต่อมันได้ เลิกเกี่ยวเกาะและให้ญาณ เล่นมุ้งสุนัขพานอย่างเดียว (ข้อ ๘ ใน วิปัสสนาญาณ ๙)

สังเขป การย่อ, ย่นย่อ, ใจความ, คำ ความ; ตรงข้ามกับ *วิตถาร, พิสดาร*

สังเขปนัย นัยอย่างย่อ, แบบย่อ, แง่ ความหมายซึ่งชี้แจงอย่างรวบรัด; ตรงข้าม กับ *วิตถารนัย*

สังเขปปฏิฐกถา ดู *ไปราณปฏิฐกถา, อรรถ-กถา*

สังคณี ดู *ไตรปิฎก, ธรรมสังคณี*

สังคหัตถุ เรื่องที่จะสงเคราะห์กัน, คุณ เป็นเครื่องยึดเหนี่ยวใจของผู้อื่นไว้ได้, หลักการสงเคราะห์ คือช่วยเหลือกัน ยึดเหนี่ยวใจกันไว้ และเป็นเครื่องเกาะ กุมประสานโลกคือสังคมแห่งหมู่สัตว์ไว้ ดุจลิมสลักเพลายึดรถที่กำลังแล่นไปให้ คงเป็นรถและวิ่งแล่นไปได้ มี ๔ อย่าง คือ ๑. *ทาน* การแบ่งปันเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ กัน ๒. *ปิยวาจา* พูดจาน่ารัก นานิยมนับ ถือ ๓. *อิตถจริยา* บำเพ็ญประโยชน์ ๔. *สมานัตตตา* ความมีตนเสมอ คือ ทำตัว ให้เข้ากันได้ เช่น ไม่ถือตัว ร่วมกิจร่วม งาน ร่วมสุขร่วมทุกข์กัน เป็นต้น

สังคายนา “การสวดพร้อมกัน” การร้อย กรองพระธรรมวินัย, การประชุมรวบรวม และจัดหมวดหมู่คำสั่งสอนของพระพุทธ

เจ้าโดยพร้อมกันทบทวนสอบทานจน ยอมรับและวางลงเป็นแบบแผนอันหนึ่ง อันเดียว

“สังคายนา” คือ การสวดพร้อมกัน เป็นกิริยาแห่งการมาร่วมกันซักซ้อม สอบทานให้ลงกันแล้วสวดพร้อมกันคือ ตกกลงยอมรับไว้ด้วยกันเป็นอันหนึ่งอัน เดียว ตามหลักในปาสาทิกสูตร (ที.ปา.๑๑/ ๑๐๘/๑๓๙) ที่พระพุทธเจ้าตรัสแนะนำแก่ ท่านพระจุนทะ กล่าวคือ ท่านพระจุนทะ ปรารภเรื่องทีนิครนถนาภูบุตรลินชีพ แล้ว ประทานนิครนถ์ตกลงในเรื่องหลัก คำสอนกันไม่ได้ ก็ทะเลาะวิวาทกัน ท่าน คำนี้ถึงพระศาสนา จึงมาเฝ้า และพระ พุทธเจ้าได้ตรัสว่า “เพราะเหตุดังนี้ฉันแล จุนทะ ในธรรมทั้งหลายที่เราแสดงแล้ว ด้วยปัญญาอันยิ่ง เธอทั้งหมดทีเดียว ฟังพร้อมเพรียงกันประชุมรวบรวม กล่าวให้ลงกัน (สังคายนา) ทั้งอรรถะ กับอรรถะ ทั้งพยัญชนะกับพยัญชนะ ไม่ฟังวิวาทกัน โดยประการที่พรหมจริยะ นี้จะยั่งยืน ดำรงอยู่ตลอดกาลนาน เพื่อ เกื้อกูลแก่พหูชน เพื่อความสุขแก่พหูชน เพื่อเกื้อการุณย์แก่ชาวโลก เพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูล เพื่อความสุขแก่เทวะและ มนุษย์ทั้งหลาย” และในที่นั้น ได้ตรัสว่า ธรรมทั้งหลายที่ทรงแสดงแล้วด้วย ปัญญาอันยิ่ง หมายถึงธรรม ๗ หมวด

(ที่มีชื่อรวมว่าโพธิปักขิยธรรม ๓๗), ในเวลาใกล้กันนั้น เมื่อพระสารีบุตรได้รับพุทธดำรัสสมอบหมายให้แสดงธรรมแก่ภิกษุสงฆ์ในที่เฉพาะพระพักตร์ ท่านก็ปรารภเรื่องทีนิครนถนาฏบุตรสิ้นชีพแล้ว ประดาณิครนถทะเลาะวิวาทกันในเรื่องหลักคำสอน แล้วท่านได้แนะนำให้สังคายนา พร้อมทั้งทำเป็นตัวอย่าง โดยประมวลธรรมมาลำดับแสดงเป็นหมวดหมู่ ตั้งแต่หมวด ๑ ถึงหมวด ๑๐ เทศนาของพระสารีบุตรครั้งนี้ได้ชื่อว่า “สังคีติสูตร” (ที.ปา.๑๑/๒๓๑/๒๓๒) เป็นพระสูตรว่าด้วยการสังคายนาที่ทำตั้งแต่พระบรมศาสดายังทรงพระชนม์อยู่, เมื่อพระพุทธเจ้าปรินิพพานแล้ว พระมหากัสสปะผู้เป็นสังฆเถระ ก็ได้ชักชวนพระอรหันต์ทั้งหลายประชุมกันทำสังคายนาตามหลักการที่กล่าวมานั้น โดยประมวลพระธรรมวินัยทั้งหมดเท่าที่รวบรวมได้วางลงไว้เป็นแบบแผน ตั้งแต่หลังพุทธปรินิพพาน ๓ เดือน เรียกว่าเป็นสังคายนาครั้งที่ ๑

ความหมายที่เป็นแกนของสังคายนา คือการรวบรวมพุทธพจน์ หรือคำสั่งสอนของพระบรมศาสดา ดังนั้น สังคายนาที่เต็มตามความหมายแท้จริง จึงมีได้ต่อเมื่อมีพุทธพจน์ที่จะพึงรวบรวม อันได้แก่สังคายนาเท่าที่กล่าวมาข้างต้น ส่วน

การสังคายนาหลังจากนั้น ซึ่งจัดขึ้นหลังพุทธปรินิพพานอย่างน้อย ๑ ศตวรรษชัดเจนว่าไม่อยู่ในวิสัยแห่งการรวบรวมพุทธพจน์ แต่เปลี่ยนจุดเน้นมาอยู่ที่การรักษาพุทธพจน์และคำสั่งสอนเดิมที่ได้รวบรวมไว้แล้ว อันสืบทอดมาถึงตน ให้คงอยู่บริสุทธิ์บริบูรณ์ที่สุดเท่าที่จะเป็นไปได้ ด้วยเหตุนี้ สังคายนาในยุคหลังสืบมาถึงปัจจุบัน จึงมีความหมายว่าเป็นการประชุมตรวจชำระสอบทาน รักษาพระไตรปิฎกให้บริสุทธิ์ หมดจดจากความผิดพลาดคลาดเคลื่อน โดยกำจัดสิ่งปะปนแปลกปลอมหรือทำให้เข้าใจสับสนออกไป ให้ธรรมวินัยของพระพุทธเจ้าคงอยู่เป็นแบบแผนอันหนึ่งอันเดียวที่เป็นของแท้แต่เดิม; ในบางยุคสมัย การสังคายนาเกิดขึ้นเนื่องกันกับเหตุการณ์ไม่ปกติที่มีการถือผิดปฏิบัติผิดจากพระธรรมวินัย ทำให้การสังคายนาเสมือนมีความหมายซ้อนเพิ่มขึ้นว่าเป็นการชักซ้อมทบทวนสอบทานพระธรรมวินัยเพื่อจะได้เป็นหลักหรือเป็นมาตรฐานในการชำระสังฆมณฑลและสะสางกิจการพระศาสนา, จากความหมายที่เริ่มคลุมเครือสับสนนี้ ในภาษาไทยปัจจุบัน สังคายนาถึงกับเพี้ยนความหมายไป กลายเป็นการชำระสะสางบุคคลหรือกิจการ

สังคายนาในยุคต้น ซึ่งถือเป็น

สำคัญในการรักษาสืบทอดพระธรรมวินัย คือ ครั้งที่ ๑ ถึง ๕ ดังนี้:

ครั้งที่ ๑ ปราธมาเรื่องสุภัททภิกษุผู้บวชเมื่อแก่กล่าวจ้วงจาบพระธรรมวินัย และปราธมาที่จะทำให้ธรรมรุ่งเรืองอยู่สืบไป พระอรหันต์ ๕๐๐ รูป มีพระมหากัสสปะเป็นประธาน และเป็นผู้ถาม พระอุบาลีเป็นผู้วิสัชนาพระวินัย พระอาณนทัเป็นผู้วิสัชนาพระธรรม ประชุมสังคายนาที่ถ้ำสัตตบรรณคฤหา ภูเขาเวภารบรรพต เมืองราชคฤห์ เมื่อหลังพุทธปรินิพพาน ๓ เดือน โดยพระเจ้าอชาตศัตรูเป็นศาสนูปถัมภก ลี้่นเวลา ๗ เดือนจึงเสร็จ

ครั้งที่ ๒ ปราธมาพวกภิกษุวัชชีบุตรแสดงวัตถุ ๑๐ ประการ นอกธรรม นอกวินัย พระยศกาทักณฑกบุตรเป็นผู้ชักชวน ได้พระอรหันต์ ๗๐๐ รูป พระเวทตะเป็นผู้ถาม พระสัพพกามีเป็นผู้วิสัชนา ประชุมทำที่วาลิการาม เมืองเวสาลี เมื่อ พ.ศ. ๑๐๐ โดยพระเจ้ากาลาโศกราช เป็นศาสนูปถัมภก ลี้่นเวลา ๘ เดือนจึงเสร็จ

ครั้งที่ ๓ ปราธมาเดียรถีย์มากมายปลอมบวชในพระศาสนาเพราะมีลาภสักการะเกิดขึ้นมาก พระอรหันต์ ๑,๐๐๐ รูป มีพระโมคคัลลีสบุตรติสสเถระเป็นประธาน ประชุมทำที่โศการามเมืองปาฏลีบุตร เมื่อประมาณ พ.ศ. ๒๓๔

(พ.ศ. ๒๑๘ เป็นปีที่พระเจ้าอโศกขึ้นครองราชย์) โดยพระเจ้าอโศก หรือศรีธรรมมาโศกราชเป็นศาสนูปถัมภก ลี้่นเวลา ๙ เดือนจึงเสร็จ

ครั้งที่ ๔ ปราธมาให้พระศาสนาประดิษฐานมั่นคงในลังกาทวีป พระสงฆ์ ๖๘,๐๐๐ รูป มีพระมหินทเถระเป็นประธานและเป็นผู้ถาม พระอริฏฐะเป็นผู้วิสัชนา ประชุมทำที่ถูปาราม เมืองอนูราธบุรี เมื่อ พ.ศ. ๒๓๖ โดยพระเจ้าเทวานัมปิยติสสะเป็นศาสนูปถัมภก ลี้่นเวลา ๑๐ เดือนจึงเสร็จ

ครั้งที่ ๕ ปราธมาพระสงฆ์แตกกันเป็น ๒ พวกคือ พวกมหาวิหารกับพวกอภัยคีรีวิหาร และคำนึงว่าสืบไปภายหน้ากุลบุตรจะถอยปัญญา ควรจารึกพระธรรมวินัยลงในใบลาน พระอรหันต์ ๕๐๐ รูป ประชุมกันสวดซ้อมแล้วจารพุทธพจน์ลงในใบลาน ณ อาโลกเลณสถาน ในมลยชนบท ในลังกาทวีป เมื่อ พ.ศ. ๔๕๐ (ว่า ๔๓๖ ก็มี) โดยพระเจ้าวัฏฏคามณีอภัย เป็นศาสนูปถัมภก; บางคัมภีร์ว่า สังคายนาครั้งนี้จัดขึ้นในความคุ้มครองของคนที่ใหญ่ในท้องถิ่น (ครั้งที่ ๔ ได้รับความยอมรับในแง่เหตุการณ์น้อยกว่าครั้งที่ ๕)

สังคีติ 1. การสังคายนา; ๓ **สังคายนา 2.** ในคำว่า “บอกสังคีติ” ซึ่งเป็นปัจฉิมกิจ

อย่างหนึ่งของการอุปสมบท ท่านสันนิษฐานว่า หมายถึงการประมวลบอกอย่างอื่นนอกจากที่ระบุไว้ เช่น สีมาหรืออาวาสที่อุปสมบท อุปัชฌายะ กรรมวาจาจารย์ จำนวนสงฆ์

สังคีตติกา ถ้อยคำที่กล่าวถึงเรื่องสังคายนา, แถลงความเรื่องสังคายนา

สังคีติปริยาย บรรยายเรื่องการสังคายนา, การเล่าเรื่องการสังคายนา

สังฆกรรม งานของสงฆ์, กรรมที่สงฆ์พึงทำ, กิจที่พึงทำโดยที่ประชุมสงฆ์ มี ๔ คือ ๑. **อปโลกนกรรม** กรรมที่ทำเพียงด้วยบอกกันในที่ประชุมสงฆ์ ไม่ต้องตั้งญัตติและไม่ต้องสวดอนุสาวนา เช่น แจ้งการลงพรหมทัณฑ์แก่ภิกษุ ๒. **ญัตติกรรม** กรรมที่ทำเพียงตั้งญัตติไม่ต้องสวดอนุสาวนา เช่น อุโบสถและปวารณา ๓. **ญัตติทุติยกรรม** กรรมที่ทำด้วยตั้งญัตติแล้วสวดอนุสาวนาหนหนึ่ง เช่น สมมติสีมา ให้ผ้ากฐิน ๔. **ญัตติจตุตถกรรม** กรรมที่ทำด้วยการตั้งญัตติแล้วสวดอนุสาวนา ๓ หน เช่น อุปสมบท ให้ปริวาส ให้มานัต

สังฆการี เจ้าหน้าที่ผู้ทำการสงฆ์, เจ้าพนักงานผู้มีหน้าที่เกี่ยวกับสงฆ์ในงาานหลวง, เจ้าหน้าที่ผู้เป็นพนักงานในการพิธีสงฆ์ มีมาแต่โบราณสมัยอยุธยา สังกัดในกรมสังฆการี ซึ่งรวมอยู่ด้วยกันกับ

กรมธรรมการ เรียกรวมว่า **กรมธรรมการสังฆการี** เดิมเรียกว่า **สังกะรี** หรือ **สังการี** เปลี่ยนเรียก **สังฆการี** ในรัชกาลที่ ๔ ต่อมาเมื่อตั้งกระทรวงธรรมการใน พ.ศ. ๒๔๓๒ กรมธรรมการสังฆการีเป็นกรมหนึ่งในสังกัดของกระทรวงนั้น จนถึง พ.ศ. ๒๔๕๔ กรมสังฆการีจึงแยกเป็นกรมต่างหากกับกรมธรรมการ ต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๗๖ กรมสังฆการีถูกยุบลงเป็นกองสังกัดในกรมธรรมการ กระทรวงศึกษาธิการ ต่อมาอีกใน พ.ศ. ๒๔๘๔ กรมธรรมการเปลี่ยนชื่อเป็นกรมการศาสนา และในคราวท้ายสุด พ.ศ. ๒๕๑๕ กองสังฆการีได้ถูกยุบเลิกไป และมีกองศาสนูปถัมภ์ขึ้นมาแทน **ปัจจุบันจึงไม่มีสังฆการี**; บางสมัยสังฆการีมีอำนาจหน้าที่กว้างขวาง มิใช่เป็นเพียงเจ้าพนักงานในราชพิธีเท่านั้น แต่ทำหน้าที่ชำระอธิกรณ์พิจารณาโทษแก่พระสงฆ์ผู้ล่วงละเมิดสิกขาบทประพฤติผิดธรรมเนียมด้วย

สังฆการวตา ดู **การว**

สังฆคุณ คุณของพระสงฆ์ (หมายถึงสาวกสงฆ์ หรือ อริยสงฆ์) มี ๙ คือ ๑. **สุปฏิปันโน ภควโต สาวกสงโฆ** พระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาคเจ้าเป็นผู้ปฏิบัติดี ๒. **อุชุปฏิปันโน** เป็นผู้ปฏิบัติตรง ๓. **ฉายุปฏิปันโน** เป็นผู้ปฏิบัติถูก

ทาง ๔. สามิจิปฏิบัติโน เป็นผู้ปฏิบัติสมควร (ยทิทํ จตตาริ ปริสยुकานิ อฏฺฐ ปริส-
 ปุคคลา ได้แก่ คู่บุรุษ ๔ ตัวบุคคล ๘
 เอส ภควโต สาวกสงฺโฆ พระสงฆ์สาวก
 ของพระผู้มีพระภาคนี้) ๕. อาหุเนยฺโย
 เป็นผู้ควรแก่ของค่านับ คือควรรับของ
 ที่เขานำมาถวาย ๖. ปาหุเนยฺโย เป็นผู้
 ควรแก่การต้อนรับ ๗. ทกฺขิณเณยฺโย เป็น
 ผู้ควรแก่ทักษิณาคือควรแก่ของทำบุญ
 ๘. อณฺชลิกรณิโย เป็นผู้ควรแก่การกราบ
 ไหว้ ๙. อนุตฺตรํ ปุณฺณกฺเขตฺตํ โลกสฺส
 เป็นนาบุญอันยอดเยี่ยมของโลก คือ
 เป็นแหล่งปลูกเพาะและเผยแพร่ความดี
 ที่ยอดเยี่ยมของโลก

สังฆเถระ ภิกษุผู้เป็นพระเถระในสงฆ์
 คือ เป็นผู้ใหญ่เป็นประธานในสงฆ์,
 ภิกษุผู้มีพรรษามากกว่าภิกษุอื่นใน
 ชุมมนุมนั้นทั้งหมด

สังฆทาน ทานเพื่อสงฆ์, การถวายแก่สงฆ์
 คือ ถวายเป็นกลางๆ ไม่จำเพาะเจาะจง
 ภิกษุรูปใดรูปหนึ่ง เช่น จะทำพิธีถวาย
 ของที่มีจำนวนจำกัดพึงแจ้งแก่ทางวัดให้
 จัดพระไปรับตามจำนวนที่ต้องการ หัว
 หน้าสงฆ์จัดภิกษุใดไปพึงทำใจว่า ท่าน
 มารับในนามของสงฆ์หรือ เป็นผู้แทน
 ของสงฆ์ทั้งหมด ไม่พึงเพ่งเล็งว่าเป็น
 บุคคลใด คิดตั้งใจแต่ว่าจะถวายอุทิศ
 แก่สงฆ์; ในพิธีพึงจุดธูปเทียนบูชาพระ

อาราธนาศีล รับศีลจบแล้วตั้งนโม ๓ จบ
 กล่าวคำถวายเสร็จแล้วพระเคนของ
 และเมื่อพระสงฆ์อนุโมทนา ฟังกรวดน้ำ
 รับพร เป็นเสร็จพิธี; คำถวายสังฆทาน
 ว่าดังนี้: “อิมานิ มยฺ ภนฺเต, ภตฺตานิ,
 สปริวารานิ, ภิกฺขุสงฺฆสฺส, โอโณชยาม,
 สาธุ โน ภนฺเต, ภิกฺขุสงฺโฆ, อิมานิ,
 ภตฺตานิ, สปริวารานิ, ปฏิคฺคณฺหาตุ,
 อมฺหากํ, ทีฆมฺรตฺตํ, หิตาย, สุขาย” แปล
 ว่า: “ข้าแต่พระสงฆ์ผู้เจริญ ข้าพเจ้าทั้ง
 หลายขอน้อมถวายภัตตาหาร กับทั้ง
 บริวารเหล่านี้แก่พระภิกษุสงฆ์ ขอพระ
 ภิกษุสงฆ์จงรับภัตตาหาร กับทั้งบริวาร
 เหล่านี้ของข้าพเจ้าทั้งหลาย เพื่อ
 ประโยชน์ เพื่อความสุข แก่ข้าพเจ้าทั้ง
 หลาย ลีลาถนนานเทอญ”

อนึ่ง ถ้าเป็นสังฆทานประเภทอุทิศ
 ผู้ตาย เรียกว่า มตกภัต ฟังเปลี่ยนแปลง
 คำถวายที่พิมพ์ตัวเอนไว้คือ ภตฺตานิ เป็น
 มตกภตฺตานิ, อมฺหากํ เป็น อมฺหากถฺเจว
 มาตาปีตุอาทีนญฺจ ฌาตกานํ กาลกตานํ;
 ภัตฺตอาหาร เป็น มตกภัตฺตอาหาร, แก่
 ข้าพเจ้าทั้งหลาย เป็น แก่ข้าพเจ้าทั้งหลาย
 ด้วย แก่ญาติของข้าพเจ้าทั้งหลาย มี
 มารดา บิดา เป็นต้นผู้ล่วงลับไปแล้วด้วย”

สังฆนวกะ ภิกษุผู้ใหม่ในสงฆ์ คือบวช
 ภายหลังภิกษุทั้งหมดในชุมมนุมนั้น
สังฆภัต อาหารถวายสงฆ์ หมายถึง

อาหารที่เจ้าของนำมา หรือส่งมาถวายสงฆ์ ในอารามพอแจกทั่วกัน; เทียบ **อุทเทสภัต**
สังฆเภท ความแตกแห่งสงฆ์, การทำให้
 สงฆ์แตกจากกัน (ข้อ ๕ ในอนันตริย-
 กรรม ๕), กำหนดด้วยไม่ทำอุโบสถ
 ปวารณา และสังฆกรรมด้วยกัน; เทียบ
สังฆราชี, **ดู สามัคคี**

สังฆเภทขันธ์กะ ชื่อขันธ์กะที่ ๗ แห่ง
 จุลวรรคในพระวินัยปิฎก ว่าด้วยเรื่อง
 พระเทวทัตทำลายสงฆ์ และเรื่องควร
 ทราบเกี่ยวกับสังฆเภท สังฆสามัคคี

สังฆมณฑล หมุ่มพระ, วงการพระ

สังฆมิตตา พระราชบุตรีของพระเจ้า
 อโศกมหาราช ผนวชเป็นภิกษุณี และไป
 ประดิษฐานภิกษุณีสงฆ์ที่ลังกาทวีป
 พร้อมทั้งนำกิ่งพระศรีมหาโพธิ์ไปถวาย
 แก่พระเจ้าเทวานัมปิยติสสะด้วย; **ดู ตาม
 ลิตติ**

สังฆรัตนะ, สังฆรัตน์ รัตนะคือสงฆ์,
 พระสงฆ์อันเป็นอย่างหนึ่งในรัตนะ ๓ ที่
 เรียกว่าพระรัตนตรัย; **ดู รัตนตรัย**

สังฆราชี ความร้าวรานแห่งสงฆ์ คือ จะ
 แตกแยกกัน แต่ไม่ถึงกับแยกทำอุโบสถ
 ปวารณาและสังฆกรรมต่างหากกัน; เทียบ
สังฆเภท, **ดู สามัคคี**

สังฆสัมมุขตา ความเป็นต่อหน้าสงฆ์
 หมายความว่า การระงับอธิกรณ์นั้น
 กระทำในที่พร้อมหน้าสงฆ์ ซึ่งภิกษุผู้เข้า

ประชุมมีจำนวนครบองค์เป็นสงฆ์ ได้
 นำฉันทะของผู้ควรแก้ฉันทะมาแล้ว
 และผู้อยู่พร้อมหน้ากันนั้นไม่คัดค้าน; **ดู
 สัมมุขาวินัย**

สังฆสามัคคี ความพร้อมเพรียงแห่งสงฆ์;
ดู สามัคคี

สังฆอุโบสถ อุโบสถของสงฆ์ คือ การทำ
 อุโบสถของสงฆ์ที่ครบองค์กำหนด คือ มี
 ภิกษุตั้งแต่ ๔ รูปขึ้นไป สวดปาติโมกข์
 ได้ตามปกติ (ถ้ามีภิกษุอยู่ ๒-๓ รูป
 ต้องทำ**คณอุโบสถ** คือ อุโบสถของคณะ
 ซึ่งเป็น**ปารีสุทธิอุโบสถ** คืออุโบสถที่ทำ
 โดยบอกความบริสุทธิ์ของกันและกัน
 ถ้ามีภิกษุรูปเดียว ต้องทำ**บุคคลอุโบสถ**
 คือ อุโบสถที่ทำโดยการอธิษฐานกำหนด
 ใจว่าวันนั้นเป็นวันอุโบสถ); **ดู อุโบสถ**

สังฆาฏิ ผ้าทาบ, ผ้าคลุมกันหนาวที่พระ
 ใช้ทาบบนจีวร เป็นผ้าผืนหนึ่งในสามผืน
 ที่เรียกว่า **ไตรจีวร**

สังฆาทิเสส ชื่อหมวดอาบัติหนักรองจาก
 ปาราชิก ต้องอยู่กรรมจึงพ้นได้ คือเป็น
 ครุกาบัติ (อาบัติหนัก) แต่ยังเป็นสเตกัจฉา
 (แก้ไขหรือเยียวยาได้); ตามศัพท์
สังฆาทิเสส แปลว่า “หมวดอาบัติอันจำ
 ปรรณาสงฆ์ในกรรมเบื้องต้นและ
 กรรมที่เหลือ”, หมายความว่า วิธีการที่
 จะออกจากอาบัตินี้ ต้องอาศัยสงฆ์ ตั้ง
 แต่ต้นไปจนตลอด กล่าวคือเริ่มต้นจะ

อยู่ปริวาส ก็ต้องขอปริวาสจากสงฆ์ ต่อจากนั้น จะประพฤติมนต์ก็ต้องอาศัยสงฆ์เป็นผู้ให้ ถ้ามีมุลาปฎิกัสสนาก็ต้องสำเร็จด้วยสงฆ์อีก และทำที่สุดก็ต้องขออัพทานจากสงฆ์; ลิกขาบทที่ภิกษุละเมิดแล้ว จะต้องอาบัติสังฆาทิเสส มี ๑๓ ข้อ คำว่า **สังฆาทิเสส** ใช้เป็นชื่อเรียกลิกขาบท ๑๓ ข้อนี้ด้วย

สังฆาทิเสสกัณฑ์ ตอนอันว่าด้วยอาบัติสังฆาทิเสส, ในพระวินัยปิฎก ท่านเรียกว่า **เตรสกัณฑ์** (ตอนว่าด้วยลิกขาบท ๑๓) อยู่ในคัมภีร์มหาวิงค์เล่มแรก

สังฆานุสสติ ระลึกถึงคุณของพระสงฆ์ ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสสอนในนันทียสูตร (อง.ทสก.๒๔/๒๒๐/๓๖๔) ให้ระลึกถึงพระสงฆ์ในฐานะเป็นกัลยาณมิตร (ข้อ ๓ ในอนุสสติ ๑๐) เขียนอย่างรูปเดิมในภาษาบาลีเป็น **สังฆานุสสติ; ๓ สังฆคุณ**

สังฆาวาส “อาวาสของสงฆ์”, ส่วนของวัดซึ่งจัดไว้เป็นที่อยู่อาศัยของพระสงฆ์ ประกอบด้วยกุฏิ หอสวดมนต์ หอฉัน เป็นต้น ต่างกับและเป็นคู่กันกับพุทธาวาส, เป็นคำที่บัญญัติขึ้นใช้ภายหลัง (มิได้มีมาแต่เดิมในคัมภีร์); ๓ **พุทธาวาส, เทียบสังฆิกาวาส**

สังฆิกาวาส ที่อยู่ที่เป็นของสงฆ์, เป็นคำทางพระวินัย ตรงข้ามกับ **บุคคลิกาวาส** (ที่อยู่ที่เป็นของบุคคล หรือที่อยู่ส่วนตัว)

เช่นในข้อความว่า (วินย.อ.๓/๓๙๔) “ถ้าภิกษุถือเอาทัพสัมภาระทั้งหลาย มีกลอนเป็นต้น จากสังฆิกาวาสนั้น นำไปใช้ในสังฆิกาวาสอื่น ก็เป็นอันใช้ได้ด้วยดี แต่เมื่อเอาไปใช้ในบุคคลิกาวาส จะต้องจ่ายมูลค่าให้ หรือต้องทำให้กลับคืนดีเป็นปกติอย่างเดิม, ถ้าภิกษุมิได้ยจิต ถือเอาเตียงและตั้งเป็นต้น จากวิหารที่ถูกทอดทิ้งแล้ว พึงปรับอาบัติตามมูลค่าแห่งสิ่งของ ในขณะที่ยกขึ้นไปนั้นทีเดียว”, “สังฆิกวิหาร” ก็เรียก; พึงสังเกตว่า “สังฆิกาวาส” ก็ดี “บุคคลิกาวาส” ก็ดี เป็นคำที่ใช้ในชั้นอรรถกถา ส่วนในพระไตรปิฎก ใช้เป็นข้อความว่า วิหารที่เป็นสังฆิกะ หรือวิหารของสงฆ์ และเสนาสนะของสงฆ์ เป็นต้น

สังยมะ ๓ สัจญมะ

สังยุตตนิกาย นิกายที่ ๓ แห่งพระสูตรตันตปิฎก; ๓ **ไตรปิฎก** (เล่ม ๑๕-๑๙)

สังโยชน์ กิเลสที่ผูกมัดใจสัตว์, ธรรมที่มัดสัตว์ไว้กับทุกข์ มี ๑๐ อย่าง คือ **ก. โอรัมภาคิยสังโยชน์** สังโยชน์เบื้องต้น ๕ ได้แก่ ๑. **สักกายทิฏฐิ** ความเห็นว่าเป็นตัวของตน ๒. **วิจิกิจฉา** ความลังเลสงสัย ๓. **สีลัพพตปรามาส** ความถือมั่นศีลพรต ๔. **กามราคะ** ความติดใจในกามคุณ ๕. **ปฏิฆะ** ความกระทบกระทั่งในใจ **ข. อุทัมภาคิยสังโยชน์** สังโยชน์

เบื้องสูง ๕ ได้แก่ ๖. **รูปราคะ** ความติดใจในรูปธรรมอันประณีต ๗. **อรูปราคะ** ความติดใจในอรูปธรรม ๘. **มานะ** ความถือว่าตัวเป็นนั่นเป็นนี่ ๙. **อุทธัจจะ** ความฟุ้งซ่าน ๑๐. **อวิชชา** ความไม่รู้จริง; พระโสดาบัน ละสังโยชน์ ๓ ข้อต้นได้, พระสกิทาคามี ทำสังโยชน์ข้อ ๔ และ ๕ ให้เบาบางลงด้วย, พระอนาคามี ละสังโยชน์ ๕ ข้อต้นได้หมด, พระอรหันต์ ละสังโยชน์ทั้ง ๑๐ ข้อ; ในพระอภิธรรม ท่านแสดง**สังโยชน์อีกหมวดหนึ่ง** คือ ๑. **กามราคะ** ๒. **ปฏิมะ** ๓. **มานะ** ๔. **ทิฏฐิ** (ความเห็นผิด) ๕. **วิภิกขณา** ๖. **สีลัพพตปรามาส** ๗. **ภวราคะ** (ความติดใจในภพ) ๘. **อิสสา** (ความริษยา) ๙. **มัจฉริยะ** (ความตระหนี่) ๑๐. **อวิชชา**

สังวร ความสำรวม, การระวังปิดกั้นบาปอกุศล มี ๕ อย่าง คือ ๑. **ปาติโมกขสังวร** สำรวมในปาติโมกข์ (บางแห่งเรียก **สีตสังวร** สำรวมในศีล) ๒. **สติสังวร** สำรวมด้วยสติ ๓. **ญาณสังวร** สำรวมด้วยญาณ ๔. **ขันติสังวร** สำรวมด้วยขันติ ๕. **วิริยสังวร** สำรวมด้วยความเพียร

สังวรปธาน เพียรระวัง คือ เพียรระวังบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิด มิให้เกิดขึ้น (ข้อ ๑ ในปธาน ๔)

สังวรปาริสุทธิ ความบริสุทธิ์ด้วยสังวร,

ความสำรวมที่เป็นความบริสุทธิ์ หรือ เป็นเครื่องทำให้บริสุทธิ์ หมายถึง ศีลที่ประพฤติถูกต้อง เป็นไปเพื่อความไม่มีวิปถีสสาร เป็นต้น ตามลำดับจนถึงพระนิพพาน จัดเป็น อธิศีล

สังวรธรรมา พรณณาด้วยดี, อธิบายความ

สังวรสุทธิ ความบริสุทธิ์ด้วยสังวร, ความสำรวมที่เป็นเครื่องทำให้บริสุทธิ์ หมายถึง **อินทริยสังวร**

สังวัฏฏกัปป ๓ กัปป

สังวัฏฏฐายิกัปป ๓ กัปป

สังวาส ธรรมเป็นเครื่องอยู่ร่วมกันของสงฆ์ ได้แก่การทำสังฆกรรมร่วมกัน สวดปาติโมกข์ร่วมกัน มีลักษณะเสมอกัน เรียกว่าง่าย ๆ ว่าทำอุโบสถ สังฆกรรมร่วมกัน คือ เป็นพวกเดียวกัน อยู่ด้วยกันได้ มีฐานะและสิทธิเสมอกัน อยู่ด้วยกันได้; ในภาษาไทย ใช้หมายถึงร่วมประเวณี ด้วย

สังวาสนาสนา ให้ฉิบหายจากสังวาส หมายถึง การทำอุกเขปนียกรรมยกเสียจากสังวาส คือทำให้หมดสิทธิที่จะอยู่ร่วมกับสงฆ์

สังเวกกถา ถ้อยคำอันให้เกิดความสังเวช คือเร้าเตือนสำนึก ทำให้คิดได้หรือได้คิด

สังเวกธรรม ธรรมคือความสังเวช ได้แก่สังเวค คือความสังเวชนั่นเอง (ธรรมเป็นคำสร้อย เหมือนในคำว่า “ปัญญา

ธรรม” ก็คือปัญญานั่นเอง) ดู **สังเวช**
สังเวกวัตถุ เรื่องที่เร้าเตือนสำนึก, เรื่องที่
 นึกถึงหรือพิจารณาแล้วทำให้เกิดความ
 สังเวช คือเร้าเตือนสำนึกให้คิดได้ ให้ละ
 เลิกบาป ให้มีจิตใจน้อมมาทางกุศล เกิด
 ความคิดไม่ประมาท และมีกำลังที่จะทำ
 ความเพียรปฏิบัติธรรมต่อไป

สังเวกวัตถุ ๘ ได้แก่ ความเกิด-
 ความแก่-ความเจ็บ-ความตาย อภัย
 ทุกข์ ทุกข์มีวิฆฏฐะเป็นมูลในอดีต ทุกข์
 มีวิฆฏฐะเป็นมูลในอนาคต และ **อาหาร-
 ปริเยญฐิมูลกทุกข์** คือทุกข์เนื่องด้วยการ
 หากิน ในปัจจุบัน (เช่น ที.อ.๒/๔๐๗)

สังเวช ความสลัดใจคิดได้ หรือให้คิดได้,
 ความสลัดใจได้คิดหักห้ามจิตพลิกพื้นให้
 เกิดมีกำลังพร้อมขึ้นมาที่จะไม่
 ประมาทเร่งทำการที่ควรทำให้สำเร็จ,
 ความรู้สึกเตือนสำนึก ปลุกสำนึก หรือ
 ทำให้ฉุกคิด, ความรู้สึกกระตุ้นใจให้คิด
 ได้ ให้คำนึงธรรม ให้ตระหนักถึงความ
 จริงของชีวิต และเร้าเตือนให้ไม่
 ประมาท หรือให้กลับตัวได้

“สังเวช” เป็นศัพท์ธรรมคำหนึ่งที่เข้า
 มาในภาษาไทยแล้วในปัจจุบันได้เพี้ยน
 ความหมายไปห่างไกลแทบจะกลับตรง
 ข้าม กลายเป็นความรู้สึกสลดหรือเศร้า
 สลด แล้วหงอยหรือหดหู่เหี่ยวไปเสีย
 ตามความหมายที่แท้ “สังเวช-” เป็น

รูปกริยาของคำนามว่า “สังเวค” คือ “สั”
 (พร้อม, พร้อม) + “เวค” (กำลังแรง,
 ความเร็ว) จึงแปลว่า แรงพลุ่ง, แรงเร่ง,
 แรงกระตุ้น หรือพลังที่ปลุกเร้า หมายถึง
 ถึง แรงกระตุ้นเร้าเตือนใจ ให้ได้คิด
 หรือสำนึกขึ้นมาได้ ให้คิดถึงธรรม หรือ
 ตระหนักถึงความจริงความดีงาม อันทำ
 ให้ตื่นหรือถอนตัวขึ้นมาจากความ
 เพลิดเพลิน ความหลงละเลิงปล่อยตัว
 มัวเมา หรือความประมาท แล้วหักห้าม
 ไปเร่งเพียรทำการที่ตระหนักว่าจะพึง
 ทำด้วยความไม่ประมาทต่อไป

ความสังเวช คือความปลุกสำนึกตื่น
 ตระหนักได้รู้ได้คิดนี้ มีคุณค่าอย่าง
 สำคัญที่ทำให้หายมัวเมาละเลิกความลุ่ม
 หลงเพลิดเพลิน กลับตัวได้ หันมาทำกิจ
 หน้าที่ทำสิ่งที่ดีงามถูกต้อง และตั้งอยู่ใน
 ความไม่ประมาท บางคนอาจประสบ
 เหตุการณ์กระทบใจที่ทำให้สังเวชคิดได้
 และกลับตัวหรือเปลี่ยนแปลงพฤติกรรม
 ดำเนินชีวิตใหม่ที่ดีด้วยตนเอง แต่ใน
 การศึกษา ท่านไม่รอความบังเอิญอย่าง
 นั้น พระพุทธเจ้าและบัณฑิตผู้หวังดี
 นิยมเลือกหรือสร้างโอกาสที่จะกล่าว
 ถ้อยคำบ้าง ใช้สถานการณ์บางอย่างบ้าง
 ที่จะทำให้อุคคลนั้นๆ สังเวช หรือเกิด
 ความสังเวช คือสลัดใจได้คิด หรือสำนึก
 ตระหนักรู้คิดได้หายลุ่มหลงมัวเมา และ

คิดที่จะทำกิจหน้าที่เร่งทำความดี ที่จะ
เป็นอยู่อย่างถูกต้องสมควร พุดสั้นๆ ว่า
ที่จะปฏิบัติธรรม โดยไม่ประมาทต่อไป

คัมภีร์แห่งหนึ่งอธิบายไว้สั้นๆ มีใจ
ความว่า การเกิดมานะคือลำพองใจว่า
ข้านี้อายุยืน จะอยู่อีกนาน ข้าสุขสบาย
แล้ว ฯลฯ อย่างนี้เรียกว่าเมาชีวิต เมื่อ
เมาก็ประมาท ท่านจึงทำให้เขาเกิดความ
สังเวช คือได้สำนึก คิดได้ ซึ่งจะทำให้
เขาเกิดอุตสาหะในสังขาร เพราะ
ความสังเวชเป็นเหตุแห่งอุตสาหะ

เรื่องราวตัวอย่างในคัมภีร์มีมากมาย
เช่น เมื่อพระมหาโมคคัลลานะบวชได้
๗ วัน บำเพ็ญสมณธรรมอยู่ มั่งว่อง
เหงาหวานอน พระพุทธเจ้าได้ทำให้ท่าน
สังเวช โดยตรัสว่า “นะโมคคัลลานะ
อย่าให้ความพยายามของเธอสูญเปล่า
ไปเสีย” ดังนี้เป็นต้น ทำให้ท่านสังเวช
แล้วแก้ความง่วงเหงาและบำเพ็ญเพียร
จนได้ลุ่มรรคผลจนจบสิ้น (อป.๑.๑/๒๘๗)

อีกตัวอย่างหนึ่งว่า ภิกษุรูปหนึ่งไป
อยู่ในไพรสนธ์ คราวหนึ่ง ขณะพัก
กลางวัน เธอคิดอกุศลในเรื่องของชีวิต
ชาวบ้าน เทวดาที่นั่นหวังดี จะให้เธอ
สังเวช จึงเข้ามาหาและกล่าวกะเธอว่า
“ท่านปรารถนาวิเวก จึงเข้าป่า แต่ใจของ
ท่านชานแสบไปข้างนอก...ท่านมีสติ ก็
จะละความเบื่อน่ายได้ ข้าพเจ้าขอให้ท่าน

ระลึกถึงธรรมของสันตชน...อย่าให้ฐล
ิกามาเอาตัวท่านไปเสีย ภิกษุมีความ
เพียร มีสติ ย่อมสลัดฐลิกิเลสที่แปด
เปื้อนให้หลุดไป เหมือนนกตัวเปื้อนฝุ่น
สลัดฐลิกิเลสที่ติดเปื้อนตัวให้หลุดได้” คำ
เตือนของเทวดานี้ได้ทำให้ภิกษุนั้น
สังเวช คือสำนึกได้ (ส.ส.๑๕/๗๖๑/๒๙๐)

คราวหนึ่ง ที่วัดบุพพาราม ภิกษุรุ่น
นวกะมารูปหนึ่งสนทนากันที่ชั้นบนของ
มิมคารมาตุปราสาท เอาเรื่องไร้สาระมาคุย
กัน พระพุทธเจ้ามีพระประสงค์ให้ภิกษุ
เหล่านั้นสังเวชแล้วจะทรงแสดงธรรมสั่ง
สอน จึงตรัสให้พระมหาโมคคัลลานะไป
ดู พระมหาโมคคัลลานะได้ใช้นิ้วหัวแม่มือ
เท้าซ้ายยอดปราสาท ทำให้ปราสาทไหว
โอนเอน ภิกษุเหล่านั้นหวาดกลัว ได้
สังเวช และกลัวปราสาทจะพัง พากัน
หนีลงมา ออกจากปราสาท ไปยืนใกล้
พระพุทธเจ้า เมื่อโอกาสเหมาะ พระองค์
จึงตรัสสอนธรรมแก่พวกเขาซึ่งมีสภาพ
จิตพร้อมแล้วที่จะรับ (ขุ.เถร.๒/๕๔๓)

อีกคราวหนึ่ง ที่วัดบุพพารามนั้น
แหละ พระอินทร์มาเฝ้าพระพุทธเจ้า
และทูลถามปัญหาเกี่ยวกับนิพพาน
ครั้งได้ฟังคำวิไลแล้ว ทรงปราโมทย์
ดีพระทัย และทูลลากลับไป พระมหา
โมคคัลลานะคิดว่าที่พระอินทร์ฟังเรื่อง
ลึกซึ่งขนาดนั้นกลับป็นนี้ เข้าใจจริงหรือ

ไม่ จึงตามไปสอบถาม พระอินทร์นั้น กำลังเพลินกับทิพยสมบัติ ก็อธิบายปราสาทสน พระมหาโมคคัลลานะจะให้พระอินทร์สังเวช จึงใช้นิ้วหัวแม่เท้าชี้เข้าให้ เวชยันตปราสาทหวั่นไหว ทำให้พระอินทร์ตกใจ ได้สังเวช หายประมาทแล้ว มีโยนิโสมนสิการ จึงตอบชี้แจงเรื่องนั้น ได้เหมือนอย่างทีพระพุทธรเจ้าได้ทรง แสดงแก่พระองค์ (ขุ.เถร.๒/๕๕๐)

ความหมายของ “สังเวช” ที่อธิบายยากและมักเข้าใจกันผิด น่าจะชัดเจนขึ้น ด้วยเรื่องราวที่นำมาเล่าเป็นตัวอย่างนี้

สังเวชนั้นโดยทั่วไปเป็นความสังเวช โดยคำนึงธรรมอยู่แล้ว แต่ไม่เสมอไป สังเวชที่เป็นแรงพลุ่งขึ้นของความกลัว เป็นความตื่นภัย ทำให้รีบหนีไปก็มี เป็นแรงพลุ่งของความโกรธก็มี เป็นแรงพลุ่งของปีติก็มี ด้วยเหตุนี้ บางครั้งจึงมีการอธิบายกำกับว่า ที่ท่านผู้ไหนบอกว่า “สังเวช” นั้น หมายถึง “ธรรมสังเวช” เช่น เมื่ออรรถกถาแห่งหนึ่งบอกว่าพระอานนท์ถึงความสังเวช (ที.อ.๑/๙) ก็มี คัมภีร์ฎีกาอธิบายว่า ที่อรรถกถาว่า สังเวชตรงนั้น เป็นธรรมสังเวช (ที.อภิธรรมฎีก. ๑/๘๙) ดังนั้น บางที “สังเวช” จึงมีคำว่า “ธรรม” กำกับนำหน้า เป็น “ธรรมสังเวช” เพื่อให้แน่ชัดลงไปและหนักแน่นยิ่งขึ้น ในที่นี้จะแสดงความหมายที่หนักแน่น

ของ “ธรรมสังเวช” ไว้ด้วย

ธรรมสังเวช คือความสังเวชโดยคำนึงธรรม, ความปลงใจด้วยปัญญา รู้เท่าทันความจริงแห่งธรรมดา พร้อมด้วยแรงใจที่จะพิจารณาปฏิบัติจัดการเรื่องนั้นให้เป็นไปตามธรรม

ธรรมสังเวชนี้ ในพระไตรปิฎก พบแห่งเดียว นอกนั้นมาในคัมภีร์ชั้นอรรถกถา-ฎีกา และมีคัมภีร์ ๕ แห่ง บอกความหมายของธรรมสังเวชไว้ตรงตามกันว่า “ธมฺมสภาวะจินฺตาวเสน ปวตฺตํ สโหตฺตปฺปณณํ ธมฺมสํเวโก” (เช่น วินย.ฎีก. ๑/๔๘) แปลพอเข้าใจว่า “ธรรมสังเวช คือความตระหนักรู้โดยมีแรงใจ (ญาณพร้อมด้วยโอตตัมปะ) ซึ่งเป็นไปโดยคำนึงถึงสภาวะแห่งธรรม”

ความหมายนี้จะไม่อธิบายมาก แต่จะให้เข้าใจด้วยการได้ฟังเรื่องราวตัวอย่าง

ในพระไตรปิฎก มีคำว่าสังเวชอยู่ทั่วไปราว ๑๕๐ แห่ง แต่มี “ธรรมสังเวช” แห่งเดียว (ในเถรีคาถา, ขุ.เถรี.๒๖/๔๖๓/๔๖๙) ตามเรื่องราว สตรีผู้หนึ่ง หลังจากแต่งงานมีบุตรคนหนึ่งชื่อว่า “วัชฌ์” คนเรียกเธอว่า “วัชฌมารดา” (คุณแม่ของวัชฌ์) เธอมีศรัทธา ได้บวชเป็นภิกษุณี ต่อมา บุตรนั้นก็ได้ออกบวชเป็นภิกษุ อยู่มาวันหนึ่ง พระวัชฌ์มาหาพระเถรีผู้เป็นมารดา โดยมารูปเดียว พระเถรีได้พูดตักเตือน

เธอไม่ให้ปล่อยตัวมัวอยู่กับความผูกพันที่พาให้เป็นภาคีของความทุกข์ ขอให้ตั้งใจบำเพ็ญมรรคให้ได้ปัญญาเห็นธรรมให้สิ้นทุกข์ พระวัฑฒ์จึงถามว่า แม่ไม่มีความรักผูกพันในตัวลูกแล้วหรือ พระเถรีตอบว่าตัวท่านไม่มีความผูกพันในสังขารทั้งหลายเลยแม้แต่น้อย ท่านสิ้นอาสวะ จบพระพุทธานุศาสนแล้ว พระวัฑฒ์ได้ฟังอย่างนั้น ก็กล่าวว่า แม่หวังดีเอาปฏิภาณใหญ่แห่งตัวท่าน คำสอนที่แม่ตักเตือนนั้น ช่วยให้ท่านถึงธรรมสังเวชที่จะลุถึงเกษมธรรม แล้วพากเพียรเด็ดเดี่ยวจนได้สัมผัสสุดมสันติ

ในอรรถกถามีคำว่าธรรมสังเวชมาในหลายเรื่อง ว่าเฉพาะกรณีเกี่ยวกับเหตุการณ์สำคัญที่รู้จักกันดี เช่น หลังจากพระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว ๗ วัน ขณะเตรียมการจะถวายพระเพลิงพระพุทธสรีระ พระมหากัสสปะพร้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ กำลังเดินทางจากป่าวามายังกุสินารา ระหว่างทางท่านได้ทราบข่าวพุทธปรินิพพานจากอาชีวกที่เดินทางสวนมา เมื่อได้ทราบข่าวอย่างนั้น บรรดาภิกษุที่ยังไม่ปราศราคะได้พากันร่ำไห้คร่ำครวญไปต่างๆ “ส่วนภิกษุที่ปราศราคะแล้ว (ได้แก่พระอรหันต์และพระอนาคามี) มีสติสัมปชัญญะ วางใจได้ว่า สังขารไม่เที่ยง

จะเอาอะไรกับสังขารได้จากที่ไหน” (ที.ม. ๑๐/๑๕๕/๑๘๘) ความเดิมในพระไตรปิฎกบาลีตอนนี้มีเท่านี้ แต่พระไตรปิฎกแปลภาษาไทยบางฉบับแปลแบบขยายความเติมคำว่าธรรมสังเวชลงไปว่า “ส่วนภิกษุเหล่าใด ปราศจากราคะแล้ว ภิกษุเหล่านั้นมีสติสัมปชัญญะ อटकั้นด้วยธรรมสังเวชว่า สังขารทั้งหลายไม่เที่ยง...” (พระไตรปิฎกแปลไทยบางฉบับแปลเท่าความในพระไตรปิฎกบาลีไม่เติมคำขยายความอย่างนี้ลงไป)

เรื่องดำเนินต่อไปว่า เวลานั้น สุภัททวุฒบรพชิตซึ่งนั่งอยู่ที่นั่นด้วย ได้พูดห้ามภิกษุทั้งหลายไม่ให้ร้องไห้เศร้าโศก บอกว่าพวกเราพ้นไปได้ดีแล้ว เพราะว่าพระพุทธเจ้าทำให้พวกเราเดือดร้อนโดยตรัสว่าการนี้ควร การนี้ไม่ควร คราวนี้ละ อันใดอยากทำ พวกเราก็จะทำ อันใดไม่อยากทำ พวกเราก็จะไม่ทำ

คราวนั้น พระมหากัสสปะได้ยินคำของพระสุภัททวุฒแล้วท่านยังไม่พูดอะไร แต่หันไปปลอบโยนเหล่าพระภิกษุให้มองเห็นความจริงของธรรมดาที่มีการเกิดดับจากพลัดพราก ซึ่งไม่เป็นไปตามใจปรารถนา แล้วนำหมู่คณะเดินทางสู่เมืองกุสินาราต่อไป เวลาผ่านไป หลังงานถวายพระเพลิงพระพุทธสรีระแล้ว เมื่อถึงโอกาส พระมหากัสสปะจึงได้เล่า

เรื่องราวทั้งหมดนี้แก่มิภิกษุทั้งหลาย และยกคำพูดของสุภัททวุฒบรพชิตเป็นข้อปรารภในการชวนให้สังคายนาพระธรรมวินัย (วินย.๗/๖๑๔/๓๘๐)

ตามความในพระไตรปิฎกบาลีที่เล่าเหตุการณ์ทั้งหมดนี้ ไม่มีคำว่า “ธรรมสังเวช” หรือแม้แต่ “สังเวช” อยู่ด้วยเลย และในตอนนี่เองที่อรรถกถาเล่าขยายความว่า พระมหากัสสปะได้ฟังคำของสุภัททวุฒบรพชิตแล้ว ก็เกิด ธรรมสังเวชว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าปรินิพพานแค่สัปดาห์เดียว ก็มีเลืยนหนามใหญ่เกิดขึ้นแล้ว ถ้าคนบาปร้ายได้พวก ก็สามารทำให้พระศาสนาเสื่อมถอยได้ คิดดังนี้แล้วท่านก็ตั้งใจว่าจะทำสังคายนา (ที.อ.๒/๒๐๙)

เรื่องดำเนินต่อมาอีก ก่อนสังคายนาครั้งแรกนั้น พระอานนท์เป็นพระเถระรูปเดียวที่ยังไม่เป็นพระอรหันต์ ท่ามกลางพระอรหันต์ผู้ได้รับเลือกให้เข้าประชุม ครั้นเตรียมการประชุมเสร็จแล้ว ใกล้เคียงวันเริ่มสังฆกรรม มีพระบางรูปพูดเปรยๆ ว่า “ในภิกษุสงฆ์นี้ ยังมีภิกษุรูปหนึ่งพากลิ่นคาวเนื้อโชยไป” พระอานนท์ได้ยินก็รู้ว่าเขาหมายถึงตัว จึงเกิดความสังเวช (ที่ฎีกาอธิบายว่าเป็นธรรมสังเวช) และพระอีกบางรูปก็พูดแก่ท่านว่า “ท่านอานนท์ พรุ่งนี้แล้วนะจะมีการประชุม

ตัวท่านเป็นเสขะ ยังมีกิจของตัวที่ต้องทำ ซึ่งเป็นเหตุให้ไม่สมควรเข้าร่วมประชุม ท่านจงอย่าได้ประมาท” คำเตือนและความสังเวชนี้ช่วยเร่งเร้าให้พระอานนท์เพียรบำเพ็ญธรรมจนได้เป็นพระอรหันต์ทันในราตรีสุดท้ายก่อนเริ่มการสังคายนา (ที่มา-ที่อ้างอิง บอกแล้วข้างต้น)

ความหมายของ “สังเวช” และ “ธรรมสังเวช” คงชัดเจนด้วยการเห็นตัวอย่างในเรื่องราวที่เล่ามานี้; ดู ธรรมสังเวช

สังฆนียสถาน สถานที่ที่ตั้งแห่งความสังเวช, สถานที่อันเป็นที่เจริญสังเวคธรรม; ชื่อเต็มตามบาลีพุทธพจน์ว่า “ทสฺสนีนยานิ สสังเวชนีนยานิ จานานิ” (ที.ม.๑๐/๑๓๑/๑๖๓; อัง.จตุกก.๒๑/๑๑๘/๑๖๑) แปลว่า สถานที่อันเป็นทัศนีย์ ที่เจริญสังเวช คือ บุญสถานอันควรไปดูไปชม เพื่อเตือนใจให้นึกถึงความจริงแห่งธรรมดาของสิ่งทั้งหลายอันไม่พึงประมาท และพาให้น้อมใจระลึกถึงพระพุทฺธคุณ ที่ทรงมีพระมหากรุณาสั่งสอนให้เรา รู้เข้าใจ เข้าถึงความจริงของธรรมนั้นได้ โดยที่เราจะตั้งใจศึกษาให้รู้เข้าใจและปฏิบัติให้เจริญในบุญในกุศลจนเข้าถึงธรรมที่ได้ทรงสอนไว้; สังฆนียสถาน ๔ คือ ๑. ที่พระพุทฺธเจ้าประสูติ คือ ลุมพินีวัน ปัจจุบันเรียก ลุมพินี (Lumbini) หรือ รุมมินเด (Rummindei) ๒. ที่พระพุทฺธเจ้าตรัสรู้ คือ

ควงโพธิ์ ที่ตำบล**พุทธคยา** (*Buddha Gaya* หรือ *Bodh Gaya*) ๓. ที่พระพุทธเจ้าแสดงปฐมเทศนา คือ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน แขวงเมืองพาราณสี ปัจจุบันเรียก **สารนาถ** (*Sarnath*) ๔. ที่พระพุทธเจ้าปรินิพพาน คือ สาลวโนทยาน เมืองกุสินารา หรือ **กุสินคร** (*Kusinagara*) บัดนี้เรียก *Kasia*; ๕ **สังเวชสังเวย** บวงสรวง, เช่นสรวง (ใช้แก่ผีและเทวดา)

สังสาระ, สงสาร การเที่ยวเร่ร่อนไปในภพ คือภาวะแห่งชีวิต ที่ถูกพัดพาให้ประสบสุขทุกข์ ขึ้นลง เป็นไปต่างๆ ตามกระแสแห่งอวิชชา ตัณหา และอุปาทาน, การว่ายวนอยู่ในกระแสแห่งกิเลส กรรม และวิบาก, การเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในโลกหรือในภพต่างๆ, ว่าโดยสภาวะ ก็คือ ความสับสนทอดต่อเนืองไปแห่งขั้นทั้งหลายนั่นเอง; นิยมพูดว่า **สังสารวัฏ**; ๕ **ปฏิจสมุปบาท**

สังสารจักร วงล้อแห่งสังสาระ, วงล้อแห่งการเที่ยวเร่ร่อนเวียนว่ายตายเกิด, อาการหมุนวนต่อเนื่องไปแห่งภาวะของชีวิตที่เป็นไปตามเหตุปัจจัย ในหลักปฏิจสมุปบาท; “สังสารจักร” เป็นคำในชั้นอรรถกถาลงมา เช่นเดียวกับคำว่า ภาวจักร ปัจจยาการจักร ตลอดจนปฏิจสมุปบาทจักร ซึ่งท่านสรรมมาใช้ในการ

อธิบายหลักปฏิจสมุปบาทนั้น, อาการหมุนวนของสังสารจักร หรือภาวจักรนี้ ท่านอธิบายตามหลัก **ไตรวัฏฏ์**; ๕ **ไตรวัฏฏ์, ปฏิจสมุปบาท, สังสาระ**

สังสารวัฏ วัฏวนแห่งการเวียนเกิดเวียนตาย, การเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในโลกหรือในภพต่างๆ, โดยใจความ ก็ได้แก่ “สังสาระ” นั่นเอง; **สังสารวัฏฏ์** หรือ **สงสารวัฏ** ก็เขียน; ๕ **สังสาระ, ไตรวัฏฏ์, ปฏิจสมุปบาท**

สังสารสุทธิ ความบริสุทธิ์ด้วยการเวียนว่ายตายเกิด คือ ลัทธิของมักขลิโคสาล ซึ่งถือว่า ลัทธิทั้งหลายท่องเที่ยวเวียนว่ายตายเกิดไปเรื่อยๆ ก็จะค่อยบริสุทธิ์หลุดพ้นจากทุกข์ไปเอง การปฏิบัติธรรมไร้ประโยชน์ ไม่อาจช่วยอะไรได้

สังสุทธคหณิ มีกรรมที่ถือปฏิสนธิสะอาดหมดจดดี

สังเสทชะ ลัทธิเกิดในของขึ้นและโลโครก เช่น หมู่นอน (ข้อ ๓ ในโยนิ ๔)

สังหาร การทำลาย, ฆ่า, ล้างผลาญชีวิต
สังหาริมะ สิ่งที่เคลื่อนที่ได้ คือนำไปได้ เช่น ลัทธิและสิ่งของที่ตั้งอยู่ลอยๆ ไม่ติดที่ ได้แก่ เงิน ทอง เป็นต้น; เทียบ **อสังหาริมะ**

สังหาริมทรัพย์ ทรัพย์เคลื่อนที่ได้ เช่น ลัทธิเลี้ยง เตียง ตัง ถ้วย ชาม เป็นต้น; คู่กับ **อสังหาริมทรัพย์**

สังกิริยา “การกระทำลัจจะ”, การใช้ลัจจะเป็นอนุภาพ, การยืนยันเอาลัจจะคือความจริงใจ คำสัตย์ หรือภาวะที่เป็นจริงของตนเอง เป็นกำลังอำนาจที่จะคุ้มครองรักษาหรือให้เกิดผลอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่นที่พระองค์อุลิมากล่าวแก่หญิงมีครรภ์แก่ว่า “ดูกรน้องหญิง ตั้งแต่อาตมาเกิดแล้วในอริยชาติ มิได้รู้สึกเลยว่า จะจงใจปลงสัตว์เสียจากชีวิต ด้วยลัจวาจา นี้ ขอความสวัสดิ์จึงมีแก่ท่าน ขอความสวัสดิ์จึงมีแก่ครรภ์ของท่านเถิด” แล้วหญิงนั้นได้คลอดบุตรตรงตายและปลอดภัย (คำบาลีของข้อความนี้ ได้นำมาสวดกันในชื่อว่า อังคุลิมาลปริตร) และเรื่องในวัฏฏกชาดกที่ว่า ลูกนกค่อมอ่อน ถูกไฟป่าล้อมใกล้รังเข้ามา ตัวเองยังบินไม่ได้ พ่อนกแม่นกก็บินหนีไปแล้ว จึงทำสังกิริยา อ้างวาจาสัตย์ของตนเองเป็นอนุภาพ ทำให้ไฟป่าไม่ลุกลามเข้ามาในที่นั้น (เป็นที่มาของวัฏฏกปริตรที่สวดกันในปัจจุบัน), ในภาษาบาลีสังกิริยานี้เป็นคำหลัก บางแห่งใช้สังจาธิกฐานเป็นคำอธิบายบ้าง แต่ในภาษาไทยมักใช้คำว่าสัตยาธิษฐาน ซึ่งเป็นรูปสันสกฤตของ สังจาธิกฐาน; ดู **สังจาธิกฐาน, สัตยาธิษฐาน**

ลัจจะ 1. ความจริง มี ๒ คือ ๑. **สมมติลัจจะ** จริงโดยสมมติ เช่น คน พ่อค้า

ปลา แมว โตะ แก้ว **๒. ปรมัตตลัจจะ** จริงโดยปรมัตถ์ เช่น รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ **2.** ความจริงคือ **จริงใจ** ได้แก่ ชื่อสัตย์ **จริงวาจา** ได้แก่ พูดจริง และ **จริงการ** ได้แก่ ทำจริง (ข้อ ๑ ในมรณวาสธรรม ๔, ข้อ ๒ ในอธิษฐานธรรม ๔, ข้อ ๔ ในเบญจธรรม, ข้อ ๗ ในบารมี ๑๐)

สังญาณ ปรีชากำหนดรู้ความจริง, ความหยั่งรู้ลัจจะ คือ รู้ริยลัจจ ๔ แต่ละอย่างตามภาวะที่เป็นจริง ว่านี้ทุกข์ นี้ทุกขสมุทัย เป็นต้น (ข้อ ๑ ในญาณ ๓) **สังจพันธ์, สังจพันธ์คีรี** เขาสังจพันธ์ที่ประทับรอยพระพุทธรูป รอยที่ ๒; ดู **ปุณณสุนาปรินตะ**

สังธรรม, สังจธรรม ธรรมที่จริงแท้, หลักลัจจะ เช่น ในคำว่า “อริยลัจจ-ธรรมทั้งสี่”

สังจาธิกฐาน 1. ที่มั่นคือลัจจะ, ธรรมที่ควรตั้งไว้ในใจให้เป็นฐานที่มั่น คือลัจจะ, ผู้มีลัจจะเป็นฐานที่มั่น (ข้อ ๒ ในอธิษฐานธรรม ๔); ดู **อธิษฐานธรรม 2.** การตั้งความจริงเป็นหลักอ้าง, ความตั้งใจมั่นแน่วให้เกิดผลอย่างใดอย่างหนึ่งโดยอ้างเอาลัจจะของตนเป็นกำลังอำนาจตรงกับคำว่า สังกิริยา แต่ในภาษาไทยมักใช้ว่าสัตยาธิษฐาน; ดู **สังกิริยา, สัตยาธิษฐาน**

สังขานุ โลมญาณ ดู **สังขานุ โลมิกญาณ**

สังขานุ โลมิกญาณ ปรีชาเป็นไปโดยสมควรแก่การกำหนดรู้หรือริยสังข์, ญาณอันคล้อยต่อการตรัสรู้หรือริยสังข์; **อนุ โลมญาณ** ก็เรียก (ข้อ ๙ ในวิปัสสนาญาณ ๙)

สังขนิกรณะ การทำให้แจ้ง, การประสพ, การเข้าถึง, การบรรลุ เช่น ทำให้แจ้งซึ่งนิพพาน คือ บรรลุนิพพาน

สังขจร เทียวไป, เดินไป, ผ่านไป, ผ่านไปมา, เดินทางกันไปมา

สังขจริตตะ การชักลื้อให้ชายหญิงเป็นผัวเมียกัน เป็นชื่อสังขชาติเสสสิกขาบทที่ ๕ ที่ห้ามการชักลื้อ

สังขเจตนา ความจงใจ, ความแสวงหา อารมณ์, เจตนาที่แต่งกรรม, ความคิดอ่าน; **มี ๓** คือ กายสังขเจตนา วจิตสังขเจตนา และ มโนสังขเจตนา; ดู **สังขาร ๓**; **มี ๖** คือ รูปสังขเจตนา สัททสังขเจตนา คันธสังขเจตนา รสสังขเจตนา โผฏฐัพพสังขเจตนา และ ธรรมสังขเจตนา; ดู **ปิย-รูป สาดรูป**

สังขเจตนิกา มีความจงใจ, มีเจตนา; เป็นชื่อสังขชาติเสสสิกขาบทที่หนึ่ง ข้อที่จงใจทำอสุจิให้เคลื่อน เรียกเต็มว่า **สังขเจตนิกาสุกวิสสุจิ**

สังขชัย ชื่อปริพาชกผู้เป็นอาจารย์ใหญ่คนหนึ่งในพุทธกาล ตั้งสำนักสอนลัทธิอยู่ในกรุงราชคฤห์ มีศิษย์มาก พระสารีบุตร

และพระโมคคัลลานะเคยบวชอยู่ในสำนักนี้ ภายหลัง เมื่อพระพุทธเจ้าอุบัติขึ้นในโลก พระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะพร้อมด้วยศิษย์ ๒๕๐ คนพากันไปสู่สำนักพระพุทธเจ้า สังขชัยเสียใจเป็นลมและอาเจียนเป็นโลหิต; นิยมเรียกว่า **สญชัยปริพาชก** เป็นคนเดียวกับ **สญชัย-เวถัญฐบุตร** คนหนึ่งใน **ติตถกร** หรือครูทั้ง ๖

สังขญมะ การยับยั้ง, การงดเว้น (จากบาป หรือจากการเบียดเบียน), การบังคับควบคุมตน; โดยทั่วไป ท่านอธิบายว่า สังขญมะ ได้แก่ “ศีล”, บางทีแปลว่า “สำรวม” เหมือนอย่าง **สังวร**; เพื่อความเข้าใจชัดเจนในเบื้องต้น พึงเทียบความหมายระหว่างข้อธรรม ๓ อย่าง คือ **สังวร** เน้นความระวังในการรับเข้า คือปิดกั้นสิ่งเสียหายที่จะเข้ามาจากภายนอก **สังขญมะ** ควบคุมตนในการแสดงออก มิให้เป็นไปเพื่อการเบียดเบียน เป็นต้น **ทมะ** ฝึกฝนแก้ไขปรับปรุงตน ช่มกำจัดส่วนร้ายและเสริมส่วนที่ดีงามให้ยิ่งขึ้นไป; **สังยมะ** ก็เขียน

สังขญัตติ (ในคำว่า “อุปัชฌายะชื่ออะไรก็ตาม ตั้งสังขญัตติลงในเวลานั้นว่าชื่อติสสะ”) การหมายรู้, ความหมายรู้ร่วมกัน, ข้อสำหรับหมายรู้ร่วมกัน, ข้อตกลง

สังขญา การกำหนดหมาย, ความจำได้

หมายรู้ คือ *หมายรู้ไว้* ซึ่ง รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และอารมณ์ที่เกิดกับใจว่า เขียว ขาว ดำ แดง ดั่ง เบา เสียงคน เสียงแมว เสียงระฆัง กลิ่นทุเรียน รสมะพร้าว เป็นต้น *และจำได้* คือ รู้จักอารมณ์นั้นว่าเป็นอย่างนั้นๆ ในเมื่อไปพบเข้าอีก (ข้อ ๓ ในชั้น ๕) มี ๖ อย่าง ตามอารมณ์ที่หมายรู้นั้นเช่น *รูปสัญญา* หมายรู้รูป *สัทตสัญญา* หมายรู้เสียง เป็นต้น; ความหมายสามัญในภาษาบาลีว่าเครื่องหมาย ที่สังเกตความสำคัญว่าเป็นอย่างนั้นๆ, ในภาษาไทยมักใช้หมายถึง ข้อตกลง, คำมั่น

สัญญา ๑๐ ความกำหนดหมาย, สิ่งสมควรกำหนดหมายไว้ในใจ มี ๑๐ อย่างคือ

๑. *อนิจสัญญา* กำหนดหมายความไม่เที่ยงแห่งสังขาร
๒. *อนัตตสัญญา* กำหนดหมายความเป็นอนัตตาแห่งธรรมทั้งปวง
๓. *อสุภสัญญา* กำหนดหมายความไม่งามแห่งกาย
๔. *อาทีนวสัญญา* กำหนดหมายโทษแห่งกาย คือมีอาหารต่างๆ
๕. *ปหานสัญญา* กำหนดหมายเพื่อละอกุศลวิตกและบาปกรรม
๖. *วิราคสัญญา* กำหนดหมายวิราค คืออริยมรรคว่าเป็นธรรมอันสงบประณีต
๗. *นิโรธสัญญา* กำหนดหมายนิโรธ คืออริยผล เป็นธรรมอันสงบประณีต
๘. *สัพพโลก อนภิตตสัญญา*

กำหนดหมายความไม่น่าเพลิดเพลินในโลกทั้งปวง ๙. *สัพพสังขารสุ อนิภุตสัญญา* กำหนดหมายความไม่น่าปรารถนาในสังขารทั้งปวง ๑๐. *อานาปานัสสติ* สติกำหนดลมหายใจเข้าออก

สัญญาเวทิตนิโรธ การดับสัญญาและเวทนา เป็นสมาบัติ เรียกเต็มว่า *สัญญาเวทิตนิโรธสมาบัติ* เรียกสั้นๆ ว่า *นิโรธสมาบัติ* (ข้อ ๙ ในอนุปปพวิหาร ๙); *ดู นิโรธสมาบัติ*

สัญญาโยชน์ *ดู สัญโยชน์*

สัณฐาน ทรวดทรง, ลักษณะ, รูปร่าง

สัตตกะ หมวด ๗

สัตตบรรณคูหา ชื่อถ้ำที่ภูเขาวะหารบรรพต ในกรุงราชคฤห์ เป็นที่พระพุทธเจ้าเคยทรงทำนิมิตต์โอภาสแก่พระอานนท์ และเป็นที่ทำสังคายนาครั้งแรก; เขียน *สัตตปัลลิกูหา* หรือ *สัตตบัณคูหา* ก็มี

สัตตบริภันท์ “เขาล้อมทั้งเจ็ด” คำเรียกหมู่ภูเขา ๗ เทือก ที่ล้อมรอบเขาพระสุเมรุ หรือ สิวะรุ คือ ยุคนธร อสิณธร กรวิก สุทัสสนะ เนมิณธร วินตก และ อัสดกัณณ์

สัตตมวาร, สัตตมวาร วาระที่ ๗, ครั้งที่ ๗; ในภาษาไทย นิยมใช้ในประเพณีทำบุญอุทิศแก่ผู้ล่วงลับ โดยมีความหมายว่า วันที่ ๗ หรือวันที่ครบ ๗ เช่น ในข้อ

ความว่า “บำเพ็ญกุศลสัตตมวาร”, ทั้งนี้มีคำที่มักใช้ในชุดเดียวกันอีก ๒ คำ คือ **ปัญญาสมวาร** (วันที่ ๕๐ หรือวันที่ครบ ๕๐) และ**ศตมวาร** (วันที่ ๑๐๐ หรือวันที่ครบ ๑๐๐); พจนานุกรมเขียน **สัตตมวาร**, หนึ่ง “สัตตมวาร” (วารที่ ๗) เป็นคำที่มาจากภาษาบาลีคือ “สตตมวาร” ไม่พึงสับสนกับคำว่า “ศตมวาร” (วารที่ ๑๐๐) ซึ่งเป็นคำจากภาษาสันสกฤต ที่ตรงกับคำบาลีว่า “สตมวาร”

สัตตสคกมหาทาน ทานใหญ่อย่างละ ๗๐๐ (ตามที่อรรถกถาประมวลไว้ ๗ หมวด คือ ช้าง ๗๐๐ ม้า ๗๐๐ รถ ๗๐๐ สตรี ๗๐๐ วัณนม ๗๐๐ ทาส ๗๐๐ ทาสี ๗๐๐) ซึ่งชาดกเล่าว่า พระเวสสันดรบริจาคก่อนเสด็จออกจากวังไปอยู่ที่เขาวงกตในแดนหิมพานต์, แต่ตามหลักพระพุทธศาสนา อิทธิทาน คือการให้สตรีจัดเข้าในจำพวกทานที่ไม่เป็นทาน และไม่เป็นบุญ (คือเป็นบาป ซึ่งในมิลินทปัญหากล่าวว่าพาผู้ให้ไปสู่อบาย) จึงนำวิเคราะห์ว่าในเรื่องนี้มีเหตุผลหรือมีนัยที่น่าศึกษาอย่างไร, ในที่นี้ จะกล่าวถึงข้อมูลและข้อสังเกตเบื้องต้นไว้ประกอบการพิจารณา คือ ก) ในโอกาสนี้ พระเวสสันดรให้ทานโดยสั่งให้แจกจ่าย ทั้งให้ผ้าแก่ผู้ต้องการผ้า ให้สุราแก่นักเลงสุรา ให้อาหารแก่ผู้ต้องการอาหาร อรรถ-

กถาอธิบายว่าพระเวสสันดรก็ทราบอยู่ว่าการให้น้ำเมาเป็นทานที่ไร้ผล แต่ให้เพื่อให้ให้นักเลงสุราที่มากได้ไป ไม่ต้องไปพูดว่ามาแล้วไม่ได้ ข) สตรีที่เป็นทานในคราวนี้ ตามเรื่องว่าหนึ่งประจำรถ ๕๐๐ คัน ซึ่งเป็นทาน คันละคน (ทำนองว่าเป็นคนประจำรถ) ค) ในการให้ทานบุคคล พระเวสสันดร คงจะได้รับหรือให้เป็นไปโดยความเห็นชอบของบุคคลนั้น เช่นเดียวกับในการให้ภริยา ง) ในเวลามสูตร (อง.นวก. ๒๓/๒๒๓/๔๐๖) พระพุทธเจ้าตรัสเล่าว่า พระองค์เคยทรงเกิดเป็นพราหมณ์ชื่อวาเวลามะ และได้ให้มหาทาน มีของที่เป็นทานยิ่งใหญ่มากมาย ตั้งแต่ถาดทองคำจำนวน ๘๔,๐๐๐ รวมทั้งช้าง รถ โคนมหญิงสาว อย่างละ ๘๔,๐๐๐ (ถ้าเทียบกันก็ยิ่งใหญ่มากกว่ามหาทานของพระเวสสันดรครั้งนี้ มากมาย) แล้วลงท้ายพระองค์ตรัสว่า ทานของผู้ให้อาหารแก่คนมีลัมมาทิฎฐิเพียงคนเดียว มีผลมากกว่ามหาทานของเวลามพราหมณ์ที่กล่าวมานั้น และตรัสถึงกุศลกรรมที่มีผลมากยิ่งขึ้นไปๆ ตามลำดับ อรรถกถาอธิบายด้วยว่า ทานบางอย่างของเวลามพราหมณ์ก็ไม่นับว่าเป็นทาน แต่ให้เพราะจะให้ครบถ้วน ไม่ต้องมีใครมาพูดว่าไม่มีอันนั้นไม่มีอันนี้ ทำนองว่าให้ครบสมบูรณ์ตามนิยมของโลก ซึ่งมาเข้าข้อที่เป็น

หลักทั่วไปว่า จ) พระโพธิสัตว์บำเพ็ญบารมี ก็คือกำลังพัฒนาตนอยู่ แม้จะบำเพ็ญความดีอย่างยวดยิ่งยากที่ใครอื่นจะทำได้ แต่เพราะยังไม่ตรัสรู้ ความดีที่ทำส่วนมากก็เป็นความดีตามที่นิยมยึดถือเข้าใจกันในกาลสมัยนั้นๆ คือทำดีที่สุดเท่าที่ทำได้ในกาลเทศะนั้น เช่น ออกบวชเป็นฤๅษี ได้ฌานสมาบัติ ได้โลกียอภิญญา แล้วไปเกิดในพรหมโลก (อรรถกถากล่าวว่าสุเมธดาบส ก่อนออกบวชก็ได้บริจาคสัตตตสตกมมหาทาน); **ทานที่เป็นบาป, ทานที่ไม่นับว่าเป็นทาน** **สัตตตติกษัตริษะ** ชื่อขันธกะที่ ๑๒ แห่งจุลวรรคในพระวินัยปิฎก ว่าด้วยการสังคายนาครั้งที่ ๒

สัตตักขัตตูปรมะ พระโสดาบัน ซึ่งจะไปเกิดในภพอีก ๗ ครั้ง เป็นอย่างมากจึงจะได้บรรลุประอรหัต (ข้อ ๓ ในโสดาบัน ๓)

สัตตังคะ แก้อ้อมีพนักสามด้าน, แก้อ้อมีแขน

สัตตัทพภัณฑรสีมา อพัทธสีมาชนิดที่กำหนดเขตแห่งสามัคคีขึ้นในป่า อันหากคนตั้งบ้านเรือนมิได้ โดยวัดจากที่สุดแนวแห่งสงฆ์ออกไปด้านละ ๗ อัพภัณฑรโดยรอบ

สัตตัมพเจดีย์ เจดีย์สถานแห่งหนึ่งที่นครเวสาลี แคว้นวัชชี ฌ ที่นี้พระพุทธเจ้าเคยทำนิมิตต์โอกาสแก่พระอานนท์

สัตติบัญญัติ เรือนระเบียบบหอก, ซึ่งกรงทำด้วยหอก

สัตตาวาส ภาพเป็นที่อยู่ของสัตว์ มี ๙ เหมือนกับ **วิญญาณัญญูติ ๗** ต่างแต่เพิ่มข้อ ๕ เข้ามาเป็น ๕. สัตว์เหล่าหนึ่งไม่มีสัญญา ไม่มีการเสวยเวทนา เช่นพวกเทพผู้เป็นอสังขยีสัตว์, เลื่อนข้อ ๕, ๖, ๗ ออกไปเป็นข้อ ๖, ๗, ๘ แล้วเติมข้อ ๙. สัตว์เหล่าหนึ่ง ผู้เข้าถึงเนวสัญญานาสัญญายตนะ

สัตตาทะ สัปดาห์, เจ็ดวัน; มักใช้เป็นคำเรียกย่อ หมายถึง **สัตตาทกกรณียะ**

สัตตาทกกรณียะ ชุระเป็นเหตุให้ภิกษุออกจากวัดในระหว่างพรรษาได้ ๗ วัน ได้แก่ ๑. ไปเพื่อพยาบาลสทธรรมิกหรือมารดาบิดาผู้เจ็บไข้ ๒. ไปเพื่อระงับสทธรรมิกที่กระสันจะสึก ๓. ไปเพื่อกิจสงฆ์ เช่น ไปหาทัพพสัมภาระมาซ่อมวิหารที่ชำรุดลงในเวลานั้น ๔. ไปเพื่อบำรุงศรัทธาของทายกซึ่งส่งมานิมนต์เพื่อการบำเพ็ญกุศลของเขา และชุระอื่นจากนี้ที่เป็นกิจลักษณะอนุโลมตามนี้ได้

สัตตาทกาลิก ของที่รับประเคนเก็บไว้ฉันได้ชั่ว ๗ วัน ได้แก่เภสัชทั้ง ๕ คือเนยใส เนยข้น น้ำมัน น้ำผึ้ง น้ำอ้อย; **กาลี**

สัตติกำลัง ในคำว่า “ตามสัตติกำลัง” แปลว่า ตามความสามารถ และตามกำลัง

หรือตามกำลังความสามารถ (สัตติ = ความสามารถ) มาจากคำบาลีว่า *ยถาสติ ยถาพลัง*; พุคเพี้ยนกันไปเป็น *ตามสติกำลัง* ก็มี

สัตต ข้าวคว้งผง, ขนมผง ขนมแห้งที่ไม่บูด เช่น ขนมที่เรียกว่าจันอับและขนมปัง เป็นต้น

สัตตผง สัตตูก้อน ข้าวตุ เสบียงเดินทางที่สองพ่อค้า คือ ตปฺสสะ กับภัลลิกะ ถวายแด่พระพุทธเจ้า ขณะที่ประทับอยู่ใต้ต้นราชายตนะ

สัตตถะ เกวียน, ต่าง, หมู่เกวียน, หมู่พ่อค้าเกวียน

สัตตถกรรม การฆ่าตัด

สตถา เทวมนุสฺถาน์ (พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น) ทรงเป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย, ทรงเป็นครูของบุคคลทั้งชั้นสูงและชั้นต่ำ, ทรงประกอบด้วยคุณสมบัติของครู และทรงทำหน้าที่ของครูเป็นอย่างดี คือทรงพร่ำสอนด้วยพระมหากรุณา หวังให้ผู้อื่นได้ความรู้อย่างแท้จริง, ทรงสอนมุ่งความจริงและประโยชน์เป็นที่ตั้ง ทรงแนะนำเวไนยสัตว์ด้วยประโยชน์ ทั้งทิวฏฐัมมิกัตถะ สัมปรายิกัตถะ และปรมัตถะ, ทรงรู้จักจริงและปฏิบัติด้วยพระองค์เองแล้ว จึงทรงสอนผู้อื่นให้รู้และปฏิบัติตาม ทรงทำกับตรัสเหมือนกัน ไม่ใช่ตรัสสอนอย่างหนึ่ง

ทำอย่างหนึ่ง, ทรงฉลาดในวิธีสอน, และทรงเป็นผู้นำหมู่ดูจนายกองเกวียน (ข้อ ๗ ในพุทธคุณ ๙)

สัตตสุตฺตสน์, สัตตสุตฺตสน์ คำสั่งสอนของพระศาสดา หมายถึงพระพุทธพจน์; ดู *นวังคสัตตสุตฺตสน์*

สัตตบุรุษ คนสงบ, คนดี, คนมีศีลธรรม, คนที่ประกอบด้วย *สัพฺปปริสฺตรม*

สัตตมวาร วันที่ ๗, วันที่ครบ ๗; เขียนเต็มรูปเป็น *สัตตมวาร*

สัตตย ความจริง, ความซื่อตรง, ความจริงใจ; ดู *สัจจะ*

สัตตยยุค ดู *กัป*

สัตตยาธิษฐาน การตั้งความจริงเป็นหลักอ้าง, ความตั้งใจกำหนดแนวให้เกิดผลอย่างใดอย่างหนึ่งโดยอ้างเอาความจริงใจของตนเป็นกำลังอำนาจ, คำเดิมในคัมภีร์นิยมใช้ *สัจกิริยา*, สัตตยาธิษฐานนี้ เป็นรูปสันสกฤต รูปบาลีเป็น *สัจจาธิษฐาน*; ดู *สัจกิริยา, สัจจาธิษฐาน 2*.

สัตว์ “ผู้ติดข้องในรูปารมณเป็นต้น” สิ่งที่มีความรู้สึกและเคลื่อนไหวไปได้เอง รวมตลอดทั้งเทพ มาร พรหม มนุษย์ เปรต อสุรกาย ดิรัจฉาน และสัตว์นรก ในบาลีเพ่งเอามนุษย์ก่อนอย่างอื่น และใช้ในความหมายที่ดีที่สูงยิ่งบ่อยด้วย เช่น โภธิสัตว์ มหาสัตว์ และมหาบุรุษ เป็นคำที่ใช้แทนกันได้ แต่ในภาษาไทย

มักเพ่งเอาดีรัจฉาน
สัทนิกาย หมู่สัตว์
สัตวโลก โลกคือหมู่สัตว์
สัทธรรม ธรรมที่ดี, ธรรมที่แท้, ธรรม
 ของคนดี, ธรรมของสัตบุรุษ

สัทธรรม ๓ คือ ๑. **ปริยัติสัทธรรม**
 สัทธรรมคือคำสั่งสอนอันจะต้องเล่า
 เรียน ได้แก่ พุทธพจน์ ๒. **ปฏิบัติ**
สัทธรรม สัทธรรมคือปฏิบัติอันจะต้อง
 ปฏิบัติ ได้แก่ ไตรสิกขา (รวมตลอดคบุพ
 ภาคปฏิบัติ เช่น รุดงค์) ๓. **ปฏิเวธ**
สัทธรรม หรือ **อริยมสัทธรรม**
 สัทธรรมคือผลอันจะพึงเข้าถึงหรือ
 บรรลุด้วยการปฏิบัติ ได้แก่ มรรค ผล
 และนิพพาน (เช่น วินย.อ.๑/๒๖๔)

สัทธรรม ๗ คือ ๑. **ศรัทธา** ๒. **หิริ** ๓.
โอตตปปะ ๔. **พาหุสัจจะ** ๕. **วิริยรัมภะ**
 ๖. **สติ** ๗. **ปัญญา** (เช่น ที.ปา.๑๑/๓๓๐/๒๖๔;
 ม.ม.๑๓/๓๑/๒๗)

สัทธรรมปฏิรูป สัทธรรมปลอม,
 สัทธรรมเทียม

สัทธัมมปกาสินี ชื่อคัมภีร์อรรถกถา
 อธิบายความในปฏิสัมภิตามรรค แห่ง
 พระสุตตันตปิฎก พระมหานามะจรณา
 ขึ้นเป็นภาษาบาลี โดยถือตามแนวอรรถก
 กถาเก่าภาษาสิงห์ที่รักษาสืบทอดมาใน
 ลังกาทวีป; ๓ **โปราณัญจกถา, อรรถกถา**
สัทธัมมปชโชติกา ชื่ออรรถกถาอธิบาย

ความในคัมภีร์นิทเทส แห่งพระสุตตันต-
 ปิฎก พระอุปเสนเถระ (หลักฐานบางแห่ง
 ว่า พระอุปติสเถระ) แห่งมหาวิหารใน
 ลังกาทวีป เป็นผู้รจนขึ้นเป็นภาษาบาลี
 โดยถือตามแนวอรรถกถาเก่าภาษา
 สิงห์ ที่ศึกษาและรักษาสืบทอดกันมา;
 หลักฐานบางแห่งเรียกว่า **สัทธัมมัญจติกา**;
 ๓ **โปราณัญจกถา, อรรถกถา**

สัทธัมมัสถวณะ ฟังสัทธรรม, ฟังคำสั่ง
 สอนของสัตบุรุษ, ฟังคำสั่งสอนของท่าน
 ผู้รู้ที่ประพฤติชอบด้วยกายวาจาใจ,
 สดับเล่าเรียนอ่านคำสอนเรื่องราวที่
 แสดงหลักความจริงความดีงาม (ข้อ ๒
 ในอุทตติ ๔)

สัทธา ความเชื่อ, ความเชื่อถือ; ในทาง
 ธรรม หมายถึง เชื่อสิ่งที่ควรเชื่อ, ความ
 เชื่อที่ประกอบด้วยเหตุผล, ความเชื่อมั่น
 ในสิ่งที่ดีงาม, ความเลื่อมใสซาบซึ้งชื่นใจ
 สนิทใจเชื่อมั่นมีใจแน่มน้อมมุ่งแล่นไป
 ตามไปรับคุณความดีในบุคคลหรือสิ่ง
 นั้นๆ, ความมั่นใจในความจริง ความดี
 สิ่งดีงาม และในการทำความดี ไม่ลุ่มไหล
 ตื่นตุ้มไปตามลักษณะอาการภายนอก
 (ข้อ ๑ ในอินทริย ๕, ข้อ ๑ ในพละ ๕,
 ข้อ ๑ ในเวสสารัชชกรณธรรม ๕, ข้อ ๑
 ในอริยวัชตติ ๕, ข้อ ๑ ในสัทธรรม ๗,
 ข้อ ๑ ในอริยทรัพย์ ๗); เขียนอย่าง
 สั้นสกฤตเป็น **ศรัทธา**

ศรัทธาที่เป็นหลักแกนกลาง ซึ่งพบทั่วไปในพระไตรปิฎก พระพุทธเจ้าตรัสแสดงไว้เป็นข้อเดียว (เช่น อภ.ปญจก.๒๒/๕๓/๗๔) คือ **ตถาคตโพธิสัทธา** ความเชื่อปณฺญาตรัสรู้ของพระตถาคต (คำบาลีว่า “สทฺทหติ ตถาคตสฺส โพธิ”); บางครั้ง เมื่อทรงแสดงคุณสมบัติของอริยสาวก จึงตรัสถึงอเวจฺปสาหะ คือความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหว ในพระพุทธเจ้า ในพระธรรม และในพระสงฆ์ เช่น อภ.นวก.๒๓/๒๓๑/๔๒๐)

ศรัทธาที่มักกล่าวถึงในอรรถกถา ได้แก่ แก่ (อุ.อ.๒๓๕; อิติ.อ.๗๔; จริยา.อ.๓๓๖) **สัทธา ๒** คือ **๑. ตถาคตโพธิสัทธา** เชื่อปณฺญาตรัสรู้ของพระตถาคต **๒. กัมมผลสัทธา** เชื่อกรรมและผลของกรรม, แต่หลายแห่ง (เช่น อุ.อ.๑๑๐; อิติ.อ.๓๕๓; เถร.อ.๑/๔๙๐) แสดง **สัทธา ๒** คือ **๑. กัมมผลสัทธา** เชื่อกรรมและผลของกรรม **๒. รตนัตตยสัทธา** เชื่อพระรัตนตรัย (กัมมผลสัทธา เป็นโลกียสัทธา, รตนัตตยสัทธา ถ้าถูกต้องจริงแท้เห็นประจักษ์ด้วยปัญญามั่นคงไม่หวั่นไหว เป็นโลกุตตรสัทธา); อย่างไรก็ตาม ที่รู้จักกันมาก คือ **สัทธา ๔** ซึ่งเป็นชุดสืบๆ กันมา ที่จัดรวมขึ้นภายหลัง คือ **๑. กัมมสัทธา** เชื่อกรรม เชื่อการกระทำ **๒. วิปากสัทธา** เชื่อผลของกรรม **๓. กัมมัสสกตาสัทธา** เชื่อว่าสัตว์มีกรรมเป็นของตัวเอง ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว **๔.**

ตถาคตโพธิสัทธา เชื่อปณฺญาตรัสรู้ของพระตถาคต

อรรถกถาทั้งหลายจำแนกว่ามี **สัทธา ๔** ระดับ (เช่น ที.อ.๓/๒๒๗; ม.อ.๓/๒๓๗; อภ.อ.๓/๒๙) คือ **๑. อาคมนสัทธา** ความเชื่อความมั่นใจของพระโพธิสัตว์ อันสืบมาจากการบำเพ็ญสั่งสมบารมี (อาคมนียสัทธา หรืออาคมสัทธา ก็เรียก) **๒. อธิคมสัทธา** ความเชื่อมั่นของพระอริยบุคคล ซึ่งเกิดจากการเข้าถึงด้วยการบรรลุธรรมเป็นประจักษ์ (อธิคมนสัทธา ก็เรียก) **๓. โอบกัปปนสัทธา** ความเชื่อหนักแน่นสนิทแน่วเมื่อได้ปฏิบัติก้าวหน้าไปในการเห็นความจริง (โอบกัปปนียสัทธา ก็เรียก, ท่านว่าตรงกับอโธมกข์ หรืออโธมกขสัทธา) **๔. ปสาทสัทธา** ความเชื่อที่เป็นเพียงความเลื่อมใสจากการได้ยินได้ฟัง

สัทธาจริต พื้นนัยหลักในศรัทธา เชื่อง่าย ฟังแก้ด้วยปสาทนียกถา คือ ถ้อยคำที่นำไปให้เกิดความเลื่อมใสในทางที่ถูกต้อง ควร และด้วยความเชื่อที่มีเหตุผล (ข้อ ๔ ในจริต ๖)

สัทธานุสารี “ผู้เล่นไปตามศรัทธา”, “ผู้เล่นตามไปด้วยศรัทธา”, พระอริยบุคคลผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติมรรค ที่มีสัทธินทรีย์แรงกล้า (เมื่อบรรลุผล จะกลายเป็นสัทธาวิมุต); ดู **อริยบุคคล ๗**

สัทธาวิมุต “ผู้หลุดพ้นด้วยศรัทธา” พระอริยบุคคลตั้งแต่โสดาบันขึ้นไป จนถึงผู้ตั้งอยู่ในอภยัตตมรรคที่มีสัทธินทรีย์แรงกล้า (เมื่อบรรลอรหัตตผล จะกลายเป็นปัญญาวิมุต); ดู *อริยบุคคล ๗*

สัทธาสัมปทา ถึงพร้อมด้วยศรัทธา คือ เชื่อสิ่งที่ควรเชื่อ เช่นเชื่อว่า ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว เป็นต้น (ข้อ ๑ ในสัมปรายิกัตถสังวัตตนิกรกรรม ๔)

สัทธิวินิหาริก, สัทธิงวินิหาริก “ผู้อยู่ด้วย”, เป็นคำเรียกผู้ที่ได้รับอุปสมบท ถ้าอุปสมบทอาศัยอุปัชฌาย์รูปใด ก็เป็นสัทธิวินิหาริกของอุปัชฌาย์รูปนั้น, ศิษย์ของอุปัชฌาย์, เรียกว่า สัทธิวินิหาริ ก็มี

สัทธิวินิหาริกวัตร ข้อควรปฏิบัติต่อสัทธิวินิหาริก, หน้าที่อันอุปัชฌาย์จะพึงกระทำแก่สัทธิวินิหาริก คือ ๑. เอาธุระในการศึกษา ๒. สงเคราะห์ด้วยบาตร จีวร และบริวารอื่นๆ ๓. ขวนขวายป้องกันหรือระงับความเสื่อมเสีย เช่น ระงับความคิดจะสึก เปลื้องความเห็นผิด ฯลฯ ๔. พยาบาลเมื่ออาพาธ; เทียบ *อุปัชฌายวัตร*

สัทธิวินิหารินิ สัทธิวินิหาริกผู้หญิง คือ สัทธิวินิหาริกในฝ่ายภิกษุณี, ตามปกติเรียกว่า *สหชีวินิ*; ดู *สหชีวินิ*

สันดาน ความสืบทอดแห่งจิต คือกระแสจิตที่เกิดดับต่อเนื่องกันมา; ในภาษาไทยมักใช้ในความหมายว่าอุปนิสัยที่มี

มาแต่กำเนิด, อหยาศัยที่มีติดต่อมา

สันโดษ ความยินดี, ความพอใจ, ยินดีด้วยปัจจัย ๔ คือ ผ้านุ่งผ้าห่ม อาหาร ที่นอนที่นุ่ง และยา ตามมีตามได้, ยินดีในของของตน, การมีความสุขความพอใจด้วยเครื่องเลี้ยงชีพที่หามาได้ด้วย ความเพียรพยายามอันชอบธรรมของตน ไม่โลภ ไม่ริษยาใคร; **สันโดษ ๓** คือ ๑. *ยถาลาภสันโดษ* ยินดีตามที่ได้ คือ ได้สิ่งใดมาด้วยความเพียรของตน ก็พอใจด้วยสิ่งนั้น ไม่เดือดร้อนเพราะของที่ไม่ได้ ไม่เพ่งเล็งอยากได้ของคนอื่นไม่ริษยาเขา ๒. *ยถาผลสันโดษ* ยินดีตามกำลัง คือพอใจเพียงแค่ว่าพอแก่กำลังร่างกายสุขภาพและขอบเขตการใช้สอยของตน ของที่เกินกำลังก็ไม่หวงแหนเสียดาย ไม่เก็บไว้ให้เสียเปล่า หรือฝันใฝ่ให้เป็นโทษแก่ตน ๓. *ยถาสารูปสันโดษ* ยินดีตามสมควร คือพอใจตามที่สมควรแก่ภาวะ ฐานะ แนวทางชีวิต และจุดหมายแห่งการบำเพ็ญกิจของตน เช่น ภิกษุพอใจแต่ของอันเหมาะแก่สมณภาวะ หรือได้ของใช้ที่ไม่เหมาะแก่ตนแต่จะมีประโยชน์แก่ผู้อื่น ก็นำไปมอบให้แก่เขา เป็นต้น; **สันโดษ ๓** นี้เป็นไปในปัจจัย ๔ แต่ละอย่าง จึงรวมเรียกว่า **สันโดษ ๑๒**

สัจตติ การสืบทอด คือ การเกิดดับต่อเนื่องกันไปโดยอาการที่เป็นปัจจัยส่งผล

แก่กัน ในทางรูปธรรม ที่พอมองเห็น
อย่างหายาบ เช่น ขนเก่าหลุดร่วงไปขน
ใหม่เกิดขึ้นแทน ความสืบทอดแห่ง
รูปธรรม จัดเป็นอุปาทายรูปอย่างหนึ่ง;
ในทางนามธรรม จิตก็มีสันตติ คือเกิด
ดับเป็นปัจฉัยสืบทอดต่อเนื่องกันไป

สันตปาทุกษ์ ทุกษ์คือความร้อนรุ่ม, ทุกษ์
ร้อน ได้แก่ความกระวนกระวายใจ
เพราะถูกไฟกิเลสคือ ราคะ โทสะ และ
โมหะแผดเผา

สันติ ความสงบ, ความระงับดับหายหมด
ไปแห่งความพลุ่งพล่านเร้าร้อนกระวน
กระวาย, ภาวะเรียบรื่นไร้ความลัสน
วุ่นวาย, ความระงับดับไปแห่งกิเลสที่
เป็นเหตุให้เกิดความเร้าร้อนว้าวุ่นซุ่น
มัว, เป็นไวยากรณ์หนึ่งของ นิพพาน

สันติเกนิทาน “เรื่องไกลซิด” หมายถึง
เรื่องราวหรือความเป็นมาเกี่ยวกับพระ
พุทธเจ้าตั้งแต่ตรัสรู้แล้วจนเสด็จ
ปรินิพพาน; ๓ พุทธประวัติ

สันติเกรูป ๓ รูป/๒๘

สันติภาพ ภาวะแห่งสันติ; ตามที่ใช้ใน
ปัจจุบัน หมายถึงความสงบภายนอก
คือ ภาวะที่สังคมหรือบ้านเมืองสงบ ไม่
มีความปั่นป่วนวุ่นวาย, ภาวะที่ระงับ
หรือไม่มีความขัดแย้ง, ภาวะปราศจาก
สงครามหรือความมุ่งร้ายเป็นศัตรูกัน

สันติวิหารธรรม ธรรมเป็นเครื่องอยู่

อย่างสงบ

สันติธรรม ๓ วิธีจิต

สันตภูจิกถา ถ้อยคำที่ชักนำให้มีความ
สันโดษ (ข้อ ๒ ในกถาวัตถุ ๑๐)

สันถัต ผ้าปูพื้นที่หล่อด้วยขนเจียมคือขน
แกะ ใช้รองนั่ง หรือปูนอน, แม้ไว้ใน
ลักษณะที่ ๕ แห่งโกถียวรรค (ข้อ ๑๕ ใน
นิสสัคคียปาจิตตีย) จะใช้คำว่า “นิสสน-
สันถัต” (สันถัตที่นั่น) ก็มีคำอธิบายว่า ทรง
ใช้คำนั้น เพื่อแก้ไขการที่ภิกษุจำนวนมาก
หลงเข้าใจเอาสันถัตเป็นจีวรผืนหนึ่ง
(ภิกษุมากรูปจะสมათานธุดงค์ เข้าใจว่า
สันถัตเป็นจีวรขนสัตว์ เกรงว่าตนจะมี
จีวรเกิน ๓ ผืน จึงได้ทิ้งผ้าสันถัตนั้นเสีย
- วินย.๒/๙๓/๗๙; กงขาวิตรณีนีภนวิฎีกา, ๓๓๘)

สันทัด ถนัด, จัดเจน, ชำนาญ; ปานกลาง

สันทัสสนา การให้เห็นชัดแจ้ง หรือชี้ให้
ชัด คือ ชี้แจงให้เข้าใจชัดเจน มองเห็น
เรื่องราวและเหตุผลต่างๆ แจ่มแจ้ง
เหมือนจูงมือไปดูเห็นประจักษ์กับตา;
เป็นลักษณะอย่างแรกของการสอนที่ดี
ตามแนวพุทธจริยา (ข้อต่อไปคือ
สมาทปนา)

สนธิภูจิกโก (พระธรรมอันผู้ได้บรรลุ) เห็น
เองรู้เอง ประจักษ์แจ้งกับตน ไม่ต้องขึ้น
ต่อผู้อื่น ไม่ต้องเชื่อต่อถ้อยคำของใคร
(ข้อ ๒ ในธรรมคุณ ๖); เมื่อมาด้วยกัน
กับ สมปรายิกโก (ใช้เป็นคำไทย มีรูป

เป็น ลัมปรายิกะ) ซึ่งแปลว่า เลยไปเบื้องหน้า หรือเลยตาเห็น (เช่น ม.มู.๑๒/๑๙๘/๑๖๙) สหฤทธิโกนี้ (สันธิฤทธิโก) แปลว่า เป็นปัจจุบัน เห็นทันตา หรือเห็นกับตา

สันนิธิ การสั่งสม, ของที่สั่งสมไว้ หมายถึงของเคี้ยวของฉันที่รับประทานแล้วเก็บไว้ค้างคืนเพื่อจะฉันในวันรุ่งขึ้น ภิกษุฉันของนั้น เป็นปาจิตตีย์ทุกคำกลืน (สิกขาบทที่ ๘ แห่งโภชนวรรค ปาจิตตियกัณฑ์)

สันนิบาต การประชุม, ที่ประชุม

สนฺนิปาติกา อาพาธา ความเจ็บไข้เกิดจากสันนิบาต (คือประชุมกันแห่งสมุฏฐานทั้งสาม), ไข้สันนิบาต คือความเจ็บไข้ที่เกิดขึ้นแต่ดี เสมหะ และลม ทั้งสามเจอกัน; ๓ **อาพาธ**

สันนิवास ที่อยู่, ที่พัก; การอยู่ด้วยกัน, การอยู่ร่วมกัน

สันนิษฐาน ความตกลงใจ, ลงความเห็นในที่ลุด; ไทยใช้ในความหมายว่า ลงความเห็นเป็นการคาดคะเนไว้ก่อน

สันยาสี ผู้สละโลกแล้วตามธรรมเนียมของศาสนาฮินดู; ๓ **อาศรม**

สันสกฤต ชื่อภาษาสำคัญซึ่งใช้ในอินเดียสืบมาแต่โบราณ ใช้ในวรรณคดีตั้งแต่เป็นภาษาพระเวท และสืบมาในศาสนาพราหมณ์หรือฮินดู และใช้ในพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายานด้วย ถือว่าเป็น

ภาษาที่ได้ปรุงแต่งขัดเกลาให้มีระเบียบประณีต จึงเรียกว่า “สันสกฤต” (เขียนอย่างบาลีว่า “สกฤต” แปลว่าจัดทำดีแล้ว) ต่างจาก**ปรากฤต** ซึ่งเป็นภาษาถิ่นของคนพื้นบ้านพื้นเมือง; ในฐานะเป็นภาษาพระเวท เรียกว่า **ฉันทัส, ฉันทส**

มีพุทธบัญญัติห้ามมิให้ยกพุทธพจน์เป็นภาษาพระเวท หรือภาษาสันสกฤตนี้ ความว่า “ไม่พึงยกพุทธวจนะขึ้นโดยฉันทัส (ภาษาสันสกฤต) ภิกษุรูปใดยกขึ้น ต้องอาบัติทุกกฏ, ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้เรียนพุทธพจน์ ด้วยภาษาของตน” (น ภิกฺขเว พุทฺธวจนํ จนฺทโส อโรเปตพฺพํ, โย อโรเปยฺย อปตฺติทุกกฏสฺส; อนฺชานามิ ภิกฺขเว สกายนิริตฺติยา พุทฺธวจนํ ปริยาปุณฺธิตุํ) (วินย.๗/๑๘๐/๗๐) คำว่าภาษาของตน (สกกา นิริตติ) อรรถกถาไขความว่าเป็นภาษาของชาวมคธ อย่างที่พระพุทธเจ้าตรัส (วินย.๑.๓/๓๕๑) การทรงบัญญัติห้ามอย่างนี้ เป็นการป้องกันมิให้การเรียนพุทธพจน์ถูกจำกัดอยู่ในหมู่ชนชั้นสูง ซึ่งเป็นการผูกขาดการศึกษา; ๓ **ปรากฤต, สกา นิริตติ, ฉันทัส**

สัปดาห์ ๗ วัน, ระยะเวลา ๗ วัน

สัปรุช ๓ **สัปรุช**

สัปปฏิมรูป ๓ **อนิทัสสนอปปปฏิมรูป, รูป ๒๘**

สัปทาณกวรรค ตอนที่ว่าด้วยเรื่องสัตว์
มีชีวิตเป็นต้น, เป็นวรรคที่ ๗ แห่ง
ปาจิตตियกัณฑ์ในมหาวิภังค์แห่งพระ
วินัยปิฎก

สัปปายะ สบาย, สสภาพเอื้อ, สภาวะที่เกื้อ
หนุน, สิ่ง สถาน หรือบุคคล ซึ่งเป็นที่
สบาย เหมาะกัน เกื้อกูล หรือเอื้อ
อำนวย โดยเฉพาะที่ช่วยเกื้อหนุนการ
บำเพ็ญและประดับประดาของรักษาสมาธิ
ท่านแสดงไว้ ๗ ข้อ คือ *อวาต* (ที่อยู่)
โคจร (ที่บิณฑบาตหรือแหล่งอาหาร)
ภัสสะ (เรื่องพูดคุยที่เสริมการปฏิบัติ)
บุคคล (ผู้ที่เกี่ยวข้องด้วยแล้วช่วยให้จิต
ผ่องใสสงบมั่นคง) *โภชนะ* (อาหาร) *อตุ*
(อุณหภูมิจึงสภาพแวดล้อม) *อิริยาบถ*;
ทั้ง ๗ ข้อนี้ ที่เหมาะสมเป็นสัปปายะ
(เช่นเป็น อวาตสัปปายะ) ที่ไม่สบาย
เป็นอสัปปายะ

สัปปี เนยใส; ดู *เบญจโครส*

สัปปีโสณฑิกา ชื่อเงื่อมเขาแห่งหนึ่งอยู่ที่
ลีสวัน ใกล้กรุงราชคฤห์ ณ ที่นี้พระ
พุทธเจ้าเคยทำนิमितต์โอภาสแก่พระ
อานนท์

สัปปริสธรรม ธรรมของสัตตบุรุษ, ธรรม
ของคนดี, ธรรมที่ทำให้เป็นสัตตบุรุษ มี ๗
ข้อ คือ ๑. *ธัมมัญญุตตา* รู้หลักหรือรู้จักเหตุ
๒. *อัตถัญญุตตา* รู้ความมุ่งหมายหรือรู้
จักผล ๓. *อิตถัญญุตตา* รู้จักตน ๔. *มัต*

ตัญญุตตา รู้จักประมาณ ๕. *กาลัญญุตตา* รู้
จักกาล ๖. *ปริสัญญุตตา* รู้จักชุมชน ๗.
บุคคลัญญุตตา รู้จักบุคคล; **อีกหมวดหนึ่ง**
มี ๘ ข้อ คือ ๑. ประกอบด้วย สัทธิธรรม
๗ ประการ ๒. รักดีสัตตบุรุษ (คบหาผู้มี
สัทธิธรรม ๗) ๓. คิดอย่างสัตตบุรุษ ๔.
ปรินิพพานอย่างสัตตบุรุษ ๕. พุดอย่างสัตต-
บุรุษ ๖. ทำอย่างสัตตบุรุษ (๓, ๔, ๕, ๖
คือ คิด ปรินิพพาน พุด ทำ มิใช่เพื่อบีียด
เบียนตนและผู้อื่น) ๗. มีความเห็น
อย่างสัตตบุรุษ (คือเห็นชอบว่า ทำดีมีผล
ดี ทำชั่วมีผลชั่ว เป็นต้น) ๘. ให้ทาน
อย่างสัตตบุรุษ (คือให้โดยเคารพ เอื้อ
เพื่อแก่ของและผู้รับทาน เป็นต้น)

สัปปริสบัญญัติ ข้อที่ท่านสัตตบุรุษตั้งไว้,
บัญญัติของคนดี มี ๓ คือ ๑. *ทาน* ปัน
สละของตนเพื่อประโยชน์แก่ผู้อื่น ๒.
ปัพพัชชา ถือบวช เว้นจากการเบียด
เบียนกัน ๓. *มาตาปิตุอุปัฏฐาน* บำรุง
มารดาบิดาของตนให้เป็นสุข

สัปปริสอุปัสสยะ คบสัตตบุรุษ, คบคนดี,
ได้คนดีเป็นที่พึ่งอาศัย (ข้อ ๒ ในจักร ๔)

สัปปริสอุปัสสวะ คบสัตตบุรุษ, คบคนดี,
คบท่านที่ประพฤติชอบด้วยกายวาจาใจ,
เสวนาท่านผู้รู้ผู้ทรงคุณ (ข้อ ๑ ในวุทฒิ
๔)

สัปปुरुช เป็นคำเลื่อนปะปนระหว่าง *สัป-*
ปริส ที่เขียนอย่างบาลี กับ *สัตตบุรุษ* ที่

เขียนอย่างสันสกฤต มีความหมายอย่างเดียวกัน (ดู *สัตบุรุษ*) แต่ในภาษาไทยเป็นคำอยู่ข้างโบราณ ใช้กันในความหมายว่า คฤหัสถ์ผู้มีศรัทธาในพระศาสนา เฉพาะอย่างยิ่งผู้ที่ไปร่วมกิจกรรมทางบุญทางกุศล รักษาศีลฟังธรรมเป็นประจำที่วัดใดวัดหนึ่ง บางทีเรียกตามความผูกพันกับวัดว่า *สัตบุรุษวัดนั้น สัตบุรุษวัดนี้*

ศัพท์กามิ ชื่อพระเถระองค์หนึ่งในการก่อกองทัพ ผู้ทำสังคายนาครั้งที่ ๒ เป็นผู้มีความรู้สูงที่สุด และทำหน้าที่วิไลชันา

ศัพท์โลกอนภิตัตถุยา กำหนดหมายถึงความไม่น่าเพลิดเพลินในโลกทั้งปวง (ข้อ ๘ ในสัญญา ๑๐)

ศัพท์สังขารเรสูนิญฐัตถุยา กำหนดหมายถึงความไม่น่าปรารถนาในสังขารทั้งปวง (ข้อ ๙ ในสัญญา ๑๐)

ศัพท์ัญญุตัญญา ญาณคือความเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า, พระปรีชาญาณหยั่งรู้สิ่งทั้งปวง ทั้งที่เป็นอดีต ปัจจุบัน และอนาคต

ศัพท์ัญญู ผู้รู้ธรรมทั้งปวง, ผู้รู้ทั่วทั้งหมด, พระนามของพระพุทธเจ้า

ศัพท์ตถกัมมัฏฐาน กรรมฐานที่ควรใช้ประโยชน์ในทุกกรณี; ดู *กัมมัฏฐาน ๒*; เทียบ *ปาริหาริกกัมมัฏฐาน*

ศัพท์ตถคามินีปฏิบัติญาณ ปรีชาหยั่งรู้ทางที่จะนำไปสู่สุคติทั้งปวง คือ ทั้ง

สุคติ ทุกคติ และทางแห่งนิพพาน (ข้อ ๓ ในเทศพลญาณ)

สัมปชัญญะ ความรู้ตัวทั่วพร้อม, ความรู้ตระหนักรู้, ความรู้ชัดเข้าใจชัด ซึ่งสิ่งทีนึกได้; มักมากคู่กับ *สติ* (ข้อ ๒ ในธรรมมีอุปการะมาก ๒); **สัมปชัญญะ ๔** ได้แก่

๑. *สาตถกสัมปชัญญะ* รู้ชัดว่ามีประโยชน์ หรือตระหนักว่าตรงตามจุด

หมาย ๒. *สัปปายสัมปชัญญะ* รู้ชัดว่าเป็นสัปปายะ หรือตระหนักว่าเกื้อกูล

เหมือนกัน ๓. *โคจรสัมปชัญญะ* รู้ชัดว่าเป็นโคจร หรือตระหนักในแผนงานของ

ตน ๔. *อสมโหมสัมปชัญญะ* รู้ชัดว่าไม่หลง หรือตระหนักในตัวสภาวะ ไม่หลง

ไหล ไม่สับสนพันเพื่อน

การมีสติทันโดยทำความรู้ตัวทั่วพร้อมมีสัมปชัญญะในการเคลื่อนไหว

ทำการทุกอย่าง ไม่ว่าจะก้าวเดิน การถอย

การมอง เหลียว คู้ เหยียด ทรงผ้า

สังฆาฏิบาตรจีวร กิน ดื่ม เคี้ยว ลืม

ถ่ายอุจจาระ ปัสสาวะ เดิน ยืน นั่ง

หลับ ตื่น พุด นิ่ง เป็นหมวดหนึ่งของกายานุสัสสนาสติปัญญา คือสัมปชัญญะ

สัมปชานมุตสาทา รู้ตัวอยู่กล่าวเท็จ, การพูดเท็จทั้งที่รู้ คือรู้ความจริงแต่จงใจพูดให้คลาดจากความจริง เพื่อให้ผู้ฟัง

เข้าใจเป็นอย่างอื่นจากความจริง (ลักษณะบทรที่ ๑ แห่งมุกสาขาวรรค ปาจิตตिय-กัณฑ์)

สัมปฏิจจนะ, สัมปฏิจฉันนะ ดู วิถีจิต

สัมปยุต ประกอบด้วย; สัมปยุตต์ ก็เขียน

สัมปยุตตธรรม ธรรมที่ประกอบอยู่ด้วย, ธรรมที่ประกอบกัน, สภาวะธรรมที่เกิดขึ้นร่วมกัน หรือพ่วงมาด้วยกัน

สัมปโยค การประกอบกัน

สัมประหาร การสู้รบกัน, การต่อสู้กัน

สัมปรายภ ภาพหน้า

สัมปรายกัถะ ประโยชน์ภายนอก, ประโยชน์ภายนอกเห็น, ประโยชน์ชั้นสูงขึ้นไป อันได้แก่ความมีจิตใจเจริญงอกงามด้วยคุณธรรมความดี ทำให้ชีวิตนี้มีค่าและเป็นหลักประกันชีวิตในภพหน้า ซึ่งจะสำเร็จได้ด้วยธรรม ๔ ประการ คือ

๑. **สัทธาสัมปทา** ถึงพร้อมด้วยศรัทธา

๒. **ศีลสัมปทา** ถึงพร้อมด้วยศีล ๓. **จาค**

สัมปทา ถึงพร้อมด้วยการบริจาค ๔.

ปัญญาสัมปทา ถึงพร้อมด้วยปัญญา

ธรรม ๔ อย่างนี้เรียกเต็มว่า **สัมปรายกัถะสังวัตตนิกรธรรม** (ธรรมอันเป็นไปเพื่อสัมปรายกัถะ)

สัมปหังสนา การทำให้รุ่งเรืองหรือปลุกให้รุ่งเรือง คือ ทำบรรยากาศให้รุ่งเรือง สดชื่นแจ่มใส เบิกบานใจ ให้ผู้ฟังชุ่มชื่นมีความหวัง มองเห็นผลดีและทางสำเร็จ; เป็น

ลักษณะอย่างหนึ่งของการสอนที่ดีตามแนวพุทธจริยา (ข้อก่อนคือ **สมุตเตชนา**)

สัมปตตโคจรคคาหิกรูป ดูที่ รูป ๒๘

สัมปตตวิริติ ความเว้นจากวัตถุอันถึงเข้า, การเว้นเมื่อประสบซึ่งหน้าคือไม่ได้สมาทานศีล หรือตั้งใจละเว้นมาก่อน แต่เมื่อประสบเหตุอันจะทำให้ความชั่วหรือละเมิดศีลเข้าเฉพาะหน้า ก็ละเว้นได้ในขณะนั้นเอง ไม่ล่วงละเมิดศีล (ข้อ ๑ ในวิริติ ๓)

สัมผัสปลาปะ พุดพ้อเจ้อ, พุดเหลวไหล, พุดไม่เป็นประโยชน์ ไม่มีเหตุผล ไร้สาระ ไม่ถูกกาลถูกเวลา (ข้อ ๗ ในอกุศลกรรมบถ ๑๐)

สัมผัสปลาปา เวมณี เว้นจากพุดพ้อเจ้อ, เว้นจากพุดเหลวไหลไม่เป็นประโยชน์, พุดคำจริง มีเหตุผล มีประโยชน์ ถูกกาลเทศะ (ข้อ ๗ ในอกุศลกรรมบถ ๑๐)

สัมผัส ความกระทบ, การถูกต้องที่ทำให้เกิดความรู้สึก, ความประจวบกันแห่งอายตนะภายใน อายตนะภายนอก และวิญญาณ มี ๖ เริ่มแต่ **จักขุสัมผัส** สัมผัสทางตา เป็นต้น จนถึง **มโนสัมผัส** สัมผัสทางใจ (เรียงตามอายตนะภายใน ๖); **ผัสสะ** ก็เรียก

สัมพันธ์ 1. เกี่ยวข้อง, ผูกพัน, เนื่องกัน
2. ในทางอักษรวิธีภาษาบาลี หมายถึง

มีต่างบทบาทสนธิเชื่อมเข้าด้วยกัน เช่น **ตฺถุหิตฺส** หรือ **ตฺถุหสฺส** (= **ตฺถุหิ** + **อฺสฺส**); ในความหมายนี้ตรงข้ามกับ **ววิตฺติตฺตะ** **สัมพุทฺธะ** ท่านผู้ตรัสรู้เอง, พระพุทฺธเจ้า **สัมภเวสี** ผู้แสวงสมภพ; **ตฺถุ ภูตฺตะ** **สัมภาระ** สิ่งของต่างๆ, วัตถุ, วัสดุ, เครื่องใช้, องค์, ส่วนประกอบ, บริหาร, ปัจจัย, ความดีหรือความชั่วที่ประกอบหรือทำสะสมไว้; การประชุมเข้า **สัมภุตฺตทานวาสี** ชื่อพระเถระองค์หนึ่งในการกสงฆ์ ผู้ทำสังคายนาครั้งที่ ๒ **สัมโภคนาสนา** ให้ฉิบหายเสียจากการกินร่วม, เป็นศัพท์ผูกใหม่ที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ว่าน่าจะใช้แทนคำว่า **ทัณฺฑทกรรมนาสนา** (การให้ฉิบหายด้วยทัณฺฑทกรรม คือ ลงโทษสามเณรผู้กล่าวต่อพระธรรมเทศนาโดยไล่จากสำนัก และไม่ให้อีกุญห้อยหลายคนด้วยตามลักษณะที่ ๑๐ แห่งสัปปาทนการรรค ปาจิตตियกัณฑ์) **สัมมตฺติกา** กัปปิยภูมิที่สงฆ์สมมติ คือ ภูมิที่สงฆ์เลือกจะใช้เป็นกัปปิยภูมิแล้วสวดประกาศด้วยญัตติทุติยกรรม; **ตฺถุ กัปปิยภูมิ** **สัมมสนญาณ** ญาณหยั่งรู้ด้วยพิจารณา นามรูปโดยไตรลักษณ์, ญาณที่พิจารณาหรือตรวจตรานามรูปหรือสังขาร มองเห็นตามแนวไตรลักษณ์ คือ รู้ว่า ไม่เที่ยง ทนอยู่ไม่ได้ ไม่ใช่ตัวตน (ข้อ ๓

ในญาณ ๑๖) **สัมมัตตะ** ความเป็นถูก, ภาวะที่ถูก มี ๑๐ อย่าง ๘ ข้อต้นตรงกับองค์มรรคทั้ง ๘ ข้อ เพิ่ม ๒ ข้อท้าย คือ **๕. สัมมาญาณ** รู้ชอบ ได้แก่ผลญาณและปัจจเวกขณญาณ **๑๐. สัมมาวิมุตติ** หลุดพ้นชอบ ได้แก่พระอรหัตตผลวิมุตติ; เรียกอีกอย่างว่า **อเสขธรรม ๑๐**; ตรงข้ามกับ **มิชฺฉัตตะ ๑๐** **สัมมปฺปชาน** ความเพียรชอบ; **ตฺถุ ปชาน, โปธิปิกขิยธรรม** **สัมมา** โดยชอบ, ดี, ถูกต้อง, ถูกถ้วน, สมบูรณ์, จริง, แท้ **สัมมากัมมันตะ** ทำการชอบ หรือการงานชอบ ได้แก่ การกระทำที่เว้นจากความประพฤติชั่วทางกายสามอย่าง คือ ฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกาม คือ เว้นจาก**กายทุจริต ๓** (ข้อ ๔ ในมรรค) **สัมมาญาณะ** รู้ชอบ ได้แก่ผลญาณ คือ ญาณอันเป็นผลสืบเนื่องมาจากมรรคญาณ เช่น โสดาปัตติผล เป็นต้น และปัจจเวกขณญาณ (ข้อ ๕ ในสัมมัตตะ ๑๐) **สัมมาทิฏฐิ** ปัญญาอันเห็นชอบ คือ เห็นอริยสัจจ ๔, เห็นชอบตามคลองธรรมว่า ทำดีมีผลดี ทำชั่วมีผลชั่ว มารดาบิดามี (คือมีคุณความดีควรแก่ฐานะหนึ่ง ที่เรียกว่ามารดาบิดา) ฯลฯ, เห็นถูกต้องตามที่เป็นอย่างจริงว่าชั้น ๕ ไม่เที่ยง

เป็นต้น (ข้อ ๑ ในมรรค)

สัมมาทิฏฐิสูตร พระสูตรแสดงความหมายต่างๆ แห่งสัมมาทิฏฐิ เป็นภษิตของพระสารีบุตร (สูตรที่ ๙ ในมัชฌิมนิกาย มูลปัณฑาสก์ พระสุตตันตปิฎก)

สัมมานะ ความนับถือ, การยกย่อง, การให้เกียรติ; ตรงข้ามกับ *อวมานะ*, *อุมานะ*

สัมมาปฏิบัติ ปฏิบัติชอบ คือปฏิบัติชอบธรรม, ปฏิบัติถูกต้องคลองธรรม, ดำเนินในมรรคมีองค์ ๘ ประการ (ปฏิบัติตามมรรค)

สัมมาปาสะ “บ่วงคล้องไฉ้มัน”, ความรู้จักผูกผสานรวมใจประชาชน ด้วยการส่งเสริมอาชีพ เช่น ให้คนจนกู้ยืมทุนไปสร้างตัวในพาณิชยกรรม เป็นต้น (ข้อ ๓ ใน ราชสังคหวัตถุ ๔)

สัมมาวาจา เจรจาชอบ คือเว้นจากวจีหุจริต ๔ (ข้อ ๓ ในมรรค)

สัมมาวายามะ เพียรชอบ คือเพียรในที่ ๔ สถาน ได้แก่ ๑. *สังวรปธาน* ๒. *ปหานปธาน* ๓. *ภาวนาปธาน* ๔. *อนุรักษนาปธาน* (ข้อ ๖ ในมรรค); *อูปธาน*

สัมมาวิมุตติ หลุดพ้นชอบ ได้แก่อรหัตตผลวิมุตติ (ข้อ ๑๐ ในสัมมัตตะ ๑๐)

สัมมาสติ ระลึกรชอบ คือระลึกใน *สติปัฏฐาน* ๔ (ข้อ ๗ ในมรรค)

สัมมาสมาธิ ตั้งจิตมั่นชอบ, จิตมั่นชอบ คือสมาธิที่เจริญตามแนวของ *ฌาน* ๔

(ข้อ ๘ ในมรรค)

สัมมาสังกัปปะ ดำริชอบ คือ ๑. *เนกขัมมสังกัปปะ* ดำริจะออกจากกามหรือปลอดจากโลภะ ๒. *อภัยบาทสังกัปปะ* ดำริในอันไม่พยาบาท ๓. *อวิหิงสาสังกัปปะ* ดำริในอันไม่เบียดเบียน (ข้อ ๒ ในมรรค)

สัมมาสัมพุทธเจดีย์ เจดีย์เกี่ยวเนื่องด้วยพระสัมมาสัมพุทธเจ้า, เจดีย์ที่เป็นเครื่องเตือนจิตให้ระลึกถึงสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า; *ดู เจดีย์*

สุมมาสมุพุทธโธ (พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น) เป็นผู้ตรัสรู้เองโดยชอบ คือรู้ อริยสัจ ๔ โดยไม่เคยได้เรียนรู้จากผู้อื่น จึงทรงเป็นผู้เริ่มประกาศสัจธรรม เป็นผู้ประดิษฐานพระพุทธศาสนา และจึงได้พระนามอย่างหนึ่งว่า *ธรรมสามี* คือเป็นเจ้าของธรรม (ข้อ ๒ ในพุทธคุณ ๙)

สัมมาสัมโพธิญาณ ญาณเป็นเครื่องตรัสรู้เองโดยชอบ

สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตชอบ คือเว้นจากเลี้ยงชีวิตโดยทางที่ผิด เช่น โกงเขา หลอกหลวง สอพลอ บีบบังคับขู่เข็ญ ค้าคน ค้ายาเสพติด ค้ายาพิษ เป็นต้น (ข้อ ๕ ในมรรค)

สัมมาขานินัย ระเบียบอันพึงทำในที่พร้อมหน้า, วิธีระงับต่อหน้า ได้แก่ การระงับอธิกรณ์ในที่พร้อมหน้าสงฆ์ (*สังฆ-*

สัมมุขตา คือภิกษุเข้าประชุมครบองค์
สงฆ์), ในที่พร้อมหน้าบุคคล (**ปุคค-**
สัมมุขตา คือ บุคคลที่เกี่ยวข้องในเรื่อง
นั้นอยู่พร้อมหน้ากัน), ในที่พร้อมหน้า
วัตถุ (**วัตถุสัมมุขตา** คือยกเรื่องที่เกิด
ขึ้นนั้นวินิจฉัย), ในที่พร้อมธรรมวินัย
(**ธัมมสัมมุขตา** และ**วินยสัมมุขตา** คือนำ
เอาหลักเกณฑ์ที่กำหนดไว้ตามพระ
ธรรมวินัยมาใช้ปฏิบัติ ได้แก่วินิจฉัยถูก
ธรรม ถูกวินัย); สัมมุขาวินัย ใช้เป็น
เครื่องระงับอธิกรณ์ได้ทุกอย่าง

สัมโมทนียกถา “ถ้อยคำเป็นที่บันเทิง
ใจ”, คำต้อนรับทักทาย, คำปราศรัย;
ปัจจุบันนิยมเรียกสุนทรพจน์ที่พระสงฆ์
กล่าวว่า สัมโมทนียกถา

สัมฤทธิ์ ความสำเร็จ

ถลลวตี แม่น้ำที่กั้นอาณาเขตมัชฌิม-
ชนบท ด้านทิศตะวันออกเฉียงใต้

ถัสตทิกฺกุฐิ ความเห็นว่าเที่ยง คือความ
เห็นว่าอัฐตาและโลก เป็นสิ่งเที่ยงแท้
ยั่งยืน คงอยู่ตลอดไป เช่น เห็นว่าคน
และสัตว์ตายไปแล้ว ร่างกายเท่านั้น
หลุดโถมไป ส่วนดวงชีพหรือเจตมุต
หรือมนัสเป็นธรรมชาติไม่สูญ ย่อมถือ
ปฏิสนธิในกำเนิดอื่นสืบไป เป็นมิจฉา-
ทิกฺกุฐิอย่างหนึ่ง; ตรงข้ามกับ **อุจเจททิกฺกุฐิ**
(ข้อ ๑ ในทิกฺกุฐิ ๒)

ถัสตเมธะ ความฉลาดในการบำรุงข้าว

กล้า, ปรีชาในการบำรุงพืชพันธุ์
ธัญญาหาร ส่งเสริมการเกษตรให้อุดม
สมบูรณ์ เป็นสิ่งควัตถุประการหนึ่งที่ถูก
ปกครองบ้านเมืองจะพึงบำเพ็ญ (ข้อ ๑
ใน ราชสังคหวัตถุ ๔)

ธากัจฉา การพูดจา, การถกถ้อยสนทนา

ธากิยานี เจ้าหญิงวงศ์ศากยะ

ธากेत ชื่อมหานครแห่งหนึ่ง อยู่ในแคว้น
โกศล ห่างจากเมืองสาวัตถี ๗ โยชน์
ธัญชัยเศรษฐี บิดาของนาง**วิสาขา** ได้
รับพระบรมราชานุญาตจากพระเจ้า
ปเสนทิโกศล ให้เข้าตั้งถิ่นฐานและสร้าง
ขึ้น เมื่อคราวที่ท่านเศรษฐีอพยพจาก
เมืองราชคฤห์มาอยู่ในแคว้นโกศลตาม
คำเชิญชวนของพระองค์, ตามที่กำหนด
กันได้ในปัจจุบัน ที่ตั้งของเมืองธากेत
อยู่ที่ฝั่งล่างของแม่น้ำฆาฆระ (Gha-
ghara, สาขาใหญ่สายหนึ่งของแม่น้ำ
คงคา) ตรงกับเมืองอโยธยา (Ayodhya)
ห่างจากเมือง Kasia (กุสินารา) ตรงไป
ทางทิศตะวันตก ประมาณ ๑๗๐ กม.

ธากนคร เมืองกึ่ง, เมืองเล็ก

ธาคตะ พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เกิดใน
ตระกูลพราหมณ์ในพระนครสาวัตถี ได้
ฟังพระธรรมเทศนาของพระศาสดามี
ความเลื่อมใส ขอบวชแล้วทำความ
เพียรเจริญสมาบัติ ๘ ประการ จนมี
ความชำนาญในสมาบัติ ท่านเป็นต้น

บัญญัติสุราปานสิกขาบท และเพราะ
เกิดความสังเวชในเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น
ตนครั้งนี้ จึงเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน
จนได้สำเร็จพระอรหัต ได้รับยกย่องว่า
เป็นเอตทัคคะในทางเตโชธาตุสมาบัติ

สาร ทะเล

สาคละ ชื่อนครหลวงของแคว้น **มัททะ**
ต่อมาภายหลังพุทธกาลได้เป็นราชธานี
ของพระเจ้ามลิந்த กษัตริย์นักปราชญ์ที่
ได้ไต่วาทะกับพระนาคเสน, ปัจจุบันอยู่
ในแคว้นปัญจาบ; แคว้นมัททะนั้นบาง
คราวถูกเข้าใจสับสนกับแคว้น **มัจฉะ**
ทำให้สาคละพลอยถูกเรียกเป็นเมือง
หลวงของแคว้นมัจฉะไปก็มี

สารีพ แบบแผนแห่งความประพฤติที่ดี
ทำให้มีชีวิตร่วมกันอันเดียวกัน ได้แก่
สิกขาบททั้งปวงที่พระพุทธเจ้าได้ทรง
บัญญัติไว้ในพระวินัย อันทำให้ภิกษุทั้ง
หลายผู้มาจากถิ่นฐานชาติตระกูลต่างๆ
กัน มามีความเป็นอยู่เสมอเป็นอันหนึ่ง
อันเดียวกัน; มาคู่กับ **สิกขา**

สาค ผ้าทำด้วยเปลือกปาน, ผ้าปาน

สาคัตติกะ อาบัติที่ต้องเพราะสัง คือ สิ่ง
ผู้อื่นทำ ตัวเองไม่ได้ทำ ก็ต้องอาบัติ
เช่น สิ่งให้ผู้อื่นลักทรัพย์ เป็นต้น

สากุก ผ้า, ผ้าห่ม, ผ้าคลุม

สาครูป รูปเป็นที่ชื่นใจ; **ดู ปิยรูป**

สาคยยะ ใ้อวด, ความใ้อวดหลอก

เขา; เขียน **สาคย** ก็ได้ (ข้อ ๖ ในมละ
๙, ข้อ ๑๐ ในอุปกิเลส ๑๖)

สารก อ่างตัวอย่างให้เห็นสม, ยกตัว
อย่างมาอ่างให้เห็น

สหาย การทอ, การสวด

สธารณ ทัวไป, ทัวไปแก่หมู่, ของส่วน
รวม ไม่ใช่ของใครโดยเฉพาะ

สธารณสถาน สถานที่สำหรับคนทัวไป

สธารณสิกขาบท สิกขาบทที่ทัวไป,
สิกขาบทที่ใช้บังคับทัวกันหรือเสมอ
เหมือนกัน หมายถึง สิกขาบทสำหรับ
ภิกษุณี ที่เหมือนกันกับสิกขาบทของ
ภิกษุ เช่น ปาราชิก ๔ ข้อต้นในจำนวน
๘ ข้อของภิกษุณีเหมือนกันกับสิกขาบท
ของภิกษุ; เทียบ **อสธารณสิกขาบท**

สารุ “ดีแล้ว”, “ชอบแล้ว”, คำที่พระสงฆ์
เปล่งออกมาเพื่อแสดงความเห็นชอบต่อ
การกระทำ ต่อเรื่องราวที่ดำเนินไป หรือ
ต่อกิจกรรมในพิธีนั้นๆ, โดยนัย หมายถึง
เปล่งวาจาแสดงความชื่นชม อนุโมทนา
หรือเห็นชอบ, อีกนัยหนึ่ง มักใช้เป็นคำ
บอกแก่เด็ก เพื่อให้แสดงความเคารพ
ด้วยการทำกิริยาไหว (บางทีคำกร่อนลง
เหลือเพียงพูดสั้นๆ ว่า “ฐ”)

สารุกการ 1. การเปล่งวาจาว่า **สารุ** (แปล
ว่า “ดีแล้ว” “ชอบแล้ว”) เพื่อแสดงความ
เห็นชอบด้วย ชื่นชม หรือยกย่อง
สรรเสริญ **2.** ชื่อเพลงหน้าพาทย์เพลง

หนึ่ง ถือว่ามีความสำคัญอย่างยิ่ง ใช้บรรเลงในการเริ่มพิธี เพื่อบูชาพระรัตนตรัย เช่นในเวลาที่พระธรรมกถึกขึ้นสู่ธรรมาสน์เพื่อแสดงธรรม ตลอดจนใช้อัญเชิญเทพเจ้าและสิ่งศักดิ์สิทธิ์อื่นๆ มีตำนานของไทยเล่าสืบมาว่า พกพรหม (พระพรหมนามว่า “พกะ”) ซึ่งเดิมเป็นผู้มีมิถุนาภิวัตน์ เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จไปโปรดจนละทิฐิสิ้นแล้ว ได้แต่ง “เพลงสาธุการ” นี้ขึ้น เพื่ออัญเชิญพระพุทธเจ้าในเวลาเสด็จลงจากเคียวของพระพรหมนั้น (อ้างอิงเรื่องใน พรหมนิมิตตนิกาสูตร, ม.มุ.๑๒/๕๕๑/๕๙๐)

สาธุกีฬา กีฬาที่ดี, การละเล่นที่ดั่งงาม เป็นประโยชน์; เป็นคำในชั้นอรรถกถาเฉพาะอย่างยิ่งที่เล่าว่า เมื่อพระพุทธเจ้าปรินิพพานแล้ว มีสาธุกีฬา ๗ วัน ต่อเนื่องและประสานกับการบูชาพระบรมสารีริกธาตุ, แม้ในการปรินิพพานของพระปัจเจกพุทธเจ้าและพระอรหันต์หลายท่าน ก็มีเรื่องเล่าถึงการเล่นสาธุกีฬา ๗ วัน และการบูชาพระธาตุ; สาธุกีฬามีลักษณะสำคัญคือ มิใช่เล่นเพื่อความสนุกสนานบันเทิงของตนเอง แต่เล่นให้เป็นประโยชน์แก่ผู้อื่น และไม่ขัดต่อสัมปรายกัตตะ (ประโยชน์ด้านจิตใจและปัญญา) ให้ก่อกุศลมาก เช่นมีคิตะคือเพลงหรือการขับร้องที่กระตุ้นเตือน

ใจให้ระลึกถึงความจริงของชีวิตและคิดที่จะไม่ประมาทเร่งสร้างสรรค์ทำความดีพร้อมทั้งเป็นการสักการบูชาพระผู้ประนิพพาน

สาธุชน คนดี, คนมีศีลธรรม, คนมีกายกรรม วจีกรรม และมโนกรรม สะอาดบริสุทธิ์, คนที่ประพฤติสุจริต

สามนต์ สงบ

สามเณร เหล่ากอแห่งสมณะ, บรรพชิตในพระพุทธศาสนาผู้ยังมีได้อุปสมบทเพียงแต่รับบรรพชาด้วยไตรสรณคมน์ ถือสิกขาบท ๑๐ และกัจจัตตบางอย่างตามปกติ มีอายุยังไม่ครบ ๒๐ ปีบริบูรณ์; พระราहुลเป็นสามเณรองค์แรกในพระพุทธศาสนา

สามเณรปลงกะ ภิกษุผู้ได้รับสมมติ คือ แต่งตั้งจากสงฆ์ ให้ทำหน้าที่เป็นผู้ใช้สามเณร, เป็นตำแหน่งหนึ่งในบรรดา **เจ้าอธิการแห่งอาราม**

สามเณริ สามเณรผู้หญิง, หญิงรับบรรพชาในสำนักภิกษุณี ถือสิกขาบท ๑๐ เหมือนสามเณร

สามเพท ชื่อคัมภีร์ที่ ๓ ของพระเวท; **ดูไตรเพท**

สามัคคี ความพร้อมเพรียง, ความกลมเกลียว, ความมีจุดรวมตัวเข้าด้วยกันหรือมุ่งไปด้วยกัน (โดยวิเคราะห์ว่า อคฺเคน ลีขเรน สงฺคตํ สมคฺคํ, สมคฺค-

ภาโว สามัคคี), คำเสริมที่มักมาด้วยกัน กับสามัคคี คือ *สังคหะ* (ความยึดเหนี่ยว ใจให้รวมกัน) *อวิวาท* (ความไม่วิวาทถือ ต่าง) และ*เอกีภาพ* (ความเป็นอันหนึ่งอัน เดียวกัน); เมื่อบุคคลที่เกี่ยวข้องมารวม ประชุมพร้อมกัน เรียกว่า *กาย- สามัคคี* (สามัคคีด้วยกาย) เมื่อบุคคล เหล่านั้นมีความชื่นชมยินดีเห็นชอบร่วม กัน พอใจรวมเป็นอย่างเดียวกัน หรือ อย่างภิกษุ แม้มีได้ไปร่วมประชุมทำสังฆ- กรรม แต่มอบให้ฉันทะ เรียกว่า *จิต- สามัคคี* (สามัคคีด้วยใจ); ความพร้อม เปรียงแห่งสงฆ์ คือ *สังฆสามัคคี* เป็น หลักการสำคัญยิ่งในพระวินัย ที่จะดำรง พระพุทธศาสนา จึงมีพุทธบัญญัติหลาย อย่างเพื่อให้สงฆ์มีวิธีปฏิบัติในการรักษา สังฆสามัคคีนั้น ส่วนการทำให้สงฆ์แตก แยก ก็คือการทำลายสงฆ์ เรียกว่า *สังฆ- เภท* ถือว่าเป็นกรรมชั่วร้ายแรง ถึงขั้นเป็น *อนันตริยกรรม* (ถ้ามีการทะเลาะวิวาท บาดหมาง กัดกันกัน ไม่เอื้อเฟื้อกัน ไม่ ร่วมมือกัน ไม่ปฏิบัติข้อวัตรต่อกัน ยังไม่ ถือว่าสงฆ์แตกกัน แต่เป็นความร้ายแรง แห่งสงฆ์ เรียกว่า *สังฆราші* แต่เมื่อใด ภิกษุทั้งหลายแตกแยกกันถึงขั้นคุมกัน เป็นคณะ แยกทำอุโบสถ แยกทำปวารณา แยกทำสังฆกรรม แยกทำกรรมใหญ่่น้อย ภายในสี่มา เมื่อนั้นเป็น*สังฆเภท*); หลัก

ธรรมสำคัญที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ เพื่อให้สงฆ์มีสามัคคีเป็นแบบอย่าง ได้แก่ *สาราณียธรรม ๖* ส่วนหลักธรรมสำคัญ สำหรับเสริมสร้างสามัคคีในสังคมทั่วไป ได้แก่ *สังคหวัตถุ ๔*

สามัคคีปวารณา กรณีอย่าง*สามัคคี- อุโบสถ*นั่นเอง เมื่อทำปวารณา เรียกว่า *สามัคคีปวารณา* และวันที่ทำนั้นก็เรียก *วันสามัคคี*

สามัคคีอุโบสถ อุโบสถที่สร้างขึ้นเป็นกรณี พิเศษเมื่อสงฆ์สองฝ่ายซึ่งแตกกันกลับ มาปรองดองสมานกันเข้าได้ สามัคคี อุโบสถไม่กำหนดด้วยวันที่ตายตัว สงฆ์ พร้อมเพรียงกันเมื่อใด ก็ทำเมื่อนั้น เรียกวันนั้นว่า วันสามัคคี

สามัญ 1. ปรกติ, ธรรมดา, ทั่วๆ ไป **2.** ความเป็นสมณะ; มักเขียนสามัญญะ **สามัญญผลสูตร** สูตรที่ ๒ ในคัมภีร์ที่ฆ- นิกาย สีสันชวรค พระสุตตันตปิฎก ว่าด้วยผลของความเป็นสมณะคือ ประโยชน์ที่จะได้จากการดำรงเพศเป็น สมณะ หรือบำเพ็ญสมณธรรม

สามัญญลักษณ์ ดู *สามัญลักษณ์*

สามัญญสโมธาน ดู *โอธานสโมธาน*

สามัญผล ผลแห่งความเป็นสมณะ; ดู *สามัญญผลสูตร*

สามัญลักษณ์ ลักษณะที่เป็นสามัญ คือ ร่วมกันหรือเสมอกัน, ลักษณะร่วม,

ตรงข้ามกับ **ปัจฉัตตลักษณะ** (ลักษณะเฉพาะตัว) เช่น ความชื่นรื่นน้า เป็นลักษณะเฉพาะตัวของ สุข ความบีบคั้น เป็นลักษณะเฉพาะตัวของ ทุกข์ แต่ทั้งสุขและทุกข์ เป็นเวทนา และในฐานะที่เป็นเวทนา จึงมีลักษณะร่วมกัน คือ มีสภาพเสพฐูลึก, กว้างออกไปอีก สภาพเสพฐูลึก เป็นลักษณะเฉพาะตัวของ เวทนา สภาพจำได้หมายรู้ เป็นลักษณะเฉพาะตัวของ สัญญา แต่ทั้งเวทนาและสัญญา เป็นสังขตธรรม และในฐานะที่เป็นสังขตธรรม จึงมีลักษณะร่วมกัน คือ เกิดมีแล้วก็ดับลับหายไปไม่เที่ยง ฯลฯ, พึงทราบ **ปัจฉัตตลักษณะ** และ **สามัญลักษณะ** โดยเทียบเคียง และขยายออกไปๆ อย่างนี้

สามัญลักษณะ ที่กล่าวถึงบ่อยและรู้จักกันมาก ได้แก่ **สามัญลักษณะ** ที่กว้างขวางครอบคลุม ๓ อย่าง ซึ่งมักมาด้วยกันเป็นชุด และนิยมเรียกว่า **ไตรลักษณะ** กล่าวคือ ๑. อนิจจตา (ความไม่เที่ยง) เป็น **สามัญลักษณะ** ของสรรพสังขาร คือสังขตธรรมทั้งปวง ๒. ทุกขตา (ความคงอยู่มิได้) เป็น **สามัญลักษณะ** ของสรรพสังขาร คือสังขตธรรมทั้งปวง ๓. อนัตตตา (ความเป็นสภาวะมิใช่ตน) เป็น **สามัญลักษณะ** ของสรรพธรรม คือธรรมทั้งปวง ทั้งสังขตธรรมและอสังขตธรรม

กล่าวอีกจำนวนหนึ่งว่า ทุกอย่างที่ เป็นสังขตะ เป็นสังขาร ล้วนไม่เที่ยงเสมอ เหมือนกันทั้งหมด, ทุกอย่างที่ เป็นสังขตะ เป็นสังขาร ล้วนคงทนอยู่มิได้เสมอ เหมือนกันทั้งหมด, ทุกอย่างที่ เป็นธรรม ทั้งสังขตะคือสังขาร และอสังขตะคือ วิสังขาร ล้วนไม่เป็นอัตตา มิใช่ตน เสมอกันทั้งสิ้น

ทั้งนี้ โดยประมวลขั้นสุดท้าย ในบรรดาธรรมทั้งหมดทั้งสิ้นนั้น สังขตธรรม คือสังขารทั้งปวง มี **สามัญลักษณะ** ครบทั้ง ๓ อย่าง คือ ทั้งอนิจจตา ทุกขตา และอนัตตตา แต่เมื่อรวมอสังขตธรรมคือ วิสังขารด้วยเป็นสรรพธรรมแล้ว มี **สามัญลักษณะ** เพียงอย่างเดียว เฉพาะ อนัตตตา

พึงทราบว่า **ไตรลักษณะ** ก็ดี **สามัญลักษณะ** ก็ดี (รวมทั้ง **ปัจฉัตตลักษณะ**) เป็นคำที่เกิดมีและใช้ในชั้นอรรถกถาลงมา

ส่วนในพระไตรปิฎก ลักษณะ ๓ อย่างนี้ ปรากฏในพุทธพจน์ว่าด้วย **ธรรมนิยาม ๑ (ธมฺมนิยามตา)** คือ

ธมฺมนิยามตา ที่ ๑: สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจา

ธมฺมนิยามตา ที่ ๒: สพฺเพ สงฺขารา ทุกฺขา

ธมฺมนิยามตา ที่ ๓: สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตา;

สามัญญลักษณะ นี้ คู่กับ **ปัจฉัต-
ลักษณะ, ๓ ไตรลักษณะ, ธรรมนิยาม**
สามันตราช พระราชาแคว้นใกล้เคียง
สามิข, สามิส เจ็ดด้วยอามิสคือ เครื่อง
หล่อ, ต้องขึ้นต่ออวัตถุหรืออารมณ์ภายนอก
สามิสสุข สุขเจืออามิส, สุขที่ต้องอาศัย
เหยื่อหล่อ ได้แก่สุขที่เกิดจากกามคุณ
(ข้อ ๑ ในสุข ๒)

สามิจิกรรม การชอบ, กิจชอบ, การ
กระทำที่เหมาะสม หมายถึง การกระทำ
หรืออาการปฏิบัติที่แสดงความเคารพ
นับถือ เอื้อเพื่อ ให้เหมาะสม มักมาใน
ชุดคำว่า **อภิวัต** (กราบไหว้) **ปัจจุฐาน**
(ลูกรับ) **อัญชลิกรรม** (ประนมมือ) และ
สามิจิกรรม (การปฏิบัติที่เหมาะสม)
โดยที่สามิจิกรรมเป็นคำรวมๆ

ดั่งมีคำอธิบายว่า **สามิจิกรรม** คือ
การปฏิบัติที่เหมาะสมอย่างอื่นๆ นอก
เหนือจากการกราบไหว้ ลูกรับ และ
อัญชลิ เช่น พัดวี จัดน้ำถวาย ปลูก
อาสนะ จัดที่นั่ง จัดที่นอน ล้างเท้าให้
(ตามที่สมควร) โดยนัยนี้ สามิจิกรรม
จึงมักเป็นส่วนหนึ่งของการต้อนรับ

สามิจิปฏิบัติ (พระสงฆ์) เป็นผู้ปฏิบัติ
ชอบ, ปฏิบัติสมควรได้รับสามิจิกรรม
คือ ปฏิบัติหน้าเคารพนับถือ (ข้อ ๔ ใน
สังฆคุณ ๙)

สามุกังถิกา แปลตามอรรถกถาว่า

“พระธรรมเทศนาที่พระพุทธเจ้าทรงยก
ขึ้นถือเอาเอง” คือ ทรงเห็นด้วยพระ
สยัมภูญาณ (ตรัสรู้เอง) ได้แก่อริยสังจ-
เทศนา, ตามแบบเรียน แปลว่า “ธรรม
เทศนาที่พระพุทธเจ้าทรงยกขึ้นแสดง
เอง” คือ ไม่ต้องปรารภคำถามเป็นต้น
ของผู้ฟัง ได้แก่เทศนาเรื่องอริยสังจ

สายโยค สายรัด ใช้แก่ถุงต่างๆ เช่น ที่
ประกอบด้วยถุงบาตรแปลกันว่า สายโยค
บาตร (บาลีว่า **อัสวาทก**); บางแห่งแปล
ฮาโยค คือผ้ารัดเข้า หรือ สายรัดเข้า ว่า
สายโยค ก็มี แต่ในพระวินัยปิฎก ไม่แปล
เช่นนั้น (พจนานุกรมเขียน **สายโยค**)

สายสิญจน์ เส้นด้ายสีขาวที่ใช้โยงใน
ศาสนพิธีเพื่อเป็นสิริมงคลหรือเพื่อ
ความคุ้มครองป้องกัน เป็นต้น เช่นที่
พระถือในเวลาสวดมนต์ และที่นำมาวาง
รอบบ้านเรือนหรือบริเวณที่ต้องการ
ความคุ้มครอง, ตามที่ปฏิบัติสืบกันมา
ใช้ด้ายดิบ นำมาจับทบเป็น ๓ หรือ ๙
เส้น, ถ้าพิจารณาตามรูปศัพท์ “สิญจน์”
คือการรดน้ำ ซึ่งคงหมายถึงการรดน้ำใน
พิธีอภิเษก สายสิญจน์จึงอาจจะหมายถึง
สายมงคลหรือสายศักดิ์สิทธิ์ ซึ่งสืบมา
จากเส้นด้ายหรือสายเชือกที่ใช้ในพิธี
อภิเษก, บางที่ต้นเดิมของสายสิญจน์อาจ
มาจาก “ปริตตสุตต” (ปริตตสุตตร-สาย
พระปริตร) ในคัมภีร์บาลีชั้นหลัง ซึ่ง

หมายถึงเส้นด้ายเพื่อความคุ้มครองป้องกัน หรือเส้นด้ายในการสวดพระปริตร; *ดู ปริตร, ปริตต์*

สายนธ์ เวลาเย็น

สารกัปป *ดู กัปป*

สารณา การให้ระลึก ได้แก่กิริยาที่สอบถามเพื่อฟังคำให้การของจำเลย, การสอบสวน

สารท 1. “อันเกิดมีหรือเป็นไปในสรวทสมัย”, เช่น ดวงจันทร์ในฤดูใบไม้ร่วง
2. เทศกาลทำบุญสิ้นเดือนสิบ เดิมเป็นฤดูทำบุญด้วยเอาข้าวที่กำลังท้อง (ข้าวรวงเป็นน่านม) มาทำยาคุและกวนข้าวปายาสเลี้ยงพราหมณ์ เรียกว่า *กวนข้าวทิพย์* ส่วนผู้นับถือพระพุทธศาสนา นำคตินั้นมาใช้ แต่เปลี่ยนเป็นถวายแก่พระภิกษุสงฆ์ อุทิศส่วนกุศลให้แก่ญาติในปรโลก สำหรับชาวบ้านทั่วไปมักทำแต่กระยาสารท เป็นต้น (ต่างจาก *คราทธ*)

สารนาถ ชื่อปัจจุบันของอิสิปตนมฤคทายวัน ใกล้นครพาราณสี สถานที่ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงปฐมเทศนา เคยเจริญรุ่งเรืองมากเป็นศูนย์กลางการศึกษาทางพุทธศาสนาที่สำคัญแห่งหนึ่ง มีเจดีย์ใหญ่สูง ๒๐๐ ฟุต ถูกชาวฮินดูทำลายก่อน แล้วถูกนายทัพมุสลิมทำลายสิ้นเชิงใน พ.ศ. ๑๗๓๘ (สารนาถมาจาก *สารังคนาถ*

แปลว่า “ที่พึ่งของเหล่ากวางเนื้อ”)

สารมัตถกัปป *ดู กัปป*

สารัตถทีปนี ชื่อคัมภีร์ฎีกาอธิบายความในสมันตปาสาทิกา ซึ่งเป็นอรรถกถาแห่งพระวินัยปิฎก พระสารีบุตรเถระแห่งเกาะลังกา เป็นผู้รจนาในรัชกาลของพระเจ้าปรักกมพาหุที่ ๑ (พ.ศ. ๑๖๙๖-๑๗๒๙)

สารัตถปกาสินี ชื่อคัมภีร์อรรถกถาอธิบายความในสังยุตตนิกาย แห่งพระสุตตันตปิฎก พระพุทธโฆษาจารย์เรียบเรียงขึ้น โดยอาศัยอรรถกถาเก่าภาษาสิงห์ที่สืบมาแต่เดิมเป็นหลัก เมื่อ พ.ศ. ใกล้เคียงถึง ๑๐๐๐; *ดู ไปราณฎฐกถา, อรรถกถา*

สารันทเจดีย์ เจดีย์สถานแห่งหนึ่งที่เมืองเวสาลี นครหลวงของแคว้นวัชชี ณ ที่นี้พระพุทธเจ้าเคยทำนิมิตต์โอภาสแก่พระอานนท์ บาลีเป็น *สารันทเจดีย์*

สารัมภะ แข่งดี (ข้อ ๑๒ ในอุปกิเลส ๑๖)

สาราค ราคะกล้า, ความกำหนัดข่มใจ

สารานุกรมธรรม ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งความให้ระลึกถึง, ธรรมเป็นเหตุให้ระลึกถึงกัน ทำให้มีความเคารพกัน ช่วยเหลือกัน และสามัคคีพร้อมเพรียงกัน มี ๖ อย่าง คือ ๑. ตั้งกายกรรมประกอบด้วยเมตตาในเพื่อนภิกษุสามเณร ๒. ตั้งวจีกรรมประกอบด้วยเมตตาในเพื่อน

ภิกษุสามเณร ๓. ตั้งมโนกรรมประกอบ ด้วยเมตตาในเพื่อนภิกษุสามเณร ๔. แบ่งปันลาภที่ได้มาโดยชอบธรรม ๕. รักษาศีลบริสุทธิ์เสมอกับเพื่อนภิกษุสามเณร (มีศีลสามัญญตา) ๖. มีความเห็นร่วมกันได้กับภิกษุสามเณรอื่นๆ (มีทิฏฐิสามัญญตา); *สารณียธรรม* ก็เขียน

สารี ชื่อนางพราหมณ์ผู้เป็นมารดาของ พระสารีบุตร

สารีบุตร อัครสาวกเบื้องขวาของพระพุทธเจ้า เกิดที่หมู่บ้านนาลกะ (บางแห่งเรียกนาลันทะ) ไม่ไกลจากเมืองราชคฤห์ เป็นบุตรแห่งตระกูลหัวหน้าหมู่บ้านนั้น บิดาชื่อวังคันตพราหมณ์ มารดาชื่อสารี จึงได้นามว่า *สารีบุตร* แต่เมื่อยังเยาว์ เรียกว่า *อุปติสสะ* มีเพื่อนสนิทชื่อ *โกลิตะ* ซึ่งต่อมาคือพระ *มหาโมคคัลลานะ* มีน้องชาย ๓ คนชื่อ จุนทะ อุปเสนะ และ เรวตะ น้องหญิง ๓ คน ชื่อจาลา อุปจาลา และสิสุปจาลา ซึ่งต่อมาได้บวชในพระธรรมวินัยทั้งหมด เมื่ออุปติสสะและโกลิตะจะบวชนั้น ทั้งสองคนไปเที่ยวดูมหรสพที่ยอดเขาด้วยกัน คราวหนึ่งไปดูแล้วเกิดความสลดใจ คิดออกแสวงหาโมกขธรรม และต่อมาได้ไปบวชอยู่ในสำนักของสัญญาชัยปริพาชก แต่ก็ไม่บรรลุจุดมุ่งหมาย จนวันหนึ่งอุปติสสปริพาชก พบพระอัสสชิเถระขณะท่านบิณฑบาต เกิด

ความเลื่อมใสติดตามไปสนทนาขอถามหลักคำสอน ได้ฟังความย่อเพียงคาถาเดียวก็ได้ดวงตาเห็นธรรม กลับไปบอกข่าวแก่โกลิตะ แล้วพากันไปเฝ้าพระพุทธเจ้า มีปริพาชกที่เป็นศิษย์ตามไปด้วยถึง ๒๕๐ คน ได้รับเอหิภิกขุอุปสมบททั้งหมดที่เวฬุวัน เมื่อบวชแล้วได้ ๑๕ วัน พระสารีบุตรได้ฟังพระธรรมเทศนาเวทนาปริคคหสูตรที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงแก่ที่สมณปริพาชก ณ ถ้ำสุกรขาตา เขาคิชฌกูฏ ก็ได้บรรลุพระอรหัต ได้รับยกย่องเป็น *ออตทกคะ* *ในทางมีปัญญามาก* และเป็นพระ *อัครสาวกฝ่ายขวา* ท่านได้เป็นกำลังสำคัญของพระพุทธเจ้าในการประกาศพระศาสนา และได้รับการยกย่องเป็น *พระธรรมเสนาบดี* คำสอนของท่านปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกเป็นอันมาก เช่น สังคีตีสสูตร และทสุตตรสูตร ที่เป็นแบบอย่างแห่งการสังคายนา เป็นต้น ท่านปรินิพพานก่อนพระพุทธเจ้าไม่กี่เดือน เมื่อจวนจะปรินิพพาน ท่านเดินทางไปโปรดมารดาของท่านซึ่งยังเป็นมิจฉาทิฐิให้มารดาได้เป็นพระโสดาบันแล้วปรินิพพานที่บ้านเกิด ด้วยปักขันทิกภาพาธ หลังจากปลงศพแล้วพระจุนทะน้องชายของท่านนำอัฐิธาตุไปถวายพระบรมศาสดา พระองค์ตรัสว่าให้ก่อสร้างบรรจุ

อัฐิธาตุของท่านไว้ ณ พระเชตะวัน เมือง
สาวัตถี (อรรถกถาว่าท่านปรินิพพานใน
วันเพ็ญเดือน ๑๒ จึงเท่ากับ ๖ เดือน
ก่อนพุทธปรินิพพาน)

พระสารีบุตรมีคุณธรรมและจริยา-
วัตรที่เป็นแบบอย่างหลายประการ เช่น
เป็นผู้มีความกตัญญูสูง ดังได้แสดง
ออกเกี่ยวกับพระ*อัสสชิ* (นอนหันศีรษะ
ไปทางที่พระ*อัสสชิ*พำนักอยู่) และ*ราช-
พราหมณ์* (ระลึกถึงบิดาที่บิดาหนึ่งทัพพี
และรับเป็นอุปัชฌาย์แก่ราชา) สมบูรณ์
ด้วยขันติธรรมต่อคำว่ากล่าว (ยอมรับ
คำแนะนำแม่ของสามเณร ๗ ขวบ) เป็น
ผู้เอาใจใส่อนุเคราะห์เด็ก (เช่น ช่วยเอา
เด็กยากไร้มาบรรพชา มีสามเณรอยู่ใน
ความปกครองดูแล ซึ่งเก่งกล้าสามารถ
หลายรูป) และเอาใจใส่คอยดูแลภิกษุ
อาพาธ เป็นต้น

สารีริกธาตุ ส่วนสำคัญแห่งพระพุทธสรีระ
ซึ่งคงอยู่เป็นที่เคารพบูชา โดยเฉพาะพระ
อัฐิ, กระดูกของพระพุทธเจ้า และส่วน
สำคัญอื่นๆ แห่งพระสรีระของพระองค์
เช่น พระเกศา, มักก็ใช้ว่า พระบรม
สารีริกธาตุ; เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จดับ
ขันธปรินิพพาน ณ สาละวันนทยาน เมือง
กุสินารา และมีพิธีถวายพระเพลิงพระ
พุทธสรีระ ที่มกุฏพันธนเจดีย์แล้ว ได้มี
กษัตริย์ผู้ครองแคว้นต่างๆ ๖ กับมหา-

พราหมณ์เจ้าเมือง ๑ รวมเป็น ๗
นคร (คือ ๑. พระเจ้าอชาตศัตรู เมือง
ราชคฤห์ ๒. กษัตริย์ลิจฉวี เมืองเวสาลี
๓. ศากยกษัตริย์ เมืองกบิลพัสดุ์ ๔.
ญลิกษัตริย์ อัลลัปปนนคร ๕. โกถีย-
กษัตริย์ แห่งรามคาม ๖. มัลลกษัตริย์
เมืองปาวา ๗. มหาพราหมณ์ เจ้าเมือง
เวฏฐที่ปกนคร) ส่งทูตมาขอส่วนแบ่ง
พระสารีริกธาตุ, หลังจากเจรจากันนาน
และในที่สุดได้ฟังสุนทรพจน์ของโศณ-
พราหมณ์แล้ว ทั้ง ๗ เมืองนั้น ร่วมกับ
มัลลกษัตริย์แห่งเมืองกุสินารา เป็น ๘
พระนคร ได้ตกลงมอบให้โศณพราหมณ์
เป็นผู้แบ่งพระบรมธาตุเป็น ๘ ส่วน
เท่าๆ กัน ให้แก่พระนครทั้ง ๘ นั้น
เสร็จแล้วโศณพราหมณ์ได้ขอตุ้มพะคือ
ทะนานทองที่ใช้ตวงพระธาตุไปบูชา,
ฝ่ายโมริยกษัตริย์ เมืองปิณฑลวัน ได้
ทราบข่าว ก็ส่งราชทูตมาขอส่วนแบ่ง
พระสารีริกธาตุ แต่ไม่ทัน จึงได้แต่พระ
อังคารไปบูชา, พระนครทั้ง ๘ ที่ได้ส่วน
แบ่งพระสารีริกธาตุ ก็ได้สร้างพระสถูป
บรรจุ เป็นพระธาตุสถูป ๘ แห่ง โศณ-
พราหมณ์ก็อัญเชิญตุ้มพะไปก่อพระ
สถูปบรรจุ เป็นตุ้มพสถูป ๑ แห่ง โมริย-
กษัตริย์ ก็อัญเชิญพระอังคารไปสร้าง
พระสถูปบรรจุไว้ เป็นพระอังคารสถูป
๑ แห่ง รวมมีพระสถูปเจดีย์สถานใน

ยุคแรกเริ่ม ๑๐ แห่ง ฉะนั้น

นอกจากนี้ คาถาสุดท้ายแห่งมหา-
ปรินิพพานสูตร กล่าวความเพิ่มเติมอีก
ว่า ยังมีพระสารีริกธาตุอีกทะนานหนึ่ง
ซึ่งพวกนาคราชบูชากันอยู่ในรามคาม
พระทาสฐาตองค์หนึ่งอันเทพชาวไทร-
ทิพย์บูชา (คือในพระจุฬามณีเจดีย์) อีก
องค์หนึ่งอยู่ในคันธารบุรี อีกองค์หนึ่ง
อยู่ในแคว้นกาลิงคะ (คือองค์ที่ต่อไปยัง
ลังกาทวีป) และอีกองค์หนึ่งพระยานาค
บูชากันอยู่; ดู **ทาสฐาต**

สารูป เหมาะ, สมควร; ธรรมเนียมควร
ประพฤติในเวลาเข้าบ้าน, เป็นหมวดที่
๑ แห่งเสขียวัตตร มี ๒๖ ลิกขาบท

ศาละ ไม้ยืนต้นชนิดหนึ่งของอินเดีย
พระพุทธเจ้าประสูติและปรินิพพานได้
ร่วมไม้ศาละ (เคยแปลกันว่า ต้นรัง)

ศาลคาม ชื่อตำบลหนึ่งในลัทธิกชนบท

ศาลพฤกษ์ ต้นศาละ

ศาลวโนทยาน สวนป่าไม้ศาละ

ศาลวัน ป่าไม้ศาละ

ศาลโลหิต สายโลหิต, ผู้ร่วมสายเลือด

สาวก ผู้ฟัง, ผู้ฟังคำสอน, ศิษย์; คู่กับ
สาวิกา

สาวนะ, สาวนมาส เดือน ๙

สาวตถิ นครหลวงของแคว้นโกศล;
แคว้นโกศลตั้งอยู่ระหว่างภูเขาคิมาลัย
กับแม่น้ำคงคาตอนกลาง อาณาเขตทิศ

เหนือจดเทือกเขาเนปาล ทิศตะวันออก
จดแคว้นกาฬี ต่อกับแคว้นมคธ ทิศใต้
และทิศตะวันตกจดแม่น้ำคงคา; พระ
นครสาวตถิเป็นศูนย์กลางการเผยแผ่
พระพุทธศาสนาครั้งพุทธกาล เป็นที่ที่
พระพุทธเจ้าประทับจำพรรษามากที่สุด
รวมถึง ๒๕ พรรษา, บัดนี้เรียก **สะเหต-**
มะเหต (*Sahet-Mahet*, ล่าสุด รื้อพื้นชื่อ
ในภาษาสันสกฤตขึ้นมาใช้ว่า *Śrāvasti* คือ
ศราวาสตี); ดู **โกศล, เขตวัน, บุพพาราม**

สาวิกา หญิงผู้ฟังคำสอน, สาวกหญิง,
ศิษย์ผู้หญิง; คู่กับ **สาวก**

ศาสนวงศ์ ชื่อหนังสือตำนานพระพุทธ-
ศาสนา ว่าด้วยเรื่องพระศาสนทูต ๙ สาย
ที่พระโมคคัลลสิบุตรติสสเถระส่งไป
ประดิษฐานพระพุทธศาสนา ในดินแดน
ต่างๆ เมื่อเสร็จการสังคายนาครั้งที่ ๓
ในพระบรมราชูปถัมภ์ของพระเจ้าอโศก
มหาราช ประมาณ พ.ศ.๒๓๕, แต่งโดย
พระปัญญาสามี ในประเทศพม่า เมื่อ
จ.ศ.๑๒๒๓ (พ.ศ.๒๔๐๔), ข้อที่น่า
สังเกตเป็นพิเศษ คือ ศาสนวงศ์นี้บอก
ว่า **มหาวิฐ** ที่พระมหาธรรมรักขิตเถระ
ไปประดิษฐานพระพุทธศาสนา คือดิน
แดนไกล่สยามรัฐ, **อปันตรัฐ** ที่พระ
โยนกธรรมรักขิตเถระ เป็นพระศาสน-
ทูตนำคณะไป ศาสนวงศ์ว่า ก็คือสุนา-
ปันตชนบท ที่พระปุลณณะได้อาราธนา

พระพุทธเจ้าเสด็จไปในพุทธกาล และว่า เป็นดินแดนส่วนหนึ่งในประเทศพม่า แถบฝั่งขวาของแม่น้ำอิรวดี ใกล้เมือง พุกาม (Pagan) แต่นักปราชญ์บางท่าน อย่าง Dr. G.P. Malalasekera เห็นว่า สุนาปรันตะน่าจะเป็นดินแดนทางตะวันตกตอนกลางของประเทศอินเดียนั่นเอง แถบรัฐ Gujarat ไปจนถึงแคว้น Sindh ด้านปากีสถาน (สอดคล้องกับ เรื่องในอรรถกถาที่ว่า พระพุทธเจ้าเสด็จ ไปที่นั่นผ่านแม่น้ำนมมทา คือ Narmada), ส่วน สุวรรณภูมิ สาสนวงศ์ ว่า ได้แก่รามัญรัฐ คือแคว้นมอญ ตั้ง แต่หงสาวดี ลงมาถึงเกาะตะมะ โดยมี ศูนย์กลางของสุวรรณภูมิ ที่เมืองหลวง ชื่อสุทธรมนคร อันได้แก่สะเทิม (Thaton); ดู *โมคคัลลิตบุตตติสสเถระ, ปุณณสุนาปรันตะ, สุวรรณภูมิ*

สาสวะ เป็นไปกับด้วยอาสวะ, ประกอบ ด้วยอาสวะ, ยังมีอาสวะ, เป็นโลกิยะ

สาหัตถิกะ ทำด้วยมือของตนเอง หมายถึง ถึงลักด้วยมือของตนเอง เป็นอาหาร อย่างหนึ่งใน ๒๕ อย่าง ที่พระอรรถกถา- จารย์แสดงไว้ในปาสาชิกสิกขาบทที่ ๒

สภาพะ ชื่อพระเถระองค์หนึ่งในการกสงฆ์ ผู้ทำสังคายนาครั้งที่ ๒

ถำนอง รับผิดชอบ, ต้องรับใช้, ตอบแทน **ถำนัก** อยู่, ที่อยู่, ที่พัก, ที่อาศัย, แหล่ง

ถำรวม ระมัดระวัง, เหนียวรั้ง, ระวัง รักษาให้สงบเรียบร้อย เช่น ถำรวมตา, ถำรวมกาย, ครอบ เช่นถำรวมสติ คือ ครอบสติ; ดู *สังวร*; รวม ประสมปนกัน เช่น อาหารถำรวม

ถำรวมอินทรีย์ ดู *อินทรีย์สังวร*

ถำรอก ทำสิ่งที่ไม่ต้องการให้หลุดออกมา, นำออก, เอาออก เช่น ถำรอกสี จิต ถำรอกจากอาสวะ อวิชาสาธำรอกไป (วิราคะ)

ถำถาน สีเหลืองปนแดง

ถำเหนียก กำหนด, จดจำ, คอยเอาใจใส่, ฟัง, ใส่ใจคิดที่จะนำไปปฏิบัติ, ใส่ใจ ลังเกตพิจารณาจับเอาสาระเพื่อจะนำไป ปฏิบัติให้สำเร็จประโยชน์ (คำพระว่า *สิกขา* หรือ *ศึกษา*)

สิกขมานา นางผู้กำลังศึกษา, สามเณรีผู้ มีอายุถึง ๑๘ ปีแล้ว อีก ๒ ปีจะครบ บวชเป็นภิกษุณี ภิกษุณีสงฆ์สวดให้ สิกขาสम्मติ คือ ตกกลงให้สมาทาน สิกขาบท ๖ ประการ ตั้งแต่ *ปาณาติปาตา เวรมณี* จนถึง *วิกาลโกชนา เวรมณี* ให้ รักษาอย่างเคร่งครัดไม่ขาดเลย ตลอด เวลา ๒ ปีเต็ม (ถ้าล่วงข้อใดข้อหนึ่ง ต้องสมาทานตั้งต้นไปใหม่อีก ๒ ปี) ครบ ๒ ปี ภิกษุณีสงฆ์จึงทำพิธี อุปสมบทให้ ขณะที่สมาทานสิกขาบท ๖ ประการอย่างเคร่งครัดนี้เรียกว่า *นาง*

สิกขมานา

สิกขา การศึกษา, การสำเหนียก, การเรียน, การฝึกฝนปฏิบัติ, การเล่าเรียนให้รู้เข้าใจ และฝึกหัดปฏิบัติให้เป็นคุณสมบัติที่เกิดขึ้นในตนหรือให้ทำได้ทำเป็น ตลอดจนแก้ไขปรับปรุงหรือพัฒนาให้ดียิ่งขึ้นไปจนถึงความสมบูรณ์; ข้อที่จะต้องศึกษา, ข้อปฏิบัติสำหรับฝึกอบรมพัฒนาบุคคล; **สิกขา ๓** คือ **๑. อธิศีลสิกขา** สิกขาคือศีลอันยิ่ง, อธิศีลอันเป็นข้อที่จะต้องศึกษา, ข้อปฏิบัติเพื่อการฝึกอบรมพัฒนาศีลอย่างสูง (ศีล ๕ ศีล ๘ ศีล ๑๐ เป็นศีล, ปาติโมกขสังวรศีลเป็นอธิศีล; แต่ศีล ๕ ศีล ๘ ศีล ๑๐ ที่รักษาด้วยความเข้าใจ ให้เป็นเครื่องหนุนนำออกจากวิภูฏะ ก็เป็นอธิศีล) **๒. อธิจิตตสิกขา** สิกขาคือจิตอันยิ่ง, อธิจิตอันเป็นข้อที่จะต้องศึกษา, ข้อปฏิบัติเพื่อการฝึกอบรมพัฒนาจิตใจให้มีสมาธิเป็นต้นอย่างสูง (กุศลจิตทั้งหลายจนถึงสมาบัติ ๘ เป็นจิต, ฌานสมาบัติที่เป็นบาทแห่งวิปัสสนา เป็นอธิจิต; แต่สมาบัติ ๘ นั้นแหละ ถ้าปฏิบัติด้วยความเข้าใจ มุ่งให้เป็นเครื่องหนุนนำออกจากวิภูฏะ ก็เป็นอธิจิต) **๓. อธิปัญญาสิกขา** สิกขาคือปัญญาอันยิ่ง, อธิปัญญาอันเป็นข้อที่จะต้องศึกษา, ข้อปฏิบัติเพื่อการฝึกอบรมพัฒนาปัญญาอย่างสูง (ความรู้เข้าใจ

หลักเหตุผลถูกต้องอย่างสามัญ อันเป็นกัมมัตสกตาญาณคือความรู้จักว่าทุกคนเป็นเจ้าของแห่งกรรมของตน เป็นปัญญา, วิปัสสนาปัญญาที่กำหนดรู้ความจริงแห่งไตรลักษณ์ เป็นอธิปัญญา; แต่โดยนัยอย่างเพลา กัมมัตสกตาปัญญาที่โยงไปให้มองเห็นทุกข์ที่เนื่องด้วยวิภูฏะ หรือแม้กระทั่งความรู้ความเข้าใจที่ถูกต้องในการระลึกถึงคุณพระรัตนตรัย ซึ่งจะเป็นปัจจัยหนุนให้ก้าวไปในมรรค ก็เป็นอธิปัญญา); สิกขา ๓ นี้ นิยมเรียกว่า **ไตรสิกขา** และเรียกข้อย่อยทั้งสามง่าย ๆ ล้วน ๆ ว่า **ศีล สมาธิ ปัญญา**

สิกขาการวตาคูการวะ

สิกขานุตตริยะะ การศึกษาอันเยี่ยม ได้แก่ การฝึกอบรมในอธิศีล อธิจิตต์และอธิปัญญา (ข้อ ๔ ในอนุตตริยะะ ๖)

สิกขาบท ข้อที่ต้องศึกษา, ข้อศีล, ข้อวินัย, บทบัญญัติข้อหนึ่งๆ ในพระวินัยที่ภิกษุพึงศึกษาปฏิบัติ, ศีล ๕ ศีล ๘ ศีล ๑๐ ศีล ๒๒๗ ศีล ๓๑๑ แต่ละข้อๆ เรียกว่า**สิกขาบท** เพราะเป็นข้อที่จะต้องศึกษา หรือเป็นบทฝึกฝนอบรมตนของสาธุชน อุบาสก อุบาสิกา สามเณร สามเณรี ภิกษุ และภิกษุณี ตามลำดับ

สิกขาสมมติ ความตกลงยินยอมของภิกษุณีสงฆ์ที่จะให้สามเณรีผู้มีอายุ ๑๘ ปีเต็มแล้ว เริ่มรักษาสิกขาบท ๖

ประการ ตลอดเวลา ๒ ปี ก่อนที่จะได้
อุปสมบท, เมื่อภิกษุณีสงฆ์ให้ลิกขา-
สมมติแล้ว สามเณรนั้นได้ชื่อว่าเป็น
ลิกขมานา

ลิจิ พระนามของพระพุทธเจ้าพระองค์
หนึ่งในอดีต; ดู **พระพุทธเจ้า ๗**

ลิกาลมาตา พระมหาสาวิกาองค์หนึ่งเป็น
ธิดาเศรษฐีในพระนครราชคฤห์เจริญวัย
แล้ว แต่งงาน มีบุตรคนหนึ่งชื่อ ลิงคาล-
กุมาร วันหนึ่งได้ฟังธรรมิกถาของพระ
ศาสดา มีความเลื่อมใส (คัมภีร์อุปทาน
ว่า ได้ฟังลึงคาลกสูตรที่พระพุทธเจ้า
ทรงแสดงแก่บุตรของนาง ซึ่งว่าด้วยเรื่อง
อบายมุข มิตรแท้ มิตรเทียม ทิศ ๖ เป็นต้น
และได้บรรลุโสดาปัตติผล) ขอบวชเป็น
ภิกษุณี ต่อมาได้ไปฟังธรรมเทศนาที่พระ
ศาสดาทรงแสดง นางคอยตั้งตาดูพระ
พุทธสิริสมบัติด้วยศรัทธาอันแรงกล้า
พระพุทธองค์ทรงทราบดังนั้น ก็ทรง
แสดงธรรมให้เหมาะกับอัธยาศัยของ
นาง นางสนใจไปตามกระแสพระธรรม
เทศนาก็ได้บรรลุพระอรหัต ได้รับยก
ย่องว่า เป็นเอตทัคคะในบรรดาศรัทธา-
ธิมุต คือผู้มีศรัทธาสนิทแน่ว; **ลิกาลก-**
มาตา หรือ **ลึงคาลมาตา** ก็เรียก

ลึง อยู่, เข้าอยู่

ลึงคิวรรณ ผ้าเนื้อเกลี้ยงสีดั่งทองลึงคิ
บุตรของมัลลกษัตริย์ ชื่อปุกกุสะถวาย

แต่พระพุทธเจ้าในวันที่จะปรินิพพาน

ลึงหนาท ดู **สีหนาท**

ลึงหล, ลึงหพ ชาวลึงหล, ชาวลึงกา, ซึ่ง
มีหรืออยู่ในประเทศลึงกา, ชนเชื้อชาติ
ลึงหลหรือเผ่าลึงหล ที่ต่างหากจากชน
เชื้อชาติอื่น มีทมิฬเป็นต้น ในประเทศ
ศรีลังกา; **สีหล** หรือ **สีหพ** ก็เรียก

ลิจิล พยัญชนะที่ออกเสียงเพลา (ถูกฐาน
ของตนหย่อนๆ มีเสียงเบา) ได้แก่
พยัญชนะที่ ๑ ที่ ๓ ในวรรคทั้ง ๕ คือ
ก, ค; จ, ช; ฎ, ฏ; ต, ท; ป, พ; คู่กับ
ชนิด (เทียบระดับเสียงพยัญชนะ คู่ที่ **ชนิด**)

ลิจัตถกุมาร พระนามเดิมของพระ
พุทธเจ้า ก่อนเสด็จออกบวรพชา ทรงเป็น
พระราชโอรสของพระเจ้าสุทโธทนะและ
พระนางสิริมหามายา คำว่า **ลิจัตถะ**
แปลว่า “มีความต้องการสำเร็จ” หรือ
“สำเร็จตามที่ต้องการ” คือสมประสงค์
จะต้องการอะไรได้หมด ทรงอภิเษกสมรส
กับพระนางยโสธราเมื่อพระชนมายุ ๑๖ ปี
เสด็จออกบวรพชาเมื่อพระชนมายุ ๒๙ ปี
ได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าเมื่อพระชนมายุ
๓๕ ปี ปรินิพพานเมื่อพระชนมายุ ๘๐ ปี

ลึงไถ่ เงินไถ่ค่าตัวทาส

ลึงธพ ม้าพันธุ์ดีเกิดที่ลุ่มน้ำลึงธู

ลึงพระชนม์ หมดอายุ, ตาย

ลึงนรุ ชื่อภาษาบาลีของภูเขาเมรุ; ดู **เมรุ**

สิบสองตำนาน “สิบสองเรื่อง” คือ พระ

ปริตรที่มีอำนาจคุ้มครองป้องกันตามเรื่องต้นเดิมที่เล่าไว้ ซึ่งได้จัดรวมเป็นชุดรวม ๑๒ พระปริตร; อีกนัยหนึ่งว่า “สิบสองปริตร” แต่ตามความหมายนี้ น่าจะเขียน **สิบสองตำนาน** คือ สิบสองตาณ (ตาณ=ปริตต์, แผลงตาณ เป็นตำนาน);

ดู **ปริตร, ปริตต์**

สิริ ศรี, มิ่งขวัญ, มงคล, ความน่านิยม, ลักษณะดีงามที่น่าโชคหรือต้อนรับเรียกมาซึ่งความเจริญรุ่งเรือง; ตรงข้ามกับ **ภาพกรรมณี**

ลิลิฏฐพจน์ คำสละสลวย, คำไพเราะ, ได้แก่อำควบกับอีกคำหนึ่งเพื่อให้ฟังไพเราะในภาษา หาได้มีใจความพิเศษออกไปไม่ เช่น ในคำว่า “คณะสงฆ์” **คณะ** ก็คือ **สงฆ์** ซึ่งแปลว่าหมู่ หมายถึงหมู่แห่งภิกษุจำนวนหนึ่ง คำว่า **คณะ** ในที่นี้เรียกว่าเป็นลิลิฏฐพจน์ ในภาษาไทยเรียกว่า **คำติดปาก** ไม่ได้เพ่งเนื้อความ

ลิตีระ, ลิตีรกาล, ลิตีรฤดู ฤดูเยือก, ฤดูท้ายหนาว (แรม ๑ คำ เดือน ๒ ถึงขึ้น ๑๕ คำ เดือน ๔); ดู **มาตรา**

ลิกา คำที่พระภิกษุใช้เรียกผู้หญิงอย่างไม่เป็นทางการ เลื่อนมาจาก **อุบาสิกา** บัดนี้ได้ย่นใช้น้อย; ดู **ประสก**

ลิตะ เย็น, หนาว

ลิมลัมภท ดู **สีมลัมภท**

ลิมันตริก เขตคั่นระหว่างมหาสีมา กับ

ซัณฑสีมา เพื่อมิให้ระคนกัน เหมือนเป็นชานกันเขตของกันและกันในระหว่าง

สีมา เขตกำหนดความพร้อมเพรียงสงฆ์, เขตชุมนุมของสงฆ์, เขตที่สงฆ์ตกลงไว้สำหรับภิกษุทั้งหลายที่อยู่ภายในเขตนั้น จะต้องทำสังฆกรรมร่วมกัน แบ่งเป็น ๒ ประเภทใหญ่คือ ๑. **พัทธสีมา** แดนที่ผูกได้แก่ เขตที่สงฆ์กำหนดขึ้นเอง ๒. **อพพัทธสีมา** แดนที่ไม่ได้ผูกได้แก่เขตที่ทางบ้านเมืองกำหนดไว้แล้วตามปกติของเขา หรือที่มีอย่างอื่นในทางธรรมชาติเป็นเครื่องกำหนด สงฆ์ถือเอาตามกำหนดนั้นไม่วางกำหนดขึ้นเองใหม่

สีมามีฉายาเป็นนิमित สีมาที่ทำงาอย่างใดอย่างหนึ่ง มีเงาภูเขาเป็นต้น เป็นนิमित (มติสมเด็จพะมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสว่า สีมาที่ถืองาเป็นแนวนิमित) จัดเป็นสีมাবัตติอย่างหนึ่ง

สีมাবัตติ ความเสียโดยสีมา, เสียเพราะเขตชุมนุม (ไม่ถูกต้องหรือไม่สมบูรณ์), สีมาใช้ไม่ได้ ทำให้สังฆกรรมซึ่งทำ ณ ที่นั้นวิบัติคือเสียหรือใช้ไม่ได้ (เป็นโมฆะ) ไปด้วย, คัมภีร์ปริวารแสดงเหตุให้กรรมเสียโดยสีมา ๑๑ อย่าง เช่น ๑. สมมติสีมาใหญ่เกินกำหนด (เกิน ๓ โยชน์) ๒. สมมติสีมาเล็กเกินกำหนด (จุไม่พอภิกษุ ๒๑ รูปนั่งเข้าหัดถบาสนัน) ๓. สมมติสีมามีนิमितขาด ๔. สมมติสีมา

ฉายาเป็นนิมิต ๕. สมมติสีมาไม่มีนิมิต ฯลฯ, สังฆกรรมที่ทำในที่เช่นนี้ก็เท่ากับ ทำในที่มิใช่สีมานั่นเอง จึงยอมมิใช่ไม่ได้; ๓ **วิบัติ** (ของสังฆกรรม)

สีมาสบัตติ ความพร้อมมูลโดยสีมา, ความสมบูรณ์แห่งเขตชุมชน, สีมาซึ่ง สงฆ์สมมติแล้วโดยชอบ มิวิบัติ ทำให้ สังฆกรรมซึ่งทำให้สีมานั้นมีผลสมบูรณ์ กล่าวคือ สีมาปราศจากข้อบกพร่อง ต่างๆ ที่เป็นเหตุให้สีมาวิบัติ (๓ สีมา วิบัติ) สังฆกรรมซึ่งทำ ณ ที่นั้นจึงชื่อว่า ทำในสีมา จึงใช้ได้ในข้อนี้; ๓ **สมบัติ** (ของสังฆกรรม)

สีมาสังกะระ สีมาคาบเกี่ยวกัน, เป็นเหตุ สีมาวิบัติอย่างหนึ่ง

สีมาสัมภเว การทำเขตแดนให้ระคน ปะปนกัน, การทลายขีดคั่นรวมแดน 1. ในทางพระวินัย หมายถึงการที่สีมากาย เกยคาบเกี่ยวกัน คือเป็นสีมาสังกะระ; ๓ **สีมาสังกะระ 2.** ในการเจริญเมตตภาวนา (และเจริญพรหมวิหารข้ออื่นๆ) สีมาสัมภเว เป็นขั้นตอนสำคัญของ ความสำเร็จ กล่าวคือ เมื่อตั้ง ผู้ปฏิบัติ เจริญเมตตาท่อบุคคลที่รักเคารพเริ่มแต่ เมตตาท่อตนเองเพื่อเอาตัวเป็นพยาน แล้วขยายจากคนที่รักมาก (ตอนนี้ไม่รวม เพศตรงข้ามและคนที่ตายแล้ว) ออกไป ยังคนที่รักที่พอใจ ต่อกันไปสู่อันอื่นๆ

เป็นกลางๆ จนกระทั่งคนที่เกลียดชัง เป็นศัตรูหรือคนคู่เวร เมื่อใดทำให้ใจให้ เมตตาทปรารถนาดีต่อกัน ๔ กลุ่มได้ เสมอกันหมด คือ ต่อกันเอง ต่อกันที่ รัก ต่อกันที่เป็นกลางๆ และต่อศัตรูคน คู่เวร เมื่อนั้นเรียกว่าเป็น “สีมาสัมภเว” (คือเหมือนกำแพงที่กั้นพังทลายให้สี เดนคือคนสีกลุ่มนั้นรวมเข้ามาเป็นอัน หนึ่งอันเดียว) ลุถึงขั้นที่มีจิตเมตตาท เป็นต้นเสมอกันหมดต่อสรรพสัตว์ทั่ว สรรพโลก

ในแง่การปฏิบัติ เมื่อจิตหมดความ แบ่งแยกรวมเรียบเสมอลงได้ ก็เกิดเป็น อุปะการสมาธิ และสีมาสัมภเวนั่นเองก็ เป็นนิมิตสำหรับการเจริญพรหมวิหาร- ภาวนา

ผู้ที่เจริญเมตตาทก็ดี เจริญกรุณาทก็ดี เจริญมุทิตาทก็ดี เมื่อเสพเจริญนิมิตนั้น ไป ในที่สุดก็จะเกิดเป็นอัปปนาสมาธิ เข้าถึงปฐมฌาน แล้วเสพเจริญนิมิตนั้น ต่อกันอีก ก็จะเข้าถึงทุติยฌาน และตติย- ฌาน ตามลำดับ ต่อกันจากตติยฌานนั้น เขาเจริญอุเบกขาภาวนา จนกระทั่งมีจิต เป็นอุเบกขาท่อสรรพสัตว์เสมอกันได้ เป็นสีมาสัมภเว และเสพเจริญนิมิตแห่ง สีมาสัมภเวนั้นไปจนเกิดจตุตถฌาน

สำหรับบุคคลที่กล่าวมานี้ เมื่อมีจิต เป็นอัปปนาแล้วตั้งแต่ขั้นปฐมฌาน จะมี

วิภวณนา คือ เพราะจิตสงบปลอดโปร่ง แคล้วคล่องและเป็นจริง ก็จึงสามารถแผกผันปรับแปรการแผ่เมตตา เป็นต้น นั้น ทั้งในแบบทั่วตลอดไร้ขอบเขต เป็นอนโธโสพรรณนา ทั้งในแบบเจาะจง จำกัดขอบเขต เป็นโธโสพรรณนา และในแบบจำเพาะทิศจำเพาะแถบ เป็นทิสาพรรณนา ซึ่งถือว่าเป็นผู้ประกอบพร้อมด้วย อปัมัญญธรรม; *ดูแผ่เมตตา, วิภวณนา, อนโธโสพรรณนา, โธโสพรรณนา, ทิสาพรรณนา*

ศีลธรรมา ถ้อยคำที่ชักนำไปตั้งอยู่ในศีล (ข้อ ๖ ในกถาวัตถุ ๑๐)

ศีลขันธ กองศีล, หมวดธรรมว่าด้วยศีล เช่น กายสุจริต สัมมาอาชีวะ อินทริยสังวร โภชนะมัตตัญญุตตา เป็นต้น (ข้อ ๑ ในธรรมขันธ ๕)

ศีลขันธวรรค ตอนที่ ๑ ใน ๓ ตอนแห่ง คัมภีร์ที่หมิกาย พระสุตตันตปิฎก

ศีลมัย บุญสำเร็จด้วยการรักษาศีล, ทำบุญด้วยการประพฤติดีงาม (ข้อ ๒ ในบุญกิริยาวัตถุ ๓ และ ๑๐)

ศีลวิบัติ เสียศีล, สำหรับภิกษุ คือต้องอาบัติปาราชิกหรือสังฆาทิเสส (ข้อ ๑ ในวิบัติ ๔)

ศีลวิสุทธิ ความหมดจดแห่งศีล คือรักษาศีลให้บริสุทธิ์ตามภูมิของตน ซึ่งจะช่วยเป็นฐานให้เกิดสมาธิได้ (ข้อ ๑ ในวิสุทธิ ๗)

ศีลสัมปทา ถึงพร้อมด้วยศีล คือ ถ้าเป็นคฤหัสถ์ ก็รักษากายวาจาให้เรียบร้อย ประพฤติอยู่ในคลองธรรม ถ้าเป็นภิกษุ ก็สำรวมในพระปาติโมกข์ มีมารยาทดีงาม เป็นต้น (ข้อ ๒ ในสัมปรายิกัตถสังวัตตนิทถธรรม ๔, ข้อ ๑ ในจรรณะ ๑๕)

ศีลสัมมัญญตา ความเสมอกันโดยศีล คือรักษาศีลบริสุทธิ์เสมอกันกับเพื่อนภิกษุสามเณร ไม่ทำตนให้เป็นที่น่ารังเกียจของหมู่คณะ (ข้อ ๕ ในสาราณียธรรม ๖)

ศีลสิกขา ดู *อริศีลสิกขา*

ศีลพัทูปรามาส ความยึดถือว่าบุคคลจะบริสุทธิ์หลุดพ้นได้ด้วยศีลและพรต (คือถือว่าเพียงประพฤติศีลและพรตให้เคร่งครัดก็พอที่จะบริสุทธิ์หลุดพ้นได้ ไม่ต้องอาศัยสมาธิและปัญญาก็ตาม ถือศีลและพรตทิ้งมงายหรืออย่างงมงายก็ตาม), ความถือศีลพรต โดยลัทธิว่าทำตามๆ กันไปอย่างงมงาย หรือโดยนิยมน่าว่าหลังว่าศักดิ์สิทธิ์ ไม่เข้าใจความหมายและความมุ่งหมายที่แท้จริง, ความเชื่อถือศักดิ์สิทธิ์ด้วยเข้าใจว่าจะมีได้ด้วยศีลหรือพรตอย่างนี้ล่วงธรรมดาวิสัย (ข้อ ๓ ในสังโยชน์ ๑๐, ข้อ ๖ ในสังโยชน์ ๑๐ ตามนัยพระอภิธรรม)

ศีลพัทูปาทาน ความยึดมั่นศีลและพรตด้วยอำนาจกิเลส, ความถือมั่นศีลพรต คือธรรมเนียมที่ประพฤติกันมาจน

ชินโดยเชื่อว่าขลังเป็นเหตุให้มงาย, คัมภีร์ธัมมสังคณีแสดงความหมายอย่างเดียวกับ *ลีลาพตปรามาส* (ข้อ ๓ ในอนุปาทาน ๔)

ลีลาสนธิ ระลึกถึงศีลของตนที่ได้ประพฤติมาด้วยดีบริสุทธิ์ไม่ต่างพร้อย (ข้อ ๔ ในอนุสนธิ ๑๐)

ลีลาลี พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เป็นพระโอรสพระนางสุปปวาสา ซึ่งเป็นพระราชธิดาของเจ้ากรุงโกลิยะ ปรากฏว่าตั้งแต่ท่านปฏิสนธิในครรภ์ เกิดลากลักการะแก่พระมารดาเป็นอันมาก ตามตำนานว่าอยู่ในครรภ์มารดาถึง ๗ ปี พระมารดาเจ็บพระครรภ์ถึง ๗ วัน ครั้นประสูติแล้วก็ทำกิจการต่างๆ ได้ทันที ต่อมาท่านบวชในสำนักของพระสารีบุตร ในวันที่บวช พอมืดโหนดดกลุ่มผมครั้งที่ ๑ ได้บรรลุโสดาปัตติผล ครั้งที่ ๒ ได้บรรลุสกทาคามีผล ครั้งที่ ๓ ได้บรรลุอนาคามีผล พอปลงผมเสร็จก็ได้สำเร็จพระอรหัต ท่านสมบุรณ์ด้วยปัจฉัยลามและทำให้ลามเกิดแก่ภิกษุสงฆ์เป็นอันมาก ได้รับยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะในทางมีลามมาก

ลีลนาท “การบันลือของราชสีห์” หรือ “การบันลืออย่างราชสีห์”, การสำแดงความจริง ประกาศสถานะของตน หรือยืนยันหลักการบนฐานแห่งความจริง

ด้วยการชี้แจงแถลงเรื่องราวหรือข้อมูลอย่างเปิดเผยตัวฉะฉานชัดแจ้ง และไม่หวาดหวั่นครั่นคร้าม เช่น พระพุทธเจ้าทรงบันลือลีลนาท ในกรณีที่มีผู้ตู่หรือกล่าวร้าย แล้วล้มล้างคำตู่หรือคำกล่าวร้ายนั้นได้ สยบผู้ตู่ผู้กล่าวร้ายหรือทำให้เขาอมรับ และทำให้ผู้ศรัทธายังมีความมั่นใจ, พระสูตรบางเรื่อง อรรถกถาบอกว่า เป็นพุทธลีลนาททั้งพระสูตร เช่น วิมังสกสูตร (ม.ม.๑๒/๕๓๕/๕๗๖) ที่พระพุทธเจ้าตรัสแสดงวิธีที่สาวกจะตรวจสอบพระองค์ ให้เห็นว่ามีพระคุณสมควรหรือไม่ที่จะเข้าไปหาเพื่อฟังธรรม จะได้มีศรัทธาที่ประกอบด้วยปัญญา, นอกจากการบันลือลีลนาทของพระพุทธเจ้าแล้ว พบการบันลือลีลนาทของพระสาวกมากแห่ง, บางแห่งลีลนาทมาด้วยกันกับ *อาสาวิวาจา* (เช่น พระสารีบุตรเปล่งอาสาวิวาจาบันลือลีลนาท, ที่.ม.๑๐/๗๗/๓๖) แต่พระสาวกที่เปล่งอาสาวิวาจา นั้นปรากฏน้อยนัก เท่าที่ได้พบคือ พระสารีบุตร และพระอนรุทธ; ลีลนาท ก็ใช้; *อาสาวิวาจา*

ลีลล, ลีลลพ ดู *ลีลล*

ลีลลทวิป “เกาะของชาวลีลล”, เกาะลังกา, ประเทศศรีลังกา

ลีลลไทย นอนอย่างราชสีห์ คือนอนตะแคงขวา ซ้อนเท้าเหลื่อมเท้า มี

สติสัมปชัญญะ กำหนดใจถึงการลุกขึ้น
ไว้ (มีคำอธิบายเพิ่มอีกว่า มือซ้ายพาด
ไปตามลำตัว มือขวาซ้อนศีรษะไม่พลิก
กลับไปมา)

สีหหนุ กษัตริย์ศากยวงศ์ เป็นพระราชบุตร
ของพระเจ้าชยเสนะ เป็นพระราชบิดา
ของพระเจ้าสุทโธทนะ เป็นพระอัยกา
ของพระพุทธเจ้า

สุกกะ น้ำกาม, น้ำอสุจิ

สุกโกทนะ กษัตริย์ศากยวงศ์ เป็นพระ
ราชบุตรองค์ที่ ๒ ของพระเจ้าสีหหนุ
เป็นพระอนุชาของพระเจ้าสุทโธทนะ
เป็นพระบิดาของพระเจ้ามหานาม และ
พระอนุรุทธะ (นี้ว่าตาม ม.อ.๑/๓๘๔, วินย.ฎี.
๓/๓๔๙ เป็นต้น แต่ว่าตามหนังสือเรียน
เป็นพระบิดาของพระอานนท์) มีเรื่อง
ราว (ธ.อ.๖/๑๕๙) ที่แสดงว่า เจ้าสุกโกทนะ
มีราชธิดาด้วย คือ เจ้าหญิงโรหิณี

สุกขวิปัสสก พระผู้เจริญวิปัสสนาล้วน
สำเร็จพระอรหัต มีได้ทรงคุณวิเศษ
อย่างอื่นอีก เช่นไม่ได้ฉานสมบัติ ไม่
ได้อภิญญา เป็นต้น; **ดู อรหันต์**

สุกรขاتا ชื่อถ้ำ อยู่ที่ภูเขาคิชฌกูฏ พระ
นครราชคฤห์ ณ ที่นี้พระสารีบุตรได้
สำเร็จพระอรหัต เพราะได้ฟังพระธรรม
เทศนาที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงแก่
ปริพาชกชื่อที่มณฑะ; **ดู ที่มณฑะ**

สุข ความสบาย, ความสำราญ, ความฉ่ำ

ชื่นรื่นกายรื่นใจ มี ๒ คือ ๑. **กายิกสุข**
สุขทางกาย ๒. **เจตสิกสุข** สุขทางใจ, **อีก**
หมวดหนึ่ง มี ๒ คือ ๑. **สามิสสุข** สุขอิง
อามิส คืออาศัยกามคุณ ๒. **นิรามิสสุข**
สุขไม่อิงอามิส คือ อิงเนกขัมมะ หรือ
สุขที่เป็นอิสระ ไม่ขึ้นต่อวัตถุ (ท่านแบ่ง
เป็นคู่ๆ อย่างนี้อีกหลายหมวด)

สุขของภคหัตถ์ สุขอันชอบธรรมที่ผู้
ครองเรือนควรมี และควรชวนขยายให้
มีอยู่เสมอ มี ๔ อย่าง คือ ๑. **อตถิสสุข**
สุขเกิดจากความมีทรัพย์ (ที่ได้มาด้วย
เรี่ยวแรงของตน โดยทางชอบธรรม) ๒.
โภคสุข สุขเกิดจากการใช้จ่ายทรัพย์
(เลี้ยงตน เลี้ยงคนควรเลี้ยง และทำ
ประโยชน์) ๓. **อนณสุข** สุขเกิดจาก
ความไม่เป็นหนี้ ๔. **อนวัชชสุข** สุขเกิด
จากประกอบกำหนัดไม่มีโทษ (มีสุจริต
ทั้ง กาย วาจา และใจ), เฉพาะข้อ ๔
ตามแบบเรียนว่า สุขเกิดแต่ประกอบ
การงานที่ปราศจากโทษ

สุขเวทนา ความรู้สึกสุขสบาย (ข้อ ๑ ใน
เวทนา ๓)

สุขสมบัติ สมบัติคือความสุข, ความถึง
พร้อมด้วยความสุข

สุขาวดี แดนที่มีความสุข, เป็นแดนสถิต
ของพระอมิตาภพุทธ ฝ่ายมหายาน

สุขุม ละเอียดย, ละเอียดอ่อน, นิ่มนวล, ซึ่ง

สุขุมรูป รูปละเอียดย, ในพระไตรปิฎก

เรียกว่า “อนิทัสสนอัปปฎิฆรูป” คือเป็นรูปที่มองไม่เห็นและกระทบไม่ได้ มี ๑๖ อย่าง ได้แก่ อาโปธาตุ และอุปาทายรูปที่เหลือ เว้นปสาทรูปและวิสัยรูป (คือเป็นมหาภูตรูป ๑ และอุปาทายรูป ๑๕ แจกแจงออกไปดังนี้ อาโปธาตุ ๑ ภาวรูป ๒ หทัยรูป ๑ ชีวิตรูป ๑ อาหารรูป ๑ ปริจเฉทรูป ๑ วิญญัตติรูป ๒ วิการรูป ๓ และลักขณรูป ๔), สุขุมรูปเหล่านี้ รับรู้ไม่ได้ด้วยประสาททั้ง ๕ แต่เป็นธรรมารมณ์ อันรู้ได้ด้วยใจ; **ดู รูป ๒๘, อนิทัสสนอัปปฎิฆรูป, ทัมมายตนะ**

สุขุมลชาติ มีพระชาติละเอียดอ่อน, มีตระกูลสูง

สุคต ผู้เสด็จไปดีแล้ว, เป็นพระนามของพระพุทธรเจ้า; **ดู สุคโต**

สุคตประมาณ ขนาดหรือประมาณของพระสุคต คือ พระพุทธรเจ้า, เกณฑ์หรือมาตรวัดของพระสุคต

สุคตائنัตติพจน์ พระดำรัสสั่งของพระสุคต

สุคติ คดีดี, ทางดำเนินที่ดี, แดนกำเนิดอันดีที่สัตว์ผู้ทำกรรมดีตายแล้วไปเกิด ได้แก่ **มนุษย์** และ **เทพ**; ตรงข้ามกับ **ทุคติ**; **ดู คติ**

สุคโต (พระผู้มีพระภาคเจ้า) “เสด็จไปดีแล้ว” คือ ทรงมีทางเสด็จที่ดงามอันได้แก่อริยมรรค, เสด็จไปสู่ที่ดงามกล่าวคือพระนิพพาน, เสด็จไปด้วยดีโดย

ชอบ กล่าวคือ ทรงดำเนินรุดหน้าไม่หวนกลับมาสู่กิเลสที่ทรงละได้แล้ว ทรงดำเนินสู่ผลสำเร็จไม่ถอยหลัง ไม่กลับตกจากฐานะที่ลุถึง ทรงดำเนินในทางอันถูกต้องคือมัชฌิมาปฏิปทา ไม่เฉยเชื่องไปในทางที่ผิด คือ กามสุขัลลิกานุโยค และอัตตกิลมณานุโยค เสด็จไปดี เสด็จที่ใดก็ทรงทำประโยชน์ให้แก่มหาชนในที่นั้น เสด็จไปโดยสวัสดิและทำให้เกิดความสวัสดิ แม้แต่พอบองคุลิมาลมหาโจรร้ายก็ทรงกลับใจให้เขากลายเป็นคนดีไม่มีภัย เสด็จผ่านไปแล้วด้วยดี ได้ทรงบำเพ็ญพุทธกิจไว้บริบูรณ์ ประดิษฐานพระพุทธรศาสนาไว้ เพื่อชาวโลก ให้เป็นเครื่องเผด็จประโยชน์แก่ประชาชนทั้งปวงผู้เกิดมาในภายหลัง, ทรงมีพระวาจาดี หรือตรัสโดยชอบ คือ ตรัสแต่คำจริงแท้ ประกอบด้วยประโยชน์ ในกาลที่ควรตรัส และบุคคลที่ควรตรัส (ข้อ ๔ ในพุทธคุณ ๙)

สุคโตวาท โอวาทของพระสุคต, พระดำรัสสอนของพระพุทธรเจ้า

สุคนธชาติ ของหอม, เครื่องหอม

สุคนธวาริ น้ำหอม

สูงกฆาตะ ด้านภาษี

สูงสูมารคีระ ชื่อนครหลวงแห่งแคว้นภาคคะ ที่พระพุทธรเจ้าประทับจำพรรษาที่ ๘; **สูงสูมารคีรี** ก็เรียก

สุจริต ประพฤติดี, ประพฤติชอบ, ประพฤติถูกต้องตามคลองธรรม มี ๓ คือ ๑. *กายสุจริต* ประพฤติชอบด้วยกาย ๒. *วจีสุจริต* ประพฤติชอบด้วยวาจา ๓. *มโนสุจริต* ประพฤติชอบด้วยใจ; เทียบ *ทวาริ*

สุชาดา อุบาสิกาสำคัญคนหนึ่ง เป็นธิดาของผู้มีทรัพย์ซึ่งเป็นนายใหญ่แห่งชาวบ้านเสนานิคม ตำบลอุรุเวลา ได้ถวายข้าวปายาส (ในคัมภีร์ทั้งหลาย นิยมเรียกเต็มว่า “มธูปายาส”) แก่พระมหาบุรุษในเวลาเช้าของวันที่จะตรัสรู้ มีบุตรชื่อยส ซึ่งต่อมาออกบวชเป็นพระอรหันต์ นางสุชาดาได้เป็นปลุมอุบาสิกาพร้อมกับภรรยาเก่าของยส และได้รับยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะ ในบรรดาอุบาสิกาผู้ถึงสรณะเป็นปลุม; ดู *ปายาส, มธูปายาส, สุกรรมัททวะ*

สุญญตวิโมกข์ ความหลุดพ้นโดยว่างจาก ราคะ โทสะ โมหะ หมายถึงมองเห็นความว่าง หมดความยึดมั่น คือพิจารณาเห็นนามรูปโดยความเป็นอนัตตา พุคส์นั้นๆ ว่า หลุดพ้นเพราะเห็นอนัตตา (ข้อ ๑ ในวิโมกข์ ๓)

สุญญตสมาธิ สมาธิอันพิจารณาเห็นความว่าง ได้แก่ วิปัสสนาที่ให้ถึงความหลุดพ้นด้วยกำหนดอนัตตลักษณะ (ข้อ ๑ ในสมาธิ ๓)

สุญญตา “ความเป็นสภาพสุญญ” ความว่าง

1. ความเป็นสภาพที่ว่างจากความเป็นสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา เฉพาะอย่างยิ่ง ภาวะที่ขั้น ๕ เป็นอนัตตา คือ ไร้ตัวมิใช่ตน ว่างจากความเป็นตน ตลอดจนว่างจากสาระต่างๆ เช่น สาระคือความเที่ยง สาระคือความสวยงาม สาระคือความสุข เป็นต้น, โดยปริยายหมายถึง หลักกรรมฝ่ายปรมาตถ์ ดังเช่นขั้น ๓ ชาติ อายตนะ และปัจจยการ (อิทัปปัจจยตา หรือ ปฏิจจสมุปบาท) ที่แสดงแต่ตัวสภาวะให้เห็นความว่างเปล่าปราศจากสัตว์ บุคคล เป็นเพียงธรรมหรือกระบวนการล้วนๆ **2.** ความว่างจากกิเลส มีราคะ โทสะ โมหะ เป็นต้นที่ดี สภาวะที่ว่างจากสังขารทั้งหลายก็ตีหมายถึง นิพพาน **3.** โลกุตตรมรรค ได้ชื่อว่าเป็นสุญญตาด้วยเหตุผล ๓ ประการ คือ เพราะลุดด้วยปัญญาที่กำหนดพิจารณาความเป็นอนัตตา มองเห็นภาวะที่สังขารเป็นสภาพว่าง (จากความเป็นสัตว์ บุคคล ตัวตน) เพราะว่างจากกิเลสมีราคะเป็นต้น และเพราะมีสุญญตา คือ นิพพาน เป็นอารมณ์ **4.** ความว่าง ที่เกิดจากกำหนดหมายในใจหรือทำใจเพื่อให้ความว่างนั้นเป็นอารมณ์ของจิตในการเจริญสมาบัติ เช่น ผู้เจริญอากิญจัญญายตนสมาบัติ

กำหนดใจถึงภาวะว่างเปล่าไม่มีอะไร
เลย; **สุญตา** ก็เขียน

สุญญาการ “เรื่อนว่าง”, โดยนัย หมายถึง
สถานที่สังัด ปลอดคน ปลอดเสียงรบกวน,
มีพุทธพจน์ตรัสบ่อยมากในข้อความ
เป็นชุดว่า “อรณณคโตะ วา รุกข
มูลคโตะ วา สุญญาการคโตะ วา” (เช่น ที.ม.
๑๐/๒๗๔/๓๒๕) (...ไปสู่ป่า ก็ดี ไปสู่โคนไม้
ก็ดี ไปสู่สุญญาการ ก็ดี...) ซึ่งท่านมัก
อธิบายว่า สุญญาการ ได้แก่ เสนาสนะ
(อันสังัด) ทั้ง ๗ ที่นอกจากป่าและโคนไม้
(เช่น วินย.๑/๔๓๘)

เสนาสนะอันสังัดที่ตรัสไว้มี ๙ ดังนี้
“อรณณัม รุกขมূলํ ปพฺพตํ กนฺทํ คิริคฺคํ
สุสานํ วนปตฺถํ อพฺโฆกาสิํ ปลาลปฺมุขํ”
(เช่น ที.ปา.๑๑/๒๖/๕๑) (ป่า โคนไม้ ภูเขา ซอก
เขา ถ้ำ ป่าช้า ป่าช้า ทุ่งแจ้ง ลอมฟาง)
โดยนัยนี้ สุญญาการจึงได้แก่เสนาสนะ
๗ ต่อจากป่าและโคนไม้ คือตั้งแต่ภูเขา
ถึงลอมฟาง, พูดกว้างๆ ว่า ที่สังัดจากผู้
คน หรือที่ปลอดคน (เช่น ม.๑/๒๐๘)

สุตะ “สิ่งสดับ”, สิ่งที่ได้ฟังมา, สิ่งที่ได้ยิน
ได้ฟัง, ความรู้จากการเล่าเรียนหรือรับ
ถ่ายทอดจากผู้อื่น, ข้อมูลความรู้จากการ
อ่านการฟังบอกเล่าถ่ายทอด; สำหรับผู้
ศึกษาปฏิบัติ “สุตะ” หมายถึงความรู้ที่
ได้เล่าเรียนสดับฟังธรรม ความรู้ในพระ
ธรรมวินัย ความรู้คำสั่งสอนของพระ

พุทธเจ้าที่เรียกว่านวัคคัตถุศาสน์ หรือ
ปริยัติ, สุตะเป็นคุณสมบัติสำคัญอย่าง
หนึ่งของผู้ที่จะเจริญอกงาม ไม่ว่าจะ
เป็นคฤหัสถ์หรือบรรพชิต โดยเป็นเหตุ
ปัจจัยให้ได้ปัญญา ที่เป็นเบื้องต้นหรือ
เป็นฐานของพรหมจริยะ และเป็นเครื่อง
เจริญปัญญาให้พัฒนาจนไพบูลย์
บริบูรณ์ (ที.ปา.๑๑/๔๔๔/๓๑๖) พระพุทธเจ้า
จึงทรงสอนให้เป็นผู้มีสุตะมาก (เป็น
พหูสูต หรือมีพาหุสัจจะ) และเป็นผู้เข้า
ถึงโดยสุตะ (อง.จตุกก.๒๑/๖/๙), (ข้อ ๓
ในอริยวัฑฒิ ๕); เทียบ **ปัญญา**, ดู **พหูสูต**,
พาหุสัจจะ

สุตตนิบาต ชุมนุมพระสูตรชุดพิเศษ ซึ่ง
เป็นคาถาล้วน หรือมีความน่าย่อยแก้ว
บ้าง รวม ๗๑ สูตร จัดเป็นคัมภีร์ที่ ๕
แห่งขุททกนิกาย ในพระสุตตันตปิฎก;
ดู **ไตรปิฎก** (ในเล่ม ๒๕)

สุตตันตปิฎก ดู **ไตรปิฎก**

สุตบพ คำว่า **สุต**, **สุตา**; ดู **ปาติโมกข์ย่อ**

สุตพุทธะ ผู้รู้เพราะได้ฟัง, ผู้รู้โดยสุตะ
หมายถึง บุคคลที่เป็นพหูสูต; ดู **พุทธะ**

สุตมยปัญญา ดู **ปัญญา ๓**

สุทนต์ปริวาส ปริวาสที่ภิกษุผู้ต้องการ
จะออกจากอาบัติสังฆาติเสสอยู่ไปจน
กว่าจะเห็นว่าบริสุทธิ์ หมายถึงความว่า
ภิกษุต้องอาบัติสังฆาติเสสแล้วปิดไว้
หลายคราวจนจำจำนวนอาบัติและ

จำนวนวันที่ปิดไม่ได้ หรือจำได้แต่บางจำนวน ท่านให้ขอปริวาสประมวลจำนวนอาบัติและจำนวนวันที่ปิดเข้าด้วยกัน แล้วอยู่ใช้ไปจนกว่าจะเห็นว่าบริสุทธิ์ มี ๒ อย่างคือ **อุพสุทนต์ปริวาส** และ **มหาสุทนต์ปริวาส**

สุทธาวาส ที่อยู่ของท่านผู้บริสุทธิ์ที่เกิดของพระอนาคามี ได้แก่ พรหม ๕ ชั้นที่สูงสุดในรูปาวจร คือ อวิหา อตปปา สุกัสสา สุกัสสี อกนิมฺมฺญา

สุทฺธิ ความบริสุทธิ์, ความสะอาดหมดจด มี ๒ คือ ๑. **ปริยายสุทฺธิ** บริสุทธิ์โดยเอกเทศ (คือเพียงบางส่วนบางแง่) ๒. **นิปปริยายสุทฺธิ** บริสุทธิ์โดยสิ้นเชิง (ความบริสุทธิ์ของพระอรหันต์)

สุทฺธิกปาจิตตियะ อาบัติปาจิตตีย์ล้วนคืออาบัติปาจิตตีย์ที่ไม่ต้องให้เสียสลละสิ่งของ มี ๙๒ ลิกขาบท ตามปกติเรียกกันเพียงว่า **ปาจิตตियะ** หรือ **ปาจิตตีย์**

สุทฺโธทนะ กษัตริย์คากยวงศ์ซึ่งเป็นราชาผู้ครองแคว้นศากยะ หรือสักกชนบท ฆนครกบิลพัสดุ์ มีพระมเหสีพระนามว่า พระนางสิริมหามายา หรือ เรียกสั้นๆ ว่ามายา เมื่อพระนางมายาสวรรคตแล้ว พระนางมหาปชาบดีโคตมีได้เป็นพระมเหสีต่อมา พระเจ้าสุทฺโธทนะเป็นพระราชบุตรองค์ที่ ๑ ของพระเจ้าสีหหนุ เป็นพระราชบิดาของพระสิทธัตถะ เป็น

พระอัยกาของพระราहुล และเป็นพระพุทฺธิบิดา พระองค์สวรรคตในปีที่ ๕ แห่งพุทฺธิกิจ ก่อนสวรรคต พระพุทฺธิเจ้าได้เสด็จไปแสดงธรรมโปรด ทรงบรรลุอรหัตผล และได้ปรินิพพาน ภายใต้เศวตฉัตร

สุธรรมภิกษุ ชื่อภิกษุรูปหนึ่งมีความมักใหญ่ ได้ดำจิตตคฤหบดี และถูกสงฆ์ลงปฏิสนธิยกรรม ให้ไปขอขมาคฤหบดีนั้น นับเป็นต้นบัญญัติในเรื่องนี้

สุธรรมสภา, สุัฒมาเทวสภา ชื่อเทวสภา คือสภาเป็นที่ประชุมของเทวดา ในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ กว้างยาวด้านละ ๓๐๐ โยชน์ สูง ๕๐๐ โยชน์ (สุธรรมเทวสภา หรือสุัฒมาสภา ก็เรียก), เทพชั้นจาตุมหาราชิกายู่ภายใต้การบังคับบัญชาของท้าวสักกะ (พระอินทร์) ท้าวมหาราช ๔ มีหน้าที่มาร่วมประชุมในสุัฒมาสภาด้วย เช่น ท้าวมหาราชเทียวตรวจดูโลกเป็นประจำ โดยในวัน ๘ คำ พวกเทพอำมาตย์บริวารไปเทียวดูก่อน แล้วในวัน ๑๔ คำ พวกโอรสของท้าวมหาราชก็ไปตรวจดู ครั้นถึงวันอุโบสถ ๑๕ คำ ท้าวมหาราชก็ไปตรวจดูโลกด้วยตนเองว่า ในหมู่มนุษย์นี้ ผู้ที่เอาใจใส่ดูแลมารดาบิดา เกื้อกูลแก่สมณพราหมณ์ เคารพเห็นสำคัญต่อผู้หลักผู้ใหญ่ในสกุลองค์กร

อยู่ถืออุโบสถ ตื่นตัว (ทำปฏิสาครอุโบสถ) ทำบุญบำเพ็ญกรรมดี ยังมีมากอยู่หรือไม่ แล้วไปรายงานแก่เหล่าเทพชั้นดาวดึงส์ ซึ่งมาประชุมกันในสุธัมมาสถานี้เป็นประจำ (อภ.ติก.๒๐/๔๗๖/๑๘๐), (อรรถกถาบางแห่งบอกว่า สุธัมมาสถานี้ในเทวโลกทุกชั้น และในพรหมโลกก็มีด้วย, อป.อ.๑/๒๙๔); **ดู ดาวดึงส์**

สุนทร ดี, งาม, ไพเราะ

สุนทรพจน์ คำพูดที่ไพเราะ, คำพูดที่ดี; คำพูดอันเป็นพิธีการ, คำกล่าวแสดงความรู้สึกที่ดีอย่างเป็นพิธีการในที่ประชุม

สุนาปรันตะ **ดู ปุณณสุนาปรันตะ**

สุเนตตะ นามของพระศาสดาองค์หนึ่งในอดีต มีคุณสมบัติคือ **กามสุ วิตราโค** (มีราคะไปปราศแล้วในกามทั้งหลาย) มีศิษย์จำนวนมาก ได้เจริญเมตตাজิตถึง ๗ ปี แต่ก็ไม่อาจพ้นจากชาติ ชรามรณะ เพราะไม่รู้อริยศีล อริยสมาธิ อริยปัญญา และอริยวิมุตติ

สุปฏิปนุโน (พระสงฆ์) เป็นผู้ปฏิบัติดี คือ ปฏิบัติตามหลักมัชฌิมาปฏิปทา ปฏิบัติไม่ถอยหลัง ปฏิบัติสอดคล้องกับคำสอนของพระพุทธเจ้า ดำรงอยู่ในธรรมวินัย (ข้อ ๑ ในสังฆคุณ ๙)

สุปพุทธะ กษัตริย์โกลิยวงศ์ เป็นพระราชบุตรองค์ที่ ๑ ของพระเจ้าอัญชนะ

เป็นพระบิดาของพระเทวทัตและพระนางยโสธราพิมพา

สุปปารกะ ชื่อเมืองท่าสำคัญในชมพูทวีปที่พ่อค้าเดินเรือไปค้าขายทางทะเล มีชื่อปรากฏตั้งแต่ในพระไตรปิฎกเคียงข้างกับภารุกัจฉะ ตัมพปัณณิ และสุวรรณภูมิ เป็นต้น (เช่น ชุ.ม.๒๓/๒๕๔/๑๘๘, ๘๑๐/๕๐๔) อยู่ห่างจากสาวัตถี ๑๒๐ โยชน์ (ธ.อ.๔/๙๕; อ.อ.๘๙; อป.อ.๒/๒๘๙) เป็นถิ่นเกิดของพระมหาสาวกปุณณสุนาปรันตะ พระพาหิยทวารุจิริยะก็เกิดที่นั่น และหลังจากเรือแตกก็ได้ขึ้นไปอาศัยอยู่ ก่อนมาพบพระพุทธเจ้า, เรียกเต็มว่า สุปปารกัฏฐณะ อยู่ในสุนาปรันตชนบท, ตำราสันนิษฐานกันว่าได้แก่ถิ่นชื่อ Sopara ทางทิศเหนือของเมืองบอมเบย์ (Bombay) ที่บัดนี้เรียก Mumbai; **ดู ปุณณสุนาปรันตะ, ภารุกัจฉะ, สุวรรณภูมิ**

สุพาหุ บุตรเศรษฐีเมืองพาราณสี เป็นสหายของยสกุลบုตร ได้ทราบข่าวยสกุลบุตรออกบวช จึงได้บวชตามพร้อมด้วยสหายอีก ๓ คน คือ วิมลปุณณชิ และควัมปติ ได้เป็นสาวกรุ่นแรกที่พระพุทธเจ้าส่งไปประกาศพระศาสนา

สุภัททะ ปัจฉิมลักขิสาวก (สาวกผู้ทันเห็นองค์สุดท้าย) ของพระพุทธเจ้า เรียกสั้นๆ ว่า **ปัจฉิมสาวก** เดิมเป็น

พราหมณ์ตระกูลใหญ่ ต่อมาออกบวช เป็นปริพาชก อยู่ในเมืองกุสินารา ในวันที่ พระพุทธเจ้าจะเสด็จดับขันธปรินิพพาน สุภัททปริพาชกได้ยินข่าวแล้ว คิดว่าตน มีข้อสงสัยอยู่อย่างหนึ่ง อยากจะขอให้ พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมเพื่อแก้ข้อ สงสัยนั้นเสียก่อนที่จะปรินิพพาน จึง เดินทางไปยังสาละวัน ตรงไปหาพระ อานนท์ แจ้งความประสงค์จะเข้าเฝ้า พระบรมศาสดา พระอานนท์ได้ห้ามไว้ เพราะเกรงว่าพระองค์เหน็ดเหนื่อยอยู่ แล้ว จะเป็นการรบกวนให้ทรงลำบาก สุภัททปริพาชกก็คะยั้นคะยอจะขอเข้า เฝ้าให้ได้ พระอานนท์ก็ยื่นกรานห้ามอยู่ ถึง ๓ วาระ จนพระผู้มีพระภาคทรงได้ ยินเสียงโต้ตอบกันนั้น จึงตรัสสั่งพระ อานนท์ว่าสุภัททะมุ่งหาความรู้ มิใช่ ประสงค์จะเบียดเบียนพระองค์ ขอให้ ปล่อยให้เขาเข้าเฝ้าเถิด สุภัททปริพาชก เข้าเฝ้าแล้ว ทูลถามว่า สมณพราหมณ์ เจ้าลัทธิที่มีชื่อเสียงทั้งหลาย คือ เหล่า ครูทั้ง ๖ นั้น ล้วนได้ตรัสรู้จริงทั้งหมด ตามที่ตนปฏิญาณฯ หรือได้ตรัสรู้เพียง บางส่วน หรือไม่มีใครตรัสรู้จริงเลย พระพุทธเจ้าทรงห้ามเสียและตรัสว่าจะ ทรงแสดงธรรม คือ หลักการหรือหลัก ความจริงให้ฟัง แล้วตรัสว่า อริยมรรค มีองค์ ๘ หาไม่ได้ในธรรมวินัยใด

สมณะ (คืออริยบุคคลทั้ง ๔) ก็หาไม่ได้ ในธรรมวินัยนั้น อริยมรรคมีองค์ ๘ หา ได้ในธรรมวินัยใด สมณะก็หาได้ใน ธรรมวินัยนั้น อริยมรรคมีองค์ ๘ หาได้ ในธรรมวินัยนี้ ลัทธิอื่นๆ ห่างจาก สมณะ และตรัสสรุปว่า ถ้าภิกษุทั้งหลาย เป็นอยู่โดยชอบ โลกก็จะไม่ห่าง จากพระอรหันต์ทั้งหลาย เมื่อจบพระ ธรรมเทศนา สุภัททปริพาชกเลื่อมใส ทูล ขอบรรพชาอุปสมบท พระพุทธเจ้าตรัส สั่งพระอานนท์ให้บวชสุภัททะในสำนัก ของพระองค์ โดยประทานพุทธานุญาต พิเศษให้ยกเว้นไม่ต้องอยู่ติดตึดยปวิวาส ทำนสุภัททะบวชแล้วไม่นาน (อรรถกถา ว่าในวันนั้นเอง) ก็ได้บรรลุอรหัตตผล นับเป็นพุทธปัจฉิมสักขีสาวก

สุภัททพจนนบรพชิต “พระสุภัททะผู้บวช เมื่อแก่” ซึ่งเป็นต้นเหตุแห่งการปรารภที่จะสังคายนาครั้งที่ ๑ ก่อนบวช เป็นช่าง ตัดผมในเมืองอาตุมา มีบุตรชาย ๒ คน ออกบวชแล้วคราวหนึ่งได้ข่าวว่าพระ พุทธเจ้าพร้อมด้วยสงฆ์หมู่ใหญ่จะเสด็จ มายังเมืองอาตุมา จึงให้บุตรทั้งสองเอา เครื่องมือตัดผมออกไปเที่ยวขอตัดผม ตามบ้านเรือนทุกแห่ง แลกเอาเครื่อง ปรุงยาคุมมาได้มากมาย แล้วบัญญัติการ ให้ผู้คนจัดเตรียมข้าวยาคุไว้เป็นอันมาก เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จมาถึง ก็นำเอาข้าว

ยาคุณั้นเข้าไปถวาย พระพุทธเจ้าตรัสถาม ทรงทราบความว่าพระสุภัททะได้ข้านั้นมาอย่างไรแล้ว ไม่ทรงรับ และทรงตีเตียน แล้วทรงบัญญัติสิกขาบท ๒ ข้อ คือ บรรพชิตไม่พึงชักชวนคนทำในสิ่งที่เป็นอกัปปิยะ และภิกษุผู้เคยเป็นช่างกลับไม่พึงเก็บรักษาเครื่องตัดโกนผมไว้ประจำตัว จากการที่ได้ถูกตีเตียนและเสียของเสียหายเสียใจในเหตุการณ์ครั้งนั้น พระสุภัททะก็ได้ผูกอาฆาตไว้ต่อมา เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้วได้ ๗ วัน พระสุภัททะร่วมอยู่ในคณะของพระมหากัสสปเถระซึ่งกำลังเดินทางจากเมืองปาวาสู่เมืองกุสินารา ระหว่างทางนั้น คณะได้ทราบข่าวพุทธปรินิพพานจากอาชีวกผู้หนึ่ง ภิกษุทั้งหลายที่ยังไม่สิ้นราคะ (คือพระปุณฺณ โสตาบัน และสกทาคามี) พากันร้องไห้คร่ำครวญเป็นอันมาก ในขณะนั้นเอง พระสุภัททวุฒบวรพชิต ก็ร้องห้ามขึ้นว่า “อย่าเลย ท่านผู้มีอายุ พวกท่านอย่าเศร้าโศก อย่าร้องไห้ไปเลย พวกเราพ้นดีแล้ว พระมหาสมณะนั้นคอยเบียดเบียนพวกเราว่า สิ่งนี้ควรแก่เธอ สิ่งนี้ไม่ควรแก่เธอ บัดนี้พวกเราปรารถนาสิ่งใด ก็จักกระทำสิ่งนั้น ไม่ปรารถนาสิ่งใด ก็จักไม่กระทำสิ่งนั้น” พระมหากัสสปเถระได้ฟังแล้ว (อรรถกถากล่าวว่า ท่าน

เกิดธรรมสังเวช) ดำริว่า พระพุทธเจ้าปรินิพพานเพียง ๗ วัน ก็ยังเกิดเลี่ยนหนามขึ้นแล้วในพระศาสนา หากต่อไปคนชั่วได้พวกพ้องมีกำลังเติบโตกล้าขึ้น ก็จะทำพระศาสนาให้เสื่อมถอย ดังนั้นหลังจากเสร็จงานถวายพระเพลิงพระพุทธสรีระแล้ว ท่านจึงได้ยกถ้อยคำของสุภัททวุฒบวรพชิต ซึ่งเรียกกันสั้นๆ ว่า คำกล่าวจ้วงจาบพระธรรมวินัยนี้ขึ้นเป็นข้อปรารภ ชักชวนพระเถระทั้งหลายร่วมกันทำสังคายนาครั้งแรก; สุภัททวุฒบวรพชิต ก็เขียน (คำบาลีว่า สุภทฺโทวุฒบพฺพชิตโต)

สุภาพ เรียบร้อย, อ่อนโยน, ละมุนละม่อม

สุภามิต ถ้อยคำที่กล่าวดีแล้ว, คำพูดที่ถือเป็นคติได้

สุฤติ พระมหาสาวกองค์หนึ่งเป็นบุตรสุมนเศรษฐี ในพระนครสาวัตถี ได้ไปร่วมงานฉลองวัดเชตวันของท่านอนาถบิณฑิกเศรษฐี ได้ฟังพระธรรมเทศนาของพระศาสดา มีความเลื่อมใสบวชในพระพุทธศาสนา ต่อมาเจริญวิปัสสนาทำเมตตามหานีให้เป็นบาท ได้สำเร็จพระอรหัต พระศาสดาทรงยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะ ๒ ทาง คือในทางอรณวิหาร (เจริญสมาธิประกอบด้วยเมตตา) และเป็นทักษิโณยบุคคล

ศุภนิเวศ ชื่อพระเถระองค์หนึ่งในการกถาสงฆ์
ผู้ทำสังคายนาครั้งที่ ๒

ศุภมังคลวิลาสินี ชื่อคัมภีร์อรรถกถา
อธิบายความในทีฆนิกาย แห่งพระ
สุตตันตปิฎก พระพุทธโฆสจารย์เรียบ
เรียงขึ้น โดยอาศัยอรรถกถาเก่าภาษา
สิงห์ที่สืบมาแต่เดิมเป็นหลัก เมื่อ พ.ศ.
ใกล้เคียงถึง ๑๐๐๐; ดู **ไปราณัญญกถา,**
อรรถกถา

ศุภเมรุ ชื่อหนึ่งของภูเขาเมรุ; ดู **เมรุ**

ศุภนาทโฆหาร ถ้อยคำที่ฮึกห้าว, คำ
กล่าวห้าวหาญ

ศุภสิงหนาท การเปล่งเสียงพูดอย่าง
องอาจกล้าหาญ หรือพระดำรัสที่เร้าใจ
ปลุกให้ตื่นฟื้นสติขึ้น เหมือนดังเสียง
บันลือของราชสีห์ เช่นที่พระพุทธเจ้า
ตรัสว่า “กิจอย่างใด อันพระศาสดาผู้
เอ็นดู แสวงประโยชน์ เพื่อสาวกทั้ง
หลายจะพึงทำ กิจนั้นอันเราทำแล้วแก่
พวกเธอทุกอย่าง”

ศุภเสนา ชื่อแคว้นหนึ่งในบรรดา ๑๖
แคว้นใหญ่แห่งชมพูทวีป ตั้งอยู่ทางใต้
ของแคว้นกุรุ ระหว่างแม่น้ำสินธุกับแม่น้ำ
ยมนาตอนล่าง นครหลวงชื่อมธูรา
แต่ปัจจุบันเรียกมธูรา (Mathura)

ศุภรา เหล้า, น้ำเมาที่กลั่นแล้ว

ศุภราบาน การดื่มเหล้า, น้ำเหล้า

ศุภราปานวรรค ตอนที่ว่าด้วยเรื่องดื่มน้ำ

เมา เป็นต้น เป็นวรรคที่ ๖ ในปาจิตติย-
กัณฑ์

ศุภรามฤต น้ำที่ทำผู้ดื่มให้ไม่ตายของ
เทวดา, น้ำอมฤตของเทวดา

ศุภราเมรมัชชชปมาทัญญานา เวมณิ
เว้นจากน้ำเมา คือสุราและเมรัย อันเป็น
ที่ตั้งแห่งความประมาท (ข้อที่ ๕ ในศีล
๕ ศีล ๘ และศีล ๑๐)

ศุภริยคติ การนับวันโดยถือเอาการเดิน
ของพระอาทิตย์เป็นหลัก เช่นวันที่ ๑,
๒, ๓ เดือนเมษายน เป็นต้น

ศุภริยปรกาศ การจับอาทิตย์ คือเงาดวง
จันทร์บังดวงอาทิตย์

สุวรรณภูมิ “แผ่นดินทอง”, “แหลมทอง”,
ดินแดนที่พระเจ้าอโศกมหาราชทรง
อุปถัมภ์การส่งพระ **โศภะ** และพระ **อุตตระ**
หัวหน้าพระศาสนทูตสายที่ ๘ (ใน ๙
สาย) ไปประกาศพระศาสนา ปราชญ์
สันนิษฐานว่าได้แก่ดินแดนบริเวณ
จังหวัดนครปฐม (พม่าว่าได้แก่เมือง
สะเทิม หรือสุวรรณนครในประเทศพม่า),
สุวรรณภูมิปรากฏในรายชื่อดินแดน
ต่างๆ ในคัมภีร์มหานิทเทส แห่งพระ
สุตตันตปิฎก เคียงข้างกับเมืองท่า
สำคัญๆ ของชมพูทวีป เช่น สุปการกะ
และภารุกัจฉะ แล้วก็มีชวา จนมาถึง
สุวรรณภูมิ ต่อด้วยตัมพปัณณิ (ชวา
คจจติ ... สุวรรณภูมิ คจจติ ตมพปณณิ

คจฉติ, ขุ.ม.๒๙/๒๕๔/๑๘๘, ๘๑๐/๕๐๔) บางชื่อจะตรงกับดินแดนที่เข้าใจกัน หรือเป็นชื่อพ้อง หรือตั้งตามกัน ไม่อาจวินิจฉัยให้เด็ดขาดได้; ในชั้นอรรถกถามีเรื่องราวเกี่ยวกับคนลงเรือเดินทะเลจากชมพูทวีป ที่เมืองสุปปรกะ (ฝั่งทะเลด้านตะวันตก) บ้าง ที่ตามลิตติ (ฝั่งทะเลด้านตะวันออก) บ้าง ไปยังสุวรรณภูมิ; ดู *คัมภีร์นิ, ภารุกัจฉะ, สุปปรกะ, ตามลิตติ*

สุ ทาน

สุกรมัททวะ ชื่ออาหารซึ่งนายจุนทะกัมมารบุตร แห่งเมืองปาวา ถวายแด่พระพุทธเจ้า ในวันเสด็จดับขันธปรินิพพาน เป็นบิณฑบาตมือสุดท้ายที่พระพุทธเจ้าเสวยก่อนจะเสด็จดับขันธปรินิพพาน ซึ่งพระพุทธเจ้าตรัสว่าเป็นบิณฑบาตที่มีผลเสมอกับบิณฑบาตที่พระองค์เสวยแล้วได้ตรัสรู้สัมมาสัมโพธิญาณ และบิณฑบาต ๒ ครั้งนี้มีผลมีอานิสงส์มากยิ่งขึ้นกว่าบิณฑบาตครั้งอื่นใดทั้งสิ้น (ที.ม.๑๐/๑๒๖/๑๕๘; บิณฑบาตที่เสวยในวันตรัสรู้ คือข้าวมธุปายาสที่นางสุชาดาถวาย), หลังจากเสวยสุกรมัททวะแล้ว พระพุทธเจ้าก็ประชวรหนัก และเมื่อเสด็จถึงเมืองกุสินาราแล้ว ก็เสด็จดับขันธปรินิพพานในราตรีนั้น

“สุกรมัททวะ” นี้ มักแปลกันว่าเนื้อ

สุกรอ่อน แต่อรรถกถาแปลต่างเป็นหลายนัย อรรถกถาแห่งหนึ่งให้ความหมายไว้ถึง ๔ อย่าง (อ.อ.๔๒๗) ว่า ๑. มหาอัญญาถาซึ่งเป็นอรรถกถาโบราณ บอกไว้ว่าเป็นเนื้อหมู ที่นุ่มรสสนิท ๒. อาจารย์บางพวกว่าเป็นหน่อไม้ ที่หมูชอบไปดูดย่ำ ๓. อาจารย์อีกพวกหนึ่งว่าเป็นเห็ด ซึ่งเกิดในบริเวณที่หมูดูดย่ำ และ ๔. ยังมีอาจารย์พวกอื่นอีกว่าเป็นยาอายุวัฒนะขนานหนึ่ง ส่วนอรรถกถาอีกแห่งหนึ่ง (ที.อ.๒/๑๗๒) บอกความหมายไว้ ๓ นัยว่า เป็นเนื้อหมูตัวเอกที่ไม่อ่อนไม่แก่เกินไป บ้างว่าเป็นข้าวที่นุ่มนวลกลมกล่อม ซึ่งมีวิธีปรุงโดยใช้เบญจโครส (ผลผลิตจากน้ำนมโค ๕ อย่าง คือ นมสด นมเปรี้ยว เปรี้ยว เนยใส เนยข้น) บ้างว่าเป็นยาอายุวัฒนะ; ดู *พุทธปรินิพพาน*

สุญ ว่างเปล่า, หายสิ้นไป; ในทางธรรม “สุญ” มีความหมายหลายแง่หลายระดับ ฟังศึกษาในคำว่า *สุญญตา*, และฟังแยกจากคำว่า “ขาดสุญ” ซึ่งหมายถึง อุกเฉทะ ซึ่งฟังศึกษาในคำว่า *อุจเจททิฏฐิ*

สูตร พระธรรมเทศนาหรือธรรมกถาเรื่องหนึ่งๆ ในพระสูตรตันตปิฎก แสดงเจือด้วยบุคคลลาธิชฌาน, ถ้าพูดว่า “พระสูตร” มักหมายถึงพระสูตรตันตปิฎกทั้งหมด

สุปะ แกลง; คู่กับ *พยัญชนะ* 2.

เสกขสมมต ผู้ได้รับสมมติเป็นเสขะ หมายถึงครอบครัวที่สงฆ์ประชุมตกลง แต่งตั้งให้เป็นเสขะ ภิกษุใดไม่เจ็บไข้ และเขาไม่ได้นิมนต์ไว้ ไปรับเอาอาหาร จากครอบครัวนั้นมาขบฉัน ต้องอาบัติ เป็นปาฏิเทสนียะสิกขาบทที่ ๓

เสกขสมมติ สังฆกรรมที่สงฆ์ประกาศ ความตกลงตั้งสกุลคือครอบครัวที่ยัง ด้วยศรัทธาแต่หย่อนด้วยโภคะ ให้เป็น **เสกขสมมต** คือให้ถือว่าเป็นเสขะ เพื่อมิ ให้ภิกษุรบกวนไปรับอาหารมาฉัน นอก จากได้รับนิมนต์ไว้ก่อน หรืออาพาธ; ดูที่ **ปกาสณียกรรม, อสัมมุขากรณีย์**

เสขะ ผู้ยังต้องศึกษา ได้แก่ พระ อริยบุคคลที่ยังไม่บรรลุอรหัตตผล โดย พิสดารมี ๗ คือ ท่านผู้ตั้งอยู่ในโสดา- ปัตติมรรค ในโสดาปัตติผล ใน สกทาคามิมรรค ในสกทาคามีผล ใน อนาคามิมรรค ในอนาคามีผล และใน อรหัตตมรรค, พุทธเอาแต่ระดับเป็น ๓ คือ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระ อนาคามี; คู่กับ **อเสขะ**

เสขบุคคล บุคคลที่ยังต้องศึกษาอยู่; ดู **เสขะ**

เสขปฏิบัติ ทางดำเนินของพระเสขะ, ข้อปฏิบัติของพระเสขะ ได้แก่ **จรรยา ๑๕**

เสขภูมิ ภูมิของพระเสขะ, ระดับจิตใจ และคุณธรรมของพระอริยบุคคลที่ยัง

ต้องศึกษา

เสขยวัตร วัตรที่ภิกษุจะต้องศึกษา, ธรรมเนียมเกี่ยวกับมารยาทที่ภิกษุพึง สำเหนียกหรือพึงฝึกฝนปฏิบัติ มี ๗๕ สิกขาบท จำแนกเป็น สารูป ๒๖, โภชน- ปฏิสังยุต ๓๐, วัมมเทสนาปฏิสังยุต ๑๖ และปกิณกะคือเบ็ดเตล็ด ๓, เป็น หมวดที่ ๗ แห่งสิกขาบท ในบรรดา สิกขาบท ๒๒๗ ของพระภิกษุ ท่านให้ สามเณรถือปฏิบัติด้วย

เสตกัณณิกม นิคมที่กั้นอาณาเขต มัชฌิมชนบท ด้านทิศใต้

เสโท, เสท น้ำเหลือง, ไคล

เสนา กองทัพ ในครั้งโบราณหมายถึงพล ช้าง พลม้า พลรถ พลเดินเท้า เรียกว่า **จตุรงคินีเสนา** (เสนามีองค์ ๔ หรือเสนา ลีเหล่า)

เสนานิคม ชื่อหมู่บ้านในตำบลอุรุเวลา นางสุชาดาผู้ถวายข้าวปายาสแด่พระ มหาบุรุษในวันที่จะตรัสรู้ อยู่ที่หมู่บ้านนี้

เสนามาตย์ ข้าราชการฝ่ายทหารและพล เรือรบ

เสนามาร กองทัพมาร, ทหารของพระยา มาร

เสนาสนะ **เสนะ** “ที่นอน” + **อาสนะ** “ที่ นั่ง” หมายถึงที่อยู่อาศัย เช่น กุฏิ วิหาร และเครื่องใช้เกี่ยวกับสถานที่ เช่น โต๊ะ เก้าอี้ แม้โคนไม้ เมื่อใช้เป็นที่อยู่อาศัย

ก็เรียกเสนาสนะ

เสนาสนะ ๕ ที่อยู่อาศัย ๕ อย่าง ที่ทรงอนุญาต คือ วิหาร (เรือนที่อยู่, กุฏิ) อัมมโศก (เรือนมุงแถบเดียว) ปราสาท (เรือนชั้น) หัมมียะ (เรือนโล้น) คุหา (ถ้ำ) จัดเป็นอดีตเรกาลภ (รุกขมุล คือ โคนไม้ จึงเป็นเสนาสนะ ใน **นิสสัย ๔**)

เสนาสนะ ๕ หมายถึง เสนาสนะอันล่งจัด (วิวิตตเสนาสนะ) ๕ อย่าง ที่ตรัสไว้ดังนี้ “อรรณณัม รุกขมุลัม ปพพตัม กนุทรม์ คิริคุกัม สุธานัม วนปตถัม อพโฆกาลัม ปลาลปุมขัม” (เช่น ที.ปา.๑๑/๒๖/๕๑) (ป่า โคนไม้ ภูเขา ซอกเขา ถ้ำ ป่าช้า ป่าชฎ ที่แจ้ง ลอมฟาง), บ่อยครั้ง ตรัสเพียง ๓ คำ คือ อรัญญ รุกขมุล และสุญญาการ ซึ่งอรรถกถาไขความว่า สุญญาการ (เรือนว่าง) หมายถึง ๗ อย่างต่อจากป่าและโคนไม้ คือตั้งแต่ภูเขา ถึงลอมฟาง; ดู **สุญญาการ**

เสนาสนชั้นชกะ ชื่อชั้นชกะที่ ๖ แห่งจุลวรรคในพระวินัยปิฎก ว่าด้วยเรื่องเสนาสนะ

เสนาสนคาหาปะกะ ผู้ให้ถือเสนาสนะ หมายถึงภิกษุผู้ได้รับสมมติ คือแต่งตั้งจากสงฆ์ ให้เป็นผู้ทำหน้าที่จัดแจงเสนาสนะของสงฆ์ ว่าจะให้ภิกษุรูปใดเข้าอยู่ที่ไหน, เป็นตำแหน่งหนึ่งในบรรดา **เจ้าอธิการแห่งเสนาสนะ**

เสนาสนปัจฉัย ปัจฉัยคือเสนาสนะ,

เครื่องอาศัยของชีวิตคือที่อยู่ เป็นอย่างหนึ่งในปัจฉัยสี่

เสนาสนบัญญัติปะกะ ผู้แต่งตั้งเสนาสนะ หมายถึงภิกษุผู้ได้รับสมมติ คือ แต่งตั้งจากสงฆ์ ให้เป็นผู้มีหน้าที่จัดแจงแต่งตั้งดูแลความเรียบร้อยแห่งเสนาสนะ สำหรับภิกษุทั้งหลายจะได้เข้าพักอาศัย, เป็นตำแหน่งหนึ่งในบรรดา **เจ้าอธิการแห่งเสนาสนะ**

เสนาสนวัตร ธรรมเนียม หน้าที่ หรือข้อที่ภิกษุควรปฏิบัติเกี่ยวกับเสนาสนะ เช่น ไม่ทำเประอะเปื่อน รักษาความสะอาด จัดวางของให้เป็นระเบียบเรียบร้อย ใช้สอยระวังไม่ทำให้ชำรุดและเก็บของใช้ไม่ให้เกิดการกระจายสับสนกับที่อื่น เป็นต้น

เสนาสนะป่า เสนาสนะอันอยู่ไกลจากบ้านคนอย่างน้อย ๒๕ เส้น

เสพ บริโภค, ใช้สอย, อยู่อาศัย, คบหา

เสพเมถุน ร่วมประเวณี, ร่วมสังวาส

เสมหะ เสลด, เมือกที่ออกจากลำคอหรือลำไส้

เสมหสมมุจจนา อาพาธา ความเจ็บไข้ มีเสมหะเป็นสมมุจจนา; ดู **อาพาธา**

เสถะ พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เกิดในตระกูลพราหมณ์ ในอังคตตราปะ เรียนจบไตรเพท เป็นคณาจารย์สอนศิษย์ ๓๐๐ คน ได้พบพระพุทธเจ้าที่อาปนนิคม เห็นว่าพระองค์สมบูรณ์ด้วยมหา-

บุริสลักษณะครบถ้วนและได้ทูลถาม ปัญหาต่างๆ เมื่อฟังพระดำรัสตอบแล้ว มีความเลื่อมใส ขอบวช ต่อมาไม่ช้าก็ได้ บรรลุพระอรหัต

เส้าโทษ หาความผิดใส่, หาเรื่องให้

แสดงอาบัติ แสดงอาบัติของตนเพื่อให้ พ้นจากอาบัตินั้น, เปลื้องตนจากอาบัติ ด้วยการเปิดเผยอาบัติของตนแก่สงฆ์ หรือแก่ภิกษุอื่น, ใช้สำหรับอาบัติที่แสดง แล้วพ้นได้ คือ ฤทธัจฉัย ปาจิตตีย์ ปาฏิ- เทสนียะ ทุกกฏ และทูปภาสิต

ในอุโบสถชั้นธกะ (วินย.๔/๑๘๖/๒๔๕) มี วิธีแสดงอาบัติที่ตรัสสอนไว้ ตามเรื่องว่า ภิกษุรูปหนึ่งต้องอาบัติในวันอุโบสถ เธอคิดว่า พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติไว้ว่า ภิกษุมิอาบัติติดตัว ไม่พึงทำ อุโบสถ เราต้องอาบัติแล้ว จะพึงปฏิบัติ อย่างไร จึงบอกเรื่องนั้นแก่ภิกษุทั้งหลาย ซึ่งได้กราบทูลแต่พระผู้มีพระภาค พระ องค์รับสั่งว่า ภิกษุนั้นพึงเข้าไปหาภิกษุ รูปหนึ่ง ห่มผ้าอุตราสงค์เฉวียงบ่า นั่ง กระโหย่ง ประคองอัญชลี แล้วกล่าวว่า...

ถ้อยคำตามพระบาลีนี้ เมื่อนำมาใช้ มีการเติมคำอาลปนะเข้าไปให้ครบ ดังนี้

ผู้แสดง: อหํ อาวุโส อิตถนฺนํ อापตฺติยา อาปนโน ตํ ปฏฺิเทเสมิ. (แน่ะเธอ ผม ต้องอาบัติชื่อนี้ ผมแสดงอาบัตินั้น)

ผู้รับ: ปสฺสธ ฆนฺเต? (ท่านมองเห็นหรือครับ)

ผู้แสดง: อาม อาวุโส ปสฺสามิ. (ครับ ผมเห็น)

ผู้รับ: อายตี ฆนฺเต สํเวรฺยาถ. (ท่านพึง สำรวมต่อไป เกิดครับ)

[คำว่า “อิตถนฺนํ” พึงเปลี่ยนไป ตามชื่ออาบัติที่ต้อง เช่นเป็น “ปาจิตตีย์” “ทุกกฏ” เป็นต้น และเปลี่ยนใช้ “อาวุโส” “ฆนฺเต” ไปตามที่เป็นผู้แก่หรืออ่อน]

ในกรณีที่ยังสงสัยว่าตนได้ต้อง อาบัติ ก็พึงปฏิบัติคล้ายอย่างนี้ด้วย แต่ ผู้แสดงกล่าวฝ่ายเดียว ดังนี้

ผู้แสดง: อหํ อาวุโส อิตถนฺนํมาย อापตฺติยา เวมตฺติโก, ยทา นิพฺพेमตฺติโก ภวิสฺสามิ, ตทา ตํ อापตฺติ ปฏฺิกริสฺสามิ. (แน่ะเธอ ผมมีความสงสัยในอาบัติชื่อนี้ จักหมด สงสัยเมื่อใด จักทำคืนอาบัตินั้นเมื่อนั้น) เมื่อปฏิบัติอย่างนี้แล้ว ก็ทำอุโบสถได้ อย่างไรก็ดี ตามที่ปฏิบัติกันมากใน บัดนี้ แสดงอาบัติตามแบบ ดังนี้

ก) ผู้แสดงมีพรรษาอ่อนกว่า

ผู้แสดง: สพฺพา ตา อापตฺติโย อาโรเจมิ. (3 พรรษา)
 สพฺพา ครุสฺสุกา อापตฺติโย อาโรเจมิ. (3 พรรษา)
 อหํ ฆนฺเต สมฺพหฺลฺลา นานาวตฺตุกาโย อापตฺติโย อापชฺชึ ตา ตุมฺห มฺุเล ปฏฺิเทเสมิ.

ผู้รับ: ปสฺสสิ อาวุโส ตา อापตฺติโย.

ผู้แสดง: อุกาส อาม ฆนฺเต ปสฺสามิ.

ผู้รับ: อายตี อาวุโส สํเวรฺยาลิ.

ผู้แสดง: สาธุ สฺสุจฺจ ฆนฺเต สํวริสฺสามิ.

ทฺุติยมฺปิ สาธุ สฺสุจฺจ ฆนฺเต สํวริสฺสามิ.

ตติยมปิ สาธุ สุกฺขุ ฆนเต สํวริสสามิ.
 น ปุเนวํ กิริสสามิ.
 น ปุเนวํ ภาสิสสามิ.
 น ปุเนวํ จินตยิสสามิ.

ข) ผู้แสดงมีพรรณษาแก่กว่า

ผู้แสดง: สพฺพา ตา อาปตฺติโย อาโรเจมิ. (3 พม)

สพฺพา ครุสฺสุกา อาปตฺติโย อาโรเจมิ. (3 พม)
 อหํ อาวุโส สมฺพหุลา นานาวตฺตุกาโย
 อาปตฺติโย อาปชฺชิตฺตา ตุมฺห มฺล
 ปฏฺฐิตฺเตสฺมิ.

ผู้รับ: อุกาส ปสฺสธ ฆนเต ตา อาปตฺติโย.

ผู้แสดง: อาม อาวุโส ปสฺสามิ.

ผู้รับ: อายตี ฆนเต สํวเรยยาถ.

ผู้แสดง: สาธุ สุกฺขุ อาวุโส สํวริสสามิ.

ตติยมปิ สาธุ สุกฺขุ อาวุโส สํวริสสามิ.
 ตติยมปิ สาธุ สุกฺขุ อาวุโส สํวริสสามิ.
 น ปุเนวํ กิริสสามิ.
 น ปุเนวํ ภาสิสสามิ.
 น ปุเนวํ จินตยิสสามิ.

แสนยาก หมู่ทหาร, กองทัพ

โศกะ ความโศก, ความเศร้า, ความมีใจ
หม่นหม่น, ความแค้นใจ, ความรู้สึก
หมองหม่นใจแค้นใจ เพราะประสบ
ความพลัดพรากหรือสูญเสียอย่างใด
อย่างหนึ่ง (บาลี: โสก; สันสกฤต: โศก)

โศกาตุร เตือดร้อนด้วยความโศก, ร้องไห้
สะอึกสะอื้น

โศณะ, โศณะกะ พระเถระรูปหนึ่งใน
จำนวน ๒ รูป (อีกรูปหนึ่งคือ พระ

อุตฺตรเถระ) ที่พระโมคคัลลีสบุตรติสส-
 เถระ ส่งเป็นพระศาสนทูตมาประกาศ
 พระศาสนา ในดินแดนสุวรรณภูมิ เมื่อ
 เสร็จสิ้นการสังคายนาครั้งที่ ๓
 (ประมาณ พ.ศ. ๒๓๔) นับเป็นสายหนึ่งใน
 ในพระศาสนทูต ๔ สาย

โศณกุกัณณะ พระมหาสาวกองค์หนึ่ง
 เป็นบุตรของอุบาสิกา ชื่อ กาฬี ซึ่งเป็น
 พระโสดาบัน เกิดที่บ้านเดิมของมารดา
 ในเมืองราชคฤห์แล้วกลับไปอยู่ใน
 ตระกูลบิดาที่แคว้นอวันตีทักขิณาบถ
 พระมหากัจจายนะให้บรรพชาเป็น
 สามเณรแล้วรอต่อมาอีก ๓ ปี เมื่อท่าน
 หาภิกษุได้ ๑๐ รูปแล้ว จึงให้อุปสมบท
 เป็นภิกษุ บวชแล้วไม่นานก็สำเร็จพระ
 อรหัต ต่อมา ท่านได้เดินทางมาเฝ้าพระ
 ศาสดาที่เมืองสาวัตถีพร้อมทั้งนำความที่
 พระอุปัชฌาย์สั่งมากราบทูลขอพระ
 พุทธานุญาติด้วยรวม ๕ ข้อ ทำให้เกิดมี
 พระพุทธานุญาติพิเศษสำหรับปัจฉินต-
 ชนบท เช่น ให้สงฆ์มีภิกษุ ๕ รูปให้
 อุปสมบทได้ ให้ใช้รองเท้าหนาหลายชั้น
 ได้ ให้อาบน้ำได้ตลอดทุกเวลา เป็นต้น
 ท่านแสดงธรรมมีถ้อยคำดงามไพเราะ
 ชัดเจน จึงได้รับยกย่องจากพระศาสดา
 ว่าเป็นเอตทัคคะ ในทางกล่าวกัลยาณพจน์

โศณโกพิวิสะ พระมหาสาวกองค์หนึ่ง
เดิมเป็นกุลบุตรชื่อโศณะ ตระกูลโกพิวิสะ

เป็นบุตรของอุสภเศรษฐี แห่งวรรณะ แพศย์ ในเมืองกาฬิมปากะ แคว้น อังคะ โสณกุลบุตรมีลักษณะพิเศษใน ร่างกาย คือ มีฝ่ามือฝ่าเท้าอ่อนนุ่ม และมีขนอ่อนขึ้นภายใน อีกทั้งมีความเป็น อยู่อย่างดี ได้รับการบำรุงบำเรอทุก ประการ อยู่ในปราสาท ๓ ฤดู จึงได้ สมญาว่าเป็น **สุขุมลโสณะ** ต่อมาพระเจ้าพิมพิสารทรงสดับกิตติศัพท์ จึงรับ สั่งให้โสณะเดินทางไปเฝ้าและให้แสดง ขนที่ฝ่ามือฝ่าเท้าให้ทอดพระเนตร คราวนั้นโสณะมีโอกาสได้ไปเฝ้าพระ พุทธเจ้า ได้สดับพระธรรมเทศนา เกิด ความเลื่อมใสขอบวช ท่านทำความ เพียรอย่างแรงกล้าจนเท้าแตกและเริ่ม ท้อแท้ใจ พระพุทธเจ้าจึงทรงประทาน โอวาทด้วยข้ออุปมาเรื่องพินสามสาย ท่านปฏิบัติตาม ไม่ช้าก็ได้สำเร็จพระ อรหัตต์ พระศาสดาทรงยกย่องว่าเป็น เอตทัคคะในทางปรารภความเพียร

โศกทัศน์พราหมณ์ พราหมณ์ชื่อโสณ- ทัศนะ เป็นผู้ที่พระเจ้าพิมพิสารให้ ปกครองนครจัมปา

โศกทัศน์สูตร สูตรที่ ๔ ในคัมภีร์ที่ฆ- นิกาย ลีลขันธวรรค พระสูตรต้นตปิฎก ทรงแสดงแก่โศกทัศน์พราหมณ์

โศกา พระมหาสาวิกาองค์หนึ่ง เป็นธิดา ของผู้มีตระกูลในพระนครสาวัตถี ได้

แต่งงาน มีบุตรชาย ๑๐ คน ซึ่งล้วนมี รูปร่างงามสง่า ต่อมา สามีพร้อมทั้งบุตร ทั้งสิบนั้นออกบวช ตัวท่านชราลงแล้ว เห็นว่าไม่ควรอยู่เดี๋ยวตาย จึงออกบวช เป็นภิกษุณี มีความเพียรแรงกล้า เจริญ วิปัสสนา ได้บรรลุพระอรหัตต์ ได้รับยก ย่องว่าเป็นเอตทัคคะในทางปรารภความ เพียร; อย่างไรก็ดี ประวัตินี้ เล่าตาม เรื่องในคัมภีร์อุปทาน (ในเถรีคาถา ก็ เล่าไว้คล้ายกัน แม้จะสั้นกว่ามาก) แต่ ในอรรถกถาแห่งเอกนิบาต อังคุตตร- นิกาย ท่านเล่าเรื่องต่างออกไปว่า ก่อน บวช พระโสณามีบุตรและธิดามาก เมื่อ บุตรธิดามีครบครันแยกออกไปแล้ว ต่อมา มีอาการแสดงออกที่ขาดความ เคารพต่อท่าน ทำให้ท่านไม่เห็นประโยชน์ ที่จะอยู่ครองเรือนต่อไป จึงออกบวช และเป็นที่เรียกขานกันว่า “พระโสณา เถรีผู้มีลูกมาก” จนกระทั่งต่อมา ท่าน บำเพ็ญเพียรและได้บรรลุอรหัตต์ผล แล้ว จึงเป็นที่รู้จักกันในนามใหม่ว่า “พระโสณาเถรีผู้เพียรมุ่งมั่น”

โศคบัณฑิต ผู้ถึงกระแสที่จะนำไปสู่พระ นิพพาน, พระอริยบุคคลผู้ได้บรรลุโศดา ปัตติผล มี ๓ ประเภทคือ ๑. **เอกพีธี** เกิดอีกครั้งเดียว ๒. **โกลังโกละ** เกิดอีก ๒-๓ ครั้ง ๓. **สัตตักขัตตูปรมะ** เกิดอีก ๗ ครั้ง เป็นอย่างมาก

โศดาปัตติผล ผลคือการถึงกระแสสูนิพพาน, ผลที่ได้รับจากการละสักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส ด้วยโศดาปัตติมรรค ทำให้ได้เป็นพระโสดาบัน

โศดาปัตติมรรค ทางปฏิบัติเพื่อบรรลุผล คือความเป็นพระโสดาบัน, ญาณ คือความรู้เป็นเหตุละสังโยชน์ได้ ๓ คือสักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส

โศต หู, ช่องหู

โศตถิยะ ชื่อคนหาบหญ้าที่ถวายเป็นถวายแด่พระมหาบุรุษในวันที่จะตรัสรู้ พระองค์รับหญ้าจากโศตถิยะแล้วนำไปลาดต่างบัลลังก์ ณ ควางตันพระศรีมหาโพธิ์ด้านทิศตะวันออก แล้วประทับนั่งขัดสมาธิผินพระพักตร์ไปทางทิศตะวันออกจนกระทั่งตรัสรู้

โศตถิวดี ชื่อนครหลวงของแคว้นเจตี

โศตวิญญาณ ความรู้ที่เกิดขึ้นเพราะเสียงกระทบหู, เสียงกระทบหู เกิดความรู้ขึ้น, การได้ยิน (ข้อ ๒ ในวิญญาณ ๖)

โศตสัมผัส อากาศที่หู เสียง และโศตวิญญาณประจวบกัน เกิดการได้ยิน

โศตสัมผัสสชาเวทนา เวทนาที่เกิดขึ้นเพราะโศตสัมผัส, ความรู้สึกที่เกิดขึ้นเพราะการที่หู เสียง และโศตวิญญาณกระทบกัน

โศภณเจตสิก เจตสิกฝ่ายดีงาม มี ๒๕ แบ่งเป็น ก. **โศภณสาธารณเจตสิก** (เจตสิกที่เกิดทั่วไปกับจิตดีงามทุกดวง) ๑๙ คือ **ศรัทธา สติ หิริ โอตตัมปะ** **อโลภะ อโทสะ ตัตถมัมหมัตตตา** (ความเป็นกลางในอารมณ์นั้นๆ = อุกเบกขา) **กายปััสสัทธิ** ความคลายสงบแห่งกองเจตสิก) **จิตตปััสสัทธิ** (แห่งจิต) **กายลหุตา** (ความเบาแห่งกองเจตสิก) **จิตตลหุตา** (แห่งจิต) **กายมธุตา** (ความนุ่มนวลแห่งกองเจตสิก) **จิตตมธุตา** (แห่งจิต) **กายกัมมัญญูตา** (ความควรแก่งานแห่งกองเจตสิก) **จิตตกัมมัญญูตา** (แห่งจิต) **กายปาคุญญูตา** (ความคล่องแคล่วแห่งกองเจตสิก) **จิตตปาคุญญูตา** (แห่งจิต) **กายชุกตา** (ความชื่อตรงแห่งกองเจตสิก) **จิตตชุกตา** (แห่งจิต) **ข. วีรดีเจตสิก** (เจตสิกที่เป็นตัวงดเว้น) ๓ คือ **สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ** **ค. อัปปมัญญาเจตสิก** (เจตสิกคืออัปปมัญญา) ๒ คือ **กรรณมูทิตา** (อีก ๒ ซ้ำกับ อโทสะ และ ตัตถมัมหมัตตตา) **ง. ปัญฺุณินทรียเจตสิก** ๑ คือ **ปัญฺุณินทรีย์** หรือ **อโมหะ**

โศภิตะ พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เกิดในตระกูลพราหมณ์ ในพระนครสาวัตถี ได้ฟังพระธรรมเทศนาของพระศาสดามีความเลื่อมใส ขอบวช ไม่ช้าก็บรรลุพระอรหัต ได้รับยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะในทางปฎิเพณินิवासานุสสติญาณ

โสมนัส ความดีใจ, ความสุขใจ, ความปลาบปลื้ม; ดู *เวทนา*

โสรจจะ ความเสื่องม, ความมีอัธยาศัยงาม รักความประณีตหมดจดและสงบเรียบร้อย (ข้อ ๒ ในธรรมทำให้งาม ๒)

โสรจัสตา ความเป็นบุคคลที่พูดด้วยง่าย, ความเป็นผู้ว่าง่ายสอนง่าย รู้จักรับฟังเหตุผล (ข้อ ๔ ในนาถกรณธรรม ๑๐)

โอสานิกังคะ องค์แห่งผู้ถืออยู่ป่าช้า คือ อยู่แรมคืนในป่าช้าเป็นประจำ, คำสมาทานว่า “อสุสานํ ปฏิกฺขิปามิ, โอสานิกงฺคํ สมานิทยามิ” แปลว่า “ข้าพเจ้างดที่มีใช้ป่าช้า สมาทานองค์แห่งผู้—” (ข้อ ๑๑ ใน *ธุดงค์ ๑๓*)

โสโส โรคมอญคร่อ (มีเสมหะแห้งอยู่ในลำหลอดปอด)

โสปตญาณ ญาณ ๑๖ (เป็นศัพท์ที่ผูกขึ้นภายหลัง); ดู *ญาณ ๑๖*

ไสยา การนอน (บาลี: เสยฺยา)

ไสยวสถาน การนอนครั้งสุดท้าย, การนอนครั้งสุดท้าย

ไสยาสน์ นอน (เป็นคำเพี้ยน ถ้าเขียนเป็นคำบาลี ก็เป็น “เสยฺยาสน” ซึ่งแปลว่า การนอนและที่นั้ง แต่ไม่มีที่ใช้ คำที่ใช้จริงคือ “เสนาสน” ซึ่งแปลว่า ที่นอนและที่นั้ง, ตามปกติ เมื่อจะว่านอน ก็ใช้เพียงว่า “ไสยา” ซึ่งมาจาก “เสยฺยา”)

ห

หงสบาท “เท้าหงส์” หมายถึงสี่คล้ายเท้าหงส์ คือ แดงปนเหลือง หรือแดงเรื่อ, บางที ท่านอธิบายว่า สีเหมือนดอกชงหรือหงอนไก่; ดู *ฉัพพรรณรังสี*

หงายบาตร การระงับโทษอุบาสกซึ่งเคยปรารณา رأىต่อพระรัตนตรัย สงฆ์ประกาศ*คว่ำบาตร*ไว้มิให้ภิกษุทั้งหลายคบหาด้วย ต่อมาอุบาสกนั้นรู้สึกโทษตนกลับประพฤติดี สงฆ์จึงประกาศระงับโทษนั้น ให้ภิกษุทั้งหลายคบกับเขาได้อีก เช่นรับบิณฑบาต รับนิมนต์ รับไทยธรรมของเขาได้ เป็นต้น การที่สงฆ์ประกาศระงับการลงโทษนั้น เรียกว่า *หงายบาตร*, คำเดิมตามบาลีว่า “ปัตตอกุกุชชนา” ดูที่ *ปกาสณียกรรม, อสัมมุขากรณีย์*; คู่กับ *คว่ำบาตร*

หทัย หัวใจ

हन ทิศ เช่น หนบูร (ทิศตะวันออก)

หฤทัย หัวใจ

หลักกำหนดธรรมวินัย หลักตัดสิ้นธรรมวินัย หรือลักษณะตัดสิ้นธรรมวินัย ๘ อย่าง ที่ตรัสแก่พระมหากษัตริย์ โคตมี คือ ก. *ธรรมเหล่าใดเป็นไป* ๑. เพื่อความข่มใจติด ๒. เพื่อความประกอบทุกข์ ๓. เพื่อความพอกพูนกิเลส ๔. เพื่อความมักมากอยากใหญ่

๕. เพื่อความไม่สันโดษ ๖. เพื่อความคลุกคลีในหมู่ ๗. เพื่อความเกียจคร้าน ๘. เพื่อความเลี้ยงยาก, ธรรมเหล่านี้พึงรู้ว่าไม่ใช่ธรรม ไม่ใช่วินัย ไม่ใช่สัตตสุคาสน์; ข. *ธรรมเหล่าใดเป็นไป* ๑. เพื่อความคลายหายติด ๒. เพื่อความไม่ประกอบทุกข์ ๓. เพื่อความไม่พอกพูนกิเลส ๔. เพื่อความมักน้อย ๕. เพื่อความสันโดษ ๖. เพื่อความสงบ ๗. เพื่อการประกอบความเพียร ๘. เพื่อความเลี้ยงง่าย, ธรรมเหล่านี้พึงรู้ว่า เป็นธรรม เป็นวินัย เป็นสัตตสุคาสน์

หลิตทวสนนิคม นิคมหนึ่งอยู่ในโกถียชนบท

หัตถ์, หัตถะ 1. มือ **2.** ในมาตราวัด คือ ๑ ศอก

หัตถกรรม การทำด้วยฝีมือ, การช่าง

หัตถกะอาพวกะ อริยสาวกลำคัญท่านหนึ่งในฝ่ายอุบาสก เป็นอนาคามี ถือกันว่าเป็นอัครอุบาสก เนื่องจากเป็นผู้ที่พระพุทธเจ้าทรงยกย่องว่าเป็นตราชูของอุบาสกบริษัท (คู่กับจิตตคฤหบดี) ท่านเป็นเอตทัคคะในบรรดาอุบาสกที่สงเคราะห์บริษัทด้วยสังคหัตถุ ๔

อริยสาวกท่านนี้มีตำนานประวัติตามที่อรรถกถาเล่าไว้ว่า เป็นโอรสของ

พระเจ้าอาฬวกะ ราชาแห่งแคว้นอาฬวี เมื่อประสูติ ได้นามว่า อาฬวกกุมาร ต่อมา ได้มีคำนำหน้านามเดิมเพิ่มขึ้นว่า “หัตถกะ” โดยมีความเป็นมาว่า แต่เดิมมา ก่อนอาฬวกกุมารประสูติ ตามปกติ ราชอาณาจักรทรงนำกองทหารเสด็จออกไปล่าสัตว์เป็นประจำทุกสัปดาห์ เพื่อเป็นการห้ามปรามโจรผู้ร้าย และป้องกัน อริราชศัตรู พร้อมทั้งซ่อมกำลังทัพไว้ ครั้งหนึ่ง ทรงตั้งกติกากับเหล่าทหารว่า ถ้าเนื้อวิ่งหนีออกไปทางข้างของผู้ใด ให้เป็นภาระของผู้นั้นที่จะไปจับเนื้อมา จำเพาะว่าเนื้อหนีออกไปทางข้างของพระองค์ จึงทรงไล่ตามเนื้อนั้นไปเป็นหนทาง ๓ โยชน์ จนเนื้อนั้นหมดแรง ยืนหนึ่งแช่น้ำอยู่ ก็ทรงจับมันฆ่าเสียได้ แต่แม้การจะสำเร็จ ก็ทรงเหน็ดเหนื่อย จึงแวะเข้าไปประทับนั่งพักใต้ร่มไทรใหญ่ ต้นหนึ่ง บัดนั้น เทวดาซึ่งสิงสถิตที่นั่น ก็เข้ามาจับพระหัตถ์ไว้ และบอกว่าตนคือ อาฬวกยักษ์ ได้รับพรจากท้าวมหาราช (คือท้าวโลกบาล) ว่า สัตว์ใดก็ตามที่ ล่วงล้ำเขตซึ่งเงาต้นไม้ต้นตกในเวลาเที่ยงวันเข้าไป ให้จับกินได้ อาฬวกราช จึงจะต้องเป็นอาหารของตน พระราชา ทรงหาทางรอด ในที่สุด อาฬวกยักษ์ ยอมปล่อยโดยมีเงื่อนไขว่า อาฬวกราช จะทรงส่งมนุษย์ไปให้อาฬวกยักษ์กิน

พร้อมทั้งกับแกล้มวันละ ๑ คน ตอนแรกก็ส่งนักโทษประหารไปให้ ต่อมา นักโทษหมด ต้องใช้วิธีล่อคนโดยให้เอาเงินหลวงไปทิ้งไว้ตามถนนหนทาง ใครหยิบหรือแม้แต่จับต้อง ก็ตั้งข้อหาแล้ว จับตัวมาส่งให้อาฬวกยักษ์ พอคนรู้จัก ก็ไม่มีใครจับต้องเงินหลวงนั้น ในขั้นสุดท้าย เมื่อไม่มีคนที่จับได้ ก็วางกติกาให้จับเด็กที่นอนหงายส่งไป ทำให้แม่ลูกอ่อนและสตรีมีครรภ์พากันหนีไปอยู่ในต่างแคว้นจนเด็กโต จึงพากลับเข้ามาเวลาล่วงไป ในที่สุด หาเด็กไม่ได้ อาฬวกราชถึงกับต้องยอมให้ส่งโอรสคืออาฬวกกุมารส่งไปให้แก่อาฬวกยักษ์ ครั้งนั้น พระพุทธเจ้าทรงมองเห็นอุปนิสัยของ อาฬวกกุมารที่จะบรรลุอนุคามิผล และของอาฬวกยักษ์ที่จะเป็นโสดาบัน พร้อมทั้งประโยชน์ที่จะเกิดแก่มหาชน จึงเสด็จออกจากพระเชตวัน ทรงดำเนินด้วยพระบาทแต่ลำพังพระองค์เดียว ผ่านหนทาง ๓๐ โยชน์ จนมาถึงที่อยู่ของอาฬวกยักษ์ และเสด็จเข้าไปประทับข้างในขณะที่ยาฬวกยักษ์ไม่อยู่ เมื่อยักษ์กลับมาและขับไล่พระองค์ด้วยอาการหยาบคายและรุนแรงต่างๆ ก็ได้ทรงใช้วิธีอ่อนโยนและขันติธรรมเข้าตอบ จนอาฬวกยักษ์มีใจอ่อนโยนลงท้ายสุดเปลี่ยนเป็นถามปัญหา ซึ่งพระ

องค์ก็ทรงตอบตรงจุด ทำให้อาฬวกยักษ์
เกิดความเข้าใจแจ่มแจ้งเห็นธรรมบรรลุ
โสดาปัตติผล การทรงผจญและสอน
ยักษ์ดำเนินไปตลอดคืนจนอาฬวกยักษ์
บรรลุธรรมตอนรุ่งสว่าง ก็พอดีราชบุรุษ
นำอาฬวกกุมารมาถึง เมื่ออาฬวกยักษ์
ได้รับมอบอาฬวกกุมารมา ก็ถวายกุมาร
นั้นแด่พระพุทธเจ้า และพระพุทธเจ้าก็
ทรงมอบอาฬวกกุมารคืนให้แก่พวกราช
บุรุษที่นำมา พร้อมทั้งตรัสว่า ให้พวก
เขาเลี้ยงราชกุมารนั้นจนเติบโตแล้วจึง
ค่อยนำมาถวายแด่พระองค์ใหม่อีก
และด้วยเหตุที่อาฬวกกุมารนั้นเหมือน
เดินทาง ผ่านจากมือของราชบุรุษสู่มือ
ยักษ์ จากมือยักษ์สู่พระหัตถ์ของพระ
พุทธเจ้า และจากพระหัตถ์ของพระพุทธ
เจ้า วนกลับสู่มือของราชบุรุษอีก อาฬวก-
กุมารก็จึงได้มีคำว่า “หัตถกาะ” มาหน้า
ชื่อ เป็นหัตถกาะอาฬวกะ เหตุการณ์นี้เป็น
เครื่องเชื่อมโยงให้หัตถกาะอาฬวกะ เมื่อ
เจริญวัยขึ้นมา ก็ได้มาใกล้ชิดพระพุทธ
เจ้าและพระสงฆ์ และไม่ช้าไม่นานนัก ก็
ได้บรรลุอนาคามีผล; **หัตถบาท** บ่วงมือ คือที่ใกล้ตัวชั่วคราวหนึ่ง
(นั่งตัวตรง) เหยียดแขนออกไปจับตัวอีก
คนหนึ่งได้ อรรถกถา (เช่น วินย.อ.๒/๔๐๔)
อธิบายว่า เท่ากับช่วงสองศอกคืบ (๒
ศอก ๑ คืบ หรือ ๒ ศอกครึ่ง) วัดจาก

ส่วนสุดด้านหลังของผู้เหยียดมือออกไป
(เช่นถ้ายืน วัดจากสันเท้า, ถ้านั่ง วัดจาก
สุดหลังอวัยวะที่หนึ่ง, ถ้านอน วัดจากสุด
ข้างด้านที่นอน) ถึงส่วนสุดด้านใกล้แห่ง
กายของอีกคนหนึ่งนั้น (ไม่นับมือที่
เหยียดออกมา), โดยนัยนี้ ตามพระมติ
ที่ทรงไว้ในวินัยมุข เล่ม ๑ และ ๒ สรุปล
ได้ว่า ให้ห่างกันไม่เกิน ๑ ศอก คือมี
ช่องว่างระหว่างกันไม่เกิน ๑ ศอก

หายนะ ความเสื่อม

หิตานุหิต ประโยชน์เกื้อกูลน้อยใหญ่

หินยาน, หินยาน “ยานเลว”, “ยานที่
ด้อย” (คำเดิมในภาษาบาลีและสันสกฤต
เป็น ‘หินยาน’, ในภาษาไทย นิยมเขียน
‘หินยาน’), เป็นคำที่นิกายพุทธศาสนาซึ่ง
เกิดภายหลัง เมื่อประมาณ พ.ศ.๕๐๐-
๖๐๐ คิดขึ้น โดยเรียกตนเองว่า
มหายาน (ยานพาหนะใหญ่มีคุณภาพดี
ที่จะช่วยชนพาสัตว์ออกไปจากสังสารวัฏ
ได้มากมายและอย่างได้ผลดี) แล้วเรียก
พระพุทธศาสนาแบบอื่นที่มีอยู่ก่อนรวม
กันไปว่า**หินยาน** (ยานพาหนะต่ำต้อย
ด้อยคุณภาพที่ชนพาสัตว์ออกไปจาก
สังสารวัฏได้น้อยและด้อยผล), พุทธ-
ศาสนาแบบเถรวาท (อย่างที่บัดนี้นับถือ
กันอยู่ในไทย พม่า ลังกา เป็นต้น) ก็ถูก
เรียกรวมไว้ในชื่อว่าเป็นนิกายหินยาน
ด้วย

ปัจจุบัน พุทธศาสนาหินยานที่เป็นนิกายย่อยๆ ทั้งหลายได้สูญสิ้นไปหมด (ตัวอย่างนิกายย่อยหนึ่งของหินยาน ที่เคยเด่นในอดีตบางสมัย คือ สรวาสติวาท หรือเรียกแบบบาลีว่า ลัทธิสัพตถิกวาท แต่ก็สูญไปนานแล้ว) เหลือแต่เถรวาทอย่างเดียว เมื่อพูดถึงหินยานจึงหมายถึงเถรวาท จนคนทั่วไปมักเข้าใจว่าหินยานกับเถรวาทมีความหมายเป็นอันเดียวกัน บางทีจึงถือว่าหินยานกับเถรวาทเป็นคำที่ใช้แทนกันได้ แต่เมื่อคนรู้เข้าใจเรื่องราวดีขึ้น บัดนี้จึงนิยมเรียกว่า *เถรวาท* ไม่เรียกว่า หินยาน

เนื่องจากคำว่า “มหายาน” และ “หินยาน” เกิดขึ้นในยุคที่พุทธศาสนาแบบเดิมเลื่อนร่างไปจากชมพูทวีป หลังพุทธกาลนานถึง ๕-๖ ศตวรรษ คำทั้งสองนี้จึงไม่มีในคัมภีร์บาลีแม้แต่รุ่นหลังในชั้นฎีกาและอนุฎีกา, ปัจจุบัน ขณะที่นิกายย่อยของหินยานหมดไป เหลือเพียงเถรวาทอย่างเดียว แต่มหายานกลับแตกแยกเป็นนิกายย่อยเพิ่มขึ้นมากมาย บางนิกายย่อยถึงกับไม่ยอมรับที่ได้ถูกจัดเป็นมหายาน แต่ถือตนว่าเป็นนิกายใหญ่อีกนิกายหนึ่งต่างหาก คือ พุทธศาสนาแบบทิเบต ซึ่งเรียกตนว่าเป็น *วัชรยาน* และถือตนว่าประเสริฐเลิศกว่ามหายาน

ถ้ายอมรับคำว่ามหายาน และหินยานแล้วเทียบจำนวนรวมของศาสนิก ตามตัวเลขในปี ๒๕๔๘ ว่า มีพุทธศาสนิกชนทั่วโลก ๓๗๘ ล้านคน แบ่งเป็น มหายาน ๕๖% เป็นหินยาน ๓๘% (วัชรยานนับต่างหากจากมหายานเป็น ๖%) แต่ถ้าเทียบระหว่างประธานิกายย่อยของสองยานนั้น (ไม่นับประเทศจีนแผ่นดินใหญ่ที่มีตัวเลขไม่ชัด) ปรากฏว่า เถรวาทเป็นนิกายที่ใหญ่มีผู้นับถือมากที่สุด; บางทีเรียกมหายานว่า *อุตระนิกาย* เพราะมีศาสนิกส่วนใหญ่อยู่ในแถบเหนือของทวีปเอเชีย และเรียกหินยานว่า *ทักษิณนิกาย* เพราะมีศาสนิกส่วนใหญ่อยู่ในแถบใต้ของทวีปเอเชีย; ดู *เถรวาท, เทียบ มหายาน*

หิมพานต์ มีหิมะ, ปกคลุมด้วยหิมะ, ชื่อภูเขาใหญ่ที่อยู่ทางทิศเหนือของประเทศอินเดีย บัดนี้เรียกภูเขาหิมาลัย, ป่าที่อยู่รอบบริเวณภูเขานี้ ก็เรียกกันว่า *ป่าหิมพานต์; หิมวันต์* ก็เรียก

หิมวันต์ ดู *หิมพานต์*

หิรัญญวดี แม่น้ำสายสุดท้ายที่พระพุทธเจ้าเสด็จข้าม เมื่อเสด็จไปเมืองกุสินารา ในวันที่จะปรินิพพาน สาธวโนทยานของมัลลกษัตริย์ ที่พระพุทธเจ้าปรินิพพานอยู่ริมฝั่งแม่น้ำนี้, ปัจจุบันเรียกแม่น้ำ *กัณฑกัณ้อย (Little Gandak)* อยู่ห่างจาก

แม่น้ำคันทักใหญ่ไปทางตะวันตกประมาณ ๑๓ กิโลเมตร และไหลลงไปบรรจบแม่น้ำสรภู ซึ่งปัจจุบันเรียก *Gogrā*

หิริ ความละอายแก่ใจ คือละอายต่อความชั่ว (ข้อ ๑ ในธรรมคัมภรณโลก ๒, ข้อ ๓ ในอริยทรัพย์ ๗, ข้อ ๒ ในลัทธิธรรม ๗)

เหตุฉิมทิส “ทิสเบื่องต่ำ” หมายถึงบ่าวคือคนรับใช้หรือคนงาน; ดู *ทิสทก*

เหตุ สิ่งที่ทำให้เกิดผล, คำมูล, สิ่งทีก่อเรื่อง, ตัวการก่อผล; เหตุ มีคำที่มีความหมายใกล้เคียง คือ ปัจจัย ซึ่งบางทีใช้แทนกันได้ หรือเสริมย้ำกัน แต่ในความหมายที่เคร่งครัด เหตุ มีลักษณะจำเพาะ ไม่สาธารณะ คือเป็นตัวตรงในการก่อผล ส่วน ปัจจัย มีลักษณะสาธารณะ ไม่จำเพาะ โดยเป็นตัวเอื้อเป็นเงื่อนไข เป็นตัวประกอบ เป็นตัวสร้างโอกาส เป็นต้น; เทียบ *ปัจจัย*

เหตุผลสนธิ “ต่อเหตุเข้ากับผล” หมายถึงหัวเงื่อนไขระหว่างเหตุในอดีตกับผลในปัจจุบัน หรือหัวเงื่อนไขระหว่างเหตุในปัจจุบัน กับผลในอนาคต ในวงจรปฏิจจสมุปบาท (*เหตุในอดีต* คืออวิชา

และสังขาร, *ผลในปัจจุบัน* คือวิญญาณนามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา, *เหตุในปัจจุบัน* คือตัณหา อุปาทาน ภพ, *ผลในอนาคต* คือชาติ ชรา มรณะ); เทียบ *ผลเหตุสนธิ*

เห็นชอบ ดู *สัมมาทิฏฐิ*

เหมกมาณพ [เห-มะ-กะ-มา-นบ] คิษย์คนหนึ่ง ในจำนวน ๑๖ คน ของพราหมณ์พาวรี ที่ไปทูลถามปัญหาแก่พระศาสดา ที่ป่าสาณเจดีย์

เหมันต์, เหมันตฤดู ฤดูหนาว (แรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๒ ถึง ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๔); ดู *มาตรา*

ให้กล่าวธรรมโดยบท สอนธรรมโดยให้ว่าพร้อมกันกับตน คือ ว่าขึ้นพร้อมกัน จบลงพร้อมกัน (สิกขาบทที่ ๓ แห่งมุสาวาทวรรค ปาจิตตियกัณฑ์)

ให้ทานโดยเคารพ ตั้งใจให้อย่างดี เอื้อเพื่อแก่ของที่ตัวให้และผู้รับทาน ไม่ทำอาการดุจทิ้งเสีย

ให้นิสัย ดู *นิสัย*

ให้ลำบาก ดู *วิเสสกรรม*

ให้โอกาส ดู *โอกาส*

อ

อกนิษฐ์ รูปพรหมชั้นสูงสุดในพรหมสิบหกชั้น และเป็นสุทธาวาสภูมิชั้นสูงสุด (ข้อ ๕ ในสุทธาวาส ๕); ดู *ภวัคค์, ภวัคฺร*

อภรณียะ กิจอันบรรพชิตไม่ควรทำ ๔ อย่าง ทำแล้วขาดจากความเป็นภิกษุ คือ ๑. เสพเมถุน ๒. ลักของเขาดั้งแต่ ๕ มาสกขึ้นไป ๓. ฆ่ามนุษย์ ๔. อวดคุณพิเศษ (อุตตริมนุสสธรรม) ที่ไม่มีในตน (สำหรับภิกษุณี มี ๘); ดู *อนุศาสน์*

อภัยปิยะ ไม่ควร, ไม่สมควรแก่ภิกษุจะบริโภคใช้สอย คือ ต้องห้ามด้วยพระพุทธรเจ้าไม่ทรงอนุญาตให้ภิกษุใช้หรือฉัน, สิ่งที่ตรงกันข้ามกับ *กภัยปิยะ*

อภัยปิยวัตถุ สิ่งที่ไม่เหมาะไม่ควร คือ ภิกษุไม่ควรบริโภคใช้สอย

อภปิเย กภปิยสญญิตา อาการที่จะต้องอาบัติด้วยสำคัญว่าควร ในของที่ไม่ควร

อกาละ เวลาอันไม่ควร

อกาลจิวร จีวรที่เกิดขึ้นนอกเขต *จีวรกาล* นอกเขตอาณิสสลังคิฐิน

อกาลโก (พระธรรม) ไม่ประกอบด้วยกาล, ให้ผลไม่จำกัดกาล คือไม่ขึ้นกับกาลเวลา ไม่จำกัดด้วยกาล ให้ผลแก่ผู้ปฏิบัติทุกเวลา ทุกโอกาส บรรลุเมื่อใด

ก็ได้รับผลเมื่อนั้น ไม่เหมือนผลไม้ที่ให้ผลตามฤดู, อีกอย่างหนึ่งว่า เป็นจริงอยู่อย่างไร ก็เป็นจริงอยู่อย่างนั้นเรื่อยไป (ข้อ ๓ ในธรรมคุณ ๖)

อกิริยทิฏฐิ ความเห็นว่าไม่เป็นอันทำ, เห็นว่าการกระทำไม่มีผล อธิบายอย่างง่าย เช่น ทำชั่ว หากไม่มีคนรู้ คนเห็น ไม่มีคนชม ไม่มีคนลงโทษ ก็เชื่อว่าไม่เป็นอันทำ เป็นมิจจาทิฏฐิร้ายแรงอย่างหนึ่ง (ข้อ ๑ ในทิฏฐิ ๓)

อกุปกรรม ผู้มีธรรมที่ไม่กำเริบ คือผู้ที่เมื่อได้สมบัติแล้ว สมบัตินั้นจะไม่เลื่อมไปเลย ได้แก่พระอริยบุคคลทั้งหมด; เทียบ *กุปกรรม*

อกุศล “ไม่ฉลาด”, สภาวะที่เป็นปฏิกิริยาหรือตรงข้ามกับกุศล, บาป, ชั่ว, ความชั่ว (อกุศลธรรม), กรรมชั่ว (อกุศลกรรม); เทียบ *กุศล*

อกุศลกรรม กรรมที่เป็นอกุศล, กรรมชั่ว, บาป, การกระทำที่ไม่ดี คือ เกิดจาก *อกุศลมูล*; ดู *อกุศล, กรรม*

อกุศลกรรมบถ ทางแห่งกรรมชั่ว, ทางแห่งกรรมที่เป็นอกุศล, กรรมชั่วอันเป็นทางนำไปสู่ทุกข์ มี ๑๐ อย่าง คือ **ก.**

กายกรรม ๓ ได้แก่ ๑. *ปาณาติบาต* การ

ทำลายชีวิต ๒. อทินนาทาน ถือเอาของ
ที่เขามิได้ให้ ๓. กามเมสุมิฉณาจาร
ประพฤตินิโคตนา ๔. วจีกรรม ๕ ได้
แก่ ๔. มุสาวาท พุดเท็จ ๕. ปิสุมวาจา
พุดส่อเสียด ๖. ผรุสวาจา พุดคำหยาบ
๗. สัมผัสปลาทปะ พุดเพื่อจ้อ ๘.
มโนกรรม ๙ ได้แก่ ๘. อภิขมา ละโมบ
คอยจ้องอยากได้ของเขา ๙. พยาบาท คิด
ร้ายเขา ๑๐. มิฉนาทิกุญฐิ เห็นผิดจากคลอง
ธรรม; เทียบ กุศลกรรมบถ, ๓ กรรมบถ

อภุศลจิตตูปบาท จิตอภุศลเกิดขึ้น,
ความคิดชั่ว

อภุศลเจตนา เจตนาที่เป็นอภุศล, ความ
ตั้งใจชั่ว, ความคิดชั่ว

อภุศลเจตสิก เจตสิกอันเป็นอภุศล ได้
แก่ ความชั่วที่เกิดขึ้นภายในใจ แต่จิต
ให้เป็นบาป มี ๑๔ อย่าง แยกเป็น ก.
สัมพากุศลสาธารณเจตสิก (เจตสิกที่เกิด
ทั่วไปกับอภุศลจิตทุกดวง) ๔ คือ โมหะ
อหิริกะ (ไม่ละอายต่อบาป) อนัตตตัปปะ
(ไม่กลัวบาป) อุทัจจะ ๒. ปกิณณก-
อภุศลเจตสิก (อภุศลเจตสิกที่เกิดกับ
อภุศลจิตเรียงรายไป) ๑๐ คือ โลภะ ทิฏฐิ
มานะ โทสะ อิสสา (ริษยา) มัจฉริยะ
กุกกัจจะ (เดือดร้อนใจ) ถีนะ (หดหู่)
มิทระ (ซีมเซา) วิจิกิจฉา

อภุศลธรรม ธรรมที่เป็นอภุศล, ธรรม
ฝ่ายอภุศล, ธรรมที่ชั่ว, ธรรมฝ่ายชั่ว; ๓

อภุศล

อภุศลมูล รากเหง้าของอภุศล, ต้นเหตุ
ของอภุศล, ต้นเหตุของความชั่ว มี ๓
อย่าง คือ โลภะ โทสะ โมหะ

อภุศลวิตก ความตรัสตรึกที่เป็นอภุศล,
ความนึกคิดที่ไม่ดี มี ๓ อย่าง คือ ๑.
กามวิตก คิดแล้ไปในทางกาม หาทาง
ปรนเปรอตน ๒. พยาบาทวิตก คิดใน
ทางพยาบาท ๓. วิหิงสาวิตก คิดในทาง
เบียดเบียนผู้อื่น

อกติ ฐานะอันไม่พึงถึง, ทางความ
ประพฤตินิโคตนา, ความลำเอียง มี ๔ คือ
๑. นันทาคติ ลำเอียงเพราะรัก ๒. โทสาคติ
ลำเอียงเพราะชัง ๓. โมหาคติ ลำเอียง
เพราะเขลา ๔. ภยากติ ลำเอียงเพราะกลัว;
๓. กิหิวินัย

อโจร บุคคลและสถานที่อันภิกษุไม่ควร
ไปมาหาสู่ มี ๖ คือ หญิงแพศยา หญิง
หม้าย สาวเทื้อ ภิกษุณี บัณเฑาะก์
(กะเทย) และร้านสุรา

อโจรรัคคาหิกรูป ๓ ที่ รูป/๒๘

อโฆสะ พญัญชนะที่มีเสียงไม่ก้อง ได้แก่
พญัญชนะที่ ๑ และ ๒ ในวรรคทั้ง ๕
คือ ก ข, จ ฉ, ฎ ฐ, ต ถ, ป ผ, และ ส
รวม ๑๑ ตัว; ตรงข้ามกับ โฆสะ (เทียบ
ระดับเสียงพญัญชนะ ๓ ที่ ๓ นิต)

องค์ 1. ส่วน, ภาค, ตัว, อวัยวะ, ลักษณะ,
คุณสมบัติ, ส่วนประกอบ ๒. ลักษณะ-

นามใช้เรียกภิกษุสามเณร นักบวชอื่น
บางพวก และสิ่งทีเ कारพบุชาบางอย่าง
ในทางศาสนา เช่น พระพุทธรูป ๒ องค์
พระเจดีย์ ๔ องค์, สำหรับภิกษุสามเณร
ในภาษาเขียนท่านให้ใช้ **รูป**

องค์ฌาน (บาลี ว่า **ฌานนฺจ**) องค์ประกอบ
ของฌาน, องค์ธรรมทั้งหลายที่ประกอบ
กันเข้าเป็นฌานขั้นหนึ่งๆ เช่น ปิติ สุข
เอกัคคตา รวมกันเรียกว่า **ฌานที่ ๒**
หรือ**ทุติยฌาน**; องค์ฌานทั้งหมดใน
ฌานต่างๆ นับแยกเป็นหน่วยๆ ไม่ซ้ำ
กัน มีทั้งหมด ๖ อย่าง คือ **วิตก** ความ
ตรึก **วិหาร** ความตรอง **ปิติ** ความอิมใจ
สุข ความสุข **อุเบกขา** ความมีจิตเรียบ
สมดุลงเป็นกลาง และ **เอกัคคตา** ความมี
อารมณ์หนึ่งเดียว; **ดู ฌาน**

องค์มรรค (บาลี ว่า **มคฺคณฺจ**) องค์
ประกอบของมรรค, องค์ธรรม ๘ อย่าง
มีสัมมาทิฏฐิเป็นต้น ที่ประกอบกันเข้า
เป็นมรรค หรือที่เรียกชื่อเต็มว่า **อริย-**
อัฐังคิกมรรค; **ดู มรรค 1.**

องค์แห่งธรรมกถิก ๕ คือ ๑. แสดง
ธรรมไปตามลำดับไม่ตัดลัดให้สับสน
หรือขาดความ ๒. ชี้แจงยกเหตุผลมา
แสดงให้ผู้ฟังเข้าใจ ๓. สอนเขาด้วย
เมตตา ตั้งจิตปรารถนาให้เป็นประโยชน์
แก่ผู้ฟัง ๔. ไม่แสดงธรรมเพราะเห็นแก่
ลาภ ๕. ไม่แสดงธรรมกระทบตนและผู้

อื่น คือ ไม่ยกตน ไม่เลียดสีข่มขู่ผู้อื่น
องค์แห่งภิกษุใหม่ ๕ คือ ๑. **ปาติโมกข-**
สังวร สำรวมในพระปาติโมกข์ ๒.
อินทริยสังวร สำรวมอินทริยทั้ง ๖ ๓.
ภัสสปรียันตะ พุดคุยมีขอบเขต ไม่เอิก
เกริกเฮฮา ๔. **กายวูปกาสะ** อยู่ใน
เสนาสนะอันสงัด ๕. **สัมมาทสฺสนะ** ตั้ง
ตนไว้ในความเห็นชอบ

องคฺลิมาล พระมหาสาวกองค์หนึ่งของ
พระพุทธเจ้า เคยเป็นมหาโจรโด่งดัง
เป็นบุตรของภคควพราหมณ์ ผู้เป็น
บุโรหิตของพระเจ้าโกศล มารดาชื่อนาง
มันตานีพราหมณี เดิมชื่อ**อหิงสกะ**
(แปลว่า “ผู้ไม่เบียดเบียน”) ไปศึกษา
ศิลปศาสตร์ในสำนักอาจารย์ทศปาโมกข์
เมืองตักสิลา มีความรู้และความ
ประพฤติดี เพื่อนศิษย์ด้วยกันริษยา ยุ
อาจารย์ให้กำจัดเสีย อาจารย์ลวงอุบาย
ให้ไปฆ่าคนครบหนึ่งพันแล้วจะมอบวิชา
วิเศษอย่างหนึ่งให้ จึงกลายเป็นมหา
โจรผู้เหดร้ายทารุณ ตัดนิ้วมือคนที่ตน
ฆ่าตายแล้ว ร้อยเป็นพวงมาลัย จึงได้ชื่อ
ว่า **องคฺลิมาล** (แปลว่า “มีนิ้วเป็นพวง
มาลัย”) ภายหลังพระพุทธเจ้าเสด็จไป
โปรดกลับใจได้ ขอบวช ต่อมาก็ได้
สำเร็จพระอรหัต ท่านเป็นต้นแห่งพุทธ-
บัญญัติไม่ให้บวชโจรที่ขึ้นชื่อโด่งดัง
อจิตตกะ ไม่มีเจตนา เป็นชื่อของอาบัติ

พวกหนึ่ง ที่เกิดขึ้นโดยสมมุจฺจฺานที่แม่ไม่มีเจตนา คือ ถึงแม่ไม่จงใจทำก็ต้องอาบัติ เช่น ฉันทอาหารในเวลาวิกาล ดื่มน้ำเมา เป็นต้น

อจิรวดี แม่น้ำใหญ่สายสำคัญลำดับที่ ๓ ในมหานที ๕ ของชมพูทวีป ไหลผ่านเมืองสำคัญ คือ สāvati เมืองหลวงของแคว้นโกศล, เมื่อพระเจ้าวิฑูทภะยกทัพไปกำจัดเจ้าศากยะเสร็จแล้วกลับมาพักตั้งค่ายค้างแรมอยู่ที่ริมฝั่งแม่น้ำนี้ ถึงราตรี น้ำได้ขึ้นท่วมพัดพาพระเจ้าวิฑูทภะพร้อมทั้งกองทัพไปถึงความพินาศแทบหมดสิ้น, ปัจจุบัน อจิรวดีเป็นแม่น้ำที่ไม่สำคัญอะไรนัก มีชื่อในภาษาอังกฤษว่า Rapti; ๓ มหานที ๕

อเจลก ซีเปลือย, นักบวชไม่นุ่งผ้า
อเจลกวรรค ตอนที่ว่าด้วยเรื่องเกี่ยวกับซีเปลือย เป็นต้น, เป็นชื่อหมวดอาบัติปาจิตติย วรรคที่ ๕

อชฎากาส ๓ อชฎากาส
อชปาลนิโครธ ต้นไทรเป็นที่พักอาศัยของคนเลี้ยงแพะ, ชื่อต้นไม้ที่พระพุทธเจ้าประทับนั่งเสวยวิมุตติสุขเป็นเวลา ๗ วัน อยู่ทิศตะวันออกของต้นศรีมหาโพธิ์; ๓ วิมุตติสุข

อชาติปฐพี ปฐพีไม่แท้ คือดินที่เป็นหิน เป็นกรวด เป็นกระเบื้อง เป็นแร่ เป็นทรายล้วน หรือมีดินร่วนดินเหนียวน้อย

เป็นของอื่นมากก็ดี ดินที่ไฟเผาแล้วก็ดี กองดินร่วน หรือกองดินเหนียวที่ฝนตก รดหย่อนกว่า ๔ เดือนก็ดี

อชาติศัตรู กษัตริย์แคว้นมคธ โอรสของพระเจ้าพิมพิสาร กับพระนางโกศลเทวี (พระนามว่าเวเทหิ พระเจ้าอชาติศัตรูจึงได้พระนามว่าเวเทหิบุตร) ขณะพระนางโกศลเทวีทรงครรภ์ ได้แพ้พระครรภ์อยากเสวยโลหิตของพระเจ้าพิมพิสาร พระเจ้าพิมพิสารทรงทราบจึงใช้พระขรรค์แทงพระชานู (เข้า) รองพระโลหิตให้พระนางเสวย ไทรทำนายว่า พระโอรสที่อยู่ในครรภ์เกิดมาจะทำปิตุฆาต พระนางโกศลเทวีพยายามทำลายด้วยการให้แท้งเสีย แต่ไม่สำเร็จ ในที่สุดคิดจะรีด แต่พระเจ้าพิมพิสารทรงห้ามไว้ เมื่อครบกำหนดประสูติเป็นกุมาร จึงตั้งพระนามโอรสว่า **อชาติศัตรู** แปลว่า “เป็นศัตรูตั้งแต่ยังไม่เกิด” ในที่สุดเจ้าชายอชาติศัตรูก็คบคิดกับพระเทวทัตฆ่าพระราชบิดาตามที่ไทรทำนายไว้และได้ขึ้นครองราชสมบัติแคว้นมคธ ณ กรุงราชคฤห์ แต่ทรงสำนึกและกลับพระทัยได้ หันมาทรงอุปถัมภ์บำรุงพระศาสนา และได้เป็นพุทธศาสนูปถัมภก ในการสังคายนาครั้งที่ ๑ (คำ **อชาติศัตรู** บางท่านแปลใหม่ว่า “มิได้เกิดมาเป็นศัตรู”)

อชิตมาณพ หัวหน้าศิษย์ ๑๖ คนของ

พราหมณ์พาวรี ที่ไปทูลถามปัญหาแก่
พระคาสดา ที่ป่าสาณเจดีย์

อชินปเวณี เครื่องลาดที่ทำด้วยหนังสัตว์
ชื่ออชินะ มีขนอ่อนนุ่ม จัดเป็นอจุจาสยนะ
มหาสยนะอย่างหนึ่ง

อญาณตา อาการที่จะต้องอาบัติด้วยไม่รู้

อณฺ, อณฺ สิ่งเล็กๆ, ละเอียด

อติเทพ, อติเทพ เทพผู้ยิ่งกว่าเทพทั้ง
หลาย, เทพเหนือเทพ หมายถึงพระ
อรหันต์ เฉพาะอย่างยิ่ง พระพุทธเจ้า,
บางแห่ง หมายถึงจอมเทพ คือท้าวสักกะ
(พระอินทร์)

อติเรก 1. เกินกว่ากำหนด, ยิ่งกว่าปกติ,
ส่วนเกิน, เหลือเฟือ, ส่วนเพิ่มเติม,
ส่วนเพิ่มพิเศษ **2.** ถวายอติเรก หรือ
ถวายอติเรก คือ พระสงฆ์ถวายพระพร
ที่เป็นส่วนเพิ่มพิเศษ แต่พระบาท
สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และหรือสมเด็จพระ
บรมราชินี ท้ายพระราชพิธีบำเพ็ญ
พระราชกุศล ในระหว่างอนุโมทนา ถ้า
กล่าวในพระราชฐาน ต้องต่อท้ายด้วย
ถวายพรลา, เรียกอย่างนี้เพราะขึ้นต้นว่า
“อติเรกาวสุสสตี ชิวตุฯ”

เป็นธรรมเนียมว่า เมื่อถวาย
อนุโมทนาสำหรับ ๒ พระองค์ดังที่กล่าว
นั้น ต้องถวายอติเรกด้วย โดยใช้พดยศ
(ในงานหลวงที่มีการพระราชทานพด
รอง เวลาอนุโมทนาให้ใช้พดรอง แต่พอ

ถึงตอนถวายอติเรก ต้องใช้พดยศ โดย
วางพดรองไว้ แล้วตั้งพดยศตอนถวาย
อติเรกทุกรูป และใช้พดยศไปจนจบการ
สวดอนุโมทนา) เมื่อจับพดยศตั้งขึ้น
และสวดอนุโมทนามาตามลำดับ พอจบ
บทสุดท้าย ก่อนจะขึ้น “ภวตุ สพพ-
มงคลฯ” ก็หยุดให้หัวหน้าถวายอติเรก
และเมื่อหัวหน้าถวายอติเรกจบ พระเถระ
รูปที่ ๒ ต้องรับ “ภวตุ สพพมงคลฯ”,
จากนั้น ถ้าเป็นพิธีในพระราชฐาน เมื่อ
สวดจบอนุโมทนา ลง “ภวานตุ เต” แล้ว
รูปที่ ๒ กล่าวถวายพระพรลา แล้วพระ
สงฆ์ลงจากที่ออกไป แต่ถ้ามิใช่ในพระ
ราชฐาน ก็สิ้นสุดแค่จบอนุโมทนา ไม่
ต้องถวายพระพรลา

(มีข้อที่ปฏิบัติมาอันพึงทราบพิเศษว่า
ในการถวายอติเรก และถวายพระพรลา
ต้องใช้พดยศพระราชาคณะ ตั้งแต่ขึ้น
สามัญขึ้นไป และในขณะนั้น รูปอื่นๆ ที่
มีพดยศ ก็ตั้งพดยศ ถ้าไม่มี ให้ประณม
มือ ห้ามใช้พดรอง; ในการทรงบำเพ็ญ
พระราชกุศลบางอย่าง แม้มิได้เสด็จด้วย
พระองค์ เพียงพระราชทานไทยธรรม
มอบผู้ใดผู้หนึ่งไปแทนพระองค์ เช่น
กฐินพระราชทาน และการทรงบำเพ็ญ
พระราชกุศลอุทิศแก่ผู้ล่วงลับ ก็ต้องใช้
พดยศ และถวายอติเรก)

คำถวายอติเรก และคำถวายพระพร

ลาที่ใช้เป็นแบบในบัดนี้ ดังนี้

แบบที่ ๑ เฉพาะพระบาทสมเด็จพระเจ้า

อยู่หัว พระองค์เดียว

- คำถวายอดิเรก

อดิเรกวิสุตสัค ชีวตุ.

อดิเรกวิสุตสัค ชีวตุ.

อดิเรกวิสุตสัค ชีวตุ.

ที่หมายโก โหตุ อโรโค โหตุ.

ที่หมายโก โหตุ อโรโค โหตุ.

สุจิต โหตุ ปรมินุทมหาราช.

สิทธิกิจจ สิทธิกมม สิทธิลาโก ชโย นิจจ.

ปรมินุทมหาราชวิสุตสัค ภาตุ สัพพทา.

ขอถวายพระพร

- คำถวายพระพรลา

ขอถวายพระพร เจริญพระราชสิริ
สวัสดิ์พิพัฒน์มงคลพระชนมสุขทุก
ประการ จงมีแต่สมเด็จพระบรมบพิตรพระ
ราชสมภารพระองค์ สมเด็จพระปรมินทร
ธรรมิกมหาราชเจ้า ผู้ทรงพระคุณ
อันประเสริฐ เวลานี้สมควรแล้ว อาตม-
ภาพทั้งปวง ขอถวายพระพรลา แต่
สมเด็จพระบรมบพิตรพระราชสมภาร พระ
องค์ ผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐ.

ขอถวายพระพร

แบบที่ ๒ สำหรับ ๒ พระองค์

- คำถวายอดิเรก

อดิเรกวิสุตสัค ชีวตุ.

อดิเรกวิสุตสัค ชีวตุ.

อดิเรกวิสุตสัค ชีวตุ.

ที่หมายโก โหตุ อโรโค โหตุ.

ที่หมายโก โหตุ อโรโค โหตุ.

สุจิต โหตุ ปรมินุทมหาราช สราชินี.

สิทธิกิจจ สิทธิกมม สิทธิลาโก ชโย นิจจ.

ปรมินุทมหาราชวิสุตสัค สราชินียา สห ภาตุ สัพพทา.

ขอถวายพระพร

- คำถวายพระพรลา

ขอถวายพระพร เจริญพระราชสิริ
สวัสดิ์พิพัฒน์มงคลพระชนมสุขทุก
ประการ จงมีแต่สมเด็จพระบรมบพิตรพระ
ราชสมภารเจ้าทั้ง ๒ พระองค์ ผู้ทรง
พระคุณอันประเสริฐ เวลานี้สมควรแล้ว
อาตมภาพทั้งปวง ขอถวายพระพรลา
แต่สมเด็จพระบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า
ทั้ง ๒ พระองค์ ผู้ทรงพระคุณอัน
ประเสริฐ.

ขอถวายพระพร

แบบที่ ๓ เฉพาะสมเด็จพระบรมราชินี

- คำถวายอดิเรก

อดิเรกวิสุตสัค ชีวตุ.

อดิเรกวิสุตสัค ชีวตุ.

อดิเรกวิสุตสัค ชีวตุ.

ที่หมายกา โหตุ อโรคา โหตุ.

ที่หมายกา โหตุ อโรคา โหตุ.

สุจิตา โหตุ สิริกิตติ ปรมราชินี.

สิทธิกิจจ สิทธิกมม สิทธิลาโก ชโย นิจจ.

สิริกิตติปรมราชินียา ภาตุ สัพพทา.

ขอถวายพระพร

- คำถวายพระพรลา

ขอถวายพระพร เจริญพระราชสิริสวัสดิ์พิพัฒน์มงคลพระชนมสุขทุกประการ จงมีแต่สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารพระองค์ สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ ผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐ เวลานี้สมควรแล้วอาตมภาพทั้งปวง ขอถวายพระพรลาแต่สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารพระองค์ ผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐ.

ขอถวายพระพร

นอกจากนี้ เห็นควรนำแบบคำถวายพระพรเทศนา มาแสดงไว้ด้วย ดังนี้

คำถวายพระพรเทศนา

ขอถวายพระพร เจริญพระราชสิริสวัสดิ์พิพัฒน์มงคลพระชนมสุขทุกประการ จงมีแต่ สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารพระองค์ สมเด็จพระปรมินทรมหามกุฬราชราชเจ้า^๑ ผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐ บัดนี้จักรับพระราชทานถวายวิสัยชานาใน . . . ฉลองพระเดชพระคุณประดับพระปัญญาบารมี ถ้ำรับพระราชทานถวายวิสัยชานาไป มิได้ต้องตามโหวตอรรถาธิบาย ในพระธรรมเทศนา ณ บทใดบทหนึ่งก็ดี ขอเดชะ^๒ พระเมตตาคุณ พระกรุณาคุณ พระขันติคุณ ทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานอภัยแก่อาตมมะ ผู้มีสติปัญญาน้อย.

ขอถวายพระพร

(^๑ ถ้าเป็นพระองค์อื่น ฟังเปลี่ยนไปตามกรณี เช่น สมเด็จพระบรมราชินีนาถว่า “จงมีแต่ สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารพระองค์ สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ”; ^๒ ถ้ามิใช่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว หรือมิได้ประทับอยู่ในที่เฉพาะหน้า ให้เว้นคำว่า “ขอเดชะ”)

อดิเรกจิ๋ว ๓ อดิเรกจิ๋ว

อดีต ล่วงแล้ว

อดีตกาล เวลาที่ล่วงแล้ว

อัครมมยตา “ภาวะที่ไม่เนื่องด้วยสิ่งนั้น”, “ความไม่เกาะเกี่ยวกับมัน”, ความเป็นอิสระ ไม่ติดไม่ข้องไม่ค้างใจกับสิ่งใดๆ ไม่มีอะไรยึดถือผูกพันที่จะได้จะมีจะเป็นอย่างหนึ่งอย่างใด ได้แก่ความปลอดภัยพ้นปราศจากตัณหา (รวมทั้งมานะและทิฐิที่เนื่องกันอยู่), ภาวะไร้ตัณหา; **อัครมมยตา** (รวมทั้ง “อัครมมโย” หรืออัครมมัย ที่เป็นคุณศัพท์) พระพุทธเจ้าตรัสแสดงไว้ในพระสูตร ๔ สูตร และมาในคำอธิบายของพระสารีบุตรในคัมภีร์ *มหานิทเทส* อีก ๑ แห่ง พระพุทธพจน์และคำอธิบายดังกล่าวจะช่วยให้ผู้ศึกษาเข้าใจความประณีตแห่งธรรมที่ปัญญาอันรู้จำแนกแยกแยะจะมองเห็นความยิ่งความหย่อน และความเหมาะสมควรพอดี ถูกผิดขั้นตอนหรือไม่ เป็นต้น ในการปฏิบัติ โดยเฉพาะการปฏิบัติต่อการ

ปฏิบัติของตน เช่น ท่านกล่าวว่า (ชฺ.ม.๒๙/ ๓๓๘/๒๒๘) สำหรับอกุศลธรรม เราควร สละสลละ แต่สำหรับกุศลธรรมทั้งสามภูมิ เราควรมืออ้อมมยตา (ความไม่ติดยึด), ในสัปปริสสุตฺต (ม.อ.๑๔/๑๙๑/๑๔๑) พระ พุทธเจ้าตรัสแสดงสัปปริสธรรม และ สัปปริสธรรม ให้เห็นความแตกต่าง ระหว่างอสังขกับสังขว่า อสังข- บรูชถือเอาคุณสมบัติ การปฏิบัติ หรือ ความก้าวหน้าความสำเร็จในการปฏิบัติ ของตน เช่น ความมีชาติตระกูลสูง ลาก ยศ ความเป็นพหูสูต ความเป็นธรรมกถึก การถืออุตุงค์ มีการอยู่ป่าอยู่โคนไม้ เป็นต้น จนถึงการได้ฌานสมาบัติ มา เป็นเหตุยกตน-ข่มผู้อื่น ส่วนสังข บรูชจะมีดีหรือก้าวไปได้สูงเท่าใด ก็ไม่ถือ เป็นเหตุยกตน-ข่มผู้อื่นเช่นนั้น ในเรื่อง นี้ มีข้อพึงสังเกตที่สำคัญคือ ในระดับ แห่งคุณสมบัติและการถือปฏิบัติทั่วไป สังข บรูช “กระทำปฏิบัติไว้ภายใน” (ใจ อยู่กับการปฏิบัติที่ถูกต้องเป็นหลัก หรือเอาการปฏิบัติที่ถูกต้องมาตั้งเป็น หลักไว้ในใจ) จึงไม่เอาคุณสมบัติใดๆ มาเป็นเหตุให้ยกตน-ข่มผู้อื่น ส่วนใน ความสำเร็จชั้นฌานสมาบัติ สังข บรูช “กระทำอ้อมมยตาไว้ภายใน” (ใจอยู่กับ อ้อมมยตาที่ตระหนักรู้อยู่) จึงไม่ถือการ ได้ฌานสมาบัติมาเป็นเหตุยกตน-ข่มผู้

อื่น (เหนือชั้นฌานสมาบัติขึ้นไป เป็นชั้น ถึงความสิ้นอาสวะ ซึ่งเป็นสังข บรูชอย่าง เดียว ไม่มีสังข บรูช จึงไม่มีความ สำคัญมันหมายอะไรที่จะเป็นเหตุให้ยก ตนข่มใครอีกต่อไป), ใน อ้อมมยสุตฺต (อง.จก.๒๒/๓๗๕/๔๙๓) ตรัสว่า อานิสงส์ อย่างแรก (ใน ๖ อย่าง) ของการตั้ง อนัตตสังขญาอย่างไม่จำเพาะในธรรมทั้ง ปวง คือจะเป็นผู้อ้อมมยในทั้งโลก, ใน วิสุทฺธิมคค์ กล่าวถึงอ้อมมยตา ที่ตรัส ในสพายตนวิภังคสุตฺต ว่าเป็น ฐฎฐาน- คามินีวิปัสสนา (ม.อ.๑๔/๖๓๒/๔๐๗; วิสุทฺธิ. ๓/๓๑๘)

อติถิพลั การจัดสรรสละรายได้หรือ ทรัพย์ส่วนหนึ่งเป็นค่าใช้จ่ายสำหรับเอื้อ เพื่อเกื้อกูลกันในด้าน การต้อนรับแขก, การใช้รายได้หรือทรัพย์ส่วนหนึ่งเพื่อ แสดงน้ำใจเอื้อเพื่อในการต้อนรับผู้ไป มาหา (ข้อ ๒ ในพลั ๕ แห่งภคคาถิยะ ๕)

อติเทพ ๓ อติเทพ

อติมานะ ดูหมิ่นท่าน, ความถือตัวว่า เหนือกว่ายิ่งกว่าเขา (ข้อ ๑๔ ใน อุปกิเลส ๑๖); ๓ มานะ

อติเรก ๓ อติเรก

อติเรกจิวร จีวรเหลือเฟือ, ผ้าส่วนเกิน หมายถึงผ้าที่เขาถวายภิกษุเพิ่มเข้ามา นอกจากผ้าที่อธิษฐานเป็น ไตรจีวร และมีได้ไว้กับไว้; ตรงข้ามกับ จีวรอธิษฐาน;

อติเรกจีวร ก็เรียก; ดู **วิกัป, อธิษฐาน**

อติเรกบาตร บาตรของภิกษุที่เขาถวายเพิ่มเข้ามา นอกจากบาตรอธิษฐาน, พระพุทธเจ้าอนุญาตให้ภิกษุมีบาตรไว้ใช้ใบเดียว ซึ่งเรียกว่า **บาตรอธิษฐาน** หากมีหลายใบ ตั้งแต่ใบที่ ๒ ขึ้นไป และมีได้วิกัปไว้ เรียกว่า **อติเรกบาตร**; ดู **วิกัป, อธิษฐาน**

อติเรกปักข์ เกินเวลาปักข์หนึ่ง คือเกิน ๑๕ วัน แต่ยังไม่ถึงเดือน

อติเรกมาส เกินเวลาเดือนหนึ่ง

อติเรกลาภ ลาภเหลือเฟือ, ลาภส่วนพิเศษ, ลาภเกินปรกติ

อติเรกวิสตติวรรค สงฆ์พวกที่กำหนดจำนวนเกิน ๒๐ รูป

อติตถวังก์ ดู **วิถิจิต**

อติตานาคตั้งสญฺญาน ญาณเป็นเครื่องรู้ถึงเรื่องที่ล่วงมาแล้ว และเรื่องที่ยังไม่มาถึง, ญาณหยั่งรู้ทั้งอดีตและอนาคต

อติตั้งสญฺญาน ญาณหยั่งรู้ส่วนอดีต, ปรีชากำหนดรู้เหตุการณ์ที่ล่วงไปแล้ว อันเป็นเหตุให้ได้รับผลในปัจจุบัน (ข้อ ๑ ในญาณ ๓)

อติเกจจา แก้ไขไม่ได้, เยียวยาไม่ได้ หมายถึงอาบัติมีโทษหนักถึงที่สุดต้องแล้วขาดจากความเป็นภิกษุ คือ อาบัติปาราชิก; คู่กับ **สเทกัจจา**

อถัพพนเวท ชื่อคัมภีร์พระเวทลำดับที่

๔ ว่าด้วยคาถาอาคมทางไสยศาสตร์ การปลุกเสกต่างๆ เป็นส่วนเพิ่มเข้ามาต่อจาก **ไตรเพท**; อาถัพพนเวท, อถรรพเวท, อาถรรพณเวท ก็เขียน

อทวารรูป ดูที่ **รูป ๒๘**

อทินนาทาน ถือเอาสิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้ด้วยอาการแห่งขโมย, ขโมยสิ่งของ, ลักทรัพย์ (ข้อ ๒ ในกรรมกิเลส ๔ ในอนุสสกรรมบถ ๑๐)

อทินนาทานา เวมณิ เว้นจากการถือเอาสิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้, เว้นการลักขโมย (ข้อ ๒ ในศีล ๕ ศีล ๘ ศีล ๑๐ อนุสสกรรมบถ ๑๐)

อทิสสมานกาย กายที่มองไม่เห็น, ผู้มีกายไม่ปรากฏ, ไม่ปรากฏร่าง, มองไม่เห็นตัว กล่าวคือ เป็นวิสัยของผู้มีฤทธิ์บางประเภท (วิกุพพฤทธิ์) อาจทำการบางอย่างโดยไม่ให้ผู้อื่นมองเห็นร่างกาย; อีกอย่างหนึ่ง เป็นความเชื่อของพวกพราหมณ์ว่าบรรพบุรุษที่ตายไป มีถิ่นเป็นที่อยู่เรียกว่า **ปีตฤโลก** ยังทรงอยู่ด้วยเป็นอทิสสมานกาย ความเชื่อนี้คนไทยก็รับมา แต่ให้บรรพบุรุษเหล่านั้นคงอยู่ที่บ้านเรือนเดิมอย่างที่เราเรียกว่า **ผีเรือน**

อทุกขมสุข (ความรู้สึก) ไม่ทุกข์ไม่สุข, ความรู้สึกเฉยๆ (ข้อ ๓ ในเวทนา ๓) บางทีเรียก **อุเบกขา** (คือ อุเบกขาเวทนา)

อเทสนาคามินี ดู **เทสนาคามินี**

อโศก ความไม่คิดประทุษร้าย, ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ คือตรงข้ามกับ **โศก** ได้แก่ แก่ เมตตา (ข้อ ๒ ในกุศลมูล ๓)

อธรรม ไม่ใช่ธรรม, ไม่เป็นธรรม, ผิดธรรม, ชั่วร้าย

อธรรมวาที ผู้กล่าวสิ่งที่มีใช้ธรรม, ผู้ไม่พูดตามหลักไม่พูดตามธรรม, ผู้พูดไม่เป็นธรรม, ผู้ไม่เป็นธรรมวาที

อธิกมาส “เดือนที่เกิน”, เดือนที่เพิ่มขึ้นในปีจันทรคติ (คือในปีนั้นมีเดือน ๘ สองหน รวมเป็น ๑๓ เดือน)

การที่ต้องมีอธิกมาสนั้น เนื่องจากเดือนจันทรคติสั้นกว่าเดือนสุริยคติ คือเดือนจันทรคติมี ๓๐ วัน (เดือนคู่หรือเดือนเต็ม) บ้าง มี ๒๙ วัน (เดือนคี่หรือเดือนขาด) บ้าง รวมปีหนึ่งมี ๓๕๔ วัน, ส่วนเดือนสุริยคติมี ๓๐ วันบ้าง มี ๓๑ วันบ้าง (เว้นเดือนกุมภาพันธ์ที่มี ๒๘ วัน) รวมปีหนึ่งมี ๓๖๕ วัน, ดังนั้น ปีจันทรคติจึงสั้นกว่าปีสุริยคติ ๑๑ วัน, เมื่อเวลาผ่านไปนานๆ วันเดือนปีแบบจันทรคติก็จะห่างกับวันเดือนปีแบบสุริยคติมากขึ้นไปเรื่อยๆ และจะไม่ตรงกับฤดูกาลจนกระทั่งเข้าพรรษาก็จะไม่ตรงฤดูฝนจึงต้องมีวิธีที่จะปรับปีจันทรคติให้ตรงหรือให้ใกล้เคียงกับปีสุริยคติ

ด้วยเหตุที่ปีจันทรคติสั้นกว่าปีสุริยคติ ๑๑ วัน เมื่อผ่านไป ๓ ปี ก็จะสั้น

กว่ารวมได้ ๓๓ วัน จึงวางเป็นหลักมาแต่โบราณว่า ทุก ๓ ปีจันทรคติ ให้เพิ่มเดือนแปดขึ้นมามีอีกเดือนหนึ่ง (คือเพิ่มขึ้น ๓๐ วัน) จึงเป็นเดือนแปดสองหน และเรียกเดือนแปดที่เพิ่มขึ้นมานั้นว่า “อธิกมาส”, ส่วนที่ยังขาดอีก ๓ วัน ให้กระจายไปเติมในปีต่างๆ โดยเพิ่มเดือน ๗ ที่เป็นเดือนขาดมี ๒๙ วัน ให้ปีนั้นๆ เป็นเดือนเต็ม มี ๓๐ วัน (มีแรม ๑๕ ค่ำ เดือน ๗) และเรียกวันที่เพิ่มขึ้นทำยเดือน ๗ นั้นว่า “อธิกวาร”

ตามวิธีคำนวณที่กล่าวมานั้น สามปีมีอธิกมาสครั้งหนึ่ง ก็คือ ๑๘ ปีมีอธิกมาส ๖ ครั้ง (และเหมือนจะต้องมีอธิกวารทุกปี) แต่เมื่อคำนวณละเอียด ปรากฏว่ายังไม่ตรงแท้ เช่นว่า ปีสุริยคติมีไซ้มี ๓๖๕ วันถ้วน แต่มี ๓๖๕.๒๔๒๑๕๙ วัน (ดังที่ทุก ๔ ปี ต้องเพิ่มปีสุริยคติเป็น ๓๖๖ วัน โดยให้เดือนกุมภาพันธ์เพิ่มจาก ๒๘ เป็น ๒๙ วัน), พร้อมกันนั้น ปีจันทรคติก็มีไซ้มี ๓๕๔ วันถ้วน แต่มี ๓๕๔.๓๖ วัน ดังนั้นเป็นต้น, เมื่อจะให้ปฏิทินแม่นยำมากขึ้น จึงได้วางหลักที่ซับซ้อนขึ้นกว่าเดิมเป็นว่า ในรอบ ๑๙ ปี ให้มีอธิกมาส ๗ ครั้ง (ส่วนอธิกวารก็ห่างออกไปประมาณ ๕-๗ ปี หรือบางทีนานกว่านั้น จึงมีครั้งหนึ่ง และถือเป็นหลักว่า ไม่ให้เพิ่มอธิกวารในปีอธิกมาส คือปีอธิกมาส

ต้องเป็นปกติวาร)

หนึ่ง เมื่อจะเทียบกับปีที่มีอธิกมาส จึงเรียกปีปกติที่ไม่มีอธิกมาส ว่าเป็นปกติมาส

อธิกรณ์ เรื่องที่เกิดขึ้นแล้วจะต้องจัดต้องทำ, เรื่องที่สงฆ์ต้องดำเนินการ มี ๔ อย่าง คือ ๑. **วิวาธาทิกรณ์** การเถียงกันเกี่ยวกับพระธรรมวินัย ๒. **อนุวาทาทิกรณ์** การโจทหรือกล่าวหากันด้วยอาบัติ ๓. **อาปัตตาทิกรณ์** การต้องอาบัติ การปรับอาบัติ และการแก้ไขตัวให้พ้นจากอาบัติ ๔. **กิจจาทิกรณ์** กิจธุระต่างๆ ที่สงฆ์จะต้องทำ เช่น ให้อุปสมบท ให้ผ้ากฐิน, ในภาษาไทยอธิกรณ์มีความหมายเลื่อนรางวัลและแคบเข้า กลายเป็น คดีความโทษ เป็นต้น

อธิกรณ์สมณะ ธรรมเนียมหรือระบอบอธิกรณ์, วิธีดำเนินการเพื่อระบอบอธิกรณ์ มี ๗ วิธี คือ ๑. **สัมมุขาวินัย** วิธีระงับในที่พร้อมหน้า ๒. **สติวินัย** วิธีระงับโดยถือสติเป็นหลัก ๓. **อมุพหาวินัย** วิธีระงับสำหรับผู้หายจากเป็นบ้า ๔. **ปฎิญญาตกรรม** การทำตามที่ได้รับ ๕. **คัสสปापियสิกา** การตัดสินลงโทษแก่ผู้ผิด (ที่ไม่รับ) ๖. **เยภุยยสิกา** การตัดสินตามคำของคนข้างมาก ๗. **ติณวัตถารกวินัย** วิธีตุกลงไว้ด้วยหญ้า (ประนีประนอม)

อธิการ “วันอันเกิน”, วันที่เพิ่มขึ้นในปี

จันทรคติ (คือในปีนั้น เติมให้เดือนเจ็ดเป็นเดือนเต็มมี ๓๐ วัน) เพื่อเสริมอธิกมาส ในการปรับให้ปฏิทินจันทรคติมีฤดูกาลตรงหรือใกล้เคียงกับปฏิทินสุริยคติ แต่ถือเป็นหลักว่า มิให้มีอธิการในปีเดียวกันกับอธิกมาส, เมื่อเทียบกับปีที่มีอธิการ ให้เรียกปีปกติที่ไม่มีอธิการ ว่าเป็นปกติวาร; ดู **อธิกมาส**

อธิกสุรทิน “วันสุริยคติอันเกิน”, วันที่เพิ่มขึ้นในปีสุริยคติ คือ ในปีนั้น เดือนกุมภาพันธ์มีจำนวนวันเพิ่มขึ้นวันหนึ่งจาก ๒๘ เป็น ๒๙ วัน, ทั้งนี้มีหลักว่าตามปกติ ๔ ปี มีอธิกสุรทินครั้งหนึ่ง โดยมีวิธีคำนวณ คือ เอาจำนวน ๕๔๓ หักออกจากพุทธศักราช ให้เหลือตัวเลขเท่ากับ ค.ศ. แล้วหารด้วย ๔ ถ้าปีใดหารลงตัว ปีนั้นมีอธิกสุรทิน (เช่น พ.ศ. ๒๕๔๗-๕๔๓ = ๒๐๐๔ ÷ ๔ = ๕๐๑ ลงตัว จึงเป็นปีที่มีอธิกสุรทิน) แต่ทั้งนี้ยกเว้นตัวเลขที่ครบเป็นหลักร้อย (ลงท้าย ๐๐) ต้องหารด้วย ๔๐๐ ลงตัว จึงจะมีอธิกสุรทิน (เช่น พ.ศ. ๒๕๔๓-๕๔๓ = ๑๙๐๐ แม้จะหารด้วย ๔ ลงตัว แต่หารด้วย ๔๐๐ ไม่ได้ ก็ไม่มีอธิกสุรทิน)

อธิการ 1. “ตัวการ”, ตัวทำการ, เจ้าการ, เจ้ากรณี, เจ้าของเรื่อง, เรื่องหรือกรณีที่กำลังพิจารณา, เรื่องที่เกี่ยวข้อง, เรื่องที่เป็นข้อสำคัญ หรือที่เป็นข้อพิจารณา,

ส่วนหรือตอนที่ว่าด้วยเรื่องนั้นๆ เช่น “ในอธิการนี้” หมายความว่า ในเรื่องนี้ หรือในตอนนี้ **2.** “การอันยิ่ง” **๑)** การทำความดีที่ยิ่งใหญ่หรืออย่างพิเศษ, บุญหรือคุณความดีสำคัญที่ได้บำเพ็ญมา, ความประพฤติปฏิบัติที่เคยประกอบไว้ หรือการอันได้บำเพ็ญมาแต่กาลก่อน หรือที่ได้สั่งสมตระเตรียมเป็นทุนไว้ เช่น “พระเถระนั้น เป็นผู้มื่ออธิการอันได้ทำไว้ ในสมณะและวิปัสสนา” **๒)** การอันสำคัญหรือที่ทำอย่างจริงจัง อันเป็นการแสดงความเคารพรักนับถือหรือเกื้อกูลตลอดจนโปรดปราน เช่น การบูชา การช่วยเหลือที่สำคัญ การทำความดี ความชอบ การให้รางวัล **3.** “การทำให้เกิน”, “การทำให้เพิ่มขึ้น”, การเติมคำหรือข้อความที่ละไว้ หรือใส่เพิ่มเข้ามา เพื่อให้ได้ความหมายครบถ้วน, คำหรือข้อความที่เติมหรือใส่เพิ่มเข้ามาเช่นนั้น, คำหรือข้อความที่จะต้องนำไปเติมหรือใส่เพิ่มในที่นั้นๆ เพื่อให้เข้าใจความหมาย หรือได้กฎเกณฑ์ที่จะปฏิบัติให้ถูกต้องครบถ้วน **4.** อำนาจ, ตำแหน่ง, หน้าที่, กิจการ, ภาวะ

มีธรรมเนียมเรียกเจ้าอาวาสที่ไม่เป็นเปรียญและไม่มีสมณศักดิ์อย่างอื่นว่า **พระอธิการ** และเรียกเจ้าคณะตำบลหรือพระอุปัชฌาย์ ที่ไม่เป็นเปรียญและ

ไม่มีสมณศักดิ์อย่างอื่นว่า **เจ้าอธิการ**, ทั้งนี้สืบเนื่องมาจากความในวรรคสุดท้ายของมาตรา ๑๒ แห่งพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑ ว่า “อนึ่ง เจ้าอาวาสทั้งปวงนั้น ถ้าไม่ได้อยู่ในสมณศักดิ์ที่สูงกว่า ก็ให้มีสมณศักดิ์เป็นอธิการ” ซึ่งมีเชิงอรรถใต้มาตรา อันเป็นพระนิพนธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส กำกับไว้ด้วยว่า “(๑๕) เจ้าอาวาสเป็นพระอธิการ รองแขวงที่เรียกอีกโวหารหนึ่งว่าเจ้าคณะหมวด เป็นเจ้าอธิการ ในบัดนี้พระอุปัชฌายะก็เป็นเจ้าอธิการเหมือนกัน”

อริยม การบรรลุ, การเข้าถึง, ปฏิเวธ, การลูผลปฏิบัติ เช่น บรรลุมรรคผล

อริยมธรรม ธรรมชั้นบรรลุผลแห่งการปฏิบัติ, อุตตริมนุสสรธรรม เช่น ฌาน อภิญญา มรรค ผล; **ดู อุตตริมนุสสรธรรม**

อริจิต, อริจิตต์ จิตอันยิ่ง, เรื่องของการเจริญสมาธิอย่างสูง หมายถึงฌานสมาบัติที่เป็นบาทแห่งวิปัสสนา หรือแม่สมาธิที่เจริญด้วยความรู้เข้าใจโดยมุ่งให้เป็นปัจจัยแห่งการก้าวไปในมรรค; **ดู ศึกษา**

อริจิตตศึกษา เรื่องอริจิตต์อันจะต้องศึกษา, การศึกษาในอริจิตต์, ข้อปฏิบัติสำหรับฝึกอบรมพัฒนาจิตใจอย่างสูง เพื่อให้เกิดสมาธิ ความเข้มแข็งมั่นคง

พร้อมทั้งคุณธรรมและคุณสมบัติที่
เกื้อกูลทั้งหลาย เช่น สติ ขันติ เมตตา
กรุณา สดชื่น เบิกบาน เป็นสุข ผ่องใส
อันจะทำให้จิตใจมีสภาพที่เหมาะสมแก่การ
ใช้งาน เฉพาะอย่างยิ่ง ให้เป็นฐานแห่ง
การเจริญปัญญา (ข้อ ๒ ในสิกขา ๓
หรือไตรสิกขา) เรียกกันอย่างง่าย ๆ ว่า
สมาธิ; ๓ สิกขา

อธิฐาน ๓ อธิษฐาน

อธิบดี ใหญ่ยิ่ง, ผู้เป็นใหญ่, หัวหน้า

อธิบาย ไช้ความ, ขยายความ, ชี้แจง;
ความประสงค์

อธิปไตยยะ, อธิปไตย ความเป็นใหญ่มี
๓ อย่าง คือ ๑. **อัตตาทิปไตย** ความมี
ตนเป็นใหญ่ ๒. **โลกาทิปไตย** ความมี
โลกเป็นใหญ่ ๓. **ธัมมาทิปไตย** ความมี
ธรรมเป็นใหญ่

อธิปัญญา ปัญญาอันยิ่ง โดยเฉพาะ
วิปัสสนาปัญญา ที่กำหนดรู้ความจริง
แห่งไตรลักษณ์; ๓ สิกขา

อธิปัญญาสิกขา เรื่องอธิปัญญาอันจะ
ต้องศึกษา, การศึกษาในอธิปัญญา, ข้อ
ปฏิบัติสำหรับฝึกอบรมพัฒนาปัญญา
อย่างสูง เพื่อให้เกิดความรู้แจ้ง มองเห็น
สิ่งทั้งหลายตามเป็นจริง อันจะทำให้จิตใจ
หลุดพ้นเป็นอิสระ ปราศจากกิเลสและ
ความทุกข์ (ข้อ ๓ ในสิกขา ๓ หรือไตร-
สิกขา) เรียกกันอย่างง่าย ๆ ว่า **ปัญญา; ๓ สิกขา**

อธิมุติ อัธยาศัย, ความโน้มเอียง,
ความคิดมุ่งไป, ความมุ่งหมาย

อธิมุติกาลกิริยา การสิ้นชีพด้วยการ
น้อมจิตตกลงใจ; การเกิดอยู่ในภพสูงๆ
อย่างบรรดาเทวโลก ซึ่งมีอายุยืนยาว
มาก ทำให้ชักช้าเสียโอกาสในการบำเพ็ญ
บารมี พระโพธิสัตว์ที่เกิดอยู่ในภพอย่าง
นั้น เมื่อไม่ประสงค์จะรอเวลาจนสิ้นอายุ
ก็สามารถน้อมจิตปลงใจสิ้นชีพ หรือตั้ง
จิตจะไม่มีชีวิตอยู่ต่อไป ซึ่งสำเร็จได้ใน
บัดนั้นชั่วเวลาหลับตากะพริบตา แล้ว
เกิดในมนุษยโลกเพื่อบำเพ็ญบารมีต่อ
ไป อย่างนี้เรียกว่าอธิมุติกาลกิริยา ซึ่ง
พระโพธิสัตว์เท่านั้นทำได้ บรรดาเทพ
อื่นทั้งปวงไม่อาจทำได้ เพราะไม่เป็นวสี
(ผู้มีอำนาจ) ในจิต และในกรรม อย่าง
พระโพธิสัตว์ (อธิมุติกาลกิริยา ก็เรียก)

อธิโมกข์ 1. ความปลงใจ, ความตกลงใจ,
ความปักใจในอารมณ์ (ข้อ ๑๐ ใน
อัญญาสมาณาเจตสิก ๑๓) **2.** ความน้อม
ใจเชื่อ, ความเชื่อสนิทแน่ว, ความ
ซาบซึ้งศรัทธาหรือเลื่อมใสอย่างแรงกล้า
ซึ่งทำให้จิตใจเจิดจ้าหมดความเศร้า
หมอง (ข้อ ๖ ในวิปัสสนูปกิเลส ๑๐)

อธิวาสนขันธ์ ความอดทนคือความอด
กลั้น

อธิศีล ศีลอันยิ่ง หมายถึงปาติโมกขสังวร-
ศีล ตลอดจนมาจนถึงศีล ๕ ศีล ๘ ศีล

๑๐ ที่รักษาด้วยความเข้าใจ ให้เป็นเครื่อง
หนุนนำออกจากวิภวภูมิจึง หรือเป็นปัจจัยให้
ก้าวไปในมรรค; **ดู สิกขา**

อริสติกสิกขา เรื่องอริสติกอันจะต้องศึกษา,
การศึกษาในอริสติก, ข้อปฏิบัติสำหรับ
ฝึกอบรมพัฒนาศีลอย่างสูง ที่จะให้ตั้ง
อยู่ในวินัย รู้จักใช้อินทรีย์ และมีพฤติ-
กรรมทางกายวาจาตั้งงาม ในการสัมพันธ์
ที่จะอยู่ร่วมสังคมกับผู้อื่นและอยู่ในสิ่ง
แวดล้อมต่างๆ ด้วยดี ให้เป็นประโยชน์
เกื้อกูล ไม่เบียดเบียน ไม่ทำลาย และให้
เป็นพื้นฐานแห่งการฝึกอบรมพัฒนาจิต
ใจในอริจิตตสิกขา (ข้อ ๑ ในสิกขา ๓
หรือไตรสิกขา), เขียนอย่างบาลีเป็น
อริสติกสิกขา และเรียกกันง่าย ๆ ว่า **ศีล**;
ดู สิกขา

อริชชาน 1. ในทางพระวินัย แปลว่า
การตั้งเอาไว้ ตั้งใจกำหนดแนบนอนลงไป
เช่น อริชชานพรรษา ตั้งเอาไว้เป็นของ
เพื่อการนั้นๆ หรือตั้งใจกำหนดลงไปว่า
ให้เป็นของใช้ประจำตัวชนิดนั้นๆ เช่น ได้
ผ้ามาผืนหนึ่ง ตั้งใจว่าจะใช้เป็นอะไร คือ
จะเป็นสังฆาฏิ อุตุตราสงค์ อันตราสก
ก็อริชชานเป็นอย่างนั้นๆ เมื่ออริชชาน
แล้ว ของนั้นเรียกว่าเป็นของอริชชาน
เช่น เป็นสังฆาฏิอริชชาน จีวรอริชชาน
(นิยมเรียกกันว่า **จีวรครอง**) ตลอดจน
บาตรอริชชาน ส่วนของชนิดนั้น ที่ได้

เพิ่มมาอีกหรือเกินจากนั้นไปก็เป็นอติเรก
เช่น เป็นอติเรกจีวร, อติเรกบาตร, คำ
อริชชาน เช่น “อิมิ สงฆาฏิ อริชชามิ”
(ถ้าอริชชานของอื่น ก็เปลี่ยนไปตามชื่อ
ของนั้น เช่นว่า **อุตุตราสงค์, อันตราสก,**
ปตุตฺ เป็นต้น); **ดู วิกัปป, ปัจจุทธรณ์ 2.**
ความตั้งใจมั่น, การตัดสินใจเด็ดเดี่ยว,
ความตั้งใจมั่นแน่วที่จะทำการให้สำเร็จ
จุดหมาย, ความตั้งใจหนักแน่นเด็ด
เดี่ยวว่าจะทำการนั้นๆ ให้สำเร็จ และ
มั่นคงแน่วแน่ในทางดำเนินและจุดมุ่ง
หมายของตน เป็นบารมีอย่างหนึ่ง เรียก
ว่า อริชชานบารมี หรืออริชชานบารมี
(ข้อ ๘ ในบารมี ๑๐) **3.** ธรรมเป็นที่มั่น,
ในแบบเรียนธรรมของไทย เรียกว่า
อริชชานธรรม; **ดู อริชชานธรรม 4.** ใน
ภาษาไทย ใช้เป็นคำกริยา และมักมี
ความหมายเพี้ยนไปว่า ตั้งใจมุ่งขอให้ได้
ผลอย่างใดอย่างหนึ่ง, ตั้งจิตปรารถนา
เฉพาะอย่างยิ่ง ตั้งจิตขอต่อสิ่งที่ถือว่า
ศักดิ์สิทธิ์ให้สำเร็จผลอย่างใดอย่างหนึ่ง;
มีข้อสังเกตว่า ในความหมายเดิม
อริชชานเป็นการตั้งใจที่จะทำ (ให้สำเร็จ
ด้วยความพยายามของตน) แต่ความ
หมายในภาษาไทยกลายเป็นอริชชาน
โดยตั้งใจขอเพื่อจะได้หรือจะเอา เฉพาะ
อย่างยิ่งด้วยอำนาจดลบันดาลโดยตน
เองไม่ต้องทำ (บาลี: **อริชชาน**)

อริยฐานธรรม ธรรมที่ควรตั้งไว้ในใจ, ธรรมเป็นที่มั่น, หลักธรรมที่ใช้ตั้งตัวให้มั่นหรือเป็นที่ตั้งตัวให้มั่น เพื่อจะสามารถยึดเอาหรือลูถึงผลสำเร็จที่เป็นจุดหมาย เฉพาะอย่างยิ่งพระภิกษุใช้ตั้งตัวเพื่อจะบรรลอรหัตตผล มี ๔ อย่าง คือ ๑. ปัญญา ๒. สัจจะ ๓. จาคะ ๔. อุปสมะ หรือสันติ นิยมเรียกชื่อเต็มของแต่ละข้อว่า ๑. ปัญญาธิฐาน ๒. สัจจาธิฐาน ๓. จาคาธิฐาน ๔. อุปสมาธิฐาน และเรียกรวมว่า อธิฐาน ๔ หรือจตุราธิฐาน ทั้งนี้มีหลักการปฏิบัติตามพุทธพจน์ว่า ๑. ฟังไม่ประมาท[หมั่นใช้หมั่นพัฒนา]ปัญญา ๒. ฟังรักษา [อนุรักษ]สัจจะ ๓. ฟังเพิ่มพูนจาคะ ๔. ฟังศึกษาสันติ (เรียงคำอย่างบาลีเป็นสันติศึกษา)

อริยฐานพรรษา ความตั้งใจกำหนดลง ไปว่าจะอยู่จำพรรษา ณ ที่ใดที่หนึ่ง ตลอดไตรมาส (๓ เดือน); ดู จำพรรษา

อริยฐานอุโบสถ อุโบสถที่ทำด้วยการ อริยฐาน ได้แก่ อุโบสถที่ภิกษุรูปเดียว ทำ กล่าวคือ เมื่อในวัดมีภิกษุรูปเดียว ถึงวันอุโบสถ เธอพึงอริยฐานคือตั้งใจ หรือกำหนดใจว่า “อหุข เม อุโปสโต” แปลว่า “วันนี้อุโบสถของเรา” เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า บุคคลอุโบสถ (อุโบสถของบุคคล หรือทำโดยบุคคล); ดู อุโบสถ

อนติริตตะ (อาหาร) ซึ่งไม่เป็นเดน (ที่ว่าเป็นเดน มี ๒ คือเป็นเดนภิกษุใช้ ๑ เป็นของที่ภิกษุทำให้เป็นเดน ๑)

อนธการ ความมืด, ความโง่เขลา; เวลา คำ

อนภิชณา ไม่โลภอยากได้ของเขา, ไม่คิดจ้องจะเอาของเขา (ข้อ ๘ ในกุศลกรรมบถ ๑๐)

อนริยปริเยสนา การแสวงหาที่ไม่เป็นอริยะ คือ แสวงหาสิ่งที่ยังตกอยู่ในชาติชรามรณะ หรือสิ่งทีระคนอยู่ด้วยทุกข์ กล่าวคือ แสวงหาสิ่งอันทำให้ติดอยู่ในโลก, สำหรับชาวบ้านท่านว่า หมายถึงการแสวงหาในทางมิจฉาชีพ (ข้อ ๑ ในปริเยสนา ๒)

อนวิเสส หาส่วนเหลือมิได้, ไม่เหลือเลย, ลิ่นเชิง

อนังคนสูตร ชื่อสูตรที่ ๕ แห่งมัชฌิมนิกาย มูลปนิณาสก์ พระสุตตันตปิฎก เป็นคำสนทนาระหว่างพระสารีบุตรกับพระโมคคัลลานะ ว่าด้วยกิเลสอันยวนใจ และความต่างแห่งผู้มีกิเลสยวนใจ กับผู้ไม่มีกิเลสยวนใจ

อนัญญาตัญญูสสามิตินทริย (อนัญญาตัญญูสสามิตินทริย ก็เขียน) ดู อินทริย ๒๒

อนัตตตา ความเป็นอนัตตตา, ความไม่เป็นไม่มีตัวตน (ข้อ ๓ ในไตรลักษณ์);

ดู อนัตตา, อนัตตลักษณะ

อนัตตลักษณะสูตร ชื่อพระสูตรที่แสดงลักษณะแห่งเบญจขันธ์ ว่าเป็นอนัตตา พระศาสดาทรงแสดงแก่ภิกษุปัญจวัคคีย์ ภิกษุปัญจวัคคีย์ได้สำเร็จพระอรหัต ด้วยได้ฟังอนัตตลักษณะสูตรนี้ (มาในมหาวรรค พระวินัยปิฎก และในสังยุตตนิกาย ชันธวารวรรค พระสุตตันตปิฎก)

อนัตตลักษณะ ลักษณะที่เป็นอนัตตา, ลักษณะที่ทำให้เห็นว่าเป็นของมิใช่ตัวตน โดยอรรถต่างๆ เช่น ๑. เป็นของสูญ คือว่างเปล่าจากความเป็นลัทธิ บุคคล ตัวตน เรา เขา หรือการสมมติเป็นต่างๆ (ในแง่สังขตธรรม คือสังขาร ก็เป็นเพียงการประชุมเข้าขององค์ประกอบที่เป็นส่วนย่อยๆ ทั้งหมด) ๒. เป็นสภาพหาเจ้าของมิได้ ไม่เป็นของใครจริง ๓. ไม่อยู่ในอำนาจ ไม่เป็นไปตามความปรารถนา ไม่ขึ้นต่อการบังคับบัญชาของใครๆ ๔. เป็นสภาวะธรรมที่ดำรงอยู่หรือเป็นไปตามธรรมดาของมัน (ในแง่สังขตธรรม คือสังขาร ก็เป็นไปตามเหตุปัจจัย ขึ้นต่อเหตุปัจจัย ไม่มีอยู่โดยลำพังตัว แต่เป็นไปโดยสัมพันธ์ อิงอาศัยกันอยู่กับสิ่งอื่นๆ) ๕. โดยสภาวะของมันเองก็แย้งหรือค้านต่อความเป็นอัตตา มีแต่ภาวะที่ตรงข้ามกับความเป็นอัตตา; ดู

ทุกขลักษณะ, อนิจจลักษณะ

อนัตตสัญญา กำหนดหมายถึงความเป็นอนัตตาแห่งธรรมทั้งหลาย (ข้อ ๒ ในสัญญา ๑๐)

อนัตตา ไม่ใช่อัตตา, ไม่ใช่ตัวตัวตน, ไม่เป็นไม่มีตัวตน; สิ่งทั้งหลายทั้งปวง ไม่เป็นไม่มีอัตตา แต่เป็นสภาวะ ซึ่งมีภาวะของมันเอง ที่เป็นอยู่เป็นไปตามธรรมดาของมัน ไม่มีตัวตนอะไรที่จะเป็นเจ้าของครอบครอง หรือสั่งการบัญชา ให้เป็นไปอย่างใดๆ ตามความปรารถนาของใครๆ

“สพเพ ธมฺมา อนตฺตา” ธรรมทั้งปวง คือ ทั้งสังขตธรรมคือสังขาร และอสังขตธรรมคือวิสังขาร เป็นอนัตตา คือไม่เป็นไม่มีตัวตน

ตัวอย่างในจำพวกสังขตธรรม เช่น คนพูดว่าแขนของตน หรือว่าแขนของตัวเอง เขา ดังที่เขาสั่งบังคับแขนนั้นให้หยิบให้ยก ให้ทำอะไรๆ ได้ตามปรารถนา แต่แท้จริงนั้น แขนนั้นเคลื่อนไหวเป็นไปต่างๆ อย่างนั้นๆ ได้ ตามเหตุปัจจัยที่สัมพันธ์กัน ถ้าเหตุปัจจัยขาดหายไปเป็นอย่างอื่น เช่น เส้นประสาทหรือกล้ามเนื้อเส้นเอ็นเสียหาย แม้เขาจะรู้ว่า “แขนของฉัน แขนของข้า” เขาก็สั่งบังคับแขนนั้นไม่ได้ มันเป็นของเขาตามที่ถือกันหรือยึดถือเท่านั้น ไม่เป็นของเขาจริง ใครๆ ก็ไม่ได้ตามใจปรารถนาต่อสิ่ง

ทั้งหลายที่เขาคิดยึดถือว่าเป็นตัวเขาเป็น
ของตัวเขา ว่ามันจงเป็นอย่างนี้ มันจง
อย่าเป็นอย่างนั้น เพราะมันเป็นตัวเขา
เป็นของตัวเขา ตามที่ยึดถือหรือตกลง
ยอมรับกันเท่านั้น แต่เมื่อเขาต้องการให้
อะไรเป็นอย่างไร เขาต้องเรียนรู้เข้าใจ
เหตุปัจจัยที่จะให้เป็นอย่างนั้น แล้ว
ปฏิบัติจัดทำที่เหตุปัจจัย

เมื่อรู้ความจริงว่ามันเป็นอนัตตา ว่า
มันมีภาวะของมันเองแล้ว ก็จะไม่ทุกข์
เมื่อสิ่งนั้นๆ ไม่เป็นไปตามต้นหากที่อยาก
ที่ปรารถนา แต่รู้ตรงไปที่เหตุปัจจัยว่า
แก้ไขได้หรือไม่ได้ และแก้ไขจัดการที่
เหตุปัจจัยนั้นๆ; ดู **อนัตตลักขณะ**

อนัตตานุปัตตนา การตามดูมองเห็นใน
สภาพที่เป็นอนัตตา คือหาตัวตนเป็น
สาระแท้จริงมิได้

อนันต์ ไม่มีที่สิ้นสุด, มากเหลือเกิน,
มากจนนับไม่ได้

อนันตริยกรรม กรรมหนัก, กรรมที่เป็น
บาปหนักที่สุด ตัดทางสวรรค์ ตัดทาง
นิพพาน, กรรมที่ให้ผลคือ ความเดือด
ร้อนไม่เว้นระยะเลย มี ๕ อย่างคือ ๑.
มาตุฆาต ฆ่ามารดา ๒. **ปิตุฆาต** ฆ่าบิดา
๓. **อรหัตฆาต** ฆ่าพระอรหันต์ ๔. **โลหิตุ
อุปบาท** ทำร้ายพระพุทธรเจ้าจนถึงยัง
พระโลหิตให้ห้อขึ้นไป ๕. **สังฆเภท** ทำ
สงฆ์ให้แตกกัน

อนาคต ยังไม่มาถึง, เรื่องที่ยังไม่มาถึง,
เวลาที่ยังไม่มาถึง

อนาคตังสญาณ ญาณหยั่งรู้ส่วน
อนาคต, ปรีชากำหนดรู้คาดผลข้างหน้า
อันสืบเนื่องจากเหตุในปัจจุบันหรือใน
อนาคตก่อนเวลานั้น (ข้อ ๒ ในญาณ ๓)

อนาคามีผล ผลที่ได้รับจากการละ
สังโยชน์ คือ กามราคะ และปฏิฆะด้วย
อนาคามีมรรค อันทำให้เป็นพระ
อนาคามี

อนาคามีมรรค ทางปฏิบัติเพื่อบรรลุผล
คือความเป็นพระอนาคามี, ญาณคือ
ความรู้เป็นเหตุละโอรัมภาคียสังโยชน์
ได้ทั้ง ๕ (คือ ละได้เด็ดขาดอีก ๒ อย่าง
ได้แก่ กามราคะ และปฏิฆะ เพิ่มจาก ๓
อย่างที่พระโสดาบันละได้แล้ว)

อนาคามี พระอริยบุคคลผู้ได้บรรลุ
อนาคามีผล มี ๕ ประเภท คือ ๑.
อันตราปรินิพพายี ผู้ปรินิพพานใน
ระหว่างอายุยังไม่ถึงกึ่ง (หมายถึงโดย
กิเลสปรินิพพาน) ๒. **อุพหัจจปรินิพพายี** ผู้
ปรินิพพานเมื่อจวนจะถึงสิ้นอายุ ๓.
อสังขารปรินิพพายี ผู้นิพพานโดยไม่ต้องใช้
ความเพียรนัก ๔. **สสังขารปรินิพพายี** ผู้
ปรินิพพานโดยต้องใช้ความเพียรมาก ๕.
อุทซังโสโต อกนิฏฐคามิ ผู้มีกระแส
ในเบื้องบนไปสู่อกนิฏฐภาพ

อนาคาริยวินัย วินัยของอนาคาริก; ดู

วินัย ๒

อนาจาร ความประพฤติน่าตำหนิไม่งามไม่เหมาะสมแก่บรรพชิต แยกเป็น ๓ ประเภท คือ ๑. การเล่นต่างๆ เช่น เล่นอย่างเด็ก ๒. การร้อยดอกไม้ ๓. การเรียนดิรัจฉานวิชา เช่น ทายทวย ทำเสน่ห์

อนาถติกะ อาบัติที่ต้องเฉพาะตัวเอง ไม่ต้องเพราะสิ่ง คือสิ่งให้ผู้อื่นทำไม่ต้อง อาบัติ เช่น สังฆาติเสส ลิกขาบทที่ ๑ (แต่สิ่งให้ทำแก่ตน ไม่พ้นอาบัติ)

อนาถบิณฑิก อุบาสกคนสำคัญในสมัยพุทธกาล เดิมชื่อ สุทัตต์ เป็นเศรษฐีอยู่ที่เมืองสาวัตถี ต่อมาได้นับถือพระพุทธศาสนา บรรลุโสดาปัตติผล เป็นผู้มั่งคั่งร่ำรวยสร้างวัดพระเชตะวันถวายแด่พระพุทธเจ้าและภิกษุสงฆ์ที่เมืองสาวัตถี ซึ่งพระพุทธเจ้าได้ประทับจำพรรษาพร้อมทั้งหมดถึง ๑๙ พรรษา ท่านอนาถบิณฑิก นอกจากอุปถัมภ์บำรุงพระภิกษุสงฆ์แล้วยังได้สงเคราะห์คนยากไร้อนาถาอย่างมากมาเป็นประจำ จึงได้ชื่อว่า **อนาถบิณฑิก** ซึ่งแปลว่า “ผู้มีก้อนข้าวเพื่อคนอนาถา” ท่านได้รับยกย่องเป็นเอตทัคคะในหมู่ทายกฝ่ายอุบาสก; ๓ **เชตะวัน**

อนาถา ไม่มีที่พึ่ง, ยากจน, เข็ญใจ

อนาบัติ ไม่เป็นอาบัติ

อนาปัตติวาร ตอหน้าด้วยข้อยกเว้นที่ไม่ต้องปรับอาบัตินั้นๆ ตามปกติอยู่ท้ายคำอธิบายสิกขาบทแต่ละข้อในคัมภีร์วิภังค์พระวินัยปิฎก

อนามัญฐบิณฑบาต อาหารที่ภิกษุบิณฑบาตได้มายังไม่ได้ฉัน จะให้แก่ผู้อื่นที่ไม่ใช่ภิกษุด้วยกันไม่ได้ นอกจากมารดาบิดา

อนามาส วัตถุอันภิกษุไม่ควรจับต้อง เช่น ร่างกายและเครื่องแต่งกายสตรีเงินทอง อาวุธ เป็นต้น

อนาโรจน “การไม่บอก” คือ ไม่บอกประจักษ์ตัวแก่ภิกษุทั้งหลายภายในเขต ๒ เลททุบาทจากเครื่องล้อมหรือจากอุچارแห่งอาวาส ให้รู้ทั่วกันว่าตนต้องอาบัติสังฆาติเสส กำลังอยู่ปริวาสหรือประพฤตินานัต; เป็นเหตุอย่างหนึ่งของการขาดราตรีแห่งมานัตหรือปริวาส ผู้ประพฤตินานัตต้องบอกทุกวัน แต่ผู้อยู่ปริวาส ไม่ต้องบอกทุกวัน ปกัตตติกภิกษุรูปใดยังไม่ได้รับบอก เธอบอกแก่ภิกษุรูปนั้นครั้งหนึ่งแล้ว ไม่ต้องบอกอีกตลอดกาลที่อยู่ใ้อาวาสหรือในอนาวาสนั้น แต่ต้องบอกในท้ายอุโบสถ ท้ายปวารณา เมื่อถึงวันนั้นๆ และภิกษุใดได้รับบอกแล้วออกจากอาวาสหรืออนาวาสนั้นไปเมื่อกลับมาใหม่ต้องได้รับบอกอีก;

๓ **รัตติเมท**

อนารณญาณ ปรีชาหยั่งรู้ที่ไม่มีอะไร
มาเกินได้ หมายความว่า รู้ตลอด, รู้ทะลุ
ปรุโปร่ง เป็นพระปรีชาญาณเฉพาะของ
พระพุทธเจ้า ไม่ทั่วไปแก่พระสาวก

อนาวาส ถิ่นที่มีใช้อาวาส คือ ไม่เป็นวัด
อนาสวะ ไม่มีอาสวะ, อันหาอาสวะมิได้

อนิจจตา ความเป็นของไม่เที่ยง, ภาวะที่
สังขารทั้งปวงเป็นสิ่งไม่เที่ยงไม่คงที่ (ข้อ
๑ ในไตรลักษณ์)

อนิจจลักษณะ ลักษณะที่เป็นอนิจจะ,
ลักษณะที่ทำให้เห็นว่าเป็นของไม่เที่ยง ไม่
คงที่ ได้แก่ ๑. เป็นไปโดยการเกิดขึ้น
และสลายไป คือ เกิดดับๆ มีแล้วก็ไม่มี
๒. เป็นของแปรปรวน คือ เปลี่ยน
แปลงแปรสภาพไปเรื่อยๆ ๓. เป็นของ
ชั่วคราว อยู่ได้ชั่วขณะๆ ๔. แแย้งต่อ
ความเที่ยง คือ โดยสภาวะของมันเอง
ก็ปฏิเสธความเที่ยงอยู่ในตัว; ดู **ทุกข-**
ลักษณะ, อนัตตลักษณะ

อนิจจสัญญา กำหนดหมายถึงความไม่
เที่ยงแห่งสังขาร (ข้อ ๑ ในสัญญา ๑๐)

อนิจจัง ไม่เที่ยง, ไม่คงที่, สภาพที่เกิดมี
ขึ้นแล้วก็ดับสลายไป; ดู **อนิจจลักษณะ,**
ไตรลักษณ์

อนิฏฐารมณ อารมณที่ไม่น่าปรารถนา,
สิ่งที่คนไม่อยากจะไม่อยากจะพบ แสดง
ในแง่ตรงข้ามกับกามคุณ ๕ ได้แก่ รูป
เสียง กลิ่น รส โภกฐัพพะ ที่ไม่น่ารัก

ใคร่ ไม่น่าชอบใจ แสดงในแง่โลกธรรม
ได้แก่ ความเสื่อมลาภ ความเสื่อมยศ
การนินทา และความทุกข์; ตรงข้ามกับ
อิฏฐารมณ

อนิทัสสนรูป ดูที่ **อนิทัสสนอัปปปฏิหารูป,**
รูป ๒๘

อนิทัสสนสัปปฏิหารูป ดูที่ **รูป ๒๘**

อนิทัสสนอัปปปฏิหารูป รูปที่มองไม่เห็น
และกระทบไม่ได้ คือรับรู้ไม่ได้ด้วย
ประสาทใดๆ ไม่ว่าจะด้วยจักขุ หรือด้วย
โสตะ ฆานะ ชิวหา และกาย แต่เป็น
ธรรมารมณ อันรู้ด้วยใจ, ได้แก่ **สุขุมรูป**
๑๖

รูปในชุดที่ใกล้เคียง และตรงข้าม อัน
พึงทราบไว้ด้วยกัน คือ

สนิทัสสนรูป รูปซึ่งมองเห็นได้ คือตา
มองเห็น มี ๑ ได้แก่รูปารมณ (หมายถึง
วัณณะ คือสี), คู่กับ **อนิทัสสนรูป** รูปซึ่ง
มองไม่เห็น มี ๒๗ ได้แก่รูปอื่นนอกจาก
นั้น (มหาภูตรูป ๔ และอุปาทายรูปอีก ๒๓)

สัปปฏิหารูป รูปซึ่งมีการกระทบได้ คือ
รับรู้ทางประสาททั้ง ๕ ที่ตรงคู่กัน มี ๑๒
ได้แก่ปสาทรูป ๕ และวิสัยรูป ๗ (๗ คือ
นับโภกฐัพพะเป็น ๓ ได้แก่ ปฐวี เตโช
และวาโย), คู่กับ **อัปปปฏิหารูป** รูปซึ่ง
กระทบไม่ได้ อันรับรู้ไม่ได้ทางประสาททั้ง
๕ มี ๑๖ ได้แก่รูปที่เหลือนอกจากนั้น (คือสุขุม
รูป ๑๖ นั้นเอง); ดู **สุขุมรูป, รูป ๒๘**

อนินทริยรูป ดูที่ รูป/๒๘

อนิปนันนรูป ดูที่ รูป/๒๘

อนิมิตตวิโมกข์ หลุดพ้นด้วยไม่ถือนิมิต คือ หลุดพ้นด้วยพิจารณาเห็นนามรูป เป็นอนิจจะ แล้วถอนนิมิตได้ (ข้อ ๒ ในวิโมกข์ ๓)

อนิมิตตสมาธิ สมาธิอันพิจารณาธรรม ไม่มีนิมิต คือ วิปัสสนาที่ให้ถึงความ หลุดพ้นด้วยกำหนดอนิจจลักษณะ (ข้อ ๒ ในสมาธิ ๓)

อนิมิตเจตีย์ สถานที่พระพุทธเจ้าเสด็จ ยืนจ้องดูต้นพระศรีมหาโพธิ์ด้วยมิได้ กระพริบพระเนตรตลอด ๗ วัน อยู่ทาง ทิศอีสานของต้นพระศรีมหาโพธิ์; **ดู วิมุตตสิสุข**

อนิยต ไม่แน่, ไม่แน่นอน เป็นชื่ออาบัติที่ยังไม่แน่ ระหว่างปาราชิก สังฆาทิเสส หรือปาจิตติย ซึ่งพระวินัยธรจะต้อง วินิจฉัย

อนิยตสิกขาบท สิกขาบทที่วางอาบัติไว้ ไม่แน่ คือยังไม่ระบุชัดเจนไปว่าเป็น ปาราชิก หรือสังฆาทิเสส หรือ ปาจิตติย, มี ๒ สิกขาบท

อนิก กองทัพ คือ ช้าง ม้า รถ พลเดิน ที่ จัดเป็นกองๆ แล้ว

อนุเคราะห์ เอื้อเฟื้อ, ช่วยเหลือ; ความ เอื้อเฟื้อ, การช่วยเหลือ

อนุชน คนที่เกิดตามมา, คนรุ่นหลัง, คน

รุ่นต่อๆ ไป

อนุชา ผู้เกิดทีหลัง, น้อง

อนุญญาต ยินยอม, ยอมให้, ตกลง

อนุฎีกา ปกรณ์ที่พระอาจารย์ทั้งหลาย แต่งแก้หรืออธิบายเพิ่มเติมฎีกา; **ดู อรรถกถา**

อนุญฐานไสยา “การนอนที่ไม่มีการลุก ขึ้น”, การนอนครั้งสุดท้าย โดยทั่วไป หมายถึง การบรรทมครั้งสุดท้ายของ พระพุทธเจ้า ในคราวเสด็จดับขันธ- ปรินิพพาน

อนุตตมปุณณกเขตต์ โลกุตส (พระ สงฆ์) เป็นนาบุญอันยอดเยี่ยมของโลก เป็นแหล่งปลูกเพาะและเผยแพร่ความดี อย่างสูงสุด เพราะพระสงฆ์เป็นผู้บริสุทธิ์ เป็นผู้ฝึกฝนอบรมตน และเป็นผู้เผยแพร่ ธรรม ไทยธรรมที่ถวายเป็นทาน ย่อมมีผล อำนาจประโยชน์สุขอย่างกว้างขวางและ ตลอดกาลยาวนาน เหมือนพื้นนาดินดี พืชที่หว่านลงไปย่อมเมล็ดผลไพบูลย์ (ข้อ ๙ ในสังฆคณ ๙)

อนุตตริยะ ภาวะที่ยอดเยี่ยม, สิ่งที่ยอด เยี่ยม มี ๓ คือ ๑. **ทัสสนานุตตริยะ** การเห็นอันเยี่ยม คือ เห็นธรรม ๒.

ปฏิบัติทานุตตริยะ การปฏิบัติอันเยี่ยม คือ มรรคมมีองค์ ๘ ๓. **วิมุตตานุตตริยะ** การพ้นอันเยี่ยม คือ พ้นกิเลสและกอง ทุกข์; อนุตตริยะ **อีกหมวดหนึ่งมี ๖** คือ

๑. **ทัสสนานุตตริยะ** การเห็นอันเยี่ยม
๒. **สวานานุตตริยะ** การฟังอันเยี่ยม
๓. **ลาภานุตตริยะ** ลาภหรือการได้อันเยี่ยม
๔. **สิกขานุตตริยะ** การศึกษาอันเยี่ยม
๕. **ปาริจรียนานุตตริยะ** การบำรุงอันเยี่ยม
๖. **อนุสสทานานุตตริยะ** การระลึกอันเยี่ยม (ดูคำอธิบายที่ค่านั้นๆ)

อนุดตโร ปริสทมมสารถิ (พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น) ทรงเป็นสารถิ ฝึกคนที่ควรฝึกได้ ที่ยอดเยี่ยม โดยทรงรู้จักใช้อุบายให้เหมาะแก่บุคคล สอนเขาได้โดยไม่ต้องใช้อาชญา และทำให้เขาบรรลุผลที่พึงได้เต็มตามกำลังความสามารถของเขา (ข้อ ๖ ในพุทธคุณ ๙)

อนุทูต ทูตติดตาม, ในพระวินัย หมายถึงภิกษุที่สงฆ์สมมติให้เป็นตัวแทนของสงฆ์ เดินทางร่วมไปกับภิกษุผู้ถูกสงฆ์ลงโทษด้วย **ปฎิสารณียกรรม** ให้ไปขอขมาคฤหัสถ์ ในกรณีที่เขาไม่อาจไปตามลำพัง อนุทูตทำหน้าที่ช่วยพูดกับคฤหัสถ์นั้นเป็นส่วนตนหรือในนามของสงฆ์ เพื่อให้ตกลงรับขมา เมื่อตกลงกันแล้ว รับอาบัติที่ภิกษุนั้นแสดงต่อหน้าเขาแล้วจึงให้ขมา

อนุบัญญัติ บัญญัติเพิ่มเติม, บทแก้ไขเพิ่มเติมที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติเสริมหรือผ่อนพระบัญญัติที่วางไว้เดิม; คู่กับ **บัญญัติ** หรือ **มูลบัญญัติ**

อนุปุพพิกธา ดู **อนุปุพพิกธา**

อนุปุรุช คนรุ่นหลัง, คนที่เกิดทีหลัง

อนุปลัมบัน ผู้ยังมีได้อุปสมบท ได้แก่คฤหัสถ์และสามเณร (รวมทั้งสิกขมาทาและสามเณร), ผู้มิใช่ภิกษุหรือภิกษุณี; เทียบ **อุปปลัมบัน**

อนุปาทินนกลังขาร ลังขารที่กรรมไม่ยึดครอง แปลกน่าง่ายๆ ว่า “ลังขารที่ไม่มีใจครอง” เช่น ต้นไม้ ภูเขา เป็นต้น (ข้อ ๒ ในลังขาร ๒)

อนุปาทินนรูป, อนุปาทินนกรูป ดูที่ **รูป ๒๘**

อนุปาติเสสนิพพาน นิพพานไม่มีอุปาทิเหลือ, ดับกิเลสไม่มีเบญจขันธ์เหลือ คือ ลีนทั้งกิเลสและชีวิต หมายถึง พระอรหันต์ลีนชีวิต, นิพพานในแง่ที่เป็นภาวะดับภพ; เทียบ **สอุปาทิเสสนิพพาน**

อนุปาติเสสบุคคล บุคคลผู้ไม่มีเชื้อกิเลสเหลือ, ผู้หมดอุปาทานลีนเชิง ได้แก่ พระอเสชชะ คือ พระอรหันต์; เทียบ **สอุปาทิเสสบุคคล**

อนุปิยนิกม นิกมแห่งหนึ่งของมัลล-กษัตริย์ ในแขวงมัลลชนบท อยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงของเมืองกบิลพัสดุ์

อนุปิยัมพวัน ชื่อสวน อยู่ในเขตอนุปิยนิกม แขวงมัลลชนบท เป็นที่พระมหาบุรุษเสด็จพักแรม ๗ วัน หลังจากเสด็จออกบรรพชาใหม่ๆ ก่อนเสด็จต่อไป

สู่เมืองราชคฤห์ ในแคว้นมคธ และต่อมา
เป็นที่เจ้าศากยะ มีอนุรุทธะ และอานนท์
เป็นต้น พร้อมด้วยอุบาลี ออกบวช

อนุப்புพปฏิปทา ข้อปฏิบัติโดยลำดับ,
การปฏิบัติตามลำดับ

อนุப்புพวิหาร ธรรมเป็นเครื่องอยู่โดย
ลำดับ, ธรรมเครื่องอยู่ที่ประณีตต่อกัน
ขึ้นไปโดยลำดับ มี ๙ คือ **รูปฌาน ๔**
อรุฌาน ๔ และ **สัญญาเวทยิตนิโรธ**
(สมาบัติที่ดับสัญญาและเวทนา)

อนุப்புพพิกขา เทศนาที่แสดงไปโดย
ลำดับ เพื่อฟอกอภัยค้ายของสัตว์ให้
หมดจดเป็นขั้นๆ จากง่ายไปหายาก เพื่อ
เตรียมจิตของผู้ฟังให้พร้อมที่จะรับฟัง
อริยสัจจ์ มี ๕ คือ ๑. **ทานกถา**
พรรณนาทาน ๒. **สีลกถา** พรรณนาศีล
๓. **สักคกถา** พรรณนาสวรรค์ คือ ความ
สุขที่พร้อมด้วยกาม ๔. **กามาทีนว-**
กถา พรรณนาโทษของกาม ๕. **เนกขัม-**
มานิสังสกา พรรณนาอานิสงส์แห่ง
การออกจากกาม **อนุப்புพพิกขา** ก็มีใช้

อนุพยัญชนะ ลักษณะน้อยๆ, พระ
ลักษณะข้อปลีกย่อยของพระมหาบุรุษ
(นอกเหนือจากมหาบุรุษลักษณะ ๓๒)
อีก ๘๐ ประการ คือ ๑. มีนิ้วพระหัตถ์
และนิ้วพระบาทอันเหลือองาม, ๒. นิ้ว
พระหัตถ์และนิ้วพระบาทเรียวยอกไป
โดยลำดับแต่ต้นจนปลาย, ๓. นิ้วพระ

หัตถ์ และนิ้วพระบาทกลมดูจนายช่าง
กลึงเป็นอันดี, ๔. พระนขาทั้ง ๒๐ มีสี
อันแดง, ๕. พระนขาทั้ง ๒๐ นั้นงอน
งามซ้อนขึ้นเบื้องบนมิได้ค้อมลงเบื้องต่ำ
ดูจล็ดแห่งสามัญชนทั้งปวง, ๖. พระ
นขานั้นมีพรรณอันเกลี้ยงกลมสนิทกันมิ
ได้เป็นริ้วรอย, ๗. ข้อพระหัตถ์และข้อ
พระบาทซ่อนอยู่ในพระมังสะมิได้สูงขึ้น
ปรากฏออกมาภายนอก, ๘. พระบาท
ทั้งสองเสมอกันมิได้ย่อมใหญ่กว่ากัน
มากกว่าเท่าเมล็ดงา ๙. พระดำเนินงาม
ดูอาการเดินแห่งกุกุชราชชาติ, ๑๐. พระ
ดำเนินงามดูลีลา, ๑๑. พระดำเนิน
งามดูดำเนินแห่งหงส์, ๑๒. พระ
ดำเนินงามดูอุสุภราชดำเนิน ๑๓. ขณะ
เมื่อยืนจะย่างดำเนินนั้น ยกพระบาท
เบื้องขวาออกไปก่อน พระกายเียงไป
เบื้องขวาก่อน, ๑๔. พระชานุมณฑล
เกลี้ยงกลมงามบริบูรณ์ ปมมิได้เห็นอัญ
ชะบ้ำปรากฏออกมาภายนอก, ๑๕. มี
บุรุษพยัญชนะบริบูรณ์คือมิได้มีกิริยา
มารยาทคล้ายสตรี ๑๖. พระนาภิมิได้
บกร่อง กลมงามมิได้วิกลในที่ใดที่
หนึ่ง, ๑๗. พระอุทรมีสันฐานอันลึก,
๑๘. ภายในพระอุทรมีรอยเวียนเป็น
ทักษิณาวฏฏ์, ๑๙. ลำพระเพลาทั้งสอง
กลมงามดูล้ำสุวรรณกัทลี ๒๐. ลำ
พระกรทั้งสองงามดูจวงแห่งเอราวัณ

เทพยหัตถี, ๒๑. พระอังกาพยพใหญ่
น้อยทั้งปวงจำแนกเป็นอันดี คือ งาม
พร้อมทุกสิ่งหาที่ตำหนิไม่มีได้, ๒๒.
พระมังสะที่ควรจะหนาก็หนา ที่ควรจะ
บางก็บางตามที่ทั่วทั้งพระสรีรกาย, ๒๓.
พระมังสะมิได้หดหู่ในที่ใดที่หนึ่ง ๒๔.
พระสรีรกายทั้งปวงปราศจากต่อมและ
ไฝปานมุลแมลงวันมิได้มีในที่ใดที่หนึ่ง,
๒๕. พระกายงามบริสุทธิ์พร้อมสมกัน
โดยตามลำดับทั้งเบื้องบนแลเบื้องล่าง,
๒๖. พระกายงามบริสุทธิ์พร้อมสิ้น
ปราศจากมลทินทั้งปวง, ๒๗. ทรงพระ
กำลังมาก เสมอด้วยกำลังแห่งกฤษณ
ชาติ ประมาณถึงพันโกฏิข้าง ถ้าจะ
ประมาณด้วยกำลังบุรุษก็ได้ถึงแสนโกฏิ
บุรุษ, ๒๘. มีพระนาสิกอันสูง, ๒๙.
สัณฐานพระนาสิกงามแหลม ๓๐. มี
พระโอษฐ์เบื้องบนเบื้องต่ำมิได้เข้าออก
กว่ากัน เสมอเป็นอันดี มีพรรณแดงงาม
ดุจสีผลตำลึงสุก, ๓๑. พระทนต์บริสุทธิ์
ปราศจากมูลมลทิน, ๓๒. พระทนต์ขาว
ดุจดังสีสังข์, ๓๓. พระทนต์เกลี้ยงสนิท
มิได้เป็นริ้วรอย, ๓๔. พระอินทรีย์ทั้ง ๕
มีจักขุนทรีย์เป็นอาทิงามบริสุทธิ์ทั้งสิ้น,
๓๕. พระเขี้ยวทั้ง ๔ กลมบริบูรณ์, ๓๖.
ดวงพระพักตร์มีสัณฐานยาวสวย ๓๗.
พระปรางค์ทั้งสองดูเปล่งงามเสมอกัน,
๓๘. ลายพระหัตถ์มีรอยอันลึก, ๓๙.

ลายพระหัตถ์มีรอยอันยาว ๔๐. ลาย
พระหัตถ์มีรอยอันตรง บิมีได้ค้อมคด
๔๑. ลายพระหัตถ์มีรอยแดงรุ่งเรือง,
๔๒. รัศมีพระกายโอภาสเป็นปริมณฑล
โดยรอบ ๔๓. กระพุ่มพระปรางทั้งสอง
เครื่องครัดบริบูรณ์ ๔๔. กระบอกพระ
เนตรกว้างแลยาวงามพอสมกัน ๔๕.
ดวงพระเนตรกอบปรด้วยประสาททั้ง ๕
มีขาวเป็นอาทิผ่องใสบริสุทธิ์ทั้งสิ้น ๔๖.
ปลายเส้นพระโลมาทั้งหลายมิได้งอมิได้
คด ๔๗. พระชิวหามีสัณฐานอันงาม
๔๘. พระชิวหาอ่อนบิมีได้กระด้าง ๔๙.
พระกรรมทั้งสองมีสัณฐานอันยาวดุจ
กลีบปทุมชาติ ๕๐. ช่องพระกรรมมี
สัณฐานอันกลมงาม ๕๑. ระเบียบพระ
เส้นทั้งปวงนั้นสละสลวยบิมีได้หดหู่ในที่
อันใดอันหนึ่ง ๕๒. แถวพระเส้นทั้ง
หลายช่อนอยู่ในพระมังสะทั้งสิ้น บิมีได้
เป็นคลื่นฟูขึ้นเหมือนสามัญชนทั้งปวง
๕๓. พระเคียวมีสัณฐานงามเหมือนฉัตร
แก้ว ๕๔. ปริมณฑลพระนลาฏโดย
กว้างยาวพอสมกัน ๕๕. พระนลาฏมี
สัณฐานอันงาม ๕๖. พระไชงมีสัณฐาน
อันงามดุจคันธนูอันงอไว้ ๕๗. พระ
โลมาที่พระไชงมีเส้นอันละเอียด ๕๘.
เส้นพระโลมาที่พระไชงงอกขึ้นแล้วล้ม
ราบไปโดยลำดับ ๕๙. พระไชงนั้นใหญ่
๖๐. พระไชงนั้นยาวสุดทางพระเนตร

๖๑. ผิวพระมังสะละเอียดทั่วทั้งพระกาย
 ๖๒. พระสิริกายรุ่งเรืองไปด้วยสิริ ๖๓.
 พระสิริกายมีได้มัวหมอง ผ่องใสอยู่
 เป็นนิตย์ ๖๔. พระสิริกายสดชื่นดุจ
 ดวงดอกปทุมชาติ ๖๕. พระสิริสัมผัส
 อ่อนนุ่มสนิทบมิได้กระด้างทั่วทั้งพระ
 กาย ๖๖. กลิ่นพระกายหอมฟุ้งดุจกลิ่น
 สุกคนธกฤษณา ๖๗. พระโลมามีเส้น
 เสมอกันทั้งสิ้น ๖๘. พระโลมามีเส้น
 ละเอียดทั่วทั้งพระกาย ๖๙. ลมอัสสาสะ
 ปัสสาสะลมหายใจเข้าออกก็เดิน
 ละเอียด ๗๐. พระโอษฐ์มีลักษณะอันงาม
 ดุจแยม ๗๑. กลิ่นพระโอษฐ์หอมดุจกลิ่น
 อุบล ๗๒. พระเกสาดำเป็นแสง ๗๓.
 กลิ่นพระเกสาหอมฟุ้งจรตลป ๗๔.
 พระเกสาหอมดุจกลิ่นโกมลบุปผชาติ
 ๗๕. พระเกสามีลักษณะเส้นกลมสลวย
 ทุกเส้น ๗๖. พระเกสาดำสนิททั้งสิ้น
 ๗๗. พระเกสากอปรด้วยเส้นอัน
 ละเอียด ๗๘. เส้นพระเกสามิได้ยุ่งเหยิง
 ๗๙. เส้นพระเกสาเวียนเป็นทักษิณาวรรต
 ทุกๆ เส้น ๘๐. วิจิตรไปด้วยระเบียบ
 พระเกตุมาลา กล่าวคือถ้องแถวแห่ง
 พระรัศมีอันโชตินาการขึ้น ณ เบื้องบน
 พระอุตมังคลีโรตม์ฯ นิยมเรียกว่า
อสีตยานุพยัญชนะ; **ดู มหาบุรุษลักษณะ**
อนุพุทธะ ผู้ตรัสรู้ตาม คือ ตรัสรู้ด้วยได้
 สดับเล่าเรียนและปฏิบัติตามที่พระ

สัมมาสัมพุทธเจ้าทรงสอน ได้แก่ พระ
 อรหันตสาวกทั้งหลาย; **ดู ตรัสรู้, พุทธะ**
อนุพุทธประวัติ ประวัติของพระสาวกผู้
 ตรัสรู้ตามพระพุทธเจ้า; เขียนสามัญ
 เป็น **อนุพุทธประวัติ**

อนุมัติ เห็นตาม, ยินยอม, เห็นชอบตาม
 ระเบียบที่กำหนดไว้

อนุมาน คาดคะเน, ความคาดหมาย

อนุมานสูตร สูตรที่ ๑๕ ในมัชฌิม-
 นิกาย มูลปนิบาต พระสุตตันตปิฎก
 เป็นภาชิตของพระมหาโมคคัลลานะ
 กล่าวสอนภิกษุทั้งหลาย ว่าด้วยธรรม
 อันทำคนให้เป็นผู้ว่ายากหรือว่าง่าย การ
 แนะนำตักเตือนตนเอง และการ
 พิจารณาตรวจสอบตนเองของภิกษุ

อนุโมทนา 1. ความยินดีตาม, ความยินดี
 ดีด้วย, การพลอยยินดี, การแสดงความ
 เห็นชอบ; เห็นด้วย, แสดงความ
 ชื่นชมหรือซาบซึ้งเห็นคุณค่าแห่งการ
 กระทำของผู้อื่น (บัดนี้ บางที่ใช้ในความ
 หมายถึงคำว่า **ขอบคุณ**) **2.** ในภาษา
 ไทย นิยมใช้สำหรับพระสงฆ์ หมายถึง
 ให้พร เช่นเรียกคำให้พรของพระสงฆ์ว่า
คำอนุโมทนา (มีความหมายรวมอยู่
 ด้วยในตัวว่า ชื่นชมยินดีเห็นชอบในการ
 ทำบุญทำความดีของทายกหรือเจ้าภาพ)

อนุโยค ความพยายาม, ความเพียร,
 ความประกอบเนื่องๆ

อนุรักษนาปธาน เพียรรักษาคุณศีลธรรม ที่เกิดขึ้นแล้วไม่ให้เสื่อม และบำเพ็ญให้ เจริญยิ่งขึ้นไปจนไฟบุญล้น (ข้อ ๔ ใน ปธาน ๔)

อนุรักษ์ รักษาและเสริมทวี, รักษาสิ่ง ที่เกิดขึ้นแล้วและทำสิ่งที่เกิดขึ้นแล้ว นั้นให้งอกงามเพิ่มทวียิ่งขึ้นไปจน ฟูบุญล้น; ในภาษาไทย ใช้ในความหมาย ว่า รักษาให้คงเดิม

อนุราช ชื่อเมืองหลวงของลังกาสสมัย โบราณ; เรียกกันว่า **อนุราชปุระ** บ้าง **อนุราชบุรี** บ้าง

อนุรุทธะ พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เป็น เจ้าชายในศากยวงศ์ เป็นโอรสของเจ้า สุกโกทนะ (นี้ว่าตาม ม.อ.๑/๓๘๔; วินย.ฎี. ๓/๓๔๔ เป็นต้น แต่ว่าตาม อ.อ.๑/๑๗๑ และ พุท.อ.๘๕ ซึ่งขัดกับที่อื่นๆ และว่าตาม หนังสือเรียนนักธรรม เป็นโอรสของเจ้า อมิตาทนะ) เป็นอนุชาของเจ้ามทานามะ ภายหลังออกบวชพร้อมกับเจ้าชาย อานนท์ เป็นต้น เรียนกรรมฐานใน สำนักของพระสารีบุตร ได้บรรลุประ อรหัตที่ป่าปาจิณวันสหายวัน ในแคว้นเจติ พระศาสดาทรงยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะ ในทางทิพยจักขุ

อนุรุทธาจารย์ ดู **อภิธรรมัตถสังคหะ**

อนุรูป สมควร, เหมาะสม, พอเพียง, เป็นไปตาม

อนุโลม 1. เป็นไปตาม, คล้อยตาม, ตาม ลำดับ เช่น ว่าตจปัญจกรรมฐานไป ตามลำดับอย่างนี้ **เกสา โลมา นขา ทันตา ตโจ;** ตรงข้ามกับ **ปฏิโลม 1. 2.** สาวออกไป ตามลำดับจากเหตุไปหาผลข้างหน้า เช่น อวิชาเป็นปัจจัย ลังขารจึงมี, ลังขาร เป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี เป็นต้น ตรงข้าม กับ **ปฏิโลม 2. 3.** จัดเข้าได้, นับได้ว่าเป็น อย่างนั้น เช่น **อนุโลมมุตสา**

อนุโลมมุตสา ถ้อยคำที่เป็นพวคมุตสา, ถ้อยคำที่จัดได้ว่าเป็นมุตสา คือ พุดเท็จ

อนุวัต ทำตาม, ประพฤติตาม, ปฏิบัติตาม; บางแห่งเขียน **อนุวัตน์, อนุวรรต, อนุวรรตน์, อนุวัตร,** หรือ **อนุวัติ** ก็มี

อนุวาท ฝ่ายขอบัจจ; ดู **จีวร**

อนุวาท การโจท, การฟ้อง, การกล่าวหา กันด้วยอาบัติ

อนุวาทาธิกรณ์ การโจทที่จัดเป็น อธิกรณ์ คือ การโจทกันด้วยอาบัติ, เรื่องการกล่าวหา; ดู **อธิกรณ์**

อนุศาสน์ การแนะนำสั่งสอน, คำพร้า สอน; ดู **อนุศาสนี, โอวาท**

คำสอนตามพุทธบัญญัติ ที่อุปัชฌาย์ หรือกรรมวาจาจารย์บอกแก่ภิกษุใหม่ใน เวลาอุปสมบทเสร็จ ประกอบด้วย **นิสสัย ๔** และ **อภรณ์ยะ ๔** ท่านเรียกรวมว่า “อนุศาสน์” บางทีก็เรียกบอกจำนวนด้วย ว่า “อนุศาสน์ ๘” (**อภรณ์ย** หรือ **อภรณ์ยะ**

๔ นิยมเรียกกันว่า **อภินิหารกิจ ๔**)

นิสสัย ๔ คือ ปัจจัยเครื่องอาศัยของ บรรพชิต ๔ อย่าง ได้แก่ ๑. เทียว บิณฑบาต ๒. นุ่งห่มผ้าบังสุกุล ๓. อยู่ โคนไม้ ๔. ฉันทาอดองด้วยน้ำมูตรเนา (ท่านบอกไว้เป็นทางแสวงหาปัจจัย ๔ พร้อมทั้งอติเรกลาภของภิกษุ)

อภินิหาร ๔ (นิยมเรียกว่า **อภินิหารกิจ ๔**) ชื่อที่ไม่ควรทำ หมายถึงกิจที่บรรพชิตทำ ไม่ได้ ๔ อย่าง ได้แก่ ๑. เสพเมถุน ๒. ลักของเขา ๓. ฆ่าสัตว์ (ที่ให้ขาดจาก ความเป็นภิกษุ หมายถึงเอาฆาตมุนษย์) ๔. พุดอวดคุณวิเศษที่ไม่มีในตน

คำบอกนิสสัย ๔ และ อภินิหาร ๔ (เรียกรวมว่าคำบอกอนุศาสตร์) นี้ ถู้อตาม พุทธบัญญัติในมหาขันธกะ แห่งวินัยปิฎก (วินย. ๔/๑๔๓-๑๔๔/๑๗๒-๑๗๕) โดยมีคำเกริ่นนำ ที่โบราณจารย์แต่งไว้ ดังนี้

- **คำเกริ่นนำ**

อนุณณาสี โข ภควา อุปสมปาเทตวา จตตารโ นิสฺสเย จตตาริ จ อภินิยานิ อาจิกฺขิตฺตุ.

๑. คำบอกนิสสัย ๔

ปิณฑุทียาโลปโกชนํ นิสฺสาย ปพฺพชฺชา ตตฺถ เต ยาวชิวํ อุสุสาโท กรณียโย. อติเรกลาโก สงฺฆมตฺตํ อุทฺเทสมตฺตํ นิมนฺตณํ สลากมตฺตํ ปกฺขิกํ อุโปสถิกํ ปาฐิปทิกํ.

ปัสฺสุกุลจิวํ นิสฺสาย ปพฺพชฺชา ตตฺถ เต ยาวชิวํ อุสุสาโท กรณียโย. อติเรกลาโก โขมํ กปฺปาสิกํ โกเสยฺยํ กมฺพลํ สาณํ ภงคํ.

รฺกฺขมฺมูลเสนาสนํ นิสฺสาย ปพฺพชฺชา ตตฺถ เต ยาวชิวํ อุสุสาโท กรณียโย. อติเรกลาโก วิหาโร อชฺฌมโยโค ปาสาโท หมมฺมียํ คฺพา.

ปฺพุตฺติมุตฺตเมสชฺชํ นิสฺสาย ปพฺพชฺชา ตตฺถ เต ยาวชิวํ อุสุสาโท กรณียโย. อติเรกลาโก สปฺปิ นวนีตํ เตลํ มธฺ ฌาณิตํ.

[พระนวกะกล่าวรับว่า “อาม ภนฺเต”]

๒. คำบอกอภินิหาร ๔

อุปสมฺปนฺเนน ภิกฺขุณา เมถุนํ ฌมฺโม น ปฏฺิเสวิตฺพุโป อนฺตมโส ติรจฺจนา- คตายปิ. โย ภิกฺขุ เมถุนํ ฌมฺมํ ปฏฺิเสวติ อสฺสมโณ โหติ อสฺกฺยปฺตฺติโย. เสยฺยถาปิ นาม ปฺริโส สีสจฺจินฺโน อภพฺุโป เตน สรีรพฺนฺธเนน ชิวิตฺตุ, เอวเมว ภิกฺขุ เมถุนํ ฌมฺมํ ปฏฺิเสวิตฺวา อสฺสมโณ โหติ อสฺกฺยปฺตฺติโย. ตนฺเต ยาวชิวํ อภินิหาริ.

อุปสมฺปนฺเนน ภิกฺขุณา อทินฺนํ เถยฺย- สงฺขาตํ น อาทาตพฺพํ อนฺตมโส ติน- สลากํ อุปาทาย. โย ภิกฺขุ ปาทํ วา ปาหารํ วา อติเรกปาทำ วา อทินฺนํ เถยฺยสงฺขาตํ อาทียติ อสฺสมโณ โหติ อสฺกฺยปฺตฺติโย. เสยฺยถาปิ นาม ปณฺฑ-

ปลาโล พนธนา ปมุตโต อภพโพ
หริตตตตาย, เอวเมว ภิกขุ ปาทำ วา
ปาหารทำ วา อติเรกปาทำ วา อทินัน
ถยยสงฆาตัม อาทียิตวา อสฺสมโณ โหติ
อสฺกยปฺตติโย. ตฺนฺเต ยาวซีวํ อกรรมิยํ.

อุปสมฺปนฺเนน ภิกขุณา สณฺจิจฺจ ปาโณ
ชีวิตา น โวโรเปตพฺโพ อนฺตมโส กุณฺถ-
กิปฺลลิกํ อุปาทาย. โย ภิกขุ สณฺจิจฺจ
มนุสฺสวિકุคฺคํ ชีวิตา โวโรเปติ อนฺตมโส
คพฺภาปาทนํ อุปาทาย อสฺสมโณ โหติ
อสฺกยปฺตติโย. เสยฺยถาปิ นาม ปุณฺณสิลา
ทฺวิธา ภินฺนา อปฺปฏฺฐิสฺสูทิกา โหติ,
เอวเมว ภิกขุ สณฺจิจฺจ มนุสฺสวિકุคฺคํ
ชีวิตา โวโรเปตวา อสฺสมโณ โหติ อสฺกย-
ปฺตติโย. ตฺนฺเต ยาวซีวํ อกรรมิยํ.

อุปสมฺปนฺเนน ภิกขุณา อุตฺตริมฺนุสฺส-
ธมฺโม น อุลฺลปิตพฺโพ อนฺตมโส
สุณฺณาการเ อภิมามีติ. โย ภิกขุ
ปาปิฉฺฉนํ อิจฺฉापโกโต อสนฺตํ อภฺภูตํ
อุตฺตริมฺนุสฺสธมฺมํ อุลฺลปติ, ฌานํ วา
วิโมกฺขํ วา สฺมาธิํ วา สฺมาปตฺตีํ วา มคฺคํ
วา ผลํ วา, อสฺสมโณ โหติ อสฺกยปฺตติโย.
เสยฺยถาปิ นาม ตาโล มตฺถกจฺฉินฺโน
อภพโพ ปฺน วิรุฬฺหิยา, เอวเมว ภิกขุ
ปาปิฉฺฉนํ อิจฺฉापโกโต อสนฺตํ อภฺภูตํ
อุตฺตริมฺนุสฺสธมฺมํ อุลฺลปิตวา อสฺสมโณ
โหติ อสฺกยปฺตติโย. ตฺนฺเต ยาวซีวํ
อกรรมิยํ.

[พระนวกะกล่าวรับว่า “อาม ภนฺเต”]

- บอกกิจแห่งชีวิตของภิกษุ คือ ไตรสิกขา

เมื่อบอกนิสสัย ๔ และอกรรมิยะ ๔
ตามพุทธบัญญัติ ให้รู้ว่าภิกษุจะเป็นอยู่
อย่างไรแล้ว มีธรรมเนียมให้บอกไตร
สิกขาเป็นการย้ำเตือนให้ภิกษุใหม่แม่น
ใจที่จะเจริญไตรสิกขาเป็นกิจประจำ
ชีวิตของตนสืบไป ดังนี้

อเนกปริยาเยน โข ปน เตน ภควตา
ชานตา ปสฺสตา อรหตา สฺมฺมาสมฺพุทฺธา
สีลํ สฺมฺมทฺฆาตํ สฺมาธิ สฺมฺมทฺฆาโต
ปญฺญา สฺมฺมทฺฆาตา, ยาวเทว ตสฺส
มทฺนิมฺมทฺนสฺส ปิปาสวินยสฺส อาลย-
สฺมฺมุคฺฆาตสฺส วฏฺฏูปจฺเจทสฺส ตณฺหกฺ-
ขยสฺส วิราคสฺส นิโรธสฺส นิพฺพานสฺส
สจฺฉิกิริยาเย.

ตตฺถ สีลปริภาวิโต สฺมาธิ มหพฺพโล
โหติ มหานิสฺโส, สฺมาธิปริภาวิตา ปญฺญา
มหพฺพลา โหติ มหานิสฺสา, ปญฺญา-
ปริภาวิตํ จิตฺตํ สฺมฺมเทว อาสเวหิ
วิมฺุจฺจติ, เสยฺยถิํ กามาสวา ภวาสวา
อวิชฺชาสวา.

ตสฺมาติห เต อิมสฺมี ตถาคตฺปเวทิตะ
ธมฺมวินยเ สกฺกจฺจํ อธิสีลสิกฺขา
สิกฺขิตพฺพา, อธิจิตฺตสิกฺขา สิกฺขิตพฺพา,
อธิปญฺญาสิกฺขา สิกฺขิตพฺพา. ตตฺถ
อปฺปมาเทน สฺมปาเทตพฺพํ.

(หากบอกแก่ภิกษุใหม่ ๒ รูปขึ้นไป

เปลี่ยน เต เป็น โว, ๓๓๓ เต เป็น ๓ โว)

อนุศาสน์ ๓ **อนุศาสน์**

อนุศาสน์ปาฏิหาริยะ ๓ **อนุศาสน์-
ปาฏิหาริย์**

อนุสติ ความระลึกถึง, อารมณ์ที่ควรระลึกถึงเนื่องๆ มี ๑๐ อย่างคือ ๑. **พุทธานุสติ** ระลึกถึงคุณของพระพุทธเจ้า ๒. **ธัมมานุสติ** ระลึกถึงคุณของพระธรรม ๓. **สังฆานุสติ** ระลึกถึงคุณของพระสงฆ์ ๔. **ศีลानุสติ** ระลึกถึงศีลที่ตนรักษา ๕. **จาคานุสติ** ระลึกถึงทานที่ตนบริจาคแล้ว ๖. **เทวตานุสติ** ระลึกถึงคุณที่ทำให้ตนให้เป็นเทวดา ๗. **มรณัสสติ** ระลึกถึงความตายที่จะต้องเป็นธรรมดา ๘. **กายคตาสติ** ระลึกทั่วไปในกายให้เห็นว่าไม่งาม ๙. **อานาปานสติ** ตั้งสติกำหนดลมหายใจเข้าออก ๑๐. **อุปสมมานุสติ** ระลึกธรรมเป็นที่สงบระงับกิเลสและความทุกข์ คือ นิพพาน; เขียนอย่างรูปเดิมในภาษาบาลีเป็น **อนุสสติ**

อนุสนธิ การติดต่อกัน, การสืบเนื่องความหรือเรื่องที่ติดต่อกันหรือสืบเนื่องกันมา

อนุสฺสทานุตฺตริยะ การระลึกอันเยี่ยมได้แก่ การระลึกถึงพระตถาคต และตถาคตสาวก ซึ่งจะเป็นไปเพื่อความบริสุทธิ์ล่องพ้นทุกข์ได้ (ข้อ ๖ ในอนุตฺตริยะ ๖)

อนุสัย กิเลสที่แฝงตัวนอนเนื่องอยู่ในสันดาน มี ๗ คือ ๑. **กามราคะ** ความกำหนัดในกาม ๒. **ปฏิมะ** ความหงุดหงิด ๓. **ทิฏฐิ** ความเห็นผิด ๔. **วิกิจจกา** ความล้งเล่งล้าย ๕. **มานะ** ความถือตัว ๖. **ภวราคะ** ความกำหนัดในภพ ๗. **อวิชชา** ความไม่รู้จริง

อนุสยกิเลส ๓ **อนุสัย, กิเลส ๓ ระดับ**

อนุสาวนา คำสวดประกาศต่อจากญัตติ, คำประกาศความปรึษาและตกลงของสงฆ์, คำขอมติ; อนุสาวนาคือเป็นกรรมวาจาที่ต่อจากญัตติ คือเมื่อตั้งญัตติแล้ว จึงประกาศขอมติ; ๓ **กรรมวาจา, ญัตติ**

อนุศาสน์ คำสั่งสอน, คำแนะนำพร้าสอน; (บาลี: อนุศาสน์; สันสกฤต: อนุศาสน์); “อนุศาสน์” กับ “อนุศาสน์” (อนุศาสน์) โดยทั่วไป ถือได้ว่ามีความหมายเหมือนกัน และสองคำนั้นบางทีมาด้วยกันกับ “โอวาท” จึงมีทั้ง “โอวาทอนุศาสน์” และ “โอวาทอนุศาสน์” ๓ **โอวาท**

อนุศาสน์ปาฏิหาริย์ ปาฏิหาริย์คืออนุศาสน์, คำสอนเป็นจริง สอนให้เห็นจริง นำไปปฏิบัติได้ผลสมจริง เป็นอัศจรรย์ (ข้อ ๓ ใน ปาฏิหาริย์ ๓)

อนกนัย นัยมิใช่น้อย, หลายนัย

อนนฺยชาภิสังขาร สภาพที่ปรุงแต่งภพอันมั่นคง ไม่หวั่นไหว ได้แก่ภาวะจิตที่มั่นคงแน่วแน่ด้วยสมาธิแห่งจตุตถฌาน

(ข้อ ๓ ในอภิสังขาร ๓); ตามหลักเขียน
อานนฺตฺยชาภิสังขาร

อนสนา การหาเลี้ยงชีพในทางที่ไม่สมควร
แก่งกฤษฎ์, เลี้ยงชีวิตผิดสมณะ เช่น หลอก
หลวงเขาด้วยการอวดอุตตริมนุสสรธรรม
ทำวิญญูติคือออกปากขอต่อคนที่ไม่
ควรขอ ใช้เงินลงทุนหาผลประโยชน์ ต่อ
ลาภด้วยลาภ คือให้แต่น้อยเพื่อหวัง
ตอบแทนมาก เป็นหมอเวทมนต์เสกเป่า
เป็นต้น

อโนธิโสพรรณา “แผ่ไปโดยไม่มีขีดชั้น”
หมายถึงเมตตาที่แผ่ไปต่อสัตว์ทั้งปวง
อย่างไม่จำกัดขอบเขต (อย่างในคำแผ่
เมตตาที่นิยมนำมาใช้กันทั่วไปว่า “สพฺเพ
สัตตฺตา อเวรฺรา โหณฺตุ ... สฺขี อตฺตํ
ปริหรณฺตุ”) แต่ถ้าตั้งใจแผ่เมตตานั้นโดย
จำกัดขอบเขต เช่นว่า “ขอให้เหล่าอารย
ชนจงเป็นสุข” “ขอให้ประดาสัตว์ป่าจง
อยู่ดีมีสุข ไม่ถูกเบียดเบียน” ฯลฯ ก็
เป็นแบบจำกัด เรียกว่า “โอธิโสพรรณา”
(แผ่โดยมีขอบเขต), นอกจากนั้น ถ้าแผ่
ไปต่อสัตว์เฉพาะในทิศนั้นทิศนี้ ยัง
เรียกต่างออกไปอีกว่า “ทิสาพรรณา”
(แผ่ไปเฉพาะทิศ), ไม่เฉพาะเมตตาเท่า
นั้น แม้พรหมวิหารข้ออื่นๆ ก็มีทั้ง
อโนธิโสพรรณา โอธิโสพรรณา และทิสา
พรรณา, หนึ่ง บางทีเรียก โอธิโสพรรณา
ว่า “โอทิสสกพรรณา” (แผ่เจาะจง) และ

เรียก อโนธิโสพรรณา ว่า “อโนทิสสก-
พรรณา” (แผ่ไม่เจาะจง); เทียบ *โอธิโส-*
พรรณา, ทิสาพรรณา; ๓. แผ่เมตตา, วิกุพพนา,
สีมาสัมภท

อโนมา ชื่อแม่น้ำกั้นพรมแดนระหว่าง
แคว้นลัทธิกะกับแคว้นมัลละ พระสิทธัตถะ
เสด็จออกบรรพชา มาถึงฝั่งแม่น้ำอโนมา
ตรัสสั่งนายฉันทะให้นำม้าพระที่นั่งกลับ
คืนพระนคร ทรงตัดพระเมาลีด้วยพระ
ขรรค์ อธิษฐานเพศบรรพชิต ณ ฝั่งแม่
น้ำอโนมานี้

อบท สัตว์ไม่มีเท้า เช่น งู และไส้เดือน
เป็นต้น

อบาย, อบายภูมิ ภูมิกำเนิดที่ปราศจาก
ความเจริญ มี ๔ อย่าง คือ ๑. *นิริยะ*
นรก ๒. *ติรัจฉานโยนิ* กำเนิดติรัจฉาน
๓. *ปีตติวิสัย* ภูมิแห่งเปรต ๔. *อสุรกาย*
พวกอสุรกาย; ๓ *คติ, ทุคติ*

อบายมุข ช่องทางของความเสื่อม, เหตุ
เครื่องฉิบหาย, เหตุย่อยยับแห่งโภค-
ทรัพย์, ทางแห่งความพินาศ มี ๔ อย่าง
คือ ๑. เป็นนักเลงหญิง ๒. เป็นนักเลง
สุรา ๓. เป็นนักเลงการพนัน ๔. คบคน
ชั่วเป็นมิตร; *อีกหมวดหนึ่ง มี ๖* คือ ๑.
ติดสุราและของมีเมา ๒. ชอบเที่ยว
กลางคืน ๓. ชอบเที่ยวดูการเล่น ๔.
เล่นการพนัน ๕. คบคนชั่วเป็นมิตร ๖.
เกียจคร้านการงาน; ๓ *กิริวินัย*

อปายนัมย บุญสำเร็จด้วยการประพฤติ
อ่อนน้อมถ่อมตน (ข้อ ๔ ในบุญกิริยา
วัตถุ ๑๐)

อปฏิจฉันนาบัติ อาบัติ (สังฆาทิเสส) ที่
ภิกษุต้องแล้วไม่ได้ปิดไว้

อปทาน ดู ไตรปิฎก (เล่ม ๓๒-๓๓)

อปมาโร โรคลมบ้าหมู

อปรกาล เวลาช่วงหลัง, ระยะเวลาของ
เรื่องที่มีขึ้นในภายหลัง คือ หลังจากพระ
พุทธเจ้าปรินิพพานแล้ว ได้แก่เรื่องถวาย
พระเพลิง และแจกพระบรมสารีริกธาตุ
จนถึงสังคายนา; ดู พุทธประวัติ

อปรัณณะ ดู รัณชาติ; เทียบ บุพพัตถะ

อปรัันตะ, อปรัันตะกะ ชื่อรัณที่พระโยนก-
ธรรมรักขิตเถระ เป็นพระศาสนทูตไป
ประดิษฐานพระพุทธศาสนา เมื่อเสร็จ
การสังคายนาครั้งที่ ๓ ราว พ.ศ. ๒๓๕;

ดู โมกคัลลิตบุตตติสเถระ, ศาสนวงส์

อปราปรียเวทนียกรรม กรรมที่เป็น
กุศลก็ดี อกุศลก็ดี ซึ่งให้ผลในภาพต่อๆ
ไป (ข้อ ๓ ในกรรม ๑๒)

อภิธานิธรรม ธรรมไม่เป็นที่ตั้งแห่ง
ความเสื่อม, ธรรมที่ทำให้ไม่เสื่อม เป็น
ไปเพื่อความเจริญฝ่ายเดียว มี ๗ ข้อที่
ตรัสสำหรับภิกษุ (ภิกษุอภิธานิธรรม)
ยกมาแสดงหมวดหนึ่ง ดังนี้ ๑. หมั่น
ประชุมกันเนืองนิตย์ ๒. เมื่อประชุมก็
พร้อมเพรียงกันประชุม เมื่อเลิกประชุมก็

พร้อมเพรียงกันเลิก และพร้อมเพรียง
ช่วยกันทำกิจที่สงฆ์จะต้องทำ ๓. ไม่
บัญญัติสิ่งทีพระพุทเจ้าไม่บัญญัติขึ้น
ไม่ถอนสิ่งทีพระองค์บัญญัติไว้แล้ว
สมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาบทตามทีพระ
องค์ทรงบัญญัติไว้ ๔. ภิกษุเหล่าใด เป็น
ผู้ใหญ่เป็นประธานในสงฆ์ เคารพนับถือ
ภิกษุเหล่านั้น เชื่อฟังถ้อยคำของท่าน ๕.
ไม่ลุอำนาจแก่ความอยากทีเกิดขึ้น ๖. ยิน
ดีในเสนาสนะป่า ๗. ตั้งใจอยู่ว่า เพื่อน
ภิกษุสามเณรซึ่งเป็นผู้มีศีล ซึ่งยังไม่มาสู่
อาวาส ขอให้มา ทีมาแล้วขอให้อยู่เป็นสุข

อภิธานิธรรมทีตรัสแก่กษัตริย์วัชชี
(วัชชีอภิธานิธรรม) สำหรับผู้รับผิดชอบ
ชอบต่อบ้านเมือง มีอีกหมวดหนึ่งคือ ๑.
หมั่นประชุมกันเนืองนิตย์ ๒. พร้อม
เพรียงกันประชุม พร้อมเพรียงกันเลิก
ประชุม พร้อมเพรียงกันทำกิจทีพึงทำ ๓.
ไม่ถืออำเภอใจบัญญัติสิ่งทีมิได้บัญญัติไว้
ไม่ล้มล้างสิ่งทีได้บัญญัติ ถือปฏิบัติมั่น
ตามวัชชีธรรม ๔. ท่านเหล่าใดเป็นผู้ใหญ่
ในชนชาววัชชี เคารพนับถือท่านเหล่านั้น
เห็นถ้อยคำของท่านว่าเป็นสิ่งอันพึงรับฟัง
๕. บรรดากุลสตรีกุลกุมารีทั้งหลายมิให้
อยู่อย่างถูกข่มเหงรังแก ๖. เคารพ
สักการะบูชาเจดีย์ของวัชชี ทั้งภายในและ
ภายนอก ไม่ละเลยการทำกรรมิกพลี ๗.
จัดให้ความอารักขาคุ่มครองป้องกันอัน

ขอบธรรมแก่พระอรหันต์ (หมายถึง บรรพชิตที่เป็นหลักใจของประชาชน) ตั้งใจให้ท่านที่ยังมิได้มาฟังมาสู่แว่นแคว้นที่มาแล้วพึงอยู่โดยผาสุก

อปโลกน์ บอกล่า, การบอกล่า, การบอกกล่าวแก่ที่ประชุมเพื่อให้รับทราบพร้อมกัน หรือขอความเห็นชอบร่วมกัน ในกิจบางอย่างของส่วนรวม, ใช้ใน *อปโลกนกรรม*

อปโลกนกรรม กรรมคือการบอกล่า, กรรมอันทำด้วยการบอกกันในที่ประชุมสงฆ์ ไม่ต้องตั้ง *ญัตติ* คือคำเผด็จ ไม่ต้องสวด *อนุสาวนา* คือประกาศความปรึกษาและตกลงของสงฆ์ เช่นประกาศลงพรหมทัณฑ์ นาสนะสามเณรผู้กล่าวต่อพระพุทธเจ้า อปโลกน์แจกอาหารในโรงฉัน เป็นต้น

อปถกปฏิบัติ ข้อปฏิบัติที่ไม่ผิด, ทางดำเนินที่ไม่ผิด มี ๓ คือ ๑. *อินทริยสังวร* การสำรวมอินทริย์ ๒. *โภชนมัตตัญญูตา* ความเป็นผู้รู้จักประมาณในการบริโภค ๓. *ชาคริยานุโยค* การหมั่นประกอบความดี ไม่เห็นแก่นอน

อปัสเสนธรรม ธรรมที่เป็นที่ฟังที่พำนัก ดุจพนักฟัง มี ๔ คือ ๑. ของอย่างหนึ่ง พิจารณาแล้วเสพ เช่น ปัจจัยสี่ ๒. ของอย่างหนึ่ง พิจารณาแล้วอดกลั้น ได้แก่ อนิฏฐารมณต่างๆ ๓. ของอย่างหนึ่ง

พิจารณาแล้วเว้นเสีย เช่น สุราเมรัย การพนัน คนพาล ๔. ของอย่างหนึ่ง พิจารณาแล้ว บรรเทาเสีย เช่น อกุศลวิตกต่างๆ

อปายโกศล ดู *โกศล ๓*

อปุญญาภิสังขาร สภาพที่ปรุงแต่งกรรมฝ่ายชั่ว ได้แก่ อกุศลเจตนาทั้งหลาย (ข้อ ๒ ในอภิสังขาร ๓)

อพยาบาท ความไม่คิดร้าย, ไม่พยาบาท ปองร้ายเขา, มีเมตตา (ข้อ ๔ ในกุศลกรรมบถ ๑๐)

อพยาบาทวิตก ความตริกลงในทางไม่พยาบาท, การคิดแผ่เมตตาแก่ผู้อื่น ปรรณนาให้เขามีความสุข (ข้อ ๒ ใน กุศลวิตก ๓)

อพัทธสีมา “แดนที่ไม่ได้ผูก” หมายถึง เขตชุมชนสงฆ์ที่สงฆ์ไม่ได้กำหนดขึ้นเอง แต่ถือเอาตามเขตที่เขาได้กำหนดไว้ตามปรกติของบ้านเมือง หรือมีบัญญัติอย่างอื่นเป็นเครื่องกำหนด แบ่งเป็น ๓ ประเภท คือ ๑. *คามสีมา* หรือ *นิคมสีมา* ๒. *สัตตัพพันตรสีมา* ๓. *อุทกุกเขป*

อภยศิริวิหาร ชื่อวัดที่พระเจ้าวรวงศ์เธอกรมหมื่นอภัย ได้สร้างถวายพระติสสเถระในเกาะลังกา ซึ่งได้กลายเป็นเหตุให้สงฆ์ลังกาแตกแยกกัน แบ่งเป็นคณะมหาวิหารเดิมฝ่ายหนึ่ง คณะอภยศิริวิหารฝ่ายหนึ่ง; มักเรียก *อภัยศิริ*

อภัพ ไม่ควร, ไม่อาจ, ไม่สามารถ, ไม่อาจ
เป็นไปได้, เป็นไปไม่ได้ (บาลี: *อภัพพ*;
ไทยเพี้ยนเป็น อภัพ); **อภัพ**

อภัพบุคคล บุคคลผู้ไม่สมควร, มีความ
หมายตามข้อความแวดล้อม เช่น คนที่
ไม่อาจบรรลุโลกุตตรธรรมได้ คนที่ขาด
คุณสมบัติ ไม่อาจให้อุปสมบทได้
เป็นต้น

อภัยทาน ให้ความไม่มีภัย, ให้ความ
ปลอดภัย

อภิขมา โลกอยากได้ของเขา, ความคิด
เพ่งเล็งจ้องจะเอาของของคนอื่น (ข้อ ๘
ในอกุศลกรรมบถ ๑๐)

อภิขมาวิสมโลก ละโมบไม่สม่ำเสมอ,
ความโลภอย่างแรงกล้า จ้องจะเอาไม่เลือก
ว่าควรไม่ควร (ข้อ ๑ ในอุปกิเลส ๑๖)

อภิญญา ความรู้ยิ่ง, ความรู้เจาะตรงยวด
ยิ่ง, ความรู้ชั้นสูง มี ๖ อย่างคือ ๑.
อิทธิวิธี แสดงฤทธิ์ต่างๆ ได้ ๒. *ทิพพ-*
โสต หูทิพย์ ๓. *เจโตปริยญาณ* ญาณที่
ให้ทายใจคนอื่นได้ ๔. *ปุพเพนิวาสานุสตี*
ญาณที่ทำให้ระลึกชาติได้ ๕. *ทิพพจักขุ*
ตาทิพย์ ๖. *อาสวักขยญาณ* ญาณทำให้
อัสวะสิ้นไป, ๕ อย่างแรกเป็นโลกีย-
อภิญญา ข้อสุดท้ายเป็นโลกุตตรอภิญญา

อภิญญาเทสิตธรรม ธรรมที่พระพุทธ
เจ้าทรงแสดงด้วยพระปัญญาอันยิ่ง
หมายถึง โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ

มีสติปัญญาฐาน ๔ เป็นต้น

อภิฐาน ฐานะอย่างหนัก, ความผิดสฐาน
หนัก มี ๖ อย่าง คือ ๑. *มาตุฆาต* ฆ่า
มารดา ๒. *ปีตุฆาต* ฆ่าบิดา ๓. *อรหัต-*
ฆาต ฆ่าพระอรหันต์ ๔. *โลหิตูปบาท*
ทำร้ายพระพุทธเจ้าให้ถึงห้อพระโลหิต
๕. *สังฆเภท* ทำสงฆ์ให้แตกกัน ๖. *อัญญ-*
สัทตุทเทส ถือศาลดาอื่น

อภิณหปัจจเวกขณะ ข้อที่ควรพิจารณา
เนื่องๆ, เรื่องที่ควรพิจารณาทุกๆ วัน มี
๕ อย่าง คือ ๑. ควรพิจารณาทุกวันๆ ว่า
เรามีความแก่เป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้น
ความแก่ไปได้ ๒. ว่าเรามีความเจ็บไข้
เป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความเจ็บไข้ไป
ได้ ๓. ว่าเรามีความตายเป็นธรรมดา ไม่
ล่วงพ้นความตายไปได้ ๔. ว่าเราจะต้อง
พลัดพรากจากของรักของชอบใจทั้งสิ้น
๕. ว่าเรามีกรรมเป็นของตัว เราทำดีจัก
ได้ดี เราทำชั่วจักได้ชั่ว; **อีกหมวดหนึ่ง**
สำหรับบรรพชิต แปลว่า “ธรรมที่
บรรพชิตควรพิจารณาเนื่องๆ” มี ๑๐
อย่าง (*ปัพพชิตอภิณหปัจจเวกขณะ*) คือ
๑. บรรพชิตควรพิจารณาเนื่องๆ ว่า บัด
นี้ เรามีเพศต่างจากคฤหัสถ์แล้ว ๒. ว่า
การเลี้ยงชีพของเราเนื่องด้วยผู้อื่น ๓.
ว่าเรามีอกัปกิริยาอย่างอื่นที่จะพึงทำ ๔.
ว่าตัวเราเองยังติเตียนตัวเราเองโดยศีล
ไม่ได้อยู่หรือไม่ ๕. ว่าเพื่อนพรหมจรรย์

ผู้เป็นวิญญู ใคร่ครวญแล้ว ยังติเตียนเราโดยศีลไม่ได้อยู่หรือไม่ ๖. ว่าเราจะต้องพลัดพรากจากของรักของชอบใจทั้งสิ้น ๗. ว่าเรามีกรรมเป็นของตน เราทำดีจักได้ดี เราทำชั่วจักได้ชั่ว ๘. ว่าวันคืนล่วงไปๆ บัดนี้เราทำอะไรอยู่ ๙. ว่าเรายินดีในสิ่งที่ส่งต่ออยู่หรือไม่ ๑๐. ว่าคุณวิเศษที่เราบรรลุลแล้วมีอยู่หรือไม่ ที่จะทำให้เราเป็นผู้ไม่เก้อเขิน เมื่อถูกเพื่อนบรรพชิตถามในกาลภายหลัง (ข้อ ๑. ท่านเติมทำยว่า อาการกิริยาใดๆ ของสมณะ เราต้องทำอาการกิริยานั้นๆ ข้อ ๒. เต็มว่า เราควรทำตัวให้เขาเลี้ยงง่าย ข้อ ๓. ท่านเขียนว่า อาการกายวาจาอย่างอื่นที่เราจะต้องทำให้ดีขึ้นไปกว่านี้ ยังมีอยู่อีก ไม่ใช่เพียงเท่านี้)

อภิธรรม^๑ ธรรมอันยิ่ง ทั้งยิ่งเกิน (อภิ-อติเรก) คือมากกว่าธรรมอย่างปกติ และยิ่งพิเศษ (อภิวิเสส) คือเหนือกว่าธรรมอย่างปกติ, หลักและคำอธิบายธรรมที่เป็นเนื้อหาสาระแท้ๆ ล้วนๆ ซึ่งจัดเรียงอย่างเป็นระเบียบและเป็นลำดับจนจบความอย่างบริบูรณ์ โดยไม่กล่าวถึงไม่อ้างอิง และไม่ขึ้นต่อบุคคล ชุมชน หรือเหตุการณ์ อันแสดงโดยเว้นบัญญัติโวหาร มุ่งตรงต่อสภาวะธรรม ที่ต่อมานิยมจัดเรียกเป็นปรมาัตถธรรม ๔ คือ จิต เจตสิก รูป นิพพาน, เมื่อพูด

ว่า “อภิธรรม” บางที่หมายถึงพระอภิธรรมปิฎก บางที่หมายถึงคำสอนในพระอภิธรรมปิฎกนั้น ตามที่ได้นำมาอธิบายและเล่าเรียนกันสืบมา เฉพาะอย่างยิ่ง ตามแนวที่ประมวลแสดงไว้ในคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ, บางที่ เพื่อให้ชัดว่าหมายถึงพระอภิธรรมปิฎก ก็พูดว่า “อภิธรรมเจ็ดคัมภีร์”; ๓ *อภิธรรม-ปิฎก, อภิธรรมมัตถสังคหะ, อภิวินัย*

อภิธรรม^๒ ธรรมอันยิ่ง, ธรรมเหนือขึ้นไป; ในพระวินัยปิฎก และพระสุตตันตปิฎก มีคำว่า “อภิธรรม” มาด้วยกันเป็นคู่กับคำว่า “อภิวินัย” บ่อยมาก เช่นในวินัยว่า “ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพร้อมด้วยองค์ ๖ จึงควรให้อุปสมบท ควรให้นิสสัย ควรให้สามเณรอุปฐาก คือ ๑. สามารถให้อันเตวาลิกหรือลัทธิวาริกศึกษาในสิกขาอันเป็นอภิสมจาร ๒. สามารถฝึกนำ ในสิกขาที่เป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ ๓. สามารถฝึกนำในอภิธรรม ๔. สามารถฝึกนำในอภิวินัย ๕. สามารถเปลื้องความเห็นผิดที่เกิดขึ้นได้โดยธรรม ๖. มีพรรษา ๑๐ หรือเกิน ๑๐” (วินย.๔/๓๓/๑๔๒), ในพระสูตร เช่น (ในนาถกรณธรรม ๑๐ ข้อ ๖) “...ภิกษุเป็นผู้ใคร่ธรรม (ธมฺมกาโม) รู้จักฟังรู้จักแสดงธรรมอย่างน่ารัก มีปราโมทย์เปี่ยมล้นในอภิธรรม ในอภิวินัย...ข้อนี้ก็

ธรรมที่ทำให้เป็นที่พึงได้” (อง.ทสก.๒๔/๑๗/๒๖), (ในธรรมที่พระป่า/อารัญญกะพึงถือปฏิบัติ ๑๗ ข้อ ๑๕) “ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย อันภิกษุผู้ถืออยู่ป่า (อารัญญกะ) ควรเพียรประกอบในอภิธรรม ในอภิวินัย...ถ้าภิกษุผู้ถืออยู่ป่า ถูกถามปัญหาในอภิธรรม ในอภิวินัยแล้ว ตอบให้พอแก่ความไม่ได้ ก็จะมีผู้พูดแก่เธอได้ว่า ท่านผู้นี้ถูกถามปัญหา ในอภิธรรม ในอภิวินัยแล้ว ก็ตอบให้พอแก่ความไม่ได้ จะมีประโยชน์อะไรด้วยการอยู่เสรีในป่า แก่ท่านผู้อยู่ผู้เดียวเป็นอารัญญกะ...”

(ม.ม.๑๓/๒๑๘/๒๑๙)

“อภิธรรม” และ “อภิวินัย” ในกรณีอย่างนี้ มีความหมายอย่างไร อรรถกถาแสดงไว้ ๒ นัย (เช่น ที.อ.๓/๒๔๗; อง.อ.๓/๓๒๓) นัยหนึ่งว่า ธรรม หมายถึง พระสูตรตันตปิฎก อภิธรรม หมายถึง เจ็ดพระคัมภีร์ (สัตตปฺปकरणะ คืออภิธรรมเจ็ดคัมภีร์), วินัย หมายถึง อุภโตวิมังค์ (คือ มหาวิมังค์และภิกขุวิมังค์) อภิวินัย หมายถึง ชั้นชกาะ และปริวาร

อีกนัยหนึ่ง ธรรม ได้แก่ทั้งพระสูตรตันตปิฎก ทั้งพระอภิธรรมปิฎก อภิธรรม หมายถึงมรรคผล, วินัย ได้แก่วินัยปิฎกทั้งหมด อภิวินัย หมายถึงการทำกิเลสให้สงบระงับไปได้

อย่างไรก็ตาม ในพระสูตรบางแห่งมี

คำว่า “อภิธรรม” มาโดดเดี่ยว ไม่มี “อภิวินัย” มาด้วย ดังที่ตรัสในกนิตติสูตร (ม.อ.๑๔/๔๔/๔๒) ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ดังที่ว่านั้น พวกเธอมีความดำริในเราอย่างนี้ว่า พระผู้มีพระภาคทรงมีพระทัยเกื้อการุณย์ ทรงไฝ่หาประโยชน์ให้ จึงทรงแสดงธรรมด้วยอาศัยพระกรุณา เพราะฉะนั้นแล ธรรมเหล่านี้ใด อันเราแสดงแล้วด้วยความรู้ยิ่ง แก่เธอทั้งหลาย คือ สติปัญญา ๔ สัมมปฺปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ อริยมรรคมีองค์ ๘ เธอทั้งปวงพึงเป็นผู้พร้อมเพรียงกัน ยินดีต่อกัน ไม่วิวาทกัน ศึกษาในธรรมเหล่านั้น; ภิกษุทั้งหลาย ก็เมื่อพวกเธอนั้นพร้อมเพรียงกัน ยินดีต่อกัน ไม่วิวาทกัน ศึกษาอยู่ หากจะมีภิกษุสองรูปมีวาทีต่างกัน ในอภิธรรม;...” (ธรรมที่ทรงแสดงด้วยความรู้ยิ่ง คือทรงแสดงด้วยพระปัญญา รู้เห็นประจักษ์ = อภิญญาเทสิตธรรม อันได้แก่ โภธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ มีสติปัญญา ๔ เป็นต้น ดังที่ตรัสไว้แล้ว) ตรงนี้ อรรถกถา (ม.อ.๔/๑๘) ไขความว่า อภิธรรม ก็คือ โภธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการที่ตรัสข้างต้นนั่นเอง

อภิธรรมปิฎก ชื่อปิฎกที่สาม ในพระไตรปิฎก, คำสอนของพระพุทธเจ้า ส่วนที่แสดงพระอภิธรรม ซึ่งได้รวบรวมรักษา

ไว้เป็นหมวดที่สาม อันเป็นหมวดสุดท้ายแห่งพระไตรปิฎก ประกอบด้วย คัมภีร์ต่างๆ ๗ คัมภีร์ (สัตตัปปกรณ์, สัตตัปกรณ์) คือ สังคณี (หรือ ธรรมสังคณี) วิภังค์ ชาตูกถา ปุคคลบัญญัติ กถาวัตถุ ยมก และ ปัญญาเนตตะ; ในอรรถกถา (เช่น สังคณี.๒.๒๐/๑๖) มีความเล่าว่า พระอภิธรรมเป็นพระธรรมเทศนาที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงโปรดพระพุทธรูปมารดาตลอดพรรษา ณ ดาวดึงส์เทวโลก ในปีที่ ๗ แห่งการบำเพ็ญพุทธกิจ; ดู *อภิธรรม, ไตรปิฎก*

อภิธรรมัตถวิภาวินี ชื่อคัมภีร์ฎีกา อธิบายความในคัมภีร์อภิธรรมัตถสังคหะ พระสุมังคละผู้เป็นศิษย์ของพระอาจารย์สารีบุตร ซึ่งเป็นปราชญ์ในรัชกาลของพระเจ้าปรักกมพาหุที่ ๑ (พ.ศ. ๑๖๙๖-๑๗๒๙) รจนานี้ขึ้นในลังกาทวีป

อภิธรรมัตถสังคหะ คัมภีร์ประมวลความในพระอภิธรรมปิฎก สรุปเนื้อหาสาระลงในหลักใหญ่ที่นิยมเรียกกันว่า “ปรมัตถธรรม ๔” พระอนุรุทธาจารย์ แห่งมูลโสภณวิหารในลังกาทวีป รจนานี้แต่ไม่ปรากฏเวลาชัดเจน นักปราชญ์สันนิษฐานกันต่างๆ บางท่านว่าในยุคเดียวกันหรือใกล้เคียงกับพระพุทธโฆษาจารย์ แต่โดยทั่วไปยอมรับกันว่าแต่งขึ้นไม่ก่อน พ.ศ.๑๒๕๐ และว่าน่าจะอยู่ใน

ช่วงระหว่าง พ.ศ. ๑๕๐๐-๑๖๕๐; ดู *ปรมัตถธรรม, พุทธโฆษาจารย์*

อภินิเวศ, อภินิเวศ (บาลี: อภินิเวส) การยึดถือ, การจับเอา, การคว้าไว้ **1.** ในพระไตรปิฎก โดยทั่วไปมาเดี่ยวๆ เป็นคำโดด แปลว่า ความยึดมั่น, ความยึดติดถือมั่น. ความมั่นหมาย เช่นในพุทธพจน์ว่า “สพฺเพ ธมฺมา นาลํ อภินิเวสย” (อง.สตุตตก.๒๓/๕๘/๓๐; ธรรมทั้งปวงไม่ควรยึดมั่น, สิ่งทั้งปวงไม่อาจยึดมั่นเอาไว้ได้) มักมาในฐานะเป็นไวพจน์ของทิวฏฐิ หรือ มิจฉาทิวฏฐิ เช่นเดียวกับ ปรามาส อุปาทาน เป็นต้น และอรรถกถา-ฎีกา อาจไขความให้ด้วยว่าเป็นความยึดถือด้วยตัณหาและทิวฏฐิ หรือเต็มทั้งชุดว่า ตัณหามานะและทิวฏฐิ (อภินิเวศที่ใช้ในความหมายอื่นมีบ้างน้อยแห่ง เช่น อง.ฉก.๒๒/๓๒๕/๔๑๒ อภินิเวสหมายถึง ปริณทลที่กึ่งกำนของต้นไม้แม่คลุม) **2.** ในคัมภีร์ชั้นหลังตั้งแต่อรรถกถา มีการใช้อภินิเวศในความหมายว่าจับเริ่มประเดิม ลงมือทำ เข้าสู่การปฏิบัติ (อารัมภ, อนุปเวส, ปฏิปตฺติ) ดังที่ว่า **อภินิเวส** มี ๒ คือ สมถาภินิเวส การเข้าปฏิบัติด้วยสมถะ, การจับเอาสมถะเป็นทางปฏิบัติ และวิปัสสนาภินิเวส การเข้าปฏิบัติด้วยวิปัสสนา, การจับเอาวิปัสสนาเป็นทางปฏิบัติ (ปญจ.๑.๕๒; แต่ ส.อ.

๓/๓๑๑๕ ว่า ๒ คือ สัทธาภินเวส และวิปัสสนาภินเวส); และในวิปัสสนาก็มีการใช้อภินเวสในความหมายว่าปริเคราะห์คือกำหนดรู้ จับ พลิกหมุนตรวจดู พิจารณา (ปริคคหะ, สัมมสนะ)

อภินิหาร อำนาจแห่งบารมี, อำนาจบุญที่สร้างสมไว้

อภิเนษกรรมณ การเสด็จออกเพื่อคุณอันยิ่ง หมายถึง การออกบวช, ผนวช

อภิบาล เลี้ยงดู, ดูแล, บำรุงรักษา, ปกปักรักษา, ค้ำครอง, ปกครอง

อภิรมย์ รื่นเรริงยิ่ง, ยินดียิ่ง, พักผ่อน

อภิลักขิตกาล, อภิลักขิตสมัย เวลาที่กำหนดไว้, วันกำหนด

อภิวันทน, อภิวาท, อภิวาทน การกราบไหว้

อภิวินัย^๑ ในพระวินัยปิฎก บางแห่ง มีคำว่าวินัย มาคู่กับคำว่าอภิวินัย ในกรณีอย่างนี้ มีคำอธิบายในพระวินัยปิฎก (เช่น วินย.๘/๒/๒, ๕๑๒/๑๓๗) ว่า วินัย หมายถึงพระบัญญัติ (คือตัวสิกขาบท) อภิวินัย หมายถึงการแจกแจงอธิบายความแห่งพระบัญญัติ

อภิวินัย^๒ วินัยอันยิ่ง, วินัยเหนือขึ้นไป; ในพระวินัยปิฎก และพระสุตตันตปิฎก มีคำว่า “อภิวินัย” มาด้วยกันเป็นคู่กับคำว่า “อภิธรรม” บ่อยมาก พึงทราบคำอธิบายดังได้แสดงในคำว่า

อภิธรรม ที่มาคู่กันนั้น; ดู **อภิธรรม**^๒

อภิเชก การรุดน้ำ, การแต่งตั้งโดยการทำพิธีรุดน้ำ, การได้บรรลุ

อภิสมจาร ความประพฤติดีงามที่ประณีตยิ่งขึ้นไป, ขนบธรรมเนียมเพื่อความประพฤติดีงามยิ่งขึ้นไปของพระภิกษุ และเพื่อความเรียบร้อยงดงามแห่งสงฆ์; เทียบ **อาทิพรหมจรรย์**

อภิสมจาริกวัตร วัตรเกี่ยวด้วยความประพฤติอันดี, ธรรมเนียมเกี่ยวกับมรรยาทและความเป็นอยู่ที่ดีงาม

อภิสมจาริกาสิกขา หลักการศึกษาบรมในฝ่ายขนบธรรมเนียมที่จะชักนำความประพฤติ ความเป็นอยู่ของพระสงฆ์ให้ดีงามมีคุณยิ่งขึ้นไป, สิกขาฝ่ายอภิสมจาร; เทียบ **อาทิพรหมจริยิกาสิกขา**

อภิสังขาร สภาพที่ปรุงแต่งแห่งการกระทำของบุคคล, เจตนาที่เป็นตัวการในการทำความผิด มี ๓ อย่างคือ ๑. **ปญญาภิสังขาร** อภิสังขารที่เป็นบุญ ๒. **อปญญาภิสังขาร** อภิสังขารที่เป็นปฏิปักษ์ต่อบุญ คือ ๓. **อาเนญชาภิสังขาร** อภิสังขารที่เป็นอเนญชา คือ กุศลเจตนาที่เป็นอรูปาวจร ๔; เรียกง่าย ๆ ได้แก่ บุญบาป ฌาน

อภิสังขารมาร อภิสังขารเป็นมารเพราะเป็นตัวปรุงแต่งกรรม ทำให้เกิดชาติชราเป็นต้น ชัดขวางไม่ให้หลุดพ้นจากทุกข์

ในสังสารวัฏฏ์ (ข้อ ๓ ในมาร ๕)

อภิธรรมพจนานุกรม “คาถาของพระองค์ผู้ตรัสรู้แล้ว”, คาถาที่ตรัสเมื่อตรัสรู้เป็นพระพุทธรเจ้าแล้ว (แยกต่างหากจากคาถาที่ตรัสเมื่อยังเป็นพระโพธิสัตว์), เป็นคำที่แทบไม่พบในที่อื่นนอกจากอรรถกถาชาดก (พบในอรรถกถาเบตวัตถุ ๑ ครั้ง) ทั้งนี้เพราะในชาดกนั้นพระพุทธรเจ้าทรงเล่าเรื่องอดีตครั้งทรงเป็นพระโพธิสัตว์ และตรัสคำสอนของพระองค์เช่นคติที่ฟังได้จากเรื่องอดีตนั้นด้วย ดังนั้น คำพูดในเรื่องจึงมีทั้งคำของพระโพธิสัตว์ในอดีตเมื่อยังไม่ตรัสรู้ มีทั้งคำของบุคคลอื่นที่โต้ตอบในเรื่องนั้น และมีพระดำรัสของพระพุทธรเจ้าที่ตรัสคติหรือข้อสรุปไว้ คำของทุกบุคคลในเรื่องมาด้วยกันในพระไตรปิฎกตอนนั้น และตามปกติเป็นคาถาทั้งนั้น บางครั้งพระอรรถกถาจารย์จะให้เราแยกได้จึงบอกให้รู้ว่าในเรื่องนั้นๆ คาถาตรงนี้ๆ เป็นอภิธรรมพจนานุกรม คือเป็นคาถาที่พระองค์ตรัสเอง ไม่ใช่ของบุคคลอื่นในเรื่อง และไม่ใช้ของพระโพธิสัตว์ในเรื่อง

ดังตัวอย่างในชาดกเรื่องแม่เหล็กที่ตรัสเล่าว่า แม่เหล็ก (นกชนิดนี้วางไข่บนพื้นดิน) มีลูกหลายตัวเพิ่งออกจากไข่ ยังบินไม่ได้ และพอดีอยู่บนทางที่ข้างเดียวหากิน วันนั้น ช้างโพธิสัตว์นำ

ช้างโขลงใหญ่ผ่านมา แม่เหล็กก็เข้าไปยืนขวางหน้าและกล่าว (เป็นคาถา) ว่า “ฉันขอไหว้ท่านพญาช้างผู้สูงวัยอายุถึง ๖๐ ปี มีกำลังอ่อนถอยลง แต่เป็นเจ้าโขลงยิ่งใหญ่แห่งแดนป่า ฉันขอทำอัญชลีท่านด้วยปีกทั้งสอง โปรดอย่าฆ่าลูกอ่อนตัวน้อยๆ ของฉันเสียเลย” ช้างโพธิสัตว์ฟังแล้วก็สงสาร เข้ามายืนคร่อมบังลูกนกทั้งหมดไว้ จนโขลงช้างผ่านเลยไป และลูกนกปลอดภัย แต่ต่อมา ช้างร้ายตัวหนึ่งซึ่งเที่ยวไปล่าฟันผ่านมา แม่เหล็กก็เข้าไปยืนขวางหน้าและกล่าวว่า “ฉันขอไหว้ท่านพญาช้างผู้จรเดี่ยวแห่งแดนป่า เทียวหาอาหารตามขุนเขา ฉันขอทำอัญชลีท่านด้วยปีกทั้งสอง โปรดอย่าฆ่าลูกอ่อนตัวน้อยๆ ของฉันเสียเลย” แต่เจ้าช้างพาลไม่ปรานี กลับพูดแสดงอำนาจว่า “แฉะนางนกไข่ ข้าจะฆ่าลูกน้อยของเจ้าเสีย เจ้าไม่มีกำลังจะมาทำอะไรข้าได้ อย่างพวกเจ้านี้ให้ร้อยตัวพันตัว ข้าจะเอาเท้าซ้ายข้างเดียวขยี้ให้ละเอียดไปเลย” ว่าแล้วก็เอาเท้าเหยียบขยี้ลูกนกเหล็กละเอียดทั้งหมดและร้องแปรแปรนวิงเล่นไป ฝ่ายแม่เหล็กแค้นนัก ฮึดขึ้นมาในใจว่า “มิใช่ว่าใครมีกำลังแล้วจะทำอะไรก็ได้ไปทั่วทั้งหมด กำลังของคนพาลนี้แหละ มีไว้ฆ่าคนพาล เจ้าช้างใหญ่เอ๋ย ใครฆ่า

ลูกอ่อนตัวน้อยๆ ของข้า ข้าจักทำให้มันย่อยยับ” ผู้ใจว่าจะได้รู้กันระหว่างกำลังร่างกายกับกำลังปัญญา แล้วแม่มกัก็คิดวางแผน และไปขอความร่วมมือจากสัตว์เล็กอื่นอีก ๓ ตัว คือ กากบ และแมลงวันหัวเขียว เริ่มด้วยการหาจิ้งหะจิกลูกตาทั้งสองข้างของเจ้าช้างपाल แล้วแมลงวันหัวเขียวก็มาไขใส่ลูกตาที่บอด พอถูกหนอนชอนไชตา ช้างเจ็บปวดมาก และกระหายเที่ยวหาน้ำที่ตามองไม่เห็น ถึงที่กบก็ขึ้นไปร้องบนยอดเขา ช้างนึกว่ามีน้ำที่นั่นก็ขึ้นไป กบก็ลงมาร้องที่หน้าผา ช้างมุ่งหน้ามาหาน้ำถึงหน้าผาก็ลื่นไถลตกลงไปตายอยู่ที่เชิงเขา แม่มกัก็บินลงมาเดินไปมาบนตัวช้างด้วยความสนใจดีใจ เรื่องจบลงโดยพระพุทธเจ้าตรัสว่า “จงดูเถิด แม่มกัไส้ กากบ และแมลงวันหัวเขียว สัตว์ทั้งสี่นี้ร่วมมือกันฆ่าช้างเสียได้ ท่านจงดูคติของคนมีเวรที่ทำต่อกัน เพราะฉะนั้นแลท่านทั้งหลาย ไม่ควรก่อเวรกับใครๆ ถึงจะเป็นคนที่ไม่รักไม่ชอบกัน” ในชาดกนี้มีคำกล่าว ๕ คาถา จะเห็นชัดว่า ๔ คาถาแรกเป็นคาถาของบุคคลอื่นในเรื่อง แต่เฉพาะคาถาที่ ๕ เป็นอภิสัมพุทธคาถา

อมนุษย์ ผู้มีเขี้ยวมนุษย์, ไม่ใช่คน, มักหมายถึงสัตว์ในภพที่มีฤทธิ์มีอำนาจน่ากลัว อย่างที่คนไทยเรียกว่าพวกภูตผี

ปีศาจ แต่ในภาษาบาลี หมายถึงยักษ์หรือเปรต บ่อยครั้งหมายถึงเทวดา บางทีหมายถึงท้าวสักกะ คือพระอินทร์ (เช่น ฐ.อ.๑๐/๑๓๔)

อมร, อมระ ผู้ไม่ตาย เป็นคำเรียกเทวดา ผู้ได้ดื่มน้ำอมฤต

อมฤต เป็นชื่อน้ำทิพย์ที่ทำให้ผู้ดื่มให้ไม่ตายตามเรื่องราว เทวดาทั้งหลายคิดหาของเครื่องกันตาย พวกกันไปถามพระเป็นเจ้าพระเป็นเจ้ารับสั่งให้กวนมหาสมุทร เทวดาทั้งหลายก็ทำตามโดยวิธีใช้ภูเขารองข้างล่างลูกหนึ่ง วางข้างบนลูกหนึ่งที่กลางมหาสมุทร ลักษณะคล้ายโมลสำหรับไม่เป้ง เอานาคพันเข้าที่ภูเขาลูกบนแล้วช่วยกันชักสองข้าง อาศัยความร้อนที่เกิดจากความหมุนเวียนเบียดเสียดแห่งภูเขา ต้นไม้ทั้งหลายที่เป็นยาบนภูเขา ได้คายรสลงไปในมหาสมุทร จนขึ้นเป็นปลักแล้ว เกิดเป็นน้ำทิพย์ขึ้นในท่ามกลางมหาสมุทร เรียกว่า น้ำอมฤต บ้าง น้ำสุรามฤต บ้าง; ทั้งหมดนี้เป็นเรื่องตามคติของศาสนาพราหมณ์

อมฤตธรรม ธรรมที่ทำให้ไม่ตาย, ธรรมซึ่งเปรียบด้วยน้ำอมฤตอันทำให้ผู้ดื่มให้ไม่ตาย หมายถึงพระนิพพาน

อมาตย์ ข้าราชการ, ข้าเฝ้า, ขุนนาง, มักเรียก อ่ามาตย์

อมาวลี ดิถีเป็นที่อยู่ร่วมแห่งพระอาทิตย์

และพระจันทร์, วันพระจันทร์ดับ หรือ วันดับ คือวันสิ้นเดือนทางจันทรคติ (แรม ๑๕ หรือ ๑๔ ค่ำ)

อมิตา เจ้าหญิงศากยวงศ์ เป็นพระราชบุตรีของพระเจ้าสีหหนุ เป็นพระกนิษฐภคินีของพระเจ้าสุทโธทนะ เป็นพระเจ้าอาของพระพุทธเจ้า มีโอรสซึ่งออกผนวชนามว่า พระติสสเถระ (ตามคัมภีร์มหาวงศ์ ว่าเป็นมเหสีของพระเจ้าสุปพพุทธะ จึงเป็นพระมารดาของพระเทวทัตและเจ้าหญิงยโสธราพิมพา)

อมิตาทนะ กษัตริย์ศากยวงศ์ เป็นพระราชบุตรองค์ที่ ๓ ของพระเจ้าสีหหนุ เป็นพระอนุชาองค์ที่ ๒ ของพระเจ้าสุทโธทนะ เป็นพระเจ้าอาของพระพุทธเจ้า เป็นพระบิดาของพระอานนท์ (นี้ว่าตาม ม.อ.๑/๓๘๔; วินย.ฎี. ๓/๓๔๙ เป็นต้น แต่ว่าตาม อง.อ.๑/๑๗๑ และ พุทธ.อ.๘๕ ซึ่งขัดกับที่อื่นๆ และว่าตามหนังสือเรียนเป็นพระบิดาของพระมหานามะ และพระอนุรุทธะ)

อมุพพวินัย ระเบียบที่ให้แก่วิกษุผู้หายเป็นบ้าแล้ว, วิธีระงับอิทธิฤทธิ์สำหรับภิกษุผู้หายจากเป็นบ้า ได้แก่ กิริยาที่สงฆ์สวดประกาศให้สมมติแก่วิกษุผู้หายเป็นบ้าแล้ว เพื่อระงับอนุวาทาธิกรณ์ อธิบายว่า จำเลยเป็นบ้าทำการล่วงละเมิดอาบัติ แม้จะเป็นจริงก็เป็นอนาบัติ

เมื่อเธอหายบ้าแล้วมีผู้โจทด้วยอาบัติระหว่างเป็นบ้านั้นไม่รู้จบ ท่านให้สงฆ์สวดกรรมวาจาประกาศความข้อนี้ไว้ เรียกว่า **อมุพพวินัย** ยกฟ้องโจทเสีย ภายหลังมีผู้โจทด้วยอาบัตินั้น หรืออาบัติเช่นนั้น ในคราวที่เป็นบ้า ก็ให้อธิกรณ์เป็นอันระงับด้วยอมุพพวินัย (ข้อ ๓ ในอธิกรณ์สมณะ ๗)

อโมหะ ความไม่หลง, ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่ออโมหะ คือ ความรู้จริง ได้แก่ ปัญญา (ข้อ ๓ ในกุกุศลมูล ๓)

อยู่กรรม ดู *ปริวาส*

อยู่ปริวาส ดู *ปริวาส*

อยู่ร่วม ในประโยคที่ว่า “ภิกษุได้รู้ที่อยู่กินร่วมกันดี อยู่ร่วมก็ดี สำเร็จการนอนด้วยกันก็ดี” ร่วมอุโบสถสังฆกรรม

โยนิโสมนสิการ การทำในใจโดยไม่แยบคาย, การไม่ใช้ปัญญาพิจารณา, ความไม่รู้จักคิด, การปล่อยให้วิชาตันทนครอบงำนำความคิด; เทียบ *โยนิโสมนสิการ*

อรรถิ ติตามารคนหนึ่งใน ๓ คน อาสาพระยามารผู้เป็นบิดา เข้าไปประโลมพระพุทธเจ้าด้วยอาการต่างๆ ในสมัยที่พระองค์เสด็จอยู่ที่ม้อชปาลนิโครธภายหลังตรัสรู้ใหม่ๆ (อีก ๒ คน คือ ตัณฑากับ รากา)

อรรถิ ความซึ่งเคียด, ความไม่ยินดีด้วย,

ความริษยา

อรรถ ๓ อัคร

อรรถสาวก สาวกผู้เลิศ, สาวกผู้ยอดเยี่ยม, ศิษย์ผู้เลิศกว่าศิษย์อื่นของพระพุทธเจ้า หมายถึง พระสารีบุตร และพระมหาโมคคัลลานะ; **๓ อัครสาวก**

อรรถ ความหมาย, ความมุ่งหมาย, เนื้อความ, ใจความ, ประโยชน์, ผล

อรรถ ๒, ๓ อรรถ

อรรถกถา “เครื่องบอกความหมาย”, ถ้อยคำบอกแจ้งชี้แจงอรรถ, คำอธิบาย อรรถ คือความหมายของพระบาลี อันได้แก่พุทธพจน์ รวมทั้งข้อความและเรื่องราวเกี่ยวข้อของแวดล้อมที่รักษาสืบทอดมาในพระไตรปิฎก, คัมภีร์อธิบายความในพระไตรปิฎก; ในภาษาบาลีเขียน อฏฐกถา, มีความหมายเท่ากับคำว่า อตฺถวณฺณนา หรือ อตฺถสํวณฺณนา (คัมภีร์สหนินิตี ธาตุมาลา กล่าวว่า อรรถกถา คือเครื่องพรรณนาอธิบายความหมาย ที่ดำเนินไปตามพยัญชนะและอรรถ อันสัมพันธ์กับเหตุอันเป็นที่มาและเรื่องราว)

อรรถกถามีมาเดิมสืบแต่พุทธกาล เป็นของเนื่องอยู่ด้วยกันกับการศึกษาคำสอนของพระพุทธเจ้า ดังที่เข้าใจง่าย ๆ ว่า “อรรถกถา” ก็คือคำอธิบายพุทธพจน์ และคำอธิบายพุทธพจน์นั้น ก็เริ่มต้นที่

พุทธพจน์ คือพระดำรัสของพระพุทธเจ้าพระองค์ ซึ่งพระดำรัสที่ตรัสประกอบเสริมขยายความในเรื่องที่ตรัสเป็นหลักในคราวนั้นๆ บ้าง เป็นข้อที่ทรงชี้แจงอธิบายพุทธพจน์อื่นที่ตรัสไว้ก่อนแล้ว บ้าง เป็นพระดำรัสปลีกย่อยที่ตรัสอธิบายเรื่องเล็กๆ น้อยๆ ทำนองเรื่องเบ็ดเตล็ดบ้าง ดังที่ท่านยกตัวอย่างว่า เมื่อพระพุทธเจ้าทรงได้รับนิมนต์เสด็จไปประทับใช้อาคารเป็นปฐม ในคราวที่เจ้าศากยะสร้างหอประชุม (สันถาคาร) เสร็จใหม่ ในพระไตรปิฎกกล่าวไว้เพียงว่าได้ทรงแสดงธรรมกถาแก่เจ้าศากยะอยู่จนดึก เมื่อจะทรงพัก จึงรับสั่งให้พระอานนท์แสดงธรรมเรื่องเสขปฏิปทาแก่เจ้าศากยะเหล่านั้น และในพระสูตรนั้นได้บันทึกสาระไว้เฉพาะเรื่องที่พระอานนท์แสดง ส่วนธรรมกถาของพระพุทธเจ้าเองมีว่าอย่างไร ท่านไม่ได้รวมไว้ในตัวพระสูตรนี้ เรื่องอย่างนี้มีบ่อยๆ แม้แต่พระสูตรใหญ่ๆ ก็บันทึกไว้เฉพาะหลักหรือสาระสำคัญ ส่วนที่เป็นพระดำรัสรายละเอียดหรือข้อปลีกย่อยขยายความ ซึ่งเรียกว่าปกิณฑเทศนา (จะเรียกว่าปกิณฑธรรมเทศนา ปกิณฑธรรมกถา ปกิณฑกถา หรือบาลีมุตฺตรธรรมกถา ก็ได้) แม้จะไม่ได้รวมไว้เป็นส่วนของพระไตรปิฎก แต่พระสาวกก็

ถือว่าสำคัญยิ่ง คือเป็นส่วนอธิบาย ขยายความที่ช่วยให้เข้าใจพุทธพจน์ที่ บันทึกไว้เป็นพระสูตรเป็นต้นนั้นได้ชัดเจนขึ้น พระสาวกทั้งหลายจึงกำหนดจด จำปิกณกเทศนาเหล่านี้ไว้ประกอบพ่วง คู่ไปกับพุทธพจน์ในพระไตรปิฎก เพื่อเป็นหลักฐานที่ช่วยให้เข้าใจชัดเจนใน พระพุทธประสงค์ของหลักธรรมที่ตรัส ในคราวนั้นๆ และเฉพาะอย่างยิ่งจะได้ ใช้ในการชี้แจงอธิบายหลักธรรมในพุทธ พจน์นั้นแก่ศิษย์เป็นต้น พระปิกณก- เทศนาเหล่านี้แหละ ที่เป็นแกนหรือเป็นที่ก่อ รูปของสิ่งที่เรียกว่าอรรถกถา แต่ใน ขณะที่ส่วนซึ่งเรียกว่าพระไตรปิฎก ท่าน รักษาไว้ในรูปแบบและในฐานะที่เป็น หลัก ส่วนที่เป็นอรรถกถานี้ ท่านนำสืบ กันมาในรูปลักษณะและในฐานะที่เป็นคำ อธิบายประกอบ แต่ก็ถือเป็นสำคัญยิ่ง ดังที่เมื่อสังคายนาพระไตรปิฎก อรรถก- ถาเหล่านี้ก็เข้าสู่การสังคายนาด้วย (ดู ตัวอย่างที่ ม.ม.๑๓/๒๕/๒๕; ม.อ.๓/๖/๒๐; วินย.ฎี. ๒/๒๘/๓๐; ที.ฎี.๒/๑๘๘/๒๐๓) ทั้งนี้ มีเฉพาะ พระพุทธดำรัสเท่านั้น แม้คำอธิบายของ พระมหาสาวกบางท่านก็มีทั้งที่เป็นส่วน ในพระไตรปิฎก (อย่างเช่นพระสูตร หลายสูตรของพระสารีบุตร) และส่วน อธิบายประกอบที่ถือว่าเป็นอรรถกถา คำอธิบายที่สำคัญของพระสาวกผู้ใหญ่

อันเป็นที่ยอมรับนับถือเป็นหลัก ก็ได้รับการถ่ายทอดรักษาผ่านการสังคายนาสืบ ต่อมาด้วย

คำอธิบายที่เป็นเรื่องใหญ่บางเรื่อง สำคัญมากถึงกับว่า ทั้งที่เรียกว่าเป็น อรรถกถา ก็จัดรวมเข้าเป็นส่วนหนึ่งใน พระไตรปิฎกด้วย ดังที่ท่านเล่าไว้ คือ “อัญญกถากัณฑ์” ซึ่งเป็นภาคหรือคัมภีร์ ย่อยที่ ๓ ในคัมภีร์ธัมมสังคณี แห่งพระ อภิธรรมปิฎก (พระไตรปิฎก เล่ม ๓๔, อัญญกถากัณฑ์นี้มีอีกชื่อหนึ่งว่า “อตุฏฐา- ธารกัณฑ์” และพระไตรปิฎกฉบับสยาม รัฐได้เลือกใช้ชื่อหลัง) ตามเรื่องที่ท่าน บันทึกไว้ว่า (สงคณี.อ.๔๖๖) ลัทธิวิหาริกรูป หนึ่งของพระสารีบุตรไม่สามารถกำหนด จับคำอธิบายธรรมในภาคหรือคัมภีร์ ย่อยที่ ๒ ที่ชื่อนิกเขปกัณฑ์ ในคัมภีร์ ธัมมสังคณีนั้น พระสารีบุตรจึงพูดให้ฟัง ก็เกิดเป็นอัญญกถากัณฑ์หรืออตุฏฐา- ธารกัณฑ์นั้นขึ้นมา (แต่คัมภีร์มหาอัญญกถา กล่าวไว้ว่า พระสารีบุตรพาลัทธิวิหาริกรูป นั้นไปเฝ้าพระพุทธเจ้า และพระองค์ ตรัสแสดง), คัมภีร์มหานิทเทส (พระ ไตรปิฎก เล่ม ๒๙) และจุฬินิทเทส (พระไตรปิฎก เล่ม ๓๐) ก็เป็นคำอธิบาย ของพระสารีบุตร ที่ไขและขยายความ แห่งพุทธพจน์ในคัมภีร์สุตตนิบาต (พระ ไตรปิฎก เล่ม ๒๕, อธิบายเฉพาะ ๓๒

สูตร ในจำนวนทั้งหมด ๗๑ สูตร)

อรรถกถาทั้งหลายแต่ครั้งพุทธกาล นั้น ได้พ่วงมากับพระไตรปิฎกผ่านการสังคายนาทั้ง ๓ ครั้ง จนกระทั่งเมื่อพระมหินทเถระไปประดิษฐานพระพุทธรูปในลังกาทวีป เมื่อ พ.ศ. ๒๓๕ ก็นำอรรถกถาเหล่านั้น ซึ่งยังเป็นภาษาบาลี พ่วงไปกับพระไตรปิฎกบาลีด้วย แต่เพื่อให้พระสงฆ์ตลอดจนพุทธศาสนิกทั้งหลายในลังกาทวีปนั้น สามารถศึกษาพระไตรปิฎกซึ่งเป็นภาษาบาลีได้สะดวก พระพุทธรูปศาสนาจะได้เจริญมั่นคงด้วยหลักพระธรรมวินัย คัมภีร์เล่าว่า พระมหินทเถระได้แปลอรรถกถาจากภาษาบาลีให้เป็นภาษาของผู้เล่าเรียน คือภาษาสิงห์ ซึ่งเรียกกันต่อมาว่า “มหาอรรถกถา” และใช้เป็นเครื่องมือศึกษาพระไตรปิฎกบาลีสืบมา ต่อแต่นั้น อรรถกถาทั้งหลายก็สืบทอดกันมาในภาษาสิงห์

ต่อมา พระพุทธรูปในชมพูทวีปเสื่อมลง แม้ว่าพระไตรปิฎกจะยังคงอยู่ แต่อรรถกถาได้สูญสิ้นหมดไป ครั้งนั้นมีพระภิกษุรูปหนึ่ง ออกบวชจากตระกูลพราหมณ์ เล่าเรียนพระไตรปิฎกแล้ว มีความเชี่ยวชาญจนปรากฏนามว่า “พุทธโฆส” ได้เรียบเรียงคัมภีร์ชื่อว่า *ญาโณทัย* (คัมภีร์ *มหาวงส์* กล่าวว่าท่านเรียบเรียงอรรถกถาแห่งคัมภีร์ธัมมสังคณี ชื่อว่า

อรรถกถาในคราวนั้นด้วย แต่ไม่สมจริง เพราะอรรถกถานี้อ้างวิสุทธิมคค์ และอ้างสมันตปาสาทิกา มากมายหลายแห่ง จึงคงต้องแต่งทีหลัง) เสร็จแล้วเริ่มจะเรียบเรียงอรรถกถาแห่งพระปริตรขึ้น อาจารย์ของท่าน ซึ่งมีชื่อว่าพระเรวตเถระ บอกว่า อรรถกถามีอยู่บริบูรณ์ในลังกาทวีป เป็นภาษาสิงห์ และให้ท่านไปแปลเป็นภาษาบาลีแล้วนำมายังชมพูทวีป

พระพุทโฆสได้เดินทางไปยังลังกาทวีปในรัชกาลของพระเจ้ามทานาม (พ.ศ. ๔๕๓-๔๗๕; ปีที่ท่านไป หลักฐานบางแห่งว่า พ.ศ. ๔๕๖ แต่บางแห่งว่า พ.ศ. ๔๖๕) พระพุทโฆสพำนักในมหาวิหารเมืองอนูราชปุระ ได้สดับอรรถกถาภาษาสิงห์ครบทั้ง มหาอรรถกถา มหาปัจจรี (มหาปัจจจริย ก็เรียก) และกุนฺทุที (อรรถกถาเก่าก่อนเหล่านี้ รวมทั้ง *สงฺเขปญฺจกถา* ซึ่งเป็นความย่อของมหาปัจจรี และ *อนฺธกญฺจกถา* ที่พระพุทโฆสได้ค้นมาก่อนนั้นแล้ว จัดเป็น *ไปราณญฺจกถา*) เมื่อจบแล้ว ท่านก็ได้ขอแปลอรรถกถาภาษาสิงห์ เป็นภาษามคธ แต่สังฆะแห่งมหาวิหารได้มอบคาถาพุทธพจน์ให้ท่านไปเขียนอธิบายก่อน เป็นการทดสอบความสามารถ พระพุทโฆสได้เขียนขยายความคาถานั้น โดยประมวลความในพระไตรปิฎกพร้อมทั้งอรรถกถามา

เรียบเรียงตามหลักไตรสิกขา สำเร็จเป็น คัมภีร์ *วิสุทธิมรรค* ครั้นเห็นความสามารถแล้ว สังฆะแห่งมหาวิหารจึงได้มอบคัมภีร์แก่ท่าน พระพุทธโฆสเริ่มงานแปลใน พ.ศ.๙๗๓ ตั้งต้นที่อรรถกถาแห่งพระวินัยปิฎก (คือสมันตปาสาทิกา, กำหนดปีจาก วินย.อ.๓/๖๓๕) เมื่อทำงานแปลเสร็จพอควรแล้ว ก็เดินทางกลับไปยังชมพูทวีป

งานแปลของพระพุทธโฆสนั้น แท้จริงมิใช่เป็นการแปลอย่างเดียว แต่เป็นการแปลและเรียบเรียง ดังที่ท่านเองเขียนบอกไว้ว่า ในการสังวรรณนาพระวินัย ท่านใช้ *มหาอรรถกถา* เป็นเนื้อหาหลัก (เป็นสรณะ) พร้อมทั้งเก็บเอาอรรถะที่ควรกล่าวถึงจากข้อวินิจฉัยที่มีในอรรถกถา *มหาปัจจุรี* และอรรถกถา *กुरुณี* เป็นต้น (คือรวมตลอดถึง *อันทกัฏฐกถา* และ *สังเขปปัญจกถา*) อธิบายให้ครอบคลุมประดาเถรวาทะ (คือข้อวินิจฉัยของพระมหาเถระวินัยธรโบราณในลังกาทวีป ถึง พ.ศ.๖๕๓), แต่ในส่วนของคุณพระสุตตันตปิฎกและพระอภิธรรมปิฎกอรรถกถาโบราณ (โบราณัญญกถา) ภาษาลิงหัพ มีเพียง *มหาอรรถกถา* อย่างเดียว (มีมหาอรรถกถาในส่วนของคัมภีร์แต่ละหมวดนั้นๆ ซึ่งถือว่าเป็นมูลัญญกถา) พระพุทธโฆสจึงใช้ *มหาอรรถกถา* นั้น เป็น

แกน ข้อความที่ยืดยาวกล่าวซ้ำๆ ก็จับเอาสาระมาเรียบเรียง แปลเป็นภาษามคธ โดยเก็บเอาวาทะ เรื่องราว และข้อวินิจฉัยของพระเถระสิงหัพโบราณ ถึง พ.ศ.๖๕๓ มารวมไว้ด้วย

พระพุทธโฆสอาจารย์เป็นผู้เริ่มต้นยุคอรรถกถาที่กลับมาเป็นภาษาบาลีขึ้นใหม่ แม้ว่าพระพุทธโฆสจะมิได้จัดทำอรรถกถาขึ้นครบบริบูรณ์ แต่ในระยะเวลาใกล้เคียงกันนั้นและต่อจากนั้นไม่นาน ก็ได้มีพระอรรถกถาจารย์รูปอื่นๆ มาทำงานส่วนที่ยังขาดอยู่จนเสร็จสิ้น

รายชื่ออรรถกถา พร้อมทั้งนามพระเถระผู้รจนา (พระอรรถกถาจารย์) แสดงตามลำดับคัมภีร์ในพระไตรปิฎกที่อรรถกถานั้นๆ อธิบาย มีดังนี้ (พม. หมายถึง พระพุทธโฆสอาจารย์)

- ก.พระวินัยปิฎก** (ทั้งหมด) *สมันตปาสาทิกา* (พม.) **ข.พระสุตตันตปิฎก**
๑. *ทีฆนิกาย สุมังคลวิลาสินี* (พม.)
 ๒. *มัชฌิมนิกาย ปปัญจสุทนี* (พม.)
 ๓. *สังยุตตนิกาย สวรรคปกาสินี* (พม.)
 ๔. *อังคุตตรนิกาย มโนรธปุรณี* (พม.)
 ๕. *ขุททกนิกาย* ๑. *ขุททกปาฐะ* *ปรมัตต-โชติกา* (พม.) ๒. *ธรรมบท* *ธัมมปทัฏฐกถา* (*) ๓. *อุทาน* *ปรมัตตทีปนี* (พระธรรมปาละ) ๔. *อิติวุตตกะ* *ปรมัตตทีปนี* (พระธรรมปาละ) ๕. *สุตตนิบาต* *ปรมัตต-*

โชติกา (พจน.) ๖.วิมานวัตถุ **ปรมัตถ-
ทีปนี**[@] (พระธรรมปาละ) ๗.เปตวัตถุ
ปรมัตถทีปนี[@] (พระธรรมปาละ) ๘.เถร-
คาถา **ปรมัตถทีปนี** (พระธรรมปาละ) ๙.
เถรีคาถา **ปรมัตถทีปนี** (พระธรรมปาละ)
๑๐.ชาดก **ชาตกัฏฐกถา** (*) ๑๑.นิทเทส
สัทธัมมปัสโชติกา (พระอุปเสนะ) ๑๒.
ปฏิสัมภิตามัคค์ **สัทธัมมปกาสินี** (พระ
มหานาม) ๑๓.อปทาน **วิสุทธชนวิลาสินี**
(**) ๑๔.พุทธวงส์ **มรุตตวิลาสินี** (พระ
พุทธทัตตะ) ๑๕.จริยาปิฎก **ปรมัตถ-
ทีปนี** (พระธรรมปาละ) **ค.พระอภิธรรม-
ปิฎก** ๑.ธัมมสังคณี **อัญญาสาธินี** (พจน.)
๒.วิมังค์ **สัมโมหวิโนทนี** (พจน.) ๓.ห้า
คัมภีร์ที่เหลือ **ปัญจปกรณัญญกถา** (พจน.)

[พึงทราบ: [@] **ปรมัตถทีปนี** ที่เป็น
อรรถกถา แห่งวิมานวัตถุ และเปตวัตถุ
มีอีกชื่อหนึ่งว่า **วิมลวิลาสินี**; (*) คือ
ธัมมปทัฏฐกถา และ**ชาตกัฏฐกถา** นั้น
ที่จริงก็มีชื่อเฉพาะว่า **ปรมัตถโชติกา**
และถือกันมาว่าพระพุทธโฆสเป็นผู้
เรียบเรียงคัมภีร์ทั้งสองนี้ แต่อาจเป็นไปได้
ว่าท่านเป็นหัวหน้าคณะ โดยมีผู้อื่นร่วม
งานด้วย; (**) **วิสุทธชนวิลาสินี** นั้น
นามผู้รจนานี้ไม่แจ้ง แต่คัมภีร์จุฬาคันถวงส์
(แต่งในพม่า) ว่าเป็นผลงานของพระ
พุทธโฆส; มีอรรถกถาอื่นที่พึงทราบอีก
บ้าง คือ **กัณหาวิตรณี** (อรรถกถาแห่ง

พระปาติโมกข์) ซึ่งก็เป็นผลงานของพระ
พุทธโฆส, อรรถกถาแห่งเนตติปกรณ์
เป็นผลงานของพระธรรมปาละ]

เนื้อตัวแท้ๆ ของอรรถกถา หรือ
ความเป็นอรรถกถา ก็ตรงกับชื่อที่เรียก
คือ อยู่ที่เป็นคำบอกความหมาย หรือ
เป็นถ้อยคำชี้แจงอธิบายอรรถะของศัพท์
หรือข้อความในพระไตรปิฎก เฉพาะ
อย่างยิ่งคืออธิบายพุทธพจน์ เช่น เรา
อ่านพระไตรปิฎก พบคำว่า “วิริยสุส
สณฺหาณ” ก็ไม่เข้าใจ สงสัยว่าทรวดทรง
ลัทธิฐานอะไรของความเพียร จึงไปเปิด
ดูอรรถกถา ก็พบไขความว่า ลัทธิฐานใน
ที่นี้หมายความว่า “จปนา อปฺปวตฺตนา...”
ก็เข้าใจและแปลได้ว่าหมายถึงการหยุด
ยั้ง การไม่ดำเนินความเพียรต่อไป ถ้า
พูดในชั้นพื้นฐาน ก็คล้ายกับพจนานุกรม
ที่เราอาศัยค้นหาความหมายของ
ศัพท์ แต่ต่างกันตรงที่ว่าอรรถกถามีใช้
เรียงตามลำดับอักษร แต่เรียงไปตาม
ลำดับเนื้อความในพระไตรปิฎก ยิ่งกว่า
นั้น อรรถกถาอาจจะแปลความหมายให้
ทั้งประโยค หรือทั้งตอนทั้งตอน และ
ความที่ท่านชำชองในพระไตรปิฎก ก็
อาจจะอ้างอิงหรือโยงคำหรือความตอน
นั้น ไปเทียบหรือไปบรรจบกับข้อความ
เรื่องราวที่อื่นในพระไตรปิฎกด้วย นอก
เหนือจากนี้ ในกรณีเป็นข้อปัญหา หรือ

ไม่ชัดเจน ก็อาจจะบอกข้อยุติหรือคำวินิจฉัยที่สังฆะได้ตกลงไว้และรักษากันมา บางทีก็มีการแสดงความเห็นหรือมติของพระอรรถกถาจารย์ต่อเรื่องที่กำลังพิจารณา และพร้อมนั้น ก็อาจจะกล่าวถึงมติที่ขัดแย้ง หรือที่สนับสนุนของ “เกจิ” (อาจารย์บางพวก) “อญเณ” (อาจารย์พวกอื่น) “อปเร” (อาจารย์อีกพวกหนึ่ง) เป็นต้น นอกจากนั้น ในการอธิบายหลักหรือสาระบางอย่าง บางทีก็ยกเรื่องราวมาประกอบหรือเป็นตัวอย่าง ประเภทเรื่องปณิธิฤทธิปาฏิหาริย์บ้าง เรื่องในวิถีชีวิตและความเชื่อของชาวบ้านบ้าง ตลอดจนเหตุการณ์ในยุคสมัยต่างๆ ซึ่งมากที่เดียวเป็นเรื่องความเป็นไปของบ้านเมืองในลังกาทวิป ซึ่งในอดีตผ่านยุคสมัยต่างๆ ระยะเวลาที่พระสงฆ์เล่าเรียนกัน คงมีการนำเอาเรื่องราวในยุคสมัยนั้นๆ มาเล่าสอนและบันทึกไว้สืบกันมา จึงเป็นเรื่องตำนานบ้าง ประวัติศาสตร์บ้าง แห่งกาลเวลาหลายศตวรรษ อันเห็นได้ชัดว่า พระอรรถกถาจารย์ดังเช่นพระพุทธโฆสาจารย์ ไม่อาจรู้ไปถึงได้ นอกจากยกเอาจากคัมภีร์ที่เรียกว่าโปราณภูฏกถาขึ้นมาถ่ายทอดต่อไป

สำหรับผู้ที่เข้าใจรู้จักอรรถกถา สิ่งสำคัญที่เขาต้องการจากอรรถกถา ก็คือส่วนที่เป็นคำบอกความหมายไขความ

อธิบายเนื้อหาในพระไตรปิฎก ซึ่งก็คือต้องการตัวอรรถกถาแท้ๆ นั้นเอง และก็ตรงกันกับหน้าที่การงานของอรรถกถาอันได้แก่การรักษาสืบทอดคำบอกความหมายที่เป็นอรรถะในพระไตรปิฎก ส่วนอื่นนอกเหนือจากนี้ เช่นเรื่องราวเล่าขานต่างๆ เป็นเพียงเครื่องเสริมประกอบที่จริง มันไม่ใช่อรรถกถา แต่เป็นสิ่งที่พ่วงมาด้วยในหนังสือหรือคัมภีร์ที่เรียกว่าอรรถกถา

เนื่องจากผู้อ่านพระไตรปิฎกบาลีต้องพบศัพท์ที่ตนไม่รู้เข้าใจบ่อยครั้ง และจึงต้องปรึกษาอรรถกถา คล้ายคนปรึกษาพจนานุกรม เมื่อแปลพระไตรปิฎกมาเป็นภาษาไทย เป็นต้น จึงมักแปลไปตามคำไขความหรืออธิบายของอรรถกถา พระไตรปิฎกแปลภาษาไทยเป็นต้นนั้น จึงมีส่วนที่เป็นคำแปลผ่านอรรถกถา หรือเป็นคำแปลของอรรถกถาอยู่เป็นอันมาก และผู้อ่านพระไตรปิฎกแปลก็ไม่รู้ตัวว่าตนกำลังอ่านอรรถกถาพร้อมไปด้วย หรือว่าตนกำลังอ่านพระไตรปิฎกตามคำแปลของอรรถกถา

มีข้อพึงทราบอีกอย่างหนึ่งว่า เวลาเมื่อพูดถึงอรรถกถา ทุกคนเข้าใจว่าหมายถึงอรรถกถาภาษาบาลีที่พระพุทธโฆสาจารย์ เป็นต้น ได้เรียบเรียงขึ้น ในช่วงระยะใกล้ พ.ศ.๑๐๐๐ แต่ดังได้เล่า

ให้ทราบแล้วว่า พระอรรถกถาจารย์รุ่นใหม่ พ.ศ. ใกล้เคียงหนึ่งพันนี้ ได้เรียบเรียงอรรถกถาภาษาบาลีขึ้นมาจากอรรถกถาเก่าภาษาสิงห์ ที่ถูกเรียกแยกออกไปให้เป็นต่างหากว่า “ไปราณัญญุกถา” ข้อที่ควรทราบอันสำคัญก็คือ ในอรรถกถาภาษาบาลีที่เป็นรุ่นใหม่นี้ ท่านอ้างอิงไปราณัญญุกถาบ่อยๆ โดยบางทีก็ออกชื่อเฉพาะของอรรถกถาเก่านั้นชัดออกมา แต่บางทีก็กล่าวเพียงว่า “ในอรรถกถากล่าวว่า...” คำว่าอรรถกถา ที่อรรถกถาภาษาบาลีกล่าวถึงนั้น โดยทั่วไป หมายถึงอรรถกถาเก่า หรือไปราณัญญุกถา ที่เป็นภาษาสิงห์ (พระอรรถกถาจารย์รุ่นใหม่ บางท่านยังไม่พบว่าได้เรียงงานที่ท่านเองทำว่าเป็นอรรถกถา) พูดสั้นๆ ว่า คนปัจจุบันพูดถึงอรรถกถา หมายถึงอรรถกถาภาษาบาลีที่เกิดขึ้นในยุค พ.ศ. ๑๐๐๐ แต่อรรถกถาภาษาบาลีนั้นเอ่ยคำว่าอรรถกถา โดยมักหมายถึงอรรถกถาเก่าภาษาสิงห์

ต่อจากอรรถกถา ยังมีคัมภีร์ที่อธิบายรุ่นต่อมาอีกหลายชั้นเป็นอันมาก เริ่มแต่ “ฎีกา” (ฎีกา) แจงไขขยายความต่อจากอรรถกถา “อนุฎีกา” แจงไขขยายความต่อจากฎีกา แต่ในที่นี้จะไม่กล่าวถึง เว้นแต่จะขบออกนามท่านผู้แต่ง “ฎีกา” ที่สำคัญ พอให้ทราบไว้

พระอาจารย์ธรรมपालะ ซึ่งเป็นพระอรรถกถาจารย์สำคัญที่เรียบเรียงอรรถกถาไว้มาก รองจากพระพุทธโฆส ได้เรียบเรียงฎีกาสำคัญ ซึ่งอธิบายอรรถกถาที่พระพุทธโฆสได้เรียบเรียงไว้ อีกด้วย คือ *ลีนัตถปกาสิณี* (เป็นฎีกาซึ่งอธิบายอรรถกถาแห่งนิกายทั้งสี่ คือ ทีฆนิกาย มัชฌิมนิกาย สังยุตตนิกาย และอังคุตตรนิกาย และอธิบายอรรถกถาแห่งชาดก) นอกจากนี้ก็ยังได้เรียบเรียง *ปรมัตถทีปนี* (ฎีกาอธิบายอรรถกถาแห่งพุทธวงส์ ที่พระพุทธทศตะเรียบเรียงไว้) และ *ปรมัตถมัญชุสา* (ฎีกาแห่งวิสุทธีมคค์ ที่เรียกกันว่ามหาฎีกา), ฎีกาจารย์ท่านหนึ่ง ชื่อพระวาจิสสระ รจนา *ลีนัตถทีปนี* (ฎีกาอันอธิบายต่อจากอรรถกถาแห่งปฎิสัมภิทามคค์); นอกจากนี้ มีฎีกาอีก ๒ เรื่อง ที่ควรกล่าวไว้ด้วย เพราะกำหนดให้ใช้เล่าเรียนในหลักสูตรพระปริยัติธรรมแผนกบาลีของคณะสงฆ์ไทย คือ *สารัตถทีปนี* (ฎีกาแห่งวินัยฎีกา) ผู้แต่งคือพระอาจารย์ชื่อสารีบุตร (ไม่ใช่พระสารีบุตรอัครสาวก) และ *อภิธัมมัตถวิภาวินี* (ฎีกาแห่งอภิธัมมัตถสังคหะ) ผู้แต่งคือพระสุมังคละ; ดู *ไปราณัญญุกถา*
อรรถกถาจารย์ อาจารย์ผู้แต่งอรรถกถา
อรรถกถาจารย์ คำความในอรรถกถา, แนวคำอธิบายในอรรถกถา, แง่แห่ง

ความหมายที่แสดงไว้ในอรรถกถา

อรรถคดี เรื่องที่ฟ้องร้องกันในโรงศาล, ข้อที่กล่าวหากัน

อรรถรส “รสแห่งเนื้อความ”, “รสแห่งความหมาย” สารที่ต้องการของเนื้อความ, เนื้อแท้ของความหมาย, ความหมายแท้ที่ต้องการ, ความมุ่งหมายที่แทรกซึมอยู่ในเนื้อความ คล้ายกับที่มักพูดกันในบัดนี้ว่า เจตนากรรมณ์ (พจนานุกรมว่า “ถ้อยคำที่ทำให้เกิดความซาบซึ้ง”)

อรรถศาสตร์ คำสอนว่าด้วยเรื่องประโยชน์ ๓ อย่าง คือ ๑. *ทิวฐฐัมมิกัตถะ* ประโยชน์ในปัจจุบัน ๒. *สัมปรายิกัตถะ* ประโยชน์ที่จะได้ในภายหน้า ๓. *ปรมัตถะ* ประโยชน์อย่างยิ่ง คือพระนิพพาน

อรหันต์ (พระผู้มีพระภาคเจ้า) เป็นพระอรหันต์ คือ เป็นผู้ไกลจากกิเลสและบาปกรรม ทรงความบริสุทธิ์, หรือเป็นผู้กำจัดข้าศึกคือกิเลสสิ้นแล้ว, หรือเป็นผู้หักกำลังสังสารจักร อันได้แก่ อวิชชา ตัณหา อุปาทาน กรรม, หรือเป็นผู้ควรแนะนำสั่งสอน เป็นผู้ควรรับความเคารพ ควรแก่ทักษิณา และการบูชาพิเศษ, หรือเป็นผู้ไม่มีข้อเร้นลับ คือไม่มีข้อเสียหายอันควรปกปิด (ข้อ ๑ ในพุทธคุณ ๙)

อรหัต ความเป็นพระอรหันต์, ชื่อมรรคผลขั้นสูงสุดในพระพุทธศาสนา ซึ่งตัดกิเลสในสันดานได้เด็ดขาด; เขียนอย่าง

คำเดิมเป็น *อรหัตต*

อรหัตตผล ผลคือการสำเร็จเป็นพระอรหันต์, ผลคือความเป็นพระอรหันต์, ผลที่ได้รับจากการละสังโยชน์ทั้งหมด อันสืบเนื่องมาจากอรหัตตมรรค ทำให้เป็นพระอรหันต์

อรหัตตมรรค ทางปฏิบัติเพื่อบรรลุผลคือความเป็นพระอรหันต์, ญาณคือความรู้เป็นเหตุละ *สังโยชน์* ได้ทั้ง ๑๐

อรหัตตวิโมกข์ ความพ้นจากกิเลสด้วยอรหัต หรือเพราะสำเร็จอรหัต คือหลุดพ้นชั้นละกิเลสได้สิ้นเชิงและเด็ดขาดสำเร็จเป็นพระอรหันต์

อรหันต์ ผู้สำเร็จธรรมวิเศษสูงสุดในพระพุทธศาสนา, พระอริยบุคคลชั้นสูงสุด ผู้ได้บรรลุอรหัตตผล, **พระอรหันต์ ๒**

ประเภท คือ พระสุกขวิปัสสกะ กับพระสมณยานิก; **พระอรหันต์ ๔** คือ ๑. พระสุกขวิปัสสกะ ๒. พระเตวิชชะ (ผู้ได้วิชา ๓) ๓. พระฉัพภิญญะ (ผู้ได้อภิญญา ๖) ๔. พระปฏิสัมภิทัปปัตตะ (ผู้บรรลุปฏิสัมภิทา ๔); **พระอรหันต์ ๕** คือ ๑. พระปัญญาวิมุต ๒. พระอุภาโตภาควิมุต ๓. พระเตวิชชะ ๔. พระฉัพภิญญะ ๕. พระปฏิสัมภิทัปปัตตะ; ดู *อริยบุคคล*

อริยบุคคล

พระอรรถกถาจารย์แสดงความหมายของ *อรหันต์* ไว้ ๕ นัย คือ ๑.

เป็นผู้ไกล (อารกะ) จากกิเลส (คือห่างไกลไม่อยู่ในกระแสกิเลสที่จะทำให้หมองได้เลย) ๒. กำจัดข้าศึก (อริ+หต) คือกิเลสหมดสิ้นแล้ว ๓. เป็นผู้หักคือ รื้อทำลายกำ (อร+หต) แห่งสังสารจักรเสร็จแล้ว ๔. เป็นผู้ควร (อรห) แก่การบูชาพิเศษของเทพและมนุษย์ทั้งหลาย ๕. ไม่มีที่ลับ (น+รห) ในการทำบาป คือไม่มีความชั่วความเสียหายที่จะต้องปิดบัง; ความหมายทั้ง ๕ นี้ ตามปกติใช้อธิบายคำว่า อรหันต์ ที่เป็นพุทธคุณข้อที่ ๑; ดู อรห

อรหันตปิณฑาสพ พระอรหันต์ผู้สิ้นอาสวะแล้ว ใช้สำหรับพระสาวก, สำหรับพระพุทธรเจ้า ใช้คำว่า อรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า พระอรหันต์ผู้ตรัสรู้ชอบเอง

อรหันตฆาต ฆาพระอรหันต์ (ข้อ ๓ ในอนันตริยกรรม ๕)

อรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า พระอรหันต์ผู้ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง หมายถึงพระพุทธรเจ้า

อรัญ, อรัญญ์ ป่า, ตามกำหนดในพระวินัย (วินย.๑/๘๕/๘๕) ว่า “ที่เว้นบ้าน (คาม) และอุปจารบ้าน นอกนั้นชื่อว่า ป่า (อรัญ)” และตามนัยพระอภิธรรม (อภิ.วิ.๓๕/๖๑๖/๓๓๘; ซึ่งตรงกับพระสูตร, ชุ.ปฎิ.๓๑/๓๘๘/๒๖๔) ว่า “คำว่า ป่า (อรัญ) คือ ออกนอกหลักเขตไปแล้ว ที่ทั้งหมดนั้นชื่อว่า ป่า”; ส่วน

เสนาสนะป่า (รวมทั้งวัดป่า) มีกำหนดในพระวินัย (วินย.๒/๑๖๖/๑๔๖; ๗๙๖/๕๒๘) ว่า “เสนาสนะที่ชื่อว่า ป่า มีระยะไกล ๕๐๐ ชั้วธนู (=๕๐๐ วา คือ ๑ กม.) เป็นอย่างน้อย”; เทียบ วนะ

อรัญญิกธุดงค์ องค์คุณเครื่องขจัดกิเลสของผู้ถืออยู่ประจำในป่า ได้แก่ธุดงค์ข้อ **อรัญญิกังคะ**

อรัญญิกวัตร ข้อปฏิบัติสำหรับภิกษุผู้อยู่ป่า, ธรรมเนียมในการอยู่ป่าของภิกษุ; ดู **อรัญญิกวัตร**

อรัญวาสี “ผู้อยู่ป่า”, พระป่า หมายถึงพระภิกษุที่อยู่วัดในป่า, เป็นคู่กับ **คามวาสี** หรือพระบ้าน ซึ่งหมายถึงพระภิกษุที่อยู่วัดในบ้านในเมือง; ในพุทธกาล ไม่มีการแบ่งแยกว่า พระบ้าน-พระป่า และคำว่า คามวาสี-อรัญวาสี ก็ไม่มีในพระไตรปิฎก เพราะในสมัยพุทธกาลนั้น พระสงฆ์มีพระพุทธรเจ้าเป็นศูนย์รวม และมีการจาริกอยู่เสมอ โดยเฉพาะพระพุทธรองค์เองทรงนำสงฆ์หมู่ใหญ่จาริกไปในถิ่นแดนทั้งหลายเป็นประจำ ภิกษุทั้งหลายที่ยังไม่จบกิจในพระศาสนา นอกจากเสาะสดับคำสอนของพระพุทธรเจ้าแล้ว ก็ย่อมระลึกอยู่เสมอถึงพระดำรัสเตือนให้เสพเสนาสนะอันสังัดเจริญภาวนา โดยทรงระบุป่าเป็นสถานที่แรกแห่งเสนาสนะอันสังัด

นั้น (ที่ตรัสทั่วไปคือ “อิธ ภิกขเว ภิกขุ อรณฺณคโตะ วา รุกขมฺมูลคโตะ วา สุวณฺณาคารคโตะ วา...” - ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ไปอยู่ในป่าก็ดี โคนไม้ก็ดี เรือนว่างก็ดี...; ที่ตรัสรองลงไปคือ “... วิวิตตํ เสนาสนํ ภาชติ อรณฺณํ รุกขมฺลํ ปพฺพตํ กนฺทํ คิริคฺคํ สุสานํ วนปตฺถํ อพฺโฌกาลํ ปลาลปฺญชฺ...” - [ภิกษุหนึ่ง] ...เข้าหาเสนาสนะอันสงัด คือ ป่า โคนไม้ ภูเขา ซอกเขา ถ้ำในเขา ป่าช้า ดงเปลี่ยว ที่แจ้ง ลอมฟาง...) แนวทางปฏิบัติเช่นนี้ ท่านถือแน่นอนแน่นสืบกันมา แม้ว่าสภาวะจะอยู่ที่มีเสนาสนะอันสงัด แต่ป่าซึ่งในอดีตมีพร้อมและเป็นที่ยึดอันแน่นนอน ก็เป็นที่พึงเลือกเด่นอันดับแรก จึงนับว่าเป็นตัวแทนที่เต็มความหมายของเสนาสนะอันสงัด ดังปรากฏเป็นคาถาที่กล่าวกันว่าพระธรรมสังคากาจารย์ได้รจนาไว้ อันเป็นที่อ้างอิงในคัมภีร์ทั้งหลาย ตั้งแต่ มิลินทปัญญา จนถึงวิสุทธิมัคค์ และใน อรรถกถาเป็นอันมาก มีความว่า

ยถาปี ทีปโก นาม	นิลยิตฺวา คณฺหติ มิเค
ตถวายํ พุทฺธปฺตฺโต	ยุตฺตโยโค วิปสฺสโก
อรณฺณํ ปวิสิตฺวาน	คณฺหาติ ผลมฺตฺตมํ ฯ

(พุทธบุตฺรนี้ ประกอบความเพียร เจริญวิปัสสนา เข้าไปสู่ป่า จะถือเอาผลอันอุดม [อรหัตตผล] ได้ เหมือนดังเสื่อชุ่มตัวจับเนื้อ)

ตามคตินี้ การไปเจริญภาวนาในป่า เป็นข้อพึงปฏิบัติสำหรับภิกษุทุกรูปเสมอเหมือนกัน ไม่มีการแบ่งแยก ดังนั้นจึงเป็นธรรมดาที่ว่า ในคัมภีร์มิลินทปัญญา (ประมาณ พ.ศ.๕๐๐) ก็ยังไม่มีคำว่า คามวาสี และอรัญวาสี (พบคำว่า “อรณฺณวาสา” แห่งเดียว แต่หมายถึง ดาบสชาย-หญิง) แม้ว่าต่อมาในอรรถกถา (ก่อน จนถึงใกล้ พ.ศ.๑๐๐๐) จะมีคำว่า คามวาสี และอรัญวาสี เกิดขึ้นแล้ว แต่ก็ใช้เป็นถ้อยคำสามัญ หมายถึงใครก็ได้ ตั้งแต่พระสงฆ์ ไปจนถึงสิงสาราสัตว์ (มักใช้แก่ชาวบ้านทั่วไป) ที่อยู่บ้าน อยู่ใกล้บ้าน หรืออยู่ในป่า มิได้มีความหมายจำเพาะอย่างที่เราเข้าใจกันในบัดนี้

พระภิกษุที่ไปเจริญภาวนาในป่านั้น อาจจะไปอยู่ชั่วระยะเวลาหนึ่ง ยาวบ้าง สั้นบ้าง และอาจจะไปๆ มาๆ แต่บางรูปก็อาจจะอยู่นานๆ ภิกษุที่อยู่ป่านั้นท่านเรียกว่า “อรัญญิกะ” (อรัญญิกะ ก็เรียก) และการถืออยู่ป่า เป็นจุดประสงค์อย่างหนึ่ง ซึ่งภิกษุจะเลือกถือได้ตามสมควรใจ กับทั้งจะถือในช่วงเวลายาวหรือสั้น หรือแม้แต่ตลอดชีวิต ก็ได้

สันนิษฐานว่า เมื่อเวลาล่วงผ่านห่าง พุทธกาลมานาน พระภิกษุอยู่ประจำที่มากขึ้น อีกทั้งมีภาระผูกมัดตัวมากขึ้น ด้วย โดยเฉพาะการเล่าเรียนและทรงจำ

พุทธพจน์ในยุคที่องค์พระศาสดา
 ปรีณิพพานแล้ว ซึ่งจะต้องรักษาไว้แก่
 คนรุ่นหลังให้ครบถ้วนและแม่นยำโดยมี
 ความเข้าใจถูกต้อง อีกทั้งต้องเก็บรวบรวม
 คำอธิบายของอาจารย์รุ่นต่อๆ มา
 ที่มีเพิ่มขึ้นๆ จนเกิดเป็นงานหรือหน้าที่
 ที่เรียกว่า “คันทธุระ” (ธุระในการเล่า
 เรียนพระคัมภีร์) เป็นภาระซึ่งทำให้รวม
 กันอยู่ที่แหล่งการเล่าเรียนศึกษาในชุม
 ชนหรือในเมือง พร้อมกันนั้น ภิกษุผู้ไป
 เจริญภาวนาในป่า เมื่อองค์พระศาสดา
 ปรีณิพพานแล้ว ก็ยิ่งอาศัยอาจารย์ที่
 จำเพาะมากขึ้น มีความรู้สึกที่จะต้อง
 ผ่อนและเผื่อเวลามากขึ้น อยู่ประจำที่
 แนนอนมากขึ้น เพื่ออุทิศตัวแก่กิจใน
 การเจริญภาวนา ซึ่งกลายเป็นงานหรือ
 หน้าที่ที่เรียกว่า “วิปัสสนาธุระ” (ธุระใน
 การเจริญกรรมฐานอันมีวิปัสสนาเป็น
 ยอด) โดยนัยนี้ แนวโน้มที่จะแบ่งเป็น
 พระบ้าน-พระป่าก็ชัดเจนขึ้นเรื่อยๆ

การแบ่งพระสงฆ์เป็น ๒ ฝ่าย คือ
 คามวาสี และอรัญวาสี เกิดขึ้นในลังกา
 ทวีป และปรากฏชัดเจนในรัชกาลพระเจ้า
 ปรักกมพาทู ที่ ๑ มหาราช (พ.ศ. ๑๖๙๖
 -๑๗๒๙) ต่อมา เมื่อพ่อขุนรามคำแหง
 มหาราชแห่งอาณาจักรสุโขทัย ทรงรับ
 พระพุทธศาสนาและพระสงฆ์ลังกาวงศ์
 อันสืบเนื่องจากสมัยพระเจ้าปรักกม-

พาทูนี้เข้ามาในช่วงใกล้ พ.ศ. ๑๘๒๐
 ระบบพระสงฆ์ ๒ แบบ คือ คามวาสี
 และอรัญวาสี ก็มาจากศรีลังกาเข้าสู่
 ประเทศไทยด้วย; คู่กับ *คามวาสี*, ดู
วิปัสสนาธุระ

อริ ข้าศึก, ศัตรู, คนที่ไม่ชอบกัน

อริยคุณิกษุ ชื่อภิกษุรูปหนึ่งในครั้ง
 พุทธกาล เป็นบุคคลแรกที่ถูกสงฆ์ลง
 อุกเขปนียกรรมเพราะไม่สละทิฐิอุป
อริยะ เจริญ, ประเสริฐ, ผู้ไกลจากข้าศึก
 คือ กิเลส, บุคคลผู้บรรลุนิพพานวิเศษ มี
 โสดาปัตติมรรคเป็นต้น; ดู *อริยบุคคล*

อริยกะ คนเจริญ, คนประเสริฐ, คนได้
 รับการศึกษอบรมดี; เป็นชื่อเรียกชน
 ชาติหนึ่งที่อพยพจากทางเหนือเข้าไปใน
 อินเดียตั้งแต่ก่อนพุทธกาล ถือตัวว่า
 เป็นพวกเจริญ และเหยียดพวกเจ้าถิ่น
 เดิมลงว่าเป็น *มิลักกะ* คือพวกคนป่าคน
 ดอย, พวกอริยกะอพยพเข้าไปในยุโรป
 ด้วย คือ พวกที่เรียกว่า *อารยัน*

อริยชาติ หมู่คนที่ได้รับการศึกษาอบ
 รมดี, พวกที่มีความเจริญ, พวกชนชาติ
 อริยกะ

อริยชาติ “เกิดเป็นอริยะ” คือ บรรลุ
 มรรคผล กลายเป็นอริยบุคคล เปรียบ
 เหมือนเกิดใหม่อีกครั้งหนึ่ง ด้วยการ
 เปลี่ยนจากปุถุชนเป็นพระอริยะ, อีก
 อย่างหนึ่งว่า ชาติอริยะ หรือชาวอริยะ

ซึ่งเป็นผู้เจริญในทางพระพุทธศาสนา หมายถึงผู้กำจัดกิเลสได้ ซึ่งชนวรรณะ ไทหน เผ่าไหน ก็อาจเป็นได้ ต่างจาก อริยชาติ หรืออริยกชาติที่มีมาแต่เดิม ซึ่งจำกัดด้วยชาติคือกำเนิด

อริยทรัพย์ ทรัพย์อันประเสริฐเป็นของ ติดตัว อยู่ภายในจิตใจ ดีกว่าทรัพย์ภายนอก เช่นเงินทอง เป็นต้น เพราะใจหรือใครๆ แย่งชิงไม่ได้ และทำให้เป็นคนประเสริฐอย่างแท้จริง มี ๗ คือ ๑. **ศรัทธา** ๒. **ศีล** ๓. **hiri** ๔. **โศตตัปปะ** ๕. **พาหุสัจจะ** ๖. **จาคะ** ๗. **ปัญญา**

อริยบุคคล บุคคลผู้เป็นอริยะ, ท่านผู้บรรลุลุทธิพิเศษมีโสดาปัตติมรรค เป็นต้น มี ๔ คือ ๑. พระโสดาบัน ๒. พระสกทาคามี (หรือสกิทาคามี) ๓. พระอนาคามี ๔. พระอรหันต์; **แบ่งพิสดาร เป็น ๘** คือ พระผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติมรรค และพระผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติผลคู่ ๑, พระผู้ตั้งอยู่ในสกทาคามีมรรค และพระผู้ตั้งอยู่ในสกทาคามีผล คู่ ๑, พระผู้ตั้งอยู่ในอนาคามีมรรค และพระผู้ตั้งอยู่ในอนาคามีผล คู่ ๑, พระผู้ตั้งอยู่ในอรหัตตมรรค และพระผู้ตั้งอยู่ในอรหัตตผล คู่ ๑

อริยบุคคล ๗ บุคคลผู้เป็นอริยะ, บุคคลผู้ประเสริฐ, ท่านผู้บรรลุลุทธิพิเศษ มีโสดาปัตติมรรค เป็นต้น นัยหนึ่งจำแนก

เป็น ๗ คือ **สัทธานุสारी** **ธัมมานุสारी** **สัทธาวิมุต** **ทิฏฐิปปัตตะ** **กายสักขิ** **ปัญญาวิมุต** และ **อุภโตภาควิมุต** (ดูคำนั้นๆ)

อริยปริเยสนา การแสวงหาที่ประเสริฐคือ แสวงหาสิ่งที่ไม่ตกอยู่ในอำนาจแห่งชาติ ชรามรรณะ หรือกองทุกข์ โดยความได้แก่แสวงหาโมกขธรรมเพื่อความหลุดพ้นจากกิเลสและกองทุกข์, ความหมายอย่างง่าย ได้แก่ การแสวงหาในทางสัมมาชีพ (ข้อ ๒ ในปริเยสนา ๒)

อริยผล ผลอันประเสริฐ มี ๔ ชั้น คือ โสดาปัตติผล สกทาคามีผล อนาคามีผล และอรหัตตผล

อริยมรรค ทางอันประเสริฐ, ทางดำเนินของพระอริยะ, ญาณอันให้สำเร็จความเป็นพระอริยะ มี ๔ คือ โสดาปัตติมรรค สกทาคามีมรรค อนาคามีมรรค และอรหัตตมรรค; บางที่เรียกมรรคมี่องค์ ๘ ว่า **อริยมรรค** ก็มี แต่ควรเรียกเต็มว่า **อริยอัฐังคิกมรรค**

อริยวงศ์ ปฏิบัติที่พระอริยบุคคลผู้เป็นสมณะ ปฏิบัติสืบกันมาไม่ขาดสาย, อริยประเพณี มี ๔ คือ ๑. สันโดษด้วยจีวร ๒. สันโดษด้วยบิณฑบาต ๓. สันโดษด้วยเสนาสนะ ๔. ยินดีในการบำเพ็ญกุศล ละอกุศล

อริยวัฑฒิ, อริยวัฑฒิ, อารยวัฑฒิ ความ

เจริญอย่างประเสริฐ, หลักความเจริญของอารยชน, ความเจริญงอกงามที่ได้สาระสมเป็นอริยสาวกอริยสาวิกามี ๕ คือ

๑. **ศรัทธา** ความเชื่อมีเหตุผล ความมั่นใจในพระรัตนตรัย ในหลักแห่งความจริง ความดีงาม และในการที่จะทำกรรมดี
๒. **ศีล** ความประพฤติดี มีวินัย เลี้ยงชีพสุจริต
๓. **สุตะ** ความรู้หลักธรรมคำสอน และใฝ่ใจเล่าเรียนลำดับฟังศึกษาหาความรู้
๔. **จาคะ** ความเผื่อแผ่เสียสละ มีน้ำใจและใจกว้าง พร้อมที่จะรับฟังและร่วมมือ ไม่คับแคบเอาแต่ตัว
๕. **ปัญญา** ความรอบรู้ รู้คิด รู้พิจารณา เข้าใจเหตุผล มองเห็นโลกและชีวิตตามเป็นจริง

อริยวิหาร ธรรมเครื่องอยู่ของพระอริยะ; ๓ วิหาร

อริยสัง ความจริงอย่างประเสริฐ, ความจริงของพระอริยะ, ความจริงที่ทำให้เป็นพระอริยะ มี ๔ อย่าง คือ **ทุกข** (หรือ **ทุกขสัง**) **สมุทัย** (หรือ **สมุทัยสัง**) **นิโรธ** (หรือ **นิโรธสัง**) **มรรค** (หรือ **มรรคสัง**) เรียกเต็มว่า **ทุกข- [อริยสัง] ทุกขสมุทัย [อริยสัง] ทุกข- นิโรธ [อริยสัง] และ ทุกขนิโรธคามินี- ปฏิปทา [อริยสัง]**

อริยสัง ๓ อริยสัง

อริยสาวก 1. สาวกผู้เป็นพระอริยะ, สาวกผู้บรรลุนิพพานวิเศษ มีโสดาปัตติ-

มรรค เป็นต้น **2.** สาวกของพระอริยะ (คือของพระพุทธเจ้าผู้เป็นอริยะ)

อริยสาวิกา สาวิกาที่เป็นพระอริยะ, อริยสาวกหญิง

อริยอัญจกิมรรค มรรคมีองค์ ๘ ประการอันประเสริฐ; ๓ มรรค

อรุณ เวลาใกล้อาทิตย์จะขึ้น มีสองระยะ คือมีแสงขาวเรื่อๆ (แสงเงิน) และแสงแดง (แสงทอง), เวลาอย่างรุ่ง

อรุณ ฌานมีอรุณธรรมเป็นอารมณ์ ได้แก่ ฌาน, ฌานของสัตว์ผู้เข้าถึงอรุณ ฌาน, ฌานของอรุณพรหม มี ๔ คือ

๑. **อากาสนัญญาตนะ** (กำหนดที่ว่างหาที่สุดมิได้เป็นอารมณ์)
๒. **วิญญาณัญญาตนะ** (กำหนดวิญญาณหาที่สุดมิได้เป็นอารมณ์)
๓. **อากิญจัญญาตนะ** (กำหนดภาวะที่ไม่มีอะไรๆ เป็นอารมณ์)
๔. **เนวสัญญานาสัญญาตนะ** (ภาวะมีสัญญาไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่)

อรุณฌาน ฌานมีอรุณธรรมเป็นอารมณ์ มี ๔; ๓ อรุณ

อรุณพรหม พรหมผู้เข้าถึงอรุณ ฌาน, พรหมไม่มีรูป, พรหมในอรุณภาพ มี ๔; ๓ อรุณ

อรุณภาพ โลกเป็นที่อยู่ของพรหมไม่มีรูป; ๓ อรุณ

อรุณปราคะ ความตั้งใจในอรุณธรรม, ความตั้งใจในอารมณ์แห่งอรุณ ฌาน,

ความปรารถนาในอรุณาจร (ข้อ ๗ ใน
สังโยชน์ ๑๐)
อรุณาจร ซึ่งท่องเที่ยวไปในอรุณาจร,
อยู่ในระดับจิตชั้นอรุณาจร, ยังเกี่ยว
ข้องอยู่กับอรุณาจร; *คฺ ภพ, ภูมि*
อลังการ เครื่องประดับประดา
อลชชิตา อาการที่ต้องอาบัติด้วยไม่
ละอาย
อลัชชี ผู้ไม่มีความละอาย, ผู้หน้าด้าน,
ภิกษุผู้มักประพฤติละเมิดพุทธบัญญัติ
โดยจงใจละเมิด หรือทำผิดแล้วไม่แก้ไข
อเลอ แปลง, ทิวเลออื่น คือที่แปลงอื่น
อโลภะ ความไม่โลภ, ไม่โลภอยากได้
ของเขา, ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์กับความ
โลภ คือ ความคิดเพื่อแผ่เสียสละ,
จาคะ (ข้อ ๑ ในกุกุศลมูล ๓)
อวตาร การลงมาเกิด, การแบ่งภาคมาเกิด,
เป็นความหมายในศาสนาพราหมณ์หรือ
ฮินดู เช่น พระนารายณ์อวตาร คือแบ่ง
ภาคลงจากสวรรค์มาเกิดเป็นมนุษย์
เป็นต้น
อวมานะ การดูถูกเหยียดหยาม, การลบ
หลู่; ตรงข้ามกับ *สัมมานะ, คุ มานะ*
อวสถาน ที่สุด, ที่จบ
อวสถานกาล เวลาสุดท้าย, ครั้งสุดท้าย
อวหาร การลัก, อาการที่ถือว่าเป็นลัก
ทรัพย์ ในอรรถกถาแสดงไว้ ๒๕ อย่าง
พึงทราบในที่นี้ ๑๓ อย่าง คือ ๑. ลัก

๒. ซิงหรือวิ่งราว ๓. ลักต้อน ๔. แย่ง
๕. ลักลับ ๖. ตู๋ ๗. หนี ๘. ยักยกอก ๙.
ตระบัด ๑๐. ปล้น ๑๑. หลอกหลวง ๑๒.
กดขี่หรือกรรโชก ๑๓. ลักซ่อน
อวัตรรูป *คฺที่ รูป ๒๘*
อวันตี ชื่อแคว้นหนึ่งในบรรดา ๑๖ แคว้น
ใหญ่แห่งชมพูทวีป ตั้งอยู่ทางตะวันตก
เฉียงใต้ของแคว้นวังสะ มีนครหลวงชื่อ
อุชเชนี ราชผู้ครองอวันตีในพุทธกาล มี
พระนามว่า *พระเจ้าจันทปัทโชต*; เดิมนั้น
แคว้นอวันตีมีเมืองหลวงเก่าชื่อมาหิษมตี
(น่าจะได้แก่เมือง Godarpura ในบัดนี้)
ซึ่งตั้งอยู่ที่ฝั่งแม่น้ำนัมมทา ต่อมาจึง
ย้ายขึ้นเหนือมาตั้งที่อุชเชนี, ในคัมภีร์
บาลีบางที มีคำเรียกอวันตีว่า “อวันตี-
ทักชิณาบถ” ถ้าถือแม่น้ำคงคาเป็นเส้น
แบ่ง ทั้งแคว้นอวันตีก็อยู่ในทักชิณาบถ
แต่ถ้าถือแม่น้ำนัมมทาเป็นเส้นแบ่ง
อวันตีก็มีทั้งส่วนที่เป็นอุตราภค และ
ส่วนที่เป็นทักชิณาบถ คือ แแถบที่ตั้งของ
มาหิษมตีเมืองหลวงเก่าลงไป เป็น
ทักชิณาบถ
อวันทนิยกรรม สังฆกรรมที่ภิกษุณีสงฆ์
มีมติประกาศให้ถือภิกษุผู้แสดงอาการ
อันไม่น่าเลื่อมใส ว่าเป็นผู้ที่ภิกษุณีทั้ง
หลายไม่พึงไหว; *คฺที่ ปกาสนิยกรรม,*
อสัมมุขาภรณ์ี
อวัสดา ฐานะ, ความเป็นอยู่, ความ

กำหนด, เวลา, สมัย
อวิชา ความไม่รู้จริง, ความหลงอันเป็นเหตุไม่รู้จริง มี ๔ คือความไม่รู้อริยสัจ ๔ แต่ละอย่าง (ไม่รู้ทุกข์, ไม่รู้เหตุเกิดแห่งทุกข์, ไม่รู้ความดับทุกข์, ไม่รู้ทางให้ถึงความดับทุกข์) **อวิชา ๘** คือ อวิชา ๔ นั้น และเพิ่ม ๕. ไม่รู้อดีต ๖. ไม่รู้อนาคต ๗. ไม่รู้ทั้งอดีตทั้งอนาคต ๘. ไม่รู้ปฏิจจสมุปบาท (ข้อ ๑๐ ในสังโยชน์ ๑๐ ตามนัยพระอภิธรรม, ข้อ ๗ ในอนุสัย ๗)

อวิชาสวะ อาสวะคืออวิชา, กิเลสที่หมักหมมหรือดองอยู่ในสันดาน ทำให้ไม่รู้ตามความเป็นจริง (ข้อ ๓ ในอาสวะ ๓, ข้อ ๔ ในอาสวะ ๔)

อวิญญาณกะ พัสตุที่ไม่มีวิญญาณ เช่น เงิน ทอง ผ่านงุ่มง่าม และเครื่องใช้สอย เป็นต้น; เทียบ **สวิญญาณกะ**

อวิทยา ความไม่รู้, อวิชา

อวิทุเรณิทาน “เรื่องไม่ไกลนัก” หมายถึงเรื่องราวความเป็นไปเกี่ยวกับพระพุทธเจ้า ตั้งแต่จุติจากสวรรค์ชั้นดุสิตจนถึงตรัสรู้; ดู **พุทธประวัติ**

อวินิพโกครูป “รูปที่แยกออกจากกันไม่ได้”, รูปที่มีอยู่ด้วยกันเป็นประจำเสมอไปอย่างขาดมิได้เลยในสิ่งที่เป็นรูปทุกอย่าง กล่าวคือในสิ่งที่เป็นรูปทุกอย่าง แม้แต่ปรมาณูที่เล็กที่สุดก็ต้องมี

รูปธรรมชุดนี้้อยู่เป็นอย่างน้อย, คุณสมบัติพื้นฐานที่มีอยู่เป็นประจำในวัตถุ, มี ๘ อย่าง คือ **ปฐวี** (ภาวะแผ่ขยายหรือรองรับ) **อาโป** (ภาวะเอิบอาบเกาะกุม) **เตโช** (ภาวะร้อน) **วาโย** (ภาวะเคลื่อนไหวเคร่งตึง) **วัณณะ** (สี) **คันธะ** (กลิ่น) **รสะ** (รส) **โอชา** (อาหารรูป); ใน ๘ อย่างนี้ ลี้อย่างแรกเป็นมหาภูตรูป หรือธาตุ ๔, ลี้อย่างหลังเป็นอุปาทายรูป; รูปที่เหลือจากนี้ ๒๐ อย่าง เป็น **วินิพโกครูป** (รูปที่แยกจากกันได้); ดู **รูป ๒๘**

อวิหิงสาวิตก ความตริตริกในทางไม่เบียดเบียน, ความตริกด้วยอำนาจกรุณา ไม่คิดทำความลำบากเดือดร้อนแก่ผู้อื่น คิดแต่จะช่วยเหลือเขาให้พ้นจากทุกข์ (ข้อ ๓ ในกุศลวิตก ๓)

อสุภ ดู **อสุภ**

อโศกมหาราช มหาราชแห่งชมพูทวีป ซึ่งเป็นราชาผู้ยิ่งใหญ่ที่สุดพระองค์หนึ่งในประวัติศาสตร์โลก และเป็นพุทธศาสนูปถัมภกที่สำคัญยิ่ง เป็นกษัตริย์พระองค์ที่ ๓ แห่งราชวงศ์โมริยะ ครองราชสมบัติ ณ พระนครปาฏลีบุตร ใน พ.ศ.๒๑๘-๒๖๐ เมื่อครองราชย์ได้ ๘ พรรษา ทรงยกทัพไปปราบแคว้นกอลิงคะ (ปัจจุบันคือดินแดนแถบแคว้น Orissa) ที่เป็นชนชาติเข้มแข็งลงได้ ทำให้อาณาจักรของพระองค์กว้างใหญ่ที่สุดใน

ประวัติศาสตร์อินเดีย แต่ในการสงครามนั้น มีผู้คนล้มตายและประสบภัยพิบัติมากมาย ทำให้พระองค์สลดพระทัยพอดีได้ทรงสดับคำสอนในพระพุทธศาสนา ทรงเลื่อมใส ได้ทรงเลิกการสงคราม หันมาถือหลัก “ธรรมวิชัย” คือชนะใจด้วยธรรม มุ่งทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา สร้างสรรค์ประโยชน์สุขของประชาชน และความเจริญรุ่งเรืองของประเทศในทางสันติ โปรดให้เขียนสลักศิลาจารึก (เรียกว่า “ธรรมลิขิ” คือ ลายลือธรรม หรือธรรมโองการ) ไว้ในที่ต่างๆ ทั่วมหาอาณาจักร เพื่อสื่อพระราชกรณียกิจ พระบรมราชาบาย และสอนธรรมแก่ข้าราชการและประชาชน ทรงสร้างมหาวิหาร ๘๔,๐๐๐ แห่ง เป็นศูนย์กลางการศึกษา ทรงอุปถัมภ์การ **สังคายนา ครั้งที่ ๓** และการส่งศาสนทูตออกไปเผยแผ่พระพุทธศาสนาในนานาประเทศ เช่น พระมหินทเถระไปยังลังกาทวีป และพระโสณะพระอุตตระมายังสุวรรณภูมิ เป็นต้น ก่อนทรงหันมานับถือพระพุทธศาสนา ทรงปรากฏพระนามว่า จันหาโศก คือ อโศกผู้โหดร้าย ครั้นหันมาทรงนับถือพระพุทธศาสนาและดำเนินนโยบายธรรมวิชัยแล้ว ได้รับขนานพระนามใหม่ว่าธรรมมาโศก คือ อโศกผู้ทรงธรรม ชาว

พุทธไทยแต่เดิมมักเรียกพระองค์ว่า **พระเจ้าศรีธรรมมาโศกราช**; เมื่ออินเดียเป็นเอกราชพ้นจากการปกครองของอังกฤษใน พ.ศ.๒๔๙๐ แล้ว ก็ได้นำเอารูปพระธรรมจักร ซึ่งทูนอยู่บนหัวสิงห์ยอดเสาศิลาจารึกของพระเจ้าอโศกมหาราช ที่สารนาถ (ปาอิลิปตนมฤคทายวัน ที่ทรงแสดงปฐมเทศนา) มาเป็นตราสัญลักษณ์ที่กลางแผ่นดินชาติ และใช้รูปสิงห์ทั้งสี่ที่ทูนพระธรรมจักรนั้น เป็นตราแผ่นดินสืบมา

อโศการาม ชื่อวัดสำคัญที่พระเจ้าอโศกมหาราชทรงสร้างในกรุงปาฏลิบุตรเป็นที่ทำ **สังคายนา ครั้งที่ ๓**

อสงไขยกัป ๓ กัป

อสทิสถาน “ทานอันไม่มีอื่นเหมือน” เป็นคำในชั้นอรรถกถา หมายถึงการบำเพ็ญทานถวายแด่พระพุทธเจ้าพร้อมด้วยภิกษุสงฆ์ ครั้งใหญ่ที่สุด ซึ่งไม่มีใครสามารถทำเทียมเท่าได้อีก ได้แก่ ทานที่พระเจ้าปเสนทิโกศลจัดถวาย ตามเรื่องว่า ครั้งหนึ่ง พระเจ้าปเสนทิโกศลถวายทานแด่พระพุทธเจ้าพร้อมด้วยภิกษุสงฆ์ และให้ชาวเมืองสาวัตถิมาชมด้วย ชาวเมืองเห็นแล้ว ก็ไปจัดถวายทานให้ดีกว่า พระองค์จึงจัดถวายครั้งใหม่อีกให้เหนือกว่าชาวเมือง แต่ชาวเมืองก็แข่งกับพระองค์โดยจัดให้เหนือกว่าอีก

เป็นเช่นนี้ถึง ๖ ครั้ง เป็นเหตุให้ทรงทุกข์ พระทัยเกรงว่าจะทรงฟ่ายแพ้แก่ราษฎร แต่ในที่สุด ทรงได้รับคำทูลแนะนำของ พระมเหสี คือพระนางมัลลิกา จึงทรง สามารถถวายนานที่ชาวเมืองไม่สามารถ จัดแข่งได้ ซึ่งได้ชื่อว่าเป็นอสทิสถาน ลีน พระราชทรัพย์ไปในวันเดียวถึง ๑๔ โกฏิ, ในพุทธกาลหนึ่งๆ คือในสมัยของพระ พุทธเจ้าพระองค์หนึ่งๆ มีอสทิสถานครั้ง เดียว (เรื่องมาใน ธ.อ.๖/๕๑)

อสมานาสนิก “ผู้มีอาสนะไม่เสมอกัน”, “ผู้ไม่ร่วมอาสนะ” ได้แก่ ภิกษุผู้มี พรรยาอ่อนแอกว่ากันตั้งแต่ ๓ พรรยา ขึ้นไป และบรรดาอนุสัมบัน นิ่งอาสนะ คือเตียงตั้งด้วยกัน ๒ บุคคล ไม่ได้ (แต่นิ่งอาสนะยาวด้วยกันได้ เว้นแต่ บัณเฑาะก์ สตรี และอุภโตพยัญชนก); เทียบ *สมานาสนิก*; ดู *อาสนะ*

อสังขตะ ธรรมที่ปัจจัยมิได้ปรุงแต่ง, ธรรมที่ไม่เกิดจากเหตุปัจจัย ได้แก่ พระนิพพาน; ตรงข้ามกับ *สังขตะ*

อสังขตธรรม ธรรมอันมิได้ถูกปรุงแต่ง ได้แก่ นิพพาน (ข้อ ๒ ในธรรม ๒); ตรง ข้ามกับ *สังขตธรรม*

อสังขารปรินิพพายี พระอนาคามี ผู้จะ ปรินิพพานด้วยไม่ต้องใช้ความเพียร มากนัก (ข้อ ๓ ในอนาคามี ๕)

อสังขาริก “ไม่เป็นไปกับการชักนำ”

ไม่มีการชักนำ ใช้แก่จิตที่คิดดีหรือชั่ว โดยเริ่มขึ้นเอง มิใช่ถูกกระตุ้นหรือชักจูง จากภายนอก จึงมีกำลังมาก ตรงข้ามกับ *สังขาริก*

อสังสัคคกถา ถ้อยคำที่ชักนำไม่ให้เกิดลูก คลีด้วยหมู่ (ข้อ ๔ ในกถาวัตถุ ๑๐)

อสังหาริมะ ซึ่งนำเอาไปไม่ได้, เคลื่อนที่ ไม่ได้, ของติดที่ ขนเอาไปไม่ได้ เช่น ที่ ดิน โบสถ์ วิหาร เจดีย์ ต้นไม้ เรือน เป็นต้น; เทียบ *สังหาริมะ*

อสังหาริมทรัพย์ ทรัพย์เคลื่อนที่ไม่ได้ ได้แก่ ที่ดินและทรัพย์ซึ่งติดอยู่กับที่เช่น ตึก โรงรถ เป็นต้น; คู่กับ *สังหาริมทรัพย์*

อสังญีสัตว์ สัตว์จำพวกไม่มีสัญญา ไม่ เสวยเวทนา (ข้อ ๕ ในสัตตาวาส ๙)

อสังกรรม 1. ธรรมของอสังตบุรุษ มี หลายหมวด เช่น อสังกรรม ๗ คือที่ตรง ข้ามกับ *สังกรรม ๗* มีปราศจากศรัทธา ปราศจากhiri เป็นต้น; **2.** ในคำว่า “ทอด กายเพื่อเสพอสังกรรมก็ดี” หมายถึง เมถุนธรรม คือการร่วมประเวณี

อสัมปัตตโคจรคคาหิกรูป ดูที่ *รูป ๒๘*

อสัมมุขากรณีย์ สังกรรมซึ่งไม่ต้องทำ ในที่ต่อหน้า (หรือพร้อมหน้า) บุคคลที่ถูก สงฆ์ทำกรรม มี ๘ อย่าง คือ **๑. กุเตนุ-ปสัมปทา** (การอุปสมบทภิกษุณีโดยใช้ หุต) **๒. ปัตตนิกกุชชนา** (การคว่ำบาตร) **๓. ปัตตอกุกุชชนา** (การหงายบาตร) **๔.**

อุมมัตตกสมมติ (การสวดประกาศให้
 ถือภิกษุเป็นผู้วิกลจริต) **๕.เสกขสมมติ**
 (การสวดประกาศตั้งสกุลเป็นเสขะ) **๖.**
พรหมทัณฑ์ (การลงโทษภิกษุหัวดี้อว่า
 ยาก โดยวิธีพร้อมกันไม่ว่ากล่าว) **๗.**
ปกาสณียกรรม (การประกาศให้เป็นที่รู้
 ทั่วกัน ถึงสภาวะของภิกษุซึ่งไม่เป็นที่
 ยอมรับของสงฆ์ ให้ถือว่าการใดที่เธอทำ
 ก็เป็นเรื่องเฉพาะตัวของเธอ ไม่ผูกพัน
 ต่อสงฆ์) **๘.อวันทนียกรรม** (การที่
 ภิกษุณีสงฆ์ประกาศภิกษุผู้แสดงอาการ
 อันไม่น่าเลื่อมใส ให้เป็นผู้ที่ภิกษุณีทั้ง
 หลายไม่พึงไหว้); **๙.ปกาสณียกรรม**
อสาธารณสิกขาบท สิกขาบทที่ไม่ทั่วไป
 หมายถึงสิกขาบทเฉพาะของภิกษุณี ที่
 แยกออกไปจากสิกขาบทของภิกษุ; **เทียบ**
สาธารณสิกขาบท
อสิตดาบส ดาบสผู้คู้เคย และเป็น
 ันบถือของศากยราชสกุล มีเรื่องปรากฏ
 ในนาลกสูตร (ขุ.สุ.๒๕/๓๘๘/๔๖๗) ว่าในวัน
 ที่พระโพธิสัตว์ประสูติ ท่านได้ทราบข่าว
 ประสูติ แห่งพระราชโอรส ของพระเจ้า
 สุทโธทนะ จึงเข้าไปเยี่ยม พระราชาทรง
 นำพระราชโอรสออกมาเพื่อจะให้วันทา
 พระดาบส แต่พระบาททั้งสองของพระ
 ราชโอรสกลับเบี่ยงขึ้นไปประดิษฐานบน
 เคียรของพระดาบส เมื่อพระดาบส
 พิจารณาพระลักษณะของพระราชโอรส

แล้ว มั่นใจว่าพระราชโอรสนั้นจักร์สรู้
 เป็นพระพุทเจ้าแน่นอน นอกจากทำ
 อัญชลินบไหว้แล้ว ก็ได้แย้มยิ้มแสดง
 ความชื่นใจออกมา แต่เมื่อมองเห็น
 ว่าตนจะไม่มีชีวิตอยู่จนถึงเวลาแห่งการ
 ตรีสรู้ ก็เสียใจร้องไห้ กระนั้นก็ตาม พระ
 ดาบสได้ไปบอกหลานชายของท่าน ชื่อว่า
 นาลกะ ให้ออกบวชรอเวลาที่พระโพธิ-
 สัตว์จะได้ตรีสรู้ (ข้อความที่ว่า พระบาท
 ทั้งสองของพระราชโอรสเบี่ยงขึ้นไป
 ประดิษฐานบนเคียรหรือบนชฎาของ
 พระดาบสนั้น เป็นคำเล่าขานความของ
 อรรถกถา, เช่น สุตต.อ.๒/๖๘๒/๓๑๘; ชา.อ.๑/
 ๘๖); อสิตดาบสนี้ มีชื่ออีกอย่างหนึ่งว่า
กาพเทวิล หรือ **กาพเทวิลดาบส** (เรียกว่า
กัณหเทวิลฤาษี ก็มี); ตามหนังสือแบบ
 เรียบ อสิตดาบสท่านายพระราชโอรสว่า
 มีคติเป็น ๒ ตามตำรับมหาบุรุษลักษณ-
 พยากรณ์ศาสตร์; **๑.มหาบุรุษลักษณะ,**
นาลกะ 1.; **เทียบ** **พราหมณ์ท่านายพระ**
มหาบุรุษ
อสิตยานุพยัญชนะ อนุพยัญชนะ ๘๐;
๑.อนุพยัญชนะ
อสีติมหาสาวก พระสาวกผู้ใหญ่ ๘๐ องค์
 บางที่เรียกอนุพุท ๘๐ องค์ มีรายนาม
 ตามลำดับอักษร ดังนี้ (ที่พิมพ์ตัวเอน
 คือท่านที่เป็น**เอตทัคคะ**ด้วย): **กัฆาเรวตะ,**
กัปะปะ, **กาพุทายี,** **กิมพิละ,** **กุมารกัสสปะ,**

กฤษณาทาน, คยากัสสปะ, ควัมปติ, จุนทะ, จูฬป็นถก, ชตุกัณณิ, ติสสเมตเตยยะ, โตเตยยะ, ทัพพมัลลบุตร, ไรตกะ, นที- กัสสปะ, นันทะ, นันทกะ, นันทกะ, นาคิตะ, นาลกะ, ปิงคียะ, ปิณโทล- ภารทวาช, ปิลินทวัจจะ, ปุณณกะ, ปุณณชิ, ปุณณมันตานีบุตร, ปุณณสุนาปรันตะ, โปสาละ, พากุละ (พักกุละ ก็เรียก), พาหิย- ทารุจีริยะ, ภค, ภัททียะ (ศากยะ), ภัททียะ, ภัทราวุธ, มหากัจจายนะ, มหากัปปีนะ, มหากัสสปะ, มหาโกฏฐิตะ, มหานามะ, มหาป็นถก, มหาโมคคัลลานะ, เมฆียะ, เมตตค, โมฆราช, ยสะ, ยโสชะ, รัฏฐูปละ, ราชะ, ราหุล, เรวตะ ขทิวณียะ, ลกุกกุ- ภัททียะ, วัคคลิ, วัคคิสะ, วัปปะ, วมิละ, สมิยะ, สาคตะ, สารีบุตร, สีวลี, สุพาหุ, สุภูติ, เสละ, โสณกุกกัณณะ, โสณโกพิวิสะ, โสภิตะ, เหมกะ, องคูลิมาล, อชิตะ, อนรุททะ, อัญญาโกณฑัญญะ, อัสนชิ, อานนท, อุทยะ, อุทายี, อุบาลี, อุปวาณะ, อุปลีวะ, อุปเสนวังกันตบุตร, อรุเวล- กัสสปะ

อสุภ, อสุภะ สภาพที่ไม่งาม, พิจารณา ร่างกายของตนและผู้อื่นให้เห็นสภาพที่ไม่งาม; ในความหมายเฉพาะ หมายถึงซากศพในสภาพต่างๆ ซึ่งใช้เป็นอารมณ์กรรมฐานรวม ๑๐ อย่าง คือ ๑. อุทฐุมตกะ ซากศพที่เน่าพอง ๒. วินีลกะ ซากศพที่มีสี

เขียวคล้ำ ๓. วิปุปพะกะ ซากศพที่มีน้ำเหลืองไหลออกอยู่ ๔. วิจิททกะ ซากศพที่ขาดกลางตัว ๕. วิชยิตกะ ซากศพที่สัตว์กัดกินแล้ว ๖. วิชิตตกะ ซากศพที่มีมือ เท้า ศีรษะขาด ๗. หตวิชิตตกะ ซากศพที่คนมีเวรเป็นข้าศึกกัน ลับฟันเป็นท่อนๆ ๘. โลहितกะ ซากศพที่ถูกประหารด้วยศาสตรามีโลหิตไหลอาบอยู่ ๙. ปุพุกะ ซากศพที่มีตัวหนอนคลานคล้ำไปอยู่ ๑๐. อัญญิกะ ซากศพที่ยังเหลืออยู่แต่ร่างกระดูก

อสุภสังญญา กำหนดหมายถึงความไม่งามแห่งร่างกาย (ข้อ ๓ ในสังญญา ๑๐)

อสุรกาย “พวกอสุร” ภาพแห่งสัตว์เกิดในอบายพวกหนึ่ง เป็นพวกมักหวาดสะดุ้งไร้ความรื่นเริง (ข้อ ๔ ในอบาย ๔); **คตอสุร** สัตว์กึ่งเทพหรือเทพชั้นต่ำพวกหนึ่ง ตำนานกล่าวว่า เดิมเป็นเทวดาเก่า (บุพเทวา) เป็นเจ้าถิ่นครอบครองดาวดึงส์เทวโลก ต่อมาถูกเทวดาพวกใหม่ มีท้าวสักกะเป็นหัวหน้าแย่งถิ่นไป โดยถูกเทพพวกใหม่นั้นจับเหวี่ยงลงมาในระหว่างพิธิเลี้ยงเมื่อพวกตนดื่มสุราจนเมามายได้ชื่อใหม่ว่าอสุร เพราะเมื่อพินคืนสติขึ้นระหว่างทางที่ตกจากดาวดึงส์นั้น ได้กล่าวกันว่า “พวกเราไม่ดื่มสุราแล้ว” (อสุร จึงแปลว่า “ผู้ไม่ดื่มสุรา”) พวกอสุรได้ครองพิภพใหม่ที่เชิงเขาสิเนรุ

หรือเขาพระสุเมรุ และมีสภาพความเป็นอยู่ มีอายุ วรรณะ ยศ และอิสริยยสมบัติ คล้ายกันกับเทวดาชั้นดาวดึงส์ พวกอสูรเป็นศัตรูโดยตรงกับเทวดา และมีเรื่องราวขัดแย้งทำสงครามกันบ่อยๆ พวกอสูรออกจะเจ้าโทسه จึงมักถูกกล่าวถึงในฐานะเป็นพวกมีนิสัยพาลหรือเป็นฝ่ายผิด

อเสขะ ผู้ไม่ต้องศึกษา เพราะศึกษาเสร็จสิ้นแล้ว ได้แก่บุคคลผู้ตั้งอยู่ในอรรถัตตผล คือ พระอรหันต์; คู่กับ *เสขะ*

อเสขบุคคล บุคคลผู้ไม่ต้องศึกษา; ดู *อเสขะ*

อหังการ การทำ (ความยึดถือว่า) “ตัวข้า”, การยึดถือว่าตัวกู; มักมากู้กับ *มมังการ* คือ การทำ (ความยึดถือว่า) “ของข้า”, การยึดถือว่าของกู, และมักพูดควบกันเป็น “อหังการ-มมังการ” แปลกันง่าย ๆ ว่า การถือว่าตัวเรา ของเรา; *มมังการ* เป็นตัณหา ส่วน *อหังการ* บางแห่งว่าเป็นทิฏฐิ บางแห่งว่าเป็นมานะ บางแห่งว่าเป็นมานะและทิฏฐิ (ในคำว่า “อหังการมมังการมานานุสัย” อรรถกถาหนึ่งอธิบายว่า *อหังการ* เป็นทิฏฐิ *มมังการ* เป็นตัณหา *มานานุสัย* เป็นมานะ - ม.อ.๓/๑๔๖); ในภาษาไทย *อหังการ* มักใช้ในความหมายที่เพี้ยนไปกลายเป็นความเย่อหยิ่ง ความทะนงตัว

จองหอง ก้าวร้าวอวดดี

อเหตุกทิฏฐิ ความเห็นว่าไม่มีเหตุ คือ ความเห็นผิดว่า คนเราจะได้ดีหรือชั่วตามคราวเคราะห์ ถึงคราวจะดี ก็ดีเอง ถึงคราวจะร้าย ก็ร้ายเอง ไม่มีเหตุอื่นจะทำให้คนดีคนชั่วได้ (ข้อ ๒ ในทิฏฐิ ๓)

อโหสิกรรม กรรมเล็กให้ผล ไม่มีผลอีกได้แก่กรรมทั้งที่เป็นกุศลและอกุศลที่เล็กให้ผล เหมือนพืชที่หมดยาง เพาะปลูกไม่ขึ้นอีก (ข้อ ๔ ในกรรม ๑๒)

ออกพรรษา สิ้นสุดการจำพรรษา; ดู *วันออกพรรษา*

อภโกสวัตถุ เรื่องสำหรับดำ มี ๑๐ อย่าง คือ ๑. ชาติ ได้แก่ชั้นหรือกำเนิดของคน ๒. ชื่อ ๓. โคตร คือตระกูลหรือแซ่ ๔. การงาน ๕. ศิลปะ ๖. โรค ๗. รูปพรรณ ลักษณะ ๘. กิเลส ๙. อาบัติ ๑๐. คำสปรมาทอย่างอื่นๆ

อักษร ตัวหนังสือ, วิชาหนังสือ, คำ, เสียง, สระ และพยัญชนะ

อักษรวิธี ตำราว่าด้วยวิธีเขียนและอ่านหนังสือให้ถูกต้อง

อักษร ตัวหนังสือ

อัครสาวก ดู *อัครสาวก*

อัครัญญสูตร ชื่อสูตรที่ ๔ แห่งที่มณิกาย ปาฏิกวรรค พระสุตตันตปิฎก ทรงแสดงแก่สามเณรวาเสฏฐะ และสามเณรภารัทวาชะ ผู้ออกบวชจากตระกูล

พราหมณ์ ทรงคัดค้านคำกล่าวอ้างของพวกพราหมณ์ ที่ถือว่าพราหมณ์เป็นวรรณะประเสริฐที่สุด และถือว่าชาติกำเนิดเป็นเครื่องตัดสินความประเสริฐและความต่ำทรามของมนุษย์ ทรงแสดงให้เห็นว่าความประเสริฐหรือต่ำทรามนั้นอยู่ที่ความประพฤติ โดยมีธรรมเป็นเครื่องตัดสิน คนวรรณะต่างๆ ออกบวชในพระพุทธศาสนาแล้ว ย่อมเชื่อว่าเป็นผู้เกิดจากกรรมเสมอกันหมด แล้วทรงแสดงความเป็นมาของสังคมมนุษย์ เริ่มแต่เกิดมีสัตว์ขึ้นในโลกแล้วเปลี่ยนแปลงตามลำดับ จนเกิดมีมนุษย์ที่อยู่รวมกันเป็นหมู่เป็นพวก เกิดความจำเป็นต้องมีการปกครอง และมีการประกอบอาชีพการงานต่างๆ กัน วรรณะทั้งสี่ก็เกิดจากความเปลี่ยนแปลงเหล่านี้ มิใช่เป็นเรื่องของพรหมสร้างสรรค์ แต่เกิดจากกรรม (กรรมดา, กฎกรรมชาติ) ทุกวรรณะประพฤติชั่วก็ไปอบายได้ ปฏิบัติธรรมก็บรรลุนิพพานได้ ธรรมเป็นเครื่องตัดสิน และธรรมเป็นของประเสริฐสุด ผู้ที่สิ้นอาสวกิเลสแล้ว เป็นผู้ประเสริฐสุดในวรรณะทั้งสี่ ผู้ที่สมบูรณ์ด้วยวิชาและจรณะ เป็นผู้ประเสริฐสุดในบรรดาเทวะ และมนุษย์ทั้งปวง

อัคคี ไฟ, ไฟกิเลส, กิเลสดุจไฟเผาผลาญจิต

ใจให้เราร้อน มี ๓ คือ ๑. **รากัคคี** ไฟคือราคะ ๒. **โทสัคคี** ไฟคือโทสะ ๓. **โมหัคคี** ไฟคือโมหะ

อัคคีเวสสนโคตร ตระกูลอัคคีเวสสนะ เป็นตระกูลของปริพาชกคนหนึ่งชื่อ **ทีฆนชะ**

อัคฆสโมธาน การประมวณโดยค่า, เป็นชื่อปริวาสที่ภิกษุผู้ปรารถนาจะออกจากอาบัติสังฆาทิเสสซึ่งต้องหลายคราว มีจำนวนวันปิดไม่เท่ากัน ประมวณอาบัติและวันเข้าด้วยกัน อยู่ปริวาสเท่าจำนวนวันที่มากที่สุด เช่น ต้องอาบัติ ๓ คราว, คราวหนึ่งปิดไว้ ๓ วัน คราวหนึ่งปิดไว้ ๕ วัน คราวหนึ่งปิดไว้ ๗ วัน อยู่ปริวาสเท่าจำนวนมากที่สุด คือ ๗ วัน; ดู **สโมธานปริวาส**

อัคร เลิศ, ยอด, ล้ำเลิศ, ประเสริฐ, สูงสุด

อัครพหุสูต พหุสูตผู้เลิศ, ยอดพหุสูต, ผู้คงแก่เรียนอย่างยอดเยี่ยม หมายถึงพระอานนท์

อัครสาวก สาวกผู้เลิศ, สาวกผู้ยอดเยี่ยม หมายถึงพระสารีบุตร (เป็นอัครสาวกเมืองขวา) และพระมหาโมคคัลลานะ (เป็นอัครสาวกเมืองซ้าย); ดู **ศุลา**

อัครสาวิกา สาวิกาผู้เลิศ, สาวิกาผู้ยอดเยี่ยม หมายถึงพระเขมา (เป็นอัครสาวิกาเมืองขวา) และพระอุบลวรรณา (เป็นอัครสาวิกาเมืองซ้าย); ดู **ศุลา**

อัครอุบาทก อุบาทกผู้เลิศ, อุบาทกผู้ยอดเยี่ยม หมายถึงจิตตคฤหบดี และหัตถกะอาฬวณะ; **ดู ตฺลา**

อัครอุบาทิกา อุบาทิกาผู้เลิศ, อุบาทิกาผู้ยอดเยี่ยม หมายถึง เวฬุภักถัญญกีนั้นทมารดา และชุชชุตตรา; **ดู ตฺลา**

อัครอุปัญญา ผู้เฝ้ารับใช้พระพุทเจ้าอย่างเยียมยอด ได้แก่พระอาณนท; **ดู ตฺลา**

อัครอุปัญญาอุบาทก อุบาทกผู้อุปถัมภ์บำรุงที่เลิศ, บางที่เรียกสั้นว่า **อัครอุบาทก** คืออุบาทกผู้ยอดเยี่ยม หมายถึงจิตตคฤหบดี และหัตถกะอาฬวณะ; **ดู ตฺลา**

อัครอุปัญญาโยกา อุบาทิกาผู้ดูแลอุปถัมภ์บำรุงพระพุทเจ้าอย่างเยียมยอด ได้แก่วิสาขามหาอุบาทิกา (แต่พบในอรรถกถาแห่งหนึ่ง จัดเจ้าหญิงสุปปวาสา โกลิยราชธิดา เป็นอัครอุปัญญาโยกา); **ดู ตฺลา**

อัครอุปัญญาอุบาทิกา อุบาทิกาผู้อุปถัมภ์บำรุงที่เลิศ, บางที่เรียกสั้นว่า **อัครอุบาทิกา** คืออุบาทิกาผู้ยอดเยี่ยม หมายถึง เวฬุภักถัญญกีนั้นทมารดา และชุชชุตตรา; **ดู ตฺลา**

อังคะ^๑ องค์, ส่วนประกอบ, คุณสมบัติ, อวัยวะ เช่นในคำว่า อังคบริจาต (การสละให้อวัยวะ); **ดู องค์ 1.**

อังคะ^๒ ชื่อแคว้นหนึ่งในบรรดา ๑๖ แคว้นใหญ่แห่งชมพูทวีป ตั้งอยู่ที่ทิศ

ตะวันออกของแคว้นมคธ มีแม่น้ำจัมปากันแดน และมีนครหลวงชื่อจัมปา ในพุททกาล แคว้นอังคะขึ้นกับแคว้นมคธ

อังการ ถ่านเถาที่ถวายพระเพลิงพระพุทธรีระ

อังการสตูป พระสถูปที่บรรจุพระอังคารซึ่งโมริยกษัตริย์สร้างไว้ที่เมืองปิปผลิวัน, อังการสตูป ก็เขียน

อังการ ถวายพระ, เลี้ยงพระ

อังคีรส “มีพระรัศมีเปล่งจากพระองค์”, พระนามอย่างหนึ่ง ในบรรดาพระนามมากมายที่เป็นกลางๆ ใช้แก่พระพุทเจ้าพระองค์ใดก็ได้, ที่ใช้แก่พระพุทเจ้าพระองค์ปัจจุบัน พบในพระไตรปิฎกหลายแห่ง เช่น ในอาฏานาฏิยสูตร (ที.ปา. ๑๑/๒๐๙/๒๑๐) ที่สวดกันอยู่เป็นประจำว่า “องคีรสสุต นมตถุ สกยปุตตสุต สิริมโต” หรืออย่างที่พระวังคีสะประพันธ์คาถาถวายพระสดุดี (ส.ส. ๑๕/๗๕๙/๒๘๗, ชุ.เถร. ๒๖/๔๐๑/๔๓๗) ใช้คำว่า “พระอังคีรส มหามุณี”, แต่มีบันทึกในอรรถกถาบางแห่ง (เถร.อ. ๒/๕๐/๑๙๑; อป.อ. ๒/๓๕๐/๗๐) ซึ่งอ้างอิงเรื่องที่พระเจ้าสุทโธทนะส่งกาฬุทายีอำมาตย์ไปอาราธนาพระพุทเจ้าเสด็จกรุงกบิลพัสดุ์ กาฬุทายีนั้นเมื่อไปเฝ้าพระพุทเจ้า ได้ฟังธรรม บรรลุอรหัตตผล บวชแล้ว ต่อมา เมื่อพระพุทเจ้ารับอาราธนาและออกเสด็จพุทเจ้าดำเนินมา

เพื่อจะทรงเยี่ยมพระพุทธรูปบิดา ครั้นมา
ในระหว่างทาง ท่านพระกาฬุทายีได้เดิน
ทางลวงหน้ามาแจ้งข่าว พระเจ้าสุทโธทนะ
ทอดพระเนตรเห็นพระกาฬุทายีในเพศ
ภิกษุ ทรงจำไม่ได้ ตรัสถามว่าท่านเป็น
ใคร พระกาฬุทายีจึงกล่าวตอบถวาย
พระพรว่า “อาตมภาพเป็นบุตรของพระ
พุทธรเจ้า ผู้ทรงฝ่าไปได้ในสิ่งที่ใครๆ ไม่
อาจทนไหว องค์พระอังคีรส ผู้คงที่ ไม่
มีผู้ใดเปรียบปาน ตูกรมหาบพิตร พระ
องค์เป็นโยมบิดาแห่งพระบิดาของอาตม-
ภาพ ตูกรท้าวศากยะโคดม พระองค์เป็น
พระอัยกาของอาตมภาพ โดยธรรม” ใน
คำกล่าวของพระกาฬุทายีนี้ มีคำว่า
“อังคีรส” ซึ่งพระอรรถกถาจารย์อธิบาย
ว่า “คำว่า ‘อังคีรส’ แปลว่า ผู้สัมฤทธิ์
พระคุณมีศีลเป็นต้น ที่ทำให้เป็นองค์
เป็นอัน (หรือเป็นเนื้อเป็นตัว) แล้ว,
อาจารย์อีกพวกหนึ่ง (อปเร) แปลว่า ‘ผู้
มีพระรัศมีเปล่งฉายออกจากพระวรกาย
ทุกส่วน’ แต่อาจารย์บางพวก (เกจิ)
กล่าวว่า ‘พระพุทธรูปบิดานั้นแหละ ได้ทรง
เลือกเอาพระนาม ๒ อย่างนี้ คือ
อังคีรส และสิทธิัตถะ” คำอธิบายนี้ บอก
ให้รู้ถึงมติอันหนึ่ง ซึ่งเป็นของเกจิ
อาจารย์ ที่บอกว่า ‘อังคีรส’ ก็เป็นพระ
นามส่วนพระองค์ของพระพุทธรเจ้าพระ
องค์ปัจจุบัน เช่นเดียวกับ ‘สิทธิัตถะ’; ดู

พระพุทธรเจ้า

อังกูร หมายถึง **อังกูตตรนิกาย**

อังกูตตรนิกาย ชื่อนิกายที่ ๔ ในบรรดา
นิกาย ๕ แห่งพระสูตรตันตปิฎก เป็นที่
ชุมนุมพระสูตรซึ่งจัดเข้าลำดับตามจำนวน
หัวข้อธรรม เป็นหมวด ๑ (เอกนิบาต)
หมวด ๒ (ทูกนิบาต) เป็นต้น จนถึง
หมวด ๑๑ (เอกาทสกนิบาต); ดู **ไตร
ปิฎก** (เล่ม ๒๐ - ๒๔)

อังกูตตราปะ ชื่อแคว้นหนึ่งในชมพูทวีป
ครั้งพุทธกาล มีเขตติดต่อกับแคว้นอังคะ
ที่อยู่ทางตะวันออกของมคธ เมืองหลวง
เป็นเพียงนิคมชื่อ อาปณะ

อังกูติมาละ ดู **อังกูติมาล**

อังกูติมาลปริตร ดู **ปริตร**

อังสะ ผ้าที่ภิกษุใช้ห้อยเฉียงบ่า

อัจเจกจีวร จีวรริบร้อน หรือผ้าด่วน
หมายถึง ผ้าจํานำพรราชาที่ทายกผู้มีเหตุ
ริบร้อน ขอถวายก่อนกำหนดเวลาปกติ
(กำหนดเวลาปกติสำหรับถวายผ้าจํานำ
พรราชา คือ จีวรกาลนั้นเอง กล่าวคือ
ต้องผ่านวันปวารณาไปแล้ว เริ่มแต่แรม
๑ ค่ำ เดือน ๑๑ ถึงขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน
๑๒ และถ้ากรานกฐินแล้ว นับต่อไปอีก
ถึงขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๔; เหตุริบร้อนนั้น
เช่น เขาจะไปทัพ หรือเจ็บไข้ไม่ไว้ใจ
ชีวิต หรือมีศรัทธาเลื่อมใสเกิดขึ้นใหม่)
อัจเจกจีวรเช่นนี้ มีพุทธานุญาตให้ภิกษุ

รับเก็บไว้ได้ แต่ต้องรับก่อนวันปวารณา ไม่เกิน ๑๐ วัน (คือตั้งแต่ขึ้น ๖ ค่ำ ถึง ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๑) (สิกขาบทที่ ๘ แห่ง ปัตตาวรรค นิสสัคคิยปาจิตตีย์)

อัจฉริยะ “เหตุอันควรที่จะดีดนิ้วเปาะ”, อัจฉรรย, แปลกวิเศษ, น่าทึ่งควรยอมรับนับถือ, ดีเลิศล้ำนำพิศวง, มีความรู้ความสามารถทรงคุณสมบัติเหนือสามัญหรือเกินกว่าระดับปกติ

อชฎากาศ “อากาศที่ไม่มีซัง” (ที่ว่างอันไร้สิ่งรกรุงรัง), อากาศที่เว้งว่าง คือ ท้องฟ้า กลางหา, อชฎากาศ ก็เขียน (บาลี: อชฎากาส); ดู *อากาศ ๓, ๔*

อชฌัตติกะ ภายใน, ข้างใน เช่นในคำว่า อชฌัตติกทาน (ทานภายใน, ให้ของภายใน) อชฌัตติกายตนะ (อายตนะภายใน); ตรงข้ามกับ *พาหิระ*

อชฌัตติกรูป ดูที่ *รูป ๒๘*

อชฌาจาร ความประพฤติชั่ว, การละเมิดศีล, การล่วงมรรยาท, การละเมิดประเพณี

อชฌาสัย นิสัยใจคอ, ความนิยม, ความมีน้ำใจ

อัญชนะ กษัตริย์โกลิยวงศ์ผู้ครองเวททนคร มีมเหสีพระนามว่า ยโสธรา เป็นพระชนกของพระมหามายาเทวีผู้เป็นพระพุทธรมาดาและพระนางมหาปชาบดีโคตมี (ตำนานว่ามีโอรสด้วย ๒

องค์ คือ ทัณฑปาณิ และสุปปพุทธะ)

อัญชลีกรรม การประนมมือแสดงความเคารพ

อัญชลีกรรมโย (พระสงฆ์) เป็นผู้ควรได้รับอัญชลีกรรม คือการประนมมือไหว้ กราบไหว้ เพราะมีความดีที่ควรแก่การไหว้ ทำให้ผู้ไหว้ผู้กราบ ไม่ต้องกระดากใจ (ข้อ ๘ ในสังฆคุณ ๙); *อัญชลีกรรมโย* ก็ใช้

อัญญาเตียรถีย์ ผู้ถือลัทธินอกพระพุทธศาสนา

อัญญาภากิยสิกขาบท ชื่อสิกขาบทที่ ๙ แห่งสังฆาทิเสส (ภิกษุหาเลสโจทภิกษุอื่นด้วยอาบัติปาราชิก), เรียกอีกชื่อหนึ่งว่า หุตยทุฏฐุโทสสิกขาบท

อัญญาบาทกรรม กรรมที่จะพึงกระทำแก่ภิกษุผู้กล่าวคำอื่น คือภิกษุประพฤติอนาจาร สงฆ์เรียกตัวมาถาม แกล้งยกเรื่องอื่นๆ มาพูดกลบเกลื่อนเสีย ไม่ให้การตามตรง, สงฆ์สวดประกาศความนั้นด้วยญัตติหุตยกรรม เรียกว่า *ยกอัญญาบาทกรรมขึ้น*, เมื่อสงฆ์ประกาศเช่นนี้แล้ว ภิกษุนั้นยังขึ้นทำอย่างเดิมอีก ต้องอาบัติปาจิตตีย์ (สิกขาบทที่ ๒ แห่งภุตคามวรรค ปาจิตตियกัณฑ์); คู่กับ *วิเทศกรรม*

อัญญาสมาณาเจตสิก เจตสิกที่มีเสมอกันแก่จิตต์พวกอื่น คือ ประกอบเข้าได้กับจิตต์ทุกฝ่ายทั้งกุศลและอกุศล มิใช่เข้า

ได้ฝ่ายหนึ่งฝ่ายเดียว มี ๑๓ แยกเป็น
ก. สัพพจิตตสาธารณเจตสิก (เจตสิกที่
 เกิดทั่วไปกับจิตต์ทุกดวง) ๗ คือ *ผัสสะ*
 (ความกระทบอารมณ์) *เวทนา สัญญา*
เจตนา เอกัคคตา ชีวิตินทรีย์ มนสิการ
 (ความกระทำอารมณ์ไว้ในใจ, ใส่ใจ)

ข. ปกิณณกเจตสิก (เจตสิกที่เรียรายคือ
 เกิดกับจิตต์ได้ทั้งฝ่ายกุศลและอกุศล
 แต่ไม่แน่นอนเสมอไปทุกดวง) ๖ คือ
วิตก (ความตรึกอารมณ์) *วិหาร* (ความ
 ตรองอารมณ์) *อริโมกข์* (ความปักใจใน
 อารมณ์) *วิริยะ ปิติ ถันตะ* (ความพอใจ
 ในอารมณ์)

อัญญัตตฤทเทส, อัญญัตตฤทเทส การ
 ถือศาสดาอื่น จัดเป็นความผิดพลาด
 สถานหนัก (ข้อ ๖ ในอภิธาน ๖)

อัญญัตตาวิสัย วิสัยของสัตว์อื่น, วิสัย
 ของสัตว์ต่างๆ ไป

อัญญาโกณฑัญญะ พระมหาสาวกผู้เป็น
 ปฐมสาวกของพระพุทธเจ้า เป็นรูปหนึ่ง
 ในคณะพระปัญจวัคคีย์ เป็นบุตร
 พราหมณ์มหาศาล เกิดที่หมู่บ้านโชน-
 วัตถุ ไม่ไกลจากกรุงกบิลพัสดุ์ เดิมชื่อ
 โกณฑัญญะ เป็นพราหมณ์หนุ่มที่สุดใน
 บรรดาพราหมณ์ ๘ คน ผู้ทำนายลักษณะ
 ของสิทธัตถกุมาร และเป็นผู้เดียวที่
 ทำนายว่า พระกุมารจะทรงออกบวรพชา
 ได้ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าอย่าง

แน่นอน มีคติเป็นอย่างเดียว ต่อมาท่าน
 ออกบวรตามเสด็จพระสิทธัตถะ ขณะ
 บำเพ็ญทุกรกิริยา เป็นหัวหน้าพระ
 เบญจวัคคีย์ และได้นำคณะหลีกหนีไป
 เมื่อพระมหาบุรุษเลิกบำเพ็ญทุกรกิริยา
 กลับเสวยพระกระยาหาร ต่อมาเมื่อพระ
 พุทธเจ้าตรัสรู้แล้วเสด็จไปโปรด ท่าน
 สดับปฐมเทศนาได้ดวงตาเห็นธรรม ขอ
 บรรพชาอุปสมบทเป็นปฐมสาวกของ
 พระพุทธเจ้า

โกณฑัญญะ ที่ได้ชื่อว่า **อัญญา-**
โกณฑัญญะ เพราะเมื่อท่านฟังปฐมเทศนา
 ของพระพุทธเจ้า และได้ธรรมจักขุ พระ
 พุทธเจ้าทรงเปล่งอุทานว่า “อณฺดาสิ วต
 โภ โกณฑญฺโฆ” (โกณฑัญญะได้รู้
 แล้วหนอ) คำว่า **อัญญา** จึงมารวมเข้า
 กับชื่อของท่าน ต่อมาท่านได้สำเร็จ
 อรหัตด้วยฟังอนัตตลักขณสูตร ได้รับ
 ยกย่องเป็นเอตทัคคะในทางรัตตัญญู (รู้
 ราตรีนาน คือ บวชนาน รู้เห็นเหตุการณ์
 มากมาแต่ต้น) ท่านทูลลาพระพุทธเจ้าไป
 อยู่ที่ฝั่งสระมันทากินี ในป่าฉัททันตวัน
 แดนหิมพานต์ อยู่ ณ ที่นั้น ๑๒ ปี ก็
 ปรีนิพพานก่อนพุทธปรีนิพพาน; ดู

โกณฑัญญะ

อัญญาตาวิสุทธิ ดู *อินทรีย์ ๒๒*

อัญญินทรีย์ ดู *อินทรีย์ ๒๒*

อัญญกะ หมวด ๘

อัฐุบบาน ปานะทั้ง ๘, น้ำปานะคือน้ำคั้น
ผลไม้ ๘ อย่าง; ดู *ปานะ*

อัฐุฐมีบูชา การบูชาในวันที่ระลึกงาน
ถวายพระเพลิงพระพุทธรูป เรียกว่า
วันอัฐุฐมีบูชา ตรงกับวันแรม ๘ ค่ำ
เดือน ๖ แต่นิยมเรียกสั้นๆ ว่า วันอัฐุฐมี
วันอัฐุฐมีบูชานี้ แม้ว่าคงจะได้มีมา
แต่โบราณ แต่ไม่เด่นชัด ไม่เป็นที่รู้จัก
กันอย่างกว้างขวาง และในปัจจุบันก็ไม่
จัดเข้าเป็นวันสำคัญทางราชการ

อัฐุฐารสเภทกรวัตตุ เรื่องทำความแตก
กัน ๑๘ อย่าง, เรื่องที่จะก่อให้เกิด
ความแตกแยกแก่สงฆ์ ๑๘ ประการ
ท่านจัดเป็น ๙ คู่ (แสดงแต่ฝ่ายคี่) คือ
ภิกษุแสดงสิ่งมิใช่ธรรมว่าเป็นธรรม,
แสดงสิ่งมิใช่วินัยว่าเป็นวินัย, แสดงสิ่ง
ที่พระตถาคตมิได้ตรัสว่าได้ตรัส, แสดง
สิ่งที่พระตถาคตมิได้ประพฤติว่าได้
ประพฤติ, แสดงสิ่งที่พระตถาคตมิได้
บัญญัติว่าได้บัญญัติ, แสดงอาบัติว่ามี
ใช้อาบัติ, แสดงอาบัติเบาว่าเป็นอาบัติ
หนัก, แสดงอาบัติมีส่วนเหลือว่าเป็น
อาบัติไม่มีส่วนเหลือ, แสดงอาบัติหยาบ
คายว่ามีใช้อาบัติหยาบคาย (ฝ่ายคี่ก็
ตรงข้ามจากนี้ตามลำดับ เช่น แสดง
ธรรมว่ามีใช้ธรรม, แสดงวินัยว่ามีใช้
วินัย ฯลฯ แสดงอาบัติไม่หยาบคายว่า
เป็นอาบัติหยาบคาย)

อัฐุฐิ กระจก, บัดนี้เขียน อัฐุ
อัฐุฐิมิถุชะ เยื่อในกระจก (ปัจจุบันแปล
ว่า ไช้กระจก)

อัฐุฐิบริหาร บริหาร ๘; ดู *บริหาร*

อัฐุฐิกุสิ เส้นคั่นจุดคั่นนาขวางระหว่าง
ซัณฑ์กับซัณฑ์ของจักร; เทียบ *กุสิ*, ดู *จักร*

อัฐุฐิชะ ลัทธิเกิดใหม่ คือออกไปใหม่เป็น
ฟองแล้วจึงฟักออกเป็นตัว เช่น ไก่ นก
จึงจก เป็นต้น (ข้อ ๒ ในโยนิ ๔)

อัฐุฐิมณฑล ชิ้นส่วนของจักรพระที่
เรียกว่า กระจกน้อย หรือกระจกเล็ก มี
ขนาดครึ่งหนึ่งของมณฑล (กระจก
ใหญ่); เทียบ *มณฑล*, ดู *จักร*

อัฐุฐิกิลมถานุโยค การประกอบตนให้
ลำบากเปล่า คือ ความพยายามเพื่อ
บรรลุผลที่หมายด้วยวิธีทรมาณตนเอง
เช่น การบำเพ็ญตบะต่างๆ ที่นิยมกันใน
หมู่่นักบวชอินเดียจำนวนมาก (ข้อ ๒
ใน *ที่สุด* ๒ อย่าง)

อัฐุฐินิยะ สิ่งที่เนื่องด้วยตน, สิ่งที่เป็นของ
ตน; ในภาษาไทย มักพูดให้สะดวกราบ
เป็นอัฐุฐินิยา หรืออัฐุฐินิยา, เป็นคำ
ประกอบที่ใช้ในการอธิบายหรือถกเถียง
เรื่องอัฐุฐา-อนัตตา เช่นว่า เมื่อมีอัฐุฐา ก็
มีอัฐุฐินิยา จะมีอัฐุฐินิยา ก็ต้องมีอัฐุฐา

อัฐุฐิภาพ ความเป็นตัวตน, ชีวิต, เบญจ-
ขันธ์, บัดนี้เขียน *อัฐุภาพ*

อัฐุฐิตวาทุปาทาน การถือนม่นวาทะว่าตน

คือความยึดถือสำคัญมั่นหมายว่านั่นนี่ เป็นตัวตน เช่น มองเห็นเบญจขันธ์เป็น อัตตา, อย่างหยาบขึ้นมา เช่น ยึดถือมั่น หมายว่า นี่เรา นั่นของเรา จนเป็นเหตุ แบ่งแยกเป็นพวกเรา พวกเขา และเกิดความถือพวก (ข้อ ๔ ในอุปาทาน ๔)

อรรถวินิบาต การทำลายตัวเอง, ฆ่าตัวเอง; บัดนี้เขียน *อรรถวินิบาต*

อรรถสัมมาปณิธิ การตั้งตนไว้ชอบ คือ ดำรงตนอยู่ในศีลธรรม และดำเนินแนว แน่ในวิถีทางที่จะนำไปสู่จุดหมายที่ดี งาม (ข้อ ๓ ในจักร ๔)

อรรถสุทธิ การทำตนให้บริสุทธิ์จากบาป

อรรถहितสมบัติ ๓ *อรรถัตถสมบัติ*

อรรถัตถยุดา ความเป็นผู้รู้จักตน เช่นรู้ว่า เรามีความรู้ ความถนัด คุณธรรม ความสามารถ และฐานะ เป็นต้น แค่นั้นเพียง ไร แล้วประพฤติปฏิบัติให้เหมาะสมเพื่อ ให้เกิดผลดี (ข้อ ๓ ในสัปปุริสธรรม ๗)

อรรถัตถะ ประโยชน์ตน, สิ่งที่เป็นคุณแก่ ชีวิต ช่วยให้เป็นอย่างดี สามารถพึ่ง ตน หรือเป็นที่พึ่งแก่ตนได้ ไม่ว่าจะ เป็น ทิฏฐธัมมิกัตถะ สัมปรายิกัตถะ หรือ ปรมาตถะ, ความมีชีวิตและสิ่งอันเกื้อ หนุนให้ชีวิตเพียบพร้อมด้วยคุณสมบัติ ทั้งหลาย ทั้งทางกาย ทางสังคม ทางจิต ใจ และทางปัญญา, ชีวิตที่มีคุณภาพ มี คุณค่า และมีความหมาย; เทียบ *ปรัตถะ*

อรรถัตถสมบัติ “ความถึงพร้อมด้วย ประโยชน์ตน” เป็นพุทธคุณอย่างหนึ่ง คือ การที่ได้ทรงบำเพ็ญพระบารมีธรรม กำจัดอาสวกิเลสทั้งปวงและทำศีล สมภาติ ปัญญาให้บริบูรณ์ สมบูรณ์ด้วย พระญาณทั้งหลาย เพียบพร้อมด้วย พระคุณสมบัติมากมาย เป็นที่พึ่งของ พระองค์เองได้ และเป็นผู้พร้อมที่จะ บำเพ็ญกิจเพื่อประโยชน์แก่ชาวโลกต่อไป มักใช้คำที่แทนกันได้ว่า *อรรถัตถ- สมบัติ* ซึ่งแปลเหมือนกัน; เป็นคู่กันกับ *ปรัตถปฏิบัติ* หรือ *ปรหิตปฏิบัติ*

อรรถา ตัวตน, อาตมัน; ปุถุชนย่อมยึด มั่นมองเห็นขันธ์ ๕ อย่างใดอย่างหนึ่ง หรือทั้งหมดเป็นอัตตา หรือยึดถือว่ามี อัตตาเนื่องด้วยขันธ์ ๕ โดยอาการอย่าง ใดอย่างหนึ่ง; เทียบ *อนัตตา*

อรรถาธิปไตยยะ ๓ *อรรถาธิปไตย*

อรรถาธิปไตย ความถือตนเป็นใหญ่ จะ ทำอะไรก็นึกถึงตน คำนึงถึงฐานะ เกียรติศักดิ์ศรี หรือผลประโยชน์ของ ตนเป็นสำคัญ, พึ่งใช้แต่ในขอบเขตที่ เป็นความดี คือ เว้นชั่วทำดีด้วยเคารพ ตน (ข้อ ๑ ในอธิปไตย ๓)

อรรถานุกิฎฐิ ความตามเห็นว่าเป็นตัวตน

อรรถะ 1. ประโยชน์, ผลที่มุ่งหมาย, จุด หมาย, **อรรถะ ๓** คือ ๑. *ทิฏฐธัมมิกัตถะ* ประโยชน์ปัจจุบัน, ประโยชน์ในภพนี้

๒. สัมปรายิกัตถะ ประโยชน์เบื้องต้น, ประโยชน์ในภพหน้า **๓. ปรมัตถะ** ประโยชน์อย่างยิ่ง, ประโยชน์สูงสุด คือ พระนิพพาน; **อรรถ ๓** อีกหมวดหนึ่ง คือ **๑. อัตตัตถะ** ประโยชน์ตน **๒. ปรัตถะ** ประโยชน์ผู้อื่น **๓. อุภยัตถะ** ประโยชน์ทั้งสองฝ่าย **2.** ความหมาย, ความหมายแห่งพุทธพจน์, พระสูตร พระธรรมเทศนา หรือพุทธพจน์ ว่าโดยการแปลความหมาย แยกเป็น **อรรถ ๒** คือ **๑. เนยยัตถะ** (พระสูตร) ซึ่งมีความหมายที่จะต้องไขความ, พุทธพจน์ที่ตรัสตามสมมติ อันจะต้องเข้าใจความจริงแท้ที่ซ่อนอยู่อีกชั้นหนึ่ง เช่นที่ตรัสเรื่องบุคคล ตัวตน เรา-เขา ว่า บุคคล ๔ ประเภท, ตนเป็นที่พึ่งของตน เป็นต้น **๒. นีตัตถะ** (พระสูตร) ซึ่งมีความหมายที่แสดงชัดโดยตรงแล้ว, พุทธพจน์ที่ตรัสโดยปรมัตถ์ ซึ่งมีความหมายตรงไปตรงมาตามสภาวะ เช่นที่ตรัสว่า รูป เสียง กลิ่น รส เป็นต้น; อรรถ ก็เขียน **อรรถกถา** ประพฤติสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่ผู้อื่น, การบำเพ็ญประโยชน์ (ข้อ ๓ ในสังคหวัตถุ ๔)

อรรถปฏิสัมภทา ปัญญาแตกฉานในอรรถ, ความแตกฉานสามารถอธิบายเนื้อความย่อของภาสิตโดยพิสดารและความเข้าใจที่สามารถคาดหมายผลข้าง

หน้าอันจะเกิดสืบเนื่องไปจากเหตุ (ข้อ ๑ ในปฏิสัมภทา ๔)

อรรถสาธกะ ยังอรรถให้สำเร็จ, ทำเนื้อความให้สำเร็จ

อรรถัญญูตา ความเป็นผู้รู้จักผล เช่น รู้จักว่า สุขเป็นผลแห่งเหตุอันนี้ ทุกข์เป็นผลแห่งเหตุอันนี้, รู้ความมุ่งหมายและรู้จักผล; ตามบาลีว่า รู้ความหมาย เช่นว่าธรรมข้อนี้ๆ มีความหมายอย่างนี้ๆ หลักข้อนี้ๆ มีเนื้อความอย่างนี้ๆ (ข้อ ๒ ในสัปปริสธรรม ๗)

อรรถูปัตติ เหตุที่ให้มีความเรื่องขึ้น, เหตุให้เกิดเรื่อง

อชยาจาร ดู **อชมาจาร**

อชยาศัย นิสัยใจคอ, ความนิยมในใจ, ความมีน้ำใจ

อันตะ ไล่ใหญ่

อันตคาหิกทิกฏฐิ ความเห็นที่ยึดเอาที่สุด คือ เล่นไปถึงที่สุดในเรื่องหนึ่งๆ มี ๑๐ อย่าง คือ ๑. โลกเที่ยง ๒. โลกไม่เที่ยง ๓. โลกมีที่สุด ๔. โลกไม่มีที่สุด ๕. ชีพอันนั้น สรีระก็อันนั้น ๖. ชีพก็อย่าง สรีระก็อย่าง ๗. สัตว์ตายแล้วยังมีอยู่ ๘. สัตว์ตายแล้ว ย่อมไม่มี ๙. สัตว์ตายแล้ว ทั้งมีอยู่ ทั้งไม่มี ๑๐. สัตว์ตายแล้วจะมีอยู่ ก็ไม่ใช่ ไม่มีอยู่ ก็ไม่ใช่

อันตคุณ ไล่บ่อย, ไล่ทบ

อंतरกัป ดู **กัป**

อันตรธาน หายไป, เลื่อมสลับไป, สูญหายไป
อันตราวาสก ผ่าน่ง, สบง, เป็นผืนหนึ่งใน
ไตรจีวร

อันตราบัติ อาบัติสังฆาทิเสส ที่ต้องใหม่
อีกในระหว่างประพฤติกฎฐานวิธี คือตั้ง
แต่เริ่มอยู่ปริวาสไปจนถึงก่อนอัฏพทาน

อันตราปรินิพพายี พระอนาคามีผู้จะ
ปรินิพพาน ในระหว่างอายุยังไม่ทันถึงกึ่ง
(ข้อ ๑ ในอนาคามี ๕)

อันตรรายของภิกษุสามเณรผู้บวชใหม่
เหตุที่จะทำให้ผู้บวชในธรรมวินัยนี้
ประพฤติพรหมจรรย์อยู่ได้ไม่ยั่งยืน มี ๔
อย่าง คือ ๑. อดทนต่อคำสั่งสอนไม่ได้
๒. เห็นแก่ปากแก่ท้อง ๓. ผันไฟทะยาน
อยากได้กามคุณ ๔. รักผู้หญิง

อันตรราย ๑๐ เหตุฉุกฉิน หรือเหตุขัดข้อง
ที่ทรงอนุญาตให้เลิกสวดปาติโมกข์ได้
โดยให้สวดปาติโมกข์ย่อแทน มี ๑๐ อย่าง
คือ ๑. **ราชันตรราย** พระราชาเสด็จมา (เลิก
สวดเพื่อรับเสด็จ) ๒. **โจรันตรราย** โจรมา
ปล้น (เพื่อหนีภัย) ๓. **อัคยันตรราย** ไฟ
ไหม้ (เพื่อดับหรือป้องกันไฟ) ๔. **อุทกัณ-**
ตรราย น้ำหลากมา (หรือฝนตกเมื่อสวด
กลางแจ้ง; เพื่อหนีน้ำ) ๕. **มนุสสันตรราย**
คนมามาก (เพื่อรู้เหตุหรือปฏิสังขาร)
๖. **อมนุสสันตรราย** ผีเข้าภิกษุ (เพื่อขับ
ผี) ๗. **วาพันตรราย** ลัทธิร้ายเช่นเลื่อมมา
ในวัด (เพื่อไล่ลัทธิ) ๘. **สิริงสปันตรราย**

งูเลื้อยเข้ามา (เพื่อไล่งู) ๙. **ชีวิตันตรราย**
มีเรื่องเป็นตาย เช่นภิกษุอาพาธโรคร้าย
(เพื่อช่วยแก้ไข) ๑๐. **พรหมจรรย์ันตรราย**
มีอันตรรายแก่พรหมจรรย์ เช่น มีคนมา
จับภิกษุ (เลิกเพราะอลหม่าน); ดู
ปาติโมกข์ย่อ, อุเทศ

อนึ่ง ภิกษุต้องอาบัติสังฆาทิเสสถ้า
มีอันตรรายเหล่านี้โดยวิธีใดอย่างหนึ่งแม้
ไม่ได้บอกอาบัติของตนพ้นคืนไปยังไม่
ถือว่าปิดอาบัติ

อันตรรายิกกรรม ธรรมอันกระทำให้
อันตรราย คือ เหตุขัดขวางต่างๆ เช่น
เหตุขัดขวางการอุปสมบท ๑๓ อย่าง มี
การเป็นโรคเรื้อน เป็นต้น

อันติมวัตถุ “วัตถุมีในที่สุด” หมายถึง
อาบัติปาราชิก ซึ่งทำให้ภิกษุและภิกษุณี
ผู้ต้อง มีโทษถึงที่สุด คือขาดจากภาวะ
ของตน (และจะบวชใหม่กลับคืนสู่ภาวะ
นั้นก็ไม่ได้ด้วย)

อันเตวาสิก ผู้อยู่ในสำนัก, ภิกษุผู้ขออยู่
ร่วมสำนัก, ศิษย์ (ภิกษุผู้รับให้อยู่ร่วม
สำนักเรียกอาจารย์); อันเตวาสิกมี ๔
ประเภทคือ ๑. **ปัพพชันเตวาสิก** อันเต-
วาสิกในบรรพชา ๒. **อุปสัมปตันเตวาสิก**
อันเตวาสิกในอุปสมบท ๓. **นิสสัยันเต-**
วาสิก อันเตวาสิกผู้ถือศีล ๔. **ธัมมันเต-**
วาสิก อันเตวาสิกผู้เรียนธรรม

อันธกวินทะ ชื่อหมู่บ้านแห่งหนึ่งใน

แคว้นมคธ อยู่ห่างจากกรุงราชคฤห์
ประมาณ ๑ คาวุต คัมภีร์ฉบับสิงหลว่า
๓ คาวุต)

อรรถกถา ๓ *โปราณกถา, อรรถ-
กถา*

อัปปฏิมรูป ๓ *อนิทัตสนอัปปฏิมรูป,
รูป ๒๘*

อัปปลิหิตวิโมกข์ ความหลุดพ้นด้วยไม่
ทำความปรารถนา คือ พิจารณาเห็น
นามรูปเป็นทุกข์ แล้วถอนความ
ปรารถนาเสียได้ (ข้อ ๓ ในวิโมกข์ ๓)

อัปปลิหิตสมาธิ การเจริญสมาธิที่ทำให้
ถึงความหลุดพ้นด้วยกำหนดทุกข-
ลักษณะ (ข้อ ๓ ในสมาธิ ๓)

อัปปนาปริวาส ๓ *ปริวาส 2.*

อัปปนาภาวนา ภาวนาขั้นแน่นอน คือ
ฝึกสมาธิถึงขั้นเป็นอัปปนา เป็นขั้น
บรรลุปฐมฌาน (ข้อ ๓ ในภาวนา ๓)

อัปปนาสมาธิ สมาธิแน่นอน, จิตตั้งมั่น
สนิท เป็นสมาธิในฌาน (ข้อ ๒ ในสมาธิ
๒, ข้อ ๓ ในสมาธิ ๓)

อัปปมัญญา ธรรมที่แผ่ไปไม่มีประมาณ
หมายถึง เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา
ที่แผ่ไปในมนุษย์และสัตว์ทั้งหลายอย่าง
กว้างขวางสม่ำเสมอ ไม่จำกัดขอบเขต
มี ๔ คือ เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา
ที่กล่าวแล้วนั้น; ๓ *พรหมวิหาร*

อัปปมัตตกวิสัชชกะ ภิกษุผู้ได้รับ

สมมติ คือแต่งตั้งจากสงฆ์ ให้มีหน้าที่
เป็นผู้จ่ายของเล็กน้อย เช่น เข็มเย็บผ้า
มีดตัดเล็บ ประคด เก้าอี้ทั้งห้า เป็นต้น
ให้แก่ภิกษุทั้งหลาย, เป็นตำแหน่งหนึ่งใน
ในบรรดา *เจ้าอธิการแห่งคลัง*

อัปปมาณะ “ไม่มีประมาณ”, สภาวะที่
ประมาณมิได้ หมายถึงธรรมที่เป็น
โลกุตตระ; ๓ *ปริตต์ 2.*

อัปปมาทะ ความไม่ประมาณ, ความเป็น
อยู่อย่างไม่ขาดสติ, ความไม่เพลา,
ความไม่เลินเล่อเพลาสติ, ความไม่
ปล่อยปละละเลย, ความระมัดระวังที่จะ
ไม่ทำเหตุแห่งความผิดพลาดเสียหาย
และไม่ละเลยโอกาสที่จะทำเหตุแห่ง
ความดีงามและความเจริญ, ความมีสติ
รอบคอบ

ความไม่ประมาณ ฟังกระทำในที่ ๔
สถาน คือ ๑. ในการละกายทุจริต
ประพฤติกายสุจริต ๒. ในการละวา-
จาทุจริต ประพฤติวาจาสุจริต ๓. ในการละ
มโนทุจริต ประพฤติมโนสุจริต ๔. ใน
การละความเห็นผิด ประกอบความเห็น
ที่ถูกต้อง; *อีกหมวดหนึ่งว่า* ๑. ระวางใจไม่ให้
กำหนด ในอารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งความ
กำหนด ๒. ระวางใจไม่ให้ขัดเคือง ใน
อารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งความขัดเคือง ๓.
ระวางใจไม่ให้หลง ในอารมณ์เป็นที่ตั้ง
แห่งความหลง ๔. ระวางใจไม่ให้มัวเมา

ในอารมณฺ์เป็นที่ตั้งแห่งความมัวเมา

อัปมาทการวตา ดู การวะ

อัปมาทธรรม ธรรมคือความไม่ประมาท
อัปยศ ปราศจากยศ, เสียชื่อเสียง, เลื่อม
เสียม, น่าขายหน้า

อัปปิจจกถา ถ้อยคำที่ชักนำให้มีความ
ปรารถนาน้อย หรือมักน้อย (ข้อ ๑ ใน
กถาวัตถุ ๑๐)

อัปปิยามณฺ์ อารมณฺ์ที่ไม่น่ารัก ไม่
ชอบใจ ไม่น่าปรารถนา เช่น รูปที่ไม่
สวยไม่งามเป็นต้น

อพฺพุพฺพหสฺตุโถ “มีลูกศรอันถอนแล้ว”
หมายถึงหมดกิลเลสที่ทิมแทง, เป็นคุณบท
ของพระอรหันต์

อัปโพรหาริก “กล่าวไม่ได้ว่ามี”, มีแต่ไม่
ปรากฏ จึงไม่ได้ไวยาหารว่ามี, มีเหมือนไม่มี
เช่น สุราที่เขาใส่ในอาหารบางอย่าง
เพื่อฆ่าคาวหรือชูรส และเจตนาที่มีใน
เวลาหลับ เป็นต้น

อัพกัณฺดร มาตรการวัด เท่ากับ ๒๘ ศอก
หรือ ๗ วา

อัพฆาน “การเรียกเข้า” การรับกลับเข้า
หมู่, เป็นขั้นตอนสุดท้ายแห่งวฏฺฐฐานวิธี คือ
ระเบียบปฏิบัติในการออกจากครุกาบัติ
ชั้นสังฆาติเสส ได้แก่การที่สงฆ์สวด
ระงับอาบัติ รับภิกษุผู้ต้องอาบัติ
สังฆาติเสส และได้ทำโทษตนเองตามวิธี
ที่กำหนดเสร็จแล้ว ให้กลับคืนเป็นผู้

บริสุทธิ์ วิธีปฏิบัติ คือ ถ้าต้องอาบัติ
สังฆาติเสสแล้วไม่ได้ปิดไว้ ฟังประพฤติ
มานต์สิ้น ๖ ราตรีแล้วขออัพฆานกะ
สงฆ์วิสติวรรค สงฆ์สวดอัพฆานแล้ว
เชื่อว่าเป็นผู้บริสุทธิ์จากอาบัติ, แต่ถ้า
ภิกษุต้องปกปิดอาบัติไว้ล่วงวันเท่าใด
ต้องประพฤติวัตรเรียกว่า *อยู่ปริวาส*
ชดใช้ครบจำนวนวันเท่านั้นก่อน จึง
ประพฤติมานต์เพิ่มอีก ๖ ราตรี แล้วจึง
ขออัพฆานกะสงฆ์วิสติวรรค เมื่อสงฆ์
อัพฆานแล้ว อาบัติสังฆาติเสสที่ต้องเชื่อ
ว่าเป็นอันระงับ

อัพฆานารหะ ภิกษุผู้ควรแก้อัพฆาน ได้
แก้ภิกษุผู้ประพฤติมานต์สิ้น ๖ ราตรี
ครบกำหนดแล้ว เป็นผู้ควรแก้อัพฆาน
คือควรที่สงฆ์วิสติวรรคจะสวดอัพฆาน
(เรียกเข้าหมู่) ได้ต่อไป

อัพฆานารหิกษุ ดู อัพฆานารหะ

อัพโภกาติกัณฺคะ องค์แห่งผู้ถืออยู่ในที่
แจ้ง คืออยู่เฉพาะกลางแจ้ง ไม่อยู่ในที่
มุงบัง หรือแม้แต่โคนไม้ (ห้ามถือในฤดู
ฝน), คำสมาทานว่า “ฉนฺนณฺจ รุกฺขมฺมูลณฺจ
ปฏิกฺขิปามิ, อพฺโภกาติกัณฺคํ สมาทियามิ”
แปลว่า “ข้าพเจ้างดที่มุงบังและโคนไม้
สมาทานองค์แห่งผู้—” (ข้อ ๑๐ ใน
ฐคฺงคํ ๑๓)

อัพยาทตะ, อัพยาทฤต “ซึ่งท่านไม่
พยากรณ์”, มิได้บอกว่าเป็นกุศลหรือ

อกุศล (ไม่จัดเป็นกุศลหรืออกุศล) คือ เป็นกลางๆ ไม่ได้ไม่ชั่ว ไม่ใช่กุศลไม่ใช่อกุศล ได้แก่ วิบาก กิริยา รูป และ นิพพาน

อัมพปาลีวัน สนวนที่หญิงแพศยาชื่ออัมพปาลี ถวายเป็นสังฆาราม ไม่นานก่อนวัน พุทธปรินิพพาน อยู่ในเขตเมืองเวสาลี

อัมพวัน สนวนมะม่วง มีหลายแห่ง เพื่อกัน ลับสน ท่านมักใส่ชื่อเจ้าของสวนนำหน้า ด้วย เช่น สวนมะม่วงของหมอชีวก ในเขต เมืองราชคฤห์ ซึ่งถวายเป็นสังฆาราม เรียกว่า **ชีวกัมพวัน** เป็นต้น

อัยกะ, อัยกา ปู่, ตา

อัยการ เจ้าพนักงานที่ศาลฝ่ายอาณาจักร จัดไว้เป็นเจ้าหน้าที่ฟ้องร้อง, ทนายแผ่นดิน, ทนายหลวง

อัยกี, อัยยิกา ย่า, ยาย

อัครเมธ พิธีเอาม้ำบูชาัยญ คือปล่อยม้าอุปการให้ผ่านดินแดนต่างๆ เป็นการประกาศอำนาจจนม้านั้นกลับ แล้วเอาม้านั้นฆ่าบูชาัยญ เป็นพิธีประกาศอาณาเขตของราชธาธิราชในอินเดียครั้งโบราณ

อัครดง ตกไป คือ พระอาทิตย์ตก, พจนานุกรม เขียน **อัครดง**

อัครมิมานะ การถือว่านี่ฉัน นี้กู กูเป็นนั่น เป็นนี่, การถือเราถือเขา

อัครสกะ ชื่อแคว้นหนึ่งในบรรดา ๑๖

แคว้นใหญ่แห่งชมพูทวีป ตั้งอยู่ลุ่มน้ำโคธาวรี ทิศตะวันตกเฉียงเหนือแห่งแคว้นอวันตี นครหลวงชื่อ **โปตลิ** (บางทีเรียก **โปตนะ**)

อัครสขี 1. พระมหาสาวกองค์หนึ่งเป็นพระเถระรูปหนึ่งในคณะปัญจวัคคีย์เป็นพระอรหันต์รุ่นแรกและเป็นอาจารย์ของพระสารีบุตร **2.** ชื่อภิกษุรูปหนึ่งในภิกษุ ๖ รูป ซึ่งประพฤติเหลวไหล ที่เรียกว่า **พระฉัพพัคคีย์** คู่กับพระบุณัพพลุสะ

อัครสพาชี ม้า

อัครสยุชมาส, ปฐมกัตติกมาส เดือน ๑๑; **บุพกัตติกา** หรือ **บุพกัตติกา** ก็เรียก

อัครสัตตพฤษ ต้นไม้อัครสัตตะ, ต้นพระศรีมหาโพธิ์ ที่ริมฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา ตำบลอุรุเวลาเสนานิคม อันเป็นสถานที่ที่พระมหาบุรุษ ได้ตรัสรู้พระอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ; **ดู โพธิ์**

อัครสาทะ ความยินดี, ความพึงพอใจ, รสอร่อย เช่น รสอร่อยของกาม, ส่วนดี, ส่วนที่น่าชื่นชม

อัครสาสะ ลมหายใจเข้า

อัครสู น้ำตา

อากร หมู, กอง, บ่อเกิด, ที่เกิด เช่น ทรัพย์ากร ที่เกิดทรัพย์ ศิลปากร บ่อเกิดศิลปะ, ค่าธรรมเนียมที่รัฐบาลเรียกเก็บ จากสิ่งที่เกิดจากธรรมชาติ หรือสิ่ง

ที่สร้างขึ้นเพื่อการค้า

อากัปกิริยา การแต่งตัวดี และมีท่าทางเรียบร้อยงดงาม; กิริยาท่าทาง

อาการ ภาวะที่ปรากฏหรือแสดงออก, ความเป็นไป, สภาพ, ท่าทาง, ท่วงที, ทำนอง, กิริยาที่ทำหรือที่แสดง, ลักษณะของการกระทำหรือความเป็นไป; ส่วนปลีกย่อย, ส่วนประกอบที่แยกย่อยกระจายออกไป (อวัยวะหลัก เรียกว่า “องค์” อวัยวะย่อย เรียกว่า “อาการ”) เช่น ในคำว่า *ทวัตติงสาการ*

อาการ ๓๒ ดู *ทวัตติงสาการ*

อาการที่พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอน มี ๓ อย่างคือ ๑. ทรงรู้อย่างเห็นจริงเองแล้ว จึงทรงสั่งสอนผู้อื่น เพื่อให้รู้อย่างเห็นจริงตามในธรรมที่ควรรู้ควรเห็น ๒. ทรงสั่งสอนมีเหตุผลซึ่งผู้ฟังอาจตรงตามให้เห็นจริงได้ ไม่เลื่อนลอย ๓. ทรงสั่งสอนเป็นอัครจรรยา ทำให้ผู้ฟังยอมรับและนำไปปฏิบัติตาม ได้รับผลจริงบังเกิดประโยชน์สมควรแก่การปฏิบัติ

อาการที่ภิกษุจะต้องอาบัติ ๖ ดู *อาบัติ*

อากาศ ที่ว่างเปล่า, ช่องว่าง, ท้องฟ้า; ในความหมายเดิม ไม่เรียกแก๊สที่ใช้หายใจว่าอากาศ แต่เรียกแก๊สนั้นว่าเป็นวาโยหรือวาโยธาตุ; ในอรรถกถา ท่านแยกประเภทตามความหมายนัยต่างๆ เป็น **อากาศ ๓** คือ ปริจเฉทอากาศ กสิณุกสมา-

ภูมิกาศ และอัฐภูมิกาศ (ปญจ.อ.๑๑๓๒/๒๒๐) แต่ในคัมภีร์ชั้นหลัง บางแห่ง (เช่น ปาลิตยาทิโยชนา และอนุทีปนีปาล, มีแต่ฉับอักษรพม่า ยังไม่พบตีพิมพ์ในประเทศไทย) แยกละเอียดออกไปอีกเป็น **อากาศ ๔** คือ ๑.

ปริจเฉทอากาศ ช่องว่างที่กำหนดแยกรูปทั้งหลาย หรือช่องว่างระหว่างกลาป คือรูปในความหมายที่เป็นปริจเฉทรูป (รูปปริจเฉทอากาศก็เรียก) ๒. **ปริจฉินนาอากาศ** ช่องว่างที่ถูกกำหนดแยก คือช่องว่างระหว่างวัตถุทั้งหลาย เช่น ช่องประตู รูฝา ช่องหน้าต่าง ช่องหู รูจมูก (ที่ใช้เป็นอากาศกลิน คือข้อนี้) ๓. **กสิณุกสมาภู-**

มิกาศ ช่องว่างที่เกิดจากการเพิกกลินนิमित คือช่องว่างหรืออากาศอันอนันต์ที่เป็นอารมณ์ของอากาสนัญญาตณณมาน

๔. **อัฐภูมิกาศ** ช่องว่างเว้งว่าง คือท้องฟ้า (บางที่เรียกว่า ตุจฉากาศ คือช่องว่างที่ว่างเปล่า) แล้วบอกว่า ข้อที่ ๒ คือ

ปริจฉินนาอากาศ จัดรวมเข้าได้กับข้อที่ ๑ คือรูปปริจเฉทอากาศ นี้ก็หมายความว่า ท่านแยกข้อที่ ๑ ของอรรถกถา ออกเป็น ๒ ข้อ, เหตุที่คัมภีร์ชั้นหลังแยกอย่างนี้ เพราะต้องการแยกอากาศที่เป็นสภาวะธรรม คือที่เป็นปริจเฉทรูป ออกไว้ต่างหากให้ชัด ดังจะเห็นว่า อีกข้อหนึ่งคือ ปริจฉินนาอากาศ อย่างช่องหู รูจมูกแจ หรือช่องที่กำหนดเป็นอารมณ์กลิน ก็

เนื่องกันอยู่กับอชฎากาศนั่นเอง (เป็นเพียงบัญญัติ มิใช่สภาวะ) แต่ในอรรถกถาและคัมภีร์ทั่วไปที่ไม่แยกละเอียดอย่างนั้น เรียกอากาศที่กำหนดเป็นกสิณคืออากาศกสิณ ว่าเป็นปริจเฉทากาศกสิณ บ้าง ปริจฉินนากาศกสิณ บ้าง ไม่ถือตายตัว, จะเห็นว่า อากาศในข้อ ๒ เป็นกสิณสำหรับผู้เจริญรูปฌาน เมื่อเพิกกสิณนิमितของข้อ ๒ นี้ ก็เป็นอากาศในข้อ ๓; “อชฎากาศ” นี้ ถูตามหนังสือเก่าจะเขียนอชฎากาศ ก็ได้; **ดู รูป ๒๘**

อากาศธาตุ สภาวะที่ว่าง, ความเป็นที่ว่างเปล่า, ช่องว่างในร่างกาย ที่ใช้เป็นอารมณ์กรรมฐาน เช่น ช่องหู ช่องจมูก ช่องปาก ช่องอวัยวะต่างๆ; ในคัมภีร์อภิธรรม จัดเป็นอุปาทายรูปอย่างหนึ่ง เรียกว่า ปริจเฉทรูป; **ดู ธาตุ, รูป ๒๘**

อากาศอันัญจายตนะ ฌานกำหนดอากาศคือช่องว่างหาที่สุดมิได้เป็นอารมณ์, ฌานของผู้เข้าถึงอากาศอันัญจายตนฌาน (ข้อ ๑ ในรูป ๔)

อากิญจัญญายตนะ ฌานกำหนดภาวะที่ไม่มีอะไรเลยเป็นอารมณ์, ฌานของผู้เข้าถึงอากิญจัญญายตนฌาน (ข้อ ๓ ในรูป ๔)

อากาศ วุ่นวาย, ไม่เรียบร้อย, สับสน, คั่งค้าง

อากม ปริยัติที่เรียน, การเล่าเรียนพุทธพจน์; ในภาษาไทยมีความหมายเพี้ยนไปเป็นเวทมนตร์

อาคันตุกะ ผู้มาหา, ผู้มาจากที่อื่น, ผู้จรมา, แขก; (ในคำว่า “ถ้าปรารถนาจะให้อาคันตุกะได้รับแจกด้วย”) ภิกษุผู้จำพรรษาที่วัดอื่นจรมา, ถ้าภิกษุผู้มีหน้าที่เป็นจีวรภิกษุ (ผู้แจกจีวร) ปรารถนาจะให้อาคันตุกะมีส่วนได้รับแจกจีวรด้วย ต้องอุปโลกน์ คือ บอกเล่าขออนุমัติต่อภิกษุเจ้าถิ่นคือผู้จำพรรษาในวัดนั้น (ซึ่งเรียกว่า **วัสสิกะ** หรือ **วัสสาวัสสิกะ** แปลว่า “ภิกษุผู้อยู่จำพรรษา”)

อาคันตุกภัต อาหารที่เขาถวายเฉพาะภิกษุอาคันตุกะ คือผู้จรมาจากต่างถิ่น

อาคันตุกวัตร ธรรมเนียมที่ภิกษุผู้ไปสู่อาวาสอื่น เป็นอาคันตุกะ คือผู้จรมา พึ่งปฏิบัติ เช่น แสดงอาการเคารพ โดยลดร่ม ถอดรองเท้า ลดจีวรเฉวียงบ่า เข้าไปหาเจ้าของถิ่น ไหว้เจ้าถิ่นผู้แก่กว่า แสดงความเกรงใจ เช่น รอเจ้าถิ่นทำธุระเสร็จจึงเข้าไปหา ท่านมีงานพักไว้ ก็ไม่อยู่นาน แสดงอาการสุภาพ เช่น ล้างเท้า ถืออาสนะที่สมแก่ตน ถ้าจะพักอยู่ ก็ประพฤติให้ถูกธรรมเนียมของเจ้าถิ่น เช่น ถวายเสนาสนะอันถึงแก่ตน ถวายถิ่นที่เวลาเข้าสู่โคจรคามที่โอโคจร ตลอดจนวัจกุฎี สระน้ำ และกติกาสงฆ์ ครั้นถือเสนาสนะแล้ว ก็ไม่ดูตาย ไล่ใจปิดกวาด จัดตั้งเครื่องใช้ให้เป็นระเบียบ

คู่กับ **อาวาสิกวัตร** คือธรรมเนียมที่ภิกษุผู้เจ้าถิ่นควรปฏิบัติต่ออาคันตุกะ

เช่น ขวนขวายต้อนรับ แสดงความนับถือ จัดหรือบอกให้น้ำให้อาสนะ ถ้าอาคันตุกะ จะมาพักมาอยู่ ฟังแสดงเสนาสนะ บอก ที่ทางและกติกาสงฆ์ เป็นต้น

อการยวินัย วินัยของผู้ครองเรือน; ดู **วินัย ๒**

อาฆาต ความเคียดแค้น, ความผูกใจเจ็บ; โดยวิเคราะห์ศัพท์ว่าเป็นสภาวะที่บีบคั้น ทำร้ายจิต, โดยทั่วไปท่านว่าเป็นชื่อของความโกรธ (เช่น ที.อ.๑/๕๑, ม.อ.๒/๒๕) เป็นไวพจน์ของพยาบาท (ที.ฎี.๑/๒๔๖) ภัยอื่นที่พึงทราบ เช่นว่า ความโกรธเกิดขึ้นครั้งหนึ่งแล้ว เกิดขึ้นซ้ำๆ อีก เรียกว่า ผูกอาฆาต หรือว่าอาฆาตที่เกิดขึ้นโดยมีปัจจัยพิเศษ ไม่ยอมหายไป เหมือนถูกผูกติดไว้ในอารมณ์ของมัน จึงเกิดซ้ำอีกๆ เรียกว่าผูกอาฆาต (เช่น ที.ฎี.๓๓๓)

อาฆาตวัตถุ เรื่องเป็นที่ตั้งแห่งอาฆาต, เหตุให้เกิดความเคียดแค้น, เหตุแห่งความผูกใจเจ็บ

อาฆาตวัตถุ ๑๐ คือ ๑. ผูกอาฆาตว่า ผู้นั้นได้ประพฤติกเลียดหายแก่เราแล้ว ๒. ผูกอาฆาตว่า ผู้นั้นกำลังประพฤติกเลียดหายแก่เรา ๓. ผูกอาฆาตว่า ผู้นั้นจักประพฤติกเลียดหายแก่เรา ๔. ผูกอาฆาตว่า ผู้นั้นได้ประพฤติกเลียดหายแก่ผู้เป็นที่รักที่ชอบใจของเราแล้ว ๕. ผูกอาฆาตว่า ผู้นั้นกำลังประพฤติกเลียด

หายแก่ผู้เป็นที่รักที่ชอบใจของเรา ๖. ผูกอาฆาตว่า ผู้นั้นจักประพฤติกเลียดหายแก่ผู้เป็นที่รักที่ชอบใจของเรา ๗. ผูกอาฆาตว่า ผู้นั้นได้ประพฤติกเลียดหายแก่ผู้ที่ไม่เป็นที่รักไม่เป็นที่ชอบใจของเราแล้ว ๘. ผูกอาฆาตว่า ผู้นั้นกำลังประพฤติกเลียดหายแก่ผู้ที่ไม่เป็นที่รักไม่เป็นที่ชอบใจของเรา ๙. ผูกอาฆาตว่า ผู้นั้นจักประพฤติกเลียดหายแก่ผู้ที่ไม่เป็นที่รักไม่เป็นที่ชอบใจของเรา ๑๐. โกรธในกรณีอันมิใช่ฐานะ (ในเรื่องไม่เป็นเรื่อง) (อง.ทสก.๒๔/๗๙/๑๖๐)

อาฆาตวัตถุ ๑๐ นี้ ในพระอภิธรรมก็แสดงไว้ แต่ใช้สำนวนความต่างออกไปเล็กน้อย เช่นว่า “๑. ความอาฆาตเกิดขึ้นด้วยคิดว่า ผู้นั้นได้ประพฤติกเลียดหายแก่เราแล้ว...๕. ความอาฆาตเกิดขึ้นด้วยคิดว่า ผู้นั้นจักประพฤติกเลียดหายแก่เราแล้ว...๑๐. ความอาฆาตเกิดขึ้นในกรณีอันมิใช่ฐานะ” (อภิ.วิ.๓๕/๑๐๒๗/๕๒๘)

ในพระสูตรหลายแห่ง และพระอภิธรรมบางแห่ง แสดง **อาฆาตวัตถุ ๕** (ไม่มีข้อ ๑๐) (เช่น อง.นวก.๒๓/๒๓๓/๔๒๒; อภิ.วิ. ๓๕/๑๐๒๐/๕๒๖)

อาฆาตวัตถุ ๕ ข้อแรกนั้นมีความชัดเจนอยู่แล้ว ส่วนข้อ ๑๐ ที่ว่าโกรธว่าอาฆาตในกรณีอันมิใช่ฐานะ เข้าใจได้ง่ายด้วยตัว

อย่างเช่นว่า โกรธฝนว่าทำให้ตนมีเสื้อผ้าเปียก โกรธพระอาทิตย์ว่าทำให้แดดร้อน โกรธต้นโพธิ์ว่าใบมากกว่าดไม้ไผ่ โกรธลมพัดว่าทำให้ห่มจีวรไม่ได้ โกรธต่อไม้ว่าทำให้สะดุดตกลงไปแทบจะล้ม ฯลฯ,

ในอาฆาตวัตถุ ๙ ข้อแรก อาฆาตเกิดขึ้นต่อสัตว์บุคคล ทำให้เสียกรรมบถ (คือเป็นอกุศลกรรมบถ) ส่วนในข้อ ๑๐ อาฆาตเกิดต่อสังขาร เป็นแค่กรรม (= อกุศลกรรม) แต่ไม่เป็นกรรมบถ (ไม่เป็นอกุศลกรรมบถ) [หลักทั่วไปมีอยู่ว่า ความโกรธเกิดขึ้นต่อสังขาร เป็นกรรม ไม่เป็นกรรมบถ, ความโกรธเกิดขึ้นต่อสัตว์ ถ้าเพียงโกรธเคืองเขา ก็เป็นกรรม ยังไม่เป็นกรรมบถ ต่อเมื่อคิดจะให้เขาถูกฆ่าหรือพิณาศวอดวาย จึงเป็นกรรมบถ]

ในพระวินัย กล่าวถึงทั้งอาฆาตวัตถุ ๙ และอาฆาตวัตถุ ๑๐ (ไม่แจกข้อย่อยไว้) และกล่าวว่า อาฆาตวัตถุ ๙ เป็นเหตุให้สงฆ์แตกกันได้ (วินย.๘/๑๒๗๒/๕๒๒)

อาจารย์มัตต์ ภิกษุผู้มีพรรษาพอที่จะเป็นอาจารย์ให้นิสสัยแก่ภิกษุอื่นได้, พระบิณฑบาตอาจารย์ คือ มีพรรษา ๑๐ ขึ้นไป หรือแก่กว่าราว ๖ พรรษา; **อาจารย์มัต** ก็เขียน **อาจารย์วัตร** กิจอันที่อันเตวาสิกควรประพฤติปฏิบัติต่ออาจารย์ (เช่นเดียวกับ **อุปัชฌายวัตร** ที่สังฆวิหาริกพึงปฏิบัติต่ออุปัชฌาย์)

อาจารย์วาท วาทะของพระอาจารย์, มติของพระอาจารย์; บางทีใช้เป็นคำเรียกพุทธศาสนิกายฝ่ายเหนือ คือ **มหายาน** **อาจารย์** ความประพฤติ, จรรยา, วัตรปฏิบัติ, มรรยาท; บางทีใช้ในความหมายว่าเป็นความประพฤติที่ดี

อาจารย์ ผู้สั่งสอนธรรมอันอเนกวิชาความรู้, ผู้ฝึกอบรมจรรยา มารยาท

อาจารย์ ๔ คือ **๑. บัณฑิตอาจารย์** หรือ **บรรพชาจารย์** อาจารย์ในบรรพชา (คือผู้ให้สิกขาบท หรือให้ศึกษาข้อพึงศึกษาในคราวบรรพชา) **๒. อุปสัมปทาจารย์** อาจารย์ในอุปสมบท (คือผู้กล่าวหรือสวดกรรมวาจาในคราวอุปสมบท) **๓. นิสสัยจารย์** อาจารย์ผู้ให้นิสสัย (คือท่านที่นิสิตไปถือ นิสสัยอยู่ด้วย) **๔. อุทเทศาจารย์** หรือ **ธรรมาจารย์** อาจารย์ผู้สอนธรรม (คือท่านผู้ให้อุเทศหรือปริจฉา คือผู้ให้ศึกษาพุทธพจน์)

ในอรรถกถาแห่งวินัยปิฎก ท่านว่าอาจารย์มี ๔ อย่างนี้ (วินย.๑.๓/๑๘๒) แต่บางที่ก็ว่ามี ๕ (วินย.๑.๓/๕๘๒) อาจารย์ ๕ คือเพิ่มข้อ **๕. โอวาทาจารย์** อาจารย์ผู้กล่าวโอวาท (คือท่านที่บอกกล่าวแนะนำตักเตือนตั้งแต่การนุ่งห่มและกิริยามารยาทต่างๆ ในจำพวกเสขियวัตร และอภิสมมาจาร) แต่ที่ถือเป็นหลักคืออาจารย์ ๔ โดยรวมโอวาทาจารย์อยู่ใน

อาจารย์ทั้ง ๔ นั้น

โดยถือตามพุทธบัญญัติว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้อาศัยภิกษุมีพรรษา ๑๐ อยู่ อนุญาตให้ภิกษุมีพรรษา ๑๐ ให้หนีสลัย” (วินย.๔/๙๒/๑๑๒) ท่านจึงวางหลักว่า ภิกษุผู้ถึงพร้อมด้วยกำลังความฉลาดสามารถ มีพรรษา ๑๐ หรือเกิน ๑๐ จึงเป็นอาจารย์ (ดู วินยาลงการฎีกา 2.6) และมีเกณฑ์ที่ผ่อนลงมาว่า ถ้ามีพรรษายังไม่ครบ ๑๐ หากมีพรรษาแก่กว่ากัน ๖ พรรษาแล้ว เช่น ภิกษุพรรษา ๖ สำหรับภิกษุที่ยังไม่ได้พรรษา ภิกษุพรรษา ๕ สำหรับภิกษุที่มีพรรษา ๓ เรียกว่าเป็นครราวอาจารย์ หรือรุ่นอาจารย์ (อาจารย์มัตต์)

อาจารย์บัณฑิต เสียอาจารย์, เสียจรรยา, มรรยาทเสียหาย, ประพฤติย่อหย่อนรุ่มร่าม มักต้องอาบัติเล็กน้อยตั้งแต่ถูกล้างจ้ยลงมาถึงทุพภาสิต (ข้อ ๒ ในวิบัติ ๔)

าจิณ เคยประพฤติมา, เป็นนิสัย, ทำเสมอๆ, ทำจนชิน

าจิณณจริยา ความประพฤติเนื่องๆ, ความประพฤติประจำ, ความประพฤติที่เคยชิน

าจิณณวัตร การปฏิบัติประจำ, การปฏิบัติเสมอๆ

าชญา อำนาจ, โทษ

าชีวะ อาชีพ, การเลี้ยงชีพ, ความเพียรพยายามในการแสวงหาปัจจัยยังชีพ, การทำมาหากิน

าชีวก นักบวชที่เปลี่ยวพวกหนึ่งในครั้งพุทธกาล เป็นสาวกของมกขลิโคศล

าชีวปาริสุทธิ ความบริสุทธิ์แห่งอาชีวะ คือ เลี้ยงชีวิตโดยทางที่ชอบ ไม่ประกอบอเนสนา เช่น ไม่หลอกลวงเขาเลี้ยงชีวิต (ข้อ ๓ ในปาริสุทธิศีล ๔), ที่เป็นข้อ ๓ ในปาริสุทธิศีล ๔ เรียกเต็มว่า **าชีวปาริสุทธิศีล** แปลว่า ศีลคือความบริสุทธิ์แห่งอาชีวะ

าชีววิบัติ เสียอาชีวะ, ความเสียหายแห่งการเลี้ยงชีพ คือ ประกอบมิจฉาอาชีวะมีหลอกลวงเขาเลี้ยงชีพ เป็นต้น (ข้อ ๔ ในวิบัติ ๔)

าญา อำนาจ, โทษ

าฏานาฎิยปริตร ดู ปริตร, ภาณยักษ์

าฏานาฎิยสูตร ดู ปริตร, ภาณยักษ์

าณัติ ข้อบังคับ, คำสั่ง กฎ; เครื่องหมาย

าณัติสัญญาณ ข้อบังคับที่ได้หนดหมายกันไว้, เครื่องหมายที่ตกลงกันไว้ให้รู้แทนคำสั่ง

าณา อำนาจบังคับ, อำนาจปกครอง

าณาเขต เขตแดนในอำนาจปกครอง, ดินแดนในบังคับ

าณาจักร เขตแดนที่อยู่ในอำนาจปกครองของรัฐบาลหนึ่ง, อำนาจปกครองทางบ้านเมือง บางทีพูดเข้าคู่กับพุทธจักร ซึ่งหมายถึงขอบเขตการปกครองของคณะสงฆ์ในพระพุทธศาสนา หรือบางทีพูดกว้างออกไปคู่กับศาสนจักร

อาณาจักรอยุธยา บรรดาราชวงศ์ที่อยู่

ในอำนาจปกครอง, ประชาชน, พลเมือง

อาณาจักร ความเป็นไปแห่งอำนาจ,

ขอบเขตที่อำนาจปกครองแผ่ไป; เป็นไป

ในอำนาจปกครอง, อยู่ในอำนาจปกครอง

อาณาจักร ดู *ปาดิโมกซ์*

อาณาจักร อำนาจของสงฆ์, อำนาจ

ปกครองของสงฆ์ คือสงฆ์ประชุมกันใช้

อำนาจโดยชอบธรรม ระงับอธิกรณ์ที่

เกิดขึ้น

อาณาจักร เตือดร้อน, ภาวะนกระวาย, ทน

ทุกขเวทนาทั้งกายและใจ

อาณาจักร ฉันท, ข้าพเจ้า (สำหรับพระ

ภิกษุสามเณรใช้เรียกตัวเอง เมื่อพูดกับ

คฤหัสถ์ผู้ใหญ่ ตลอดถึงพระเจ้าแผ่นดิน)

อาณาจักร ตัวตน, คำสันสกฤต ตรงกับ

บาลีคือ *อัตตา*

อาณาจักร ฉันท, ข้าพเจ้า (สำหรับพระภิกษุ

สามเณรใช้พูดกับผู้มีบรรดาศักดิ์ แต่

บัดนี้ นิยมใช้พูดอย่างให้เกียรติแก่คน

ทั่วไป)

อาณาจักร เวทมนตร์ที่ใช้เพื่อให้ดีหรือ

ร้าย, วิเศษปกป้องกัน, การทำพิธีป้องกัน

อันตรายต่างๆ ตามพิธีพราหมณ์

เช่น พิธีฝังเสาหิน หรือ ฝังบัตรพลี

เรียกว่า *ฝังอาณาจักร* (สืบเนื่องมาจาก

พระเวทคัมภีร์ที่ ๔ คือ *อถรรพเวท* หรือ

อถรรพณเวท) *อถรรพ* ก็ใช้

อาณาจักร ความเอื้อเฟื้อ, ความเอาใจใส่

อาณาจักร เป็นต้น; ที่แรก, ข้อต้น, ที่เริ่มแรก

อาณาจักร ดู *อาณาจักร* ๒

อาณาจักร ๑. “ผู้ทำกรรมที่แรก” หมายถึง

ถึง ภิกษุผู้เป็นต้นบัญญัติในสิกขาบท

นั้นๆ ๒. ชื่อคัมภีร์ในพระวินัยปิฎก เป็น

คัมภีร์แรก เมื่อแยกพระวินัยปิฎกเป็น ๕

คัมภีร์ ใช้คำย่อว่า *อา*; *อาณาจักร* ก็เรียก;

ดู *ไตรปิฎก*

อาณาจักรปริยายสูตร ชื่อพระสูตรที่พระ

พุทธเจ้าทรงแสดงแก่ภิกษุประมาณ

๑,๐๐๐ รูป มีอรุเวลกัสสป เป็นต้น ซึ่ง

เคยเป็นชฎิลบูชาไฟมาก่อน ว่าด้วย

อายตนะทั้ง ๖ ที่ร้อนติดไฟลุกทั่ว ด้วย

ไพเราะคะ ไฟโทะสะ และไฟโมหะ ตลอด

จนร้อนด้วยทุกข์ มีชาติ ชรามรณะ

เป็นต้น ทำให้ภิกษุเหล่านั้นบรรลु

อรหัตตผล (มาในคัมภีร์มหาวรรค แห่ง

พระวินัยปิฎก และสังยุตตนิกาย สฬาย-

ตนะวรรค พระสุตตันตปิฎก)

อาณาจักรโคตร ตระกูลพระอาทิตย์, เผ่า

พันธุ์พระอาทิตย์, ตระกูลที่สืบเชื้อสาย

นางอหิทีผู้เป็นชายาของพระกัศยป

ประชาบดี, ท่านว่าสกุลของพระพุทธเจ้า

ก็เป็นอาณาจักรโคตร (*โคตมโคตร* กับ

อาณาจักรโคตร มีความหมายอย่างเดียวกัน)

อาณาจักรวงศ์ วงศ์พระอาทิตย์; ดู *อาณาจักร-*

โคตร

อาทิพรหมจรรย์ หลักเบื้องต้นของพรหมจรรย์, หลักการพื้นฐานของชีวิตที่ประเสริฐ; เทียบ *อภิสมจาร*

อาทิพรหมจริยการศึกษา หลักการศึกษาอบรมในฝ่ายบพัญญัติหรือข้อปฏิบัติเบื้องต้นของพรหมจรรย์ สำหรับป้องกันความประพฤติเสียหาย, ข้อศึกษาที่เป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ หมายถึงสิกขาบท ๒๒๗ ที่มาในพระปาติโมกข์; เทียบ *อภิสมจารการศึกษา*

อาทินพ, อาทินวะ โทษ, ส่วนเสีย, ข้อบกพร่อง, ผลร้าย; ตรงข้ามกับ *อานิสงส์*

อาทินวญาณ ดู *อาทินวานุปัสสนาญาณ*

อาทินวสัจญา การกำหนดหมายโทษแห่งร่างกายซึ่งมีอาพาธคือโรคต่างๆ เป็นอันมาก (ข้อ ๔ ในสัจญา ๑๐)

อาทินวานุปัสสนาญาณ ญาณอันคำนึงเห็นโทษ, ปริชาคำนึงเห็นโทษของสังขารว่ามีข้อบกพร่องระคนด้วยทุกข์ เช่นเห็นสังขารปรากฏเหมือนเรือนถูกไฟไหม้ (ข้อ ๔ ในวิปัสสนาญาณ ๙)

อาเทศนาปาฏิหาริย์ ปาฏิหาริย์ คือ การทลายใจ, รอบรู้กระบวนการของจิตต์อ่านความคิดและอุปนิสัยของผู้อื่นได้เป็นอัศจรรย์ (ข้อ ๒ ในปาฏิหาริย์ ๓)

อาธรรม, อาธรรม ดู *อธรรม*

อานนท์ พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เป็นเจ้าชายในศากยวงศ์ เป็นโอรสของเจ้า

อมิตोधนะ (นี้ว่าตาม ม.อ.๑/๓๔๔; วินย.ฎี. ๓/๓๔๙ เป็นต้น แต่ที่เรียนกันมากกว่าเป็นโอรสของเจ้าสุทโธทนะ) ซึ่งเป็นพระเจ้าอาของเจ้าชายสิทธัตถะ เมื่อพระโพธิสัตว์ออกผนวชและต่อมาได้ตรัสรู้แล้ว ถึงพรรษาที่ ๒ แห่งพุทธกิจ พระพุทธเจ้าได้เสด็จมาโปรดพระประยูรญาติที่พระนครกบิลพัสดุ์ (เช่น อ.อ.๑/๑๗๑) เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จออกจากเมืองกบิลพัสดุ์แล้ว ได้ทรงแวะประทับที่อนุปิยอัมพวัน ในอนุปิยนิกม แห่งแคว้นมัลละ ครั้งนั้น พระเจ้าสุทโธทนะได้ทรงประชุมเจ้าศากยะทั้งหลาย และทรงขอให้บรรดาเจ้าศากยะมอบเจ้าชายออกบวชตามเสด็จพระพุทธเจ้าครอบครวละหนึ่งองค์ ได้มีเจ้าชายศากยะออกบวชจำนวนมาก รวมทั้งเจ้าชายอานนท์ด้วย เจ้าชายอานนท์ได้เดินทางไปเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าและทรงบวชให้ที่อนุปิยอัมพวัน (วินย.๗/๓๔๑/๑๕๙) พร้อมกับเจ้าชายอื่น ๕ องค์ (ภัททิยะ อนุรุทธะ ภคฺ กิมพิละ เทวทัต) รวมเป็น ๗ กับทั้งกลบกลือว่าอุบาลี พระอานนท์มีพระอุปชฌาย์ชื่อว่าพระเพลัฏฐิสีสะ (เช่น วินย. ๕/๓๔/๔๓; ในระยะต้นพุทธกาล พระภิกษุที่บวชแล้วยังไม่มีอุปชฌาย์ จึงได้ตรัสให้ถืออุปชฌาย์ คือพระผู้ทำหน้าที่ดูแลฝึกอบรมพระใหม่ในการศึกษาเบื้องต้นตามพระพุทธานุญาตใน วินย.๔/๘๐/๘๒ ต่อมาจึง

ทรงบัญญัติใน วินย.๔/๑๓๓/๑๘๐ ให้อุปสมบทผู้ที่มี
 อุบัติกรรมพร้อมไว้แล้ว) ท่านบรรลุโสดาปัตติ-
 ผลเมื่อได้ฟังธรรมกถาของพระปุณณ-
 มันทานีบุตร (ส.ข.๑๗/๑๙๓/๑๒๘) เมื่อพระ
 พุทธบิดา คือพระเจ้าสุทโธทนะ ประชวร
 ทรงฟังธรรมได้บรรลุอรหัตตผลและดับ
 ชั้นปรินิพพาน ในพรรษาที่ ๕ แห่ง
 พุทธกิจแล้ว พระนางมหาปชาบดี ได้ไป
 เฝ้าพระพุทธเจ้า และทูลขอให้สตรีได้
 บรรพชา แต่ยังไม่สำเร็จ (วินย.๗/๕๑๓/
 ๓๒๐) จนกระทั่งต่อมาได้อาศัยพระ
 อานนท์ช่วยทูลขอ พระนางและสาเกียนี
 ทั้งหลายจึงได้บวช เป็นจุดเริ่มกำเนิด
 ภิกษุณีสงฆ์ พระอานนท์ได้เป็นอุปัฏฐาก
 รับใช้พระพุทธเจ้าตามโอกาสเช่นเดียวกับ
 พระเถระรูปอื่นมากกว่าน จนกระทั่งใน
 พรรษาที่ ๒๐ แห่งพุทธกิจ ท่านได้รับ
 เลือกให้เป็นพระอุปัฏฐากประจำพระองค์
 (นิพัตถุฎฐาก) ของพระพุทธเจ้า (เช่น ที.อ.
 ๒/๑๔) ซึ่งท่านตกลงรับหน้าที่ด้วยการทูล
 ขอร ๘ ประการ ท่านได้รับยกย่อง
 เป็นเอตทัคคะหลายด้าน คือ เป็น
 พหูสูต เป็นผู้ที่มีสติ มีคติ มีริติ และเป็น
 อุปัฏฐากที่ยอดเยี่ยม ท่านบรรลุพระ
 อรหัตตผลหลังจากพระพุทธเจ้าปรินิพพาน
 แล้ว ๓ เดือน เป็นกำลังสำคัญในคราว
 ทำปฐมสังคายนา คือ เป็นผู้วิไลชนาพระ
 ธรรม (ซึ่งต่อมาแบ่งเป็นพระสูตรและ

พระอภิธรรม) พระอานนท์ดำรงชีวิตสืบ
 มาจนอายุได้ ๑๒๐ ปี จึงปรินิพพานใน
 อากาศ เหนือแม่น้ำโรหิณี ซึ่งเป็นเส้นกั้น
 แดนระหว่างแคว้นของพระญาติทั้งสอง
 ฝ่าย คือ ศากยะ และโกลิยะ; ดู **พร ๘**
อานันตริกสมาธิ สมาธิอันไม่มีระหว่าง
 คือไม่มีอะไรคั่น หมายความว่า ให้เกิด
 ผลตามมาทันที ได้แก่ มรรคสมาธิ ซึ่ง
 เมื่อเกิดขึ้นแล้ว ก็จะเกิดมรรคญาณ คือ
 ปัญญาที่กำจัดอาสวะ ตามติดต่อมาใน
 ทันที, อานันตริกสมาธินี้ พระพุทธเจ้า
 ตรัสว่าเป็นสมาธิเยี่ยมยอด ไม่มีสมาธิ
 ใดเทียมเท่า (ขุ.ขุ.๒๕/๗/๕) เพราะทำกิเลส
 ให้สิ้นไปได้ ประเสริฐกว่ารูปาวจรสมาธิ
 และแม้แต่อรูปาวจรสมาธิของพระ
 พรหม หรือที่จะทำให้ได้เกิดเป็นพรหม
อานันทเจดีย์ เจดีย์สถานแห่งหนึ่งอยู่ใน
 เขตโกคนคร ระหว่างทางจากเมืองเวสาลี
 สู่เมืองปาวา เป็นที่พระพุทธเจ้าตรัส
 มหาปเทศ ๔ ฝ่ายพระสูตร
อานาปานสติ การมีสติกำกับดูรู้ลม
 หายใจเข้าออก (ข้อ ๙ ใน **อนุสติ ๑๐**,
 ข้อ ๑๐ ใน **สัญญา ๑๐**), เป็นบรรพที่ ๑
 ของกายนุปัสสนาสติปัฏฐานด้วย แต่มี
 ชื่อเรียกให้สั้นว่า อานาปานบรรพ; ดู
กายนุปัสสนา, สติปัฏฐาน
อานาปานสติกัมมัฏฐาน กรรมฐานที่ใช้
 สติกำหนดลมหายใจเข้าออก

อานาปานัสสติ การมีสติทันดูรู้ลมหายใจเข้าออก (หนังสือเก่ามักเขียนอย่างนี้); ดู *อานาปานสติ*

อานิสงส์ ผลดีหรือผลที่น่าปรารถนาน่าพอใจ อันสืบเนื่องหรือพลอยได้ จากกรรมดี, ผลอกงะยแห่งบุญกุศล, คุณ, ข้อดี, ผลที่เป็นกำไร, ผลได้พิเศษ; “อานิสงส์” มีความหมายต่างจาก “ผล” ที่เรียกชื่ออย่างอื่น โดยขอบเขตที่กว้างหรือแคบกว่ากัน หรือโดยตรงโดยอ้อม เช่น ทำกรรมดีโดยติดต่อคนอื่นด้วยเมตตาแล้วเกิดผลดี คือ มีจิตใจแช่มชื่นสบาย ผ่อนคลาย เลือดลมเดินดี มีสุขภาพ ตลอดถึงว่าถ้าตายด้วยจิตอย่างนั้น ก็ไปเกิดดี นี่เป็น *วิบาก* พร้อมกันนั้นก็ยังมีผลพวงอื่นๆ เช่น หน้าตาฟ้องใสเป็นที่รักใคร่ชอบใจของคนอื่น อย่างนี้เป็น *อานิสงส์* แต่ถ้าทำกรรมไม่ดีโดยติดต่อคนอื่นด้วยโทสะแล้วเกิดผลร้ายต่อตนเองที่ตรงข้ามกับข้างต้น จนถึงไปเกิดในทุกข์ ก็เป็น *วิบาก* และในฝ่ายร้ายนี้ไม่มี *อานิสงส์* (*วิบาก* เป็นผลโดยตรงและเป็นได้ทั้งข้างดีและข้างร้าย ส่วน *อานิสงส์* หมายถึงผลพวงพลอยหรือออกงะยในด้านดีอย่างเดียว ถ้าเป็นผลพลอยด้านร้าย ก็อยู่ในคำว่า *นิสสันท์*), อนึ่ง *วิบาก* ใช้เฉพาะกับผลของกรรมเท่านั้น แต่ *อานิสงส์* หมายถึงคุณ ข้อดี หรือผล

ได้พิเศษในเรื่องราวทั่วไปด้วย เช่น อานิสงส์ของการบริโภคอาหาร อานิสงส์ของธรรมข้อนั้นๆ จีวรที่เป็นอานิสงส์ของกฐิน, โดยทั่วไป *อานิสงส์* มีความหมายตรงข้ามกับ *อาทีนพ* ซึ่งแปลว่าโทษ ข้อเสีย ข้อด้อย จุดอ่อน หรือผลร้าย เช่นในคำว่า กามาทีนพ (โทษของกาม) และเนกขัมมานิสงส์ (คุณหรือผลดีในเนกขัมมะ); ดู *ผล*, เทียบ *นิสสันท์*, *วิบาก*, ตรงข้ามกับ *อาทีนพ*

อานุภาพ อำนาจ, ศักดา, ฤทธิ์เดช, ความยิ่งใหญ่

อานนุชาภิสังขาร ธรรมเครื่องอยู่อันเป็นภาวะมั่นคงไม่หวั่นไหว ได้แก่ อรูปสมบัติ ๔; ดู *วิหาร*, *สมบัติ*

อานนุชาสมาธิ สมาธิอันถึงภาวะมั่นคงไม่หวั่นไหวในเพราะสรรพกิเลสสุดถึงอวิชชา ได้แก่ผลสมาธิอย่างสูงสุด กล่าวคืออรหัตตผลสมบัติ ที่เข้าโดยทำฌาน ๕ คือ รูปาวจรจตุตถฌาน และอรูปาวจรฌานสี่ ฌานใดฌานหนึ่ง ให้เป็นบาท

อานนุชาสมบัติ การเข้าสู่ภาวะจิตที่มั่นคง, ภาวะอันพึงเข้าถึงซึ่งเป็นภาวะจิตที่มั่นคงไม่หวั่นไหว ได้แก่ ฌาน ๕ คือ รูปาวจรจตุตถฌาน และอรูปาวจรฌานสี่

อานนุชาภิสังขาร สภาพที่ปรั่งแต่ภพอันมั่นคง ไม่หวั่นไหว ได้แก่ภาวะจิตที่มั่นคงแน่วแน่ด้วยสมาธิแห่งจตุตถฌาน

(ข้อ ๓ ในอภิสังขาร ๓); **อนนฺยชาภิสังขาร** ก็เรียก

อาบัติ การต้อง, การล่วงละเมิด, โทษที่ เกิดแต่การละเมิดสิกขาบท; อาบัติ ๗ คือ ปาราชิก สังฆาติเสส ฤๅลัจฉัย ปาจิตตีย์ ปาฏิเทสนียะ ทุกกฏ ทุพภาสิต; อาบัติ ๗ กองนี้จัดรวมเป็นประเภทได้หลายอย่าง โดยมากจัดเป็น ๒ เช่น **๑. ครุกาบัตติ** อาบัติหนัก (ปาราชิกและสังฆาติเสส) **๒. สหุกาบัตติ** อาบัติเบา (อาบัติ ๕ อย่าง ที่เหลือ); คู่ต่อไปนี้ก็เหมือนกัน คือ **๑. ทุฏฐุลาบัตติ** อาบัติชั่วคราว **๒. อทุฏฐุลาบัตติ** อาบัติไม่ชั่วคราว; **๑. อเทศนาคามินี** อาบัติที่ไม่พ้นได้ด้วยการแสดง **๒. เทสนาคามินี** อาบัติที่พ้นได้ด้วยการแสดงคือเปิดเผยความผิดของตน; คู่ต่อไปนี้จัดต่างออกไปอีกแบบหนึ่งตรงกัน ทั้งหมด คือ **๑. อเตกัจฉา** เยียวยาแก้ไขไม่ได้ (ปาราชิก) **๒. สเตกัจฉา** เยียวยาแก้ไขได้ (อาบัติ ๖ อย่างที่เหลือ); **๑. อนนฺยเสส** ไม่มีส่วนเหลือ **๒. สวณฺนเสส** ยังมีส่วนเหลือ; **๑. อัปปฏิกัมม** หรือ **อปปฏิกรรม** ทำคืนไม่ได้ คือแก้ไขไม่ได้ **๒. สัปปฏิกัมม** หรือ **สปปฏิกรรม** ยังทำคืนได้ คือแก้ไขได้

อาการที่ภิกษุจะต้องอาบัติ มี ๖ อย่าง คือ **อลชชิตา** ต้องด้วยไม่ละอาย **๑. อญฺญาณตา** ต้องด้วยไม่รู้ว่สิ่งนี้เป็น

อาบัติ **๑. กุกุกุจฺปกตฺตา** ต้องด้วยสงสัยแล้วขึ้นทำลง **๑. อกบปิเย กบปิยสญฺญิตา** ต้องด้วยสำคัญว่าควรในของที่ไม่ควร **๑. กบปิเย อกบปิยสญฺญิตา** ต้องด้วยสำคัญว่าไม่ควรในของที่ควร **๑. สติสมฺโมสา** ต้องด้วยลืมสติ **๑**

อาบัติชั่วคราว ในประโยคที่ว่า “บอกอาบัติชั่วคราวของภิกษุแก่อนุสัมบัน” อาบัติปาราชิก และอาบัติสังฆาติเสส; **ดู ทุฏฐุลาบัตติ**

อาบัติที่เป็นโทษล่ำ อาบัติปาราชิกและสังฆาติเสส

อาปนฺน ชื่อนิคม ซึ่งเป็นเมืองหลวงของแคว้นอังคตตราปะ

อาปตฺตาทิกรณ อธิกรณคืออาบัติ หมายความว่า การต้องอาบัติและการถูกปรับอาบัติ เป็นอธิกรณโดยฐานเป็นเรื่องที่จะต้องจัดทำ คือระงับด้วยการแก้ไข ปลดเปลื้องออกจากอาบัตินั้นเสีย มีการปลงอาบัติ หรือการอยู่กรรมเป็นต้นตามวิธีที่ท่านบัญญัติไว้

อาปฺุจฺฉา บอกกล่าว, ถามเชิงขออนุญาต เป็นการแสดงความเอื้อเฟื้อ, แจ้งให้ทราบ เช่น ภิกษุผู้อ่อนพรรษาจะแสดงธรรมต้องอาปฺุจฺฉาภิกษุผู้มีพรรษามากกว่าก่อน

อาโปธาคู ธาตุน้ำ, สภาวะที่มีลักษณะเอิบอาบ ดูดซึม เกาะกุม; ในร่างกายที่ใช้เป็นอารมณ์กรรมฐาน ได้แก่ ดี เสลด หนอง

เลือด เหงื่อ มันทัน น้ำตา เปลวมัน น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ มูตร, ข้อความนี้ เป็นการกล่าวถึงอาโปธาตุในลักษณะที่คนสามัญทั่วไปจะเข้าใจได้ และพอให้สำเร็จประโยชน์ในการเจริญกรรมฐาน แต่ในทางอภิธรรม อาโปธาตุเป็นสภาวะที่สัมผัสด้วยกายไม่ได้ มีในรูปธรรมทั่วไป แม้แต่ในกระดาด ก้อนหิน เหล็ก และแผ่นพลาสติก; ๓ ธาตุ, รูป ๒๘

อาพาธ ความเจ็บป่วย, โรค (ในภาษาไทย ใช้แก่ภิกษุสามเณร แต่ในภาษาบาลี ใช้ได้ทั่วไป); อาพาธต่างๆ มีมากมาย เรียกตามชื่ออวัยวะที่เป็นบ้าง เรียกตามอาการบ้าง บางที่แยกตามสมุฏฐานว่า ปิตตสมุฏฐานา อาพาธา, เสมฺหสมุฏฐานา อาพาธา, วาตสมุฏฐานา อาพาธา, สนฺนิปาติกา อาพาธา, อุตุ-ปริณามชา อาพาธา, วิสมปรีหารชา อาพาธา, โอปกุกมิกา อาพาธา, กมฺม-วิปากชา อาพาธา

อภัพ ไม่สมควร, ไม่สามารถ, ไม่อาจเป็นไปได้, เป็นไปไม่ได้ (จากคำบาลีว่า *อภัพ* เช่น ผู้กระทำความผิด ไม่สามารถบรรลุมรรคผล, พระโสดาบันไม่อาจเป็นไปได้ที่จะทำความผิด เป็นต้น); ไทยใช้เฉพาะในความว่า ไม่อาจจะได้จะถึงสิ่งนั้นๆ, ไม่มีทางจะได้สิ่งที่มุ่งหมาย (คล้ายคำว่า อับวาสนา หรือไม่มีวาสนา; ๓

อภัพบุคคล

อภัสสระ ผู้มีรัศมีแผ่ซ่าน, เปล่งปลั่ง, ชื่อพรหมโลกชั้นที่ ๖; ๓ *พรหมโลก* (พจนานุกรมเขียน *อภัสระ*)

อาภา แสง, รัศมี, ความสว่าง

อามะ คำรับในภาษาบาลี ตรงกับ ถูกแล้ว, ใช่, ครับ, ค่ะ, จ้ะ, เออ ถ้าผู้ถูกกล่าวรับ เป็นผู้น้อยกว่าหรือมีพรรษาน้อยกว่า หรือเป็นคฤหัสถ์พูดกับพระสงฆ์กล่าว ต่อว่า *ภันเต* เป็น *อามะ ภันเต* ถ้าผู้กล่าวรับเป็นผู้ใหญ่กว่าหรือมีพรรษามากกว่า หรือเป็นพระสงฆ์พูดกับคฤหัสถ์ กล่าวต่อว่า *อาวุโส* เป็น *อามะ อาวุโส* (เขียนตามรูปบาลี เป็น *อาม ภันเต, อาม อาวุโส*)

อามัย ความป่วยไข้, โรค, ความไม่สบาย; ตรงข้ามกับ *อนามัย* คือความสบาย, ไม่มีโรคภัยไข้เจ็บ

อามิส เครื่องล่อใจ, เหยื่อ, สิ่งของ

อามิสทายาท ทายาทแห่งอามิส, ผู้รับมรดกอามิส, ผู้รับเอาสมบัติทางวัตถุ เช่น ปัจจัย ๔ จากพระพุทธเจ้ามาเสพเสวย ด้วยอาศัยผลแห่งพุทธกิจที่ได้ทรงบำเพ็ญไว้; โดยตรง หมายถึง รับเอาปัจจัย ๔ มาบริโภค โดยอ้อม หมายถึง ทำกุศลที่นำไปสู่วิภูษะ เช่น ให้ทาน บำเพ็ญทานสมาบัติ ด้วยมุ่งหมาย มนุษยสมบัติและเทวสมบัติ; พระพุทธ-

เจ้าตรัสสอนภิกษุทั้งหลายให้เป็นธรรม-
ทายาท มิให้เป็นอามิสทายาท; เทียบ
ธรรมทายาท

อามิสบูชา การบูชาด้วยอามิส คือ ด้วย
สิ่งของมีดอกไม้ ของหอม อาหาร และ
วัตถุอื่นๆ (ข้อ ๑ ในบูชา ๒)

อามิสปฏิสันถาร การต้อนรับด้วยสิ่ง
ของ เช่น อาหาร น้ำบริโภค เป็นต้น
(ข้อ ๑ ใน ปฏิสันถาร ๒)

อามิสสมโภช คบหากันในทางอามิส ได้
แก่ ให้หรือรับอามิส

อายุโกศล ดู *โกศล ๓*

อายตนะ ที่ติดต่อกัน, เครื่องติดต่อกัน, แตน
ต่อความรู้, เครื่องรู้และสิ่งที่ถูกรู้ เช่นตา
เป็นเครื่องรู้ รูปเป็นสิ่งที่ถูกรู้, หูเป็น
เครื่องรู้ เสียงเป็นสิ่งที่ถูกรู้ เป็นต้น, จัด
เป็น ๒ ประเภท คือ *อายตนะภายใน ๖*
อายตนะภายนอก ๖

อายตนะภายนอก เครื่องต่อภายนอก,
สิ่งที่ถูกรู้มี ๖ คือ ๑. *รูป* รูป ๒. *สัท* ๓. *กลิ่น* ๔. *รส* รส ๕.
โผฏฐัพพะ สิ่งต้องกาย ๖. *ธัมม*
ธรรมารมณ์ คือ อารมณ์ที่เกิดกับใจ
หรือสิ่งที่ใจรู้; *อารมณ์ ๖* ก็เรียก

อายตนะภายใน เครื่องต่อภายใน,
เครื่องรับรู้ มี ๖ คือ ๑. *จักขุ* ตา ๒. *โสต*
หู ๓. *ฆานะ* จมูก ๔. *ชีวนา* ลิ้น ๕. *กาย*
กาย ๖. *มโน* ใจ; *อินทรีย์ ๖* ก็เรียก

อายาจนะ การขอร้อง, การวิงวอน, การ
เชื้อเชิญ

อายุ สภาวะธรรมที่ทำให้ชีวิตดำรงอยู่หรือ
เป็นไป, พลังที่หล่อเลี้ยงดำรงรักษาชีวิต,
พลังชีวิต, ความสามารถของชีวิตที่จะ
ดำรงอยู่และดำเนินต่อไป, ตามปกติท่าน
อธิบายว่า อายุ ก็คือ *ชีวิตินทรีย์* นั่นเอง;
ช่วงเวลาที่ชีวิตของมนุษย์สัตว์ประเภท
นั้นๆ หรือของบุคคลนั้นๆ จะดำรงอยู่ได้,
ช่วงเวลาที่ชีวิตจะเป็นอยู่ได้ หรือได้เป็น
อยู่; ในภาษาไทย *อายุ* มีความหมาย
เพี้ยนไปในทางที่ไม่น่าพอใจ เช่นกลายเป็น
ความผ่านล่วงไปหรือความลดถอย
ของชีวิต

อายุกษัย, อายุขัย การสิ้นอายุ, ความตาย

อายุกัป, อายุกัปป กาลกำหนดแห่งอายุ,
กำหนดอายุ, ประมาณแห่งอายุ, ช่วงเวลา
แต่เกิดถึงตาย ตามปกติ หรือที่ควรจะเป็น
ของสัตว์ประเภทนั้นๆ ในยุคสมัย
นั้นๆ ดังเช่นในพุทธกาลนี้ มนุษย์มีอายุ
ประมาณ ๑๐๐ ปี (*ที.ม.๑๐/๔/๔*); ดู *กัปป*

อายุวัฒน ความเจริญอายุ, ยืดอายุ,
อายุยืน

อายุสังขาร เครื่องปรุงแต่งอายุ, ปัจจัย
ต่างๆ ที่หล่อเลี้ยงชีวิตของสัตว์และพืชให้
ดำรงอยู่และสืบต่อไปได้, มักพบในคำว่า
“ปลงอายุสังขาร” และ “ปลงพระชนมายุ-
สังขาร”; ดู *อายุ, อายุสังขาร โวสสังขนะ*

อายุสังขาร โวสัสซชนะ “การสลัดลงซึ่งปัจจัยเครื่องปรุงแต่งอายุ”, การปลงอายุสังขาร, การสละวางการปรุงแต่งอายุ, การเลิกความคิดที่จะดำรงชีวิตอยู่ต่อไป, ความตกลงปลงใจกำหนดการสิ้นสุดอายุ; ในพุทธประวัติ ที่ว่าพระพุทธเจ้าทรง “ปลงอายุสังขาร” หรือ “ปลงพระชนมายุสังขาร” คือ ทรงพิจารณาเห็นว่า บริษัท ๔ มีคุณสมบัติพร้อม และพรหมจริยะคือ พระศาสนา นี้ เจริญแพร่หลายไพบูรณ์ดีแล้ว จึงตกลงพระทัยว่า (อีก ๓ เดือนแต่นั้นไป) จะปรินิพพาน, อายุสังขาร-โอสัสซชนะ หรือ อายุสังขารโอสัสซชนะ ก็ว่า; ดู *อายุ, อายุสังขาร*

อายุสังขาร ฐิติฐาน การตั้งพระทัยว่าจะดำรงไว้ซึ่งอายุสังขาร, การที่พระพุทธเจ้าตั้งพระทัยกำหนดแน่ว่าจะดำรงพระชนม์อยู่ก่อน จนกว่าพุทธบริษัททั้ง ๔ คือ ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา จะเป็นผู้ที่ได้เรียนรู้เชี่ยวชาญ แก่แล้วกล้า เป็นพหุสูต ทรงธรรม ปฏิบัติชอบ สามารถชี้แจงแสดงธรรม กำราบปรปวาทที่เกิดขึ้นให้สงบได้โดยชอบธรรม ในระหว่างนี้แม้หากมีโรคาพาธเกิดขึ้น ก็จะไม่ทรงระงับยับยั้งเสียด้วยอิทธิบาทภาวนา จะยังไม่ปรินิพพาน จนกว่าพรหมจริยะคือ พระศาสนา นี้ จะเจริญมั่นคง เป็นประโยชน์แก่พหุชน เป็นปึกแผ่นแน่น

หนา แพร่หลายไพบูรณ์; คำนี้ ท่านปรุงขึ้นใช้ในหนังสือ *ปฐมสมโพธิ* เพื่อสื่อความหมายที่กล่าวแล้ว; เทียบ *อายุสังขาร-โอสัสซชนะ*

อารมณ์ เครื่องยึดเหนี่ยวของจิต, สิ่งที่ยึดเหนี่ยว, สิ่งที่ถูกรู้หรือถูกรับรู้ ได้แก่ *อายตนะภายนอก ๖* คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์; ในภาษาไทย ความหมายเลื่อนไปเป็นความรู้สึก หรือความเป็นไปแห่งจิตใจ ในขณะหรือช่วงเวลาหนึ่งๆ เช่นว่า อย่าทำตามอารมณ์ วันนี้อารมณ์ดี อารมณ์เสีย เป็นต้น

อารยะ คนเจริญ, คนมีอารยธรรม; พวกชนชาติ *อริยกะ* (ตรงกับบาลีว่า *อริยะ* แต่ในภาษาไทยใช้ในความหมายต่างกัน)

อารยชน ชนที่เจริญด้วยขนบธรรมเนียมอันดีงาม, คนมีอารยธรรม

อารยชาติ ชาติที่เจริญด้วยขนบธรรมเนียมอันดีงาม, ชนชาติที่มีอารยธรรม

อารยธรรม ธรรมอันดีงาม, ธรรมของอารยชน, ความเจริญด้วยขนบธรรมเนียมแบบแผนอันดีงาม; ในทางธรรม หมายถึง *กุศลกรรมบถ ๑๐*

อารยอัชฌาณิกมรรค ทางมีองค์ ๘ ประการ อันประเสริฐ; ดู *มรรค*

อรัทกัมมัฏฐาน กรรมฐานเป็นเครื่องรักษาตน, กรรมฐานเป็นเครื่องรักษาผู้

ปฏิบัติให้สงบระงับและให้ตั้งอยู่ในความไม่ประมาท ท่านจัดเป็นชุดขึ้นภายหลังดังมีกล่าวถึงในอรรถกถา (วินย.อ.๓/๓๗๔) และฎีกาพระวินัย (วินย.ฎ.๒/๖๗/๑๗๙) มี ๔ ข้อ เรียกว่า **จตุรารักขา** (เรียกให้สั้นว่า จตุรารักข์ หรือจตุรารักษ์) คือ พุทธานุสติ เมตตา อสุภะ และมรณสติ, ต่อมาในลังกาทวิป พระธรรมสิริเถระ ได้เขียนอธิบายไว้ในคัมภีร์ชุตทลิกขา และในพม่าที่เมืองร่างกุ้ง ได้มีพระเถระชื่ออัครธรรมถึงกับแต่งคัมภีร์ขึ้นอธิบายเรื่องนี้โดยเฉพาะ เรียกว่า **จตุรารักขทีปนี**; ในหนังสือนวโกวาท มีคำอธิบายซึ่งเป็นพระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่า **“อารักขกัมมัฏฐาน ๔**

๑. **พุทธานุสสติ** ระลึกถึงคุณพระพุทธรเจ้าที่มีในพระองค์ และทรงเกื้อกูลแก่ผู้อื่น
๒. **เมตตา** แผ่ไมตรีจิต คิดจะให้สัตว์ทั้งปวงเป็นสุขทั่วหน้า
๓. **อสุภะ** พิจารณาร่างกายตนและผู้อื่นให้เห็นเป็นไม่งาม
๔. **มรณสติ** นึกถึงความตายอันจะมีแก่ตน. กัมมัฏฐาน ๔ อย่างนี้ควรเจริญเป็นนิตย์”

อารักขสัมปทา ถึงพร้อมด้วยการรักษา คือรักษาทรัพย์ที่แสวงหามาได้ด้วย ความหมั่น ไม่ให้เป็นอันตรายและรักษาการทำงานไม่ให้เสื่อมเสียไป, รู้จักเก็บออม ถนอมรักษาปิดช่องรั่วไหลและคุ้มครอง

ป้องกันภัยอันตราย (ข้อ ๒ ในทิวฎฐัมมิ-กัตถสังวัตตนิกรธรรม ๔)

อารักขา การขอความคุ้มครองจากเจ้าหน้าที่ฝ่ายบ้านเมือง เมื่อมีผู้ปองร้ายข่มเหง หรือถูกลักขโมยสิ่งของ เป็นต้น เรียกว่า **ขออารักขา** ถือเป็นกรปฏิบัติชอบตามธรรมเนียมของภิกษุแทนการฟ้องร้องกล่าวหาอย่างที่เขาบ้านทำกัน เพราะสมณะไม่พอใจจะเป็นถ้อยความกับใครๆ

อารักษ์, อารักขา การป้องกัน, การคุ้มครอง, การดูแลรักษา

อารัญญกวัตร ข้อปฏิบัติสำหรับภิกษุผู้อยู่ป่า, ธรรมเนียมที่ภิกษุผู้อยู่ป่าพึงถือปฏิบัติ ตามพุทธบัญญัติที่มาในวัตต-ชั้นธกะ จัดเป็นหัวข้อได้ดังนี้

ก. ๑. ภิกษุผู้อยู่ป่า พึ่งลุกขึ้นแต่เช้า ตู้อาถุบาตรสวมบาตรแล้วคล้องบาไว้ พาดจิวรบนไหล่ สวมรองเท้า เก็บงำเครื่องไม้เครื่องดิน ปิดประตูหน้าต่าง แล้วลงจากเสนาสนะ (ที่พักอาศัย) ไป ๒. ทราบว่า “บัดนี้จักเข้าหมู่บ้าน” พึงถอดรองเท้า เคาะต้ำๆ แล้วใส่ถุงคล้องบาไว้ หนุนให้เป็นปริมณฑล คาดประคดเอว ห่มสังฆาฏิซ้อนเป็นสองชั้นกัลตลูกดุม ชำระบาตรแล้วถือเข้าหมู่บ้านโดยเรียบร้อยไม่รีบร้อน ไปในละแวกบ้านพึงปกปิดกายด้วยดี ล้ำรวมด้วยดี ไม่เดินกระเหยง

เมื่อจะเข้าสู่นิเวศน์ ฟึ่งกำหนดว่า เราจัก
 เข้าทางนี้ จักออกทางนี้ ไม่พึงรีบร้อนเข้า
 ไป ไม่พึงรีบร้อนออกมา ฟึ่งยืนไม่ไกล
 เกินไป ไม่ไกลเกินไป ไม่นานเกินไป ไม่
 กลับออกเร็วเกินไป เมื่อยืนอยู่ ฟึ่ง
 กำหนดว่า เขาประสงค์จะถวายภิกษา
 หรือไม่ ฯลฯ เมื่อเขาถวายภิกษา ฟึ่ง
 แหกสังขมาฏิตัวด้วยมือซ้าย น้อมบาตรเข้า
 ไปด้วยมือขวา ใช้มือทั้งสองข้างประคอง
 บาตรรับภิกษา ไม่พึงมองดูหน้าสตรีผู้
 ถวาย ฟึ่งกำหนดว่าเขาประสงค์จะถวาย
 แกงหรือไม่ ฯลฯ เมื่อเขาถวายภิกษาแล้ว
 ฟึ่งคลุมบาตรด้วยสังขมาฏิตัวแล้วกลับโดย
 เรียบร้อยไม่รีบร้อน เดินไปในละแวก
 บ้าน ฟึ่งปกปิดกายด้วยดี ลำรวมด้วยดี
 ไม่เดินกระโห่ยง ๓. ออกจากบ้านแล้ว
 (หลังจากฉันและล้างบาตรแล้ว) เอาบาตร
 ใส่ถุง คล้องบา ปับจีวร วางบนคิระชะ
 สวมรองเท้าเดินไป ข. ภิกษุผู้อยู่ป่าฟึ่ง
 จัดเตรียมน้ำดื่มไว้ ฟึ่งจัดเตรียมน้ำใช้ไว้
 ฟึ่งติดไฟเตรียมไว้ ฟึ่งจัดเตรียมไม้สไฟ
 ไว้ ฟึ่งจัดเตรียมไม้เท้าไว้ ค. ฟึ่งเรียนทาง
 นักขัตรวัว (ดูดาวเป็น) ทั้งหมดหรือบาง
 ส่วน ฟึ่งเป็นผู้ฉลาดในทิศ

อารัญญิกังคะ องค์แห่งผู้ถืออยู่ป่า คือ ไม่
 อยู่ในเสนาสนะใกล้บ้าน แต่อยู่ป่าห่างจาก
 บ้านอย่างน้อย ๒๕ เส้น, คำสมาทาน
 ว่า “คามนตเสนาสนัน ปฏิกขาปามิ,

อารัญญิกังคะ สมาதியามิ” แปลว่า
 “ข้าพเจ้างดเสนาสนะชายบ้าน สมาทาน
 องค์แห่งผู้—” (ข้อ ๘ ใน **ฐุดงค์ ๑๓**)

อารัมภกถา คำปรารภ, คำเริ่มต้น, คำนำ
อารัมมณูปนิชฌาน ดู **ฌาน ๒**

อาราธนา การเชื้อเชิญ, นิมนต์, ขอร้อง,
 อ้อนวอน (มักใช้สำหรับพระสงฆ์และสิ่ง
 ศักดิ์สิทธิ์)

อาราธนาธรรม กล่าวคำเชิญหรือขอร้อง
 พระให้แสดงธรรม (ให้เทศน์) ว่าดังนี้:

“**พฺรหฺมา จ โลกาทิปตี สหฺมปติ**
กตฺตฺยชฺฉติ อนุชิวริ อฺยาจถ
สนฺตึชฺ สตฺตฺวาปฺปรชฺกฺขชฺชาติกา
เทเสตฺ ฐมฺมิ อนุกฺมปิมี ปชฺ”

ฟึ่งสังเกตว่า กตตฺยชฺฉติ อนุชิวริ คำ
 ปกติเป็น กตตฺยชฺฉติ (กตตฺยชฺฉติ) อนุชิวริ
 (ในพระไตรปิฎก ๓๓/๑๘๐/๔๐๓ ก็ใช้
 รูปปกติตามไวยากรณ์อย่างนั้น) แต่ที่มี
 รูปแปลกไปอย่างนี้ เนื่องจากท่านทำตาม
 จันท์ลักษณะ ที่บังคับครุ-ลหุ เมื่อจะอ่าน
 หรือนำไปสวดเป็นทำนอง จะได้ไม่ขัด

อาราธนาพระปริตร กล่าวคำเชิญหรือ
 ขอร้องให้พระสวดพระปริตร ว่าดังนี้:

“**วิปตฺติปฏิพาหาย**
สพฺพสมฺปตฺติสิทธิยา
สพฺพทฺกฺขวินาสาย
ปริตฺตํ พฺรฺหฺม มงฺกฺลํ”

(ว่า ๓ ครั้ง แต่ครั้งที่ ๒ เปลี่ยน **ทฺกฺข**

เป็น ภย; ครั้งที่ ๓ เปลี่ยนเป็น โโรค)

อาราธนาศีล กล่าวคำเชิญหรือขอร้อง พระให้ให้ศีล, สำหรับศีล ๕ ว่าดังนี้: “มยั ภนุเต, (วิสุ วิสุ รกฺขณตฺถาย), ติสฺรณน สห, ปญจ สีลานิ ยาจาม; ทฺติยฺมฺปิ มยั ภนุเต, (วิสุ วิสุ รกฺขณตฺถาย), ติสฺรณน สห, ปญจ สีลานิ ยาจาม; ตฺติยฺมฺปิ มยั ภนุเต, (วิสุ วิสุ รกฺขณตฺถาย), ติสฺรณน สห, ปญจ สีลานิ ยาจาม;” (คำในวงเล็บ จะไม่ใช้ก็ได้)

คำอาราธนาศีล ๘ ก็อย่างนี้ เปลี่ยน แต่ **ปญจ** เป็น **อฏฺฐ** และเว้นคำในวงเล็บ **อาราธนาศีลอุโบสถ** กล่าวคำขอให้พระ ให้อุโบสถศีล ว่าพร้อมกันทุกคน ดังนี้: “มยั ภนุเต, ติสฺรณน สห, อฏฺฐจฺกสมน- นาคตฺ, อุโปสถํ ยาจาม” (ว่า ๓ จบ)

อาราม วัด, ที่เป็นที่ยาอินดี, สวนเป็นที่ รื่นรมย์; ความยินดี, ความรื่นรมย์, ความเพลิดเพลิน; ในทางพระวินัย เกี่ยวกับของสงฆ์ หมายถึง ของปลูกสร้าง ในอารามตลอดจนต้นไม้; **ตฺ คันธกฺฎิ**

อารามวัตถุ ที่ดินวัด, ที่ดินพื้นวัด

อารามิก คนทำงานวัด, คนวัด

อารามิกเปตกะ ภิกษุผู้ได้รับสมมติ คือ แต่งตั้งจากสงฆ์ ให้มีหน้าที่เป็นผู้ใช้คน ทำงานวัด, เป็นตำแหน่งหนึ่งในบรรดา **เจ้าอริการแห่งอาราม**

อาลกมันทา ราชธานีซึ่งเป็นทิพยนคร

ของพวกเทวดาชั้นจาตุมหาราชิกา

อาลปนะ คำร้องเรียก, คำเรียกให้รู้ตัว, คำเรียกคำทักบุคคลนั้นๆ ตามควรแก่ ฐานะของเขา หรือตามที่ตนมีท่าทีหรือ ความรู้สึกต่อบุคคลนั้นๆ เช่นเคารพนับ ถือหรือไม่อย่างไร เช่น “อาวุโส” “ภนุเต” “เห”

อาลัยสมุคฺฆาโต ความถอนขึ้นด้วยดีซึ่ง อาลัย, การถอนอาลัยคือตัดหาได้เด็ด ขาด (เป็นไวพจน์แห่ง **วิราคะ**)

อาลัย 1. ที่อยู่, ที่อาศัย, แהל่ง **2.** ความ มีใจผูกพัน, ความเยื้อย, ความติดใจ ปรารถนา, ความพัวพัน มักหมายถึง ตัดหา; ในภาษาไทยใช้ในความหมายว่า ห่วงใย หวนคิดถึง

อาโลก แสงสว่าง

อาโลกกสิณ กสิณคือแสงสว่าง, การ เจริญสมถกรรมฐานตั้งใจเพ่งแสงสว่าง เป็นอารมณ์ (ข้อ ๙ ใน กสิณ ๑๐)

อาโลกเลณสถาน ชื่อถ้ำแห่งหนึ่งใน มลยชนบท เกาะลังกา เป็นที่ทำ **สังคายนา ครั้งที่ ๕** จาริกพระไตรปิฎกลงในไบลาน

อาโลกस्थ्य ความสำคัญในแสงสว่าง, กำหนดหมายแสงสว่าง คือ ตั้งความ กำหนดหมายว่ากลางวันไว้ใจ ให้ เหมือนกันทั้งในเวลากลางวันและกลาง ค่ำ เป็นวิธีแก้ง่วงอย่างหนึ่ง

อาวรณ เครื่องกั้น, เครื่องกำบัง; ไทยมัก

ใช้ในความหมายว่า ห่วงใย, อาลัย, คิด
กังวลถึง

อาวชนาการ ความรำพึง, การรำลึก, นึกถึง
อาวาส ที่อยู่, โดยปรกติหมายถึงที่อยู่
ของพระสงฆ์ คือ วัด

อาวาสปัลโพร ความกังวลในอาวาส คือ
ภิกษุยังอยู่ในอาวาสนั้น หรือหลีกเลี่ยงแต่
ยังผูกใจอยู่ว่าจะกลับมา (เป็นเหตุอย่าง
หนึ่งที่ทำให้ภิกษุยังไม่เฒ่า); ในการ
เจริญกรรมฐาน หมายถึงความห่วงใย
กังวลเกี่ยวกับที่อยู่อาศัย เช่นห้วงงาน
ก่อสร้างในวัด มีสิ่งของที่สะสมเอาไว้
มาก เป็นต้น เมื่อจะเจริญกรรมฐาน พึง
ตัดปัลโพรนี้ให้ได้; ดู **ปัลโพร**

อาวาสมัจฉริยะ ตระหนี่ที่อยู่ ได้แก่หวง
เหวน ไม่พอใจให้ใครๆ เข้ามาอยู่แทรก
แซง หรือกีดกันผู้อื่นที่มีใช้พวกของตนไม่
ให้เข้าอยู่ (ข้อ ๑ ในมัจฉริยะ ๕)

อวาสิกวัตร ดูที่ **อากันตูกวัตร**

อวาหะ การแต่งงาน, การสมรส, การพา
หญิงกลับบ้านตัว

อวาหวิฆมังคลาภิเษก พิธีรดน้ำเพื่อ
เป็นมงคลในการแต่งงาน, งานมงคล
สมรส (ใช้แก่เจ้า)

อาวุโส “ผู้มีอายุ” เป็นคำเรียก หรือทัก
ทาย ที่ภิกษุผู้แก่พรรษาใช้ร้องเรียก
ภิกษุผู้อ่อนพรรษากว่า (ภิกษุผู้ใหญ่ร้อง
เรียกภิกษุผู้น้อย) หรือภิกษุร้องเรียก

คฤหัสถ์ คู่กับคำ **ภนฺเต** ซึ่งภิกษุผู้อ่อน
กว่าใช้ร้องเรียกภิกษุผู้แก่กว่าหรือ
คฤหัสถ์ร้องเรียกภิกษุ; ในภาษาไทย
มักใช้เพี้ยนไปในทางตรงข้าม หมายถึง
แก่กว่า หรือแก่กว่าในวงงาน กิจการ
หรือความเป็นสมาชิก

อาศรม ที่อยู่ของนักพรต; ตามลัทธิของ
พราหมณ์ ในยุคที่กลายเป็นฮินดูแล้วได้
วางระเบียบเกี่ยวกับการดำเนินชีวิตของ
ชาวฮินดูวรรณะสูง โดยเฉพาะวรรณะ
พราหมณ์ โดยแบ่งเป็นชั้นหรือช่วงระยะ
๔ ชั้น หรือ ๔ ช่วง เรียกว่า **อาศรม ๔**
กำหนดว่าชาวฮินดูวรรณะพราหมณ์ทุก
คนจะต้องครองชีวิตให้ครบทั้ง ๔ อาศรม
ตามลำดับ (แต่ในทางปฏิบัติ น้อยคนนัก
ได้ปฏิบัติเช่นนั้น โดยเฉพาะปัจจุบันไม่ได้
ถือกันแล้ว) คือ ๑. **พรหมจารี** เป็นนัก
เรียนศึกษาพระเวท ถือพรหมจรรย์ ๒.
คฤหัสถ์ เป็นผู้ครองเรือน มีภรรยาและมี
บุตร ๓. **วานปรสฺถ์** ออกอยู่ป่าเมื่อเห็น
บุตรของบุตร ๔. **สันยาสี** (เขียนเต็มเป็น
สันนยาสี) เป็นผู้สละโลก มีผ้าถุงผืนเดียว
ถือภาชนะขออาหารและหม้อน้ำเป็น
สมบัติ จาริกภิกขาจารเรื่อยไปไม่ยุ่ง
เกี่ยวกับชาวโลก (ปราชญ์บางท่านว่า
พราหมณ์ได้ความคิดจากพระพุทธร
ศาสนาไปปรับปรุงจัดวางระบบของตน
ขึ้น เช่น สันยาสี ตรงกับภิกษุ แต่หา

เหมือนกันจริงไม่)

อาสนะ ที่หนึ่ง; มีพุทธานุญาตให้ภิกษุหนึ่ง
อาสนะยาวร่วมกับบอสมานาสนิก (บุคคล
ที่ไม่เสมออาสนะกัน เช่น ภิกษุห่าง
พรรษา สามเณร คฤหัสถ์) ยกเว้น (คือ
มิให้หนึ่งร่วมกับ) บัณเฑาะก์ (กะเทย) ผู้
หญิง อุภโตพยัญชนก (คนสองเพศ)
(วินย.๗/๒๘๘/๑๓๑), อาสนะยาว คืออาสนะ
ที่หนึ่งได้อย่างน้อยสามคน; “คนพันทาง”
ที่ทำนาระบุในหนังสือเรียน ในกรณีนี้
คือ คนมีเพศผิดพวก หรือมีเพศแปลก
จากพวก ได้แก่ บัณเฑาะก์ (กะเทย)
และอุภโตพยัญชนก

สมานาสนิก (ผู้มีอาสนะเสมอกัน
หรือผู้ร่วมอาสนะ) ได้แก่ภิกษุที่อยู่ใน
ช่วง ๓ พรรษาต่อกัน คือแก่อ่อนกว่า
กันไม่เกิน ๒ พรรษา ทรงอนุญาตให้หนึ่ง
อาสนะไม่ยาว จำพวกเดียว และตั้ง
ร่วมกัน ๒ รูปได้ (วินย.๗/๒๘๖-๗/๑๓๐); **ดู**
สมานาสนิก, อสมานาสนิก

อาสภิวาจา วาจาอาจหาญ, วาจาที่ยัง
องอาจ ที่เปล่งออกมาอย่างหนักแน่น
แก่กล้าและจะแจ่มชัดเจน อันประกาศ
ความจริง หรือความสำเร็จ ที่แน่แท้ ซึ่ง
ไม่มีใครอาจคัดค้านได้, อาสภิวาจาที่
อ้างอิงบ่อยที่สุดในคัมภีร์ทั้งหลาย ได้แก่
พระดำรัสของพระโพธิสัตว์ ที่ประกาศ
พระองค์ว่าเป็นเอกในโลก ตามเรื่องว่า

พระมหาบุรุษเมื่อประสูติจากพระครรภ์
ของพระมารดา อย่างพระบาทไป ๗ ก้าว
แล้วทรงหยุดประทับยืนตรัสอาสภิวาจา
ว่า “อคุโคหมสมิ โลกสุต” ดังนี้เป็นต้น
แปลว่า “เราเป็นอัคนบุคคลของโลก
ฯลฯ”, พระสารีบุตรก็เคยเปล่งอาสภี-
วาจา ประกาศความเลื่อมใสในพระผู้มี
พระภาคเจ้าว่า สมณะหรือพราหมณ์อื่น
ใดที่จะยิ่งไปกว่าพระผู้มีพระภาคใน
สัมโพธิญาณนั้น มิได้มีแล้ว จักไม่มี
และทั้งไม่มีอยู่ในบัดนี้, คำว่าอาสภิวาจา
บางครั้งมาด้วยกันกับคำว่าสีหนาท (การ
บันลืออย่างราชสีห์) คือ ถ้อยคำที่แสดง
ความแก่กล้ามั่นใจ เป็นอาสภิวาจา
กิริยาที่ประกาศความจริงความมั่นใจ
ออกไปแก่ที่ประชุมหรือแก่ชนทั้งหลาย
เป็นสีหนาท; **ดู สีหนาท**

อาสวะ 1. ความเสียหาย, ความเดือด
ร้อน, โทษ, ทุกข์ **2.** น้ำดองอันเป็นเมรัย
เช่น **ปุบผาสโว** น้ำดองดอกไม้, **ผลาสโว**
น้ำดองผลไม้ **3.** กิเลสที่หมักหมมหรือ
ดองอยู่ในสันดาน ไหลซึมซาบไปย้อม
จิตต์เมื่อประสบอารมณ์ต่างๆ, **อาสวะ ๓**
คือ **๑. กามาสวะ** อาสวะคือกาม **๒.**
ภวาสวะ อาสวะคือภพ **๓. อวิชชาสวะ**
อาสวะคืออวิชชา; **อีกหมวดหนึ่ง อาสวะ ๔**
คือ **๑. กามาสวะ** อาสวะคือกาม **๒.**
ภวาสวะ อาสวะคือภพ **๓. ทิฏฐาสวะ**

อศวะคือทิวฎฐิ ๔. *อวิขชาศวะ* อศวะคืออวิขชา

อศวักขยญาณ ความรู้เป็นเหตุลึ้น อศวะ, ญาณหยั่งรู้ในธรรมเป็นที่ลึ้นไปแห่งอศวะทั้งหลาย, ความตรัสรู้ (เป็นความรู้ที่พระพุทธรเจ้าได้ในยามสุดท้ายแห่งราตรี วันตรัสรู้) (ข้อ ๓ ในญาณ ๓ หรือวิขชา ๓, ข้อ ๖ ในอภิญญา ๖, ข้อ ๘ ในวิขชา ๘, ข้อ ๑๐ ในทศพลญาณ)

อศัญ ไม่มีลัญญา, หมดลัญญา; เป็นคำใช้ในภาษาไทย หมายความว่า ความตาย, ตาย

อศัตย์ ไม่มีลัตย์, ไม่ซื่อตรง, กลับกลอก

อศันทิ ม้านั่งสี่เหลี่ยมจัตุรัส นั่งได้คนเดียว (ศัพท์เดิมเรียก *อศันติก*, ส่วน *อศันทิ* เป็นเตียงหรือเก้าอี้นอน)

อศันนกรรม กรรมจวนเจียน, กรรมใกล้ตาย หมายความว่ากรรมที่เป็นกุศลก็ดี อกุศลก็ดี ที่ทำเมื่อจวนตายยังจับใจอยู่ใหม่ๆ ถ้าไม่มีครุกกรรม และพหุลกรรม ย่อมให้ผลก่อนกรรมอื่นๆ เหมือนโคที่ยัดเยียดกันอยู่ในคอกเมื่อคนเลี้ยงเปิดคอกออก ตัวใดอยู่ใกล้ประตู ตัวนั้นย่อมออกก่อน แม้จะเป็นโคแก่ (ข้อ ๑๑ ในกรรม ๑๒)

อศ ความหวัง, ความต้องการ; ไทยว่ารับทำโดยเต็มใจ, ส้มคร, แสดงตัวขอรับทำการนั้นๆ

อศัพพะ เดือน ๘ ทางจันทรคติ

อศัพทพหูชา “การพหูชาในเดือน ๘” (เป็นคำเรียกตัดสั้น คำเต็มว่า “อศัพทพหูชานมิพหูชา” หรือ “อศัพทพหูชานมิพหูชา”) หมายถึง การพหูชาในวันเพ็ญเดือน ๘ เพื่อรำลึกถึงคุณพระรัตนตรัยเป็นการพิเศษเนื่องในวันที่พระพุทธรเจ้าทรงแสดงปฐมเทศนา คือธัมมจักกัปปวัตตนสูตร แก่พระเบญจวัคคีย์ ที่อิสิปตนมฤคทายวัน เมืองพาราณสี ในวันเพ็ญเดือนอศัพพะคือเดือน ๘ หลังจากตรัสรู้ได้ ๒ เดือน ทำให้เกิดมีปฐมสาวก คือ พระอัญญาโกณฑัญญะ และเกิดสังฆรัตนะคำรบพระรัตนตรัย

นิยมสรุปความสำคัญของวันอศัพทพหูชากันว่า เป็นวันที่พระพุทธรเจ้าทรงแสดงปฐมเทศนา อันเป็นการทรงเริ่มประกาศพระศาสนา, เป็นวันที่เกิดอริยสงฆ์ คือการที่ท่านโกณฑัญญะรู้แจ้งธรรม (เกิดดวงตาเห็นธรรม คือธรรมจักขุ) เป็นพระโสดาบัน จัดเป็นอริยบุคคลท่านแรกในอริยสงฆ์ ทำให้มีสังฆรัตนะเกิดขึ้น และจึงถือด้วยว่าเป็นวันที่มีพระรัตนตรัยครบบริบูรณ์, เป็นวันที่เกิดพระภิกษุรูปแรก ในพระพุทธรศาสนา คือ การที่ท่านโกณฑัญญะขอบรพชา และได้บวชเป็นพระภิกษุ หลังจากฟังปฐมเทศนาและบรพธรรมแล้ว

จึงถือด้วยว่าเป็นวันที่เริ่มตั้งภิกษุสงฆ์ หรือต้นกำเนิดสมมติสงฆ์, เป็นวันที่พระพุทธเจ้าทรงได้ปฐมสาวก คือ การที่ท่านโกณฑัญญะนั้นได้บรรลุธรรมและบวชเป็นพระภิกษุ จึงเป็นสาวกรูปแรกของพระพุทธเจ้า

นอกจากนี้ เมื่อเทียบกับวันสำคัญอื่นในพระพุทธศาสนา บางที่เรียกวันอาสาฬหบูชาว่า วันพระสงฆ์ (คือวันที่เริ่มเกิดมีพระสงฆ์) โดยเรียกวันวิสาขบูชาว่า วันพระพุทธ (คือวันประสูติ ตรัสรู้ และปรินิพพานของพระพุทธเจ้า) และเรียกวันมาฆบูชาว่า วันพระธรรม (วันที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงโอวาทปาติโมกข์ ประกาศประมวลหลักสำคัญของพระพุทธศาสนา), อย่างไรก็ตาม บางท่านเรียกวันอาสาฬหบูชาว่า วันพระธรรม โดยถือว่าทรงแสดงปฐมเทศนา เริ่มประกาศพระธรรม และเรียกวันมาฆบูชาว่า วันพระสงฆ์ โดยถือว่า เป็นวันที่มีการประชุมใหญ่ของพระสาวกสงฆ์ ทั้งนี้เป็นมติที่ผู้ศึกษาสามารถถือเอาหน่ยตามที่จะเป็นประโยชน์ แต่มิได้มีเป็นบัญญัติไว้

ประเพณีจัดงานวันอาสาฬหบูชา มีอายุไม่ไม่นาน พึ่งเกิดขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๑ กล่าวคือ หลังจากงานฉลอง ๒๕ พุทธศตวรรษ ใน พ.ศ. ๒๕๐๐ แล้ว คณะ

สงฆ์ได้พิจารณาเห็นว่า วันเพ็ญเดือน ๘ ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงปฐมเทศนา ธรรมจักกัปปวัตตนสูตรนั้น เป็นวันที่สำคัญมาก เพราะเป็นการประดิษฐานพระพุทธศาสนา สมควรยกขึ้นจัดเป็นวันสำคัญที่มีการเฉลิมฉลองเป็นพุทธบูชาอีกวันหนึ่ง จึงได้มีประกาศคณะสงฆ์ เรื่องกำหนดวันสำคัญทางศาสนา ณ วันที่ ๑๔ กรกฎาคม ๒๕๐๑ ให้วัดต่างๆ ท้าวราชอาณาจักร จัดงานวันอาสาฬหบูชา และทางราชการก็ได้สนับสนุนมติของคณะสงฆ์ โดยประกาศสำนักคณะรัฐมนตรี เรื่องระเบียบการชักธงชาติ (ฉบับที่ ๖) พ.ศ. ๒๕๐๑ ณ วันที่ ๒๓ กรกฎาคม ๒๕๐๑ อ้างถึงมติคณะรัฐมนตรีให้ถือวันอาสาฬหบูชาเป็นวันสำคัญทางราชการ เป็นวันหยุดราชการวันหนึ่ง และให้ชักธงชาติในวันดังกล่าว; ๓ ธรรมจักกัปปวัตตนสูตร, ปฐมเทศนา

อาสาฬหปรณมี วันเพ็ญเดือน ๘, วันกลางเดือน ๘, วันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๘

อาสาฬหมาส ๓ **อาสาฬหะ**

อาหังจบาท เตียงที่เขาทำเอาเท้าเสียบเข้าไปในแม่แคร่ ไม่ได้ตึงสลัก

อาหาร ปัจจัยอันนำมาซึ่งผล, เครื่องค้ำจุนชีวิต, เครื่องหล่อเลี้ยงชีวิตมี ๔ คือ

๑. กวพิงการาหาร อาหารคือคำข้าว ๒.

ผัสสาหาร อาหารคือผัสสะ **๓. มโน-**
สัญเจตนาหาร อาหารคือมโนสัญเจตนา

๔. วิญญาณาหาร อาหารคือวิญญาณ

อาหารปริยญาติทุกข์ ทุกข์เกี่ยวกับการ
แสวงหาอาหาร, ทุกข์ในการหากิน ได้แก่
อาชีวะทุกข์ คือ ทุกข์เนื่องด้วยการเลี้ยง
ชีวิต (คำเต็มว่า “อาหารปริยญาติมูลก-
ทุกข์” = ทุกข์มีการหาอาหารเป็นมูล)

อาหารรูป ดูที่ รูป/๒๘

อาหารปฏิภูมิลัญญา กำหนดหมาย
ความเป็นปฏิภูมิลัญญาในอาหาร, ความสำคัญ
หมายในอาหารว่าเป็นของปฏิภูมิลัญญา
พิจารณาให้เห็นว่าเป็นของน่าเกลียดโดย
อาการต่างๆ เช่น ปฏิภูมิลัญญา โดยบริโภาค, โดย
ประเทศที่อยู่ของอาหาร, โดยสิ่งสมอยู่นาน
เป็นต้น (ข้อ ๓๕ ในกรรมฐาน ๔๐)

อาหุติ การเช่นสรวง

อาหุเนยโย (พระสงฆ์) เป็นผู้ควรแก่ของ
ค่านับ คือ มีคุณความดีสมควรแก่การที่
ประชาชนจะนำของถวายมาแสดงความ
นับถือเชิดชูบูชา ถึงจะต้องเดินทางมา
แม้จากที่ไกล (ข้อ ๕ ในสังฆคฺคุณ ๙)

อาพกะ ชื่อแคว้นหนึ่ง ตั้งอยู่ที่ลุ่มน้ำ
โคธาวรี ตรงข้ามกับแคว้นอัสสกะ

อาหารดาบส อาจารย์ผู้สอนสมาบัติที่
พระมหาบุรุษเสด็จไปศึกษาอยู่ด้วย
คราวหนึ่ง ก่อนที่จะทรงบำเพ็ญทุกร-
กิริยา, ท่านผู้นี้ได้สมาบัติถึงขั้นอาภิญ-

จัญญาตณฺณาน; เรียกเต็มว่า **อาหาร-**
ดาบส กาลามโคตร

อำมาตย์ ดู อมาตย์

อิจฉา ความปรารถนา, ความอยากได้;
ไทยมักใช้ในความหมายว่าริษยา ซึ่งเป็น
คำแปลของ “อิสสา”; ดู อิสสา

อิฏฐารมณ “อารมณ์ที่น่าปรารถนา” สิ่ง
ที่คนอยากได้อยากพบ แสดงในแง่กามคุณ
๕ ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ที่
น่ารักใคร่ น่าชอบใจ แสดงในแง่โลก-
ธรรม ได้แก่ ลาภ ยศ สรรเสริญ และ
ความสุข; ตรงข้ามกับ **อนิฏฐารมณ**

อิติถิภาวะ ความเป็นหญิง, สภาวะที่ทำให้
ปรากฏลักษณะอาการต่างๆ อันแสดงถึง
ความเป็นเพศหญิง เป็นภารูปอย่างหนึ่ง;
ดูกับ ปริสภาวะ; ดู อุปาทยารูป

อิติวุตตกะ พระสูตรที่ไม่ขึ้นต้นด้วยคำ
ว่า **เอวมเม สุต** แต่ขึ้นต้นด้วย “วุตฺตํ
เหตํ ภควตา, วุตฺตมรหตาติ เม สุต”
แล้วเชื่อมความเข้าสู่คาถาสรูปท้าย ด้วย
คำว่า **อิติ วุจฺจติ** รวม ๑๑๒ สูตร จัด
เป็นคัมภีร์ที่ ๔ แห่งขุททกนิกาย; ดู ไตร
ปิฎก (ในเล่ม ๒๕), **บุชชุตฺรา**

อิทธาภิสังขาร การปรุงแต่งฤทธิ์ขึ้น
ทันใด, การบันดาลด้วยฤทธิ์

อิทธิ ความสำเร็จ, ความรุ่งเรืองงอกงาม;
อำนาจที่จะทำอะไรได้อย่างวิเศษ

อิทธิ ๒ ดู ฤทธิ์ ๒

อิทธิบาท คุณเครื่องให้ถึงความสำเร็จ, คุณเครื่องสำเร็จสมประสงค์, ทางแห่งความสำเร็จ มี ๔ คือ ๑. **นันทะ** ความพอใจรักใคร่สิ่งนั้น ๒. **วิริยะ** ความพยายามทำสิ่งนั้น ๓. **จิตตะ** ความเอาใจฝักใฝ่ในสิ่งนั้น ๔. **วิมังสา** ความพิจารณาใคร่ครวญหาเหตุผลในสิ่งนั้น, การทดลอง ตรวจสอบ; จำง่าย ๆ ว่า มีใจรักพากเพียรทำ เอาจิตฝักใฝ่ ใช้ปัญญาสอบสวน; **ดู โภธิปักขิยธรรม**

อิทธิบาทภาวนา การเจริญอิทธิบาท, การฝึกฝนปฏิบัติให้อิทธิบาทเกิดมีขึ้น

อิทธิปาฏิหาริย์ ปาฏิหาริย์คือฤทธิ์, แสดงฤทธิ์ได้เป็นอัศจรรย์ เช่น ล่องหน ดำดิน เหาะได้ เป็นต้น (ข้อ ๑ ในปาฏิหาริย์ ๓)

อิทธิวิชา, อิทธิวิธี แสดงฤทธิ์ได้ต่างๆ เช่น นิรมิตกายคนเดียวเป็นหลายคนหลายคนเป็นคนเดียว ล่องหน ดำดิน เดินน้ำ เป็นต้น (ข้อ ๑ ในอภิญาญา ๖, ข้อ ๓ ในวิชา ๘)

อิทัปปัจจยตา “ภาวะที่มีอันนี้ๆ เป็นปัจจัย”, ความเป็นไปตามความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัย, กระบวนธรรมแห่งเหตุปัจจัย, กฎที่ว่า “เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี, เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น; เป็นอีกชื่อหนึ่งของหลัก **ปฏิจกสมุปบาท** หรือ **ปัจจัยการ**

อินเดีย ชื่อประเทศ ตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของประเทศไทย ถัดจากประเทศพม่าออกไป มีเมืองหลวงชื่อ **นิวเดลี (New Delhi)** อยู่ห่างจากกรุงเทพฯ ประมาณ ๓,๑๐๐ กิโลเมตร อินเดียมีเนื้อที่ทั้งหมด ๓,๒๘๗,๕๕๐ ตารางกิโลเมตร มีพลเมืองใน พ.ศ. ๒๕๒๔ ประมาณ ๖๓๘ ล้านคน (พ.ศ. ๒๕๔๙ ประมาณ ๑,๐๙๕ ล้านคน) ครั้งโบราณเรียก **ชมพูทวีป** เป็นประเทศที่เกิดพระพุทธศาสนา, พุทธคยา สถานที่ตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า อยู่ห่างจากกรุงเทพฯ ประมาณ ๒,๐๐๐ กิโลเมตร; **ดู ชมพูทวีป**

อินทปัตถ์ ชื่อนครหลวงของแคว้นกुरु ตั้งอยู่ ณ บริเวณเมืองเดลี นครหลวงของอินเดียปัจจุบัน (แคว้นกुरुอยู่แถบลุ่มน้ำยมุนาตอนบน รามมณฑลปัญจาบลงมา)

อินทร์ ผู้เป็นใหญ่, จอมเทพ, ชื่อเทวราชผู้เป็นใหญ่ในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ และมีอำนาจบังคับบัญชาเหนือเทพชั้นจาตุมหาราชิกา; เรียกตามนิยามในบาลีว่า **ท้าวสักกะ**; **ดู ดาวดึงส์, วัตรบท ๗, จาตุมหาราชิกา**

อินทริยโปรปริยัตตญาณ ปรีชาหยั่งรู้ความหย่อนและยิ่งแห่งอินทริยของสัตว์ทั้งหลาย คือรู้ว่า สัตว์พวกไหนมีอินทริย (คือศรัทธาเป็นต้น) อ่อน พวกไหนมีอินทริยแก่กล้า พวกไหนมีจิตมี

อธยาศัย เป็นต้น อย่างไรก็ตาม พวกไหน
สอนยาก พวกไหนสอนง่าย ดังนี้
เป็นต้น (ข้อ ๖ ในทศพลญาณ)

อินทรีย์ ความเป็นใหญ่, สภาพที่เป็นใหญ่
ในกิจของตน, ธรรมที่เป็นเจ้าการในการ
ทำหน้าที่อย่างหนึ่งๆ เช่น ตาเป็นใหญ่
หรือเป็นเจ้าการในการเห็น หูเป็นใหญ่
ในการได้ยิน วิริยะเป็นเจ้าการในการ
ครอบงำเสียซึ่งความเกียจคร้าน เป็นต้น

อินทรีย์ ๕ ธรรมที่เป็นใหญ่ในกิจ
ของตน โดยเป็นเจ้าการในการทำหน้าที่
และเป็นหัวหน้านำสัมปยุตตธรรมใน
การครอบงำกำจัดธรรมที่เป็นปฏิปักษ์
มี ๕ อย่าง ได้แก่ **ศรัทธา วิริยะ สติ
สมาธิ ปัญญา** (ข้อธรรมตรงกับ **พละ
๕**), ธรรม ๕ อย่างชุดเดียวกันนี้ เรียก
ชื่อต่างกันไป ๒ อย่าง ตามหน้าที่ที่ทำ
คือ เรียกชื่อว่า **พละ** โดยความหมายว่า
เป็นกำลังให้เกิดความเข้มแข็งมั่นคง ซึ่ง
ธรรมที่ตรงข้ามแต่ละอย่างจะเข้าครอบ
งำไม่ได้ เรียกชื่อว่า **อินทรีย์** โดยความ
หมายว่าเป็นเจ้าการในการครอบงำเสีย
ซึ่งธรรมที่ตรงข้ามแต่ละอย่าง คือความ
ไร้ศรัทธา ความเกียจคร้าน ความ
ประมาท ความฟุ้งซ่าน และความหลง
งมงาย ตามลำดับ; ดู **โพธิปักขิยธรรม**

อินทรีย์ ๖ สภาพที่เป็นใหญ่หรือ
เป็นเจ้าการในการรับรู้ด้านนั้นๆ ได้แก่

อายตนะภายใน ๖ คือ จักขุ-ตา โสตะ-หู
ฆานะ-จมูก ชิวหา-ลิ้น กาย-กาย มโน-ใจ

อินทรีย์ ๒๒ สภาพที่เป็นใหญ่ใน
การทำกิจของตน คือ ทำให้ธรรมอื่นๆ
ที่เกี่ยวข้อง เป็นไปตามตน ในกิจนั้นๆ
ในขณะที่เป็นไปอยู่นั้น มีดังนี้ **หมวด ๑:**
๑. จักขุนทรีย์ (อินทรีย์ คือ จักขุประสาท)
๒. โสตินทรีย์ (อินทรีย์ คือ โสตประสาท)
๓. ฆานินทรีย์ (อินทรีย์ คือ ฆานประสาท)
๔. ชิวหินทรีย์ (อินทรีย์ คือ ชิวหาประสาท)
๕. กายินทรีย์ (อินทรีย์ คือ กายประสาท)
๖. มนินทรีย์ (อินทรีย์ คือ ใจ) **หมวด ๒:**
๗. อิตถินทรีย์ (อินทรีย์ คือ อิตถิภาวะ)
๘. ปุริสินทรีย์ (อินทรีย์ คือ ปุริสภาวะ)
๙. ชีวิตินทรีย์ (อินทรีย์ คือ ชีวิต)
หมวด ๓: ๑๐. สุขินทรีย์ (อินทรีย์ คือ
สุขเวทนา) ๑๑. ทุกขินทรีย์ (อินทรีย์ คือ
ทุกขเวทนา) ๑๒. โสมนัสสินทรีย์
(อินทรีย์ คือ โสมนัสสเวทนา) ๑๓.
โทมนัสสินทรีย์ (อินทรีย์ คือ โทมนัสส-
เวทนา) ๑๔. อุpekขินทรีย์ (อินทรีย์ คือ
อุpekขาเวทนา) **หมวด ๔:** ๑๕. ศรัทธินทรีย์
(อินทรีย์ คือ ศรัทธา) ๑๖. วิริยินทรีย์
(อินทรีย์ คือ วิริยะ) ๑๗. สตินทรีย์
(อินทรีย์ คือ สติ) ๑๘. สมานินทรีย์
(อินทรีย์ คือ สมาธิ) ๑๙. ปัญญินทรีย์
(อินทรีย์ คือ ปัญญา) **หมวด ๕:** ๒๐.
อนัญญาตัญญูสสามิตินทรีย์ (อินทรีย์

แห่งผู้ปฏิบัติด้วยมุ่งว่าเราจักรู้สัจธรรมที่ยังมิได้รู้ ได้แก่ โสตาปัตตัมคคณฺณ) ๒๑. อัญญินทรียฺ (อินทรียฺ คือ อัญญาหรือปัญญาอันรู้ทั่วถึง ได้แก่ ญาณ ๖ ในท่ามกลาง คือ โสตาปัตติผลญาณ ถึงอรหัตตัมคคณฺณ) ๒๒. อัญญาตาวินทรียฺ (อินทรียฺแห่งท่านผู้รู้ทั่วถึงแล้ว กล่าวคือปัญญาของพระอรหันต์ ได้แก่ อรหัตตผลญาณ

อินทรีรูป ดูที่ รูป ๒๘

อินทรียสังวร สำรวมอินทรีย ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ไม่ให้ยินดียินร้ายในเวลาเห็นรูป ฟังเสียง ดมกลิ่น ลิ้มรส ถูกต้องโผฏฐัพพะ รู้ธรรมารมณด้วยใจ, การรับรู้อารมณ์ทางอินทรียทั้ง ๖ โดยมีสติมิให้กิเลสครอบงำใจ แต่ให้รู้ตามเป็นจริงและเกิดกุศลธรรม (ข้อ ๑ ในอัปณกปิฎกปา ๓, ข้อ ๒ ในปารีสุทธิศีล ๔, ข้อ ๒ ในองค์แห่งภิกษุใหม่ ๕), ที่เป็นข้อ ๒ ในปารีสุทธิศีล ๔ นั้น เรียกเต็มว่า **อินทรียสังวรศีล** แปลว่า ศีลคือความสำรวมอินทรีย

อิริยาบถ “ทางแห่งการเคลื่อนไหว”, ท่าทางที่ร่างกายจะเป็นไป, ท่าที่เคลื่อนไหว ตั้งวางร่างกายอย่างใดอย่างหนึ่ง, อิริยาบถหลักมี ๔ คือ ยืน เดิน นั่ง นอน, อิริยาบถย่อย เรียกว่า จุณณียอิริยาบถ หรือ จุณณิกอิริยาบถ ได้แก่ ท่าที่แปรเปลี่ยน

ยกย้ายไประหว่างอิริยาบถทั้ง ๔ นั้น

การมีสติทันโดยรู้ชัดอิริยาบถที่เป็นไปอยู่ เป็นหมวดหนึ่งของกายนุปัสสนาสติปัฏฐานด้วย คืออิริยาบถบรรพ เป็นบรรพที่ ๒ ของกายนุปัสสนาสติปัฏฐาน; ดู **กายนุปัสสนา, สติปัฏฐาน**
อิรูปเพท คำบาลีเรียกคัมภีร์หนึ่งในไตรเพท ตรงกับที่เรียกอย่างสันสกฤตว่า **ฤคเวท**; ดู **ไตรเพท**

อิศวร พระเป็นเจ้าของศาสนาพราหมณ์ ตามปกติหมายถึงพระศิวะ ซึ่งเป็นเทพเจ้าแห่งการทำลาย

อิสระ ผู้เป็นใหญ่, เป็นใหญ่, เป็นใหญ่ในตัวเอง, เป็นไทแก่ตัว ไม่ขึ้นแก่ใคร

อิสระภาพ ความเป็นอิสระ

อิสราธิบดี ผู้เป็นเจ้าใหญ่เหนือกว่าผู้เป็นใหญ่ทั่วไป, ราชา, พระเจ้าแผ่นดิน

อิสริยยศ ยศคือความเป็นใหญ่, ความเป็นใหญ่โดยตำแหน่ง ฐานันดร เป็นต้น; ดู **ยศ**

อิสสา ความริษยา, ความรู้สึกไม่พอใจเมื่อเห็นเขาได้ดี, เห็นเขาได้ดีทนอยู่ไม่ได้, ไม่อยากให้ใครดีกว่าตน, ความคิดตำหนิผู้ที่ดีกว่าตน; ความหึงหวง (ข้อ ๓ ในมละ ๙, ข้อ ๘ ในสังโยชน ๑๐ ตามนัยพระอภิธรรม, ข้อ ๗ ในอุปกิเลส ๑๖)

อิสฺ, อิสฺ ผู้แสวงหาคุณความดี, ผู้ถือบวช,

ฤๅษี
อิติลิลิบรรพต ภูเขาชื่ออิติลิลิ เป็นภูเขา
ลูกหนึ่งในห้าลูก ที่เรียกเบญจคีรี ล้อม
รอบพระนครราชคฤห์

อิติปตนมฤคทายวัน ป่าเป็นที่ให้อภัยแก่
เนื้อ ชื่ออิติปตนะ อยู่ใกล้เมืองพาราณสี
เป็นสถานที่ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดง
ปฐมเทศนา ฉัมมจักกัปปวัตตนสูตร
โปรดพระปัญจวัคคีย์ บัดนี้เรียก **สารนาถ**

อุกกลชนบท ชื่อชนบทที่พ่อค้า ๒ คน
คือ ตปุสสะ กับ ภัลลิกะ เดินทางจากมา
แล้ว ได้พบพระพุทธเจ้าขณะที่ประทับอยู่
ภายใต้ต้นราชายตนะ ภายหลังตรัสรู้
ใหม่ ๆ

อุกโกฏฐนะ การรื้อฟื้น, การฟื้นเรื่อง, ฟื้นคดี

อุกขิตฺตโก “ผู้อันสงฆ์ยกแล้ว” หมายถึง
ภิกษุผู้ถูกสงฆ์ทำอุกเขปนียกรรมตัด
สิทธิแห่งภิกษุชั่วคราว (จนกว่าสงฆ์จะ
ยอมระงับกรรมนั้น)

อุกเขปนียกรรม กรรมอันสงฆ์พึงทำแก่
ภิกษุอันจะพึงยกเสีย หมายถึงวิธีการลง
โทษที่สงฆ์กระทำแก่ภิกษุผู้ต้องอาบัติ
แล้ว ไม่ยอมรับว่าเป็นอาบัติหรือไม่ยอม
ทำคืนอาบัติ หรือมีความเห็นชั่วร้าย
(ทิฏฐิบาป) ไม่ยอมสละซึ่งเป็นทางเสีย
ศีลสามัญญตา หรือทิฏฐิสามัญญตา
โดยยกเธอเสียจากการสมโภคกับสงฆ์
คือ ไม่ให้ฉันร่วม ไม่ให้อยู่ร่วม ไม่ให้มี

สิทธิเสมอกับภิกษุทั้งหลาย พุดง่าย ๆ
ว่า ถูกตัดสิทธิแห่งภิกษุชั่วคราว

อุกคหนิมิต นิมิตติดตา หมายถึงนิมิต
(อารมณ์กรรมฐาน) ที่นี้กำหนดจน
แม่นยำ หรือที่เพ่งดูจนติดตาติดใจ แม้
หลับตาก็เห็น (ข้อ ๒ ในนิมิต ๓)

อุกขมฤตฺถยญ ผู้อาจรู้ได้ฉับพลันแต่พอ
ทำนยกว่าหัวข้อขึ้นแสดง คือมีปัญญา
เฉียบแหลม พุดให้ฟังเพียงหัวข้อก็เข้าใจ
(ข้อ ๑ ในบุคคล ๔)

อุจจารธาตุ ในคำว่า “โรคอุจจารธาตุ”
หมายถึงโรคท้องเสีย ท้องเดิน หรือท้อง
ร่วง

อุจเนททิฏฐิ ความเห็นว่าขาดสูญ เช่น
เห็นว่าคนและสัตว์จุติจากอัตภาพนี้แล้ว
ขาดสูญ; ตรงข้ามกับ **สัสสตทิฏฐิ** (ข้อ ๒
ในทิฏฐิ ๒)

อุชเชนี ชื่อนครหลวงของแคว้นอวันตี
บัดนี้เรียกว่า **อุชเชน** (Ujjain); **ดู อวันตี**

อุชุปฺภิปนฺโน (พระสงฆ์) เป็นผู้ปฏิบัติ
ตรง คือ ไม่หลงโลก ไม่มีมายาสาไถย
ไม่อำพราง หรือดำเนินทางตรง คือ
มัชฌิมาปฏิปทา (ข้อ ๒ ในสังฆคณ ๙)

อุฏฐานสัณฺญามนสิการ ทำในพระทัย
ถึงความสำคัญในอันที่จะลุกขึ้น, ตั้งใจ
ว่าจะลุกขึ้นอีก

อุฏฐานสัมปทา ถึงพร้อมด้วยความ
หมั่น คือ ขยันหมั่นเพียรในการ

ประกอบอาชีพที่สุจริต ในการศึกษาเล่าเรียน และในการทำธุระหน้าที่การงาน รู้จักใช้ปัญญาสอดส่อง หาวิธีจัดการ ดำเนินการให้ได้ผลดี (ข้อ ๑ ในทิวฎฐ-ธัมมิกัตถสังวัตตตนิทธรรม ๔)

อุณหะ ร้อน, อุณหภูมิ

อุณหิส กรอบหน้า, มงกุฎ

อุตรทวาร ประตูด้านเหนือ

อุตรทิศ ทิศเบื้องซ้าย, ทิศเหนือ; **อุตรทิศ**

อุตกฤษฏ์ อย่างสูง, สูงสุด (พจนานุกรมเขียน **อุกฤษฏ์**)

อุตตระ **อุ** โสณะ

อุตรทิศ “ทิศเบื้องซ้าย” หมายถึงมิตร; **อุ** **ทิศหก**

อุตรนิกาย **อุ** **อุตรนิกาย**

อุตรนิคม ชื่อนิคมหนึ่งในโกถิยชนบท

อุตตรา อุบาสิกาลำคัณฐ มีชื่อซ้ำกัน ๒ ท่าน เรียกแยกกันด้วยคำเติมข้างหน้า หรือเติมข้างหลัง ได้แก่ ขุชชุตตรา (เขียนเต็มว่า “ขุชชุตตรา”, อุตตรา ผู้ค่อม) กับ อุตตรานันทมารดา (อุตตรา มารดาของนันทะ); **อุ** **ขุชชุตตรา**, **นันทมารดา 2**.

อุตตรานันทมารดา **อุ** **นันทมารดา 2**.

อุตตราวัฏฏ์ เวียนซ้าย, เวียนรอบโดยหันข้างซ้าย คือ เวียนเลี้ยวทางซ้ายย้อนเข็มนาฬิกา (พจนานุกรมเขียน **อุตตราวัฏฏ์**); ตรงข้ามกับ **ทักษิณวัฏฏ์**

อุตตราสังค ผ้าห่ม, เป็นผ้าผืนหนึ่งใน

จำนวน ๓ ผืน ของไตรจีวร ได้แก่ ผืนที่เรียกกันสามัญว่า จีวร (พจนานุกรมเขียน **อุตราสังค**)

อุตตริมนุสสธรรม ธรรมยอดเยี่ยมของมนุษย์, ธรรมของมนุษย์ผู้ยอดเยี่ยม, ธรรมล้ำมนุษย์ ได้แก่ ฌาน วิโมกข์ สมาบัติ มรรคผล, บางที่เรียกให้ง่ายว่า ธรรมวิเศษ บ้าง คุณวิเศษ หรือ คุณพิเศษ บ้าง (พจนานุกรมเขียน **อุตตริมนุสสธรรม**)

อุตรนิกาย “นิกายฝ่ายเหนือ” หมายถึง พระพุทธศาสนาอย่างที่นับถือกันแพร่หลายในประเทศฝ่ายเหนือ มี จีน เกาหลี ญี่ปุ่น เป็นต้น ที่เรียกตัวเองว่า มหายาน ใช้ภาษาสันสกฤต

อุตราบถ “หนเหนือ”, ดินแดนแถบเหนือของชมพูทวีป; คำอธิบาย **อุ** **ทักษิณบถ**

อุตราวัฏฏ์ **อุ** **อุตตราวัฏฏ์**

อุตสาหะ ความบากบั่น, ความพยายาม, ความขยัน, ความอดทน

อุตุ 1. ฤดู, ดินฟ้าอากาศ, สภาพแวดล้อม, เตโชธาตุ, อุณหภูมิ, ภาวะร้อนเย็น, **ไออุ่น 2.** ฤดู,

อุตุกาล ฤดูฤดูกาล, ฤดูคราว

อุตุรูป **อุ** **รูป ๒๘**

อุตุปริณามชา อาพาธา ความเจ็บไข้เกิดแต่ฤดูแปรปรวน, เจ็บป่วยเพราะดินฟ้าอากาศผันแปร; **อุ** **อาพาธา**

อุทก น้ำ

อุทกสาฎิกา ผ้ำอาบ, เป็นจิวรอย่างหนึ่งในจิวร ๕ อย่างของภิกษุณี; **ดูสังกัจจิกะ** ด้วย

อุทกุกเขป เขตสามัคคีชั้ววักน้ำสาตแห่งคนมีอายุและกำลังปานกลาง หมายถึง เขตชุมชนทำสังฆกรรมที่กำหนดลงในแม่น้ำหรือทะเล ชาตสระ (ที่ขังน้ำเกิดเองตามธรรมชาติ เช่น บึง หนอง ทะเลสาบ) โดยพระภิกษุประชุมกันบนเรือ หรือบนแพ ซึ่งผูกกับหลักในน้ำ หรือทอดสมออยู่ห่างจากตลิ่งกว่าชั้ววิดน้ำสาต (ห้ามผูกโยงเรือหรือแพนั้น กับหลักหรือต้นไม้ริมตลิ่ง และห้ามทำในเรือหรือแพที่กำลังลอยหรือเดิน); อุทกุกเขปนี้ จัดเป็นอพัทธสีมาอย่างหนึ่ง

อุทกดาบส อาจารย์ผู้สอนสมบัติที่พระมหาบุรุษเสด็จไปศึกษาอยู่ด้วยคราวหนึ่ง ก่อนที่จะทรงบำเพ็ญทุกรกิริยา, ท่านผู้นี้ได้สมบัติถึงขั้นเนวสัญญานาสัญญายตนะ; เรียกเต็มว่า **อุทกดาบส รามบุตร**

อุทเทศาจารย์ อาจารย์ผู้บอกธรรม, อาจารย์สอนธรรม (ข้อ ๔ ในอาจารย์ ๔); คู่กับ **ธรรมันเตวาสิก**

อุทเทศ **ดู อุเทศ**

อุทเทศภัต อาหารอุทิศสงฆ์หรือภัตที่ทายกถวายตามที่สงฆ์แสดงให้ หมายถึง

ของที่เขากวายนึ่งแต่ไม่พอแจกทั่วกัน ท่านให้แจกไปตามลำดับ เริ่มตั้งแต่พระสังฆเถระลงมา ของหมดแค่ลำดับไหนกำหนดไว้ เมื่อของมีมาอีกจึงแจกต่อไป ตั้งแต่ลำดับที่ค้างอยู่ อย่างนี้เรื่อยไปจนทั่วกัน แล้วจึงเวียนขึ้นต้นใหม่อีก; เทียบ **สังฆภัต**

อุทเทศวิภังคสูตร ชื่อสูตรที่ ๓๘ แห่งมัชฌิมนิกาย อุปริปัญญาสก์ พระสุตตันตปิฎก พระพุทธเจ้าทรงแสดงเรื่องวิญญูณไว้โดยย่อ ภิกษุทั้งหลายอยากฟังโดยพิสดาร จึงขอให้พระมหากัจจายนะอธิบายความ พระมหากัจจายนะแสดงได้เนื้อความถูกต้องชัดเจนดีมาก จนได้รับคำยกย่องชมเชยจากพระพุทธเจ้า

อุทเทศิกเจตีย์ เจตีย์สร้างอุทิศพระพุทธเจ้า, เจตีย์ที่สร้างเป็นเครื่องเตือนจิตต์ให้ระลึกถึงพระพุทธเจ้า ได้แก่ พระพุทธรูป (ข้อ ๔ ในเจตีย์ ๔)

อุทธรณ์ การยกขึ้น, การรื้อฟื้น, การขอร้องให้รื้อฟื้นขึ้น, ขอให้พิจารณาใหม่

อุทชโลมิ เครื่องลาดที่มีขนตั้ง

อุทชงโสโตกนิญฐคามิ พระอนาคามีผู้จะปรินิพพาน ต่อเมื่อเลื่อนขึ้นไปเกิดในชั้นสูงขึ้นไปจนถึงชั้นอกนิญฐะ (ข้อ ๕ ในอนาคามี ๕)

อุทัจจะ ความฟุ้งซ่าน, จิตต์ส่าย, ใจวอกแวก (พจนานุกรมเขียน **อุทัจจ**);

(ข้อ ๙ ในสังโยชน์ ๑๐ ตามนัยพระ
อภิธรรม); **ดู** *เยวาปนกธรรม*

อุทัจจกุกุจจะ ความฟุ้งซ่านและ
รำคาญ, ความฟุ้งซ่านและความเดือด
ร้อนใจ (ข้อ ๔ ในนิวรรณ์ ๕)

อุทัมภากิยสังโยชน์ สังโยชน์เบื้องสูง
ได้แก่ กิเลสผูกใจสัตว์อย่างละเอียดมี
๕ คือ รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทัจจจะ
อวิชชา พระอรหันต์จึงละได้; **ดู** *สังโยชน์*

อุทยมาณพ ศิษย์คนหนึ่ง ในจำนวน ๑๖
คนของพราหมณ์พาวรี ที่ไปทูลถาม
ปัญหาแก่พระศาสดา ที่ป่าสาณเจดีย์

อุทยัพพญาณ ปรีชาหยั่งรู้ความเกิด
และความดับแห่งสังขาร; **ดู** *อุทยัพพยา-
นุปีสสนาญาณ*

อุทยัพพยานุปีสสนาญาณ ปรีชาคำนึง
เห็นความเกิดและความดับแห่งสังขาร,
ญาณที่มองเห็นนามรูปเกิดดับ (ข้อ ๑
ในวิปีสสนาญาณ ๙)

อุทยาน “สถานที่ซึ่งชนทั้งหลายแห่งนชม
[ดอกไม้ และผลไม้ เป็นต้น]เดินไป”, สวน
หลวงที่เป็นสาธารณะ, สวนสาธารณะที่
ทางการบ้านเมืองจัดดูแล (บาลี: อุทยาน,
สันสกฤต: อุทยาน)

อุทร ท้อง

อุทริยะ อาหารใหม่, อาหารที่รับประทาน
เข้าไปแล้วอยู่ในท้อง ในลำไส้ กำลังผ่าน
กระบวนการย่อย แต่ยังไม่กลายเป็น

อุจจาระ

อุทัย การขึ้น, การโผล่ขึ้น, พระอาทิตย์
แรกขึ้น

อุทาน 1. วาจาที่เปล่งขึ้นด้วยความเบิก
บานใจ มักเป็นข้อความยาว ๑ หรือ ๒
คาถา ที่ยาวกว่านั้นมีน้อยครั้ง; ในภาษา
ไทย หมายถึงเสียงหรือคำที่เปล่งออกมา
เวลาดีใจ แปลกใจ หรือตกใจ เป็นต้น **2.**
พระอุทานคาถาของพระพุทธเจ้า อันสื่อ
ธรรมที่ลึกซึ้งหรือเป็นคติธรรมสำคัญ
พร้อมทั้งเรื่องราวที่เป็นข้อปรารภให้ทรง
เปล่งพระอุทานนั้นๆ ๘๐ เรื่อง รวมจัด
เป็นคัมภีร์ที่ ๓ แห่งขุททกนิกาย; **ดู** *ไตร
ปิฎก* (ในเล่ม ๒๕)

อุทาหรณ์ ตัวอย่าง, การอ้างอิง, การยก
ขึ้นให้เห็น

อุทิส เฉพาะ, เจาะจง, เฟ่งเล็งถึง, ทำเพื่อ,
หมายใจต่อ, มุ่งให้แก่, มุ่งไปยัง, มุ่งไปที่
(ดังตัวอย่างในประโยคต่างๆ ว่า “เขาออก
บวชอุทิศพระพุทธเจ้า”, “ขอให้ท่านอุทิส
หมู่ญาติ”, “พระเถระเดินทางไกลจากเมือง
สาวัตถีอุทิสหมู่บ้านนั้น”, “นายวาณิชหลง
เรือออกมหาสมุทรอุทิสสุวรรณภูมิ”);
ในภาษาไทย มักใช้ในความหมายที่
สัมพันธ์กับประเพณีการทำบุญเพื่อผู้
ล่วงลับ หมายถึง ตั้งใจทำการกุศลนั้น
โดยมุ่งให้เกิดผลแก่ผู้ตายที่ตนนึกถึง

อุทิสตมังสะ เนื้อสัตว์ที่เขาฆ่าเจาะจง

เพื่อถวายภิกษุ ท่านมิให้ภิกษุฉัน, หากภิกษุฉันทั้งได้เห็น ได้ยิน หรือสงสัยว่า เขาฆ่าเพื่อถวายตน ต้องอาบัติทุกกฏ; ตรงข้ามกับ *ปวัตตมังสะ*

อุเทน ราชาแห่งแคว้นวังสะ ครั้นพุทธกาลครองราชสมบัติที่กรุงโกสัมพี มีอัครมเหสี ๓ องค์ คือ พระนางสามาวดี (อุบาสิกา, ธิดาของภักทียเศรษฐี ในภักทียนคร) พระนางวาสุลัทตทา (ราชธิดาของพระเจ้าจันทรปัชโชต) และพระนางมาคัณฑิยา (ธิดาของมาคัณฑิยพราหมณ์) (ปฏิส.อ.๒/๓๓๕), เป็นพระราชบิดาของโพธิราชกุมาร

อุเทนเจดีย์ เจดีย์สถานแห่งหนึ่ง อยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงของเมืองเวสาลี นครหลวงของแคว้นวัชชี เป็นสถานที่แห่งหนึ่งที่พระพุทธเจ้าเคยทรงทำนิมิตต์โอกาสแก่พระอานนท์

อุเทศ 1. การยกขึ้นแสดง, ข้อที่ยกขึ้นแสดง, หัวข้อ, บทตั้ง, ความที่เป็นหลัก

อุเทศ (อุทุเทศ) มักมากู้กับ **นิเทศ** (นิทุเทศ) โดยที่อุเทศเป็นตัวบท แม่บท บทตั้ง หรือข้อความย่อ และนิเทศเป็นคำขยายความ เป็นคำชี้แจงอธิบาย ถ้ามีคำขยายข้อความในนิเทศซ้อนเข้าไปอีก ก็เรียกว่า **ปฏินิเทศ**

ตัวอย่างเช่น บอกว่า “ในเวลานั้น มีชั้น ๔” นี่เป็น **อุเทศ**, ข้ความว่า “ชั้น

๔ ที่มีในเวลานั้น ได้แก่ เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น วิญญาณชั้น” นี่คือนิเทศ, ถ้าย้อนเข้าไปไขความซ้อนอีกชั้นหนึ่งว่า “เวทนาชั้นที่มีในเวลานั้นเป็นอย่างไร? คือ...” นี่คือนิเทศ

อุเทศ เป็นการปฏิบัติที่ยึดตัวเป็นหลักของการศึกษาในธรรมวินัยนี้ โดยมากู้กับ **ปริပ္พชา** เช่น อุปัชฌาย์มีวัตรคือข้อปฏิบัติซึ่งเป็นหน้าที่ประจำต่อศิษย์คือลัทธิวิหริกมากมายหลายอย่าง (อาจารย์ต่อศิษย์คืออันเตวาลิกก็เช่นกัน) แต่วัตรหรือหน้าที่ข้อแรกที่เป็นหลัก คือต้องสงเคราะห์ ต้องอนุเคราะห์ ลัทธิวิหริก ด้วย **อุเทศ** และ **ปริပ္พชา** (ตามด้วยโอวาท และอนุสาสนี)

อุเทศ ได้แก่ พุทธพจน์หรือคำตรัสแสดงธรรม หลักธรรมที่ทรงสอนไว้ ซึ่งยกมาสอนมาบอกเป็นบทตั้ง เป็นหลักเป็นตัวบท เป็นที่อ้างอิง จากนั้นก็มี **ปริပ္พชา** คือการซักกรอบสอบถาม ซักไซ้ให้มีการขยายความอธิบายความหมายเนื้อหาสาระของพุทธพจน์หรือหลักธรรมคำตรัสสอนที่ยกมาเป็นอุเทศนั้น จนได้ความชัดเจน (การปฏิบัติหรือกิจกรรมอีกหลายอย่างที่ท่านกล่าวไว้เป็นสำคัญอันจะช่วยให้การศึกษาลัมฤทธิผล เช่น สาธยาย โอวาท อนุสาสนี สากัจฉา โยนิโสมนสิการ

เสวนากัลยาณมิตร); **ดู** *ปริปัญญา*

2. การสวดปาติโมกข์, ปาติโมกข์ที่ยกขึ้นสวด, หมวดหนึ่งๆ แห่งปาติโมกข์ที่จัดไว้สำหรับสวด, ในคำว่า “สงฆ์มีอุเทศเดียวกัน” หมายความว่า ร่วมฟังสวดปาติโมกข์ด้วยกัน; อุเทศในปาติโมกข์จัดโดยย่อมี ๕ คือ **๑. นินทานุทเทส ๒. ปาราชิกุทเทส ๓. สังฆาทิเสสุทเทส ๔. อนิยตุทเทส ๕. วิตถารุทเทส**, อุเทศที่ ๕ นั้น รวมเอา นิสลัคคิยุทเทส ปาจิตติยุทเทส ปาฏิเทสนิยุทเทส เสขิยุทเทส และสมณุทเทส เข้าไว้ด้วยกัน ถ้าแยกออกนับโดยพิสดารก็จะเป็น ๙ อุทเทส การรู้จักอุเทศหรืออุทเทสเหล่านี้เป็นประโยชน์สำหรับการตัดตอนสวดปาติโมกข์ย่อได้ในคราวจำเป็น; **ดู** *ปาติโมกข์ย่อ*

อุบล บัว, ดอกบัว

อุบลวรรณา พระมหาสาวิกาองค์หนึ่ง เป็นธิดาเศรษฐีในพระนครสาวัตถี ได้ชื่อว่า *อุบลวรรณา* เพราะมีผิวพรรณดังดอกนิลอุบล (อุบลเขียว) มีความงามมาก จึงเป็นที่ปรารถนาของพระราชานในชมพูทวีปหลายพระองค์ ต่างส่งคนมาติดต่อท่านเศรษฐีเกิดความลำบากใจ จึงคิดจะให้ธิดาบวชพอเป็นอุบาย แต่นางเองพอใจในบรรพชาอยู่แล้วจึงบวชเป็นภิกษุณีด้วยศรัทธาอย่างจริงจัง คราวหนึ่งอยู่เวรจุดประทีปในพระอุโบสถ นางฟังดู

เปลวประทีปถือเอาเป็นนิมิตเจริญฉันทามีเตโชกสิณเป็นอารมณ์ได้บรรลุพระอรหัต ได้รับยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะในทางแสดงฤทธิ์ได้ต่างๆ และเป็นอัครสาวิกาฝ่ายซ้าย

อุบัติ เกิดขึ้น, กำเนิด, เหตุให้เกิด

อุบาทว์ **ดู** *อุปีทวะ*

อุบาย วิธีสำหรับประกอบ, หนทาง, วิธีการ, กลวิธี, ไทยใช้หมายถึง เล่ห์เหลี่ยมด้วย

อุบาสิ พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เดิมเป็นกัลบกของเจ้าศากยะ ได้ออกบวชที่อนุปิยอัมพวัน พร้อมกับพระอานนท์ และพระอนุรุทธะ เป็นต้น มีอุปชฌาย์ชื่อพระกัปปิตก ครั้นบวชแล้ว เรียนกรรมฐาน จะไปอยู่ป่า พระพุทธเจ้าไม่ทรงอนุญาต ท่านเล่าเรียนและเจริญวิปัสสนาไม่ช้าก็สำเร็จพระอรหัต เป็นผู้มีความรู้ความเข้าใจเชี่ยวชาญในพระวินัยมาก จนพระพุทธรเจ้าทรงยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะในบรรดาภิกษุผู้ทรงพระวินัย (วินัยธร) พระอุบาสิเป็นกำลังสำคัญในคราวทำปฐมสังคายนา คือเป็นผู้วิไลสนาพระวินัย

อุบาท ชายผู้หนึ่งใกล้พระรัตนตรัย, คนใกล้ชิดพระศาสนา, คฤหัสถ์ผู้ชายที่แสดงตนเป็นคนนับถือพระพุทธศาสนา โดยประกาศถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะ **ปฐมอุบาท** ผู้ถึงสรณะ ๒ ได้แก่

ตปุสสะและภัลลิกะ ปฐมอุบาสกผู้ถึง
ไตรสรณะ คือบิดาของพระยสะ

อุบาสกผู้เป็นอริยสาวก ได้รับยก
ย่องเป็นเอตทัคคะ รวม ๑๐ ตำแหน่ง
เช่น ตปุสสะและภัลลิกะ สองวาณิช เป็น
เอตทัคคะ ในบรรดาอุบาสกสาวกผู้ถึง
สรณะเป็นปฐม สุกตตะอนาถปิณฑิก-
คหบดี เป็นเอตทัคคะ ในบรรดาอุบาสก
สาวกผู้เป็นทายก

อุบาสกที่พระพุทธเจ้าตรัสยกย่อง
ว่าเป็น “ตุลา” คือเป็นตราฐ หรือเป็น
แบบอย่างสำหรับอุบาสกทั้งหลาย เป็น
อัครอุบาสก ๒ ท่าน ได้แก่ จิตต-
คฤหบดี และเจ้าชายหัตถกะอาฬวกะ; ดู
ตุลา, เอตทัคคะ

อุบาสกธรรม ดู สมบัติของอุบาสก

อุบาสิก หญิงผู้หนึ่งใกล้พระรัตนตรัย,
คนใกล้ชิดพระศาสนาที่เป็นหญิง,
คฤหัสถ์ผู้หญิงที่แสดงตนเป็นคนนับถือ
พระพุทธศาสนา โดยประกาศถึงพระ
รัตนตรัยเป็นสรณะ

ปฐมอุบาสิก ได้แก่ มารดา (นาง
สุชาดา) และภรรยาเก่าของพระยสะ

อุบาสิกผู้เป็นอริยสาวิกา ได้รับยก
ย่องเป็นเอตทัคคะ รวม ๑๐ ท่าน เช่น
นางสุชาดา เป็นเอตทัคคะในบรรดา
อุบาสิกสาวิกาผู้ถึงสรณะเป็นปฐม นาง
วิสาขา เป็นเอตทัคคะในบรรดาอุบาสิก

สาวิกาผู้เป็นทายิกา

อุบาสิกที่พระพุทธเจ้าตรัสยกย่อง
ว่าเป็น “ตุลา” คือเป็นตราฐ หรือเป็น
แบบอย่างสำหรับอุบาสิกทั้งหลาย เป็น
อัครอุบาสิก ๒ ท่าน ได้แก่ ชุชชุตรา และ
เวฬุภัณฑุกีนันทมารดา; ดู *ตุลา, เอตทัคคะ*

อุเบกขา 1. (ในสังฆารขันธ) ความมีใจ
เป็นกลาง ไม่เอนเอียงด้วยชอบหรือชัง
ปลอดความรู้สึกขุ่นไหว สงบว่าง เอื้อให้
มีสติพร้อมทัน และปัญญาตั้งแต่
สัมพัชฌัญญะมองเห็นทั่วชัดเต็มตรง,
ความวางใจเฉยได้ ไม่ยินดียินร้าย เมื่อ
ใช้ปัญญาพิจารณาเห็นผลอันเกิดขึ้น
โดยสมควรแก่เหตุ และรู้ว่าพึงปฏิบัติ
ต่อไปตามธรรม หรือตามควรแก่เหตุ
นั้นๆ, ความรู้จักวางใจเฉยดูอยู่ เมื่อ
เห็นเขารับผิดชอบตนเองได้ หรือในเมื่อ
เขาควรต้องได้รับผลอันสมควรแก่ความ
รับผิดชอบของเขาเอง, ความวางที่เฉย
คอยดูตามดูในเมื่อคนนั้นๆ สิ่งนั้นๆ
ดำรงอยู่หรือดำเนินไปตามควรของเขา
ของมัน ไม่เข้าข้าง ไม่ตกเป็นฝ่าย
ไม่สอดส่อง ไม่จู้จี้สาระแน ไม่ก้าวก่าย
แทรกแซง โดยมีใจสงบนิ่งและพร้อมที่
จะปฏิบัติตัดสินไปตามธรรมเมื่อถึงวาระ
ถึงโอกาส (ข้อ ๔ ในพรหมวิหาร ๔, ข้อ
๗ ในโพชฌงค์ ๗, ข้อ ๑๐ ในบารมี
๑๐, ข้อ ๙ ในวิปัสสนูปกิเลส ๑๐) **2.**

(ในเวทนาชั้นที่) ความรู้สึกเฉยๆ ไม่สุข ไม่ทุกข์ เรียกเต็มว่า *อุเบกขาเวทนา* (= อหุขมสุข); (ข้อ ๓ ในเวทนา ๓)

อุโบสถ 1. การสวดปาติโมกข์ของพระสงฆ์ทุกกึ่งเดือน เป็นเครื่องชักจูงมตรวสอบความบริสุทธิ์ทางวินัยของภิกษุทั้งหลาย และทั้งเป็นเครื่องแสดงความพร้อมเพรียงของสงฆ์ด้วย, อุโบสถเป็นสิ่งกรรมที่ต้องทำเป็นประจำสม่ำเสมอและมีกำหนดเวลาที่แน่นอน มีชื่อเรียกย่อยออกไปหลายอย่าง การทำอุโบสถจะมีการสวดปาติโมกข์ได้ต่อเมื่อมีภิกษุครบองค์สงฆ์จตุรวรรค คือ ๔ รูปขึ้นไป ถ้าสงฆ์ครบองค์กำหนดเช่นนี้ทำอุโบสถ เรียกว่า *สังฆอุโบสถ* (มีรายละเอียดวิธีปฏิบัติตามพุทธบัญญัติในอุโปสถชั้นธกะ, วินย.๔/๑๔๗/๒๐๑); ในกรณีที่มีภิกษุอยู่ในวัดเพียง ๒ หรือ ๓ รูป เป็นเพียงคณะ ท่านให้บอกความบริสุทธิ์แก่กันและกันแทนการสวดปาติโมกข์ เรียกอุโบสถนี้ว่า *คณอุโบสถ* หรือ *ปารีสุทธิอุโบสถ* กล่าวคือ ถ้ามี ๓ รูป ฟังให้รูปที่สามารถตั้งญัตติว่า “สุณนตุ เม อายสมนุตา, อชชุปโสเถ *ปณฺณรโส*, ยทายสมนุตานํ ปตฺตกฺกลํ, มยํ อณฺณ-มณฺณํ ปารีสุทธิอุโปสถํ กเรยฺยาม.” (*ปณฺณรโส* คือ ๑๕ คำ ถ้า ๑๔ คำ เปลี่ยนเป็น *จาทุทฺทโส*) จากนั้น ทั้งสาม

รูปพึงบอกความบริสุทธิ์ของตนไปตามลำดับพรรษา (พระเถระว่า “*ปารีสุทฺโธ อหํ อาวุโส, ปารีสุทฺโธติ มํ ชาเรถ*” ว่า ๓ ครั้ง; รูปอื่นเปลี่ยน *อาวุโส* เป็น *ภนฺเต*), ถ้ามี ๒ รูป ไม่ต้องตั้งญัตติ เพียงบอกความบริสุทธิ์ของตนแก่กัน (พระเถระว่า “*ปารีสุทฺโธ อหํ อาวุโส, ปารีสุทฺโธติ มํ ชาเรหิ*” ว่า ๓ ครั้ง; รูปที่อ่อนพรรษา เปลี่ยน *อาวุโส* เป็น *ภนฺเต* และเปลี่ยน *ชาเรหิ* เป็น *ชาเรถ*); ถ้ามีภิกษุอยู่ในวัดรูปเดียว ท่านให้ทำเพียงอธิษฐาน คือตั้งใจกำหนดจิตว่า วันนี้เป็นอุโบสถของเรา (“*อชฺช เม อุโปสโถ*”) อุโบสถที่ทำอย่างนี้ เรียกว่า *บุคคลอุโบสถ* หรือ *อธิษฐานอุโบสถ*; อุโบสถที่ทำในวันแรม ๑๔ ค่ำ เรียกว่า *จาทุทฺติก-* ทำในวันขึ้น หรือแรม ๑๕ ค่ำ เรียกว่า *ปณฺณรติก-* ทำในวันสามัคคี เรียกว่า *สามัคคีอุโบสถ*

2. อุโบสถ คือ การอยู่จำรักษาองค์ ๘ ที่โดยทั่วไปเรียกกันว่า *ศีล ๘* ของอุบาสกอุบาสิกา นั้น จำแนกได้เป็น ๓ ประเภท คือ ๑. *ปกตติอุโบสถ* อุโบสถที่รักษาตามปกติชั่ววันหนึ่งกับคืนหนึ่ง ปัจจุบันนิยมรักษากันเฉพาะในวันขึ้นและแรม ๘ ค่ำ วันจันทร์เพ็ญ คือ ขึ้น ๑๕ ค่ำ และวันจันทร์ดับ คือ แรม ๑๕ ค่ำ หรือ ๑๔ ค่ำ (ปกตติอุโบสถอย่างเต็ม มี ๘ วัน คือ วัน ๕ ค่ำ ๘ ค่ำ ๑๔ ค่ำ และ ๑๕ ค่ำ

ของทุกปีก็ ถ้าเดือนขาดรักษาในวัน
แรม ๑๓ ค่ำ (เพิ่มด้วย) **๒. ปฏิชาคร-**
อุโบสถ อุโบสถของผู้ที่นอนอยู่ (คือผู้
กระตือรือร้นชวนชวายนในกุศล ไม่หลับ
ไหลด้วยความประมาท) ได้แก่ อุโบสถ
ที่รักษาครั้งหนึ่งๆ ถึง ๓ วัน คือ รักษา
ในวันอุโบสถตามปกติ พร้อมทั้งวันก่อน
และวันหลังของวันนั้น ซึ่งเรียกว่า **วันรับ**
และ**วันส่ง**ด้วย เช่น อุโบสถที่รักษาใน
วัน ๕ ค่ำ มีวัน ๔ ค่ำ เป็นวันรับ วัน ๖
ค่ำ เป็นวันส่ง อุโบสถที่รักษาในวัน ๘
ค่ำ มีวัน ๗ ค่ำ เป็นวันรับ วัน ๙ ค่ำ เป็น
วันส่ง (เดือนหนึ่งๆ จะมีวันรับและวัน
ส่งรวม ๑๑ วัน, วันที่มิใช่วันอุโบสถ ใน
เดือนขาดมี ๑๐ วัน เดือนเต็ม ๑๑ วัน)
๓. ปาฏิหาริยอุโบสถ อุโบสถที่ฟังนำไป
ซ้ำอีกๆ หรือย้อนกลับไปนำเอามาทำ
คือรักษาให้เป็นไปตรงตามกำหนดดั่งที่
เคยทำมาเป็นประจำในแต่ละปี หมาย
ความว่า ในแต่ละปีมีช่วงเวลาที่กำหนด
ไว้เฉพาะที่จะรักษาอุโบสถประเภทนี้
อย่างสามัญ ได้แก่ อุโบสถที่รักษาเป็น
ประจำตลอด ๓ เดือน ในพรรษา (อย่าง
เต็มได้แก่รักษาตลอด ๔ เดือน แห่งฤดู
ฝน คือ แรม ๑ ค่ำ เดือน ๘ ถึง ขึ้น
๑๕ ค่ำ เดือน ๑๒, ถ้าไม่สามารถรักษา
ตลอด ๔ เดือน หรือ ๓ เดือน จะรักษา
เพียง ๑ เดือน ระหว่างวันปวารณาทั้งสอง

คือ แรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๑ ถึง ขึ้น ๑๕
ค่ำ เดือน ๑๒ ก็ได้, อย่างต่ำสุดฟังรักษา
ถึงเดือนต่อจากวันปวารณาแรกไป คือ
แรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๑ ถึง แรม ๑๔ ค่ำ
เดือน ๑๑); อย่างไรก็ตาม มติในส่วน
รายละเอียดเกี่ยวกับอุโบสถ ๒ ประเภท
หลังนี้ คัมภีร์ต่างๆ ยังแสดงไว้แตกต่างกัน
ไม่ลงกันบ้าง ท่านว่าพอใจอย่างใด ก็ฟัง
ถือเอาอย่างนั้น เพราะแท้จริงแล้ว จะ
รักษาอุโบสถในวันใดๆ ก็ใช้ได้ เป็น
ประโยชน์ทั้งนั้น แต่ถ้ารักษาได้ในวัน
ตามนิยมก็ย่อมควร **3. วันอุโบสถสำหรับ**
พระสงฆ์ คือ วันจันทร์เพ็ญ (ขึ้น ๑๕ ค่ำ)
และวันจันทร์ดับ (แรม ๑๕ ค่ำ หรือ ๑๔
ค่ำเมื่อเดือนขาด), สำหรับคฤหัสถ์ คือ
วันพระ ได้แก่ วันขึ้นและแรม ๘ ค่ำ
วันจันทร์เพ็ญ และวันจันทร์ดับ **4.**
สถานที่สงฆ์ทำสังฆกรรม เรียกตามศัพท์
ว่า **อุโบสถาคาร** หรือ **อุโบสถัคคะ** (โรง
อุโบสถ), ไทยมักตัดเรียกว่า **โบสถ์**
อุโบสถกรรม การทำอุโบสถ; **อุโบสถ**
อุโบสถศีล ศีลที่รักษาเป็นอุโบสถ หรือ
ศีลที่รักษาในวันอุโบสถ ได้แก่ ศีล ๘ ที่
อุบาสกอุบาสิกาสมาทานรักษาเป็นการ
จำศีลในวันพระ คือขึ้นและแรม ๘ ค่ำ
๑๕ ค่ำ (แรม ๑๔ ค่ำในเดือนขาด)
อุปกะ ชื่ออาชีวกผู้หนึ่งซึ่งพบกับพระ
พุทธเจ้าในระหว่างทาง ขณะที่พระองค์

เสด็จจากพระศรีมหาโพธิ์ไปยังป่าอิสิปตนมฤคทายวัน เพื่อโปรดพระปัญจวัคคีย์

อุปการะ ความเกื้อหนุน, ความอุดหนุน, การช่วยเหลือ

อุปกิเลส โทษเครื่องเศร้าหมอง, สิ่งที่ทำให้จิตใจให้เศร้าหมองชุ่มมัว รับคุณธรรมได้ยาก มี ๑๖ อย่าง คือ ๑. **อภิขฌาวิสมโลภะ** ละโมบ จ้องจะเอาไม่เลือก ควรไม่ควร ๒. **โทสะ** คิดประทุษร้าย ๓. **โกธะ** โกรธ ๔. **อุปนาหะ** ผูกโกรธไว้ ๕. **มักขะ** ลบหลู่คุณท่าน ๖. **ปลาสะ** ดีเสมอ ๗. **อิสสา** ริษยา ๘. **มังกริยะ** ตระหนี่ ๙. **มายา** เจ้าเล่ห์ ๑๐. **สาถะยยะ** ใ้อวด ๑๑. **ถัมภะ** หัวดี ๑๒. **สารัมภะ** แข่งดี ๑๓. **มานะ** ถือตัว ๑๔. **อติมานะ** ดูหมิ่นท่าน ๑๕. **มทะ** มัวเมา ๑๖. **ปมาทะ** เล่นเล่หรือละเลย

อุปกิเลสแห่งวิปัสสนา ๓ **วิปัสสนูปกิเลส**

อุปมาตกรรม กรรมตัดรอน ได้แก่ กรรมที่เป็นกุศลก็ดี ที่เป็นอกุศลก็ดี ซึ่งมีกำลังแรง เข้าตัดรอนการให้ผลของชนกกรรม หรืออุปัทภักกรรม ที่ตรงข้ามกับตนเสีย แล้วให้ผลแทนที่ (ข้อ ๘ ในกรรม ๑๒)

อุปการ ฉะยด, จวนเจียน, ที่ใกล้ชิด, ระยะใกล้เคียง, ชาน, บริเวณรอบๆ; ดังตัวอย่างคำที่ว่า **อุปการเรือน** **อุปการบ้าน**

แสดงตามที่ท่านอธิบายในอรรถกถาพระวินัยดังนี้

อาคารที่ปลูกขึ้นร่วมในแคระยะน้ำตกที่ชายคาเป็น**เรือน**, บริเวณรอบๆ เรือนซึ่งกำหนดเอาที่แม่บ้านยืนอยู่ที่ประตูเรือนลาดน้ำล้างภาชนะออกไป หรือแม่บ้านยืนอยู่ภายในเรือน โยนกระดังหรือไม้กวาดออกไปภายนอกตกที่ใด ระยะรอบๆ กำหนดนั้นเป็น **อุปการเรือน**

บุรุษวัยกลางคนมีกำลังดี ยืนอยู่ที่เขตอุปการเรือน ขว้างก้อนดินไป ก้อนดินที่ขว้างนั้นตกลงที่ใด ที่นั้นจากรอบๆ บริเวณอุปการเรือน เป็นกำหนด **เขตบ้าน**, บุรุษวัยกลางคนมีกำลังดีนั้นแหละ ยืนอยู่ที่เขตบ้านนั้นโยนก้อนดินไปเต็มกำลัง ก้อนดินตกเป็น **เขตอุปการบ้าน**; สීමาที่สมมติเป็นติจีรวาวิปวาสนั้น จะต้องเว้นบ้านและอุปการบ้านดังกล่าวนี้เสียจึงจะสมมติขึ้น คือใช้เป็นติจีรวาวิปวาสนีสීමาได้; ๓ **ติจีรวาวิปวาสนีสීමา** ด้วย

อุปการภาวนา ภาวนาชั้นจวนเจียน คือ เจริญกรรมฐานถึงขั้นเกิดอุปการสมาธิ (ข้อ ๒ ในภาวนา ๓)

อุปการสมาธิ สมาธิจวนจะแน่วแน่, สมาธิที่ยังไม่ตั้งถึงที่สุด เป็นขั้นทำให้กิเลสมีนิเวรณเป็นต้นระงับ ก่อนจะเป็นอัปปนา คือถึงฌาน (ข้อ ๑ ในสมาธิ ๒,

ข้อ ๒ ในสมาธิ ๓)
อุปจารแห่งสงฆ์ บริเวณรอบๆ เขตสงฆ์
 ชุมนุมนกัน
อุปฐาก ดู **อุปภัฐาก**
อุปติสสะ ดู **สารีบุตร**
อุปติสสปริพาชก คำเรียกพระสารีบุตร
 เมื่อบวชเป็นปริพาชกอยู่ในสำนัก
 ของสญชัย
อุปถัมภ์ การค้ำจุน, เครื่องค้ำจุน,
 อดหนุน, ช่วยเหลือ, หล่อเลี้ยง
อุปธิ สิ่งงุนงง, สภาวะกลั้วกิเลส, สิ่งที่ยัง
 ระคนด้วยกิเลส **1.** ร่างกาย **2.** สภาวะ
 อันเป็นที่ตั้งที่ทรงไว้แห่งทุกข์ ได้แก่
 กาม กิเลส เบญจขันธ์ และอภิสังขาร
อุปนาหะ ผูกโกรธไว้, ผูกใจเจ็บ (ข้อ ๔
 ในอุปกิเลส ๑๖)
อุปนิสัย ความประพฤติที่เคยชินเป็นพื้น
 มาในสันดาน, ความดีที่เป็นทุนหรือเป็น
 พื้นอยู่ในจิตต์, ธรรมที่เป็นเครื่อง
 อดหนุน
อุปนิสินนถา “ถ้อยคำของผู้เข้าไปนั่ง
 ไกล”, การนั่งคุยสนทนาอย่างกันเอง
 หรือไม่เป็นแบบแผนพิธี เพื่อตอบคำซัก
 ถาม แนะนำชี้แจง ให้คำปรึกษา เป็นต้น
อุปบารมี บารมีชั้นรอง, บารมีชั้นจวนสูง
 สุด คือ บารมีที่บำเพ็ญยิ่งกว่าบารมีตาม
 ปกติ แต่ยังไม่ถึงสุดที่จะเป็นปรมัตถ-
 บารมี เช่น สละทรัพย์ภายนอกเป็นทาน

บารมี สละอวัยวะเป็นทานอุปบารมี
 สละชีวิตเป็นทานปรมัตถบารมี; ดู **บารมี**
อุปปลกิริยา การทำนอกกริตานอกรอยของ
 สมณะ, ความประพฤตินอกแบบแผน
 ของภิกษุสามเณร ท่านจัดรวมไว้เป็น ๓
 ประเภท คือ **๑. อนาจาร** ประพฤติไม่ดี
 ไม่งาม และเล่นไม่เหมาะสมต่างๆ **๒.**
ปาลสมาจาร ความประพฤติเลวทราม
 คือ คบหากับคฤหัสถ์ในทางที่ไม่สมควร
 ทำตนเป็นกุกกุก **๓. อนีสนา** หาเลี้ยง
 ชีพในทางที่ไม่สมควร เช่น เป็นหมอ
 เสกเป่าให้หวย เป็นต้น
อุปปลวณณา ดู **อุปปลวณณา**
อุปปัจชเวทนียกรรม กรรมให้ผลในภพ
 ที่จะไปเกิด คือ ในภพถัดไป (ข้อ ๒ ใน
 กรรม ๑๒)
อุปปัตติเทพ “เทวดาโดยกำเนิด” ได้แก่
 พวกเทวดาในกามาพจรสวรรค์และ
 พรหมทั้งหลาย (ข้อ ๒ ในเทพ ๓)
อุปปีพกรรม “กรรมบีบคั้น” ได้แก่
 กรรมที่เป็นกุศลก็ดี อกุศลก็ดี ซึ่งบีบคั้น
 การให้ผลแห่งชนกกรรมและอุปถัมภก-
 กรรม ที่ตรงข้ามกับตน ให้แปรเปลี่ยน
 ไป เช่น ถ้าเป็นกรรมดีก็บีบคั้นให้อ่อน
 ลง ไม่ให้ได้รับผลเต็มที่ ถ้าเป็นกรรมชั่ว
 ก็เกียดกันให้ทุเลา (ข้อ ๗ ในกรรม ๑๒)
อุปมา ข้อความที่นำมาเปรียบเทียบ, การ
 อ้างเอามาเปรียบเทียบ, ข้อเปรียบเทียบ

อุปมา ๓ ข้อ ข้อเปรียบเทียบ ๓ ประการ ที่ปรากฏแก่พระโพธิสัตว์ เมื่อจะทรงบำเพ็ญเพียรที่ตำบลอรุเวลาเสนาณิคม คือ

๑. ไม้สดชุ่มด้วยยาง ทั้งตั้งอยู่ในน้ำจะเอามาสีให้เกิดไฟ ก็มีแต่จะเหนียวเปล่า ฉนใด สมณพราหมณ์ ที่มีกายยังไม่หลีกออกจากกาม ยังมีความพอใจหลงใหลกระหายกาม ละไม่ได้ ถึงจะได้สวยทุกขเวทนาที่เผ็ดร้อนแรงกล้า อันเกิดจากความเพียรก็ตาม ไม่ได้สวยก็ตาม ก็ไม่ควรที่จะตรัสรู้ ฉนนั้น

๒. ไม้สดชุ่มด้วยยาง ตั้งอยู่บนบก ไกลจากน้ำ จะเอามาสีให้เกิดไฟ ก็มีแต่จะเหนียวเปล่า ฉนใด สมณพราหมณ์ ที่มีกายหลีกออกแล้วจากกาม แต่ยังมี ความพอใจหลงใหลกระหายกาม ละไม่ได้ ถึงจะได้สวยทุกขเวทนาที่เผ็ดร้อนแรงกล้า อันเกิดจากความเพียรก็ตาม ไม่ได้สวยก็ตาม ก็ไม่ควรที่จะตรัสรู้ ฉนนั้น

๓. ไม้แห้งเกราะ ทั้งตั้งอยู่บนบก ไกลจากน้ำ จะเอามาสีให้เกิดไฟย่อมทำไฟให้ปรากฏได้ ฉนใด สมณพราหมณ์ ที่มีกายหลีกออกแล้วจากกาม ไม่มี ความพอใจหลงใหลกระหายกาม ละกามได้แล้ว ถึงจะได้สวยทุกขเวทนาที่เผ็ดร้อนแรงกล้า อันเกิดจากความเพียร

ก็ตาม ไม่ได้สวยก็ตาม ก็ควรที่จะตรัสรู้ ฉนนั้น

เมื่อได้ทรงพระดำริดังนี้แล้ว พระโพธิสัตว์ จึงได้ทรงเริ่มบำเพ็ญทุกกรกิริยา ดังเรื่องที่มาในพระสูตรเป็นอันมาก มีโพธิราชกุมารสูตร เป็นต้น แต่มักเข้าใจกันผิดไปว่า อุปมา ๓ ข้อนี้ ปรากฏแก่พระโพธิสัตว์หลังจากทรงเลิก ละการบำเพ็ญทุกกรกิริยา

อุปมา ข้อความที่ควรจะนำสิ่งอื่นมาเปรียบเทียบ, สิ่งที่จะหาสิ่งอื่นมาเปรียบเทียบ, สิ่งที่ถูกเปรียบเทียบ

อุปริมทิส “ทิศเบื้องบน” หมายถึงสมณพราหมณ์; ดู ทิศหก

อุปวาณะ พระมหาสาวกองค์หนึ่งเกิดในตระกูลพราหมณ์ผู้มั่งคั่ง ในนครสาวัตถี ได้เห็นพระพุทธรองค์ในพิธิถวายวัดพระเชตะวัน เกิดความเลื่อมใส จึงได้มาบวชในพระศาสนาและได้บรรลุอรหัตตผล ท่านเคยเป็นอุปัฏฐากของพระพุทธรองค์ แม้ในวันปริณิพพานพระอุปวาณะก็ ถวายงานพัดอยู่เฉพาะพระพักตร์ เรื่องราวเกี่ยวกับท่านปรากฏในพระไตรปิฎก ๔-๕ แห่ง เช่นเรื่องที่ท่านสนทนากับพระสารีบุตรเกี่ยวกับโพชฌงค์ ๗ ประการ เป็นต้น

อุปสมะ ความสงบใจจากสิ่งที่เป็นข้าศึก แก่ความสงบ, การทำให้สงบ, สภาวะ

อันเป็นที่สงบ คือ นิพพาน (ข้อ ๔ ใน
อธิษฐานธรรม ๔)

อุปสมบท การให้กุลบุตรบวชเป็นภิกษุ
หรือให้กุลธิดาบวชเป็นภิกษุณี, การบวช
เป็นภิกษุ หรือภิกษุณี; ดู **อุปสัมปทา**

อุปสมาธิฐาน ที่มั่นคือความสงบ,
ธรรมที่ควรตั้งไว้ในใจให้เป็นฐานที่มั่น
คือสันติ, ผู้มีความระงับกิเลสได้ใจสงบ
เป็นฐานที่มั่น (ข้อ ๔ ในอธิษฐาน ๔); ดู
อธิษฐานธรรม

อุปสมานุสติ ระลึกถึงคุณพระนิพพาน
ซึ่งเป็นที่ระงับกิเลสและกองทุกข์ (ข้อ
๑๐ ในอนุสติ ๑๐)

อุปสรรค ความขัดข้อง, สิ่งเข้าไปขัด
ข้อง, เครื่องกีดกัน, สิ่งขัดขวาง

อุปสัมบัน ผู้ได้รับอุปสมบทเป็นภิกษุ
หรือภิกษุณีแล้ว, ผู้อุปสมบทแล้ว ได้แก่
ภิกษุและภิกษุณี; เทียบ **อนุอุปสัมบัน**

อุปสัมปทา การบวช, การบวชเป็นภิกษุ
หรือภิกษุณี; วิธีอุปสมบททั้งหมด ๘ อย่าง
แต่เฉพาะที่ใช้เป็นหลักมี ๓ อย่าง คือ
๑. เอหิภิกขุอุปสัมปทา การอุปสมบท
ด้วยพระวาจาว่า “จงเป็นภิกษุมาเถิด”
เป็นวิธีที่พระพุทธเจ้าทรงบวชให้เอง **๒.**
ติสธมคมนุปสัมปทา หรือ **สธมคมนุ-**
สัมปทา การอุปสมบทด้วยถึงไตรสรณะ
เป็นวิธีที่ทรงอนุญาตให้พระสาวกทำใน
ยุคต้นพุทธกาล เมื่อคณะสงฆ์ยังไม่

ใหญ่นัก เมื่อทรงอนุญาตวิธีที่ ๓ แล้ว
วิธีที่ ๒ นี้ก็เปลี่ยนใช้สำหรับบรรพชา
สามเณร **๓. ญัตติจตุตถกัมมอุปสัมปทา**
การอุปสมบทด้วยญัตติจตุตถกรรม
เป็นวิธีที่ทรงอนุญาตให้สงฆ์ทำ ในเมื่อ
คณะสงฆ์เป็นหมู่ใหญ่ขึ้นแล้ว และเป็น
วิธีที่ใช้สืบมาจนทุกวันนี้; วิธีอุปสมบท
อีก ๕ อย่างที่เหลือเป็นวิธีที่ทรงประทาน
เป็นการพิเศษจำเพาะบุคคลบ้าง ชาติ
ตอนหมดไปแล้วบ้าง ได้แก่ (จัดเรียง
ลำดับใหม่ เอา ข้อ ๓. เป็นข้อ ๘. ท้าย
สุด) **๓. โอวาทปฏิคคหณอุปสัมปทา** การ
อุปสมบทด้วยการรับโอวาท เป็นวิธีที่
ทรงอนุญาตแก่พระมหากัสสปะ **๔.**
ปัญหาพยากรณอุปสัมปทา การอุปสมบท
ด้วยการตอบปัญหาของพระพุทธองค์
เป็นวิธีที่ทรงอนุญาตแก่โสปากสามเณร
๕. ครุธรรมปฏิคคหณอุปสัมปทา (หรือ
อัญญุครุธรรมปฏิคคหณอุปสัมปทา) การ
อุปสมบทด้วยการรับครุธรรม ๘
ประการ เป็นวิธีที่ทรงอนุญาตแก่พระ
นางมหาปชาบดีโคตมี **๖. ทูเตนะ**
อุปสัมปทา การอุปสมบทด้วยทูต เป็น
วิธีที่ทรงอนุญาตแก่นางคณิกา (หญิง
โสเภณี) ชื่อ อัชฌกาสิ **๗. อัญญาจิกา**
อุปสัมปทา การอุปสมบทมีวาจา ๘ คือ
ทำด้วยญัตติจตุตถกรรม ๒ ครั้งจาก
สงฆ์ทั้งสองฝ่ายคือจากภิกษุณีสงฆ์ครั้ง

หนึ่ง จากภิกษุสงฆ์ครั้งหนึ่ง ได้แก่การอุปสมบทของภิกษุณี **๘. ญัตติจตุตถ-กัมมอุปสัมปทา** (ข้อ ๓. เดิม)

อุปสัมปทาเปกษะ บุคคลผู้เพ่งอุปสมบท คือผู้มุ่งจะบวชเป็นภิกษุ, ผู้ขอบวชภาค

อุปสัมปทาเปกษา หญิงผู้เพ่งอุปสัมปทา คือผู้ขอบวชเป็นภิกษุณี

อุปสีวमाणพ ศิษย์คนหนึ่ง ในจำนวน ๑๖ คนของพราหมณ์พาวรี ที่ไปทูลถามปัญหาแก่พระศาสดา ที่ป่าสาณเจดีย์

อุปเสนวังคันตบุตร พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เป็นบุตรพราหมณ์ชื่อ วังคันตะมารดาชื่อนางสารี เป็นน้องชายของพระสารีบุตร เกิดที่หมู่บ้านนาลกะ เติบโตขึ้นเรียนไตรเพทจบแล้ว ต่อมาได้ฟังธรรมมีความเลื่อมใส จึงบวชในพระพุทธศาสนา หลังจากบวชได้ ๒ พรรษา จึงสำเร็จพระอรหัต ท่านออกบวชจากตระกูลใหญ่ มีคนรู้จักมากและทั้งเป็นนักเทศน์ที่สามารถ จึงมีกุลบุตรเลื่อมใสมาขอบวชด้วยจำนวนมาก ตัวท่านเองเป็นผู้ถือธุดงค์ และสอนให้สัททวิหาริกถือธุดงค์ด้วย ปรากฏว่าทั้งตัวท่านและบริษัทของท่านเป็นที่เลื่อมใสของคนทั่วไปหมด จึงได้รับยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะในทางทำให้เกิดความเลื่อมใสทั่วทุกด้าน (คือไม่เฉพาะตนเองนำเลื่อมใส แม้คณะศิษย์ก็นำเลื่อมใสไป

หมด); **อุปเสนะวังคันตบุตร** ก็เขียน **อุปหัจจปรินิพายี** พระอนาคามีผู้จะปรินิพทานต่อเมื่ออายุพ้นกึ่งแล้ว คือจะปรินิพทาน เมื่อใกล้จะสิ้นอายุ (ข้อ ๒ ใน อนาคามี ๕)

อุปัชฌาย์, อุปัชฌายะ “ผู้เพ่งโทษน้อยใหญ่” หมายถึงผู้รับรองกุลบุตรเข้ารับการอุปสมบทในท่ามกลางภิกษุสงฆ์, เป็นทั้งผู้นำเข้าหมู่ และเป็นผู้ปกครองคอยดูแลฝึกและชอบ ทำหน้าที่ฝึกสอนอบรมให้การศึกษาต่อไป; อุปัชฌาย์ในฝ่ายภิกษุณี เรียกว่า **ปวัตติณี**

อุปัชฌายมัตต ภิกษุผู้พอจะเป็นอุปัชฌาย์ได้ คือมีพรรษาครบ ๑๐, พระปุนอุปัชฌาย์

อุปัชฌายวัตร ธรรมเนียมหรือข้อปฏิบัติที่สัททวิหาริก ฟังกระทำต่ออุปัชฌาย์ของตน, หน้าที่ต่ออุปัชฌาย์โดยย่อคือเอาใจใส่ปรนนิบัติรับใช้ คอยศึกษาเล่าเรียนจากท่าน ขวนขวาย ป้องกัน หรือระงับความเลื่อมเสีย เช่น ความคิดจะสึก ความเห็นผิด เป็นต้น รักษาหัวใจของท่าน มีความเคารพ จะไปไหนบอกลาไม่เที่ยวตามอำเภอใจและเอาใจใส่พยาบาลเมื่อท่านอาพาธ; เทียบ **สัททวิหาริกวัตร**

อุปัชฌายาจารย์ อุปัชฌาย์และอาจารย์ **อุปัฐาก** ผู้บารุง, ผู้รับใช้, ผู้ดูแลความ

เป็นนอญ, ผู้อุปถัมภ์บำรุงพระภิกษุสามเณร; ในพุทธกาล พระเถระมากหลายรูปได้เปลี่ยนกันทำหน้าที่เป็นพระอุปัฏฐากของพระพุทธเจ้า จนกระทั่งพรรษาที่ ๒๐ พระอานนท์จึงได้รับหน้าที่เป็นพระอุปัฏฐากประจำพระองค์ (อรรถกถาใช้คำเรียกว่า “นิพัทธอุปัฏฐาก”) สืบมา ๒๕ พรรษา จนสิ้นพุทธกาล; **อุปัฏฐาก** ก็เขียน; **อุปัฏฐาก**, **อานนท์** **อุปัฏฐานศาลา** หอฉัน, หอประชุม, อาคารสำคัญในวัด ที่กล่าวถึงบ่อยในพระไตรปิฎก โดยพื้นเดิม เป็นศาลาโรงฉันหรือหอฉัน (โภชนศาลา) และขยายมาใช้เป็นศาลาโรงประชุมหรือหอประชุม (สันนิบาตศาลา) ซึ่งภิกษุทั้งหลายมาเฝ้าพระพุทธเจ้า ฟังพระองค์แสดงธรรม และถกเถียงสนทนาธรรมกัน ตลอดจนวินิจฉัยข้อวินัยต่างๆ เป็นส่วนประกอบสำคัญในวิถีชีวิตของพระสงฆ์ในยุคพุทธกาล และเป็นที่เกิดขึ้นของพุทธพจน์เป็นอันมากในพระธรรมวินัย, อุปัฏฐานศาลาเกิดมีขึ้นตั้งแต่ระยะแรกของพุทธกาล สืบเนื่องมาจากพุทธานุญาตให้พระสงฆ์มีเสนาสนะเป็นที่อยู่อาศัย คือในช่วงปีที่ ๒-๓ แห่งพุทธกิจ ขณะประทับอยู่ที่พระเวฬุวัน เมืองราชคฤห์ คำร้องขอของเศรษฐีแห่งเมืองราชคฤห์ที่มีศรัทธาจะสร้างวิหารคือกุฎีที่พักอาศัย

ถวายแก่ภิกษุทั้งหลาย ได้เป็นเหตุให้ทรงอนุญาตเสนาสนะแก่ภิกษุทั้งหลาย (วินย. ๗/๒๐๐/๘๖) ต่อจากนั้น ก็มีพุทธบัญญัติเกี่ยวกับสิ่งก่อสร้างต่างๆ ในวัด รวมทั้งพุทธานุญาตหอฉันคืออุปัฏฐานศาลานี้ (วินย. ๗/๒๓๕/๙๘) แล้วในเวลาใกล้เคียงต่อจากนั้น อนาคตปิณฑิกเศรษฐีก็ได้สร้างวัดพระเชตวันขึ้นที่เมืองสาวัตถี ในคำบรรยายการสร้างวัดพระเชตวันนั้น บอกด้วยว่าได้สร้างอุปัฏฐานศาลา โดยใช้คำพหูพจน์ (อุปัฏฐานศาลาโย, วินย. ๗/๒๓๕/๙๘) ซึ่งแสดงว่าที่พระเชตวันนั้น มีอุปัฏฐานศาลาหลายหลัง, นอกจากอุปัฏฐานศาลาแล้ว ตามเรื่องในพระไตรปิฎก อาคารอีกชื่อหนึ่งรองลงไป ที่ภิกษุทั้งหลายมักไปนั่งประชุมสนทนาธรรมกัน ซึ่งบางครั้งพระพุทธเจ้าก็เสด็จไปทรงไถ่ถามและทรงชี้แจงอธิบาย ได้แก่ “มณฑลมาฬ” (โรงกลม) ซึ่งเป็นศาลานั่งพัก หรือเรียกอย่างชาวบ้านว่าศาลานั่งเล่น (นีสันทศาลา, อรรถกถาบางแห่งว่าเป็นอุปัฏฐานศาลาเช่นกัน) พระสูตรสำคัญบางสูตรก็เกิดขึ้นที่ศาลานั่งพักแบบนี้; ในชั้นอรรถกถา นิยมเรียกที่ประชุมฟังพระธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้าว่า “ธรรมสภา” ดังนั้น อุปัฏฐานศาลาของพระไตรปิฎก จึงมักปรากฏในอรรถกถา ในชื่อว่าธรรมสภา ดังที่อรรถกถา

บางแห่งไขความว่า “คำว่า ‘ในอุปีกษาน-
ศาลา’ หมายความว่า ‘ในธรรมสภา
มณฑป’” (อุ.อ.๑๒/๑๐๖); ดู **ธรรมสภา**

อุปีกษายิกา อุปีกษากที่เป็นหญิง

อุปัตติเหตุ เหตุที่เกิดขึ้น, เหตุการณ์ที่เกิดขึ้น
เช่น ควรเทศนาให้เหมาะแก่อุปัตติเหตุ
คือ แสดงธรรมให้เข้ากับเรื่องที่เกิดขึ้น;
บัดนี้เขียน **อุปัตติเหตุ** และใช้ในความ
หมายที่ต่างออกไป

อุปัตถัมภกกรรม กรรมสนับสนุน ได้แก่
กรรมทั้งที่เป็นกุศลและอกุศลที่เข้าช่วย
สนับสนุนซ้ำเติมต่อจากชนกกรรม
เหมือนแม่นมเลี้ยงทารกที่เกิดจากผู้อื่น
ถ้ากรรมดีก็สนับสนุนให้ดีขึ้น ถ้ากรรม
ชั่วก็ซ้ำเติมให้เลวลงไปอีก (ข้อ ๖ ใน
กรรม ๑๒)

อุปีทวะ อุบาทว์, สิ่งเลวร้ายที่ก่อความ
เดือดร้อนหรือกีดกันขัดขวางไม่ให้
อยู่เป็นไปด้วยดี, บางทีพูดควบกับ
อันตราย เป็น **อุปีทวันตราย** (อุปีทวะ
และอันตราย)

อุปีสสยะของภิกษุณี ส่วนที่อยู่ของ
ภิกษุณี ตั้งอยู่ในอาวาสที่มีภิกษุอยู่ด้วย
แต่อยู่เอกเทศ ไม่ปะปนกับภิกษุ; เรียก
ตามศัพท์ว่า **ภิกษุณูปีสสยะ** (สำนัก
ภิกษุณี)

อุปาทาน ความถ่อมมัน, ความยึดติดถือค้ำ
ถือคาไว้ (ปัจจุบันมักแปลกันว่า ความยึด

มัน) ไม่ปล่อยไม่วางตามควรแก่เหตุผล
เนื่องจากติดใจหรือใจหรือใจไปรารณา
อย่างแรง; ความถ่อมมันด้วยอำนาจกิเลส
มี ๔ คือ ๑. **กามุปาทาน** ความถ่อมมันใน
กาม ๒. **ทิฏฐุปาทาน** ความถ่อมมันใน
ทิฏฐิ ๓. **สีลัพพตุปาทาน** ความถ่อมมัน
ในศีลและพรต ๔. **อัตตวาทุปาทาน**
ความถ่อมมันว่าทะว่าตน; ตามลำนวนทาง
ธรรม ไม่ใช่คำว่า “ถ่อมมัน” หรือ “ยึดมัน”
กับความมันแน่วในทางที่ติงาม แต่ใช้คำว่า
“ตั้งมัน” เช่น ตั้งมันในศีล ตั้งมันในธรรม
ตั้งมันในสังขะ; ในภาษาไทย มักใช้
“อุปาทาน” ในความหมายที่แคบลงมาว่า
ยึดติดอยู่กับความนึกคิดเอาเองว่าเป็น
อย่างนั้นอย่างนี้ หรือจะต้องเป็นไปเช่น
นั้นเช่นนั้น

อุปาทานขันธ ขันธอันเป็นที่ตั้งแห่ง
อุปาทาน, ขันธที่ประกอบด้วยอุปาทาน
ได้แก่ **เบญจขันธ** คือ รูป, เวทนา,
สังขาร, วิญญาณ ที่ประกอบด้วย
ด้วยอาสวะ

อุปาทयरูป รูปร่าง, รูปที่เกิดสืบเนื่อง
จากมหาภูตรูป, อาการของมหาภูตรูป มี
๒๔ อย่าง; ดู **รูป ๒๘**

อุปาติ 1. สภาที่ถูกกรรมกิเลสถือครอง,
สภาที่ถูกอุปาทานยึดไว้มัน, เบญจขันธ
2. กิเลสเป็นเหตุถ่อมมัน, ความยึดติดถือ
มัน, อุปาทาน

อุปาทินนทสังขาร สังขารที่กรรมครอบครอง พุฒเข้าใจกันอย่างง่าย ๆ ว่า สังขารที่มีใจครอง เช่น คน ลัตว์ เทวดา (ข้อ ๑ ในสังขาร ๒)

อุปาทินนรูป, อุปาทินนกรุป ดูที่ **รูป/๒๘**

อุปายโกศล ดู **โกศล ๓**

อุปายาส ความคับแค้นใจ, ความสิ้นหวัง

อุปาลีปัญจกะ ชื่อตอนหนึ่งในคัมภีร์ปริวาร พระวินัยปิฎก

อุปาลิวงศ์ ชื่อนิกายพระสงฆ์ลังกาที่บวชจากพระสงฆ์สยาม (พระอุบาลีเป็นหัวหน้า นำคณะสงฆ์ไทยไปอุปสมบทกุลบุตรในประเทศลังกา เมื่อ พ.ศ. ๒๒๙๖ ในแผ่นดินพระเจ้าอยู่หัวบรมโกษฐ์ สมัยอยุธยาตอนปลาย)

อุปาสกัตตเทศนา การแสดงความเป็นอุบาสก คือ ประกาศตนเป็นอุบาสกโดยถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะ

อุปาหนา ดู **รองเท้า**

อุปโปลถขันธกะ ชื่อขันธกะที่ ๒ แห่งคัมภีร์มหาวรรค พระวินัยปิฎก ว่าด้วยการทำอุโบสถ คือ สวดปาติโมกข์และเรื่องสี่มา

อุปโปลถิกะ, อุปโปลถิกภัต อาหารที่เขาถวายในวันอุโบสถ คือ วันพระ ในเดือนหนึ่งสี่วัน, เป็นของจำพวกสังฆภัตหรืออุทเทศภัตนั่นเอง แต่มีกำหนดวันเฉพาะคือ ถวายเนื่องในวันอุโบสถ

อุพพาหิกา กิริยาที่ถอนนำไป, การเลือกแยกออกไป, หมายถึงวิธีระงับวิเวกาทิการณ์ในกรณีทีที่ประชุมสงฆ์มีความไม่สะดวก ด้วยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง สงฆ์จึงเลือกภิกษุบางรูปในที่ประชุมนั้นตั้งเป็นคณะ แล้วมอบเรื่องให้นำเอาไปวินิจฉัย (เป็นทำนองตั้งคณะกรรมการพิเศษ)

อุพภตกัณฐาคาร ท้องพระโรงชื่ออุพภตก เป็นท้องพระโรง หรือหอประชุมที่สร้างขึ้นใหม่ของมัลลกษัตริย์แห่งเมืองปาวา มัลลกษัตริย์ทูลอาราธนาพระพุทธเจ้าไปประทับพร้อมด้วยภิกษุสงฆ์ เพื่อเป็นสิริมงคลก่อนจะเปิดใช้งาน ณ ที่นี้ พระสารีบุตรได้แสดงสังคีติสูตร อันเป็นต้นแบบของการสังคายนา

อุภโตพยัญชนก คนมีทั้ง ๒ เพศ

อุภโตภาควิมุต “ผู้หลุดพ้นทั้งสองส่วน” คือ พระอรหันต์ผู้บำเพ็ญสมณะมาเป็นอย่างมากจนได้สมบัติ ๘ แล้ว จึงใช้สมณะนั้นเป็นฐานบำเพ็ญวิปัสสนาต่อไปจนบรรลुरुหัตผล; หลุดพ้นทั้งสองส่วน (และสองวาระ) คือหลุดพ้นจากรูปกายด้วยอรุปรสสมบัติ (เป็นวิกขัมภณะ) หนึ่งแล้ว จึงหลุดพ้นจากนามกายด้วยอริยมรรค (เป็นสมุจเฉท) อีกหนหนึ่ง; เทียบ **ปัญญาวิมุต**

อุกโศซุชต เกิดดีแล้วทั้งสองฝ่าย คือทั้งฝ่ายมารดาทั้งฝ่ายบิดา หมายความว่า มีสกุลสูง เป็นเชื้อสายวรรณะนั้นต่อเนื่องกันมาโดยตลอด ทั้งฝ่ายบิดาและฝ่ายมารดา, เป็นคุณสมบัติที่พวกพราหมณ์และกษัตริย์บางวงศ์ถือเป็นสำคัญมาก

อุภยัตตะ ประโยชน์ทั้งสองฝ่าย, ประโยชน์ร่วมกัน, สิ่งที่เกิดเกี่ยวแก่ส่วนรวมเป็นคุณแก่ชีวิตทั้งของตนและของผู้อื่น ช่วยให้เป็นอยู่กันด้วยดีพากันประสพทิฏฐุสัมมิกัตตะ และสัมปรายิกัตตะ ยิ่งขึ้นไป จนถึงปรหมัตตะ; **ดู อัตตะ**

อุมมัตตกสมมติ การที่สงฆ์สวดประกาศความตกลงให้ถือภิกษุเป็นผู้วิกลจริต; **ดู ปกาสนียกรรม, อสัมมุขากรณีย์**

อุยยานบาล, อุทยานบาล คนเฝ้าอุทยาน, เจ้าหน้าที่ดูแลรักษาอุทยาน; **ดู อุทยาน**

อุรุเวลกัสสป พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เคยเป็นนักบวชประเภทชฎิล นับถือลัทธินูชาไฟ ถือตัวว่าเป็นพระอรหันต์สร้างอาคารสั่งสอนลัทธิตองตนอยู่ใกล้ฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา ตำบลอุรุเวลา เพราะเหตุที่เป็นชาวกัสสปโคตรและอยู่ ณ ตำบลอุรุเวลา จึงได้ชื่อว่า **อุรุเวลกัสสป** ท่านผู้นี้เป็นคณาจารย์ใหญ่ที่ชาวราชคฤห์นับถือมาก มีน้องสองคน คนหนึ่งชื่อนี้ **กัสสป** อีกคนหนึ่งชื่อ **คยากัสสป** ล้วนเป็นหัวหน้าชฎิลตั้งอาคารอยู่ติด

กันไปบนฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา ไม่ห่างไกลจากอาคารของพี่ชายใหญ่ ต่อมาพระพุทธเจ้าได้เสด็จมาทรงธรรมานอุรุเวลกัสสปด้วยอิทธิปาฏิหาริย์ต่างๆ จนท่านชฎิลใหญ่คลายพยศ ยอมมอบตัวเป็นพุทธสาวก ขอบรรพชา ทำให้ชฎิลผู้น้องทั้งสองพร้อมด้วยบริวารออกบวชตามด้วยทั้งหมด ครั้นบวชแล้วได้ฟังเทศนาอาทิตตปริยายสูตร จากพระพุทธเจ้า ก็ได้สำเร็จพระอรหันต์ทั้งสามพี่น้องพร้อมด้วยบริวารทั้งหมดหนึ่งพันองค์ พระอุรุเวลกัสสปได้รับยกย่องเป็นเอตทัคคะในทางมีบริษัทใหญ่ คือ มีบริวารมาก

อุรุเวลา ชื่อตำบลใหญ่แห่งหนึ่ง ในแคว้นมคธ ตั้งอยู่ ณ ลุ่มแม่น้ำเนรัญชรา เป็นภูมิสถานที่สงบน่ารื่นรมย์ พระมหาบุรุษทรงเลือกเป็นที่บำเพ็ญเพียร ได้ประทับอยู่ ณ ที่นี้นานถึง ๖ ปี ทรงบำเพ็ญทุกรกิริยาและเปลี่ยนมาทรงดำเนินในมัชฌิมาปฏิปทา จนได้ตรัสรู้อนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณภายใต้ร่มพระศรีมหาโพธิ์ ณ ริมฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา ในตำบลนี้

อุสทาวนัตติก กับปิยภูมิที่ทำการประกาศ ได้แก่ ภูมิที่ภิกษุทั้งหลายตกลงกันแต่ต้นว่าจะทำเป็นกบปียภูมิ ในเวลาที่ทำ พอช่วยกันยกเสาหรือตั้งฝาที่แรกก็ร้องประกาศให้รู้กันว่า “กบปียภูมิ กโรม” ๓ หน (แปลว่า “เราทั้งหลายทำ

กับปิยกุฎี”); **อุ กัปปิยกุมิ**

อุสัรชชะ ฎุฎาที่กัันอาณาเขตของมัชฌิม-
ชนบทด้านเหนือ

อุเน คณ จรณั การประพฤติ (วัตร) ใน
คณะอันพร่อง คือ ประพฤติในถิ่น เช่น
อวาส ที่มีปฤกัตตฤทิกษุไม่ครบองค์สงฆ์
คือไม่ถึง ๔ รูป แต่ที่นิยมปฏิบัติกันมา
ไม่ต่ำกว่า ๕ รูป; เป็นเหตุอย่างหนึ่งของ
รัตติเมทแห่งมานัต; **อุ รัตติเมท**

อุรุ ขาอ่อน, โคนขา

เอกันถั มีความพอใจอย่างเดียวกัน,
เห็นเป็นอย่างเดียวกันหมด

เอกเทศ ภาคหนึ่ง, ส่วนหนึ่ง, เป็นส่วน
หนึ่งต่างหาก

เอกพีชั ผู้มีพีชคืออัตภาพอันเดียว หมายถึง
ถึง พระโสดาบันซึ่งจะเกิดอีกครั้งเดียวกันก็
จะบรรลुพระอรหัตตผลในภพที่เกิดขึ้น
(ข้อ ๑ ในโสดาบัน ๓, บางแห่งท่านจัด
กลับเป็นข้อ ๓)

เอกภัณตะ ทรัพย์สิ่งเดียวซึ่งมีราคาเพียง
พอที่จะเป็นวัตถุแห่งปาราชิก

เอกภัตติกะ ผู้ฉัันภัตเดียว คือ ฉัันวันละ
มือเดียว เฉพาะมือเข้า ก่อนเที่ยงวัน; เทียบ
เอกาสนิกะ; อุ ฉัันมือเดียว

เอกวงนะ คำกล่าวถึงสิ่งของสิ่งเดียว

เอกโวการ, เอกโวการภพ **อุ โวการ**

เอกสิทธิ สิทธิพิเศษ, สิทธิโดยเฉพาะ

เอกเสสนัย อากการกำหนดด้วยเหลือคััพพั

เดียว, เป็นวิธีการอย่างหนึ่งในไวยากรณ์
บาลี กล่าวคือ บุคคล วัตถุ หรือภาวะ
บางอย่าง เป็นของควบคู่กันมาด้วยกัน
เสมอ เมื่อเห็นอย่างหนึ่งก็เป็นอันรู้ถึงอีก
อย่างหนึ่งด้วย หรือเป็นของชุดเดียวกัน
จำพวกเดียวกัน เมื่อเรียกชื่ออย่างหนึ่ง
จะหมายถึงอย่างหนึ่งอย่างใดในชุดหรือ
ในจำพวกนั้นก็ได้ ในกรณีเช่นนี้ บางที
ท่านกล่าวถึงหรือออกชื่อไว้อย่างใดอย่าง
หนึ่งแต่เพียงอันเดียว ให้ผู้อ่านหรือผู้ฟัง
หมายรู้อีกอย่างหนึ่งด้วย หรือให้เข้าใจ
เอาเอง จากข้อความแวดล้อมว่า ในที่นั้น
หมายถึงอย่างไหนข้อใดในชุดหรือใน
จำพวกนั้น จึงเรียกว่า เหลือไว้อย่างเดียว
หรือเหลือไว้คััพพัเดียว เช่น ก) เป็นที่รู้
กันดีว่าคู่พระอัครสาวกคือใคร ดังนั้น ใน
คำสมาสบาลี เมื่อระบุนามพระอัครสาวก
องค์เดียวแต่เป็นพหูพจน์ว่า **สาริปุตตะ**
“พระสาริปุตรทั้งหลาย” ก็เป็นอันรวมอีก
องค์หนึ่งที่ไม่ได้ระบุด้วย จึงหมายถึง
พระสาริปุตรและพระมหาโมคคัลลณะ
ข) ตามลัานวนวิธีอธิบายธรรม เช่น ใน
หลักปฤกัจจสมุปบาท คำว่า **นามรูป** เป็น
เอกเสส หมายถึง นามหรือรูป หรือทั้ง
นามและรูป คำว่า **สพายตนะ** ก็เป็น
เอกเสส หมายถึงอายตนะที่ ๖ ก็ได้
อายตนะทั้ง ๖ ก็ได้ ดังนั้น เมื่อพูดว่า
นามรูปเป็นปัจจัยให้เกิดสพายตนะ ถ้า

พูดถึงอรูปภาพ กรณีที่บังคับให้ต้องแปลความว่า นามเป็นปัจจัยให้เกิดอายตนะที่ ๖ (คือมโน) **ค)** ในสำนวนนิยมทางภาษาอย่างในภาษาบาลี คำพูดบางคำมีความหมายกว้าง หมายถึงสิ่งของหรือสภาวะสองสามอย่างที่ถือได้ว่าเป็นชุดเดียวกัน เช่น สுகติ หมายถึงโลกสวรรค์ก็ได้ โลกมนุษย์ก็ได้ (สวรรค์กับมนุษย์อยู่ในชุดที่เป็นสุคติด้วยกัน) เมื่ออย่างหนึ่งในชุดนั้น มีคำเฉพาะระบุชัดแล้ว คำที่มีความหมายกว้าง ก็ย่อมหมายถึงอีกอย่างหนึ่งในชุดนั้น ที่ยังไม่ถูกระบุ เช่น ในคำว่า “สุคติ (และ) โลกสวรรค์” สวรรค์ก็เป็นสุคติ แต่มีคำเฉพาะระบุไว้แล้ว ดังนั้น คำว่า สุกติ ในกรณีนี้ จึงหมายถึง โลกมนุษย์ ซึ่งเป็นสุคติอย่างเดียวกับที่เหลือนอกจากสวรรค์

เอกอุ เลิศ, สูงสุด (ตัดมาจากคำว่า *เอกอุคม*)

เอกัคคตา ความมีอารมณ์เป็นอันเดียว คือ ความมีจิตต์แน่วแน่อยู่ในอารมณ์อันเดียว ได้แก่สมาธิ (พจนานุกรมเขียน *เอกัคคตา*); *ดู ฌาน*

เอกัณฑโลมิ เครื่องลาดที่มีขนตกไปข้างเดียวกัน

เอกายนมรรค ทางอันเอก คือ ข้อปฏิบัติอันประเสริฐที่จะนำผู้ปฏิบัติไปสู่ความบริสุทธิ์หมดจด หมดความทุกข์ และ

บรรลุนิพพาน ได้แก่ สติปัฏฐาน ๔; อย่างกว้างขวาง เช่น ในมหานิทเทส หมายถึง โพธิปักขิยธรรม ด้วย

เอกาสนิกะ ผู้ฉันที่นั่งเดียว คือ ฉันวันละมือเดียวครั้งเดียว ลุกจากที่แล้วไม่ฉันอีกในวันนั้น; เทียบ *เอกภักติกะ*; *ดู ฉันมือเดียว*

เอกาสนิกังคะ องค์แห่งผู้ถือหนึ่งฉันที่อาสนะเดียว คือ ฉันวันละครั้งเดียว ลุกจากที่แล้วไม่ฉันอีกในวันนั้น, คำสมาทานว่า “นาทานโกชนํ ปฏิกฺขิยามิ, เอกาสนิกังคํ สมายิยามิ” แปลว่า “ข้าพเจ้างดการฉัน ณ ต่างอาสนะ สมาทานองค์แห่งผู้—” (ข้อ ๕ ใน *ธุดงค์ ๑๓*)

เอตทัคคะ “นั่นเป็นยอด”, “นี่เป็นเลิศ”, บุคคลหรือสิ่งที่ยอดเยี่ยม ดีเด่น หรือเป็นเลิศ ในทางใดทางหนึ่ง เช่น ในพุทธพจน์ (อภ.เอก.๒๐/๑๔๖/๓๑) ว่า “เอตทคฺคํ ภิกฺขเว มม สาวกานํ ภิกฺขุณํ รตฺตตมฺมณฺเณ ยทิตฺถ อญฺญาโกณฺฑนฺโณ” (ภิกษุทั้งหลาย บรรดาภิกษุสาวกของเราผู้รัตตัญญู อัญญาโกณฑัญญะนี้ เป็นผู้ยอดเยี่ยม), (อภ.เอก.๒๐/๗๘/๑๗) ว่า “เอตทคฺคํ ภิกฺขเว วุฑฺฒินํ ยทิตฺถ ปญฺณา วุฑฺฒิ” (ภิกษุทั้งหลาย บรรดาความเจริญทั้งหลาย ความเจริญเพิ่มพูนปัญญา นี้ เป็นเยี่ยม) (อภ.นวก.๒๓/๒๐๙/๓๗๗) ว่า “เอตทคฺคํ ภิกฺขเว ทานานํ ยทิตฺถ ฆมฺมทานํ” (ภิกษุทั้งหลาย ในบรรดาทานทั้งหลาย ธรรม

ทานนี้เป็นเลิศ); ตามปกติ มักหมายถึง พระสาวกที่ได้รับยกย่องจากพระพุทธเจ้าว่าเป็นผู้ยอดเยี่ยมในทางใดทางหนึ่ง เช่น เป็นเอตทัคคะในทางธรรมกถึก หมายความว่า เป็นผู้ยอดเยี่ยมในทางแสดงธรรม เป็นต้น

พระสาวกที่พระพุทธเจ้าตรัสว่าเป็นเอตทัคคะ ในบริษัท ๔ ปรากฏในพระไตรปิฎก (อง.เอก.๒๐/๑๔๖/๓๑-๑๕๒/๓๓) ดังนี้

๑. ภิกษุบริษัท

พระอัญญาโกณฑัญญะ เป็นเอตทัคคะในบรรดาภิกษุสาวกผู้รัตตัญญู, พระสารีบุตร ...ใน~ผู้มีปัญญามาก, พระมหาโมคคัลลานะ ...ใน~ผู้มีฤทธิ์, พระมหากัสสป ...ใน~ผู้ถือธุดงค์, พระอนรุทธะ ...ใน~ผู้มีทิพยจักขุ, พระภททียะกาพิโคชาบุตร ...ใน~ผู้มีตระกูลสูง, พระลกุณฏกภัททียะ ...ใน~ผู้มีเสียงไพเราะ, พระปิณฑโหลทภรรทวาชะ ...ใน~ผู้บันลือสีหนาท, พระปุณณมันตานีบุตร ...ใน~ผู้เป็นธรรมกถึก, พระมหากัจจანะ ...ใน~ผู้จำแนกความย่อให้พิสดาร, พระจุลลบันถกะ ...ใน~ผู้หนักมโนมัยกาย (กายอันสำเร็จด้วยใจ), พระจุลลบันถกะ ...ใน~ผู้ฉลาดทางเจโตวิวัฏฐ์ (การคลี่ขยายทางจิต คือในด้านสมาบัติ หรือเรื่องสมาธิ), พระมหากัจจันะ ...ใน~ผู้ฉลาดทางปัญญาวิวัฏฐ์ (การคลี่ขยายทาง

ปัญญา คือในด้านวิปัสสนา; บาลีเป็นสังฆญาวิวัฏฐ์ ก็มี คือ ชำนาญในเรื่องอุป-
 ฌาน), พระสุภุตติ ...ใน~ผู้มีปกติอยู่ไม่
 ข้องเกี่ยวกับกิเลส (อรณวิหารี), พระสุภุตติ
 ...ใน~ผู้เป็นทักษิณเอย, พระเวตขทิวรณิยะ
 ...ใน~ผู้ถืออยู่ป่า (อาร์ญญกะ), พระกังขา-
 เรวตะ ...ใน~ผู้บำเพ็ญฌาน, พระโสณ-
 โกพิริสสะ ...ใน~ผู้ปรารถนาความเพียร,
 พระโสณกุกฺกัณณะ ...ใน~ผู้กล่าว
 กัลยาณพจน์, พระสีวลี ...ใน~ผู้มีลาภ,
 พระวักกलि ...ใน~ผู้มีศรัทธาสนิทแน่ว
 (ศรัทธาธิมุต), พระราหุล ...ใน~ผู้ใคร่ต่อ
 การศึกษา, พระรัฐपालะ ...ใน~ผู้ออก
 บวชด้วยศรัทธา, พระกุนทธานะ ...ใน~
 ผู้จับสลากเป็นปฐม, พระวังคีสสะ ...ใน~
 ผู้มีปฏิภาณ, พระอุปเสนวังคันทบุตร ...
 ใน~ผู้ที่น่าเลื่อมใสรอบด้าน, พระทัฬพะ-
 มัลลบุตร ...ใน~ผู้จัดแจกเสนาสนะ, พระ
 ปิลินทวัจฉะ ...ใน~ผู้เป็นที่รักใคร่ชอบใจ
 ของเหล่าเทพยดา, พระพาหิยทารุจิริยะ
 ...ใน~ผู้ตรัสรู้เร็วพลัน, พระกุมารกัสสปะ
 ...ใน~ผู้แสดงธรรมวิจิตร, พระมหา-
 โภฏฐิตะ ...ใน~ผู้บรรลุปฐีสัมภิทา, พระ
 อานนท์ ...ใน~ผู้เป็นพหูสูต, พระ
 อานนท์ ...ใน~ผู้มีสติ, พระอานนท์ ...
 ใน~ผู้มีคติ, พระอานนท์ ...ใน~ผู้มีความ
 เพียร, พระอานนท์ ...ใน~ผู้เป็นอุปัฏฐาก,
 พระอรุเวลกัสสปะ ...ใน~ผู้มีบริษัทใหญ่,

พระกาฬทายี ...ใน~ผู้ทำสกุลให้เลื่อมใส,
 พระพักกณะ ...ใน~ผู้มีอาพาธน้อย, พระ
 โสภิตะ ...ใน~ผู้ระลึกบุญเพนิวาส, พระ
 อุบาสี ...ใน~ผู้ทรงวินัย, พระนันทกะ
 ...ใน~ผู้โอบวาทิกษุณี, พระนันทะ ...ใน~
 ผู้สำรวจมระวังอินทรี, พระมหากัปปิณะ
 ...ใน~ผู้โอบวาทิกษุ, พระสาครตะ ...ใน~
 ผู้ชำนาญเตโชธาตุสมาบัติ, พระราชา ...
 ใน ~ผู้ถือปฏิภาณ, พระโมฆราช ...ใน~
 ผู้ทรงจิวรเศรั้าหมอง

๒. ภิกษุณีบริษัท

พระมหาปชาบดีโคตมี เป็นเอตทัคคะ
 ในบรรดาภิกษุณีสาวิกาผู้รัตตัญญู, พระ
 เขมา ...ใน~ผู้มีปัญญามาก, พระอุบล-
 วรรณ ...ใน~ผู้มีฤทธิ์, พระปฐาจารา
 ...ใน~ผู้ทรงวินัย, พระธัมมทินนา ...
 ใน~ผู้เป็นธรรมกถึก, พระนันทา ...ใน~
 ผู้บำเพ็ญฌาน, พระโสธนา ...ใน~ผู้
 ปราบความเพียร, พระสกุลา ...ใน~ผู้มี
 ทิพยจักขุ, พระภัททาคุณทลเกสา ...
 ใน~ผู้ตรัสรู้เร็วพลัน, พระภัททาปิลาณี
 (ภัททาปิลาณี ก็ว่า) ...ใน~ผู้ระลึกบุญเพ-
 นิวาส, พระภัททาภังจนา ...ใน~ผู้บรรลุ
 มหาอภิญญา, พระกีสาคโคตมี ...ใน~ผู้
 ทรงจิวรเศรั้าหมอง, พระสิคาลมารดา ...
 ใน~ผู้มีศรัทธาสนิทแน่ว (ศรัทธาธิมุต)

๓. อุบาสกบริษัท

ตปุสสะและภัลลิกะ สองวาณิช เป็น

เอตทัคคะ ในบรรดาอุบาสกสาวกผู้ถึง
 ฐานะเป็นปฐม, สุทัตตะอนาถปิณฑิก-
 คหบดี ...ใน~ผู้เป็นทายก, จิตตคหบดี
 ชาวเมืองมัจฉิกาสนธ์ ...ใน~ผู้เป็น
 ธรรมกถึก, หัตถกะอาพวกะ ...ใน~ผู้
 สงเคราะห์บริษัทด้วยสังคหวัตถุ ๔,
 มหานามะเจ้าศากยะ ...ใน~ผู้ถวายของ
 ประณีต, อุคคะคหบดี ชาวเมืองเวสาลี
 ...ใน~ผู้ถวายของที่[ตัวผู้ถวายเอง]ชอบ
 ใจ, อุคคตะคหบดี ...ใน~ผู้เป็นสังฆ-
 อุปัฏฐาก, สุระอัมพัฏฐะ ...ใน~ผู้มีปสาทะ
 ไม่หวั่นไหว, ชิวกโกมารภัจจ ...ใน~ผู้
 เลื่อมใส[เลือกตัว]บุคคล, นกุลบิดา
 คหบดี ...ใน~ผู้สนิทคุ้นเคย

๔. อุบาสิกาบริษัท

สุชาดาเสนาณีธิดา เป็นเอตทัคคะ ใน
 บรรดาอุบาสิกาสาวิกาผู้ถึงฐานะเป็นปฐม,
 วิสาขามิคารมารดา ...ใน~ผู้เป็นทายิกา,
 ขุชชุตรา ...ใน~ผู้เป็นพหูสูต, สามาวดี
 ...ใน~ผู้มีปกติอยู่ด้วยเมตตา, อุตตรา
 นันทมารดา ...ใน~ผู้บำเพ็ญฌาน,
 สุปปวาสาโกถิยธิดา ...ใน~ผู้ถวายของ
 ประณีต, สุปปยาอุบาสิกา ...ใน~ผู้เป็น
 คิลานุปัฏฐาก, กาดิยานี ...ใน~ผู้มีปสาทะ
 ไม่หวั่นไหว, นกุลมารดาคหปตานี ...ใน
 ~ผู้สนิทคุ้นเคย, กาฬิอุบาสิกา ชาว
 กุรรฆนคร ...ใน~ผู้มีปสาทะด้วยสดับ
 คำกล่าวขาน; เทียบ *อสีติมหาสาวก*

เอตทัคคฐาน ตำแหน่งเอตทัคคะ, ตำแหน่งที่ได้รับยกย่องจากพระพุทธเจ้าว่าเป็นเลิศในคุณนั้นๆ

เอรಾವณ ชื่อช้างทรงของพระอินทร์ในดาวดึงส์เทวโลก สูง ๑๕๐ โยชน์ มี ๓๓ กระจงซึ่งเป็นที่ประทับของ ๓๓ เทพบุตร ล้อมรอบ วัดโดยรอบกระจงละประมาณ ๓ คาวุต (คือ ๓/๔ โยชน์) ตรงกลางมีกระจงสำหรับพระอินทร์ใหญ่ ๓๐ โยชน์ ชื่อว่าสุทศน์ ซึ่งมีรัตนมณฑป และกลางมณฑปนั้นมีบัลลังก์แก้วมณีใหญ่โยชน์หนึ่ง เป็นที่ประทับของพระอินทร์ (เห็นว่าตาม วินย.ฎี.๑/๔๑๔ ซึ่งไม่ตรงกันนักกับ ธ.อ.๒/๑๐๔); ดู **ดาวดึงส์**

เอหิปสฺสโก (พระธรรม) ควรเรียกให้มาดู คือ เชิญชวนให้มาชม เหมือนของดีวิเศษที่ควรป่าวร้องให้มาดู หรือทำหยาต่อการพิสูจน์ เพราะเป็นของจริงและดีจริง (ข้อ ๔ ในธรรมคุณ ๖)

เอหิภิกขุ เป็นคำเรียกภิกษุที่ได้รับอุปสมบทจากพระพุทธเจ้าโดยตรงด้วยวิธีบวชที่เรียกว่า **เอหิภิกขุอุปสัมปทา**; **พระอัญญาโกณฑัญญะ** เป็นเอหิภิกขุองค์แรก

เอหิภิกขุอุปสัมปทา วิธีอุปสมบทที่พระพุทธเจ้าประทานด้วยพระองค์เองด้วยการเปล่งพระวาจาว่า “ท่านจงเป็นภิกษุมาเถิด ธรรมอันเรากล่าวดีแล้ว ท่านจง

ประพฤติพรหมจรรย์เพื่อทำที่สุดทุกข์โดยชอบเถิด” วิธีนี้ ทรงประทานแก่พระ **อัญญาโกณฑัญญะ** เป็นบุคคลแรก ดังคำบาลีที่ตรัสว่า “เอหิ ภิกขุ” และตรัสต่อไปว่า “สุวากุขาโต ธมฺโม จร พุรฺหมจริยํ สมฺมา ทุกฺขสฺส อนฺตกิริยาเย” (วินย.๔/๑๘/๒๓); ดู **อุปสัมปทา**

เอหิภิกขุ ดู **เอหิภิกขุ**
โอกันตिकाปีติ ปีติเป็นระลอก, ความอึดใจเป็นพักๆ เมื่อเกิดขึ้นทำให้รู้สึกชุ่มซ่าเหมือนคลื่นกระทบฝั่ง (ข้อ ๓ ในปีติ ๕)

โอกการาช กษัตริย์ผู้เป็นต้นสกุลของ ศากยวงศ์

โอกาส ช่อง, ที่ว่าง, ทาง, เวลาที่เหมาะสม, จังหวะ; ในวิธีระงับอนุวาทาธิกรณ์มีระเบียบว่า ก่อนจะกล่าวคำโจทนาคือคำฟ้องขึ้นต่อหน้าสงฆ์ โจทก์พึงขอโอกาสต่อจำเลย คำขอโอกาสว่า “กโรตุ เม อายสฺมา โอกาสํ, อหนฺตํ วตฺตกาโม” แปลว่า “ขอท่านจงทำโอกาสแก่ข้าพเจ้า ข้าพเจ้าใคร่จะกล่าวกะท่าน” ถ้าโจทก์โดยไม่ขอโอกาส ต้องอาบัติทุกกฏ คำให้โอกาส ท่านไม่ได้แสดงไว้ อาจใช้ว่า “กโรมิ อายสฺมโต โอกาสํ” แปลว่า “ข้าพเจ้าทำโอกาสแก่ท่าน”; ภิกษุพร้อมด้วยองค์ ๕ แม้จะขอให้ทำโอกาสก็ไม่ควรทำ (คือไม่ควรให้โอกาส) กล่าวคือเป็นผู้มีความประพฤติทางกายไม่

บริสุทธิ์ มีความประพฤติทางวาจาไม่
บริสุทธิ์ มีอาชีพะไม่บริสุทธิ์ เป็นผู้เขลา
ถูกชักเข้า ไม่อาจให้คำตอบข้อที่ซัก,
องค์ ๕ อีกหมวดหนึ่งว่า เป็นอสังขีเป็น
พาล มีโชปกตัตตะ กล่าวด้วยปรารภ
จะกำจัด มีโชเป็นผู้มีความปรารภใน
อันให้ออกจากอาบัติ

โอกาสโลก โลกอันกำหนดด้วยโอกาส,
โลกอันมีในอวกาศ, โลกซึ่งเป็นโอกาส
แก่สัตว์ทั้งหลายที่จะอยู่อาศัย, โลกคือ
แผ่นดินอันเป็นที่อยู่อาศัยของสัตว์ทั้ง
หลาย, จักรวาล (ข้อ ๓ ในโลก ๓)

โอมะ ห้วงน้ำคือสงสาร, ห้วงน้ำคือการ
เวียนว่ายตายเกิด; กิเลสอันเป็นจุด
กระแสน้ำหลากท่วมใจสัตว์ มี ๔ คือ
กาม ภพ ทิณฺฐิ อวิชชา

โฏฐชะ อักษรเกิดที่ริมฝีปาก คือ อุ อุ
และ ป ผ พ ภ ม

โอดตปปะ ความกลัวบาป, ความเกรง
กลัวต่อทุจริต, ความเกรงกลัวความชั่ว
เหมือนกลัวอสรพิษ ไม่อยากเข้าใกล้
พยายามหลีกเลี่ยงให้ห่างไกล (ข้อ ๒ ในธรรม
คัมภรณโลก ๒, ข้อ ๔ ในอริยทรัพย์ ๗,
ข้อ ๓ ในสังฆธรรม ๗)

โธธานสโมธาน ชื่อปริวาสประเภท
สโมธานปริวาสอย่างหนึ่ง ใช้สำหรับอาบัติ
สังฆาทิเสสที่ต้องหลายคราวแต่มีจำนวน
วันที่ปิดไว้เท่ากัน เช่น ต้องอาบัติ ๒ คราว

ปิดไว้คราวละ ๕ วัน ให้ขอปริวาสรวม
อาบัติและราตรีเข้าด้วยกันเพื่ออยู่เพียง ๕
วันเท่านั้น, (แต่ตามนัยอรรถกถาท่านแก้
ว่า สำหรับอันตราบัติมีวันปิดที่ประมวล
เข้ากับอาบัติเดิม); ดู **สโมธานปริวาส**

โธโธพรณา “แผ่โดยมีขอบเขต”, เมตตา
ที่ตั้งใจแผ่ไปต่อสัตว์ทั้งหลายอย่างจำกัด
ขอบเขต เช่นว่า ขอให้ชนชาวเขา จงมี
ความสุข, ขอให้เหล่าพ่อค้า จงมีความสุข,
ขอให้เต่าปลา จงมีความสุข, บางที่เรียก
“โธโธสกพรณา” (แผ่ไปเจาะจง); เทียบ
**โธโธโธพรณา, ทิสพรณา; ดู แผ่เมตตา,
วิภูพพนา, สีมัสสมภ**

โธปณโย (พระธรรม) ควรน้อมเข้ามา
ไว้ในใจ หรือน้อมใจเข้าไปให้ถึงด้วย
การปฏิบัติให้เกิดขึ้นในใจ หรือให้ใจ
บรรลุถึงอย่างนั้น (ข้อ ๕ ในธรรมคุณ ๖)

โธปปาทิกะ สัตว์เกิดผุดขึ้น คือ เกิดผุด
ขึ้นมาและโตเต็มตัวในทันใด ตายก็ไม่
ต้องมีเชื้อหรือซากปรากฏ เช่นเทวดา
และสัตว์นรก เป็นต้น (ข้อ ๔ ในโยนิ ๔);
บาลีว่า รวมทั้งมนุษย์บางพวก

โธปุกุมิกะ อาพาธา ความเจ็บไข้เกิด
จากความพยายามหรือจากคนทำให้,
เจ็บป่วยเพราะการกระทำของคนคือตน
เองเพียรเกินกำลัง หรือถูกเขากระทำ เช่น
ถูกจองจำ ไล่ชื่อคา เป็นต้น; ดู **อาพาธา**

โธภาส 1. แสงสว่าง, แสงสุกใส ผุดผ่อง

(ข้อ ๑ ในวิปัสสนูปกิเลส ๑๐) 2. การพูดหรือแสดงออกที่เป็นเชิงเปิดช่องทางหรือให้โอกาส เช่นที่พระพุทธเจ้าทรงกระทำโอภาส ณ ที่ต่างๆ หลายแห่ง ซึ่งถ้าพระอานนท์เข้าใจ ก็จะทูลขอให้ทรงดำรงพระชนม์อยู่ตลอด[อายุ]กับ

โอมสวาท [โอ-มะ-สะ-วาด] พูดเสียดแทงให้เจ็บใจหรือให้ได้ความอับยศ ได้แก่ การพูดแดกหรือประชดก็ตาม คำก็ตาม กระทบถึง *อังกโกสวัตถุ ๑๐* ประการ มีชาติกำเนิด ชื่อ ตระกูล เป็นต้น ภิกษุกล่าวโอมสวาทแก่ภิกษุ ต้องอาบัติปาจิตตีย์ แก่อนุปลัมบัน ต้องอาบัติทุกกฏ ตามสิกขาบทที่ ๒ แห่งมุลาวาทวรรค ปาจิตตियกัณฑ์

โอรส “ผู้เกิดแต่อก”, ลูกชาย

โอรัมภากิยสังโยชน์ สังโยชน์เบื้องต่ำ, กิเลสผูกใจสัตว์อย่างหยาบ มี ๕ อย่าง คือ ลักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สิลัพพต-ปรามาส กามราคะ ปฏิฆะ; **ดู สังโยชน์**

โอวาท คำกล่าวสอน, คำว่ากล่าวตักเตือน; “โอวาท” บ่อยครั้งมาคู่เคียงกับคำว่า “อนุศาสน์” หรือไม่ก็ “อนุศาสน์” บางทีรวมเข้าเป็นคำเดียวกัน เป็น “โอวาทาอนุศาสน์” และ “โอวาทาอนุศาสน์” โดยเฉพาะ โอวาท กับ อนุศาสน์ เป็นคำคู่ซึ่งแสดงหน้าที่ของอุปัชฌาย์และอาจารย์ต่อศิษย์ (อุปัชฌาย์ต่อ

ลัทธิวิhariก และอาจารย์ต่ออันเตวาลิก) ต่อจากอุเทศและปริปุจฉา รวมเป็นวัตรข้อหลักข้อแรก และท่านอธิบายแยกความหมายระหว่าง ๒ คำนี้ไว้บ่อยๆ บางทีว่าทั้งสองคำมีความหมายเหมือนกัน ใช้แทนกันได้ แต่บางทีก็แยกว่า การสั่งสอนว่ากล่าวเป็นประเดิมเริ่มเรื่องขึ้นเป็นโอวาท การสั่งสอนชี้แจงต่อเนื่องไปบ่อยๆ เรื่อยๆ เป็นอนุศาสน์ การสั่งสอนว่ากล่าวเมื่อเกิดมีเรื่องราวขึ้น เป็นโอวาท ส่วนการสั่งสอนเป็นประจำอย่างเป็นแบบแผน เป็นอนุศาสน์; **ดู อนุศาสน์**

โอวาทของพระพุทธเจ้า ๓ คือ ๑. เว้นจากทุจริต คือไม่ประพฤติชั่วด้วยกาย วาจาใจ (= *ไม่ทำความชั่วทั้งปวง*) ๒. ประกอบสุจริต คือประพฤติชอบด้วยกายวาจาใจ (= *ทำแต่ความดี*) ๓. ทำใจของตนให้หมดจดจากเครื่องเศร้าหมอง มีโลภ โกรธ หลง เป็นต้น (= *ทำจิตต์ของตนให้สะอาดผ่องใส*) โอวาท ๓ นี้ รวมอยู่ใน **โอวาทปาติโมกข์**

โอวาทปาฏิโมกข์ **ดู โอวาทปาติโมกข์**

โอวาทปาติโมกข์ [โอ-วา-ทะ-ปา-ติ-โมก] หลักคำสอนสำคัญของพระพุทธศาสนา หรือคำสอนอันเป็นหัวใจของพระพุทธศาสนา ได้แก่ พระพุทธพจน์ ๓ คาถากึ่งที่พระพุทธเจ้าตรัสแก่พระอรหันต์ ๑,๒๕๐ รูปผู้ไปประชุมกันโดยมิได้นัดหมาย ณ

พระเวฬุวนาราม ในวันเพ็ญเดือน ๓ ที่
เราเรียกกันว่าวันมาฆบูชา (อรรถกถา
กล่าวว่า พระพุทธเจ้าทรงแสดงโอบาท-
ปาติโมกข์นี้ แก่ที่ประชุมสงฆ์ เป็นเวลา
๒๐ พรรษา ก่อนที่จะโปรดให้สวด
ปาติโมกข์อย่างปัจจุบันนี้แทนต่อมา),
คาถาโอบาทปาติโมกข์ มีดังนี้

สพฺพปฺปสฺส อกรรมํ กุสลสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺส
สจฺจิตฺตปริโยทปนํ เอตํ พุทฺธาน สาสนํ ฯ

ขณฺติ ปรมํ ตโป ตีติกฺขา

นิพฺพานํ ปรมํ วทฺตติ พุทฺธา

น หิ ปพฺพชฺชิตฺโต ปรุพฺพมาตี

สมโณ โหติ ปรี วิหฺจยฺนฺโต ฯ

อนุปวาโท อนุปมาโต ปาติโมกฺเข จ สํวโร
มตฺตตฺตญฺตฺตา จ ภตฺตตฺตมฺมํ ปนฺตตฺตจ สยนาสนํ
อริจฺจิตฺเต จ อาโยโค เอตํ พุทฺธาน สาสนํ ฯ

แปล: การไม่ทำความชั่วทั้งปวง ๑
การบำเพ็ญแต่ความดี ๑ การทำจิตต์
ของตนให้ผ่องใส ๑ นี้เป็นคำสอนของ
พระพุทธเจ้าทั้งหลาย

ขันติ คือความอดกลั้น เป็นตบะ
อย่างยิ่ง, พระพุทธเจ้าทั้งหลายกล่าวว่า
นิพพาน เป็นบรมธรรม, ผู้ทำร้ายคนอื่น
ไม่ถือว่าเป็นบรรพชิต, ผู้เบียดเบียนคนอื่น
ไม่ถือว่าเป็นสมณะ

การไม่กล่าวร้าย ๑ การไม่ทำร้าย
๑ ความสำรวมในปาติโมกข์ ๑ ความ

เป็นผู้รู้จักประมาณในอาหาร ๑ ที่นั่ง
นอนอันสงบ ๑ ความเพียรในอธิจิตต์ ๑
นี้เป็นคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย
ที่เข้าใจกันโดยทั่วไป และจำกันได้
มาก ก็คือ ความในคาถาแรกที่ว่า *ไม่ทำ
ชั่ว ทำแต่ความดี ทำจิตใจให้ผ่องใส*

โอบาทวรรค ตอนที่ว่าด้วยเรื่องให้โอบาท
แก่นางภิกษุณี เป็นต้น, เป็นชื่อวรรคที่
๓ แห่งปาจิตติยกัณฑ์ ในมหาวิภังค์
พระวินัยปิฎก

โอบาทานุสาสนี คำกล่าวสอนและพร้า
สอน, คำว่ากล่าวตักเตือนและแนะนำ
พร้าสอน; ดู *โอบาท*

โอบษฐ์ ปาก, ริมฝีปาก

โอบุสสา การเรียกเข้าหมู่, เป็นชื่อสังฆ-
กรรมจำพวกหนึ่ง มีทั้งที่เป็นอปโลกน-
กรรม (เช่น การรับสามเณรผู้กล่าวต่อ
พระผู้มีพระภาคเจ้าซึ่งถูกนาสนะไปแล้ว
และเธอกลับตัวได้) เป็นญัตติกรรม
(เช่น เรียกอุปสัมปทาเปกขะที่สอนซ้อม
อันตรายิกธรรมแล้วเข้าไปในสงฆ์) เป็น
ญัตติหุติกรรม (เช่น หงายบาตรแก่
คฤหัสถ์ที่กลับตัวประพฤติดี) เป็นญัตติ-
จตุตถกรรม (เช่น ระงับนิกกรรมที่ได้
ทำแก่ภิกษุ); คู่กับ *นิตฺสาราณา*

โอบาทกรูป ดูที่ *กรูป ๒๘*

ฃฃฃ

คํานํานูชาในวณสําคัญ

- • -

คําวายคอกไม้ฐูปเทียน

วันมาฆบูชา

อชชายั, มาฆปุณณมึ สมปตตาท, มาฆนกกชตเตน, ปุณณจณโท ยุตโต, ยตถ ตถาคโต, อรหึ สมมาสมพุทโธ, จาตุงคโก, สาวกสนนึปาเต, โอวาทปาตีโมกขั อุตทิสึ.

ตทาท หึ, อชตมเตรสานึ ภิกขุสตานึ, สพุเพสัเยว ชัณาสวานั, สพุเพ เต เอหึภิกขุกา, สพุเพปึ เต อนามนติตาว, ภควโต สนตึกั อาคตาท, เวพูนเน กลนทกนึวาเป, มาฆปุณณมึยั, วชตมมานกจฉายาย, ตสมึญจ สนนึปาเต, ภควา วิสุทฺธึโปสถั อกาลึ, โอวาทปาตีโมกขั อุตทิสึ. อัยั อมหากั ภควโต, เอโกเยว สาวกสนนึปาโต อโหสิ, จาตุงคโก, อชตมเตรสานึ ภิกขุสตานึ, สพุเพสัเยว ชัณาสวานั.

มยนุทานึ, อิมั, มาฆปุณณมึ-นกกชตตสมยั, ตกกกาลสทิสั, สมปตตาท, สจึรปริณึพพุตมปิ, ตั ภควนตั อนุสสรมานาท, อิมสมึ, ตสส ภควโต, สกขึญเต เจตึเย, อิเมหึ, ทึปฐูปปฐูปาตี-สกกาทเรหึ, ตั ภควนตั, ตานึ จ, อชตมเตรสานึ ภิกขุสตานึ, อภึปูชยาม.

สารุ โน ภนเต ภควาท, สสาวกสงโฆ, สจึรปริณึพพุตปิ, कुณेतึ ฐรมาโน, อิเม สกกาทเร, ทुकคตปณณาการญเต, ปฏึคคณหัท, อมหากั, ชัฆรตตั, หิตาย, สชาย.

คำแปล

วันนี้ มาถึงมาฆปุณณมี ดิถีพระจันทร์เพ็ญ ประกอบด้วยมาฆฤกษ์ ตรงกับวันที่องค์พระตถาคต อรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้ทรงแสดงโอวาทปาติโมกข์ ในที่ประชุมสงฆ์สาวก พร้อมองค์สี่ประการ

ครั้งนั้นแล พระภิกษุ ๑,๒๕๐ องค์ ล้วนแต่ชีณาสพอรหันต์ อุปสมบทด้วยเอหิภิกขุอุปสัมปทา มิได้มีผู้ใดนัดหมาย ได้มายังสำนักพระผู้มีพระภาค ณ พระอารามเวฬุวัน เวลาตะวันบ่าย ในวันมาฆปุณณมี ณ ที่ประชุมนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงกระทำวิสุทธิอุโบสถ ทรงแสดงโอวาทปาติโมกข์ การประชุมพระสงฆ์สาวกพร้อมด้วยองค์ ๔ ของพระผู้มีพระภาคเจ้าแห่งเราทั้งหลาย ได้มีเพียงครั้งเดียวนี้เท่านั้น ภิกษุผู้เข้าประชุม ๑,๒๕๐ องค์นั้น ล้วนเป็นพระชีณาสพอรหันต์

บัดนี้ เราทั้งหลาย มาถึงมาฆปุณณมีนักขัตตสมัย คล้ายวันสาวกสันนิบาตนั้นแล้ว มาระลึกถึงพระผู้มีพระภาค แม้ปรินิพพานานแล้ว ขอน้อมบูชาพระผู้มีพระภาค กับทั้งภิกษุสงฆ์สาวก ๑,๒๕๐ องค์นั้น ด้วยเครื่องสักการะทั้งหลาย มีรูปเทียนดอกไม้ เป็นต้น เหล่านี้ ณ พระพุทธเจดีย์ ซึ่งเป็นสักขีพยาน แห่งพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น

ข้าแต่พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เจริญ ขอพระผู้มีพระภาคเจ้า พร้อมทั้งพระสงฆ์สาวก แม้ปรินิพพานานนักแล้ว แต่โดยพระคุณทั้งหลายยังคงดำรงอยู่ จงทรงรับเครื่องสักการะเหล่านี้ของข้าพเจ้าทั้งหลาย เพื่อประโยชน์และความสุข แก่ข้าพเจ้าทั้งหลาย ลี้ลกาลนาน เทอญฯ

คำถวายดอกไม้ธูปเทียน

วันวิสาขบูชา

ยมมมห โข มยํ, ภควนฺตํ สรณํ คตา, โย โน ภควา สตถา, ยสฺส จ มยํ,
ภควโต ธมฺมํ โรเจม, อโหสิ โข โส ภควา, มชฺฉิเมสฺสุ ชนฺปะเทสฺสุ, อริยเกสฺสุ มนุสฺเสสฺสุ
อุปัปฺนโน, ขตฺติโย ชาตียา, โคตโม โคตเตน, สกฺยปฺตุโต, สกฺยกุลา ปพฺพชิตฺ,
สเทวเก โลเก, สมารเก สพฺรหฺมเก, สสฺสมณพฺรหฺมณียา ปชาย,
สเทวมนุสฺสาย, อนุตฺตรํ สมฺมาสมฺโพธิ, อภิสมฺพุทฺโธ.

นิสฺสํสยํ โข โส ภควา, อรหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธ, วิชชาจรณสมฺปนฺโน, สุกฺโต,
โลกวิทู, อนุตฺตโร ปุริสทมฺมสารถิ, สตถา เทวมนุสฺसानํ, พุทฺโธ ภควา.

สวากฺขาโต โข ปน, เตน ภควตา ธมฺโม, สนฺทิฎฺฐิโก, อกาลิโก,
เอหิปฺสฺสิโก, โอปนยิโก, ปจฺจตฺตํ เวทิตพฺโพ วิญญูหิ.

สุปฏิปฺนโน โข ปนสฺส, ภควโต สวากฺสงฺโฆ, อุชฺฐปฏิปฺนโน ภควโต สวากฺสงฺโฆ,
ถายปฏิปฺนโน ภควโต สวากฺสงฺโฆ, สามิจิปฏิปฺนโน ภควโต สวากฺสงฺโฆ, ยทิทํ
จตฺตาริ ปุริสยฺคานิ, อฏฺฐ ปุริสปุคฺคลา, เอส ภควโต สวากฺสงฺโฆ, อาหุเนยฺโย,
ปาหุเนยฺโย, ทกฺขิณฺเยโย, อณฺชลิกรณฺเยโย, อนุตฺตรํ ปุณฺณกฺเขตฺตํ โลกสฺส.

อยํ โข ปน ปฏฺิมา (อุโป), ตํ ภควนฺตํ อุทฺทิสฺส กตา (กโต), ยาวเทว ทสฺสเนน,
ตํ ภควนฺตํ อนุสฺสริตฺวา, ปสาทสํเวคปฏฺิลาถาย.

มยํ โข เอตฺรหิ, (อิมํ วิสาขปุณฺณมีกาลํ, ตสฺส ภควโต, ชาติสมฺโพธินิพฺพาน-
กาลสมฺมตํ) ปตฺวา, อิมํ จานํ สมปตฺตา, อิเม, ทิปฺฐุปฺปุผาติ-สกฺกาเร,
คเหตุวา, อตฺตโน กายํ, สกฺการุปรานํ กริตฺวา, ตสฺส ภควโต, ยถาภุจฺเจ कुณฺ,
อนุสฺสรนฺตา, อิมํ ปฏฺิมาฆริ (อุปั), ติกฺขตฺตํ, ปทกฺขิณํ กริสฺสาม, ยถาคหิตฺเทหิ,
สกฺกาเรหิ, ปุชฺํ คุรุมาณา.

สาธู โน ภนฺเต ภควา, สุจิริปรินิพฺพุโตปิ, ถาตพฺเพหิ कुณฺเหหิ,
อตีตารมฺมณฺตาย, ปณฺถายมาโน, อิเม, อมฺเหหิ คหิตฺ, สกฺกาเร,
ปฏฺิคฺคณฺหาตุ, อมฺหากํ, ทิฆรตฺตํ, หิตาย, สุขาย.

คำแปล

เราทั้งหลายถึงพระผู้มีพระภาคพระองค์ใด ว่าเป็นที่พึงที่ระลึก พระผู้มีพระภาคพระองค์ใด เป็นศาสดาของเราทั้งหลาย ก็เราทั้งหลายขอบใจธรรม ของพระผู้มีพระภาคพระองค์ใด พระผู้มีพระภาคเจ้า พระองค์นั้นแล เสด็จอุบัติแล้วในมัชฌิมชนบท ในหมู่แห่งมนุษย์ชาวอริยกะทั้งหลาย พระองค์เป็นกษัตริย์โดยพระชาติ เป็นโคดมโดยพระโคตร เป็นสักยบุตร บรรพชาแล้วจากสักยตระกูล ได้ตรัสรู้แล้วซึ่งอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ

โดยไม่มีที่สงสัยแล พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น เป็นพระอรหันต์ ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง ทรงถึงพร้อมด้วยวิชาปัญญาตรัสรู้แจ้งชัด และจรณะข้อปฏิบัติเครื่องดำเนินถึงวิชชาอันครบครัน เสด็จไปดีแล้ว เป็นผู้รู้แจ้งโลก เป็นสาวกผู้ฝึกบุรุษที่ควรฝึกได้ ไม่มีผู้ใดยิ่งไปกว่า เป็นศาสดาของปวงเทพแล่มนุษย์ทั้งหลาย เป็นผู้รู้ ผู้ตื่น ผู้เบิกบานแล้ว ทรงมีพระคุณความดีเป็นที่นับถือเลิศล้ำ

ธรรมอันพระผู้มีพระภาคเจ้านั้นแล ตรัสไว้ดีแล้ว อันผู้ปฏิบัติจะพึงเห็นชัดด้วยตนเอง ไม่ต้องรอกาลเวลาที่จะให้ผล เป็นของดีจริงแท้ ควรจะเชิญชวนให้มาดู แล ควรจะน้อมเข้ามาในตน เป็นธรรมที่วิญญูชนจะพึงรู้เฉพาะตน ต้องทำจึงเสวยผลได้

พระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาคเจ้า เป็นผู้ปฏิบัติดี เป็นผู้ปฏิบัติตรง เป็นผู้ปฏิบัติควรแก่เหตุผล เป็นผู้ปฏิบัติหน้าเคารพนับถือ พระสงฆ์สาวกนี้ คือคฤหัสถ์สี่คู่ นับเรียงตัวตามลำดับอริยมรรคอริยผล เป็นแปดบุคคล หมู่สาวกของพระผู้มีพระภาคเจ้านี้ เป็นผู้ควรแก่ของที่บุคคลนำมาบูชา เป็นผู้ควรแก่สักการะเครื่องต้อนรับ เป็นผู้ควรแก่ทานที่บุคคลบริจาคถวาย เป็นผู้ควรแก่การทำอัญชลีประนมมือไหว้ เป็นนาบุญของโลก ไม่มีบุญเขตอื่นยิ่งไปกว่า

ก็พระปฐมมา(พระสฎฐ)นี้แล ได้สร้างอุทิศเฉพาะต่อพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น เพื่อให้ได้เห็น เป็นที่ระลึกถึงพระคุณของพระองค์ จะได้เกิดความเลื่อมใสและเป็นเครื่องกระตุ้นเตือนใจ

บัดนี้ มาถึง (วันวิสาขปุณณมีเพ็ญเดือนหก อันเป็นที่รู้ว่าเป็นกาลเป็นที่ประสูติ ตรัสรู้ และปรินิพพาน ของพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น) เราทั้งหลายจึงมาพร้อมกัน ยังสถานที่นี้ ได้ถือเครื่องสักการะเหล่านี้ มีรูปเทียนดอกไม้ เป็นต้น ทำกายของตนให้เป็นดังภาชนะรองรับเครื่องสักการะ น้อมรำลึกถึงพระคุณทั้งหลายตามที่เป็นจริง ของพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น จะทำประทักษิณพระปฐมา(พระสถูป)นี้ ลี้นวาระสามรอบ กระทำการบูชา ด้วยเครื่องสักการะทั้งหลายตามที่ถือไว้

ข้าแต่พระผู้มีพระภาคผู้เจริญ ขอพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น แม้ปรินิพพานแล้วสิ้นกาลนาน แต่โดยพระคุณทั้งหลายยังปรากฏอยู่ อันบุคคลพึงรู้โดยความเป็นอติदारมณฺ์ จงทรงรับซึ่งเครื่องสักการะ อันข้าพเจ้าทั้งหลายถือไว้แล้วนี้ เพื่อประโยชน์และความสุข แก่ข้าพเจ้าทั้งหลาย สิ้นกาลนาน เทอญฯ

หมายเหตุ: ถ้าเวียนรอบเจดีย์ ใช้คำว่า *อุโบ, กโต, อุโป* อย่างในวงเล็บ
ถ้าเวียนรอบโบสถ์ ใช้อย่างที่ให้ไว้ในวงเล็บ

อนึ่ง ถ้าเป็นเวียนเทียนในวันอัฐมี เปลี่ยนข้อความยาวในวงเล็บเป็น “*วิสาขปุณณมีโตปร, อฏฐมีกาล, ตสส ภควโต, สรรชมาปน-กาลสมมต*” และเปลี่ยนคำแปลเป็น “*บัดนี้ เราทั้งหลายอยู่มาจนถึงวันอัฐมี ซึ่งต่อหลังจากวันวิสาขปุณณมี สมมติว่าเป็นวันปลงพระสรีระของสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น*”

คำถวายดอก ไม้ ธูป เทียน

วันอาสาฬหบูชา

ยมมเห โข มยํ, ภควนตํ สรณํ คตา, โย โน ภควา สตถา, ยสส จ มยํ,
ภควโต ฌมมํ โรเจม. อโหสิ โข โส ภควา, อรหํ สมมาสมพุทฺธ, สตเตสสุ,
การุณณํ ปฏิจจ, กรุณายโก หิตตสี, อนุกมปํ อูปาทาย, อาสาฬหปุณณมียํ,
พาราณสียํ, อีสิปตเน มิคทาเย, ปญจวคคิยานํ ภิกขุณํ, อนุตฺตรํ ฌมมจกุกํ,
ปจฺมํ ปวตเตตฺวา, จตตาริ อริยสจฺจานิ, ปกาเสสิ.

ตสฺมิณจ โข สมเย, ปญจวคคิยานํ ภิกขุณํ, ปมุโข, आयสฺมา
อณฺณาโกณฺทลฺโย, ภควโต ฌมมํ สุตฺวา, วิรชํ วีตมลํ, ฌมมจกุกํ, ปฏฺฐิตฺวา,
ยงฺกิลฺลิจิ สมฺมทฺยฌมมํ, สพฺพนตํ นิโรธฌมฺมนฺติ, ภควนตํ, อูปสมฺปทํ ยาจิตฺวา,
ภควโตเยว สนฺตฺติเก, เอหิภิกขุอูปสมฺปทํ, ปฏฺฐิตฺวา, ภควโต ฌมฺมวินฺเย,
อริยสาวกสงฺโฆ, โลเก ปจฺมํ อูปปฺนฺโน, อโหสิ.

ตสฺมิณจปิ โข สมเย, สงฺฆรตฺนํ, โลเก ปจฺมํ อูปปฺนฺนํ, อโหสิ,
พฺุทฺธรตฺนํ, ฌมฺมรตฺนํ, สงฺฆรตฺนนฺติ, ติรตฺนํ สมฺปุณฺณํ อโหสิ.

มยํ โข เอตฺรหิ, อิมํ อาสาฬหปุณฺณมีกาลํ, ตสฺส ภควโต, ฌมมจกุกปฺวตฺตณ-
กาลสมฺมตํ, อริยสาวกสงฺฆ-อูปฺตติกาลสมฺมตลฺลจ, รตฺนตฺตยสมฺปุณฺณ-
กาลสมฺมตลฺลจ, ปตฺวา, อิมํ จานํ สมฺปตฺตา, อิเม สกฺกาเร คเหตุวา,
อตฺตโน กายํ, สกฺการูปธานํ กริตฺวา, ตสฺส ภควโต, ยถาภุจฺเจ कुณฺเ,
อนุสฺสรนฺตา, อิมํ พุทฺธปฏฺฐิมํ (อุปั), ติกฺขตฺตํ, ปทกฺขินฺนํ กริสฺสาม,
ยถาคหิตฺเทหิ สกฺกาเรหิ, ปุชฺชํ กุรฺมานา.

สาธู โน ฆนฺเต ภควา, สุจิริปรินิพฺพุโตปิ, ฆาตพฺเพหิ कुณฺเห,
อตีตารมฺมณฺตาย, ปญฺญาเยมาโน, อิเม, อมฺเหหิ คหิตฺเต, สกฺกาเร,
ปฏฺฐิคคณฺหาตฺ, อมฺหากํ, ทีฆรตฺตํ, หิตาย, สุขาย.

คำแปล

เราทั้งหลายถึงซึ่งพระผู้มีพระภาคพระองค์ใดแล ว่าเป็นที่พึงที่ระลึก พระผู้มีพระภาคพระองค์ใดเป็นพระศาสดาของเราทั้งหลาย อนึ่ง เราทั้งหลายชอบใจซึ่งธรรมของพระผู้มีพระภาคพระองค์ใด พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น เป็นพระอรหันต์ ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง ทรงอาศัยความการุญในสัตว์ทั้งหลาย ทรงพระกรุณาแสวงหาประโยชน์แก่อกุล ทรงอาศัยความเอ็นดู ได้ยังพระธรรมจักรอันยอดเยี่ยมให้เป็นไป ทรงประกาศอริยสัจ ๔ เป็นครั้งแรก แก่พระภิกษุปัญจวัคคีย์ ที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน ใกล้กรุงพาราณสี ในวันอาสาฬหปุณณมี

อนึ่ง ในสมัยนั้นแล ท่านพระอัญญาโกณฑัญญะ ผู้เป็นหัวหน้าของพระภิกษุปัญจวัคคีย์ พึงธรรมของพระผู้มีพระภาคแล้ว ได้ธรรมจักรอันบริสุทธิ์ปราศจากมลทินว่า สิ่งใดสิ่งหนึ่ง มีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งทั้งปวงนั้น มีความดับไปเป็นธรรมดา จึงทูลขออุปสมบท แก่พระผู้มีพระภาคเจ้า แล้วได้เป็นพระอริยสงฆ์สาวก ในธรรมวินัยของพระผู้มีพระภาคเจ้า เป็นองค์แรกในโลก

อนึ่ง ในสมัยนั้นแล พระสังฆรัตนะได้บังเกิดขึ้นเป็นครั้งแรก พระรัตนตรัย คือ พระพุทธรัตนะ พระธรรมรัตนะ พระสังฆรัตนะ ได้สมบูรณ์แล้วในโลก

บัดนี้ เราทั้งหลายแล มาประจวบมงคลสมัยอาสาฬหปุณณมี วันเพ็ญอาสาฬหมาส ที่รู้พร้อมกันว่า เป็นวันที่พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้นทรงประกาศพระธรรมจักร เป็นวันที่เกิดขึ้นแห่งพระอริยสงฆ์สาวก และเป็นวันที่พระรัตนตรัยสมบูรณ์ คือ ครบ ๓ รัตนะ จึงมาประชุมกันแล้ว ณ ที่นี้ ถือเครื่องสักการะเหล่านี้ ทำกายของตนให้เป็นดังภาชนะรองรับเครื่องสักการะ ระลึกถึงพระคุณตามเป็นจริงทั้งหลายของพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น จักทำประทักษิณสี่นักษัตรรอบ ซึ่งพระพุทธรูปปฏิมา(พระสถูป)นี้ บูชาอยู่ด้วยสักการะตามที่ถือไว้แล้ว

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขอพระผู้มีพระภาคเจ้าแม่เสด็จปรินิพพานานแล้ว แต่โดยพระคุณยังทรงดำรงอยู่ อันข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลาย จะพึงรู้โดยความเป็นอติदारมณัง จงทรงรับเครื่องสักการะ อันข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายถือไว้แล้วนี้ เพื่อประโยชน์ เพื่อความสุข แก่ข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ลินกาลนาน เทอญฯ

แถลงการจัดทำหนังสือ ประกาศพระคุณ ขอบคุณ และอนุโมทนา

หนังสือนี้เกิดขึ้นในเวลาเร่งด่วน แต่สำเร็จได้ด้วยความร่วมมือแรงร่วมใจของผู้ร่วมสำนักและด้วยการใช้วิธีลัด คือ ขอให้พระเปรียญ ๔ รูป แห่งสำนักวัดพระพิเรนทร์ นำคำศัพท์ทั้งหลายในหนังสือ *ศัพท์หลักสูตรภาษาไทย สำหรับนักธรรมชั้นตรี ชั้นโท และ ชั้นเอก* รวม ๓ เล่ม ไปเรียงลำดับอักษรมา แล้วผู้จัดทำปรุงแต่งขยายออกเป็น *พจนานุกรมพุทธศาสตร์* เล่มนี้

หนังสือ *ศัพท์หลักสูตรภาษาไทย* ๓ เล่มนั้น มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยได้จัดพิมพ์ขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๓ ในคราวที่คณะสงฆ์เพิ่มวิชาภาษาไทยเข้าในหลักสูตรนักธรรมทั้งสามชั้น หนังสือแต่ละเล่มแบ่งออกเป็น ๓ ภาค ตามวิชาเรียนของนักธรรม คือ พุทธประวัติ (อนุพุทธประวัติ และพุทธธานุพุทธประวัติ) ธรรม และวินัย รวม ๓ เล่ม เป็น ๙ ภาค มีศัพท์จำนวนมาก แต่คงจะเป็นเพราะการจัดทำและตีพิมพ์เร่งรีบเกินไป หนังสือจึงยังไม่เข้ารูปเท่าที่ควร ประจวบกับทางคณะสงฆ์ได้ยกเลิกวิชาภาษาไทยเสียอีก หนังสือชุดนี้จึงทั้งถูกทอดทิ้งและถูกหลงลืม เหตุที่ผู้จัดทำมานึกถึงหนังสือนี้ ก็เพราะระหว่างนี้ กำลังเขียน *สารานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับกลาง* ค้างอยู่ จึงมีความเกี่ยวข้องกับหนังสือจำพวกประมวลศัพท์และพจนานุกรมอยู่บ่อยๆ เมื่อปรารภกันว่าจะพิมพ์หนังสือเป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพท่านพระครูปลัด สัมย์ กิตติพิตโต เจ้าอาวาสวัดพระพิเรนทร์ เวลาผ่านไปก็ยังไม่ได้หนังสือที่จะพิมพ์ ผู้จัดทำนี้รู้ตัวว่าอยู่ในฐานะที่จะต้องเป็นเจ้าการในด้านการพิมพ์ จึงได้พยายามมาแต่ต้นที่จะหลีกเลี่ยงการพิมพ์หนังสือที่ตนเขียนหรือมีส่วนร่วมเขียน ครั้นเห็นจวนตัวเข้า คิดว่าหากนำหนังสือศัพท์หลักสูตรภาษาไทย ๓ เล่ม ๙ ภาคนี้มาปรับปรุงตกแต่งเพียงเล็กน้อย ก็จะได้หนังสือที่มีประโยชน์พอสมควร และขนาดเล่มหนังสือก็จะพอเหมาะแก่งาน เมื่อนำมาหารือกันก็ได้รับความเห็นชอบ จึงเริ่มดำเนินการ เมื่อแรกตกลงใจนั้น คิดเพียงว่า นำคำศัพท์ทั้งหมดมาเรียงลำดับใหม่เข้าเป็นชุดเดียวกันเท่านั้นก็คงเป็นอันเพียงพอ จากนั้นโหมตรวจเกลากอีกเพียง ๔-๕ วัน ก็คงเสร็จสิ้น ทั้งตนเองก็จะหลีกเลี่ยงจากความเป็นผู้เขียนได้ด้วย แต่เมื่อทำจริงกลายเป็นใช้เวลาปรุงแต่งเพิ่มเติมอย่างหนักถึงค่อนข้างเดือนจึงเสร็จ จำต้องทำต้นฉบับไป ทอยยตีพิมพ์ไป ขนาดหนังสือก็ขยายจากที่กะไว้เดิมไปอีกมาก ศัพท์จำนวนมากภายในศัพท์หลักสูตร ที่ซ้ำกันและที่เป็นคำสามัญในภาษาไทย ได้ตัดทิ้งเสียมากมาย คำที่เห็นควรเพิ่มก็เติมเข้ามาใหม่เท่าที่ทำได้ทัน คำที่มีอยู่แล้วซึ่งเห็นว่ามีข้อควรรู้อีกก็เสริมและขยายออกไป กลายเป็นหนังสือใหม่ขึ้นอีกเล่มหนึ่ง มีลักษณะแปลกออกไปจากของเดิม หลีกเลี่ยงความเป็นผู้เขียนหรือร่วมเขียนไม่พ้น อย่างไรก็ตาม เนื้อหาในศัพท์หลักสูตรนั้นก็ยังคงเป็นส่วนประกอบเกือบครึ่งต่อครึ่งในหนังสือเล่มนี้ เนื้อหาที่มาจากหนังสือศัพท์หลักสูตรเหล่านั้น แยกตามแหล่งได้เป็น ๓ พวกใหญ่ คือ พวกหนึ่งเป็นความหมายและคำอธิบายที่ตัดจากหนังสือแบบเรียนนักธรรม มี *นวกวาท* และ *วินัยมุข* เป็นต้น ซึ่งส่วนใหญ่เป็นพระนิพนธ์ของ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส พวกที่สองได้แก่คำไทยสามัญหรือคำเกี่ยวกับภาษาและวรรณคดี ซึ่งคัดคำจำกัดความหรือความหมายมาจาก *พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๔๙๓* พวกที่สามคือนอกจากนั้นเป็นคำอธิบายของท่านผู้รวบรวมและเรียบเรียงหนังสือศัพท์หลักสูตรเหล่านั้นเอง ส่วนครึ่งหนึ่งที่เพิ่มใหม่ คัดหรือปรับปรุงจาก *พจนานุกรมพุทธศาสตร์* ของพระราชวรมุนี (ประยูรค์ ปยุตโต) คือผู้จัดทำนี้เองบ้าง ปรุงขึ้นใหม่สำหรับคราวนี้ ซึ่งบางส่วนอาจพ้องกับใน *สารานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับกลาง* อันเป็นวิทยาทานที่จะพิมพ์ออกต่อไปบ้าง ได้จากแหล่งอื่นๆ รวมทั้งแบบเรียนนักธรรมที่กล่าวมาแล้วบ้าง

หนังสือนี้เรียก *พจนานุกรมพุทธศาสตร์* ให้ต่างจาก *พจนานุกรมพุทธศาสตร์* ที่ได้จัดทำและตีพิมพ์ไปก่อนแล้ว เพราะ *พจนานุกรมพุทธศาสตร์* แสดงเฉพาะข้อที่เป็นหลักหรือหลักการของพระพุทธศาสนา อันได้แก่คำสอนที่เป็นสาระสำคัญ ส่วนหนังสือเล่มนี้รวมเอาสิ่งทั้งหลายที่เรียกกันโดยนามว่าพระพุทธศาสนาเข้ามาอย่างทั่วไป มีทั้งคำสอนประวัติ กิจการ พิธีกรรม และแม้สิ่งที่ไม่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนาโดยตรง อย่างไรก็ตาม แม้ *พจนานุกรมพุทธศาสตร์* นี้จะมีขอบข่ายกว้างขวางกว่า *พจนานุกรมพุทธศาสตร์* แต่ก็หย่อนกว่าในแง่ความลึกและความละเอียด เพราะเขียน

แค่พอรู้ ตลอดจนมีลักษณะทางวิชาการน้อยกว่า เช่น ไม่ได้แสดงที่มา เป็นต้น การที่ปล่อยให้ลักษณะเหล่านี้ขาดอยู่นอกจากเพราะเวลาเร่งรัดและขนาดหนังสือบังคับแล้ว ยังเป็นเพราะเห็นว่าเป็นลักษณะที่พียงมีใน *สารานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับกลาง* หรือแม้ *ฉบับเล็ก* ที่ทำอยู่ก่อนแล้ว แต่ยังไม่เสร็จ อย่างไรก็ตามด้วยเนื้อหาเท่าที่มีอยู่นี้ หวังว่า *พจนานุกรมพุทธศาสตร์* คงจักสำเร็จประโยชน์พอสมควร โดยเฉพาะแก่ครูและนักเรียนนักธรรม สมตามชื่อที่ได้ตั้งไว้

การที่หนังสือนี้สำเร็จได้ นอกจากอาศัยคัมภีร์ภาษาบาลีที่ใช้ศึกษาค้นคว้าเป็นหลักต้นเดิมแล้ว ยังได้อาศัยอุปกรณ์แห่งแบบเรียน ตำรา และความช่วยเหลือร่วมมืองานของผู้เกี่ยวข้องหลายท่าน ดังได้กล่าวแล้ว ณ โอกาสนี้

จึงขออนุสรณ์พระคุณแห่ง สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ซึ่งได้ทรงพระนิพนธ์แบบเรียนนักธรรมไว้ อันอำนวยความสะดวกและคำอธิบายแห่งศัพท์ต่างๆ ที่เกี่ยวกับพระธรรมวินัย จำนวนมาก มีทั้งที่ทรงวางไว้เป็นแบบ และทรงแนะไว้เป็นแนว

ขออนุโมทนาต่อคณะกรรมการชำระปทานุกรม ซึ่งทำให้เกิดมี *พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๔๙๓* ที่อำนวยความสะดวกแห่งคำศัพท์ที่มีใช้ในภาษาไทย

ขออนุโมทนาขอขอบคุณคณะผู้จัดทำหนังสือ *ศัพท์หลักสูตรภาษาไทย* ของมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย คือ อาจารย์แปลก สนธิรักษ์ ปธ. ๙ อาจารย์สวัสดิ์ พินิจจันทร์ ปธ. ๙ อาจารย์สิริ เพ็ชรไชย ปธ. ๙ และพระมหาจำลอง ฐิริปัญโญ (สารพัดนึก) พธ.บ., M.A. ผู้เก็บรวบรวมศัพท์และแสดงความหมายของศัพท์ไว้ได้เป็นจำนวนมาก

พระปริยัติ ๔ รูป คือ พระมหาอินศร จินตปาณิโย พระมหาแถม กิตติภทฺโท พระมหาเฉลิม ญาณจารี และพระมหาอัมพร ธีรปัญโญ เป็นผู้เหมาะสมที่จะร่วมงานนี้ เพราะเคยเป็นนักเรียนรุ่นพิเศษแห่งสำนักวัดพระพิเรนทร์ ซึ่งได้มาเล่าเรียนตั้งแต่ยังเป็นสามเณร และได้อยู่ในความดูแลรับผิดชอบอย่างใกล้ชิดของพระครูปลัดสมัย กิตติพิตฺโต ในฐานะที่ท่านเป็นอาจารย์ใหญ่แห่งสำนักเรียน ทั้งสี่รูปนี้ นอกจากเป็นผู้จัดเรียงลำดับศัพท์ในเบื้องต้นแล้ว ยังได้ช่วยตรวจบริสุทธ์ และชวนช่วยในด้านธุรการอื่นๆ โดยตลอดจนหนังสือเสร็จ ชื่อว่าเป็นผู้ร่วมจัดทำหนังสือ *พจนานุกรมพุทธศาสตร์* นี้

คณะวัดพระพิเรนทร์ ทั้งฝ่ายพระสงฆ์และศิษย์ ได้ช่วยสนับสนุนด้วยการบริจาคร่วมเป็นทุนค่าตีพิมพ์บ้าง กระทบ ไร่ยาวจักรอย่างอื่นบ้าง โดยเฉพาะในเวลาทำงานเร่งด่วนที่ต้องอุทิศเวลาและกำลังให้แก่งานอย่างเต็มที่เช่นนี้ ทางฝ่ายพระสงฆ์ พระภิกษุฤกษ์วัลย์ สมจิตฺโต และทางฝ่ายศิษย์ นายสมาน คงประพันธ์ ได้ช่วยเหลืออำนวยความสะดวกเป็นอย่่างมาก แม้ท่านอื่นๆ ที่มีกุศลเจตนาสนับสนุนอยู่ต่างๆ มีพระภิกษุหลาย ปณฺญาทีโป เป็นต้น ก็ขออนุโมทนาไว้ ณ ที่นี้ด้วย

ขออนุโมทนาต่อทางโรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม ที่ตั้งใจตีพิมพ์หนังสือเล่มนี้ โดยฐานมีความสัมพันธ์กับวัดพระพิเรนทร์มาเป็นเวลานาน และมีความรู้จักคุ้นเคยกับท่านพระครูปลัดสมัยโดยส่วนตัว จึงสามารถตีพิมพ์ให้เสร็จทันการ แม้จะมีเวลาทำงานจำกัดอย่างยิ่ง ทั้งนี้ ขออนุโมทนาตลอดไปถึงผู้ทำงานทั้งหลาย มีช่างเรียง เป็นต้น ที่มีน้ำใจช่วยเหลือความที่ขอเพิ่มเติมเข้าบ่อยๆ ในระหว่างบริสุทธ์โดยเรียบร้อย ทั้งที่เป็นเรื่องยุ่งยากสำหรับงานที่เร่ง

ทางฝ่ายการเงินแจ้งว่า ทุนที่มีผู้บริจาคช่วยค่าตีพิมพ์หนังสือยังมีไม่ถึง ๑๐,๐๐๐.๐๐ บาท (หนึ่งหมื่นบาท) “ทุนพิมพ์พุทธศาสนปกรณ” ได้ทราบจึงมอบทุนช่วยค่าตีพิมพ์เป็นเงิน ๒๐,๐๐๐ บาท (สองหมื่นบาท)

ทุนพิมพ์พุทธศาสนปกรณนั้น เกิดจากเงินที่พุทธศาสนิกชนชาวไทยในสหรัฐอเมริกา (ส่วนมาก คือ เมืองนิวยอร์ก ชิคาโก ฟิลาเดลเฟีย และบางเมืองในนิวเจอร์ซีย์) บริจาคเพื่อเป็นค่าเดินทางและค่าใช้จ่ายส่วนตัวของผู้จัดทำหนังสือนี้ในโอกาสต่างๆ และผู้จัดทำได้ยกตั้งอุทิศเป็นทุนพิมพ์หนังสือทางพระศาสนาซึ่งคิดว่าจะเป็นประโยชน์มากกว่า การนำทุนนั้นมาช่วยค่าพิมพ์หนังสือเล่มนี้ แม้เป็นเรื่องฉุกเฉินนอกเหนือจากโครงการ แต่ก็ยังอยู่ในวัตถุประสงค์ จึงขออุทิศกุศล ขออำนาจบุญราศีอันเกิดจากการจัดทำและจัดพิมพ์หนังสือนี้ จงเป็นพลวปัจจัย อนุโมทนาให้ท่านพระครูปลัดสมัย กิตติพิตฺโต ประสบสุขสมบัติในสัมปรายภพ ตามควรแก่คติวิสัย ทุกประการ

ผู้จัดทำ

ความเป็นมาของ พจนานุกรมพุทธศาสตร์

เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๖ พระมหาประยุทธ์ ปยุตฺโต ได้จัดทำ พจนานุกรมศัพท์พระพุทธศาสนา ไทย-บาลี-อังกฤษ เล่มเล็กๆ เล่มหนึ่งเสร็จสิ้น (เป็นฉบับที่มุ่งคำแปลภาษาอังกฤษ ไม่มีคำอธิบาย ต่อมาได้เริ่มขยายให้พิสดารใน พ.ศ. ๒๕๑๓ แต่พิมพ์ถึงอักษร ฐ เท่านั้นก็ชะงัก) และในเดือนกันยายน ปีเดียวกันนั้น ก็ได้เริ่มงานจัดทำ พจนานุกรมพระพุทธศาสนา ที่มีคำอธิบาย ๒ ภาษา คือ ภาษาไทยและภาษาอังกฤษ พร้อมทั้งหมวดธรรม แต่เมื่อทำจบเพียงอักษร บ ก็ต้องหยุดค้างไว้ เพราะได้รับการแต่งตั้งโดยไม่รู้ตัวให้เป็นผู้ช่วยเลขาธิการมหาวิทยาลัยสงฆ์ราชวิทยาลัย แล้วหันไปทุ่มเทกำลังและอุทิศเวลาให้กับงานด้านการศึกษาของมหาวิทยาลัยสงฆ์ จนถึง พ.ศ. ๒๕๑๕ จึงได้ทวนมาพยายามรื้อฟื้นงานพจนานุกรมขึ้นอีก

คราวนั้น พระมหาสมบุญ สมนฺโต (ต่อมาเป็นพระวิสุทธิสโมโพธิ ดำรงตำแหน่งรองเลขาธิการมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย) มองเห็นว่างานมีค่าที่จะพิสดารและจะกินเวลายาวนานมาก จึงได้อาราธนาพระมหาประยุทธ์ (เวลานั้นเป็นพระศรีวิสุทธิโมลี และต่อมาเลื่อนเป็นพระราชาวงษ์) ขอให้ทำพจนานุกรมขนาดย่อมขึ้นมาใช้กันไปพลางก่อน พระศรีวิสุทธิโมลี ตกงานทำงานแทรกนั้นจนเสร็จ ให้ชื่อว่า พจนานุกรมพุทธศาสตร์ มีลักษณะเน้นเฉพาะการรวบรวมหลักธรรม โดยจัดเป็นหมวดๆ เรียงตามลำดับเลขจำนวน และในแต่ละหมวดเรียงตามลำดับอักษร แล้วได้มอบงานและมอบทุนส่วนหนึ่งให้มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยจัดพิมพ์เผยแพร่ จำหน่ายเก็บผลประโยชน์บำรุงการศึกษาของพระภิกษุสามเณร เริ่มพิมพ์ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๑๕ จนถึง พ.ศ. ๒๕๑๘ จึงเสร็จ

ต่อมา พ.ศ. ๒๕๒๒ กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ ขออนุญาตพิมพ์แจกเป็นธรรมทาน ๘,๐๐๐ เล่ม นอกจากนั้น มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยได้จัดจำหน่ายเพิ่มขึ้น และผู้เรียบเรียงเองจัดแจกเป็นธรรมทานเพิ่มเติมบ้าง เป็นรายย่อย หนังสือหมดสิ้นขาดคราวในเวลาไม่นาน

ส่วนงานจัดทำ พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับเดิม ยังคงค้างอยู่สืบมาจนถึง พ.ศ. ๒๕๒๑ ผู้จัดทำจึงมีโอกาสรื้อฟื้นขึ้นอีก คราวนี้เขียนเริ่มต้นใหม่ทั้งหมด เน้นคำอธิบายภาษาไทย ส่วนภาษาอังกฤษมีเพียงคำแปลศัพท์หรือความหมายสั้นๆ งานขยายจนมีลักษณะเป็นสารานุกรม เขียนไปได้ถึงอักษร ข มีเนื้อความประมาณ ๑๑๐ หน้า กระจายพิมพ์ติดพับสาม (ไม่นับคำอธิบายศัพท์จำพวกประวัติ อีก ๗๐ หน้า) ก็หยุดชะงัก เพราะในปี พ.ศ. ๒๕๒๑ นั้นเอง มีเหตุให้ต้องหันไปเร่งรัดงานปรับปรุงและขยายความหนังสือพุทธธรรม ซึ่งกินเวลายืดเยื้อมาจนถึงพิมพ์เสร็จรวมประมาณสามปี งานพจนานุกรมจึงค้างอยู่เพียงนั้นและจึงยังไม่ได้จัดพิมพ์

อีกด้านหนึ่ง เมื่อวัดพระพิเรนทร์จัดงานรับพระราชทานเพลิงศพ พระครูปลัดสมัย กิตติพิตฺโต เจ้าอาวาสวัดพระพิเรนทร์ ใน พ.ศ. ๒๕๒๒ พระราชาวงษ์ ได้จัดทำพจนานุกรม ประเภทงานแทรกและเร่งด่วนขึ้นอีกเล่มหนึ่ง เป็นประมวลศัพท์ในหนังสือเรียนนักธรรมทุกชั้น และเพิ่มศัพท์ที่ควรทราบในระดับเดียวกันเข้าอีกจำนวนหนึ่ง ตั้งชื่อว่า พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับครู นักเรียน นักธรรม มีเนื้อหา ๓๗๓ หน้า เท่าๆ กันกับพจนานุกรมพุทธศาสตร์ (๓๗๔ หน้า) เสมือนเข้าชุดเป็นคู่กัน เล่มพิมพ์ก่อนเป็นที่ประมวลธรรมซึ่งเป็นหลักการหรือสาระสำคัญของพระพุทธศาสนา ส่วนเล่มพิมพ์หลังเป็นที่ประมวลศัพท์ทั่วไปเกี่ยวกับพระพุทธศาสนา อธิบายพอใช้ประโยชน์อย่างพินิจ ไม่กว้างขวางลึกซึ้ง

ใน พ.ศ. ๒๕๒๕ มีท่านผู้ศรัทธาเห็นว่า พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ขาดคราว จึงขอพิมพ์แจกเป็นธรรมทาน มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยได้ทราบ ก็ขอร่วมสมทบพิมพ์ด้วย เพื่อได้ทำหน้าที่ส่งเสริมวิชาการทางพระพุทธศาสนา กับทั้งจะได้เก็บผลกำไรบำรุงการศึกษาในสถาบัน และได้ขยายขอบเขตออกไปโดยขอพิมพ์ พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับครู นักเรียน นักธรรม ด้วย แต่ผู้เรียบเรียงประสงค์จะปรับปรุงแก้ไขเพิ่มเติมหนังสือทั้งสองเล่มนั้นก่อน อีกทั้งยังมีงานอื่นอยู่ด้วย ยังเริ่มงานปรับปรุงทันทีไม่ได้ จึงต้องร้งรองเวลาล่วงมาช้านาน ครั้นได้โอกาสก็ปรับปรุงเพิ่มเติม

พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ก่อนจนเสร็จ แล้วเริ่มดำเนินการเกี่ยวกับการจัดพิมพ์ ระหว่างนั้น มีงานอื่นแทรกอยู่เรื่อยๆ ต้องรอโอกาสที่จะปรับปรุงอีกเล่มหนึ่งที่เหลืออยู่ และได้ตั้งใจว่าจะพิมพ์ตามลำดับเล่มที่ปรับปรุงก่อนหลัง

ในการพิมพ์ พจนานุกรมพุทธศาสตร์ มีข้อพิจารณาที่จะต้องตัดสินใจและปัญหาที่จะต้องแก้ไขหลายอย่าง รวมทั้งการทดลองและตรวจสอบเกี่ยวกับความสามารถในการพิมพ์ด้วย ซึ่งล้วนเพิ่มความล่าช้าให้แก่การจัดพิมพ์ โดยเฉพาะคือการพิมพ์ภาษาบาลีด้วยอักษรโรมัน ซึ่งในการพิมพ์ครั้งใหม่มีตัวบาลีโรมันเพิ่มขึ้นเกินเท่าตัว หลังจากผ่านพ้นเวลาช้านานในการปรึกษาสอบถามและศึกษางานกับโรงพิมพ์ใหญ่โตบางแห่งแล้ว ก็พอยุติได้ว่า ในประเทศไทย คงมีโรงพิมพ์เพียง ๒ แห่งเท่านั้นที่มีอุปกรณ์ครบครันพอจะพิมพ์อักษรบาลีโรมันได้ตรงตามแบบนิยมอย่างแท้จริง แต่ที่ติดขัดปัญหาใหญ่กว่าแห่งหนึ่งต้องใช้ทุนพิมพ์อย่างมหาศาล อีกแห่งหนึ่งคงจะต้องพิมพ์อย่างช้าเป็นเวลาแรมปี

เมื่อได้พยายามหาทางแก้ปัญหาต่อไปอีกระยะหนึ่ง ก็มาลงเอยที่ทางออกใหม่ คือ สั่งซื้ออุปกรณ์ประกอบด้วย จานบันทึกและแถบฟิล์มต้นแบบสำหรับใช้พิมพ์อักษรบาลีโรมันจากบริษัทคอมพิวเตอร์ ลีนเงิน ๒๔,๐๐๐ บาท และ ลีนเวลารออีก ๒ เดือนเศษ อุปกรณ์จึงมาถึง ครั้นได้อุปกรณ์มาแล้วก็ปรากฏว่ายังไม่สมบูรณ์ ต้องให้นักเรียงพิมพ์ผู้สามารถหาวิธียกเยื้องใช้ให้สำเร็จผล ลีนเวลาพลิกเพลงทดลองอีกระยะหนึ่ง และแม้จะแก้ไขปัญหาลำเร็จถึงขั้นที่พอนับว่าใช้ได้ ก็ยังเป็นภาระเรียงพิมพ์ที่ยากมาก นักเรียงพิมพ์คอมพิวเตอร์ส่วนมากพากันหลีกเลี่ยงงานนี้ แม้จะมีนักเรียงพิมพ์ที่ชำนาญยอมรับทำงานนี้ด้วยมีใจสู้ ก็ยังออกปากว่าเป็นงานยากที่สุดที่เคยประสบมา ต้องทำด้วยความระมัดระวังตั้งใจเป็นพิเศษ และกินเวลามากถึงประมาณ ๓ เท่าตัวของการเรียงพิมพ์หนังสือทั่วไป

ระหว่างระยะเวลาเพียรแก้ปัญหาข้างต้นนี้ ในช่วงเดือน เมษายน - มิถุนายน ๒๕๒๗ มูลนิธิ “ทุนพระพุทธยอดฟ้า” ในพระบรมราชูปถัมภ์ ณ วัดพระเชตุพน ได้ขอพิมพ์หนังสือ *Thai Buddhism in the Buddhist World* ของพระราชวรมุนี ในงานพระราชทานเพลิงศพ พลตำรวจเอกประเสริฐ รุจิรวงศ์ หนังสือเล่มนี้มีเนื้อหาที่ต้องใช้อักษรพิมพ์บาลีแบบโรมันกระจายอยู่ทั่วไป แม้จะไม่มากมายนัก แต่ก็ได้กลายเป็นดังสนามทดสอบและแก้ปัญหาในการใช้อุปกรณ์ที่สั่งซื้อมานี้ เป็นสนามแรก และนับว่าใช้ได้ผลพอสมควร

พอว่าหนังสือ *Thai Buddhism* สำเร็จ แต่ยังไม่ทันเสร็จสิ้น ก็ถึงช่วงที่ ดร. สุจินต์ ทั้งสุบุตร ติดต่อขอพิมพ์ พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับครู นักเรียน นักธรรม ในงานพระราชทานเพลิงศพ อาจารย์จิตร ทั้งสุบุตร ผู้เป็นบิดา เวลานั้น พจนานุกรมเล่มหลังนี้ได้เคยปรับปรุงเพิ่มเติมไว้บ้างแล้วเล็กน้อย แต่ยังไม่ถึงเวลาที่ควรปรับปรุงจริงจังตามลำดับในโครงการ จึงตกลงว่าจะพิมพ์ตามฉบับเดิมโดยใช้วิธีถ่ายจากฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๒๒ แก้ไขแทรกลงบ้างเท่าที่จำเป็น แต่เมื่อต้นฉบับถึงโรงพิมพ์ โรงพิมพ์อ้างว่า ฉบับเดิมไม่ชัดพอที่จะใช้วิธีถ่าย จะต้องเรียงพิมพ์ใหม่ จึงกลายเป็นเครื่องบงคับว่าจะต้องพยายามปรับปรุงเพิ่มเติมให้เสร็จสิ้นไปเสียในการพิมพ์คราวนี้ทีเดียว เพื่อหลีกเลี่ยงการลงทุนลงแรงและเปลืองเวลาซ้ำซ้อนหลายคราว พอดีเกิดข้อยุ่งยากติดขัดทางด้านโรงพิมพ์เป็นอันมาก จนหนังสือเสร็จไม่ทันงานและต่อมาเจ้าภาพต้องเปลี่ยนโรงพิมพ์ กลายเป็นโอกาสให้รีบเร่งงานปรับปรุงเพิ่มเติมแข่งไปกับกระบวนการพิมพ์ แม้จะไม่อาจทำให้สมบูรณ์เต็มตามโครงการ แต่ก็สำเร็จไปอีกขั้นหนึ่ง และทำให้เปลี่ยนลำดับกลายเป็นว่าเล่มที่จะพิมพ์ที่หลังกลับมามีลำดับก่อน

นอกจากนั้น การพิมพ์ของเจ้าภาพครั้งนี้ ได้กลายเป็นการอุปถัมภ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยไปด้วย เพราะได้ลงทุนสำหรับกระบวนการพิมพ์ขั้นต้นและขั้นกลางเสร็จสิ้นไปแล้ว เมื่อพิมพ์ใหม่ไม่ต้องเสียค่าเรียงพิมพ์และค่าทำแผ่นแบบพิมพ์ใหม่อีก ลงทุนเฉพาะขั้นกระดาษขึ้นแผ่นพิมพ์และทำเล่ม เป็นการประหยัดค่าใช้จ่ายลงไปเป็นอันมาก

อนึ่ง ในการพิมพ์ครั้งนี้ ได้มีข้อยุติที่สำคัญอย่างหนึ่งด้วย คือ การปรับปรุงชื่อของพจนานุกรมทั้งสองให้เรียกง่าย พร้อมทั้งให้แสดงลักษณะที่แตกต่างกัน พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับครู นักเรียน นักธรรม เปลี่ยนเป็น พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ ส่วน พจนานุกรมพุทธศาสตร์ เรียกใหม่ว่า พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม

งานปรับปรุงและจัดพิมพ์ พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม ผ่านเวลามาถึงบัดนี้ ๑ ปีเศษแล้ว กะว่าจะเสร็จสิ้นในระยะต้น พ.ศ. ๒๕๒๘ ระหว่างนี้ หนังสืออื่นๆ แม้แต่เล่มที่นับว่าพิมพ์ยาก ดังเช่นเล่มที่ออกชื่อแล้วข้างต้น ก็สำเร็จภายในเวลาอันสมควร ไม่ต้องนับหนังสือที่งานพิมพ์อยู่ในระดับสามัญ ซึ่งปล่อยงานให้ผู้ที่ขอพิมพ์รับภาระเองได้ เว้นแต่ตามปกติจะต้องขอพิสูจน์อักษรเพื่อความมั่นใจสักเที่ยวหนึ่ง

งานพิมพ์ระดับสามัญที่ผ่านไปในช่วงเวลานี้ รวมทั้งการพิมพ์ซ้ำ ธรรมเนียมชีวิต ประมาณ ๑๒ ครั้ง สมาคมศิษย์เก่ามหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พิมพ์ซ้ำ ชาวพุทธกับชะตากรรมของสังคม ธรรมสถาน จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พิมพ์ซ้ำ (๒ ครั้ง) พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ มูลนิธิโกมลคีมทอง รวบรวมพิมพ์ ลักษณะสังคมพุทธ และสถาบันสงฆ์กับสังคมไทย สำนักพิมพ์เทียนวรรณพิมพ์ คำนิยมแบบพุทธ และ รากฐานพุทธจริยศาสตร์ทางสังคม เพื่อสังคมไทยร่วมสมัย ซึ่งวีระ สมบูรณ์ แปลจากข้อเขียนภาษาอังกฤษของพระราชวรมุนี ที่ต่อมา CSWR มหาวิทยาลัยฮาร์วาร์ด นำลงพิมพ์ในหนังสือ *Attitudes Toward Wealth and Poverty in Theravada Buddhism* (ในชุด *CSWR Studies in World Religions*) ซึ่งจะพิมพ์เสร็จในต้นปี ๒๕๒๘

ความที่กล่าวมานี้ เป็นเครื่องแสดงให้เห็นการเกิดขึ้นของ พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ท่ามกลางงานคู่เคียงและงานแทรกซ้อนทั้งหลาย พร้อมทั้งความยากและความละเอียดซับซ้อนของงานพิมพ์พจนานุกรมนี้ ที่ต่างจากหนังสือเล่มอื่นๆ

แม้ว่าพจนานุกรมทั้งสองนี้ จะเป็นผลงานธรรมทาน อุทิศแด่พระศาสนา เช่นเดียวกับหนังสืออื่นทุกเล่มของผู้เรียบเรียงเท่าที่เคยพิมพ์เผยแพร่มาแล้ว ผู้ประสงค์สามารถพิมพ์ได้โดยไม่ต้องมีค่าลิขสิทธิ์หรือค่าตอบแทนสมนาคุณใดๆ ก็จริง แต่ผู้เรียบเรียงก็ได้สละลิขสิทธิ์ที่จะปล่อยให้ใครๆ จะพิมพ์อย่างไรก็ได้ตามปรารถนา ทั้งนี้ เพื่อจะได้มีโอกาสควบคุมดูแลความถูกต้องเรียบร้อยของงาน ซึ่งผู้เรียบเรียงถือเป็นสำคัญอย่างยิ่ง

ไม่ว่าการพิมพ์จะยากลำบากและล่าช้าปานใด เมื่อดำเนินมาถึงเพียงนี้ ก็มั่นใจได้ว่าจะสำเร็จอย่างแน่นอน เจ้าภาพทั้งหลายผู้มีศรัทธาจัดพิมพ์เผยแพร่ ก็ได้สละทุนทรัพย์บำเพ็ญกุศลธรรมทานให้สำเร็จ เป็นอันลุล่วงกิจไปร้องโล่งไป คงเหลือแต่เพียงมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยเท่านั้น ที่มีเค้าจะประสบปัญหาและกลายเป็นปัญหา เนื่องจากได้แจ้งขอพิมพ์พจนานุกรมทั้งสองนั้นอย่างละ ๑๐,๐๐๐ เล่ม ทั้งที่ตามความเป็นจริงยังไม่มีทุนทรัพย์ที่จะจ่ายเพื่อการนี้เลย ทั้งนี้เพราะเหตุว่า แม้แต่เงินทุนสำหรับใช้จ่ายในการดำเนินการศึกษาที่เป็นงานหลักประจำในแต่ละวัน ก็ยังมีไม่เพียงพอ การที่ตกลงใจพิมพ์พจนานุกรมจำนวนมากมายเช่นนั้น ก็เป็นเพียงการแสดงใจกล้าบอกความปรารถนาออกไปก่อน แล้วค่อยคิดแก้ปัญหาเอาทีหลัง

ทุนพิมพ์พจนานุกรมพุทธศาสตร์

เมื่อเดือนมกราคม พ.ศ. ๒๕๒๗ พระราชวรมุนีได้เพียรพยายามครั้งล่าสุดในการหาโรงพิมพ์ที่สามารถพิมพ์ พจนานุกรมพุทธศาสตร์ แต่ก็ประสบปัญหาเกี่ยวกับราคาค่าพิมพ์ที่สูงเกินไปบ้าง การพิมพ์ภาษาบาลีด้วยอักษรโรมันให้สมบูรณ์ไม่ได้บ้าง ในที่สุดจึงหาทางออกด้วยการให้สิ่งซึ่งอุปกรณ์สำหรับเรียงพิมพ์คอมพิวเตอร์ที่พอจะพิมพ์อักษรโรมันได้มาเป็นกรณีพิเศษ (ประกอบด้วยจานบันทึกและแถบฟิล์มต้นแบบ)

ช่วงเวลานั้น กระจ่างเป็นระยะที่คุณหญิงกระจ่างศรี รักตะกนิษฐ บังเอิญได้ทราบเรื่องราวเกี่ยวกับพระราชวรมุนี และด้วยความมีน้ำใจศรัทธาไม่อุปถัมภ์พระศาสนาและเกื้อกูลแก่พระสงฆ์ ก็ได้มาถวายนกกำลังในการบำเพ็ญศาสนกิจด้วยการอุปถัมภ์เกี่ยวกับภัตตาหารและยานพาหนะเป็นต้นอยู่เนืองนิตย์ ครั้นได้ทราบเรื่องที่ว่าพระราชวรมุนีเพียรแก้ปัญหาอยู่ จึงได้ชวนช่วยช่วยเหลือทุกอย่างเท่าที่โยมอุปถัมภ์จะทำได้ โดยเฉพาะด้วยการช่วยติดต่อกับโรงพิมพ์ และอำนวยความสะดวกในการเดินทาง ครั้นได้ทราบต่อไปอีกว่า มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ซึ่งเป็นหน่วยที่ขอพิมพ์พจนานุกรมนี้ มีเพียงกำลังใจที่จะขอพิมพ์หนังสือ แต่ยังไม่มีความพร้อมที่จะใช้พิมพ์ คุณหญิงกระจ่างศรี รักตะกนิษฐ ก็ได้เื้ออำนวยความสะดวกในเรื่องนี้แก่มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยด้วย

เบื้องแรก คุณหญิงกระจ่างศรี รักตะกนิษฐ ได้แสดงจากเจตนาที่จะจัดหาทุนมาช่วยบ้างส่วนหนึ่ง ซึ่งคงจะเป็นทุนสำหรับจ่ายค่าอุปกรณ์สำหรับช่วยการเรียงพิมพ์อักษรบาลีแบบโรมัน ที่ได้ขอให้บริษัทอีสต์เอเชียติก จำกัด สิ่งซื้อจากประเทศสหรัฐอเมริกา มูลค่า ๒๔,๐๐๐ บาท แต่ต่อมามีเพียงสองสามวัน คือ ในวันที่ ๒ กุมภาพันธ์ ๒๕๒๗ ท่านก็ได้ขยายความอุปถัมภ์ออกไปอีก โดยได้แจ้งแก่ผู้เรียบเรียงคือพระราชวรมุนีว่าจะขอรับภาระดำเนินการรวบรวมทุนจัดพิมพ์ พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ให้ทั้งหมด ภายในวงเงิน ๓๐๐,๐๐๐ บาท โดยท่านจะทำหน้าที่เป็นผู้ประสานงานบอกกล่าวกันในหมู่ญาติมิตรและผู้สันทนสนมคุ้นเคยให้ร่วมกันบริจาคด้วยวิธีจัดเป็นทุนรวม ๓๐๐ ทุนๆ ละ ๑,๐๐๐ บาท พระราชวรมุนีจึงได้นัดหมายพระเถระทางฝ่ายมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยไปรับทราบจุดเจตนา และจัดเตรียมอนุโมทนาบัตรให้สำหรับมอบแก่ผู้บริจาค

คุณหญิงกระจ่างศรี รักตะกนิษฐ ได้บอกกล่าวเชิญชวนท่านผู้ศรัทธาในวงความรู้จักของท่าน ขอความที่ท่านใช้บอกกล่าวเชิญชวนตอนหนึ่งว่า “นับว่าเป็นโอกาสอันดีของเราทั้งหลาย ที่จะได้มีส่วนร่วมเป็นผู้พิมพ์หนังสือทางวิชาการที่สำคัญเล่มนี้ ผวกไว้เป็นอนุสรณ์ในพระพุทธศาสนา เป็นเครื่องบูชาพระรัตนตรัยร่วมกัน อันจะยังประโยชน์ให้เกิดอันดีทางปัญญาบารมี แก่ตัวผู้บริจาคเองและบุตรหลาน ทั้งยังเป็น การช่วยสงเคราะห์พระเถระให้ได้มีหนังสือที่จำเป็นยิ่งขึ้นไว้ใช้โดยเร็ว นอกจากนั้นผลที่จะตามมาก็คือรายได้จากการจำหน่ายหนังสือนี้ ก็จะได้ใช้ประโยชน์ในการบำรุงการศึกษาของพระเถระ ...”

การเชิญชวนบริจาคทุนสร้างพจนานุกรมฯ นี้ คุณหญิงกระจ่างศรี รักตะกนิษฐ ได้เริ่มบอกกล่าวในหมู่ญาติมิตรสนิทก่อน ปรากฏว่ามีผู้ศรัทธาในทางบุญนี้มากเกินคาด การเชิญชวนจึงขยายวงกว้างออกไปจนได้เงินเกินกว่าที่กำหนดไว้ในเวลาอันรวดเร็ว

อนึ่ง ในระหว่างเวลารอคอยการพิมพ์ พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม นี้ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยก็ได้ขอพิมพ์ พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ เพิ่มเข้ามาอีก และก็ยังไม่มีทุนที่จะพิมพ์ฉบับหลังนี้อีกเช่นกัน ผู้เชิญชวนและรวบรวมทุนเห็นเป็นโอกาสอันดีที่ท่านผู้ศรัทธาบริจาคทั้งหลายจะได้บุญกุศลจากการนี้กว้างขวางยิ่งขึ้น จึงได้เสนอพระราชวรมุนีขอให้ใช้เงินบริจาคซึ่งมีจำนวนมากพอนี้เป็นทุนพิมพ์ พจนานุกรมฯ ฉบับประมวลศัพท์ มอบให้มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เพื่อจำหน่ายหาผลกำไรบำรุงกิจการของมหาวิทยาลัยอีกเล่มหนึ่งด้วย และถ้าหากยังคงมีเงินเหลืออยู่บ้าง ก็ขอให้เก็บไว้ในบัญชีเดิมนี้เพื่อสมทบเป็นทุนพิมพ์ในคราวต่อไป

อนึ่ง ทุนพิมพ์พจนานุกรมฯ นี้ ผู้รวบรวมทุนได้แสดงความประสงค์ที่จะให้เก็บไว้เป็นทุนสำรองถาวร ของมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย สำหรับพิมพ์ พจนานุกรมฯ ทั้งสองเล่มนี้โดยเฉพาะ เพื่อจะได้มีทุนพร้อมที่จะพิมพ์เพิ่มเติมได้โดยไม่ขาดระยะ ฉะนั้นจึงได้ขอความร่วมมือจากมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยให้ช่วยสงวนรักษาทุนนี้ไว้ โดยในการจัดจำหน่าย ขอให้หักต้นทุนหนังสือทุกเล่มที่จำหน่ายได้ส่งคืนเข้าบัญชี “ทุนพิมพ์พจนานุกรมพุทธศาสตร์” ซึ่งได้เปิดอยู่แล้วที่ธนาคารกรุงศรีอยุธยา สำนักงานใหญ่ ดังกล่าวข้างต้น ส่วนผลกำไรทั้งหมด มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยจะได้นำไปใช้ในกิจการของมหาวิทยาลัยตามต้องการ ทั้งนี้ผู้รวบรวมได้ขออาราธนาพระราชวรมุนี ซึ่งการทำงานของท่านได้เป็นเหตุให้ผู้รวบรวมเกิดความดำริที่จะตั้งทุนนี้ ให้โปรดเป็นหลักในการรักษาบัญชีร่วมกับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยสืบต่อไป

“ทุนพิมพ์พจนานุกรมพุทธศาสตร์” นี้ เป็นผลแห่งความเสียสละและความสามัคคี อันเกิดจากความมีจิตศรัทธาในพระพุทธศาสนา และธรรมอันที่จะส่งเสริมความรู้ความเข้าใจในธรรมให้แพร่หลาย ซึ่งจะช่วยให้สำเร็จเป็นธรรมทานอันอำนวยประโยชน์แก่ชนจำนวนมาก ขอจุดเจตนาและบุญกิริยาที่กล่าวมานี้จึงเป็นปัจจัยดลให้ผู้ร่วมบริจาคทุกท่าน เจริญองกามในธรรมยิ่งขึ้นไป เพื่อได้ประสบแต่ความสุขและสรรพพร และขออัครทานคือการให้ธรรมแจกจ่ายความรู้และเผยแพร่ความดีงามครั้งนี้ จึงเป็นเครื่องค้าชูศีลธรรมให้ดำรงมั่นและแผ่ไพศาล เพื่อชักนำมหาชนให้บรรลุประโยชน์สุขอันไพบูรณ์ตราบชั่วกาลนาน